

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina X • Broj 1 (27) • Juni 2025. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Tajnica redakcije:

Sanja Dukić

Urednički odbor:

Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Marijana Erstić
Jasmina Donlagić
Krunoslav Borovec
Ana Cecilia Prenz Kopušar
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Splitu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Dedić

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina X
Broj 1 (27)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, juni 2025.

SADRŽAJ
CONTENTS

BOSNISTIKA

Edina Murtić

ESEJI I INTERPRETACIJE ENESA DURAKOVIĆA U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI /
ESSAYS AND INTERPRETATIONS OF ENES DURAKOVIĆ IN LITERATURE
TEACHING 19

Elma Halilović

ANTOLOGIČAR ENES DURAKOVIĆ / ANTHOLOGIST ENES DURAKOVIĆ 35

Nermin Ormanović

KRATKI PREGLED BOŠNJAČKE DRAME (1970-2024) SA OSVRTOM NA
ANTOLOGIJU *BOŠNJAČKA DRAMA II* (SARAJEVO, 2023) / A BRIEF
OVERVIEW OF BOSNIAK DRAMA (1970-2024) WITH REFERENCE TO
THE ANTHOLOGY *BOSNIAK DRAMA II* (SARAJEVO, PREPOROD, 2023) 51

Amela Šehović

NEOLOŠKE TVORENICE U BOSANSKOM JEZIKU MOTIVIRANE
VLASTITIM IMENIMA / NEOLOGISMS IN THE BOSNIAN
LANGUAGE MOTIVATED BY PROPER NAMES 71

Minka Džanko

THE BOSNIAN DISCOURSE MARKER PA IN ANSWER SEQUENCES TO
WH-QUESTIONS IN DOCTOR-PATIENT INTERACTION: A CONVERSATION
ANALYSIS PERSPECTIVE / BOSANSKA DISKURSNA OZNAKA PA U
ODGOVORIMA NA PITANJA S UPITNIM RIJEČIMA U RAZGOVORU IZMEĐU
DOKTORA I PACIJENTA: IZ PERSPEKTIVE ANALIZE KONVERZACIJE..... 89

Nedim Livnjak

JEZIČKE MANIFESTACIJE EMOCIONALNOSTI U BOSANSKOHERCEGOVA- ČKOM MEDIJSKOM DISKURSU O UMJETNOJ INTELIGENCIJI / LINGUISTIC MANIFESTATIONS OF EMOTIONALITY IN THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN MEDIA DISCOURSE ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE	111

ANGLISTIKA

Nejla Kalajdžisalihović, Aneta Naumoska

PROTECTIVE EUPHEMISMS IN DISCOURSE AND INTERACTION: A NAMING CLASSIFICATION PERSPECTIVE ON AGED CARE FACILITIES / EUFEMIZMI U DISKURSU I INTERAKCIJI: STRATEGIJE IMENOVANJA USTANOVA ZA BRIGU O OSOBAMA STARIJE ŽIVOTNE DOBI	133

Anamarija Gjuranić

PRIHVATLJIVOST I UPORABA ANGLIZAMA U JEZIKU MEDICINSKE STRUKE S PRAGMATIČKOG ASPEKTA / THE ACCEPTABILITY AND USE OF ANGLICISMS IN THE LANGUAGE OF MEDICINE: A PRAGMATIC PERSPECTIVE	147

ROMANISTIKA

Lejla Tekešinović

KONDICIONALNE NEZAVISNOSLOŽENE REČENICE U FRANCUSKOM JEZIKU / INDEPENDENT CONDITIONAL CLAUSES IN THE FRENCH LANGUAGE	177

Marija Mitić

PISMA PIETRA ARETINA VERONIKI GAMBARI – DIJALOG U FORMI EPISTOLE / LETTERS OF PIETRO ARETINO TO VERONICA GAMBARA – A DIALOGUE IN THE FORM OF AN EPISTLE	195

ALBANOLOGIJA

Marko Kukić, Anđela Marković

THE USE OF ARTICLES IN TOPONYMIC PHRASES IN ENGLISH AND
ALBANIAN / UPOTREBA ČLANOVA U TOPONIMSKIM SINTAGMAMA
NA RELACIJI ENGLESKOG I ALBANSKOG JEZIKA 213

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Nataša V. Ninčetović

LINKING THE AFRICAN PAST AND PRESENT: CORRECTIVE
REPRESENTATION OF WOMEN IN AMINATTA FORNA'S *ANCESTOR
STONES* / POVEZIVANJE AFRIČKE PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI:
KOREKTIVNA REPREZENTACIJA ŽENA U *KAMENJU PREDAKA*
AMINATE FORNE 235

Melita Drnasin, Denis Kuzmanović

NINETEEN EIGHTY-FOUR: THE (IR)RATIONAL DYSTOPIA /
TISUĆU DEVETSTO OSAMDESET ČETVRTA: (I)RACIONALNA DISTOPIJA 249

BIBLIOTEKARSTVO

Nadina Grebović-Lendo

PRIMJENA KONCEPTA TREĆEG PROSTORA U VISOKOŠKOLSKIM
BIBLIOTEKAMA / IMPLEMENTATION OF THE THIRD SPACE
CONCEPT IN HIGHER EDUCATION LIBRARIES 273

HISTORIOGRAFIJA

Sabina Veladžić

ON THE CONTROVERSIES OF DEMOCRATIC PLURALISM: DISCURSIVE
INTERPRETATIONS OF THE SOCIALIST SYSTEM CRISIS IN THE YOUTH
PRESS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE END OF THE 1980s /
O KONTROVERZAMA DEMOKRATSKOG PLURALIZMA: DISKURZIVNA
TUMAČENJA KRIZE SOCIJALISTIČKOG SISTEMA POTKRAJ 1980-ih U
OMLADINSKOJ ŠTAMPI U BOSNI I HERCEGOVINI 291

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Jelena Tanasijević, Ana Bilinović Rajačić, Jovana Čikić

MLADI I BRAK U SRBIJI U RODNOJ DIMENZIJI – ISKUSTVA,
PREDUSLOVI I PERCEPCIJE / YOUNG PEOPLE AND MARRIAGE IN
SERBIA IN GENDER DIMENSION – EXPERIENCES, PRECONDITIONS
AND PERCEPTIONS 323

Asja Mandić

RUŠEVINA – MOTIV REFLEKSIJE I INSPIRACIJE KROZ VRIJEME / RUINS –
A MOTIVE FOR REFLECTION AND INSPIRATION THROUGH TIME 343

Željko Gavrić, Aleksandar Janković

THE IMPACT OF DISTANCE LEARNING ON STUDENT’S ATTENTION
DURING THE COVID-19 PANDEMIC: A SOCIAL EXPERIMENT / UTICAJ
UČENJA NA DALJINU NA PAŽNJU STUDENATA TOKOM PANDEMIJE
COVID-19: SOCIJALNI EKSPERIMENT 365

POLITOLOŠKE TEME

Muedib Šahinović

AUTOKRATSKA DIJALEKTIKA: MITOLOŠKA REKONFIGURACIJA VOŽDA
I URUŠAVANJE DEMOKRATIJE U REPUBLICI SRBIJI / AUTOCRATIC
DIALECTICS: MYTHOLOGICAL RECONFIGURATION OF LEADERS AND
THE COLLAPSE OF DEMOCRACY IN THE REPUBLIC OF SERBIA 385

Selma Ćosić, Elma Huruz Memović

IZAZOVI DEMOKRATIJE U BOSNI I HERCEGOVINI TRIDESET GODINA
NAKON DEJTONA / CHALLENGES OF DEMOCRACY IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA THIRTY YEARS AFTER DAYTON 415

Mira Šorović, Marina Kostić Šulejić

THE EU AND ARMS CONTROL: BUILDING CAPACITIES IN THE
WESTERN BALKANS / EU I KONTROLA NAORUŽANJA:
IZGRADNJA SPOSOBNOSTI NA ZAPADNOM BALKANU 427

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Nemanja D. Vukanović, Tatjana V. Mihajlović

ANALIZA I INTERPRETACIJA KONFUCIJEVIH *ANALEKTA*: PEDAGOŠKI
RISTUP / ANALYSIS AND INTERPRETATION OF CONFUCIUS' *ANALECTS*:
A PEDAGOGICAL APPROACH 459

Marina Diković i Monika Terlević

DIGITAL COMPETENCE IN INITIAL (PRESCHOOL) TEACHER EDUCATION /
DIGITALNA KOMPETENCIJA U INICIJALNOM OBRAZOVANJU BUDUĆIH
ODGOJITELJA 481

Zorica Gajtanović, Sanja Maričić

RAZVIJANJE EVALUATIVNIH ZNANJA U NASTAVI MATEMATIKE KOD
UČENIKA MLAĐEG ŠKOLSKOG UZRASTA / DEVELOPMENT OF
EVALUATIVE KNOWLEDGE IN THE TEACHING OF MATHEMATICS
FOR STUDENTS OF YOUNGER SCHOOL AGE 499

Dragana Radenović, Radovan Antonijević, Daliborka Popović,

Fadilj Eminović, Kristina Ivanović

ŠKOLSKI KONTEKST KAO PREDIKTOR USPEHA UČENIKA
IZ MATEMATIKE / SCHOOL CONTEXT AS A PREDICTOR
OF STUDENT SUCCESS IN MATHEMATICS 521

Nedim Čirić

POLOŽAJ STUDENATA I EFIKASNOST UČENJA U RAZLIČITIM
OBLICIMA NASTAVNOG RADA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI /
STUDENT POSITION AND LEARNING EFFECTIVENESS IN
DIFFERENT TEACHING METHODS IN HIGHER EDUCATION 541

Selma Porobić, Senada Mujić, Saima Omerašević, Marina Marković,

Amina Saračević, Aziza Abd el Rahman, Fikreta Aljić, Belmina Tursunović

RAZLIKE U STAVOVIMA UČENIKA O UPOTREBI INFORMACIONO-
KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA U NASTAVI PREMA VRSTI
SREDNJE ŠKOLE / DIFFERENCES IN STUDENTS' ATTITUDES ON
THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES
IN TEACHING ACCORDING TO THE TYPE OF SECONDARY SCHOOL 557

Veljko Aleksić, Danijela Vasiljević

PREGLED AKTUELNIH TEHNIKA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE ZA
KREIRANJE I IMPLEMENTACIJU OBRAZOVNOG SADRŽAJA / THE
REVIEW OF CURRENT ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNIQUES
FOR EDUCATIONAL CONTENT CREATION AND IMPLEMENTATION 571

Sara Brodarić Šegvić, Magdalena Nigoević

UPOTREBA WEBQUESTA U NASTAVI TALIJANSKOG KAO INOG JEZIKA /
THE USE OF WEBQUESTS IN TEACHING ITALIAN AS A SECOND AND
FOREIGN LANGUAGE (L2)..... 595

Maja Žmukić, Martina Kosec, Deja Muck, Danijela Domljan

EVALUACIJA FRAKTALNOG CRTANJA U KONTEKSTU EMOCIONALNE
REGULACIJE I DOBROBITI U SAVREMENIM OBRAZOVNIM PRISTUPIMA /
EVALUATION OF FRACTAL DRAWING IN THE CONTEXT OF EMOTIONAL
REGULATION AND WELL-BEING IN CONTEMPORARY EDUCATIONAL
APPROACHES 609

Branka Lepir-Šinik

VASPITNO-OBRAZOVNA EFIKASNOST PRIMJENE DRAMSKOG METODA
U RAZREDNOJ NASTAVI / EDUCATIONAL EFFICACY OF THE USE OF
DRAMA METHOD IN PRIMARY SCHOOL TEACHING 625

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Dorđe Petronić, Nermin Đapo, Igor Vujović

AKTIVNO OTVORENO MIŠLJENJE I STUDIJSKA SOCIJALIZACIJA /
ACTIVE OPEN-MINDED THINKING AND ACADEMIC SOCIALIZATION 641

Haris Šunje, Elvis Vardo

GAMING AS THE NEW MOST IMPORTANT SECONDARY THING IN THE
WORLD: RESEARCH ON INTERNET GAMING DISORDER AMONG GAMERS
AND ESPORTS PLAYERS / IGRANJE VIDEO IGARA KAO NOVA NAJVAŽNIJA
SPOREDNA STVAR NA SVIJETU: ISTRAŽIVANJE POREMEĆAJA IGRANJA
NA UZORKU GAMERA I ESPORTAŠA 657

Adžlan Kurtanović, Atif Avdović

PERCEPTION ON RUSSIA-UKRAINE CONFLICT AND INTERNATIONAL JUSTICE AMONG BOSNIACS IN SERBIA / PERCEPCIJA RUSKO-UKRAJINSKOG SUKOB A I MEĐUNARODNE PRAVDE MEĐU BOŠNJACIMA U SRBIJI	681

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Tahani Komarica

ANALIZA KOMUNIKACIJE INSTITUCIJA BOSNE I HERCEGOVINE NA DRUŠTVENIM MEDIJIMA / ANALYSIS OF COMMUNICATION OF INSTITUTIONS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ON SOCIAL MEDIA	709

Sladana Marić, Aleksandar Živanović

MEDIJSKA PISMENOST I VEŠTAČKA INTELIGENCIJA U ONLAJN NOVINSKIM ČLANCIMA NA SRPSKOM JEZIKU / MEDIA LITERACY AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ONLINE NEWS REPORTS IN SERBIAN ..	741

Ilija Milosavljević, Nataša Simeunović Bajić

THE IMPACT OF NETFLIX AND VIDEO STREAMING SERVICES ON CHANGES IN DISTRIBUTION, PRODUCTION, AND AUDIENCE OF TELEVISION SERIES / UTICAJ NETFLIKSA I STRIMING VIDEO SERISA NA PROMENE U DISTRIBUCIJI, PRODUKCIJI I PUBLICI TELEVIZIJSKIH SERIJA.....	763

Ivana Ferković Pašić

RIJALITI PROGRAMI I DRUŠTVENE MREŽE: STAVOVI I REAKCIJE PUBLIKE / REALITY TV SHOWS AND SOCIAL MEDIA: PUBLIC ATTITUDES AND REACTIONS	785

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Karolina Tadić-Lesko

UZROCI RAZVODA BRAKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU / CAUSES OF DIVORCE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA SOCIETY	801

Sanela Šadić, Samila Ramić, Nedim Osmanović, Ahmedina Smajlović

KVALITET ŽIVOTA STARIJIH OSOBA U USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE
NA PODRUČJU TUZLANSKOG KANTONA / QUALITY OF LIFE OF THE
ELDERLY PEOPLE IN SOCIAL PROTECTION INSTITUTIONS IN THE
TUZLA CANTON 817

Maša Đurišić

SOCIAL WORK IN PRESCHOOL INSTITUTIONS /
СОЦИЈАЛНИ РАД У ПРЕДШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА 843

SPECIJALNA EDUKACIJA

Saša Lj. Stepanović

STAVOVI RODITELJA I VASPITAČA O PRIMENI INKLUZIJE U PREDŠKOL-
SKOM OBRAZOVANJU / PARENTAL AND EDUCATOR ATTITUDES TOWARD
THE IMPLEMENTATION OF INCLUSION IN PRESCHOOL EDUCATION 859

Slađana Čalasan, Nadica Jovanović-Simić, Bojana Drljan

PREDIKTIVNI UTICAJ SOCIO-DEMOGRAFSKIH KARAKTERISTIKA NA
ADAPTIVNA POSTIGNUĆA DJECE SA RAZVOJNIM POREMEĆAJIMA/
PREDICTIVE INFLUENCE OF SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS
ON ADAPTIVE ACHIEVEMENTS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL
DISORDERS 883

Andrijana Bakoč, Bojana Kern, Olivera Kalajdžić

NELAGODNOST STUDENATA MEDICINE PRILIKOM INTERAKCIJE SA
OSOBAMA S OMETENOŠĆU / DISCOMFORT OF MEDICAL STUDENTS
IN INTERACTIONS WITH PEOPLE WITH DISABILITIES 911

PRIKAZI

Azra Hodžić Čavkić

ARAPSKO PROLJEĆE IZ PERSPEKTIVE DISKURSNE ANALIZE
(AMRA MULOVIĆ, *DISKURSNA ANALIZA GOVORA PREDSEDNIKA*
SVRGNUTIH TOKOM ARAPSKOG PROLJEĆA, CNS, SARAJEVO, 2022) 931

Šejla Džananović

OBUHVATAN UVOD U RECENTNO RAZUMIJEVANJE KOMUNIKOLOGIJE
[FAHIRA FEJZIĆ ČENGIĆ I HALIMA SOFRADŽIJA (PRIR.), *UVOD U
STUDIJE MEDIJA: PRIRUČNIK ZA PREDMETE FILOZOFIJA MEDIJA I
SOCIOLOGIJA MEDIJA*, FAKULTET POLITIČKIH NAUKA UNIVERZITETA
U SARAJEVU, 2022] 935

Tarik Hasanić

ODNOS KAO AKSIOM ODGOJA (AMER ĆARO, *PEDAGOGIJA ODNOSA:
PRILOG RAZUMIJEVANJU INTERAKCIJE UČENIKA I NASTAVNIKA*,
ŠTAMPARIJA-S, TEŠANJ, 2022) 939

Lea Šprajc

VITALNOST ŽANRA BAJKE U SUVREMENOM DOBU [VILDANA
PEČENKOVIĆ (UR.), *BAJKA U XXI STOLJEĆU: IZAZOVI NOVOG
VREMENA*, UDRUŽENJE FANI, SARAJEVO, 2022] 943

Husnija Kamberović

ZBORNIK O DOSTIGNUĆIMA I IZAZOVIMA DRŽAVNOSTI BOSNE
I HERCEGOVINE [DRŽAVNOST BOSNE I HERCEGOVINE U XX I XXI
STOLJEĆU: HISTORIJSKI IZAZOVI I DOSTIGNUĆA U RAZVOJU
DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE. ZBORNIK RADOVA (UR.
MIRKO PEJANOVIĆ), AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I
HERCEGOVINE, POSEBNA IZDANJA, KNJIGA CCXIII, ODJELJENJE
DRUŠTVENIH NAUKA, KNJIGA 20, SARAJEVO, 2024] 947

Merjem Sušić

RANI RAZVOJ KREATIVNOSTI KAO ODGOJNI IMPERATIV
SAVREMENOG DOBA (DŽENETA KARIĆ CAMOVIĆ, *RAZVOJNA
PERSPEKTIVA KREATIVNE PEDAGOGIJE: RAZUMIJEVANJE RAZVOJA I
POTICANJA KREATIVNOSTI U RANOM DJETINJSTVA*, UNIVERZITET U
SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET, SARAJEVO, 2023) 953

Maja Žmukić

BOŽANSKI REZ BOSANSKOG ĆILIMA (AMILA SMAJOVIĆ, *DUH
BOSANSKOG ĆILIMA*, BUYBOOK I DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2024) 959

Senad Ćeman

TEMELJI ŠERIJATSKOG STVARNOG PRAVA (HUSEIN KAVAZOVIĆ,
ŠERIJATSKO STVARNO PRAVO U RANIM KODIFIKACIJAMA
ŠERIJATSKOG IMOVINSKOG PRAVA, EL-KALEM – IZDAVAČKI
CENTAR RIJASETA ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I
HERCEGOVINI, SARAJEVO, 2024) 963

Admir Čavalić

INSTITUCIJE SU BITNE (DARON ACEMOĞLU, JAMES A. ROBINSON,
ZAŠTO NARODI PROPADAJU – PORIJEKLO MOĆI, PROSPERITETA I
SIROMAŠTVA, DIALOGOS, TUZLA, 2024) 969

Medina Mujić, Jovana Mlinarević

KA RODNO OSJETLJIVOM PRISTUPU PRAVDI [JASMINA HUSANOVIĆ,
DŽENANA RADONČIĆ, LAMIJA SUBAŠIĆ (UR.), *DISKURSI RODNE*
PRAVDE: ANALIZA PRAVNIH OKVIRA I SUDSKE PRAKSE U BOSNI I
HERCEGOVINI, HRVATSKOJ I SRBIJI, TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2024] 975

Haris Šunje, Aldina Leto

POMJERANJE GRANICA U POIMANJU KARIJERE (DŽENANA
HUSREMOVIĆ, IVONA ČARAPINA ZOVKO, ELVIS VARDI,
RAZVOJ KARIJERE – TEORIJSKE PERSPEKTIVE, COI STEP
BY STEP, SARAJEVO, 2024) 983

Alma Malkić

OD IZGRADNJE TEMELJNOG PEDAGOGIJSKOG POJMOVNOG
APARATA KA ISTINSKOJ PEDAGOŠKOJ PRAKSI (EDINA NIKŠIĆ
REHIBIĆ, ZVONIMIR KOMAR, *PROLEGOMENA ZA TEMELJNO*
POJMOVLJE OPĆE PEDAGOGIJE, FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U SARAJEVU I FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU, SARAJEVO / ZAGREB, 2024) 989

Matea Tunjić

SAMOTNI ŠETAČ: SRCE PROSVJETITELJSTVA (GORAN
SUNAJKO, *SAMOTNI ŠETAČ: FILOZOFIJA I KNJIŽEVNOST*
JEAN-JACQUESA ROUSSEAU, DURIEUX, ZAGREB, 2024) 993

Anisa Avdagić

(O) KNJIŽEVNICAMA IPAK IMA KO DA PIŠE (ADISA BAŠIĆ I AJLA DEMIRAGIĆ, *LOVORIKE ZA ŽENSKU GLAVU: RODNA DIMENZIJA KNJIŽEVNOG NAGRAĐIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI*, TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2024) 999

Samila Ramić

SOCIJALNI RADNICI U RIZIKU OD PROFESIONALNOG SAGORIJEVANJA (ERNA LUČIĆ I ARNELA OSMANOVIĆ, *PROFESIONALNI STRES I SINDROM SAGORIJEVANJA PROFESIONALNIH POMAGAČA U DJELATNOSTI SOCIJALNOG RADA*, CENTAR ZA SOCIJALNE INOVACIJE, TUZLA, 2024) 1007

Mirza Mahmutović

SILENT WITNESS: DOCUMENTING WARTIME SEXUAL VIOLENCE AND RESISTING THE CULTURE OF DENIAL (CORNELIA SUHAN, *SILENT WITNESS*, GOST BOOKS, LONDON, 2024) 1013

Indira Šabić

O ČUVANJU ORIJENTALNOG LINGVISTIČKOG BITKA: SUODNOS ANTROPONIMIZACIJE I IDENTIFIKACIJE (*ANTROPONIMI ORIJENTALNOG PORIJEKLA: JEZIK, KULTURA, IDENTITET*, BOŠNJAČKI INSTITUT – FONDACIJA ADILA ZULFIKARPAŠIĆA, BIBLIOTEKA „POSEBNA IZDANJA“ / DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2024) 1017

Jasmina Husanović

MENSTRUALNI DISKURS I DRUŠTVENA PRAKSA: DOPRINOS RAZUMIJEVANJU PROBLEMA MENSTRUALNOG SIROMAŠVA I STIGMATIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI (JASNA KOVAČEVIĆ I ZILKA SPAHIĆ ŠILJAK, *CIJENA NEČISTE KRVİ: KULTURNI I EKONOMSKI ASPEKTI MENSTRUACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI*, TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2025) 1023

Tahani Komarica

FESTINA LENTE – ODGOVOR NA IZAZOVE PROCESA KONVERGENCIJE
MEDIJA (LAMIJA SILAJDŽIĆ, *KOMUNIKACIJA I MEDIJI U ERI
KONVERGENCIJE*, FAKULTET POLITIČKIH NAUKA U SARAJEVU,
SARAJEVO, 2025) 1029

Anisa Avdagić

EHO, VJEŠTINA I SMISAO PONAVLJANJA (ZILKA SPAHIĆ ŠILJAK,
JASNA KOVAČEVIĆ, ANITA DREMEL, *ECHOES OF CHANGE:
ADVANCING GENDER EQUALITY IN HIGHER EDUCATION IN
THE BALKANS*, TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2025) 1035

Almir Marić

OD DAORSONA DO DILUNTUMA (DJANI BEHRAM, *HISTORIJA ANTIČKIH
DAORSA NA ISTOČNOM JADRANU OD 2. STOLJEĆA PRIJE NOVE ERE
DO 2. STOLJEĆA NOVE ERE / THE HISTORY OF THE ANCIENT DAORSI
IN THE EASTERN ADRIATIC FROM THE SECOND CENTURY BCE TO
THE SECOND CENTURY CE*, BATHINVS, SARAJEVO, 2025) 1043

Nedim Čirić

GLOBALNO OBRAZOVANJE BEZ GRANICA I NOVA ERA ONLINE
UNIVERZITETSKOG UČENJA (MAJA BOSANAC, *MASOVNI OTVORENI
ONLAJN KURSEVI U OBLASTI VISOKOG OBRAZOVANJA*, UNIVERZITET
U NOVOM SADU, FILOZOFSKI FAKULTET, NOVI SAD, 2025) 1047

Sead Alić

DEKONSTRUKCIJA TERORISTIČKE NARAVI CIONISTIČKE IDEOLOGIJE
(THOMAS SUAREZ, *DRŽAVA TERORA*, PREV. RESUL MEHMEDOVIĆ,
DIALOGOS, TUZLA, 2025) 1053

UPUTSTVO ZA AUTORE 1059

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Edina Murtić

ESEJI I INTERPRETACIJE ENESA DURAKOVIĆA U NASTAVI
KNJIŽEVNOSTI / ESSAYS AND INTERPRETATIONS OF ENES
DURAKOVIĆ IN LITERATURE TEACHING 19

Elma Halilović

ANTOLOGIČAR ENES DURAKOVIĆ /
ANTHOLOGIST ENES DURAKOVIĆ 35

Nermin Ormanović

KRATKI PREGLED BOŠNJAČKE DRAME (1970-2024) SA OSVRTOM
NA ANTOLOGIJU *BOŠNJAČKA DRAMA II* (SARAJEVO, 2023) / A
BRIEF OVERVIEW OF BOSNIAK DRAMA (1970-2024) WITH
REFERENCE TO THE ANTHOLOGY *BOSNIAK DRAMA II*
(SARAJEVO, PREPOROD, 2023) 51

Amela Šehović

NEOLOŠKE TVORENICE U BOSANSKOM JEZIKU MOTIVIRANE VLASTITIM IMENIMA / NEOLOGISMS IN THE BOSNIAN LANGUAGE MOTIVATED BY PROPER NAMES	71

Minka Džanko

THE BOSNIAN DISCOURSE MARKER PA IN ANSWER SEQUENCES TO WH-QUESTIONS IN DOCTOR-PATIENT INTERACTION: A CONVERSATION ANALYSIS PERSPECTIVE / BOSANSKA DISKURSNA OZNAKA PA U ODGOVORIMA NA PITANJA S UPITNIM RIJEČIMA U RAZGOVORU IZMEĐU DOKTORA I PACIJENTA: IZ PERSPEKTIVE ANALIZE KONVERZACIJE	89

Nedim Livnjak

JEZIČKE MANIFESTACIJE EMOCIONALNOSTI U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM MEDIJSKOM DISKURSU O UMJETNOJ INTELIGENCIJI / LINGUISTIC MANIFESTATIONS OF EMOTIONALITY IN THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN MEDIA DISCOURSE ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE	111

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.19

UDK 821.163.4(497.6).09 Duraković E.

Primljeno: 30. 03. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Murtić

ESEJI I INTERPRETACIJE ENESA DURAKOVIĆA U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI

U ovom radu se na primjerima esejskih interpretacija Enesa Durakovića, koje spadaju u sami vrh bosanskohercegovačke književnokritičke misli, pokazuje kako se ovaj književnoznanstveni žanr može aktualizirati u nastavi književnosti. Esejske interpretacije Enesa Durakovića, posebice one o najznačajnijim bosanskohercegovačkim pjesnicima, mogu biti dobar poticaj učenicima i studentima za razvoj osnovnih komunikacijskih vještina, čitalačkih navika i sposobnosti, kao i primjer za vježbe esejskog načina izražavanja. Rad ukazuje na poznate činjenice da je esej zanemaren književnoznanstveni žanr u nastavi književnosti. Esej je hibridan žanr, nalazi se između subjektivnog književnoumjetničkog i znanstvenog područja. Upravo takav poetički karakter omogućava zastupljenost eseja u različitim metodičkim pristupima od analitičko-interpretacijskog, do složenijih metodičkih sistema: problemskog, korelacijsko-integracijskog i otvorenog pristupa. Na primjerima Durakovićevog esejskointerpretativnog pristupa poeziji Muse Ćazima Ćatića, Skendera Kulenovića i Maka Dizdara pokazaćemo kako esej može biti dobra motivacija za čitanje književnih tekstova, u nastavi lektire, te kao uvod za nastavni sat o piscu ili književnohistorijskom razdoblju.

Ključne riječi: esej; kritika; interpretacija; književna historija; Enes Duraković

UMJESTO UVODA

Malo je u bosanskohercegovačkom književnoznanstvenom diskursu primjera koji u književnohistorijskim i književnokritičkim ogledanjima sažimaju i prožimaju znanstvenu erudiciju o piscima, književnoj historiji i književnoj savremenosti, u uvijek širem kontekstu od pojedinačnog predmeta istraživanja i interpretacije, kao što je to slučaj u studijama i esejima Enesa Durakovića. Bez obzira da li je riječ o nekoj od brojnih antologija koje je priredio, sintetskim studijama ili promišljanju o nekom od bosanskohercegovačkih autora, Duraković je u tekst uvijek unosio izniman senzibilitet analitičara koji je reflektirao o saobraženosti “riječi i svijeta”¹ u proznim tekstovima, stihovima, idejama ili poetikama interpretiranog sadržaja. U metodičkom smislu Dragutin Rosandić (2005: 214) je takvu vrstu afiniteta okarakterizirao kao vrlinu dobrog interpretatora i esejiste: “Interpretator, vođen svojom senzibilnošću i imaginacijom, transponira subjektivni doživljaj u artistski izražaj, u esej”.

Rad profesora Durakovića obilježen je upravo prožimanjem pronicljivog individualnog, “prirodnog dara” (Agić 2018: 437) za otkrivanje smisla i snage poetske riječi, i posebnog znanstvenog entuzijazma. U tom komplementarnom spoju znanstveno-istraživačkog i doživljajno-subjektivnog, interpretatorske inventivnosti i originalnosti, Duraković je otkrivao uvijek nova značenja, nerijetko i ona inducirana u kompleksnim odnosima teksta i konteksta mimo autorskih intencija. Od prvih tekstova sedamdesetih godina XX stoljeća prirodno se nadovezao na tada aktuelni akademski diskurs u kojem je esej dominirao kao prominentan vid “akademske refleksije o književnosti u Bosni i Hercegovini” (Spahić 2017: 426).

Duraković je, kao posvećen književni historičar, birao da piše o najznačajnijim bosanskohercegovačkim pjesnicima, o Skenderu Kulenoviću, Maku Dizdaru, Aleksi Šantiću, Musi Ćazimu Ćatiću, Jovanu Dučiću, Antunu Branku Šimiću, Hamzi Humi, Nikoli Šopu, Anđelku Vuletiću, Abdulahu Sidranu, Hadžemu Hajdareviću i drugim. Znanstvenom preciznošću i predanošću, temeljitim odabirom teksta, ispoljio je istinsku “empatičnost tumača” (Spahić 2017: 430) sa poetskim svijetom i stihom.

Za neke od suvremenika tražio je i pronalazio riječi, koje su se, sada uviđamo, autorefleksivno mogle odnositi i na prirodu Durakovićevog odnosa prema književnom tekstu. O prijatelju, duhovno i intelektualno bliskom Aliji Isakoviću, predstavljajući njegov književni rad u knjizi *Riječ i svijet Alije Isakovića* zapisao je:

1 Sintagma *Riječ i svijet* suštinski je odredila Durakovićev književnoznanstveni rad i njegova kritičko-interpretativna promišljanja. Knjigu o devet najznačajnijih bosanskohercegovačkih pjesnika nazvao je upravo *Riječ i svijet* (1988), a monografiju o Aliji Isakoviću tri decenije nakon toga naslovio je *Riječ i svijet Alije Isakovića* (2018).

“Velika je mudrost i snaga autocenzure kojom je on izbjegavao ponavljanje već ranije osvojenih književnoestetskih polja, (...) opusa u kojem ništa nije nastalo uzgredno i bez velika razloga, ljudskog i estetskog putovanja.” (Duraković 2018: 5)

A o pjesniku Skenderu Kulenoviću: “Kao esejist Skender je pisao samo o onim pjesnicima u čijem je stihu prepoznavao vlastitu doživljajnost i onu dublju inspirativno–artističku srodnost” (Duraković 2015: 192). Vedad Spahić (2017: 436), pozivajući se na navedeno Durakovićevo zapažanje o Kulenovićevim tekstovima, primjećuje da se Kulenović “može u nas smatrati pretečom empatijskog ‘tumačenja’ književnosti”. I u Durakovićevim esejima možemo prepoznati traganje za “inspirativno-artističkom srodnosti” kao vid empatične kritike. Pored iskazanog dara za prepoznavanje poetskih vrijednosti i značajki stiha, Enes Duraković je sintetizirao dostignuća savremene znanosti o književnosti povezavši ih sa književnim tekstom u esejskim interpretacijama² od kojih su neke i danas kanonske.

Muhidin Džanko (1998) se posebno osvrnuo na Durakovićev esej *Pjesnik na razmeđu epoha* o Musi Ćazimu Ćatiću³ i ukazao upravo na estetsku i nadvremensku snagu poezije, kao bitnu misao iskazanu u Durakovićevim esejima o najznačajnijim pjesnicima⁴. “Ona je umjetnička i ljudska katarza, moćna duhovna tvorevina koja stoji iznad trošne ljudske egzistencije” (Džanko 1998: 58). Budući da je među prvim kontekstualizirao i komparirao bošnjačku književnost naspram južnoslavenske, Enes Duraković u književnoj kritici potpuno opravdano slovi za “rodonadžnika bošnjačke komparatistike” (Džanko 1998: 57). Cilj Durakovićevog znanstvenog pristupa bosanskohercegovačkim i bošnjačkim pjesnicima pritome je “... otkriti ulogu i značaj jednog pjesnika unutar književne epohe kojoj je pripadao” (Džanko 1998: 57).

Bilo bi isuviše preuzetno za potrebe ovog rada nabrajati sve šta je Duraković napisao⁵, uredio, sistematizirao kao književnihistoričar, ali već pogled na autore o

2 Koristimo termin esejska interpretacija, jer smatramo da je kod Durakovića teško odvojiti esej od interpretacije. Kada posreduje između poetskog teksta i onih koji čitaju, Enes Duraković to uvijek čini dajući subjektivan, gotovo epifanijski odraz pjesničke riječi, koji ima obilježja *poetiziranog eseja*.

3 Esaj o Musi Ćazimu Ćatiću je značajan i po tome što se njegova poezija komparira i sa orijentalnim i sa okcidentalnim pjesnicima, što je inače Durakovićev manir u analitičkom književnihistorijskom i kritičkom promišljanju o bošnjačkoj književnosti. Za Durakovića Ćatićeve pjesme asocijativno prizivaju stihove velikih pjesnika koji su pisali na orijentalnim jezicima, a koje je Ćatić izučavao, kao i južnoslavenskih i evropskih pjesnika. Nabrojaćemo samo neke sa čijim je stihovima Duraković komparirao Ćatićeve stihove: Abdurahman Sirri, Ahmed Vahdeti, Omer Hajjam, Laza Kostić, Tin Ujević, Antun Gustav Matoš, Skender Kulenović...

4 „Skender Kulenović i Mak Dizdar su nesumnjivo najznačajniji bošnjački pjesnici dvadesetog vijeka“ (Duraković 2003: 59).

5 Izdvojili smo monografije koje su nastale kao plod njegovih akademskih radnji o Maku Dizdaru *Govor i šutnja tajanstva: Pjesničko djelo Maku Dizdara* (1979), i o Skenderu Kulenoviću *Pjesništvo Skendera Kulenovića* (1983). Osim toga, Duraković je u izdanju Alefa, izdavačke kuće koju je sam osnovao, kao idejni pokretač i urednik objavio antologije bošnjačke književnosti, antologije bosanskohercegovačke književnosti i hrestomatije

kojima je najviše pisao govori o obuhvatnosti, kontinuitetu i spremnosti da se ide ukorak sa novim znanstvenim pristupima. Vedad Spahić je Durakovićev znanstveni opus razvrstao na tri stvaralačko-razvojne faze:

„Analitičko-dijahronijski pogled na ukupno njegovo djelo, koje čine književno-historiografski, kritički i teorijski radovi, razotkriva slijed triju stvaralačko-razvojnih faza: esejističko-fenomenološke (od početka do 90-tih godina), kanonizatorske (posljednja decenija prošlog i prva ovog vijeka) i poststrukturalističke/kulturnomemorijske (od 2010. do danas).“ (Spahić 2020: 324)

Iako su sve ove faze manje ili više obilježene esejisko-interpretativnim tumačenjem poezije, za nas je posebno interesantna upravo prva esejisko-fenomenološka faza. Alija Isaković u predgovoru Alefovoj *Antologiji bošnjačkog esejja* rezimira šta je u tom momentu, nakon svih prethodnika, Durakovićev književnoznanstveni rad značio za bosanskohercegovačku i bošnjačku književnost i znanost.

“I konačno, Enes Duraković, koji u cjelini esejističkog znanstvenog opusa sretno sažimlje književnohistorijsku sistematičnost Muhsina Rizvića i dar Begićevog saobraženja s književnim djelima. Nakon zapaženih djela o Maku Dizdaru i Skenderu Kulenoviću, a onda i o svim značajnijim bosanskohercegovačkim pjesnicima, priredio je prvu ediciju bošnjačke književnosti; da bi sada, dvadeset i pet godina nakon *Biserja*, i kao autor i kao urednik “Alefovom” edicijom antologija ponudio sliku onog što je najvrednije u bošnjačkoj književnosti XX vijeka. A na taj način se počinje ostvarivati dugo očekivana književnohistorijska sinteza bošnjačke književnosti.” (Isaković 1996: 13)

Smatramo da su upravo Durakovićevi eseji dobar materijal za savremenu nastavu književnosti i jezika. Ovi eseji omogućavaju razvoj komunikacijske kompetencije u usmenoj i pisanoj formi. Svaki Durakovićev odabrani odlomak iz esejja može biti poticaj za razgovor na nastavi, za samostalno usmjereno istraživanje literature, ili pisanje esejja.

bošnjačke književnosti u književnoj kritici. Činjenica da su antologije nastajale jednim dijelom u ratu i objavljivane neposredno nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu devedestih godina XX stoljeća, dovoljno govori o Durakovićevom kontinuiranom nastojanju da se zaokruži slika književne bosanskohercegovačke produkcije i popuni praznina koja je nedostajala. “To je danas prirodni prostor, kulturni i društveni kontekst, u kojem se ukazuje i književno stvaralaštvo Bošnjaka, koje se, dakle, može izučavati i kao samostalna nacionalna literatura, ali i kao sastavni dio književnosti naroda Bosne i Hercegovine“ (Duraković 2003: 29-30). Kompletanu bibliografiju objavljenih radova profesora Durakovića sastavila je Isma Kamberović za *Izabrana djela Enesa Durakovića*. Uz to ovdje je sadržana biografija u kojoj se nalazi pregled širih obrazovnih i kulturnih sfera u kojima je tokom četrdesetogodišnjeg aktivnog rada djelovao Duraković. (Kamberović u Duraković 2020 (4) 109 -199)

ESEJ U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI

Savremena nastava književnosti nalazi se u procjepu između zahtjeva za razvojem kompetencija i vještina učenica i učenika i nastavne realnosti koja, uprkos sve zastupljenijim novim tehnologijama, i dalje traži puteve kojim bi književni tekst najuspješnije približila učenicima. To svakako nije jednostavan zadatak, barem tamo gdje je kurikularna reforma tek u početnoj eksperimentalnoj fazi, kao što je slučaj u Kantonu Sarajevo. Pa ipak, i u ovako koncipiranoj nastavi u modernom okruženju uloga napisane i izgovorene riječi nema zamjenu. Da bi se realizirali ciljevi u nastavi usmjerenoj prema učenicima i krajnjim ishodima učenja književni tekstovi se koriste kao nastavni materijal, lingvodidaktički predložak, kojeg ponekad mijenja i neknjiževni tekst. Zbog toga nastavni sati s tematskim jedinicama koje su oduvijek važili za zahtjevne, ili iz nekog razloga marginalizirane, moraju tražiti nove načine kako bi se promijenila ta nepoželjna pozicija.

Iako esej predstavlja krunski spoj između znanosti i umjetnosti, u metodičkoj znanosti odavno važi za zanemareni žanr. "Empirijska istraživanja pokazuju da je esej najmanje zastupljen u nastavi književnosti" (Rosandić 2005: 555). Osim što je zapostavljen u nastavi, esej je na margini i u NPP-u, kao i u udžbenicima⁶, mada u njima već decenijama formalno ima mjesto. Sa esejom se učenici upoznaju u gimnazijskoj nastavi kroz različite aktivnosti (čitanje cjeline ili odabranih odlomaka,

6 Dijelimo stajalište da esej u srednjoškolskoj nastavi književnosti „nema odgovarajući položaj u odnosu na druge književne rodove i vrste (poeziju, prozu i dramu)“ (Rosandić 2005: 559). Rosandić dalje navodi da su učenici decenijama esej upoznawali u hrvatskim čitankama na primjerima „Barčeva eseja **Umjetnost i bol** (na odlomku iz monografije o V. Vidriću) i Krležina **Eseja o Kranjčeviću**. Aktualni srednjoškolski udžbenici otvorili su širi prostor esejističkim tekstovima koji prate interpretaciju pojedinih književnoumjetničkih tekstova“ (Ibid). U bosanskohercegovačkoj udžbeničkoj realnosti Čitanka Vedada Spahića za četvrti razred gimnazije (2008) je dobar primjer u kojem je esej zastupljen na primjeren način sa objašnjenjima i tekstovima iz svjetske i bosanskohercegovačke književnosti. Uz brojne kraće odlomke eseja u *Čitanci* imamo i duže odlomke rodonačelnika bosanskohercegovačkog eseja, Midhata Begića iz njegovog eseja *Gojin „Idioma universal“ ili na stepenicama između stvarnosti i apstrakcije*, potom dva eseja na kraju čitanke; odlomak iz *Ogleda o eseju* Zvonka Kovača, *Predgovor Antologiji bosanskohercegovačke poezije dvadesetog stoljeća* Slobodana Blagojevića i esej Marine Katnić -Bakaršić *Narativne čarolije „Hiljadu i jedne noći“* objavljen prethodno u Novom izrazu kao prikaz prijevoda *Hiljadu i jedne noći* na bosanski jezik Esada Durakovića. Pitanjima i zadacima za rad i odlomcima poznatih književnih historičara i kritičara usmjerava se učeničko upoznavanje sa piscem, književnohistorijskim okolnostima i drugim komponentama bitnim za interpretaciju poezije Skendera Kulenovića (Duraković u Spahić 2003: 115), Mehmedalije Maka Dizdara (Duraković u Spahić 2003: 140), Abdulaha Sidrana (Duraković u Spahić 2003: 215-216), kao i onih eseja koji se odnose na prozu (u čitanci odlomak iz pripovijetke i putopisa) Alije Isakovića (Duraković u Spahić 2003: 174). Svi odlomci iz tekstova Enesa Durakovića navedeni su Spahićevoj *Čitanci*, nakon književnih tekstova, u metodičkom razrađenom dijelu teksta namijenjenom „za interpretaciju“.

pisanje maturalnog ili nekog drugog eseja).⁷ Učenici/učenice bi trebali upoznati teorijska određenja i neke značajke eseja. Navešćemo jednu od definicija eseja prilagođenu učenicima:

„Esej je književnoznanstvena vrsta teksta u kojoj se obrađuju teme s različitih područja života, kulture i znanosti. Najčešće se esej ipak bavi umjetničkim temama (književni, likovni, glazbeni, kazališni, filmski esej). Riječ je o tematsko-vrstovnom uređenju eseja.“ (Rosandić 2005: 562)

U teorijskom smislu odmah se uočava da definicija eseja potvrđuje njegovu kompleksnost, ali i rafinirani vid izražavanja. Milivoj Solar prihvata zapažanja “mladog” Georga Lukácsa o eseu kao obliku kojim se nadomješta “čežnja za sustavom” (Solar 2000: 122). Esej je neka vrsta zamjene za ono što se “ne može ostvariti reprezentativnim oblicima velike epike: u romanu i filozofiji” (Ibid). Autorsko promišljanje u eseu je proces kojim se iznose određeni sudovi te izvode zaključci i zbog toga se on sa aspekta metodike nastave književnosti približava interpretaciji, a u književnoteorijskom smislu književnoj kritici.

U metodici nastave književnosti važi mišljenje kod nastavnika/nastavnica studenata/studentica da je esej važan u nastavi književnosti, ali da je zapostavljen i “najmanje zastupljen” žanr.⁸ (Rosandić 2005: 555) Mira Kermek Sredanović (1985: 112) je zanemarivanje eseja uporedila sa interesom za dramski žanr.

„Književni su interesi učenika u žanrovskom smislu vrlo usko usmjereni. Drama, esej i poezija nalaze se “na rubu” učeničkih interesa, s malim nijansama s obzirom na dob. Tako stariji srednjoškolci nešto više čitaju poeziju, ali zato manje dramu negoli mlađi učenici, a zajednička im je usmjerenost prozi kao i nepoznavanje forme eseja.“

Marina Katnić Bakaršić⁹ (2003) u lingvističkom kontekstu je također svojevremeno upozorila na sintagmu Zanemarenog Djeteta i tvrdnje vodećih lingvista današnjice o skromnom proučavanja dramskih žanrova. Isto bismo mogli ustvrditi za esej kada je u pitanju njegovo prisustvo u nastavi – esej je “zanemareno dijete”. U književnoznanstvenom smislu, međutim, uočljiva je njegova granična međužanrovska

- 7 Esej je još uvijek zastupljen u udžbenicima, NPP-u, a nadamo se da je tako i u nastavi. Reforma obrazovanja provodi se različitim tempom na različitim nivoima, pa je gotovo nemoguće imati cjelovit uvid prema ishodima šta se u nastavi zapravo koristi u realiziranju postavljenih ishoda.
- 8 Prema dosadašnjim istraživanjima, pored eseja, dramski tekst je također zanemareni žanr u nastavi. Zbog složenosti, dualne prirode teksta namijenjenog za čitanje i izvođenje na sceni nerado mu pristupaju sami nastavnici, a za učenika je zbog same strukture teksta zahtjevniji za čitanje od drugih žanrova.
- 9 “Kada analitičari dramskog diskursa i osobnosti njegova stila kažu da se tu radi o *Zanemarenom Djetetu* stilističkih i književnoteorijskih istraživanja (Culperer, Short, Verdonk 1996: 3), onda je to svakako tvrdnja kojoj treba pokloniti pažnju” (Katnić-Bakaršić 2003: 9).

pozicija, što bi mogao biti intigantan potencijal za razvijanje učeničkih interesa za esej.

„Esej je stoga u našem dobu “između” umjetnosti i znanosti odnosno filozofije; on počinje “nakon” umjetnosti, a završava “prije” znanosti; njegov je položaj paradoks duhovne proizvodnje osuđene da se zbiva između zadanog početka i logičnog kraja, koji se ne mogu omediti jer iskustvo nema zacrtanih granica u kojim bi bilo do kraja razumljivo.“ (Solar 2000: 122)

Esej se u savremenoj nastavi može koristiti u didaktičnoj funkciji, kao lektirno djelo ili na nastavi u kojoj se insistira na dubinskom čitanju kojim se naglašava kontemplativna dimenzija procesa čitanja. Ovakva vrsta čitanja važna je za razvoj komunikacijskih pismenih i govornih vještina, kao i kognitivnih sposobnosti.

„Dubinsko je čitanje, za razliku od površnoga ili površinskoga, u kojem preliječemo tekst, aktivan proces promišljenoga i polaganoga čitanja s ciljem povećavanja razumijevanja pročitanoga i uživanja u tekstu. U literaturi se takvo čitanje prije redovito nazivalo čitanje s razumijevanjem, a danas se sve češće o njemu govori kao o sporom čitanju, za razliku od brzog čitanja koje je postalo prevladavajuće u mnogim profesijama i u velikom dijelu svakodnevnog života.“ (Peti-Stanić: 2019:126)

Jedna od najvažnijih kompetencija u nastavi književnosti jeste komunikacija na maternjem jeziku. „U komunikacijskom procesu književnoumjetnički tekst postaje prenositelj poruka, a učenik čitatelj primatelj poruka“ (Rosandić u Skupina autora 1994: 96). Durakovićevi eseji o najznačajnijim pjesnicima Ćatiću, Dizdaru, Kulenoviću sadrže dobru osnovu za problemski pristup piscu i književnoj epohi, a u mnogome daju i odgovore na postavljene ciljeve nastave. Prema Revidiranom NPP-u¹⁰ u IV razredu gimnazije među ciljevima nastave književnosti, između ostalog nalazimo i slijedeće:

- „- steći uvid u društveno-političke prilike nakon Prvog svjetskog rata koje su utjecale na pojavu avangardnih umjetničkih pokreta (futurizma, ekspresionizma, nadrealizma itd.)
- razumjeti osnovne odlike ekspresionizma, futurizma, nadrealizma, dadaizma
- razumjeti utjecaj avangardnih pokreta u bh. i u drugim južnoslavenskim književnostima
- steći uvid u glavne tokove tzv. savremene književnosti (nakon Drugog svjetskog rata sve do danas)“ (Revidirani nastavni programi za GIMNAZIJE | Ministarstvo za odgoj i obrazovanje: 25) (pristupljeno 8. 2. 2025)

10 Revidirani nastavni programi za GIMNAZIJE | ministarstvo za odgoj i obrazovanje (pristupljeno 8. 2. 2025.)

Od ishoda iz NPP-a koji bi mogli biti realizirani na nastavnom satu eseja izdajamo ono što bi učenik trebao znati/moći, nakon uključivanja odlomaka eseja Enesa Durakovića u metodičke obrade.

- „- interpretira tekst, izdvađa i tumači ideje, tumači autorovo gledište, razlikuje stavove od činjenica
- izražava svoj emocionalni, spoznajni, estetski dojam o književnom tekstu kao cjelini
- interpretira i razgovara o različitim interpretacijama književnih tekstova
- istražuje i objašnjava univerzalne teme i vrijednosti u književnim tekstovima različitih razdoblja, poetika, kultura.“ (Revidirani NPP: 25-26)

Nastavni sati eseja zahtijevaju da se više skrene pažnja na književni tekst, kako bi učenici imali priliku da razviju vještine i usvoje znanja do kojih se dolazi čitanjem i istraživanjem bez kojih nije moguće sagledati estetske domete pisca, književnu epohu, niti postići vještinu samostalnog kritičkog osvrta na tekst. U tom smislu nezaobilazni su oni tekstovi koji književnog kritičara i njegove kritike, eseje i interpretacije stavljaju u ulogu dragocjenog posrednika i “pomagača” u približavanju književnog teksta učenicima. To se u nastavi eseja postiže kroz sljedeće metodičke pristupe: “analitičko-interpretacijski, problemski, korelacijsko-integracijski, stvaralački, otvoreni” (Rosandić 2005: 556). Uvesti učenike u misaono složene procese recepcije književnog teksta, podrazumijeva uputiti ih na samostalno suočavanje sa nizom istraživačkih i spoznajnih zadataka.

ESEJ KAO MOTIVACIJA ZA ČITANJE LEKTIRE U PROBLEMSKOJ NASTAVI KNJIŽEVNOSTI

Cilj nam je pokazati kako tekstovi književnog znanstvenika, u konkretnom primjeru Enesa Durakovića, mogu biti motivaciono polazište u nastavi čitanja, pisanja, govorenja i slušanja na satima jezika i književnosti. Zato ćemo koristiti odabrane eseje i njihove odlomke. Duraković je esejske interpretacije pisao prema njegovoj “senzibilnosti i erudiciji” (Rosandić 2005: 214), što je od iznimne važnosti za bit i značaj svih aspekata u školskoj interpretaciji. U njegovim književnokritičkim i književnohistorijskim tekstovima prožimaju naučne i umjetničke vrednote, koje učenik(e)i trebaju usvojiti.

Primjer 1.

*I molitve ti u stihove skladam,
Proseć: "Oh, daj mi smisao za ljepotom"*
(M. Ć. Ćatić: *Teubei nesuh*)

„Ima velikih, doduše rijetkih pjesnika u čijim pjesmama jedva da možemo naslutiti tragove osobne pjesničke i ljudske drame, ili drame vremena u kojem su živjeli. Stvarane, obično, u mirnim, kod nas tako rijetkim vremenima književnih i društvenih zatišja, zatvorene granicama vlastitoga svijeta, njihove se pjesme poput svih velikih ostvarenja nude bogatstvom mogućih značenja, krijući sugestivnošću svoje ljepote inspirativni grč iz kojeg su potekle. To, svakako, ne znači da taj grč nije prethodio pjesmi, jer poezija je, ipak, vazda i pjesnička i ljudska katarza, ali se u takvim stihovima pred našim znatiželjnim pogledom taj puls i dah vremenitosti nigdje ne osjeća. U neprekidnom osipanju ljudskih života i njihovih svjetova, takva su ostvarenja istodobno i veličanstvena i surovo nadmoćna nad našom trošnom sudbinom. Trajnošću i ljepotom otporna na korozivno djelovanje vremena, ona se nude i pripadaju svima, svjedočeći, na kraju, o svome autoru tek šušnjem glasova u njegovom imenu. O njemu samom, o tminama i svjetlostima, putovima i raskršćima na kojima su nastajala – ona šute.

Ali ima i onih, u povijesti svake književnosti dragocjenih pjesničkih ličnosti čija djela, nastala na razmeđu književnih epoha i na vjetrometinama društvenih i historijskih preobražaja, otkrivaju istodobno i tragiku intimne pjesničke sudbine i dramu opće književne i društvene atmosfere. U razvitku bosanskohercegovačke – bošnjačke poezije književno djelo Muse Ćazima Ćatića predstavlja upravo takvo književno razmeđe na kojem su se sticali, sudarali i oplodivali raznovrsni književni tokovi i procesi.“ (Duraković 2020: 37)

Navedeni odlomak iz eseja *Pjesnik na razmeđu epoha* o pjesništvu M. Ć. Ćatića možemo iskoristiti u problemskom metodičkom pristupu. Zajednički zadatak će biti da svi učenici pročitaju Ćatićeve pjesame¹¹ u vlastitom izboru. Učenici će biti podijeljeni u grupe, a svaka grupa će imati zadatak da **metodom otkrivanja zlatne jezgre** (Rosandić 2005: 556), uoči ključne pojmove (jezgre) iz odlomka eseja i prema njima provede istraživanja na zadane teme. Da bi se otkrila značenja i zlatna jezgra u eseju od učenika se očekuje dubinsko čitanje. Nakon samostalnog istraživanja na zajedničkom satu učenici će prezentirati rezultate istraživanja.

11 Musa Ćazim Ćatić *Pjesme i prepjevi* (Duraković ur. 1991), iz edicije *Muslimanska književnost XX vijeka*.

Zadaci za smostalan rad:

I grupa

1. Zašto se M. Ć. Ćatić smatra za “pjesnika sa razmeđa epoha”?

II grupa

2. Istražite u čemu je značaj Muse Ćazima Ćatića za razvoj modernog bošnjačkog pjesništva!

III grupa

3. U čemu je bit i smisao ljepote prema Ćatićevim stihovima? Pročitaj pjesme iz ciklusa o ženi!

Završna faza problemskog rada objediniće učeničke spoznaje, a potom će učenik(e) pisati esej na sljedeće teme.

1. Ljepota kao izazov i tema u Ćatićevim stihovima
2. Poezija Muse Ćazima Ćatića
3. Žena u Ćatićevim stihovima.

Navedeni primjer može biti realiziran na satima izborne nastave u IV razredu gimnazije. Učenicima će biti preporučena dodatna literatura osim čitanke: Ćatićeva poezija u izboru, zatim eseji Enesa Durakovića, Muhsina Rizvića, Irfana Horozovića, Muhidina Džanka i Envera Kazaza o Musi Ćazimu Ćatiću.

Primjer 2.

„*Kameni spavač* Maka Dizdara spada, naime, u red onih rijetkih stihobirki koje svojom cjelovitošću, unutarnjom sabranošću i duhovnom punoćom svjedoče o žudnji pjesnika za Knjigom spasa, koja bi u sebi zbirala svekolik smisao zemaljskog i nebeskog “zbivanja”. Upravo tu i leže razlozi poistovjećivanja pjesničkog subjekta s tajnovitim govorom kamenog spavača, čija riječ nosi i drhtaj egzistencijalnog i spokoj transcendentnog iskustva. A i u traganju za smislom života i tajnom smrti lirski subjekt će na kraju ostati pred zatvorenim vratima i zemaljskog misterija i nebeskog spasa, jer poezija nikad ne donosi odgovor, nego je neprekidni razgovor sa Tajnom, zagonetno platno čiju tkanicu saznanja i vjere uvijek oparaju mrakovi sumnje i šutnje nepoznatog. Takvo će viđenje svijeta iskrsnuti i u njegovoj zavještajnoj pjesmi *Modra Rijeka*, kojom se u potpunosti zasvođuje pjesnički svijet Maka Dizdara.“ (Duraković 2003: 59)

(...)

U ciklusu *Slovo o čovjeku* starozavjetnom antropološkom predstavom o čovjeku kao palom anđelu Mak Dizdar imenuje temeljnu antinomiju ljudske egzistencije: zatvoren granicama

konačnosti svoga bića, surovo bačen u prostor trpnje i bola, čovjek je stalno raspet između tvarnosti kratkotrajnog biološkog življenja i duhovnog uzleta i povratka bezgraničnoj i vanvremenskoj sigurnosti nebeskog zavičaja.

Zasnovane na kontrastu svjetla i tame, zemaljskog i nebeskog principa, pjesme iz ovog ciklusa naizgled stalno variraju istu misao, ali se ova temeljna spoznaja jedva zamjetnim nijansama semantički obogaćuje u svakom novom Slovu. (Duraković (1) 2020: 246)

Navedeni Durakovićev esej može biti pročitao na nastavnom satu motivacije učenika i pripreme za čitanje lektire, ili kao uvod za školsku interpretaciju lektire, Mak Dizdar *Kameni spavač*. Zbirka pjesama *Kameni spavač* može biti realizirana u korelacijsko-integracijskom metodičkom pristupu ili u projektnoj nastavi. Nastava bosanskog jezika i književnosti može uspostaviti korelaciju sa predmetima historija, likovna kultura, muzička kultura, engleski jezik.

Učenici će istražiti teme:

- stećak
- srednjovjekovna bosanska književnost
- epitafi
- manihejstvo.

Za rad na uobičajenim satima lektire učenicima će biti preporučena *Čitanka* (2008: 138-144) Vedada Spahića za četvrti razred. Osim za sat lektire, navedeni esej može biti uvod u metodičku interpretaciju književnog pravca – ekspresionizma. Za ta i druga dodatna istraživanja učenicima može biti preporučeno Durakovićev cjelovit predgovor *Izabranim djelima* Maka Dizdara, *Pjesničko djelo Maka Dizdara* (Duraković 1981).

Primjer 3.

„Primarnom snagom životnog i pjesničkog vitalizma, doživljam svijeta i shvatanjem poezije, Kulenović je pjesnik ekstaze i apoteoze, obuzet lirik sveprirodne radosti rađanja i plodenja, koji svoje prisustvo osjeća u svemu što ga okružuje. Stoga je pjesma za njega vazda značila oblik u kojem svijet prepoznaje svoju ljepotu i veličinu. Upravo, Kulenović ide u red onih rijetkih pjesnika pjevača za koje je poezija svoj smisao imala u osjećanju erotičkog jedinstva egzistencijalnog misterija i estetskog čina. Otuda naoko paradoksalno zvuči činjenica da se poezijom javljao rijetko, i to upravo onda kada se ta izvorna jednakost životnog i estetskog osjećanja svejedinstva rušila i osipala bilo u ličnoj ili općoj drami i slici svijeta. U tom smislu čitavo je pjesničko djelo Skendera Kulenovića svojevrsna odbrana ezoteričkog jedinstva života

i pjesme, temeljnog osjećanja da je umjetnost “treperenje materije, a lirika samo djelić Spinozine supstance.” (Duraković 2020 (1): 183)

Navedeni esej će biti motivacija za čitanje Kulenovićevih soneta i traženje zlatne jezgare, odnosno više njih koje će kao teme biti povod za razgovor. Interpretacija će biti nastavljena prema zadacima i tekstu iz *Čitanke* (Spahić 2008: 113-119). Nakon toga u nastavku izražavanja učenici će pisati esej na slijedeće sintetske teme:

- Ljepota
- Umjetnost je treperenje materije
- Kulenović – pjesnik ekstaze života.

ESEJI ENESA DURAKOVIĆA U KONTEKSTU SAVREMENE I BUDUĆE NASTAVE KNJIŽEVNOSTI

U bosanskohercegovačkoj književnoj historiografiji s kraja XX i u prvim decenijama XXI vijeka Enes Duraković je ostavio dubok trag dvostrukog zasnova “predstavljачkog i estetskog koncepta” (Muzaferija 2004: 137). Pratio je preobrazbe koje su se kao “književne neminovnosti” odvijale u bosanskohercegovačkoj i posebice bošnjačkoj književnosti, u mainstream tokovima i posebnostima, pod različitim uticajima i ozračjima, na individualnom i kolektivnom planu. Smisao i bit proučavanja književnosti, kao što nas upućuje Duraković, jeste u proširivanju “obzora” unutar kojih se ukazuje naše mjesto u širem kulturnom kontekstu. Na tom tragu Durakovićevi eseji smještaju bosanskohercegovačku i bošnjačku književnost u okvire bliskih, ili širih književnih tokova i tradicija. S tim u vezi je i Durakovićovo stalno istrajavanje na interkulturalom pristupu u književnim promišljanima i ukazivanje na štetnost “samodovoljnosti koja nužno vodi u samoizolaciju” (Duraković 2003: 32). Tako shvaćeno bavljenje bosanskohercegovačkom književnošću svojevrsni je poziv na dijalog koegzistirajućih književnih tokova. Riječ je zdravorazumskom i samodiscipliniranom odnosu prema sopstvu koji nije napuštan ni u kritičnim vremenima za Bosnu i Hercegovinu, kada se olahko moglo zapasti u ostrašćenost i isključivost, a o čemu piše Gordana Muzaferija (2004: 136) prepoznajući u Durakoviću „... trezvenog znanstvenika usred politikom osnažene pragmatizacije kulture s početka devedestih, pred sami rat, kada je mnogo prije nego što će postati pomodnom poštapalicom Durakovićev “drugi” bio napisan velikim slovom, uz poziv na stišavanje glasnosti i uvažavanje svakog Drugog i svake Drugosti (...)”.

Duraković je interkulturalnost promovirao od najranijih tekstova, kada književna teorija nije o tome reflektirala u zamahu kakav će doći sa poststrukturalizmom. Stoga, kada se danas pitamo koji su benefiti Durakovićevih eseja, kritika, monografija, antologija ... za generacije koje dolaze, što će iz njih u nastavi moći naučiti, koliko i zbog čega će im biti interesantni, zasigurno jedna od najznačajnijih vrijednost jeste koegzistiranje fokusa na nacionalnu tradiciju i otvorenosti za širi interkulturni dijalog. Zbog toga ćemo i ovaj pokušaj da se ukaže na aktuelnost Durakovićevih eseja i njihovu primjenu u nastavi završiti upozoravajućim riječima autora objavljenim u zagrebačkom Ogledalu (1990).

„I onda kada su se ambisi nepovjerenja činili nepremostivim, postojala je, ako ništa drugo, ona dragocjena žiška svijesti da nijedan dijaboličko-nihilistički projekt u prošlosti nije uspio na ovim prostorima i da ćemo Mi i Drugi ostati i opstati na ovim prostorima kao prosta i nezaobilazna činjenica. U nekom budućem ogledalu valjat će nam se svima ogledati bez osjećanja srama i grimase nelagode.

Opravedani ili ne, svjedno, nepovjerenje, zaziranje i strah od Drugog na kraju se neminovno pretvaraju u onu vrstu kolektivne paranoje koja uvjetuje svojevrsnu getoizaciju, pa nužnost očuvanja kulturne samobitnosti preobražava u paničnu zaštitu od svega što je “tuđe” i “strano”. Zasnovan na isključivo negativnom iskustvu i odnosu sa Drugim takav je projekat nacionalne kulture bitno osuđen na zatvorenu, konzervativnu koncepciju koja rafiniranim oblicima uvijek pretpostavlja transparentne folklorno-romantične oblike duhovnosti. Bude li svedena na puku ilustraciju posebnosti nacionalnog bića, bošnjačka će se kulturna glasnost pretvoriti u zaglušnu dobošarsku ritmiku preporodne ekstaze. A tada ne samo da nećemo čuti glas Drugog ili on naš glas, tada već nećemo čuti ni sami sebe.“ (Duraković 2003: 33)

LITERATURA:

1. Agić, Jasmin (2018), “Muke i epifanije jedne nacionalne književnosti”, *Društvene i humanističke studije*, 2(5), 437-440
2. Dizdar, Mak (1981), *Izabrana djela*, Enes Duraković (prir.), Svjetlost, Sarajevo
3. Duraković, Enes (2003), “Predgovor”, u: Musa Ćazim Ćatić, *Pjesme i prepjevi*, edicija *Muslimanska književnost XX vijeka, knj.III*, Svjetlost, Sarajevo
4. Duraković, Enes (2003), *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica

5. Duraković, Enes (2015), *Bosanskohercegovački književni obzori, izabrane studije i eseji*, KDBH "Preporod", Zagreb
6. Duraković, Enes (2018), *Riječ i svijet Alije Isakovića*, Dobra knjiga, Sarajevo
7. Duraković, Enes (2020), *Izabrana djela*, knj.1-5, Dobra knjiga, Sarajevo
8. Džanko, Muhidin (1998), *Strah od teksta*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
9. Grosman, Meta (2010), *U obranu čitanja: Čitatelj i književnost u 21. stoljeću*, Algoritam, Zagreb
10. Isaković, Alija (ur.) (1996), *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo
11. Katnić-Bakaršić, Marina (2003), *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica
12. Kermek-Sredanović, Mira (1985), *Književni interesi djece i omladine*, Školske novine, Zagreb
13. Muzaferija, Gordana (2004), "U predvorju historije", *Novi izraz*, VI/26, 134-137.
14. Peti-Stanić, Anita (2019), *Čitanjem do (spo)razumijevanja*, Ljevak, Zagreb
15. Rosandić, Dragutin (2005), *Metodika književnoga odgoja*, Školska knjiga, Zagreb
16. Solar, Milivoj (2000), *Granice znanosti o književnosti; izabrani ogledi*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb
17. Skupina autora (1994), *Metodičke upute uz interpretacije književnih djela*, I. kolo, Ključ za književno djelo, Školska knjiga, Zagreb
18. Spahić, Vedad (2008), *Čitanka 4*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
19. Spahić, Vedad (2017), "Bošnjački akademski esej u ogledalu poststrukturalnog teorijskog obrata (u povodu objavljivanja knjige izabranih studija i eseja *Bosanskohercegovački književni obzori* Enesa Durakovića)", *Historijska misao*, 3, 425-444.
20. Spahić, Vedad (2020), "Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost u književnopovijesnim i teorijskim refleksijama Enesa Durakovića", *Život – Časopis za književnost i kulturu*, 1(1-4), 323-333.

Internetski izvori

1. Revidirani nastavni programi za GIMNAZIJE | Ministarstvo za odgoj i obrazovanje (pristupljeno 8. 2. 2024)

ESSAYS AND INTERPRETATIONS OF ENES DURAKOVIĆ IN LITERATURE TEACHING

Summary:

This paper uses examples of essay interpretations by Enes Duraković, who are at the very top of Bosnian and Herzegovinian literary critical thought, to show how this literary and scientific genre can be actualized in literature teaching. Essay interpretations by Enes Duraković, especially one of the most significant Bosnian and Herzegovinian poets, can be a good incentive for pupils and students to develop basic communication skills, reading habits and abilities, as well as an example for practicing essay expression. The paper points to the well-known facts that the essay is a neglected literary and scientific genre in literature teaching. The essay is a hybrid genre, located between the subjective literary and artistic and scientific fields. It is precisely such a poetic character that enables the representation of essays in various methodological approaches, from analytical-interpretative to more complex methodological systems: problem-based, correlation-integration and open approach. Using the examples of Duraković's essay-interpretative approach to the poetry of Muse Ćazim Ćatić, Skender Kulenović, Mako Dizdar, we will show how an essay can be a good motivation for reading literary texts, in reading lessons, and as an introduction to a lesson about a writer or literary historical period.

Keywords: essay; criticism; interpretation; literary history, Enes Duraković

Adresa autorice

Author's address

Edina Murtić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

edina.murtic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.35

UDK 821.163.4(497.6).09 Duraković E.

Primljeno: 23. 12. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Elma Halilović

ANTOLOGIČAR ENES DURAKOVIĆ

Rad osvetljava delatnost Enesa Durakovića (1947–2024) na priređivanju i uređivanju antologija bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti kao bitnu i uticajnu oblast njegovog ukupnog angažmana. Korpus koji je u fokusu ovog istraživanja predstavljaju sledeće Durakovićeve antologije: *Muslimanska poezija XX veka* (1990), *Antologija bošnjačke poezije XX veka* (1995), *Antologija bošnjačke pripovijetke XX veka* (1995), kao i antologije koje je Duraković priređivao u koautorstvu *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX veka* (2000), ili je bio urednik tih izdanja *Antologija bošnjačkog eseja XX veka* (1996), *Antologija bošnjačke drame XX veka* (1996) i *Antologija bosanskohercegovačke drame XX veka* (2000). Cilj rada jeste da na osnovu analize pomenutog korpusa pokaže bitne odlike antologičarskog postupka Enesa Durakovića, kojim se principima vodio i kakav vrednosni sistem je uspostavio kao model po kojem je birao građu za antologije. Namera nam je da istaknemo značaj valorizacije koju je u nasleđe ostavio ovaj književni istoričar kao autor, urednik i kanonizator bosanskohercegovačke i bošnjačke književne baštine.

Ključne reči: antologije; Enes Duraković; kanonizacija; bosanskohercegovačka i bošnjačka književnost

Svojim angažovanjem na polju historije književnosti, književne kritike, ali i priređivačkog, uredničkog i antologičarskog rada, Enes Duraković (1947-2024) se upisao među najznačajnije kulturne delatnike Bosne i Hercegovine. Spadao je u red naučnika koji su oblasti svojeg istraživanja pristupali sistemski uočavajući značaj književnog kanona i potrebu da se književnost sistematizuje i valorizuje. Uvid

u sveukupnu bosanskohercegovačku književnost koji je Duraković imao kao univerzitetski profesor i istoričar književnosti odredio je njegov rad na antologijama. Kao prvi antologičar muslimanske odnosno bošnjačke književnosti rukovodio se, kako primećuje Mile Stojić (2017: 11), načelom „da se muslimanska književnost može izučavati kao jedan od kompozitnih tokova bosanskohercegovačke književnosti, ali i kao samosvojna nacionalna književnost”.

Odgovor na pitanje o naučnom pristupu kojim se Enes Duraković vodio u svom radu dala je i Dijana Hadžizukić (2017: 186–187): „... istinske vrijednosti svake književnosti, koje moramo izučavati, jesu pojedinačne književne ličnosti i estetske vrijednosti njihovih književnih tekstova koji u sebi nose sve tragove i znakove općih i posebnih kulturnih vrijednosti nesvodivih ni na kakav nacionalni kod”. Ovakav pristup proučavanju književnosti u kojem se podjednako vrednuju opšte ali i osobene vrednosti, čini nam se, osnovno je načelo od kojeg polazi Enes Duraković.

Govoreći o vrednovanju književnoumetničkog dela, Antoan Kompanjon (2001: 289) ističe da bi se procena koliko je književnoumetničko delo vredno mogla svoditi na sud „sviđa mi se, ne sviđa mi se“, što je svakako pitanje ukusa o kojem je govorio Solar (2010) oslanjajući se na raspravu o ukusu Imanuela Kanta i njegovu tvrdnju o relativnosti estetskog prosuđivanja. Ali, iako se estetički sudovi mogu uvelike razlikovati, oni se, prema Solaru izriču tek pošto se izjava o sviđanju obrazloži, donoseći, na taj način, jedan oblik opisa i interpretacije, a samim tim i tumačenja (v. Zlatar 2022). Da bi se odstupanje od objektivnosti i nepristrasnost sveli na najmanju mjeru, nužno je, prema Leonidu Stoloviču, izgraditi estetski ukus, a on se „... formira pod uticajem određenih oklnosti, u zavisnosti od društvene sredine u kojoj protiče naš život i rad, u zavisnosti od umetničkih dela koja mi opažamo. Tako shvaćen, ukus, premda subjektivan, ipak ostaje u domeni kolektivnog iskustva te dobiva stanovite naznake objektivnosti“ (Zlatar 2022: 90).

Uviđajući istorijsku, ali i kulturnu neophodnost u uspostavljanju kanona jedne samostalne književnosti koja se razvijala na prostoru Bosne i Hercegovine, Duraković je pristupio njegovom uspostavljanju u skladu sa Kompanjonovom tezom prema kojoj je književni kanon „svojstven određenoj naciji (kao svojevrsna istorija književnosti) (...) koja predstavlja nasleđe i kolektivno pamćenje“ (Kompanjon 2001: 292). Otuda bismo rekli da u tom smislu njegove antologije ustvari i jesu svojevrsne istorije književnosti.

Godine 1990. Enes Duraković je u izdanju izdavačke kuće „Svjetlost“ objavio prvu antologiju muslimanske poezije pod nazivom *Muslimanska poezija XX vijeka*,¹

1 Iste godine Stevan Tontić je objavio antologiju poezije pod nazivom *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* takođe u izdanju sarajevske izdavačke kuće „Svjetlost“. Objavljivanje ovih antologija nesumnjivo pokazuje da

prvu u nizu koji će uslediti. Realizacija ideje da se književnost Bosne i Hercegovine predstavi antologijama, kako je primetio Esad Duraković, „nesamerljiv je kulturni događaj“ (2017: 256). Koliko je objavljivanje antologije muslimanske poezije XX veka odjeknulo u bosanskohercegovačkoj književnoj javnosti svedoči i podatak da su o njoj, ubrzo nakon objavljivanja, pisali: Mile Stojić, Nihad Agić, Amir Brka, Ibrahim Kajan, Alija Pirić, Nenad Radanović (svi 1991. godine) i Josip Osti 1992. godine. Svi navedeni autori ističu značaj ovog poduhvata, a glavna je vrednosna ocena da je Duraković „pronikljiv istraživač“ (Agić 2017: 213), „vrsni tumač i veoma dobar selekcionista“ (Radanović 2017: 233).

Antologija muslimanske poezije XX vijeka obuhvata četrdeset i tri autora čiji je izbor, kako možemo zaključiti, rezultat nekoliko kriterijuma. Pored primarnog estetskog, određujući kriterij je prostorni: u antologiju su uvršteni autori rođeni ne samo Bosni i Hercegovini, već i na prostorima Srbije, Crne Gore i Hrvatske, a Bošnjaci su po etničkoj pripadnosti što naglašava značaj antologije kako u kontekstu bosanskohercegovačke književnosti², ali i južnoslovenske interliterarne zajednice. Autori obuhvaćeni ovom antologijom poredani su hronološkim redom, od najstarijeg (Safvet-beg Bašagić, 1870) do najmlađeg (Selim Arnaut, 1962). Antologiji prethodi predgovor u kome Duraković obrazlaže način kako je izvršio odabir autora, kao i to koji su sve činioci uticali na ovakav izbor. Osim ovih informacija, Duraković donosi i hronologiju razvoja novije muslimanske/bošnjačke poezije u kontekstu južnoslovenskih književnosti. Inače, predgovor je podeljen u šest celina (poglavlja) u kojima se dijahrono i poetološki sagledavaju tokovi razvoja muslimanske/bošnjačke poezije.

Začetak razvoja novije muslimanske poezije Enes Duraković vidi u Ljubušakovom zborniku *Narodno blago* iz 1887. godine, te u Hermanovoj zbirci *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, kao i u prvim pesničkim zbirkama Riza-bega Kapetanovića, Safvet-bega Bašagića i Osmana Đikića, te pokretanju časopisa *Behar*. Govoreći o razvoju moderne muslimanske poezije Duraković će, osim na usmenu književnost (balade, romanse i sevdalinke), ukazati i na dalekosežne uticaje orijentalnih književnosti. U tom smislu Duraković navodi da „u dinamičnu književno-historijskih preobražaja, mijeni stilskih formacija i plodonosnom prožimanju s raznolikošću jugoslavenskih tradicija i evropskih duhovnih obzora, ovaj će specifičan senzibilitet čulnog misterija i ezoterijskog misticizma biti stalno prisutan u muslimanskom pjesništvu XX vijeka“ (1990: 9).

su se u Bosni i Hercegovini uveliko stvorili uslovi za valorizaciju svih književnosti stvaranih na bh kulturnom prostoru.

2 O određenju bosanskohercegovačke književnosti kao prostorno-kulturalnog fenomena vidjeti u Spahić (2017).

Uvidi Enesa Durakovića u muslimansku poeziju XX veka pokazuju da se i ona, kao i južnoslovenska poezija uopšte, razvijala hvatajući korak sa evropskim tokovima, ali i da je u tom procesu pronalazila sopstveni izraz. Govoreći o pesnicima koji se mogu smatrati utemeljiteljima modernog muslimanskog pesništva Duraković izdvaja Safvet-bega Bašagića i Osmana Đikića, ističući njihov društveni rad koji nadilazi ostvarene poetske domete, što potvrđuje imperativ književne historiografije da, uz vrednovanje koje je objektivno i prema strogim kritičkim merilima, uvek uzima u obzir i kulturnoistorijske vrednosti književne baštine. Osvrtom na njihov pesnički opus Duraković započinje drugu celinu predgovora pridružujući im Musu Ćazima Ćatića za koga će reći da je prvi pesnik čija je poetika originalnija te da pored orijentalnih uzora i prethodnika, na njegovo pesništvo utiču i savremene pesničke tendencije koje je pronalazio u poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića, Antona Gustava Matoša i drugih.

Treći deo predgovora započinje prikazom stvaralaštva Hamze Huma čiju književnu vrednost Duraković prvenstveno vidi u tekstovima natopljenim „izrazitom lirskom atmosferom i poetski rafiniranim izrazom“ (1990: 19). Humo je u poeziju uneo ekspresionističke slike, slobodni stih i intenzivan doživljaj sveta, što unekoliko prati i atmosferu nakon I svetskog rata na južnoslovenskoj književnoj sceni. Međuratni period u razvoju muslimanske poezije donosi dva poetska toka: socijalnu poeziju, s jedne strane, i neosimboličku i neoimpresionističku, s druge. Duraković posebno izdvaja Saliha Alića kao predstavnika neosimboličke poetike, dok Maka Dizdara i Skendera Kulenovića, koji su u međuratnom periodu poetiku gradili na socijalnim temama, navodi kao najznačajnija imena muslimanske poezije XX veka u celini. Stoga će Duraković čitavo četvrto poglavlje posvetiti poetici ove dvojice pesnika, pronalazeći u njihovom književnom opusu širu „književno-povijesnu sliku razvojnih tendencija muslimanskog pesništva“ (1990: 35).

Posleratna poezija će se u svojim počecima razvijati u intimističkom tonu čiji će najistaknutiji predstavnik biti Izet Sarajlić. Uz spomenute prominentne autore, Duraković pridodaje i poetski opus Abdulaha Sidrana, koji je „možda i najznačajnija pojava u posleratnoj muslimanskoj poeziji, pjesnik nesumnjive reputacije i u širim, jugoslovenskim kulturnim prostorima“ (1990: 43). Pored pesnika, Duraković će ukazati i na prisustvo pesnikinja, te će u tom kontekstu izdvojiti Biseru Alikadić, Muberu Pašić i Feridu Duraković. U poslednjem poglavlju osvrnuće se i na muslimanske pesnike koji su stvarali na prostorima Srbije i Crne Gore među kojima su: Husein Bašić, Ismet Rebrnja, Ibrahim Hadžić, Sinan Gudžević, Husko Džigal, Šefket Krcić, ističući značaj njihovog stvaralaštva za sveukupni razvoj moderne

poezije Muslimana XX veka.³ Analizirajući antologiju muslimanske poezije XX vijeka, Mile Stojić (2017: 211) je istakao da je ovo delo „zavidne književno-povjesne analize i estetskog selekcioniranja“, zahvaljujući kojem postaje jasno kako je „vjerska i kulturna tradicija muslimanskog naroda dala djela koja ne zaostaju za najboljim ostvarenjima srpske i hrvatske literature“ (Ibidem: 212).

Osim što je 1995. godine reizdao⁴ antologiju muslimanske poezije XX vijeka pod nazivom *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* sa manjim dopunama i izmenama⁵, te iste godine Duraković je priredio i *Antologiju bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, koju Muhidin Džanko (2017: 241) vidi kao „nastavak Durakovićevog nastojanja da predstavi kontinuitet bošnjačke književnosti“. Obe spomenute antologije pojavile su se u izdanju izdavačke kuće Alef iz Sarajeva.

Koncepcija ove antologije je identična kao i prethodne dve. U prvom redu ona podrazumeva osvrt Enesa Durakovića na istorijske tokove razvoja pripovetke i proze uopšte. U tom smislu priređivač će se ovrnuti i na istorijski razvoj poezije, te će poredeći evolucijske tokove oba žanra uočiti da je proza, za razliku od poezije, bila bez neposrednih prethodnika budući da se nije negovala u orijentalnim tradicijama koje su uticale na noviju bošnjačku književnost, te da su se prvi pripovedači oslanjali na folklorno nasleđe. Duraković će zaključiti da su narodne pripovetke, legende i predaje, a u neznatnoj meri epske pjesme i balade, uticale na formiranje prvih oblika fikcionalne naracije. No, bez obzira na dominantan uticaj usmene književnosti „na ovim je prostorima nastajala i sazrijevala osobita, samosvojna, bošnjačka pripovijetka, kao književni ogranak u jednoj od najarhipelažnijih književnih tradicija u evropskom kontekstu“ (Murtić 2017: 247). U *Antologiji bošnjačke pripovijetke XX vijeka*

-
- 3 Godine 1995. u izdanju Alefa Enes Duraković objavljuje *Antologiju bošnjačke poezije XX vijeka*. Ova antologija predstavlja dopunjeno izdanje *Muslimanske poezije XX vijeka*, što i autor navodi u napomeni uz drugo izdanje. U tom smislu valjalo bi pomenuti da su i ovde kriterijumi za izbor pesnika i poezije bili u skladu sa postavljenim standardima, te da su samo neke pesme u antologiji izmenjene. Tako je izbor pesama Safveta-bega Bašagića dopunjen odlomkom iz pesme *Pogled s Buska na Bunu*; odlomak iz poeme Skendera Kulenovića *Stojanka majka Knežopoljka* izostavljen je, i umesto njega uvršten je sonet *Tarih za stari most u Mostaru*; književnom opusu Abdulaha Sidrana pridodate su pesme *Iz grobova ustaju* i *Zašto tone Venecija*; poeziji Hadžema Hajdarevića pridodate su pesme *Strepnja* i *Majka*, dok je pesnički izbor Selima Arnauta proširen pesmom *Decembar, porodica*. Broj autora koji su zastupljeni u antologiji je uvećan za dvojicu pesnika (Mirsad Sijarić i Damir Uzunović). Duraković navodi i da su izvršene i neke jezičke korekcije: glas h je vraćen gde po etimologiji reči pripada, a neke od pesama su uz dozvolu autora ijekavizirane.
- 4 Reizdanje antologije je uslovljeno i društveno-političkim događajima koji su vezani za **Prvi bošnjački sabor** održan 27. i 28. septembra 1993. godine na kojem je došlo do renominovanja vraćanjem nacionalnog imena Bošnjak.
- 5 Dodate pesme su *Zašto tone Venecija* i *Iz grobova ustaju* Abdulaha Sidrana koje tematiziraju najnovija istorijska iskustva čime se potvrđuje praksa bošnjačkih autora da o svakom nemirnom dobu ostave uverljivo književno svedočanstvo.

izdvojeno je dvadeset i pet autora, od kojih su tri autorke, i to po istom principu kao i u prethodnim antologijama. Od prvog do posljednjeg autora poštovan je, prema Bavčićevim rečima, „estetski kriterij vrednovanja i književnohistorijski princip uvažavanja činjenica” (Bavčić 2017: 254).

Kako navodi Enes Duraković (1995: 8), Edhem Mulabdić „je začetnik značajnih pravaca, usmjerenja i vrsta bošnjačke proze do 1918. godine“. Pojavom E. Mulabdića i njegovih savremenika Osmana-Aziza⁶ započinje preporodni period u bošnjačkoj književnosti. Osvrnuvši se na Mulabdićevu prozu Duraković će ukazati na najznačajnije elemente razvojnog puta koji će zahvatiti bošnjačku pripovetku. U Mulabdićevoj prozi evidentan je uticaj folklorne idilične priče, anegdote, ali se on pokazuje i kao pisac složenije „narrativne strukture novele i fabularno razvijene pripovijesti“ (Duraković 1995: 8). Međutim, Mulabdić neće biti pisac koji stvara angažovanu književnost. On će ostati veran tradiciji. Ulogu angažovanih pisaca preuzeće autori Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević (Osman-Aziz) koji će biti začetnici drugačijeg tipa pripovetke u odnosu na svog savremenika Edhema Mulabdića. Osman-Aziz će u pripovetkama kritički sagledavati bošnjački svet u procesu prilagođavanja novom vremenu u kojem se tradicionalne vrednosti ruše pod najezdom novih običaja i nove kulture.

Ova dva tipa bošnjačke pripovetke (negovanje porodičnog kulta i propadanje porodice) naporedo će se razvijati do I svetskog rata, kada će pojava Abdurezaka Hivzi Bjelavca i Nafije Sarajlić⁷ uneti tendenciju ka razvoju moderne pripovetke. Međuratni period u razvoju proze pratiće evropske tokove, te će se bošnjačka pripovetka razvijati u okvirima avangardnih promena. Najznačajniji predstavnik ovog perioda jeste Hamza Humo, čija se proza temelji na ekspresionističkim idejama. Uz Huma, značajni pripovedači međuratnog perioda bili su Ahmed Muradbegović, Hasan Kikić, Zija Dizdarević.

Posleratna proza čiji su najistaknutiji predstavnici bili Skender Kulenović, Derviš Sušić, Meša Selimović u svojim počecima postavlja estetske zahteve svedene „na stilizaciju zanimljivo ispriповijedane fabule“ (Duraković 1995: 20). Prvih posleratnih godina dominantna je poetika tzv. socrealizma, koji će se realizovati kroz ustaljene postupke crno-bele tehnike u karakterizaciji ličnosti, patriotski zanos i ideologizovano slikanje društvene stvarnosti. Međutim, već pomenuti autori iskoračiće ka novom poetičkom obrascu u kojem će intimni svet junaka dobiti primat u odnosu na društvene teme. Ovakav preokret u narativnom postupku načiniće Meša Selimović svojom prozom *Magla i mjesčina*, Derviš Sušić zbirkom pripovedaka *Pobune* i

6 Osman-Aziz je pseudonim koji su koristili književnici Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević za dela koja su zajednički pisali.

7 Nafija Sarajlić je bila prva Bošnjakinja koja je pisala prozu.

Skender Kulenović *Divanhanom*. Velikanima pripovedne proze Enes Duraković će u svojoj *Antologiji* pridružiti i Ćamila Sijarića, za koga će reći da se objavljivanjem *Ram-Bulje* „najavio izuzetnom zrelošću književnog izraza nepodložnog utjecaju književnih moda i programa“ (Duraković 1995: 22).

Kraj pedesetih i početak šezdesetih godina XX veka doneće imena pripovedača koji pripadaju novoj generaciji i koji će se u istoriju bošnjačke književnosti upisati kao pripovedači „velikih tema“. To su pre svih Sead Fetahagić, Alija Isaković, Nedžad Ibrišimović, Dževad Karahasan, koji svoj literarni izraz, osim što ostvaruju na temeljima tradicije i sopstvene poetike, uobličavaju i kroz uticaje evropske i svetske književne baštine. Bavčić (2017: 255) ističe da “izvođene generalizacije, i pored nužnog ograničavanja stilskim postupcima, nisu potisle preciznije predstavljanje pojedinačnih pojava u širim shemama” i dodaje da su “na najbolji način, (...) pomogle cjelovitijem sagledavanju pojedinačnog i općeg u razvojnim tokovima bošnjačke književnosti XX stoljeća”.

Pored samostalnog priređivanja antologija, Enes Duraković je 2000. godine objavio i koautorsku *Antologiju bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*. Ovu antologiju je priredio u saradnji sa Miletom Stojićem i Markom Vešovićem, takođe u izdanju Alefa. U predgovoru antologije Duraković (2000: 5) iznosi jasan stav kada je reč o sistematizaciji i vrednovanju književnosti na prostoru Bosne i Hercegovine. Ističe da se ta književnost „može posmatrati i u posebnostima nacionalnih književnih tokova i u cjelovitosti bosanskohercegovačkog kulturnog mozaika“. *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* broji sedamdeset i sedam autora koji su ili rođeni ili su živeli/žive i stvarali/stvaraju u Bosni i Hercegovini. Ovakvim izborom Duraković potvrđuje stav da se bosanskohercegovačka književnost razvijala u susretima, preplitanjima i prožimanjima s različitim kulturama i književnim tradicijama. Možda najbolji primer koji potvrđuje tezu Enesa Durakovića jeste poezija Alekse Šantića koji se razvijao pod neposrednim uticajem balade i sevdalinke. Uočljivi su i uticaji Zmaja, Jakšića, Vraza na poeziju Safvet-bega Bašagića i Osmana Đikića. Cilj ove antologije upravo je da osim književnoistorijskih uopštavanja na epohe i pravce ukaže i na stilske karakteristike autora, koje su gotovo uvek posebne i kao takve opredjeljuju antologičare da ih uvrste u antologijske izbore. U tom smislu u ovoj antologiji našao se Jovan Dučić koji je u svoju poeziju „sabrao iskustva svoga duhovno uzbudljivoga susreta sa evropskom pjesničkom tradicijom druge polovice 19. stoljeća“ (Duraković 2000: 10). Antun Branko Šimić i Hamza Humo su se okrenuli slobodnom stihu oslobodivši se „strogih versifikacijskih uzusa vezanog stiha“ (Ibidem: 11).

Skendera Kulenovića i Maka Dizdara Duraković će i u ovoj antologiji izdvojiti kao najznačajnije bosanskohercegovačke pesnike u periodu nakon II svetskog rata. Pored njih u antologiji zastupljeni su Izet Sarajlić, kao pesnik „lakah i nežnih štimunga“, te Anđelko Vuletić, kojeg Duraković vidi kao nastavljača ujevićevske lirike. Abdulah Sidran, Marko Vešović, Stevan Tontić, Hadžem Hajdarević, Džemaludin Latić, Đorđo Sladoje i drugi svojim pesničkim glasom, snažnim izrazom i smelim poetskim bravurama upisali su se kao prominentni bosanskohercegovački pesnici XX veka. Njima se pridružuju i pesnici mlađih generacija Semezdin Mehmedinović, Ivo Totić i Asmir Kujović, koji nastoje „uspostaviti svjetlopis našeg razloga postojanja i razloga pjevanja“ (Duraković 2000: 26). Pesnicima se u ovom izboru pridružuju i Dara Sekulić, Bisera Alikadić, Mubera Pašić i Ferida Duraković, čiji su se lirski doživljaji sveta izdvojili svojom osobenošću, te su s razlogom uvrštene kao predstavnice svoje pesničke generacije.

Ideju da bošnjačkoj književnosti dā integritet Enes Duraković će nastaviti da ostvaruje i kroz uređivački rad. On će ovaj zadatak shvatiti u najširem smislu, te će osim antologijskih izbora poezije i proze urediti i antologije eseja i putopisa, koji, iako po književnoteorijskim zakonitostima pripadaju četvrtom rodu non-fiction, možda ponajbolje reflektuju tok kulturnih pojava i procesa koji su se odvijali tokom XX veka u Bosni i Hercegovini.

Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka objavljena je 1996. godine. Priređivač ovog izdanja jeste Alija Isaković, koji će svoj rad oceniti kao skromni prilog budućim istraživanjima bošnjačkog eseja (v. Isaković 1996: 7). U predgovoru antologije Isaković će se pozabaviti istorijskim razvojem esejistike na prostorima Bosne i Hercegovine, pronalazeći njene začetke još u najranijim tekstovima Ahmeda Šemsudina Sarajlije, Fevzije Mostarca i Ali Fehmije Džabića. Antologija broji dvadeset i četiri autora među kojima Isaković ističe Safvet-bega Bašagića i Musu Ćazima Ćatića koji su pisali o orijentalnim književnostima i književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Isaković navodi kratke biografske opaske o ovoj dvojici književnika i kaže (1996: 8): „prvi je najznačajnija naša javna ličnost svoga vremena [Safvet-beg Bašagić], a drugi – najveći pjesnički talenat [Musa Ćazim Ćatić]“. Pomenutim autorima Isaković dodaje i Edhema Mulabdića, Osmana Nuri Hadžića, kao i Mehmeda Šakir Kurtćehajića, prvog bošnjačkog novinara.

Period nakon I svetskog rata doneće izvesnu stabilizaciju društvenih prilika i iznedriti značajna imena bošnjačke književnosti. Hamza Humo i Ahmed Muradbegović objaviće osim umetničkih i književnokritičke tekstove, a pored njih o književnim delima bošnjačkih autora pišaće i Hrvati i Srbi. Kao značajan časopis koji

prati književnu produkciju u Bosni i Hercegovini pojaviće se zagrebački *Putokaz*, čiji je osnivač Hasan Kikić, a na čijim će se stranicama pojaviti i zrela književnokritička misao. Saradnici pomenutog časopisa bili su između ostalih Skender Kulenović, Salih Alić, Zija Dizdarević i Rizo Ramić, koji će svojim tekstom *Tri generacije književnika Muslimana* prvi rezimirati književno stvaranje Bošnjaka.

Nakon II svetskog rata pa do šezdesetih godina XX veka o bošnjačkim piscima piše se uglavnom sporadično. Tek će se pojavom Midhata Begića, Skendera Kulenovića, pa i Meše Selimovića moći govoriti o esejistima koji su u fokus svog interesovanja stavili bošnjačku/muslimansku književnost. Uspostavljenu praksu nastaviće i potonji esejisti i književni kritičari, među kojima su najznačajniji: Muhamed Filipović, Muhsin Rizvić, Kasim Prohić, Hanifa Kapidžić-Osmanagić i Muharem Pervić. Njima se, prema mišljenju Alije Isakovića, pridružuju i istraživači književnosti na orijentalnim jezicima i usmene književnosti, pre svih Sulejman Grozdanić, Esad Duraković, Hatidža Dizdarević-Krnjević i Munib Maglajlić. Na posebnom mestu, po vrednovanju Alije Isakovića, nalazi se Enes Duraković, koji svojim istraživačkim, priređivačkim i uređivačkim radom daje širu sliku onoga „što je najvrednije u bošnjačkoj književnosti XX vijeka” (Isaković 1996: 13).

Enes Duraković se potpisuje i kao urednik dvaju antologija drame XX veka, od kojih je jedna antologija bošnjačke, a druga bosanskohercegovačke drame. Obe antologije priredila je i predgovor napisala Gordana Muzaferija, a kao saradnici na priređivanju *Antologije bosanskohercegovačke drame XX vijeka* potpisuju se Fahrudin Rizvanbegović i Vojislav Vujanović. Iako se Muzaferija potpisuje na obe antologije, njen pristup u sagledavanju dramskog stvaralaštva nije identičan. Naime, u *Antologiji bošnjačke drame XX vijeka* Gordana Muzaferija prati koncept koji je postavio Enes Duraković, a koji ima za cilj da pokaže istorijski razvoj bošnjačke književnosti (bošnjačke drame) i da u razvojnom procesu izdvoji ne samo estetski vredna dela (koja su inače primarna), već i dela i autore koji su imali značajnu ulogu u razvoju ove drame. Ova antologija broji jedanaest autora, ali su prikazom kroz književnoistorijski razvoj obuhvaćeni i oni čija dela nisu uvrštena u antologijski izbor. Pišući o razvoju dramske književnosti kod Bošnjaka, Muzaferija će istaći značaj časopisa *Behar*, koji će štampati tekstove nekih od najvažnijih bošnjačkih dramatičara. To su pre svih Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Hamid Šahinović-Ekrem, Osman Đikić i drugi. Teme koje obrađuju ovi autori uglavnom su vezane za prošlost, a utemeljivač istorijske drame u bošnjačkoj književnosti jeste Safvet-beg Bašagić. Njegovim putem ići će i Riza-beg Kapetanović, dok će se Edhem Mulabdić okrenuti šaljivoj jednočinki. Uz pomenute autore Muzaferija izdvaja i dva osobena

dramatičara. Prvi od njih je Hamid Šahinović Ekrem, značajan po raznovrsnosti tema koje je obuhvatio svojim dramskim opusom, a drugi je Osman Đikić, značajan po tome što je „prvi bošnjački pisac koji je počeo stvarati u žanru folklorne melodrame“ (Muzaferija 1996: 13). Iako tematski različiti, prvi bošnjački dramski pisci stvarali su iz potrebe da odgovore zahtevima publike, koja nije imala izgrađen ukus i koja se formirala pod uticajem pozorišta iz Srbije i Hrvatske, a uz to autori su bili „pod stalnim imperativom očuvanja nacionalnog identiteta“ (Muzaferija 1996: 8). Otuda, kako će primetiti Muzaferija (1996: 14), pojavljivaće se i drame „sa minimalnim ili nikakvim literarno-scenskim vrijednostima“.

Međuratni period obeležiće prikazivanja tradicionalnih drama koje su nastale krajem XIX i početkom XX veka. Kao istaknuti dramski inovator ovog perioda izdvojiće se Ahmed Muradbegović. Za njegov dramski opus Muzaferija (1996: 16) će zaključiti da je „zasnovan na različitim tematskim, stilskim i žanrovskim premisama, ali učvršćen jedinstvenim pogledom na potresni odnos između čovjeka i svijeta“. Takođe, u međuratnom periodu, veoma uspelim komedijama izdvojiće se i Alija Nametak.

U posleratnom periodu, nakon perioda soc-realizma, tek šezdesetih godina u bošnjačkoj dramskoj književnosti uočiće se prisustvo tematske, stilske i žanrovske raznolikosti. Ovaj prelazak ka modernosti započeće Derviš Sušić dramatizacijom istoimenog romana *Ja, Danilo*. Modernizacija dramaturške tehnike i podražavanje evropskih i svetskih tendencija u dramskim postupcima obeležiće pojavu dramskih pisaca koji će svojim kvalitetom uključiti bošnjačku dramu u tokove savremenog razvoja. Ta uloga će prvenstveno pripasti Aliji Isakoviću, Nedžad Ibrišimoviću, Irfanu Horozoviću, Safetu Plakalu i Dževadu Karahasanu.

Razvoj bosanskohercegovačke drame Gordana Muzaferija (2000: 5) sagledava, kako i sama kaže, ne kao hroniku „historijskog razvoja jednog žanra, niti pregled poetičkih načela i oblikotvornih mogućnosti pojedinih stilskih pravaca“, već u suodnosu modernosti i tradicije koji „rezultira pojavom kvaliteta unutar određenih vremenskih međa“ (Ibidem). Mišljenja smo da je osnovni kriterijum za odabir drama koje čine pomenutu antologiju individualnost koju dela poseduju „bez obzira na razlike u tematskim, stilskim, žanrovskim i idiomatskim odrednicama“ (Ibidem). Gordana Muzaferija će u „ograničenom bogatstvu materijala“ pokušati da sagleda i odmeri kvalitet drame, ali i da ujedno pokaže etape u njenom razvoju. Tako će drama s početka XX veka biti koncipirana u prosvetiteljskom duhu i njen zadatak je bio da prosvetljuje i pouči recipijente. Pojava Svetozara Ćorovića, koji će se dramom *Kao vihor* priključiti najznačajnijim južnoslovenskim dramatičarima, obeležiće začetak građanske drame. Po univerzalnosti teme će se izdvojiti i *Hanka* Isaka Samokovlje,

te će zato, bez obzira na estetske nedostatke (v. Muzaferija 2000: 7) ući u antologijski izbor. Pojava Ahmeda Muradbegovića i Borivoja Jevtića doneće drami modernost ekspresionističke poetike, koju će prihvatiti i drugi dramski pisci, npr. nešto kasnije Miodrag Žalica. I veliki pesnik i prozaist Skender Kulenović pisanjem drama daće doprinos razvoju dramske umetnosti i pozorišta u Bosni i Hercegovini. On će prednjačiti stvaranjem tzv. „provokativne drame“, koja će kao takva činiti dijahroni prelaz od Hamida Šahinovića Ekrema, do Dževada Karahasana i na kraju savremene komedije apsurdna Hasana Džafića. Gordana Muzaferija će u sagledavanju razvoja bosanskohercegovačke drame izdvojiti „historijsku dramu“, čiji će počeci u ovom periodu biti vezani za Miroslava Jančića i njegovu dramu *Bosanski kralj* (1967). No, prema merilima G. Muzaferije, remek-delo istorijske drame jeste *Veliki vezir* Derviša Sušića, ističući šekspirovske postupak u realizaciji dramske napetosti kao njihov zajednički imenitelj. Ovim autorima pridružiće se Irfan Horozović, Alija Isaković, Safet Plakalo, Velimir Stojanović, Zlatko Topčić, Nijaz Alispahić, Radovan Marušić i Almir Imširević, koji će, iako poetički različiti, doprineti sazrevanju bosanskohercegovačke dramaturgije zahvaljujući pre svega sopstvenoj spremnosti da stvarnost sagledaju kroz modernističke i postmodernističke paradigme.

Ovim antologijama valjalo bi dodati i *Antologiju bošnjačkog putopisa XX vijeka* (1997) Fahrudina Rizvanbegovića, čiji značaj se ogleda u činjenici da je ukazala na raznovrsnost književnih vrsta i žanrova koji su nastajali i razvijali se uporedo sa glavnim književnim vrstama.

Iako, Duraković nije priređivač svih pomenutih antologija, on se uspostavivši okvire, kriterije odabira i standarde vrednovanja, u saradnji sa saradnicima okupljenim oko izdavačke kuće Alef, može smatrati centralnom figurom u kanonanonizaciji nacionalne književnosti dokazujući da Bošnjaci, kao i Bosna i Hercegovina jesu respektabilna činjenica na umetničkoj i kulturnoj mapi Balkana i Evrope kako u XX tako i s početka XXI veka.

Na osnovu analize antologičarskog i uredničkog rada Enesa Durakovića možemo uočiti da je struktura antologija dosledno koncipirana i sprovedena. Svaka od antologija ima predgovor, koji su, pored Durakovića, pisali i saradnici. Predgovori su podeljeni na manje celine, odnosno poglavlja u kojima je dat hronološki prikaz razvoja bošnjačke/bosanskohercegovačke književnosti u pojedinim književnim vrstama (poezija, pripovetka, drama, putopis, esej). Prateći razvoj pojedinih književnih vrsta na prostorima Bosne i Hercegovine priređivači su u predgovoru, osim dijahronog pregleda, u kojem su obuhvatani značajni pisci i kulturni delatnici svoga vremena, posebnu pažnju poklanjali pojedinim autorima za koje su smatrali

da zaslužuju najistaknutije mesto u istoriji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. Durakovićeva književna aksiologija, koja primarno uključuje selekciju i kanonizaciju, uvijek je praćena eksplicitnim vrijednosnim sudovima čija supstanca sintetizira estetsku, duhovnu i kulturološku dimenziju. Kao primjer navešćemo prosudbu o Kulenovićevoj pjesmi koja je „vazda značila oblik u kojem svijet prepoznaje svoju ljepotu i veličinu, jer se poezija javlja u osjećanju ezoterijskog jedinstva egzistencijalnog misterija i estetskog čina“ (Duraković 1995: 19–20). Originalnost i novina koja se rađa iz ovakvog umetničkog čina kvalitet je kojem teži Durakovićeva vrednosna mera⁸, a da tradicija u svemu tome ne gubi na značaju već naprotiv u stalnoj je aktuelizaciji i reafirmaciji. Uz primere iz opusa zastupljenih autora dati su i bio-bibliografski podaci. Autori su u antologijama razvrstani prema redosledu rođenja, od najstarijih do najmlađih.

Zaključujemo da antologičarski rad Enesa Durakovića pokazuje izuzetnu osvešćenost naučnika i kulturnog delatnika, koji je jasno uočio da „uza sve razlike i specifičnosti našega književnog naslijeđa, neosporne su i one dragocjene istovjetnosti i sličnosti, međusobni utjecaji i prožimanja što su se zbivali kao živ i neprekinut proces od srednjovjekovlja do danas“ (Duraković 2000: 7). Verujemo da iz tog uvida i potiče ideja o neophodnosti sistematizacije i vrednovanja celokupne bosanskohercegovačke književnosti u čijim okvirima Duraković legitimira bošnjačku književnost kao nepobitnu činjenicu u južnoslovenskoj kulturnoj baštini.

Duraković je uočio tendenciju bošnjačkih/bosanskohercegovačkih autora da slijede i inoviraju različite poetike kao i da potenciraju eksperimente koji su u sazvučju sa istorijskim iskustvom naroda i komplementarni sa iskustvima evropske književnosti XX veka. Durakovićev kanon nacionalne književnosti ovjerio je pripadnost Bošnjaka evropskoj porodici naroda.

U predgovoru *Muslimanske poezije XX vijeka*, koja je objavljena 1990. godine, Enes Duraković je istakao neophodnost da se za ovaj korpus izvrši posebna valorizacija kako bi na taj način jedan do tada zanemaren i nedovoljno vrednovan književni korpus dobio svoje mesto u „jugoslovenskoj kulturnoj sintezi“.⁹ Ovakav će stav potkrepiti i činjenicom da je „cijelo 20. stoljeće paradigmatično obilježeno odsustvom institucionalno organiziranih istraživanja, sistematiziranja i kanonizacije

8 O problemima književnog vrednovanja videti u Radović (1987).

9 *Antologija starih bosanskih tekstova* Maka Dizdara, *Antologija bošnjačke usmene priče* Aiše Softić, *Antologija bošnjačke usmene lirike* Muniba Maglajlića, *Antologija bošnjačke usmene epike* Đenane Buturović, *Antologija bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima* Emine Memije i Lamije Hadžiosmanović, uz antologije koje smo koristili kao korpus u radu, pokazuju kontinuitet u razvoju književnosti na prostorima Bosne i Hercegovine i potvrđuju bošnjačku i bosanskohercegovačku samobitnost u južnoslovenskoj interliterarnoj zajednici.

bošnjačke književnosti“ (Duraković 2012: 117). Ovo je, rekli bismo, delom uslovljeno i time što je XX vek bio turbulentan i što su se na balkanskim prostorima konstantno smenjivala državna uređenja i oblici vladavine. Često u malobrojnim narodima istaknuti pojedinci o svome ruhu i kruhu započnu i dovrše ono što u mnogobrojnim narodima sistematizuju instituti i akademije. Primer velikog kulturološkog, prosvetiteljskog i naučnog zahvata jeste karijera Enesa Durakovića koji je smogao načina i našao rešenja da postavi temelje naučno utemeljenoj kanonizaciji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti.

IZVORI:

1. Duraković, Enes (prir.) (1990), *Muslimanska poezija XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo
2. Duraković, Enes (prir.) (1995a), *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo
3. Duraković, Enes (prir.) (1995b), *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo
4. Duraković, Enes, Mile Stojić, Marko Vešović (prir.) (2000), *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo
5. Isaković, Alija (prir.) (1996), *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo
6. Kazaz, Enver, Nikola Kovač, Ivan Lovrenović (prir.) (2000), *Antologija bosanskohercegovačke pripovjetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo
7. Muzaferija, Gordana (prir.) (1996), *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo
8. Muzaferija, Gordana, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović (prir.) (2000), *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo
9. Rizvanbegović, Fahrudin (prir.) (1997), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo

LITERATURA:

1. Agić, Nihad (2017), "Mapa zemaljskih i nebeskih putova", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 213–218.
2. Bavčić, Uzer (2017), "Dometi općeg i pojedinačnog", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 250–255.

3. Brka, Amir (2017), "Izvorišta i novi senzibilitet", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 219–221.
4. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Duraković, Esad (2017), "Deset antologija kulturnog identiteta", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 256–259.
6. Džanko, Muhidin (2017), "Bošnjačka književna glasnost", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 241–246.
7. Hadžizukić, Dijana (2017), "Naučni i akademski rad Enesa Durakovića", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 186–193.
8. Kajan, Ibrahim (2017), "Povratak maticama", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 222–224.
9. Kompanjon, Antoan (2001), *Demon teorije*, Svetovi, Novi Sad
10. Murtić, Edina (2017), "Blago pripovjedačke tradicije", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 247–249.
11. Osti, Josip (2017), "Tri nacionalna cvjetnika", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 229–231.
12. Pirić, Alija (2017), "Prva antologija muslimanske poezije", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 225–228.
13. Radanović, Nenad (2017), "Univerzalne pjesničke poruke", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 232–235.
14. Radović, Miodrag (1987), *Književna aksiologija: problemi i teorije književnog vrednovanja u dvadesetom stoleću*, Bratstvo–Jedinstvo, Novi Sad
15. Solar, Milivoj (2010), *Ukus, mitovi i poetika*, Službeni glasnik, Beograd
16. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
17. Stojić, Mile (2017), "Riječ priređivača", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 9–12.
18. Stojić, Mile (2017), "Čemu nacionalne antologije", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 211–212.
19. Zlatar Violić, Andrea (2022), *Uvod u povijest književnosti: teme i izazovi*, Leykam, Zagreb

ANTHOLOGIST ENES DURAKOVIĆ

Summary:

The paper sheds light on the activities of Enes Duraković (1947–2024) in preparing and editing anthologies of Bosniak and Bosnia-Herzegovina literature as an important and influential area of his overall engagement. The corpus that is the focus of this research is represented by Duraković's following anthologies: *Muslim poetry of the XX century* (1990), *Anthology of Bosniak poetry of the XX century* (1995), *Anthology of Bosniak short stories of the XX century* (1995), as well as anthologies that Duraković edited as a co-author *Anthology of Bosniak poetry of the XX century* (2000), or he was the editor of those editions *Anthology of Bosniak essays of the XX century* (1996), *Anthology of Bosniak Drama of the 20th Century* (1996) and *Anthology of Bosniak Drama of the 20th Century* (2000). The aim of the paper is to show, based on the analysis of the aforementioned corpus, the essential features of Enes Duraković's anthological procedure, what principles he was guided by and what kind of value system he established as a model by which he chose materials for anthologies. Our intention is to highlight the importance of the valorization that this literary historian left behind as an author, editor and canonizer of the Bosnian and Bosniak literary heritage.

Keywords: anthologies; Enes Durakovic; canonization; Bosnia and Herzegovina and Bosniak literature

Adresa autorice

Author's address

Elma Halilović

Državni univerzitet u Novom Pazaru

elma.halilovic.19@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.51

UDK 821.163.4(497.6)-2

Primljeno: 16. 02. 2025.

Pregledni rad

Review paper

Nermin Ormanović

KRATKI PREGLED BOŠNJAČKE DRAME (1970-2024) SA OSVRTOM NA ANTOLOGIJU *BOŠNJAČKA DRAMA II* (SARAJEVO, PREPOROD, 2023)

Antologije objavljene u ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* u izdanju BZK Preporod obuhvataju izbor dramskih tekstova od početka dramske književnosti kod Bošnjaka, pa do 2013. godine kada je datirana posljednja drama uvrštena u drugu knjigu Preporodove antologije. Prikaz bošnjačke drame usmjeren je na drugu knjigu koju je priredio Muhamed Dželilović, a ona, kao i ovaj rad, obuhvata period naznačen u naslovu. U radu se razmatra položaj dramskog teksta, ali i teorije i kritike drame kod Bošnjaka, pri čemu se nastoji ukazati na trendove ili faze u novijem razvoju bošnjačke drame. Pojedinačno razmatrajući dramske tekstove kako se hronološki pojavljuju u ovoj antologiji, pokušava se utvrditi zakonomjernost njihovog pojavljivanja, osvrćući se pri tome na karakteristike i pojedinih dramskih tekstova koji nisu ušli u izbor. Posebna pažnja u tom smislu je usmjerena na Aliju Isakovića i njegovu dramu *To*. U kontekstu periodizacije i tipologizacije poslijeratne bošnjačke drame, u ovom tekstu je prvo razmatrana pojava poslijeratne historijske drame, kao i uticaja ratne traume tj. posljedica rata na tokove životne stvarnosti ali i bošnjačku dramsku književnost.

Ključne riječi: bošnjačka drama; historijska drama; ratna trauma u književnosti; antologije

1. UVOD

Već dosta toga je rečeno u književnoj teoriji i književnoj kritici, a posebno u teoriji drame, u vezi sa pitanjem zašto je dramska književnost u trijadi rodova – epika, lirika i drama – najmanje zastupljena; da li je ona žrtva napetosti između dviju strana od kojih jedna prednost daje književnom tekstu, dakle tekstu u užem smislu riječi, i druge koja, zaokupljena pozorišnom praksom, s visine gleda na skripturalnu djelatnost kao na nešto sporedno, nešto kao scenografiju ili muziku npr. Pobornici ove druge strane tvrde da se drama „čita“ i onda kada je izgovorena na sceni, čime se na neki način opravdava izostanak štampanih verzija pojedinih, čak i veoma uspješnih drama koje su igrane u našim pozorištima. Bilo kako bilo, činjenica je da su i u bošnjačkoj književnosti (koja je prije posljednjeg rata nazivana *muslimanskom*) dramski tekstovi, nasuprot proze i poezije, zauzimali najmanje mjesta. Stoga objavljivanje dvije antologije bošnjačke drame u značajnoj bosnističkoj ediciji predstavlja izvanredan događaj za dramsku književnost, čak i prije pitanja da li su se ove dvije antologije mogle prirediti i drugačije. U ovom radu namjeravamo dati kratak pregled bošnjačke drame u posljednjih pet decenija sa posebnim osvrtom na *Antologiju bošnjačke drame II*, koju je priredio dugogodišnji profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu Muhamed Dželimović, a objavila BZK Preporod 2023. godine. U nekim aspektima potrebno je ovu antologiju posmatrati integralno i u kontinuitetu zajedno sa njenom prethodnicom u istoj Preporodovoj ediciji (*Antologija bošnjačke drame I*, priredila Almedina Čengić), kako bi se stekao bolji uvid u sam izbor tekstova.

Gotovo jednak značaj objavljivanju drama kao antologijskih reprezenata perioda od posljednjih pola vijeka ima i predgovor Muhameda Dželimovića koji za svaku dramu daje vrijednu mikroanalizu, osvjetljavajući osnovne značajke samih tekstova, ali i otvarajući perspektive za dalja promišljanja i istraživanja. K tome, u ovim interpretacijama nerijetko se nalaze i svrsishodne lekcije iz osnova dramaturgije važne za razumijevanje dramskih poetika svojstvenih odabranoj građi i mainstreamu perioda koji je obuhvaćen, kao npr. kada se pojašnjava transpozicija romana u dramsko djelo:

„Transpozicija iziskuje od pisca jednu posebnu vrstu napora i dodatne vještine jer ga sučeljava sa nizom problema: oblikovanje epskog lika bitno je drugačije od načina oblikovanja dramskog lika; značaj dijaloga u konstruiranju situacija i likova iz temelja se mijenja; shodno tome mijenja se i odnos lika i sižea, kao i sam princip sižejne gradnje; mijenjaju se nivoi izgradnje likova, a time i njihova složenost, itd.“ (Dželimović 2023: 8-9)

Dželilovićevi prikazi su od posebnog značaja kada se ima u vidu da je vrlo oskudna književnohistorijska i književnokritička literatura o ratnoj (1992-1995.) i poslijeratnoj bošnjačkoj drami. Ona se do sada, uglavnom uzgredno i nesistematično, bavila proučavanjem djela i opusa pojedinih autora, bez sintetiziranja i bez jasnije prepoznatih faza kroz koje se bošnjačka drama kretala. Smrću najvažnijeg istraživača bosanskohercegovačke i bošnjačke drame i teatra sa prelaza iz dvadesetog u dvadeset i prvi vijek, Gordane Muzaferije, prestaje sistematsko zanimanje za ovaj književni rod, bar kada je riječ o naznačenom periodu; pisanje o bošnjačkoj drami svelo se uglavnom na recenziranje i prikaze drama, bez nastojanja da se pronikne u odnose teksta i konteksta, razvojne faze i stilsko-poetičke osobenosti. Drama poslije Drugog svjetskog rata istraživana je detaljnije i obuhvatnije, a poseban doprinos dao je Josip Lešić čiji su uvidi i pregledi, zahvaljujući sintetičkom pristupu, ali i tekstovima o pojedinim dramatičarima (Nedžad Ibrišimović, Irfan Horozović, Dževad Karahasan, Safet Plakalo i dr.), od prvorazrednog značaja i za bošnjačku književnu povijest.

Rat je svakako događaj koji je promijenio i teme i sadržinu drama u Bosni i Hercegovini i može se uzeti kao prekretnica, pri čemu se na specifičan i pomalo nejasan način novija produkcija odnosi spram nasljeđa dramske književnosti prije rata; naprimjer, historijska drama koja je cvjetala sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka, na scenu stupa ponovo početkom rata i živa je do kraja dvadesetog vijeka, u dramama *Pad* Zlatka Hadžidedića, *Kulin ban* Zlatka Topčića, *Husein-beg kapetan Gradašević* Fuada Tabaka, *Katarina Kosača – posljednja večera* Ibrahima Kajana itd., koje se, iako koketiraju sa nasljeđem historijske drame, bave i preispisivanjem historijske istine iz potpuno novog konteksta. Sličan slučaj je i sa egzistencijalističkim elementima koji se u ratu i poslije rata uvijek vežu za položaj pojedinca, njegov odnos naspram svijeta (često se kontrastiraju periodi prije i poslije rata), ali se reflektuje i stanje doslovne zatvorenosti (opsade, okruženja) u ratnom periodu, što pojačava egzistencijalnu napetost. Egzistencijalistički elementi pojavljuju skoro u svim ostvarenjima tog perioda, kao naprimjer u dramama *Sarajevo feeling* Almira Bašovića, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce* Abdulaha Sidrana, *Time out* Zlatka Topčića, te u dramama Safeta Plakala, Amira Bukvića i Almira Imširevića, te posebno u dramama u kojima je radnja izmještena iz Bosne i Hercegovine, gdje se likovi, otrgnuti od vlastitog zavičaja i sa nazalijećenim ratnim traumama, pokušavaju snaći u novim okolnostima, kao što je recimo u dramama *Švedsko srce moje majke* Zilhada Ključanina i *Tri Sabahudina* Irfana Horozovića.

Postoje, međutim, i novi trendovi u drami koji se nisu bili uočljivi prije rata, kao što je pojava dokumenta kao fakta koji se razrađuje u dramskoj strukturi, te

svjedočenje kao početni impuls ili osnova kasnijem građenju drame. U novom ozračju proučavanje dramske književnosti u Bosni i Hercegovini u cjelini, ili opusa pojedinih autora, predstavlja nov izazov bilo da je riječ o otkrivanju neistraženih puteva razvoja dramske književnosti, ponekad naizgled neprohodnih, bilo da je riječ o otkrivanju obrazaca stvaranja pojedinih pisaca i njihovih poetičkih agendi. Za razliku od najpopularnijeg književnog žanra dvadesetog vijeka, a po svemu sudeći i dvadeset i prvog – romana, koji je priskrbio značajne studije u književnohistorijskoj i književnokritičkoj literaturi – kao npr. *Bošnjački roman XX vijeka* (2004) Envera Kazaza, *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu* (2011) Dijane Hadžizukić, *Bosanskohercegovačka metaproza* (2010) Murisa Bajramovića, te studija Enesa Durakovića (2012), Sanjina Kodrića (2012, 2018) i Vedada Spahića (2016) o bošnjačkoj književnosti, koje se također fokusiraju pretežno na roman, a potom i na pripovjedačku prozu, odnosno poeziju, istraživanje drame ostalo je na knjizi Gordane Muzaferije *Činiti za teatar* (2004), koja, iako plijeni svojom otvorenošću, valjanim pristupom koji pojedinačno razjašnjava i otključava tekstove ratne i poslijeratne drame u Bosni i Hercegovini, jeste ipak samo objedinjeni korpus kraćih studija objavljivanih u časopisima, zbornicima i antologijama, tako da ona nema kohezivnu dimenziju kao npr. prethodno navedene sintetičke studije. Stoga pristup koji nam nudi Dželilović, sa kratkom analizom drama iz različitih perioda, proširuje istraživanje i potiče zanimanje za dramske tekstove o kojima je do sada rijetko ili nikako pisano.

2. PREGLED BOŠNJAČKE DRAME SA OSVRTOM NA ANTOLOGIJU *BOŠNJAČKA DRAMA II* (SARAJEVO, PREPOROD, 2023)

2.1. Sedamdesete godine 20. vijeka

Početkom sedamdesetih godina u Bosni i Hercegovini generacija mladih dramskih autora pokazuje interes za nove tendencije koje su određene kao tematske, žanrovske i strukturalne, pod uticajem avangardnih tokova dramske književnosti u svijetu (već su prevedena djela Becketta, Ionesca i drugih pisaca drame apsurdna), tražeći nove modele i pristupe dramskom oblikovanju sadržaja, najčešće apstraktnih ali i socijalno angažiranih.

„U ovom desetljeću (sedamdesete i osamdesete godine dvadesetog vijeka), tematski, najbrojnije su drame sa savremenom problematikom, koje na otvoren i kritički način raspravljaju i rastvaraju raznovrsne dramatične slučajeve i sudbine iz svakodnevnog života, u širokom rasponu, od

sukoba pojedinca i društva, preko porodičnih razvalina i agonija, do sudara unutar određenih društvenih segmenata. Riječ je uglavnom o brojnim moralnim i etičkim deformacijama zbog kojih i dolazi do konvulzivnih lomova, nesporazuma, otuđenosti, promašenih sudbina i tragičnog nesuglasja na relaciji pojedinac-društvo.“ (Lešić 1991:180)

I Gordana Muzaferija primjećuje ekspanziju novih ideja u dramskoj književnosti sedamdesetih i osamdesetih godina. Pišući o dramaturgiji Alije Isakovića ona zapaža kako se on kao dramski pisac

„... javlja na bosanskohercegovačkim scenama krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća doprinoseći ostvarivanju kontinuiteta bošnjačkih autora u poslijeratnim dramskim tokovima, od Skendera Kulenovića do Derviša Sušića, a uporedo s njim nastupa još nekoliko inventivnih i dramaturški obrazovanih pisaca, poput Irfana Horozovića, Nedžad Ibrišimovića, Safeta Plakala i Dževada Karahasana, što se sa svojim vrsnim dramskim ostvarenjima uključuju u aktualnu stilističku matricu koju u to vrijeme ekspanzije dramskog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini zajedno sa njima profiliraju sjajni Velimir Stojanović i Miodrag Žalica. Oni stvaraju svoje drame u znaku otpadanja od mimetičke realističke tradicije i inoviraju bosanskohercegovačku dramsku književnost raznovrsnim scenskim ispitivanjima, od grubih naturalističkih zahvata, preko neosimbolizma i neoekspresizma, do finih psiholoških i poetsko-filozofskih metafora, ponekad i sa nanosima teatra apsurda koji korijene ima u egzistencijalističkoj drami.“ (Muzaferija 2004: 106)

U ovim dramama za historijom se ne poseže u širim zahvatima kao što je to bilo prije, nego je prije riječ o historiji kao dokumentarnoj hronici i još češće kao pokušaju rekonstrukcije (naprimjer drama *Kraljevski sudbeni stol* u kojoj Isaković rekonstruira suđenje Aliji Alijagiću i drugovima u Zagrebu 1921. godine), a usmjerena je skoro uvijek na pojedinca, na njegovu sudbinu – ili, ako ćemo preciznije, otvorenu dramsku formu¹, svojstvenu pojedinim historijskim dramama poslije avangarde, smjenjuje zatvorena dramska forma, orijentirana ka pojedincu, njegovim unutrašnjim

¹ Oslanjajući se na Wolflinove kategorije iz područja historije umjetnosti i njihove primjene na dramu kod Walzela, Petscha i drugih, Volker Klotz u svojoj znamenitoj knjizi o zatvorenoj i otvorenoj dramskoj formi razlikuje zatvorenu dramsku formu čiji idealni tip oblikuje posve zatvorenu priču sa početkom bez ikakvih pretpostavki i sa definitivnim svršetkom, pri čemu prikazivanje te priče odgovara aristotelovskim uvjetima jedinstva i cjeline. Jedinstvo fabule znači da se ona sastoji od jedne jedine sekvence, a konkretne vanjske okolnosti konflikta dospijevaju pred općenitošću ideje u drugi plan što dovodi do pounutrašnjjenja prikazivanja i dominacije prikaza procesa u svijesti nauštrb fizičke akcije, dok je idealni tip otvorene dramske forme zamišljen kao model suprotan modelu zatvorene forme i na taj način određen *ex negativo*. Strukturna otvorenost u otvorenoj dramskoj formi se sastoji u tome da se priča više ne prezentira kao zatvorena, hijerarhizirana cjelina, čija radnja napreduje od početne tačke prema nekom cilju, nego kao ukupnost pojedinih sekvenci koje su između sebe relativno neovisne i izolirane. (Vidjeti Klotz 1995; Pfister 1998, Škreb; 1977)

previranjima, psihičkim konvulzijama i preispitivanjem egzistencijalnih aporija, što predstavlja povratak tradiciji i u tom je trenutku neka vrsta oneobičenja dramskog teksta.

U okviru ovih kretanja s početka sedamdesetih godina prošlog vijeka javlja se potreba da se određene teme preispitaju na fonu novih dramaturških modela. Zapravo, obrada značajnih historijskih tema u kontinuitetu je podvrgnuta inovativnim poetičkim i dramaturškim pristupima, što potvrđuju dramatizacije pobune bosanskog kapetana Huseina Gradašćevića koje se, što je indikativno, javljaju u periodima obilježenim presudnim historijskim dešavanjima: kod Hamida Šahinovića Ekrema za vrijeme Austro-Ugarske, kod Ahmeda Muradbegovića za vrijeme Drugog svjetskog rata, u Nedžada Ibrišimovića neposredno pred promjene Ustava SFRJ 1974, kada se sve intenzivnije problematizira pitanje statusa Muslimana/Bošnjaka, kod Fuada Tabaka odmah po završetku agresije na Bosnu i Hercegovinu. Svaka obrada ove teme formativno-poetološki nadilazi drugu, sa izuzetkom dramaturških rješenja Fuada Tabaka koji priču o Gradašćeviću duboko intimizira. Posljednja dramatizacija ove teme jeste ona Elvisa Ljajića.

Priređivač Dželilović se odlučio za Ibrišimovićevu verziju, argumentirajući svoj izbor time što se Ibrišimović „uspio oteti svakoj historijskoj i ideološkoj uvjetovanosti, uspio je unijeti u dramu elemente jednog novog i svježeg orijentalnog sedimenta, izmijeniti i likove i teme i strukturu, a time u priču o Huseinovom usponu i padu unijeti jednu univerzalnu poetsku i filozofsku dimenziju koja nas vraća pitanjima o odnosu slobode i nužnosti, individualnog htijenja i neke vrste transcendentne zadatosti, dimenzije s kojom i historijska slika Bosne postaje višestruko složenija“ (Dželilović 2023: 9). Antologičar nas pri analizi ne lišava ni biografskog osvjetljenja Ibrišimovića kao stvaraoca, te njegovog vlastitog usuda koji nije bez sličnosti sa kapetanom Gradašćevićem, naglašavajući i autorova umjetnička shvatanja. Povremeno napuštajući imanentni pristup kojem je relativno dosljedan, Dželilović pokušava dati širu sliku, te na kraju dionice posvećene drami *Zmaj od Bosne* dovodi u vezu historiju, književnost i kontemporarnu zbilju:

„Politički događaji koji su uslijedili relativno brzo nakon što je Ibrišimovićev lik ova pitanja postavio, pokazali su da je njegova tegoba ostala da lebdi nad njegovim grobom i ovom zemljom, da je nije zrak razrijedio, nego ju je vrijeme još više zgusnulo i otvrdlo do te mjere da su se na nju mogli osloniti ne samo dušmanski laktovi nego i topovi“ (Dželilović 2023: 11).

Poslije historijske Dželilović nam predstavlja dramu pisanu pod uticajem simbolizma i poetske drame, u ovom slučaju dramu koja je kao svojevršno kanonsko

djelo našla mjesto u svim dosadašnjim antologijama – *Phoenix je sagorio uzalud* Safeta Plakala. Drama Irfana Horozovića *Soba*, čija je praizvedba bila još 1972. godine u Švedskoj, a štampana je 1977. godine, približava se drami apsurdna verbalno-scenski oblikujući ono što je Ionesco nazvao „osipanjem stvarnosti“. Kao što i naziv sugerise, prostor drame je konstitutivna dominanta njene strukture, a radnja se dešava u negromantskoj kugli, tipično egzistencijalističkom zatvorenom prostoru.

„Riječ je, naravno i u ovom slučaju, o mikrokosmosu, smještenom u jednom dijelu presječne negromantske kugle, čiji drugi dio obuhvata gledaoce, pa tako sve što se zbiva ispred, zbiva se ustvari, kao u nekoj žizi unutarnjih zraka, fluidne neke materijalnosti, koja je izronila preobražena, baš u kugli vidovnjaka. Ovim simboličnim rješenjem scenskog prostora temeljno pitanje, kako pobjeći iz zatvorenog (zaokruženog) svijeta u izgubljeni raj, postaje jednako relevantno i za one koji igraju i za one koji posmatraju prikazanje pokušaja Heta Elifa Čelebije, porodičnim imenom Teofikovića, da ponovi uzašašće Kjatifa efendi Pruščaka, a na upliv svog oca Kalpaka Bradatog i uz pomoć ljepotice Belkise.“ (Lešić 1991: 242)

Jer sve što vidimo da se dešava u negromantskoj kugli osvijetljenoj fatalnom ljubičastom svjetlošću, svi naponi oca, sina i jedne žene zatočenih u kugli, iz koje je ne moguće pobjeći, samo su apsurdni pokušaj izbjavljenja, san o nemogućem. Ovo ironijsko prikazanje uzašašća, taj svojevrsni teatar u teatru, „Horozović mirakulozno okončava trostrukim zločinom na relaciji čudnovatog trija likova Kalpak-Belkisa-Het podvlačeći tako nemilosrdnu poetiku groteske koja ne ostavlja prostor za katarzu već krvavim ishodom donosi na scenu gotovo opipljivu apsurdnost zadanog života van svakog spasa“ (Muzaferija 2004: 126). Treba napomenuti da je Horozović ovu kompleksnu dramu napisao sa samo 23 godine.

Bilo da je riječ o drami, pripovijednoj prozi ili putopisu „Isakovićevi junaci žive u opustošenom svijetu egzistencije, u svijetu bez Boga i stoga je u njegovim prozama sve pomjereno u apsurdno nastojanje ličnosti da makar u trenutku saberu razlog vlastitog života...“ (Duraković 1998: 572). Istančanim i rafiniranim jezikom, koji podsjeća na Sartrea, Isaković piše o aktuelnim temama, u najširem spektru žanrova propitujući probleme ljudske egzistencije. Posebno je zanimljiv egzistencijalistički impuls koji dobija Isakovićev putopis. Kada se javio kao dramski stvaralac krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, on je iza sebe već imao objavljene proze i bio afirmiran autor radio i TV-drama. Debitovao je, iz današnje perspektive gledano, iznimno značajnim dramama *To* i *Generalijum* koje postaju kanonskim djelima dramskog stvaralaštva u Bošnjaka, sa snažnim uticajem na buduće pisce. Njegova *Hasanaginica*, najpoznatija dramska obrada čuvene balade (prije Isakovića

postoje verzije Šantića, Ogrizovića, Simovića i Veselinović-Tmuše), ekranizirana je kao TV-drama, dok je *Generalijum* dijelom korišten kao scenaristički predložak za film Rajka Grlića *Karaula*. Drama *To* se ističe kao tekst sa najviše egzistencijalističkih uplitanja ne samo u dramskom stvaralaštvu Alije Isakovića, nego i šire. Bliska je drami apsurdna, ali se ujedno nekim specifičnim elementima i opire tipologizaciji. Radnja je locirana između dva svjetska rata, u kafanu ironično nazvanu „Kod dva slavuja“, negdje na periferiji, upravo na onom mjestu gdje započinje kružno kretanje tramvaja, uz zloslutno iterativno oglašavanje. Kafana je, *en general*, simbolično sastajalište različitih tipova ljudi iz svih slojeva društva pa se na toj tipizaciji insistira i bezimenošću aktera koji su označeni tek nadimcima, profesijama, srodstvima i životnom dobi (Brat, Gost, Doktor, Konobar, Pjevačica, Nosač, Starac, Starica). Atmosfera je uobičajena i naizgled prijatna, svako zna svoj posao: Starica i Starac razgovaraju o minulim vremenima, Violinista tiho svira u pozadini, Pjevačica se polako šminka za šankom, Konobar skoro neprimjetno uslužuje goste jer već unaprijed zna narudžbe – samo povremeno, na trenutak, kada tramvaj obilazi kafanu, zazveči staklo kao pri blagom zemljotresu i kao da se jave crne slutnje koje trgnu aktere iz njihovih uobičajenih radnji. Može se, doduše, iz razgovora primijetiti da Starac i Starica nisu zadugo bili u kafani – godine su u pitanju – ali to ne narušava uobičajenu atmosferu. Međutim, u konstruisanju dramske radnje, u onom dijelu koji Pfister (1998) naziva ekspozicijom², Isaković donosi jedan neuobičajen postupak: u kafanu ulazi Brat i naglo podiže dramsku tenziju koju drži napregnutu do kraja, optužujući jednog od aktera, u drami nazvanog možda i najneodređenije, Gost, kako je on Kasim Jahić koji je prošle sedmice u kasini ubio njegovog brata Lutvu, tražeći krvnu osvetu. Tako u kafani započinje teror: Brat prijetnjama nožem, fizičkim nasrtajima i onemogućavanjem izlaska zavodi totalitarni režim sve do konačnog razrješenja. U tom smislu ova drama ima naturalističke primjese: odabranim realističnim detaljima Isaković sondira život malih ljudi sa periferije koji bezvoljno i mehanički obavljaju svoje poslove – odatle im i ovakva imena. Da je naturalistički okvir samo piščeva varka primijetila je i Gordana Muzaferija (2004: 107):

„... na prvi pogled se čini da je Isaković potražio uporište u modelu naturalističke drame jer glavni junak Brat, silnik samozvanac, bratoubica koji svoj zločin prikriva optužujući druge, nožem određuje ponašanje ljudi u kafani, no uprkos tome, pomjerajući radnju unutra, u me-

² Preporučljivo je, tvrdi Pfister, razlikovati ekspoziciju od početka teksta. Ekspozicija posjeduje funkciju koja je primarno informativno-referencijalnog karaktera, što svaki početak drame ne posjeduje, a primjer je Šekspirova drama *Oluja*. Postoje primjeri gdje se poklapa početak drame sa ekspozicijom, ali je to historijski veoma ograničen tip forme.

tafazičku dubinu psihičkog svijeta likova, autor zapravo udovoljava zahtjevima modernizma, pa naturalnost zbivanja i karaktera preobražava u psihološku događajnost gdje se nasilje kristalizira u bit postojanja. Tako, pored vidnih naturalističkih odlika, naročito na planu dijaloga, koji je po Zolinom receptu istrgnut iz govorne konverzacije, tekst To dobiva i naglašenu dimenziju psihološke drame.“

I sukob i napetost u cijeloj drami, u međusobnim odnosima, ali i u samim likovima, zasniva se na evokaciji prošlosti koja nije predstavljena postepeno, rafiniranim postupcima, kao u naturalističkoj drami, nego je, baš kao što je Brat iznenada uskočio u kafanu, prikazana naglo i bučno. U prošlosti je počinjen zločin, a sada se naplaćuje rasapom ličnosti glavnog junaka, pokretača radnje i sukoba, nekoga ko održava dramu. U prvom dijaloškom govoru Brat postavlja pitanja usmjerena na iniciranje konflikta:

„BRAT: Druškane, jesi li ti Kasim Jahić što mi ono ubi brata Lutvu, onomadne?

GOST: još nije svjestan težine optužbe: Jok! Jok!

BRAT: Je l' slobodno ovdje, kraj tebe? (Ne čekajući odgovor, sljušti sa sebe zimski kaput, namaknu ga na naslon, gurnu malo sto ogromnim šakama onako sjedeći i nježno namjesti sasušen cvijet u vazi) Svi prisutni su hipnotizirani prizorom i ne mrdaju.

BRAT: Ti mi ono ubi brata kad je u subotu izišo sa šihte? (Pogledajući prisutne) Nit se okupa, nit ruča, jadnik!

GOST: Ja, pa tako nešto, tebi?! Jok! Jok! Ni primisliti!

BRAT: E, moj Lutvo, kakva te hrđa izbode!... Konobar! (Dreknu)

KONOBAR, piskutav, servilan, šćardžijski: Izvolite?

BRAT: Donesi Kasimu Jahiću i meni po jednu ljutu, da se potkrijepimo, prije nego išta učinimo.

GOST: Ko prvo, nijesam ja taj, a ko drugo – ne pijem ljutu.

BRAT: Ne pije ljutu! E moj Lutvo, kakvo te čudo izbode! Ne pije rakiju a čo'ek! Sramota!“
(Isaković 1995: 32-33)

U ovoj prvoj dijaloškoj dionici Brat odmah uspostavlja vlast nad Gostom (veoma brzo i nad cijelom kafanom), dok je Gost nemoćan, pasivan, on trpi vlast Brata, nema snage izreći bilo koju riječ, i ono što kaže kao da to nije želio reći, tražeći spas u drugim likovima, najčešće od Doktora, koji naknadno ulazi u kafanu. Brzo otkrivajući prošlost, svaki od likova otkriva nam ono što jeste: bijedni čovjek u borbi sa svojim egzistencijalima. Doktoru je danas umrla jedna žena na stolu, on se bori kao Astrov u *Ujka Vanji* sa vlastitim optužbama i sumnjama, a Gost nije nikakav zločinac niti ubica, već bijednik koji je pobjegao od svoje žene Rabije.

„GOST: Sanjam, Rabija još zdebljala, stegno joj ko ja u pasu, a sve se pregiba ko fakir, jarabi, a i mene začikava i kezi se na me: „hrđo od čo'eka, da si valjo – ne bi meni zapo, vako debelguznoj i krezavoj! Sagni taj kokošji vrat i ponesi me krkače preko avlije!“ I ja se ugibam, a Rabija se hihoće meni na uho, komšije vire s pendžera, smiju se nami, a Rabija se smije više od komšija i udari me nogom, na kraju, kad sam klonuo... I još obrisa papuče oda me i uđe u kuću, a u avliji osta njezin smijeh i porugivanje.“ (Isaković 1995: 88)

Ipak najzanimljiviji za analizu jeste lik Brata, po svojoj dramskoj funkciji nadmoćniji nad drugima, neko bez koga drama ne može da opstoji, neko čiji su egzistencijali razarajući i već se na početku primijeti da sve ide u smjeru zlog epiloga, za njega sigurno, ali i za ostale likove. Raspad njegove ličnosti ne počinje sa Doktorovom psihoigrom, sa njegovim konačnim nejasnim priznanjem, samorazaranje nastaje već ubistvom brata. U drami imamo samo prikaz tog raspada u njegovoj akutnoj fazi.

„BRAT: Zar! Ljudima je dato da budu i da ne budu! Kad zapucketa pograda u jami Kvarac, kad navre jalovina i blato iz uskopa i niskopa, e moj, dokture, sve što imaš stane u jednu šaku koja se sama steže i sama popušta, e moj dokture! Ništa ti ne znaš! (Drži se za srce)

BRAT: „Gospodine!“ Ha-haha! „Gospodine!“ Ja, gospodin? E, beno jahička! U mome Majdanu ima jama Kvarac gdje hljeb zarađujem, jarane. Ti bi u Kvarcu crkao treći dan. Kad u Kvarc spuste konja na peti horizont da tegli vagonete – crkne za godinu i po! Ja tamo crkavam osmanaest godina, a ne mogu crknuti! (Ustade) Nema takvog hajvančeta ko što je čo'ek! (Šeta scenom koja se blago ugiba pod njim) Kuća – Kvarac – voz, sahat tamo – sahat i po natrag, pa pjehe, a zemlja u strmeni željna me, a prvoga kuverat tanak, taman za kasine; a svako namiče i otima, i ko ti je rod i pomozbog... A djeca čekaju babu i rastu – umjesto berićeta, umjesto žita... BRAT:...Ljudi, narode, pijte, pijte, koliko hoćete. Večeras ja častim. Omer bi večeras bio najstariji, da poživje, a sad sam ja najstariji, a najmlađi sam, i jedini večeras. Sve na meni osta, a nije bilo veće hrđe u familiji. (Nasmija se) Nafaka! (Udara glavom u sto) Da se Omer more povratiti, da ga samo zagrlim, da ga samo vidim, da me razveseli. Muzika!“ (Isaković 1995: 44-52)

U monolozima prepoznajemo sve što muči Brata, a to su ustvari osnovna egzistencijalna pitanja; Brat nema osjećaj da je samostalan pojedinac, da sam donosi odluke, on je samo jedan od komorata rudnika mrkog uglja, i ova ga ekstremna situacija, bar posljednji put u životu, iako na negativan način, ostvaruje kao pojedinca. On je taj oko kojeg se vrti cijeli mikrokosmos kafane, on je taj koji donosi

odluke, koji odlučuje ko će živjeti a ko ne, ko je Kasim Jahić, a ko ne. Jedino o čemu ne može odlučiti jeste krivica za ubistvo brata; to je već određeno samim činom ubistva.

U Dželilovićevoj antologiji ne pronalazimo niti jednu dramu Alije Isakovića, a razlog je po svoj prilici zasebna 1995. godine objavljena knjiga iz iste Preporodove edicije u kojoj su štampane tri najznačajnije drame ovog pisca (*Hasanaginica, To, Generalijum*), a autorica uvoda, predgovora i pogovora je bila Gordana Muzaferija.

2.2. Osamdesete godine 20. vijeka

Osamdesete godine u bošnjačkoj drami odlikuju se u različitim vidovima odstupanja od aristotelovskog principa dramske radnje, ali i odstupanjima u odnosu na modele koji su dominirali deceniju prije. Neki autori koji se pojavljuju u ovoj deceniji obilježiti će ratno i poratno dramsko stvaralaštvo u Bosni i Hercegovini. U drami *Kolaps*, dramskom prvijencu Zlatka Topčića, gubi se razlika između tragičnog i komičnog, kod Karahasana u drami uvrštenoj u ovu antologiju *Tamo je dobro*, koja doduše poštuje principe klasične drame, jasno se razaznaju „međusobno suprotstavljeni parovi kompatibilnih likova koji bi da iz ‘nepodnošljive sadašnjosti’, u kojoj jednostavno ničega nema, do egzistencijalne punine dođu ili ‘povratkom u prošlost’ ili ‘intenzivnim imaginarnim bivanjem u svijetloj budućnosti’ koja se ideološki nudi” (Dželilović 2023: 23). Ubrzanim prevođenjem djela dramskih pisaca i značajnih tekstova iz teorije drame osamdesetih godina dolazi do usklađivanja evropskih, prije svega anglosaksonskih kretanja sa bosanskohercegovačkim dramskim poetikama. Tako moderna metafizička tragikomedija zadobija status kakav je tragedija imala u svojim najboljim danima. Značajno je s tim u vezi spomenuti da se, naprimjer Ionesco (1964), predviđajući razvoj drame i razvijajući teoriju svoje moderne farse, žali kako su Moliereove komedije bile previše nemetafizičke jer, za razliku od Shakespeareovih komada, nisu uspijevale potaknuti pitanja o ukupnom stanju i sudbini čovjeka.

Po prvi put u jednu antologiju bošnjačke (ali i bosanskohercegovačke) drame Dželilović uključuje komad kojem je davno tu bilo mjesto, a riječ je o drami *Ruho* Šemsudina Gegića, koja nas

“... osim što opominje i podsjeća na tragične strane novije bošnjačke historije, (...) ambijentalno, pa time i emotivno, vraća u zaboravljene topose – prostore čardaka, odvodi nas na gumna, šljivike, na stare uskotračne pruge i male stanice, prenosi nam mirise jedne epohe, što je uvijek najautentičniji izvještaj jednog doba. Tragovi tog vremena zapisani su u našim genima, a Gegić

je u 'Ruhu' uspio da ih oživi i tako sačuva od zaborava jedan neizbrisiv kod kulture ovdašnjih ljudi. Živa i uvijek pokretna priroda, disanje punim plućima, autentični govor koji smo gotovo zaboravili, način oslovljavanja i svakodnevne komunikacije – sve to nalazimo u ovoj drami a davno je izbačeno iz naših kuća, mahala, mjesta..." (Dželilović 2023: 30)

U *Ruhu* pri tome dominira atmosfera iščekivanja, i to iščekivanja nečega zloknog što dolazi...

2.3. Ratna i poslijeratna bošnjačka drama

Već smo istakli da je rat prekretnica, ali ono što je značajno i u prvi mah neobično jeste da tih godina ratna trauma i izravno tematiziranje rata izostaju, bar kad je bošnjačka drama u pitanju. Primat preuzima historijska drama, tako da bismo prvu fazu ratne i poslijeratne bošnjačke drame mogli nazvati historijskom. U dramskoj književnosti prikazivanje rata i ratnih dešavanja nije izravno, naturalističke slike su manje prisutne, nego se, zanimljivo, poseže za historijom odnosno onim događajima iz povijesti koji su analogni ili konotiraju sa aktuelnim ratnim dešavanjima. Ako kažemo da se u periodu formiranja države, njenoj borbe za samostalnost i opstojnost, pojavljuje historijska drama, prva je asocijacija da se radi o potrazi za identitetom ili njegovim potvrđivanjem, ali nam uvid u dramske tekstove potvrđuje suprotno, što svjedoče primjeri Topčićeve drame *Kulin ban* i drame *Pad* Zlatka Hadžidedića. Ove historijske drame počivaju na shvatanju da je historija negdje drugdje. Ne dovodi se pritom u pitanje identitet, Bosna je oduvijek Bosna, međutim njom vladaju kraljevi, prinčevi, kraljice koji nisu bez mudrosti, ali se zapliću u političku kombinatoriku koja je sama sebi svrha i svi njihovi poduhvati čine se tužno i nepopravljivo promašenim. Zlatko Hadžidedić se u drami *Pad* fokusira na historijski trenutak pada srednjovjekovne Bosne, ulazi u najsitnije detalje političkih manevara, ali u jednom širem horizontu sugerira odakle se treba graditi nova Bosna, gdje trebamo tražiti njene temelje koji su zameteni vremenom viševjekovne vladavine drugih.

Ako smo utvrdili da je historija drugdje, da su sile koje stvarno vladaju svijetom i ravnaju historijska dešavanja miljama su daleko, kako kaže Vešović u recenziji ove drame iz 1993. godine, od dvorova bosanskih kraljeva i hercega, pred nama će se ukazati svijet koji je, ma koliko živahan, ma koliko djelatan, zapravo unaprijed predodređen i omeđen. Drama *Pad* je možda i stoga pisana u stihu, neki bi rekli nemoderno, ali s namjerom da prikaže kako je sve zapravo pantomima svijeta osuđenog na propast. Ova nimalo optimistična (ali zar treba nešto biti optimistič-

no, i zar može biti optimistično 1993. godine?) pričom o Bosni otvara, zajedno s Topčićevim *Kulin banom*, spomenutu fazu bosanskohercegovačke drame preispitujući sadašnjost kroz povratak u historiju.

Drame *Husein-beg kapetan Gradašćević* Fuada Tabaka, *Hasanaginica* Nijaza Alispahića, *Andalusija* Ise Porovića, *Gazi husrev-beže* Džemaludina Latića, *Katarina Kosača – posljednja večera* Ibrahima Kajana itd. predstavljaju nastavak onoga što je počelo s ratnim godinama. Pri tome treba naglasiti da se povijesna napetost može iskazati kao socijalna, moralna, religiozna, čak i kao spoznajna i kulturalna ili kao svaka napetost koja nastaje i oblikuje se na horizontima povijesti kao prostorno-vremenskog trajanja. Izlišno je na ovom mjestu navoditi primjere dramskog oblikovanja tih napetosti: gotovo čitava se povijest pozorišta (dovoljno je samo pročitati Meterlinkovu historiju političkog pozorišta) sastoji iz pokušaja artikuliranja oblika povijesne napetosti. „Izgrađivanje pojma dramskog počelo je traženjem sadržaja napetosti. Do sada smo vidjeli da se ona kao modus bitka opstanka može razviti iz bilo kojeg izvora, ali i to da svaka napetost ne mora biti dramska“ (Švacov 1976: 29). Potvrdu ove teze donose upravo duševne napetosti Kulina, a posebno Muse Ćazima Ćatića u Topčićevim dramama, ili posljednji dani kapetana Gradašćevića u drami Fuada Tabaka. Takve dramske situacije prevladavaju suhoparnost historijskih spisa i dokumenata koji ponekad pozorišnu scenu preplave bezličnim deklamovanjem i taksativnim ponavljanjem informacija koje ne doprinose razvijanju likova, izgradnji njihovih psiholoških profila niti stvaranju dramske napetosti. Prema Dželilovićevoj prosudbi, vjerovatno zbog ideoloških naslaga kojih takve drame nisu lišene, izuzev *Pada* Zlatka Hadžidedića i *Kulin bana* Zlatka Topčića, jednostavno se ovaj period zaobilazi i odmah se prelazi na sljedeću fazu koja bi se mogla označiti kao faza pregorijevanja ratne traume (dovoljno je da se pogleda razmak između antologisanih tekstova – prijeratne drame *Ruho* iz 1988. godine i sljedeće drame *Kad bi ovo bila predstava* Almira Imširevića 1999. godine).

Centralni dio drugog dijela antologije pripada poetički možda najkonzistentnijoj bošnjačkoj drami u posljednje dvije decenije koja tematizira rat i ratnu traumu *Priviđenjima iz srebrenog vijeka* Almira Bašovića, u kojoj je iskaz traume glavnog lika dat kroz lutalačku figuru Fatime, prisutne kroz cijelu dramu, čak i u trenucima koji naizgled nemaju veze s njenim likom. Fatima je žena koja živi u izbjegličkom kampu u Tuzli i bezuspješno traga za bilo kakvom viješću o svom sinu i mužu koji su bježeći od četnika nestali u bosanskim šumama, a posljednji put su viđeni pri puštanju bojnih otrova. Dakle, okosnica dramskog zbivanja jeste genocid jula 1995. u Srebrenici kada je stradalo preko osam hiljada civila muškaraca. Junakinja ne-

prestano prodire do uspomena na svoje najbliže, susreće ih i na javi i u snu, a uporno joj se vraća i slika njihovih posljednjih trenutaka prikazanih u sceni “Čudo u Bosni”, koja je intertekstualno podložena scenama iz Becketove drame *Čekajući Godoa*:

„OTAC: Da krenemo?

SIN: Hajdemo. (Ne miču se.)

OTAC: Da krenemo.

SIN: Hajdemo. (Ne miču se. Zatim – na sceni se pojavi dim.) (Bašović 2018: 36)

Ako uzmemo u obzir sve osobenosti ove drame, posebno različite odnose između likova, ne možemo je svrstati u historijsku dramu, što potvrđuje i Svetislav Jovanov u “Pogovoru” zbirke Bašovićevih drama:

„Almir Bašović, međutim, u svom komadu suštinski prevazilazi dimenzije istorijske drame, implicitna ograničenja tragičkog lamenta nad neizmjernom patnjom žrtava, pa čak i – predvidljive, iako nužne – puteve moralne osude zločina. Birajući put kojim se rjeđe ide, autor gradi *Priviđenja iz srebrenog vijeka* kao egzistencijalni dramski krik nad neizmjenjivošću više nego ljudskog, ali i kao briljantni meta-govor o krahu temeljnih dogmi proteklog stoljeća – nacionalnih, ideoloških, religijskih, kulturnih i, last but not least – pozorišnih.“ (Jovanov 2018: 232)

Zanimljiv detalj jeste da pri razgovoru sa nestalim mužem i suprugom Fatima sjedi na stečku, simbolu srednjovjekovne Bosne, ili kako je Muhamed Dželilović (2006) primijetio, jedinom grobu ispod kojeg kosti nisu premještane.

Još jedan afirmisani pisac, Abdulah Sidran, s ratnom tematikom javlja se 2002. godine dramom *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*, gdje nastavnik muzičkog vaspitanja Hajrudin Pešto iz Sarajeva, koji cijeli život ima opsesiju da napiše simfoniju o Drini, nešto nalik Smetaninoj *Vltavi*, dolazi pred sami rat u rodni Zvornik kako bi se “nadisao” Drine. Tu zatiče atmosferu koju naivan i bezazlen na vrijeme ne primjećuje. Dva čina drame odvijaju se u zvorničkom hotelu u kojem Pešto do iznemoglosti preslušava *Vltavu*, druži se sa Žiletom, nekadašnjim vozačem kojem su ukrali šleper, i koji iskorištava naivnost Pešte kako bi u njegovoj hotelskoj sobi pravio zabave. U trećem činu hotel postaje ratni štab, da bi sve završilo krvavim krešendom u kojem Peštu ubijaju i tjeraju njegovog prijatelja Žileta da mu polumrtvom iščupa srce koje još uvijek kuca i poskakuje po salonskom podu. Prikaz rata ovdje je fokusiran i dat kroz sudbinu jednog lika (iako je povremeno prikazano i stradanje drugih), bezazlenog Hajrudina Pešte koji strada jer vjeruje (koliko smo puta to već

čuli) da je čovjek čovjek. Ako izuzmemo opsesiju Drinom i simfonijom, kao zamjerka ovoj drami primjetno je odsustvo oneobičavanja, te izostanak pravog dramskog sukoba i napetosti. Od početka trećeg čina jasno je u kojem smjeru ide radnja, bez ikakvog neočekivanog obrta: Pešto nema priliku da se brani, prepušten je na milost i nemilost ostalih likova koji se “preko noći” pretvaraju u četnike.

Prilično je neočekivan Dželilovićev odabir Topčićeve drame *Sretna Nova 1994* jer se time u drugi plan smještaju njegove značajnije drame, spomenuta *Kulin ban* te *Ničiji i svačiji*, drama zasnovana na “dokumentu”, čija osobitost jeste što Topčić otvorenost dramske arhitektonike dovodi do krajnjih granica tako što publika zapravo odlučuje o krajnjem ishodu drame. Naime, scena je postavljena kao sudnica anglosanksonskog tipa, gdje publika predstavlja porotu – nekoga ko odlučuje o konačnoj sudbini glavnog lika. Gledateljevo vrijeme i predstavljeno vrijeme su u ovom slučaju potpuno izjednačeni: publika sudjeluje u suđenju, pisac kroz određene likove upućuje publiku na vlastite zaključke, nameće različita razmišljanja, usložnjava odnos onoga što vidimo i čujemo na sceni i onoga što se dešava u percepciji publike, koja tako postaje dio predstave potvrđujući kako teatar može predstaviti taj taj svojevrzni oksimoron vremena, navesti nas da simultano živimo historiju i vlastito vrijeme.

Pored drame Amira Bukvića, koji je već bio ranije bio zastupljen, u ovoj antologiji po prvi put se, kada je riječ o antologijama bošnjačkog dramskog stvaralaštva, pojavljuje jedna spisateljica. To je Nermina Kurspahić s dramom *Kisele kiše*, za koju je priređivač u predgovoru naglašava da spada u red onih drama koje govore „iz sjene rata“ (Dželilović, 2023: 55), ali gotovo magijskim postupkom zavodi čitatelja uvlačeći ga u vlastiti dijalog sa svijetom.

Od drama koje tretiraju teme izbjeglištva i pregorijevanja ratne traume u bošnjačkoj su književnosti najprominentnije *Tri Sabahudina* Irfana Horozovića, *Refugees* Zlatka Topčića i *Švedsko srce moje majke* Zilhada Ključanina. Posebno zanimljivom smatramo Ključaninovu dramu koja prikazuje odnos između Naratorove majke i Šveđanke Ingrid, koje u nemogućnosti jezičke komunikacije ostvaruju jednu posebnu emotivnu vezu. Kada se Ingrid razboli Majka odlazi po biljku koja može izliječiti sve bolesti, a koja raste samo u Bosni. Pri povratku, shvativši da je *zakasnila*, mijenja svoj odnos prema smrti, ali i prema drugim sudionicima drame. Ratna trauma, iako prisutna, ostaje u drugom planu, a najzastupljenija je u subjektivnim iskazima Naratora i u jednoj kratkoj sceni kada po prvi put poslije rata roditelji posjećuju porušeni dom. Neizravno, međutim, trauma je sveprisutna: naprimjer ocu, kojem se astma pojavila u Švedskoj, pri svakom odlasku u Bosnu bolest jenjava i nestaje.

Insceniranje ove drame obilježeno je još jednom posebnosti, sva je prikazana u bijeloj ili nijansama bijelog, što je Aleš Kurt (2016: 25), režiser drame, objasnio na sljedeći način:

„Tekst je imao jednu posebnost koja ga je zaista izdvajala od gomile drugih tekstova sa sličnom temom koje sam morao pročitati. Naime, gotovo svi tekstovi koji se bave porodicom na Balkanu u zadnjih dvadeset i pet godina, upadaju u kliše da, govoreći o vremenu gdje se raspalo jedno društvo, jedna zemlja, jedan sistem, neizostavno se raspadne i porodica koja je glavni lik u tekstu. Ovdje to nije bio slučaj. U Zilhadovoj drami, bosanska porodica u izbjeglištvu u Švedskoj, postaje još jača i čistija. Zato je ta predstava bila bijela. Sve je bilo u različitim nijansama bijelog.“

Ipak, što se tiče ove tematike, Dželilović se, rekli bismo iznenađujuće ali i s pravom, odlučuje za dramu *Ćeif* Mirze Fehimovića, sa jasno izgrađenim likovima koji, svaki u sebi, nose jednu od onih partikularnih istina, za razliku od velikih historijskih istina koje najčešće nisu lišene ideoloških matrica ili su, štaviše, izravno u službi ideološkog aparata.

3. ZAKLJUČAK

Položaj koji ima dramski tekst i bošnjačka dramska književnost uopće, nam govori da pojava ovakve antologije, sa izrazito lucidnim i sveobuhvatnim predgovorom koji se zasebno može okarakterizirati kao jedna od najboljih ikada napisanih studija o bošnjačkoj drami, predstavlja vanredan događaj za bosanskohercegovačku i bošnjačku kulturu. Izbor iz poprilično velikog korpusa drama svakako je predstavljao golem izazov za antologičara. Ratni i poslijeratni period su predstavljeni dosljedno, sa ponekad iznenađujućim odabirima što svakako osvježava ovaj dramski izbor. K tome, uočljiv je i blagi kompromis sa ranijim antologijama, kako bi se što više naših dramskih pisaca predstavilo široj javnosti. Odluka da se u antologiju uključe drame kao što su *Ruho*, predugo i neopravdano zanemarivanog Šemsudina Gegića, drama *Ćeif* Mirze Fehimovića i drame prve književnice koja se našla u antologiji bošnjačke drame, novitet su koji zaslužuje pohvale i može da bude aksiološki orijentir za selektore sljedećih izbora ili antologija.

IZVORI I LITERATURA:

1. Bajramović, Muris (2010), *Bosanskohercegovačka metaproza*, Bookline, Sarajevo
2. Bašović, Almir (2018), *Četiri i po drame*, Connectum, Sarajevo
3. Čengić, Almedina (prir.) (2023), *Bošnjačka drama I: antologija*, BZK Preporod, Sarajevo
4. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Duraković, Enes (1998), "Predgovor", u: *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo
6. Dželilović, Muhamed (2006), "Drama i dokument", *Sarajevske sveske*, 11-12; dostupno na: <https://sveske.ba/en/content/drama-i-dokument>
7. Dželilović, Muhamed (2023), "Predgovor", u: *Bošnjačka drama II*, BZK Preporod, Sarajevo
8. Dželilović, Muhamed (prir.) (2023), *Bošnjačka drama II: antologija*, BZK Preporod, Sarajevo
9. Flynn, Thomas (2006), *Existentialism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press
10. Hadžidedić, Zlatko (1993), *Pad*, Bosanska knjiga, Sarajevo
11. Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo
12. Horozović, Irfan (2000), *Izabrane igre*, Svjetlost, Sarajevo
13. Ibrišimović, Nedžad (2000), *Woland u Sarajevu*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
14. Imširević, Almir (2001), *Kad bi ovo bila predstava: Balkanski đavo sram*, Akademija scenskih umjetnosti, Sarajevo
15. Ionesco, Eugene (1964), *Notes and Counter-Notes: Writings on the Theatre*, Grove Press, New York
16. Isaković, Alija (1995), *Drame*, BZK Preporod, Sarajevo
17. Jovanov, Svetislav (2018), "Pogovor", u: Bašović, Almir, *Četiri i po drame*, Connectum, Sarajevo
18. Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada Zoro, Sarajevo
19. Klotz, Volker (1995), *Zatvorena i otvorena forma u drami*, Lapis, Beograd
20. Ključanin, Zilhad (2010), *Švedsko srce moje majke*, BZK Preporod, Sarajevo

21. Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo
22. Kodrić, Sanjin (2018), *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost: (književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Dobra knjiga, Sarajevo
23. Kurt, Aleš (2016), "Zilhad", *Život: časopis za književnost i kulturu*, br. 3-4, 25-26.
24. Latić, Džemaludin (2011), *Gazi husrev-beže ili: Bukagije*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb
25. Lešić, Josip (1991), *Dramska književnost I*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo
26. Lešić, Josip (1991a), *Dramska književnost II*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo
27. Muzaferija, Gordana (2004), *Činiti za teatar*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
28. Muzaferija, Gordana (prir.) (1996), *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo
29. Pfister, Manfred (1998), *Drama: teorija i analiza*, Hrvatski centar ITI, Zagreb
30. Pitić, Jasminka (2014), *(Post)moderna čitanja drama Alije Isakovića*, Dobra knjiga, Sarajevo
31. Porović, Iso (1998), *Andalusia*, Bosansko narodno pozorište, Zenica
32. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK Preporod, Tuzla
33. Škreb, Zdenko (1977), "Metaforičnost terminologije znanosti o književnosti: zatvorena i otvorena forma", *Umjetnost riječi*, br. 1-3, 201-208.
34. Švacov, Vladan (1976), *Temelji dramaturgije*, Školska knjiga, Zagreb
35. Tabak, Fuad (2002), *Drame*, Ljiljan, Sarajevo
36. Topčić, Zlatko (2005), *Osam komada: (drame)*, Društvo pisaca u BiH, Sarajevo
37. Topčić, Zlatko (2019), *Ničiji i svačiji*, BZK Preporod, Sarajevo

A BRIEF OVERVIEW OF BOSNIAK DRAMA (1970-2024) WITH REFERENCE TO THE ANTHOLOGY *BOSNIAK DRAMA II* (SARAJEVO, PREPOROD, 2023)

The anthologies published in the *Bosniak Literature in 100 Books* edition published by BZK Preporod include a selection of dramatic texts from the beginning of Bosniak dramatic literature until 2013, when the last drama included in the second book of the Preporod Anthology was dated. The review of Bosniak drama is focused on the second book edited by Muhamed Dželilović, and it, like this work, covers the period indicated in the title. The paper examines the position of the dramatic text, as well as the theory and criticism of drama among Bosniaks, while attempting to point out trends or phases in the recent development of Bosniak drama. By individually examining the dramatic texts as they appear chronologically in this anthology, an attempt is made to determine the regularity of their appearance, while also looking at the characteristics of individual dramatic texts that were not included in the selection. Special attention in this regard is focused on Alija Isaković and his play *To*. In the context of periodization and typology of post-war Bosniak drama, this text first discusses the emergence of post-war historical drama, as well as the influence of war trauma, i.e. the consequences of the war on the course of life reality, but also on Bosniak dramatic literature.

Keywords: Bosniak drama; historical drama; war trauma in literature; anthologies

Adresa autora

Author's address

Nermin Ormanović

Gradska biblioteka Zenica

nerminormanovich@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.71

UDK 81'373.6(497.6)

Primljeno: 06. 03. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amela Šehović

NEOLOŠKE TVORENICE U BOSANSKOM JEZIKU MOTIVIRANE VLASTITIM IMENIMA

Predmet istraživanja u radu su neološke tvorenice motivirane vlastitim imenima. Cilj istraživanja je utvrditi njihovu prisutnost u bosanskom jeziku, kontekst upotrebe i načine nastanka, kao i sociolingvističke faktore koji utječu na njihovu pojavu i potencijalni nestanak. Analiza je vršena na korpusu koji je ekscerpiran iz štampanih medija i njihovih elektronskih izdanja te sa bosanskohercegovačkih portala, a njom je pokazano da veliki broj ovih tvorenica čine neološke lekseme motivirane prezimenima, nešto manje ličnim imenima, imenima država, gradova, regija i organizacija. Pri tome, kao tvorbeni osnovi najfrekventnija su lična imena i prezimena političara, svjetskih i regionalnih, te skraćena imena političkih stranaka i partija. Osim sufiksa, u tvorbi ovih leksema učestvuju i neki sufiksoidi, a većina tvorenica ima negativnu konotaciju i označava osobe i procese. Tvorenice se često pojavljuju u naslovima, nadnaslovima i podnaslovima novinskih tekstova, a na njihovu neustaljenost u općoj upotrebi ukazuje i pisanje ovih leksema među navodnicima. U radu se ukazuje i na njihovu neizvjesnu sudbinu u pogledu o(p)stanka u leksičkom fondu bosanskog jezika budući da ona zavisi od eksternih, vanlingvističkih faktora.

Ključne riječi: neologizmi; bosanski jezik; vlastita imena; tvorenice; sufiksi; sufiksoidi

UVOD

Neologizmi nastaju iz potrebe društva da označi nove pojave i pojmove ali i da već postojeće pojave i pojmove označi ekspresivnijim ili, po nekom drugom svojstvu, drugačijim leksemama. Općenito, neologizmima se smatra „nova riječ, novo značenje neke, već postojeće riječi, ali također posuđenica (ne samo iz stranoga jezika nego i iz žargona pojedinih društvenih skupina); napokon i riječ koja je ponovo oživjela” (Mounin 1974: 229–230, prema Muhvić-Dimanovski 2005: 3). Zgusta (1991: 172) navodi da je “neologizam (je) termin koji može da se odnosi na bilo koju novu leksičku jedinicu čija se novina još osjeća”. No, ovaj kriterij novine nije precizan jer je na temelju njega teško utvrditi trenutak pojavljivanja neke lekseme i trenutak do kojeg se ona doživljava novom (više o tome u Dragičević 2018). Drugi kriteriji – funkcionalni i leksikografski – podrazumijevaju „raširenost u jeziku u datom vremenskom periodu” i „nezabeleženost reči u prethodnim rečnicima” (Otašević 2008: 19). I pored navedenih različitih kriterija prema kojima se vrši kategorizacija neologizama kao takvih, njihov broj se svakodnevno povećava i u bosanskom jeziku i u drugim jezicima svijeta, čime neologizmi doprinose bogaćenju leksičkih fondova tih jezika.

Vlastita imena, pak, obuhvataju svako ime kojim se imenuje neko (ljudi, životinje) i nešto (npr. stvari, geografske jedinice, nebeska tijela i sl.) (up. Jahić, Halilović, Palić 2000), odnosno, njima se naziva samo jedan određeni primjerak neke vrste, koji se time izdvaja od ostalih primjeraka svoje vrste. Njihova funkcija referiranja¹ na određene entitete imenom, odnosno isključiva funkcija imenovanja, razlog je što se tradicionalno smatra da vlastita imena nemaju pravo unutrašnje značenje (Trask 2005: 302)² i da su semantički ispražnjena (Šivic-Dular 1998: 286). Mogućnost da ime gubi funkciju referentnosti, tj. dobiva novi neonomastički sadržaj, razrađuje M. Peti (1999) navodeći osam različitih konteksta u kojima se to dešava (prema Vodanović 2006). Pored toga, neki autori (Searle, Van Langendonck) ističu da se vlastitim imenima ne može apsolutno odricati značenje iako ona nemaju puno leksičko značenje (prema Vodanović 2006). Potvrdu ovoga stava S. Nenezić (2016: 291) nalazi u činjenici da se ona „često javljaju u ulozi motivatora u procesu obrazovanja, najprije imeničkih, a onda i drugih tvorenica”. Marković (2010: 198) pak iznosi stav da imena imaju

¹ Vodanović (2006: 223) tako utvrđuje da su najčešća pitanja koja se postavljaju u vezi s vlastitim imenima: „a) Možemo li vlastitim imenima pridružiti neki smisao i, ako da, koji? b) Koji je položaj vlastitoga imena kao referenta te kakva je veza između referentnosti i eventualnog smisla vlastitog imena?”.

² Takvog su mišljenja i Mill, Kripke i neki drugi autori (up. Vodanović 2006: 225–228).

leksičko značenje, što argumentira njihovom mogućnošću semantičkoga pomaka, odnosno mogućnošću „da se ime rabi metonimično, metaforično, omnipersonalno”, pri čemu leksičko značenje imena definira kao “ukupnost spoznaje o imenovanu entitetu” (Marković 2010: 198).

Budući da su neološke tvorenice motivirane vlastitim imenima veoma brojne, u radu se vrši analiza samo onih tvorenica koje su derivirane od vlastitih imena ljudi, naziva država, gradova, političkih stranaka i sl. Ove lekseme primarno su prisutne u publicističkom i razgovornom stilu, a naše smo istraživanje proveli na korpusu ekscerpiranom iz štampanih medija i njihovih elektronskih izdanja³ (*Dnevni avaz*) te sa bosanskohercegovačkih portala (balkans.aljazeera.net, depo.ba, dw.com, euronews.ba, faktor.ba, federalna.ba, gracija.ba, klix.ba, nap.ba, n1info.ba, nomad.ba, radiosarajevo.ba, raport.ba, slobodna-bosna.ba, smartinfo.ba, source.ba, stav.ba, vijesti.ba). Naime, internetski portali „novi su vid komunikacije, prisutan tek posljednjih tridesetak godina, zbog čega su dobar pokazatelj jezičkih tendencija i trendova, a jedan od njih je povećana upotreba različitih tipova neologizama, pa tako i deantroponimnih neologizama” (Šehović, Durmišević 2023: 65). Ova tendencija povećane upotrebe deantroponimnih neologizama u uskoj je vezi sa subjektivnošću, ekspresivnošću i figurativnošću novinarskih tekstova u kojima se oni pojavljuju. Sa druge strane, mediji općenito prate aktuelne društvene pojave i fenomene, zbog čega se iz jezičkih pojava u njima mogu izvoditi (socio)lingvistički zaključci.

NEOLOŠKE TVORENICE MOTIVIRANE VLASTITIM IMENIMA

Neološke tvorenice motivirane vlastitim imenima u svojoj osnovi imaju vlastita imena ljudi, nazive država, gradova, političkih stranaka, različitih ustanova i organizacija itd., a najfrekventniji sufixi u njihovoj tvorbi su: *-ov(a)c/-ev(a)c*, *-izacij(a)*, *-iz(a)m* i *-ist(a)*.

Kada govorimo o vlastitim imenima ljudi, podrazumijevaju se lično ime, prezime i nadimak. A. Frančić (2006: 77) lično ime definira kao „zakonom propisan (za razliku od nadimka), uglavnom nenasljedan (za razliku od prezimena), individualan (za razliku od skupnih antroponima) antroponim”, a antroponim smatra hiperonimom u odnosu na lično ime i prezime. B. Ćorić (2008: 191) utvrđuje da „službenu onomastičku formulu karakteriše dvokomponentni model sastavljen od ličnog imena i prezimena”, te da se ovaj dvokomponentni model može smatrati standardnom

³ Nisu vršene nikakve pravopisne intervencije u izvornom tekstu.

antroponimskom normom u administrativno-pravnoj sferi. U našem radu korpus je zasnovan na primjerima iz žanrovski razuđenog publicističkog stila, u kojem su tipovi upotrebe antroponimskih jedinica veoma raznovrsni (Ćorić 2008: 172), te se ovaj dvokomponentni model ne primjenjuje dosljedno. U skladu s tim, najviše su zastupljeni primjeri jednokomponentnog modela sačinjenog samo od imena ili samo od prezimena.

Grupa neoloških tvorenica od vlastitih imena ljudi u našem je korpusu daleko najzastupljenija, ali nije zanemariv ni broj ostalih tvorenica koje istražujemo u ovom radu, o čemu govorimo u narednim cjelinama.

Sufiks -ov(a)c/-ev(a)c

U lingvističkoj literaturi imenice izvedene ovim sufiksom tumače se na dva načina: kao izvedenice od prisvojnih pridjeva na -ov/-ev, kada je riječ o sufiksu -ac (Stevanović 1964; Babić 1986; Horvat, Štebih Golub 2016), te kao izvedenice od drugih imenica, rjeđe od pridjeva, kada je riječ o složenom sufiksu -ov(a)c/-ev(a)c⁴ (odnosno -jev(a)c u izvedenicama od imena na -i) (Klajn 2003; Nenezić 2016). Prema drugom tumačenju, kod ovih izvedenica može se prepoznati dvostruka motivacija, odnosno imenička i/ili pridjevska motivna riječ (up. Nenezić 2016), što je i naše stajalište u ovom radu.

Tvorbeni formant -ov(a)c/-ev(a)c spada u mutacione sufikse, putem kojeg tvorenica upućuje na nov designat, različit od designata tvorbene osnove (v. Waszakowa 1994). Samim tim, izvedenice sa ovim sufiksom označavaju čijeg sljedbenika, pristalicu, poštovatelja, a ponekad i pristalicu određene ideologije koju zastupa osoba označena motivnom imenicom. Neološke tvorenice derivirane ovim sufiksima dijele se u dvije grupe.

U prvoj su grupi neološke tvorenice derivirane sufiksom -ov(a)c:

bakirovac ← Bakir (Izetbegović): "...a ja nisam mogao izaći u grad od priče da sam ja 'bakirovac' ..." (slobodna-bosna.ba, 26. januar 2021), **dodikovac** ← Dodik: "Inače Varhelyi je kadar mađarske stranke koju vodi deklarirani *dodikovac* Viktor Orban." (raport.ba, 21. decembar 2021), **putinovac** ← Putin: "Izbore u Rumuniji dobio *putinovac* i krajnji desničar" (vijesti.ba, 30. novembar 2024), **trampovac** ← Tramp: "Inače, Vens je ranije govorio da nikada neće biti 'Trampovac', svog bliskog saradnika je nekada nazivao 'američkim Hitlerom', ali se stanje promijenilo." (avaz.ba, 21. januar 2025).

⁴ U odabiru sufiksa -ov(a)c/-ev(a)c relevantan je krajnji suglasnik osnove.

Od navedenih primjera pažnju privlači prvi – *bakirovac* – budući da je izveden od ličnog imena (Bakir), što je rjeđi način nastanka ovih imenica.

U drugoj su grupi neološke tvorenice derivirane sufiksom *-ev(a)c*:

komšićevac ← Komšić: “*Komšićevci* žele silom stvoriti građansko uređenje...” (slobodna-bosna.ba, 4. septembar 2022), **nikšićevac** ← Nikšić: “Neka se *nikšićevci* vozikaju helikopterima i luksuznim vozilima kupljenim novcem sirotinje.” (nomad.ba, 27. august 2024), **šešeljevac** ← Šešelj: “SKANDAL U HERCEGOVINI: Pale su teške riječi, ali i udarci, *šešeljevac* rastjerao Dodikove odbornike, pogledajte trenutak ludila” (slobodna-bosna.ba, 26. januar 2021), **vučićevac** ← Vučić: “*Vučićevac* izjavom o učenicima koji protestuju dodatno razbjesnio Srbiju: ‘Oni su vlasništvo države’.” (source.ba, 20. decembar 2024).

Iz navedenih primjera, vidljivo je da su sve imenice u drugoj grupi nastale od prezimena.

Primjeri iz obiju grupa potvrđuju da su vlastita imena domaćih i regionalnih političara motivne riječi u nastanku imenica sa značenjem čijeg sljedbenika, pristalice, poštovatelja. Činjenica da u korpusu nema vlastitih imena drugih stručnjaka, umjetnika i sl. govori o stanju u kojem se nalazi bosanskohercegovačko društvo, odnosno o dominaciji politike u odnosu na ostale sfere društva, a to potvrđuju i brojne tvorenice izvedene od skraćenica naziva političkih stranaka i pokreta kakve su sljedeće:

DF-ovac ← Demokratska fronta: “Žustar je bio i Albin Zuhrić, još jedan *DF-ovac*.” (raport.ba, 29. novembar 2023), **HDZ-ovac** ← Hrvatska demokratska zajednica, **SDA-ovac** ← Stranka demokratske akcije: “Nezapamćen politički cirkus: *HDZ-ovac* i *SDA-ovac* dogovorili da ‘svako pomalo’ bude predsjednik Općinskog vijeća” (slobodna-bosna.ba, 16. decembar 2024), **nipovac** ← Narod i pravda: “Valjda razočarani što su ispali iz vlasti, *nipovci* iz Unsko-sanskog kantona odlučili su reagirati...” (stav.ba, 16. mart 2023), **PDP-ovac** ← Partija demokratskog progresa Republike Srpske: “Tako mladi *PDP-ovac* u prioritet svog rada polako gura teme koje se tiču cijelog entiteta odnosno mnogo više politike, a ne samo Banje Luke i lokalnih problema...” (avaz.ba, 19. juni 2021), **SDP-ovac** ← Socijaldemokratska partija: “*SDP-ovac* Dragan Stevanović razriješen iz Upravnog odbora KCUS-a...” (slobodna-bosna.ba, 13. januar 2025), **SDS-ovac** ← Srpska demokratska stranka: “Bivši *SDS-ovac* i sadašnji Dodikov savjetnik Tadić: Konakovićev skandal dokaz da ‘političko Sarajevo’ nema ozbiljne veze sa Washingtonom” (slobodna-bosna.ba, 25. januar 2025), **SNSD-ovac** ← Savez nezavisnih socijaldemokrata: “*SNSD-ovac* predlaže ukidanje zakona koje su uspostavili visoki predstavnici” (avaz.ba, 3. novembar 2023).

Naime, višestranačje je 90-ih godina 20. vijeka donijelo niz novih političkih opcija i stranaka, od kojih su neke o(p)stale do danas, ali se, pored njih, sa svakim novim izbornim ciklusom pojavljuju i nove, koje zatim motiviraju nastanak novih tvorenica. Tako je glasovna složena skraćenica NiP (od naziva stranke Narod i pravda osnovane 2018. godine) motivirala nastanak tvorenice *nipovac*, koja se jedina u potpunosti piše malim štampanim slovima.

Sufiks -izacij(a)

Ovaj sufiks nije predmet opisa u monografijama koje se bave tvorbom riječi (Babić 1986; Klajn 2003), ali jeste u nekoliko knjiga i radova koji se bave tvorbom imenica (Ćorić 2008; Ristić 2009; Avramova 2012; Horvat, Štebih Golub 2016; Nenezić 2016) i u jednoj leksikološkoj monografiji (Mikić Čolić 2021). Naime, on je veoma plodan u tvorbi neologizama koji označavaju aktivnost osobe u osnovi ili njenih sljedbenika na realizaciji čega, odnosno u tvorbi *nomina actionis*, kao u sljedećim primjerima:

dritanizacija ← Dritan (Abazović): “Hajrudin Somun piše: *Dritanizacija* na balkanski način” (slobodna-bosna.ba, 15. juli 2022), **fortizacija** ← Forto: “*Fortizacija* Naše stranke” (smartinfo.ba, 12. mart 2024), **kardašijanizacija** ← Kardašijan (: Kardashian): “...curice na fotografijama iz vrtića zauzimaju pozu kao top modeli na modnim pistama, ‘guzice i sise’ su postale osobna iskaznica profila ličnosti, potpuna *kardašijanizacija* uma i civilizacije.” (gracija.ba, 24. 8. 2021), **makronizacija** ← Makron (: Macron): ““*Makronizacija*” Evropske unije: I vuci siti, i ovce na broju” (balkans.aljazeera.net, 24. novembar 2019), **sanaderizacija** ← Sanader: “ELMEDIN KONAKOVIĆ – SVJEDOK POKAJNIK Nekada je krivio SDP za progon 840 čestitih Bošnjaka bez konačne osude, hoće li NiP *sanaderizacija* završiti isto?” (nap.ba, 24. maj 2023).

Međutim, značenje te aktivnosti je pejorativno⁵, što nije bio slučaj kod većine starijih imenica na ovaj sufiks, zbog čega A. Mikić Čolić (2021: 148), zaključuje da je „kod sufiksa *-(iz)acija* došlo do semantičkoga pomaka, odnosno do već spomenute žargonizacije”.

Opet je jedan primjer – *dritanizacija* – motiviran ličnim imenom (Dritan), dok su ostali izvedeni od domaćih prezimena (Forto, Sanader), odnosno transfonemiziranih stranih prezimena (Kardašijan, Makron). Sva navedena vlastita imena odnose se na

⁵ To potvrđuje i rad A. Šehović i E. Durmišević (2023), u kojem se analizira širenje (isključivo negativnih) značenja leksema *orbanizacija* i *putinizacija*.

regionalne i svjetske političare, a zabilježena je samo jedna leksema s vlastitim imenom osobe iz zabavljačke industrije (Kardašijan).

U većini navedenih primjera (*dritanizacija, kardašijanizacija, makronizacija*) tvorenice se izvode od imenica, a ne od glagola, zbog čega možemo govoriti o novom tvorbenom trendu u bosanskom jeziku, koji je tipičan i za ostale slavenske ali i druge jezike (v. Ćorić 2008; Horvat, Štebih 2016). No, pored ovih imenica, koje su općenito češće, zabilježena su i dva glagola: *fortizirati* i *sanaderizirati*, s faktitivnim značenjem: ‘učiniti da ko postane poput Edina Forte’, odnosno ‘pretvoriti koga u Fortu’, odnosno ‘učiniti da ko postane poput Ive Sanadera, bivšeg hrvatskog premijera’, odnosno da postane zatvorenik zbog korupcije:

fortizirati ← Forto: “Svesti Bošnjake na amorfnu masu koju će ambasade i različiti štiftnunzi oblikovati po svojoj volji poput glinamola, polovinu ih rastjerati da izigravaju hamale po zapadnim zemljama a one koji ostanu potpuno ‘*fortizirati*’.” (stav.ba, 5. decembar 2022),
sanaderizirati ← Sanader: “Konaković je najavljivao da će *sanaderizirati* Bosnu i Hercegovinu i očistiti je od onih prošlih koje će poslati u zatvor.” (nap.ba, 6. mart 2024).

Ipak, za razliku od gore navedenih imenica, glagolski primjeri su više okazionalne prirode⁶ te su i znatno rjeđi u korpusu. Osim toga, kada govorimo o primjerima *fortizacija, sanaderizacija i fortizirati, sanaderizirati*, postavlja se pitanje redosljeda nastanka – da li je prije nastala imenica ili glagol (up. Nenezić 2016: 294).

Pored antroponima, i toponimi predstavljaju motivne riječi za nastanak novih tvorenica. U našem korpusu potvrđeni su sljedeći primjeri⁷:

balkanizacija ← Balkan: “Šta je *balkanizacija* i da li je ljubav Evropske unije za Balkan iskrena” (klix.ba, 9. mart 2023), **bosnizacija** ← Bosna: “Amerikanci priznali grešku? Neće dopustiti ‘*bosnizaciju*’ Kosova” (n1info.ba, 31. januar 2023), **kiprizacija** ← Kipar: “Čeka li nas *kiprizacija* Bosne i Hercegovine?” (stav.ba, 15. juli 2023), **kosovizacija** ← Kosovo: “Medijska *kosovizacija* Srbije” (dw.com, 28. mart 2019), **palestinizacija** ← Palestina: “*Palestinizacija* Bošnjaka, sličnosti i pokoja razlika” (stav.ba, 4. april 2023), **rusizacija** ← Rusija, **srbizacija** ← Srbija: “Na skoro pola teritorija Bosne i Hercegovine primjetna je intenzivna ‘*srbizacija*’ i ‘*rusizacija*’...”, (balkans.aljazeera.net, 22. januar 2018), **somalizacija** ← Somalija: “Jemenu prijeti *somalizacija*” (balkans.aljazeera.net, 6. novembar 2016).

⁶ U radu A. Šehović (2022) obrađen je još jedan glagolski primjer okazionalne prirode – glagol *bazduljati se*, deriviran od prezimena Bazdulj, bosanskohercegovačkoga književnika Muharema Bazdulja, također pejorativne konotacije.

⁷ U literaturi koja se bavi međunarodnim odnosima, koristi se termin *briselizacija*, koji podrazumijeva „prebavljanje mnogih vanjskopolitičkih aktivnosti na Brisel” (Džananović Miraščija 2018: 210).

Leksema *balkanizacija* u ovom kontekstu može se smatrati neološkom budući da ona ne označava samo proces raspada višenarodnih država u nacionalne na etničkim, vjerskim i kulturnim osnovama, odnosno proces fragmentacije i podjele država i regija praćen sukobima, nego i proces nazadovanja, čak primitivizacije različitih aspekata života, o kojem se i govori u tekstu. Ako se prihvati kriterij Mikić Čolić (2021: 47) o “uspješnosti” nove riječi u toku vremena, a to je da se aktivno koristi u dva naraštaja govornika, odnosno četrdeset godina, ova je riječ zaista ispunila navedeni kriterij, s razvojem i novih značenja tokom vremena.

Samo kao izuzetak tvorenica nastaje od jednog člana višečlanog naziva firme, i to u našem korpusu od prvog člana naziva građevinske firme “Tibra Pacific”:

tibrizacija ← Tibra Pacific: “Uk je na početku istakao da Trojka nije bila na vlasti kad je krenula ‘tibrizacija’ Sarajeva, kao ni kada je započela betonizacija Bjelašnice” (klix.ba, 24. novembar 2024).

U glavnom gradu Bosne i Hercegovine *tibrizacija* je postala sinonim za nepoštivanje standarda gradnje stambenih zgrada, među kojima se naročito ističe nepoštivanje minimalnog razmaka između dvije zgrade, što narušava privatnost stanara i stanarki tih zgrada.

Na temelju svih navedenih primjera, očito je da novotvorenice sa sufiksom *-izacij(a)* gotovo bez izuzetka imaju negativnu konotaciju, a tiču se aktualnih političkih i društvenih pojava i fenomena. Pri tome, za dešifriranje njihova značenja obično je potrebno poznavati širu društveno-političku situaciju, odnosno i ekstralingvističke faktore, kao u slučaju lekseme *tibrizacija*.

Sufiks -iz(a)m

Ovaj sufiks stranog porijekla⁸ jedan je od najproduktivnijih u savremenom bosanskom jeziku, a zbog svoje široke rasprostranjenosti, stekao je i status posebne imenice (v. Klajn 2003). Izvedenice s ovim sufiksom uvijek imaju apstraktno značenje, a označavaju političko uređenje; učenje i smjer; umjetnički, naučni, filozofski pravac; riječ, izraz; ali i pojave, svojstva i postupke (Klajn 2003; Babić 1986), kao u sljedećim primjerima:

arnautizam ← Arnaut: “*Arnautizam*” (smartinfo.ba, 12. mart 2024), **dritanizam** ← Dritan (Abazović): “*Dritanizam* fra Drage Bojića” (nap.ba, 17. juli 2022), **makronizam** ← Makron (: Macron): “Na snimku incidenta se ne čuje šta je sve muškarac govorio dok je udarao Macrona,

⁸ Pregledan popis zastupljenosti stranih sufiksa u gramatikama daje B. Ćorić (2008).

ali se čuje kako završava rečenicu uzvikom ‘proklet bio *makronizam*’.” (faktor.ba, 10. juni 2021), **merkelizam** ← Merkel: “*Merkelizam* je ‘out’” (balkans.aljazeera.net, 2. decembar 2021), **putinizam** ← Putin: “Bećirević i kroz svoju novu knjigu predsjednika bh. entiteta Republika Srpska, uz predsjednika Srbije Aleksandra Vučića, vidi kao ključne igrače ‘*putinizma*’...” (slobodna-bosna.ba, 5. decembar 2024), **trampizam** ← Tramp (: Trump): “I tu *trampizam* podgrijava neke starije ideologije.” (nomad.ba, 16. august 2023).

Naime, prva dva primjera – *arnautizam* i *dritanizam* – tiču se (negativno procijenjenog) načina ponašanja jedne osobe inače karakterističnog za drugu osobu čije je lično ime motiviralo nastanak tvorenice. Što se tiče ostalih primjera, svi se odnose na model vladanja i tip političkog djelovanja (Ćorić 2008), pa je tako npr. *makronizam* ‘program nefinansiranih poreskih olakšica za bogate’, *merkelizam* ‘politika neutralnosti i izbjegavanje teških rješenja za evropske probleme’, a leksema *trampizam*, koja je već stekla status termina u naučnoj literaturi iz oblasti medija i politike, upotrebljava se u nekoliko specifičnih značenja: „1. političko djelovanje i utjecaj Donalda Trampa; 2. vulgarnost u javnim obraćanjima; 3. podrška autokratskim liderima i separatizmu; 4. nacionalizam; 5. populizam; 6. arogancija i beskrupuloznost; 7. makijavelizam; 8. zloupotreba medija i društvenih mreža; 9. nepotizam i korupcija; 10. samoglorifikacija” (Šehović, Durmišević 2023)⁹.

I u vezi s ovim sufiksom primjetna je dominacija vlastitih imena političara, a ujedno i neophodnost poznavanja bosanskohercegovačke i svjetske društveno-političke situacije kako bi se razumjelo značenje negativno konotiranih neoloških tvorenica.

Ovdje je zanimljivo istaći i da Ćorić (2008: 29) ukazuje na veoma blisku semantičku korelaciju imenica na *-iz(a)m* i *-ist(a)*, koja se manifestira u tome što Naime, prva dva primjera – *arnautizam* i *dritanizam* – tiču se (negativno procijenjenog) načina ponašanja jedne osobe inače karakterističnog „gotovo prema svakoj imenici na *-iz(a)m* koja znači *učenje, pravac, ideju, pogled, teoriju* stoji korelativni naziv lica/osobe na *-ist(a)* sa odgovarajućom semantikom” (Isto: 30), pri čemu je riječ na *-ist(a)* semantički složenija. Upravo u narednoj cjelini govorimo o neološkim tvorenicama sa ovim sufiksom.

Sufiks -ist(a)

Ovaj sufiks stranog porijekla koji se dodaje stranim osnovama, samo rijetko domaćim, velike je produktivnosti u savremenom jeziku (Babić 1986; Klajn 2003). Imenice sa sufiksom *-ist(a)* mogu biti nemotivirane i motivirane, a primjeri iz korpu-

⁹ Ćorić (2008: 106) navodi još neke primjere sa sufiksom *-iz(a)m*: *staljinizam, šuvarizam, tačerizam, titoizam* itd., na koje smo nailazili u korpusu, ali ih nismo analizirali jer se više ne mogu smatrati neološkim tvorenicama.

sa imaju samo jedno značenje – oni označavaju čijeg sljedbenika, pristalicu, poštovatelja, a ponekad i pristalicu određene ideologije koju zastupa osoba označena motivnom imenicom, što je zajedničko svojstvo imenica sa sufiksima *-o(v)ac/-ev(a)c* i *-ist(a)*. Pored toga, ovi tvorbeni formanti dijele još jedno zajedničko obilježje – oba pripadaju mutacionim sufiksima. Ipak, primjera sa sufiksom *-ist(a)* znatno je manje u poređenju sa imenicama deriviranim sufiksom *-o(v)ac/-ev(a)c* te su u korpusu zabilježeni samo sljedeći primjeri:

makronista ← Makron (: Macron): “Nije jasno da će njegov nasljednik, *makronista* François Bayrou, proći bolje...” (euronews.ba, 30. decembar 2024), “*Makronista* Yael Braun-Pivet ponovo izabrana za predsjednicu francuskog parlamenta” (federalna.ba, 18. juli 2024), **putinista** ← Putin: “Samo 62% *putinista*? Prijatno sam iznenađen.” (radiosarajevo.ba, 4. novembar 2023), **trampista** ← Tramp (: Trump): “Predsjednik Odbora za pravosuđe Džim Džordan (Jim Jordan), jedan od republikanskih “*trampista*”, nominiran je u petak na mjesto predsjednika Zastupničkog doma...” (avaz.ba, 14. oktobar 2023).

Drugi primjer lekseme *makronista* odnosi se na žensku osobu, za čiju oznaku u jeziku postoji mocijska izvedenica – *makronistica*. Ovo potvrđuje da se u medijima malo obraća pažnja na upotrebu rodno osjetljivog jezika, odnosno mocijskih izvedenica, i pored Zakona o ravnopravnosti spolova BiH¹⁰ (arsbih.gov.ba), član 21, tačka 3, koji se odnosi na medije i kaže da su „mediji dužni kroz programske koncepcije razvijati svijest o ravnopravnosti spolova”, te Preporuka za medije o tretiranju rodni sadržaja i upotrebi rodno osjetljivog jezika u medijima Bosne i Hercegovine (vzs.ba), koje su 24. augusta 2006. godine objavili Vijeće za štampu u BiH, u saradnji s Udruženjem Q, gender centrima Vlada RS-a i FBiH, te Agencijom za ravnopravnost spolova BiH, a u kojima se navodi da će „urednici (istakla A. Š.) i urednički kolegiji štampanih i elektronskih medija u BiH nastojati da osiguraju poštivanje ravnopravnosti kroz 5. označavanje funkcija, zvanja i titula osoba o kojima se piše ili govori korištenjem rodno osjetljivog jezika, te kroz 8. edukaciju novinara i novinarki o ravnopravnosti na osnovu pola, roda, polnoga identiteta, rodnog identiteta, rodnog izražavanja, seksualne orijentacije, te o upotrebi rodno osjetljivog jezika u svakodnevnoj novinarskoj praksi”.

Sve navedene imenice u tvorbenoj osnovi imaju prezimena svjetskih političara: Macron, Putin, Trump, a ova su prezimena u tvorbenoj osnovi i prethodno navedenih imenica sa sufiksima *-ov(a)c/-ev(a)c*, *-izacija*, *-iz(a)m*: *putinovac*, *trampovac*; *makronizacija*, *putinizacija*; *makronizam*, *putinizam*, *trampizam*, što je pokazatelj utjecaja ovih ličnosti na druge države i zbivanja u njima, a ne samo na one u kojima su izabrani politički predstavnici.

¹⁰ Objavljen u *Službenom glasniku*, br. 16/03, 102/09 i 32/10.

NEOLOŠKE TVORENICE SA SUFIKSOIDIMA

Pored tvorenica deriviranih sufiksima, zabilježen je i određeni broj primjera sa sufiksoidima u svom sastavu. Riječ je o dva sufiksoida grčkog porijekla – *-manij(a)* i *-fil*, koji su veoma produktivni i „svakodnevno učestvuju u stvaranju neologizama” (Klajn 2002: 165).

Status prvog sufiksoida nije ujednačen u gramatičkoj literaturi jer se u jednim izvorima (Silić i Pranjeković 2005) on posmatra kao *-man-*, a u drugim kao *-manij(a)* (Klajn 2002; Šehović 2022), a upravo je samostalnost riječi *manija* bio glavni argument lingvista i lingvistica koji su sufiksoidu *-manij(a)* kao sastavnom dijelu neke riječi odricali taj status. Tvorenice sa ovim sufiksoidom označavaju (bolesnu) opsjednutost osobom čije je vlastito ime u tvorbenoj osnovi:

brenomanija ← (Lepa) Bren(a): “U nepuna tri dana rasprodane su obje predstave, telefoni u pozorištu ne prestaju zvoniti, a u Zagrebu je zavladała prava ‘*Brenomanija*’, javljaju organizatori.” (slobodna-bosna.ba, 1. februar 2023), **merlinomanija** ← (Dino) Merlin: “‘*Merlinomanija*’ i u Sloveniji: Dino Merlin oduševio publiku na prvom od dva rasprodana koncerta u Ljubljani” (klix.ba, 2. mart 2024), **putinomanija** ← Putin: “Srbiju zahvatila *putinomanija*: Ruski mediji oduševljeni obožavanjem premijera u Beogradu” (depo.ba, 25. mart 2011), **trumpomanija** ← Trump: “*Trumpomanija* bez granica: Vozilo samo za fanove novog POTUS-a košta 156.999 dolara” (raport.ba, 28. januar 2025).

U tvorenicama *brenomanija* i *merlinomanija* sufiksoid se dodaje na drugi član pseudonima popularne pjevačice Fahrete Jahić, alias Lepe Brene, i tekstopisca i pjevača Edina Dervišhalidovića, alias Dine Merlina. Prvi primjer pažnju privlači i pravopisnim aspektom: nepoznavanje ortografske norme ogleda se u njegovu pisanju velikim slovom usred rečenice.

Što se tiče sufiksoida *-fil*, on označava osobu sa sklonošću prema onome što označava prvi dio tvorenice, a to je obično neki etnik, npr. *rusofil*. No, u našem se korpusu ovaj sufiksoid dodaje na vlastito ime kao prvi dio tvorenice:

putinofil ← Putin: “Milanović je *putinofil*.” (avaz.ba, 20. decembar 2022).

U odnosu na prethodno navođene primjere, ovdje su kao motivne riječi zastupljena ne samo vlastita imena osoba iz domena politike nego i pseudonimi osoba iz zabavljačke industrije.

ZAKLJUČNA ZAPAŽANJA

Neološke tvorenice motivirane vlastitim imenima nastaju po ustaljenim i produktivnim tvorbenim obrascima i najčešće se izvode sufiksima *-ov(a)c/-ev(a)c*, *-izacij(a)*, *-iz(a)m* i *-ist(a)*, a zabilježeni su i primjeri sa sufiksoidima *-manij(a)* i *-fil*. U većini zabilježenih primjera vlastita imenica koja je poslužila kao tvorbeni osnovu tvorenice je prezime (npr., *fortizacija*, *komšićevac*), dok je manji broj primjera nastao dodavanjem sufiksa na tvorbeni osnovu koju čini lično ime neke osobe (npr., *bakirovac*, *dritanizam*). Pored ličnih imena i prezimena, tvorbeni osnovu u većem broju primjera čine skraćenice naziva političkih stranaka i pokreta (npr., *DF-ovac*, *nipovac*), a nešto manje toponimi (npr., *bosnizacija*, *briselizacija*, *palestinizacija*). Sve to potvrđuje velik derivatološki potencijal vlastitih imena u nastanku novih riječi. Značenje ovih tvorenica često je negativno konotirano, a generalno ga je moguće razumjeti samo ukoliko se poznaju i (socio)lingvističke okolnosti njihova nastanka.

Brojnost neoloških tvorenica izvedenih od iste tvorbeni osnove, obično vlastitog imena nekog političara, rijetko osoba iz zabavljačke industrije, ukazuje na moć i utjecaj ovih ličnosti te potvrđuje kako društveno-političke okolnosti utječu na leksiku jednog jezika (v. Šehović 2007). Ujedno, ovi primjeri potvrđuju dominaciju “intelektualizacije” (Dragičević 2018: 254) u bogaćenju leksičkog fonda bosanskog jezika, koja se ogleda u tome „što je među neologizmima sve više apstraktne leksike koja označava pravce, procese, ideologije i osobe koje ih zastupaju” (Isto).

Također, veliki broj navedenih tvorenica pojavljuje se u naslovima, nadnaslovima i podnaslovima novinarskih tekstova, budući da jake pozicije teksta privlače pažnju čitalaca te ih novinari koriste kao svojevrsni “mamac” za potencijalnu publiku. Ipak, svijest o njihovoj neustaljenosti u govoru većine populacije diktira i često pisanje ovih riječi među navodnicima. U svakom slučaju, razvoj društveno-političkih prilika nužno će predodrediti njihovu sudbinu i u jeziku pa će tako neki od ovih primjera nestati iz jezičke upotrebe i prije nego što se ustale. I pored toga, nužno je nastaviti istraživanje ovog aspekta leksike bosanskog jezika.

ELEKTRONSKI IZVORI

1. <https://arsbih.gov.ba/>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
2. <https://avaz.ba/vijesti/globus/951792/ko-je-druga-dama-amerike-dzej-di-vens-se-u-nju-zaljubio-jos-na-fakultetu-kaze-da-ga-vraca-na-zemlju>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
3. <https://avaz.ba/vijesti/bih/865353/snsd-ovac-predlaze-ukidanje-zakona-koje-su-uspostavili-visoki-predstavnici>; pristupljeno: 24. 2. 2025.
4. <https://avaz.ba/vijesti/globus/861197/republikanci-za-predsjednika-zastupnickog-doma-kandidirali-trampovog-covjeka>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
5. <https://avaz.ba/region/hrvatska/795164/plenkovic-milanovic-je-putinofil>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
6. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2018/1/22/kako-je-bosna-postala-za-robljena-zemlja>; pristupljeno: 25. 2. 2025.
7. <https://balkans.aljazeera.net teme/2016/11/6/jemenu-prijeti-somalizacija>; pristupljeno: 25. 2. 2025.
8. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2019/11/24/makronizacija-evropske-unije-i-vuci-siti-i-ovce-na-broju>; pristupljeno: 27. 1. 2025.
9. <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/12/2/evropa-trazi-novog-vodju-nakon-odlaska-angele-merkel>; pristupljeno: 27. 1. 2025.
10. <https://depo.ba/clanak/36578/ruski-mediji-odusevljeni-obožavanjem-premijera-u-beogradu>; pristupljeno: 15. 3. 2025.
11. <https://www.dw.com/bs/medijska-kosovizacija-srbije/a-48095416>; pristupljeno: 25. 2. 2025.
12. <https://euronews.ba/svijet/evropa/7763/koji-evropski-lideri-su-zasijali-u-2024-godini-a-koji-bas-i-ne>; pristupljeno: 27. 1. 2025.
13. <https://faktor.ba/muskarac-zbog-samaranja-macrona-osuden-na-18-mjeseci-zatvora/92256>; pristupljeno: 27. 1. 2025.
14. <https://federalna.ba/makronista-yael-braun-pivet-ponovo-izabrana-za-predsjednicu-francuskog-parlamenta-7biz3>; pristupljeno: 27. 1. 2025.
15. <https://gracija.ba/2021/08/24/martina-mlinarevic-nikad-jaca/>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
16. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/stanivukovic-sve-cesce-drzi-tribine-van-banje-luke-je-li-krenuo-u-kampanju-za-predsjednika-rs-a/210619020>; pristupljeno: 25. 2. 2025.

17. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/sta-je-balkanizacija-i-da-li-je-ljubav-evropske-unije-za-balkan-iskrena/230308122>; pristupljeno: 2. 3. 2025.
18. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/uk-odgovorio-sda-nije-trojka-bila-na-vlasti-kad-je-krenula-tibrizacija-sarajeva/241124074>; pristupljeno: 25. 2. 2025.
19. <https://www.klix.ba/magazin/muzika/merlinomanija-i-u-sloveniji-dino-merlin-odusevio-publiku-na-prvom-od-dva-rasprodana-koncerta-u-ljubljani/240302027>; pristupljeno: 15. 3. 2025.
20. <https://nap.ba/qpost/183103>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
21. <https://nap.ba/post/744593-elmedin-konakovic-svjedok-pokajnik-nekada-je-krivio-sdp-za-progon-840-cestitih-bosnjaka-bez-konacne-osude-hoce-li-nip-sanaderizacija-završiti-isto>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
22. <https://nap.ba/qpost/336440>; pristupljeno: 28. 1. 2025.
23. <https://n1info.ba/vijesti/vukanovic-nazvao-mijatovica-saradnikom-bia-e/>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
24. <https://n1info.bavijesti/amerikanci-priznali-gresku-nece-dopustiti-bosnizaciju-kosova/>; pristupljeno: 25. 2. 2025.
25. <https://nomad.ba/muller-trump-nije-fasista>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
26. <https://nomad.ba/pulig-trump-i-trampizam>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
27. <https://nomad.ba/zubcevic-dani-zalosti>; pristupljeno: 26. 1. 2025.
28. <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/dragan-bursac-na-xcom-samo-62-putinista-prijatno-sam-iznenaden/519676>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
29. <https://raport.ba/dogovor-o-posebnoj-sjednici-nsrsnije-jedini-skandal-s-verhalyijem-nije-htio-ispostovati-dan-drzavnosti-bih/>; pristupljeno: 27. 1. 2025.
30. <https://raport.ba/df-ovci-bijesni-na-konakovica-jer-ima-rjesenje-za-njihovu-blokadu/>; pristupljeno: 24. 2. 2025.
31. <https://raport.ba/trumpomanija-bez-granica-vozilo-samo-za-fanove-novog-potus-a-kosta-156-999-dolara/>; pristupljeno: 28. 2. 2025.
32. https://slobodna-bosna.ba/vijest/259185/hajrudin_somun_pise_dritanizacija_na_balkanski_nachin.html; pristupljeno: 25. 1. 2025.
33. https://slobodna-bosna.ba/vijest/388854/profesoricina_edina_becirevic_upozorava_balkan_nakon-ruskih_prijetnji_sve_ukazuje_na_to_da_se_zagrijavaju_za_ozbiljniju_eskalaciju.html; pristupljeno: 25. 1. 2025.
34. https://slobodna-bosna.ba/vijest/185908/skandal_u_hercegovini_pale_su_teske_rijechi_ali_i_udarci_seseljevac_rastjerao_dodikove_odbornike_pogledajte_trenutak_ludila_video.html#goog_rewarded; pristupljeno: 26. 1. 2025.

35. https://slobodna-bosna.ba/vijest/265760/chovicev_portal_zvoni_na_uzbunu_cik_mora_kazniti_komsica_zbog_antiustavnog_slogana.html; pristupljeno: 26. 1. 2025.
36. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/394732/sdp_ovac_dragan_stevanovic_razrijesen_iz_upravog_odbora_kcus_a_zamijenit_ce_ga.html; pristupljeno: 24. 2. 2025.
37. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/396564/bivsi_sds-ovac_i_sadasnji_dodikov_savjetnik_tadic_konakovicev_skandal_dokaz_da_politichko_sarajevo_nema_ozbiljne_veze_sa_washingtonom.html; pristupljeno: 24. 2. 2025.
38. https://slobodna-bosna.ba/vijest/390612/nezapamcen_politichki_cirkus_hdz_ovac_i_sda_ovac_dogovorili_da_svako_pomalo_bude_predsjednik_opcinskog_vijeca.html#goog_rewarded; pristupljeno: 24. 2. 2025.
39. https://slobodna-bosna.ba/vijest/287041/brenomanija_u_zagrebu_za_tri_dana_rasprodane_predstave_o_lepoj_breni_telefoni_u_pozoristu_ne_prestaju_zvonit_foto.html; pristupljeno: 15. 3. 2025.
40. <https://smartinfo.ba/kome-je-nasa-stranka-nasa>; pristupljeno: 26. 1. 2025.
41. <https://source.ba/clanak/Region/242783/Vucicevac-izjavom-o-ucenicima-koji-protestuju-dodatno-razbjesnio-Srbiju—Oni-su-vlasnistvo-drzave>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
42. <https://stav.ba/vijest/kako-su-ivana-maric-i-hrvatski-drzavni-mediji-postali-pr-elmedina-konakovica/>; pristupljeno: 28. 1. 2025.
43. <https://stav.ba/vijest/nip-ili-had-halile-ti-ga-prvi-zalilaj/15815>; pristupljeno: 24. 2. 2025.
44. <https://stav.ba/vijest/palestinizacija-bosnjaka-slicnosti-i-pokoja-razlika/16236>; pristupljeno: 25. 2. 2025.
45. <https://stav.ba/vijest/ceka-li-nas-kiprizacija-bosne-i-hercegovine/18450>; pristupljeno: 25. 2. 2025.
46. <https://www.vijesti.ba/clanak/669944/izbore-u-rumuniji-dobio-putinovac-i-krajnji-desnicar>; pristupljeno: 25. 1. 2025.
47. <https://vzs.ba/preporuke-za-medije-tretiranje-rodnih-sadrzaja-u-medijima/>; pristupljeno: 25. 1. 2025.

LITERATURA

1. Avramova, Cvetanka (2012), "Sobstvenite imena kato resurs za obrazuvane na novi dumi v sǎvremennija bǎlgarski knižoven ezik", u: Božo Ćorić, Rajna Dragičević (ur.), *Tvorba reči i njeni resursi u slovenskim jezicima*, zbornik radova sa četrnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu reči pri Međunarodnom komitetu slavista, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 21–33.
2. Babić, Stjepan (1986), *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, Zagreb
3. Ćorić, Božo (2008), *Tvorba imenica u srpskom jeziku*, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd
4. Dragičević, Rajna (2018), *Srpska leksika u prošlosti i danas*, Matica srpska, Novi Sad
5. Džananović Miraščija, Nedžma (2018), *Uvod u vanjsku politiku Europske unije*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
6. Frančić, Anđela (2006), "Što je osobno ime?", *Folia onomastica croatica*, 16, 71–80.
7. Horvat, Marijana, Barbara Štebih Golub (2016), "Tvorenice motivirane osobnim imenom u jeziku hrvatskih medija", u: Vlasta Rišner (ur.), *Jezik medija nekada i sada*, Hrvatska sveučilišna naklada i Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, 217–236.
8. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
9. Klajn, Ivan (2002), *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Deo 1, Slaganje i prefiksacija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, Institut za srpski jezik SANU, Beograd, Matica srpska, Novi Sad
10. Klajn, Ivan (2003), *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Deo 2, Sufiksacija i konverzija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, Institut za srpski jezik SANU, Beograd, Matica srpska, Novi Sad
11. Marković, Ivan (2010), "O uporabi i značenju imenā u hrvatskome", *Folia onomastica croatica*, 19, 175–202.
12. Mikić Čolić, Ana (2021), *Neologizmi u hrvatskome jeziku*, Filozofski fakultet, Osijek
13. Nenezić, Sonja (2016), "Vlastita imena kao motivatori nekih novotvorenica u jeziku crnogorskih online medija", u: Branko Tošović, Arno Wonisch (Hg.),

- Wortbildung und Internet*, zbornik radova sa sedamnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu reči pri Međunarodnom komitetu slavista, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, Graz, 289–300.
14. Otašević, Đorđe (2008), *Nove reči i značenja u savremenom standardnom srpskom jeziku: lingvistički aspekt*, Alma, Beograd
 15. Ristić, Stana (2009), "Tvorba novih reči od vlastitih imenica", *Slavistika*, XIII, 307–315.
 16. Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Hrvatska gimnazija za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
 17. Šehović, Amela (2007), "Leksičke promjene – pokazatelj društvenih promjena", *Pismo*, V/1, 48–58.
 18. Šehović, Amela (2022), "Okazionalizmi na bosanskohercegovačkim internetskim portalima", u: Martin Ološtiak, L'udmila Liptáková, Klaudia Bednárová-Gibová (ur.), *Slovanská slovo tvorba: synchrónia, inovácie, neologizácia*, Prešovská univerzita v Prešove, Prešov, 357–365.
 19. Šehović, Amela, Elma Durmišević (2023), "Deantroponimni neologizmi kao ključne riječi epohe u bosanskom jeziku", *Novorečje*, god. V, br. 8, 61–75.
 20. Šivic-Dular, Alenka (1998), "Lingvistička definicija vlastite imenice (na osnovi imeničkih veza u nominativu)", *Folia onomastica croatica*, 7, 281–293.
 21. Trask, Robert Lawrence (2005), *Temeljni lingvistički pojmovi*, Školska knjiga, Zagreb
 22. Vodanović, Barbara (2006), "Imenovanje", *Folia onomastica croatica*, 16, 217–240.
 23. Waszakowa, Krystyna (1994), *Slowotwórstwo współczesnego języka polskiego, Rzeczowniki sufiksalne obce*, Rozprawy uniwersytetu warszawskiego, Uniwersytet Warszawski, Warszawa
 24. Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Sarajevo

NEOLOGISMS IN THE BOSNIAN LANGUAGE MOTIVATED BY PROPER NAMES

Summary:

The subject of this research paper is neologisms motivated by proper names. The research aims to determine their presence in the Bosnian language, the context of their usage and their formation methods, as well as the sociolinguistic factors that affect their occurrence and potential disappearance. The analysis was conducted on a corpus extracted from printed media and their electronic editions, as well as from Bosnian-Herzegovinian portals. It has therefore been concluded that many of these neologisms are lexemes motivated by surnames, and somewhat fewer by personal names, names of countries, cities, regions and organizations. In this context, the most frequent word formation basis consists of personal names and surnames of politicians, both global and regional, as well as abbreviated names of political parties. In addition to suffixes, some suffixoids also take part in the formation of these lexemes, and most of the derivatives have a negative overtone, referring to individuals and processes. These derivatives often appear in headlines, subheadings, and captions of newspaper articles, while their instability in general usage is indicated by placing them in quotation marks. The paper also points to their uncertain fate regarding their survival in the lexical corpus of the Bosnian language, as this depends on external, extralinguistic factors.

Keywords: neologisms; Bosnian language; proper names; formations; suffixes; suffixoids

Adresa autorice
Author's address

Amela Šehović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amela.sehovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.89

UDK 811.163.4*3'27

811.163.4*3'322.5

Primljeno: 06. 04. 2025.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Minka Džanko

THE BOSNIAN DISCOURSE MARKER PA IN ANSWER SEQUENCES TO WH-QUESTIONS IN DOCTOR-PATIENT INTERACTION: A CONVERSATION ANALYSIS PERSPECTIVE

The study examines the function of the turn-initial Bosnian discourse marker PA in patients' responses to doctors' wh-questions during the history-taking phase. In addition to being one of the least researched discourse markers in Bosnian, Croatian, and Serbian, PA has primarily been analyzed through written sources. This paper, however, draws on naturally occurring data, opening new possibilities for analyzing its use across different sequential environments within the institutional setting of medical interactions. Using the framework of Conversation Analysis, and particularly the concepts of progressivity and type-conformity (Schegloff 2007), I demonstrate that PA facilitates a subjective yet relevant response to wh-questions about patients' symptoms. It is not only reactive, but also plays a role in structuring sequences and exhibits a forward-looking function. Moreover, its placement before type-conforming answers signals an interactional phenomenon related to patients' epistemic self-positioning of patients during the history-taking phase. This analysis is based on a corpus consisting of 20 audio-recorded conversations between Bosnian hospital physicians and their patients.

Key words: discourse marker; conversation analysis; progressivity; epistemic positioning; Bosnian language

1. INTRODUCTION

The concept of discourse markers have numerous different perspectives in both theoretical and practical terms across different linguistic traditions¹. Schiffrin (1987) adopted the term *discourse marker* from her teacher Labov and established it as a linguistic concept. Since then, the literature on discourse markers has grown significantly². Schiffrin (1987) operationally defines markers as sequentially dependent elements which bracket units of talk. They serve to connect these units, thereby contributing to the textual coherence, meaning and function. Their functions lie at the interface between semantics and pragmatics. According to Fraser (1996), a discourse marker serves to indicate how the basic message of the utterance is connected to the preceding discourse. Similarly, Schourup (1999) describes it as an element that is syntactically optional, does not influence the truth-conditions of the utterance it introduces, and functions to link that utterance with the preceding one. Some of their main features are: connectivity, optionality, non-truth-conditionality, weak clause association, initiality, orality and multi-categoriality.

Being one of the least researched discourse markers in Bosnian, Croatian, and Serbian, PA has typically been studied through written sources. This paper, however, examines PA in turn-initial position using naturally occurring data, opening new possibilities for analyzing its use accross different sequential environments – not only in everyday talk but also in institutional settings, particularly medical interactions. By using Conversation Analysis CA (Sacks, Schegloff & Jefferson 1974) and its concepts of progressivity and type-conformity (Schegloff 2007), I focus on how the turn-initial PA is used in patients' responsive turns to wh-questions about their symptoms during the medical history-taking phase.

This study addresses the following research questions:

- 1) How do Bosnian and Herzegovinian patients engage interactively when asked questions about their subjective symptoms?
- 2) What is the function of the discourse marker PA as it is mobilized in moment-by-moment talk to initiate responses to wh-questions?
- 3) How is it manifested in the progressivity of talk?

1 A discussion of different terms and linguistic approaches would go beyond the scope of this paper. Some of them are cue phrases, discourse connectives, discourse operators, sentence connectives, pragmatic particles, discourse particles, filler etc.

2 For extensive literature on discourse markers in English, French, Spanish, and German, see Blühdorn, Foolen, and Loureda (2017).

The structure of this paper is as follows: Section 2 provides a brief overview of previous research on discourse markers in Bosnian, Croatian, and Serbian, with particular focus on PA, and outlines some aspects of doctor-patient interactions. Section 3 outlines the methodology and data. Section 4 presents and analyzes the findings, while Section 5 provides a discussion of the results and suggests topics for further research.

2. RESEARCH BACKGROUND

2.1 Prior research on discourse markers in Bosnian, Croatian, and Serbian

For an extended period of time, research on South Slavic discourse particles remained stagnant, constrained by terminological conservatism. Traditional grammars in the region often dismissed these particles as redundant, sometimes even viewing them as indicators of poor writing or speaking skills. This perspective reflects the strong influence of traditional grammar in Slavic linguistics and a tendency toward self-imposed adherence to regional or national grammatical norms (Dedaić & Mišković-Luković 2010). Yet, even prescriptively oriented Serbian grammars, such as Piper and Klajn (2013), pay little attention to discourse markers. They classify them (*kao* ‘like’, *znači* ‘consequently’, ‘thus’, ‘in other words’, ‘that is’, ‘really’, or ‘I mean’, *ono* ‘like’, and *mislim* ‘I mean’) as fillers primarily used to bridge pauses in speech. Such grammars, much like traditional ones, often regard these markers as signs of uneducated language (Piper & Klajn 2013). This concept is a relatively recent one – not only within Croatian linguistics³, but also more broadly – given that its various, and at times divergent, definitions result in (partially) differing lists and classifications of units included in what is a fundamentally open and compositionally highly heterogeneous category: the functional class of discourse markers (Badurina 2018). In other words, the terminology used to describe these units and their functions may vary, depending on the theoretical and methodological approach as well as on their function within utterances, texts, discourse and communication (ibid. 64). The term *discourse marker* has evolved and diversified when applied beyond the framework of the English language. This is due to the influence of other linguistic traditions, as well as the unique characteristics and development of different languages and their respective scholarly approaches (Hodžić-Čavkić 2024). Interestingly enough, the discourse markers in Bosnian, Croatian, and Serbian have often been studied and inves-

³ This can be applied on Bosnian and Serbian.

tigated as target languages within the framework of the contrastive analyses of English, German, Italian, or Russian⁴. This could be one reason behind the neglect of some of the semantic and pragmatic aspects, as well as the cultural specific peculiarities, of Bosnian discourse markers, such as *ba*, *bolan*, *bona*⁵. In the past decade, several studies have analyzed discourse markers or similar terms (such as fillers, discourse particles, modal, discourse connectives, etc.) across South Slavic languages. The pioneering collection of studies on discourse particles, “South Slavic Discourse Particles” by Dedaić and Mišković-Luković (2010), is largely descriptive, drawing on theoretical frameworks such as argumentation and relevance theories. The volume includes, among others, Serbian *baš* ‘exactly’ and *kao* ‘like’, Bosnian *ono* ‘like’, Croatian *dakle* ‘so/in other words’, and Slovenian connector *pa* ‘and/but’. Additionally, *znači* ‘well’ has been studied on a corpus of academic interviews in contemporary Serbian (Halupka-Rešetar & Radić-Bojanić 2014), while *ba*, *je l’*, *znači*, *ovaj*, and *ono* (‘come on’, ‘well’, ‘right’, ‘is it?’, ‘so’, ‘like’) as fillers have been looked into using conversation analysis in conversational Bosnian (Kurtić & Aljukić 2013). In his paper on the relationship between conjunctions and particles in the Bosnian language, Bulić (2018) points to borderline cases of words that, depending on the syntactic context, function sometimes as conjunctions and sometimes as particles, such as, among others *i*, *niti*, *ili*, *a*, *dakle*, *samo*, *jedino*, *po*, *kao* and *li* (‘and’, ‘nor’, ‘or’ ‘and’, ‘thus’, ‘only’, ‘just/only’, ‘only/solely’, ‘per/by’, ‘like/as’, ‘do you’). Most recently, the discourse markers *evo* and *eto* (‘here’, ‘there’, ‘look’) have been analyzed in Bosnian SMS messages (Hodžić-Čavkić 2024) as well as *ne znam* (‘I don’t know’) in Bosnian-Herzegovinian doctor-patient interactions (Džanko 2022). All of these markers form a functionally distinct class of grammatical elements that do not convey propositional content but instead signal interpretative constraints within the surrounding context (Dolić 2015; Nigoević 2011; Hodžić-Čavkić 2024).

2.2 Discourse marker PA

The lexem PA – both as a connective and a discourse marker – is multifunctional and has a wide range of uses, the latter being the focus of this paper. Uvanović (2006) provides a concrete explanation of the criteria for identifying Croatian markers, including the discourse marker PA. Similar to discourse markers in English, Uvanović argues that Croatian markers may occupy various positions within an utterance, with

⁴ See Đukanović et. al. (1986), Tekavčić (1992), Džanko (2010).

⁵ There are no adequate English equivalents.

a notable tendency to appear at the beginning of an utterance. Discourse markers include units from various morphological and/or syntactic categories. Their grammaticalisation can be traced back to sources such as interjections, conjunctions, and imperative verb forms. When multiple particles are combined (e.g., *pa zar* ‘really’), their pragmatic force is intensified. Croatian markers form a unified intonational unit with their surrounding elements and are typically unstressed. They cannot be extracted from the sentence as standalone responses, nor can they be negated, coordinated, or modified. While Croatian markers are syntactically and semantically optional elements, they perform a range of pragmatic functions (ibid.). In the Bosnian dictionary by Halilović, Palić & Šehović (2010), PA is also treated as a particle and is described as serving to:

1. intensify the utterance or her parts: PA šta kažeš? (So, what do you say?) ja PA ja (It’s me, myself, and I)
2. signal impatience, anger: PA uzmi to već jednom! (Just take it already!)
3. signal disbelief, surprise: PA šta uradi, crni sine! (What have you done, my poor son!)
4. encourage or prompt the interactants to continue their utterance (with a questioning intonation, often with a tone of irony, mockery, etc.): – Ne ispunjavate uvjete za ovaj posao. – PAA? (-You don’t meet the requirements for this job. -Soo?)
5. introduce a negative conclusion drawn from the previously mentioned unfavorable content:
- Niko ništa ne govori, ne objašnjava, PA hajde sad ti budi pametan! (No one is saying anything, no one is explaining, so now go ahead and be smart.)
6. express hesitation regarding an opinion or conclusion about something: PA SAD (ne znam itd.) (Well, I don’t know).

As shown above, the discourse marker PA can occur in the first pair position in questions, declaratives, and interrogatives. In the responses to questions, the discourse marker PA appears as a signal of an evidence formulating indicator (Ličen 1989). It is motivated by the speaker’s utterance and used reactively. With the speaker using PA turn-initial, the hearer recalls background information.

- A: Otkud znaš?
How do you know (that)?
- B: *Pa* ti si mi pričao.
Well, it was you who told me that.

Seemingly, the response in line B to a wh-question provides an explanation while signaling that the question is inapposite. There seems to be an issue with the presuppositions of the question, with PA appearing to mark this. The use of a PA-preface in answer sequences following a yes/no question indicates that the addressee agrees with the speaker's utterance, but only reluctantly (for Croatian, Tekavčić 1992; for Serbian, Ivić 2005), as shown in the following example:

- A: Je li taj liječnik sposoban?
Is that physician capable?
B: *Pa* jeste.
Well, I believe so/I think so.

The response at line B to a “yes/no” question provides an answer that is not straightforward. It suggests that the speaker finds the question problematic to agree with. The response with a PA turn-initial can be face-threatening, especially if there is a pause signaling hesitation between PA and JESTE.⁶ Given that this study focuses on the position and function of the discourse marker PA in responses to wh-questions within doctor–patient interactions, the following undersection provides a brief overview of the theoretical framework underpinning research on medical communication.

2.3 Doctor-patient interaction

Research in the field of medical interaction has grown substantially, offering valuable insights for educators, doctors, and medical students while contributing to improvements in both healthcare quality and doctor-patient relationships (Gill & Roberts 2013). A medical encounter is structured around several different phases, such as history-taking, and involves specific action sequences through which these phases unfold (e.g., question-answer sequences), as well as the construction of turns within these sequences (e.g., declarative and open-ended questions). Wh-questions establish the topic agenda (Manning & Ray 2002), covering aspects such as symptoms, causes, time, place, etc. (Spranz-Fogasy 2010). By adopting an ‘unknowing’ epistemic stance, the doctor encourages elaboration and opens the possibility for expanding the

⁶ Žagar (2010) examines Slovenian PA as connective, using the framework of argumentation theory. However, his research is centrally focused on the function of PA in the compound connectives *ker pa* ‘but since’ and *sicer pa* ‘anyway’.

sequence. More ‘knowing’ question formats include yes/no-questions and declaratives. Yes/no-questions, with the finite verb in the initial position of the sentence, are designed to elicit confirmation (Heritage & Clayman 2010). The interpretation of declaratives as questions relies on prosodic, sequential, pragmatic, and epistemic features (Stivers & Rossano 2010). These questions are based on presuppositions grounded in the doctor’s expert knowledge, common knowledge, or the patient’s prior responses. As noted by Boyd and Heritage (2006), gathering information about a patient’s social and family background, as well as a comprehensive medical history, serves as a primary source for understanding the patient’s current medical condition. Patients are being treated as having privileged access to their own experiences and a specific right to narrate them (Heritage & Raymond 2005: 16). Through the process of taking medical history, doctors acknowledge and validate patients’ rights to share the subjective and emotional dimensions of their condition. Moreover, the patient’s subjective knowledge and their epistemic status can be also challenged by question formats. Their responses not only provide physicians with relevant information but also reflect the patient’s understanding of the interactional task, as well as the possibilities and limitations it entails (Boyd & Heritage 2006).

3. METHODOLOGICAL FRAMEWORK AND DATA

3.1 Conversational Analysis

Conversation analysis (CA), a research tradition that grew out of ethnomethodology (Garfinkel 1967), has some unique methodological features. It studies the social organisation of ‘conversation’, or ‘talk-in-interaction’, by a detailed inspection of audio recordings and transcriptions made from such recordings (Sacks, Schegloff & Jefferson 1974). It argues that action meaning is shaped by the sequence of prior actions, with each current action projecting a relevant next action (Sacks 1992). The following key insights serve as the methodological CA basics: talk-in-interaction is systematically organised and deeply ordered, the production of talk-in-interaction is methodical, the analysis of talk-in-interaction should be based on naturally occurring data, and analysis should not initially be constrained by prior theoretical assumptions (Hutchby & Wooffitt 2008). During the last four decades, CA has established a substantial presence in studies of doctor-patient communication⁷. The researchers of med-

⁷ For detailed references, see <http://www.paultenhaven.nl/medbib.htm>; 545 references, 9. 2. 2013; and http://hypermedia.ids-mannheim.de/pragdb/Bibliografie_zur_Arzt-Patient-Kommunikation.pdf; 5222 references, 2014.

ical conversation have tried “to understand and document *what* social actions and activities are accomplished by participants” and “*how* participants use interactional resources and sense-making practices to accomplish their goals, with the aim of identifying recurrent patterns of interaction” (Gill & Roberts 2013: 577).

3.2 Interactional progression and type-fittedness as CA features

In the following, I will introduce the notions of type-conformity and progressivity according to Schegloff (2007). First actions (Schegloff 2007) such as wh-questions generally open a new sequence and interactional action, which is considered relevant in the answering second pair-part. For example, references to a person in response to questions that begin with “who”, place references to “where” interrogatives, and time references to “when” interrogatives are all deemed relevant. These are type-specifying questions which do not make any form of an answer relevant, but specific types of answers. When a response delivers the type of answer a question made relevant, it is “type-conforming” and enables the progressivity of the talk. If the response is an answer, but the answer is not fitted to the type made relevant by the question, it is “non-conforming” (Raymond 2003: 946): “Responses can embrace the constraints embodied in the questions grammatical form (=type-conforming) or depart from it (=non-type-conforming). This is connected to negotiating action agendas”.

In many instances, it is clear that the wh-question is straight forwardly requesting some information or some action (Schegloff & Lerner 2009). Respondents can use this to indicate problems in their answers or issues with the question itself. They can challenge the relevance of a question from a responsive position (Betz 2017). The notion of progressivity is another interactional perspective, this paper is following:

“Moving from some element to a hearably-next-one with nothing intervening is the embodiment of, and the measure of, progressivity. Should something intervene between some element and what is hearable as a/the next one due — should something violate or interfere with their contiguity, whether next sound, next word or next turn — it will be heard as qualifying the progressivity of the talk, and will be examined for its import, for what understanding should be accorded it.” (Schegloff 2007: 15)

In the present study, responsive turns with PA in turn-initial position are analyzed to determine the extent to which they are formulated in a type-conforming manner.

3.3 Data

My dataset consists of 20 audio-recorded encounters involving four Bosnian physicians, one female internist, one male urologist, and two male residents (D), and their patients (P) at one of the university clinics in Bosnia and Herzegovina in 2010. The patients come from diverse educational and social backgrounds and include eleven females and nine males, ranging in age from 21 to 70. The total size of the corpus is approximately three hours of recorded interaction. The transcriptions follow the minimal transcript conventions of the GAT 2 protocol (Selting et al. 2009).

4. FINDINGS

I will now describe three PA-cases and explain what has been accomplished concerning the research objectives set forth in the beginning of this paper. Wh-questions, or open-ended questions, are seen as encouraging patients to respond in their own terms and as permitting the emergence of narratives based in “lifeworld” experience (Boyd & Heritage 2006). PA-prefaced responses to wh-questions, according to my data, give evidence of certain patient interactional, social and epistemic behavior. My data show that even though the patient’s response is PA-prefaced, it remains type-conforming with respect to the relevance of provided information and reverence of the physician’s role as an expert who can understand and eventually solve their health problems. More importantly, the patient’s response incorporates both the topic and the action agendas (Boyd & Heritage 2006) set by a wh-question. In other words, they are type-conforming responses as they conform to the constraints embodied in the grammatical form of the question. I will show that the patients respond independently of the question in their own terms by asserting their epistemic rights to evaluate what a physician is requesting.

I will begin by demonstrating that type conforming responses require a certain level of knowledge on the patient’s part, as well as the attention and guidance of the doctor. The following extract (1) illustrates a “problematic” female patient (cf. Menz et al. 2008) reclaiming her epistemic rights when the doctors effort to obtain the requested information is at risk of failing. A middle-aged woman visits an internal medicine specialist based on an urgent referral by a primary care physician at the emergency center. The physician begins the problem presentation with a wh-question at line 11.

- (1) 11 D: dobro de mi recite hana⁸ kakve vi tegobe
imate zbog čega ste upućeni?
‘Alright, tell me, Hana, what kind of symptoms do
you have and why were you referred?’
- 12 (1.74)
- 13 P: nesvijesti mi se i pritisak
‘I feel faint and (have issues with my) blood pressure’
- 14 (1.06) ne ne z[na]-
‘I don’t don’t know’
- 15 D: [os]jetite nesvjesticu il
‘Do you feel faint or’
- 16 [glavobolju] šta?
‘have a headache what is it?’
- 17 P: [jeste je]
‘I do, yes’
- 18 (.) nes- nesvijesti se i pozadi me malo-
‘I feel faint and in the back (of my head hurts) a little’
- 19 D: dobro otkad imate[te tegobe]?
‘Alright since when have you had these symptoms?’
- 20 P: [lijeva ru]ka i-
‘The left arm and’
- 21 D: (-) otkad imate te tegobe?
‘Since when have you had these symptoms?’
- 22 (0.78)
- 23 P: *pa* imali smo više vremena al juče je (.)
naglo krenulo
‘well we have had them for a longer time
butthey suddenly worsened yesterday’
- 24 D: dobro de de zavrnite malo rukav da vidim

The patient provides a delayed answer by 1.73 seconds at line 13 when referring to feeling faint and having high blood pressure. Subsequently, at line 14, after another short turn-initial delay of 1.06 seconds, the patient continues with: *don’t don’t know*, which implies uncertainty about symptoms she previously described – symptoms to

8 All names are anonymized.

which she would typically be expected to have privileged access (Stivers & Heritage 2001). In this context, “*don’t know*” signals uncertainty regarding the appropriateness of the expressed symptoms with a prospective orientation (cf. Džanko 2022). When describing one’s own complaints and symptoms, uncertainties and gaps in knowledge can arise. These phrases function as pragmatic markers, indicating the search for a suitable illustration of something that has already been expressed. However, since the patient’s self-repair creates an obstacle to answering the prior question, the physician (l. 15/6) begins his next question in overlap with the end of the patient’s turn, interrupting her possible attempt to complete her sensations and perceptions with another symptom. With an alternative question at lines 15/6, the physician seeks confirmation of the patients current subjective symptoms: *feeling faint or having a headache*. At lines 17/8, the patient confirms both, stating that she feels faint and has a headache: *I feel faint and in the back (of my head hurts) a little*. Before proceeding, the physician first utters: *alright* (l. 19), which simultaneously acknowledges and accepts the patient’s presentation while projecting a possible transition to a new topic (Robinson & Heritage 2005). The physician’s next question at line 19 demonstrates his understanding of the patient’s current issues, and concludes the problem presentation by shifting his focus to information gathering: *since when have you had these symptoms*. Yet, at line 20, the patient begins speaking in overlap with the end of the physician’s utterance from line 19 to introduce a third, new symptom: *the left arm and*. However, without returning to this newly introduced symptom, and following a brief pause, the physician raises his intonation (*SIN*ce when) and repeats his previous question (l. 21). After a short turn-initial delay (l. 22), the patient responds using the first-person plural pronoun to refer to herself to a question which contains the second-person singular respectful pronoun “Vi / You.”⁹, indicating that “they” have had the complaints for a long time (l. 23). Her response is PA-prefaced. Throughout the problem presentation, the patient has displayed insecurity in describing her symptoms despite being the more knowledgeable party (Raymond & Heritage 2006) in the medical encounter. Thus, at line 23, taking advantage of a turn-taking opportunity, she answers, providing a time reference with a slight expansion in her response. She includes a subjective symptom – pain – and its sudden progression. Since it concerns her own body, she considers this information as important and relevant. The type-conforming action is also evident in the structure of her response turn, which mirrors

9 If a person being referred to with a second-person singular respectful pronoun “Vi / You” answers in a first person plural, most likely her face in interaction as well as her social and cultural identity won’t be regarded positively.

elements of the physicians question: D: *Since when have you had these symptoms?* P: *Well, we have had them for a longer time* (l. 21/3). By using the discourse marker PA in turn-initial position, the patient gains an opportunity to absorb the doctor's question and respond. This usage demonstrates her effort to provide relevant and subjective information about her condition while reasserting her epistemic rights and facilitating the interactions progress. The doctor's response at line 24: *Alright, com'n roll up your sleeve a bit so I can check your blood pressure*, demonstrates an understanding of the prior patient's utterance. He finalizes the problem presentation and moves on to another phase: the physical check-up.

In contrast to the patient from (1), Extract 2 depicts a different patient profile – a young male who demonstrates not only precise knowledge of his medical history, including symptoms and hospital visits, but also his own understanding of a possible diagnosis. (2) is drawn from a recorded conversation between a 24-year-old male patient and two physicians at a clinic. The patient arrives to see an internal medicine specialist after an urgent referral by his primary care physician. Shortly after the greeting sequence, he begins recounting his medical history. He attempts to provide a doctorable account for his visit, one that, as Heritage and Robinson (2006: 58) describe, is “worthy of medical attention, worthy of evaluation as a potentially significant medical condition, and worthy of advice and, where necessary, medical treatment”. He reports that he has been to the same hospital on two previous occasions: once a year ago and once two years before that. The patient's ongoing complaint is sharp heart pain which has persisted for several days, for which an EKG test was performed during one of his past visits. He has already formed a theory about the nature and cause of his symptoms. The young man works in technical support at the university clinic, just as his late father did. Since his father died at a young age from a heart attack, the patient fears that his own symptoms might be connected with his father's illness. As a result, he has occasionally taken a mild sedative to manage his anxiety. The first physician to see this patient conducts a comprehensive medical history, including past and current complaints, as well as family and social history (not included in the transcript due to space limitations). In her exchange with the patient, the second physician adopts a psychosomatic approach. She once again inquires about the duration of the patients pain. In doing so, she aligns with the patient's narrative and takes an affiliative stance, addressing the patient with the term: *darling*, which conveys a sense of closeness and familiarity (Džanko 2020). The patient responds that he has been experiencing constant pain for five days, using a combination of PA and EVO in turn-initial position.

- (2) 51 D2 kad su ti počeli bolovi lutko?
‘When did your pain start, darling?’
- 52 P *pa evo* ima zadnjih pet dana konstantno
‘Well, it has been for the last five days constantly’
- 53 D2 (.) dobro
(.) ‘OK’
- 54 P i preksinoć su mi radili e ka ge ko
‘And two nights ago I had an ECG done on me’
- 55 (2.34)
- 56 D2 ma što se ti prepadaš ba ovako?
‘And why are you getting so scared like this?’
- 57 D ma prepo se [nalazi su ti uredni ba]
‘Oh, come on, he got scared but your results are fine’
- 58 P [najgore što je meni]
‘The worst thing is that my’
- 59 što je meni kako se zove otac umro mlad
‘that my how to say that my father died young’
- 60 D2 ma znam i to
‘Well, I know that as well’

Contrary to most research suggesting that open-ended questions elicit elaborate and complex answers, the patient’s response at line 52, initiated with the discourse marker PA, is relatively concise while still providing the requested information. The discourse marker PA operates as a signal of affiliation and collaborative action and is backed up by the discourse marker EVO, which functions as a form of evidential strategy that conveys a special subjective experience of temporality, i.e. its tension (Hodžić-Čavkić 2024) and closer temporal proximity (Đukanović et al. 1986). Yet, this discourse marker signals that the speaker, in addition to conveying messages important for communication, also uses it to position his interlocutor in relation to themselves. That is, he takes advantage of the conveyed familiarity with the doctor– being addressed as *darling* (l. 51) – to interactionally secure the assertive right to interpret the extralinguistic world (cf. Hodžić-Čavkić 2024). By adding: *constantly* (l. 52), the patient intensifies his subjective sense of pain. In doing so, he anticipates – or even pre-empts – the physician’s next possible question. These anticipatory responses are driven by the principles of co-operation and progressivity (Schegloff 2007). The patient’s response to the physician’s question is designed as a formulation that, while not entirely straightforward, remains

type-conforming. Ultimately, it is the patient who has primary access to information about the duration of his complaint. At line 52, the patient could have responded directly without turn-initial discourse markers. Yet, to achieve the aforementioned communicative goals, he uses discourse markers in turn-initial position to subtly convey his response and provide the physician insight in this particular context. Also in this case, PA operates reactively as well as preparatory to the physician's forthcoming turn. Therefore, PA-prefaces are also forward-looking. At line 53, the doctor demonstrates an understanding of the patient's utterance with a brief: *OK*. However, after the patient initiates an elaboration of his turn at line 54, mentioning that he had had an ECG done two nights ago, the doctor introduces a new topic, addressing his underlying complaint – fear (l. 56, 60). In this attempt, she is joined by another doctor as well (l. 57).

In extract (3), a 51-year-old male patient is attending a pre-scheduled follow-up appointment with an urologist. During the problem presentation, the patient claims he has an allergic reaction associated with using a type of prostate medication which had been prescribed to him during his prior visit a month earlier. Moreover, the patient claims that the medication hasn't helped thus far and that he is still suffering from frequent and burning urination. The Extract begins with the doctor asking the patient (l. 13) how many times he needs to go a day. The patient prefaces his response with PA.

- (3) 13 D kol=ko je to često?
'How often is that?'
14 (0.68)
15 P *pa* znam nekad i svaki sat
'Well, sometimes it is even every hour'
16 nekad sat i po znaš tako
'sometimes hour and half you know so'
17 D dobro (.) naveče kad legnete spavati?
'Alright, at night when you go to bed?'
18 P (.) i kad naveče legnem spavati svaka dva sata
'The same when I go to bed every two hours'

The doctor's question at line 13 conveys that the physician is aware that there has been a problem with urinating. The patient is similarly aware of the necessity of delivering new information related to his condition after having seen the doctor a month earlier and after having taken the prescribed medication for a month (prior lines not shown due to space limitations). After a slight delay of 0.68 sec, the patient replies at lines 15/6, with a PA-prefaced turn, that he sometimes urinate every hour to every hour and

a half. The PA-preface indicates an explanatory reply, albeit a formulation that is not entirely straightforward. However, an answer is given, which means that the sequence-responding action conforms to the terms of the sequence-initiating wh-question. Using PA, the patient, in a collaborative manner renews the relevance of his prior statement and invites the physician's further involvement. He also concludes his reply by using the discourse marker *znaš/you know* and the adverb *tako/so*. The discourse marker *znaš* in Bosnian is being used to link the interlocutors in a rather colloquial and familiar atmosphere (Kurtić & Aljukić 2013) and presents the final confirmation of the patient's utterance. It is also a filler which can be used to complete a turn. At first, the physician acknowledges this with: *Alright* (l. 17). After a brief pause, in order to gain a more complete understanding, he asks the patient a follow-up question regarding the bedtime symptoms. The patient demonstrates his understanding of the question by confirming that even when he goes to bed, he needs to go every two hours (l. 18).

To highlight the function of the PA in responses to wh-question formats, and for comparison, I will present a case of the PA-preface occurring in a non-conforming response to a different type of question – specifically, a yes/no question. In the following example, taken from the same conversation as Example (2), the PA-preface closely resembles the English *well* (Schegloff & Lerner 2009), as the response departs from the presuppositions embedded in the question. It signals that, in some way, the question is inappropriate or misaligned. Prior to the following Example, the physician inquires about the medication the patient takes to relieve his symptoms. The patient responds that he has taken only a milder sedative. Acknowledging this, the physician follows up with a question about whether the patient feels better after taking it (l. 15). The patient replies that he has not felt any improvement on the day of the consultation. His response is prefaced with PA and takes the form of an explanation: he informs the physician that he took a sedative a few hours earlier but experienced no effect (l. 16/7).

- (4) 15 D: dobro je=I ti bude bolje?
'OK, do you start to feel better?'
16 P: pa (.) danas mi nikako nije
'Well, today I haven't been feeling better
at all'
17 eto popio sam oko četiri sata leksaurin
i ništa
'Well, I took Lexotan around four
o'clock, and it did nothing'

The patient specifically designs his nonconforming response at line 16 to introduce the fact that Lexotan has been effective in the past, but did not provide relief on that particular day. Not only does he use PA, but he also uses the marker ETO, which, among other functions (cf. Hodžić-Čavkić 2024), serves to build discourse cohesion (cf. Jocić 1989), and provides an account for his response. Because it did not help this time, the patient raises the concern that his current and most recent complaint may be significantly more serious. In doing so, he treats the physician's question as problematic. By resisting the framing of a potentially overgeneralized question and the restrictive yes/no agenda it imposes, the patient's response becomes non-conforming. The turn-initial PA, followed by a brief pause indicating hesitation, marks the question as inapposite. Although this particular function of the discourse marker PA falls outside the scope of those explored in this paper, it points to additional factors that may influence the use of PA at the beginning of responses to different types of questions, suggesting its capacity to convey specific semantic and pragmatic nuances.

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

The aim of this article was to illustrate the function of the discourse marker PA in question-answer sequences during doctor-patient interactions, specifically within history taking. While PA-prefaced turns provide type-conforming answers to a physician's wh-question, their formulation is not entirely straightforward. However, the use of a PA-preface extends beyond simply answering questions. The analysis showed, that Bosnian and Herzegovinian patients engage interactively when asked questions about their subjective symptoms. By recognizing what the wh-question demands and providing the relevant knowledge they possess, patients frame their responses as either personal beliefs, or as beliefs that are "institutionalized" within the Bosnian medical context. In the cases demonstrated above, every response to a wh-question begins with PA. With PA-prefaced responses, patients seek to clarify, elaborate on, or emphasize their understanding of the physician's questions regarding their symptoms. In the absence of the PA-preface, all these responses would have been categorized as straightforward and type-conforming, albeit without acknowledging the function of the discourse marker PA as it is mobilized in moment-by-moment talk to initiate responses to wh-questions. The frequent and repeated use of PA in turn-initial position by nearly all patients in the collected data suggests a distinct interactional phenomenon in the Bosnian medical discourse. While some Bosnian patients exhibit lower health literacy as demonstrated in Example 1, others adopt an

agentive role, engaging in self-diagnosis, as seen in Example 2. In both cases, patients strive to convey relevant and subjective information about their condition, thereby asserting or reclaiming epistemic rights by using PA turn-initial. Since wh-questions inherently invite patients to provide subjective assessments, their PA-prefaced responses reflect their interpretation of both the question and the kind of information they deem useful to the physician (3). At the same time, PA-prefaced responses in the second pair-part also prompt further interaction, ensuring the continuation of the exchange (1-3). Patients appear to be aware that their communication influences both the interaction itself and the physician's understanding of their complaints. Consequently, PA-prefaces are contextually motivated by the preceding context and serve to initiate and acknowledge a collaborative response, facilitating the progression of the interaction.

In this paper, it has been argued that the social-structural dimension of interaction is not merely an external frame for communicative events but plays an integral role in how participants interpret the interaction. The Bosnian marker PA, when used in response to physicians' wh-questions, serves both epistemic and interactional organizational functions. As shown in Example 4, there are additional potential factors that may influence the function and possibly the position of PA in responses to different types of questions, inviting further research on this topic.

REFERENCES

1. Badurina, Lada (2018), "O semantic ii pragmatic diskursnih oznaka", In: Badurina, Lada, Nikolina Palašić (eds.), *Riječki filološki dani [zbornik radova s Jedanaestoga znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Rijeci od 24. do 26. studenoga 2016.]*, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka, 63-74.
2. Boyd, Elizabeth, John Heritage (2006), "Taking the Patient's Medical History: Questioning During Comprehensive History Taking", In: John Heritage, Douglas W. Maynard, (eds.), *Communication in Medical Care: Interactions between Primary Care Physicians and Patients*, Cambridge University Press, Cambridge, 151-184.
3. Betz, Emma (2017), "Diskursmarker aus konversationsanalytischer Sicht: Prosodisch integriertes *ja* am Beginn von responsiven Turns", In: Bluhdorn, Hardarik, Arnulf Deppermann, Henrike Helmer, Thomas Spranz-Fogasy (eds.), *Diskursmarker im Deutschen. Reflexionen und Analysen*, Verlag für Gesprächsforschung, Göttingen, 183-206.

4. Bluhdorn, Hardarik, Ad Foolen, Óscar Loureda (2017), "Diskursmarker: Begriffsgeschichte – Theorie – Beschreibung. Ein bibliographischer Überblick", In: Bluhdorn, Hardarik, Arnulf Deppermann, Henrike Helmer, Thomas Spranz-Fogasy (eds.), *Diskursmarker im Deutschen. Reflexionen und Analysen*, Verlag für Gesprächsforschung, Göttingen, 7-48.
5. Bulić, Halid (2018), "Odnos veznika i riječca u bosanskom jeziku", *Pismo*, 16, 31-58.
6. Dedaić, Mirjana N., Mirjana Mišković-Luković (eds.), (2010), *South Slavic Discourse Particles*, John Benjamins, Amsterdam
7. Dolić, Belkisa (2013), "Multifunkcionalnost riječi 'uglavnom'", *Pismo*, 13, 56-71.
8. Đukanović, Jovan, Ulrich Engel, Pavica Mrazović, Hanna Popadić, Zoran Žiletić (1986), *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, Institut za strane jezike i književnosti, Novi Sad
9. Džanko, Minka (2010), *Modalne partikule eben, halt i wohl u njemačkom i njihovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
10. Džanko, Minka (2020), *Rollengebundene Asymmetrie in Arzt-Patient-Gesprächen. Ein Vergleich im Deutschen und Bosnischen*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg
11. Džanko, Minka (2022), "ICH WEIß NICHT und NE ZNAM: Über direkte Vermittlung von Nicht-Wissen hinaus", In: Meliha Hrustić, Sanela Mešić (eds.), *Sprach und Kulturvermittlung*, Germanistenverband in Bosnien-Herzegowina, Sarajevo, 49-67.
12. Fraser, Bruce (1996), "Pragmatic markers", *Pragmatics* 6, 167-190.
13. Garfinkel, Harold (1967), *Studies in ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ
14. Gill, Virginia T., Felicia Roberts (2013), "Conversation analysis in medicine", In Tanya Stivers, John Sidnell (eds.), *The handbook of conversation analysis*, Wiley-Blackwell, New Jersey, 575-592.
15. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
16. Halupka-Rešetar, Sabina, Biljana Radić-Bojanić (2014), "The discourse marker *znači* in Serbian: An analysis of semi-formal academic discourse", *Pragmatics* 24(4), 785-798.

17. Heritage, John, Geoffrey Raymond (2005), "The Terms of Agreement: Indexing Epistemic Authority and Subordination in Assessment Sequences", *Social Psychology Quarterly*, 68, 15-38.
18. Heritage, John, Jeffrey Robinson (2006), "Accounting for the visit: Giving reasons for seeking medical care", In: John Heritage, Douglas W Maynard (eds.), *Communication in Medical Care: Interactions between Primary Care Physicians and Patients*, Cambridge University Press, Cambridge, 48-85.
19. Hodžić-Čavkić, Azra (2024), "Diskursni markeri u Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku", *Pismo*, XXII, 21-40.
20. Heritage, John, Steven Clayman (2010), *Talk in Action*, Wiley Blackwell, Oxford
21. Hutchby, Ian, Robin Wooffitt (2008), *Conversation analysis*, Polity Press, Cambridge, UK
22. Ivić, Milica (2005), "O srpskom partikulama PA i MA", *Lingvistički ogledi*, 5, 82-93.
23. Jocić, Mirjana (1983), "Jedan aspekt razvoja komunikativno-lingvističke kompetencije kod djece", *Zbornik Matice Srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVI/I, 147-157.
24. Kurtić, Emina, Bernes Aljukić (2013), "Poštalice u razgovornom bosanskom jeziku: pozicijska obilježja i funkcija poštalice u konstrukcijskim komunikacijskim jedinicama", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39(2), 509-526.
25. Ličen, Marina (1989), "Die serbokroatische Partikel "PA" und ihre deutschen Entsprechungen", In Harald Weydt, ed., *Sprechen mit Partikeln*, Berlin, 171-184.
26. Manning, Philip, George Ray (2002), "Setting the agenda: an analysis of negotiation strategies in clinical talk", *Health Communication*, 14(4), 451-473.
27. Menz, Florian, Johanna Lalouschek, Andreas Gstettner (2008), *Effiziente ärztliche Gesprächsführung. Optimierung kommunikativer Kompetenz in der ambulanten medizinischen Versorgung. Ein gesprächsanalytisches Trainingskonzept*, LIT Verlag, Wien
28. Nigoević, Magdalena (2011), "Neka načela određivanja diskursnih oznaka", *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37(1), 121-146.
29. Piper, Predrag, Ivan Klajn (2013), *Normativna gramatika srpskog jezika*, Matica srpska, Novi Sad

30. Raymond, Geoffrey (2003), "Grammar and Social Organization: Yes/No Interrogatives and the Structure of Responding", *American Sociological Review*, 68, 939-967.
31. Raymond, Geoffrey, John Heritage (2006), "The epistemics of social relations: Owning grandchildren", *Language in Society*, 35(5), 677-705.
32. Robinson, Jeffrey D., John Heritage (2005), "The Structure of Patients' Presenting Concerns: The Completion Relevance of Current Symptoms", *Social Science and Medicine*, 61 (2), 481-493.
33. Sacks, Harvey, Emanuel A. Schegloff, Gail Jefferson (1974), "A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation", *Language*, 696-735.
34. Sacks, Harvey (1992), "Rules of conversational sequence", In: Harvey Sacks (ed.), *Lectures on conversation*, Vol. 1, Blackwell, Cambridge, MA, 3-11.
35. Schegloff, Emanuel (2007), *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge
36. Schegloff, Emanuel, Gene H. Lerner (2009), "Beginning to Respond: Well-Prefaced Responses to *Wh*-Questions", *Research on Language and Social Interaction*, 42(2), 91-115.
37. Selting, Margret, Peter Auer, Dagmar Barth-Weingarten, Jörg Bergmann, Pia Bergmann, Karin Birkner, Elizabeth Couper-Kuhlen, Arnulf Deppermann, Peter Gilles, Susanne Günthner, Martin Hartung, Friederike Kern, Christine Mertzlufft, Christian Meyer, Miriam Morek, Frank Oberzaucher, Jörg Peters, Uta Quasthoff, Wilfried Schütte, Anja Stukenbrock, Susanne Uhmann (2009), "Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem 2 (GAT 2) [A transcription system for conversation analysis 2 (GAT 2)]", *Gesprächsforschung – Onlinezeitschrift zur verbalen Interaktion*, 10, 353-402.
38. Schiffrin, Deborah (1987), *Discourse Markers*, Cambridge University Press, Cambridge
39. Schourup, Lawrence (1999), "Discourse markers", *Lingua*, 107, 227-265.
40. Spranz-Fogasy, Thomas (2010), "Verstehensdokumentation in der medizinischen Kommunikation: Fragen und Antworten im Arzt-Patient-Gespräch", In: Arnulf Deppermann et al. (eds.), *Verstehen in professionellen Handlungsfeldern*, 27-116, Narr Verlag, Tübingen
41. Stivers, Tanya, John Heritage (2001), "Breaking the sequential mold: Answering 'more than the question' during comprehensive history taking", *Text 2001*, 21, 151-185.

42. Stivers, Tanya, Federico Rossano (2010), "Mobilizing response", *Research on Language and Social Interaction*, 43(1), 3–31.
43. Tekavčić, Pavao (1992), "Prema kontrastivnoj pragmatiki tzv. "čestica" u hrvatskom ili srpskom i italijanskom jeziku", *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za filološke znanosti*, 127-194.
44. Uvanović, Željko (2006), *Kroatische Konversationsmarker. Versuch einer Extraktion im translatologischen Vergleich mit deutschen Modalpartikeln (d.h. Abtönungspartikeln) und deren englischen Entsprechungen*, Books on Demand GmbH, Norderstedt
45. Žagar, Igor Ž. (2010), "Pa, a modifier of connectives: An argumentative analysis", In: Mirjana Dedaić, Mirjana Mišković-Luković (eds.), *South Slavic Discourse Particles*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 133-162.

BOSANSKA DISKURSNA OZNAKA PA U ODGOVORIMA NA PITANJA S UPITNIM RIJEČIMA U RAZGOVORU IZMEĐU DOKTORA I PACIJENTA: IZ PERSPEKTIVE ANALIZE KONVERZACIJE

Sažetak:

Predmet analize ovog rada je funkcija bosanske diskursne oznake PA na početku govornog prinosa (eng. turn) u odgovorima pacijenata na pitanja ljekara koja počinju upitnim riječima, tokom faze uzimanja anamneze. Pored toga što je ova oznaka nedovoljno istražena u bosanskom, srpskom i hrvatskom jeziku, najčešće je analizirana u pisanom tekstu. U ovom radu se analizira autentična konverzacija, otvarajući nove mogućnosti za analizu upotrebe ovog markera u različitim sekvencijalnim okruženjima unutar institucionalnog konteksta medicinskih razgovora. Korpus se sastoji od 20 snimljenih i transkribiranih razgovora između ljekara i njihovih pacijenata. Materijal je analiziran metodom analize konverzacije, uz korištenje koncepata interakcijske progresivnosti (eng. progressivity) i responzivnog izričaja koji je sekvencijalno i interaktivno relevantan u odnosu na inicijalni izričaj (eng. type-conformity) (Schegloff 2007). Analiza je pokazala da PA prethodi subjektivnom, ali relevantnom odgovoru na pitanja s upitnim riječima o simptomima pacijenata. Diskursna oznaka PA pritom nije samo reaktivna, već također igra ulogu u strukturiranju sekvenci i projekciji toka razgovora. Štaviše, njena upotreba na početku responzivnih izričaja koji su sekvencijalno i interaktivno relevantni u odnosu na inicijalni izričaj ukazuje na interakcijski fenomen povezan sa epistemološkim samopozicioniranjem pacijenata u toku uzimanja anamneze.

Ključne riječi: diskursna oznaka; analiza konverzacije; progresivnost; epistemološko pozicioniranje;
bosanski jezik

Adresa autorice
Author's address

Minka Džanko
University of Sarajevo
Faculty of Philosophy
minka.dzanko@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.111

UDK 81'42:316.774:004.8(497.6)"2024"

Primljeno: 16. 03. 2025.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nedim Livnjak

JEZIČKE MANIFESTACIJE EMOCIONALNOSTI U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM MEDIJSKOM DISKURSU O UMJETNOJ INTELIGENCIJI

Ovaj rad istražuje jezička i retorička sredstva kojima se iskazuje emocionalnost u bosanskohercegovačkom medijskom diskursu o umjetnoj inteligenciji. Korpus čini 15 novinskih članaka objavljenih u decembru 2024. godine na portalima Media.ba, Klix.ba, Vijesti.ba, Avaz i Oslobođenje. Analiza se zasniva na kombinaciji kvantitativnog i kvalitativnog pristupa unutar diskursnolingvističkog modela DIMEAN, uz fokus na intratekstualni nivo (leksičko-stilsku i semantičku analizu). Rezultati ukazuju na prisutnost i eksplicitne (direktno imenovane emocije i vrijednosni sudovi) i implicitne emocionalnosti (metafore, personifikacija, hiperbole, semantički kontrasti), pri čemu se potonji oblici javljaju češće. Uočeno je kako se javni diskurs o umjetnoj inteligenciji kreće između naglašavanja potencijalne koristi (revolucionarno unapređenje ljudskih djelatnosti) i zabrinutosti (opasnost gubitka poslova, nepredvidive posljedice). Citiranje autoriteta poput Billa Gatesa, Geoffreya Hintona i Lise Kudrow dodatno pojačava emocionalnu dimenziju, jer se javni stavovi tih ličnosti prenose na recipijente. Buduća istraživanja mogla bi obuhvatiti veći uzorak i duži period kako bi se detaljnije ispitala dinamika razvoja diskursa o umjetnoj inteligenciji.

Ključne riječi: emocionalnost; umjetna inteligencija; diskursnolingvistička analiza; bosanskohercegovački medijski diskurs

1. UVOD

Tema ovoga rada je analiza jezičkih i retoričkih sredstava kojima se iskazuje emocionalnost u bosanskohercegovačkom medijskom diskursu o umjetnoj inteligenciji. Cilj rada je utvrditi koja se jezička i retorička sredstva najčešće koriste za iskazivanje emocija i vrijednosnih stavova prema umjetnoj inteligenciji, te objasniti kako ona djeluju na kreiranje njenog medijskog imidža. Polazeći od pretpostavke da se emocije i evaluacije ne javljaju samo u vidu eksplicitnih izraza, već često i implicitno dolaze do izražaja, osnovno istraživačko pitanje rada glasi: koje jezičke i retoričke prakse se najčešće koriste za izražavanje emocionalnosti u bosanskohercegovačkom medijskom diskursu o umjetnoj inteligenciji, te kako ih kategorizirati? U skladu s tim, struktura rada je sljedeća: U teorijskom dijelu (poglavlja 2 i 3) najprije se predstavlja umjetna inteligencija u savremenom kontekstu, a zatim se daje teoretski okvir lingvističke analize emocionalnosti i objašnjava distinkcija između eksplicitne i implicitne emocionalnosti u diskursu.

Zatim se u četvrtom poglavlju detaljno opisuje korpus i objašnjava metodologija. Uvodno možemo reći da korpus obuhvata 15 novinskih članaka objavljenih tokom decembra 2024. godine na portalima Media.ba, Klix.ba, Vijesti.ba, Avaz i Oslobođenje, odabranima zbog njihove popularnosti i raznolikosti. Izdvojeno je 45 relevantnih primjera u kojima se umjetna inteligencija ekspresivno tematizira. Analiza na intratekstualnom nivou prati konkretna leksičko-stilska sredstva (eksplicitni i implicitni izrazi emocionalnosti), dok se na transtekstualnom nivou razmatra kakvo se znanje o vještačkoj inteligenciji generiše i dijeli u bosanskohercegovačkom društvu i koje emocionalne komponente čine to znanje.

Peto poglavlje predstavlja empirijski dio rada u kojem se predstavljaju rezultati kvantitativne analize (prikaz kategorija i njihove učestalosti) i kvalitativne analize (analiza konkretnih primjera: eksplicitni evaluativni izrazi, metafore, semantički kontrasti, personifikacija, hiperbola) na intratekstualnom nivou.

Posljednje, šesto poglavlje čini sam zaključak u kojem se sumiraju glavna saznanja vezana za analizu na intratekstualnom nivou, ali daje i uvid u znanje na širem, transtekstualnom nivou – naglašava se, dakle, kakvo se znanje o umjetnoj inteligenciji formira u bosanskohercegovačkom društvu na osnovu dijela analiziranog diskursa.

2. UMJETNA INTELIGENCIJA DANAS

Umjetna (vještačka) inteligencija u savremenom kontekstu predstavlja dinamičnu i društveno kontroverznu tehnološku inovaciju, o kojoj mediji i stručnjaci diskutuju u rasponu od entuzijastičnog prihvatanja do izražene zabrinutosti. Spieß (2024: 363) navodi da se pojam „Künstliche Intelligenz”¹ javlja još 1960-ih godina² u medijskim debatama, a 1984. godine se čak pojavljuje i u zapisnicima njemačkog Bundestaga. Iako termin nije nov, ono što je, kako ističe Spieß (2024: 363), specifično za aktuelni trenutak jeste izrazito brza evolucija umjetne inteligencije – činjenica koja u velikoj mjeri utječe na način na koji se o ovoj tehnologiji govori u javnom diskursu.

U današnje vrijeme javno mnijenje ostaje podijeljeno po pitanju da li su roboti, mašine i chatbotovi prijatelji ili neprijatelji ljudskog roda (Miladinović 2023). Dio ove kontroverze proizlazi iz činjenice da je umjetna inteligencija dugo bila povezivana s naučnom fantastikom, dok danas svjedočimo ubrzanoj primjeni tzv. dubokog učenja (eng. *deep learning*)³ u realnom životu – od autonomnih vozila, preko personalizirane nastave, do medicinskih aplikacija (ibid.). Upravo ova podijeljenost čini bitan dio savremenog diskursa o umjetnoj inteligenciji. Postavlja se pitanje da li ona samo donosi napredne mogućnosti ili se približavamo distopijskom ishodu u kojem tehnologija izlazi izvan ljudske kontrole. Dok jedni naglašavaju njenu korist (npr. u obrazovanju ili medicini), drugi upozoravaju na rizike poput preuzimanja ljudskih poslova. Sve to ukazuje da umjetna inteligencija nije samo tehnološka nego i prvorazredna društvena tema. Upravo zbog toga kompleksnost diskursa o umjetnoj inteligenciji danas zaslužuje sveobuhvatna lingvistička, ali i interdisciplinarna istraživanja, jer način na koji se o njoj govori oblikuje i percepciju budućih pravaca njenog razvoja.

3. EMOCIJE I EMOCIONALNOST IZ LINGVISTIČKE PERSPEKTIVE⁴

Lingvistička istraživanja (Schwarz-Friesel 2008, 2013; Fiehler 2011; Pociask 2022) pokazuju da emocije nisu puko afektivno stanje koje se odvija izvan sfere jezika, već da su

1 Njemački termin za umjetnu inteligenciju.

2 U DWDS korpusu novinskih tekstova, pojam umjetna inteligencija se prvi put spominje 1964. godine (Spieß 2023).

3 Deep learning (duboko učenje) se može definirati kao vid mašinskog učenja koji koristi višeslojne neuronske mreže za simulaciju složenog procesa donošenja odluka ljudskog mozga, omogućavajući računarima da samo stalno uče iz velikih količina neobrađenih podataka (up. Holdsworth, Scapicchio 2024).

4 Iako su istraživanja manifestacija emocionalnosti interdisciplinarna, u ovom radu će se zbog prostorne i sadržajne ograničenosti tematizirati samo lingvistička perspektiva.

izrazito povezane s jezičkim strukturama i komunikacijskim praksama. Prema Schwarz-Friesel (2008) emocije predstavljaju složene mentalne procese koji djeluju kao dinamični evaluacijski sistemi znanja, oblikujući percepciju, donošenje odluka i cjelokupno funkcionisanje pojedinca u društvu. Pritom jezik, pored toga što prenosi već postojeća emocionalna stanja, aktivno učestvuje i u njihovoj konstituciji i regulaciji. Emocije se, dakle, unutar određenog diskursa artikuliraju, oblikuju, proširuju ili transformišu (ibid.).

I Pociask (2022) veže emocije direktno s pojmom diskursa i naziva ih *diskursivnim praksama*, pri čemu posebno naglašava da su emocije i diskurs dvostruko međusobno povezani: diskurs indikuje emocije, a emocije indikuju diskurs. Naime, ako određena društvena ili politička tema ima visok konflikti potencijal (tzv. *agonalni centar*), ona prirodno budi snažna emocionalna stanja. U isto vrijeme, upravo te emocije postaju „gradivni element” diskursa, utječući na njegov smjer, dominantne narative i upotrebljavani jezički repertoar (ibid.).

U tom kontekstu i Fiehler (2011) ističe društveno-aktivnu prirodu emocija i napominje da one nisu samo individualno iskustvo, već se oblikuju i transformišu pod utjecajem kulturnih normi i konvencija. Ova društvena regulacija emocija naročito je vidljiva u medijskim tekstovima, gdje se jezičkim sredstvima – eksplicitno ili implicitno – sugerise kako bi se čitalac trebao osjećati ili reagovati. S tim u vezi, u nastavku rada napraviti ćemo distinkciju između eksplicitne i implicitne emocionalnosti.

3.1. Eksplicitna emocionalnost

Prema Schwarz-Friesel (2013), emocije u jeziku mogu biti eksplicitno označene, odnosno imenovane npr. *strah, sreća, zabrinutost* i sl. Ovdje se često radi o upotrebi imenica koje direktno označavaju neko emocionalno stanje. Međutim, one mogu biti i eksplicitno iskazane evaluativnim izrazima (npr. *opasno, izvanredno* i sl.). U ovim slučajevima se ne navodi sama emocija (*strah* ili *radost*), već se predmet/osoba/pojava atributivno opisuje na način koji jasno otkriva vrijednosnu ili emocionalnu orijentaciju emitenta. Oslanjajući se na Bühlerov (1934) model jezičkog znaka (Organon-Modell), može se kazati da prvi slučaj (eksplicitno označavanje emocija) korespondira sa reprezentacijskom funkcijom (jezički znak kao simbol), dok se u drugom slučaju (eksplicitno izražavanje emocija) radi o ekspresivnoj jezičkoj funkciji prema kojoj je jezički znak simptom (up. Schwarz-Friesel 2013).

Fiehler (2011) ukazuje na to da se eksplicitno navođenje emocionalnih stanja može smatrati dijelom direktne evaluacije koja djeluje nedvosmisleno. Ako u kontekstu umjetne inteligencije u službi emitenta kažemo da se radi o *opasnoj tehnologiji*, re-

cipijent nema potrebe za dodatnom interpretacijom ili kontekstualnim zaključivanjem kako bi se prepoznalo emocionalno ili vrijednosno stajalište emitenta. Drugim riječima, *opasna tehnologija* ne ostavlja mnogo prostora za neutralnost recipijenta: sama riječ *opasna* izražava a time i usmjerava emocionalnu reakciju – *strah* ili *oprez*.

Već je spomenuto da se emocije prema Pociasku (2022) mogu posmatrati i kao diskursivne prakse unutar šireg medijskog konteksta. U okviru diskursnolingvističkog pristupa one se pojavljuju na intratekstualnoj razini, odnosno u samoj strukturi teksta, putem leksičkih izbora, imenskih i pridjevskih fraza, ali i na transtekstualnoj razini – onda kada različiti tekstovi ili autori preuzimaju jedni od drugih određene vrijednosne sudove. Ključna je činjenica da se eksplicitnim imenovanjem pozitivnih ili negativnih karakteristika kod recipijenata evocira ili pojačava određena emocija, primjerice *strah*, *nada* ili *radost* (ibid.).

Čović-Filipović (2016) također naglašava da se emocionalnost u medijskom diskursu nerijetko ostvaruje upravo upotrebom evaluativnih izraza odnosno nominacija. Nominacije poput *ljudski izrod*, *zvijeri* ili *divljaštvo* u medijskom diskursu o Sarajevskom atentatu otvoreno ukazuju na vrijednosnu orijentaciju emitenta i formiraju, uglavnom namjerno, određeni emocionalni okvir – pozitivni ili negativni – unutar kojeg čitalac percipira opisani događaj ili pojavu. Jasno je da se u navedenim primjerima stvara negativan evaluacijski okvir unutar kojeg se ljudima/atentatorima pripisuju animalne osobine.

Schwarz-Friesel (2013) naglašava da ovi evaluativni izrazi imaju i posebno semantičko obilježje: oni ne sadrže samo denotativno značenje, već su i markirani, što znači da imaju i konotativnu tj. vrijednosnu komponentu. Na primjer, pridjev *opasno* nema samo značenje *visok nivo rizika* nego dodatno nosi i intenciju izazivanja *straha* ili *opreza*, što se može opisati kao deontička značenjska komponenta: *treba biti oprezan/imati strah u odnosu na referenta*. Tako se emocionalna značenjska komponenta evaluativnog izraza prenosi i na recipijenta. Upravo takav afektivni sloj pokreće, kako primjećuje Schwarz-Friesel (ibid.), proces vrednovanja i donošenja stavova.

3.2. Implicitna emocionalnost

Suprotno eksplicitnoj emocionalnosti, implicitno iskazivanje emocija oslanja se na izražajnu funkciju Bühlerovog (1934) jezičkog znaka: emocija se ne pominje direktno, niti se nužno koristi eksplicitno evaluativna leksika, već se emocionalnost kodira sugestivnim konstrukcijama, metaforama, retoričkim pitanjima i sl., pri čemu se podrazumijeva određeno znanje recipijenta o svijetu (njem. *Weltwissen*) kako bi deko-

dirao emociju (up. Schwarz-Friesel 2013). Prema Pociasku (2022) i Schwarz-Friesel (2013), ovakva implicitna emocionalnost djeluje osobito snažno u medijskim tekstovima ili drugim javnim diskursima, jer čitatelj ili slušalac dekodira emociju pomoću sopstvenih interpretativnih procesa.

Kao jedan od osnovnih načina implicitnog iskazivanja emocionalnosti navode se metafore (up. Schwarz-Friesel 2013). Umjesto da se emocija imenuje direktno, metafora stvara slikoviti okvir koji vodi ka određenom afektivnom odgovoru. U diskursu o složenim ili kontroverznim temama poput političkih sukoba ili naučnih otkrića, one mogu itekako utjecati na percepciju i stavove recipijenata. No, bitno je napraviti distinkciju između konvencionalnih i konceptualnih metafora. Konvencionalne metafore su leksikalizirane i počivaju na ustaljenim jezičkim kombinacijama. Pošto su se ukorijenile u svakodnevnom jeziku, često ne izazivaju iznenađenje, ali prikriveno nose određenu emocionalnu komponentu (ibid.). Pa tako izjava da *umjetna inteligencija preuzima kontrolu* djeluje jezički neutralno, ali u suštini implicitno tj. metaforički prenosi kodiranu poruku o potencijalnoj prijatnji i samim time može evocirati osjećaj straha. S druge strane, konceptualne metafore, prema teoriji Lakoffa i Johnsona (2003), nisu samo stilska sredstva, već i mehanizmi mišljenja koji određuju kako razumijemo pojmove te društvene i kulturne vrijednosti koje se normalizuju kroz jezik. Time se metafora pretvara u retorički alat za ubjeđivanje, budući da preko izvornog domena tj. koncepta poput rata, sporta ili prirodne nepogode šalje implicitnu poruku o poželjnim ili nepoželjnim aspektima ciljnog domena (up. Miladinović 2023).

Miladinović (2023) je rezultatima svog istraživanja pokazala i da se metafore često pojavljuju zajedno s drugim stilskim figurama ili diskursnim strategijama koje pojačavaju i usmjeravaju implicitnu emocionalnost. Tako se umjetnoj inteligenciji nerijetko pripisuju ljudske osobine, čime se ona personificira – npr. *veštačka inteligencija je izbacila i druge kolege; kako da vam četbot ne ukrade posao* i sl. (Miladinović 2023: 66). Pored toga, da bi se pojačala emocionalnost, nailazimo i na hiperbolične izraze poput *veštačka inteligencija bi mogla da uništi svet* (Miladinović 2023: 57) te semantičko kontrastiranje pod kojim se podrazumijeva da se umjetna inteligencija na nivou propozicije jednog istog teksta prikazuje i kao nešto pozitivno i kao nešto negativno, pa je tako moguće da se umjetna inteligencija u jednom tekstu konceptualizira i kao kradljivac i kao pomoćnik (ibid.).

Ovim konstatacijama zaokružujemo teorijski dio rada u kojem su prikazane lingvističke dimenzije eksplicitne i implicitne emocionalnosti. U nastavku slijedi empirijski dio u kojem ćemo predstaviti metodologiju te rezultate kvantitativne i kvalitativne analize.

4. METODOLOGIJA

Ovaj rad je metodološki baziran na modelu DIMEAN (njem. *Diskurslinguistische Mehr-Ebenen-Analyse*)⁵ kojeg su razvili Spitzmüller i Warnke (2008), a koji podrazumijeva diskursnolingvističku analizu na više razina: *tekstna* odnosno *intratekstualna razina*, *razina aktera* i *nadtekstna* odnosno *transtekstualna razina* (up. Niehr 2014). Na intratekstualnom nivou analizira se sama jezička struktura teksta, uključujući lekseme, propozicije, sintaksičke obrasce, tekstualnu organizaciju i stilske figure. Akterski nivo bavi se pozicijama govornika u diskursu i analizira kako različiti društveni akteri (npr. novinari, političari, naučnici) oblikuju diskurs, dok najviši nivo, transtekstualni, obuhvata šire ideološke i historijske kontekste diskursa. Na ovoj najvišoj razini se, dakle, analiziraju dominantni narativi, ideologije, društveni konstrukti i načini na koje se znanje o određenoj temi oblikuje i prenosi kroz vrijeme, što omogućava uvid u šire značenje diskursa i njegovu ulogu u društvenim procesima (ibid.).

U ovom radu jezičke manifestacije će se analizirati na intratekstualnom nivou koji podrazumijeva konkretnu leksičku analizu tj. analizu nominalnih izraza, kao i analizu na nivou propozicija odnosno analizu retoričkih figura. Međutim, s obzirom na to da su tekstovi korpusa međusobno uvezani i čine isječak diskursa o umjetnoj inteligenciji, krajnji zaključci rada će se, u mjeri koliko to analiza dopušta, transponirati na transtekstualni nivo kako bi pružili uvid u to kako se umjetna inteligencija percipira i oblikuje u analiziranom dijelu medijskog diskursa u Bosni i Hercegovini.

U skladu s tim, kombinovala se kvantitativna i kvalitativna analiza. Kvantitativna analiza imala je za cilj utvrditi učestalost određenih jezičkih i retoričkih kategorija (evaluativni i metaforički izrazi, personifikacija, hiperbola, semantički kontrasti). Drugim riječima, željelo se ustanoviti koliko često se pojedine kategorije koriste u medijskom predstavljanju umjetne inteligencije. Potom je kvalitativna analiza omogućila detaljnije razumijevanje svakog od navedenih aspekata, uz lingvističku interpretaciju primjera u njihovom kontekstu. Fokus je bio na prikazu kako odabrana leksičko-stilska sredstva funkcionišu u tekstu, te koji koncept umjetne inteligencije evociraju.

Ovaj rad baziran je na analizi ukupno 15 novinskih tekstova objavljenih tokom decembra 2024. godine na online portalima: Media.ba, Klix.ba, Vijesti.ba, Avaz i Oslobođenje. Ukupno je iz odabranih tekstova izdvojeno 45 jezički relevantnih primjera u kojima se ekspresivno tematizira umjetna inteligencija, njene osobine, efekti,

5 S obzirom na prostorna ograničenja, pojedinačne razine DIMEAN modela se neće detaljno predstavljati. U tu svrhu vidi Niehr (2014, poglavlje 4).

te društvene implikacije. Portali Media.ba, Klix.ba, Vijesti.ba, Avaz i Oslobođenje odabrani su na osnovu njihove vidljivosti i utjecaja u bosanskohercegovačkom medijskom prostoru. Oni se prema procjeni autora mogu smatrati reprezentativnima jer pokrivaju širi spektar tematskih područja (od tehnologije i ekonomije do društvenih i političkih zbivanja) te imaju brojnu čitalačku publiku. Iako je broj tekstova relativno mali (15 jedinica), svaki je selektovan s namjerom da bude jasno fokusiran na umjetnu inteligenciju. Svi tekstovi su, dakle, birani tako da umjetna inteligencija bude dominantna tema ili barem jedan od glavnih tematskih naglasaka, kako bi se jasno moglo ustanoviti na koji način autori koriste jezička i stilska sredstva u predstavljanju inovacija i kontroverzi povezanih s umjetnom inteligencijom. Radi se uglavnom o generalnim člancima koji razmatraju umjetnu inteligenciju u kontekstu općeg tehnološkog razvoja, no postoje i pojedini tekstovi koji se fokusiraju npr. na utjecaj u privredi, obrazovanju, pa čak i u filmskoj industriji ili sportu.

Svi analizirani članci objavljeni su u decembru 2024. godine. Zašto baš ovaj period? Prije svega, važno je podsjetiti da je kraj 2022. godine označio prekretnicu u razvoju vještačke inteligencije, posebno generativnih modela poput ChatGPT-a, što je dovelo do intenzivne polarizacije stavova o umjetnoj inteligenciji: jedni su je dočekali s euforijom, drugi sa zabrinutošću ili strahom. No, dvije godine kasnije, u decembru 2024. godine, možemo reći da već postoji određena vremenska distanca, što znači da je šira publika imala priliku iskusiti AI tehnologije u raznim domenima, čime se povećava šansa za uočavanjem konkretnih diskursnih praksi baziranih na iskustvima, a ne prvim senzacionalističkim reakcijama.

U nastavku ćemo detaljnije predstaviti rezultati kvantitativne i kvalitativne analize, uz primjere koji potkrepljuju opservacije o evaluativnim, metaforičkim, personificiranim i hiperboličnim izrazima, kao i diskursnim taktikama semantičkog kontrastiranja.

5. REZULTATI ANALIZE

U korpusu je analizom izdvojeno 45 relevantnih primjera u kojima se očituje odnos prema umjetnoj inteligenciji. Analiza je obuhvatila sljedeće kategorije:

1. eksplicitno evaluativni izrazi
2. metaforički izrazi
3. semantički kontrasti
4. personifikacija
5. hiperbola

Radi se, dakle, o onim jezičkim kategorijama za koje je autor heurističkim pregledom tekstova iz korpusa ustanovio da su najzastupljenije. Pored ovih kategorija, analiza je bazirana i na distinkciji između eksplicitnog i implicitnog iskazivanja emocionalnosti koja je objašnjena u teorijskom dijelu rada.

5.1. Kvantitativna analiza

Prvo valja prikazati stepen eksplicitne i implicitne emocionalnosti. Eksplicitna emocionalnost, kako smo rekli, podrazumijeva slučajeve gdje se emocija ili vrijednosni sud izričito imenuju, dok implicitna emocionalnost obuhvata one primjere u kojima se emocija ili stav samo sugerišu (npr. kroz metaforu ili semantičko kontrastiranje). Rezultati su prikazani u tabeli ispod:

Kategorija	Broj primjera	Procenti
Eksplicitna emocionalnost	16	35,56 %
Implicitna emocionalnost	29	64,44 %

Iz tabele je vidljivo da je veći broj primjera (29) svrstan u kategoriju implicitne emocionalnosti, dok se eksplicitna emocionalnost javlja u 16 primjera. To ukazuje da emittenti češće posežu za indirektnim načinima prenošenja emotivnih i vrijednosnih stavova.

U nastavku slijedi raspodjela pet ključnih kategorija od kojih samo eksplicitni evaluativni izrazi pripadaju eksplicitnoj emocionalnosti, dok se metaforički izrazi, semantički kontrasti, personifikacija i hiperbola svrstavaju u implicitnu emocionalnost. U tabeli su prikazani njihovi brojevi i procenti kao dopuna prethodnoj tabeli. Važno je istaći da se jedan primjer ponekad mogao svrstati u više od jedne kategorije, zbog čega zbroj procentualnih vrijednosti prelazi 100%.

Kategorija	Vrsta emocionalnosti	Broj primjera	Procenti
Eksplicitni evaluativni izrazi	eksplicitna	16	35,56 %
Metaforički izrazi	implicitna	13	28,89 %
Semantički kontrasti	implicitna	8	17,78 %
Personifikacija	implicitna	6	13,33 %
Hiperbola	implicitna	5	11,11 %

Nakon tabelarnog prikaza rezultata kvantitativne analize, u nastavku će biti predstavljeni i interpretirani konkretni primjeri iz korpusa, također prema već utvrđenim kategorijama jezičke manifestacije emocionalnosti.

5.2. Kvalitativna analiza

Cilj kvalitativne analize je pokazati na koji se način jezičkim sredstvima označavaju, izražavaju te oblikuju emocije, vrijednosni stavovi i ukupna percepcija umjetne inteligencije u medijskom diskursu.

5.2.1. Eksplicitni evaluativni izrazi

Kao što je rečeno, eksplicitni evaluativni izrazi obuhvataju jezička sredstva koja direktno obilježavaju ili izražavaju neku emociju ili emocionalno stanje, te ocjenjuju osobu, predmet ili pojavu. U kontekstu vještačke inteligencije to su najčešće pozitivni i negativni atributi kojima emitenti tj. autori/novinari nedvosmisleno daju evaluativni sud. Pri tome je važno naglasiti da se uz eksplicitne evaluativne izraze vežu i tzv. dvostruke semantičke propozicije. Jedna je uvijek ekspresivna tj. evaluativna, dok je druga obično čisto informativna tj. deskriptivna.

(1) *Alati poput ClaimBustera i AdVerif.ai su izvanredni [...]* (P1)

Pridjev tj. elativ *izvanredni* direktno označava visok stepen vrijednosti i predstavlja evaluativnu tj. ekspresivnu propoziciju (*ClaimBuster i AdVerif.ai su izvanredni*). Nasuprot tome bi druga propozicija (*ClaimBuster i AdVerif.ai su alati*) bila čisto informativna odnosno deskriptivna. Još neki od primjera su:

(2) *Vještačka inteligencija je ključna za identifikaciju korelacija koje nisu odmah uočljive ljudskom oku [...]* (P2)

I u ovom primjeru se može primijetiti elativ *ključna* koji eksplicitno pozitivno valorizira ulogu umjetne inteligencije (ekspresivna propozicija), a istovremeno nosi i informaciju da ona omogućava pronalaženje veza koje ljudsko oko ne može odmah uočiti.

(3) *[...]Moramo biti vrlo pažljivi i promišljeni jer je AI potencijalno vrlo opasna.* (P3)

I ovaj primjer prikazuje eksplicitno vrednovanje, no ovaj put u negativnom pravcu. Predikacijom *je potencijalno vrlo opasna* iskazuje se negativna emocija koja se može manifestovati kao strah ili zabrinutost, iako se ista prilogom *potencijalno* pokušava djelomično ublažiti.

Pored navedenog, u korpusu se pojavljuju i tri primjera u kojima se eksplicitno označavanje emocija veže uz citate tj. realizira putem referencijalne intertekstualnosti na nivou aktera. Radi se konkretno o citranju stavova poznatih ličnosti odnosno autoriteta iz različitih oblasti (glumci, tehnološki vizionari, naučnici). Osim što pojačavaju vjerodostojnost, njihove izjave imaju i emocionalnu dimenziju. Kada se citira neka poznata ličnost koja izražava zabrinutost ili oduševljenje, možemo reći da sama slika te osobe, njena javna reputacija, uspjesi ili popularnost mogu izazvati sličnu emociju kod recipijenata. Ovim se ostvaruje emocionalno povezivanje s recipijentom: fanovi ili poštovaoci određene ličnosti mogu vrlo lako usvojiti njen stav, koji se nerijetko predstavlja dramatično ili senzacionalistički. Primjeri iz korpusa:

(4) *Brzi napredak vještačke inteligencije (AI) preoblikuje globalno tržište rada na način koji tek počinjemo da razumijemo. Bill Gates predviđa: od bezbroj profesija, samo tri će zaista izdržati AI revoluciju. Ova perspektiva postavlja ključna pitanja o našoj spremnosti za takvu transformativnu promjenu [...]* (P4)

Bill Gates se navodi kao ugledna ličnost iz tehnološkog svijeta, što istog trenutka djeluje kao argument autoriteta (osnivač Microsofta, svjetski filantrop, inovator). Performativni glagol *predviđa* uvodi izvjesnu „proročku” dimenziju, pojačavajući utisak vjerodostojnosti. Upotrebom kvantitativnih iskaza (*od bezbroj profesija, samo tri...*) naglašava se ekskluzivnost i širi potencijalni strah (samo tri profesije „preživljavaju”).

(5) *Zvijezda kultnih 'Prijatelja' izrazila je zabrinutost za budućnost glumaca, ali i istakla da je brine budućnost umjetne inteligencije [...]* (P5)

Samim navođenjem da je riječ o zvijezdi kultnih 'Prijatelja' stvara se emocionalna povezanost s recipijentima, naročito fanovima ove serije. Njen eksplicitno iskazan stav – *zabrinutost za budućnost* – navodi recipijenta da i sam razmisli o tome kako se umjetna inteligencija reflektuje na kreativnu industriju. Ovo nije samo briga IT stručnjaka, nego i osoba iz (šire) javnosti i kreativnog sektora.

(6) *Nobelovac i 'kum umjetne inteligencije' poslao upozorenje: prijetnja izumiranju ljudi je stvarna [...]* (P6)

Isticanje titula *nobelovac* i *kum umjetne inteligencije* tipičan je primjer apeliranja na autoritet, budući da je Hinton jedan od pionira „deeplearning” pristupa. Njegove ozbiljne, apokaliptične tvrdnje (*prijetnja izumiranju ljudi*) djeluju još snažnije jer dolaze od nekoga iz struke. Dodatno, upotreba riječi *upozorenje* predstavlja performativ koji nosi snažan emotivni naboj i opominje čitaoca da taj stav treba uzeti u obzir kao urgentan i kredibilan. Možemo zaključiti da je uloga ovog intertekstualnog sredstva da se podigne nivo povjerenja. Kada autoriteti upozoravaju ili se oduševljavaju, re-

cipijent doživljava sličnu emociju, što je mnogo snažnije nego kada se radi o anonimnom stručnjaku ili političaru. Atributivne fraze poput *kum umjetne inteligencije* ili *zvijezda 'Prijetelja'* dodatno djeluju kao metadiskurzivni signali, sugerirajući ko govori i zašto je to važno – nivo aktera.

5.2.2. Metaforički izrazi

Već je rečeno da su metafore učestali retorički i kognitivni resursi u kojima se apstraktni pojmovi poput umjetne inteligencije približavaju čitaocu putem poznatih modela iz svakodnevnog iskustva. U korpusu možemo izdvojiti konvencionalne (ustaljene) i konceptualne metafore. Konvencionalne metafore su one koje su se, kako smo rekli u teorijskom dijelu, toliko „udomaćile” u jeziku da ih više ne doživljavamo kao stilski obilježene, a često se koriste i u formalnim kontekstima (up. Schwarz-Friesel 2013). Primjer iz korpusa:

(7) *Napredak vještačke inteligencije preoblikuje globalno tržište rada [...] (P7)*

Glagol *preoblikovati* čest je dio kolokacije kojom se opisuje globalni utjecaj neke tehnologije ili pojave, a definira se kao „dati ili dobiti drugi oblik; preobličiti” (Čedić et al. 2007: 803). Iako, dakle, sadrži slikovito poređenje (poput mijenjanja oblika nečega), u javnom se diskursu toliko često koristi da se percipira kao stilski relativno neutralan izraz.

Za razliku od konvencionalnih metafora, konceptualne metafore zasnovane su na dubljim kognitivnim mapiranjima: jedan apstraktni koncept (umjetna inteligencija) shvata se kroz pojam iz drugog semantičkog okvira (revolucija, sila, transformator). U analiziranom korpusu primjeri jezičkih metafora bazirani su na konceptualnoj metafori UMJETNA INTELIGENCIJA JE RADIKALNA PROMJENA, gdje se ona doživljava kao entitet koji izaziva korjenite transformativne procese. Reprezentativni primjeri iz korpusa su:

(8) *Kreće revolucija! Pogledajte kako će umjetna inteligencija suditi borbu [...] (P8)*

Ovdje se umjetna inteligencija prikazuje kao revolucija – time se ne ukazuje samo na tehnološki napredak, nego i na „korjenit preobražaj, preokret na nekom polju života i rada” (Čedić et al. 2007: 992). Ova metafora implicira dinamičnu i neizbježnu promjenu, koja može izazvati i uzbuđenje i strah, zavisno od recipijentovih asocijacija vezanih uz koncept REVOLUCIJA.

(9) *VI je sila koja potpuno mijenja igru u strateškoj komunikaciji. (P9)*

Ovdje se vještačka inteligencija (VI) konceptualizira kao sila, što implicira moć i neizbježnost njenog utjecaja, dok izraz *mijenja igru* sugerise potpunu promjenu po-

stojećih pravila. Ovakva jezička konstrukcija još jasnije ističe koncept umjetne inteligencije kao radikalne promjene.

Ovakve metafore nose jače značenjske implikacije i mogu snažnije utjecati na stavove i emocije čitalaca jer ne djeluju samo kao stilska sredstva, već oblikuju i način na koji razumijemo samu temu. Revolucija, na primjer, može zvučati uzbudljivo, ali i zastrašujuće – zavisno od toga da li recipijent ima pozitivne ili negativne asocijacije na korjenite promjene.

Na taj način, konceptualne metafore pospješuju implicitnu emocionalnost diskursa: iako se nigdje ne kaže da je umjetna inteligencija izričito opasna ili odlična, samom metaforom revolucije ili sile emitenti navode recipijente da razmišljaju o vještačkoj inteligenciji kao o nečem snažnom i transformativnom.

5.2.3. *Semantički kontrasti*

Pored metaforičkih izraza i semantički kontrasti se često pojavljuju u korpusu. Oni postavljaju dvije ili više suprotstavljenih tvrdnji (npr. pozitivna i negativna strana jedne iste pojave), čime se „obavijaju” određenom interpretacijom kako bi se recipijentu predložio ili nametnuo određeni doživljaj tj. emocionalno stanje. U nastavku će biti navedeno nekoliko primjera iz korpusa.

(10) *Alati poput ClaimBustera... su izvanredni... naspram napornih manuelnih provjera.* (P10)

Jasno je, dakle, da i u kontrastnim izrazima imamo duple semantičke propozicije koje emitent evaluativno kodira na način da jedna uvijek naglašava ono što je pozitivno (u ovom primjeru *izvanrednost AI alata*) a druga, u kontrastu, ono što je negativno (u ovom primjeru *naporne manuelne provjere*), što umjetnu inteligenciju u cjelini stavlja u pozitivnu poziciju u odnosu na ljudski rad.

(11) *AI je superiornija od čovjeka u identifikaciji određenih korelacija, ali ljudsko uredničko prosuđivanje ostaje nezamjenjivo.* (P11)

Ovdje se suprotstavlja *superiornost umjetne inteligencije* određenim sposobnostima *nezamjenjivog ljudskog faktora*. Ovakva kontrastiranja često se koriste da se pojačaju ili ublaže određene emocionalne poruke. U ovom konkretnom primjeru se pokušava ublažiti potencijalni strah izazvan propozicijom *AI je u nekim sferama superiornija od čovjeka*, naglašavajući da ljudski faktor poput uredničkog prosuđivanja ipak ostaje nezamjenjiv.

(12) *Vještačka inteligencija donijela je neke koristi društvu 2024. godine, uprkos rastućim zabrinutostima zbog njenog potencijalnog utjecaja na čovječanstvo.* (P12)

Uz pomoć navedenog primjera (12), možemo objasniti da se semantički kontrasti često povezuju i sa semantičkim okvirima (tzv. frames). Umjetna inteligencija se opisuje kao *korisna*, ali i *opasna*. No, također se može primijetiti da se uz *koristi vještačke inteligencije* veže neodređeni determinator *neke* što se treba interpretirati kao vrsta strategijskog framinga. Iako postoje vrlo konkretne koristi i prednosti koje je AI donijela i koje su se eksplicitno mogle navesti, one se marginaliziraju i svjesno tretiraju kao neodređene, a upravo zbog emitentovog nastojanja da smanji semantičku vrijednost pozitivne propozicije (*koristi vještačke inteligencije*) i time omogućí jaču semantičku integraciju i emocionalni efekat negativnih propozicija (*zabrinutost*, *vještačka inteligencija je potencijalno loša po čovječanstvo*).

Ovakve kombinacije kontrasta i semantičkih okvira čine da se recipijent neprestano kreće između dvije krajnosti (npr. *entuzijizam* i *bojazan*), prilikom čega je nerijetko već u samom tekstu sugerisan preferirani (emitentov) interpretativni okvir. Time se dodatno ističe implicitni emocionalni naboj koji zavisi i od znanja kojima recipijent raspolaže, njegovih iskustava i stavova. Za neke će *revolucionarnost* i *nezamjenjivost* imati isključivo pozitivne mentalne reprezentacije, dok će kod drugih te iste riječi izazvati sumnju i strah.

5.2.4. Personifikacija

Rekli smo da se uz metafore vrlo često vežu i druge retoričke figure, posebno personifikacija, koja se, kao što je općepoznato, odnosi na pripisivanje ljudskih osobina ili uloga nečemu što nije čovjek, pa se tako vještačka inteligencija prikazuje kao *biće* koje *razumije*, *analizira*, *pomaže* itd. Pokazat ćemo to na nekim konkretnim primjerima iz korpusa.

(13) *Umjetna inteligencija pomaže novinarima da procijene pouzdanost [...]* (P13)

Glagol *pomagati* (*da se nešto procijeni*) sugerše u ovom primjeru da umjetna inteligencija vrši neku vrstu svjesne i pozitivne radnje.

(14) *AI alat razumije kolokvijalni jezik [...]* (P14)

Glagol *razumije* je tipično ljudska aktivnost koja se ovdje pripisuje umjetnoj inteligenciji tj. softveru baziranom na umjetnoj inteligenciji.

(15) *AI sudija će analizirati svaku rundu i donijeti presudu [...]* (P15)

Ovdje je umjetna inteligencija doslovno postavljena u ulogu sudije, čime se dodatno naglašava njena autonomnost i objektivnost.

Personifikacija djeluje na implicitnom planu emocionalnosti – kada čitalac vidi da se umjetna inteligencija „ponaša” poput čovjeka, može osjećati ili olakšanje (zbog

koristi jednog takvog asistenta) ili strah (zbog ljudskih sposobnosti koje mašina preuzima, što može voditi ka dehumanizaciji radne snage ili sl.).

5.2.5. *Hiperbola*

I hiperbolični izrazi se vrlo često pojavljuju uz metafore i podrazumijevaju preuveličavanje, bilo ono pozitivno ili negativno. Iako u korpusu nisu jako česte, postoje slučajevi koji nastoje da naglase *nevjerovatan* potencijal umjetne inteligencije ili, suprotno, njene *katastrofalne* posljedice. Nekoliko primjera iz korpusa će poslužiti kao ilustracija rečenog.

(16) *AI tehnologije postaju nezamjenjivi alati.* (P16)

Nominacija *nezamjenjivi alati* može djelovati pretjerano zbog apsolutnog pridjeva *nezamjenjiv*, jer se implicira da više nije moguće funkcionisati bez AI tehnologije.

(17) *AI se razvija vrtoglavom brzinom [...]* (P17)

Vrtoglava brzina je tipičan hiperbolični izraz, pri čemu je apsolutni pridjev *vrtoglav* upotrijebljen u svom prenesenom značenju *nagao*, *brz*; *koji izaziva vrtoglavicu* (Čedić et al. 2007: 1233).

(18) *Postoji 10 do 20 % šanse da AI tehnologija uzrokuje izumiranje ljudske rase [...]* (P18)

Čak i ovaj način prezentiranja umjetne inteligencije publici – u okviru procenatualnog izražavanja šanse da uzrokuje izumiranje čovječanstva – djeluje, iako je tipičan za naučni jezički stil i ostavlja kvazinaučni dojam, hiperbolički i vrlo senzacionalistički.

Hiperbole, dakle, obično imaju funkciju privlačenja pažnje recipijenata odnosno čitalaca i mogu izazvati snažne emocionalne reakcije, što se posebno uklapa u širi medijski kontekst borbe za klikove i čitanost.

Prikazom ovih hiperboličkih izraza zaokružujemo prikaz rezultata kvalitativne analize koja je pokazala koja se jezička i retorička sredstva i na koji način koriste u bosanskohercegovačkom medijskom diskursu o umjetnoj inteligenciji da bi se označila ili iskazala emocionalnost. Slijedi završno poglavlje u kojem ćemo sumirati najvažnije zaključke.

6. ZAKLJUČAK

Rezultati do kojih se došlo u ovom radu jasno pokazuju da bosanskohercegovački medijski diskurs o umjetnoj inteligenciji uvelike oscilira između isticanja potencijal-

nih koristi (brža obrada informacija, podrška različitim djelatnostima) i naglašavanja prijetnji (gubitak poslova, nepredvidiv razvoj, čak i izumiranje ljudske rase). Na intratekstualnom nivou, analiza jezičkih i retoričkih sredstava ukazuje na sljedeće:

1. Eksplicitna emocionalnost (npr. *opasna tehnologija, izvanredni AI alati*) čini oko trećine svih primjera, direktno usmjeravajući reakciju recipijenata ka pozitivnom ili negativnom stavu.
2. Uz eksplicitnu emocionalnost veže se i intertekstualno odnosno retoričko pozivanje na autoritete (Bill Gates, Lisa Kudrow, Geoffrey Hinton), što pojačava emocionalni dojam, jer u javnom mnijenju te osobe uživaju kredibilitet i/ili popularnost.
3. Implicitno izražavanje emocionalnosti: metafore (posebno konceptualna metafora UMJETNA INTELIGENCIJA JE RADIKALNA), semantički kontrasti, personifikacija i hiperbola češće su i snažnije sugerišu emocije poput straha, fascinacije ili ambivalentnosti, a da se emocija sama ne mora eksplicitno imenovati.

Kada se ovi rezultati sagledaju na transtekstualnoj razini, primjećuje se da se stvara prilično ujednačena slika o umjetnoj inteligenciji kao fenomenu koji je istovremeno nezaobilazan i nesiguran. Time se formira ambivalentno znanje o umjetnoj inteligenciji: tehnologija se predstavlja kao *revolucionarna* (i stoga poželjna), ali i *opasna* (i stoga izaziva zabrinutost). Ovakva kontrasna odnosno dualna poruka reproducira se u bosanskohercegovačkim medijima i time uveliko doprinosi oblikovanju javnog mišljenja o vještačkoj inteligenciji u BiH.

Možemo, dakle, zaključiti da znanje o umjetnoj inteligenciji u bosanskohercegovačkom medijskom kontekstu ne nastaje samo putem stručnih rasprava, već i putem emotivno nabijenih, često senzacionalističkih iskaza, što može utjecati na percepciju mogućih rizika i koristi.

S obzirom na složenost teme i brz razvoj umjetne inteligencije, za buduća istraživanja bilo bi korisno proširiti korpus, uključiti i analizu komentara recipijenata i/ili proširiti hronološki okvir kako bi se vidjelo da li se i kako diskurs o vještačkoj inteligenciji razvija kroz duži period. Svakako, ovaj rad pokazuje da jezik nije samo sredstvo za opisivanje fenomena, već i bitan mehanizam za oblikovanje našeg odnosa prema umjetnoj inteligenciji kao fenomenu 21. stoljeća.

LITERATURA

1. Čedić, Ibrahim et al. (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
2. Čović-Filipović, Alma (2016), "Jezične strategije izražavanja afektivnosti u diskursu o Sarajevskom atentatu", *Примењена лингвистика*, 17, 137–149.
3. Fiehler, Reinhard (2011): "Wie kann man über Gefühlesprechen? Sprachliche Mittel zur Thematisierung von Erleben und Emotionen", U: Ebert, Lisannem; Carola Gruber, Benjamin Meisnitzer, Sabine Rettinger (ur.), *Emotionale Grenzgänge. Konzeptualisierungen von Liebe, Trauer und Angst in Sprache und Literatur*, Köhnerhaus & Neumann, Würzburg, 17-33.
4. Holdsworth Jim, Mark Scapicchio (2024): *Was ist Deep Learning?* URL: <https://www.ibm.com/de-de/topics/deep-learning> (04.02.2025.)
5. Miladinović, Anđela (2023), "Kritička analiza metafora u medijskom diskursu o veštačkoj inteligenciji na srpskom jeziku", *Philologija*, 21, 53-73.
6. Niehr, Thomas (2014), *Einführung in die linguistische Diskursanalyse*, WGB (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt
7. Pociask, Janusz (2022), "Zur sprachlichen Kodierung von Emotionen im Diskurs", *Forum Filologiczne Ateneum*, 1(10), 125-142.
8. Schwarz-Friesel, Monika (2008), "Sprache, Kognition und Emotion: Neue Wege in der Kognitionswissenschaft", u: Kämper, Heidrun, Ludwig M. Eichinger (ur.), *Sprache - Kognition - Kultur. Sprache zwischen mentaler Struktur und kultureller Prägung*. de Gruyter, Berlin - New York, 277-301.
9. Schwarz-Friesel, Monika (2013), *Sprache und Emotion. Zweite, aktualisierte und erweiterte Auflage*, Narr Francke Attempto Verlag GmbH, Tübingen
10. Spieß, Constanze (2024), "Keine Panik vor der KI – Zuschreibungshandlungen in Diskursen über Künstliche Intelligenz. Einlinguistische Perspektive", u: Schreiber, Gerhard, Lucas Ohly (ur.), *KI: Text. Diskurse über KI-Textgeneratoren*, Walter de Gruyter, Berlin - Boston

IZVORI

1. P1: <https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/uloga-vjestacke-inteligencije-u-provjeri-cinjenica-i-borbi-protiv-dezinformacija> (04.02.2025.)
2. P2: <https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/uloga-vjestacke-inteligencije-u-provjeri-cinjenica-i-borbi-protiv-dezinformacija> (04.02.2025.)

3. P3: <https://www.oslobodjenje.ba/magazin/tehnologija/nobelovac-i-kum-umjetne-inteligencije-poslao-upozorenje-prijetnja-izumiranju-ljudi-je-1009719/> (04.02.2025.)
4. P4: <https://www.vijesti.ba/clanak/673452/gates-predvidja-samo-tri-profesije-ce-prezivjeti-revoluciju-ai-a> (04.02.2025.)
5. P5: <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/lisa-kudrow-o-podmladivanju-toma-hanksa-umjetnom-inteligencijom-u-novom-filmu-brine-me-buducnost/241218095> (04.02.2025.)
6. P6: <https://www.oslobodjenje.ba/magazin/tehnologija/nobelovac-i-kum-umjetne-inteligencije-poslao-upozorenje-prijetnja-izumiranju-ljudi-je-1009719/> (04.02.2025.)
7. P7: <https://www.vijesti.ba/clanak/673452/gates-predvidja-samo-tri-profesije-ce-prezivjeti-revoluciju-ai-a> (04.02.2025.)
8. P8: <https://www.klix.ba/sport/borilacki-sportovi/krece-revolucija-pogledajte-kako-ce-umjetna-inteligencija-suditi-borbu-furyja-i-usika/241220117> (04.02.2025.)
9. P9: <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/borba-za-istinu-u-digitalnom-dobu-1004844/> (04.02.2025.)
10. P10: <https://www.vijesti.ba/clanak/673452/gates-predvidja-samo-tri-profesije-ce-prezivjeti-revoluciju-ai-a> (04.02.2025.)
11. P11: <https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/uloga-vjestacke-inteligencije-u-provjeri-cinjenica-i-borbi-protiv-dezinformacija> (04.02.2025.)
12. P12: <https://avaz.ba/sci-tech/tehnologija/948121/tehnoloska-godina-iza-nas-od-uzoraka-s-tamne-strane-mjeseca-do-pomaka-u-borbi-protiv-raka> (04.02.2025.)
13. P13: <https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/uloga-vjestacke-inteligencije-u-provjeri-cinjenica-i-borbi-protiv-dezinformacija> (04.02.2025.)
14. P14: <https://www.klix.ba/biznis/jelena-sretenovic-digitalizacija-i-podaci-nas-povezuju-nas-prioritet-je-sigurnost-u-svijetu-transakcija/241231038> (04.02.2025.)
15. P15: <https://www.klix.ba/sport/borilacki-sportovi/krece-revolucija-pogledajte-kako-ce-umjetna-inteligencija-suditi-borbu-furyja-i-usika/241220117> (04.02.2025.)
16. P16: <https://www.vijesti.ba/clanak/673452/gates-predvidja-samo-tri-profesije-ce-prezivjeti-revoluciju-ai-a> (04.02.2025.)

17. P17: <https://www.vijesti.ba/clanak/673452/gates-predvidja-samo-tri-profe-sije-ce-prezivjeti-revoluciju-ai-a> (04.02.2025.)
18. P18: <https://www.oslobodjenje.ba/magazin/tehnologija/nobelovac-i-kum-um-jetne-inteligencije-poslao-upozorenje-prijetnja-izumiranju-ljudi-je-1009719/> (04.02.2025.)

LINGUISTIC MANIFESTATIONS OF EMOTIONALITY IN THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN MEDIA DISCOURSE ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Summary:

This paper explores the linguistic and rhetorical means used to express emotionality in Bosnian-Herzegovinian media discourse on artificial intelligence (AI). The corpus consists of 15 newspaper articles published in December 2024 on the portals Media.ba, Klix.ba, Vijesti.ba, Avaz, and Oslobođenje. The analysis combines quantitative and qualitative methods within the DIMEAN discourse-linguistic model, focusing on the intratextual level (lexical-stylistic and semantic analysis). The results show the presence of both explicit (directly named emotions and value judgments) and implicit emotional expressions (metaphors, personification, hyperbole, semantic contrasts), with the latter being more frequent. The public discourse on AI oscillates between emphasizing potential benefits (revolutionary improvements to human activities) and concerns (job losses, unpredictable consequences). References to authoritative figures (Bill Gates, Geoffrey Hinton, Lisa Kudrow) further intensify the emotional dimension, as these public figures' attitudes resonate with readers. Overall, the analysis indicates that Bosnian-Herzegovinian media, by portraying AI as both advantageous and risky, significantly shape public knowledge and attitudes toward this technology. Future research could include a larger sample and a longer time span to examine more thoroughly the evolving nature of AI discourse.

Key words: emotionality; artificial intelligence; discourse-linguistic analysis; Bosnian-Herzegovinian media discourse

Adresa autora
Author's address

Nedim Livnjak
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nedim.livnjak@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Nejla Kalajdzisalihović, Aneta Naumoska

PROTECTIVE EUPHEMISMS IN DISCOURSE AND INTERACTION:

A NAMING CLASSIFICATION PERSPECTIVE ON AGED CARE

FACILITIES / EUFEMIZMI U DISKURSU I INTERAKCIJI:

STRATEGIJE IMENOVANJA USTANOVA ZA BRIGU O

OSOBA MA STARIJE ŽIVOTNE DOBI 133

Anamarija Gjuran Coh

PRIHVATLJIVOST I UPORABA ANGLIZAMA U JEZIKU

MEDICINSKE STRUKE S PRAGMATIČKOG ASPEKTA /

THE ACCEPTABILITY AND USE OF ANGLICISMS IN THE

LANGUAGE OF MEDICINE: A PRAGMATIC PERSPECTIVE 147

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.103

UDK 81'373.72:316.774
81'42:174.3

Primljeno: 05. 03. 2025.

Pregledni rad
Review paper

Nejla Kalajdžisalihović, Aneta Naumoska

PROTECTIVE EUPHEMISMS IN DISCOURSE AND INTERACTION: A NAMING CLASSIFICATION PERSPECTIVE ON AGED CARE FACILITIES

The aim of the paper is to provide an insight into morphosyntactic and lexical strategies employed to name aged care facilities in Bosnia and Herzegovina. It is also necessary to compare their translation equivalents into English in order to reach general conclusions about the naming classification strategies employed and availability of the information in the English language on the internet. Furthermore, as protective euphemisms are frequently related to taboo words and concepts that vary across cultures, the paper also discusses how protective euphemisms may be related to politically correct language and linguistic policy creation. The paper proposes that the varying use of euphemistic strategies employed could be due to the lexical strategies available, cultural differences and differing levels of understanding regarding sensitive language use. The theoretical framework is grounded in research conducted by BurrIDGE (2012), Benczes and BurrIDGE (2015), Felton (1969), Halmari (2011), and Candrian (2015) to provide a more comprehensive understanding of euphemisms and their role in shaping contemporary language use.

Key words: aged care; Bosnia and Herzegovina; people-first, protective euphemism, naming strategies

1. INTRODUCTION

As observed in previously published works, euphemisms are frequently referred to as to a category of inoffensive alternatives for expressions that speakers or writers prefer not to use in executing a particular communicative intention on a given occasion (Burridge 2012: 66). Researching protective euphemisms may serve to better understanding of cognitive mechanisms involved in language production (i.e. activating vocabulary) and the links between language, emotion (the affective component) and culture. In this paper, two categories of euphemisms will be introduced: (a) those from the domain of situational everyday discourse and interaction, in which speakers of English use inoffensive alternatives in performing a particular communicative function to talk about illnesses, and (b) euphemisms from the domain of taboo words and expressions (e.g. on ‘death’, ‘dying’, ‘end of life’). These categories will be discussed in terms of syntactic and lexical naming strategies for aged care and aged care facilities using a small-sized corpus from Bosnia and Herzegovina. The theoretical framework relies on previous studies by Felton (1969), Halmari (2011), Burridge (2012), Benczes and Burridge (2015; 2018), and Candrian (2015).

1.1. Euphemism and political correctness

According to Burridge (2012: 67-71), there are different types of euphemisms: (a) *protective euphemisms*, which are used to avoid offense, (b) *underhand euphemisms*, used to mystify and to misrepresent, (c) *uplifting euphemisms*, used to talk up and to inflate, (d) *provocative euphemisms*, used to reveal and to inspire, (e) *cohesive euphemisms*, used to show solidarity, and (f) *ludic euphemisms*, used for fun and to entertain. One of the six euphemism categories mentioned above and discussed in this paper is the *protective euphemism*, which is employed “to shield and to avoid offense” (Burridge 2012: 67). These euphemisms are closely related to taboos that vary greatly between cultures and diachronically.

Another related term that is important to mention is *political correctness*. Politically correct language connects linguistic, historical, cultural, and social issues and is often mentioned in relation to the concept of the *euphemism treadmill* (Pinker 2008) or the phenomenon of euphemisms becoming less euphemistic over time thus undermining the euphemistic quality of the word (Allan 2019: 189). Furthermore, political correctness (PC) is also discussed as the “term used to refer to language that seems intended to give the least amount of offense, especially when describing groups identified by ex-

ternal markers such as race, gender, culture, or sexual orientation. (...) The term has often been used derisively to ridicule the notion that altering language usage can change the public's perceptions and beliefs as well as influence outcomes" (Roper 2024).

1.2. The 'people-first' approach

In 1983, members of the AIDS self-empowerment movement created euphemistic vocabulary in response to the stigma that surrounded the illness. The movement sought to replace the term *victim* with *person with AIDS* (Benczes & Burrridge 2018: 4). In addition, many articles from the early 1990s, for instance, advocated replacing *premodified* nouns with *postmodified nouns* in a 'people-first' approach. The proposal activates phrases consisting of 'N + postmodifier'. The postmodifier can be a relative sentence that begins with the relative pronoun *who* (typically *who has/have* or the *-ing* form, e.g. *living with...*), or it can be a prepositional phrase introduced by *with*, as in *a person living with AIDS*. In relation to this rule, many institutions (e.g. in the United States) changed their official names (when it comes to aged care facilities, cf. *Specijalni izvještaj o stanju ljudskih prava starih osoba*, 2010; Halmari 2011).

Taking the above-given theoretical background into account, the paper aims to answer the following questions based on qualitative data analysis from the corpus that will be discussed below: (1) Is the morphosyntactic pattern of the 'people-first' approach found in names of aged care facilities in Bosnia and Herzegovina?, (2) Which (other) lexical strategies are employed when it comes to naming aged care facilities in Bosnia and Herzegovina?, (3) What reasons may contribute to an inconsistent usage of protective euphemisms and their translation equivalents into English? Based on exploratory research, it is proposed that morphosyntactic and lexical euphemistic strategies are inconsistently employed in the case of the adjectives and nouns in the names of aged care facilities, which affects consistency in the case of their translation equivalents.

2. PROTECTIVE EUPHEMISMS FOR HEALTH-RELATED CONDITIONS

The bond between word, meaning and a changing world continues to be a driving force behind language change (Burrridge 2012). The importance in recognizing the functions of protective euphemisms, for instance, remains a challenge when dealing with sensitive topics, avoiding confrontation and conforming to societal norms. On

the other hand, in the English language, for instance, some websites still refer to illnesses and conditions without a particular reference to politically correct language in public discourse (e.g. *addictions*, *infertility*, *obesity*¹; *drug addicts*²).

In addition, Benczes and Burrige (2018; 2006) state that death notices and obituaries use expressions like *died after a prolonged illness* or even after *a long battle against illness*. We could say that the language of euphemism in the case of an illness is frequently used as a means to distance oneself from a disease or a health-related condition. These terms are often used to avoid stigma, reduce fear, or offer comfort when discussing serious health issues as in some common protective euphemisms such as: *not feeling 100%* (a gentle way to say someone is unwell or struggling with a condition), *health challenge* or *health issue* (a more neutral way to discuss an illness, often used to reduce stigma), *health setback* (suggests a temporary issue rather than a chronic or severe illness), *fighting a condition* or *battle with (illness)* (often used for serious illnesses like cancer to emphasize resilience and courage), *condition* (a catch-all term that avoids directly naming the illness), *memory issues* or *cognitive decline* (used as a gentle way to describe dementia or Alzheimer's disease), *life-limiting illness* (a term used to describe terminal illnesses, focusing on the impact rather than the prognosis), *going through treatment* (implies that someone is dealing with a health issue without specifying the illness), *unwell* or *indisposed* (formal terms that can refer to any kind of sickness, often used when privacy is preferred), *chronic condition* (used for ongoing illnesses like diabetes or arthritis, often to normalize rather than dramatize), *immunocompromised* (a neutral way to describe someone with a weakened immune system, often used instead of describing specific illnesses), *mobility issues* or *mobility challenges* (a respectful way to refer to physical disabilities or limitations), *declining health* (a gentle way to describe an aging person or someone in deteriorating health), *delicate health* (suggests someone has ongoing health issues or is prone to illness without giving details), *struggling with (specific illness)* (implies that someone is facing health challenges without making it sound overly dire), and *life-altering condition* (refers to conditions that significantly impact daily life, such as paralysis or severe trauma, in a respectful way). These euphemisms provide a sense of empathy, soften the language, and respect privacy, making it easier to discuss health-related issues with compassion and sensitivity. The dictionary definitions may vary, as well as how euphemisms are employed in spoken and written discourse or both.

1 See: <https://www.catholiccompany.com/magazine/30-healing-saints-for-common-ailments-6207>

2 See: <https://www.cusan.org/Inspiration/Saints-to-Accompany-Us-in-Illness-and-Disability>

2.1. Guidelines on activating the ‘people-first’ approach

When referring to instructions on activating the ‘people-first’ approach in the English language, the guidelines provided by the American Psychological Association are given on the following categories: (1) First and foremost, prioritize people over their disabilities. Do not imply that a person as a whole is disabled (e.g. *disabled person*), (2) Do not label people based on their disabilities. Do not equate persons with their condition (e.g. *epileptics*), (3) Avoid overstressing the severity of a disability and refraining from using terms like *the disabled* that broaden the definition of the disability, (4) Employ emotionally neutral language and steer clear of phrases that imply helplessness, such as *stroke victim* or *suffer from a stroke*, (5) Avoid offensive expressions (e.g. *cripple*) (Stamenković 2017: 327). These guidelines will be important to refer back to in the corpus analysis provided below.

2.2. Communication in emergency situations – discourse and interaction

In line with the above-stated, what is particularly significant to mention in relation to politically correct language and protective euphemism in discourse and interaction is the so-called *clinical algorithm* (Groopman 2007) which is employed in clinical settings that may serve as an illustration on how formulaic language is used in order to maintain dialogue and gain responses from the patient as a form of routine practice and conversation. What could be added to the theoretical framework on dialogues in emergency situations are the clinical algorithms of MedLink, for instance, as there is usually not much time to decide on how to act during a medical situation (for examples on MedLink dialogues, see Emery & Roberts 2018 [transcripts]) or AI-generated dialogues that are administered through phone (see Bruzek 2014; Johnson 2018). In these cases, the emergency communication and the medium may have a priority over politically correct language unlike in the situations where euphemisms and politically correct language should be used in official and written documents, content available on the internet that is used for obtaining information about a particular facility in different languages, etc.

3. PROTECTIVE EUPHEMISMS FOR CARE AT THE END OF LIFE

Studies on taboo words related to ‘death’ and ‘end of life’ frequently look at how language reflects social norms and cultural attitudes. The language people generally use when discussing death has implications and consequences on care procedures as well.

Protective euphemisms for end-of-life care in the English language, for instance, are often used to create a sense of peace, dignity, and comfort. These terms are frequently used by caregivers, medical professionals, and families to bring comfort or avoid distress, which may be observed from the following collocations with the noun *care* as in: *comfort care*, *palliative care*, *hospice care*, *end-of-life care*, *transition care*, *supportive care*, *quality-of-life care*, *dignity care*, *restful care*.

These terms help convey respect and compassion, recognizing the importance of *face-work* (Goffman 1955), comfort, dignity, and support during the final phase of a person's life. Candrian (2015), for instance, illustrates some of the problems and conflicts that caregivers encounter through the personal accounts and viewpoints of patients, family members, and medical professionals. Candrian contends that a developed, moral, and involved society must prioritize the care provided for individuals, particularly the elderly, as death and dying are usually associated with the realm of the unknown, superstition, fear, and taboo words across different cultures and regardless of religion (see Allan & Burridge 2006). In addition, as observing rituals has changed during COVID-19, this topic is becoming even more taboo than it was, which again calls for more attention and attentiveness to how the world has changed.

Therefore, and in relation to the examples discussed, it may be observed how “discourses distribute meanings around life and death” (Candrian 2015: 17). It is for this reason as well that the strategies employed for naming aged care facilities are relevant in the domain of public discourse.

4. METHODOLOGICAL FRAMEWORK

For the purpose of the present research, official names of aged care facilities in Bosnia and Herzegovina have been analyzed to assess their morphosyntactic and lexical naming patterns. The names of aged care facilities were collected through Google search engine using the following (non-PC) query: “starački dom, Bosna i Hercegovina” (data retrieved in August 2024). The retrieved websites' content was analyzed for morphosyntactic and lexical strategies used for naming of 20 aged care facilities in different parts of the country. The official names were then compared against their machine translation equivalents in English provided by Google maps on the right-hand side of the screen. However, no official translations into English were found on individual websites. It has also been noted that some aged care facilities have more than one official name and that some discrepancies exist between the official websites

content and the facilities' profiles on social networks, such as Facebook. The research is not all-encompassing as Google search may provide different results at different times. However, the results obtained during the period this research was conducted may serve for additional expanded research and comparisons with the neighbouring countries.

5. DISCUSSION

When it comes to the available information at the time the research was conducted, as can be seen from Table 1, the descriptions or translation equivalents based on Google maps-generated machine translation vary from *nursing home* (36,6%), *retirement home* (45%) to *aged care* (9%). As far as machine translation into English is concerned when it comes to the head noun, these facilities are usually described as *homes* (metaphor of HOME) for people who have retired, i.e., are no longer active in the society or are *homes* (metaphor of HOME) for people who need care (*nursing*), which is in line with previous findings. Based on a small context-specific corpus (20), similarities were found as in the results obtained by Benczes & Burridge (2015) that refer to lexical naming strategies employed for aged care facilities in Bosnia and Herzegovina but not to the translation strategies employed. The brief descriptions in English are not professional translations aligned with the full name of the facility and serve more for orientation and provide definitions based on the content of the websites. If available, the text is positioned on the right side of the screen together with the map and address of the facility. What would be more important to analyse are the translation equivalents provided by human translators which were not available.

Table 1. Examples from the corpus: official names of nursing homes/aged care facilities across Bosnia and Herzegovina

Name of the institution	Results from Google maps machine translation
KJU “Gerontološki centar” Sarajevo	Retirement home in Sarajevo
JU Дом за <u>старија лица</u> Источно Сарајево / JU Dom za <u>starija lica</u> Istočno Sarajevo	Nursing home in Bosnia and Herzegovina
Paradise — Dom za <u>starije</u>	Retirement home in Bosnia and Herzegovina
VITALIS — dom za <u>starije i nemoćne osobe</u>	Retirement home in Ilidža
Dom Villa Filis	Nursing home in Sarajevo
<u>Starački</u> dom Park, Sarajevo	Retirement home in Vogošća
Care home Green/ Dom <u>penzionera</u> Green	Retirement home in Bosnia and Herzegovina
Dom za <u>starija lica</u> “DOBRINJA”	Retirement home in Bosnia and Herzegovina
<u>Starački</u> dom SENTIVO — Stojčevac	Nursing home in Bosnia and Herzegovina
<u>Starački</u> dom Natur Oaza Fojnica	Retirement home in Bosnia and Herzegovina
Dom Familia	Nursing agency in Sarajevo
<u>Starački</u> dom Ljubuški	Nursing home in Ljubuški
<u>Starački</u> dom Brčko “Vesna Mićanović”	Retirement home in Brezik
Dom za <u>stara lica</u> “Jezero”	Aged care in Čelić
Dom za stare i nemoćne osobe Miran san — Mostar	Nursing home in Mostar
Privatna ustanova dom za <u>starija lica</u> Žute Dunje	Retirement home in Bosnia and Herzegovina
<u>Starački</u> dom Mirsen	/
Dom za <u>starija lica</u> “Bardača”	Nursing home in Bosnia and Herzegovina
Dom za <u>stara i nemoćna lica</u> Alfa-V	Nursing home in Čađavac
Dom za <u>stara i nemoćna lica</u> “Jezero Pukiš”	Aged care in Čelić
Privatni dom za smještaj i njegu <u>starih lica</u> u Tešnju “Sira Dom”	Nursing home in Bosnia and Herzegovina
Dom za <u>stare i nemoćne</u> “Bičvić”, Dom <u>starih i nemoćnih</u> Bičvić d.o.o., Dom za <u>starije i nemoćne osobe</u> Bičvić	/

In the case of the present corpus, unlike in the study by Benczes & BurrIDGE (2015), there is usually no confusion for the reader in L1 as to what the facility stands for or what services it provides, except in the cases of total omission. Using English, but also other languages such as Italian, as a foreign language, is a strategy of omission but may be classified under the umbrella of euphemisms used to “mystify and to misrepresent”.

As can be observed from Table 2, there are, as proposed earlier, inconsistencies in the lexemes (adjectives for ‘old’ and nouns) used to denote (active) users of the healthcare facility, whereas total omission is present in three examples which use English words or words from other foreign languages, e.g. *Dom Villa Filis*, *Care Home Green*, *Dom Familia*. These three names can be related to the conclusions in previous studies which refer to conceptualizing the facility as either an upper-class family home or a holiday resort (*green home*, *oasis*), conceptualizing the facility as an upper-class family home (*villa*), conceptualizing the facility as a permanent place where one lives with his/her family, with reference to the feelings of belonging, comfort, etc., associated with it (Benczes & Burrridge 2015: 2-5, Felton 1969). In the case of the context-specific corpus discussed, the lexemes *žute dunje* (quince) may evoke the feeling of comfort and references to a grandparents’ house. The words *selo* (village) and *zajednica* (community) have not been found in the Bosnian-Herzegovinian corpus (see Felton 1969). The words *park* (park) and *jezero* (lake) were used as the only lexemes with references to landscape and natural surroundings.

Table 2. Adjective (old/elderly) + Noun (person/individual/0) in names of Bosnian-Herzegovinian aged care facilities

<i>starija lica</i>	elderly persons
<i>stariji</i>	the elderly
<i>starije i nemoćne osobe</i>	elderly and frail individuals
<i>stara lica</i>	old persons
<i>stare i nemoćne osobe</i>	old and frail individuals
<i>stari</i>	the old
<i>stara i nemoćna lica</i>	old and frail persons
<i>stari i nemoćni</i>	the old and frail

As for the lexical strategies, the adjective *nemoćni* (frail) is an attempt to create a euphemistic expression but also comprises negation. The shift from *lica* (persons) to *osobe* (individuals) is a significant shift from using a very formal expression. The lexeme *lica* (persons) does not fit the euphemistic strategy as it is impersonal in tone and often used in other types of discourse (such as *policespeak*). Another observation can be made in the case of the last example in Table 1, which indicates a general lack of standardization (*Dom za stare i nemoćne “Bičvić”, Dom starih i nemoćnih Bičvić d.o.o., Dom za starije i nemoćne osobe Bičvić*), as well as in the cases where the official

name of the institution states whether it is privately-owned (e.g. *Privatni dom za smještaj i njegu starih lica u Tešnju “Sira Dom”*) as opposed to instances where the facility is recognized by machine translation as a *government institution*. Based on these findings, it can generally be concluded that there is no consistency when it comes to the morphosyntactic and lexical strategies employed in naming aged care facilities in the present corpus and that activating the ‘people-first’ approach is not fully observed.

6. CONCLUSION

The aim of this paper was to discuss morphosyntactic and lexical strategies used to name aged care facilities in Bosnia and Herzegovina and their translations into English, which were not found at the time the research was conducted. Furthermore, as protective euphemisms are frequently related to taboo words and concepts that vary across cultures, it was necessary to discuss how they may be related to politically correct language as well. Interestingly, and in comparison with earlier studies conducted on corpora in the English language, the syntactic pattern of the ‘people-first’ approach (e.g. *an individual who...; an individual living with ...*) in the Bosnian-Herzegovinian corpus that comprises official names of nursing or retirement homes is challenged by lexical euphemistic strategies such as: changing the degree of adjective in the premodifying position from positive to comparative (*stari* vs. *stariji*), omission of the noun phrase, replacing *lica* with *osobe*, and resorting to foreign language words (such as English or Italian). The reasons for an inconsistent usage of protective euphemisms for aged care facilities are manifold and may vary from individual choices and lexically conditioned patterns to other administrative reasons such as the official name adopted earlier at the state level (or even in the former Yugoslavia), which is an issue that needs to be given more attention in future research.

BIBLIOGRAPHY

1. Allan, Keith (2019), *The Oxford Handbook of Taboo Words and Language*, Oxford University Press, Oxford.
2. Allan, Keith, Kate Burridge (2006), *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*, Cambridge University Press, Cambridge and New York.
3. Benczes, Réka, Kate Burridge, (2018), “Speaking of disease and death”, In: Keith Allan (Ed.), *The Oxford Handbook of Taboo Words and Language*, Oxford Handbooks

4. Benczes, Réka, Kate Burridge (2015), "Current attitudes to ageing as reflected in the names of Australian aged care facilities", *Names. A Journal of Onomastics*, 63(č63), 127-145.
5. Burridge, Kate (2012), "Euphemism and language change: The sixth and seventh ages", *Lexis*, 7, 65-92.
6. Bruzek, Allison (2014), "Take your medicine, tap your phone and collect a prize"; <https://www.npr.org/sections/health-shots/2014/10/17/354378494/take-your-medicine-tap-your-phone-and-collect-a-prize> (24. februar 2025)
7. Candrian, Carey (2015), *Communicating Care at the End of Life*, Peter Lang Verlag, New York, USA
8. Emery, Henry, Andy Roberts (2008), *Aviation English: For ICAO Compliance*, Macmillan Education, London
9. Felton, Gary S. (1969), "Psychosocial aspects of names of retirement facilities", *Names*, 17(4), 284-292.
10. Goffman, Erving (1955), "On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction", *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes*, 18, 213-231.
11. Groopman, Jerome (2007), *How Doctors Think*, Houghton-Mifflin, Boston
12. Johnson, Carla, K. (2018), "Selfie medicine: phone apps push people to take their pills"; <https://japantoday.com/category/features/health/selfie-medicine-phone-apps-push-people-to-take-their-pills?comment-order=popular> (24. februar 2025)
13. Halmari, Helena (2011), "Political correctness, euphemism, and language change: The case of 'people-first'", *Journal of Pragmatics*, 43, 828-840.
14. Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2010), *Specijalni izvještaj o stanju ljudskih prava starih osoba*; https://www.diskriminacija.ba/sites/default/files/node_file_upload/obmudsmen_doc2013020406211683bos1.pdf (20. februar 2025)
15. Pinker, Steven (2008), *The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature*. Penguin Books, London.
16. Roper, Cynthia (2024), "Political correctness", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/political-correctness> (6. august 2024.)
17. Stamenković, Ivana (2017), "Time and politically correct language-the euphemistic 'people-first' expressions in the Serbian Press", *Jezik, književnost, vreme: jezička istraživanja*, Univerzitet u Nišu, Niš, 325-342.

INTERNET SITES

1. <https://www.gcs.ba/> accessed on 1 August 2024
2. <https://domzastarijalicadobrinja.com/> accessed on 1 August 2024
3. <https://domparadise.com/> accessed on 1 August 2024
4. <https://vitalis.ba/> accessed on 1 August 2024
5. <https://www.domvillafilis.ba/> accessed on 5 August 2024
6. <https://starackidompark.com/> accessed on 5 August 2024
7. <https://domgreen.ba/> accessed on 1 August 2024
8. <https://domsentivo.com/> accessed on 10 August 2024
9. <https://www.vitez.info/natur-oaza-fojnica-dom-za-stara-i-nemocna-lica/> accessed on 1 August 2024
10. <https://familia.ba/> accessed on 1 August 2024
11. <https://www.dom-ljubuski.ba/> accessed on 1 August 2024
12. <https://www.bhregistar.com/listing/staracki-dom-vesna-micanovic/> accessed on 1 August 2024
13. <https://www.bhregistar.com/listing/dom-za-stara-i-nemocna-lica-jezero-pukis/> accessed on 1 August 2024
14. <https://miransan.ba/> accessed on 4 August 2024
15. <https://zutedunje.ba/> accessed on 5 August 2024
16. <https://mirsen.ba/> accessed on 1 August 2024
17. <https://domzastarebardaca.com/> accessed on 10 August 2024
18. <https://starackidom-alfav.com/> accessed on 1 August 2024
19. <https://www.siradom.ba/> accessed on 1 August 2024
20. <https://www.bhregistar.com/listing/dom-za-stare-i-nemocne-bicvic/> accessed on 1 August 2024
21. <https://www.catholiccompany.com/magazine/30-healing-saints-for-common-ailments-6207> accessed on 5 August 2024
22. <https://www.cusan.org/Inspiration/Saints-to-Accompany-Us-in-Illness-and-Disability> accessed on 5 August 2024

EUFEMIZMI U DISKURSU I INTERAKCIJI: STRATEGIJE IMENOVANJA USTANOVA ZA BRIGU O OSOBAMA STARIJE ŽIVOTNE DOBI

Sažetak

Cilj rada je da se opišu morfosintaksičke i leksičke strategije eufemizacije koje se koriste za imenovanje ustanova za brigu o osobama starije životne dobi u Bosni i Hercegovini i njihovi prevodi na engleski jezik kako bi se donijeli opći zaključci o najčešće korištenim strategijama kao i dostupnosti prevodnih ekvivalenta na internetu. Nadalje, kako se eufemizmi često povezuju s tabu riječima i konceptima koji se razlikuju u različitim kulturama, u radu se razmatra na koji način eufemizmi mogu biti povezani s politički korektnim jezikom i kreiranjem jezičkih politika. U radu se predlaže da bi nekonzistentnost u pogledu korištenih strategija eufemizacije mogla biti posljedica dostupnih leksičkih strategija, kulturoloških razlika i različitih nivoa razumijevanja osjetljive upotrebe jezika. Teorijski okvir utemeljen je na istraživanju koje su sprovedi Felton (1969), Halmari (2011), BurrIDGE (2012), Benczesi BurrIDGE (2015) i Candrian (2015) kako bi se pružilo sveobuhvatnije razumijevanje eufemizama i njihove uloge u savremenoj jezičkoj upotrebi.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina; briga o osobama starije životne dobi; eufemizam, *people-first approach*, strategije eufemizacije

Authors' address

Adrese autorica

Nejla Kalajdzisalihović
University of Sarajevo
Faculty of Philosophy
nejla.kalajdzisalihovic@ff.unsa.ba

Aneta Naumoska
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
Blaze Koneski Faculty of Philology
aneta.naum@flf.ukim.edu.mk

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.147

UDK 811.163.42'373.45:811.111

Primljeno: 26. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Anamarija Gjuran-Coha

PRIHVATLJIVOST I UPORABA ANGLIZAMA U JEZIKU MEDICINSKE STRUKE S PRAGMATIČKOG ASPEKTA

Posljednjih se nekoliko desetljeća bilježi veliki broj anglizama u općem jeziku, ali i u jeziku struke. Iako je popunjavanje leksičkih praznina jedan od razloga prihvatanja anglizama, njihova je uloga u jeziku medicinske struke puno šira. Osnovni je cilj ovoga rada istražiti ulogu anglizama u jeziku medicinske struke s posebnim naglaskom na njihovu funkciju i prihvatljivost, provodeći istraživanje među građanima, govornicima hrvatskog jezika o njihovim stavovima prema uporabi anglizama. U istraživanju smo ispitali razumijevanje i uporabu anglizama, njihovih istovrijednica te razloge njihova prihvatanja. Rezultati su pokazali umjereni stupanj razumijevanja i uporabe anglizama uz istodobno rjeđu uporabu domaćih istovrijednica. Razlozi njihove uporabe naglašavaju razumijevanje, kratkoću naziva, njihovu preciznost i raširenost. Istraživanje je potvrdilo da je funkcija anglizama višestruka. Osim popunjavanja leksičkih praznina, anglizmi olakšavaju komunikaciju u širokoj međunarodnoj zajednici, pri čemu se naglašava njihova ekonomičnost i preciznost u značenju.

Ključne riječi: anglizmi; jezik medicinske struke; posuđenice; pragmatika.

1. UVOD

Medicina je jedno od područja u kojem je precizna i jasna komunikacija od ključne važnosti za uspješno dijagnosticiranje i liječenje pacijenata. S obzirom na činjenicu da je engleski jezik postao dominantan jezik u globalnoj znanstvenoj i medicinskoj zajednici, anglizmi, odnosno posuđenice iz engleskog jezika, zauzimaju značajno

mjesto u medicinskom nazivlju. Pragmatika, kao grana lingvistike koja proučava jezik u kontekstu njegove uporabe, omogućuje analizu uloge anglizama u medicinskoj komunikaciji, razmatrajući njihove funkcije u specifičnim situacijama i utjecaj na kvalitetu komunikacije među stručnjacima, ali i među laicima.

U istraživanju jezičnog posuđivanja iz pragmatičke perspektive polazi se od stava da se posuđenice ne tiču isključivo jezičnog sustava (stupanj i način adaptacije, uključenosti u sustav, mogućnost uključivanja u rječnike jezika primatelja), već jezične uporabe (Mišić Ilić 2017). Za pragmatički su pristup važni i povremeni, neadaptirani anglizmi, jer postoje u uporabi, a značajni su za proučavanje motivacije govornika. Također su od značaja i posuđenice koje idu dalje od razine riječi i morfema kao i posuđenice na razini frazeologije, upravo zbog komunikacijskog i kulturološkog potencijala (Fiedler 2017; Furiassi 2018).

Potrebno je naglasiti da posuđenice ne nose samo semantičko značenje, već imaju i niz subjektivnih, tekstualnih i interpersonalnih pragmatičkih funkcija (Andersen 2014). Stoga se uvodi pojam „funkcionalne promjene”, koja podrazumijeva da dolazi do transfera diskursno-funkcionalnih svojstava u formi funkcionalne stabilnosti ili više tipova funkcionalne adaptacije, što se razlikuje od semantičkih, morfoloških i fonoloških promjena. Ovom teorijom prevladavaju se preskriptivni okviri opravdanih i neopravdanih posuđenica i pokazuje da jezično posuđivanje na leksičkom, ali i na drugim razinama ima specifične stilističke učinke i razna pragmatička značenja, posebice u slučajevima nadmetanja posuđenice s domaćom riječi (Mišić Ilić 2019).

Cilj je ovoga rada istražiti pragmatičku ulogu anglizama u jeziku medicinske struke, na temelju provedene ankete o razumijevanju i uporabi anglizama te razlozima njihova prihvatanja.

2. METODOLOŠKA OBILJEŽJA PRAGMATIČKOG PRISTUPA

U istraživanjima jezičnog posuđivanja iz pragmatičke perspektive dominiraju eksperimentalna istraživanja koja daju uvid u osobnu perspektivu govornika i načine spoznaje uporabe i percepcije posuđenica u jeziku. U tim je istraživanjima važna sociolingvistička perspektiva u kojoj se proučavajući posuđenice u kontekstu njihove uporabe uzimaju u obzir osobne i socijalne karakteristike sudionika u komunikaciji, kao što su dob, spol, stručna sprema, profesija, međusobni odnos, kao i institucionalni parametri komunikacijske situacije (Mišić Ilić 2019).

Pragmatički se orijentirana istraživanja primarno bave uporabom posuđenica i kulturnim, društvenim, kognitivnim i motivacijskim čimbenicima koji na njih utječu.

Dominantne teme tih istraživanja uključuju motivaciju, odnosno čimbenike koji do-
vode do jezičnog posuđivanja i uporabe posuđenica na jezičnom i individualnom
planu, posuđenice na pragmatičko-diskursnoj razini (diskursni markeri) i leksičke,
ali i frazeološke jedinice, tzv. pragmatički anglizmi, kao i učinke uporabe posuđenica
u jeziku primatelju (Mišić Ilić, Lopičić 2011).

Govoreći o motivaciji, Prčić (2005) razlikuje *strukovnu* i *statusnu* uporabu angli-
zama. Strukovna je uporaba anglizama najčešće motivirana nedovoljno utemeljenim
stavom stručnjaka iz gotovo svih struka da su jedino nazivi iz engleskog jezika oni
koji na pravi, autentičan i uvjerljiv način izražavaju određeno stručno značenje. Sta-
tusna je uporaba anglizama najčešće motivirana neutemeljenim, ali vrlo čvrstim uvje-
renjem da je povremena ili stalna uporaba takvih riječi u govoru i pismu modernija,
otmjenija i elegantnija jer stvara dojam pripadnosti nadmoćnijem engleskom kultur-
nom jezičnom obrascu. Mišić Ilić (2019) navodi i sljedeće čimbenike koji motiviraju
jezično posuđivanje: društveni prestiž kulture jezika davatelja, potreba da se postigne
terminološka preciznost, uključujući i semantičku nijansiranost, težnja da se postigne
stilistička i druga obilježena te ostvari jezična kreativnost.

Brojni drugi autori temelje svoju podjelu na činjenici imaju li posuđenice istovri-
jednicu u jeziku primatelju. Također se bilježi neujednačenost u nazivlju. Neki ih au-
tori nazivaju „potrebne” i „luksuzne” posuđenice (Tappolet 1914; Danesi, Rocci
2009), „kulturne” i „prestižne” (Myers-Scotton 2002; Haspelmath 2009; Mackenzie
2012) te „funktionalne” i „moderne” (Melchers & Shaw 2011). Unatoč terminolo-
škim različitostima, autori razlikuju „potrebne” angлизme, koji označavaju nove poj-
move i time popunjavaju leksičke praznine i „nepotrebne” koje imaju domaće
istovrijednice u jeziku primatelju. Ovakva se podjela temelji na tradicionalnoj pre-
skriptivnoj teoriji koja u obzir ne uzima funkcije „nepotrebni” anglizama s gledišta
uporabe.

U idućem ćemo poglavlju dati pregled pragmatički orijentiranih istraživanja.

3. PREGLED PRETHODNIH ISTRAŽIVANJA

Iako su istraživanja o anglizmima brojna, pragmatički su orijentirana istraživanja
nešto rjeđa. Zenner i Van De Mierop (2017) u istraživanju uporabe engleskog jezika
u nizozemskom jeziku zaključuju da engleski elementi u spontanoj komunikaciji iz-
među govornika nizozemskog jezika imaju društvene funkcije, a ne samo semantičko
značenje. U komparativnoj studiji provedenoj među čileanskom i norveškom omladi-
nom, Danbolt Drange (2009) razmatra uporabu anglizama i pravi temeljnu razliku

između posuđenica koje se odnose na novu stvarnost i onih koje već imaju referente u ciljnom jeziku. Posuđenice koje se odnose na novu stvarnost imaju idejnu ili referentnu funkciju, dok posuđenice koje nemaju takav referent imaju interpersonalnu ili tekstualnu funkciju. Drange smatra da je upravo interpersonalna funkcija često ključna za objašnjenje uporabe anglizama u govoru mladih, posebice kada se radi o žargonizmima. Autorica također ističe četiri glavna čimbenika koji oblikuju uporabu anglizama: prestiž, potreba za ublažavanjem ili intenziviranjem poruke te korištenje humora u vokativima i nadimcima.

Slična istraživanja provedena su među mlađom populacijom izloženom stranojezičnom utjecaju. Gonzales Cruz i Rodriguez Medina (2011) istražuju pragmatičke funkcije anglizama i utvrđuju da su mladi skloni korištenju engleskih riječi i idiomatskih izraza s ekspresivnim, ironičnim ili šaljivim prizvukom, osobito u kolokvijalnim i neformalnim kontekstima. Korpusna analiza uporabe anglizama u specijaliziranim tekstovima koju je proveo Kavgić (2013) pokazuje da se anglizmi najčešće pojavljuju u spekulativnim rečenicama i da njihov broj raste u emocionalno nabijenim izjavama. Autor zaključuje da uporaba anglizama može biti motivirana govornikovom namjerom da poruku prenese na uvjerljiviji način. Milić (2013) u svojoj studiji o anglizmima kao stilističkim sinonimima napominje da anglizmi, u odnosu na odgovarajuće domaće riječi, predstavljaju stilistički obilježene elemente. Zanimljive su, iz pragmatičke perspektive, motivacije koje se odnose na pomodne, reklamne, asocijativne, metaforičke i ironične sinonime. Đurčević i Kostić (2020) istražuju funkciju podjele anglizama na „potrebne” i „nepotrebne” u crnogorskom jeziku. Oslanjajući se na kognitivno-lingvistički pristup autorice ističu značaj oba tipa posuđenica s aspekta uporabe govornika. Njihova studija pokazuje da je pragmatička podjela anglizama moguća u crnogorskom jeziku, ali također dokazuje da je podjela anglizama na „potrebne” i „nepotrebne” neprihvatljiva, jer nije moguće precizno odrediti karakteristike koje bi se mogle povezati s tim kategorijama.

Ova istraživanja pokazuju da se uporaba anglizama u jeziku može proučavati s različitih perspektiva u unutar lingvistike, uključujući i pragmatičku koju oblikuju socijalni, kulturni i komunikacijski čimbenici.

U idućem ćemo poglavlju analizirati rezultate istraživanja provedenog među građanima, govornicima hrvatskog jezika o uporabi i razlozima prihvatanja anglizama, te ispitati njihove stavove o ulozi anglizama u jeziku medicinske struke.

4. NAZIVLJE

Nazivlje je sustav naziva koji se upotrebljavaju u određenom znanstvenom, tehničkom ili umjetničkom području (Mihaljević 1998). S obzirom na bogatstvo nazivlja povezanog s jezičnim posuđivanjem, potrebno se osvrnuti na nazive koji će se koristiti u ovome radu. Kad se strana riječ prilikom preuzimanja fonološki, ortografski ili morfološki djelomično ili u potpunosti integrira u jezik primatelj govori se o posuđenici, kao npr. eng. *club* → hrv. *klub*, a kad se preuzima u pravopisno neprilagođenom obliku govori se o stranoj riječi (npr. eng. *pacemaker* → hrv. *pacemaker*). Tuđice su posuđenice koje se svojom, najmanje jednom značajkom, ne uklapaju u sustav hrvatskoga jezika. One glasovno, tvorbeno, naglasno ili istodobno na više razina nisu prilagođene hrvatskomu standardnom jeziku, npr. *pejsmejker*, *bajpas*. Takve riječi krše fonološka i morfološka ograničenja. Anglizmima se smatraju riječi preuzete iz engleskoga jezika bez obzira na njihov stupanj prilagodbe ili mogući jezik posrednik. Dakle riječ je o posuđenicama koje su prilagođenice ili tuđice (Drljača 2006).

Kada je riječ o hrvatskim zamjenama stranih naziva, govori se o prevedenicama ako pripadaju jednoj od šest kategorija (Muhvić-Dimanovski, Skelin Horvat 2006) ili o hrvatskim istovrijednicama.

5. ISTRAŽIVANJE

5.1. Ciljevi i hipoteze

Ciljevi su ovoga istraživanja višestruki:

1. Istražiti razumijevanje i uporabu anglizama u jeziku medicinske struke među ispitanicima, govornicima hrvatskoga jezika te istražiti poznavanje njihovih hrvatskih istovrijednica;
2. Istražiti koriste li se ispitanici radije anglizmima ili hrvatskim istovrijednicama;
3. Istražiti stavove ispitanika prema posuđenicama i prevedenicama u medicinskom nazivlju, s naglaskom na njihovu jezičnu i značenjsku prihvatljivost te potrebu za prevođenjem;
4. Istražiti razloge uporabe anglizama i njihovu pragmatičku ulogu u jeziku medicinske struke.

U ostvarivanju ovih ciljeva vodili smo se sljedećim. Prvi je dio ankete poslužio za ostvarivanje prvoga cilja, odnosno ispitati razumijevanje i uporabu anglizama i

poznavanje njihovih hrvatskih istovrijednica. Drugi je dio ankete poslužio za ostvarivanje ostalih ciljeva rada. Preciznije, za ostvarivanje drugoga cilja poslužilo nam je treće pitanje koje se odnosilo na odabir između anglizma i domaće riječi. U ostvarivanju trećeg istraživačkog cilja, usmjerenog na ispitivanje stavova ispitanika prema posuđenicama i prevedenicama u hrvatskome medicinskom nazivlju, primijenjen je niz ciljanih pitanja, preciznije 4, 5, 6, 7. i 9. pitanje. U ostvarivanju četvrtog cilja koji se odnosio na ispitivanje razloga uporabe anglizama i njihove pragmatičke uloge u jeziku medicinske struke poslužilo nam je 8. i 10. pitanje.

Naša je prva pretpostavka da, bez obzira na dobro poznavanje engleskog jezika, ispitanici imaju poteškoća s razumijevanjem engleskih medicinskih naziva jer zahtijevaju određeno znanje struke. Druga je pretpostavka da se ispitanici češće koriste anglicizmima od hrvatskih istovrijednica. Treća je pretpostavka da ispitanici imaju pozitivne stavove prema posuđenicama, pri čemu ih smatraju jezično prihvatljivijima i značenjski preciznijima. Sukladno tome, očekuje se da će potreba za prevođenjem biti manja. Četvrta je pretpostavka da anglicizmi u jeziku medicinske struke imaju veću ulogu od popunjavanja leksičkih praznina, s obzirom na razloge njihove uporabe.

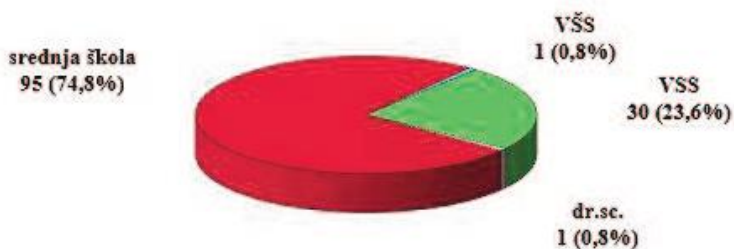
5.2. Sudionici i metodologija

Uzorak istraživanja činilo je 127 nasumično odabranih sudionika, govornika hrvatskoga jezika s područja Primorsko-goranske županije u dobi od 18 do 69 godina. Prosječna dob sudionika iznosila je 27,61 godina, SD 12,1. Većinu sudionika činile su žene, njih 94 (74,0%), dok je muških sudionika bilo 33 (26,0%).

Grafikon 1. Sudionici s obzirom na spol

Najveći broj sudionika imao je srednju stručnu spremu, njih 95 (74,8%), dok je višu i visoku imalo 32 sudionika (25,2%).

Grafikon 2. Razina obrazovanja sudionika

Istraživanje je provedeno anonimnom anketom u periodu od 01. 09. 2022. do 01. 12. 2022. Anketa je autorska, a izrađena je za potrebe ovog istraživanja. Ispunjavanjem ankete ispitanici su dali svoju privolu za sudjelovanje u istraživanju. Anketa se, osim općih podataka koji su uključivali dob, spol i stručnu spremu, sastojala od dva dijela. Cilj je prvoga dijela ankete bio istražiti razumijevanje i uporabu anglizama te predložiti hrvatsku istovrijednicu. Sudionicima je bilo ponuđeno osam anglizama u kontekstu, a sudionici su trebali procijeniti razumijevanje, uporabu i navesti hrvatsku istovrijednicu ako im je poznata. Za razumijevanje sudionicima su bili ponuđeni odgovori „da, ne u potpunosti, ne”, a za uporabu „da, ponekad, ne”. Anglizmi su odabrani s pretpostavkom da će biti poznati svim dobnim skupinama i razinama obrazovanja. Anglizmi su potvrđeni u medicinskim rječnicima, a rečenice su preuzete iz dnevnog tiska (*Novi list*), informativnih emisija (*Nova TV*) te internetskih portala za zdravlje (*adiva.hr*, *internistickaordinacija.hr*, *kardio.hr*, *plivazdravlje.hr*, *vita-mini.hr*). Preporučeni su i prihvatljivi nazivi potvrđeni u terminološkoj bazi Struna dostupni na <http://struna.ihjj.hr>. Cilj je drugoga dijela ankete bio istražiti stavove ispitanika prema posuđenicama i prevedenicama u medicinskom nazivlju. Sudionici su trebali izraziti svoje stavove o prihvatanju i uporabi posuđenica i prevedenica odgovarajući na 10 postavljenih pitanja te opravdati svoj odabir iznoseći vlastite razloge. Pitanja su bila otvorenog i zatvorenog tipa. U otvorenom su tipu pitanja (pitanje broj 10) sudionici iskazali vlastito mišljenje i razloge uporabe anglizama. Njihove smo odgovore razvrstali u kategorije navedene u poglavlju Rezultati i diskusija. Ostala su pitanja bila zatvorenog tipa. Uključivala su dihotomna pitanja (pitanje broj 2, 4, 5,

6), pitanja višestrukog izbora (pitanja broj 3, 7, 8, 9) i samoprocjenu razumijevanja medicinskih naziva na skali od 1 (loše) do 5 (izvrsno) u pitanju broj 1.

Za sva su pitanja anketnog upitnika prikazani deskriptivni statistički pokazatelji. Ako su pitanja bila na nominalnoj i ordinalnoj razini mjerenja, izračunata je učestalost svih odgovora ispitanika, kao i njihov postotak. Za kontinuirane varijable (npr. dob) uz frekvencije i postotke pojedinih odgovora izračunata je i aritmetička sredina kao mjera centralne tendencije i standardna devijacija kao pokazatelj raspršenja. Dobiveni su rezultati prikazani tabelarno ili grafički.

5.3. Rezultati i diskusija

U prvome smo dijelu ankete istražili razumljivost i uporabu posuđenih medicinskih naziva koji su navedeni u kontekstu, dakle u rečenici. Sudionici su trebali navesti hrvatsku istovrijednicu ako im je poznata. Kada usporedimo razumijevanje i uporabu naziva, rezultati pokazuju da postoji određen srazmjer između razumijevanja i uporabe. Naime, ako sudionici naziv razumiju onda ga i koriste. Analizirat ćemo primjere iz anketnog upitnika.

1. „Građani mogu svoju booster dozu dobiti u Zavodima za javno zdravstvo.”
(*Novi list*)

Naziv koji je najrazumljiviji sudionicima je *booster*. Čak 92,1% sudionika razumije njegovo značenje, a koristi ga 48,0%. Zanimljiv je podatak da svega 3 ispitanika (2,4%) ne razumije njegovo značenje. Tako visoki stupanj razumijevanja i uporabe pripisujemo učestalosti njegove uporabe u pandemiji COVID-a 19. Pod utjecajem medija taj je naziv ušao u široku uporabu. Sudionici su naveli više hrvatskih istovrijednica (*docjepljivanje, dodatna doza, dopunska doza, pojačivač, treća doza*), od kojih je *docjepljujuća doza* preporučeni naziv, *dodatna* i *dopunska doza* su prihvatljivi nazivi (<http://struna.ihjj.hr>). *Pojačivač* i *treća doza* potpuno su neprihvatljivi, čak i netočni. *Booster* doza ne mora biti treća doza, može biti i druga doza kod onih cjepiva koja se apliciraju u jednoj dozi.

2. „Bilo koji alergen, prašina, pelud, životinjska dlaka ili hrana može biti triger za alergijsku reakciju.” (plivazdravlje.hr)

Idući naziv koji je sudionicima razumljiv u visokom postotku, a i u učestalosti uporabe jest *triger*. Čak 90,6% sudionika razumije njegovo značenje, a koristi ga

62,2%. Sudionici su naveli sljedeće hrvatske istovrijednice: *aktivator*, *okidač*, *pokretač*, *uzročnik*, od kojih je *okidač* preporučeni naziv (<http://struna.ihjj.hr>). Zanimljiv je podatak da čak 17,3% sudionika nije navelo hrvatsku istovrijednicu. Može se pretpostaviti da je razlog mlađa dob ispitanika, koji u većoj mjeri koriste anglizme.

3. „Primjena stentova izazvala je pravu revoluciju u liječenju koronarne bolesti.” (<https://www.adiva.hr>)

Visokih 85,0% razumije značenje naziva *stent*, a koristi ga 60,3% sudionika. Čak 59,8% sudionika nije navelo hrvatsku istovrijednicu što ukazuje na činjenicu da koriste posuđenicu. Preporučeni je naziv *potpornica* koju je naveo samo jedan sudionik (<http://struna.ihjj.hr>).

4. „Osim kao sirovina hormona sreće i supresora apetita, triptofan i samostalno djeluje kao izazivač osjećaja sitosti.” (*Hranjenjem do vitkosti* dostupno na <https://www.vitamini.hr>)

Veći broj sudionika (73,8%) razumije značenje naziva *supresor*, a koristi ga 43,7% sudionika. Gotovo 40,0% sudionika (39,4%) nije navelo hrvatsku istovrijednicu pa se može pretpostaviti da im je nepoznata. Petina sudionika (21,3%) kao hrvatski naziv navodi *potiskivač*, što je ujedno i preporučeni naziv. (<http://struna.ihjj.hr>)

5. „U posljednje dvije godine bilježimo slab odaziv na skrining programe.” (*Dnevnik Nova TV*)

69,8% sudionika razumije značenje naziva *skrining*, a gotovo polovica ga i koristi (44,4%). Razlog visokog postotka razumijevanja leži u širokoj uporabi tog naziva u medijima jer se svakodnevno ukazuje na potrebu provođenja *skrining* programa u cilju sprječavanja određenih malignih bolesti. Kada je riječ o hrvatskoj istovrijednici, polovica sudionika (51,2%) nije navela domaći naziv što ukazuje na činjenicu da koriste posuđenicu. Četvrtina sudionika (26,8%) navela je naziv *probir* što je ujedno i preporučeni naziv. (<http://struna.ihjj.hr>)

6. „Izraziti napredak na polju tumorskih biomarkera doveo je do personaliziranog liječenja tumora.” (<http://internistickaordinacija.hr>)

Dvije trećine sudionika (64,3%) razumije značenje naziva *biomarker*, a polovica njih (29,4%) taj naziv i koristi. Preporučena prevedenica je *biološki biljeg* što je navelo svega 7,1% sudionika. Naziv *biološki označitelj* je prihvatljiv, no naveo ga je samo jedan sudionik. (<http://struna.ihjj.hr>)

7. „Virus ulazi u naše stanice preko *spike* proteina.” (<https://plivazdravlje.hr>)

Nesrazmjer razumijevanja i uporabe vidljiv je upravo u ovome primjeru jer 47,6% sudionika razumije navedeni naziv, no koristi ga svega 11,2%. Radi se o stručnom nazivu koji se učestalo spominjao u pandemiji COVID-a 19 u kontekstu mehanizma djelovanja cjepiva. Iz tog je razloga razumljivo da ga sudionici ne koriste u komunikaciji. Čak 65,4% sudionika nije navelo hrvatsku istovrijednicu, iako se ona vrlo često spominjala u medijima. Svega 15,7% sudionika navelo je prihvatljivu i preporučenu hrvatsku inačicu *protein šiljka* ili *šiljasti protein*. (<http://struna.ihjj.hr>)

8. „Miokardijalni *bridging* nedovoljno je istražen no postoje opisi koji taj fenomen povezuju s akutnim koronarnim sindromom.” (<http://www.kardio.hr>)

Najslabije razumijevanje, kao i učestalost uporabe, sudionici su pokazali za naziv *bridging*. Svega 29,1% sudionika taj naziv razumije, a 10,2% ga koristi. Prevedenicu je predložio mali broj sudionika, a čak 63,0% nije ju navelo pa se može pretpostaviti da koriste engleski naziv. Preporučeni je naziv *premoštenje* koje je navelo 14,1% sudionika. (<http://struna.ihjj.hr>)

Ovi rezultati pokazuju srednji stupanj razumijevanja anglizama, kao i njihove uporabe. Može se pretpostaviti da su anglizmi koji se češće koriste i kojima su sudionici više izloženi u svakodnevnom životu, govornicima puno bliže od onih koje se tek sporadično pojavljuju. U Tablici 1. navedeni su i ostali rezultati povezani s razumijevanjem i uporabom posuđenica.

Tablica 1. Razumijevanje značenja pojedinih anglizama i njihovo korištenje

Termini	Razumijevanj značenja riječi f (%)			Korištenje riječi f (%)		
	Da	Ne u potpunosti	Ne	Da	Ponekad	Ne
1. <i>Booster</i>	117 (92,1)	7 (5,5)	3 (2,4)	61 (48,0)	38 (29,9)	28 (22,0)
2. <i>Triger</i>	115 (90,6)	5 (3,9)	7 (5,5)	79 (62,2)	21 (16,5)	27 (21,3)
3. <i>Stent</i>	108 (85,0)	12 (9,4)	7 (5,5)	76 (60,3)	25 (19,8)	25 (19,8)
4. <i>Supresor</i>	93 (73,8)	13 (10,3)	20 (15,9)	55 (43,7)	25 (19,8)	46 (36,5)
5. <i>Skrining</i>	88 (69,8)	21 (16,7)	17 (13,5)	56 (44,4)	28 (22,2)	42 (33,3)
6. <i>Biomarker</i>	81 (64,3)	29 (23,0)	16 (12,7)	37 (29,4)	36 (28,6)	53 (42,1)
7. <i>Spike protein</i>	60 (47,6)	30 (23,8)	36 (28,6)	14 (11,2)	25 (20,0)	86 (68,8)
8. <i>Bridging</i>	37 (29,1)	35 (27,6)	55 (43,3)	13 (10,2)	13 (10,2)	101 (79,5)

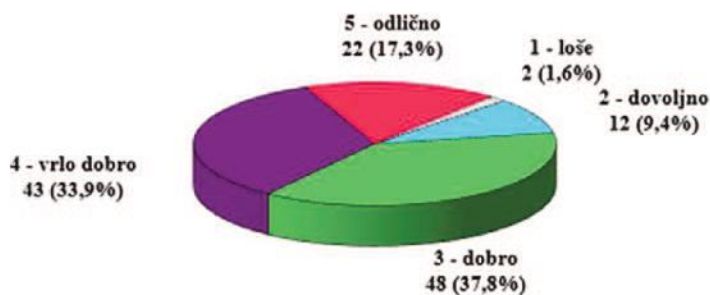
Cilj je drugoga dijela ankete bio istražiti stavove ispitanika prema posuđenicama i prevedenicama u jeziku medicinske struke te razloge njihove uporabe. Sudionici su trebali odgovoriti na pitanja i izraziti svoje mišljenje vezano uz razumijevanje i uporabu posuđenica, njihovu jezičnu i značenjsku prihvatljivost te prihvatljivost njihovih hrvatskih istovrijednica općenito u medicinskom nazivlju. U daljnjem ćemo tekstu navesti postavljena pitanja te analizirati dobivene rezultate. Pojedini su ciljevi istraživanja ostvareni putem nekoliko pitanja. Cilj je prvog pitanja bio ispitati samoprocjenu ispitanika o njihovom poznavanju engleske medicinske terminologije.

1. „Kako biste ocijenili svoje razumijevanje engleskih medicinskih naziva na skali od: 1 (loše) do 5 (odlično)?”

Najveći je broj sudionika ocijenio svoje razumijevanje engleskih medicinskih naziva ocjenom dobar 3 (37,8%). Neznatno je manji broj sudionika svoje razumijevanje ocijenio ocjenom vrlo dobar 4 (33,9%). Izvrsno razumijevanje iskazalo je 17,3% sudionika, a loše ili nedovoljno tek 11% (Grafikon 3).

Ovi su rezultati u određenoj mjeri iznenađujući jer je gotovo 90% sudionika iskazalo dobro do izvrsno razumijevanje engleskih medicinskih naziva. Pri tome moramo imati na umu da je većina sudionika mlađe dobi i srednje stručne spreme, a i medicinski nazivi zahtijevaju određeno poznavanje struke, što pokazuje da hrvatski

govornici prate priloge o zdravlju. Građanima su dostupni različiti medijski sadržaji o zdravlju, uključujući televizijske emisije poput *Govorimo o zdravlju* (HRT), *Oda-beri zdravlje* (HRT), *Zdravlje na kvadrat* (NOVA TV), *Sat o zdravlju* (Z1), *Život i zdravlje* (Laudato TV), *U zdravlju i bolesti* (HKR) kao i zdravstveni prilozi na inter-netskim portalima poput *plivazdravlje.hr*, *ordinacija.hr*, *Halo doktore*, *volimzdra-vije.hr*, *klik.hr/zdravlje*, *Kreni zdravo*, *zadovoljna.hr* i drugima.

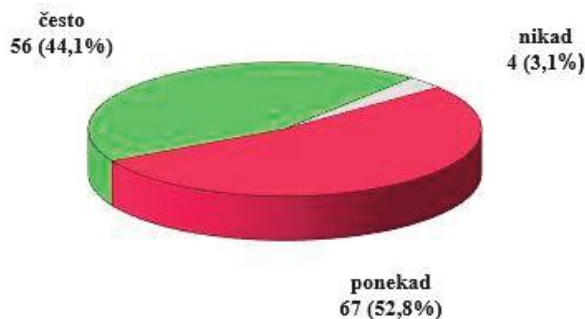
Grafikon 3. Ocjena ispitanika o vlastitom razumijevanju engleskih medicinskih naziva

Idućim se pitanjem istražuje učestalost uporabe anglizama.

2. „Koliko često koristite engleske medicinske nazive?”

Na ovo je pitanje najveći broj sudionika odgovorio da ponekad koriste engleske medicinske nazive (52,8%), dok često ih koristi 44,1%. Tek neznatan broj sudionika (3,1%) ne koristi anglizme. Ovaj podatak potvrđuje raširenu uporabu anglizama među ispitanicima, što je uvelike rezultat globalizacijskih procesa i dominacije engleskog jezika u medicinskoj terminologiji.

Mali broj sudionika koristi isključivo hrvatske istovrijednice, što ukazuje na iza-zove u dosljednosti uporabe hrvatskih naziva sukladno terminološkim načelima prema kojima domaća riječ ima prednost pred stranom (Grafikon 4).

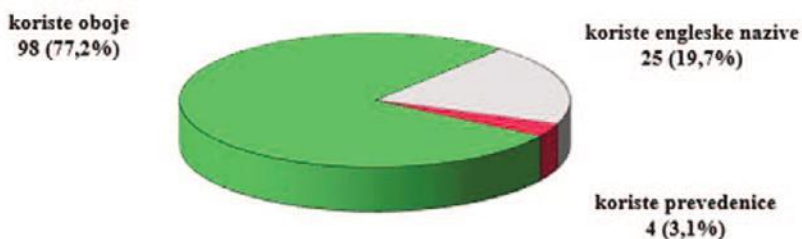

Grafikon 4. Ocjena ispitanika o učestalosti uporabe engleskih medicinskih naziva

Iduće pitanje služi za ostvarivanje drugoga cilja istraživanja, a njime se istražuje odabir između anglizama i hrvatskih istovrijednica.

3. „Koristite li engleske medicinske nazive ili prevedenice ili oboje?”

Na ovo je pitanje najveći broj sudionika (77,2%) odgovorio da koristi i engleske nazive i prevedenice. Engleske nazive koristi 19,7%, a prevedenice tek 3,1% (Grafikon 5). Ovaj rezultat nije iznenađujući jer su sudionici pokazali dobru razinu razumijevanja i uporabe engleskih medicinskih naziva, a to pretpostavlja i poznavanje prevedenica. Većina sudionika koristi i engleske nazive i prevedenice, što sugerira pragmatičan pristup jeziku – uporaba engleskih medicinskih naziva ne isključuje nužno potrebu za prijevodom. Anglizmi su u govoru praktičniji i suvremeniji pa ujedno pridonose bržoj komunikaciji.

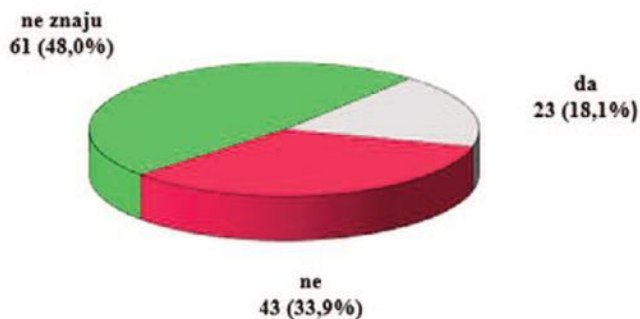

Grafikon 5. Ocjena ispitanika o uporabi engleskih medicinskih naziva ili prevedenica

Nekoliko se idućih pitanja odnosi na stavove ispitanika o uporabi anglizama i hrvatskih istovrijednica, što doprinosi ostvarivanju trećeg cilja istraživanja (4, 5, 6, 7. i 9. pitanje).

4. „Smatrate li da su engleski nazivi dobro prevedeni u medicinskom nazivlju?”

Na pitanje jesu li engleski medicinski nazivi dobro prevedeni čak 48,0 % sudionika ne zna, dok ih 33,9% smatra da nisu dobro prevedeni. Tek 18,1% smatra da su engleski medicinski nazivi dobro prevedeni (Grafikon 6). Ovaj je rezultat očekivan jer je veći dio sudionika mlađe dobi i srednje stručne spreme, što pretpostavlja nesigurnost u ocjeni kvalitete prijevoda. Može se pretpostaviti da sudionici s višim i visokim obrazovanjem nemaju takvih dvojbi te iskazuju negativno mišljenje prema prijevodu engleskih medicinskih naziva.

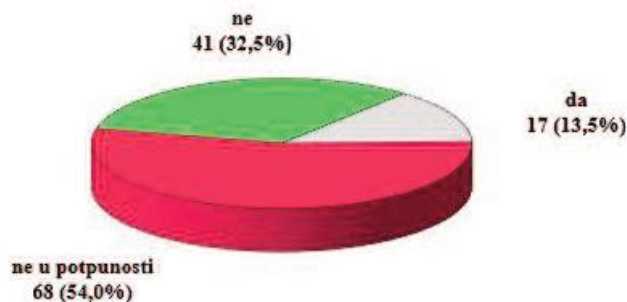

Grafikon 6. Mišljenje ispitanika o tome jesu li engleski medicinski nazivi dobro prevedeni

Iduće pitanje također adresira treći cilj istraživanja i stav o prihvatljivosti prevedenih engleskih naziva.

5. „Smatrate li da su prevedeni engleski nazivi uvijek jezično prihvatljivi?”

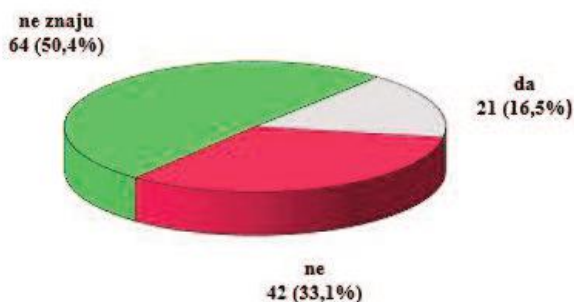
Više od polovice sudionika (54,0%) smatra da prevedeni engleski medicinski nazivi nisu u potpunosti jezično prihvatljivi, dok gotovo trećina (32,5%) smatra da uopće nisu jezično prihvatljivi. Svega 13,5% sudionika smatra da su prevedeni engleski medicinski nazivi jezično prihvatljivi (Grafikon 7). Ovaj je rezultat donekle očekivan jer pokazuje interes hrvatskih govornika za medicinsko nazivlje i praćenje svih promjena i novosti u jeziku medicinske struke.

Grafikon 7. Mišljenje ispitanika o tome jesu li prevedeni engleski nazivi uvijek jezično prihvatljivi

6. „Zadržavaju li prijevodi anglizama isto značenje kao u engleskom?”

Polovica ispitanika (50,4%) ne zna zadržavaju li prevedeni nazivi značenje izvorne riječi. No, čak trećina sudionika (33,1%) smatra da prevedenice nemaju isto značenje kao izvorni nazivi, a tek 16,5% sudionika drži da prevedenice zadržavaju isto značenje (Grafikon 8). Kako bi mogli ocijeniti istovjetnost značenja prevedenice i posuđenice, govornici trebaju imati određeno znanje struke i jezika. U ovom slučaju to nije tako te je stoga ovakav rezultat očekivan.

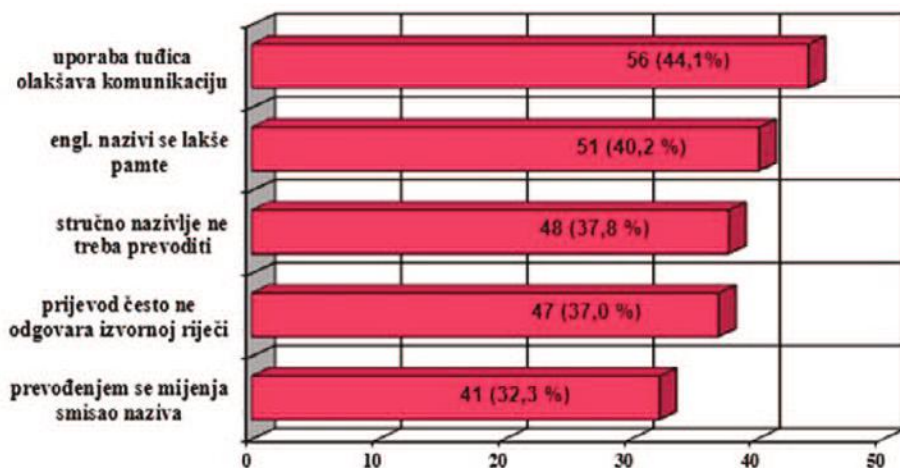

Grafikon 8. Mišljenje ispitanika o tome zadržavaju li prijevodi anglizama isto značenje kao u engleskom

7. „Smatrate li da se engleski medicinski nazivi moraju uvijek prevoditi?”

Potvrdni odgovori uključuju sljedeće stavove: da budu razumljivi, da se zadrži čistoća jezika, da se izbjegne uvođenje tuđih riječi u hrvatski vokabular, da se izgrađuje hrvatsko stručno nazivlje ili da se sačuva hrvatski jezični identitet. Negativni odgovori uključuju sljedeće stavove: radi se o stručnom nazivlju koje ne treba prevoditi, prijevod obično ne odgovara izvornoj riječi, prevođenjem se mijenja smisao naziva, uporaba stranih naziva olakšava komunikaciju ili engleski se nazivi lakše pamte.

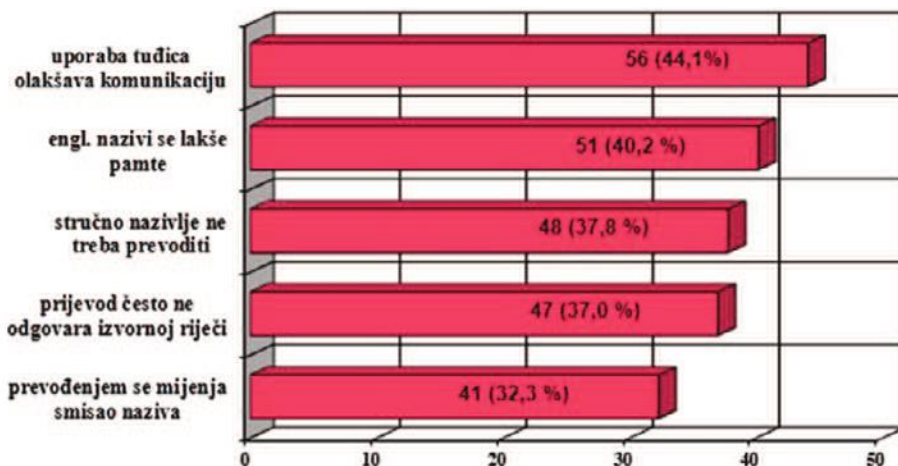
Više od polovice sudionika (57,5%) smatra da engleske medicinske nazive ne bi trebalo uvijek prevoditi, dok 42,5% smatra da bi ih trebalo uvijek prevoditi (Grafikon 9a). Sudionici koji su negativno odgovorili na ovo pitanje, kao glavni razlog navode da se radi o stručnom nazivlju koje ne treba prevoditi (62,2%). Gotovo polovica sudionika (44,1%) smatra da uporaba stranih naziva olakšava komunikaciju. Velika većina kao razlog navodi da se engleski nazivi lakše pamte (40,2%). Više od trećine sudionika (37,0%) smatra da prijevod obično ne odgovara izvornoj riječi. Čak trećina sudionika (32,3%) drži da se prevođenjem mijenja smisao naziva.

Grafikon 9a. Razlozi zbog kojih ispitanici smatraju da se medicinski nazivi ne moraju uvijek prevoditi

Tvrdnju da engleske medicinske nazive treba prevoditi podržava 42,5% sudionika. Kao glavni razlog navode da budu razumljivi (42,5%). Kao idući razlog sudionici navode poticanje izgradnje hrvatskog stručnog nazivlja (29,1%). Svega petina ispitanika (20,5%) smatra da je prevođenje potrebno da se sačuva hrvatski jezični identitet. Gotovo petina sudionika (19,7%) podržava tvrdnju da je prevođenje potrebno

da se zadrži čistoća jezika. Svega 14,2% sudionika valjanim razlogom smatra izbjegavanje uvođenja tuđih riječi u hrvatski vokabular (Grafikon 9b).

Grafikon 9b. Razlozi zbog kojih ispitanici smatraju da se medicinski nazivi moraju uvijek prevoditi

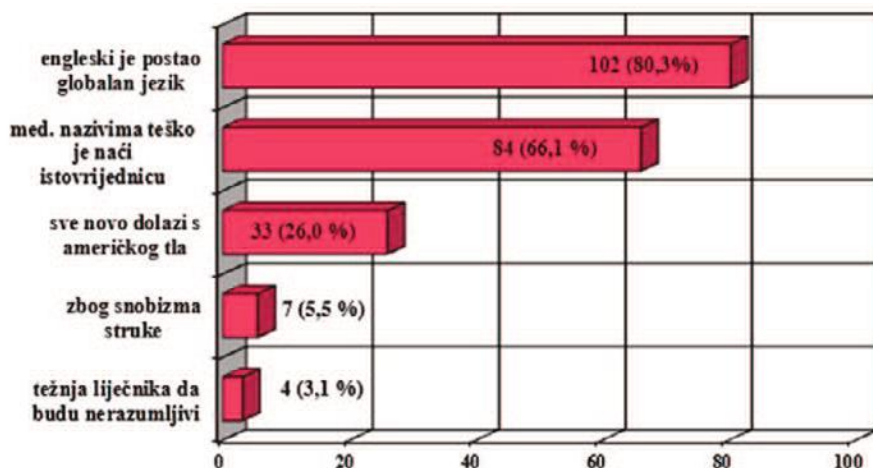
Iduće pitanje adresira četvrti cilj istraživanja ispitujući ulogu anglicizama u jeziku medicinske struke.

8. „Koji su, po vašem mišljenju, razlozi da u medicinskom nazivlju ima sve više riječi engleskog podrijetla?

Odgovori su kao razloge uključivali da sve novo dolazi s američkog tla, da liječnici uživaju biti nerazumljivi te koriste strane riječi, snobizam struke, da medicinski nazivi teško pronalaze odgovarajuću istovrijednicu ili je engleski postao globalni jezik?” Najveći broj sudionika (80,3%) smatra da je engleski postao globalni jezik te je njegov utjecaj prisutan u svim jezicima. Dvije trećine sudionika (66,1%) drži da medicinski nazivi teško pronalaze odgovarajuću istovrijednicu te se koriste u izvornome neadaptiranom ili adaptiranom obliku. Svega 26,0% smatra da je jedan od razloga da sve novo dolazi s američkog tla. Vrlo mali broj sudionika kao razlog navodi snobizam struke (5,5%) i da liječnici uživaju biti nerazumljivi te koriste strane riječi (3,1%) (Grafikon 10).

Posebno je značajan ovaj posljednji podatak jer svega desetak posto sudionika smatra da liječnici, koristeći posuđenice i strane riječi, žele biti nerazumljivi, posebice kada trebaju prenijeti lošu ili negativnu informaciju. U skladu s načelima medicinske

etike i deontologije pacijent ima pravo na potpunu obavijest te stoga liječnikov jezik i vokabular trebaju biti razumljivi, jasni i prilagođeni pacijentovoj jezičnoj i stručnoj (ne)kompetenciji.

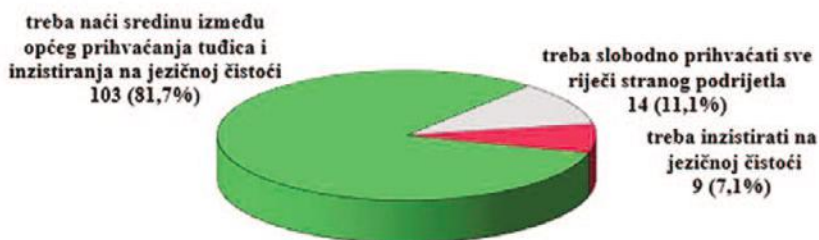

Grafikon 10. Uzroci sve većeg broja riječi engleskog podrijetla u medicinskom nazivlju

Ovo pitanje adresira treći cilj istraživanja i ispituje stav ispitanika prema slobodnom prihvatanju anglizama ili izgradnji i očuvanju hrvatskoga strukovnog nazivlja, koju smo u anketi uvjetno nazvali „jezična čistoća”.

9. „Smatrate li da hrvatski jezik treba slobodno prihvaćati sve riječi stranoga podrijetla, inzistirati na jezičnoj čistoći ili naći sredinu između te dvije opcije?”

Potrebno je napomenuti da se u ovome radu izraz „jezična čistoća” odnosi na izgrađeno hrvatsko nazivlje, oslobođeno svih stranojezičnih utjecaja. Velika većina sudionika (81,7%) smatra da treba pronaći sredinu između slobodnog prihvatanja stranih riječi i izgradnje hrvatskoga nazivlja, očišćenog od stranojezičnih utjecaja. Svega 11,1% sudionika podržava prihvatanje svih stranih riječi, a 7,1% inzistira na jezičnoj čistoći (Grafikon 11). Ovi rezultati su ohrabrujući jer su, unatoč širokoj uporabi posuđenica i engleskih riječi, ispitanici svjesni da ne treba podleći svim stranim jezičnim utjecajima i da u tome treba naći određenu ravnotežu. Rezultati ukazuju na težnju za očuvanjem terminološke dosljednosti uz istovremeno priznavanje važnosti globalne komunikacije.

Grafikon 11. Mišljenje o potrebi za jezičnom čistoćom.

Četvrti cilj istraživanja kojim se ispituju vlastiti razlozi uporabe anglizama adresiran je pitanjem:

10. „Koji su Vaši razlozi uporabe/odabira engleskih riječi/anglizama?”

Razloge uporabe posuđenica koje sudionici navode svrstali smo u nekoliko kategorija:

1. Razumijevanje

Gotovo petina sudionika, njih 28 (22,04%) kao glavni razlog navodi bolje razumijevanje engleskih naziva nego hrvatskih. Može se pretpostaviti da razlog tome leži u činjenici da ispitanici engleski naziv usvajaju zajedno s pojmom dok se hrvatske istovrijednice predlažu nakon što se engleski naziv ustalio u uporabi. Primjerice, naziv *kopnica* nikada nije prihvaćen među govornicima bez obzira na njegovu jezičnu i značenjsku uklopljenost u hrvatski jezični sustav, nego se učestalo koriste posuđenice *SIDA* ili *AIDS* koje zbog proširenosti uporabe ne treba mijenjati.

2. Raširenost

Kao sljedeći razlog 36 sudionika (28,34%) navode raširenost uporabe. Anglizmi i engleski nazivi prisutni su u svim područjima ljudskoga života te stoga ne čudi njihova učestala uporaba u svim komunikacijskim situacijama i funkcionalnim stilovima.

3. Navika

Dio sudionika, njih 12 (8,66%) navodi naviku kao jedan od razloga uporabe anglizama.

4. Dojam

Gotovo trećina sudionika, njih 35 (27,55%) navodi neke od karakteristika angлизama koje smo svrstali u skupinu dojam, kao što su jednostavnost, pamtljivost, kratkoća i zvučnost.

5. Potreba posla i obrazovanja

Mali broj sudionika, njih 3 (2,36%) navode češću uporabu angлизama radi posla i obrazovanja.

6. Neodgovarajući prijevod

Sudionici, njih 11 (8,66%) navode neistovjetnost značenja prevedenice i posuđenice.

7. Svakodnevna izloženost

Svakodnevnu izloženost engleskim jezičnim utjecajima kao jedan od razloga njihove uporabe navodi troje sudionika (2,36%).

6. ZAKLJUČAK

U radu je istražena pragmatička uloga angлизama u jeziku medicinske struke, provodeći istraživanje o prihvatljivosti i uporabi angлизama, razlozima njihovog prihvatanja, kao i o stavovima prema anglizmima i njihovim hrvatskim istovrijednicama.

Kvalitativna je i kvantitativna analiza pokazala srednju učestalost uporabe angлизama, što je usko povezano s njihovim razumijevanjem. Sudionici su pokazali razumijevanje naziva poput *booster* (92,1%), *trigger* (90,6%), *stent* (85,0%), *supresor* (73,8%), *skrining* (69,0%), *biomarker* (64,3%). Međutim, sudionici su rijetko navodili hrvatske istovrijednice pa se može pretpostaviti da koriste angлизme. Medijska izloženost i učestalost korištenja igraju ključnu ulogu u prihvatanju određenih izraza, dok manje poznati nazivi, poput *bridging* i dalje predstavljaju izazov u široj uporabi. Ovi rezultati pobijaju našu prvu pretpostavku da će sudionici imati poteškoća s razumijevanjem medicinskih naziva koje zahtijeva određeno znanje struke.

Kada je riječ o drugom cilju istraživanja koji se odnosio na ispitivanje odabira između angлизama i hrvatskih istovrijednica, naša je druga pretpostavka ovim istraživanjem potvrđena. Naime, pretpostavili smo da se govornici češće koriste anglizmima nego domaćim istovrijednicama. Analizom stavova ispitanika o posuđenicama i njihovim hrvatskim istovrijednicama u medicinskom nazivlju, što je bio treći cilj istraživanja, utvrđeno je da ispitanici imaju pozitivan stav prema anglizmima. Velika većina ispitanika (86,5%) drži da su angлизmi jezično prihvatljivi. Kada je riječ o potrebi prevođenja engleskih medicinskih naziva, mišljenje je sudionika podijeljeno. Više od polovice (57,5%) smatra da te nazive ne bi trebalo prevoditi jer se radi o stručnom

nazivlju (62,2%), a prevedene istoznačnice nemaju isto značenje kao izvorni engleski nazivi (37,0%) Sudionici smatraju da se prevođenjem gubi smisao izvornoga naziva (32,3%). Ovi rezultati potvrđuju našu treću pretpostavku da će ispitanici imati pozitivan stav prema anglizmima te da hrvatske istovrijednice nisu uvijek dobra zamjena za anglizme. Ipak, velika većina sudionika (81,7%) smatra da ne treba slobodno prihvaćati sve strane riječi, već da treba naći ravnotežu između njihova slobodnog prihvaćanja i terminološke dosljednosti, koju smo u radu, uvjetno rečeno, označili kao „jezičnu čistoću”.

Četvrti je cilj ovoga istraživanja bio istražiti razloge uporabe anglizama i njihovu pragmatičku ulogu u jeziku medicinske struke. Kao glavne razloge sudionici navode razumljivost anglizama, raširenost uporabe, naviku korištenja, dojam u kojem ističu privlačnost, kratkoću, preciznost i zvučnost anglizama. Manji broj sudionika navodi učestalu uporabu anglizama zbog potrebe posla i obrazovanja, nepostojanja dobrih hrvatskih prevedenica i svakodnevne izloženosti posuđenicama.

Govoreći o pragmatičkoj ulozi anglizama u jeziku medicinske struke, na temelju stavova ispitanika utvrdili smo da u medicinskom jeziku anglizmi nemaju isključivo funkciju popunjavanja leksičkih praznina, već služe lakšem sporazumijevanju u stručnim krugovima i širokoj međunarodnoj zajednici. Također, njihova se uloga ogleda u postizanju preciznosti i jezične ekonomičnosti prenošenja poruke. U konačnici, možemo se složiti s Rodríguezom Gonzálezom (1996) koji naglašava činjenicu da današnji anglizmi neizbježno čine važan dio jezičnog izričaja, ne samo zbog svoje zastupljenosti u velikom broju različitih područja, već i zbog raznolikosti funkcija koje mogu obavljati, a pragmatička je funkcija jedna od najzanimljivijih i najsloženijih.

Prilog 1. Anketa o prihvatljivosti i stavovima prema engleskim riječima i njihovim hrvatskim ekvivalentima u hrvatskom medicinskom jeziku

Poštovani, molimo Vas da za potrebe istraživanja ispunite anketu o prihvatljivosti i Vašem stavu prema anglizmima i prevedenicama istih u hrvatskome medicinskome nazivlju. Zahvaljujemo na pomoći i suradnji u istraživanju.

ANKETA O PRIHVATLJIVOSTI I STAVOVIMA PREMA ENGLISKIM RIJEČIMA I NJIHOVIM HRVATSKIM EKVIVALENTIMA U HRVATSKOM MEDICINSKOM JEZIKU

Opći podaci

Vaša dob: _____
Spol: _____
Stručna sprema: _____
Profesija: _____

I. Molimo Vas da odgovorite na postavljena pitanja vezana za potcrtani naziv.

1. Građani mogu svoju **booster** dozu dobiti u zavodima za javno zdravstvo.

a) Razumijete li značenje potcrtane riječi?

1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE

b) Koristite li potcrtanu riječ?

1. DA 2. PONEKAD 3. NE

c) Koja je hrvatska prevedenica? _____

2. Virus ulazi u naše stanice preko **spike proteina**.

a) Razumijete li značenje potcrtane riječi?

1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE

b) Koristite li potcrtanu riječ?

1. DA 2. PONEKAD 3. NE

c) Koja je hrvatska prevedenica? _____

3. Bilo koji alergen, prašina, pelud, životinjska dlaka ili hrana može biti **triger** za alergijsku reakciju.

a) Razumijete li značenje potcrtane riječi?

1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE

b) Koristite li potcrtanu riječ?

1. DA 2. PONEKAD 3. NE

c) Koja je hrvatska prevedenica? _____

4. Izraziti napredak na polju tumorskih **biomarkera** doveo je do personaliziranog liječenja tumora.

a) Razumijete li značenje potcrtane riječi?

1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE

b) Koristite li potcrtanu riječ?

1. DA 2. PONEKAD 3. NE

c) Koja je hrvatska prevedenica? _____

5. Primjena **stentova** izazvala je pravu revoluciju u liječenju koronarne bolesti.

a) Razumijete li značenje potcrtane riječi?

1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE

b) Koristite li potcrtanu riječ?

1. DA 2. PONEKAD 3. NE

c) Koja je hrvatska prevedenica? _____

6. Osim kao sirovina hormona sreće i **supresora** apetita, triptofan i samostalno djeluje kao izazivač osjećaja sitosti.

a) Razumijete li značenje potcrtane riječi?

1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE

b) Koristite li potcrtanu riječ?

1. DA 2. PONEKAD 3. NE

c) Koja je hrvatska prevedenica? _____

7. Miokardijalni **bridging** nedovoljno je istražen no postoje opisi koji taj fenomen povezuju s akutnim koronarnim sindromom.

a) Razumijete li značenje potcrtane riječi?

1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE

b) Koristite li potcrtanu riječ?

1. DA 2. PONEKAD 3. NE
c) Koja je hrvatska prevedenica? _____

8. U posljednje dvije godine bilježimo slab odaziv na **skrining** programe.

- a) Razumijete li značenje potcrtane riječi?
1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE
b) Koristite li potcrtanu riječ?
1. DA 2. PONEKAD 3. NE
c) Koja je hrvatska prevedenica? _____

**II. Molimo Vas da odgovorite na pitanja, te obrazložite svoje mišljenje
ukoliko se to traži.**

1. Kako biste ocijenili svoje razumijevanje engleskih medicinskih naziva na skali
od: 1 (loše) do 5 (odlično)?

1 2 3 4 5

2. Koliko često koristite engleske medicinske nazive? (molimo zaokružiti)

1. NIKAD 2. PONEKAD 3. ČESTO

3. Koristite li engleske medicinske nazive ili prevedenice? (molimo zaokružiti)

1. ENGESKE NAZIVE 2. PREVEDENICE 3. I JEDNO I DRUGO

4. Smatrate li da su engleski nazivi dobro prevedeni u medicinskom nazivlju?

1. DA 2. NE 3. NE ZNAM

5. Smatrate li da su prevedeni engleski nazivi uvijek jezično prihvatljivi? (molimo
zaokružiti)

1. DA 2. NE U POTPUNOSTI 3. NE

6. Zadržavaju li prijevodi anglizama isto značenje kao u engleskom?

- 1 . DA 2. NE 3. NE ZNAM

7. Smatrate li da se engleski medicinski nazivi moraju uvijek prevoditi?

DA (molimo Vas da zaokružite svoje razloge za DA. Moguće odabrati više odgovora)

- a) da budu razumljivi
- b) da se zadrži čistoća jezika
- c) da se izbjegne uvođenje tuđih riječi u hrvatski vokabular
- c) da se izgrađuje hrvatsko stručno nazivlje
- e) da se sačuva hrvatski jezični identitet

NE (molimo Vas da zaokružite svoje razloge za NE. Moguće odabrati više odgovora)

- a) radi se o stručnom nazivlju koje ne treba prevoditi
- b) prijevod obično ne odgovara izvornoj riječi
- c) prevođenjem se mijenja smisao naziva
- d) uporaba stranih naziva olakšava komunikaciju
- e) engleski se nazivi lakše pamte

8. Koji su, po vašem mišljenju, razlozi da u medicinskom nazivlju ima sve više riječi engleskog podrijetla?

(molimo zaokružiti Vaše razloge između ponuđenih ili navesti svoj razlog)

- a) sve novo dolazi s američkog tla
- b) liječnici uživaju biti nerazumljivi te koriste strane riječi
- c) snobizam struke
- d) medicinski nazivi teško pronalaze odgovarajuću istovrijednicu
- e) engleski je postao globalni jezik
- f) _____

9. Smatrate li da hrvatski jezik treba:

(molimo zaokružiti jedan odgovor)

- a) slobodno prihvaćati sve riječi stranoga podrijetla
- b) treba inzistirati na jezičnoj čistoći
- c) treba naći sredinu između te dvije opcije

10. Koji su Vaši razlozi uporabe / odabira engleskih riječi / anglizama? (Molimo navesti razloge)

LITERATURA

1. Andersen, Gisle (2014), "Pragmatic borrowing", *Journal of Pragmatics*, 67, 17-33.
2. Danesi, Marcel, Andrea Rocci (2009), *Global Linguistics: An Introduction*, Mouton de Gruyter, Berlin
3. Drange, Eli-Marie Danbolt (2009), *Anglicismos en el lenguaje juvenil chileno y noruego. Un análisis comparativo*, PhD Thesis, University of Bergen, Norway
4. Drljača, Branka (2006), "Anglizmi u ekonomskome nazivlju hrvatskoga jezika i standardnojezična norma", *Fluminensia*, 18(1) 65-85.
5. Đurčević, Jovana, Nataša Kostić (2021), "Pragmatic functions of anglicisms in the Montenegrin language", *Circulo de Linguistica Aplicada a la Comunicación*, 86, 169-183.
6. Fiedler, Sabine (2017), "Phraseological borrowing from English into German: Cultural and pragmatic implications", *Journal of Pragmatics*, 113, 89-102.
7. Furiassi, Cristiano (2018), "Macaroni English goes pragmatic: False phraseological anglicisms in Italian as illocutionary acts", *Journal of Pragmatics*,
8. González Cruz, María Isabel, María Jesús Rodríguez Medina (2011), "On the pragmatic function of anglicisms in Spanish: A case study", *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 24, 257-273.
9. Haspelmath, Martin (2009), "Lexical borrowing: Concepts and issues", u: Haspelmath, M. & Tadmor, U. (ed.), *Loanwords in the World's Languages a Comparative Handbook*, Mouton de Gruyter, Berlin, 35-54.

10. Kavgić, Aleksandar (2013), "Intended communicative effects of using borrowed english vocabulary from the point of views of the addressor: Corpus-basepragmatic ančalysis of a magazine column", *Jezikoslovlje*, 14(2-3), 487-499.
11. MacKenzie, Ian (2012), "Fair play to them: Proficiency in English and types of borrowings", u: Furiassi, C., Pulcini V. & Gonzáles, F. R. (eds.), *Anglicization of European lexis*, John Benjamins, Amsterdam, 27-42.
12. Melchers, Gunnel, Philip Shaw (2003), *World Englishes*, Hodder Education Routledge, Oxford
13. Mihaljević, Milica (1998), *Terminološki priručnik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
14. Milić, Mira M. (2013). *Anglicizmi kao sinonimi u srpskom jeziku*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad
15. Mišić Ilić, Biljana, Vesna Lopičić (2011), "Pragmatički anglicizmi u srpskom jeziku", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 54(1), 261-273.
16. Mišić Ilić, Biljana (2017), "Pragmatic borrowing from english into Serbian: Linguistic and sociocultural aspects", *Journal of Pragmatics*, 113, 103-115.
17. Mišić Ilić, Biljana (2019), "Fenomen jezičkog pozajmljivanja iz teorijsko pragmatičke perspektive", u: Vesna Lopičić, Biljana Mišić Ilić (ur.), *Jezik, književnost, teorija. Language, Literature, Theory*, Tematski zbornik radova, Univerzitet u Nišu, 67-80.
18. Muhvić-Dimanovski, Vesna, Anita Skelin Horvat (2006), "O riječima stranoga podrijetla i njihovu nazivlju", *Filologija*, 46-47, 203-215.
19. Myers-Scotton, Carol (2002), *Contact Linguistics Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*, Oxford University Press, Oxford
20. Prčić, Tvrtko (2005), *Engleski u srpskom*, Zmaj, Novi Sad
21. Rodríguez González, Félix (1996), "Functions of Anglicisms in Contemporary Spanish", *Cahiers de lexicologie*, 68(1), 107-128.
22. Tappolet, Ernst (1914), *Die alemannischen Lehnwörter in den Mundarten der französischen Schweiz kulturhistorischlinguistische Untersuchung*, Karl J. Trübner, Strassburg
23. Zenner, Eline, Dorien Van De Mieroop (2017), "The social and pragmatic function of English in weak contact situations: in group and out group marking in the Dutch reality TV show Expeditie Robinson", *Journal of pragmatics*, 113, 77-88.

THE ACCEPTABILITY AND USE OF ANGLICISMS IN THE LANGUAGE OF MEDICINE: A PRAGMATIC PERSPECTIVE

Summary

In the last few decades, there has been a significant increase in the use of anglicisms in general language, as well as in terminology. While anglicisms are accepted with the aim of filling lexical gaps, their role in medical language is much broader. The aim of this paper is to explore the role and function of anglicisms in medical language by conducting research among speakers and determining the function of anglicisms in medical terminology. In the study, we examined the comprehensibility and use of anglicisms, their equivalents, and the reasons for their acceptance. The results indicated a moderate level of understanding and use of anglicisms, along with a less frequent use of native equivalents. The reasons for their use highlight the brevity of terms, their precision, and the widespread adoption. The study confirmed that the function of anglicisms is multifaceted. In addition to filling lexical gaps, anglicisms facilitate communication within the broader international community, emphasizing their economy and precision in meaning.

Keywords: anglicisms; loanwords; medical language; pragmatics

Adresa autorice

Author's address

Anamarija Gjuran-Coha
Sveučilište u Rijeci
Medicinski fakultet
anamarijagc@medri.uniri.hr

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

Lejla Tekešinović

Marija Mitić

PISMA PJETRA ARETINA VERONIKI GAMBARI – DIJALOG
U FORMI EPISTOLE / LETTERS OF PIETRO ARETINO TO
VERONICA GAMBARA – A DIALOGUE IN THE FORM OF
AN EPISTLE 195

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.177

UDK 811.133.1'367.625

Primljeno: 29. 03. 2025.

Pregledni rad
Review paper

Lejla Tekešinović

KONDICIONALNE NEZAVISNOSLOŽENE REČENICE U FRANCUSKOM JEZIKU

U radu se razmatraju nezavisnosložene rečenice u francuskom jeziku u kojima se prepoznaje semantički odnos kondicionalnosti. Riječ je o dvodijelnim koordiniranim i jukstaponiranim rečeničnim strukturama koje se tipološki razlikuju. U gramatikama francuskog jezika navode se pojedini tipovi ovih struktura kako bi se pokazalo da se kondicionalnost na nivou složene rečenice može iskazati i parataksički ali se pri tom obično ne daje jasan i sistematičan uvid u to koji se tačno tipovi rečenica mogu smatrati *kondicionalnim nezavisnosloženim*. Generalno se zapravo stiče dojam da ove konstrukcije nisu detaljnije razmatrane niti opisane pa će stoga u ovom radu naglasak biti na deskriptivnoj analizi primjera ovih rečeničnih struktura preuzetih uglavnom iz gramatika i naučnih radova s ciljem da se utvrdi o kojim se tačno tipovima rečenica radi i koja su njihova glavna gramatička i semantička obilježja, odnosno koji su njihovi najbitniji konstitutivni elementi. Pored toga, cilj je također da se sagledaju i opišu određene specifičnosti koje u pojedinim kontekstima dolaze do izražaja prilikom semantičke interpretacije ovakvih rečeničnih struktura.

Ključne riječi: kondicionalnost; koordinirane rečenice; jukstaponirane (asindetske) rečenice; temporalnost; kauzalnost

1. UVOD

Kondicionalnost (pogodbenost) se na nivou složene rečenične strukture izražava zavisnim kondicionalnim rečenicama uz upotrebu različitih vezničkih sredstava među kojima se *si* izdvaja kao kondicionalni veznik *par excellence*:

Si tu viens ici, tu auras une surprise.

Si tu venais ici, tu aurais une surprise.

Si tu étais venu ici, tu aurais eu une surprise.

Međutim, kondicionalnost se jednako može izraziti i parataksički, tj. nezavisnosloženom rečenicom, kao u primjeru (1) u kojem je glagol prve rečenice u imperativu:

(1) *Viens ici et tu auras une surprise!* (Abeillé, Godard 2021: 1796)

Isti je slučaj s primjerima (2) i (3):

(2) *Continue ainsi et tu auras des ennuis!* (Ibid.)

(Si tu continues ainsi, tu auras des ennuis.)

(3) *Avance et je te casse la figure!* (Ibid. 1557)

(Si tu avances, je te casse la figure.)

Očigledno je, dakle, da rečenice (1-3) stoje u istom semantičkom odnosu kondicionalnosti bez obzira na određene sintaksičke razlike koje postoje između, u ovom slučaju, koordinirane strukture s veznikom *et* u kojoj je, kako vidimo, sasvim prirodna upotreba imperativa, i zavisne kondicionalne rečenice u kojoj to nije slučaj.

Kondicionalne nezavisnosložene rečenice su dvodijelne rečenične strukture čija semantička interpretacija u prvom redu ovisi o sadržaju prve i druge rečenice te o njihovom logičkom suodnosu, što također uključuje i svijest o izvanjezičkoj realnosti. Kondicionalnost međutim nije uvijek jednostavno precizno odrediti, odnosno razgraničiti u prvom redu od temporalnosti i kauzalnosti, što je posebno naglašeno upravo u nezavisnosloženim rečeničnim strukturama u kojima dolazi do interferencije ovih semantičkih relacija. Stoga Palić (2019) s pravom ističe da je jednoznačno gramatičko kodiranje semantičke relacije kondicionalnosti jedino moguće zavisnosloženom rečenicom s kondicionalnom klauzom jer interakcija veznika i oblika predikata u glavnoj i zavisnoj klauzi dokida moguću višesmislenost. Takva je konstrukcija s gledišta semantičke relacije kontekstualno neuvjetovana i, kako zaključuje, najpoželjnija za obilježavanje kondicionalnosti. Ispitujući vezu uzroka s kategorijom uslova, Kovačević (1988) nalazi da je uzrok uvijek realni (faktivni) uslov, dok je uslov potencijalni (zamišljeni) uzrok pa se razlika između te dvije kat-

egorije u jeziku ogleda u odnosu mogućnost (uslov) – stvarnost (uzrok). Sinkretizam uslovnog i uzročnog značenja u jeziku, ističe dalje, ocrtava se samo u sferi realno mogućeg, zapravo u slučajevima gdje je spoznati uslov postao realan ali još nije konstatovan kao takav, pa je predstavljen jezičkom formom za moguće a ne za stvarno¹.

Kad je riječ o jukstaponiranim rečenicama, Abeillé i Godard (2021) ukazuju na to da se kondicionalna semantička relacija u takvim rečeničnim strukturama (*juxta-position conditionnelle*) može različito interpretirati pri čemu se u prvi plan izdvaja uzročno-posljedični odnos pa se u tom kontekstu razlikuje kauzalna i abduktivna relacija² (*relation abductive*):

1. kauzalna relacija – sadržaj prve rečenice predstavlja uzrok onoga što se kazuje drugom:

J'ai un coup de cafard, je regarde une vidéo. (Si j'ai un coup de cafard, je regarde une vidéo.)

2. abduktivna relacija – sadržaj druge rečenice predstavlja uzrok onoga što se kazuje prvom rečenicom kao u primjeru:

Paul est en retard, il a eu un problème. (S'il est en retard, c'est qu'il a eu un problème.)

Pored toga, moguća je, kako navode, i pragmatička interpretacija:

Votre bébé régurgite, il existe des laits épaissis.

(Si votre bébé régurgite, je vous informe qu'il existe des laits épaissis.)

Dok je naprotiv manja mogućnost za metalingvističku (*Si l'on peut dire*) i kontrastivnu interpretaciju (*Si Paul est grand, son frère est petit.*) ovakvih rečeničnih struktura (*ibid.*).

U nastavku rada ćemo vidjeti koji se to zapravo tipovi kondicionalnih nezavisnosloženih rečenica koriste u francuskom jeziku, koja su njihova glavna sintaksičko-semantička obilježja te u kojim slučajevima dolazi do interferencije spomenutih semantičkih vrijednosti.

1 O vezi između kondicionalnosti i kauzalnosti na planu subordinacije detaljnije vidjeti u Nazarenko (2000). Popović (2016) u tom kontekstu konstatuje da je pojam kauzalnosti blizak irealnom tipu kondicionalnih rečenica, kojima se izražava uslov koji je spriječio realizaciju posljedice pa se stoga negacija irealnog uslova može shvatiti kao uzrok:

S'il avait été pressé, il aurait pris l'avion. / Da je žurio, otputovao bi (tj. bio bi otputovao) avionom.

Il n'a pas pris l'avion parce qu'il n'était pas pressé. / Nije otputovao avionom zato što nije žurio.

2 Abdukcija predstavlja treći način logičkog zaključivanja, pored dedukcije i indukcije. Dok kod deduktivnog zaključivanja konkluzija nužno slijedi iz premise, kod induktivnog i abduktivnog zaključivanja konkluzija slijedi samo iz vjerojatnosti. (*Hrvatska enciklopedija*, dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/abdukcija>).

2. TIPOVI KONDICIONALNIH NEZAVISNOSLOŽENIH REČENICA

Na osnovu uvida u gramatike i relevantne naučne radove, zaključili smo da u francuskom jeziku postoji šest tipova kondicionalnih nezavisnosloženih rečenica koje smo ovdje izdvojili prema osnovnim sintaksičko-semantičkim obilježjima prve od dvije koordinirane ili jukstaponirane rečenice. Kako bismo potvrdili da je semantička veza među rečenicama u primjerima koji slijede kondicionalna, transformisat ćemo ih tako što ćemo prvu rečenicu zamijeniti zavisnom kondicionalnom s veznikom *si*.

2.1. Rečenice u imperativnom modalitetu

Pored već navedenih rečenica, primjeri (4), (5) i (6) jednako potvrđuju upotrebu imperativa u prvoj rečenici kao i mogućnost njene kondicionalne interpretacije:

(4) *Remplacez la mortalité par sa soeur l'antinatalité, et vous aurez une des raisons immédiates du dépeuplement de notre beau pays.* (Sandfeld 1936: 355)

(*Si vous remplacez la mortalité ..., vous aurez une des raisons ...*)

(5) *Dis-moi qui tu hantes, et je te dirai qui tu es.* / To jest: *Si tu me dis qui tu fréquentes, je te dirai ce que tu vaux moralement.* (Le Bidois, Le Bidois 1938: 523)

(6) *Frappez, et l'on vous ouvrira.* (Riegel, Pellat, Rioul 1999: 332)
(*Si vous frappez, l'on vous ouvrira.*)

Ovako upotrijebljen imperativ u literaturi se opisuje kao fiktivni (Grevisse 1993), pseudo (Abeillé, Godard 2021) ili kondicionalni imperativ (Palić 2019).

Jayež i Dargnat (2009) u ovom slučaju govore o pseudo-imperativnim rečenicama koje imaju kondicionalnu interpretaciju navodeći pri tom identičnu konstrukciju u engleskom jeziku:

Come near (and) I'll show you. → *If you come near, I'll show you.*

Pranjковиć (1984) ovakve strukture spominje u kontekstu uzročno-posljedičnog odnosa navodeći da koordinirane rečenice s uzročno-posljedičnim odnosom mogu biti strukturirane i tako da predikat prve klauze bude izražen oblikom imperativa, a predikat druge oblikom futura I (*Dodite k meni svi koji ste umorni i opterećeni, i ja ću vas okrijepiti.*).

Razmatrajući istovjetne konstrukcije u bosanskome jeziku, Palić (2019: 163) precizira da se značenje kondicionalnog imperativa može formulirati na sljedeći način: “ako uradiš X, budi siguran u to da će se desiti Y“. Ovo značenje on naziva značenjem *gotovosti* i(li) *neizbježnosti* te smatra da je ono prisutno u svakoj upotrebi kondicionalnog imperativa, što također potvrđuju naši gornji primjeri na francuskom jeziku.

Kondicionalnim imperativom govornik ne poziva adresata da izvede imperativnu akciju, nego da obrati posebnu pažnju na označenu situaciju jer je ona iz nekog razloga za njega posebno bitna (ibid.).

U ovakvim je konstrukcijama, dakle, glagol prve rečenice (P1) u imperativu, dok je glagol druge rečenice (P2) u futuru ili prezentu, s tim da P1 može biti i u konjunktivu (*que* + *subjonctif*) ukoliko se imperativni modalitet odnosi na 3. lice. Takve strukture jednako mogu biti u semantičkom odnosu kondicionalnosti:

(7) *Qu'il vienne et il aura affaire à moi!* (Abeillé, Godard 2021: 1557)

(*S'il vient, il aura affaire à moi!*)

(8) *Qu'il se fasse attendre encore un quart d'heure, et je m'en vais.*

(Riegel, Pellat, Rioul 1999: 323)

(*S'il se fait attendre encore un quart d'heure, je m'en vais.*)

Sljedeći pak primjer pokazuje da *que* u ovoj upotrebi može i izostati:

(9) *Fasse le ciel que tu aies beaucoup d'enfants, et tout ira bien.*

(*Si le ciel fait ...*)

(Sandfeld 1936: 355)

Ponekad je, međutim, u ovakvim rečeničnim strukturama moguća dvojaka semantička interpretacija pa se tako u primjerima (4), (5) i (6) istovremeno uočava odnos vremenske sukcesivnosti u kojem veznik *et* dobiva značenje *et ensuite, et alors, et puis*, što upućuje na srodnost između kondicionalnosti i temporalnosti:

(4a) *Remplacez [d'abord] la mortalité par sa soeur l'antinatalité, et vous aurez une des raisons immédiates du dépeuplement de notre beau pays.*

(5a) *Dis-moi [d'abord] qui tu hantes, et je te dirai qui tu es.*

(6a) *Frappez [d'abord], et l'on vous ouvrira.*

Kondicionalna semantička interpretacija jednako je kompatibilna s veznikom *ou* (Abeillé, Godard 2021) koji se, kako zapaža Guberina (1954), nikako *a priori* ne može dovesti u vezu sa uvjetom. Primjeri (10) i (11) potvrđuju upotrebu kondicio-

nalnog imperativa u prvoj rečenici kao i mogućnost njene transformacije u zavisnu kondicionalnu rečenicu s veznikom *si* koja je u ovom slučaju u negativnoj formi:

(10) *Appelle ou tu auras des ennuis! (Si tu n'appelles pas, tu auras des ennuis.)*

(11) *Arrête ou tu vas avoir affaire à moi! (Si tu n'arrêtes pas, tu vas avoir affaire à moi.)*

Primjeri (10a) i (11a) pokazuju da semantička interpretacija zadnja dva primjera u isto vrijeme može uključivati i kauzalnost:

(10a) *Appelle car si tu n'appelles pas, tu auras des ennuis.*

(11a) *Arrête car si tu n'arrêtes pas, tu vas avoir affaire à moi.*

Veznik *et* u ovakvim rečeničnim strukturama nije obavezan za razliku od veznika *ou* (Abeillé, Godard 2021), tako da njegovim izostavljanjem nastaju asindetske konstrukcije sa kondicionalnom semantičkom interpretacijom:

(2a) *Continue ainsi, tu auras des ennuis! (Si tu continues ainsi, tu auras des ennuis.)*

(3a) *Avance, je te casse la figure! (Si tu avances, je te casse la figure.)*

Izostavljanjem veznika *et* u primjerima (1), (4), (5), (6) i (7) do izražaja dolazi sukcesivnost radnji pa je sljedeće primjere jukstaponiranih rečenica jednako moguće transformirati u zavisne vremenske rečenice s veznikom *quand*:

(1a) *Viens ici, tu auras une surprise!*

(Si / Quand tu viens ici, tu auras une surprise.)

(4b) *Remplacez la mortalité par sa soeur l'antinatalité, vous aurez une des raisons immédiates du dépeuplement de notre beau pays.*

(Si / Quand vous remplacez la mortalité..., vous aurez une des raisons ...)

(5b) *Dis-moi qui tu hantes, je te dirai qui tu es.*

(Si / Quand tu me dis qui tu hantes, je te dirai qui tu es.)

(6b) *Frappez, l'on vous ouvrira.*

(Si / Quand vous frappez, l'on vous ouvrira.)

(7a) *Qu'il vienne, il aura affaire à moi!*

(Si / Quand il vient, il aura affaire à moi!)

U ovim su primjerima, kako vidimo, moguće po dvije ravnopravne semantičke interpretacije, tako da su, izdvojene ovako iz nekog šireg i preciznijeg konteksta, ove rečenice dvosmislene.

2.2. Rečenice u prezentu

Jayez i Dargnat (2009: 248) u ovom slučaju govore o pseudo-izjavnim rečenicama (*P-declaratives*) tipa: *Tu t'approches (et) je te montre*³.

Kod ovog tipa nezavisnosloženih rečenica s kondicionalnom interpretacijom oba su glagola u prezentu s tim da opet prva rečenica podliježe ovoj semantičkoj interpretaciji pa se prezent u prvoj rečenici naziva kondicionalnim prezentom (v. Palić 2019):

- (12) *Il fait un pas de plus (et) il tombe.* (Abeillé, Godard 2021: 1796)
(*S'il fait un pas de plus, il tombe.*)
- (13) *Tu fais un pas de plus, (et) tu es mort.*
(*Si tu fais un pas de plus, tu es mort.*) (Ibid. 1552-1553)
- (14) *Tu continues, (et) je te vire pour la paix et la tranquillité de toute la communauté. C'est mon rôle de la protéger des trublions.*
(*Si tu continues, je te vire pour la paix et la tranquillité ...*) (Ibid. 1570)

Kondicionalna semantička interpretacija primjera (12-14) ostaje i ukoliko se veznik *et* izostavi dok je u primjerima (15) i (16) ta interpretacija otežana zbog interferencije kondicionalnosti i temporalnosti. Naime, u primjerima (15) i (16) prezentom se označava radnja/situacija koja se ponavlja (*présent d'habitude*), odnosno do izražaja dolazi iterativni aspekt (*aspect itératif*). Prema tome, u ovim je primjerima prvu rečenicu jednako moguće transformirati u zavisnu kondicionalnu pomoću veznika *si* – koji se u ovakvoj upotrebi naziva još “iterativno si” (*si itératif*, up. Monneret, Rioul 1999: 275) – i u zavisnu temporalnu rečenicu s veznicima *quand* i *chaque fois que*:

- (15) *Moi, j'ai faim, je prends du chocolat.* (Abeillé, Godard 2021: 64)
(*Si / Quand / Chaque fois que j'ai faim, je prends du chocolat.*)
- (16) *J'ai un coup de cafard, je mets une cassette vidéo jusque les 3-4 heures du matin.* (Ibid. 1570)
(*Si / Quand / Chaque fois que j'ai un coup de cafard, je mets une cassette video ...*)

3 Up. u engleskom: *You come near (and) I show you.* – i u bosanskome jeziku: *Razgovaraš s njima, i odmah te smatraju izdajnikom.* – *Dobro se odijevaš, i bit ćeš vrlo zapažen.* – *Samo kućneš, i neko se odmah pojavi.* (Palić 2019: 166-167).

Kad je riječ o književnom i njegovanom jeziku (*le français soutenu*), u prvoj se rečenici može pojaviti inverzija subjekta kao u primjeru (17) u kojem je, pored kondicionalne, istovremeno moguća kauzalna i temporalna interpretacija (iterativni aspekt), što još jednom potvrđuje srodnost ovih semantičkih relacija:

(17) *La tempête menace-t-elle, les voiliers se hâtent de regagner le port.*
(Riegel, Pellat, Rioul 1999: 138)

(*Si / Pour peu que la tempête menace, les voiliers se hâtent de regagner le port.*)

U ovom kontekstu parafraza, kako vidimo, može uključiti i veznički izraz *pour peu que* koji jednako potvrđuje kondicionalnu semantiku.

(*Comme / Quand / Chaque fois que la tempête menace, les voiliers se hâtent de regagner le port.*)

Da se ovaj tip rečenice (P1-*présent*, P2-*présent*) također može pojaviti u upitnom modalitetu (Abeillé, Godard 2021: 1570; Jayez, Dargnat 2009: 249) potvrđuje primjer (18):

(18) *Tu écris tes mémoires, tu leur donnes quel titre?*

(*Si tu écris tes mémoires, tu leur donnes quel titre?*)

Primjer (19) pak potvrđuje da je u drugoj rečenici, pored prezenta, moguća i upotreba imperativa, tj. da u pitanju može biti kombinacija P1-*présent*, P2-*impératif*:

(19) *Tu as faim, prends du chocolat!* (Abeillé, Godard 2021: 1571)

(*Si tu as faim, prends du chocolat!*)

2.3. Rečenice u imperfektu

U literaturi koja se odnosi na francuski jezik nalazimo i primjere rečenica sa imperfektom / P1-*imparfait*, (*et*) P2-*imparfait* / koje u određenom kontekstu također dopuštaju kondicionalnu semantičku interpretaciju (20-22):

(20) *Victor passait le pied et il tombait.*

(*Si Victor avait passé le pied, il serait tombé.*) (Abeillé, Godard 2021: 1796)

(21) *Il prenait le tram, (et) il était à l'heure.*

(*S'il avait pris le tram, il aurait été à l'heure.*) (Ibid. 1570, 1571)

(22) *Il restait une minute de plus, il était mort.*

(*S'il restait une minute de plus, il était mort.*) (Ibid. 1569)

I u sljedećem primjeru, ovog puta iz književnog teksta, prepoznaje se kondicionalna semantička interpretacija, u ovom slučaju asindetske rečenične strukture sa

imperfektom u obje rečenice. Kontekst je takav da transformacija prve u zavisnu kondicionalnu rečenicu uključuje upotrebu iterativnog *si*:

- (23) *Le bruit des pas lui faisait mal; on s'en allait, la solitude lui devenait odieuse;*
revenait-on près d'elle, c'était pour la voir mourir, sans doute.
(Flaubert) (Wagner, Pinchon 1962: 498)
(*Si l'on s'en allait, la solitude lui devenait odieuse...*)

Imperfekt ovdje, jednako kao i prezent u prethodnom tipu rečenica, ukazuje na radnju, tj. situaciju koja se ponavljala, odnosno ima iterativnu vrijednost, što je jedna od njegovih osobenosti u francuskom jeziku (*imparfait d'habitude*), tako da je i ovdje moguća temporalna interpretacija: *Quand / Chaque fois qu'on s'en allait, la solitude lui devenait odieuse....* Pored toga, vidimo da se u drugom dijelu ovog primjera pojavljuje ista rečenična struktura s potpuno istom semantičkom interpretacijom s tim da je u prvoj rečenici sada prisutna inverzija subjekta:

Le bruit des pas lui faisait mal; on s'en allait, la solitude lui devenait odieuse; revenait-on près d'elle, c'était pour la voir mourir, sans doute.
(*Si/Quand / Chaque fois qu'on revenait près d'elle, c'était pour la voir mourir, sans doute.*)

Iterativnost je naglašena i u primjeru (24), ponovo sa inverzijom subjekta u prvom dijelu i semantički praznim elementom *que* čija upotreba nije obavezna:

- (24) *Était-il heureux, (qu)'il chantait.* (Abeillé, Godard 2021: 64)
(*Si / Quand / Chaque fois qu'il était heureux, il chantait.*)

Ovdje se također može kontekstualno inferirati i uzročno-posljedična veza:

Comme il était heureux, il chantait.

Primjer (25), u kojem se pojavljuju dvije rečenične strukture tipa P1: *imparfait*, P2: *imparfait* uz inverziju subjekta u prvom dijelu, jednako potvrđuje iterativnu interpretaciju kao i primjer (26):

- (25) *Entrouvrait-il un placard, c'était un fatras nauséabond. Risquait-il un oeil dans le tiroir du bureau, il tombait sur des coquillages et des peaux de banane semi-fossilisées (...).*
(*Si / Chaque fois qu'il entrouvrait un placard..., si / chaque fois qu'il risquait un œil dans le tiroir...*) (Abeillé, Godard 2021: 1560)

- (26) *Commençait-il à parler, nous nous bouchions les oreilles.* (Von Wartburg, Zumthor 958: par. 198, a)
(*Si/Quand / Chaque fois qu'il commençait à parler, nous nous bouchions les oreilles.*)

Da se iterativnost kod ovog rečeničnog tipa isključivo može povezati sa upotrebom imperfekta u obje rečenice, potvrđuje primjer (27) u kojem nailazimo na drugačiju kombinaciju vremena (P1: *imparfait*, et P2: *conditionnel passé*):

- (27) *Tu appuyais sur ce bouton, et la bombe aurait explosé.* (Caudal 2018:56)
(*Si tu avais appuyé sur ce bouton, la bombe aurait explosé.*)

2. 4. Rečenice bez glagola u prvom dijelu strukture

Postoje i takve kondicionalne nezavisnosložene rečenice u kojima u prvom dijelu nema glagola, odnosno gdje je kondicionalni element sveden na nominalnu ili pak prijedložnu sintagmu koja se na osnovu kontekstualne informacije može transformirati u zavisnu kondicionalnu rečenicu⁴. Primjer ovog tipa rečenice navode Von Wartburg i Zumthor (1958: par. 198, a):

- (28) *Un mot de plus, (et) je me bouche les oreilles.*
(*Si tu dis un mot de plus, je me bouche les oreilles.*)

Ovdje se zapravo može govoriti o elipsi glagola prve rečenice koji se u datom kontekstu podrazumijeva: [*Tu dis*] *un mot de plus, (et) je me bouche les oreilles.*

Autori *Velike gramatike francuskog jezika* također navode primjere ovakvih konstrukcija kao i njihove transformacije u zavisnosložene strukture s kondicionalnom rečenicom:

- (29) *Un mot de plus, (et) je m'en vais!*
(*Si tu dis un mot de plus, je m'en vais.*)
(30) *Avec Pierre dans les buts, on gagnait.*
(*Si Pierre était dans les buts, on gagnerait.*)
(31) *Avec un peu plus de temps, on gagnait.*
(*Si l'on avait eu plus de temps, on aurait gagné.*)
(32) *Sans cette fichue entorse, j'aurais fait la course.*
(*Si je n'avais pas eu cette entorse, j'aurais fait la course.*) (Abeillé, Godard 2021: 1570, 1571)

4 Up. u bosanskom jeziku: *Još jedna greška, i gotovo je! – Samo malo odmora, i odmah je sve bolje.* (Palić 2019: 166).

Navedeni primjeri pokazuju da je upotreba veznika *et* u ovakvim strukturama moguća ukoliko se u prvom dijelu nalazi imenska sintagma (GN), odnosno P1: GN, (*et*) P2, što međutim nije slučaj ako se u prvom dijelu strukture pojavljuje prijedložna grupa (GP), odnosno P1: GP, P2. Također vidimo da glagol druge rečenice može biti u prezentu, imperfektu ili u kondicionalu perfekta.

2. 5. Rečenice u kondicionalu

Riječ je o strukturama u kojima se oba glagola pojavljuju u prezentu ili imperfektu kondicionala⁵ i gdje je također moguća upotreba prethodno spomenutog semantički praznog elementa *que*. Naime, *que* se u ovakvoj upotrebi ne može smatrati veznikom koji uvodi zavisnu rečenicu jer i ovdje, kao i u prethodno spomenutim strukturama, prva rečenica zapravo odgovara zavisnoj (što svaki put potvrđuje njena transformacija u zavisnu rečenicu), a druga glavnoj rečenici. Stoga se ovo *que* prije može smatrati partikulom (Wagner, Pinchon 1962: 502, par. 595), a konstrukcija u kojoj se pojavljuje označava se terminom “obrnuta subordinacija” (*subordination inverse*)⁶.

- (33) *Vous viendriez, je serais ravi. / Vous viendriez que je serais ravi.*
(*Si vous venez, je serais ravi.*) (Abeillé, Godard 2021: 1569)
- (34) *Vous m'offririez des fleurs, je les refuserais! (Ibid. 1570)*
Vous m'offririez des fleurs que je les refuserais!
(*Si vous m'offriez des fleurs, je les refuserais.*)
- (35) *La route aurait été plus sèche, l'accident ne se serait pas produit.*
(Riegel, Pellat, Rioul 1999: 138)
(*Si la route avait été plus sèche, l'accident ne se serait pas produit.*)

Primjere ovakvih konstrukcija često nalazimo u književnom jeziku (primjer 36):

- (36) *Les salons que ces messieurs traversèrent au premier étage, avant d'arriver au cabinet du marquis, vous eussent semblé, ô mon lecteur, aussi tristes que magnifiques. On vous les donnerait tels qu'ils sont, que vous refuseriez de les habiter; c'est la patrie du bâillement et du raisonnement triste. (Stendhal) (Wagner, Pinchon 1962: 363)*
(*Si l'on vous les donnait tels qu'ils sont, vous refuseriez de les habiter.*)

5 Ta je mogućnost isključena u zavisnoj kondicionalnoj rečenici koju uvodi veznik *si*: **Si + conditionnel présent / passé* - ali je dopuštena uz kondicionalne veznike *au cas où, dans le cas où, pour le cas où*:
Au cas où tu aurais besoin de mon aide, viens me chercher. (Varga 2005: 109 -110)

6 V. Riegel, Pellat, Rioul (1999: 318, 478). Ova je pojava detaljnije analizirana u Tekešinović (2021).

I kod ovog tipa rečenica može se pojaviti inverzija subjekta u prvom dijelu (primjer 37):

- (37) *Arriverait-il, je partirais aussitôt.* (Abeillé, Godard 2021: 1553)
(*S'il arrivait, je partirais aussitôt.*)

Kako vidimo, primjeri ovakvih rečenica pokazuju da se uglavnom radi o asindetskim strukturama. Ipak primjer (38) potvrđuje da ni ovdje nije potpuno isključena mogućnost upotrebe veznika *et*:

- (38) *Tu aurais refusé, et il t'aurait licencié.* (Caudal 2018: 56)
(*Si tu avais refusé, il t'aurait licencié.*)

2. 6. Rečenice u konjunktivu pluskvamperfekta

Posljednji tip rečenica, karakterističan isključivo za francuski književni jezik, prepoznaje se po tome što je glagol prve rečenice u pluskvamperfektu subjunktiva (*subjonctif*)⁷ uz obaveznu inverziju subjekta:

- (39) *La route eût-elle été plus sèche, l'accident ne se serait pas produit.*
(*Si la route eût / avait été plus sèche, l'accident ne se serait pas produit.*)
(Riegel, Pellat, Rioul 1999: 138)
- (40) *Marie eût-elle agi différemment, le don n'aurait pas été si merveilleux.*
(Abeillé, Godard 2021: 1560)
(*Si Marie eût / avait agi différemment, le don n'aurait pas été si merveilleux.*)
- (41) *Eussent-ils choisi de négocier leur installation, les Anglais auraient donc eu fort à faire.* (Caudal 2018: 57)
(*S'ils eussent/avaient choisi de négocier leur installation, les Anglais auraient donc eu fort à faire.*)

⁷ S druge strane, kondicionalna interpretacija nije moguća s pluskvamperfektom indikativa u prvoj rečenici (Abeillé, Godard 2021: 1572): *Il avait pris le tram, il était à l'heure.* (Up. *S'il avait pris le tram, il était à l'heure.*)

U pitanju su, kako vidimo, asindetske rečenične strukture u kojima se konjunktiv pluskvamperfekta u prvoj rečenici⁸ pojavljuje u kombinaciji s kondicionalom perfekta u drugoj rečenici, odnosno riječ je o strukturi:

P1: *subjonctif plus-que-parfait* - *sujet*, P2: *conditionnel passé*.

Pored ovih 6 navedenih tipova nezavisnosloženih rečenica s kondicionalnom semantičkom interpretacijom, ovdje ćemo još spomenuti jednu neobičnu i zanimljivu upotrebu infinitiva koja se može čuti na području Kvebeka. Riječ je naime o kondicionalnom infinitivu (*l'infinitif conditionnel*), tj. o bezvezničkoj rečeničnoj strukturi u kojoj infinitiv, u prvom dijelu te u konstrukciji s glagolom u kondicionalu u drugom dijelu, dobija kondicionalnu interpretaciju. Njegov implicitni subjekt je istovremeno subjekt glavnog glagola, s tim da može imati i vlastiti subjekt, sudeći po sljedećim primjerima koje navode Abeillé, Godard (2021: 1556):

- *Avoir une auto, j'irais certain.*
(*Si j'avais une voiture, j'irais, c'est certain.*)
- *Maintenant, je pense que recommencer, je ferais une garde-malade.*
(*Maintenant, je pense que si je recommençais /un métier/, je serais garde-malade.*)
- *Rester au bord du lac, je pêcherais plus souvent.*
(*Si j'habitais au bord du lac, je pêcherais plus souvent.*)
- *Jeanne avoir sorti son char, on serait allés à Toronto.*

8 U primjerima s glagolom u konjunktivu imperfekta (*subjonctif imparfait*) do izražaja dolazi koncesivna semantika. Seder (2024: 67) u tom kontekstu precizira da je riječ o arhaičnoj strukturi, koja se u savremenom jeziku javlja u „skoro okamenjenim izrazima” tipa: *fût-il, dût-il, dussé-je*, itd. dodajući i to da se ove rečenice najčešće mogu parafrazirati koncesivnim klauzama uvedenim veznikom *même si*. Tačnije, riječ je o koncesivnim rečenicama koje izražavaju preplitanje koncesivnosti i hipoteze (ibid. 69):

- *Dût-il m'en coûter, je ferai mon devoir.* (Riegel, Pellat, Rioul 1999: 138)
(*Même s'il doit m'en coûter, je ferai mon devoir.*)
- *Dussé-je être blâmé, je vous soutiendrai.* (Ibid.)
(*Même si je dois être blâmé, je vous soutiendrai.*)
- *Fût-il ministre, je ne l'écouterai pas.* (Abeillé, Godard 2021: 1560)
(*Même s'il est ministre, je ne l'écouterai pas.*)

Koncesivna hipoteza, kako je naziva Papić (1984: 245), pojavljuje se i u strukturama s oba glagola u kondicionalu, a potvrđuje je transformacija prve rečenice u zavisnu pomoću veznika *même si* ili pak vezničkog izraza *quand bien même*:

- *Le pourrait-il (qu) 'il n'en ferait rien.* (Riegel, Pellat, Rioul 1999: 138)
(*Quand bien même il le pourrait, il n'en ferait rien.*)
- *M'aurait-il proposé une fortune, je ne lui aurais pas vendu ce terrain.* (Ibid.)
(*Même s'il m'avait proposé une fortune, je ne lui aurais pas vendu ce terrain.*)
- *Le supplierait-on, il ne céderait pas / il ne céderà pas.* (Abeillé, Godard 2021: 63, 1762)
(*Quand bien même on le supplierait, il ne céderait pas / il ne céderà pas.*)
(*Même si on le suppliait, il ne céderait pas / il ne céderà pas.*)

(*Si Jeanne avait pris sa voiture, on serait allés à Toronto.*)⁹

U svim prethodno navedenim rečeničnim tipovima prva rečenica odgovara dakle zavisnoj pogodbenoj (protaza), a druga glavnoj ili upravnoj (apodoza) i taj je poredak uglavnom fiksna, za razliku od zavisne kondicionalne rečenice koja može promijeniti poziciju, tj. biti i u postpoziciji u odnosu na glavnu rečenicu, a da to ne utiče na smisao strukture (npr. *S'il insiste, je céderai.* - *Je céderai s'il insiste.*). Pogledajmo u tom smislu još jednom neke od naših gornjih primjera:

- *Viens ici et tu auras une surprise!* / ? *Tu auras une surprise et viens ici!*
- *Votre bébé régurgite, il existe des laits épaissis.*
/ * *Il existe des laits épaissis, votre bébé régurgite.*
- *Il prenait le tram, il était à l'heure.* / *Il était à l'heure, il prenait le tram.*
(Značenje je sada promijenjeno/obrnuto: *S'il était à l'heure, il prenait le tram.*)
- *Un mot de plus, (et) je me bouche les oreilles.*
/ * *Je me bouche les oreilles (et) un mot de plus.*
- *Vous m'offririez des fleurs, je les refuserais!*
/ * *Je les refuserais, vous m'offririez des fleurs.*

Ovo pokazuje da je promjena poretka koordiniranih i jukstaponiranih rečenica s kondicionalnom semantičkom interpretacijom ili upitna, odnosno nije moguća, ili dovodi do promjene smisla, tj. do drugačije semantičke interpretacije¹⁰ pa je stoga riječ o asimetričnim strukturama (Abeillé, Godard 2021: 1796).

9 Kondicionalni infinitiv u bosanskome jeziku također je dosta rijedak u upotrebi, konstatuje Palić (2019: 166-167), a može se analizirati kao eliptična klauza nastala od ishodišne klauze s modalnim glagolima ili modalnim konstrukcijama sa značenjem dovoljnosti/dostatnosti, npr:

Samo se dokopati vrata, i spašen sam. ← [*Treba*] *samo se dokopati vrata, i spašen sam.*

Zatvoriti oči, i sve nestaje. ← [*Dovoljno je*] *zatvoriti oči, i sve nestaje.*

Iako u literaturi nismo naišli na primjere koji bi to potvrdili, ovo bi se u francuskom jeziku odnosilo na koordinirane rečenice s veznikom *et* od kojih prva sadrži modalni glagol *devoir* u kombinaciji s restriktivnom konstrukcijom *ne ... que* ili pak impersonalno upotrebljeni glagol *suffire*:

- *Vous ne devez que nous envoyer des clients et vous gagnerez 12% de la vente.*
(<https://www.linguee.fr/francais-anglais/traduction/vous+ne+devez+que.html>)
(*Si vous nous envoyez des clients, vous gagnerez 12% de la vente.*)
- *Rien de plus simple, il suffit de vous inscrire à notre newsletter et vous serez tenu au courant de toutes les avancées, ou bonnes affaires à saisir!*
(<https://www.linguee.fr/francais-anglais/traduction/il+suffit+de.html>)
(*Rien de plus simple, si vous vous inscrivez à notre newsletter, vous serez tenu au courant de toutes les avancées, ou bonnes affaires à saisir!*)

10 U primjerima gdje se kondicionalnost prepliće sa koncesivnošću moguća je promjena poretka rečenica bez posljedica po smisao kao u primjeru:

- *Me supplierait-il à genoux, je ne recevrai pas cet homme.*
Je ne recevrai pas cet homme, me supplierait-il à genoux. (Abeillé, Godard 2021: 64)

3. ZAKLJUČAK

U ovom smo radu razmatrali koordinirane i jukstaponirane rečenice s kondicionalnom semantičkom interpretacijom koje se u sintaksičkom pogledu smatraju nezavisnosloženim rečeničnim strukturama. Navedeni primjeri su međutim, jasno pokazali da prva i druga rečenica u ovim dvodijelnim konstrukcijama u semantičkom pogledu ovise jedna od druge u datom kontekstu, što je i potvrdila transformacija svakog primjera u zavisnu kondicionalnu rečenicu s veznikom *si* te veznicima *quand*, *chaque fois que* i *comme* tamo gdje do izražaja dolazi interferencija sa srodnim semantičkim relacijama, tj. sa temporalnošću i kauzalnošću.

Tipovi kondicionalnih nezavisnosloženih rečenica u francuskom jeziku ovdje su izdvojeni i određeni prema osnovnim sintaksičko-semantičkim obilježjima prve od dvije koordinirane ili jukstaponirane rečenice. Naime, upravo je prva rečenica u ovim dvodijelnim strukturama nosilac kondicionalne semantike, što su u svim navedenim primjerima potvrdile parafraze u kojima je prva rečenica zamijenjena zavisnom kondicionalnom s veznikom *si*.

Riječ je dakle o sljedećim tipovima rečenica:

1. tip P1: *impératif / que + subjonctif*, (et) P2: *futur simple / présent*
2. tip P1: *présent*, (et) P2: *présent / impératif*
3. tip P1: *imparfait*, (et) P2: *imparfait / conditionnel passé*
4. tip P1: GN / GP (et) P2: *présent, imparfait, conditionnel passé*
5. tip P1: *conditionnel présent / passé*, (que) P2: *conditionnel présent / passé*
6. tip P1: *subjonctif plus-que-parfait - sujet*, P2: *conditionnel passé*

Kod 1. tipa rečenica moguća je i upotreba veznika *ou* pri čemu prva rečenica odgovara zavisnoj kondicionalnoj s veznikom *si* u negativnoj formi dok semantička interpretacija u isto vrijeme može uključivati i kauzalnost. Kod 2. tipa smo zabilježili i primjer rečenice u upitnom modalitetu dok su kod 3. tipa česti primjeri sa inverzijom subjekta u prvoj rečenici, a moguća je i upotreba semantički praznog elementa *que*.

Interferencija kondicionalnosti i temporalnosti pojavljuje se kod 1. tipa rečenica gdje se u pojedinim primjerima istovremeno uočava odnos vremenske sukcesivnosti pri čemu veznik *et* dobiva značenje *et ensuite*, *et alors*, *et puis*. Sukcesivnost radnji jednako dolazi do izražaja u pojedinim primjerima jukstaponiranih rečenica ovog tipa u kojima je veznik *et* izostavljen.

S druge strane, u primjerima rečenica sa oba glagola u prezentu (2. tip) i sa oba glagola u imperfektu (3. tip) do izražaja istovremeno dolazi iterativni aspekt (radnja

ili situacija koja se ponavlja), što potvrđuje transformacija prve rečenice u zavisnu pomoću iterativnog *si* te veznika *quand* i *chaque fois que*. Pojedini primjeri su također pokazali da je, istovremeno s kondicionalnom i temporalnom, moguća i uzročno-posljedična interpretacija (prvu rečenicu zamjenjuje zavisna s kauzalnim veznikom *comme*), što ukazuje na srodnost semantičkih relacija kondicionalnosti, temporalnosti i kauzalnosti. Usljed njihovog preplitanja dolazi međutim do dvosmislenosti ili višesmislenosti, koje onda u takvim primjerima usložnjavaju i otežavaju kondicionalnu semantičku interpretaciju.

LITERATURA

1. Abeillé, Anne, Danièle Godard en collaboration avec Annie Delaveau et Antoine Gautier (2021), *La grande grammaire du français*, 1e édition, Actes Sud, Arles (elektronska forma- Pdf)
2. Caudal, Patrick (2018), "Vers une approche constructionnelle des structures au conditionnel", *Langue française*, 200, 49-61.
3. Fairon, Cédric, Anne-Catherine Simon (2018), *Le Petit bon usage de la langue française: grammaire*, De Boeck Supérieur (elektronska forma- Pdf)
4. Grevisse, Maurice (1993), *Le Bon Usage*, 13ème édition par André Goosse, DeBoeck Duculot, Paris
5. Guberina, Petar (1954), *Valeur logique et valeur stylistique des propositions complexes, Théorie générale et application au français*, Editions Epoha, Zagreb
6. Jayez, Jacques, Mathilde Dargnat (2009), "One More Step and You'll Get Pseudo-Imperatives Right", *Proceedings of Sinn und Bedeutung*, 13, 247-260.
7. Kovačević, Miloš (1988), *Uzročno semantičko polje*, Svjetlost, Sarajevo
8. Le Bidois, Georges, Robert Le Bidois (1938), *Syntaxe du français moderne*, tome II, Éditions Auguste Picard, Paris
9. Monneret, Philippe, René Rioul (1999), *Questions de syntaxe française*, P.U.F. linguistique nouvelle, Paris
10. Nazarenko, Adeline (2000), *La cause et son expression en français*, Ophrys, Paris
11. Palić, Ismail (2019), *Gramatika, semantika i pragmatika rečenice*, edicija Radovi, knj. 23, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
12. Papić, Marko (1984), *Gramatika francuskog jezika, Strukturalna morfosintaksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

13. Popović, Nataša (2016), *Izražavanje kauzalnosti u francuskom i srpskom jeziku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi Sad
14. Pranjković, Ivo (1984), *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Znanstvena biblioteka hrvatskog filološkog društva 13, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
15. Riegel, Martin, Jean-Christophe Pellat, René Rioul (1999), *Grammaire méthodique du français*, P.U.F., Paris
16. Sandfeld, Kristian (1936), *Syntaxe du français contemporain II, Les propositions subordonnées*, Librairie E. Droz, Paris
17. Seder, Ružica (2024), *Koncesivnost u francuskom, italijanskom i srpskom jeziku*, Filozofski fakultet, Novi Sad
18. Tekešinić, Lejla (2021), "O statusu elementa *que* u dva slučaja obrnute subordinacije u francuskom jeziku", *Radovi hrvatskoga društva za znanost i umjetnost* 20–22, 37–47.
19. Varga, Dražen (2005), *Syntaxe du français*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF Press, Zagreb
20. Von Wartburg, Walther, Paul Zumthor (1958), *Précis de syntaxe du français contemporain*, Éd. A. Francke S. A., Berne
21. Wagner, René-Louis, Jacqueline Pinchon (1962), *Grammaire du français classique et moderne*, Hachette, Paris

INTERNET IZVORI

1. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/abdukcija/>; pristupljeno 12. januara 2025.
2. <https://www.linguee.fr/francais-anglais/traduction/vous+ne+devez+que.html/>; pristupljeno 17. februara 2025.
3. <https://www.linguee.fr/francais-anglais/traduction/il+suffit+de.html/>; pristupljeno 17. februara 2025.

INDEPENDENT CONDITIONAL CLAUSES IN THE FRENCH LANGUAGE

Summary:

The paper examines independently composed clauses in the French language in which the semantic relation of conditionality is recognized. These sentences are two-part, coordinated, and juxtaposed sentence structures that differ typologically. Therefore, the main goal of this paper is to determine the types of sentences involved, identify their basic grammatical and semantic features, and then explore specificities that emerge in certain contexts during the semantic interpretation of such sentence structures. 6 types of conditional independently composed clauses are distinguished according to the basic syntactic-semantic features of the first clause, which in these two-part structures is the carrier of conditional semantics, which was confirmed in all the above examples by paraphrases in which the first clause is replaced by a dependent conditional clause with the conjunction *si*.

Keywords: conditionality; coordinated clauses; juxtaposed (asyndetic) clauses; temporality; causality

Adresa autorice
Author's address

Lejla Tekešinović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
lejla.tekesinovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.195

UDK 821.131.1.09 Aretino P.

Primljeno: 23. 12. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Marija Mitić

PISMA PJETRA ARETINA VERONIKI GAMBARI – DIJALOG U FORMI EPISTOLE

U italijanskoj književnoj tradiciji humanizma i renesanse epistola zauzima posebno mesto kao žanr koji na jedinstven način reflektuje intelektualne, kulturne i društvene tokove tog perioda. Ovaj oblik književnog izraza često je korišćen za razmenu ideja, promišljanje o umetničkim i književnim pitanjima, kao i za uspostavljanje ili učvršćivanje društvenih veza. Među mnogim istaknutim autorima koji su se bavili epistolarnom formom, posebno se izdvaja Pjetro Aretino, čiji je doprinos razvoju italijanske epistolografije neosporan. Njegove epistole, a posebno one upućene plemkinjama, poput književnice Veronike Gambare, predstavljaju dragocen izvor za razumevanje kulturnih i književnih dinamika renesansne Italije. U ovim pismima, dijaloška forma omogućava dublju raspravu o književnoj poetici, čime epistola prerasta u platformu za afirmaciju ženskog književnog stvaralaštva. Aretinove epistole ne samo da otkrivaju kompleksnost odnosa između autora i književnica već i ističu značaj ženske uloge u intelektualnim krugovima tog vremena. Ovi tekstovi, bogati kulturnim sadržajem i stilskim osobenostima, pružaju jedinstvenu perspektivu na renesansnu književnost i predstavljaju neiscrpan izvor za dalja interdisciplinarna istraživanja.

Ključne reči: Pjetro Aretino; Veronika Gambara; epistola; dijalog; književnost renesanse; književna istorija

1. UVOD

Govoreći o žanrovima u okviru italijanske književne tradicije tokom humanizma i renesanse, epistola zauzima značajno mesto. Tokom pomenutog perioda razvoj u domenu epistolografije odvijao se u nekoliko faza. Počev od autora Eneje Silvija Pikolominija (Enea Silvio Piccolomini)¹ i njegovog dela *Priča o dvoje ljubavnika* (*Storia di due amanti*) pratimo razvoj epistole koja je koncipirana u formi novele, sa tendencijom autora da postigne celovitu narativnu strukturu sa specifičnim stilom i retorikom (*retorica adexemplum*). Takav primer epistole u formi novele uticaće na nastanak renesansnog traktata. Istovremeno, ovde se javlja i preteča žanra koji će kasnije biti poznat kao *epistolarni roman* (*romanzo epistolare*) (Doglio 2000).

Potom, tokom humanizma i renesanse, epistola postaje zvanični dokument iz pera kancelara na dvorovima vladara u italijanskim gradovima-državama, gde se, kada je reč o jeziku, javlja dualnost u upotrebi latinskog i narodnog jezika. Takav tip zvaničnog pisma odlikovao se specifičnim kancelarijskim stilom i podrazumevao je određeni protokol slanja uz notarsku overu. Ako uzmemo u obzir kancelarijsku produkciju, možemo reći da su postojali različiti tipovi epistola, kao što su pisma zahvalnosti, obaveštenja, pohvale i druga. U tom smislu, prema istoričarki književnosti Doljo (Doglio 2000), epistola je sredstvo komunikacije putem kojeg vladar ili drugi državni zvaničnik prenosi svoju poruku i daje određene instrukcije.

Najzad, u ovom periodu epistola je sredstvo komunikacije mnogih književnika i erudita, koji su upućivali pisma jedni drugima vodeći dijalog. Narativni okvir takve epistole često je baziran na raspravi o književnim i umetničkim temama i nadahnut filozofskim razmišljanjima. Dakle, epistola postaje jedna vrsta medijatora u prenošenju kulturnih dobara, a njena tematika neretko je bazirana na raspravama o pitanjima poetike, promovisanju književnih i umetničkih dela, kao i na razmeni stavova i mišljenja predstavnika intelektualnih krugova. Epistola je kao takva bila široko rasprostranjeni žanr zasnovan na dijaloškoj formi.

Jedan od istaknutih italijanskih autora, kome pripada posebno mesto u razvoju italijanske epistolografije, jeste Pjetro Aretino (Pietro Aretino)². U italijanskoj

¹ Enea Silvio Pikolomini, poznatiji kao papa Pio II, bio je značajna figura u istoriji Katoličke crkve i renesansne književnosti. Rođen je u Korsinjanu 18. oktobra 1405. godine. Studirao je pravo i klasične književnosti u Sijeni i Firenci. Nakon što je stekao iskustvo u raznim sferama crkvenog i političkog života, 1458. godine izabran je za papu pod imenom Pio II. Svoj pontifikat vodio je prema humanističkoj i reformnoj viziji, utičući na Crkvu kao i kulturu tog vremena. Njegov život i dela ostavili su važan trag između religije i kulture u renesansi (Bauer, S. Il Contributo italiano alla storia del Pensiero - Storia e Politica (2013), *Enciclopedia Treccani*, [https://www.treccani.it/enciclopedia/enea-silvio-piccolomini_\(altro\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/enea-silvio-piccolomini_(altro)/), pristupljeno 31. 01. 2025.)

² Pjetro Aretino (Areco 1492 - Venecija 1556), italijanski književnik, okarakterisan je kao oštar kritičar ljudi i

književnoj tradiciji Aretino je poznat kao autor prve zbirku pisama na narodnom jeziku i na taj način postavio osnovu u formiranju posebnog epistolarnog žanra, koji se u književnosti sreće pod imenom *knjiga epistola (libro delle lettere)* (Marini 2016). Cilj našeg istraživanja baziran je na analitičkom razmatranju odabranih epistola, konkretno dveju Aretinovih epistola u kojima je predstavljen primer dijaloga i rasprave između istaknutih književnika, među kojima će biti prisutna i jedna žena. Analiza ovakvog dijaloškog diskursa detaljnije nam rasvetljava kompleksnost intelektualnih odnosa, u kojima uloga žene književnice poprima značajno mesto u interpretaciji epistole kao književnog žanra koji tokom šesnaestog veka predstavlja značajan vid intelektualne komunikacije.

2. LE LETTERE PJETRA ARETINA

Prema istoriografskim podacima, iako je bio poreklom iz skromne porodice, Aretino je tokom rane mladosti stekao izuzetno humanističko obrazovanje. Tokom 1510. godine odlazi u Peruđu, gde je boravio kod humaniste Frančeska Bontempija (Francesco Bontempi). Tu je upoznao mnoge ugledne književnike i umetnike. Upravo pod njihovim uticajem, Aretino se počeo baviti pisanjem i slikanjem. Iako je priređivanje zbirke epistola predstavljalo prekretnicu u njegovom književnom radu, važno je istaći da je najpre objavio zbirku poezije, koja je štampana u Veneciji 1512. godine pod nazivom *Opera nova del fecundissimo giovane Pietro pittore Aretino* (Aretino 1512). U zbirci su pored rima zastupljene i pojedine epistole i dosetke (Innamorati 1962).

Prelazak od lirike ka epistolarnoj formi obeležio je jednu novu koncepciju u Aretinovom književnom stvaralaštvu, u kome je dijaloška metrika epistole omogućila autoru da na narodnom jeziku komunicira sa drugim književnicima svoga vremena. Istovremeno, epistola je predstavljala sredstvo putem kojeg je često slao i stihove soneta, posvećene drugim književnicima. Takva koncepcija epistole postaje kompleksna, jer se, s jedne strane, i dalje odlikovala tipičnim epistolarnim elementima poput pozdravne formule, posvete i preciziranja datuma i mesta gde je nastala, ali je pored toga sada posedovala i druge elemente poput stihova soneta koje srećemo upravo u Aretinovim epistolama (Quondam 1981).

dogadaja, ali uprkos neprijateljima koje je neizbežno stekao, uspeo je da održi čvrstu poziciju. Bio je autor stihova, komedija, među kojima je i *La Cortigiana* (1525), šest knjiga pisama (1537-57) i poznatih dijaloga između prostitutki *Ragionamenti* (1534-36). Boravio je na dvorovima poznatih italijanskih vladara u Rimu, Peruđu, Sijeni, koji su bili njegove mecene, te je upravo na pomenutim dvorovima stvarao (Aretino, Pietro, in Enciclopedia on line *Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-aretino/>, pristupljeno, 31. 01. 2025.)

Kada je reč o Aretinovim epistolama koje su objedinjene u zbirci pod naslovom *Pisma gospodina Pjetra Aretina (Le letteredi M. Pietro Aretino)*, moramo naglasiti da veliki broj pisama nastaje tokom Aretinovog boravka u Veneciji, gde je štampano i prvo izdanje pomenute zbirke, 1538. godine. Epistole su štampane u šest tomova, a nastale su u periodu od 1492. do 1556. godine. Poslednja zbirka Aretinovihi pisama objavljena je 1557. godine. Pisma su u pomenutim tomovima koncipirana po hronološkom redosledu, sa ključnim epistolarnim elementima – posvetom na početku pisma i preciziranjem datuma i mesta u završnici. Kada je reč o samoj posveti, ona pored imena destinataru često sadrži i podatke o titulu destinataru, ili druge atribute, a u nekim od pisama pominje se i ime pošaljioa. Ovakav jedinstveni model epistola na narodnom jeziku priređenih u zbirkama predstavljaće uzor mnogim književnicima, kao prototip renesansne knjige epistola, te će mnogi autori u narednim epohama praktikovati upravo ovaj način priređivanja pisama. Tokom boravka u Veneciji Aretino se sretao sa mnogim značajnim predstavnicima kako iz kulturnog tako i iz političkog života, a njegova pisma upućena su istaknutim ličnostima poput venecijanskog dužda Andree Gritija (Andrea Gritti), kardinala Ipolita de Medičija (Ippolito de Medici), plemića i izaslanika Marka Antonija Korera (Marcantonio Correr) i drugih (Risso 2011).

Osim pisama upućenih istaknutim državnim predstavnicima, od posebne važnosti su i pisma koja je Aretino slao književnicima poput Pjetra Bemba (Pietro Bembo)³ i Lodovika Dolčea (Lodovico Dolce)⁴, a takođe pojedine epistole autor je uputio i plemkinjama i književnicama toga vremena. Štaviše, možemo reći da figura žene zauzima posebno mesto u stvaralaštvu ovog autora.

³ Pjetro Bembo (Venecija 1470 - Rim 1547) bio je italijanski pisac, pesnik, erudita i kardinal. Rano je stekao interesovanje za književnost, pronalazeći inspiraciju u biblioteci svoga oca. Napisao je prvu gramatiku italijanskog jezika i uticao na razvoj književnog jezika. Bio je kardinal u Rimu, u službi pape Lava X. Posle smrti pape boravio je u Padovi, a potom se vraća u Veneciju, gde piše istoriju tog grada. Pisao je epistole i rime, od kojih je poznata njegova zbirka objavljena 1530. godine (Dionisotti, C.: Bembo, Pietro in *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 8* (1966) [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_(Dizionario-Biografico)/), (pristupljeno: 31. 01. 2025.)

⁴ Lodoviko Dolče (Venecija 1508 - Venecija 1568) bio je književnik i teoretičar slikarstva. Obrazovao se pod pokroviteljstvom porodice mletačkog dužda Loredana i ugledne porodice Kornaro. Pisao je traktate, komedije, tragedije i istorije. Posebno je značajno njegovo delo *Dialogo della pittura*. (Romei, G.: Bembo, Pietro in *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 40* (1991), [https://www.treccani.it/enciclopedia/lodovico-dolce_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/lodovico-dolce_(Dizionario-Biografico)/), (pristupljeno: 31.01.2025.)

3. DVE EPISTOLE PJETRA ARETINA GROFICI VERONIKI GAMBARI: UVODNE NOTE

U epistolama Pjetra Aretina, kao i u drugim književnim delima humanizma i renesanse, nailazimo na teme koje se fokusiraju na pitanje ženske kulture, koja posebno dolazi do izražaja na dvoru. Pod ovim pojmom podrazumeva se afirmacija prava, jednakosti i obrazovanja žene, koje posebno postaje predmet rasprava učenih ljudi u Evropi tokom 16. veka. Počev od ovog perioda posebna važnost posvećuje se renesansnoj ženi, koja stiče obrazovanje na univerzitetima, čita dela klasičnih autora i raspravlja o filozofiji i književnosti sa muškarcima, u aristokratskim salonima. Posebno značajna ova pojava postaje u Italiji tokom 16. veka (Gabba 2024). O ulozi žene na renesansnom dvoru govori se i u delu *Knjiga o dvoraninu (Il Cortegiano)* autora Baldasara Kastiljonea (Baldassare Castiglione). Prema Kastiljoneu, ženski protagonisti su na margini društva, dok muškarci definišu ulogu žene na dvoru, polemisišući o njenim vrlinama i manama (Castiglione 1584).

U tom kontekstu može se reći da renesansno društvo još uvijek nije podržavalo plemkinje koje su živele na dvoru i koje su morale prepustiti muškarcima da vode rasprave i odlučuju o važnim pitanjima, jer su poslušnost i poniznost žene ostale osnovna oličenja njenog morala. Svaka reč renesansne plemkinje je bila odmerena, a progovoriti prva u prisustvu muškarca značilo je prekršiti strogo utvrđenu normu prema kojoj je *gospa renesansnog društva* morala biti pokorna (Ugolini 2020). Međutim, žena je mogla svoju reč uputiti ne samo u usmenom razgovoru, već i putem književnog dela. U književnosti je postojala veća sloboda njenog izražavanja ali i tu ograničena određenim normama kojih su se pripadnice plemićkog sloja morale pridržavati. O tome govori i sam Aretino u svojim pismima od kojih su mnoga, kao što smo već pomenuli, upućena plemkinjama. I on ističe da, kada je reč o raspravi koja se vodila među književnicima putem pisama, žena ne može prva otpočeti dijalog. Po tome se, između ostalog, razlikovao kulturni status plemkinje od statusa kurtizane. Uprkos dobrom obrazovanju i književnom stvaralaštvu, ona je ipak na margini društvenih tokova. Takva tematika zastupljena je i u komediji koju je napisao Aretino i objavio pod nazivom *Kurtizana (La Cortigiana)* (Aretino 1534), a koju je preveo na srpski jezik istaknuti italijanista Momčilo D. Savić pod naslovom *Dvorska i druga posla* (Aretino 1961).

Ipak, u svojim pismima Aretino daje primat ženama pesnikinjama, koje su se, prema njegovim rečima, odlikovale dobrim obrazovanjem i veštinom pisanja stihova. Među pismima upućenim istaknutim pripadnicama renesansnog društva posebnu pažnju

zavređuju pisma upućena pesnikinji Veroniki Gambari (Veronica Gambari)⁵. Gambara je svojim književnim radom stekla veliki ugled i priznanje ne samo kod Aretina, već i kod drugih italijanskih autora toga vremena poput Pjetra Bemba i Lodovika Dolčea. Zanimljiva je i relacija koju je Aretino imao sa Bembo i Dolčecom. Naime, poznato je da se Bembo zalagao za pisanje na narodnom jeziku, toskanskom, ističući da i poeziju i prozu treba pisati na narodnom jeziku. U tom kontekstu, on daje primat toskanskom, dok se kao alternativa predlažu i književna dela na venecijanskom. Međutim, stavovi Bemba i njegovih pristalica, nailazili su na Aretinovu kritiku, koju iznosi u pismu upućenom Lodoviku Dolčeu (Golfetto 2024). Od tog momenta među pomenutim autorima kreće rasprava, koja će ostati na primerenoj intelektualnoj raznanini, uz uzajamno uvažavanje. U opusu svojih epistola Veronika Gambara je, nagoveštavajući gustu mrežu intelektualnih odnosa, takođe vodila književne polemike uspostavljajući odnos poštovanja sa drugim korespondentima među kojima je bio upravo Pjetro Aretino. Aretino je grofici Veroniki Gambari uputio više pisama, koja su priređena u njegovoj zbirci *Le Lettere*⁶. U našem istraživanju izdvojili smo dve epistole koje su od posebne važnosti za razumevanje Aretinove poetike. Takođe, još jedan od razloga zbog kojeg smo se opredelili za analizu i priređivanje odabranih primera Aretinovih epistola jeste kompleksnost dijaloške forme koja se oslikava u prepisci Aretina, Gambare i Bemba, kao i Dolčea predstavljajući kako uzajamne relacije književnika, tako i njihov odnos prema ženi književnici, uz iskazivanje uvažavanja prema njenom stvaralačkom opusu, što joj omogućava ravnopravnost u ovom intelektualnom krugu.

Kako saznajemo iz primera Aretinovih pisama nastalih tokom 1536. i 1537. godine, autor se Gambari obraća rečima *gospođo Veronika (signora Veronica) i uzvišena grofice (eccellente Contessa)*. Na početku kako jednog, tako i drugog pisma objašnjava nameru pisanja, što je jedna od odlika renesansne epistole. U prvom pismu ističe da su mu Bembo i Gambara iskazali veliku ljubaznost pismima koja su mu prethodno poslali (Aretino 1864). Zanimljiva je i Aretinova tvrdnja da je grofica Gambara *više od žene*, dok je Pjetro Aretino po njegovim rečima *više od čoveka*.

⁵ Veronika Gambara (1485-1550) rođena je u okolini Breše u plemićkoj porodici. Tokom rane mladosti stekla je dobro obrazovanje pohađajući časove gramatike, a izučavala je i grčki i latinski jezik. Takođe, izučavala je i filozofiju i Sveto pismo, što će uticati i na njeno književno stvaralaštvo. Nakon udaje za grofa od Koređa stekla je titulu grofice, a nakon smrti supruga učestvovala je aktivno u političkom životu. (Pignatti, F.: *Gambari, Veronica* in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 52, 1999, [https://www.treccani.it/enciclopedia/veronica-gambari_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/veronica-gambari_(Dizionario-Biografico)/), (pristupljeno 30. 5. 2024.).

⁶ Među značajnim književnim istoričarima, kritičarima i istoričarima umetnosti, koji su se bavili proučavanjem i priređivanjem Aretinovih epistola, u okviru višetomnog izdanja zbirke *Le Lettere* u italijanskoj istoriografiji poznati su Fausto Nicolini (Fausto Nicolini), Paolo Prokačoli (Paolo Procaccioli), Stefano Zuffi (Stefano Zuffi), Đan Mario Anselmi (Gian Mario Anselmi) i drugi.

Ovde se, zapravo, otvara širi kontekst jer je podjednako hvaljena figura žene pesnikinje kao i figura muškarca pesnika. Dakle, iako su žene predstavljene kao nosioci ideala toga vremena, u kome su ćutanje i čednost karakteristike koje najviše priliče plemkinji, žene književnice, koje su se odlikovale intelektualnim i moralnim vrednostima, u dobroj meri odstupaju od te norme i tokom renesanse dolaze u prvi plan. Takođe, tokom šesnaestog veka popularnost komunikacije putem pisama bila je tolika da se ona proširila i među ženama, štaviše, žene su u epistolografiji tog vremena uvele niz važnih inovativnih elemenata: spontanost, direktno izražavanje osećanja, odbijanje tradicionalnih formalizacija itd. Sama činjenica da su se ova pisanja smatrala više emotivnim nego umetničkim izrazom bila je, u izvesnom smislu, ono što je omogućilo tim pismima da prevaziđu granicu ćutanja nametnutog ženama, garantujući njihovo kruženje čak i ako još nisu bila priznata kao književna svedočenja, ravnopravna sa muškim (Consentino 2006).

Upravo se u Aretinovim epistolama, kao i u drugim njegovim delima, sreće figura renesansne žene književnice, koja obitava u akademijama i salonima, premda je ponekad njegova tendencija usmerena ka kritici dvorskog renesansnog društva (Aretino 1976). Sličan koncept, kao što smo već pomenuli, srećemo i kod Kastiljonea, koji se fokusira na figuru dvorske dame, čija je uloga da bude graciozna i smerna, sa moralnom snagom i odlučnošću gotovo muške prirode. Takođe, prikaze uglednih plemkinja srećemo i kod Bokača (Boccaccio) čija je *ugledna gospa*, prisutna već u ranoj fazi humanizma, prikazana kao primer vrline, sposobna za velika dela i koja se hrabro suočava sa svim nedaćama. Najzad, ne treba zanemariti još jedan važan segment u prikazu intelektualnog prototipa renesansne žene, a to je da se one javljaju kao izuzetni sagovornici (Consentino 2006). Takav profil plemkinje književnice zastupljen je u pomenutim Aretinovim epistolama upućenim grofici Gambari. U tom kontekstu dominantna je tema vrednovanja žene, koja reputaciju stiče obrazovanjem i književnim radom. To nam omogućava dublje razumevanje Aretinove ideologije, prema kojoj je sticanje pismenosti i obrazovanja neraskidivo povezano sa kulturnim kontekstom, u okviru kojeg obrazovana žena toga vremena dolazi u kontakt sa stvaralaštvom i znanjima koji je oplemenjuju (Boubara 2020).

U nastavku pisma Aretino tvrdi da je počastvovan što je izabran da preko svojih pisama bude glasnik u dijalogu koji bi grofica Gambara i Bembo otpočeli sa slavnim književnikom Lodovikom Dolčeo. U ovom delu pisma, premda ne eksplicitno, ponovo se ističe važnost figure žene pesnikinje, jer je Gambara stvaranjem svog književnog opusa stekla ugled i bila dostojna da ravnopravno vodi dijalog sa velikim književnicima toga vremena (Aretino 1864).

Takav Aretinov stav je, možemo reći, oponentan u odnosu na tradiciju prema kojoj žena književnica, iako je pripadala plemićkom staležu, nije mogla sebe smatrati ravnopravnom sa muškarcima i sa njima voditi rasprave o književnosti. Ovde imamo odstupanje od tipičnih uverenja, jer se primat daje ženi penikinji, koja zahvaljujući svojim pesničkim umećima stiče kredibilitet da učestvuje u dijalogu iznoseći svoje stavove i raspravljajući o poetici književnih dela. Upravo je poznavanje poetike književnog dela, eksplicite i implicate, ono što joj omogućava da putem književno-umetničkog izraza pokreće ili završava dijalog.

Ne čudi nas činjenica da su se Gambari i Bembo odlučili da vode dijalog sa Lodovikom Dolčecom. Naime, poznato je da su se mnogi književnici toga vremena bavili tematikom obrazovanja i emancipacije žena, a i Lodoviko Dolče se pridružuje ovoj struji. Dolče piše traktat u formi dijaloga (*Dialogo di M. Ludoviko Dolce*) u kome posvećuje pažnju intelektualnoj formaciji žene. Takođe, u dijalogu se pominju autori koje žena može čitati i drugi koji su joj zabranjeni. Po njegovom mišljenju, obavezno je čitanje Svetog pisma, a zatim tekstova Platona, Seneke i svih onih filozofa od kojih se mogu izvući svete i poštene navike. Dolče smatra da sve žene, ne samo plemkinje, treba da stiču obrazovanje i veštinu pisanja poezije i proze. Najzad, među istaknutim književnicama i obrazovanim ženama toga vremena, Dolče pominje upravo groficu Gambaru, tvrdeći da ona poznaje *i svetovna i božanska pisma*. Upravo nas ove Dolčeove tvrdnje uveravaju u to da je Gambara posedovala izuzetno obrazovanje, stekavši ga čitanjem dela antičkih autora, Biblije i savremenika, što je u velikoj meri uticalo i na njen stvaralački opus. Njeno pesničko stvaralaštvo zapaženo je od mnogih književnika toga vremena, među kojima je bio i Aretino, koji se upravo iz tog razloga opredelio da otpočne prepisku sa Gambarom i da posreduje u njenoj korespondenciji sa drugim književnicima (Dolce 1545). U završnici ovog Aretinovog pisma zastupljen je uzvišeni registar obraćanja uz reminiscenciju na muze, božanske zaštitnice književnosti i pesnika. Pismo završava preciziranjem mesta i datuma, što je u skladu sa strukturom epistolarne forme humanizma i renesanse (Aretino 1864: 91).

Kada je reč o drugoj Aretinovoj epistoli, nastaloj tokom 1537. godine, koja je takođe upućena grofici Gambari, primećujemo da je zastupljena ista narativna struktura kao i u prethodnoj epistoli, sa tipičnim uvodnim okvirom, koji je podrazumevao obraćanje destinataru, argumentaciju i vreme i mesto nastanka epistole, uključujući i metaepistolarne elemente. U ovoj epistoli već na samom početku autor posebno ističe naklonost i veliča Gambaru, naglašavajući da su mu njena pisma toliko vredna, da ostavlja po strani svaki drugi poduhvat, čak i da piše vladaru, kako bi joj odmah odgovorio i hitro poslao pismo (Aretino 1864). Veličanje

figure pesnikinje dostiže kulminaciju upravo u ovoj Aretinovoj epistoli, gde se, figurativno, prednost u vođenju dijaloga daje upravo njoj, koja je žena, u odnosu na vladara, koji je oličenje svetovne moći. U živopisnoj ekspresiji Aretino poredi Gambarina pisma sa najvrednijim dragocenostima, dodajući da ih često iznova čita i vrlo rado gleda, *kao što mlade gledaju svoje dragulje* (Aretino 1864). U divljenju Gambarinim stihovima nailazimo na jednu novu ideju koja se javila tokom humanizma i renesanse, a odnosi se na shvatanje feminističke kulture i poetike. Naime, dok je tokom srednjeg veka figura žene bila inspiracija italijanskim i evropskim književnicima, koji su diveći se njenoj lepoti i ljupkosti pisali stihove, pisma i traktate u kojima slave ideale čednosti i smernosti, ovde se može primetiti odstupanje od medijevističke ideologije i okretanje ka idealima renesansne epohe koji predstavljaju preporod antičkih vrednosti odenutih u novo ruho slobode i napretka. Na tom tragu Aretinova ideologija donosi novi koncept u shvatanju figure žene. Takvo shvatanje ne ogleda se samo u divljenju njenoj fizičkoj lepoti i poniznosti, već prikazuje dublje razumevanje identiteta renesansne žene, oličene u njenoj intelektualnoj širini i književnom stvaralaštvu. Upravo je to ideja koja otvara novu viziju percepcije žene u renesansnom društvu. Na taj način otvara se put i ka drugačijoj interpretaciji književnog dela, u ovom slučaju epistole, u kojoj pisac govori u hvali *vrloj gospi*, ne zbog njene lepote, već zbog njenog intelekta i stvaralačkog umeća. Idealizovanje i veličanje književnog opusa jedne žene kakva je bila Veronika Gambari znak je vrednovanja ženske figure koja se uzdiže na društvenoj lestvici zahvaljujući rafiniranoj kulturi, umetničkim sklonostima, književnim umećima, prefinjenoj stilistici i retorici njenih dela (Sberlati 2007).

Drugi važan momenat u ovom Aretinovom pismu odnosi se na pohvale koje je Gambari u svojim stihovima uputila književniku Lodoviku Dolčeu. Prema Aretinovima rečima, pohvale su bile tako upriličene, *da je Dolče postao ljubomoran na samog sebe*. Ove Aretinove tvrdnje upućuju na činjenicu da je pesnikinja pišući mu pisma već otpočela dijalog sa Dolčecom, koji se u ovoj epistoli autora završava veličanjem Gambarine poezije. Aretino nije eksplicitno pomenuo o kojim Gambarinim stihovima je ovde reč. Međutim, možemo utemeljeno pretpostaviti reći da autor ovde aludira na stihove soneta *Se tardo a dir di voi, Dolce gentile*, koje je Gambari posvetila upravo Dolčeu (Marini 2016).

U drugom delu pisma, Aretino iskazuje zahvalnost samoj pesnikinji zbog pohvala koje je uputila njemu i Dolčeu, jer po njegovim rečima, pohvala oplemenjuje i *uzdiže svakoga sa zemlje do nebesa*, posebno jer dolazi od pesnikinje koju u ovom delu pisma poredi sa božanstvom (Aretino 1864), u čemu neki prepoznaju reminiscenciju

na dolčestilnoviste, u čijoj poetici je zastupljeno hvaljenje gospe i njene lepote, kao i ljubavi koja oplemenjuje i koja je put ka uzvišenom Bogu (Favati 1975). Posredi bi, međutim, mogla biti i drugačija horizontalna koncepcija prema kojoj stihovi jedne pesnikinje oplemenjuju drugog pesnika i bude stvaralačko nadahnuće u drugačijem, proznom žanru, epistoli, putem koje, autor sa pesnikinjom vodi razgovor. Bilo kako bilo, primećujemo progres u emancipaciji renesansne žene, pesnikinje, čiji stihovi su predmet interpretacije i vrednovanja drugih autora i koja takođe sa svoje strane, u svom proznom delu, epistoli, suptilno i odmereno iskazuje pohvalu svojim književnim savremenikima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analizom primera pisama Pjetra Aretina upućenih Veroniki Gambari uočavamo novine u okviru epistolarne forme zastupljene u humanizmu i renesansi. Epistola, koja je do tada imala ustaljenu formu, sa posvetom, argumetacijom i metaepistolarnim elementima, i koja je za cilj imala da prenese destinataru informacije uobličene u konciznoj naraciji autora, sada poprima nova obeležja. Pisma koja je pisao Aretino drugim književnicima nisu bila predodređena samo da prenesu određenu poruku, već se u njima sreće specifična dijaloška metrika, putem koje pisac sa korespondentima vodi raspravu, polemiku o poetici književnih dela.

Takođe, novina koju Aretino uvodi ogleda se u tome što otpočinje dijalog i sa ženom književnicom, iskazujući duboko poštovanje prema njenom stvaralačkom identitetu. Takva percepcija Veronike Gambare otvara novo poglavlje u razumevanju uloge žene u renesansnom društvu. Slične primere pronalazimo i u delu drugih renesansnih autora poput Ortensija Landa, čija pisma objedinjena u zbirci *Lettere di molte valorose donne* razbijaju predstavu da su žene inferiorne u elokvenciji i učenju u poređenju sa muškarcima (Lando 1548). Na najkonkretniji način, neposrednom komunikacijom sa ženom književnicom kroz epistole, odbacivanju te predrasude doprineo je upravo Pjetro Aretino.

U nastavku priređujemo originalni tekst Aretinovih epistola u našem prevodu.

ALLA SIGNORA VERONICA GAMBARA.

Io non so a chi più debbo, o alla signora Veronica, o a monsignor Bembo, per il favore che m'ha fatto la bontà loro con le lettere che all'uno ed all'altra è piaciuto indirizzarmi, acciò che per mezzo mio pervenghino in mano di questa e di quello. Certoio ne rendo parimente grazie ed alla V. S., ed alla sua; e ciò faccio per esser

voi più che donna, tanto quanto egli è più che uomo. E con tale preminenza si pareggia la poca o la molta disuguaglianza dello stile, che in lui ed in voi mostra l'onore e la fama della poesia più e meno. Ma perché da voi due la mia sollecita servitù è stata eletta per corriera, eccovi una di M. Lodovico Dolce, a cui, forse per merito delle sue nuove virtù, non si disdirebbe d'entrare terzo fra voi; non parlo di me, benché mi abbia dato la carta che vedrete, perché avendo egli si fatta coppia in quella istessa riverenza che l'ha tutto il mondo, per esser tanto gentile negli effetti, quanto dolce nel nome, non gli piacerla che io, da me stesso, mi dessi licenza di mescolare il suo nome coi vostri. So bene essergli caro che volendolo io pur onorare, l'onori separatamente; onde io così faccio, non mancando di mandarvi le scritte dal vecchio padre, e dal giovane figliuolo delle Muse: tenendo non poca gloria quella della mia per avermi a capitare in mano, come invoglio delle loro.

DiVenezia, il 2 di Novembre 1536. (Aretino 1864: 90-91)

[GOSPODI VERONIKI GAMBARI.

Ne znam kome dugujem više, gosci Veroniki ili gospodinu Bembu, zbog usluge koju mi je njihova ljubaznost učinila kroz pisma koja su i jedno i drugo izvoleli meni uputiti, kako bi preko mene svako od njih dobio pismo koje je njemu namenjeno. U svakom slučaju, podjednako zahvaljujem Vašem gospodstvu i njegovom; a činim to zato što ste Vi više od svake žene, baš kao što je i on više nego običan čovek. I s takvom nadmoćnošću svaka se nejednakost, mala ili velika u stilovima dovodi u balans, doprinoseći jednako časti i slavi poezije, bez obzira na te razlike.

No, pošto ste vi izabrali moju brižnu službu (tj. mene) da vam budem glasnik, evo jednog pisma i od gospodina Lodovika Dolčea, kome, možda zbog svojih novih vrlina ne bi bilo isključeno da bude treći među vama; ne govorim o sebi, iako mi je on dao papir koji ćete videti, jer pošto i on ima isto toliko veliko poštovanje, kao i sav svet, a pošto je on tako ljubazan u ophođenju, koliko drag po imenu, ne bi mu se svidelo da ja uzmem tu slobodu da pomešam vaša imena s njegovim. Znam dobro da će njemu biti drago da ga, želeći da ga poštujem, to učinim odvojeno: stoga tako i radim, a da ne propustim da vam pošaljem ono što napisashe stari otac i mladi sin Muza. Veoma sam počastvovan što je to došlo u moje ruke, a iz njihovih ruku.

Iz Venecije, 2. novembra 1536.]

ALLA SIGNORA VERONICA GAMBARA.

Io, eccellente Contessa, piegava appunto il foglio per scrivere all'Imperadore, quando il messo vostro picchiò la mia porta, e tosto ch'io vidi le lettere che m'indiriz-

zavate, lasciai sua Maestà per dirvi come io l'ho ricevute, e mandato le sue al Dolce, il quale per sentirsi lodare da colei che dà lo spirito alla laude è divenuto geloso di sè stesso, conoscendo quel che egli è nel mirabile sonetto con cui l'onorate. Ed ha ben ragione di farlo, poi che voi che sete la gloria istessa, l'esaltate. Io per me guardo le carte che di tempo in tempo vi piace mandarmi, come le spose le gioie loro: e quando voglio specchiarmi nei miei onori, leggole una o due volte, e poi le ripongo. Io non so che piacere si abbiano gli avari del suono dell'oro che essi annoverano; so ben che l'orecchie dei chiari spiriti non odono musica che più gli aggradi dell'armonia che esce della laude propria, pascendosi di ciò, siccome in paradiso si pascono l'anime del cospetto di Dio. Noi ci solleviamo da terra tuttavia che sentiamo glorificarci il nome, ed usciamfuora del mortale, mentre si canta di lui: perciò M. Lodovico ed io andiamo al cielo nel sentirci mentovare da voi, perchè ci fate partecipare nel ragionar che fate di noi, delle divinità vostre. Onde ve ne rendiamo grazie di buon cuore, confessando il debito che a il poco merito suo e mio con l'assai cortesia vostra; forse un dì potremmo soddisfarne parte; in questo mezzo ci offeriamo a voi, e perchè io ne son tenuto, dico al signor Girolamo figliuol di vostra Signoria, che ho sempre nella mente quelle innate maniere con cui s'insignorisce dell'altrui libertà, nel modo che s'ò insignorito della mia.

Di Venezia, il 18 di Maggio 1537 (Aretino 1864: 151)

[GOSPOĐI VERONIKI GAMBARI.]

Ja sam, uzvišena grofice, upravo hteo da presavijem papir da bih pisao vladaru, kada je Vaš glasnik zakucao na moja vrata, i čim sam video pisma koja ste mi uputili, ostavio sam Njegovo Veličanstvo kako bih Vama rekao da sam ih dobio i poslao Vaša Dolčeu. Dolče, čuvši kako ga hvali ona koja je udahnula život pohvalama, postao je ljubomoran na sebe samog, prepoznavši ono što jeste u divnim sonetima u kojima mu odajete počast. I ima pravo što to čini, budući da Vi, koja ste i sama slavna, veličate njega. Što se mene tiče, ja gledam hartije koje volite povremeno da mi šaljete, kao što mlade gledaju svoje dragulje: i kad poželim da se ogledam u svojoj časti, čitam ih, jednom ili dva puta, a potom ih odlažem. Ja ne znam kakvo zadovoljstvo škrti imaju kad čuju zveckanje zlatnika koje broje; znam dobro da uši prosvetljenih duhova ne čuju muziku dražu od one koja dolazi od njihove hvale, njom se hrane, kao što se duše u Raju hrane kada vide Boga.

Uzdižemo se sa zemlje svaki put kada čujemo svoje ime kako se slavi, i izlazimo iz carstva smrtnika dok se o njemu peva. Stoga se gospodin Lodoviko i ja uzdižemo u nebasa kada čujemo kako nas Vi pominjete, jer Vi nam tako omogućavate da

učestvujemo u razgovorima koje vodite o nama, Vašim božanstvima. Otuda Vam se zahvaljujemo od sveg srca, priznajući dug koji nam je naša mala zasluga i Vaša velika učtivost nametnula. Možda ćemo jednog dana moći da uzvratimo bar deo toga. U međuvremenu, preporučujemo se Vama, i pošto sam ja to obavezan da učinim, kažem gospodinu Dirolamu, sinu Vašeg Veličanstva, da uvek imam na umu one urođene manire kojima on vlada slobodom drugih, kao što je zagospodario i mojom.

Iz Venecije, 18. maja 1537.]

IZVOR

1. Aretino, Pietro (1864), *Il primo libro delle lettere di Pietro Aretino*, G. Daelli, Milano

LITERATURA

1. Anselmi, Gian Mario (2008), *Pietro Aretino. Lettere*, Carroci Editore, Roma
2. Aretino, Pietro (1512), *Opera nova del fecundissimo giovane Pietro pictore Aretino*, Niccolò Zoppino, Venezia
3. Aretino, Pietro (1534), *La Cortigiana*, Marcolini, Venezia
4. Aretino, Pjetro (1961), *Dvorska i druga posla* (Savić, Sekvi, Stipčević ur.), Nolit, Beograd
5. Bauer, Stefano (2013), "Il Contributo italiano alla storia del Pensiero – Storia e Politica", *Enciclopedia Treccani*, [https://www.treccani.it/enciclopedia/enea-silviopiccolomini_\(altro\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/enea-silviopiccolomini_(altro)/), pristupljeno 31. 01. 2025.
6. Boubara, Ada (2023), "Letterate elogiate da Lodovico Dolce, en Ingenium", *Revista Electrónica de Pensamiento Moderno y Metodología en Historia de las Ideas*, 17, 83-86.
7. Castiglione, Baldassare (1584), *Il Cortegiano*, Appresso Bernardo Basa, Venezia
8. Consentino, Paola (2006), "Tragiche eroine. Virtù femminili fra poesia drammatica e trattati sul comportamento", *Italique*, IX-Varia, 65-99.
9. Doglio, Maria Luisa (2000), *L'arte delle lettere. Idea e pratica della scrittura epistolare tra Quattro e Seicento*, Mulino, Bologna
10. Dionisotti, Carlo (1966), Bembo, Pietro, in *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 8* [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_(Dizionario-Biografico)/), pristupljeno: 31. 01. 2025.

11. Dolce, Lodovico (1545), *Dialogo di M. Lodovico Dolce della institutione delle donne secondo li tre stati, che cadono nellavita humana*, Appresso Gabriel Giolito de Ferrari, Venezia
12. Favati, Guido (1975), *Inchiesta sul Dolce stil nuovo*, Le Monnier, Milano
13. Gabba, Carlo Francesco (2024), *Della condizione giuridica delle donne*, Verlag, Frankfurt
14. Innamorati, Giuliano (1962), Aretino, Pietro, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 4. [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-aretino_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-aretino_(Dizionario-Biografico)/), pristupljeno: 30. 5. 2024.
15. Lando, Ortensio (1548), *Lettere di molte valorose donne*, Appresso Gabriel Giolito de Ferrari, Vinegia
16. Marini, Paolo (2016), "Tra lirica e epistolografia. Appunti sull'opera poetica di Lodovico Dolce", *Italique*, XIX, 113-130.
17. Procaccioli, Paolo (2007), "Pietro Aretino virtuoso privato: Strategie del dono e del donare nell'Italia del primo Cinquecento", *Filologia e critica* 2/2007, pp. 0-0, doi: 10.1400/120905
18. Pignatti, Franco (1999), Gambari, Veronica, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 52, [https://www.treccani.it/enciclopedia/veronica-gambari_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/veronica-gambari_(Dizionario-Biografico)/), pristupljeno: 30. 5. 2024.
19. "Quondam, Amedeo (1981), "Dal formulario al folmluario, *Le «carte messaggere». Retorica e modelli di comunicazione epistolare: per un indice dei libri di lettere del Cinquecento*, Bulzoni editore, Roma, 13-157.
20. Risso, Roberto (2011), "Idea, 'fabbrica', 'nuova maniera'. Pietro Aretino e la creazione del libro di "Lettere"", *Critica letteraria*, 150, 38-65.
21. Romei, Giovanna (1991), Bembo, Pietro, in: *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 40*, [https://www.treccani.it/enciclopedia/lodovico-dolce_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/lodovico-dolce_(Dizionario-Biografico)/), pristupljeno: 31. 01. 2025.
22. Sberlati, Francesco (2007), *Castissima donzella. Figure di donna tra letteratura e norma sociale (secoli XV-XVII)*, Peter Lang, Bern, Berlin, Bruxelles, New York
23. Ugolini, Paola (2020), *The Court and Its Critics*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London
24. Zuffi, Stefano (2022), *Pietro Aretino. Lettere a Tiziano*, Skira, Milano

LETTERS OF PIETRO ARETINO TO VERONICA GAMBARA – A DIALOGUE IN THE FORM OF AN EPISTLE

Summary:

In the Italian literary tradition of humanism and the Renaissance, the epistle holds a special place as a genre that uniquely reflects the intellectual, cultural, and social currents of the period. This form of literary expression was often used for the exchange of ideas, discussion of artistic and literary matters, and for establishing or reinforcing social connections. Among the many prominent authors who engaged with the epistolary form, Pietro Aretino stands out, with his contribution to the development of Italian epistolography being undeniable. His epistles, especially those addressed to noblewomen, such as the writer Veronica Gambara, represent a valuable source for understanding the cultural and literary dynamics of Renaissance Italy. In these letters, the dialogical form allows for an in-depth exploration of literary poetics, turning the epistle into a platform for the affirmation of female literary creativity. Aretino's epistles not only reveal the complexity of the relationship between authors and female writers but also highlight the importance of the role of women in intellectual circles of the time. These texts, rich in cultural content and stylistic features, provide a unique perspective on Renaissance literature and represent an inexhaustible source for further interdisciplinary research.

Key words: Pietro Aretino; Veronica Gambara; epistle; dialogue; Renaissance literature; literary history

Adresa autorice

Author's address

Marija Mitić

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

marija.mitic@ff.uns.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ALBANOLOGIJA

Marko Kukić, Andela Marković

THE USE OF ARTICLES IN TOPONYMIC PHRASES IN ENGLISH
AND ALBANIAN / UPOTREBA ČLANOVA U TOPONIMSKIM
SINTAGMAMA NA RELACIJI ENGLESKOG I ALBANSKOG
JEZIKA

213

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.213

UDK 811.111:811.18
81'373.21

Primljeno: 10. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marko Kukić, Anđela Marković

THE USE OF ARTICLES IN TOPONYMIC PHRASES IN ENGLISH AND ALBANIAN

This paper examines noun phrases functioning as toponyms in English and Albanian, with a particular focus on their degree of definiteness. By exploring the role of articles in achieving definiteness, the study conducts a contrastive analysis of article usage in these two languages. Given that the article is a complex grammatical category, acquired progressively across different linguistic levels, the paper aims to analyze and compare its role, grammatical function, and form, as well as the rules governing its use in toponymic phrases. Starting from the premise that English and Albanian belong to distinct language families, the study utilizes a corpus of sentence sets to investigate which linguistic factors influence the use of articles with geographical names. The findings reveal that, in Albanian, syntactic norms – the function of toponymic phrases within sentences – and pragmatic considerations play a significant role in determining article usage. In contrast, article application in English is shaped by the interplay of multiple linguistic disciplines, with semantics exerting the greatest influence. However, syntax also can play a role in dictating usage rules, while pragmatics and historical linguistics provide insights into exceptions and irregularities. This comparative study highlights the differing linguistic mechanisms that govern definiteness in toponymic noun phrases in English and Albanian, offering a deeper understanding of article usage across these two languages.

Key words: articles; contrastive analysis; geographical names; linguistic disciplines; Albanian; English

1. INTRODUCTION

In addition to linguistic universals that characterize modern languages, there are also specific features that distinguish one language from another. Certain languages may lack shared linguistic components, and the article system serves as a clear example of this variation. Where articles do exist, they represent a highly complex grammatical category. Alongside challenges such as verb tense and aspect selection or subject-predicate agreement, the correct use of articles has proven to be a significant and often insurmountable difficulty in foreign language acquisition (Miller 2005). Even native speakers of article-based languages frequently face dilemmas when selecting the appropriate article. For speakers of languages that lack an article system, mastering their use in a foreign language can be particularly challenging. Similarly, speakers of languages with article systems that function differently encounter considerable difficulties in applying them correctly.

Although Albanian and English belong to different language families – English as a Germanic language and Albanian as part of the *Balkan Sprachbund*¹ – the presence of articles is a notable shared feature between them. This paper employs a contrastive analysis to examine the rules, functions, and patterns governing the use of articles in nominal constructions represented by toponymic phrases. Articles, as a universal linguistic feature, serve to define or more precisely specify a noun, thereby facilitating clear and coherent spoken or written discourse. As toponyms are inherently specific and individualized proper nouns, their use with articles is governed by distinct rules in both Albanian and English. This highlights the varying influence of linguistic disciplines, such as syntax, semantics, and pragmatics, in shaping the correct application of articles with toponymic phrases. Through contrastive analysis, the study aims to identify the similarities and differences in the treatment of this linguistic category in the two languages, contributing to a deeper understanding of their respective article systems.

2. METHODOLOGICAL FRAMEWORK

In this paper, we begin by employing contrastive analysis as the primary methodological approach, which seeks to compare the use of elements in toponymic phrases and identify both similarities and differences in the relationship between the Albanian and English language pairs. At the outset, we adopt a descriptive method to present

¹ For further details on this topic, readers are encouraged to consult Mišeska Tomić (2006).

the theoretical framework regarding the use of articles in these two languages, drawing on relevant scholarly literature to support our analysis.

The analysis was conducted on a sample of sentences extracted from the grammars of both the Albanian and English languages, which were subsequently classified according to the established rules governing the use of articles in each language. For the Albanian corpus, we primarily relied on the grammar published by the Academy of Sciences of Albania (Agalliu et al. 2002), alongside other relevant grammars and studies on modern Albanian, particularly those addressing the use of specific forms with proper nouns (Demiraj 1972; Beci 2010; Shkurtaj 2010). In contrast, for the analysis of articles in English, we drew on several key English grammar books (such as *Advanced Grammar in Use* by Hewings) as well as advanced-level English textbooks intended for C proficiency (such as *Pioneer C1/C1+* by H. Q. Mitchell and Marileni Malkogianni), based on the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR).

3. THEORETICAL FRAMEWORK

In addition to the fact that verbs serve as primary carriers of meaning within a sentence (Kukić 2024), nouns, as a lexical category, further elaborate and complete the sentence's meaning, functioning as key elements alongside verbs. Nouns are words that designate living beings, objects, and abstract concepts. In the Albanian language, they exhibit grammatical features such as gender, number, case, and both definite and indefinite forms. A foundational and widely accepted classification of nouns in linguistic theory distinguishes between proper nouns and common nouns. Common nouns refer to general concepts that share characteristics across a group, whereas proper nouns identify specific entities that are distinguished from others based on unique attributes. Proper nouns encompass names of individuals (including personal names, surnames, and pseudonyms), animals, geographic entities (such as countries, cities, mountains, seas, lakes, rivers, islands, and peninsulas), historical periods, events, institutions, organizations, political parties, corporations, titles of literary works, periodicals, and celestial bodies, among others. From a grammatical perspective, proper nouns in Albanian differ from common nouns in that they are typically singular and predominantly occur in the definite form (Begolli 1964; Agalliu et al. 2002; Jashari and Citaku 2009).

In English, nouns exhibit features of number, gender, case, as well as animacy, particularly with regard to human referents (Vuković-Nikolić 1995; Đorđević 2007).

The assertion that proper nouns are predominantly used in the singular and frequently in the definite form is well-established in English grammar. This pattern arises because proper nouns refer to specific entities (e.g., names of people, places, or organizations), and such references inherently imply uniqueness and specificity. For instance, when we refer to *Marco* or *Paris*, we are designating a particular individual or city, rather than a general or arbitrary person or place.

The grammatical categories of nouns in both Albanian and English exhibit significant similarities, as both languages distinguish features such as gender, number, case, and the use of articles (Kurani and Muho 2014).

However, there are instances in Albanian where proper nouns can appear in the plural form. This occurs, for example, with toponyms when two locations share the same name. For instance: *Në rrethin e Tiranës ka dy Selita: Selita e Madhe dhe Selita e Vogël* (Agalliu et al. 2002; Jashari and Çitaku 2009). Similarly, in English, proper nouns can also appear in the plural, particularly when referring to toponyms associated with multiple locations or entities. For example, when cities or towns share the same name, the plural form of the proper noun may be used for clarity (e.g., *The Londons*²). This phenomenon can also extend to situations involving individuals, as in the case of: *There were three Sues in my class at school*. Such usage likely arises from an analogical extension, where proper nouns take on a plural form to differentiate among shared entities (Carter and McCarthy 2006).

Proper nouns used to denote specific geographical entities are referred to as *toponyms* (Cipo 1949). Toponyms are nouns that identify and distinguish various spatial features, encompassing natural formations such as mountains, hills, fields, rivers, and lakes, as well as human-made structures such as factories, settlements, and states. Information about toponyms can be obtained from diverse sources, including geographical and historical texts, scholarly publications, newspapers, geographical and topographical maps, radio broadcasts, and television programs (Ahmetaj 1987; Draga 1987). Toponyms play a critical role in enabling accurate interpretation of cartographic representations of space and reflect the “historical and cultural state of the language of a particular region” – their significance extends beyond the field of onomastics, contributing to research in history, dialectology, ethnology, ethnography, and linguistics (Draga 1987; Mujaj 1987). In the latter half of the 20th century, onomastics, the study of names and their cultural and linguistic significance, developed into a distinct scientific subdiscipline (Hysenaj 2019). Every object with which humans interacted was assigned a name, often reflecting events, personal names, land ownership,

2 In addition to being the capital of England, London is also the name of three cities in the United States.

the physical characteristics of the landscape (such as shape or color), or historical structures. These names are transmitted across generations, preserving traces of history, archaic linguistic forms, and elements of cultural conceptualization (Zulbeari 2019). Toponyms constitute a remarkable aspect of linguistic and cultural research, safeguarding the cultural and historical heritage of a region. They offer valuable insights into the interplay of diverse cultural influences on a given population, serving as a testament to the historical and cultural narratives embedded within language.

4. THE CONCEPT OF DEFINITENESS

The definite article constitutes a lexical-grammatical category present in numerous languages, including English, Armenian, Bulgarian, Italian, Greek, Macedonian, Norwegian, German, Romanian, Spanish, and Albanian. The positioning of the article within a word, however, varies across languages. For instance, in languages such as English, Greek, French, Spanish, and German, the article is prepositive, occurring before the noun. In Swedish, Danish, and Norwegian, it can appear both before and after the noun. Conversely, in Albanian, Romanian, Bulgarian, Macedonian, and Armenian, the article is postpositive, appearing after the noun (Spiro 2021). From a Balkanological perspective, articles represent one of the earliest shared linguistic features or Balkanisms of the region. Among Balkan languages, Albanian shares the most characteristics with Romanian regarding the grammatical category of definiteness and indefiniteness (Марковић and Маља Имами 2024). In English, the term *article* refers to a specific subcategory of determinatives that provide the fundamental expression of definiteness and indefiniteness (Pullum and Huddleston 2002). This classification situates articles within the broader category of determinatives, whose primary function is to signal the definiteness or indefiniteness of a noun phrase. Articles consistently appear before the noun phrase, either at the beginning, in the middle, or directly preceding the noun or an accompanying adjective (Vuković-Nikolić 1995). Additionally, articles are classified as central determinatives and exhibit distinct features related to definiteness and indefiniteness, including the use of the so-called *zero article*. This absence of an overt article carries its own grammatical significance, further enriching the complexity of the system.

In Albanian, as in other languages that employ a definite article, the declension of nouns is analyzed through two distinct forms: the indefinite and definite forms (Demiraj 1972). Nouns subject to definiteness include both common and proper nouns, encompassing those that denote natural objects, materials, and proper names of in-

dividuals, rivers, mountains, fields, lakes, and similar entities (Cipo 1952). The declension of proper nouns follows the same grammatical rules as that of common nouns, adhering to the principles of definite and indefinite forms. However, the determination of proper nouns does not carry the same functional significance, as proper nouns are inherently distinguished and individualized by their very nature (Agalliu et al. 2002).

In contrast, English does not exhibit a case system comparable to that of Albanian. Nevertheless, the need for expressing definiteness in nouns is addressed through its article system. The definite article *the* signals specificity, while the indefinite articles *a* and *an* (depending on phonological context) indicate indefiniteness. Additionally, English employs the *zero article* in certain contexts, particularly when generalization is implied, adding an additional layer of nuance to its system of nominal determination.

In the Albanian language, all nouns, both common and proper, are assigned one of three grammatical genders: masculine, feminine, or neuter. The gender of a noun is determined by the postpositive article (*i, u, a, t*) that the noun takes in the nominative singular form. This article system is integral to identifying gender and is thus referred to as the definite article (Begolli 1964; Beci 2010; Millaku and Topanica-Millaku 2021).

In contrast, the English language operates under a natural gender system, where gender distinctions are largely influenced by the social or biological sex of the noun rather than by grammatical rules. Thus, the category of gender in English is regarded as primarily semantic, logical, and inherent, rather than grammatical (Đorđević 2007). Consequently, the articles in English do not serve a grammatical function in assigning gender to nouns.

It is worth noting that some English nouns reflect gender distinctions through the use of specific suffixes or specialized terms, such as *tigress*, *lioness*, or *goddess* (Kukić and Marković 2023). However, these gendered forms are becoming less prevalent as language shifts toward gender-neutral alternatives, such as *police officer* instead of *policeman*, reflecting broader societal trends toward inclusivity.

5. CONTRASTIVE ANALYSIS

Proper nouns in Albanian exhibit definite and indefinite forms, much like common nouns. However, their use in the indefinite form is more restricted, and the function of the definite article differs from its use with common nouns. In contrast, in English,

articles are predominantly used with common nouns (Newmark, Hubbard and Prifti 1982; Shkurtaj 2006; Çanta 2018). In Albanian, syntactic factors play a crucial role in the formation of these noun forms, particularly the function of proper nouns within a sentence and their interaction with other types of words, such as numerals, demonstrative pronouns, and indefinite pronouns. These elements act as noun modifiers and, in turn, influence the use of the indefinite form (Agalliu et al. 2002; Jashari and Citaku 2009). The distinction between the definite and indefinite forms in Albanian is largely governed by syntactic rules rather than semantic considerations. Consequently, scholars studying Albanian grammar often assert that proper nouns are usually used in the definite form (Beci 2010) or have a formally determined form (Shkurtaj 2010), particularly when referring to names of countries, political entities, geographic locations, and official government institutions (Veselaj 2009). One of the most prevalent errors in the use of standard Albanian involves the incorrect application of the definite and indefinite forms of proper nouns. This issue is primarily attributed to the extensive integration of foreign names into the Albanian lexicon (Durmishi 2020). Toponyms are often used in their indefinite form when encountered on road signs, such as *Rruga për Tiranë* (Road to Tirana). However, on maps, plans, and sketches, toponyms are consistently presented in their definite form (Veselaj 2009).

In the English language, semantics and pragmatics – specifically meaning and context – are the primary determinants in selecting the appropriate article, whether definite, indefinite, or zero. This emphasizes that syntax plays a secondary role in article usage, as the meaning of the noun takes precedence. Since proper nouns are inherently specific and self-defining, they are typically not preceded by an article, resulting in the use of the so-called *zero article*. However, there are instances where certain toponyms are conventionally associated with either the use or omission of an article, depending on semantics, contextual factors, historical references, or other influences that shape article usage in relation to toponyms.

Toponyms, as a distinct class of words, are frequently encountered in both written and spoken communication. The paper examines the influence of various linguistic disciplines on the use of articles with specific toponymic expressions such as rivers, oceans, islands, mountains, states, and cities. Based on the selected corpus, a contrastive analysis is conducted to identify the similarities and differences in the functioning of the article system in the Albanian-English language pair. Given that proper nouns (particularly toponyms) in English are typically used with the definite article *the*, the initial focus of the analysis is on toponymic phrases that include the definite article, followed by an exploration of those phrases where the article is omitted:

1. Rivers: In English, the definite article *the* is consistently used with the names of rivers (Mitchell and Malkogianni 2017: 192).

The Danube passes through Belgrade.

Danubi kalon nëpër Beograd.

In both English and Albanian, the definite article is applied to river names, albeit with different underlying principles. In English, the use of the definite article is semantically motivated, with the consistently marking river names as unique entities (e.g., the Nile, the Amazon). In Albanian, however, the meaning of the noun – specifically, its status as a river name – does not directly determine the use of the definite form. Instead, the defining factor lies in the noun's inherent uniqueness as a proper noun, which typically assumes the function of the subject³ in a sentence. An important divergence in Albanian arises when a common noun precedes a proper noun. In such cases, the common noun assumes the definiteness marker, and the proper noun assimilates to the common one (Riza 1979)⁴. Here, the proper noun functions as an apposition (alb. *ndajshitim*)⁵ to the definite common noun. Specifically, when a proper noun follows a definite common noun denoting a geographical term, it serves as an appositive, clarifying or specifying the name of the place (Agalliu et al. 2002; Çeliku et al. 2002).

The use of common nouns with proper nouns does not influence the application of the article in English. Regarding the degree of equivalence, the example provided demonstrates full equivalence; however, this equivalence arises from a coincidental alignment between the semantic meaning in English and the syntactic function in Albanian. In Albanian, if the noun were to serve a different syntactic role (e.g., following prepositions that govern the accusative case), it might not necessarily appear in the definite form. Instead, other syntactic norms would dictate its usage. In contrast, English consistently employs the definite article with river names, irrespective of their syntactic role in the sentence. Consequently, in other instances, the equivalence between the two languages may shift, leading to partial equivalence or non-equivalence depending on the syntactic and semantic interplay.

3 The most common way of expressing the subject in a sentence is through a noun in the nominative and definite form (Çeliku et al. 2002).

4 This mechanism in Albanian is also applied to other toponyms when a common noun precedes a proper noun.

5 Apposition (alb. *ndajshitim*) is most commonly expressed by a noun or a nominalized word that shares the same referent as the term it complements. Its primary function is descriptive, serving to provide additional explanation or clarification of the term it accompanies. In Albanian, apposition is typically used in an invariable form, specifically in the nominative singular (Çeliku et al. 2002).

***The** Danube river passes through Belgrade.*
Lumi Danub kalon nëpër Beograd.

2. Oceans: In English, the definite article *the* is used with the names of oceans (Mitchell and Malkogianni 2017).

***The** Pacific Ocean is the largest ocean in the world.*

Oqeani Pacifik është oqeani më i madh në botë.

Pacifiku është oqeani më i madh në botë.

Relying on the rule of assimilation, where a proper noun conforms to a common noun in Albanian, the common noun in the syntagm *Oqeani Pacifik* serves as the bearer of definiteness. If the common noun is excluded, the proper noun assumes the definite article (*Pacifiku*) (Riza 1979; Agalliu et al. 2002; Çanta 2018). Regarding the degree of equivalence, the same principle observed in the previous example applies here.

3. Islands: In English, the use of the definite article with islands depends on the physical concept of a group of islands. The definite article is not typically used with individual islands unless their name includes an adjective or a descriptive phrase (e.g., the Virgin Islands). However, when referring to a group of islands, the definite article is used (e.g., the Bahamas) (Mitchell and Malkogianni 2017).

I visited Hawaii last summer, and the beaches were breathtaking.

E vizitova Havain (Ishullin e Havait) verën e kaluar, dhe plazhet ishin mbresëlënëse.

*They are vacationing in **the** Bahamas, where they plan to relax.*

Ata po pushojnë në Bahamet, ku planifikojnë të çlodhen.

*They sailed around **the** Virgin Islands, stopping at different ports to enjoy the local cuisine.*

Ata lundronin nëpër Ishujt e Virgjër, duke u ndaluar në porte të ndryshme për ta shijuar kuzhinën vendase.

In Albanian, when common geographical names are used in the plural, the common noun is omitted, and the proper noun takes on definiteness (e.g., *Bahamet*),

which mirrors the usage in English⁶ (Çanta 2018). In the case of groups of islands, the degree of equivalence between the two languages is complete, as both syntax and semantics align. In both Albanian and English, toponyms marked by a proper noun in the plural will be used in the definite form.

4. Mountains: In English, individual mountains are generally not preceded by an article (Quirk et al. 1985). This usage parallels that of islands, where no article is employed for individual islands. However, when referring to mountain ranges, the definite article *the* is used, similar to the treatment of groups of islands (Quirk et al. 1985).

*Her project showed the beauty of **the** Andes and their peaks.*

*Projekti i saj e tregoi bukurinë e **Andeve** dhe të majave të tyre.*

Although the genitive plural form in Albanian is identical for both definite and indefinite nouns, it can be concluded that the noun is used in the definite form, as genitive nouns are not typically used in the indefinite form unless accompanied by a determiner that necessitates it. Referring to the earlier rule regarding groups of islands, the same applies to mountain ranges, which are considered a group of mountains. Thus, the noun appears in the plural and definite form (e.g., the Alps – *Alpet*) (Çanta 2018). Based on the same mechanism observed with groups of islands, the degree of equivalence here is complete, as both mountain ranges and island groups are expressed by nouns in the plural form with a definite article.

He plans to climb Kilimanjaro next year.

Ai planifikon të ngjitet në Kilimanxharo vitin e ardhshëm.

The example in English does not include an article due to its semantic meaning, as it refers to a singular mountain. In contrast, in Albanian, the noun will not take the definite form due to the syntactic function of the preposition used with the accusative case (e.g., *në, për, nëpër*)⁷, which typically requires nouns to be in the indefinite form, as in *Jam në Shqipëri* (I am in Albania), *Nisem për Shqipëri* (I am heading to Albania), and *Kaloj nëpër Tiranë* (I pass through Tirana) (Agalliu et al. 2002; Jashari and Çitaku

6 Toponyms that contain a plural form in their name and represent a group or collection of entities (such as mountain ranges or archipelagos) are typically accompanied by the definite article in English. However, it is important to note exceptions, such as nouns whose singular form resembles their plural form by ending in -s (e.g., Athens, Brussels, Belarus).

7 For more on prepositions governing the accusative, refer to: Krijezi, M. (2023). *Semantics of Prepositions in the Modern Albanian Language*. Belgrade: University of Belgrade - Faculty of Philology.

2009; Shkurtaj 2010; Beci 2010). While mountains denote unique concepts, and we know precisely which term is being referenced, in accusative constructions, they are used in the indefinite form and are treated as general locations (Krijezi and Mutavdžić, 2021). When considering the mountain as a distinct entity rather than a mountain range, the degree of equivalence in the given example is complete, yet it arises from the alignment of semantic meaning in English with the syntactic rules of Albanian.

5. Countries: In English, the use of the definite article *the* with country names follows specific patterns. Most countries, particularly those with one-word names (e.g., France, Japan, Brazil), do not require the definite article. However, *the* is used with countries that include terms like *Republic*, *Kingdom*, or *States* in their name, or with plural country names (e.g., the United States, the United Kingdom, the Netherlands). Furthermore, countries with descriptive phrases also take *the* (e.g., the United Arab Emirates, the Democratic Republic of the Congo). In general, one-word country names do not necessitate an article, while compound or plural names do (Vuković-Nikolić 1995).

She plans to move to France next year.

Ajo planifikon të shpërngulet në Francë vitin e ardhshëm.

*He dreams of studying at a university in **the** United States.*

Ai ëndërron të studiojë në një universitet në Shtetet e Bashkuara.

***The** United Arab Emirates has invested heavily in renewable energy.*

Emiratet e Bashkuara Arabe kanë investuar shumë në energji të ripërtëritshme.

Syntax plays a pivotal role in toponymic phrases related to country names in Albanian as well. In the first example, the proper noun *Francë* appears in its indefinite form due to the preposition governing the accusative case. In contrast, in the second and third examples, the toponyms are presented in the plural form, and thus the noun takes the definite form, in accordance with the plural rule discussed previously, which dictates the use of the definite form. Upon analyzing the degree of equivalence, it is evident that these examples exhibit a full degree of equivalence, resulting from the confluence of established linguistic mechanisms, both syntactic and semantic.

6. Cities: In English, the names of cities generally do not take articles. Whether referring to large cities like Paris, Tokyo, or New York, or smaller towns such as Loznica, city and place names typically stand alone without the definite article *the* or any other article (Quirk et al. 1985). However, when combined with the phrase *of*, the use of the definite article is possible, as in the example of the City of London (L. G. Alexander 2003). Additionally, historical context can influence the choice of article, as seen in the case of *The Hague*. The city's name comes from its Dutch form, *Den Haag*, where *den* translates to *the*. This structure was historically adopted into English, which is why *the* is used with *The Hague*, distinguishing it from other cities that do not take the definite article.

I love the city of London.

Mua më pëlqen qyteti i Londrës.

I visited London last summer.

E vizitova Londrën verën e kaluar.

In the first example, when a common noun (*qyteti*) is used, the proper noun (*Londra*) appears in the genitive case. In Albanian, the genitive case conveys possession, which serves to determine the noun, in a manner similar to other word classes such as possessive pronouns (Agalliu et al. 2002). Therefore, when a noun is in the genitive case, the noun it governs will also be in the definite form, just as the noun determining it is (Topalli 2011). Since the genitive in Albanian indicates possession, the noun determined by the genitive is not viewed as general, but as specific or definite due to the possessive relationship it establishes (Marković 2025). In the given Albanian phrase, both the common noun *city* and the proper noun *Londra* are definite. In contrast, in English, when the phrase is introduced with *of*, the definite article *the* appears only with the common noun *city*, while the proper noun *London* remains without an article. This difference highlights a partial degree of equivalence between the two languages, as the syntactic structure and article usage diverge in relation to the possessive construction.

In the second example, the proper noun adjacent to the transitive verb denotes the direct object and thus appears in the accusative case in Albanian (Agalliu et al. 2002). In contrast, in English, the proper noun representing the city name does not take the definite article, in accordance with the rule for its use. When discussing the degree of equivalence, it can be considered non-equivalence, as the semantic role in English

does not fully align with the syntactic structure in Albanian, despite both languages conveying similar meanings in different ways.

As the preceding contrastive analysis has shown, in English, the selection of articles with toponymic phrases is primarily governed by semantics, or meaning, with historical context occasionally influencing this choice. In contrast, syntax plays a predominant role in the Albanian language in determining article usage with such phrases. As a result, many examples illustrating the syntactic influence in Albanian could not be incorporated into the English discussion. Therefore, in the subsequent sections of this paper, we provide a detailed examination of specific syntactic norms that can affect article selection in Albanian toponymic constructions.

Certain scholars (Demiraj 1972; Agalliu et al. 2002; Beci 2010) have incorporated rules governing the use of proper nouns in definite and indefinite forms, which arise from syntactic norms, into their works. In this paper, we specifically highlight those rules that pertain to geographical concepts:

1. A proper noun is employed in the indefinite form when it functions in apposition, that is, when it serves to define or specify the common noun it is placed alongside⁸.

Në fshatin Gosë, arritëm vonë.

We arrived late in the village of Gos.

2. A proper noun is used in the indefinite form when it functions as a predicate nominative or predicate accusative, i.e., when it follows the verb *quaj*.

Ky qytet quhet Beograd.

This city is called Belgrade.

Këtë qytet e quajmë Tiranë.

This town we call Tirana.

3. A proper noun appears in the indefinite form when used as a vocative, provided it is not accompanied by any specific modifier, such as an adjective, possessive pronoun⁹, ordinal number, or similar element.

Sarajevë, o qytet i bekuar...

Sarajevo, the blessed city...

8 A detailed explanation of apposition in the Albanian language can be found in the first rule of the English language, particularly when the definite article is used with river names.

9 In Albanian *përemrat pronorë*.

In some grammars of Albanian, the vocative is treated as a distinct grammatical case. However, in most instances, it is regarded as a subset of the nominative case, with which it aligns in both the indefinite and definite forms. The vocative in Albanian generally uses the indefinite form of the noun (with exceptions for certain foreign-origin names). This rule is also applied to toponyms unless the noun is further specified by another word class, such as an adjective or possessive pronoun (Agalliu et al. 2002; Malja-Imami 2009).

In Albanian, the standard word order is *noun + adjective*. However, when this order is inverted, the adjective assumes definiteness. Specifically, when an adjective precedes a noun, the adjective is declined, while the noun following it remains unchanged. The declension pattern of the adjective in such cases aligns with the paradigm used when the adjective follows the noun. Moreover, since the declension of adjectives mirrors that of nouns, adjectives are classified according to the same criteria used for nouns (Agalliu et al. 2002).

E bukura Bosnjë...
Beautiful Bosnia...

A proper noun functioning as a toponym is used in the indefinite form when combined with the ablative preposition *prej*. This construction emphasizes movement, specifically the act of starting from a point considered a general or nonspecific location, similar to its usage with the accusative. It serves to denote origin but without providing precise information about the exact location, instead conveying the sense of “somewhere from...”. Conversely, when the nominative preposition *nga* is used with the same meaning, the proper noun takes a definite form. This distinction arises from the rule that nominative forms governed by *nga* typically appear in the definite form (Shkurtaj 2010; Krijezi and Mutavdžić 2021).

Vjen prej Madridi.
He comes from Madrid.

A proper noun appears in the indefinite form of the ablative when it denotes the type or category of something, and the noun it modifies (which precedes it) is also in the indefinite form. If the primary noun in the phrase were in the definite form, the proper noun, functioning as a toponym, would instead appear in the genitive case. In other words, when the first noun is indefinite, the second noun cannot carry a post-positive article and, therefore, cannot express definiteness (Topalli 2011).

Ullinj Berati
Berat olives

Regarding the degree of equivalence, based on the rules outlined for the Albanian language, the examples provided are fully equivalent in English, specifically in the context of city names. This complete equivalence arises from an accidental alignment between the semantic meanings in English and the syntactic norms of Albanian. However, certain deviations may occur in instances where the role of syntax in article usage in English becomes relevant (e.g., in the *of* phrase construction).

6. CONCLUSION

Toponyms are a crucial and intricate aspect of linguistics, as naming something inherently involves creating that thing. In other words, without a name, something remains unnoticed for cognitive and communicative purposes; to name is to assign meaning and significance to a place within the human framework. Toponyms function as “cultural markers”, offering insights not only into cultural shifts but also into changes driven by human activity (Algeo and Algeo 2000).

A fundamental characteristic of both Albanian and English is the presence of the definite article. However, a key difference between the two languages lies in the position of the article. In English, the definite article is prepositive, appearing before the noun it modifies, while in Albanian, it is postpositive, expressed through suffixes that are physically integrated into the noun itself to indicate definiteness. Additionally, in English, the definite article is represented by the form *the*, which remains unchanged regardless of the noun it modifies. In contrast, the Albanian definite article varies based on the gender of the noun, with distinct forms such as *-i*, *-u*, *-a*, and *-t*. While in English only certain groups of proper nouns take the definite article, in Albanian, proper nouns can appear in both definite and indefinite forms, akin to common nouns, depending on the syntactic rules governing their use in specific contexts.

In conclusion, while syntactic norms play a central role in determining the function of toponymic words in Albanian, the application of the article with toponyms in English is largely driven by the semantic meaning of the word, i.e. the specific representation of the noun. The contrastive analysis revealed that although the article system in both languages serves a similar function, their usage differs significantly. In Albanian, syntax exerts a dominant influence, whereas in English, semantics plays a crucial role in determining the form of toponyms. Furthermore, in many cases, there is complete equivalence between the two languages, which arises from accidental matches due to the meaning of the word in English and its syntactic function in Albanian.

From the perspective of native speakers, the use of articles typically poses no chal-

lenge, as their correct application is acquired unconsciously. However, when it comes to learning a foreign language, simply mastering grammatical rules is insufficient. A deeper understanding and awareness of other linguistic domains, such as pragmatics and the role of context, are essential. Through a contrastive analysis of Albanian and English, it becomes evident that the continuous development of linguistic competencies, along with an understanding of the factors that influence article usage, is crucial for achieving precise language proficiency. This comparison offers a systematic exploration of the general principles governing article use, which can be valuable not only in the process of acquiring either of these languages but also in shaping translational theories, methodologies, and future comparative linguistic studies.

REFERENCES

1. Agalliu, Fatmir, Engjëll Angoni, Shaban Demiraj, Ali Dhrimo, Enver Hysa, Emil Lafe, Ethem Likaj (2002), *Gramatika e Gjuhës Shqipe I*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë
2. Ahmetaj, Ibrahim (1987), "Rreth disa emërtimeve gjeografike", in: Idriz Ajeti (ed.), *Çështje të studimeve albanologjike*, Instituti albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 285–291.
3. Algeo, John, Katie Algeo (2000), "Onomastics as an Interdisciplinary Study", *Names*, 3/4, 265–274.
4. Beci, Bahri (2010), *Gramatika e gjuhës shqipe për mësuesit e gjuhës shqipe*, Botime EDFA, Tiranë
5. Begolli, Menduh (1964), *Gramatika e gjuhës shqipe për mësuesit e gjuhës shqipe*, Botime EDFA, Tiranë
6. Carter, Ronald, Michael McCarthy (2006), *Cambridge Grammar of English – A Comprehensive Guide to Spoken and Written English Grammar and Usage*, Cambridge University Press, UK
7. Cipo, Kostaq (1949), *Gramatika shqipe*, Instituti i shkencave, Tiranë
8. Cipo, Kostaq (1952), *Sintaksa*, Instituti i Shkencave, Tiranë
9. Çanta, Agnesa (2018), "Definiteness and Indefiniteness of Nouns in English and Albanian: A contrastive Analysis", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 7(1), 137–145.
10. Çeliku, Mehmet, Mahir Domi, Spiro Floqi, Seit Mansaku, Remzi Përnaska, Stefan Prifti, Menella Totoni (2002), *Gramatika e gjuhës shqipe II*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë

11. Demiraj, Shaban (1972), *Çështje të sistemit emëror të gjuhës shqipe*, Universiteti shtetëror i Tiranës, Tiranë
12. Draga, Nail (1987). "Toponimet e pjesës juglindore të Malit të Zi dhe paraqitja e tyre në hartat e ndryshme", in: Idriz Ajeti, ed., *Çështje të studimeve albanologjike*, 293–302, Instituti albanologjik i Prishtinës, Prishtinë.
13. Durmishi, Izmit (2020), "Si e flasim dhe si e shkruajmë shqipen sot?!", *Albanologjia*, 13-14, 79–85.
14. Đorđević, Radmila (2007), *Gramatika engleskog jezika*, Četvrto izdanje, Čigoja štampa, Beograd
15. Hewings, Martin (2013), *Advanced Grammar in Use*, Cambridge University Press, Cambridge
16. Huddleston, Rodney, Geoffrey K. Pullum (2002), *The Cambridge Grammar of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge
17. Hysenaj, Valdet (2019), "Socioonomastics – The new scientific discipline of language", *Filologjia: International Journal of Human Sciences*, 11-12, 150–161.
18. Jashari, Ali, Flutura Çitaku (2009), *Gramatika e gjuhës shqipe: Morfologjia për studentët e degëve të gjuhëve të huaja*, Universiteti "Fan S. Noli", Prishtinë
19. Krijezi, Merima (2023), *Semantika predloga u savremenom albanskom jeziku*. Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, Beograd
20. Krijezi, Merima, Predrag Mutavdžić (2021), "O pravilima upotrebe neodređenog i određenog vida nominala u albanskom jeziku", *Mapping Balkan Routes 2: Literary Cultural and Linguistic Landscapes – European Perspectives*, 2, 123–137.
21. Kukić, Marko (2024), "Contrastive Analysis of the Present Tense in Serbian and English", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 54(3), 35–55.
22. Kukić, Marko, Anđela Marković (2024), "Contrastive Analysis of the Use of Articles with Anthroponyms in the Albanian and English Language", *Uzdavnica*, 21(2), 113–126.
23. Malja-Imami, Nailje (2009), *Gramatika savremenog albanskog jezika – Fonetika i morfologija*, NNK Internacional, Beograd
24. Марковић, Анђела, Наилје Маља Имами (2024), „Препозитивни и пост-позитивни члан у албанском и румунском језику из балканолошке перспективе“, *Philologia Mediana*, 16(16), 469–480.

25. Marković, Andela (2025), "Imenice sa prepozitivnim članom u albanskom jeziku", in: Nailje Malja Imami, Merima Krijezi (ed.), *Zbornik radova sa naučnog skupa povodom 101. godišnjice albanologije na Univerzitetu u Beogradu*, Filološki fakultet, Beograd, 74–87.
26. Millaku, Shkëlqim, Xhevahire Topanica-Millaku (2021), "The Albanian and English language gender", *Linguistics and Culture Review*, 5(S2), 1197–1215.
27. Miller, Julia (2005), "Most of ESL students have trouble with the articles", *International Education Journal*, 5(5), 80–88.
28. Mišeska Tomić, Olga (2006), *Balkan Sprachbund; Morpho-syntactic Features*, Springer, Dordrecht
29. Mitchell, H. Q., Marileni Malkogianni (2017), *Pioneer C1/C2*, MM Publication, United Kingdom
30. Mujaj, Hasan (1987), "Të dhëna nga onomastika e Rugovës", in: Idriz Ajeti (ed.), *Çështje të studimeve albanologjike*, Instituti albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 293–302.
31. Newmark, Leonard, Philip Hubbard, Peter Prifti (1982), *Standard Albanian - A Reference Grammar for Students*, Stanford University Press, Stanford
32. Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik (1985), *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman, USA
33. Riza, Selman (1979), *Studime albanistike*, Rilindja, Prishtinë
34. Shkurtaj, Gjovalin (2006), *Kultura e gjuhës, Shtëpia botuese e librit universitar, Tiranë*
35. Shkurtaj, Gjovalin (2010), *Shqipja e sotme, Shtëpia Botuese Universitare U.F.O. Press, Tiranë*.
36. Spiro, Aristotle (2021), *Nyjat në gjuhën shqipe – Diakronia dhe sinkronia e një evolucioni tipologjik: proklizma binare dhe enkliza shqese*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë
37. Topalli, Kolec (2011), *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Inst. I Gjuhësisë dhe i Letërsisë
38. Veselaj, Nuhi (2009), *Shumësi dhe shquarsia e emrave në shqipen standarde (konstatime, diskutime, propozime)*, Prishtinë
39. Vuković-Nikolić, Gordana (1995), *Gramatika engleskog jezika sa vežbanjima*, Viša tehnička PTT škola, Beograd
40. Zulfeari, Albulena (2019), "Microtoponyms of the Xhepçisht village and Poroj", *Filologjia: International Journal of Human Sciences*, 11-12, 11–17.

UPOTREBA ČLANOVA U TOPONIMSKIM SINTAGMAMA NA RELACIJI ENGLESKOG I ALBANSKOG JEZIKA

Sažetak:

Predmet rada je razmatranje imeničkih sintagmi sa značenjem toponima u engleskom i albanskom jeziku, odnosno njihovog stepena određenosti. Kako se određenost imeničkih sintagmi u oba jezika postiže upotrebom članova – rad kontrastira upotrebu članova u ovim jezicima. Budući da je upotreba člana kompleksna gramatička jedinica, koja se usvaja postepeno i na različitim jezičkim nivoima, cilj ovog rada je da kontrastivnom analizom prikaže i u isto vrijeme uporedi ulogu, gramatičku funkciju i oblik, kao i pravila po kojima se upotrebljavaju članovi uz toponimske sintagme na relaciji ova dva jezika. Polazeći od stanovišta da albanski i engleski jezik ne pripadaju istoj grupi jezika, rad uvodi korpus koji je sačinjen od setova rečenica sa ciljem da razmotri koje lingvističke discipline utiču na upotrebu članova uz geografske nazive. U radu dolazimo do zaključka da u albanskom jeziku ulogu u određivanju toponimskih riječi imaju sintaksičke norme, odnosno funkcija ovih riječi u rečenici, i pragmatičke reference. Nasuprot tome, primjena člana uz toponimske riječi u engleskom će zavisi od uzajamnog uticaja različitih lingvističkih disciplina, sa semantikom i sintaksom koje diktiraju pravila upotrebe, a pragmatika i istorijska lingvistika pružaju objašnjenja o pojavi mogućih odstupanja.

Ključne riječi: članovi; kontrastivna analiza; toponimske sintagme; lingvističke discipline; albanski jezik; engleski jezik

Authors' address

Adrese autora

Marko Kukić
University of Belgrade
Faculty of Philology
marko.kukicpll@gmail.com

Anđela Marković
University of Belgrade
Faculty of Philology
markovic.m.andjela@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Nataša V. Ninčetović

LINKING THE AFRICAN PAST AND PRESENT: CORRECTIVE
REPRESENTATION OF WOMEN IN AMINATTA FORNA'S *ANCESTOR
STONES* / POVEZIVANJE AFRIČKE PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI:
KOREKTIVNA REPREZENTACIJA ŽENA U *KAMENJU PREDAKA*
AMINATE FORNE 235

Melita Drnasin, Denis Kuzmanović

NINETEEN EIGHTY-FOUR: THE (IR)RATIONAL DYSTOPIA /
TISUĆU DEVETSTO OSAMDESET ČETVRTA: (I)RACIONALNA
DISTOPIJA 249

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.235

UDK 821.111-31.09 Forna A.

Primljeno: 04. 12. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nataša V. Ninčeto­vić

LINKING THE AFRICAN PAST AND PRESENT: CORRECTIVE REPRESENTATION OF WOMEN IN AMINATTA FORNA'S *ANCESTOR STONES*¹

Starting from the observation that African women are often underrepresented and misrepresented in both African male literature and Western fiction, this paper offers evidence that Aminatta Forna's *Ancestor Stones* (2006) aims at inscribing African women into history by focusing on their experiences. Forna's debut novel not only challenges gender stereotyping but also deals with themes of women's position and marriage in past and present West African society. A close reading of the novel suggests that whereas the female principle was valued in Africa's pre-colonial era, in colonial Africa women were respected solely for their reproductive role. Precisely for this reason, women opted for marriage. The novel indicates that while marriage did mean security in the past, this is not the case in the present. The implication is that the changing historical and cultural circumstances necessitate a re-definition of the institution of marriage as a union based on equality and appreciation. *Ancestor Stones* acknowledges that there are greater opportunities for African women regarding access to education and occupations. However, this progress is overshadowed by the persistence of gender stereotypes and prejudice. Drawing on Nnaemeka's collection of essays *The Politics of (Mo)Othering: Womanhood, Identity and Resistance in African Literature*, the article argues that women, despite being oppressed, can and should fight against this state of affairs. By highlighting the examples of women who rebelled against inequality and humiliation, the novel points to the direction of action toward the desired liberation and empowerment of women.

Keywords: *Ancestor Stones*; Aminatta Forna; African women; past; present

¹ This study was supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovations of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-66/2024-01/200184).

1. INTRODUCTION

Ancestor Stones (2006) is the debut novel of a diasporic African writer Aminatta Forna. This biracial writer (Sierra Leonean father and Scottish mother) had to leave Sierra Leone at the age of eleven after her father was hanged as an opponent of the regime. Many years later, Forna decided to write a memoir dedicated to her father, which was followed by *Ancestor Stones*, inspired by the true events in her motherland as seen through the eyes of four female characters. The publication of *Ancestor Stones* began establishing Forna as one of the emerging voices of African women writing. The aim of this article is twofold. The first is to interpret the novel from the perspective of challenging the misrepresentation and underrepresentation of women in African literature, which until recently was dominated by male writers. The second aim is to highlight the novel's endeavour to inscribe women into African history by focusing on the past and present through their particular experiences.

As Newell aptly observes, African "women ... are often appearing in negative and stereotyped forms" (2017: 6) in films and literature. Even though *Ancestor Stones* offers evidence that chances and options for African women have proliferated with time, it also indicates that the prevailing attitudes of some people toward African women, both outside and within Africa, are still biased. For example, Forna's novel questions the typical Western view of polygyny as completely disadvantageous for women. Starting from Nnaemeka's claim that "African women who are in polygynous marriages are not morons or powerless, exploited, downtrodden victims" (1997: 168), this article offers evidence that *Ancestor Stones* presents a complex interpretation of both polygyny with a focus on both advantages and disadvantages of this institution.

Moreover, in an attempt to correct this injustice toward female characters, Forna's novel challenges the stereotypical images of women as static, passive, and inferior. In delineating women as evolving and complex characters, *Ancestor Stones* exemplifies the trend in contemporary African women writing not only to "rewrite the female types according to a matrifocal principle" (Newell 2017: 7) but also to humanise them, representing them as both benevolent and malevolent, capable of solidarity and intrigue, of being victims and active agents. In changing entrenched gender stereotypes and prejudices, novels like Forna's debut are valuable since they transform women into complex figures who challenge the opposition between victims and agents capable not only of being creators of their own destinies but also of positively influencing others by their example.

The plot spans a long period (from 1926 to 2003) and consists of the stories of four half-sisters, Asana, Serah, Mariama, and Hawa, daughters of the wealthy chief Gibril Umaru Kholifa. As Annie Gagiano aptly observes, the sisters' tales are "ranging from the deeply personal, familial, communal, social and political dimensions of their own and their mothers' experiences" (2024: 269). These women's life stories are situated within a framework of tremendous changes in African life, changes that intrude upon the lives of the characters. As the lives of these female characters are largely shaped by the cultural and historical circumstances of their fictional worlds, the conclusion may be drawn that the personal is inseparable from the collective. In stories where the individual and the collective intertwine and permeate, a woman often becomes a metaphor for the nation.² When the individual stories of the stepsisters are collected and read together, they grow into a special kind of national history that is not based on facts – "a sensitive and personalised history of the country" (Lionnet, Mac Gregor 2017: 201).

A significant part of *Ancestor Stones*' version of history is one that tackles the bloody civil war (1991–2002) due to which the country gained a bad reputation. However, the novel does not deal with the war in much detail but aims to portray this notorious part of Sierra Leonean history from a female perspective. While the atrocities committed during the armed conflict are well known, the novel also reveals the other side of the war, i.e. what the war looked like from the perspective of women, and by describing their non-military experiences, it sheds a whole new light on the infamous period. In focusing on the women's emotional perception of war, *Ancestor Stones* aims to broaden the reader's knowledge of Sierra Leonean history to include "all the things that have never been spoken" (Forna 2006: 13).

In offering a corrective narrative of West African history, Forna's novel challenges the often "denigratory, condescending and distorting accounts of their lives and deeds" (Gagiano 2024: 262). Due to Forna's African roots and the extensive research that preceded the writing of the novel, *Ancestor Stones* provides an intricate knowledge of African history and customs, and the narrative strikes a delicate balance of critique and praise for what is best in Forna's homeland and its people. Forna's novel aims to displace the stories of strangers that "would make sure nobody ever wanted to come here" (Forna 2006: 33) in order to challenge and revise entrenched opinions, prejudices, and stereotypes about Africa. In doing so, *Ancestor Stones* offers captivating tales about African past and present, with a special emphasis on the women's place within its socio-cultural framework.

2 For example, the story of Serah's ill friend who pretended that everything was fine is allegorical and corresponds to the pre-civil war condition of the nation.

2. AFRICAN WOMEN IN THE PAST AND PRESENT

2.1. Distant African past – respect for the female principle

As Sherry Ortner argues, women have traditionally been associated with nature because of their reproductive role (1974: 73). Critics such as Gaard assert that Western society has always valued everything related to men and society more than women and nature (1993: 5). The reason is, as stated by Ortner, that culture possesses the ability to transform (cultivate) nature (1974: 73). However, the association of women with nature has not always been aimed at belittling them, especially on the African continent. As Okuyade asserts, people “held aspects of nature sacred” (2013: vi) in traditional African society. Consequently, nature was considered a partner and was an integral aspect of the spirituality of the Africans (Ibid.). This strong connection between the human and nonhuman world is indicated by *Ancestor Stones*. The nexus is strong and intricate at the novel’s beginning, which goes back to the distant past, five centuries ago. As told by Abie, sailors from Europe who first reached the Cape Verde islands were astonished by nature’s abundance: While from the ends of their elegant stalks pineapples nodded encouragingly, sweet potatoes and yams peeped from the earth, and great hands of bananas reached down to them. The sailors thought they found no less a place than the Garden of Eden (Forna 2006: 10).

However, the narrator is quick to add that what was perceived by sailors as a natural bounty was actually the fruit of hard work and efforts of women who cultivated various crops: “They thought that they had found Eden and perhaps they had. But it was an Eden created not by God, but the hands of women” (Forna 2006: 11). This extract simultaneously testifies to the interconnectedness of women and nature and challenges their linking based upon dualisms. In contrast with the dominant Western ideology, African women are represented as those in charge of cultivating nature. Hence, the novel suggests that the female principle was valued in the African past.

2.2. Polygynous past: marriage as security

The prologue, in which Abie looks back to the distant past, is followed by the stories of the four wives of Gibril Umaru Kholifa and is set in colonial West Africa. While women in the distant past were respected, the novel implies that circumstances have changed considerably. Admittedly, women’s connection to nature is still emphasised.

For example, women are represented as healers who know how to use herbs as natural medicines. Moreover, female characters are delineated as not only performing heavy agricultural work but also doing it in a group, thus contributing to the survival and development of the community. In addition, female characters are also portrayed as bearers of tradition who preserve traditional customs and practices. They are shown taking part in activities such as dancing, drumming, and gatherings in forests to perform their spiritual rituals. However, these activities are increasingly frowned upon with the strengthening of the influence of Islam and Christianity. Simultaneously with the displacement of traditional customs, the unnamed country, once a symbol of heaven on earth, slowly “deteriorates, as decadence creeps in” (Bangura 2025: 65). Still, not all traditional practices are rejected in West Africa with the growing influx of external influences. One striking example is the polygynous institution of marriage, “the bedrock of the life of the community, which is presented as the normal fact of the socio-cultural reality of traditional Sierra Leone” (Bangura 2025: 65).

Ancestor Stones deals with the rise and fall of the Kholifa family, a large polygynous family with as many as eleven wives. Unsurprisingly, the wives are subjugated to their husband, a wealthy chief and a coffee plantation owner. The father, the head of the family, lives in the central house, while each woman lives in a separate unit with her children. Being co-wives, they have to share their husband and are expected to serve and cook for him according to a set schedule.

Moreover, as evidenced by the novel, the polygynous arrangement implies a strict and traditional division of roles along gender lines. All important decisions (such as where to move and build a house) are made by the father, while wives are responsible for cooking, washing, and cleaning. However, the status of a husband in a polygynous family is not only privileged but also extremely accountable. The husband is the provider “responsible for the general welfare and maintenance” (Nnaemeka 1997: 173) of the household, but wives also have to perform their duties. This not only includes responsibility for household chores and one’s own children but also obedience to the husband’s directions when it comes to preserving the family’s reputation. Co-wives are taken care of within Gibril’s household on the condition that they observe unwritten but deeply ingrained codes of conduct.

Precisely because they fail to observe the codes, two wives are forced to leave the family. Mariama’s mother, Tenkamu, is punished for her unwillingness to abandon traditional customs that were considered blasphemous with the advent of Islam. When she is deprived of the stones she keeps as a memento of her ancestors, Tenkamu suffers a mental breakdown and flees to the nearby forest. Soon afterward, she dies.

Tenkamu's death, like the death of any woman, is described as an insignificant event that does not have much impact on the environment:

"A man marries expecting to lose a wife or two. Wives pass on all the time bringing new lives into the world. Nobody dresses up all in black, only the hem of a lappa trailed in black dye. Relatives arrive to stay in her house, lay claim to her gowns, her cooking pots, her jewelry, even her little guitar which none could play but someone could sell.

And when the week is over everything is gone. Only her children are there still to be disposed of." (Forna 2006: 66–67)

This extract suggests that women in colonial Africa were respected primarily as mothers and wives, therefore, for their procreative role. As Cook notes, "an unmarried woman is blasphemy" (2007: 234) in Africa. Or, as Mariama narrates, "unmarried women were Black Dogs" (Forna 2006: 40) during the increasing influence of the radical Haidera Kontorfil. Precisely for this reason, women opted for marriage. However, their position in the polygynous family was precarious and could easily be threatened by rumors. As it turns out, both women who fall into Gibril's disfavor become the subject of gossip. Gossip undeniably ruins a family's reputation, which influences the head of the family, who acts as the main instrument and an extended arm of society and its rules, to take the lead and restore order among its ranks.

Saffie, Serah's mother, is accused of adultery and found guilty by the court of elders. She is ordered to abandon the family and pay off the bride price to Gibril. It is important to note that she is the only one of the eleven co-wives willing to leave her husband and take care of herself. This suggests that marriage meant security for women in the traditional African family. Although women were economically dependent on their husbands, they were disposed to become part of a polygynous family, especially a family like Gibril's, since they could "benefit from their husband's wealth" (Ng'umbi 2017: 93).

Forna's ambivalent vision of polygynous marriage testifies to her endeavour to represent it in all its complexity, to highlight both the advantages and disadvantages of this institution, all with the aim of destroying Western prejudices about polygyny. On the one hand, as indicated by the novel, there is necessarily rivalry among the co-wives, especially towards Tenkamu, the only woman personally chosen by Gibril. On the other hand, the book is careful to suggest that although co-wives were inevitably rivals for their husband's attention, they also cooperated. The large number of wives implied a parceling of household chores among them. As Hawa mentions, there is a special Themne word for a co-wife – "ores". As she explains, co-wives are

“The women who share your husband with you. The women with whom you take turns to cook. The women you give whatever is leftover in your own pot. The women who are the other mothers of your children, who suckle your baby when your own milk has dried up or unexpectedly soured.” (Forna 2006: 57)

However, not all wives in a polygynous family have the same rights and obligations. As stated by Merand: “The first wife enjoys undisputed authority over her co-wives” (1980: 89). Accordingly, it is the senior wife, Ya Namina, who decides on the division of responsibilities among co-wives in the Gibril’s polygynous compound: “it was she who had the authority to decide which of the women should cook for my father, or travel with him when he went away on business” (Forna 2006: 30). As narrated by Asana, her daughter, the senior wife in Gibril’s family “... was always too busy. ... Busy in my father’s house counting little piles of stones. ... how many trees we had planted, how much the first harvest might yield, how rich we would surely become” (Forna 2006: 23). As the novel suggests, women in traditional African family might not have been present in the public sphere, they might not have access to education and employment, but the role of the senior wife in a polygynous family was extremely significant: “She paid the workers their wages and held the keys to the store; she ordered the provisions and hired the servants” (2006: 30).

This stands in stark contrast with a typical Western view of polygyny which emphasises the husband as the only beneficiary of the institution (Nnameka 1997: 188). Moreover, the fact that the senior wife was in charge of the household and made decisions implies that in addition to being patriarchal, the traditional African family was conceived in such a way that it observed a strict hierarchy. As Nnaemeka aptly notes, only respect for hierarchy could maintain peace and order in such a complex institution as the traditional polygynous family (1997: 174). This claim is supported by the fact that even Gibril did not dare to defy Ya Namina in some matters. As Asana narrates, “Even her [my] father would not confront my mother, for she was older than him in years” (Forna 2006: 30).

This extract is in contrast with Gagiano’s claim that wives are “under the absolute reign of Gibril Kholifa, their husband” (2013: 56). Rather, both the husband and the wives have to obey the imposed rules and give the impression of a harmonious family in which everyone knows their place and behaves accordingly.

2.3. The present – abandoning security to step forward

As the plot unfolds, the novel tackles the stories of the next generation, Abie's aunts. Their stories testify to Newell's claim that "West African women are born into fluid social worlds" (2017: 1). *Ancestor Stones* bears witness to the changing times in terms of the position of women in West Africa. Abie's aunts live in a world in which the opportunities for women are much more diverse than the chances and options their mothers had. As the respective life trajectories of Asana, Hawa, Mariama, and Serah indicate, women get bigger rights and their voices can be heard in the public sphere during the run-up to independence and especially after. However, the novel raises the question of whether the lives of African women have fundamentally altered, or whether the availability of education and presence in the public sphere are just a facade behind which unchanged entrenched values and prejudices are lurking.

As the reader learns, education in the West is now available to African women. Mariama is given the opportunity to be educated in Great Britain, albeit in a convent. This event, which at first glance testifies to historical changes, hides beneath its surface a racist and prejudiced image of Britain in which, according to Mariama, people believe in the stereotype that all Africans steal. In such an unsociable and hostile environment, the sensitive Mariama suffers so much that she experiences, just like her mother, a mental breakdown.

As it turns out, all Abie's aunts follow in their mothers' footsteps. Asana and Hawa want to continue the family tradition by opting for polygyny, which turns out to be an unwise decision. Both marriages collapse, albeit for different reasons. Asana's marriage to Osman Iscandari fails due to his sadistic behaviour, whereas Hawa loses her husband due to a medical intervention that prevents her from bearing a child. As the novel implies, divorce does not mean the end of a woman's life, but rather provides an opportunity for a new beginning. Marriages like the two that Asana and Hawa found themselves in are synonymous with a yoke that women should be freed from. To do so, Asana receives unexpected assistance from Ngadia, Osman's senior wife. After a marital breakdown, Asana becomes the creator of her own life. Despite her aunts' advice to remarry, she decides to start a trading business with Madam Turay. As it turns out, the commerce is developing. Asana's risk pays off and she becomes a homemaker who supports her family. In an unexpected turn of events, she grows from a victim of domestic violence into a strong, independent, and self-confident woman respected in her community. As the reader learns, Asana becomes a special kind of woman called "mambore" in Africa:

“They were women who became members of men’s society, not like the sill girls. [...] No, rather these were women who were already married and borne their children, women of age and wisdom, who had earned a certain kind of respect and whom the society had honoured with their title.” (Forna 2006: 205)

As Hawa and Asana’s respective divorces indicate, marriage does not mean security for women in postcolonial Africa. Even though women have bigger rights and more opportunities, not all men are inclined to accept the changed state of affairs and treat women accordingly. (Un)fortunately, all four aunts engage in relationships with men who have gender biases. As Gagiano notices, “In the failed relationships, all the women are shown to be at a disadvantage brought or exacerbated by their gendered position in the family or broader society” (2013: 57). However, all of them succeed in overcoming their marital breakdowns. Rather than disposed to be reduced to a reflection in the eyes of their husbands, they struggle to be independent and find their own ways.

Initially, Abie’s aunts, Asana and Hawa in particular are determined to be traditional. However, their decisions prove unwise since they fail to follow their mother’s guidance on how to sail into the peaceful harbour of marriage. The case of Serah and Ambrose’s marriage is particularly striking. During their stay in Britain, Ambrose behaves like an emancipated man. For example, in a restaurant, he gives the impression of a true gentleman who gives preference to the lady: “When the food came, those same waiters served me first, only coming to Ambrose second. And he behaved as though this was the way it should be, and I pretended I was used to it although the opposite was true” (Forna 2006: 179). However, once they return to their homeland, Ambrose adapts to the prevailing African codes of conduct. Ambrose forbids Serah from smoking, from working, and to top it all off, he engages in an affair with her best friend Hannah. When Ambrose learns that his liaison has been discovered, he does not attempt to deny it, makes no excuses, or apologises. His explanation is simple and devastating: “Now, Serah, you must understand. This is Africa. We are in Africa now. And I am an African man. That’s just the way it is” (2006: 191).

Finally, Ambrose and Serah get divorced, albeit not due to adultery, but because Serah “succumbed” to gossip and beat up Hanna. Ironically, in the end, Ambrose accuses Serah of tarnishing the family’s reputation:

“That might come as a surprise to your way of thinking, but it’s true. In the city appearances were the thing that mattered most. I had caused us to lose face; next to that Ambrose’s infidelity was unimportant. Of the two of us, it seemed, I was the one who was in the wrong.” (Forna 2006: 192)

As this discouraging view of marriage suggests, although opportunities and chances for women have improved significantly in West Africa, for some, appearances and reputation remain paramount, just as in the case of Serah's mother. However, Serah remains true to her mother's teaching and is not inclined to abide by a spouse who disrespects her and violates her dignity. Although raised traditionally, these women are self-aware and courageous enough not to accept humiliation. This is important to note so as not to go to extremes and misinterpret the novel's vision as a declaration of war on men. Even though all four aunts remain without partners, this is not due to any radical attitude or misandry. Rather, their decisions to continue alone are a consequence of their maturity and raised awareness. Therefore, the stories should not be interpreted as arguments against marriage, but as appeals for redefining the institution of marriage as a union based on respect and appreciation. Only such a marriage is worth the enormous effort and compromise required to nurture this institution.

Ancestor Stones does not deny that the world its female characters live within is a male world permeated with gender stereotypes and prejudice. However, it also indicates that the African women are not hapless victims. Rather, they are represented as not only survivors but also active agents who influence not only their own but also the fate of the entire nation. After falling, these women get up even stronger and more determined. In this respect, their stories are important not only as a testimony to patriarchal domination and oppression, but also as an example that women and society in general should not turn a blind eye to such a state of affairs, but rather resist and fight. Through stories of rising from the ashes, women's writing is transformed into a powerful tool for changing gender inequality in society:

„[...]not that women should accept the status quo without question but rather that they should equip themselves for effective resistance and participation for societal transformation. We see women who faced discrimination as agents of change; beaten down but not out, and actively participating in nation-building”. (Nnaemeka 1997: 21)

That there is hope for a better tomorrow for African women is best illustrated by the example of Abie, an educated and successful woman who lives in contemporary London. Abie is recognised as someone who could revive the failing family coffee plantation, once a thriving business. The very fact that a woman is acknowledged as someone capable of turning the situation around points to the direction of action toward the desired gender equality and equity. As implied by the novel, instead of overlooking women's contributions, society should encourage them to take advantage

of the availability of education and economic independence. The epilogue, symbolically entitled “Women’s Gardens II”, suggests that appreciation of women and their empowerment may restore West Africa to its former state of earthly paradise.

3. CONCLUSION

Ancestor Stones is a women-centered narrative. It is not only written and narrated by a female writer but also deals with the experience of African women during a long historical period. Its scope is intentionally wide – by observing the African past and present from a female perspective, it aims not only to revise African history to include the female experience but also to scrutinise the position of women within the framework of changing historical and cultural circumstances. As implied by the novel, the women in colonial Africa were valued primarily for their procreative role. Therefore, the stories of Abie’s aunts’ mothers portray them exclusively as wives and mothers. In a traditional polygynous family, a strict hierarchy and gender division of roles are observed. However, as suggested by *Ancestor Stones*, women were willing to marry and become part of a polygynous family in colonial Africa because marriage meant financial comfort and respect, while an unmarried woman was condemned to pennilessness and struggle. Therefore, though Gibril’s wives are ranked lower than their husbands in the polygynous hierarchy, they are not represented as victims, but as pragmatic and rational women who have weighed their alternatives and made a choice.

However, not all wives within a polygynous arrangement have the same rights. The senior wife is the undisputed authority when it comes to the internal affairs of the household and all the co-wives are subordinate to her. *Ancestor Stones* evidences that women in colonial Africa were not independent since they were denied access to professions and education. However, it also implies that, provided they entered into marriages wisely, they had certain privileges (such as reduced amount of chores and economic security), in particular as senior wives of wealthy husbands.

The stories of Abie’s aunts testify to the changing force of history in terms of women’s possibilities and alternatives. As indicated by the narratives of Mariama and Serah, education is available to women in the run-up to the independence of West African countries and especially after. However, as the respective relationships of the four half-sisters with men imply, even though the circumstances might have changed, some men are still gender-biased and treat women unfairly. Consequently, the step-sisters decide to leave relationships in which they are not valued as equal partners

and move on alone. It is important to note that Forna's novel simultaneously represents women as victims and active agents capable not only of becoming the creators of their own destinies but also of positively influencing others. It is time for women to understand that marriage is not a necessity that offers security, but rather that it should represent an equal partnership based on mutual respect, understanding, and tolerance. Therefore, the novel should not be interpreted as an argument for divorce and a life without men, but as an appeal for equality and equity. Although times and circumstances have changed, changing entrenched attitudes is proving to be the most difficult. These crucial changes require narratives like this one about brave women who have gone through numerous trials and tribulations to emerge stronger and more prepared to face the harsh reality.

REFERENCES

1. Bangura, Saidu (2025), "The Female Condition in the Novels of Aminatta Forna", in: Ernest Cole, Mohamed Camara (eds.), *The Literature of Contemporary Sierra Leone: Trauma, Resilience, and Creativity*, James Currey, New York, 59–76.
2. Cook, Cynthia (2007), "Polygyny: Did the Africans Get It Right?", *Journal of Black Studies*, 48(2): 232–250.
3. Forna, Aminatta (2006), *Ancestor Stones*, Bloomsbury, London
4. Gaard, Greta (1993), "Living Interconnections with Animals and Nature", in: Greta Gaard (ed.), *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, Temple UP, Philadelphia, 1-12.
5. Gagiano, Annie (2013), "Women Writing Nationhood Differently: Affiliative Critique in Novels by Forna, Atta, and Farah", *Ariel: A Review of International English Literature*, 44(1): 45–72.
6. Gagiano, Annie (2024), "Spokeswomen: African Authors' Historical Fictional Witnessing in the Literary Anglosphere", in: Pavan Kumar Malreddy and Frank Schulze-Engler (eds.), *Mapping World Anglophone Studies: English in a World of Strangers*, Routledge, Abingdon, 260–279.
7. Lionnet, Francoise, Jennifer MacGregor (2017), "Aminatta Forna: Truth, Trauma, Memory", in: James Acheson (ed.), *The Contemporary British Novel Since 2000*, Edinburgh UP, Edinburgh, 199–208.
8. Merand, Patrick (1980), *La Vie quotidienne en Afrique noire à travers la littérature africaine*, Harmattan, Paris

9. Newell, Stephanie (2017), *Writing African Women: Gender, Popular Culture and Literature in West Africa*, Zed Books, London
10. Ng'umbi, Yunusy Castory (2017), "Reimagining Family and Gender Roles in Aminatta Forna's 'Ancestor Stones'", *TYDSKRIF VIR LETTERKUNDE*, 54(2), 86–99.
11. Nnaemeka, Obioma, (1997), "Introduction", in: Obioma Nnaemeka (ed.), *The Politics of (M)othering: Womanhood, Identity and Resistance in African Literature*, Routledge, London, 1–25.
12. Nnaemeka, Obioma (1997), "Urban Spaces, Women's Places: Polygamy as a Sign in Mariama Ba's Novels", in: Obioma Nnaemeka (ed.), *The Politics of (M)othering: Womanhood, Identity and Resistance in African Literature*, Routledge, London, 162–191.
13. Okuyade, Ogaga (2013), *Eco-critical Literature: Regreening African Landscape*, African Heritage Press, NY, Lagos
14. Ortner, Sherry (1974), "Is Female to Male as Nature Is to Culture?", in: Michelle Zimbalist Rosaldo and Louise Lamphere (eds.), *Women, Culture, and Society*, Stanford UP, Stanford, 68–87.

POVEZIVANJE AFRIČKE PROŠLOŠTI I SADAŠNJOSTI: KOREKTIVNA REPREZENTACIJA ŽENA U *KAMENJU PREDAKA* AMINATE FORNE

Sažetak:

Polazeći od zapažanja da su žene često nedovoljno i pogrešno predstavljene kako u muškoj afričkoj književnosti, tako i u zapadnoj prozi, ovaj rad nudi dokaz da *Kamenje predaka* Aminate Forne ima za cilj da afričke žene upiše u istoriju usredsređivanjem na njihovo iskustvo. Fornin roman prvenac ne samo da dovodi u pitanje rodne stereotipe, već se bavi i temama ženskog položaja i braka u prošlom u sadašnjem zapadnoafričkom društvu. Pomno čitanje romana sugerise da dok je ženski princip bio uvažavan u prekolonijalnoj Africi, u kolonijalnoj Africi žene su bile vrednovane isključivo zbog svoje reproduktivne uloge. Upravo iz tog razloga, žene su se odlučivale za brak. *Kamenje predaka* ukazuje na to da brak možda jeste značio sigurnost u prošlosti, ali to nije slučaj u sadašnjosti. Roman implicira da promena istorijskih i kulturnih okolnosti ukazuje na potrebu za redefinisanjem institucije braka tako da predstavlja zajedništvo zasnovano na jednakosti, poštovanju i uvažavanju. *Kamenje predaka* potvrđuje veće mogućnosti za afričke žene u pogledu dostupnosti obrazovanja i profesija. Međutim, ovaj napredak

je zamagljen uvreženošću rodni stereotipa i predrasuda. Oslanjajući se na Nemekinu zbirku eseja *Politika majčinstva: ženstvenost, identitet i otpornost u afričkoj književnosti*, članak tvrdi da uprkos ugnjetavanju, žene mogu i treba da se bore protiv takvog stanja stvari. Isticanjem primera žena koje su se pobunile protiv nejednakosti i poniženja, roman ukazuje na pravac akcije ka željenom oslobođanju i osnaživanju žena.

Ključne reči: *Kamenje predaka*; Aminata Forna; afričke žene; prošlost; sadašnjost

Author's address

Adresa autorice

Nataša V. Ninčetiović

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

natasa.nincetovic@pr.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.249

UDK 821.111.09 Orwell G.

Primljeno: 17. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Melita Drnasin, Denis Kuzmanović

NINETEEN EIGHTY-FOUR: THE (IR)RATIONAL DYSTOPIA

The reputation of Orwell's *Nineteen Eighty-Four* speaks for itself, both in the genre of political dystopia and the mainstream consciousness. People are usually familiar with some of its well-known ideas, like: "Big Brother", "doublethink", " $2+2=5$ " and "Thought Police" even if they have not read the novel itself. Those who did, especially when it was published in 1949, in the tense aftermath of WW2, generally saw the novel as a prophetic, cautionary tale of a very possible future if totalitarianism was allowed to spread unopposed. For later readers, even when the political situation in the West did not slide into tyranny, the novel's feeling of dread remained, and it became not only a by word for totalitarianism but also for many political and social ills of their time. Much of the novel's setting and politics appear plausible and relevant as it is based on real totalitarian societies and is not set in a far-away futuristic society. There is, however, a different dimension to it, revealed after a deeper examination of Oceania's totalitarian oligarchy, and that is irrationality, insanity, or, more precisely, satire, where the Party's oppression seems beyond excessive, even ridiculous; this can undermine its realism and plausibility as a political dystopia. This is mainly due to doublethink, a notion where indoctrinated people are supposed to hold two opposite ideas and believe in both as true, and Newspeak, a government mandated simplified artificial language which is supposed to limit people's very thoughts. Viewed from this perspective, the oppression in the novel becomes implausible, preposterous, unreal. This interplay of realism and irrationality, plausibility and satire, can make the novel simultaneously frightening and comforting, a sort of a conflicting, doublethink experience itself. The purpose of this essay is to investigate if realistic (plausible) or irrational (satirical) elements of *Nineteen Eighty-Four* are more dominant; the prevalence of the former would make it a classical political dystopia, as it is generally perceived, while the dominance of the latter would make it a satirical nightmare, where its status as a cautionary tale would be diminished. Through close reading of

the novel's main political ideas, the conclusion this discussion reaches is that the irrational power of doublethink, along with certain other elements, make the novel less convincing as a classical political dystopia due to its dominant satirical aspect.

Key words: totalitarianism; realism; satire; Newspeak; doublethink

1. INTRODUCTION

The reputation of Orwell's *Nineteen Eighty-Four* speaks for itself; its influence has long ago crossed its literary confines into mainstream, as it seems there are hardly those, whether they read the novel or not, who have not heard of terms like "Big Brother", "Room 101", "doublethink", "Thought Police" or "2+2=5". The power of this nightmarish novel has seeped into public consciousness successfully enough that it is considered the "all-purpose shorthand for not just a grim future but also an uncertain present" and "a vessel into which anyone could pour their own version of the future" (Lynskey 2019: 216; 230). Ever since its publication in 1949, "it has been continuously in print in English from that day to this and has been translated into virtually every European and Asian language. It must be among the most widely read books in the history of the world" (Abbott et al. 2005: 18). One of the definitions of a dystopia is that it depicts "any alarmingly unpleasant imaginary world, usually of the projected future. The term is also applied to fictional works depicting such worlds" (Baldick 2001: 85). Another definition is that it is a "futuristic, imagined universe in which oppressive societal control and the illusion of a perfect society are maintained through corporate, bureaucratic, technological, moral, or totalitarian control. Dystopias, through an exaggerated worst-case scenario, make a criticism about a current trend, societal norm, or political system" ("Dystopias: Definitions and Characteristics"). Here, two phrases are interesting for our topic: *projected future* and *exaggerated worst-case scenario*, which speak of the genre's speculative and satirical aim. One of the reasons why the novel is so memorable and terrifying is how grimy and grounded in reality it seems to be, even in modern times, let alone when it was published in 1949, in the gloomy and tense aftermath of WW2. The novel can be considered "the first fully realised dystopian novel to be written in the knowledge that dystopia was real" (Lynskey 2019: 12), when we consider the revealed horrors of Nazi Germany and Stalinist Russia. *Nineteen Eighty-Four* is more precisely defined as a political dystopia, depicting a society of oppressive political system of totalitar-

ianism. This type of fictional or theoretical society aims to control every aspect of people's lives through severe suppression of personal freedoms, propaganda, censorship and surveillance, and it is a warning against the dangers of unchecked political power ("Dystopias: Definitions and Characteristics"). The novel features elements of realism (or more precisely, naturalism) and satire, as Orwell describes it: "This is a novel about the future – that is, it is in a sense a fantasy, but in the form of a naturalistic novel. That is what makes it a difficult job – of course as a book of anticipations it would be comparatively simple to write" (Davison 2013: 397). More specifically, he views it as

"a show-up of the perversions to which a centralised economy is liable and which have already been partly realised in Communism and Fascism. I do not believe that the kind of society I describe necessarily will arrive, but I believe (allowing of course for the fact that the book is a satire) that something resembling it *could* arrive. I believe also that totalitarian ideas have taken root in the minds of intellectuals everywhere, and I have tried to draw these ideas out to their logical consequences." (Orwell and Angus 1968: 527)

Thus, Orwell sees the novel as a cautionary tale where some features of totalitarian societies could possibly arrive even in democratic countries like Britain if governments were to show signs of unchecked power in the name of security and necessity (Crick 1982). Early reviews mostly saw it as a realistic cautionary tale, or a prediction of a world under Soviet domination (Lee 2001: 26). The fact that many people then saw it as a prophecy compelled Orwell to specifically deny this, calling it instead a warning, a satire, a parody (Lynskey 2019: 236). The novel is considered very much relevant today, as it is invoked with not only authoritarian Russia and China but also democracies such as the United States, if we, for example, consider the Snowden whistle-blowing surveillance scandal and the controversial "alternative facts" phrase uttered in 2017 by one of the officials in the Trump administration. In the latter two examples, sales of the novel rose dramatically (Lynskey 2019), so it is still connected to the perceived erosion of personal freedoms, abuses of political power and disinformation. Our modern technological age also brings mass surveillance, polarization of societies, erosion of truth, misinformation and hate speech through social media platforms, fake news and the dangers of artificial intelligence. When language starts to be controlled from above to restrict critical opinion and empathy, then we can surely be reminded of Orwell's novel ("75 Years of 1984: Why George Orwell's Classic Remains More Relevant Than Ever"). In addition, *Nineteen Eighty-Four* remains widely taught in schools (Rodden 1991) in the context of the dangers of

totalitarianism. All of this contributes to the impression of the novel as mainly a cautionary tale.

However, Orwell also describes the novel as a fantasy, a satire. His publisher Frederick Warburg called it essentially a horror novel, one of the most terrifying books he ever read, describing Orwell as going even further than the satiric savagery of Swift (Lee 2001). Orwell was by the late 1930s familiar with Stalinist oppression, its personality cult of an infallible leader, contempt for free speech and truth in general, political inquisitions and show trials, arbitrary arrests, denunciations, confessions under torture and overall paranoid atmosphere in society (Lynskey 2019); he included but also in places exaggerated, i.e. satirized those elements in the novel. This satire is also relatable today, for example in the Ministry of Truth's mass production of cheap pornographic, novelistic and musical content for the pacification and dumbing down of the proles; we can certainly find analogies to some aspects of today's pop culture impact on people ("The savage satire of '1984' still speaks to us today"). Political dystopia should feature realism (or plausibility) and the right dose of hyperbole (or satire), as it otherwise would merely be a realistic portrayal of an actual totalitarian society (Howe 1983). Thus, some degree of exaggeration is to be expected. However, the novel is mostly seen and is set in public consciousness as a prophetic, cautionary tale, also symbolized by the term "Orwellian" which is used in plenty of real or fictional authoritarian or totalitarian contexts, and is essentially defined as "characteristic or suggestive of the writings of George Orwell, esp. of the totalitarian state depicted in his dystopian account of the future, Nineteen Eighty-four" ("Oxford English Dictionary"). This indicates that the oppression depicted in the novel is realistic, convincing, believable, and that the motivation and goals of the government are, although grossly immoral, still rational. But what if the novel's satirical side is prevalent, making the narrative grotesque, nightmarish, so irrational and over the top that it even becomes darkly comical, and also comforting, because it is impossible to see it realized? Indeed, the Party's very motivation can be perplexing for readers and the protagonist himself, who wonders in a secret diary entry on its ultimate goal: "I understand HOW: I do not understand WHY" (Orwell 2003: 135). Once readers absorb the initial impact of morally reprehensible depictions of surveillance, propaganda and oppression, they may ask a simple question: why does the oppression appear so extreme and ridiculous, far beyond any pragmatic or necessary measure? In other words, does the Party act rationally in its pursuit of ideology, power and control, or is it so extreme as to become irrational, even insane? Could such a regime be sustainable, even for a decade or so, without descending into chaos and madness? If the

novel is too much of an exaggeration of the horrors of totalitarianism, so much over the top that it becomes a dark joke, then its power as a literary symbol against future oppression is significantly diminished since it is difficult to take it seriously. This dynamic between realism and satire is what gives the novel its power, as it can achieve “strongest effects precisely at the moment when the balance teeters between minimal credence and plummeting disbelief. For at such a moment we ask ourselves: can things really go this far?” (Howe 1983: 8), but is this dynamic balanced? This is where we finally come to the main question of this discussion: is the novel more convincing as a cautionary tale (as it generally seems to be perceived), or a satire; as a rational political dystopia, or an irrational political fantasy? Additionally, do the cautionary and satirical aspects exist in harmony, or does one overpower the other? Accordingly, this essay will examine the relationship between the novel’s plausible and satirical dystopian elements through various aspects of the Party’s tyranny, such as surveillance, censorship, intimacy, propaganda, everyday oppression, and finally, the ideas of Newspeak and doublethink.

2. SURVEILLANCE AND CENSORSHIP

Surveillance in Oceania is primarily conducted through the use of telescreens which are required to be in every apartment and are also omnipresent in public spaces. They are two-way transmitting devices which can also pick up any sound above a whisper, and the only way to escape its gaze is to be outside of its large field of vision, or to be in complete darkness when in bed. A citizen has no way of knowing if the Thought Police is watching and listening all the time, and they certainly have the option to plug into a telescreen any time they want. It does not seem plausible that the Party is constantly watching all the citizens due to sheer manpower needed for this, but the sense of paranoia they induce makes the citizens believe they do. The flaw of this surveillance system is that a person knows when he is being monitored, and the person on the other side can misinterpret, neglect or forget so much mundane data received (Abbott et al. 2005). As Winston knows, a citizen has to assume the facial expression of quiet optimism, if not cheer, when facing the telescreen in order to reflect how happy life is in Oceania. Showing frustration, dismay, pessimism or anxiety is considered a *facecrime*, which could get one imprisoned or worse. One would assume that private life hardly exists in Oceania, but interestingly, citizens have a small space in their apartment outside of the telescreen’s field of vision where they can be alone; this is what Winston exploits when writing in a secret diary, which is of course a pun-

ishable offense. Why such a totalitarian government does not require apartments to be completely covered by telescreen vision is strange, unless we think of it as a lure for people to engage in private, i.e. rebellious activities. In any case, the manner and level of surveillance in Oceania is appropriately exaggerated and seems plausible, unless we believe Goldstein's book where everything, from people's words, actions, characteristic body movements, words uttered in sleep, and facial expressions when alone, are intensely scrutinized. Quite literally, a "Party member lives from birth to death under the eye of the Thought Police" (Orwell 2003: 303). What is puzzling here is the very low level of surveillance on the proletariat, who make up 85% of Oceania's population. Apparently, it takes just a few agents of the Thought Police to move among them, spread false rumours and eliminate those few capable and intelligent enough to potentially pose a future threat (Orwell 2003: 124). Generally speaking, though, this technological surveillance and its overall invasion of privacy is definitely relatable in our time (Taylor 2024).

Censorship is constant in Oceania, and it reaches such satirical extremes that people do not know with certainty that they live in 1984 or some other year. At first glance, Winston's job at the ironically named Ministry of Truth where he alters historical record at the Party's directive makes perfect sense for such a regime. Newspapers, books, leaflets, posters, pamphlets, films, cartoons, photos, and periodicals are all constantly rewritten and reissued by an army of Outer Party members like Winston. The purpose is to show that the Party is never wrong in its domestic or foreign policy predictions or achievements, as there is an "original" written record to "prove" it. This has been seen in historical totalitarianisms such as Nazi Germany but especially in Stalinist Russia, where the Communist Party had exclusive rights to truth. For example, its members who fell out of favour were routinely airbrushed out of official photos, and data of their birth, education and service were erased from records, as if they never existed. But in Oceania things go even further in that most of the "corrected" statistics had no practical application in the first place, no relation to reality whatsoever. Thus, absurd data is replaced by equally absurd data. We may ask what the point of this censorship is, because it is redundant to replace one meaningless lie for another. Goldstein in his exposé offers a reason for this: a party member has to be cut off from the past and have no standard of comparison to see how absurd this is; they have to truly *believe* that this task, and life in Oceania in general, is meaningful and good. The Party always has to project infallibility; no correction of course or policy can ever be admitted because that would be a sign of weakness, hence the endless censorship. In addition, Party members who censor records have to *remember*

that reality corresponds to the newest update of the past and deliberately *forget* that any censorship took place; this is called *doublethink* in Newspeak. Accordingly, as “no documents are kept, not even Party members are able to remember the truth after it has been changed into a fact. In this way, a political discourse established on nothing but made-up facts will eventually become reality, as the Party, being the institution that exerts the most power, controls discourse” (Kühl 2009: 45). However, it is precisely doublethink which makes the whole concept of censorship meaningless, because if people believe whatever the government says and do not rationally think about what is said, then they do not need altered facts to reflect that; nobody is going to check the official record to match what is said, and even if they did, its existence could simply be ignored or considered a sabotage. As Goldstein says, the mental gymnastics here is quite simple: “All that was needed was an unending series of victories over your own memory. ‘Reality control’, they called it” (Orwell 2003: 76).

The Party’s quest for control goes even further as they try to censor people’s very thoughts through the concept of Newspeak. It is an artificially simplified language designed to limit the range of human vocabulary, and by extension, thoughts and consciousness itself. Thus, people will not be rebellious because of inability to even think in that manner; thoughts themselves become the Party’s intellectual property, so to speak. What the Party does not seem to take into account with Newspeak is that it is reducing intellect and effectiveness of its own members, including leaders, in every aspect of human behaviour, not just in potentially rebellious thinking. They have to target language, thinking and consciousness in general, not just their specific features, in order for Newspeak to work. So bizarrely, the Party is deliberately crippling itself, and it is hard not to consider this a satire of typical totalitarian megalomania for control. Even for a government as powerful as the Party, it is impossible for them to surveil and control Party members’ every word spoken in private and in secret, not to even mention the proles who are under no duress to use Newspeak at all because the Party knows it would be impossible to enforce it; thus, Newspeak is “theoretically ill-founded and inherently impracticable” (Fowler 1995: 226). As much as the Party can control official communication, the language itself can become, for those dissatisfied with the government, an “effective instrument of challenge, developing naturally and largely outside the reach of governmental and artificial control” (Ibid.). It can also be noted that the novel’s Appendix, which represents the Party’s plan to eventually replace the English language with Newspeak, is written in normal English, not Newspeak, and also in past tense; the implication is that this impractical language control experiment failed, and the world of Oceania with it (Atwood 2011: 129). Or-

well himself experienced censorship even in democratic Britain during his wartime work for the BBC, as the government restricted and modified information for security reasons and maintaining public morale. Thus, Newspeak and censorship represent “a satire on existing practices, drawing them out to absurd extensions” (Fowler 1995: 183).

3. INTIMACY

In terms of intimacy, the Party strictly regulates sex and family matters for its members. Should a man and a woman fall in love and form a relationship, their loyalty and passion would be directed toward themselves, not the Party. Such people behave unpredictably and it is hard to manipulate them if they are not fixated entirely on the government. Sexuality is also tightly regulated and repressed, as it can otherwise lead to romantic feelings and a desire for private life outside the Party; therefore, *ownlife*, as it is called in Newspeak, is forbidden. Furthermore, being sexually active can induce positive energy and mood, and the government wants to pervert and direct that energy elsewhere, as Julia says: “They want you to be bursting with energy all the time. All this marching up and down and cheering and waving flags is simply sex gone sour. If you’re happy inside yourself, why should you get excited about Big Brother and the Three-Year Plans and the Two Minutes Hate and all the rest of their bloody rot?” (Orwell 2003: 203). For the Party, sex is not meant to be enjoyed but is allowed exclusively for procreation: “Sexuality was carefully confined; it moved into the home. The conjugal family took custody of it and absorbed it into the serious function of reproduction. On the subject of sex, silence became the rule” (Foucault 1978: 3). People are conditioned from an early age through the Junior Anti-Sex League organization to repress the sexual urge and see it as a duty that must be endured for Oceania’s well-being. Through constant exposure to anti-sexual propaganda in schools and organizations, young people are manipulated to replace their natural human emotions and desires with fanaticism and loyalty to the Party. Women are especially affected by this, with the example of Winston’s ex-wife Katharine, a devoted member of the Party. On the same night every week, she used to pressure Winston to engage in sexual activity completely devoid of intimacy, solely to fulfil their obligation of procreation. Unable to produce a child, Winston and Katharine agree to separate, which is in those circumstances allowed by the State. In a world where a person has to risk their life to have a sexual relationship outside marriage, Winston and Julia dare to do just that. They know it is dangerous to show emotions even in private, but,

discarding common sense, Winston and Julia decide to rebel and follow their desires, which means having feelings for each other but also feeling hatred toward the Party. Indeed, Orwell “had already made the love affair sufficiently explicit; he had shown that, in this system, sex itself becomes political” (Bloom 2007: 37). Julia’s rebellion is strictly self-centred, driven by personal pleasure. She only pretends to adhere to the Party’s brain washing and does not allow its ideology to control her and thus continues to seek enjoyment and pleasure. While Winston says Julia is “only a rebel from the waist downwards” (Orwell 2003: 232), his rebellious motivations come from longing for the past before the Party’s rule, as memories from the old world evoke a nostalgic desire for today’s non-existent freedom. Their sexual encounters create a strong connection between them, and their common feelings of repulsion toward the Party make them interdependent by giving them a sense of companionship and providing a degree of escapism. They are aware of their inevitable capture by the Thought Police and are eventually imprisoned in the Ministry of Love, where they are subjected to physical and psychological torture. O’Brien in Room 101 leverages Winston’s phobia of rats to persuade him to betray her, as it is stronger than his love for her and hatred for the Party; Julia does the same. In such an ordeal, his survival instinct overpowers any other emotion and he wishes for Julia to take his place in suffering, which is a human response: “Nothing in the world was so bad as physical pain. In the face of pain there are no heroes” (Orwell 2003: 339). After being “reformed”, Winston and Julia unexpectedly meet after being released and now dislike each other. The Party does not just crush their love but turns it into antipathy and them into loyal residents of the state.

Contrary to sexual restrictions within the Party, proles are allowed freedom in matter of sex and love. In fact, they are even allowed to enjoy pornography which the Party itself mass produces to keep them docile and distracted. Although association with prostitutes is forbidden for Party members, many occasionally indulge because it is easy to avoid being caught, and if caught, it leads to short imprisonment but not vaporization. The real crime is promiscuity between Party members, thus all the prostitutes are among proles. Proles are also entitled to freely choose a person to marry. Genuine affection and sexual desire are a common purpose for prole marriages, as they have the privilege to consummate it for pleasure, along with reproduction. So free expression of love, affectionate physical gestures, and sexual desire are a natural part of their everyday life. It is strange that in totalitarian Oceania 85% of the population can love and enjoy themselves freely. It can be argued that the Party does not consider the proles dangerous and worthy of oppression in this (but also in other re-

gards, as they are spared excessive surveillance and propaganda), but it makes the world more dangerous for people who actually have more power, such as Party members themselves. In any case, the Party's attempts to direct people's frustrated sexual energy into passion for the regime seems plausible. This does not require doublethink, just manipulation and propaganda.

4. PROPAGANDA

Propaganda is of course an unavoidable aspect of any totalitarian government, and Oceania does not disappoint here. The Party places all its failures on Emmanuel Goldstein, their proclaimed nemesis, once a revolutionary but now a traitor. People need a single enemy, a face they can vent all of their frustration and anger towards, and regularly scheduled Two Minutes Hate provide just that. One would normally wonder why the supposedly infallible government cannot defeat just one man, one organization, but fear and brainwashing answers this question. Whenever there is Goldstein's image on the screen, Party members as a reflex shout abuse and curses, either from actual fanaticism or pretence. On one such occasion, Goldstein's image appropriately turns to that of a sheep, as if the regime mocks its own subjects who bleat at it vigorously, then into a Eurasian soldier, the Party's current enemy but soon an ally. Finally, to the crowd's relief, the image then morphs to that of Big Brother himself, as if to sardonically say that there is no difference between an imagined enemy, a (supposedly) real enemy, and their saviour; it is all one big lie. One person actually utters a prayer and soon the group breaks into a chant praising their lord and saviour Big Brother; in lieu of an actual religious experience, this is the closest thing Party zealots are allowed to have. The worst of this propaganda is seen in the viciousness children acquire from relentless brainwashing in school and during extracurricular activities, processions, hiking, marching, playing with dummy rifles, etc. Because of their inexperienced and impressionable minds, they are easily conditioned to hunt the regime's imagined enemies everywhere, especially at home, their own parents living in terror of them. Hardly a week passes by in Oceania without the newspapers praising the latest case of these 'child heroes' denouncing their own parents. Readers can recall the fate of Winston's neighbour Parsons, the most stupidly loyal Party member, who gets denounced by his daughter for supposedly uttering rebellious words in his sleep. Brainwashed Parsons cannot remember if he did but believes it and praises his daughter for doing her patriotic duty. What is very likely, and tragic, is that Parsons does nothing wrong and is sent to his death by his own brainwashed, fanatical daughter.

Such is the Party's corrupt influence that they taint the very basis of society, family itself, and that sacred relationship among humanity, between parents and children.

The constant propagandist blaring of false statistics and data how the citizens have better lives, food, working conditions, education, health, etc. is effective because there is no standard of comparison due to the Party's monopoly on the past and the isolated nature of airstrip One (Britain); no citizen can go abroad and make a comparison. The biggest example of this totalitarian propaganda is when the name of the enemy is abruptly changed during the height of Hate Week festivities. All over London posters of a menacing Eurasian soldier appear, and it just so happens that at this time enemy bombs are exploding more often and killing more people than usual. Readers would be reasonable in assuming that either the Party leadership is allowing the enemy attacks to increase by being deliberately lax in their defence, or that they orchestrate these attacks themselves to make the people hate the Eurasian enemies even more. At the very pinnacle of delirious hatred, the regime's public speaker is handed a note in the middle of his speech and immediately announces a 180-degree policy change where suddenly Eastasia is the enemy and Eurasia an ally. Instantaneously, "[w]ithout words said, a wave of understanding rippled through the crowd" (Orwell 2003: 266). The existence of enemy Eurasia posters and banners is immediately attributed to Goldstein's saboteurs and secret agents. We can consider this event an obvious satire of the historical totalitarian propaganda ceremonies, with the people here being more damaged with non-stop propaganda and doublethink insanity, but there is a reasonable explanation of the crowd instantly accepting a major change like this: some do it out of actual fanaticism, but others out of fear and pretending. For example, Julia, a young member of the Outer Party, does not care about its politics, ideology or propaganda, and she does not even believe that the war is actually happening; it is all the government's lie to keep people afraid. Whatever Party politics concerns her life in the present, she privately questions it; anything else she does not think about. She considers it normal that a lot of people secretly hate the Party but only obey because of fear. If there are more young people like Julia, then the number of people who pretend is perhaps not insignificant. Regarding the absurdity of the Hate Week change of alliances, it is therefore plausible that a lot of people are just taking the path of least resistance, trying to have some joy in their life, like Julia. As for the Party's professed ideal world, it is nothing in particular, just a "nation of warriors and fanatics, marching forward in perfect unity, all thinking the same thoughts and shouting the same slogans, perpetually working, fighting, triumphing, persecuting – three hundred million people all with the same face" (Orwell 2003: 128). The reality

is a deteriorating, smelly, decaying city with underfed people shuffling about and doing useless, absurd work. A Party member is paradoxically “free” and not free at the same time: “He has no freedom of choice in any direction whatever. On the other hand his actions are not regulated by law or by any clearly formulated code of behaviour. In Oceania there is no law” (Orwell 2003: 303). So Oceania is strong in propaganda of hatred, fanaticism and aggression but has no concrete, specific written set of ideals, rules, laws or vision. People are arrested and vaporized simply because somebody at the top arbitrarily decides that they might commit some future crime. Also, a Party member is supposed to unconsciously, or instinctually know what the correct behaviour is, despite no laws, as doublethink brainwashing does not allow rational thinking. This is developed through mental training from childhood where the desired outcome is an individual who is “unwilling and unable to think too deeply on any subject whatever” (Orwell 2003: 304).

5. OPPRESSION AND DOUBLETHINK

As mentioned before, oppression in Oceania has a lot in common with the historical period of Stalinism in particular, especially when it comes to purges and show trials, but here disappearances are more common, the fate of those people forever unknown. Winston himself knew about thirty people in his life, including his parents, who simply vanished. Public disgracing, confessions and trials ostensibly happen for the reason of destroying the regime’s enemies, but Winston suspects that it simply happens “because purges and vaporisations were a necessary part of the mechanics of government” (Orwell 2003: 90). The oppression focuses mostly on Party members, who are expected to always be doing something with their free time, such as some communal recreation, joining some patriotic organization, etc. Walking by yourself, enjoying occasional solitude is suspicious, as it indicates a taste for *ownlife*. Proles, as said before, are left mostly in peace as long as they work and breed. In a government system of professed collectivism, the Party claims that they liberated the proles from capitalist exploitation but at the same time considers them inferiors, little more than animals which are “left to themselves, like cattle turned loose upon the plains of Argentina” (Orwell 2003: 124). Crime flourishes in prole quarters of London, but it does not matter as it happens amongst themselves. For such a totalitarian place, the Party’s slogan that “Proles and animals are free” (Orwell 2003: 125) is strangely true and, in a way, utopian. The proles even get to go on occasional holidays, as Winston encounters a large family in a train visiting relatives in the country, possibly also buy-

ing some black market butter. It does not sound too bad, being a prole. In contrast, Party members are discouraged of singing a tune or whistling, as it smells of unorthodoxy, of “dangerous eccentricity” as Winston calls it. In Stalinism, the situation was quite different, as the working classes, after the purges of old Bolsheviks and intelligentsia, were massively recruited into the high party positions to fill the void, and were at the same time subject to state terror more than other classes; in fact, they were the majority of the Gulag population (Claeys 2017: 434).

The reasons for the Party’s oppression are outlined in the forbidden book (supposedly written by the Inner Party to entrap potential rebels) by Emmanuel Goldstein. They are simultaneously sensible and absurd, as the book depicts a world of three superpowers who fight one another for no ideological reason, but simply to keep their populations artificially impoverished by destroying the surplus of labour. One would think that these governments could simply destroy that surplus by dumping it into the ocean, or burying it in a hole somewhere, but apparently, the society needs to be emotionally invested in a war, in a state of actual fanaticism, even though these leaders at the same time know the war is a hoax. Also, if the majority of the Party is brainwashed constantly, and the proles are not important, they could simply believe to be in a war without the government actually engaging in it, but the Party leaders brainwash themselves as well. Party members are expected to be simultaneously competent and intelligent (to a point) to keep the war machine running but also ignorant, credulous fanatics (Orwell 2003: 280). The economies of these superpowers are self-sustainable, but they fight in a controlled conflict over a disputed, neutral territory which is rich in valuable minerals and slave labour, even though they do not need either to keep them in power, as the labour surplus is destroyed anyway. The three superpowers, who alternately change alliances, engage in a tacit agreement to fight a limited war but at the same time are stockpiling nuclear weapons to conquer one another when the time comes. They do not seem to realise that nuclear confrontation means mutually assured destruction. The totalitarian governments of Oceania, Eurasia and Eastasia want to keep their population poor in order to preserve a hierarchical society; otherwise people, if the wealth was abundant and equally distributed, would demand more rights and equality, which is supposedly the very point of a collective society Oceania styles itself to be. Essentially, the totalitarian leaders want to preserve their privileged status at the top of the hierarchy by engaging the population in a perpetual warfare to keep them uneducated, poor and occupied; this makes sense from their perspective, as they do not want to share their power. Goldstein describes the classes in Oceania’s collective society, with upper (Inner Party), middle (Outer Party)

and lower (proles) with corresponding privileges between the first two, which are apparently not that pronounced. Inner party members are supposed to live relatively austere lives but actually have large flats, servants, luxury food, private cars and helicopters. Outer party members have somewhat of a better living standard compared to the submerged masses, the proles (Orwell 2003). But as we have seen, in a topsy-turvy world of Oceania the high and middle classes persecute themselves the most, with even the Inner Party members subject to vaporization, while the proles are mostly left alone. The Party replenishes its ranks (depleted by arbitrary arrests, tortures, imprisonments and executions) through a process where a person from any class, sometimes even among the proles, takes a membership exam by the age of 16. What these exams consist of, who evaluates them and how objectively, is unknown. Party membership is not hereditary in principle, as there is supposedly no nepotism, corruption and favouritism. Rather progressively for a nightmare totalitarian system, there is no racial or ethnic discrimination within its ranks. However, why would anyone sane want to be in the Party at all, considering the persecution that goes on in it? Sensible people would much rather be proles, who have a higher degree of freedom. The answer to this question is brainwashing, where candidates are conditioned to consider membership in the Party as the highest honour, but those who are still sane and only pretend to believe in propaganda can simply fail the exam and avoid the Party. As to the relationship between Inner and Outer Party members, there is some sort of interchange where the weaklings from the former are excluded (vaporized) and the latter are sometimes allowed to advance. But why would the Inner Party accept competition from the lower ranks? Would they not want to keep power for themselves? As mentioned, since there is no nepotism and hereditary tendencies, in principle at least, the Party might even consider recruiting new ranks from the proles (Orwell 2003: 301). But how useful would these recruits, considered little more than animals, be if they wallow in poverty, filth, crime and stupidity, as the reputation of the proles is in the eyes of the elite?

Perhaps the most striking element in this government structure is the level of fanaticism and delusion further up the ladder. Normally, one would expect that the Inner Party leaders cynically and pragmatically exploit their gullible followers. These leaders know the truth they have to twist, the facts to constantly alter because they make their decisions accordingly, and they also know that the war is waged for false purposes. But for Goldstein, the leaders are in fact the most hysterical and fanatical in their hatred for the enemy because they neutralize the truth with doublethink. As said, they are engaged in carefully prolonging the war as long as possible but are at the

same time actually strategizing and stockpiling nuclear weapons for the purpose of imminent conquest of the other two superpowers. More specifically, their ultimate mutually exclusive goal is to keep the status quo but also conquer all of earth and extinguish all independent thought, including within themselves. So the leaders are the most insane and manipulated of all, and they consciously do it to themselves more than they do it to others, since the latter do not know the truth. Such is the rot and insanity of doublethink that its effects are the most powerful at the top. So how plausible is it that these insane leaders will practice restraint and caution with so many nuclear bombs at the ready? But even if the Party does not suffer from doublethink, how likely is it that this stalemate of three superpowers possessing nuclear powers will last? The three sides can for now tacitly agree to wage their meaningless perpetual war, but what is to stop paranoia, ego and desire to dominate to ruin such harmony? What is to stop Oceania, for example, to attack first and try conquering the other sides before they do it to them? One could point out that the USA and Soviet Union, two superpowers with nuclear weapons, engaged in a Cold War for almost fifty years with no direct confrontation, but the former was not a totalitarian society but a democracy, and the Soviet Union oscillated between a totalitarian and strict authoritarian state (consider the Soviet thaw after Stalin's death and the period of Perestroika and Glasnost in the 1980s), so both were able to practice restraint when necessary. With not two, but three nuclear totalitarian superpowers, despite the degree of exaggeration that dystopian genre brings, a lasting cold war in the novel seems not only implausible but impossible. On top of everything else, the leaders of *all three* governments are delusional and insane, as "all three powers are simultaneously aware and unaware of what they are doing. Their lives are dedicated to world conquest, but they also know that it is necessary that the war should continue everlastingly and without victory" (Orwell 2003: 286).

Doublethink, this underlying principle of oppression, can be more fully understood in two Newspeak words, *crimestop* and *blackwhite*. The first represents the mental process (conditioned from one's youth, later to become unconscious, instinctual) of stopping logical, reasoned thought when it conflicts with the Party directive, which Goldstein calls 'protective stupidity'. The second word means continuous, moment-to-moment adjusting of a person's mental process when they not only proclaim but also actually *believe* in an idea which goes against common sense or previous facts, based on what the Party wants in that moment. A person so has to forget that they ever believed in something opposite, until the next moment comes when they have to perform this adjustment again. So, for example, if the Party shows you the colour

black and tells you it is white, you not only verbally agree with that but actually also believe it, and forget that you ever believed black was actually black. In other words, doublethink requires its victims to perform this mental battle while also forgetting that it is taking place, and the Party does not have to justify anything of its policies since people were not supposed to remember previous changes (Stewart 2003). Such is the madness of Winston's interrogation when O'Brien shows him four fingers, and after punishing him for telling the truth in seeing four, O'Brien says: "Sometimes, Winston. Sometimes they are five. Sometimes they are three. Sometimes they are all of them at once. You must try harder. It is not easy to become sane" (Orwell 2003: 355). Another absurdity of the interrogation process is when O'Brien reveals that the tortured prisoners, who become so traumatized, brainwashed and broken in body and spirit that they go insane and "willingly" accept and worship Big Brother, the very symbol of the power who abused them in the first place, are soon shot. So the Party goes through all that trouble of surveillance, arresting, torturing and "re-educating" a person, reconstituting out of them a passionate, however broken, believer in the regime, only to then destroy them. They could simply execute people they want as the end result is the same, without the waste of time, manpower and resources. So why do they do it? Because, as O'Brien says, "[i]t is intolerable to us that an erroneous thought should exist anywhere in the world, however secret and powerless it may be" (Orwell 2003: 360). All of this is connected to the Party's ultimate motivation, and that is simply power for the sake of power, oppression for the sake of oppression, as O'Brien memorably says, "If you want a picture of the future, imagine a boot stamping on a human face – for ever" (ibid. 376). It seems that a cliché of absolute power corrupting absolutely applies here, but the added dystopian exaggeration, which becomes satire, is that the people in power deliberately act irrational and consciously make themselves insane, and drag the rest of society, if not the world, down with them. It never happened in historical totalitarian societies that leaders deliberately made themselves insane, because that is not even possible.

It could be argued that there were historical precedents to this madness, namely during the paranoid 1930s in Soviet Russia. Indeed, when one reads how insane the situation was, it is tempting to think that the Party's irrationality was not satirical, but realistic. Due to the disastrous Soviet economic policies, the government constantly needed to uncover "enemies" to scapegoat; everyone could be arrested, from the highest party officials to the poorest peasant. At that time everything under the sun was suspicious: being gloomy in public meetings, not clapping enough or too much after political speeches, using sarcasm, making jokes, meeting other people on the street,

merely reading about enemies of the state in the official newspapers, having a family member or an acquaintance who was previously arrested, etc. Schoolbooks and banknotes were increasingly purged as authors and finance ministers were denounced, and people pretended not to notice their co-workers who disappeared, not even glancing at empty desks. But there was method in this madness: party officials in charge of uncovering state enemies were desperate to find them anywhere anytime, as they themselves might end up imprisoned or worse for not being zealous enough in their duty. So quotas of enemies to be persecuted were introduced arbitrarily and needed to be met; some officials even held quotas in reserve in case the government became even worse in their persecution mania, so that they could appear patriotic at all times, but they were doing it out of fear and self-preservation, instead of fanaticism like in the novel (Claeys 2017). They did not care to brainwash those arrested intoloyal followers like Oceania's Party does; the victims were simply deported (if they were lucky), imprisoned or executed. People under torture confessed to the most outlandish imaginary crimes, which the prosecutors of course knew, but confessions had to be extracted, quotas fulfilled and enemies punished: "The act of confession, even only to an interrogator, satisfied the public demands of the concept of the hypertransparent society" (Claeys 2017: 154). There were rational reasons why the Soviet government behaved in this manner, as many of its leaders, the Old Bolsheviks, were themselves persecuted, tortured, exiled, imprisoned and executed by the monarchist regime. Thus, paranoia and constant sense of panic was therefore deep-seated and ingrained into their psyche as they constantly feared conspiracies from the start of their reign. Also, "the Bolsheviks' minority mentality and popular hatred of privilege and oppression fused in promoting violence" (Claeys 2017: 173). They were so used to a world of lies, intrigue, violence and ruthlessness that they embraced fanaticism, sectarianism and groupishness. Once they got in power, they not only continued but pushed such behaviour to the extreme, which culminated in the Great Purge period from 1936-1938, a terror which Stalin himself eventually reined in when he realized that the state was becoming too weak in the upcoming struggle with Hitler's Germany. He actually had real enemies, although nowhere near the magnitude he believed, both internal and external (Trotsky and Hitler respectively) and was only briefly allied with relatively ideologically different powers (Nazi Germany and the Allies) for reasons or *realpolitik*. Oceania, by contrast, has long-term tacit agreements with ideologically similar powers for no ideological reason. Thus, unlike the ideologically devoid Oceania leaders who operate purely on power for the sake of power, Stalin, however powerful he was, remained a committed Bolshevik to the end and really be-

lieved in building a Communist utopia in Russia and abroad (Smith 2014: 132). Hitler was also ideologically driven with his racial Darwinist theories and Aryan utopia (Fest 1992: 120). None of this is present with O'Brien, the only Inner party member we get to somewhat know in the novel. The only extreme to go to after these two dictators (and future ones, like Mao and Pol Pot, also fanatics) and their crimes is worship of power itself, something which does not convincingly explain the Party's empty fanaticism unless we view it as satirical. Instead of striving for some sort of utopia, the Party spends its time persecuting pitiful individuals like Winston, whose only crime is having a secret diary and an affair and who represents no threat to the regime whatsoever. Thus the initially realistic and plausible dystopian world of Oceania becomes satire, a dark fantasy, a nightmare.

7. CONCLUSION

After all is said, it is perhaps appropriate to think of the novel as a doublethink experience, simultaneously evoking terror and comfort. The nightmare usually comes from that first unforgettable reading experience, especially for young readers, as books read in youth stay with us forever, as Orwell said (Lynskey 2019: 11). Of special note is the frighteningly plausible scenario of corrupting people's intimacy and brainwashing of children and youth, where doublethink is not even necessary to make them victims of the Party's corrosive influence. However, on repeated readings that originally potent nightmare may become less and less plausible and finally unbelievable, so dark that it becomes ridiculous, too satirical: "1984 can hurt you a single time, and most likely when you are young. After that, defensive laughter becomes the aesthetic problem" (Bloom 2007: 3). Here Bloom was referring to Orwell's apparently weak narrative and representation of human personality or moral character, but the impression is still the same if viewed from a politically satirical viewpoint. Basically, "the first two-thirds of the novel explain through exaggeration what had already happened in Europe, while the last third suggests what could happen if every conceivable limit were removed" (Lynskey 2019: 185). But if every limit is removed, this is when plausibility weakens and satire dominates, and the more one thinks of Oceania, the more the feeling of irrationality increases. Because, after all, where can one go beyond totalitarian fanaticism? Only to absurdity, insanity, power for power's sake, contradiction, irrationality; a behaviour Inner Party members are devoted to. Doublethink is the rotten foundation on which they built a dystopian house of cards, a power structure so inhuman and insane that it is the most satirical aspect of the

novel, which pulls it away from its perception as a cautionary tale, thus making the novel's general reputation an ironic one.

REFERENCES

1. Gleason, Abbott, Jack Goldsmith, Marta C. Nussbaum (Eds.) (2005), *On Nineteen Eighty-Four. Orwell and Our Future*, Princeton University Press, Princeton
2. Atwood, Margaret (2011), *In Other Worlds: SF and the Human Imagination*, Doubleday, London
3. Baldick, Chris (2001), *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford University Press, Oxford
4. Bloom, Harold (Ed.) (2007), *Bloom's Modern Critical Interpretations: George Orwell's 1984*. Chelsea House Publishers, New York
5. Claeys, Gregory (2017), *Dystopia: A Natural History*, Oxford University Press, Oxford
6. Crick, Bernard (1982), *George Orwell: A Life*, Sutherland House, Toronto
7. Davison, Peter (Ed.) (2013), *George Orwell: A Life in Letters*, Liveright, London
8. Fest, Joachim (1992), *The Face of the Third Reich*, Penguin, London
9. Foucault, Michel (1978), *The History of Sexuality*, Pantheon Books, New York:
10. Fowler, Roger (1995), *The Language of George Orwell*, MacMillan Press, London
11. Howe, Irving (Ed.) (1983), *1984 Revisited*, Harper & Row, New York
12. Independent (1999), "The savage satire of '1984' still speaks to us today". Retrieved from <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/the-savage-satire-of-1984-still-speaks-to-us-today-1098810.html>
13. Kühn, Eike (2009), "Newspeak, Nadsat and Láadan – The Evolution of Speech and the Role of Language in 20th Century Dystopian Fiction", <http://www.eikman.net>
14. Lee, Daniel (Ed.) (2001), *George Orwell: Animal Farm / Nineteen Eighty-Four*, Palgrave MacMillan, London
15. Literary Hub (2024), "75 Years of 1984: Why George Orwell's Classic Remains More Relevant Than Ever"; Retrieved from <https://lithub.com/75-years-of-1984-why-george-orwells-classic-remains-more-relevant-than-ever/>
16. Lynskey, Dorian (2019), *The Ministry of Truth: A Biography of George Orwell's 1984*, Picador, London

17. Orwell, George (2003), *Nineteen Eighty-Four*, Penguin, London
18. Orwell Sonia, Ian Angus (Eds.) (1968). *The Collected Essay, Journalism and Letter of George Orwell, Vol IV*, Secker and Warburg, London
19. OED (2004), *Oxford English Dictionary*; Retrieved from Orwellian, adj. & n. meanings, etymology and more | Oxford English Dictionary
20. ReadWriteThink (2006), "Dystopias: Definitions and Characteristics", Retrieved from https://www.readwritethink.org/sites/default/files/resources/lesson_images/lesson926/DefinitionCharacteristics.pdf
21. Rodden, John (1991), "Reputation, Canon-Formation, Pedagogy: George Orwell in the Classroom", *College English*, 53(5) 503-530.
22. Smith, Stephen A. (Ed.) (2014), *The Oxford Handbook of the History of Communism*, Oxford University Press, Oxford
23. Stewart, Anthony (2003), *George Orwell: Doubteness and the Sense of Decency*, Routledge, New York
24. Taylor, David J. (2024), *Who is Big Brother? A Reader's Guide to George Orwell*, Yale University Press, New Haven

TISUĆU DEVETSTO OSAMDESET ČETVRTA:* **(I)RACIONALNA DISTOPIJA*

Sažetak:

Reputacija Orwellovog romana *Tisuću devetsto osamdeset četvrta* govori sama za sebe, kako u žanru političke distopije, tako i u općoj kulturi. Ljudi su obično upoznati s nekim najpoznatijim idejama, poput: „velik brat“, „dvomisli“, „2+2=5“ i „misaona policija“, čak i ako nisu pročitali sami roman. Oni koji jesu, posebno onda kada je objavljen 1949. godine u napetom poslijeratnom vremenu, općenito drže da je roman proročka, upozoravajuća priča moguće budućnosti ukoliko bi se totalitarizmu dozvolilo da se razmaše bez otpora. Za novije čitatelje, čak i kada politička situacija na Zapadu nije skliznula u tiraniju, osjećaj straha koji proizilazi iz romana ostaje te je isti postao maksima kako za totalitarizam, tako i za mnoge političke i društvene nevolje njihovog vremena. Dosta političkih ideja romana su realistične i uvjerljive budući da su temeljene na povijesnim totalitarnim režimima te da radnja nije smještena u daleku futurističku budućnost. Međutim, postoji još jedna dimenzija koja proizilazi iz dubljeg promišljanja o oceanijskoj totalitarnoj oligarhiji, a ona je iracionalnost, ludost, ili, bolje rečeno, satira, gdje tlačenje Partije kao da nadilazi krajnost pa postaje čak i crnohumorno. Sve ovo može narušiti opću percepciju romana kao realistične i uvjerljive političke distopije. Primarni razlog ovome je politički koncept dvomisli, koji se sastoji od toga da indoktrinirani ljudi posjeduju i istovremeno vjeruju u istinitost dvije suprotne ideje, te Novogovor, nametnuti umjetno ogoljeni službeni jezik kojemu je cilj smanjiti sami doseg ljudske misli. Promatrano iz ove perspektive, ugnjetavanje u Oceaniji postaje nestvarno, besmisleno i nemoguće. Ovo međusobno djelovanje realizma i iracionalnosti, uvjerljivosti i satire, može učiniti čitanje ovog djela istovremeno uznemirujućim i utješnim, što je, prigodno, neka vrsta dvomislenog dojma. Svrha ovog eseja jest istražiti da li u romanu dominiraju realistični ili satirični elementi. Ako je prevaga na prvotnom, onda se roman može smatrati klasičnim primjerom političke distopije; ako je nadmoćan potonji element, onda se stječe dojam da je roman svojevrsna crnohumorna satirična noćna mora, a samim time je status političke distopije, tj. upozoravajuće priče znatno umanjen. Kroz detaljno razmatranje glavnih političkih ideja *Tisuću devetsto osamdeset četvrte* se dolazi do zaključka da moć iracionalne ideje dvomisli, uz određene druge elemente, čini roman manje uvjerljivom političkom distopijom zbog njegovog dominantnog satiričkog aspekta.

Ključne riječi: totalitarizam; realizam; satira; novogovor; dvomisli

Authors' addresses

Adrese autora

Melita Drnasin

independent researcher

melita.drnasin@hotmail.com

Denis Kuzmanović

University of Mostar

Faculty of Humanities and Social Sciences

denis.kuzmanovic@ff.sum.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BIBLIOTEKARSTVO

Nadina Grebović-Lendo

PRIMJENA KONCEPTA TREĆEG PROSTORA U VISOKOŠKOLSKIM

BIBLIOTEKAMA / IMPLEMENTATION OF THE THIRD SPACE

CONCEPT IN HIGHER EDUCATION LIBRARIES 273

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.273

UDK 027.7:316.77:72.025.3

Primljeno: 24. 01. 2025.

Pregledni rad
Review paper

Nadina Grebović-Lendo

PRIMJENA KONCEPTA TREĆEG PROSTORA U VISOKOŠKOLSKIM BIBLIOTEKAMA

Cilj ovog rada je predstaviti koncept biblioteke kao trećeg prostora i ponuditi model za visokoškolske biblioteke u kontekstu bosanskohercegovačke univerzitetske zajednice. Treći prostor predstavlja mjesto koje nije ni dom ni posao, već mjesto koje je poticajno za društvenu interakciju i učenje. Razvojem bibliotečko-informacijskih usluga visokoškolske biblioteke postale su dinamični i održivi prostori koji oblikuju obrazovni život pojedinca te pružaju ključne resurse za obrazovanje, istraživanje i javni angažman. Koncept trećeg prostora u biblioteci potiče korisnike na interakciju i na taj način biblioteku čini prostorom otvorenim za različite aktivnosti koje uključuju i učenje i odmor. Teorijski okvir koncepta trećeg prostora u biblioteci u središte stavlja potrebe korisnika što sugerira značaj kontinuiranog istraživanja korisničkih potreba. Kroz problemski pristup rad analizira primjere dobre prakse te istražuje mogućnost njihove primjene u Bosni i Hercegovini. Rezultati istraživanja pokazuju da koncept biblioteke kao trećeg prostora, predstavljen kroz model za visokoškolske biblioteke, može djelovati kao poticajna okolina za učenje u kojoj korisnik gradi osjećaj pripadnosti prostoru uz pomoć sadržajno-funkcionalnih i prostorno-arhitektonskih elemenata.

Ključne riječi: treći prostor; visokoškolske biblioteke; model visokoškolske biblioteke kao trećeg prostora

1. UVOD

Razvoj biblioteka i bibliotečko-informacijskih usluga pokazao je da su biblioteke dinamični i održivi prostori koji oblikuju obrazovni život pojedinca, pružajući ključne resurse za obrazovanje, istraživanje i javni angažman. Zbog toga je koncept trećeg prostora u kontekstu biblioteka stekao na značaju, prepoznajući ih kao prostor koji nije ni dom ni posao, već prostor koji aktivno doprinosi razvoju zajednice kroz učenje, raznovrsne aktivnosti i programe. Treći prostor u naučnu literaturu uveo je krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća sociolog Ray Oldenburg definirajući ga kao prostor izvan doma i posla. Oldenburg naglašava da je moderni stil života u američkom društvu doveo do izolacije, te da je potreba za trećim mjestom, na kojem pojedinac razvija pripadnost zajednici, postala nužna. Zbog toga u drugom izdanju knjige *The Great Good Place* on sugerira već u podnaslovu da su treći prostor kafeterije, prodavnice kafe, knjižare, frizerski saloni i druga slična mjesta ta koja mogu doprinijeti povezivanju članova zajednice (Oldenburg 1999).

Treći prostor i neformalno druženje važan su dio kulture Sjedinjenih Američkih Država. Karen Lawson (2016) pozivajući se na Oldenburga podsjeća da treći prostor nije dom (prvi prostor) niti posao/škola (drugi prostor). Navodeći ključne elemente za funkcioniranje trećih prostora zaključuje da moraju biti besplatni ili povoljni i da moraju biti u naseljenim mjestima kako bi bili lako dostupni, jer su to mjesta gdje se svi okupljaju i provode vrijeme. Izgled trećeg prostora vezuje se za kreiranje ambijenta koji potiče društvenu interakciju i osjećaj pripadnosti, nudeći okruženje koje je otvoreno, ugodno i poticajno za različite aktivnosti i susrete.

Promišljajući o definiranju trećeg prostora zaključuje se da upravo biblioteke imaju prostorno-arhitektonske i sadržajno-funkcionalne elemente trećeg prostora optimalne za organiziranje raznovrsnih programa i zadovoljavanje potreba korisnika. Također, kada su u pitanju visokoškolske i univerzitetske biblioteke, koncept trećeg prostora omogućava integraciju studenata, nastavnika i osoblja u dinamičan okvir za učenje i istraživanje.

Jong-ae Kim (2016) razmatrajući koncept biblioteka kao trećeg prostora navodi zaključke Relpha (1976), koji ističe potrebu za jedinstvom prostora, osoba i aktivnosti. Tako da Kim (2016) određuje elemente prostora visokoškolskih i univerzitetskih biblioteka kao fizički prostor (npr: vanjski izgled objekta, unutar-nji izgled objekta, bibliotečka građa, individualni prostor za učenje, grupni prostor za učenje...), osobe (bibliotekari, studenti, studenti uposlenici...) i aktivnosti (informacijske usluge, pozajmica, kulturni događaji i radionice).

Visokoškolske i univerzitetske biblioteke predstavljaju centralna mjesta koja ne samo da omogućuju pristup naučnim resursima, već podstiču interakciju i saradnju među članovima akademske zajednice. Kroz integraciju digitalnih tehnologija, programskih aktivnosti i prostorne organizacije, biblioteke postaju središta koja podržavaju razvoj intelektualnih, kreativnih, socijalnih i drugih vještina i kompetencija korisnika. Stoga je cilj ovog rada predstaviti koncept biblioteke kao trećeg prostora, osvrnuti se na primjere dobre prakse u svijetu i ponuditi model biblioteke kao trećeg prostora u okviru visokoškolskih biblioteka unutar bosanskohercegovačke univerzitetske zajednice. Tematiziranje koncepta biblioteke kao trećeg prostora u bosanskohercegovačkoj bibliotečkoj zajednici je od velike važnosti. U prvom redu, usmjerava bibliotečko-informacijske usluge na korisnika i njegove potrebe, čime doprinosi razvoju kvalitativnih i kvantitativnih prednosti koncepta trećeg prostora u biblioteci. U pogledu kvalitativnih prednosti možemo govoriti o podizanju svijesti o važnosti biblioteka u akademskoj zajednici, o razvoju informacijske pismenosti kao i podršci u istraživanjima, dok bi kvantitativne prednosti bile povećan broj korisnika i pozajmica elektronske i štampane građe, povećan broj događaja i u konačnici veće zadovoljstvo korisnika. Usmjerenost visokoškolskih i univerzitetskih biblioteka na tradicionalne bibliotečko-informacijske usluge, koje se prvenstveno odnose na usluživanje bibliotečkom građom, nije dovoljno da zadrži korisnike 21. stoljeća u bibliotekama.

Prema istraživanju provedenom među studentima Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta i Information Commons Centre na Univerzitetu Transilvanija u Brašovu, studenti su kao najvažnije sadržaje u prostoru za učenje izdvojili: priključak za električnu energiju i internet, pametne table i video projektore te mobilni namještaj i mobilne zidove (Hajdarpašić, Repanovici, Koukourakis 2016). Dizajn bibliotečkih prostora utječe na korištenje bibliotečko-informacijskih usluga, ali i na zadovoljstvo korisnika. Dobro osmišljeni prostori povećavaju angažman studenata, potiču saradnju i učenje, te poboljšavaju iskustvo korištenja biblioteke (Belotindos i Cansancio 2024).

Kada je riječ o istraživanjima stanja u visokoškolskim bibliotekama u Bosni i Hercegovini, ne postoji sveobuhvatna studija koja bi obuhvatila potrebe visokoškolskih biblioteka u kontekstu preoblikovanja bibliotečko-informacijskih usluga, osim radova koji se bave temama vezanim za stanja u tim bibliotekama: *Visokoškolske biblioteke na razmeđu svjetova: utjecaj Bolonjskog procesa na preoblikovanje službi i usluga visokoškolskih biblioteka* (Dizdar 2007), *Preoblikovanje službi i usluga u visokoškolskim bibliotekama: razvoj on-line*

referalne djelatnosti (Dizdar 2009), *Modeli redefiniranja visokoškolskih biblioteka u savremenom obrazovnom okruženju: ka informacijskoj pismenosti i digitalnim uslugama* (Dizdar i Kodrić 2010), *Information Commons Centre Impact on Students: Attitude and Wishes* (Hajdarpašić, Repanovici, Koukourakis 2016), *Strateško planiranje u visokoškolskim bibliotekama* (Hajdarpašić 2017), *Visokoškolske biblioteke u sistemu naučne komunikacije* (Khattab, Hajdarpašić 2019), *Pristupačnost u digitalnom dobu* (Hajdarpašić, Madacki 2019), *Informacijske usluge visokoškolskih biblioteka u Federaciji Bosne i Hercegovine za vrijeme pandemije Covid-19* (Hajdarpašić, Dizdar, Khattab 2021) te *Uloga visokoškolskih biblioteka u otvorenoj nauci* (Hajdarpašić, Dizdar 2023).

Nedostatak studija o potrebama visokoškolskih biblioteka u BiH dodatno otežava zastarjela legislativa, te nepostojanje razvojnih smjernica i standarda koji bi jasnije precizirali ulogu biblioteke u procesu visokog obrazovanja.

2. KONCEPT BIBLIOTEKE KAO TREĆEG PROSTORA

Počeci razvoja koncepta biblioteke kao trećeg prostora mogu se pratiti kroz transformaciju biblioteka od privatnih, odnosno elitnih prostora, u javna mjesta otvorena za širu društvenu zajednicu. Ovaj proces započeo je širenjem pismenosti, čime je omogućeno bibliotekama da postanu i centri okupljanja za razmjenu mišljenja. Analizom arhitektonskih rješenja biblioteka, zaključeno je da su prve naznake trećeg prostora namjenski pravljene prostorije za okupljanje i druženje u biblioteci. Druga naznaka odnosila se na namjenu biblioteke, odnosno na biblioteke koje su bile osmišljene s fokusom na okupljanje i druženje korisničkih zajednica, a ne samo na usluge namijenjene pojedincima. To je značilo da su takve biblioteke pružale otvoreni pristup bibliotečko-informacijskim uslugama za sve, a ne samo za odabrane korisnike ili institucije.

Moderno poimanje biblioteke kao trećeg prostora počinje se razvijati krajem 18. stoljeća (Velagić 2015). Međutim, kako i zaključuje Z. Velagić:

„Iako je (...) koncepcija trećega prostora vrlo brzo prihvaćena u području knjižničarstva, zasad je tek djelomično razrađena – diskursom prevladavaju teorijske ili vrlo suvremene teme usmjerene na praktičnu mogućnost razvoja i poboljšanja knjižnica kao trećega prostora, a najčešće je riječ o apstraktnome preispitivanju trećega prostora u knjižnicama, iskustvenim istraživanjima o zadovoljstvu korisnika knjižničnim prostorima i, naposljetku, mogućnosti prijenosa fizičkoga i simboličkoga osjećaja knjižničnoga prostora u virtualno okruženje“ (2015: 32).

Trend otvaranja biblioteka prema javnosti može se pratiti i kroz opremanje prostora. On se manifestira kroz promjene u dizajnu prostora, uklanjanju prepreka na ulazu, nabavku udobnog namještaja, upotrebu tehnologije te prakticiranje opuštenijih pravila ponašanja unutar čitaonica. Ove promjene ukazuju na transformaciju biblioteka u inkluzivnija i prijateljska okruženja koja potiču interakciju i druženje (Ille 2015). Dakle, historija biblioteka kao trećeg prostora predstavlja put od elitnog prostora, rezerviranog za privilegirane pojedince, do otvorenog javnog mjesta koje potiče susrete i interakciju među korisničkim zajednicama.

U kontekstu razvoja biblioteka kao trećeg prostora uglavnom je stavljan fokus na javne biblioteke koje su po svojoj prirodi usmjerene na sve građane. Međutim, školske, visokoškolske i univerzitetske biblioteke su, također, treći prostori za svoje korisničke zajednice: „Akademske biblioteke služe kao mjesta za druženje, opuštanje i komunikaciju, ali i kao mjesta za traženje informacija i učenje. One predstavljaju vrijedne javne prostore u kampusu koji obogaćuju akademsko i društveno iskustvo korisnika“ (Kim 2016).

Istraživanje provedeno u američkim visokoškolskim bibliotekama pokazuje da se studenti u bibliotekama zaista osjećaju kao kod kuće. Zaključeno je da nove biblioteke imaju priliku dizajnirati prostor prilagođen potrebama studenta, tj. prostor u kojem će se osjećati kao kod kuće. Istraživanje je provedeno na uzorku dviju biblioteka primjenom koncepta „osjećaj doma“ D. Sameona kroz pet tema: ukorijenjenost, prisvajanje, obnavljanje, opuštenost i toplina (Mehta i Cox 2019).

Promišljati o biblioteci kao trećem prostoru nije moguće bez angažmana korisnika, što znači da je ključno provoditi istraživanja o njihovom zadovoljstvu. Istraživanje L. Waxman i saradnika rezultiralo je konkretnim preporukama za poboljšanje prostora biblioteke, posebno se fokusirajući na unutrašnji dizajn i dodatne usluge (prema Velagić 2015). U okviru ovog istraživanja postoje smjernice za dizajniranje kafeterija u biblioteci koje uključuju: raspored stolica i stolova, izbor podnih obloga, oblik i količinu stolica i stolova, izgled pulta za narudžbe, osvjetljenje, ponudu jelovnika, preporuku za akustiku, pogled kroz prozor, pristup čitanju referentne literature i sl. (Waxman et al. 2007). Kafeterije kao prostori za interakciju istraživača i prije su spominjani u literaturi. „Poznato je da je svrhovito okruženje za učenje u 17. stoljeću bila kavana. Znanstvenicima i umjetnicima kavana su postale jedno od najvažnijih mjesta za raspravu i razmjenu ideja, u njima su se dogovarala čak i istraživanja“ (Aparac-Jelušić i Falatar Tanacković 2020: 74-75).

I istraživanje L. Waxman i saradnika ukazalo je na potrebu unapređenja prostora biblioteke, što je vodilo razvoju istraživačkog instrumenta nazvanog LibQUAL¹, koji se pojavio 2000. godine. Instrument služi za procjenu kvalitete bibliotečkih usluga testirajući ih kroz četiri dimenzije, od kojih jedna uključuje korisnikov osjećaj ugođe u prostoru biblioteke (Velagić 2015).

Promjene u dizajnu prostora biblioteke ne bi trebale biti u prvom planu po samima sebi, već služiti promociji prostora u kojem korisnici razmjenjuju znanje i informacije (Elmborg 2011). Na osnovu svega rečenog, možemo zaključiti da koncept biblioteke kao trećeg prostora podržava polazište da su biblioteke dinamični i otvoreni sistemi u čijem središtu je korisnik.

2.1. Primjeri dobre prakse biblioteke kao trećeg prostora

Koncept biblioteke kao trećeg prostora može se prikazati kroz analizu primjera dobre prakse visokoškolskih i univerzitetskih biblioteka, koji mogu poslužiti kao osnova za razvoj sličnih praksi unutar bosanskohercegovačke akademske zajednice. Važno je napomenuti da je u Bosni i Hercegovini trenutno u izgradnji najsavremenija univerzitetska biblioteka, čiji koncept upravo može biti okarakterisan kao „treći prostor“. Projekat izgradnje i opremanja Biblioteke Univerziteta u Sarajevu² finansiran je sredstvima granta Saudijskog fonda za razvoj, a iznos ugovora za izvođenje građevinskih radova je 20.800.000,00 USD. Korisna površina objekta je 13.500 m². Ovaj objekat ponudit će tri sprata iznad i dva ispod zemlje te 6 pratećih čitaonica koje će moći odgovoriti na potrebe korisničkih zajednica 21. stoljeća.

U naučnoj literaturi postoje istraživanja i studije provedene na pojedinačnim primjerima biblioteka, a koje govore o trećem prostoru u kontekstu visokoškolskih i univerzitetskih biblioteka i mogu poslužiti kao primjeri dobre prakse. Primjeri dviju univerzitetskih biblioteka Univerziteta Iowa i Univerziteta Windsor pokazuju kako primjena koncepta biblioteke kao trećeg prostora može biti od koristi za studentski život. Biblioteka Univerziteta Iowa izgrađena je 1951. godine, a renovirana je 2012. godine s ciljem da se na prvom spratu napravi prostor u kojem će studenti moći zajedno učiti uz razgovor, tehnologiju i konzumiranje kafe. U sklopu renoviranja

1 LibQUAL je anketa Asocijacije istraživačkih biblioteka koja pomaže bibliotekama u procjeni i poboljšanju bibliotečkih usluga, promjeni organizacijske kulture i reklamiranju biblioteke. Vidi više na <https://www.libqual.org/home>

2 Više o projektu: tvorac idejnog projekta prof. dr. Adnan Pašić; Izrađivač izvedbenog projekta: Saudconsult Riyad i AKSA Zenica; Nadzor nad izvođenjem: IMAR Urban Consultants i ahA+knAp Sarajevo; Izvođač građevinskih radova: Al Fahd Company i ANS Drive Sarajevo (Univerzitet u Sarajevu 2023).

realiziran je i projekat Tajni zid (eng. The Secret Wall, inspirisan web stranicom PostSecret), na koji su studenti mogli anonimno ostavljati poruke na papirićima gdje su iskazivali svoje emocionalne teškoće, akademske potrebe, želje i poruke vezane za mentalno zdravlje. Tajni zid je omogućio studentima da se povežu jedni s drugima i stvore osjećaj zajednice u formalnom akademskom prostoru. Ovaj projekat pomogao je i bibliotekarima da bolje razumiju studentske potrebe i da prilagode usluge (Elmborg et al. 2015). Primjer Biblioteke Univerziteta Iowa pokazuje kako se u okvirima bibliotečkog poslovanja može kreirati neformalna i ugodna atmosfera te potaknuti društveno povezivanje.

S ciljem razvoja informacijske pismenosti Biblioteka Univerziteta Windsor implementirala je projekat Historija na webu (engl. History on the web). Sastajući se u prostoru biblioteke s bibliotekarom i historičarem studenti su raspravljali o historijskim činjenicama i informacijama u digitalnom svijetu kreirajući i dopunjujući članke na Wikipediji. Eksperimentirali su sa postavljanjem lažnih informacija i shvatili da lažne informacije, ukoliko djeluju legitimno, mogu se prihvatiti kao istinite ako se o njima ne promišlja kritički (Elmborg et al. 2015).

Jedan u nizu primjera je i Biblioteka Olin (Univerzitet na Floridi) koja je namjenski preuređena da bude treće mjesto u kampusu Univerziteta. Uprava Biblioteke je otišla i korak dalje, uvodeći radno mjesto namijenjeno osobi čiji je osnovni zadatak promišljati o biblioteci kao trećem prostoru. Sklapanjem partnerstava s različitim institucijama i organizacijama Biblioteka Olin je transformirala biblioteku u mjesto studentskih aktivnosti i događaja (Montgomery i Miller 2011).

Istraživanje na Univerzitetu Johannesburgu (Južna Afrika) imalo je u fokusu dvije univerzitetske biblioteke smještene u kampusima Auckland Park Kingsway i Auckland Park Bunting Road, a nakon što su renovirane u iznosu od 50 miliona južnoafričkih randa. Analizom je utvrđeno da su promjene uključivale gradnju prostora za grupni rad, prostora za neformalno učenje i uvođenje modularnog namještaja. Zaključeno je da je Biblioteka smještena u kampusu Auckland Park Kingsway uistinu postala prema mišljenju studenata treći prostor, jer je adaptacijom prostora stvoren osjećaj zajedništva (Hamilton-Nixon 2012).

Među radovima koji se bave primjerima dobre prakse su i: *Academic libraries and social and learning space: A case study of Loughborough University Library, UK* (Bryant, Matthews i Walton 2009), *Using and Experiencing the Academic Library: A Multisite Observational Study of Space and Place* (May i Swabey 2015) te *A Really Nice Spot': Evaluating Place, Space, and Technology in Academic Libraries* (Khoo et al. 2016).

3. MODEL VISOKOŠKOLSKE BIBLIOTEKE KAO TREĆEG PROSTORA

Odnos vladajućih struktura u Bosni i Hercegovini prema obrazovanju i kulturi i visoki troškovi koje takvi projekti podrazumijevaju predstavljaju izazov za realizaciju projekata izgradnje novih biblioteka. Način na koji su postojeći budžeti koncipirani čini ulaganje u infrastrukturu biblioteka teško ostvarivim. Stoga, strateški i održiv pristup treba biti usmjeren na rekonstrukciju i unapređenje postojećih čitaonica i prostorija unutar biblioteka. Ovaj pristup omogućava optimizaciju resursa i poboljšanje uslova za korisnike, te može poslužiti kao privremeno rješenje dok se ne stvore povoljniji uslovi za izgradnju novih, modernih biblioteka. Rekonstrukcija čitaonica, koja može uključivati modernizaciju prostora, uvođenje digitalnih tehnologija i poboljšanje pristupačnosti, značajno može unaprijediti funkcionalnost i atraktivnost biblioteka, čineći ih boljim za korisničku zajednicu. S obzirom na to da koncept biblioteke kao trećeg prostora daje teorijski okvir, moguće je izraditi model koji prikazuje njegovu funkciju u praksi. U tom smislu, ovo istraživanje i donosi model čiji je cilj transformirati tradicionalnu čitaonicu u multifunkcionalni prostor koji će zadovoljiti savremene potrebe korisničke zajednice. U fokusu je poboljšano korisničko iskustvo i aktivno korištenje biblioteke kao prostora za obrazovanje, istraživanje i društvenu interakciju. Model uključuje sljedeće entitete: poticajnu okolinu za učenje, multifunkcionalni prostor, tehnologiju, raznolikost građe, kulturne i društvene programe, referentne izvore i stručnu podršku. (Tabela 1)

Tabela 1: Model visokoškolske biblioteke kao trećeg prostora

Entitet	Pojašnjenje
Poticajna okolina za učenje	Stvoriti okruženje koje potiče koncentraciju i učenje, osiguravajući dobru rasvjetu i izolaciju prostora zbog tišine. Također, osigurati okruženje koje potiče korisnike na interakciju.
Multifunkcionalni prostor	Omogućiti raspored korisničkih mjesta (stolova i stolica) na način kako bi korisnici mogli odabrati prikladnu radnu okolinu (stolovi s računarima, stolovi za vlastite uređaje, podesivi stolovi za visinu za korisnike s invaliditetom, stolovi s elektro napajanjem). Omogućiti prostor za individualni i grupni rad. Omogućiti korisnicima konzumiranje hladnih i vrućih napitaka (npr. u šoljama s poklopcem).
Tehnologija	Osigurati pristup različitim tehnološkim resursima uključujući desktop računare i uređaje (laptopi, e-čitači, pametne lampe, prenosne lupe i sl.).
Raznolikost građe	Održavati raznoliku bibliotečku građu u štampanom i elektronskom obliku, a u skladu s potrebama korisničke zajednice.
Referentni izvori	Osigurati pristup referentnoj literaturi (štampanoj i elektronskoj), enciklopedijama i priručnicima kako bi korisnici mogli istraživati i proučavati različite teme.
Kulturni i društveni programi	Organizirati redovno kulturne i društvene programe poput književnih večeri, predavanja i radionica kako bi se potaknula interakcija korisnika.
Stručna podrška	Održavati edukacije i programe koji potiču informacijsko opismenjavanje korisnika.

Predstavljeni model visokoškolske biblioteke kao trećeg prostora otvara mogućnost za transformaciju tradicionalnih usluga u skladu sa potrebama korisničkih zajednica 21. stoljeća. Razvoj entiteta modela omogućava da korisnici biblioteku vide kao prostor za društvenu uključenost, povezivanje sa drugim korisnicima, unapređenje vlastitih vještina i kompetencija koje ne moraju nužno biti vezane za formalno obrazovanje. Kao središnji entitet modela postavlja se poticajna okolina za učenje (grafički prikaz ispod).

Grafički prikaz modela

Da bi se stvorila poticajna okolina za učenje nije dovoljno samo učiniti prostor funkcionalnim. Potrebno je graditi kod korisnika osjećaj pripadnosti prostoru, omogućiti im da sudjeluju u organizaciji programa i radionica i potaknuti ih na zajedničke aktivnosti. Na taj način model postaje funkcionalan i ostale entitete čini integriranim u cjelokupnu strukturu.

3.1. Model visokoškolske biblioteke kao trećeg prostora: na primjeru SCI-HUB.FF.UNSA

SCI-HUB.FF.UNSA naučnoistraživački inkubator za studente, nastavno osoblje i istraživače u Kantonu Sarajevo finansiralo je Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo u iznosu od 273.540,00 KM. Riječ je o projektu adaptacije čitaonice Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta koji je osmišljen na inicijativu bibliotekara, s ciljem osiguranja inovativnog i poticajnog prostora za naučno-istraživački rad i učenje za studente i nastavno osoblje u Kantonu Sarajevo.³

3 Projekttni tim: Nadina Grebović-Lendo, voditeljica projekta, Vahid Piralić, bibliotekar i Ilhana Robović Poplata, arhitektica.

Ovaj projekat podrazumijevao je adaptaciju prostora u poticajan i savremen prostor za učenje i odmor korisnika. U opisu Glavnog projekta se navodi:

„(...) osigurano je sljedeće: atraktivan izgled budućeg prostora; osiguranje korištenja čitaonice kao multimedijalne sale u vrijeme kad čitaonica ne radi; kvalitetniji pristup i korištenje svih resursa Biblioteke FFUNSA; kvalitetnija poziciju i korištenje kataloga i prostora za uposlene; kvalitetnija pozicija ulaza u sve prostore; kvalitetnija i funkcionalnija poziciju svih mjesta u čitaonici za studente i nastavno osoblje; kvalitetnije hodne linije (ulaz/izlaz); pojačana zaštita od buke; novim rješenjem u čitaonici / multimedijalnoj sali se predviđa zamjena opreme novom, prilagođenom današnjici. Tako se novim rješenjem obezbijedio maksimalan broj mjesta, a da se omogući i nesmetano kretanje kroz čitaonicu. S obzirom na dimenzije stolova koje su prilagođene traženom broju mjesta, oni se moraju raditi po mjeri. Svaki stol će biti opremljen utičnicama te dodatnom rasvjetom u vidu lampe. Ukupan broj stolova za čitanje je 69, od čega je 10 opremljeno računarskom opremom, a dva stola su nešto veće visine prilagođene osobama sa invaliditetom. Pored toga predviđen je i jedan stol za desktop lupu.“ (Robović Poplata 2020: 2-3)

Projekat adaptacije obuhvatio je i prilagođavanje prostora za osobe s invaliditetom, omogućavajući im nesmetano kretanje i rad.

SCI-HUB.FF.UNSA naučnoistraživački inkubator za studente, nastavno osoblje i istraživače u Kantonu Sarajevo po pitanju modela ispunjava sve definirane entitete i to:

Poticajna okolina za učenje: koncept čitaonice je osmišljen tako da potiče koncentraciju i učenje (dobra rasvjeta, tišina osigurana akustičnim plafonom, prostor za koncentraciju bez ometanja, oprema za multimedijalnu salu);

Multifunkcionalni prostor: korisnici mogu birati da li će koristiti stolove s računarima ili stolove na kojima mogu koristiti vlastite uređaje. Također, postoji mogućnost korištenja stolova koji su pozicionirani tako da su okrenuti više prirodnoj svjetlosti. Korisnici s invaliditetom mogu koristiti stolove s podesivom visinom ovisno o pomagalu koje koriste;

Prisutnost tehnologije: korisnici mogu koristiti desktop računare, vlastite uređaje, čitače, pametne lampe, desktop lupu i sl.;

Raznolikost građe: biblioteka je opremljena raznolikom građom iz oblasti humanističkih i društvenih nauka kako u štampanom, tako i u elektronskom obliku;

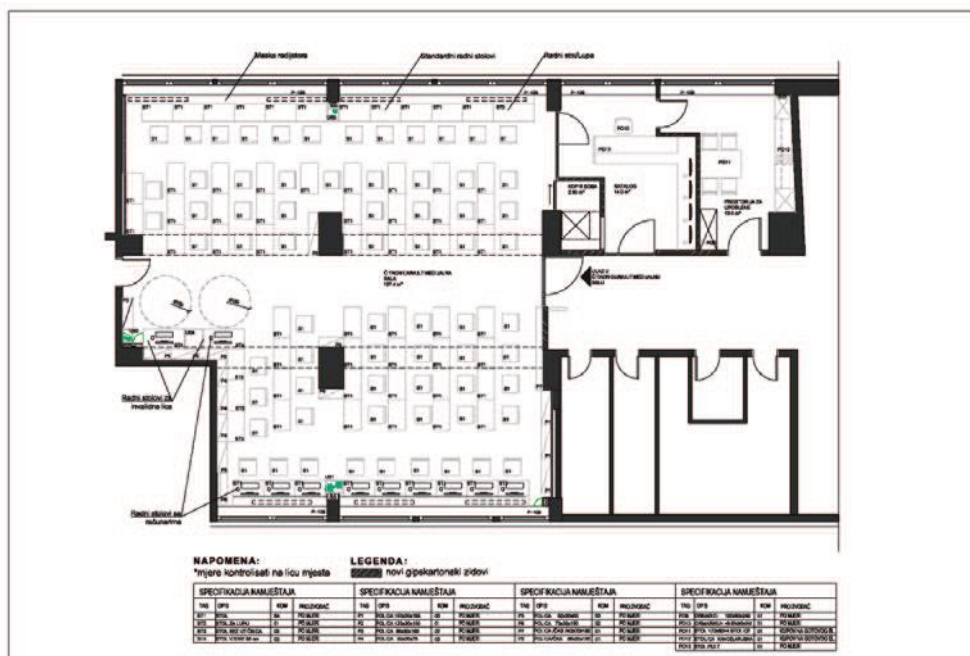
Referentni izvori: čitaonica je opremljena referentnom literaturom, enciklopedijama i priručnicima, što omogućuje korisnicima da istražuju različite teme;

Kulturni i društveni programi: u čitaonici je planirano održavanje kulturnih i društvenih programa poput književnih večeri, predavanja i radionica, što pomaže u stvaranju interakcije među korisnicima.

Stručna podrška: u čitaonici je planirano održavanje edukacija za korisnike s posebnim fokusom na programe informacijskog opismenjavanja.

Primjena modela visokoškolske biblioteke kao trećeg prostora u biblioteci Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta omogućila je da biblioteka postane centralni prostor namijenjen studentima i nastavnicima, prilagodljiv različitim oblicima učenja, istraživanja i druženja.

Grafički prikaz Glavnog projekta (Robović Poplata 2020)

4. ZAKLJUČAK

Biblioteke, bilo da su javne, školske, visokoškolske ili univerzitetske, mogu i trebaju transformirati prostor i bibliotečko-informacijske usluge kako bi poticale interakciju, učenje i kreativnost u korisničkim zajednicama. „Knjižnica je mjesto u kojemu njezini

korisnici i posjetitelji mogu provesti vrijeme s prijateljima, napuniti mobitel dok pretražuju internet uz pomoć Wi-Fi-ja, doći do informacija o prostoru, ili se samo odmoriti od posla ili učenja“ (Aparac-Jelušić i Falatar Tanacković 2020: 75)

Navedeni primjeri biblioteka poput Univerziteta Iowa, Windsor i Johannesburg, pružili su razumijevanje uloge biblioteka u savremenom društvu kroz prezentaciju programa koje nude korisničkim zajednicama. Primjer dobre prakse u Bosni i Hercegovini, projekat SCI-HUB.FF.UNSA biblioteke Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta, pokazuje kako se koncept trećeg prostora može primijeniti na različite vrste biblioteka, promovirajući inkluziju, informacijsku pismenost i aktivno učešće korisničkih zajednica. Realiziranjem modela visokoškolske biblioteke kao trećeg prostora kroz osavremenjivanje postojećih prostora, uvođenje novih tehnologija i poboljšanje pristupačnosti, može se značajno unaprijediti funkcionalnost i atraktivnost biblioteka, čime će se zadovoljiti potrebe korisničkih zajednica u 21. stoljeću.

Stanje bosanskohercegovačkog bibliotekarstva u području visokog obrazovanja zahtjeva analizu stanja u pojedinačnim visokoškolskim i univerzitetskim bibliotekama u Bosni i Hercegovini pri čemu bi se fokus stavio na stvarne potrebe korisnika. Unapređenje osnovnih funkcija biblioteke kroz koncept trećeg prostora čini se kao prihvatljiva poslovna strategija jer pomaže održavanju primarne misije biblioteke, a to je pristup informacijama i razvoj kritičkog mišljenja.

LITERATURA

1. Aparac-Jelušić, Tamara, Sanjica Faletar Tanacković (2020), *Knjižnična arhitektura: prostor, kultura, identitet*, Naklada Ljevak, Zagreb
2. Belotindos, Jie Ann Rizaba, Leticia Cansancio (2024), "Library Space Design and User Engagement of College Students", *Psych Edu*, 22(2), 298-313.
3. Bryant, Joanna, Graham Matthews, Graham Walton (2009), "Academic libraries and social and learning space: A case study of Loughborough University Library, UK", *Journal of Librarianship and Information Science*, 41(1), 7-18.
4. Dizdar, Senada (2007), "Visokoškolske biblioteke na razmeđu svjetova: utjecaj Bolonjskog procesa na preoblikovanje službi i usluga visokoškolskih biblioteka", u: Faruk Čaklovića (ur.), *Savjetovanje Reforma visokog obrazovanja i primjena Bolonjskog procesa na Univerzitetu u Sarajevu*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 563-586.

5. Dizdar, Senada (2009), "Preoblikovanje službi i usluga u visokoškolskim bibliotekama: razvoj on-line referalne djelatnosti", *Savjetovanje Reforma visokog obrazovanja i primjena Bolonjskog procesa na Univerzitetu u Sarajevu*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 425-436.
6. Dizdar, Senada, Lejla Kodrić (2010), "Modeli redefiniranja visokoškolskih biblioteka u savremenom obrazovnom okruženju: ka informacijskoj pismenosti i digitalnim uslugama", *Savjetovanje Reforma visokog obrazovanja i primjena Bolonjskog procesa na Univerzitetu u Sarajevu*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 271-284.
7. Elmborg, James K. (2011), "Libraries as the Spaces Between Us: Recognizing and Valuing the Third Space", *Reference & User Services Quarterly*, 50(4), 338-350.
8. Elmborg, James, Heidi L. M. Jacobs, Kelly McElroy, Robert L. Nelson (2015), "Making a Third Space for Student Voices in Two Academic Libraries", *Reference & User Services Quarterly*, 55(2), 144-155.
9. Hajdarpašić, Lejla (2017), "Strateško planiranje u visokoškolskim bibliotekama", *Pregled*, 2, 159-163.
10. Hajdarpašić, Lejla, Senada Dizdar (2023), "Uloga visokoškolskih biblioteka u otvorenoj nauci", *Pregled*, 3(1), 491-503.
11. Hajdarpašić, Lejla, Angela Repanovici, Manolis Koukourakis (2016), "Commons Centre Impact on Students: Attitude and Wishes", u: *Proceedings International Scientific Conference "Western Balkan Information Literacy"*, Limerick Institute of Technology, Irland, 53-59.
12. Hajdarpašić, Lejla, Saša Madacki (2019), "Pristupačnost u digitalnom dobu", *Pregled*, 2, 209-225.
13. Hajdarpašić, Lejla, Senada Dizdar, Džejla Khattab (2021), "Informacijske usluge visokoškolskih biblioteka u Federaciji Bosne i Hercegovine za vrijeme pandemije Covid-19", *Bosniaca*, 26(26), 123-136.
14. Hamilton-Nixon, Roza (2019), *Academic libraries as third place: Spatial transformation of the library learning environments at the University of Johannesburg: thesis*, University of Johannesburg
15. Ille, Jagoda (2015), "Dom, posao, nešto treće: knjižnica kao treći prostor", u: Dunja Marija Gabriel, Jelica Lešćić (ur.), *Narodne knjižnice kao treći prostor: zbornik radova*, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, 77-85.
16. Khattab, Džejla, Lejla Hajdarpašić (2019), "Visokoškolske biblioteke u sistemu naučne komunikacije", *Bosniaca*, 24(24), 48-54.

17. Khoo, Michael John, Lily Rozaklis, Catherine Hall, Diana Kusunoki (2016), "A Really Nice Spot': Evaluating Place, Space, and Technology in Academic Libraries", *College & Research Libraries*, 77(1), 51–70.
18. Kim, Jong-ae (2016), "Dimensions of User Perception of Academic Library as Place", *The Journal of Academic Librarianship*, 42(5), 509–514.
19. Lawson, Karen (2004), "Libraries in the USA as traditional and virtual *third places*", *New Library World*, 105(3/4), 125–130.
20. May, Francine, Alice Swabey (2015), "Using and Experiencing the Academic Library: A Multisite Observational Study of Space and Place", *College & Research Libraries*, 771–795.
21. Mehta, Priya, Andrew Cox (2019), "At Home in the Academic Library? A Study of Student Feelings of Homeness", *New Review of Academic Librarianship*, 27(1), 4–37.
22. Montgomery, Susan E., Jonathan Miller (2011), "The Third Place: The Library as Collaborative and Community Space in a Time of Fiscal Restraint", *College & Undergraduate Libraries*, 18(2/3), 228–238.
23. Oldenburg, Ray (1999), *The Graet Good Place: cafes, coffee shops, book-stores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of a community*, Marlowe & Company, New York
24. Robović Poplata, Ilhana (2020), *Glavni projekat: čitaonica / multimedijalna sala: adaptacija*, Sarajevo
25. Univerzitet u Sarajevu (2023), "Svečanim potpisivanjem ugovora ozvaničen početak radova na izgradnji Univerzitetske biblioteke", Univerzitet u Sarajevu, available at: www.unsa.ba/novosti/svecanim-potpisivanjem-ugovora-ozvaničen-pocetak-radova-na-izgradnji-univerzitetske [pristupljeno 22 Jan. 2025]
26. Velagić, Zoran (2015), "Povijesnost koncepcije knjižničnog trećeg prostora", u: Dunja Marija Gabriel, Jelica Leščić (ur.), *Narodne knjižnice kao treći prostor: zbornik radova*, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, 29-43.
27. Waxman, Lisa, Stephanie Clemons, Jim Banning, David A. Mckelfresh (2007), "The library as place: Providing students with opportunities for socialization, relaxation, and restoration", *The New Library World*, 108(9/10), 424-434.

IMPLEMENTATION OF THE THIRD SPACE CONCEPT IN HIGHER EDUCATION LIBRARIES

Summary:

The aim of this paper is to present the concept of the library as a third space and to propose a model for higher education libraries within the Bosnian and Herzegovinian university community. The third space refers to a place that is neither home nor work but fosters social interaction and learning. With the advancement of library and information services, higher education libraries have evolved into dynamic and sustainable spaces that shape an individual's educational experience and provide essential resources for education, research, and public engagement. The third space concept in libraries encourages user interaction, transforming the library into an open environment that supports a range of activities, including learning and relaxation. The theoretical framework of this concept centers on user needs, highlighting the importance of ongoing research into those needs. Adopting a problem-based approach, this paper analyzes examples of best practices and explores their potential application in Bosnia and Herzegovina. The research findings indicate that the third space model for higher education libraries can create a stimulating learning environment, fostering a sense of belonging through content-functional and spatial-architectural elements.

Keywords: third place; academic libraries; model academic library as third place

Adresa autorice
Author's address

Nadina Grebović-Lendo
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nadina.grebovic-lendo@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Sabina Veladžić

ON THE CONTROVERSIES OF DEMOCRATIC PLURALISM:
DISCURSIVE INTERPRETATIONS OF THE SOCIALIST SYSTEM
CRISIS IN THE YOUTH PRESS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT
THE END OF THE 1980s / O KONTROVERZAMA DEMOKRATSKOG
PLURALIZMA: DISKURZIVNA TUMAČENJA KRIZE
SOCIJALISTIČKOG SISTEMA POTKRAJ 1980-ih U
OMLADINSKOJ ŠTAMPI U BOSNI I HERCEGOVINI 291

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.291

UDK 32(497.6):070(497.6)"1987/1990"
94(497.6):070(497.6)"1987/1990"

Primljeno: 10. 12. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sabina Veladžić

ON THE CONTROVERSIES OF DEMOCRATIC PLURALISM: DISCURSIVE INTERPRETATIONS OF THE SOCIALIST SYSTEM CRISIS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA'S YOUTH PRESS AT THE END OF THE 1980s

The paper examines so-called democratization period in Bosnia and Herzegovina at the end of the 1980s, during which the outbreak of the Agrokomerc affair and a series of other scandals led to political delegitimization of both the Bosnian and Herzegovinian communist leadership and the existing discursive regime of truth, paving the way for the affirmation of a new political and ideological paradigm as well as the emergence of new social and political power structures. The focus of this paper is on critiques in the youth press in Bosnia and Herzegovina from 1987 to 1990 directed toward the socialist political elite, which had already been experiencing disintegration and decline, as well as on interpretations of the Yugoslav and Bosnian crisis portrayed by the aforementioned press, becoming an integral part of that critique. The author, on one hand, shows that the identity and conceptual political platform of the analysed youth press was and remained Bosnian and civic. On the other hand, she points out that the ideological pluralism promoted by the Bosnian youth press as a value of democratization actually provided media space and legitimacy to the victims (in some cases self-declared), i.e. enemies of the socialist regime, being mostly nationalists, for their interpretations of national and past realities. In this sense, it partially aided the affirmation of national exclusivity as the new dominant ideological paradigm, which ultimately, through wartime violence, led to the disintegration of the Bosnian and Herzegovinian society into three closed national entities. All of this occurred within an underdeveloped civil society with insufficient recognition of the value of civic political projects, in addition to a discredited political left, an advanced process of national

homogenization as well as the political mobilization of the largest Yugoslav nation.

Keywords: youth press; *Naši dani*; *Valter*; *Književna revija*; Bosnia and Herzegovina; crisis of socialism; interpretations; interpreters; criticism; Bosnian & Herzegovinian political leadership; rehabilitation; democratization; ideological pluralism; (Serbian) nationalism; Bosnian Karakazan; Dark Eyalet

1. INSTEAD OF INTRODUCTION

The topic of the youth press and its merciless criticism of the so-called *middle generation* of the Bosnian and Herzegovinian (hereinafter: Bosnian) political and party leadership,¹ caused by the growing crisis and a series of huge and small affairs that shook society and economy of the Republic at the end of the 1980s, I first opened in my master's thesis followed by a published article (S. Veladžić 2011a; S. Veladžić 2011b). My conclusion then was that the youth press in Bosnia and Herzegovina used the outbreak of the Agrokomerc affair in the summer of 1987² – which caused the widespread confusion created in the ranks of the political and party leadership discredited by the affair – and intensively encouraged the process of democratization and pluralistic expansion of the public and political space in that republic.³ At the same time, with its relentless criticism, youth press contributed the process of delegitimization of the Bosnian political leadership, which since the 1960s was creating a discourse on Bosnia and Herzegovina as the unique political, economic, historical and cultural entity and worked on its stabilization, but then at the end of the 1980s fell into a state of decadent alienation. The consequence of this alienation, which led

1 It concerns a generation of Bosnian politicians who consolidated their leadership in the government of the Republic in the early 1970s, during the decentralization of socialist Yugoslavia, the redefinition of Yugoslavism as an identitarian concept, and the affirmation of national and republican social and cultural distinctiveness. Their political efforts were focused on the economic and social integration of Bosnia and Herzegovina and the affirmation of its historical, political, and cultural identity. The most prominent representatives of this generation were Branko Mikulić, Hamdija Pozderac, Todo Kurtović, Hrvoje Ištuk, Cvijetin Mijatović, Hasan Grabčanović, Džemal Bijedić, etc. These individuals rotated at the helm of the state and party bodies in Bosnia and Herzegovina throughout the 1970s and 1980s. On this see: Kamberović (2013, 2011), S. Veladžić (2021).

2 On the Agrokomerc affair, which was, due to the socio-political repercussions it caused in Bosnia in the late 1980s and early 1990s, the subject of various interpretations, see: Dodik (2003), Anđelić (2005), Mulaosmanović (2010, 2013); Dupanović (2021).

3 On public and political space created by the existence of the “interspace between people in all their diversity”, see: Arendt (2019). My intention is to question this thesis by Hannah Arendt and point out that the plurality of ideas in the public and political space does not in itself improve democratic and humanistic dimension of the society if the civil society is insufficiently developed and if the ideas spread within it encourage xenophobic and hostile closing towards the defined *Otherness*.

to the dissatisfaction of young people, was a growing gap between the hegemonic ideology, official discursive mottos, the ruling and lifestyle of the *avant-garde* and the depressive social reality, which was increasingly moving away from the never-reached socialist essence. Contributing the process of delegitimization of the Bosnian communist political elite and providing various *interpreters* with a youth media platform to express different (ideological and critical) interpretations of the Yugoslav crisis went hand in hand with the delegitimization of discursive knowledge that maintained and supported the *regime of truth*⁴ and the Bosnian *national* and cultural politics in socialist time. Therefore, the youth press in a way supported the destruction of the socialist system in Bosnia and Herzegovina and prepared the ground for the so-called democratization, but in fact the ethnocratization and division of the integrated Bosnian society into three exclusive, national societies.

In this work, which is a continuation and upgrade of the aforementioned initial research of this broad and complex topic that is approachable in several different ways and which cannot be thoroughly absolved in one short text, I try to focus on the accounts of those interpreters in the Bosnian youth press during the late 1980s who in most cases were (self)presented as victims of the socialist regime and the Bosnian ruling elite, as well as on the discursive analysis of their narratives about the socialist political and cultural reality in the Republic. Through their *stories* they were actually transforming public perception and memory on lived and recent socialist past. The very fact that at the end of the 1980s their interpretations could be presented within the media of institutionalized socialist youth speaks of democratization and criticism that came first from within the regime's institutional structures, admittedly, as a consequence of a type of credibility collapse of the so-called second generation of Bosnian politicians, and about the ideological pluralization of the political and public space within which different discursive knowledge on reality was presented, and new structures of socio-political power were being slowly legitimized, i.e. within which the process of radical ideological transformation of part of the *old* structures of socio-political power began. The narratives of *the interpreters*, which are in my analytical focus, were expressed as ideologically structured, composed of the same argumentative theses and accusations, stigmas and stereotypes related to the Bosnian political elite and the social atmosphere that it created in the Republic since the beginning of the 1970s.

However, since historical reality is complex phenomenon, in addition to the hypothesis that the promoted ideological pluralism in the Bosnian youth press actually

4 Concept taken from: Foucault (1994).

helped legitimizing national exclusivity as the new dominant ideological paradigm, it should be added that the identitarian basis from which the journalists of the Bosnian youth media embarked on the articulation of criticism, the attempt to shape a better social reality, and the promotion of new *heroes* of the Republic's political scene was, nevertheless, conceptually *Bosnian*. Namely, with the escalation of the Yugoslav interethnic crisis, the appearance of Milošević and the growth of the Serbian national and populist movement – anti-bureaucratic and “*Happening of the People*” – which began to spread to Bosnia and Herzegovina and further endangered its already damaged stability, the youth press intensified its demand for defining a clear, loud, resolute and above all recognisable *Bosnian* politics, and in this sense they sought and gave support to those public and political figures whom they considered to possess moral integrity, determination and immediacy, the courage to shape criticism of the key protagonists of Serbian nationalism, to clearly articulate attitudes towards the ongoing socio-political crisis processes and to offer democratic, civil and political solutions.⁵

⁵ Journalists of the Bosnian youth press, as early as during the spread of *The Solidarity Rallies* to Vojvodina and Montenegro in 1988, were already pointing out the authoritarian and nationalist nature of Milošević's *socialist* regime and the movement he led. Fahrudin Đapo, „Državu, dajte mi državu (Vruće ljeto u Srbiji)“, *Naši Dani*, July 22, 1988, 6, 7; Vlastimir Mijović, „Vožd je stigao (Milošević *ante portas*)“, *Naši Dani*, July 22, 1988, 10, 11; Vlastimir Mijović, „Lideri i agresori“, *Naši Dani*, August 8, 1988, 7-9; Consequently, the youth media focused on (young) Bosnian intellectuals and politicians who had the courage to publicly speak out and oppose this politics and the anti-Albanian hysteria. Fahrudin Đapo, „Diferencijaciju treba dovesti do kraja (Intervju: dr Fuad Muhić)“, *Naši Dani*, January 22, 1988, 10-13; Vlastimir Mijović, „Nisam nikoga otjerao (Javni intervju: dr Fuad Muhić)“, *Valter*, April 7, 1989, 4-5; Fahrudin Đapo, „Nisam htio da se dopadnem (Razgovor: Nijaz Skenderagić)“, *Naši Dani*, September 30, 1988, 18-20; Tihomir Loza, Fahrudin Đapo, „Zašto šute moji drugovi?! (Intervju: Muhamed Abadžić)“, *Naši Dani*, September 1, 1989, 10-13; Medina Delalić, „Ja sam bh. nacionalista (Intervju: dr Zdravko Grebo)“, *Valter*, November 8, 1990, 5-7; Vlastimir Mijović, „Smutna vremena (Javni intervju: Zdravko Grebo)“, *Naši Dani*, April 14, 1989, 10-13; Zoran O. Milanović, „Oni treniraju »građanski rat« Mirko i Slavko se i dalje tuku“, *Naši Dani*, September 15, 1989, 3; This triggered a brutal reaction from readers, showing that the process of national homogenization of Serbs had already progressed significantly. „Kampanja protiv Srba !!!!! (Jedan Vaš čitalac)“, *Naši Dani*, February 17, 1989, 6; With the radicalization of the Serbian populist and nationalist movement during 1989, and especially with the appearance of the SDB Serbia report about the emigration of Serbs from Bratunac and Srebrenica, which in the late 1980s represented perhaps the strongest in a series of propaganda attacks on Bosnia from Belgrade, the demands of youth press journalists for the defense of Bosnia's political integrity grew, along with their emphasis on Bosnia's historical continuity in political and cultural terms (S. Veladžić 2011). The hysteria produced around the celebration of the 600th anniversary of the Battle of Kosovo in 1989 was met in the Bosnian youth press with articles highlighting the neglect of the 800th anniversary of the Charter of Ban Kulin as a testament to Bosnian statehood. In the summer of the same year, Zilhad Ključanin, the editor of *Književna revija*, launched a column titled “Unknown Bosnia” through which he affirmed Bosnia's and the Muslim community's neglected cultural heritage. Fahrudin Đapo, „Kompas u šake drugovi!!!!“, *Naši Dani*, October 27, 1989, 3; Zilhad Ključanin, „Disput o Kulinu banu (Nepoznata Bosna II)“, *Naši Dani*, August 4, 1989, 46-49; „Sedamsto godina istorije (Uz zahtjev za promjenu bosanskog grba)“, Nedim Sarač, „I Bosna može da se otcepi!“, *Naši Dani*, March 30, 1990, 12,13,14; Manojlo Tomić, „Zašto ćute Bosanci“, *Naši Dani*, September 2, 1988, 24-25; Fahrudin Đapo, „Pitanje bh identiteta (Tavorenje u fusnoti šeme S-H-S“), *Naši Dani*, September 15, 1989, 6-7, etc, etc.

Their criticism, addressed in different ways to the *old guard*, led by Branko Mikulić, was not initially aimed at the overthrow of the self-governing socialist order, but was provoked by the fact that the old political line-up had abandoned its own ideological and development concept. This is precisely why their demands were initially focused on personnel differentiation, and on giving the chance to the younger, uncompromised political generation that would define a clearer political stance towards an increasingly complex reality in times of crisis. Since this was not happening, the youth press was slowly beginning to give up on the system that did not show the possibility of democratic transformation from within.⁶ At the end of the 1980s, the youth were tired of dogmatism,⁷ empty rhetoric, and the arrogance of the bureaucratized powerful who, from the local to the republican and federal levels, built, as the youth claimed, a closed structure of personnel power and their own social privileges, tired of oppression and repression of *state security*, and politically dependent judiciary, fed up with economic scarcity and the impossibility of realizing *fundamental rights*,⁸ dissatisfied with the

⁶ In fact, it is in the summer of 1989 that more decisive calls began for the Party to democratize from within, to recognize and institutionalize different fractions within itself, and to renounce the principle of democratic centralism, which would also allow the democratization of society. Along with these demands, very bold conclusions were made: "The history of communist parties is also the history of persecution, purges, gulags (...), the history of unique confrontations with members of the same movement (...) the manner in which communist parties (in power) are organized as Bolshevik-Stalinist-conspiratorial organizations inevitably caused such processes" (Manojlo Tomić, „Kako rehabilitirati demokratiju“, *Naši dani*, September 15, 1989, 8-9.). The youth's demands for democratization and political pluralism reached their peak with the Political Manifesto of the League of Socialist Youth of Bosnia and Herzegovina (LSY B&H), from November 1989. *Naši dani*, December 8, 1989, 1-8. Following the 14th Congress of the League of Communists of Yugoslavia (LCY), the lethal journalist pen of *Naši dani*, Vlastimir Mijović, wrote an article in which he publicly renounced the Party, stating that the ideas of humanism "are much more embodied in a great deal of 'rotten' capitalism than with us and in the so-called socialist world. The man here is at a low price since long time." His message to the readers was: "I don't believe (...) that this country will be better off with the League of Communists." Vlastimir Mijović, „Kako sam izdao komunističku stvar“, *Naši dani*, February 2, 1990, 5.

⁷ One of the expressions of this tiredness and oversaturation was the public media protest by the youth against the teaching of Marxism at the faculties because of "incompatibility with reality, lack of dialogue, dogmatic approach", and in that name it was stated that Marx "is a historical figure to be forgotten as soon as possible." „Akcija No. 1: Spalimo loše udžbenike“, „Valterovo« ispitivanje javnog mnjenja“, *Valter*, February 24, 1989, 9. The cover page of the same issue of *Valter* portrayed a man's head with a hammer and sickle stuck into it with inscription above: "Everyone has the right to freedom of thought and expression"; Ironical reference to false ideological content and false depiction of reality in textbooks was also present in *Naši dani*. On the inside of the April 15, 1988 issue cover, under the heading "DRESSAGE", there was a paragraph from the elementary school 3rd grade textbook for social and natural studies on "1st of May - Labor Day", which read: "(...) Employees and workers in our country now have all the rights and manage their own work organizations. The longgone wish of the workers has come true – 'Factories for workers and land for the peasants!' (...)" ; Also see: „DRESURA Radnička su prava pregolema“, *Naši dani*, January 22, 1988, the inner cover page. Above the quoted paragraph from 2nd year of Economic Faculty textbook – Momir Čečez, *Privredni sistem i privredni razvoj Jugoslavije* (Sarajevo: Svjetlost, 1984) – which theoretically built the image of nonexistent reality, there was a caricature of a man falling into the black hole of THEORY.

⁸ Inside of the cover of *Naši dani*, October 14, 1988. there is text "The message to the youth of Yugoslavia" by

false ideological image of social reality being revealed in the marginalization and poverty of the so-called *ruling* (working) *class*.⁹ Nevertheless, journalists of the Bosnian youth press were socialized on the ideas of the socialist concept of Bosnian multinational society with all its specificities, and this, in the time of overthrowing the hegemonic ideology and re-examining its symbols through revisions of meanings and official narrative, greatly defined the stance of the youth press towards the sublimating symbolic strongholds of socialist Yugoslavia, primarily towards Tito.¹⁰

the Presidency of the Republic conference of LSY B&H: "In the moment of history in making, concerned about the destiny of Yugoslavia, we address the youth of our country: Going to school has become futile, because getting a job after graduation is the most beautiful, but for many, unattainable dream... having your own roof over your head borders with the unreachable ... starting a family today is courageous... and all that together makes life. We want a life worthy of a man, we will not fight for it with slogans, fancy speeches and 'street promenades'. We will not even fight for it by swearing to the working class from comfortable armchairs and luxurious villas. And that's why, you the worker, and you the student, and you the young man, speak up! (...) about everything you wish to change. (...) Your organization needs such a person (...) in the battles for a school, for a workplace, for a roof over your head, for your family, for life, for Yugoslavia.", "Poruka mladima Jugoslavije", *Naši dani*, October 14, 1988.

⁹ The divergence of the ruling ideology and social reality was in a peculiar way portrayed through the column of *Naši Dani*, ironically titled "Inserts from the life of the ruling class". With photographs and texts it showed gloomy everyday life of the poor, as well as the difficult living conditions of the *working class* and various groups on the social margins: "Spavaonica na kraju grada", *Naši dani*, January 22, 1988; Mustafa Topčagić, „Kost u grlu“, *Naši dani*, February 5, 1988; Veso Đorem, Juso Prelo, "Ugalj zvani čežnja", *Naši dani*, April 17, 1987, 10; Juso Prelo, "Stanovi puni kiše", *Naši dani*, March 4, 1988, 22, 23. All of these texts were dedicated to the miserable conditions that prevailed in the workers' home in Sarajevo; users of the Red Cross kitchen; the hard life of hired workers; slum housing ghettos in the city center where the *working class* – retired, socially disadvantaged people – lived, located in the immediate vicinity of institutions of authority and power, etc. In contrast to these pictures of society, there were also those dedicated to the criticism of the so-called *red bourgeoisie* in Bosnia and Herzegovina and their socially privileged way of life: Mirjana Pobrić, "110 ruža za druga Branka", *Naši dani*, December 9, 1988, 6-8. The text was a criticism addressing Branko Mikulić, at that time federal Prime Minister, and the authorities at local level in Bosnia who had declared the construction of his "copper villa" in the center of Sarajevo to be of "social interest". It was emphasized that for the price of constructing such *functionary's castle*, a purchase of thirty average Yugoslav apartments of 50 sqm could be made.

¹⁰ The Bosnian youth press, following the footsteps of the youth press models in politically and culturally dominant urban centers of SFRY, at the end of the 1980s, questioned the opinion of the youth on the relay race (ceremony on the occasion of the Youth Day), the Party, and to a lesser extent on the Yugoslav National Army, noting that certain rituals had been overcome and that the stance towards the key institutions of the Yugoslav unity had been derogated: Snježana Mulić, Mustafa Topčagić, Adisa Busuladžić, "Štafeta da ili ne, hvala!", "Nemam ništa protiv ali nisam ni za (Anketa)", *Naši dani*, January 22, 1988, 6, 7; Manojlo Tomić, "SK i mladi"; Karim Zaimović, "(Ne) računajte na nas (Anketa)", *Naši dani*, March 18, 1988, 14, 15; Bojan Miroslavljev, "Neko je rekao bauk (Naša tema: mladi i JNA)", *Naši dani*, March 4, 1988, 6-9; The personality of Tito, on the other hand, at least in the Bosnian youth press, and as far as journalistic articles were concerned, was spared of the sharp ideological review; but quite the contrary, the ideological origins of the discursive attacks of Serbian nationalists on Tito since the beginning of the 1980s were critically questioned: Vlastimir Mijović, "Od kulta do blata (Feljton »Naših dana«: Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza Tita (I))", *Naši dani*, February 17, 1989, 28-33; Vlastimir Mijović, "Izlivi mržnje i kičasta obogotvorenja (Feljton »Naših dana«: Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza Tita Od kulta do blata (II))", *Naši dani*, March 3, 1989, 28-31; Vlastimir Mijović, "Srpsko pitanje (Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza Tita Od kulta do blata (III))", *Naši dani*, March

For all the aforementioned claims, hereinafter I shall provide narrative elaboration and argumentation based on sources, aiming to detect different types of controversies, or even better, discursive layers of interaction within the *communication circuit*¹¹ which included the Bosnian youth press and the press of other republics of the Socialist Yugoslavia, especially those in the so called *Serbocroatian cultural area*,¹² along with Bosnian and Yugoslav *imagined* society, or more precisely, the national societies that were being created at the end of 1980s on the basis of new, but in fact the old, and as shown by the cultural discussions during the socialist Yugoslavia, structural ideological foundations.¹³ It should be noted that the theoretical premise with which I started the analysis of the Bosnian youth press is that media do not reflect but rather discursively produce social reality and the *social relational context*,¹⁴ and that the media space in socialist Yugoslavia, especially since the 1970s, was characterized by a strong and tense interaction of republican socio-political realities, produced by republican press, closely linked to the republican centers of political power and shaped in mutual conditioning. Also, it is important to stress that the Bosnian youth press in its democratizing and pluralistic conception was neither original nor new, but followed the models of printed (youth) media in Zagreb, Ljubljana, Bel-

31, 1989, 34-37; »Valterova« grupa za ispitivanje javnog mnijenja, "Između krajnosti (Ispitivanje javnog mnijenja: Tito – 9 godina poslije)", *Valter*, May 5, 1989, 11; Brought on pages 12-13 of the same issue of *Valter* was a "poster" of Tito in his general's uniform with his left fist raised in a display of unimpaired authority. The poem *Requiem* by Đorđe Balašević, famous Yugoslav songwriter, created at the moment of the collapse of one political system and creation of another, and the new symbols and discursive meanings to which the author cannot and does not want to adapt was printed over Tito's photo; Predrag Matvejević, "Ono što doista vrijedi oni ne mogu obezvrjediti (Odlomci iz jednog pisma Titu)", *Valter*, May 5, 1989, 14.

- 11 On the communication circuit covering media production of messages embedded with ideas and meanings, their circulation, distribution, "consumption" by recipients and reproduction as evidence that the sent message has become part of social consciousness and practice, all of which, as Hall notes, builds a "complex structure of dominance", see: Hol (2013: 7, 8, 11).
- 12 The so called Serbo-Croatian cultural area, encompassing the republics of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Serbia, and Croatia, was primarily defined by the boundaries of the Serbo-Croatian language/literature, a designation that carried connotations of cultural colonialism for Bosnia and Herzegovina and Montenegro, whose distinctive cultural identities remained unrecognized within this discursive and cultural concept.
- 13 As cultural debates – which intensified as a form of resistance with the decentralization of socialist Yugoslavia and the attempt to affirm the republican entities as socially, culturally and economically integrated – show, national prejudices and stereotypes of the traditional national ideologies were not overcome in socialism. In this context, there was also resistance toward the defining of the Bosnian, including Bosniak, culture, language, and literature as artificial constructs, and the image of Bosnia and Herzegovina as a national, Serbian and Croatian historical and cultural area was disseminated through the public discourse of cultural intellectuals. (Veladžić 2021).
- 14 On the media that reinforced hegemonic cultural beliefs and created a social relational context as "situations where individuals define themselves in relation to others in order to actively engage in developmental social processes", see: Moranjak-Bamburać (2007: 19).

grade,¹⁵ and that the ideological motive of democratization conception was not the same in those centers, which is precisely the key controversy of the entire process.

The sources used for the reconstruction of the defined theme were three magazines published by the institutionalized socialist youth in Bosnia and Herzegovina – *Naši dani*, *Valter* and *Književna revija*. *Naši dani*, the paper of the LSY B&H, whose concept was “determined by the philosophy and spirit of the student revolt”, played a significant role during the student riots in Sarajevo in 1968.¹⁶ The magazine reached its peak, in terms of accomplishing the aforementioned conception, circulation and influence on Bosnian society, at the twilight of the socialist *avant-garde*, at the end of the 1980s.¹⁷ *Valter* was also a biweekly magazine, launched in 1988 by students of the Faculty of Political Sciences under the mentorship and sponsorship of then Dean of the Faculty, Gajo Sekulić, and Professor Nenad Kecmanović.¹⁸ The founder and publisher of *Književna revija* was the Republic Conference of Literary Youth, and the editor-in-chief since 1988 was the writer Zilhad Ključanin. Behind the so-

¹⁵ Senad Avdić, the editor of the Belgrade's *Mladost* and collaborator of *Naši dani* at the end of 1980s, in the series on Bosnian journalism, speaks about *Naši dani* at the beginning of 1980s as a *gray, uncreative, bureaucratic-official and party newsletter*, and how for young Bosnian journalists the Slovenian *Mladina* and especially the Zagreb's *Polet* were conceptual role models against which a “slightly larger inferiority complex was felt” (Historija BH novinarstva: Senad Avdić 1.dio - 12. 03. 2023. (youtube.com), accessed June 16, 2024).

¹⁶ That assessment was given by Stevan Tontić, the writer and, in 1968, the editor-in-chief of *Naši dani*, in an interview with the paper, in January 1989. Tihomir Loza, “Da nas ne pojede stid i da se ne ošugamo”, *Naši dani*, January 20, 1989, 10-13. On the topic of *Naši dani* in the second half of 1960s and their ban in 1969 also see: Midhat Ajanović, “Naše su vještice od krvi i mesa (Intervju: Abdulah Sidran)”, *Naši dani*, December 23, 1988, 30-33; (Kontić 2022: 46).

¹⁷ From November 1987, therefore immediately following the Agrokomerc scandal, a new series of *Naši dani* was beginning to be published (*Naši dani*, November 6, 1987) and the paper took on a new visual form and was profiled by the editors as a serious political media that was no longer primarily dedicated to the depiction of student life and student issues. At the beginning of 1989, on the wave of the so-called democratization, *Dani* was renamed in an independent paper and was finally shut down in 1991.

¹⁸ Interview with Neven Andelić, realized on May 14, 2024 in Sarajevo, the interview record is in the archive of the author. For the sake of the attempt to better understand the conceptual differences between the analyzed youth media, we should also mention the indicative claims in *Naši dani* that Gajo Sekulić, professor of Marxism and the Dean of the Faculty of Political Sciences in Sarajevo, and later president of the Sarajevo branch of Yugoslav Democratic Initiative Association (UJDI), and Nenad Kecmanović, first a professor at Faculty of Political Sciences and later Rector at the University of Sarajevo, for whom it was written to be of “unitarian or even Greater Serbian” orientation, tailor the magazine's concept and actually even write *Valter*. Tihomir Loza, “Šta je šta i... ko je ko u BiH”, *Naši dani*, February 16 1990, 15, 16. *Valter* responded to those claims with counter-accusations about *Naši dani* as a media of the CC LC B&H. Jasmin Duraković, “Ko je ko u sarajevskoj mahali”, *Valter*, February 24, 1990, 6; Editors in chief of *Valter* were Rasim Kadić, the head of the LSY B&H, and Enver Čaušević, who came from Belgrade at the end of 1980s and took over editing. At the end of 1989 Čaušević claimed in *Mladina* that Sekulić and Kecmanović belong to the “different branch of the Serb lobby sitting at the University of Sarajevo”. Tihomir Loza, “Svijetom još uvijek vladaju banditi (Interview: Gajo Sekulić), *Naši dani*, January 5, 1990, 10-13. In 1989 *Valter* grew into the University of Sarajevo Student paper with editor Goran Todorović. In November 1990 it became the magazine of independent journalists.

cialist youth press in Bosnia and Herzegovina stood the urban youth who, as the former journalist of *Valter*, Neven Anđelić, pointed out to me in the interview, did not have a full idea of the complex social and ideological stratification of the society which it addressed. On the other hand, the former editor of *Naši dani*, Fahrudin Đapo, asserted, thus creating a type of differentiation, that young journalists of different social origins stood behind *Dani* and *Valter*; meaning mostly working-class children were behind *Dani*, while *Valter*, as he noted, was written by the youth of social and political elites of the City.¹⁹

The most notable monographs regarding the subject of the youth press in socialist Yugoslavia, (alternative) youth movements and (sub)culture were written by Marko Zubak²⁰ and Ljubica Spaskovska.²¹ As a part of the Educational and Scientific Program, Radiotelevision of Serbia recorded a series titled *Youth Press in Yugoslavia*, in which the Bosnian youth press was mentioned only once.²² The series of the Radiotelevision of Bosnia and Herzegovina on Bosnian journalism, in which conversations were recorded with the protagonists of the youth press and which is much more strongly focused on the circumstances in that Republic but less on the topic of the youth press, was still helpful for achieving a deeper understanding of the historical time of the 1980s where, despite the economic depression and growing political crisis, the alternative youth cultural and media scene flourished.²³ In fact, that series, together with the interviews I conducted²⁴, led me to the fact – which perhaps I had overlooked due to the intensity of criticism in the youth press directed at the Bosnian political and party elite – of the complete networking of journalists and collaborators

¹⁹ Interview with Neven Anđelić; Interview with Fahrudin Đapo, realized on May 12, 2024 in Sarajevo, the interview record is in the archive of the author.

²⁰ Zubak (2018). This book is dealing with the Yugoslav youth movement during slightly earlier period, ending in 1980, when, in the true sense of the word, the depth of Yugoslav crisis was actually revealed. Unfortunately, I have not been able to find it.

²¹ Spaskovska (2020). For the needs of this paper I used the manuscript of a PhD dissertation by Spaskovska (2014).

²² Episodes 3, 4 and 5 are relevant for the period and the topic in focus of this paper. Bosnian youth press was mentioned in the context of the exchange of journalistic contributions between the youth press in Yugoslavia in the 1980s. In addition, Ljubica Spaskovska mentions in these series Vlastimir Mijović, one of the most prominent journalists of *Naši dani* and his flammable editing of Belgrade's *Mladost* (Omladinska štampa u Jugoslaviji, 3. emisija (youtube.com); Omladinska štampa u Jugoslaviji, 4. emisija (youtube.com); Omladinska štampa u Jugoslaviji, 5. emisija (youtube.com)).

²³ Historija BH novinarstva - Boro Kontić, 26.02.2023. (youtube.com); Historija bh. novinarstva: Fahrudin Đapo - 01.10.2023. (youtube.com); Historija BH novinarstva: Senad Avdić 1.dio - 12.03.2023. (youtube.com).

²⁴ Interview with Fahrudin Đapo. Fahrudin Đapo was a member of the steady journalism team of *Naši dani* in the 1980s, and from November 1989 (*Naši dani*, November 10, 1989) until October 1990 (*Naši dani*, October 12, 1990) was the editor in chief of the magazine. Interview with Neven Anđelić.

of the youth press in Bosnia and Herzegovina with the structures of socio-political power in the Republic which were not ideologically homogenous, from the university professors who intellectually raised those young journalists, to the politicians, especially the younger generation, who were their sponsors.

2. "OUR GOAL: TO MAKE PUBLIC ONE INCREASINGLY LOUD, BUT »UNOFFICIAL POLYPHONY«"²⁵

In February 1989 *Naši dani* published an interview with Džemaludin Latić, Bosnian writer, accused, convicted and imprisoned in 1983 throughout and following the Sarajevo trial, together with Alija Izetbegović and other members of the so-called Young-Muslims group that in 1990 formed the dominant core of the Bosniak national party, the Party of Democratic Action (SDA).²⁶ As stated in the text, Latić was released from prison in July 1986 after his sentence was reduced from 6.5 to 3.5 years under the "pressure of our and foreign democratic public", while the reason for the interview with *Dani* was "a recent decision" of the Presidency of the SFRY to amnesty the convicts punished under the hated Article 133 paragraph 1 of the Criminal Code of the SFRY.²⁷ Thus, Džemaludin Latić²⁸ gained the opportunity in early 1989 to tell the

²⁵ This subtitle was a response of the editorial board of *Naši dani* to the reactions of Rizah Hadžić and Amir Salihagić to the interview published in this magazine with Džemaludin Latić, Bosnian poet convicted in 1983 and the Sarajevo trial. Hadžić and Salihagić were at the time performing duties of the Chairman of the Grand Criminal Panel of the District Court and of the Senior Public Prosecutor. Rizah Hadžić, "To je bilo uobičajeno..."; Viši javni tužilac, Amir Salihagić, "Pismo javnog tužioca", *Naši Dani*, February 17, 1989, 13. The reaction by Hadžić represented a denial of claims made by Latić that Sarajevo process was a politically staged, and Salihagić asked the Council of *Dani* to consider the interview with Latić, because, according to him, it was an "editorial failure which causes harmful consequences and creates doubts among readers and calls into question the regularity of the functioning of judicial bodies." All in all, even at the times of accelerated deterioration of the system and democratization, the power structures in Bosnia and Herzegovina still followed the old patterns of behavior – denial, intimidation and prohibitions.

²⁶ Midhat Ajanović, Tihomir Loza, "Vjernici nisu fundamentalisti" (Intervju: Džemaludin Latić), *Naši dani*, February 3, 1990, 38-43. In the verdict to twelve intellectuals from Sarajevo, and more specifically, in its part that referred to Latić, was stated: "The accused Džemal Latić (...) with his speech before the witnesses (...) encouraged and strengthened their belief about the need to undertake hostile activity through the request that Islam should not only be treated as a religion, but to be practiced and carried out in life as a form of politics, economics, science and some kind of revolution, whereby he advocated the need to Islamize Bosnia and Herzegovina by bringing in the original Islam, while by claiming that imams must first be preachers and then the striking force of the revolution, he also advocated an open "jihad" toward a changing social and political conditions in the country." *Presuda*, Okružni sud u Sarajevu, Broj K: 212/83, Sarajevo, August 20, 1983, 175. I thank to my colleague, dr. Edin Omerčić, who allowed me access to this document.

²⁷ *The regime of truth* in socialist Yugoslavia, produced and supported by discursive knowledge, used the legislation to protect itself from ideological and political enemies, as well as from the different, and freedom of opinion. In that sense, Art. 133, Par. 1 of the Criminal Code of the SFRY (the so-called *Verbal Delict*), incorporated into the legislation of the federal units, was particularly functional: "Whoever, by writing, with a leaflet, drawing

public his side of the story, to assert that the trial in which he was convicted was rigged, to express his opinion about the socialist regime and its key political and “intellectual” protagonists in Bosnia and Herzegovina, to highlight the brave individuals who raised their voices “in the times of darkness”, and to promote his ideological stands and desirable conceptions of future Bosnian and Yugoslav society.²⁹ In short, to begin his legitimation as a victim within the emerging Bosniak culture of remembrance and the Bosnian public and political space, along with his ideological and political affirmation.

or in any other way, calls or incites the overthrow of the government of the working class and working people, to the unconstitutional change of the socialist self-governing social order, to the breaking of the brotherhood and unity and equality of peoples and nationalities, to the overthrow of the organs of social self-management and government or their executive bodies, to resistance to the decisions of competent authorities and self-management that are of importance for the protection and development of socialist self-governing relations, the security or defense of the country, or maliciously and untruthfully portrays the socio-political conditions in the country, shall be punished by imprisonment from one to ten years” (Tompson 2000: 10). Therefore, initiation of the process of transformation of discursive knowledge that legitimized the Yugoslav socialist regime and which started in Ljubljana and Belgrade on different ideological foundations, was followed, from the beginning and throughout the 1980s, by the struggle of democrats and “democrats”, along with the press, against this legislative guardian of the discursive order. On the front page of *Naši dani* of February 19, 1988 issue, there was an announcement of the text “Article 133 of the Criminal Code: Is thinking dangerous?”, and, within the issue, the text of Radmilo Milovanović under the provocative title “I think, therefore I hang”. As an introduction to the topic, there was a quote from Rosa Luxemburg: “Freedom is right only if it is the freedom for those who think differently”, and a question: “Does Article 133 of the Criminal Code of the SFRY allow such freedom?”

²⁸ About the same time Latić took over the editorship of *Preporod*, the newspaper of the Islamic community, which he transformed into a discursive platform for national homogenization of Bosniaks, and later launched *Muslimanski glas* and *Ljiljan*, as ideological apparatuses of the Party of Democratic Action (SDA). Through these papers the propaganda efforts of creating the exclusive, national Bosniak society in Bosnia and Herzegovina continued in the early 1990s. More on this see in: S. Veladžić (2009).

²⁹ In his interview, Latić stated that the process “deeply compromises both our judicial system and its alleged mentors, including a good number of Yugoslav and especially Bosnian intellectuals,” and that it represents “the culmination of aggressively atheistic hatred towards everything that is religious, in this case Islamic.” He also spoke about the terrible pressure and violence that members of the State Security Service (SDB) exerted on the witnesses. In fact, already at that time, the youth press published testimonies of individuals who were forced by the SDB to give ordered court statements against the accused ones. Sead Seljubac (Gornja Tuzla), “Vuk samotnjak (Sjećanja na 1983. godinu)”, *Valter*, March 24, 1989, 14; Latić also asserted about Bosnian political protagonists and their manner of safekeeping Republic peace and stability: “They believe that peace in our multinational and multiconfessional Republic (...) can only be maintained if the religious factor is suppressed and if our other differences are suppressed.” He then continued to explain the essence of *Islamic fundamentalism*, trying to respond to what he considered to be unfounded prejudices against Islam and Muslims, and he spoke about Bosnian Muslims (Bosniaks) as an “authentically Slavic people”, representing a minority, geographically and politically separated from the rest of the Islamic world. Finally, he expressed his anticipation of a desirable society that he would later, at the peak of the so-called democratization process, shape into the concept of the so-called *natural social and political order*: “(...) I believe in the coexistence of different confessions and humane atheism in B&H and beyond. Such a course would not lead Yugoslavia to a new Lebanon, as they often scare us, nor would it lead to anti-communism, but to a reality in which our differences would be lived naturally and without trauma and only thus enable the strong roots for the Yugoslav unity.” Ajanović, Loza, “Vjernici nisu fundamentalisti”, 43.

Latić was not the only victim of the Bosnian socialist regime who in the late 1980s obtained the opportunity to give his assessment of the declining socio-political and ideological system and thereby contribute to its delegitimization and discredit, and ultimately its disintegration. On the contrary, there was a whole gallery of public figures marching through the Yugoslav, i.e. Bosnian youth press, during and especially at the end 1980s, differently positioned in the crumbling structure of socio-political power, with different ideological stands and views on socialist period, but also on the growing ethno-national paradigm, who offered their interpretations of crisis reality through interviews.³⁰

³⁰ *Dani* and *Valter* brought interviews with: **1. representatives of the political authorities that they severely criticized:** Radmilo Milanović, Zoran O. Milanović, "Branko Mikulić: Kako sam »vladao Bosnom« I", *Naši dani*, June 23, 1989, 36-39; Radmilo Milanović, „Branko Mikulić: Kako sam »vladao Bosnom« II", *Naši dani*, July 7, 1989, 28-31; Zoran O. Milanović, Fahrudin Đapo, "Ja se ne stidim" (Intervju: Edina Rešidović, predsjednica RKSSRNBiH), *Naši dani*, June 24, 1988, 10-13. (During the Sarajevo trial in 1983, the most familiar staged process in socialist Bosnia, Rešidović held the position of Public Prosecutor.); **2. with intellectuals who criticized the political powerful, but also those who along with criticism of the alienated and bureaucratized centers of the Republic power, called for national unification** – Nerzuk Ćurak, "Sloboda je potreba duše (Intervju: Mirko Kovač)", *Valter*, January 12, 1990, 20, 21; Srđan Kisić, "Ja sam malo drukčiji Srbin (Intervju: Bogdan Bogdanović)", *Valter*, December 15, 1989, 4-5, 20-21; Dejan Mastilović, Saša Leskovac, "Don Kihot sa Legijom časti (Intervju: Predrag Matvejević)", *Valter*, March 24, 1989, 4-5; **3. with the representatives of cultural intelligentsia that, in the context of the system crisis, was undergoing a radical ideological transformation and asserted itself as the creator of a new knowledge about the past and present of the national collective** – Saša Adam, Marko D. Kosijer, "Njogoš je jeretik (Intervju: Vuk Drašković)", *Valter*, April 7, 1989, 12-14; Mensur Čamo, "Da, ja sam četnički vojvoda (Intervju: Vojislav Šešelj)", *Naši dani*, February 16, 1990, 29-31; **4. with representatives of the new left that was turning to the right:** Dejan Mastilović, Goran Todorović, "Kritika nije napad (Intervju: Ljuba Tadić, filozof)", *Valter*, March 24, 1989, 16-17; **5. with representatives of political emigration:** Fahrudin Đapo, Tihomir Loza, "Ustaše su me osudile na smrt (Intervju: Adil Zulfikarpašić I)", *Naši dani*, March 16, 1990, 6-11; Fahrudin Đapo, Tihomir Loza, "Svi bosanski apsurdni (Intervju: Adil Zulfikarpašić II)", *Naši dani*, March 30, 1990, 6-11; **6. with the victims of Bosnian socialism who at the end of the 1980s underwent a process of rehabilitation and also of the political legitimation:** Nadežda Gaće, "Montirani proces (Intervju: Alija Izetbegović)", *Valter*, December 15, 1989, 10-12; **7. with the victims of the Milošević anti-bureaucratic revolution:** Svetlan Vasović, Igor Mekina, "Nadira Vlasi (Intervju)", *Naši dani*, November 24, 1989, 22-25; **8. with controversial and less controversial protagonists of the Yugoslav and Bosnian cultural scene:** Midhat Ajanović, Fahrudin Đapo, "Nisam se nikom prodao (Intervju: Emir Kusturica)", *Naši dani*, September 15, 1989, 10-13; **9. with editors of youth magazines in Yugoslavia who were on the front line of the struggle for democratization and questioning the symbols, values, institutions and authority of the socialist system:** M. Tomić, F. Đapo, "Nismo povezani s emigracijom (Razgovor: Robert Botteri, glavni urednik *Mladine*)", *Naši dani*, April 1, 1988, 19-21; **10. with the first ladies of the deceased red monarchs:** Senad Hadžifežević, "Kardelj je ostao neshvaćen (Intervju: Pepca Kardelj)", *Naši dani*, February 3, 1989, 8-10; Velizar Zečević, "Jovanka Broz (Intervju)", *Naši dani*, January 20, 1989, 30-35, etc. It is important to note that, in the late 1980s, the same public and political figures and their stories and interpretations were presented in the various Republics' media. It seems that the readers recognized the interpretative Rashomon that flooded the pages of the youth press in Bosnia and Herzegovina at the end of the 1980s as democratic value. At the beginning of 1990, in the column "Reactions" of *Dani*, a reader from Sarajevo wrote: "(...) I would like to pay tribute to "Naši dani" (...) Nowhere else (...) can one read so many diametrically opposed opinions, and still manage to masterfully "get through" one's thought (...) humane and democratic (...) there are very few of those who were ready to face the real

However, I want to pay special attention to one discursive line which dominated in that *polyphony*, and was created by intellectuals, mostly writers (or their loved ones), and professors of social sciences and humanities, who, as they claimed, under the pressure of *dogmatic* and *bureaucratic* political structures and their repression, left Bosnia and Herzegovina and, indignant, went to live and work in other republic and cultural centers, continuing to publicly and intensively produce a (stigmatic) picture of the socialist reality in Bosnia. For example, Darka Selimović, the wife of the late writer Meša Selimović – on the basis of whose literary work the structure of modern and until 1970s formally non-existent Bosniak literature was narratively built, but who nationally declared himself to be Serb, and who in the early 1970s, due to a series of inconveniences, as he claimed, had to leave Sarajevo and move to Belgrade – on several occasions spoke in this manner for the youth press. By naming individuals, Darka Selimović spoke about the ideological rigidity of the representatives of the Bosnian party and political leadership, who enjoyed privileges and entitlements and were not obliged by the social norms they were imposing on the rest of the society; about their control over individual and public speech; intrusion of privacy; disciplining and marginalizing those who did not blindly follow Party directives and who dared to challenge established *truth*; and about denying formally recognized right to national self-determination.³¹ In short, Bosnian and Sarajevo cultural environment was described as a dictatorial dominion of the *powerful*³² who created an in-

problems of real people in these territories (...) to define them with inexorable precision (...) propose action or at least "make us think". "Naši dani" set themselves such a task (...). Dragan Milović, Sarajevo, "Bosna zaslužuje više", *Naši dani*, March 2, 1990, 35.

³¹ Radmilo Milovanović, "Zašto je Meša morao otići (Monovju: Darka Selimović)", *Naši Dani*, February 17, 1989, 18-20; Zehrudin Isaković, Nerzuk Ćurak, "Muslimani su najbolji muževi (Intervju: Darka Selimović)", *Valter*, November 3, 1989, 22; *Književna revija* in January 1989 published "Unanswered letters" that Meša Selimović at the beginning of 1970s sent to the various levels of authorities in Bosnia, Croatia, Serbia, Yugoslavia, and to media representatives. In these letters he was informing about the campaign being carried out against him by CL of B&H, because he declared himself to be Serb by nationality, because he was a member of the Serbian Literary Cooperative, which was slandered for cooperation with emigration, and because he allegedly refused to receive mail from the CC LC B&H at his private address. Also, it was due to the fact that he agreed to be included in Serbian national anthologies. Due to all of this, the TV educational programme, of which he was the editor and which he recorded at the invitation of TV Zagreb, was removed from the broadcast program because, allegedly, TV Sarajevo threatened to disconnect itself from the joint Yugoslav network.

³² Darka, noting that the entire campaign against Meša originated from Branko Mikulić, but "that he worked perfidiously and left no traces", asserted: "They (...) often behaved like some kind of emperors, kings (...) as if they lived in a pure medieval feudal system." Milovanović, "Zašto je Meša morao otići", 20. All of the above, and more, was mentioned by writer Stevan Tontić in an interview with *Dani*: "They could not forgive Selimović for going to Belgrade and declaring to belong to the Serbian national literature at the time of affirming the national individuality of Muslims. (...) Thus, those "in charge" reduced this city down to the level of a second-rate center, to a province which, despite everything, it was not. Many intellectuals were suspected, (...) even interrogated, they were obstructed. (...) the fiercest and nastiest things happened here, and we must finally talk about it, because shame will devour us (...) Firm-handed politics thus caused great damage to this city, and cast

tolerant and unfriendly environment for free-thinking intellectuals, thus forcing them to leave. The same way – on his *case*, Bosnian political climate and his departure, coupled with his and the effort of *non-conformist intellectuals* to take off the mortgage of dogmatism from Bosnia, spoke Esad Ćimić, professor of sociology of religion, in *Naši dani* in April 1989.³³

The blade of his criticism was particularly directed at the intellectuals that served the dogmatic system in Bosnia and Herzegovina – the “tail benders”, “panderers”, “pathologized forms of conformism” – and the fact that the “rigidity of politics” in the Republic, along with the “distrust towards the thinking individuals, prevention of everything innovative, creative” was “shrouded in the draperies of a simulated socialist democracy” under which flourished bureaucratic methods, at the base of which lay an “insatiable desire for authority and power” and its maintenance.³⁴ It should be

a stain on it throughout the country. Many of us have washed it off on many occasions, sometimes even not wanting to admit the true state of affairs and rejecting the labels of *Karakazan* and *Dark vilayet*.” Loza, “Da nas ne pojede stid”, 11-12. It is important to note that Mladen Oljača, Bosnian writer, revolutionary, and once a critic of every nationalism, at the beginning of 1989, carried away by the *anti-bureaucratic revolution and the happening of the people*, in *Duga* harshly criticized the *power-holders* in Bosnia and Herzegovina, Mikulić, Pozderac, Ištuk, as “little Napoleons” who “refuse to accept dialogue, an opposing thought, a different position, another approach, another argument, especially resistance.” Ivan Miladinović, “Lijeva, nanu li mu njegovu (Intervju: Mladen Oljača)”, *Duga*, April 29 – May 5, 1989, 16-19, 71.

³³ “The intellectuals who wished to change something (...) to remove from Bosnia the mortgage of being dogmatic (...) that it does not have its intellectual potential (...) were prevented: by grace or by force. (...) We were constantly troubled by the problem of why the gifted people who were sprout, born and formed here (...) leave their homeland. There are, we thought, some obstacles that are inherent to this environment and narrow down the creative expression, take away intellectual and moral support, create a cultural climate of certain discomfort for all those who want and can spiritually enrich the environment. (...) As soon as one was different – in attitude, behavior, reasoning – many politically oriented people assessed you as dangerous.” And that assessment, noted Ćimić, very quickly led to endangering the existence of a “problematic” intellectuals. Fahrudin Đapo, “Esad Ćimić (Intervju)”, *Naši dani*, April 14, 1989, 28-31; Fahrudin Đapo, “Da pravda bude silna a sila pravična (Intervju: Esad Ćimić II)”, *Naši dani*, April 28, 1989, 28-33. In the 1960s, as the editor of *Odjek*, Journal of Arts, Science and Social Affairs, Ćimić opened up sensitive issues and let controversial texts be published through that paper. His final split with the Bosnian political establishment came when he publicly opposed the official policy of national recognition of Muslims and opened possibilities of different theoretical approaches to that *phenomena*. With the political and “intellectual” creators of his case and the described socio-political climate in Bosnia Ćimić dealt through his book (Ćimić 1981).

³⁴ Đapo, “Ćimić I”, 31; The same attitude toward representatives of the *middle* generation of Bosnian politicians lead by Mikulić – Hamdija Pozderac, Hasan Grabčanović, Hrvoje Ištuk, Todo Kurtović, and others – was also announced by Osman Karabegović, revolutionary and partisan, member of the older generation of Bosnian politicians who, together with Avdo Humo, Hajro Kapetanović and Ćedo Kapor, ended as the political case in 1972: “What caused the misunderstanding? Well, because of the functions and armchairs that they got a hold of and grabbed onto ever so tightly thinking (...) that they are theirs until the end of times. They took every criticism personally, as an attack on them, instead of being a warning for failings in their work. (...) At that time, the political bureaucracy had tremendous power. Authority and power were shared in the cabinets in closed and narrow circles of people, many of whom were, to say the least, strange, vain and dangerous in case anyone crossed their path in any way.” Radmilo Milanović, Fahrudin Đapo, “Nisu me uspjeli slomiti (Intervju: Osman Karabegović)”, *Naši dani*, November 25, 16-17; Writer Mladen Oljača initiated a “polemical discussion”

noted that back in the fall of 1988, the editorial board of *Književna revija* devoted an entire issue to the topic of “Bosnian cultural migrations” opened with the poem by Aleksa Šantić “Stay here (Ostajte ovde)”, as well as recalling the same discussion that, at the initiative of Ćimić as the editor of *Odjek*, was held in 1965, which all directly indicated the structural character of the disputes on cultural migrations from Bosnia and Herzegovina, which, as a specific type of its contestation, began approximately at the same time when the *Bosnian* socio-cultural policy was conceived.³⁵ Although this featured article, as was noted, aimed to establish a civilized dialogue between “migrants” and “our cultural environment”, still the text “Migrated tradition”, signed by the editorial board and collaborators, made a differentiation among the intellectuals and *cultural workers* that in previous decades had left Bosnia and Sarajevo. From such categorization, which revealed a type of critical opinion of the youth press about the phenomenon of the Bosnian cultural migration and the fame that was built around it, I single out those cultural creators who, according to the editors, due to their own “unsettled spirituality” forced a conflict with their surroundings and therefore their attitude towards it was extremely negative and was characterized by “inventing the common spirit of the environment”, or its fierce stigmatization.³⁶

on the case of the mentioned four at the 18th, 19th and 21st session of the Central Committee of the B&H Communist League, and ultimately that body tasked its Presidency with preparing a proposal of their stands on the events of 1972, which ultimately, in September 1989, resulted in the recognition of a mistake – “there was no reason to impose measures of ideological and political responsibility and remove individuals from political life”. ABiH, CK SKBiH, “Predsjedništvo CK SKBiH, Prijedlog stavova o pokrenutim pitanjima koje se tiču događaja iz 1972. godine”, September, 1989 (undedited archival materials); The entire process was followed by the pressure from the media, including the youth press, which wrote about the case, building a negative image of the Bosnian political leadership led by Mikulić. Radmilo Milanović, Fahrudin Đapo, “Kritika uzurpatorske politike (Jesen ’72. u Bosni I)”, *Naši dani*, November 11, 1988, 14-17; Radmilo Milanović, Fahrudin Đapo, “CK je zbio redove (Jesen ’72. u Bosni II)”, *Naši dani*, November 25, 14-15. Čedo Kapor spoke in *Duga* about the campaign against him in 1972, during which persons of *suspicious origin* were used – the descendants of *Chetniks* and *Ustashas*, who tried proving themselves to the authorities. In his interview he gave support to Milošević and his “democratic and revolutionary” political orientation and his efforts to “constitute the Republic of Serbia”. Zoran Marković, “Teško je biti na stazi slonova (Intervju: Čedo Kapor)”, *Duga*, January 7 – January 20, 1989, 32-34.

³⁵ The public discussion on the topic “Sarajevo cultural climate. Problem or mystification” was in 1965 encouraged by the editorial board of *Odjek*, and then, in cooperation with the Commission for Ideological Issues and Cultural-Educational Work of the Main Board of the Socialist Union of Working People B&H, on November 26, 1965, a discussion on the topic “Cultural situation of Sarajevo” was held with participation of representatives of the cultural and political life of Sarajevo and Bosnia and Herzegovina, as well as intellectuals who lived in the centers of other Republics in SFRY. The authorized transcript of that discussion was published in: *Odjek*, December 15, 1965, 1-15.

³⁶ In addition to this category, those “who had everything, but had to leave because of the feeling of belonging to the national motherland, thus creating a problem” were also mentioned. Uredništvo i saradnici, “Migrirana tradicija”, *Književna revija*, September - October, 1988, 1, 2. On the second to last and the last page of the paper, a list of 144 “cultural workers, migrants” who left Bosnia and Herzegovina was published.

This included the writer Vojislav Lubarda, who, due to his (historical) interpretations of the Second World War and the period of socialism in Bosnia and Herzegovina in his literary work, and because of the public polemics in which he engaged at the beginning of the 1970s with claims about the endangerment of the Serb national culture and being in the Republic, came into conflict with the Bosnian political leadership as early as the late 1960s (S. Veladžić 2016). Then there was the poet Rajko Petrov Nogo, an ambitious member of the younger literary generation that in the 1970s resolutely demanded their own positioning within the social structures of power and cultural institutions in Bosnia and Herzegovina, and in that name led disputes with older colleagues that took on connotations of national conflict (S. Veladžić 2017). Finally, there was the politologist Vojislav Šešelj, who in the first half of the 1980s became the Bosnian political “case” through his conflict with the *corrupted* socio-political power structures in the Republic and who, as some authors believe, precisely because of the manner in which he was dealt with, rapidly ideologically radicalized during the 1980s.³⁷ All three of them, along with some other representatives of the Serbian cultural intelligentsia in and from Bosnia, in the late 1980s, using the youth press of both Belgrade and Sarajevo openly attacked the social and cultural circumstances, as well as the political and intellectual elite in Bosnia, and upgraded analyzed discourse on the Republic with *Orientalisms* and *Balkanisms*³⁸, which, within the Serbian national culture of remembrance, redesigned by the new elites or the old ones in a new ideological guise and in accordance with the Svetosava ideological foundations, had a strong symbolic negative charge.

They described *Bosnia* as the land of darkness, a *karakazan*, and a place of historical hatred of various religious, and later national, groups, of horrible violence that

³⁷ About how the Šešelj case was created in Bosnia and Herzegovina in the early 1980s, but also about the stigma built over the Bosnian social and cultural environment and political elite by Nenad Kecmanović and Vojislav Šešelj in the Belgrade press, see: D. Veladžić (2015). An interesting view of Šešelj's “developmental” path as a product of the brutal (socio-political) repression he experienced in Bosnia can also be seen in: Jergović, Basara (2015).

³⁸ This is how the writer Momo Kapor spoke for *Dani* about the reasons of his *Bosnian exile*: “In the case of my voluntary exile from Sarajevo, the key role was played by the members of an (...) arrogant and primitive mentality and education. (...) a combination of feudalism and socialism (...) these are the people surrounded by their retinues, their squires (...) they have their own police officers (...) state airplanes that they use as their private (...) an enormous power which, combined with all the subtleties of the mentality of the Orient, is very dangerous (...) faced with such lack of authority, many sensitive intellectuals and artists fled the city. (...) And just like that, for years I have not been able to visit the graves of my family who perished in the last war and were buried in Sarajevo, because until now my visit was prevented by people, including even those who in 1942 worked in the NDH (The Independent State of Croatia) civil service, with the Ustashes.” Radmilo Milanović, “Zašto ne dolazim u Sarajevo (Ispovijest: Momo Kapor)”, *Naši dani*, April 29, 1988, 26, 27.

left deep traumas, primarily on the Serbian people whom they had declared a victim.³⁹ The socialist system and its protagonists, they claimed, used repression to curb that inter-ethnic hatred, which at the end of the 1980s and the decline of the system, was stronger than in the Second World War.⁴⁰ For the Bosnian political elite and its *middle generation* with Mikulić at its head, they claimed to be the patrons of Muslim/Bosniak nationalism and Bosnian cultural unitarism,⁴¹ and supporters of cultural projects that promoted individuals of suspicious ideological orientation and the past. In fact, Lubarda described the period of socialism as a period of cooperation between *Islamic*

³⁹ "The *Karakazan* of Bosnia is so deep, heavy and insurmountable that it has not yet been born (...) a writer who will have the strength to read it himself (...) The darkness of Bosnia is elusive (untouchable, insurmountable) also because its muffled call (...) primeval (...) beckons and enchants. (...) hatred – both religious and national – and what I called irrational – first investigated us (...) because the entire environment (...) nursed us with it from birth, from the first song, the scream of the *mahala* and lightning of a knife before our eyes." Milo Gligorijević, "Pisac u tamnom vilajetu", *NIN*, January 21, 1990, 20. Interview with Vojislav Lubarda on the occasion of the awarding of the 35th Prize for Literature of *NIN* for his novel *Vaznesenje*. In the interview, Lubarda spoke about his conflict with the "feudalized political bureaucracy that wanted to rule Bosnia in the same way the Ottoman vizier and pashas did", about his obsession with the Bosnian darkness that dates back to the Ottoman era, the deep personal trauma he suffered as a child during World War II and about writing as a way of overcoming that trauma: "The centuries-old Ottoman burden that fell onto the shoulders of the people to whom I belong, thus of course, fell also onto my shoulders, and consumed my blood and thoughts (...) and until the age of thirty-one (...) I used to scream all night long, groan and cry in my sleep: there was not a night without me dreaming of a bloody knife and the black Ustasha hand, or watching other children and women heads being crushed with a handspike, girls' breasts being cut off, all the while I was waiting in line for slaughter." Ibidem, 21, 25. Compare with the feuilleton published in *NIN* magazine in ten installments from February 18 to April 22 1990: Vojislav Lubarda, "Svileni gajtan ili mani zemlju koja Bosne nema (Feljton)", *NIN*, February 18, 1990, 64-68... Vojislav Lubarda, "Drugu Špiri Galoviću ('Svileni gajtan' 10)", *NIN*, April 22, 1990, 57-59. A critical review of Lubarda's literature, his public activities and attacks on Bosnia, from which, as he claimed, intellectuals run, was also written by the journalist of *Naši dani*, Senad Avdić, in the text "Lubarda ili papci na vlasti", *Naši dani*, March 2, 1990, 19.

⁴⁰ "Is Bosnia the country of hatred? And does there, at the root of even the most noble things – which seemingly could have risen only from love (...) in fact lie hatred? This newly composed period of ours has only superficially covered up those roots and camouflaged that hatred (...) and now everything is bursting at the seams.", Ivan Miladinović, "Unri unrino, udbi Udbino (Intervju: Rajko Petrov Nogo)", *Duga*, September 30 – October 14, 1989, 74; Writer Gojko Đogo, the author of *Vunena vremena*, a critic of Tito, the Belgrade *democrat*, protagonist of Šuvar's *Bijela knjiga* and the hero of the protest literary evenings at Francuska 7 spoke for *Naši dani* about Bosnia and Herzegovina in the early 1990s: "I believe that for the last twenty years Bosnia and Herzegovina has been Katanga, and we know who Čombe was (S.V. this was allusion to Branko Mikulić). That reign of terror left serious consequences. One of the most terrible of which is inter-ethnic strife. I would say that this hatred is no smaller today than in the year forty-one." Tihomir Loza, "Činjenice su optužujuće (Intervju: Gojko Đogo)", *Naši dani*, February 2, 1990, 38.

⁴¹ The theoretical basis which was given by Muhamed Filipović, Bosnian philosopher and the Party intellectual but also Bosnian and Muslim nationalist, with his essay "Bosanski duh u književnosti – šta je to?" (Filipović, 1967); In the early 1980s, when the Serbian cultural intelligentsia and political elite intensified their attack on the discursively, *artificially* created republican and national identities in the SFRY and the 1974 Constitution, Filipović was also the editor of the contested encyclopedic separate *Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina* (Jugoslovenski leksikografski zavod 1983).

fundamentalists “at the top of the party and government” and *Maspokovs*.⁴² Ultimately, they claimed, all this happened to the detriment of the Serbs in Bosnia and their cultural heritage that was neglected, denied and banished from the public space, especially the Cyrillic script, which led intellectuals and Serbian people in general to leave Bosnia and Herzegovina in an ever-increasing number.⁴³ The described discourse, with a recognizable structure, had a clear ideological and political role at the end of the 1980s and was aimed at the tighter interbinding of the Serbian national society within Yugoslavia and at the demolition of the Bosnian society built, or at least *imagined*, in socialism, and at delegitimization of its creators, even at delegitimization and ideological condemnation of the *Bosnian glasnost* led by the youth press.⁴⁴ In

⁴² “(...) the efforts of Islamic fundamentalists, whose main leaders were at the top of the party and the government – to cleanse Bosnia and Herzegovina of everything spoiling the so-called Bosnian ‘self-importance’ and the right of the ‘natives’ (...) Muslims, to govern Bosnia and Herzegovina on their own (...) Those are the times when the Maspokovs support the Islamic fundamentalists, and the fundamentalists support the Maspokovs, when the Pozderac brothers, Hasan Grapčanović and Džemal Bijedić create interbond with Branko Mikulić, when Mikulić suddenly emerged on the political surface and for a long time, for many years, holds onto the keys of all movements in Bosnia and Herzegovina. The Muslim fundamentalists then, just like in the times of the NDH, united with the Croat clerics and exclaimed that they were ‘the most beautiful Croat flowers’.” Gligorijević, “Pisac u tamnom vilajetu”, 22.

⁴³ “Even now, twenty years later, there are no books, magazines and newspapers, anything that could at least be compared with the state under the Turkish administration. Everything else that reminds of the spiritual past of the Serbs in Bosnia and Herzegovina, from heroic to *hajduk* songs to baptismal glory, the name of the Serb enlightener St. Sava. (...) Pressures (S.V. on Serbs to move out of Bosnia and Herzegovina) are not visible (...) because even today, people flee across Drina river secretly, without publicizing it, just like during the *dahis*. If in two years (...) there are not over 600,000 Serb defectors across rivers Drina and Sava, I am ready to return to Bosnia and stand before the sharia court.”, Gligorijević, “Pisac u tamnom vilajetu”, 23; Nogo also stressed: “(...) in Bosnia, the Cyrillic letters could only be found on obituaries. The use of the *ekavica* dialect was frowned upon.” Miladinović, „Nogo“, 74. In the fall of 1989 *Naši dani* published an interview with writer Vladimir Srebrov on the occasion of his controversial speech at the “session of the Board of Communist League Branch of the City of Sarajevo”, during which he spoke about the threat to Serbs in Sarajevo and “their spiritual, mental and moral castration” and about the “Shiptar invasion of the city of Sarajevo”. According to him, the neglect of the Cyrillics in the public and cultural life of the Republic, the alleged lack of Orthodox churches in the City, bans imposed on books and literary evenings of Serbian writers, and even attacks onto them, all testified in support of his thesis. Majo Otan, “Ugrožen sam kao Srbin i kao čovek (Intervju: Vladimir Srebrov, književnik)”, *Naši dani*, October 27, 1989, 38-41. The aggressiveness of the Serbian populist movement that spilled over into Bosnia and Herzegovina in 1989 *Đogo justified* by long-term suffering of injustice, and in anti-Serbian politics searched for the causes of the so-called migration of Serbs from Bosnia and Herzegovina: “(...) one should not be surprised if in certain places, especially where Serbs are the majority, that religious or national charge and feelings which were suppressed, now begin to manifest in a somewhat more violent way. It is primarily the result of a dark time. (...) I think that the Serbs in Bosnia and Herzegovina have been walking with their noses down for too long, looking down at the ground. Well, they have now begun straightening their spine and that bothers some. (...) It is no accident that there is a massive emigration of the Serbs from B&H, the intellectuals are not the only ones fleeing. Loza, „Đogo“, 39.

⁴⁴ Srebrov claimed in *Naši dani* that *Bosnian Glasnost* represented a false democratization of Bosnian media, which were still under the control of the Party, and that it was aimed against the Serbs and at promoting the ideas of integral Bosniakism. Otan, “Srebrov”, 40.

addition to the portrayal of the *Bosnian darkness*, that discourse also showed its structural and ideological commonality in relation to the communists and the socialist period in Yugoslavia in general,⁴⁵ to the “Kosovo issue”, Tito,⁴⁶ the Constitution of 1974 and Milošević⁴⁷. What is important to note is that – as the so-called process of democratization progressed – this narrative became additionally and openly radicalized⁴⁸

⁴⁵ Vuk Drašković, the autor of the controversial *Nož*, a book that constructs historical guilt of Bosnian Muslim Converts (*Poturice*) as the origin of the pathogenic character of that collective, spoke for *Valter* in 1989, about the communists who brought the country down to the “lowest, most miserable branches since its inception,” and how they created the rift and hatred between the people, set back the civilization and “*Africanized*” Yugoslavia, and how they “cut off the smartest heads of Serbian people”, sold off Serbian national territories, Kosovo and Metohija, creating on them “another Albanian state”. Saša Adam, Marko D. Kosijer, “Njegoš je jeretik (Intervju: Vuk Drašković)”, *Valter*, April 7, 1989, 12-14; Accusing the Comintern for its policy towards the Kingdom of Yugoslavia, Drašković referred to the historian from Bosnia and Herzegovina, Milorad Ekmečić, who received the Prize of *NIN* in 1989 for historiographical work and his book “*Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*”, in which he presented theses that the ideological roots of the socialist self-governing system lay in “Italian fascism”. Therefore, that book served the radical revision of knowledge at the end of 1980s about the Yugoslav communist movement, its key protagonists and ideological foundations. For more details on this, see: S.Veladžić (2023). Also see: Milorad Vučelić, „Polemika o Jugoslaviji“, *NIN*, January 14, 1990, 31-38; „Kritika titoizma“, *NIN*, January 14, 1990, 32-35.

⁴⁶ “(...) I think that Broz was one of the greatest tyrants that communism birthed, a true son of his father Stalin, perhaps the most capable one. (...) This awareness has long prevailed in the Belgrade intellectual circle.” Loza, “*Đogo*”, 38; “The communist politics (...) was to destroy everything what was Serbian, and the main proponent of that destruction was Broz. (...) During the World War I, he was the one who shot sons of Serb mothers; there are documents and photos of this, with Broz in a foreign uniform, with a rifle in his hand, fighting against us. (...) Through forty years of his tyranny, he wanted to erase every trace of us. (...) He was the Hitler after Hitler, Stalin’s student. (...) While the people had no bread to eat, they built luxurious mansions, travelled and whored around.” Avdić, “*Šešelji*”, 8-9; “If the Croatian and Slovenian communists are really loyal to Tito (...) they cannot be for a multi-party system and for Europe because the Communist Party of Yugoslavia, created by Josip Broz, was formed using all the recipes of the Bolshevik, monolithic party that did not tolerate the opposing opinions, nor the opposite party.” Adam, Kosijer, “*Drašković*”, 14.

⁴⁷ “The eighth session brought many changes in Serbia, and with Milošević coming to power largely liberalized and democratized life in Serbia. Since he is in power, no one in Serbia has been arrested for a verbal offense.” Mensur Čamo, “Da, ja sam četnički vojvoda (Intervju: Vojislav Šešelji)”, *Naši dani*, February 16, 1990, 30; Gojko Đogo spoke about Milošević: “(...) one more truth about Milošević. He does not prohibit, he does not investigate, he does not arrest. He was the first to open to the public the sessions of the highest party and state bodies (...) the spontaneous movement of the people began before Milošević, it was a true movement of resistance to anarchy and tyranny. The Serb leadership quickly realized that this spontaneous movement cannot be resisted (...) Thus, for the first time since the existence of the communist government, it won the trust of the Serbian people.” Loza, “*Đogo*”, 37; “Slobodan Milošević (...) is a man who is essentially the leader of all Serbs in Serbia, and I think in Yugoslavia as well. And I believe in the world as well (...) extremely smart, educated, brave, nationally aware.” Adam, Kosijer, “*Drašković*”, 13.

⁴⁸ In Šešelji’s discourse, the Serbs thus became centuries-old victims with terror over them reaching its peak during the “artificial socialist creation” which was the “nest of murderers and thieves”, further declaring that the knowledge about the Chetniks built in socialism was a “heinous lie”. The manner of publicly challenging the Bosnian and Herzegovinian national politics and the politics of recognition of the so-called peripheral nations in Yugoslavia in general is also radicalized: “Who are Muslims? A mere product of heated Communist nonsense. The Turk-oppressed Serbs (...) In Bosnia, the streets bear the names of Turkish heroes who impaled Serbs. (...) Macedonian who? (...) They all are, for the most part, Serbs. (...) Montenegrins are our twins and they desire

and its dominance was gradually established in the public and political space of Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia, leading to a complete change of ideological and political paradigm.

3. CONCLUSION

The process of democratization and ideological pluralization of the media space in Bosnia and Herzegovina gained momentum with the outbreak of the Agrokomerc scandal, which caused turmoil and division within the Bosnian and Herzegovinian party and political leadership, suddenly placing them under the sharp critical scrutiny of the media and the public. In this context, the youth press in Bosnia and Herzegovina in the late 1980s, particularly *Naši Dani*, played an important social role in shaping public perception and interpreting the causes of the crisis of the socialist system in Yugoslavia and Bosnia. It identified key issues that hindered the proper functioning of society and the state, along with articulating dissatisfaction and directing criticism at the Bosnian and Herzegovinian socialist elite, which, through its social and political practices, betrayed the ideology it imposed as a norm on the rest of society, reducing it to empty and dogmatic rhetoric. Although highly critical of the middle generation of the Bosnian political leadership, the youth press at the end of the 1980s did not abandon its Bosnian or even socialist orientation. On the contrary, this pro-Bosnian stance grew stronger as the interethnic crisis in Yugoslavia deepened and the pressure from Serbian nationalism and its political and cultural protagonists on the Republic intensified.

However, at the historical moment when the Bosnian *glasnost* began, the official *regime of truth* in socialist Yugoslavia was already undermined, primarily by the actions of the Serbian cultural intelligentsia and the Serbian communist political elite, which, since the early 1980s, had been raising the issue of reconceptualizing the 1974 state constitution and the Kosovo crisis, through which Serbian national homogenization and mobilization on the foundations of traditional Serbian nationalism were actively encouraged. In this sense, the Agrokomerc scandal and the rise of Milošević to power almost coincide, and the discourse of the anti-bureaucratic revolution – as a formal rhetorical cover for the program of national consolidation of Serbs across Yugoslavia – bears some resemblance to the democratizing and critical discourse that

to come under the auspices of Great Serbia (...).” Edin Avdić, „Ako treba i uz pomoć kame (Intervju: Vojislav Šešelji, četnik)“, *Valter*, September 19, 1990, 13; Compare with: Duška Jovanić, „Baš čelik iz bosanskog lonca (Intervju: Vojislav Šešelji“, *Duga*, February 17 – March 2, 1990, 27-29, 69.

dominated the youth press in Bosnia and Herzegovina in the late 1980s and which contributed to the delegitimization of the Bosnian-Herzegovinian political leadership. That leadership, since the 1970s, had maintained the stability of Bosnia and Herzegovina as a unified society, carried out the economic integration of the Republic, and sought to build a cultural discourse about Bosnia and Herzegovina as a historical entity. Its subsequent discrediting during the democratization process also led to a forced re-evaluation and public devaluation of what was considered the cultural, ideological, and political heritage of its rule. All the more so because the media, particularly the youth press, in the late 1980s, opened their pages to ideological pluralism as a democratic value, thus allowing interpreters of questionable ideological profiles, in conflict with the socialist system, the opportunity to offer their assessment of socialist reality, i.e., to disseminate victimized and ideologically structured image of the reality of the national collective to which they belonged. In a situation of advanced national homogenization of the Serbian collective, along with the Serbian populist movement and media campaign that, by the late 1980s, began to deeply destabilize Yugoslav society and further encouraged other national collectives to homogenize, this very narrow and impoverished ideological plurality, within which the dominant alternative to the discredited political left was traditional nationalism, only further fuelled the already initiated process of political and ideological gathering of subjects around the narratives, myths, and symbols of exclusive ethno-nationalism.

Ultimately, it can be concluded that the Bosnian and Herzegovinian youth press, although motivated by democratic ideals and liberal principles, had an ambivalent impact. On the one hand, it undermined the dogmatic structures of the communist government, forcing them into critical self-reflection and contributing to the internal but late reform of the Party. On the other hand, by providing a platform for nationalist voices, it inadvertently supported dissemination of a nationalist discourse that destabilized Bosnian society and the institutions that were crucial in its defence against nationalism.

BIBLIOGRAPHY:

Archival sources:

1. ABiH, CK SKBiH, „Predsjedništvo CK SKBiH, Prijedlog stavova o pokrenutim pitanjima koje se tiču događaja iz 1972. godine“, September, 1989 (undedited archival materials).
2. *Presuda*, Okružni sud u Sarajevu, Broj K: 212/83, Sarajevo, August 20, 1983.

Magazine articles:

1. Adam, Saša, Marko D. Kosijer, „Njegaš je jeretik (Interview: Vuk Drašković), *Valter*, April 7, 1989, p. 12-14.
2. Ajanović, Midhat, „Naše su vještice od krvi i mesa (Interview: Abdulah Sidran)“, *Naši dani*, December 23, 1988, p. 30-33.
3. Ajanović, Midhat, Fahrudin Đapo, „Nisam se nikom prodao (Interview: Emir Kusturica)“, *Naši dani*, September 15, 1989, p. 10-13.
4. Ajanović, Midhat, Tihomir Loza, „Vjernici nisu fundamentalisti“ (Interview: Džemaludin Latić), *Naši dani*, February 3, 1990, p. 38-43.
5. „Akcija No. 1: Spalimo loše udžbenike“, „»Valterovo« ispitivanje javnog mnjenja“, *Valter*, February 24, 1989, p. 9.
6. Autorizovani stenogram diskusije „Kulturna situacija Sarajeva“, *Odjek*, December 15, 1965.
7. Avdić, Edin, „Ako treba i uz pomoć kame (Interview: Vojislav Šešelj, četnik)“, *Valter*, September 19, 1990, p. 13.
8. Avdić, Senad, „Lubarda ili papci na vlasti“, *Naši dani*, March 2, 1990, p. 19.
9. Čamo, Mensur, „Da, ja sam četnički vojvoda (Interview: Vojislav Šešelj)“, *Naši dani*, February 16, 1990, p. 29-31.
10. Ćurak, Nerzuk, „Sloboda je potreba duše (Interview: Mirko Kovač, književnik)“, *Valter*, January 12, 1990, p. 20-21.
11. Delalić, Medina, „Ja sam bh. nacionalista (Interview: dr Zdravko Grebo), *Valter*, November 8, 1990, p. 5-7.
12. „DRESURA“, *Naši dani*, April 15, 1988, the inner cover page.
13. „DRESURA Radnička su prava pregolema“, *Naši dani*, January 22, 1988, the inner cover page.
14. Duraković, Jasmin, „Ko je ko u sarajevskoj mahali“, *Valter*, February 24, 1990, p. 6.

15. Đapo, Fahrudin, „Diferencijaciju treba dovesti do kraja (Interview: dr Fuad Muhić), *Naši Dani*, January 22, 1988, p. 10-13.
16. Đapo, Fahrudin, „Državu, dajte mi državu (Vruće ljeto u Srbiji)“, *Naši Dani*, July 22, 1988, p. 6-7.
17. Đapo, Fahrudin, „Nisam htio da se dopadnem (Interview: Nijaz Skenderagić), *Naši Dani*, September 30, 1988, p. 18-20.
18. Đapo, Fahrudin, „Esad Ćimić (Interview)“, *Naši dani*, April 14, 1989, p. 28-31.
19. Đapo, Fahrudin, „Da pravda bude silna a sila pravična (Interview: Esad Ćimić II), *Naši dani*, April 28, 1989, p. 28-33.
20. Đapo, Fahrudin, „Pitanje bh identiteta (Tavorenje u fusnoti šeme S-H-S)“, *Naši Dani*, September 15, 1989, p. 6-7.
21. Đapo, Fahrudin, „Kompas u šake drugovi!!!“, *Naši Dani*, October 27, 1989, p. 3.
22. Đapo, Fahrudin, Tihomir Loza, „Ustaše su me osudile na smrt (Interview: Adil Zulfikarpašić, najpoznatiji bosanski emigrant I), *Naši dani*, March 16, 1990, p. 6-11.
23. Đapo, Fahrudin, Tihomir Loza, „Svi bosanski apsurdni (Interview: Adil Zulfikarpašić, najpoznatiji bosanski emigrant II), *Naši dani*, March 30, 1990, p. 6-11.
24. Đorem, Veso, Jusko Prelo, „Ugalj zvani čežnja“, *Naši dani*, April 17, 1987, p. 10.
25. Gaće, Nadežda, „Montirani proces (Interview: Alija Izetbegović)“, *Valter*, December 15, 1989, p. 10-12.
26. Hadžić, Rizah, „To je bilo uobičajeno ...“, *Naši Dani*, February 17, 1989, p. 13.
27. Gligorijević, Milo, „Pisac u tamnom vilajetu“, *Nin*, January 21, 1990, p. 19-25.
28. Hadžifejzović, Senad, „Kardelj je ostao neshvaćen (Interview: Pepca Kardelj), *Naši dani*, February 3, 1989, p. 8-10.
29. Isaković, Zehrudin, Nerzuk Ćurak, „Muslimani su najbolji muževi (Interview: Darka Selimović)“, *Valter*, November 3, 1989, p. 22.
30. Jovanić, Duška, „Baš čelik iz bosanskog lonca (Interview: Vojislav Šešeljić)“, *Duga*, February 17 – March 2, 1990, p. 27-29, 69.
31. „Kampanja protiv Srba !!! (Jedan Vaš čitalac)“, *Naši Dani*, February 17, 1989, p. 6.
32. Kisić, Srđan, „Ja sam malo drukčiji Srbin (Interview: Bogdan Bogdanović)“, *Valter*, December 15, 1989, p. 4-5, 20-21.

33. Ključanin, Zilhad, „Disput o Kulinu banu (Nepoznata Bosna II)“, *Naši Dani*, August 4, 1989, p. 46-49.
34. Loza, Tihomir, „Da nas ne pojede stid i da se ne ošugamo“, *Naši dani*, January 20, 1989, p. 10-13.
35. Loza, Tihomir, Fahrudin Đapo, „Zašto šute moji drugovi?! (Interview: Muhamed Abadžić)“, *Naši Dani*, September 1, 1989, p. 10-13.
36. Loza, Tihomir, „Svijetom još uvijek vladaju banditi (Interview: Gajo Sekulić)“, *Naši dani*, January 5, 1990, p. 10-13.
37. Loza, Tihomir, „Činjenice su optužujuće (Interview: Gojko Đogo)“, *Naši dani*, February 2, 1990, p. 37-39.
38. Loza, Tihomir, „Šta je šta i ... ko je ko u BiH“, *Naši dani*, February 16, 1990, p. 15-16.
39. Lubarda, Vojislav, „Svileni gajtan ili mani zemlju koja Bosne nema (Feljton)“, *NIN*, February 18, 1990, 64-68.
40. Lubarda, Vojislav, „Drugu Špiri Galoviću (‘Svileni gajtan’ 10)“, *NIN*, April 22, 1990, 57-59.
41. Marković, Zoran, „Teško je biti na stazi slonova (Interview: Čedo Kapor)“, *Duga*, January 7 – January 20, 1989, p. 32-34.
42. Mastilović, Dejan, Saša Leskovac, „Don Kihot sa Legijom časti (Interview: Predrag Matvejević)“, *Valter*, March 24, 1989, p. 4-5.
43. Mastilović, Dejan, Goran Todorović, „Kritika nije napad (Interview: Ljuba Tadić, filozof)“, *Valter*, March 24, 1989, p. 16-17.
44. Matvejević, Predrag, „Ono što doista vrijedi oni ne mogu obezvrijediti (Odlomci iz jednog pisma Titu)“, *Valter*, May 5, 1989, p. 14.
45. Mijović, Vlastimir, „Vožd je stigao (Milošević ante portas)“, *Naši Dani*, July 22, 1988, p. 10-11.
46. Mijović, Vlastimir, „Lideri i agresori“, *Naši Dani*, August 8, 1988, p. 7-9.
47. Mijović, Vlastimir, „Od kulta do blata (Feljton »Naših dana«: Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza Tita (I))“, *Naši dani*, February 17, 1989, p. 28-33.
48. Mijović, Vlastimir, „Izlivi mržnje i kičasta obogotvorenja (Feljton »Naših dana«: Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza Tita Od kulta do blata (II))“, *Naši dani*, March 3, 1989, p. 28-31.
49. Mijović, Vlastimir, „Srpsko pitanje (Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza Tita Od kulta do blata (III))“, *Naši dani*, March 31, 1989, p. 34-37.
50. Mijović, Vlastimir, „Nisam nikoga otjerao (Public Interview: dr Fuad Muhić)“, *Valter*, April 7, 1989, p. 4-5.

51. Mijović, Vlastimir, „Smutna vremena (Public Interview: Zdravko Grebo)“, *Naši Dani*, April 14, 1989, p. 10-13.
52. Mijović, Vlastimir, „Kako sam izdao komunističku stvar“, *Naši dani*, February 2, 1990, p. 5.
53. Miladinović, Ivan, „Lijeva, nanu li mu njegovu (Interview: Mladen Oljača)“, *Duga*, April 29 – May 5, 1989, p. 16-19, 71.
54. Miladinović, Ivan, „Unri unrino, udbi Udbino (Interview: Rajko Petrov Nogo), *Duga*, September 30 – October 14, 1989, p. 72-76.
55. Milanović, Zoran O., Fahrudin Đapo, „Ja se ne stidim (Interview: Edina Rešidović, predsjednica RKSSRNBiH), *Naši dani*, June 24, 1988, p. 10-13.
56. Milanović, Zoran O., „Oni treniraju »građanski rat«: Mirko i Slavko se i dalje tuku“, *Naši Dani*, September 15, 1989, p. 3.
57. Milovanović, Radmilo, „Mislim, dakle visim (Umjesto dosjea: član 133 Krivičnog zakona)“, *Naši dani*, February 19, 1988, p. 16-18.
58. Milovanović, Radmilo, „Zašto ne dolazim u Sarajevo (Interview: Momo Kapor)“, *Naši dani*, April 29, 1988, p. 26-27.
59. Milovanović, Radmilo, „Zašto je Meša morao otići (Monoview: Darka Selimović)“, *Naši Dani*, February 17, 1989, p. 18-20.
60. Milovanović, Radmilo, Zoran O. Milanović, „Branko Mikulić: Kako sam »vladao Bosnom« I, *Naši dani*, June 23, 1989, p. 36-39.
61. Milovanović, Radmilo, „Branko Mikulić: Kako sam »vladao Bosnom« II, *Naši dani*, July 7, 1989, p. 28-31.
62. Milovanović, Radmilo, Fahrudin Đapo, „Kritika uzurpatorske politike (Jesen '72. u Bosni I)“, *Naši dani*, November 11, 1988, p. 14-17.
63. Milovanović, Radmilo, Fahrudin Đapo, „CK je zbio redove (Jesen '72. u Bosni II)“, *Naši dani*, November 25, 1989, p. 14-15.
64. Milovanović, Radmilo, Fahrudin Đapo, „Nisu me uspjeli slomiti (Interview: Osman Karabegović)“, *Naši dani*, November 25, 1988, p. 16-17.
65. Milović, Dragan, „Bosna zaslužuje više“, *Naši dani*, March 2, 1990, p. 35.
66. Mirosavljev, Bojan, „Neko je rekao bauk (Naša tema: mladi i JNA)“, *Naši dani*, March 4, 1988, p. 6-9.
67. Mulić, Snježana, Mustafa Topčagić, Adisa Busuladžić, „Štafeta da ili ne, hvala“, *Naši dani*, January 22, 1988, p. 6.
68. „Nemam ništa protiv ali nisam ni za (Anketa)“, *Naši dani*, January 22, 1988, p. 7.
69. Odbor za pripremu XII kongresa SSOBiH, „Politički manifest SSO BiH (Nacrt)“, *Naši dani*, December 8, 1989, p. 1-8.

70. Otan, Majo, „Ugrožen sam kao Srbin i kao čovek (Interview: Vladimir Srebrov, književnik), *Naši dani*, October 27, 1989, p. 38-41.
71. „Pisma bez odgovora“, *Književna revija*, January 1989, p. 1(cover page)-3.
72. Pobrić, Mirjana, „110 ruža za druga Branka (Nesuđena kuća Mikulića)“, *Naši dani*, December 9, 1988, p. 6-8.
73. „Poruka mladima Jugoslavije“, *Naši dani*, October 14, 1988, the inner cover page.
74. Prelo, Juso, „Stanovi puni kiše“, *Naši dani*, March 4, 1988, p. 22-23.
75. Salihagić, Amir, „Pismo javnog tužioca“, *Naši Dani*, February 17, 1989, p. 13.
76. Sarač, Nedim, „I Bosna može da se otcepi!“, *Naši Dani*, March 30, 1990, p. 13-14.
77. „Sedamsto godina istorije (Uz zahtjev za promjenu bosanskog grba)“, *Naši Dani*, March 30, 1990, p. 12.
78. Seljubac, Sead (Gornja Tuzla), „Vuk samotnjak (Sjećanja na 1983. godinu)“, *Valter*, March 24, 1989, p. 14.
79. „Spavaonica na kraju grada“, *Naši dani*, January 22, 1988.
80. Tomić, Manojlo, „SK i mladi“, *Naši dani*, March 18, 1988, p. 14.
81. Tomić, Manojlo, Fahrudin Đapo, „Nismo povezani s emigracijom (Interview: Robert Botteri, glavni urednik *Mladine*)“, *Naši dani*, April 1, 1988, p. 19-21.
82. Tomić, Manojlo, „Zašto ćute Bosanci“, *Naši Dani*, September 2, 1988, p. 24-25.
83. Tomić, Manojlo, „Kako rehabilitirati demokratiju“, *Naši dani*, September 15, 1989, p. 8-9.
84. Topčagić, Mustafa, „Kost u grlu“, *Naši dani*, February 5, 1988.
85. Uredništvo i saradnici, „Migirana tradicija“, *Književna revija*, September – October, 1988, p. 1-2.
86. „»Valterovo« ispitivanje javnog mnjenja“, *Valter*, February 24, 1989, p. 9.
87. »Valterova« grupa za ispitivanje javnog mnjenja, „Između krajnosti (Ispitivanje javnog mnjenja: Tito – 9 godina poslije)“, *Valter*, May 5, 1989, p. 11.
88. Vasović, Svetlan, Igor Mekina, „Nadira Vlasi (Interview)“, *Naši dani*, November 24, 1989, p. 22-25.
89. Vučelić, Milorad, „Polemika o Jugoslaviji“, „Kritika titoizma“, *Nin*, January 14, 1990, p. 32-35.
90. Zaimović, Karim, „(Ne) računajte na nas (Anketa)“, *Naši dani*, March 18, 1988, p. 15.
91. Zečević, Velizar, „Jovanka Broz (Interview)“, *Naši dani*, January 20, 1989, p. 30-35.

LITERATURE:

1. Anđelić, Neven (2005), *Bosna i Hercegovina - Između Tita i rata*. Samizdat B92, Beograd.
2. Arendt, Hannah (2019), "O ljudskosti u mračnim vremenima: Misli o Lessingu", in: Hannah Arendt, *Ljudi u mračnim vremenima* (translated by: Srđan Dvornik), TIM press, Zagreb, 11-38. (Arendt, Hannah (1968), "On Humanity in Dark Times: Thoughts about Lessing", in: Hannah Arendt, *Men in dark times*, Harcourt, Brace & Company, New York)
3. Ćimić, Esad (1981), *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradalništva*, NIRO »Mladost«, Beograd
4. Dodik, Petar (2003), *Uspon i pad „Agrokomerca“*, DES, Sarajevo
5. Dupanović, Dino (2021), "Mjesto i uloga medija u aferi Agrokomerc – od nacionalizma do oslobođenja", *Historia Moderna Bosnia & Herzegovina*, 2, 39-86.
6. Filipović, Muhamed (1967), "Bosanski duh u književnosti – šta je to?", *Život*, 3, 3-18.
7. Foucault, Michel (1994), *Znanje i moć* (translated by Rade Kalanj), Globus, Zagreb
8. Hol, Stjuart (2013), *Mediji i moć* (translated by Vera Vukelić, Svetlana Samurović, Dušan Maljković) Karpos, Beograd
9. Jergović, Miljenko, Svetislav Basara (2015), „*Drugi krug*“, Laguna, Beograd
10. Kamberović, Husnija (2013), "Between Muslimdom, Bosniandom, Yugoslavdom and Bosniakdom: The Political Elite in Bosnia-Herzegovina in the late 1960s and early 1970s", in: Ulf Brunnbauer, Hannes Grandits Oldenbourg (eds.), *The Ambiguous Nation Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, edited, Südosteuropäische Arbeiten Verlag, München, 57-76.
11. Kamberović, Husnija, "Mostarsko savjetovanje 1966. godine", in: Husnija Kamberović (2011), *Hod po trnju Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, p. 150-179.
12. Kontić, Boro (2022), *Grebo Kratka biografija*, Buybook, Sarajevo/Zagreb
13. Moranjak-Bamburać, Nirman (2007), "Nepodnošljiva lakoća stereotipa", in: Nirman Moranjak-Bamburać, Tarik Jusić, Adila Isanović (eds.), *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 15-47.
14. Mulaosmanović, Admir (2010), *Bihaćka krajina 1971.-1991. (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj*, Institut za istoriju, Sarajevo

15. Mulaosmanović, Admir (2013), "The Identity Factory Agrokomerc and the Population of the Bihačka Krajina", in: Ulf Brunnbauer, Hannes Grandits (eds.), *The Ambiguous Nation Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, Südosteuropäische Arbeiten, Oldenbourg, Verlag, München, 77-102.
16. Spaskovska, Ljubica (2014), *The Last Yugoslav Generation – Youth Cultures and Politics in Late Socialism*, PhD diss., University of Exeter, accessed May 16, 2024.
17. Spaskovska, Ljubica (2020), *The Last Yugoslav Generation: The Rethinking of Youth Politics and Cultures in Late Socialism*, Manchester University Press, Manchester
18. Thompson, Mark (2000), *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (II dopunjeno izdanje)* (translated by Vera Vukelić), Medija centar, Free B92, Beograd (Thompson, Mark (1999), *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*, University of Luton Press)
19. Veladžić, Denis (2015), *Bosna i Hercegovina u srbijanskim sredstvima javnog informiranja i izdavačko-publicističkoj djelatnosti od 1980. do 1984*, Master thesis, University of Sarajevo, Sarajevo
20. Veladžić, Sabina (2009), "Homogenizacija Bošnjaka kroz *Preporod* 1990.", in: Husnija Kamberović (ed.), *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 185-217.
21. Veladžić, Sabina (2011a), *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*, Master thesis, University of Sarajevo, Sarajevo
22. Veladžić, Sabina (2011b), "Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – 'stvaranje preduslova' za tronacionalnu dezintegraciju", *Historical searches*, 7, 201-229.
23. Veladžić, Sabina (2016), "Slučaj 'Gordog posrtanja' 1969. godine – društveno-politički odjeci i rasprave". *Prilozi*, 45, 201-229.
24. Veladžić, Sabina (2017), "Udruženje književnika Bosne i Hercegovine u jugoslovenskim i bosanskohercegovačkim društveno-političkim i idejnim previranjima od sredine 1960-ih do početka 1970-ih", *Pilar*, XII, 24 (2), 71-103.
25. Veladžić, Sabina (2021), "Kultiviranje socio-kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine kroz jezičnu politiku 1965.-1973.", *Časopis za suvremenu povijest*, 53(3), 989-1021.

26. Veladžić, Sabina (2023), "Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) bošnjaštva u diskurzivnim praksama kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960/1970ih i početkom 1990-ih", in: Safet Bandžović (ed.), *Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički vidokrug časopisa Bosanski pogledi*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 165-195.
27. Zubak, Marko (2018), *The Yugoslav Youth Press (1968-1980): Student Movements, Youth Subcultures and Alternative Communist Media*, Srednja Europa, Zagreb

You Tube:

1. Historija BH novinarstva: Senad Avdić 1.dio - 12. 03. 2023. (youtube.com), accessed June 16, 2024.
2. Historija BH novinarstva: Boro Kontić, 26. 02. 2023. (youtube.com), accessed June 17, 2024.
3. Historija bh. novinarstva: Fahrudin Đapo - 01. 10. 2023. (youtube.com), accessed June 17, 2024.
4. Omladinska štampa u Jugoslaviji, 3. emisija (youtube.com), accessed June 5, 2024.
5. Omladinska štampa u Jugoslaviji, 4. emisija (youtube.com), accessed June 5, 2024.
6. Omladinska štampa u Jugoslaviji, 5. emisija (youtube.com), accessed June 5, 2024.

INTERVIEWS:

1. Interview with Fahrudin Đapo, realized on May 12, 2024 in Sarajevo, interview record is in the archive of the author.
2. Interview with Neven Anđelić, realized on May 14, 2024 in Sarajevo, interview record is in the archive of the author.

O KONTROVERZAMA DEMOKRATSKOG PLURALIZMA: DISKURZIVNA TUMAČENJA KRIZE SOCIJALISTIČKOG SISTEMA POTKRAJ 1980-ih U OMLADINSKOJ ŠTAMPI U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak:

Potkraj 1980-ih, omladinska štampa u Bosni i Hercegovini odigrala je važnu društvenu ulogu u javnoj artikulaciji nezadovoljstva i upućivanju kritike bosanskohercegovačkoj socijalističkoj eliti koja je svojim društvenim i političkim praksama iznevjerila idejnost koju je nametala kao normu ostatku društva čime ju je svela na praznu i dogmatsku retoriku. Bosanskohercegovačka omladinska štampa ipak u to vrijeme nije gubila svoju probosansku usmjerenost koja je štaviše jačala kako se produbljivala međunacionalna kriza u Jugoslaviji i kako se pojačavao pritisak srpskog nacionalizma i njegovih političkih i kulturnih protagonista na Republiku. U povijesnom trenutku u kojem počinje *bosanska glasnost* zvanični režim istine u socijalističkoj Jugoslaviji već je bio narušen, afera Agrokomerc i dolazak Miloševića na vlast gotovo da koincidiraju, a diskurs tzv. antibirokratske revolucije nalikovao je demokratizacijskom i kritičkom diskursu koji je dominirao omladinskom štampom u Bosni i Hercegovini krajem 1980-ih i koji je potpomogao proces potpune delegitimizacije bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva koje je od 1970-ih održavalo stabilnost Bosne i Hercegovine kao jedinstvenog društva, provodilo privrednu integraciju Republike i nastojalo graditi kulturni diskurs o Bosni i Hercegovini kao povijesnom entitetu. Njegovim diskreditiranjem došlo je i do preispitivanja i javnog devalviranja onoga što je smatrano kulturnom, idejnom i političkom baštinom njegove vladavine. Tim više, jer su stranice omladinske štampe, krajem 1980-ih, bile otvorene idejnom pluralizmu kao demokratizacijskoj vrijednosti te su na taj način, sa humanističkog stanovišta, tumači upitnih ideoloških profila i u sukobu sa socijalističkim sistemom dobili priliku dati svoju ocjenu socijalističke stvarnosti, tj. diseminirati viktimizacijsku i ideološki strukturiranu sliku stvarnosti nacionalnog kolektiva kojem su pripadali.

Ključne riječi: omladinska štampa; *Naši dani*; *Valter*; *Književna revija*; Bosna i Hercegovina; kriza socijalizma; diskurzivne interpretacije; tumači; kritika; bosanskohercegovačko političko rukovodstvo; rehabilitacije; demokratizacija; idejni pluralizam; (srpski) nacionalizam; *Bosanski karakazan*; *tamni vilajet*

Author's address

Adresa autorice

Sabina Veladžić

University of Sarajevo

Institute for History

sabina.veladzic@iis.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Jelena Tanasijević, Ana Bilinović Rajačić, Jovana Čikić

MLADI I BRAK U SRBIJI U RODNOJ DIMENZIJI – ISKUSTVA,
PREDUSLOVI I PERCEPCIJE / YOUNG PEOPLE AND MARRIAGE
IN SERBIA IN GENDER DIMENSION – EXPERIENCES,
PRECONDITIONS AND PERCEPTIONS 323

Asja Mandić

RUŠEVINA – MOTIV REFLEKSIJE I INSPIRACIJE KROZ VRIJEME /
RUINS – A MOTIVE FOR REFLECTION AND INSPIRATION
THROUGH TIME 343

Željko Gavrić, Aleksandar Janković

THE IMPACT OF DISTANCE LEARNING ON STUDENT'S
ATTENTION DURING THE COVID-19 PANDEMIC: A SOCIAL
EXPERIMENT / UTICAJ UČENJA NA DALJINU NA PAŽNJU
STUDENATA TOKOM PANDEMIJE COVID-19: SOCIJALNI
EKSPERIMENT 365

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.323

UDK 316.356.2-053.6(497.11)

Primljeno: 25. 12. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Jelena Tanasijević, Ana Bilinović Rajačić, Jovana Čikić

MLADI I BRAK U SRBIJI U RODNOJ DIMENZIJI – ISKUSTVA, PREDUSLOVI I PERCEPCIJE

Karakteristike bračnosti mladih u Srbiji pokazuju sličnosti sa savremenim evropskim trendovima odlaganja i opadanja univerzalnosti braka i destandardizacije partnerstva. Ove promene tumače se u širem kontekstu društava zahvaćenih procesom druge demografske tranzicije. Rad nudi svojevrsnu empirijsku proveru modela druge demografske tranzicije u domenu bračnosti, fokusirajući se na analizu bračnosti, preduslova i percepcija braka među mladima na teritoriji Autonomne Pokrajine Vojvodine (Srbija) u rodnoj perspektivi. Istraživanje je sprovedeno tokom proleća 2024. godine i u njemu je učestvovalo 989 mladih ispitanica i ispitanika. Osnovu za prikupljanje podataka je činio elektronski upitnik. Rezultati istraživanja potvrdili su rodne razlike u percepciji braka i obeležjima bračnosti mladih, koje su izražene u domenu percepcije preduslova za stupanje u brak, prednosti i nedostataka bračnog života, kao i najboljih godina za ulazak u brak. Time je potvrđena osnovna, kao i većina pomoćnih hipoteza koje se odnose na pojedine aspekte analize. Izneti podaci govore u prilog delimične destandardizacije partnerstva i prakse bračnosti među mladima u našem društvu, obeležene kombinacijom elemenata tradicionalizma i postmodernih vrednosti.

Ključne reči: mladi; druga demografska tranzicija; brak; postsocijalistička tranzicija; rodna dimenzija

1. UVOD

Većinu savremenih (evropskih) društava karakteriše transformacija/prekomponovanje institucije braka (Sobotka 2008; Sobotka and Toulemon 2008; Thornton and Philipov 2009; Bobić 2003a, 2003b, 2006; Petrović 2011; Pešić Jenačković 2021) kao odjek širih društvenih procesa koji se odvijaju od 70-ih godina 20. veka. Reč je o post-indu-strijskom i neoliberalnom razvoju ekonomije, porastu značaja (viših nivoa) obrazovanja, jačanju sekularizma, porastu ekonomske i javnodruštvene aktivnosti žena, intenzifikaciji urbanizacije i migracija, jačanju individualizacije i samoaktualizacije i krizi države blagostanja (Petrović 2011; Bobić 2003b). Ovi procesi su strukturni preduslovi druge demografske tranzicije (dalje: DDT), jednog od fundamentalnih teorijskih okvira analize savremenih promena u domenu sadržaja i forme braka, porodice i roditeljstva (Van de Kaa 1987; Lestheaghe 1992, 2010; Zaidi and Morgan 2017; Billari and Liefbroer 2004).

U kontekstu transformacije braka i bračnosti ove promene očitavaju se u: a) opadanju univerzalnosti i popularnosti braka; b) padu ukupnog prvog nupcijaliteta; c) uvećanju divorcijaliteta; d) porastu kohabitacija, kao i e) trajnog odustajanja od partnerstva (eng. *committed singles*) (Bobić 2003b). Pored toga za savremena društva karakteristična je i diverzifikacija bračnih formi, novo vrednovanje i pridavanje novih značenja braku, kao i nova očekivanja od bračne zajednice (Tomanović i Stanojević 2024). Ujedno, menja se i pozicija sklapanja braka na individualnoj životnoj putanji (u poređenju sa ranijim generacijama), kao i struktura preduslova neophodnih za ulazak u brak (Bonnie, Stroud and Breiner 2015; Tomanović 2012b; Tomanović i Stanojević 2015).

Društveni teoretičari posvetili su znatnu pažnju analizi potencijalne konvergencije i divergencije u navedenim trendovima transformacije braka i bračnosti među evropskim zemljama (Sobotka 2008; Sobotka and Toulemon 2008; Thornton, and Philipov 2009; Kuijsten 1996). Kada je reč o domaćoj literaturi na ovu temu, dominiraju radovi u kojima se analiziraju: a) intenzitet i obim pomenutih savremenih promena bračnosti u našem društvu (Bobić 2003a, 2003b, 2012; Milić 2010; Šobot 2010; Magdalenić 2016); b) promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama u kontekstu zakasnele, zaustavljene, zamrznute, blokirane, nepotpune, usporene, prekinute ili otežane tranzicije, kao i u poređenju sa evropskim društvima (Bobić 2006a; 2012; Bobić i Vukelić 2011; Petrović 2011; Kuhar 2009; Negovanović 2017) i c) koncept i praksa tranzicije u odraslost u kontekstu studija životnog toka (Ignjatović 2009; Tomanović i Ignjatović 2004, 2006a, 2006b). Rezultati istraživanja

ovog problema koja uključuju rodnu dimenziju nisu konzistentni – neki nalazi upućuju na veću naklonost žena životu u bračnoj zajednici (Inglis and Greenglass 1989; Ivkov Džigurski, Đukićin Vučković, Stajić, Sekulić, Ivanović Bibić, Milanković Jovanov and Dragin 2023), drugi govore o većem odklonu mladih žena od braka (Bobić 2006b), dok treći ukazuju na to da je rod statistički značajna varijabla kada su u pitanju spremnost za brak i vreme za sklapanje braka, ali ne i stavovi prema braku (Larson, Benson, Wilson and Medora 1998). Takođe, u nekim ranijim istraživanjima ukazuje se na to da su „žene generalno progresivnije nego muškarci (u pogledu transformacije braka i bračnosti – prim. aut.)“ (De Coninck, Van Doren, and Marhijs 2020: 76).

Uopšteno, karakteristike transformacije braka i bračnosti mladih u Srbiji pokazuju određene sličnosti sa savremenim evropskim trendovima odlaganja braka, kao i destandardizacije partnerstva (Pešić Jenačković 2021; Bobić 2003a, 2003b; 2006; Petrović 2011). Imajući u vidu ovakav trend ovaj rad nudi svojevrsnu empirijsku proveru modela DDT u domenu percepcije i prakse braka među mladima. Konkretno, istraživačka pažnja usmerena je na analizu iskustva bračnosti, kao i preferencija i percepcije braka među mladima na teritoriji Vojvodine (Republika Srbija) u rodnoj perspektivi.

Domaća istraživanja sličnog istraživačkog fokusa su prilično oskudna (Blagojević 1989; Ljubinković 2014; Mihić i Petrović 2007; Petrović i Zaharijevski 2015; Bobić 2012; Ivkov Džigurski, Đukićin Vučković, Stajić, Sekulić, Ivanović Bibić, Milanković Jovanov and Dragin 2023). Iz tog razloga, o iskustvu bračnosti, kao i percepciji i preferencijama mladih u vezi sa brakom u Srbiji, mahom se saznaje posredno, analiziranjem rezultata domaćih istraživanja na temu: a) determinanti bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih i stavova mladih o roditeljstvu (Pešić Jenačković 2016; 2021; Kuburović 2003a; 2003b; Bobić 2012; Stanković 2003), b) vrednosnog sistema mladih (Pešić 2006; Mojić 2012; Sakač i Marić 2019; Kamenarac 2006) i c) „markera“ tranzicije u odraslost (Ignjatović 2009; Tomanović i Ignjatović 2004, 2006a, 2006b; Bobić 2012). S tim u vezi ovaj rad predstavlja svojevrsnu dopunu socio-demografske analize trendova bračnog ponašanja i percepcije braka među mladima u srpskom društvu, analizirajući pojedine vrednosne i normativne elemente njihovog promišljanja o braku i bračnim praksama kroz prizmu rodne dimenzije.

Na osnovu prethodno izloženog u radu se polazi od pretpostavke da postoje razlike u obeležjima bračnosti, kao i preduslovima i percepciji braka među mladim ženama i muškarcima. Osnovna pretpostavka dopunjena je pomoćnim hipotezama koje

opisuju rodne razlike u: a) iskustvu bračnog života (h1), b) preduslovima za sklapanje braka (h2, h3) i c) percepciji prednosti i nedostataka braka (h4, h5 i h6)¹:

- h1: mlade žene češće i ranije stupaju u brak od mladih muškaraca;
- h2: mlade žene češće ističu da je za stupanje u brak potrebno da budu ispunjeni preduslovi koji se tiču oba partnera, a ne samo njih same;
- h3: mladi muškarci češće ističu da je za stupanje u brak potrebno da budu ispunjeni preduslovi resursa, dok mlade žene češće ističu preduslove bliskosti;
- h4: mlade žene najčešće kao prednost braka navode rađanje i zajedničku brigu o deci, dok im je glavni nedostatak sukob sa partnerovim roditeljima;
- h5: mladi muškarci najčešće kao prednost braka navode rađanje i zajedničku brigu o deci, dok im je glavni nedostatak gubitak lične slobode;
- h6: mlade žene više nego mladi muškarci zagovaraju odlaganje sklapanja u brak.

2. METOD ISTRAŽIVANJA

Analiza rodne dimenzije percepcije braka i iskustva bračnosti među mladima izvršena je na osnovu primarnih podataka prikupljenih u anketnom istraživanju. Podaci korišćeni u ovom radu deo su šire baze podataka prikupljenih u istraživanju koje je sprovedeno na teritoriji Autonomne Pokrajine Vojvodine (Republike Srbije) tokom proleća 2024. godine.

Osnovu za prikupljanje podataka je činio elektronski upitnik koji se sastoji od 40 pitanja.² Upitnik je kreiran u Google Forms i inicijalno distribuiran putem društvenih mreža. Prikupljanje podataka bilo je u potpunosti anonimno. Ispitanici su u uvodnom delu upitnika mogli da se upoznaju sa predmetom i ciljem istraživanja, kao i da nakon toga daju svoju pismenu saglasnost da učestvuju u prikupljanju podataka. U istraživanju je učestvovalo ukupno 989 ispitanica i ispitanika (Tabela 1.). Uzorak je dobrovoljački i „grudva snega”. Dva osnovna kriterijuma za učestvovanje u istraživanju bili su starost (između 18 i 34 godine)³ i prebivalište na teritoriji Vojvodine. Prikupljeni

- 1 H1 je definisana na osnovu statističkih pokazatelja; h2 i h3 su definisane na osnovu saznanja o rodno očekivanom ponašanju; h4 i h5 su takođe definisane na osnovu saznanja o rodno očekivanom ponašanju, kao i ranijim istraživanjima o percepciji funkcije braka, dok je h6 utemeljena na saznanjima o pravcima transformacije rodno režima ka uspostavljanju novih standarda u rodnim ulogama.
- 2 Prvu grupu činila su pitanja kojima se prikupljaju osnovni podaci o ispitaniku (18 pitanja). Druga grupa pitanja se odnosi na stavove i iskustva o braku i to su pitanja čiji su prikupljeni podaci pretežno korišćeni u ovom radu (11 pitanja). Treća grupa pitanja (pet pitanja) odnosi se na stavove i iskustva o vanbračnoj zajednici, dok su četvrtom grupom pitanja prikupljeni podaci o stavovima i iskustvu mladih o razvodu (šest pitanja).
- 3 Kao donja starosna granica prilikom odabira uzorka uzeto je punoletstvo, odnosno pravni status pojedinca koji omogućava njegovo samostalno donošenje odluke o stupanju u brak. Gornja starosna granica (34 godine) usvo-

podaci su analizirani primenom osnovnih statističkih metoda u SPSS 20.0 (metodi deskriptivne statistike, koeficijent korelacije, neparametarski testovi).

Tabela 1. Opšte karakteristike uzorka

Pol	%	Radni status	%
muški	30,8	zaposlen/a	35,9
ženski	69,2	vlasnik/ca preduzeća	2,5
Starosne kategorije		poljoprivrednik/ca	0,8
18 – 21	47,8	freelancer/ka	1,5
22 – 25	25,5	nezaposlen/a	8,2
26 – 29	14,0	još se školuje	48,4
30 – 34	12,5	nešto drugo	2,6
Obrazovanje	%	ocena finansijske situacije	%
osnovna škola	5,1	odlična	2,5
srednja škola	67,8	veoma dobra	15,2
viša škola, strukovne studije	6,0	dobra	57,2
fakultet	14,2	loša	16,1
master, magistar, doktor nauka	7,0	veoma loša	9,0
stambena situacija	%	religioznost	%
u stanu/kući u vlasništvu roditelja	46,4	uopšte nisam religiozan/a	14,7
u stanu/kući u vlasništvu	11,8	skloniji/ja sam neverovanju nego verovanju	11,6
u iznajmljenom prostoru	30,3	ne znam, ne mogu da procenim	28,2
u studentskom domu	7,6	skloniji/ja sam verovanju nego neverovanju	28,4
nešto drugo	3,9	veoma sam religiozan/a	17,1
mesto odrastanja	%	tip porodice	%
selo	29,9	mala porodica	68,1
manji grad	33,3	proširena porodica	31,3
veći grad	17,1	ostalo	0,6
veliki grad	19,7		

Izvor: rezultati istraživanja

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja pokazuju da apsolutna većina mladih nikada nije bila u braku (83,9%). Ovo je ujedno i očekivan rezultat, s obzirom na tendenciju odlaganja nupcijaliteta. Za razliku od većine, tek 11,3% anketiranih je (bilo) u braku, dok svaka dvadeseta mlada osoba živi u vanbračnoj zajednici. Uprkos opštem trendu odlaganja ulaska u brak primetna je statistički značajna razlika u bračnom stanju ispitanika i ispitanica ($\chi^2=10,497$, $p=,005$, Cramer's $V=,103$) – to znači da je među ženama više

jena je imajući u vidu fenomen produžene mladosti tj. odlaganje i otežanu tranziciju u odraslost koja je karakteristična za savremeno srpsko društvo, kao i aktuelne demografske trendove u vezi sa nupcijalitetom (Tomanović i sar. 2012; Tomanović i Stanojević 2015; Bubalo-Živković i Lukić 2015).

onih koje su (bile) u braku (12,9% prema 7,9%), kao i onih koje kohabitiraju (3,9% prema 0,8%) nego među muškarcima.

Ukoliko detaljnije analiziramo bračnu strukturu, uočavamo da se među mladima koji nikada nisu bili u braku izdvajaju dve podgrupe ispitanika. Prva je grupa onih koji trenutno nemaju partnera/partnerku i ona je najzastupljenija, kako među ispitanicama (37,9%), tako i među ispitanicima (45,6%). Druga podgrupa se odnosi na one koji su u vezi dužoj od šest meseci – ona je zastupljenija među mladim ženama (32,2%) nego među mladim muškarcima (26,6%). Bez stalnog partnera kao i u kraćoj vezi je više ispitanika nego ispitanica (6,9% prema 3,4%, odnosno, 10,5% prema 8,0%).

Ispitanici koji su (bili) u braku su stupali u bračnu zajednicu između 18. i 32. godine, pri čemu se najviše njih venčalo sa navršenih 25 i 26 godina (po 12,9%). Rezultati istraživanja pokazuju da su kasne dvadesete (od 25 do 29 godine) najčešći period ulaska u brak (44,4%).⁴ Iako nema statistički značajne razlike ($\chi^2=1,685$, $p=.194$), uočava se da je prosečna starost ulaska u brak među mladim ženama (24,3 godina) nešto niža od prosečne starosti sklapanja braka među muškarcima (25,1 godina).

Među onima koji nisu u braku (89,4%), 7,4% decidno navodi da ih brak uopšte ne zanima, dok je svaki sedmi anketirani koji trenutno nije u braku neodlučan. Većina onih koji planiraju da stupe u brak ističu da nameravaju da to urade, ali ne u skorijoj budućnosti (50,2%), dok se svega 3,2% ispitanika na ovaj korak zapravo već i odlučilo (zakazalo venčanje, vereni su). Analiza pokazuje da nema statistički značajne razlike između bračnih planova mladih žena i muškaraca ($\chi^2=7,958$, $p=.159$, Cramer's $V=.090$). Ipak, uočava se da mladi muškarci više nego žene: a) ne planiraju da stupe u brak (7,9% prema 6%), b) neodlučni su (14,8% prema 11,8%) ili c) planiraju brak, ali ne u skorijoj budućnosti (36,7% prema 34,5%). Mladih žena je više jedino u grupi onih koji navode da planiraju stupanje u brak u narednih nekoliko godina (33,3% prema 31,1%).

Ispitanici koji ne žele brak, kao glavne razloge za to najčešće ističu da im je udaja/ženidba nepotrebna za zajednički život sa partnerom (34,2%). Pored toga, njih 19,0% u ovoj grupi ističe da se sklapanje braka ne uklapa u njihovu trenutnu životnu situaciju, kao ni životne aspiracije. Po 8,9% ispitanika koji ne žele brak istaklo je da: a) su imali prethodno loše iskustvo i ne žele da ponovo učine „istu grešku“, b) žele da sačuvaju svoju nezavisnost ili da c) jednostavno ne žele da budu u braku.⁵ Uočene su određene sličnosti, ali i razlike u argumentima ispitanika i ispitanica

4 S druge strane, u ranim dvadesetim, brak je sklopilo 39,5% ispitanika i ispitanica. Svega 8,8% anketiranih je u brak ušlo mlađe od 20 godina, dok je 7,2% mladih u brak ušlo sa 30 i više godina. Uočena je statistički značajna razlika u prosečnoj starosti ulaska u brak onih koji su i dalje u braku i onih koji su se razveli ($\chi^2=20,556$, $p=.004$) tako da su razvedeni ranije stupali u brak (21,8 godina) nego oni koji su i dalje u braku (25 godina).

5 U ostale argumente za nesklapanje braka ispitanici i ispitanice navode: odsustvo vere u brak (kao zajednicu i

protiv braka: i jedni i drugi navode da im brak nije potreban za zajednički život, ne veruju u instituciju braka, kao i da misle da neće naći adekvatnog partnera. Pored toga, mlade žene češće navode želju za očuvanjem nezavisnosti, prethodna loša iskustva, kao i činjenicu da ne žele decu (pa time ne vide ni potrebu za brakom), dok muškarci ističu obaveznost bračnih odnosa i dosadu bračnog života.

Svega 1,5% mladih smatra da nije potrebno da budu ispunjeni bilo kakvi preduslovi da bi sklopili brak. Ostali, pak, ističu različite događaje i/ili karakteristike koje bi trebalo da se dogode i/ili da ih partner/ka poseduju kako bi oni sami bili spremni da se venčaju. Tri se preduslova za ulazak u brak izdvajaju, nezavisno od toga da li su mladi već u braku ili ne: ljubav, poverenje u partnera/ku, kao i finansijska obezbeđenost (oboje imaju posao) (Tabela 2.). Nasuprot ovome, najmanje važni preduslovi za sklapanje braka su: roditeljsko odobravanje i priznavanje partnera/ka, ispunjeni životni ciljevi i aspiracije, kao i obezbeđen bilo kakav životni prostor (npr. iznajmljen stan, stan u vlasništvu, stanovanje kod roditelja).

Tabela 2. Preduslovi za sklapanje braka, prema polu (%)

preduslov	muškarci	žene	ukupno
moje zaposlenje, lična finansijska nezavisnost	51,8	43,9	46,3
da oboje imamo posao	40,0	53,7	49,4
ljubav	81,6	82,0	81,9
poverenje u partnera/ku	71,8	71,9	71,9
obezbeđen bilo kakav životni prostor (npr. iznajmljen, u vlasništvu, kod roditelja)	15,4	14,9	15,1
obezbeđen prostor za samostalan život sa partnerom/kom	29,8	39,9	36,8
roditeljsko odobravanje i prihvatanje partnera/ke	6,2	10,2	9,1
saglasnost oko zajedničkih životnih ciljeva	39,7	51,3	47,7
ispunjeni moji životni ciljevi i aspiracije	8,5	12,6	11,3
završeno moje školovanje	10,8	20,6	17,6
da smo oboje završili školovanje	13,1	18,0	16,5
seksualna privlačnost sa partnerom/kom	23,0	26,6	25,5
nisu mi (bili) bitni nikakvi preduslovi	2,6	1,0	1,5

Izvor: rezultati istraživanja (napomena: podaci se odnose na rezultate dobijene nakon označavanja tri najvažnija preduslova)

kao instituciju), odsustvo pravog partnera, odsustvo poverenja u ljude uopšte, kao i nemogućnost sklapanja istopolnih brakova u našem društvu.

Kada se u analizu uvede rodna dimezija, uočavaju se razlike u shvatanju ispitanica i ispitanika o određenim preduslovima za brak (Tabela 2). Mladi muškarci nešto više od žena ističu da im nisu (bili) potrebni nikakvi ispunjeni preduslovi za ulazak u brak ($\chi^2=3,613$, $p=.057$, Cramer's $V=.060$). Takođe, rodno se razlikuje i učestalost tzv. individualno ($\chi^2=24,815$, $p=.000$, Cramer's $V=.215$) i obostrano orijentisanih preduslova⁶ ($\chi^2=5,833$, $p=.054$, Cramer's $V=.090$) – mlade žene ređe navode neki od individualno orijentisanih (51,9% prema 59,7%), a češće neki od obostrano orijentisanih preduslova (77,6% prema 63,9%). Kod sedam od 13 analiziranih pojedinačnih preduslova uočene su statistički značajne razlike između žena i muškaraca.⁷ Ukoliko se, pak, odgovori grupišu, uočavaju se statistički značajne rodne razlike u učestalosti navođenja preduslova resursa ($\chi^2=11,133$, $p=.049$, Cramer's $V=.117$) – češće ih navode mlade žene (83,8% prema 80,7%). S druge strane, nema statistički značajnih razlika u učestalosti navođenja preduslova bliskosti, kao i preduslova vrednosti.⁸

Za većinu anketiranih (64,7%) glavna prednost bračnog života sastoji se u uzajamnom pomaganju i zajedništvu. Svaki sedmi anketirani ističe da je prednost braka u tome što se u braku rađaju deca i što se supružnici zajednički o njima brinu, dok 8,8% mladih ističe da je glavna prednost braka u tome što se na taj način životne brige i problemi dele, a time i lakše rešavaju. Ostale razloge (npr. dostupan seksualni partner, finansijska zaštita, pravna zaštita, sredstvo protiv usamljenosti) navodi po manje od 3% ispitanika. Svega 4,4% ispitanika smatra da život u braku nema nikakvih prednosti nad nebračnim životom. S druge strane, čak petina ispitanih ističe da život u braku nema nedostataka.⁹

6 Individualno orijentisani preduslovi su oni koji se tiču samo pojedinca/ispitanika (npr. moje zaposlenje), dok obostrano orijentisani preduslovi podrazumevaju one koji se odnose na oba partnera (oboje smo završili školovanje, oboje imamo posao).

7 Moje zaposlenje / lična finansijska nezavisnost ($\chi^2=5,353$, $p=.021$, Cramer's $V=.074$); zaposlenje oba partnera ($\chi^2=15,735$, $p=.000$, Cramer's $V=.126$); obezbeđen prostor za samostalan život sa partnerom/kom ($\chi^2=9,208$, $p=.002$, Cramer's $V=.096$); roditeljsko odobravanje i prihvatanje partnera/ke ($\chi^2=4,393$, $p=.036$, Cramer's $V=.067$); saglasnost oko zajedničkih životnih ciljeva ($\chi^2=11,463$, $p=.001$, Cramer's $V=.108$); završeno školovanje ($\chi^2=13,957$, $p=.000$, Cramer's $V=.119$); završeno školovanje oba partnera ($\chi^2=3,631$, $p=.057$, Cramer's $V=.067$). To znači da je mladim muškarcima važnije da budu lično finansijski obezbeđeni, dok je mladim ženama bitnije da pre stupanja u brak oboje budu zaposleni, da imaju obezbeđen prostor za samostalan život, da su usaglašeni oko zajedničkih životnih ciljeva, da su oboje završili školovanje, kao i da roditelji prihvataju njihov izbor partnera.

8 Preduslovi bliskosti ($\chi^2=3,280$, $p=.194$, Cramer's $V=.061$); preduslovi vrednosti ($\chi^2=4,297$, $p=.117$, Cramer's $V=.091$).

9 Iako nema statistički značajne razlike ($\chi^2=17,689$, $p=.125$, Cramer's $V=.125$), ovo češće ističu oni koji su (bili) u braku (27,7%).

Među onima koji uočavaju izvesne nedostatke bračnog života (79,9% od ukupnog broja anketiranih), najviše njih (34,2%) ističe rutinizaciju partnerskih odnosa. Kao potencijalnu opasnost u bračnom životu mladi navode i neophodnost prilagođavanja tuđim zahtevima i potrebama (24,2%) što je u vezi sa njihovom procenom da život u braku zahteva puno ličnog truda (16,6%), ali i, kod nekih ispitanika, sa jasno izraženim strahom od gubitka lične slobode (13,8%). Svaki deseti anketirani smatra da je glavni nedostatak ulaska u bračnu zajednicu taj što se sklapanjem braka stupa i u nove srodničke/tazbinske odnose, koji potencijalno mogu da naruše kvalitet bračnog odnosa. Svaki pedeseti ispitanik i ispitanica smatraju da je zahtev za monogamijom glavni nedostatak bračne zajednice.

Rezultati analize pokazuju da postoji statistički značajna rodna razlika u percepciji prednosti ($\chi^2=29,771$, $p=,000$, Cramer's $V=,174$) i nedostataka ($\chi^2=37,215$, $p=,000$, Cramer's $V=,194$) bračnog života. Ako se posmatraju prednosti, rodne razlike su najuočljivije u slučaju isticanja: a) seksualnih odnosa (među mladim muškarcima je 6,5 puta više onih koji ističu ovu prednost braka nego među mladim ženama), b) rađanje i odgajanje dece (1,7 puta više muškaraca) i c) zajedništva i međusobnog pomaganja (1,2 puta više žena). Interesantno, među ženama je 1,5 puta više onih koje ističu da brak nema prednosti nego među muškarcima.

Ukoliko se posmatraju rodne razlike u percepcijama nedostataka braka, tada se uočava da je: a) među ženama 1,6 puta više onih koje ističu teškoće potencijalnih sukoba sa tazbinom nego među muškarcima, dok je b) 1,5 puta više mladih žena koje ističu teškoće prilagođavanja drugome nego među muškarcima. Nasuprot tome, među muškarcima je: a) 1,6 puta više onih koji ističu potencijalno gubljenje lične slobode, b) 1,2 puta je više onih koji smatraju da brak nema nedostataka, dok je čak c) 10,8 puta više onih koji ističu zahtev za monogamijom kao glavni nedostatak braka.

Najviše mladih smatra da su najbolje godine za ulazak u brak kasne dvadesete, kako za žene (63,6%) tako i za muškarce (48,2%). Međutim, uočena je statistički značajna rodna razlika u percepciji najboljih godina za sklapanja braka, kako kada se govori o ženama ($\chi^2=42,041$, $p=,000$, Cramer's $V=,206$), tako i o muškarcima ($\chi^2=27,603$, $p=,001$, Cramer's $V=,167$). Čak 20,3% muškaraca smatra da bi žene trebao da se udaju pre navršene 25 godine, dok je istog mišljenja svega 8,6% ispitanica. Takođe, više je ispitanika koji smatraju da bi muškarci trebalo da se žene pre navršene 25 godine nego ispitanica (5,9% prema 2,3%). Sa porastom poželjnih godina za sklapanje braka za žene i za muškarce, raste i razlika u udelu ispitanika i ispitanica koji ih preferiraju (Tabela 3).

Tabela 3. Poželjne godine za sklapanje braka za ženu i za muškarca, prema polu ispitanika

poželjne godine	sklapanje braka za žene		sklapanje braka za muškarce	
	% muškarci	% žene	% muškarci	% žene
manje od 20	0	0,1	0,3	0
21 – 24 godine	20,3	8,5	5,6	2,3
25 – 29 godina	59,7	65,4	53,1	46,1
30 – 34 godine	11,5	16,8	31,8	37,9
35 – 39 godina	0	1,2	1,0	4,8
40 i više godina	0,7	0,4	0,3	1,2
bilo koje godine	1,0	0	1,0	0,1
to je individualno	5,6	6,7	5,9	6,3
nikad	0	0,1	0	0,1
ne znam	1,3	0,7	1,0	1,2

Izvor: rezultati istraživanja

Na osnovu analiziranih podataka, uočava se da su ispitanice sklonije zagovaranju odlaganja nupcijaliteta, kako u slučaju žena, tako i u slučaju muškaraca. Jedino uočeno odstupanje od ovog obrasca je u slučaju preferencije 40 i više godina za sklapanje braka za žene i to bi se eventualno moglo objasniti preferiranim godinama za rađanje u bračnim okvirima. No, reč je o malom broju ispitanika i ispitanica što otežava donošenje zaključka.

4. DISKUSIJA

Rezultati istraživanja pokazuju da većina ispitanika i ispitanica nikada nije bila u braku, što odgovara opštem trendu odlaganja nupcijaliteta u našem društvu (RZS 1990-2022; Bobić i Vukelić 2011; Tomanović i Stanojević 2015), kao i trendu karakterističnom za zemlje zahvaćene procesom DDT (Lesthaeghe 2010). Nalazi prethodnih istraživanja na temu braka i bračnosti u našem društvu ukazuju na to da se brak kod mladih visoko vrednuje (Blagojević 1988; Tomanović 2012a; Tomanović i Stanojević 2015). U odnosu na evidentiranu tendenciju, nalazi ovog istraživanja ukazuju na delimično odstupanje u ovom domenu koje je moguće protumačiti izmenjenim društvenim okolnostima svakodnevice mladih. Suštinski, reč je o više o deklarativnom, a manje o faktičkom vrednovanju braka (Vasić 2012; Tomanović i Stanojević 2024). Brak kao vrednost se optira na osnovu „racionalizacije postojećih (strukturnih) okolnosti/prepreka ...“ (Petrović 2011: 70), tj. donošenje odluke o

sklapanju, odlaganju ili odustajanju od braka je u savremenom srpskom društvu više rezultat nužnosti (usled dugotrajne krize i strukturalnih prepreka), a manje „svesnog biranja“ (Bobić i Vukelić 2011: 159).

Nalazi istraživanja su ukazali na rodne razlike u percepciji i praksi braka među mladima. Evidentirana je izraženija bračnost među ženama, kao i njihovo ranije stupanje u brak u odnosu na muškarce, uz opšti trend pomeranja prosečnih godina ulaska u prvi brak ka kasnim dvadesetim godinama. Uočene trendove potvrđuju i zvanični statistički podaci na nacionalnom (RZS 1990-2022) i internacionalnom nivou (UN 2016). Ovo ukazuje na utemeljene rodno diferencirane obrasce i standarde u zasnivanju porodice prokreacije u našem društvu (Šobot 2022), tj. na od ranije uočeni pritisak na mlade žene da stupe u brak (Inglis and Greenglas 1989).

Nalazi istraživanja stavova mladih iz društava u okruženju ukazuju na glavne preduslove za stupanje u brak - reč je o pronalaženju odgovarajućeg partnera, finansijskoj sigurnosti, kao i životu u stabilnoj i perspektivnoj državi (Gvozdanović, Ilišin, Adamović, Potočnik, Baketa i Kovačić 2019), što se uveliko poklapa sa rezultatima ovog istraživanja (ljubav, poverenje u partnera/ku, finansijska sigurnost). Uočene rodne razlike u isticanju individualno ili obostrano orijentisanih preduslova za brak sugerišu da je mladim ženama važnija usklađenost partnera u pogledu životnih situacija i odluka (npr. zaposlenje i/ili završeno školovanje oba partnera, usaglašenost oko životnih ciljeva) od individualnih postignuća ili aspiracija. Ovo se može dovesti u vezu sa njihovom težnjom ka egalitarnosti u domenu životnih šansi, usklađivanju porodičnih i profesionalnih uloga i obaveza, ali i stavom da brak podrazumeva odgovornost između partnera (Tomanović i Stanojević 2015). S druge strane, veće insistiranje ispitanica na ispunjenosti resursa kao preduslova prilikom promišljanja o braku potencijalno ukazuje na to da je reč o generaciji mladih žena koje (iako ranije od muškaraca ulaze u brak) reevaluiraju i modifikuju uvrežene rodne obrasce ponašanja u domenu ličnog, partnerskog i porodičnog života.

Identifikovane rodne razlike u percepciji prednosti bračnog života ukazuju na to da mladi muškarci stavljaju akcenat na prednosti u vidu rađanja i odgajanja dece (tzv. odgovornost ka deci; Tomanović i Stanojević 2015) i dostupnosti seksualne partnerke. Reč je o elementima braka koji su integralni deo njegovog tradicionalnog poimanja (brak = porodica = reprodukcija). Ovo je potvrđeno i u ranijim istraživanjima u kojima se pokazalo da su muškarci skloniji tradicionalnijim stavovima u ovom domenu (Petrović 2011; Inglis and Greenglass 1989). S druge strane, ističući zajedništvo i uzajamnu pomoć, mlade žene dominantno naglašavaju postmoderne elemente braka (brak = partnerski odnos), odnosno, ideal „drugarskog braka“ (Tomanović

iStanojević 2024). Ovo delimično odgovara nalazima istraživanja iz društava u regionu (Gvozdanović, Ilišin, Adamović, Potočnik, Baketa i Kovačić 2019).

Kada je, pak, reč o rodnim razlikama u percepciji nedostataka braka, mlade žene se mahom pribojavaju zahtevne adaptacije i potencijalnih sukoba koji mogu da proizađu iz ličnih nekompatibilnosti u domenu tazbinskih odnosa, dok su mladi muškarci u svojim „strahovima od braka“ više orijentisani na gubljenje individualne slobode i izazov praktikovanja monogamije. Ovo delimično odgovara nalazima koje iznose Inglis i Greenglass (1989), a prema kojima muškarci takođe ističu strah od gubitka lične slobode, ali i rizičnost braka, potencijalni sukob porodičnih i poslovnih obaveza, dok je među ženama izraženija bojazan od ulaganja prevelikog truda, kao i teškoća u prilagođavanju životu sa drugim.

Naposletku, rezultat da mlade žene otvorenije zagovaraju odlaganje nupcijaliteta (kako za žene, tako i za muškarace) ukazuje na visoko vrednovanje individualnog razvoja i postignuća u kontekstu životnih izbora, aspiracija i profesionalnog ostvarenja. Međutim, s obzirom na ranije iznete podatke o njihovom faktičkom bračnom ponašanju (prosečne godine stupanja u brak, broj udatih i žena koje kohabitiraju) može se postaviti pitanje koliko izneti stavovi o favorizovanju odlaganja nupcijaliteta realno doprinose promeni ponašanja žena na način na koji o tome govori Kol (Coale 1973, navedeno prema Petrović 2011)¹⁰. Pritom, ne treba zaboraviti da mlade žene u našem društvu ističu da „osećaju mnogo veći pritisak od strane društva da se prilagode stereotipnim rodnim ulogama“ (Čvorić, Saković 2021) te da njihov „položaj (u poređenju sa položajem muškaraca – prim. aut.) nije jednak i da je diskriminišući“ (Stojanović i Ivković 2020: 151).

5. ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja potvrđuju početnu hipotezu o postojanju rodni razlika u iskustvima bračnosti, kao i preferencijama i percepciji braka. Pomoćne hipoteze koje se odnose na pojedine aspekte analize su većinom potvrđene: a) pomoćna hipoteza o rodnim razlikama u pogledu iskustva bračnog života; b) pomoćna hipoteza o preferencijama u pogledu preduslova za sklapanje braka (h2 – orijentacija preduslova

10 Kol u svom modelu opisuje tri uslova promene ponašanja: a) novo ponašanje mora da donosi više prednosti nego nedostataka, b) novo ponašanje mora da bude društveno dozvoljeno/prihvatljivo i c) novo ponašanje mora da bude izvodljivo u datim društvenim okolnostima (Coale 1973, navedeno prema: Petrović 2011). U ovom slučaju, izneti stavovi opisuju zadovoljen prvi uslov, dok se čini da su druga dva delimično limitirana (rodno determinisani kulturni standardi o odlaganju braka za žene; društveno dostupni resursi koji ženama omogućavaju odlaganje ulaska u brak).

za brak) i c) dve pomoćne hipoteze koje se odnose na rodne razlike u percepciji braka (h5 – prednosti i nedostaci braka za mlade muškarce i h6 – zagovaranje odlaganja braka), dok je jedna pomoćna hipoteza delimično potvrđena (h4 – prednosti i nedostaci braka za mlade žene). Pomoćna hipoteza o tipu preduslova za brak (h3) nije potvrđena.

Sveukupno posmatrano, rezultati ovog istraživanja govore u prilog delimične destandardizacije partnerstva i prakse bračnosti među mladima u našem društvu (Pešić Jenačković 2021; Bobić 2003a, 2003b, 2006; Petrović 2011). Uočena tendencija nije rigidna, već posredovana kombinacijom elemenata tradicionalizma i postmodernih vrednosti. U kontekstu rodne percepcije braka i iskustva bračnosti, inkliniranje potonjim vrednostima može se tumačiti kao indikator novih potencijalnih promena u rodnom režimu i rodnoj asimetriji (Hughson 2015). Ove promene su vidljivije u vrednosnoj sferi (na nivou diskursa), dok je konkretna realizacija (na nivou prakse) željenih modela ponašanja u domenu bračnosti uveliko otežana strukturnim ograničenjima i otežavajućim društvenim okolnostima karakterističnim za srpsko posttranzicijsko društvo (Bobić 2006a, 2012; Bobić i Vukelić 2011; Petrović 2011; Kuhar 2009; Negovanović 2017). Imajući na umu navedene okolnosti, u slučaju mladih muškaraca i žena evidentna je kasna tranzicija u odraslost po južnoevropskom modelu (Iacovu 2002 navedeno prema: Tomanović i Stanojević 2024), u skladu sa obrascima „kulture odlaganja“ (Reiter 2009, navedeno prema Tomanović i Stanojević 2024). Naime, „tranzicione putanje mladih žena i muškaraca ne pokazuju znake heterogenizacije, već odlaganja ključnih momenata za kasnije životno doba“ (Tomanović 2012b: 239). U daljoj elaboraciji ove problematike posebnu plodotvornost pokazuju studije životnog toka kao širi eksplanatorni okvir za proučavanje tranzicije u odraslost.

Uvažavajući ograničenja ovog istraživanja (uži regionalni karakter, ograničena komparabilnost rezultata usled ograničenog broja studija istog tematskog fokusa), ono daje doprinos malobrojnim domaćim analizama (specifičnih aspekata) rodne dimenzije braka i bračnosti i trasira put novim istraživačkim pitanjima u ovom domenu, poput teme interseksionalnosti. Na ovaj način mogli bi se pružiti detaljniji uvidi u specifičnosti bračnih iskustava i percepcija pojedinih podgrupa, putem kojih bi se došlo do potpunijeg objašnjenja pravca transformacije rodnih režima u specifičnim društvenim okolnostima našeg društva.

LITERATURA

1. Billari, Francesco C., Aart Liefbroer (2004), "Is the Second Demographic Transition a useful concept for demography? Introduction to a Debate", *Vienna Yearbook of Population research*, 2(1), 1-3.
2. Blagojević, Marina (1988), "Stavovi mladih prema braku", *Sociologija*, 3(1), 181–194.
3. Blagojević, Marina (1989), *Stavovi mladih o braku i roditeljstvu*, magistarski rad, Filozofski fakultet u Beogradu
4. Bobić, Mirjana (2003a), *Brak ili/i partnerstvo: demografsko sociološka studija*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
5. Bobić, Mirjana (2003b), "Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima", *Stanovništvo*, 41(1/4), 65-91.
6. Bobić, Mirjana (2006a), "Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak druge demografske tranzicije?" u: Smiljka Tomanović (ur.), *Društvo u previranju: sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 121-138.
7. Bobić, Mirjana (2006b), "Bračnost stanovništva Vojvodine na početku trećeg milenijuma", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121, 313-323.
8. Bobić, Mirjana, Vukelić, Jelisaveta (2011), "Deblokada druge demografske tranzicije", *Sociologija*, 45(2), 149-176.
9. Bobić, Mirjana (2012), "Stalled De-Standardization of Partnerships – Case of Young People in Serbia", *Sociologija*, 54(2), 351-367.
10. Bonnie, Richard, Claire Stroud, Heather Breiner (2015), *Investing in the Health and Well-Being of Young Adult*, National Academy Press, USA
11. Bubalo-Živković, Milka, Lukić, Tamara (2018), *Mladi u Srbiji početkom 21.veka*, Republički zavod za statistiku, Beograd
12. Čvorić, Jovana, Lara Saković (2021), *Mladi u Srbiji*, dostupno na: <https://mons.rs/mladi-u-srbiji>; posećeno: 10. 12. 2024.
13. De Coninck, David, Shauni Van Doren, Koen Marhijs (2020), "Attitudes of Young Adults Toward Marriage and Divorce, 2002-2018". *Journal of Divorce and Remarriage*, 62(1), 66-82.
14. Gvozdanović, Anja, Vlasta Ilišin, Mirjana Adamović, Dunja Potočnik, Nikola Baketa, Marko Kovačić (2019), *Mladi u Hrvatskoj 2018-2019*, Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb

15. Ignjatović, Suzana (2009), "Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju", *Stanovništvo*, 47(1), 7-22.
16. Inglis, Alison, Greenglass, Esther R. (1989), "Motivation for Marriage among Women and Men", *Psychological Reports*, 65(3), 1035-1042.
17. Ivkov Džigurski, Anđelija, Smiljana Đukićin Vučković, Stefan Stajić, Milena Sekulić, Ljubica Ivanović Bibić, Jelena Milanković Jovanov, Aleksandra Dragin (2023), "Attitudes of university students towards institution of a marriage", *Family Forum*, 12, 15-30.
18. Hugson, Marina (2015), "Rodni režimi na poluperiferiji", *Zeničke sveske – Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, 21, 255-265.
19. Kamenarac, Olivera (2006), "Struktura porodice kao faktor formiranja mišljenja mladih o braku i temeljima uspešnog braka", *Pedagoška stvarnost*, 9/10, 802-821.
20. Kuburović, Ankica (2003a), "Stavovi studenata relevantni za buduće reproduktivno ponašanje", *Stanovništvo*, 41(1-4), 43-64.
21. Kuburović, Ankica (2003b), "Stavovi mladih u Srbiji o roditeljstvu u periodu društvenih promena (kraj 80-ih i kraj 90-ih)", *Sociološki pregled*, 37(3-4), 117-136.
22. Kuhar, Metka (2009), "Da li su bivše jugoslovenske države države druge demografske tranzicije?", U: Milić, Anđelka, Smiljka Tomanović (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd, 43-63.
23. Kuijsten, Anton (1996), "Changing Family Patterns in Europe: A Case of Divergence?", *European Journal of Population*, 12(2), 115-143.
24. Larson, Jeffry, Mark Benson, Stephan Wilson, Nilufer Medora (1998), "Family of Origin Influences on Marital Attitudes and Readiness for Marriage in Late Adolescents", *Journal of Family Issues*, 19(6), 750-768.
25. Lesthaeghe, Ron (1992), *The Second Demographic Transition in Western Countries: An interpretation*, Vrije Universiteit Brussel, Interuniversity programme in demography. IPD-Working Paper 1991-2, Brussels; dostupno na: <http://interfacedemography.be/wp-content/uploads/2016/02/WP-IPD-1991-2.pdf>, posećeno 15. 12. 2024.
26. Lesthaeghe, Ron (2010), "The Unfolding Story of the Second Demographic Transition", *Population and Development Review*, 36(2), 211-251.
27. Ljubinković, Marijana (2014), "Values such as marriage and family among young people", *Istraživanja u pedagogiji*, 4(2), 95-114.

28. Magdalenić, Ivana (2016), "Uticaj bračnosti na fertilitet u Srbiji i Evropskoj Uniji", *Demografija*, 13, 175-190.
29. Mihić, Ivana, Jelica Petrović (2007), "Brak i porodica kao vrednosti kod studenata Novosadskog Univerziteta", *Pedagoška stvarnost*, 57(3-4), 288-301.
30. Milić, Anđelka (2010), "Porodica i izazovi globalne transformacije", u: Milić, Anđelka (prir.), *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd, 115-147.
31. Mojić, Dušan (2012), "Means of Getting Ahead in Post-Socialist Serbia: Perceptions and Preferences of Young People", *Sociologija*, 54 (2), 303-314.
32. Negovanović, Olivera (2017), "Zastupljenost i osnovne karakteristike vanbračnih zajednica u Srbiji i Evropskoj uniji", *Demografija*, 14, 65-82.
33. Pešić, Jenačković Dragana (2016), "Attitudes of Serbian youth from rural and urban areas toward marriage and reproduction", *Sociološka luča*, 10(1), 21-38.
34. Pešić Jenačković, Dragana (2021), "Tip naselja kao determinanta bračkog i reproduktivnog ponašanja mladih", *Sociološki pregled*, 55(2), 352-377.
35. Pešić, Jelena (2006), "Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia", *Sociologija*, 58(4), 289-307.
36. Petrović, Jasmina S., Dragana S. Zaharijevski (2015), "Student's Perception of Marriage, Family and Parenthood in the Light of Religious Identity and Religious Tolerance: A Comparative Perspective", *Collection of Papers of Faculty of Philosophy*, 45(3), 3-26.
37. Petrović, Mina (2011), "Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?", *Stanovništvo*, 1, 53-78.
38. Republički zavod za statistiku (1990-2022), *Demografska statistika*, Beograd
39. Sakač, Marija D., Mia R. Marić (2019), "The Value System and Locus of Control in Students", *Sociološki pregled*, 53(1), 136-159.
40. Sobotka, Tomaš (2008), "The Diverse Faces of the Second Demographic Transition in Europe", *Demographic Research*, 19(8), 171-224.
41. Sobotka, Tomaš, Toulemon, Laurent (2008), "Changing Family and Partnership Behaviour: Common Trends and Persistent Diversity across Europe", *Demographic Research* 19(6), 85-138.
42. Stanković, Biljana (2003), "Stavovi adolescenata o rađanju i roditeljstvu", *Demografski pregled*, 15, 1-4.

43. Stojanović, Boban, Aleksandar Ivković (2020), *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji 2020*. Krovna organizacija mladih Srbije, Beograd
44. Šobot, Ankica (2010), "Promene strukturnih karakteristika stanovništva Srbije: razlike između žena i muškaraca", *Sociološki pregled*, 44(2), 265-282.
45. Šobot, Ankica (2022), *Niske stope rađanja i rodne uloge: teorijski okvir i praktični izazovi*, Institut društvenih nauka, Beograd
46. Thornton, Arland, Dimiter Philipov (2009), "Sweeping Changes in Marriage, Cohabitation, and Childbearing in Central and Eastern Europe: New Insights from the Developmental Idealism Framework", *European Journal of Population*, 25(2), 123–156.
47. Tomanović, Smiljka, Ignjatović Suzana (2004), "Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja", u: Nikolić, Milan, Srećko Mihailović (prir.), *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Centar za proučavanje alternativa, Beograd
48. Tomanović, Smiljka, Ignjatović Suzana (2006a), "The Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia", *Journal of Youth Studies*, 9(3), 269-285.
49. Tomanović, Smiljka, Ignjatović, Suzana (2006b), "Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia", *Sociologija*, 48(1), 55-72.
50. Tomanović, Smiljka (2012a), "Tranzicije u porodičnom domenu", u: Tomanović Smiljka i sar., *Mladi naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 127–146.
51. Tomanović, Smiljka (2012b), "Changes in transition to adulthood of young people in Serbia between 2003 and 2011", *Sociologija*, 54(2), 227-243.
52. Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević (2015), *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
53. Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević (2024), *Sociologija porodičnog života*, Institut za sociološka istraživanja, Beograd
54. UN, (2016), Changing patterns of marriage and unions across the world; dostupno na: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_2016_factsheet2.pdf), posećeno: 15. 12. 2024.
55. Van de Kaa, Dick J. (1987), "Europe's second demographic transition", *Population bulletin*, 42(1), 1-59.

56. Vasić, Petar (2012), "Koliko sociološke i ekonomske teorije mogu objasniti dugotrajni pad fertiliteta u Srbiji?", *Demografija*, 9, 237-256.
57. Zaidi, Batool, Philip S. Morgan, (2017), "The Second Demographic Transition Theory: A Review and Appraisal", *Annual Review of Sociology*, 43, 473-492.

YOUNG PEOPLE AND MARRIAGE IN SERBIA IN GENDER DIMENSION – EXPERIENCES, PRECONDITIONS AND PERCEPTIONS

Summary:

The characteristics of marriage among young people in Serbia show similarities with contemporary European trends of postponing marriage, the decline in the universality of marriage, and the de-standardization of partnerships. These changes are interpreted in the broader context of societies affected by the process of the second demographic transition. This paper offers an empirical validation of the second demographic transition model in the domain of marriage, focusing on the analysis of the experiences, preconditions and perceptions of marriage among young people in the Autonomous Province of Vojvodina (Serbia), from a gender perspective. The research was conducted in the spring of 2024, on a sample of 989 young participants. The data was collected using an electronic questionnaire. The results confirmed gender differences in the perception and experience of marriage among young people, which were expressed in the domain of perceptions of prerequisites for marriage, the advantages and disadvantages of married life, and the best years for entering marriage. This confirmed the main hypothesis, as well as most of the secondary hypotheses related to specific aspects of the analysis. The presented data suggests a partial de-standardization of partnerships and marriage practices among young people in our society, marked by a combination of traditional elements and postmodern values.

Key words: young people; second demographic transition; marriage; post-socialist transition; gender dimension

Adrese autorica
Authors' address

Jelena Tanasijević
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
jelena.tanasijevic@ff.uns.ac.rs

Ana Bilinović Rajačić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
ana.bilinovic@ff.uns.ac.rs

Jovana Čikić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.343

UDK 72.01:7.01:130.2(100)"20"

Primljeno: 10. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Asja Mandić

RUŠEVINA – MOTIV REFLEKSIJE I INSPIRACIJE KROZ VRIJEME

Rad se bavi ruševinom kao fenomenom koji je obilježio dvadesetprvo stoljeće referirajući se na pojmove „ruinofilija“ i Ruinenlust koji najbolje osvjetljavaju savremenu fascinaciju ruševinama. U novijim teorijskim razmatranjima one se ne posmatraju samo kao materijalni ostaci prošlih civilizacija, već i kao snažni simboli propadanja, nestalnosti i unutrašnjih kontradikcija savremenog društva. Nostalgija prema autentičnim ostacima prošlosti i materijalnosti koju utjelovljuju, postaje paradigmatična pojava u vremenu prelaza iz industrijskog u digitalno doba, čime ruševine dobivaju višeznačnu ulogu – postaju složeni simboli propadanja, tranzicije i transformacije, što reflektira dublje društvene, političke i kulturne procese koji oblikuju naše vrijeme. Međutim, motiv ruševina prisutan je u umjetnosti, književnosti i filozofiji već stotinama godina. S obzirom na njihov značaj u zapadnoj tradiciji, rad istražuje historiografske aspekte ovog fenomena, analizirajući kako su ruševine percipirane kroz različite epohe, od renesanse do 20. stoljeća, kada dolazi do prekida s historijskim kontinuitetom u arhitekturi. Od izvora inspiracije u umjetnosti 15. stoljeća, preko centralnog motiva u estetiци pitoresknog, do ruševina kao prostora za kritičku refleksiju o modernosti i o pitanjima postojanja u savremenom društvu, u radu se razmatra njihov estetski i simbolički značaj kroz vrijeme.

Ključne riječi: arhitektura; kultura sjećanja; modernost; nostalgija; opsolentnost; ruinofilija; ruševina; umjetnost

UVOD

Fascinacija ruševinama, historijskim, arhitektonskim i umjetničkim vrijednostima materijalnih ostataka prošlosti, kao i idejom propadanja, prolaznosti vremena i života i konceptom napuštenog, odbačenog, neupotrebljivog ili opsolentnog, javlja se u različitim naučnim i umjetničkim disciplinama početkom 21. stoljeća. Taj povratak izvorima prošlosti, autentičnim ostacima nekih ranijih epoha, društvenih sistema, vrijednosti, može se posmatrati i kao jedan vid evokacije izgubljene prošlosti, nostalgije za stabilnošću u odnosu na vrijeme obilježeno destrukcijom, ratovima, recesijom, negativnim posljedicama neoliberalnog kapitalizma, što je rezultiralo i propadanjem industrijskih postrojenja na Zapadu, kao i u zemljama tranzicije gdje je opsolentnost postala sveprisutna promjenom društveno-političkog sistema i prelaskom na tržišnu ekonomiju. Osim toga, nestalnost, nestabilnost, diskontinuitet, leksika kojom bi se mogao iskazati život u savremenom dobu upravo opisuje ruševinu, koja utjelovljuje ideju propadanja, raspadanja. U tom smislu, razumljivo je da su i savremena teorijska promišljanja, kao i književnost i umjetnost koja u ruševini nalaze inspiraciju, nastala kao odgovor na jedno takvo stanje života i svijeta.

„Živimo sada, iako bismo mogli reći da smo oduvijek živjeli, u vremenu propadanja,“ napisao je Brian Dillon (2011: 10) u uvodu knjige *Ruins* osvrćući se na pojavu velikog broja slika katastrofa, destrukcije i raspadanja koje su obilježile prvu deceniju dvadesetprvog stoljeća. Njegova opservacija, iako napisana u kontekstu globalnih dešavanja, popularne kulture i rada vizuelnih umjetnika, najviše se odnosi na rušenje World Trade Centra u New Yorku, 11. septembra 2001. godine. Ovaj događaj, koji je pokrenuo ratove u Afganistanu i Iraku, otvorio je jedno novo poglavlje u historiji ratovanja, gdje su napadi na urbanu i arhitektonsku materijalnost, postali ključnim strategijama u savremenim geopolitičkim sukobima (Ibid). Vrijeme rušilačkih pohoda nastavilo se i narednih decenija, a naročito je kulminiralo sistematskim uništavanjem Gaze, svodenjem palestinskih gradova na ruševine u pravom smislu te riječi, te činjenicom da je takva brutalna agresija na urbane centre i civile, na gradove i infrastrukturu kao „legitimne mete“, opravdavana vojnim ciljevima. U kontekstu recentnijih geopolitičkih sukoba, ne samo u Gazi, već i u Ukrajini, Libanu, Siriji i drugim ratom pogođenim područjima, možemo govoriti o eksploziji slika ili jednom vidu prezasićenosti medijskog prostora prizorima razaranja, pri čemu su ruševine postale gotovo neizbježan dio svakodnevice. Možda je tolika količina nasilja i destrukcije, zabilježena u vidu statične ili pokretne slike što je masovno distribuirana, gotovo neutralizirala i dehumanizirala tragediju, ruševine

svela na površne i apstraktne prizore što nestaju u nizu medijskog sadržaja. Ali pitanje je i na koji način je savremeni interes za ruševine povezan sa ovim dešavanjima, da li je to možda fascinacija ruinama nastalim ljudskim faktorom, odnosno destrukcijom kao činom, što ima veze s idejom da je destruktivnost svojstvena čovjekovoj prirodi? Ili je ruševina više simbolički prostor, prostor refleksije o historiji, o nestajanju tradicije i tradicionalnih vrijednosti, mjesto gdje se uslijed dinamike digitalnog i tehnologiziranog društva savremeni subjekt konfrontira s krizom sebstva.

Međutim fascinacija ruševinama nije samo fenomen savremenog doba, jer ideja historijskog kontinuiteta, stabilnosti, i postojanosti, utjelovljena u prisustvu arhitektonskih spomenika dominantna je karakteristika zapadne tradicije od renesanse pa sve do dvadesetog stoljeća, kada će u arhitektonskom smislu doći do prekida s vremenskim i historijskim kontinuitetom. Bilo da su predmet istraživanja historijskog znanja i inspiracije, estetskog užitka ili kritike, ruševine su oduvijek imale mjesto u historiji zapadne civilizacije.

1. OD IZVORA INSPIRACIJE I ZNANJA DO CENTRALNOG MOTIVA U ESTETICI PITORESKNOG

Interes za ostatke ranijih civilizacija nalazimo još stoljećima unazad, od vremena kada su za renesansnog čovjeka antičke ruševine bile izvor istraživanja, kada su natpisi na grčkim i rimskim spomenicima služili kao repozitorij pisanog znanja, a fragmenti statua, stubova, zabata, keramike i uopće antičke umjetnosti i arhitekture kao inspiracija umjetnicima i arhitektima. Iako u vrijeme renesanse ti ostaci staroga carstva podsjećaju na njegovu moć i veličinu, u antičkim spomenicima, navodi Alois Riegl (2006), otkrivala se spomenička vrijednost koja je i umjetnička i historijska. Tako, od sredine 15. stoljeća ruševine se pojavljuju u prizorima Kristovog rođenja u djelima umjetnika poput Filippa Lippija, Sandra Botticellija i Domenica Ghirlandaia (Zucker 1961) i uopće temama vezanim za ovaj događaj, što nalazimo ne samo u slikarstvu velikana italijanske renesanse, već i u radovima umjetnika na sjeveru Evrope, poput Rogera van der Weydena i Huga van der Goesa, gdje se ruine javljaju u scenama poklonstva mudraca ili kraljeva. Pored Botticellijevog, među najpoznatijim djelima koja tematiziraju ovu scenu ističu se i ona Leonarda da Vincija i Albrehta Dürera, gdje u pozadini ključnog trenutka u hrišćanskoj vjeri nalazimo ruševine. U prizorima vezanim za rođenje Isusa one s jedne strane sugerišu bijedu i siromaštvo, odnosno kršćansko učenje o poniznosti, skromnosti, jednostavnosti, a s druge propast

starog svijeta i početak novog, jer „nude simbolički kontekst, označavajući pad i propast civilizacija koje su prethodile rođenju kršćanstva“ (Johns 2021).

Dok u renesansi ruševina predstavlja više jedan simboličan motiv, u baroku ona sama po sebi postaje legitimna tema, u radovima umjetnika kao što je Salvator Rosa (Zucker 1961). Kao motiv u slikarstvu 17. stoljeća ruševina je u tehničkom smislu umjetnicima olakšavala da izvedu jake kontraste između svjetla i sjene (*chiaroscuro*), ali isto tako slikovnom prizoru davala jednu autentičnu dozu dramatičnosti pa čak i teatralnosti, koja se, pogotovo u italijanskom slikarstvu, pojavila kao reakcija i odgovor na izazove protestantske reformacije. U poređenju s renesansom, taj kontrast između ruševnog objekta i prikaza ljudi u biblijskim ili mitološkim scenama postaje ne samo očigledniji, već se ruševina gotovo izdvaja kao jedan od dominantnih motiva, što je posebno prisutno u klasičnom baroku, pejzažnom slikarstvu Nicolasa Poussina i Claudea Lorrainea. Klasične ruševine sada su sve manje vezane za označitelje prekida, katastrofe, destrukcije i gubitka; one više učestvuju u kreiranju prizora u kojima se javlja osjećaj balansa, reda i jasnoće.¹

Ruševina ne samo kao element u pejzažu već kao simbol umjetničke kreacije u 18. stoljeću preplavila je evropsku umjetnost, književnost, arhitekturu, a posebno je zanimljiva u kontekstu dizajna vrtova ili parkova. Artificijelne ruševine pojavljuju se u engleskim, francuskim i njemačkim parkovima, a nekada su se kombinirale i sa stvarnim, antičkim ruševinama kao što je to bilo u Engleskoj, kada je početkom 19. stoljeća u kraljevskom parku Windsor u neposrednoj blizini jezera Virginia Water arhitekt kralja Georga IV Jeffry Wyattville od fragmenata dovučenih s rimskog lokaliteta Leptis Magna napravio „Augustov hram“ (Zucker 1961). Vještačke ruševine bile su vrlo popularan element u vrtovima aristokracije, čest „dekor“ u projektovanju engleskog (pejzažnog) vrta od sredine 18. do početka 19. stoljeća. Fragmenti antičkih spomenika, ruine srednjevjekovnih dvoraca, crkava, pažljivo projektirani i postavljeni u prirodni krajolik, služili su kao simbol statusa, političke moći, ali i sofisticiranosti engleskoga plemstva. Tako projekti Williama Kenta, najpoznatijeg arhitekta pejzažnog vrta, obiluju hramovima, ruševinama, spiljama, mostovima (David 2016), odnosno spojem prirodnog i vještačkog pri čemu ovi elementi nisu bili samo dekorativni, već su imali i simboličko značenje. U odnosu između prirode, kao nečeg što je spontano, nekontrolisano i nepredvidivo, i ljudske kreacije ruševine su stvarale gotovo scenski efekt za meditaciju o prolaznosti života, o smrti i uopće o ljudskom postojanju. U takvom ambijentu, skrojenom za prizivanje

¹ O tome govori Andrew Hui (2021) u kontekstu Poussinovog rada.

prošlosti, buđenja osjećaja nostalgije i melankolije imale su ne samo simboličku, već i estetsku funkciju.

Ideja da estetski kvalitet postoji u odnosu lijepog, uzvišenog i nesavršenog i netaknutog vezan je za koncept pitoresknog koji je formulisan u estetsku kategoriju u Velikoj Britaniji upravo u kontekstu pejzažnog slikarstva i dizajna engleskih parkova i vrtova. Definirano kao „ono što je prikladno za slikovni prikaz“ u tekstovima engleskog umjetnika Williama Gilpina,² pitoreskno je fenomen koji je obilježio drugu polovinu 18. i početak 19. stoljeća. Kao reakcija na klasicizam odmicalo se od harmonije, simetrije i pravilnosti, te se bavilo odnosom prirode i arhitekture koji vrednuje ljepotu u nesavršenosti, asimetriji i nepravilnosti. Ovaj pristup podrazumijevao je pronalaženje ljepote u divljim krajolicima, spontanim, neurednim, oslobođenim strogo definiranih pravila, jer pravilnost vrijeda slikovni prizor, objašnjava Gilpin (1792). Da bi se postigla pitoreskna ljepota, on smatra da je potrebno „pretvoriti glatke arhitektonske objekte u grube ruševine, ...travnjak u razoreno zemljište, posaditi hrapave hrastove umjesto cvjetnih grmova, prekinuti rubove staze, dati joj izgled nejednake ceste, obilježiti je tragovima točkova i razbacanim kamenicama“ (Ibid, 7-8). U postizanju, divljeg, grubog, nedovršenog ili estetskog ideala nesavršenosti ruševine su imale poseban kvalitet.

2. KULT RUŠEVINE U UMJETNOSTI: NJEGOV VRHUNAC, OPADANJE I OBNOVA

Rastući interes za ruševine ili kult ruševina u 18. stoljeću sinhron je sa otkrićima Herkulaneja i Pompeja,³ kada se povećava interes za arheološka istraživanja, ali i kada takozvani Grand Tour, odnosno veliki obilazak dostiže svoj vrhunac. Taj pojačan interes za upoznavanje klasične kulture i civilizacije kroz turneju po evropskim lokalitetima najviše je bio usmjeren na prostor Italije, na kulturno-historijsko naslijeđe Rimskoga carstva i renesanse. Znatno broj umjetničkih djela koja su uvijekovječila poglede na Pompeje, od kojih je desetak samo Piranesijevih crteža Pompeja i Herkulaneja, svjedoči ne samo o potrebi umjetnika da zabilježe nova arheološka otkrića, već i posjetilaca koji su željeli ponijeti komadić prošlosti sa sobom. Umjetničko djelo kao suvenir i memorabilija s putovanja, a za umjetnike značajan izvor prihoda, također predstavlja pozadinu za razumijevanje zašto ruševine postaju

² Prema Walteru Hippleu (1988) William Gilpin je taj koji je prvi definirao pitoreskno.

³ Gradovi uništeni erupcijom vulkana Vezuva koji su otkriveni 1738. godine.

sveprisutan motiv u opusima umjetnika tog vremena⁴ i to posebno u mediju crteža i grafike. Piranesijevi grafički listovi s prizorima rimskih ruševina pod nazivom *Rimske starine*,⁵ a pogotovo njegove *Vedute Rima*, toliko su oblikovale europske predstave o Rimu da je Goethe, koji je Rim upoznao putem Piranesijevih grafika (većinom bakropisa), bio pomalo razočaran prvim susretom sa stvarnim gradom.⁶ Piranesijev savremenik i ljubitelj njegovih radova, francuski slikar i grafičar Hubert Robert, bio je sinonim za umjetnost ruševina.⁷ U njegovim radovima rimske ruševine se pojavljuju u romantičnim, idealiziranim krajolicima. Po povratku iz Rima Robert izlaže na pariškom Salonu 1767. godine, a njegove slike ruina antičke arhitekture, stvarnih i izmišljenih prizora, toliko su dojmile francuskog filozofa Denisa Diderota da ih je detaljno analizirao u svom osvrtu na Salon koji je naslovio „‘Poetika’ ruševina“:

„Oh, kakve lijepe i uzvišene ruševine! Kako čvrste, a u isto vrijeme kakva lakoća, sigurnost, lakoća poteza kistom! Kakav učinak! Kakva veličina! Kakva plemenitost!...Ideje koje ruševine bude u meni su važne. Sve je uništeno, sve nestaje, sve prolazi. Ostaje samo svijet. Vrijeme je sve što ostaje“ (Diderot 2011: 95-96).

Diderot govori o ruševinama kao umjetničkom žanru koji ima svoju poeziju, što ne pretpostavlja samo divljenje prema ljepoti antičkih spomenika, njihovoj autentičnosti i bezvremenosti. Ruševine su za njega nositelji dubljih značenja, i filozofskih i emocionalnih, te služe kao predmet kontemplacije, ne samo estetskog užitka. U tom kontekstu možemo govoriti o poetskom oživljavanju ruševine kao simbola, kao metafore prolaznosti, krhkosti života i neizbježnosti smrti, ali i o ruševinama kao odrazu dualnosti postojanja. Jer one, istovremeno i snažne i krhke, čvrste i nestabilne, uzvišene i lijepe, veličanstvene i plemenite, predstavljaju i uništenje i ljepotu, propadanje i neizbježnu transformaciju.

Motivi ruševina, njihova simbolička snaga, prožimaju i umjetnost 19. stoljeća, posebno slikarstvo romantizma, djela autora kao što su William Turner, John Constable ili Caspar David Fridrich u čijim pejzažima često dominiraju ruševine srednjovjekovne arhitekture, među kojima su i ostaci gotičkih samostana. Iako u fragmentima, ruinirani, predstavljaju propast, gubitak, nestajanje, oni također

⁴ Kao motiv, ruševine su svoje mjesto našle u opusu venecijanskih umjetnika kao što su Canaletto i Francesco Guardi.

⁵ *Le Antichità Romane*, objavljene 1756-57. godine, sadrže četiri toma Piranesijevih radova.

⁶ Wendy Thompson (2003) "Giovanni Battista Piranesi (1720-1778)" https://www.metmuseum.org/toah/hd/pira/hd_pira.htm (pristup 15. 12. 2024)

⁷ Robert Ginsberg tvrdi da je u smrtnom listu Hubert Robert naveden kao "Robert des Ruines" (Ginsberg 2004: 236).

označavaju i trajnost prošlih vremena, te komuniciraju o onome što je bilo, što je nestalo, ali i što ostaje i nosi potencijal za obnovu. U odnosu na društveno-politička dešavanja toga doba, odnosno vrijeme napoleonskih i post-napoleonskih ratova i francuske dominacije nad kontinentalnom Evropom, prisustvo gotičke arhitekture, njena monumentalnost, impozantnost i uzvišenost reflektira i umjetnikovu potrebu da oživi i valorizira vlastitu kulturnu i duhovnu baštinu. Obnova gotike u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj može se promatrati kroz prizmu buđenja i oblikovanja nacionalne svijesti, patriotizma i izgradnje nacionalnog identiteta. Takva tendencija slikama je davala i jedan nacionalistički ton, što nalazimo u djelima Caspara Davida Friedricha, u kojima ovaj slikar oživljava zlatno doba njemačke prošlosti.⁸

Simbolično značenje ruševina, ideje vječnosti, besmrtnosti i veličine posebno su prisutni u 19. stoljeću. Ruševine su tada funkcionirale kao simboli slave proteklih civilizacija i njihovog trajnog utjecaja. Engleski arhitekt John Soane koristio je upravo tu simboliku kada je dao da se njegov monumentalni objekat *The Bank of England* u tehnici akvarela predstavi kao ruševina, demoliranih krovova i zidova, i prezentira na izložbi (Abramson 2016). Time on nije želio istaći prolaznost, kako navodi Daniel Abramson, već vlastitu težnju da objekat dostigne besmrtnost, i veličinu kakvu je imalo Rimsko carstvo (Ibid).

Možemo reći da je kult ruševina ili „kult melankoličnog kolapsa i pitoresknog raspadanja“ (Dillon 2012), koji je obilježilo ne samo 18. već i dobrim dijelom 19. stoljeće, simptomatičan i za vrijeme kada društvo počinje ubrzano da se razvija i mijenja, kada je povratak prirodi i ostacima velike i slavne prošlosti bio i jedan oblik bijega odnosno reakcije na urbanizaciju, urbanu transformaciju i industrijalizaciju. Romantiziranje ruševina, pronalazak estetskog ideala u materijalnosti ruiniranog i odbačenog, može se razumjeti i kao nostalgija prema prošlosti, pokušaj da se očuva tradicija u vremenu rapidnih promjena i potraži mir i spokoj u pitoresknim vrtovima i prizorima.

Međutim, umjetnici će se ubrzo okrenuti vrijednostima industrijskog, tehnološkog doba i tražiti forme prikladne vremenu, te umjesto tradicije, njenih ostataka i historijskih stilova, inspiraciju naći u novim materijalima, mašinama, industrijskim procesima i tehnologiji ili onome što je označavalo napredak i progres. I u umjetnosti i arhitekturi ići će se ka većoj čistoći izraza, formama koje su svrsishodne, utilitarne

⁸ Zanimljivo je da će se nekih stotinu godina kasnije nacionalsocijalisti vratiti ne samo na Friedricha u potrazi za autentičnom njemačkom umjetnošću, već izgraditi čitav jedan stil koji njeguje vrijednost ruševina. Albert Speer, Hitlerov vodeći projektant, smatrao je da arhitektonski objekti treba da se grade tako da budu monumentalni, po uzoru na rimske, da bi, poput rimskih građevina, trajali hiljadama godina i služili kao simbol nacističke moći, čak i kada postanu ruševinama.

i funkcionalne. U likovnoj umjetnosti to je značilo kretati se ka sferi čiste likovnosti, autonomije i samokritike (Greenberg 1960), dok će arhitekti inspiraciju tražiti u masovnoj proizvodnji, racionalizaciji i standardizaciji, ključnim faktorima u razvoju moderne industrijske proizvodnje s početka 20. stoljeća. Estetika mašine obilježila je prvu četvrtinu stoljeća, a motiv ruševine će se povremeno javiti nakon Prvog svjetskog rata, u opusu autora kao što su Giorgio de Chirico ili protagonista nadrealizma – Salvadora Dalija, René Magritta, Maxa Ernsta. Tek u drugoj polovici stoljeća, u vremenu preoblikovanom Drugim svjetskim ratom s jedne strane i potrošačkim društvom s druge, umjetnici će se zainteresirati za koncept odbačenog, zastarjelog, za propadanje i materijalno i metaforičko, što je analogno ruševini, odnosno nečemu što je izgubivši funkcionalnost i relevantnost, prepušteno propadanju i zaboravu.

Kao motiv ruševine su obilježile poslijeratnu kulturu iz potrebe da se tematizira destrukcija, kriza, sukobljavanje s prošlošću, pogotovo u Njemačkoj gdje se javlja i pitanje kolektivne krivice, ali uglavnom u književnosti i filmu (fenomen *Trümmerliteratur* i *Trümmerfilm*), dok direktno suočavanje s posljedicama katastrofalne destrukcije u vizuelnoj umjetnosti uglavnom izostaje. Za razliku od francuske, njemačke i italijanske književnosti, u umjetnosti se, tvrdi Benjamin Buchloch, dešava represija historijskog iskustva. Naime, on smatra da je umjetnička poslijeratna praksa, preciznije ona između 1958. i 1968. godine, koju naziva neoavangardnom, „dio većeg projekta socijalne modernizacije i amnezije“ (Buchloch 2003: 260). Međutim, odgovor umjetnika na novo stanje koje je uspostavio potrošački kapitalizam, na negativne posljedice koje je imao na društvo i na okoliš, javit će se kroz upotrebu odbačenog materijala, podizanje otpatka na nivo umjetnosti, što je Lawrence Alloway okarakterizirao kao *junk aesthetics* (estetika smeća). Izvor *junk* kulture, navodi Alloway je politika planiranog zastarijevanja, što je rezultiralo gomilanjem odbačenog materijala u gradovima (Vidjeti Dezeuze 2006). Također, u odnosu na affluentno društvo, 1960-ih godina pronalazi se analogija između „‘odbačenog (suvišnog) bogatstva’ i ‘odbačenih (suvišnih) ljudi’ isključenih iz društva“ (Ibidem, 52). Estetika smeća je proizašla kao logičan odgovor umjetnika koji su nastojali uvesti umjetnost u životnu praksu, suočiti se s problemima čovjeka i njegove egzistencije u potrošačkom kapitalizmu. U njihovim radovima otpaci, nagomilani, nabacani ili „estetizirani“, komuniciraju kao kritika savremenog društva ili „društva spektakla“, kako ga je okarakterizirao Guy Debord (1999). Istovremeno oni funkcioniraju i kao metafora za one koji egzistiraju na rubu društvene ljestvice.

Ruševina će se vratiti kao motiv u slikarstvu u radovima njemačkih umjetnika kao

što su Gerhard Richter i Anselm Kiefer ili će se pojaviti kroz fragmente, krhotine klasicizma na platnima Sigmara Polkea, odnosno u djelima autora koji su se suočavali s problemima poslijeratne Njemačke, ruiniranih gradova i pitanjem kolektivne krivice. Ili će svoje mjesto naći u neo-ekspresionizmu i postmodernističkoj apropiaciji, gdje se pri preuzimanju nekog ranijeg stila ili motiva zadese i fragmenti historijskih, često antičkih spomenika. Međutim, u savremenoj umjetnosti, ruševine će zauzeti značajnije mjesto tek u radovima koji su kontekstualni ili *site-specific*, odnosno onim koji se referiraju na fizičke, socijalne i ekonomske aspekte lokacije, što je najviše prisutno u umjetnosti instalacije, performansa i videoumjetnosti. Tada će napuštene tvornice, željezničke stanice, stambeni blokovi i drugi objekti, koji su usljed katastrofa, ratova ili društveno-političkih i ekonomskih tranzicija postali ruševine, bilo doslovne ili simboličke, biti predmetima istraživanja i inspiracije.

3. VRIJEME NESTALNOSTI I NESTABILNOSTI: RUŠEVINA KAO PROSTOR ZA REFLEKSIJU O MODERNOSTI

Moderno industrijsko doba okarakterizirano ubrzanim tehnološkim napretkom, dinamičnim društvenim promjenama, nestalnošću i nestabilnošću uvodi nove vrijednosti i promišljanja u kontekstu ruševine. U odnosu na stalnost i trajnost, te koncept vremena koje je ranije bilo shvaćeno kao nešto što sporo teče i omogućava dugoročnu stabilnost, tehnološko doba donosi jedno novo stanje, koje je u eseju „Slikar modernog života“ (1863) Charles Baudelaire opisao kao „efemerno, neuhvatljivo i kontigentno“ (Baudelaire 1964: 13). U određenju nove uloge umjetnika, Baudelaireovo viđenje modernosti, kao nečeg što izmiče, što prolazi u promjenjivom urbanom krajoliku, najbolje opisuje duh vremena, pogotovo godine koje dolaze.

Početak 20. stoljeća obilježile su i promjene u koncepciji arhitektonskog vremena, navodi historičar arhitekture Daniel Abramson (2016), koje se odnose na udaljavanje od koncepta što je prioritet davao trajnosti i postepenim promjenama. Orijentirano na prolaznost, na neprestane promjene, inovacije, efikasnost, dakle na vrijednosti koje diktira kapitalizam, industrijsko doba donijelo je koncept opsolentnosti, odnosno zastarijevanja kao jednu od glavnih poluga za povećanje proizvodnje i potrošnje. Sada, umjesto da se na ruševine gleda kao na mjesta koja evociraju trajnost i besmrtnost, one su postale simbolima zastarjelosti, nefunkcionalnosti, zapuštenosti

i napuštenosti, ali istovremeno i podsticaj za kritički osvrt na modernost i modernizaciju.

Možemo reći da u ovom periodu ruševina preuzima dualnu ulogu, djelujući kao simbol propadanja starog svijeta, koji je zamijenjen novim, modernim i progresivnim, dok istovremeno postaje prostor za kritičku refleksiju, za meditaciju o životu, o ljudskoj sudbini. Stoga je Simmelov romantični povratak ruševinama vjerovatno izvjestan oblik autorovog bijega od problema metropole i krize modernog urbanog čovjeka, koji se u društvu gdje prevladava bezličnost i anonimnost grčevito bori da „očuva autonomiju i individualnost“ (Simmel 2008: 280). Nekoliko godina nakon svog seminalnog eseja „Metropolis i duhovni život“ (1903), Simmel u eseju „Ruševina“ (1911) razmišlja o prolaznosti vremena, propadanju ljudskih dostignuća i povratku prirodi. Ruševina označava neizbježnost propadanja; u njoj priroda obuzima ljudske artefakte, potpuno ih osvaja u čemu Simmel vidi tragičnu ljepotu:

„Arhitektura je jedina umjetnost u kojoj velika borba između volje duha i nužnosti prirode dolazi do stvarnog mira: ona u kojoj duša u svom uspinjanju i priroda u svojoj gravitaciji nalaze ravnotežu... Ova jedinstvena ravnoteža – između mehaničke, inertne materije koja pasivno odolijeva pritisku i duhovnog principa koji se uspinje – ipak se ruši u trenutku kada zgrada propadne. Jer to znači ništa drugo nego da prirodni zakoni počinju postajati gospodari nad djelom čovjeka: ravnoteža između prirode i duha, koju je zgrada manifestovala, pomjera se u korist prirode. Ova promjena postaje kosmička tragedija koja ...čini svaku ruinu objektom prožetim našom nostalgijom.“ (Simmel 1958: 379)

U dvadesetom stoljeću motiv ruševine stvorio je prostor za filozofska promišljanja o postojanju, ali i za refleksiju o različitim pitanjima koja se tiču društva, kulture, politike. Ruševine, kao tragovi prošlosti, postaju stimulans za evokaciju zaboravljene prošlosti; one otkrivaju historiju koja nije „zapisana u znakovima prolaznosti“ – prošlost koja se „ne izražava kao proces vječnog života, koliko kao proces nezadržive propasti“, kako je zapisao Walter Benjamin u *Porijeklu njemačke žalobne igre* (1989: 139). U ovom filozofskom spisu o baroknoj drami ruševina zauzima poseban simbolički prostor: „Alegorijska fiziognomija prirode-povijesti, koja je u žalobnoj igri postavljena na pozornicu, u stvarnosti je prisutna kao ruina. ... Alegorije su u carstvu misli što ruine u carstvu stvari“ (Ibid.). Upravo je motiv ruševine Benjaminu omogućio da dekonstruira historijski mit o vječitom progresu, jer je historiju predstavio kao skupinu fragmenata, ostataka koji se ne mogu sklopiti u neprekinuti niz. Koncept fragmentirane historije pune prekida, katastrofa i ostataka, što se opire homogenom historijskom kontinuitetu i dekonstruira linearni narativ u kome niz

događaja teče u pravcu progresa, kulminirao je u liku anđela sa slike Paula Kleea pod nazivom „Angelus Novus“ iz 1920. godine. Benjamin taj slikovni prikaz koristi kao metaforu za svoj kritički osvrt na historiju, jer je, kako navodi, anđeo uhvaćen u trenutku u kojem kao da je užasnut pred historijom koja mu se gomila kao hrpa ruševina: „Oči su mu razrogačene, usta otvorena, a krila raširena. Lice je okrenuto prošlosti. Ono što mi vidimo kao lanac događaja, on vidi kao jednu jedinu katastrofu što neprekidno gomila ruševine na ruševinama i baca mu ih pred noge“ (Benjamin 1974: 83). U tom smislu, anđeo koji gleda unazad poziva na novi odnos prema prošlosti u kome su ruševine i katastrofe prošlih vremena prisutne u sadašnjosti, u kome stupaju u dijalog, ali u smislu dijalektičkog odnosa, punog napetosti, konflikata i potencijala za kritičko preispitivanje.

Ruševina je tako otvorila prostor i za kritiku modernizacije i kapitalističke potrošnje, prostor za kritičku refleksiju i razočarenja u obećanja modernosti, što je vrhunac dostiglo u Benjaminovom nedovršenom djelu *Passagenwerk* (Projekat pasaži), fragmentarnim spisima o Parizu objedinjenim oko motiva pasaža. Ti pasaži ili prolazi kroz čitave blokove zgrada koji su se gradili u trećoj i četvrtoj deceniji 19. stoljeća ne predstavljaju samo napredak i tehnološki razvoj inovativnom upotrebom „stakla ispred svog vremena“ i „preuranjenog čelika“ već su oni za Benjamina „grad za sebe, svijet u malom“ (Benjamin 2003: 873), ali svijet koji nestaje, propada, koji se transformira. Jer ta nekada „čvorišta trgovine luksuznom robom“ gdje su se nizale „najelegantnije prodavnice“ (Ibid.) u njegovo vrijeme postaju prostori tranzicije, propadanja i transformacije.

Možemo reći da te oronule, propale i prazne trgovine i galerije pariških pasaža funkcionišu kao alegorije modernosti, što je zanimljivo u kontekstu opsolentnosti ili gubitka korisnosti, koncepta koji je ključan za razumijevanje modernog potrošačkog društva. U arhitekturi dvadesetog stoljeća, opsolentnost se javlja u napetosti s idejom održivosti (Abramson 2016), u tom jednom dijalektičkom odnosu koji je utjelovljen u samoj ruševini. Jer ruševina je materijalizacija opsolentnosti s jedne, ali i održivosti s druge strane, ona utjelovljuje tu napetost, govori o prolaznosti, zastarjelosti, ali i o ideji održivosti, prisustvu tragova prošlosti.

Međutim, enormna destrukcija i ljudskih života i urbanog tkiva tokom Drugog svjetskog rata vratila je ruševine u sferu protoromantičarskih promišljanja. Tako Rose Maculay u svojoj knjizi *The Pleasure of Ruins* (1953), koju piše pod dojmom ratnih razaranja, navodi da uživanje u ruševinama (*Ruinenlust*) „mora biti na distanci, ublaženo umjetnošću, od strane Piranesija, Salvatora Rose, Poussina ... Roberta, Jamesa Prydea, Johna Pipera, pjesnika ruševina, ili stoljećima vremena“ (Maculay

1966: 454). Nove ruševine, navodi, nisu privlačne, u njima nema ljepote, ili estetike propadanja sve dok ne dobiju „vremensku patinu starosti, pravu hrđu“, dok ih ne obavije bršljan i ne nastani životinjski svijet (Ibid. 453). Njena knjiga predstavlja značajan doprinos estetici ruševina, a motiv ruševine će, svojom ljepotom, značajem i simbolikom, ubrzo postati predmetom istraživanja Paula Zuckera u kontekstu likovnih umjetnosti. Međutim, *Ruinenlust* je ipak fenomen 21. stoljeća, jer tada znatan broj autora u ruševinama pronalazi inspiraciju.

4. ZANIMANJE ZA RUŠEVINE U 21. STOLJEĆU

Prve dvije decenije novog milenija obilježio je niz studija koji se bave ruševinama, fizičkim ili metaforičkim ostacima prošlosti ili ruševinom kao simbolom, konceptom i procesom. Ambivalentna, složena i otvorena za različite interpretacije, ruševina je savremenim teoretičarima otvorila diskurzivni prostor za različita čitanja, kroz različite discipline, bilo da su posrijedi meditacije o pitanjima postojanja, o „nostalgiji za modernošću“ (Huyssen 2006: 7), o potrebi za autentičnim estetskim iskustvom u vremenu u kome se gubi materijalnost, ili o novoj kulturi prezervacije i restauracije u kontekstu industrije baštine, bolje reći, turizma, gdje u procesima prenamjene i zaštite ruševine dobivaju novo ruho. Pronalazimo ih kao čest motiv u analizama raznih kulturnih, društvenih, političkih i ekonomskih fenomena i procesa – kada se govori o krah u društveno-političkih sistema, režima i ideologija ili destruktivnom uticaju neoliberalnog kapitalizma i globalizacije na kulturu, društvo i okoliš.

Dakle, ruševine nisu samo trag prošlih vremena, one su i manifestacije nesigurnosti, nestabilnosti i neprestanih promjena u savremenom društvu. Postaju prostori za kritičku refleksiju, introspekciju, ali i za bijeg u neko drugo iskustvo. U tom smislu, povratak estetskom doživljaju ruševina, koji su 1980-ih godina proučavale Rose Macaulay i Florence Hetzler, dobiva novu dimenziju. U *Aesthetics of Ruins* (2005), obimnoj studiji o ruinama, Robert Ginsberg se vraća ruševini kao ruševini, kao stvarnom predmetu koji se doživljava u svom „sirovom“ obliku i analizira je kao materiju, formu, funkciju, simbol, „estetski nesklad“, te ruševinu kao mjesto. Ovo se može povezati s tezama Florence Hetzler, koja je u ljepoti ruševina našla „jednu novu kategoriju bića“, sugerirajući da je za pravi estetski doživljaj ruševine potrebno distancirati se od njenog historijskog konteksta i funkcije (Hecler 1980).

Sinhrono s Ginsbergovom studijom pitanjem estetskog pozabaviti će se Dylan

Trigg u *The Aesthetics of Decay: Nothingness, Nostalgia and the Absence of Reason* (2006) i Tim Edensor, ali ne u smislu klasičnih ruševina. Ovi autori koncept ljepote razmatraju u ruševinama modernosti, u nostalgичnom odnosu prema ruinama što su nastale procesima dezindustrializacije ili rapidnih promjena koje diktira neoliberalni kapitalizam. Dok kod Trigga (2006: XXVII) ruševina „utjelovljuje izazov pojmu racionalnog napretka“, i predstavlja prostor za filozofsko-fenomenološka promišljanja o prostoru, memoriji i nostalgiji. Tim Edensor u ruševini modernosti pronalazi evokativnu i gotovo emancipatornu dimenziju. Kroz analize napuštenih, zapuštenih i propalih industrijskih postrojenja, koje je predočio u knjizi *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality* (2005) u ruševinama engleskih fabrika pronalazi niz vrijednosti i značenja. Za Edensora one nisu „prazni, neiskorišteni prostori u kojima se ‘ništa ne događa’“ (Edensor 2005a: 50), već kreativni jer nude alternativne načine korištenja urbanog prostora i podstiču novi osjetilni doživljaj (Edensor 2007: 217-232). Fascinacija industrijskim ruševinama evidentna je ovih godina, a Andreas Huyssen (2006: 8) to objašnjava nostalgijom „za ruševinama moderniteta jer se čini da one još uvijek drže obećanje koje je nestalo iz naše vlastite epohe: obećanje alternativne budućnosti“.

Sklonost prema ruševinama početkom 21. stoljeća zabilježila je i Svetlana Boym (2010) koja je taj fenomen okarakterizirala kao „čudnu ruinofiliju“, koja prevazilazi postmodernističku citatnost ili apropijaciju, što znači da je to fascinacija koja nije isključivo intelektualna, koja ne tretira ruševinu samo kao referencu, kao predmet stila ili kritike. Štoviše, ona je osjetilna jer nas ruševine suočavaju s šokom nestajanja materijalnosti (Ibid.). U savremenom svijetu preplavljenom tehnologijom i brzinom informacija postoji potreba za fizičkim, materijalnim mjestom koje nas podstiče na razmišljanja o historiji, kulturi, umjetnosti, o onom što je bilo, što je možda i zaboravljeno, a utjelovljeno je u fragmente, te jedinstvene i autentične ostatke prošlosti. Stoga nije čudno što se, u vremenu brzih promjena i stalnih neizvjesnosti, u životu koji je nepostojan i „fluidan“ (Bauman 2009), javlja čežnja za nečim postojanim, stabilnim. Otud i fascinacija s ostacima prošlosti, sa značenjima i vrijednostima utkanim u njihovu materijalnost, s fragmentima koji čuvaju tradiciju i tradicionalne forme kulturnog identiteta.

Ruševine mogu da kompenziraju potrebu za stvarnim, opipljivim, autentičnim, jedinstvenim, jer prisustvo auratičnog, sadržanog u njihovoj materijalnosti nudi se kao alternativa savremenim vrijednostima efikasnosti, brzine i noviteta. One sadrže to Walter Benjaminovo „ovdje i sada“, odnosno zrače nekom posebnom aurom u svojoj postojanosti, koja iako utjelovljuje i fragmentarnost i istrošenost, govori o

trajanju, o nečemu što je sačuvano u materijalnim tragovima, a nije nestalo u brzini svakodnevnog života. Stoga, nije iznenađujuće što su, u vrijeme umnožavanja, prodiranja slika, informacija i znakova posredstvom digitalne, informacijske tehnologije – posebno elektronskih medija i internetske kulture, što tehnologizira, automatizira percepciju (Virilio 1993) – ruševine postale nešto kao „ugrožena vrsta“ (Boym 2010: 58).

Povratak ruševinama u nestabilnim vremenima zasigurno je i jedan vid bijega, povratka izvorima, autentičnim ostacima nekih ranijih epoha, društvenih sistema, vrijednosti. On se može posmatrati i kao povratak skrivenoj ili izgubljenoj prošlosti upisanoj u fragmente ruševnog, napuštenog i marginaliziranog, što rezonira i s recentnijim istraživanjima vezanim za kulturu sjećanja i pamćenja. Jer kroz fizičku formu ruševina govori tišinom prisustva. Upravo ta materijalnost joj daje snagu da povрати glas nečemu što je nekada postojalo, ali je zaboravljeno ili potisnuto. Čak i kroz fragmente, taj glas se ponovo pojavljuje i stvara jedan dijalektički prostor u kome se prošlost i sadašnjost neprestano susreću i konfrontiraju, prostor napetosti između nečega što je prošlo i uništeno i trenutka u kome ta prošlost počinje da se otkriva, reinterpretira. U tom smislu možemo govoriti i o politikama sjećanja, odnosno oblikovanja historijskih narativa gdje ruševine istovremeno funkcioniraju i kao materijalni ostaci prošlih događaja i društvenih promjena, i repozitoriji sjećanja, mjesta refleksije, simboli individualnog i kolektivnog pamćenja.

Interes za ruševine, za kreativnu upotrebu, njihovo učuvanje, odnosno konzervaciju i restauraciju je između ostalog i u tome da se prezerviraju i obnove sjećanja, jer kako se memorija fragmentira, mjesto nastoji da je zadrži, da je sačuva od potpunog nestajanja. „Sjećanja su nepokretna i utoliko solidnija ukoliko su utvrđena u prostoru“,⁹ rekao je Gaston Bachelard (1969: 36) u *Poetici prostora* gdje promišlja o kući, o njenom unutrašnjem prostoru kao mjestu u kome se reflektira čovjekov unutrašnji svijet, njegove emocije, sjećanja, snovi i sanjarenja. Ideja ruševine kao mjesta sjećanja odnosi se na prostore koji su živi, koje nanovo doživljavamo, promišljamo i interpretiramo, što je vezano i za koncept prostornosti memorije koju već susrećemo kod Bachelarda, a koji je posebno zanimljiv u kontekstu industrijskih ruševina o kojima piše Edensor. U napuštenim industrijskim postrojenjima on otkriva kreativni potencijal, daleko „maštovitiji osjećaj pamćenja“ koji se postavlja kao alternativa institucionalizaciji sjećanja, vezanoj za „proizvedena“ mjesta sjećanja, ili „krajolike sjećanja“ (Edensor 2005b: 830) poput muzeja, spomenika, historijskih gradova ili arheoloških lokaliteta. Za njega oni predstavljaju suprotnost autoritativnim

⁹ Preuzeto od Gastona Bachelarda s razlikom što on ne govori o ruševinama, već o prostoru kuće.

praksama, gdje su narativi ili sjećanja „zatvoreni“ ili isključeni iz diskurzivnog prostora. Industrijske ruševine, tvrdi Edensor, sada prazne, napuštene i zapuštene imaju sposobnost razotkriti skrivene društvene odnose koji su oblikovali proizvodne procese. One nude prostor sjećanja na nešto što je nestalo, što ne postoji u službenim narativima, i proizvedenim mjestima sjećanja zasnovanim na singularnim značenjima.

Koncept ruševnog kao mjesta evokacije različitih sjećanja, priča, tragedija nalazimo u djelima njemačkog pisca W. G. Sebald, od njegovog posljednjeg romana *Austerlitz* objavljenog 2001. godine do možda najpoznatijeg *Saturnovi prsteni*. U potonjem pripovjedač, dok putuje po britanskoj obali i susreće se s napuštenim i zapuštenim prostorima, zaboravljenim industrijskim, praznim gradovima, te imanjima koja propadaju, otkriva niz historijskih događaja, ličnosti, lokalnih priča i vlastitih refleksija. Sebald upravo u takvim mjestima, prostorno i vremenski marginaliziranim, vidi neiscrpan kreativni potencijal. Njihova fragmentarna i nedovršena priroda za njega nije samo izvor inspiracije, već i poziv da ih oživi kroz vlastito pripovijedanje. Popunjavajući praznine ruiniranih prostora sjećanjima, historijskim činjenicama i vlastitim promišljanjima, Sebald stvara slojevite narative u kojima se isprepliću prošlost i sadašnjost, fikcija i realnost.

Ruševine, kao tragovi onoga što je nestalo, postaju mjesta refleksije o prolaznosti i uništenju. U tom kontekstu, one nisu samo fizički ostaci, već i glasovi koji rasvjetljavaju složene odnose moći i dominacije, što je posebno zanimljivo u kontekstu postkolonijalne kritike. Ruševine su nijemi svjedoci destruktivnosti kolonijalnog poretka i izazova s kojima se suočavaju postkolonijalna društva u borbi s nasljeđenim strukturama kolonijalne dominacije i moći. Prema Gastónu Gordillu (2014) i Ann Stoler (2013) one nisu samo fizički ostaci, već glasovi koji rasvjetljavaju složene odnose moći i dominacije ili jednog novog, nevidljivog oblika imperijalizma. Stoler u tome prepoznaje „novi liberalni imperij“ (Stoler 2013: 3) koji se maskira kroz „humanitarne“ intervencije, stvarajući ruševine kako u doslovnom, tako i u metaforičkom smislu. U tom smislu možemo govoriti o ruševinama što nastaju kroz koncept „humanog preseljenja“, što je, kako navodi Senadin Musabegović citirajući Marka Mazowera, lažni eufemizam za „politički inženjering preseljavanja građana sa jedne teritorije na drugu u ime nacionalne homogenizacije“ (Musabegović 2023: 43). Kroz ovaj koncept, upotrebljavan i kao jedna od etnonacionalističkih strategija ratovanja na teritorijama bivše Jugoslavije devedesetih godina (Ibid.), ruine nastaju i tamo gdje nema destrukcije u materijalnom smislu. Naime, životni prostori, onda kada postanu napušteni, pretvaraju se u ruševine, objašnjava Jalal Toufic opisujući situaciju u kojoj je, tokom izraelske okupacije Libana 1982. godine, njegova porodica

odlučila napustiti porodiči stan: „Je li to učinilo stan ruševinom? Da, i to ne zato što je bio ozbiljno oštećen i spaljen tokom posljednjih dana ofanzive: čak i nakon što je bio obnovljen, ostao je ruševina...” (Toufic 2010: 35). Dakle, stan je ruiniran ne zbog toga što je bio fizički uništen već što je bio napušten, što je izgubio svoju svrhu, svoju vezu sa životom i onim što ga je činilo domom.

Amir Eshel (2010) na sličan način opisuje prošlost Haife, koja, kako tvrdi, leži u ruševinama, jer postoji samo u tragovima, u tišini napuštenih, zacementiranih palestinskih kuća koje poput „prijetećih kenotafa“ čekaju da ispričaju svoju priču o potisnutoj historiji. U tom smislu, može se govoriti o ruševini kao konceptu i procesu, koji obuhvaća materijalne ostatke destruktivnih procesa, ali i subjektivne doživljaje tih procesa, uključujući trajne emocionalne i psihološke posljedice koje ostaju nakon rata ili nasilja. O tome govori antropologinja Yael Navarro-Jashin (2009) u kontekstu Kiparskog konflikta. Koncept ruševine ona povezuje s imovinom i predmetima koji su ostali iza kiparskih Grka, ne zato što su postali beskorisnim, već su morali biti ostavljeni kada su njihovi vlasnici postali izbjeglicama. Autorica sugerira da kiparski Turci zaziru od ovih predmeta, tretiraju ih kao abjektne, te se ruševina odnosi na intimnu povezanost s takvim materijalom (Ibid.), što ukazuje na to da ruševine nisu samo pasivni objekti, već da nose sa sobom emocionalnu težinu, traumu i nasilje. Kroz njih se stvaraju novi narativi, interpretiraju i reinterpretiraju prošli događaji, te postaju i medijem za razumijevanje traumatskih procesa što se prenose kroz prostor i vrijeme.

ZAKLJUČAK

Ruševine nisu samo materijalni ostaci prošlih društava, života, događaja, društveno-političkih promjena, katastrofa, već su i prostori za refleksiju, reinterpretaciju, introspekciju. Kroz historiju, fascinacija materijalnim ostacima ranijih civilizacija, kao izvorima inspiracije i znanja, prožimala je umjetnost, arhitekturu, književnost, filozofiju, što je kulminiralo u 18. i 19. stoljeću u estetici pitoresknog. Interes za fizičke ostatke prošlosti, bilo u kontekstu njihove spomeničke vrijednosti, estetskih ili simboličkih značenja traje još od 15. stoljeća, a u moderno doba ruševine su postale simbol transformacija koje su uslijedile kao posljedica rapidne industrijalizacije, urbanizacije i gentrifikacije. U svojoj fragmentarnosti, nestalnosti i nestabilnosti, zastarjelosti i neupotrebljivosti, one funkcioniraju kao alegorija modernosti. Međutim, iako ukazuju na propadanje i uništenje, njihova uloga je dvostruka: unatoč gubitku,

ruševine prevazilaze smrt ili potpuno nestajanje, jer se njihov prošli život oživljava kroz sjećanje.

Ruševno, propalo, oronulo, funkcionise kao simbol tranzicije, radikalnih promjena i nesigurnosti u svijetu koji se rapidno mijenja, u kome se čovjek suočava s brojnim globalnim izazovima, katastrofama, transformacijama. U tom smislu, motiv ruševine otvorio je prostor za rasprave o procesima globalizacije, deteritorijalizacije gdje nestaju „slabije“ kulture, odnosno o razornom djelovanju neoliberalnog kapitalizma na društvo, kulturu i okoliš. U kontekstu antropocena ruševina je simbolički izraz devastacije koju je izazvao čovjek na planetu –uništavanje eko sistema, zagađenje i klimatske promjene. Međutim, ruševina ne simbolizira samo devastaciju prirodnog okruženja, destruktivnost neoliberalnog kapitalizma i „novog liberalnog imperija“, već također označava i krizu subjekta u digitalnom, tehnologiziranom, posthumanom svijetu. U situaciji gdje se granice između ljudskog bića i tehnologije, te između prirodnog i tehnološkog tijela, teško razaznaju, ruševina postaje metafora disperzivnog savremenog subjekta, označavajući fragmentarnost, gubitak koherentnosti, te krizu identiteta i samog sopstva.

Stoga, možemo govoriti o ruševini kao toposu, ali u jednom širem smislu, o sveobuhvatnijem intelektualnom prostoru, u filozofiji, teoriji kulture, književnosti, umjetnosti, jer ruševina otvara niz kulturnih, egzistencijalnih, psiholoških i drugih tema koje susrećemo u različitim disciplinama. Ona je danas više jedan simbolički prostor kritičke refleksije, dekonstrukcije velikih naracija, prostor koji dozvoljava mnogostrukost i otvara mogućnosti za stvaranje nečeg novog. Jer ruševine su označitelji ne samo destrukcije već i kreacije, u njima još uvijek opstaje nešto što je uništavano ili prepušteno procesima propadanja; one utjelovljuju kreativni potencijal i mogućnost za promjene.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Abramson, Daniel (2016), *Obsolescence: an Architectural History*, University of Chicago Press, Chicago
2. Bašlar, Gaston (1969), *Poetika prostora*, Kultura, Beograd
3. Baudelaire, Charles (1964), *The Painter of Modern Life and Other Essays*, Da Capo Press, New York
4. Bauman, Zigmunt (2009), *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad
5. Benjamin, Walter (1974) „Istorijsko-filozofske teze“ u: Walter Benjamin,

- Eseji*, Nolit, Beograd, 79-92.
6. Benjamin, Walter (2003), *The Arcades Project*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) / London
 7. Benjamin, Walter (1989), *Porijeklo njemačke žalobne igre*, Veselin Masleša, Sarajevo
 8. Boym, Svetlana (2010), "Ruins of the Avant-garde: From Tatlin's Tower to Paper Architecture", u: Julia Hell and Andreas Schönle (ur.), *Ruins of Modernity*, Duke University Press, Durham, NC, 58-85.
 9. Buchloch, Benjamin H. D. (2003), "Plenty of Nothing: From Yves Klein's *Le Vide* to Arman's *Le Plein*", u: Benjamin Buchloch, *Neo-Avantgarde and Culture Industry: Essays on European and American Art from 1955 to 1975*, MIT Press, Cambridge, MA, 257-283.
 10. David, Jacques (2006), "William Kent's 'Notion of Gardening: The Context, the Practice and the Posthumous Claims", *Garden History*, 44(1) 24-50.
 11. Debord, Guy (1999), *Društvo spektakla i komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb
 12. Deuze, Ana (2006) "'Neo-Dada', 'Junk Aesthetic' and Spectator Participation", u: David Hopkins (ur.), *Neo-Avant-Garde*, Rodopi, Amsterdam, 49-71.
 13. Diderot, Denis et al. (2011), *On Art and Artists: An Anthology of Diderot's Aesthetic Thought*, Springer Netherlands, Dordrecht
 14. Dillon, Brian (2011), "Introduction: A Short History of Decay", u: Brian Dillon (ur.), *Ruins: Documents of Contemporary Art*, Whitechapel Gallery, MIT Press, London / Cambridge, 10-19.
 15. Dillon, Brian (2012), "Ruin lust: our love affair with decaying Buildings", *The Guardian*, 17. 02. 2012. <https://www.theguardian.com/artanddesign/2012/feb/17/ruins-love-affair-decayed-buildings> (pristup 25. 09. 2022).
 16. Edensor, Tim (2005a), *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality*, Berg, Oxford
 - Edensor, Tim (2005b), "The Ghosts of Industrial Ruins: Ordering and Disordering Memory in Excessive Space", *Environment and Planning D: Society and Space*, 23(6), 829-849.
 17. Edensor, Tim (2007), "Sensing the Ruin", *Senses & Society*, 2(2), 217-232.
 18. Eshel, Amir (2010), "Layered Time: Ruins as Shattered Past, Ruins as Hope in Israeli and German Landscapes and Literature", u: Julia Hell, Andreas Schönle (ur.), *Ruins of Modernity*, Duke University Press, Durham, NC, 133-150.
 19. Gilpin, William (1792), *Three essays: On picturesque beauty; On*

- picturesque travel; and onsketching landscape: to which is added a poem On landscape painting*, Printed for R. Blamire, London (ebook)
20. Ginsberg, Robert (2004), *The Aesthetics of Ruins*, Rodopi, Amsterdam
 21. Gordillo, Gastón (2014), *Rubble: The Afterlife of Destruction*. Duke University Press, Durham, NC
 22. Greenberg, Clement (1997), "Modernist Painting", u: Charles Harrison, Paul Wood (ur.), *Art in Theory 1900-1990: An Anthology of Changing Ideas*, Blackwell, Oxford, UK, Cambridge, MA, 754-760.
 23. Hecler, Florans (1980), "Estetika ruševina: jedna nova kategorija bića", *Književna kritika*, januar/februar, 87-93.
 24. Hipple, Walter (1988), *The Beautiful, the Sublime and the Picturesque in Eighteenth-Century British Aesthetic Theory*, Scholar Press, London
 25. Hui, Andrew (2021), "Poussin's Allegory of Ruins", u: Karl A. E. Enenkel, Walter Melion (ur.), *Landscape and the Visual Hermeneutics of Place 1500-1700*, Brill, Boston/Leiden, 391-421.
 26. Huysen, Andreas (2006), "Nostalgia for Ruins", *Grey Room*, 23, 6-21.
 27. Johns, Paul (2021), "Ruins and Rebirth", 21 decembar 2021, <https://www.artic.edu/articles/955/ruins-and-rebirth> (pristup 20. 11. 2024)
 28. Macaulay, Rose (1953), *Pleasure of Ruins*, Walker and Company, New York
 29. Musabegović, Senadin (2023), *Odsutno tijelo moći*, Buybook, Sarajevo
 30. Navarro-Yashin, Yael (2009), "Affective Spaces, Melancholic Objects: Ruination and the Production of Anthropological Knowledge", *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 15, 1-18.
 31. Riegl, Alois (2006), "Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak", u: Marko Špikić (ur.), *Anatomija povijesnog spomenika*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 351-411.
 32. Sebald, Winfried Georg (2006), *Austerlitz*, Vuković & Runjić, Zagreb
 33. Simmel, Georg (1958), "Two Essays", *Hudson Review*, 11(3), 371-385.
 34. Stoler, Ann Laura (2013), "Introduction 'The Rot Remains': From Ruins to Ruination", u: Stoler Ann Laura (ur.), *Imperial Debris: On Ruins and Ruination*, Duke University Press, Durham, NC i London, 1-35.
 35. Thompson, Wendy (2003), "Giovanni Battista Piranesi (1720-1778)", Metropolitan Museum of Art, oktobar 2003 https://www.metmuseum.org/toah/hd/pira/hd_pira.htm (pristup 15. 12. 2024)
 36. Toufic, Jalal (2010), "Ruins", u: Jalal Toufic i Matthew Gumpert (ur.), *Thinking: The Ruin*, Rezan Has Museum, Istanbul, 35-39.

37. Trigg, Dylan (2006), *The Aesthetics of Decay: Nothingness, Nostalgia and the Absence of Reason*, Peter Lang, New York
38. Zebald, Vinfrid Georg (2017), *Saturnovi prstenovi*, Plato, Beograd
39. Zimel, Georg (2008), "Metropolis i duhovni život", u: Dušan Marinković (ur.), *Georg Zimel 1858-2008*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 280-290.
40. Zucker, Paul (1961), "Ruins. An Aesthetic Hybrid", *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 20(2), 119–130.

RUINS – A MOTIVE FOR REFLECTION AND INSPIRATION THROUGH TIME

Summary:

The paper examines ruins as a twenty-first century phenomenon, drawing on the concepts of "ruinophilia" and Ruinenlust, which most effectively convey this enduring fascination. In recent theoretical discourse, ruins are understood not only as material remnants of past civilizations but also as powerful symbols of decay, transience, and the underlying contradictions of contemporary society. Nostalgia for the authentic remnants of the past and the materiality they embody has emerged as a defining phenomenon in the transition from the industrial to the digital age. In this context, ruins take on a multifaceted role, serving as complex symbols of decay, transformation, and transition, while reflecting deeper social, political, and cultural processes that shape our time. The motif of ruins, however, has been present in art, literature, and philosophy for centuries. Given their significance in Western tradition, this paper explores the historiographical aspects of this phenomenon, analyzing how ruins have been perceived across different epochs, from the Renaissance to the 20th century, when a break with historical continuity in architecture occurred. From a source of artistic inspiration in the 15th century, to their central role in the aesthetics of the picturesque, and finally, as spaces for critical reflection on modernity and existential questions in contemporary society, this study examines the aesthetic and symbolic significance of ruins over time.

Key words: architecture; art; cultural memory; modernity; nostalgia; obsolescence; ruin; ruinophilia

Adresa autorice
Author's address

Asja Mandić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
asja.mandic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.365

UDK 37.018.43:004.738.5
378.1:004
37.018.43:578.834

Primljeno: 19. 11. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Željko Gavrić, Aleksandar Janković

THE IMPACT OF DISTANCE LEARNING ON STUDENT'S ATTENTION DURING THE COVID-19 PANDEMIC: A SOCIAL EXPERIMENT

The aim of the paper is to analyze the students' visual attention during online classes in the context of the COVID-19 pandemic. In order to detect visual attention and gather insights into user behavior, we used eye-movement tracking technology on a mobile phone. The paper presents a repeated social experiment involving students from the Faculty of Information Technologies at Slobomir P University in Bijeljina. The research involved an experimental design with two groups of students of the same generation. Students were assigned to the experimental and control groups randomly. During the experiment, data were collected automatically and stored in a database, which we used to conduct statistical analysis. We started from the assumption that various situational factors can distract students' attention during online classes. Five out of the six external attention indicators exhibited statistically significantly higher values in the group of students who were instructed to listen carefully to the lesson (the experimental group) when compared to the group that did not receive such an instruction (the control group). The research revealed that, despite numerous "distracting factors" in the home environment that can diminish students' attention during distance learning, a teacher's emphasis on the importance of the presented instructional material positively influences an increase in students' visual attention.

Keywords: distance learning; Covid-19; visual attention; face detection; eye tracking

INTRODUCTION

The Corona virus pandemic, as an unprecedented event in human history after World War Two, has led to redefining all aspects of modern life – socio-political, cultural, intimate, daily routines and life styles. All our acquired habits and living patterns have been put under testing and reshaping. They have been under the influence of emergency circumstances and strong health measures taken by both world organizations and local authorities. In pandemic times, they establish new models within which individual and social life modes are organised in the newly created situation (Trninić, Janković 2022).

According to the postmodern sociological paradigm, contemporary social relations are based on *uncertainty* and *insecurity*, which is why every person has to learn how to live without a clear vision of the future consequences of the decisions that an individual makes in the present. On the one hand, it is important to *trust* expert knowledge and abstract systems. On the other hand, individuals must act strategically in order to position themselves properly in the new living environment (Giddens 1991; Beck 1992). As for the former, it is about collective acting, whereas the latter relates to the social acting of an individual, in other words, proper social and personal positioning, with conscious risk-acceptance of all life-related choices.

If we apply the principles of the aforementioned theory to the current state of affairs when the humankind and contemporary world are facing a great world crisis caused by the pandemic, it becomes clear that the decisions we are making are going to overwhelmingly affect our future. From our response to the pandemic crisis, the direction, that is, the very trend of changes in which the future development of society, politics, economy, and culture will be reflected is going to depend on (Trninić, Janković, Romić 2021). “Although the newly-created situation requires instantaneous decisions, without any prior analysis, theoretical knowledge, and wider social consensus, it is important to take into consideration the consequences, as well as possible changes to the domains of personal and collective life, they are going to leave in the future. As it is, what has been introduced as a ‘short-term emergency measure’ is going to become a part of daily routine” (Harari 2020).

PANDEMIC AND DISTANCE LEARNING

The Covid-19 pandemic has brought about significant changes in the field of education, particularly in the way teaching is delivered. It happened at all levels of

education – from primary and secondary education to universities and research centers. A large number of countries around the world were forced to close educational institutions as part of their efforts to control the spread of Covid-19 during the pandemic. More than 1.5 billion students worldwide have been affected by school and university closures during the Covid-19 pandemic (UNESCO 2023). Many universities and higher education institutions adapted swiftly to the challenges posed by the Covid-19 pandemic. They rapidly transitioned to distance learning or provided a combination of online and in-person learning, where theoretical teaching is conducted online, and practical or experimental teaching is carried out in person.

The tools for conducting online classes were developed and used before the onset of the pandemic (Selimović, Blatnik 2023). The pandemic, however, had a significant impact on the rapid adoption and evolution of these tools, as well as the shift towards more versatile multilateral online communication and digital content sharing between participants. Due to the outbreak of the coronavirus pandemic, many IT companies recognized the need to enhance existing tools or develop new ones to support online teaching. There is a range of tools and technologies used in the online education landscape, and their capabilities can vary significantly. Some of the older tools are used only to distribute learning materials such as tutorials and quizzes, while more advanced tools are designed to stream live classes. Teaching conducted in real-time offers several advantages, one of the most prominent being direct and prompt communication between instructors and students.

Transitioning to online teaching and using digital tools requires some effort and adaptation from lecturers, who must convert their traditional lecture materials into digital formats suitable for online use. Some of them have to make an extra effort to learn how to use ICT, especially teachers who relied more on traditional, face-to-face teaching methods. An additional challenges for lecturers can be the lack of physical presence, which makes it difficult for lecturers to monitor students' activities during online classes and refocus them if they get distracted in the same way they might in a traditional classroom.

On the other hand, students may have problems maintaining attention and motivation during distance learning because they are not in traditional classroom settings but in home environments which can be less structured and more comfortable, making it easier for students to get distracted. The presence of distractions like family members or roommates, social networks, chat applications, video games and many other activities can make it very challenging for students to concentrate during online classes.

By consulting a wide range of scientific papers dealing with the advantages and disadvantages of distance learning, we have concluded that there is a consensus among different authors. Due to lack of space, we will present the most frequently mentioned positive and negative factors in the most cited scientific papers. One of the most cited papers (162 citations in October 2023) is a research paper by three Brazilian authors. This highly-cited paper, published before Although it was published before the outbreak of the covid pandemic, it seems to identify well fundamental issues of distance learning. As highlighted by the authors, the institutional advantages of distance learning are: larger number of students, cost efficiency, no need for physical infrastructure, reduction of administration, content reusability. The disadvantages for institutions seem to be more numerous: lower teaching quality because students do not have the opportunity to contribute to discussions (they are less likely to ask questions), they often do not have the opportunity to interrupt the lecturer and ask a question, most lecturers are trained in traditional forms of teaching, in some countries and cultures, there may be a strong preference for the traditional form of teaching. The benefits for students are significant and should not be overlooked. Firstly, there is the flexibility of listening to classes (which allows you to study and work simultaneously), the availability of study materials, the lower cost of studying, a wide range of courses, and learning from home 24/7. The disadvantages of distance learning are problems with students' attention, self-discipline challenges, the inability to ask questions or seek clarification at all times (De Oliveira, Penedo, Pereira 2018). Another study (90 citations in October 2023), conducted in Turkey during the pandemic, emphasize similar disadvantages of distance learning. We will rank them in order of importance (from the most to the least important). Teachers point out: lack of time spared for live courses, excessive workload due to homework, implementation's inadequacy for major area courses, uncertain evaluation system, lack of time spared for homework, limited access to registered courses, lower interaction. On the other hand, students emphasize: Inability to communicate with friends, Inability to focus, Not feeling the classroom atmosphere, Being not accustomed to the system, Lack of knowledge, skills and attitudes, Feeling the need to socialize, Remaining passive (Özüdoğru 2021).

The scientific paper describing the situation of distance learning in India (89 citations in October 2023) provides very valuable insights. Organizing distance learning in a country as vast and diverse as India, especially during a global pandemic, was challenging given a wide range of socio-economic conditions, regional variations, a large number of educational institutions, and a diverse student population. Several

key challenges in this context include: for many students it was difficult to suddenly change their mindset and adopt digital education, although they have advanced a lot in technological perspective, it was not clear how far they have been able to adopt technology for constructivism (“distance education is not simply real life”), rural and low-income communities have less internet access in compare with urban counterparts, differences in preparedness of faculties to deliver distance learning lectures (Dubey, Pandey 2020).

THE SUBJECT AND GOAL OF THE EXPERIMENT

Attention is a fundamental cognitive function that enables a person to direct and focus psychic energy on specific contents-stimuli from the environment. It can manifest in various forms and can be categorized based on different aspects of its expression. External or visual attention can often be recognized by the posture of the body, particularly the direction of the head and eyes towards the object or area of interest. Internal manifestations of a lack of attention can be recognized by specific indicators – slowed digestion and breathing, increased cerebral circulation, changes in the psychogalvanic reflex, or blockade of the alpha rhythm in the EEG (Marić 2001).

In neuroscience and cognitive psychology, various classifications of attention are presented, differing among authors (Goldstein 2014; Pashler et al. 1998; Posner & Petersen 1990). For the purposes of our work, it is essential to analytically and experimentally distinguish between visual and cognitive attention, despite the acknowledgment that these two forms of attention cannot be entirely separated in practice, as they rely on complex neural networks. Visual attention is confined to information originating from the visual field, while cognitive attention is a broader concept encompassing the processing of information and the regulation of internal mental processes. Visual attention can influence cognitive processes; for example, selectively focusing on a specific object can enhance the processing and memory of information related to that object. Conversely, cognitive attention can support the maintenance of visual focus, particularly during tasks that require sustained concentration (Carrasco 2011; Knudsen 2007; Styles 2005).

Based on our teaching experience, we observed that one of the main disadvantages of distance learning is the challenge of maintaining high levels of students' attention due to many “distracting factors” from their home environment. Some students don't have access to private spaces or dedicated computers, or they may face home distractions; others are inclined to turn off the camera and “leave the lecture” for a while,

while some students engage in other online activities that distract them during the lecture (social networks, chat, YouTube, video games, etc.). The issue of maintaining students' visual attention on virtual platforms has been studied by researchers even before the outbreak of the pandemic and significant findings on this topic are available (Chen, Lai, and Chiu 2010). Considering the advantages and disadvantages of distance learning (from the previous chapter) and personal experiences during teaching, we decided to conduct an experiment to compare the effectiveness of distance learning in two different contextual situations. Setting up such an experiment involved creating two groups of students: the experimental group – where we emphasized the importance of careful lesson attendance and that their smartphone cameras would be used for attention measurements; and the control group – where students were told that some measurements would be taken via their smartphone cameras but without the emphasis on attentiveness. All students, without exception, agreed to participate in the study.

The experiment aimed to determine whether a lecturer's verbal warning (as one of the many contextual factors) could affect students' visual attention during online classes. If it demonstrates that it can, it is reasonable to assume that the above-mentioned contextual factors can influence students' attention in the online learning environment.

The independent variables (indicators) which we used to monitor attention are: left eye detection, right eye detection, eye blink, face detection in the camera's field of view, right eye open probability and left eye open probability.

METHOD OF CONDUCTING THE EXPERIMENT

This experiment is a repeated experiment conducted under identical conditions as the first one. We have already published detailed results from the first experiment (Gavrić, Minović, Mišković 2022). Both experiments were conducted in the same classrooms on two different campuses (Doboj and Bijeljina), covered the same course (.NET basics), and it was led by the same teacher as the experimenter. The one-year gap between the two experiments, conducted in November 17, 2020 and November 19, 2021, was thought to be a significant factor in minimizing the potential so-called "halo effect" or any carryover effects from the students who participated in the first experiment to those in the second experiment. Another precaution to avoid the "halo effect" were not informed about the specific data being collected during the experiment.

We used the consistent sample size of 15 students in both the experimental and control groups for both experiments. The limited number of students attending the .NET basics course posed a constraint when it came to conducting the experiment on a larger group of students.

The students who took part in the experiment were all in their final (fourth) year of study, and they had already gained fundamental programming knowledge in previous years of their education. This approach was implemented to eliminate the possibility that their prior knowledge might be lacking or insufficient, ensuring that they had a solid understanding of the teaching content presented to them during the experiment. In other words, the material presented during the experiment was designed to be accessible even for students with weaker backgrounds in the subject. Additionally, the amount of information shared was not overwhelming, making it easy for the students to understand and remember. We achieved this by selecting straightforward materials and by condensing the delivery of the educational content.

The video presentation that both groups of students watched had a duration of 25 minutes. The experiment started with the students being given instructions on how to utilize the smartphone application, i.e. they were instructed to create a user profile, join the course, initiate the lecture video, and watch it through to the end. All the students were able to start the video without encountering any issues, and watched it from their respective homes simultaneously.

Following the review of the instructional material, the data regarding visual attention during the monitoring of the educational content is recorded in the database. Subsequently, this data is exported and subjected to further analysis.

EYE TRACKING AND VISUAL ATTENTION DETECTION SOFTWARE

In recent years, there have been numerous efforts to automate the detection of inattention using various technologies (EEG data, heart rate, mouse pressure, wristbands for measuring skin conductivity, etc.). Such technologies and solutions can mostly be implemented in controlled laboratory settings. Our goal is to use technology available outside the laboratory.

Eye tracking is the process of determining the position of the eye relative to the position of the head. Eye tracking is utilized in various fields, such as psychological assessments, medical diagnostics, driver assistance systems, and many other applications.

For the experiment, the software described in the paper (Gavrić, Minović, Mišković 2022) was utilized. This software was developed by the authors of the paper. The software was designed as a mobile application, compatible with both Android and iOS platforms. The selection of mobile platforms for the software aligns with the research findings presented in the paper (ibid.), which indicates that more than 85% of students prefer to attend online classes using mobile platforms.

The eye detection and tracking application uses the ML Kit API. ML Kit is a machine learning package for mobile applications developed by Google. By using this kit, the application is capable of:

- Recognizing and locating facial features (coordinates of the eyes, ears, cheeks, nose, and lips for each detected face);
- Obtaining contours of facial features (detected faces, eyes, eyebrows, lips, and nose);
- Recognizing facial expressions (detecting whether the person is smiling or has their eyes closed);
- Tracking faces through video frames (assigning a unique identifier to each detected face);
- Processing video frames in real time.

The software we use enables the delivery of online lessons through pre-recorded or live video presentations, organized by grade level and subjects. Each academic year can encompass multiple courses, and each course can further include a variety of teaching materials. To access the teaching materials, students are required to enroll in the respective course. Students can view teaching materials and engage in communication with both their peers and instructors. The primary functionality of the application revolves around the detection of visual attention by analyzing the image of the face and eyes of the user while they are watching video content. For the tracking of visual attention to occur, it is necessary for students to enable access to the front camera of their smartphone. The images captured from the smartphone's front camera are not transmitted to any remote location, but the processing of these images is conducted locally on the user's device. This approach is privacy-conscious and does not compromise user privacy. From each photo taken by the camera, the application extracts data related to face detection, eye detection, and eye opening. The collected data is stored in a remote database and accessible for further analysis. Once the video material begins, the application automatically switches to a "laid-back mode."

The following image shows a screenshot of the running application used for the experiment.

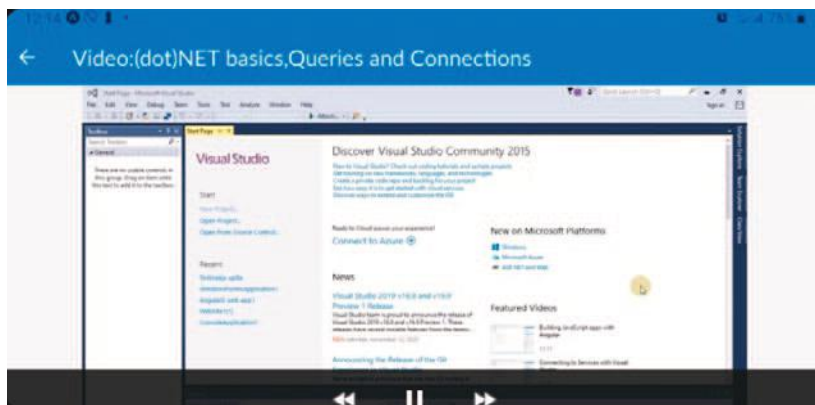

Figure 1: A screenshot of the application with a running video presentation

RESULTS AND DISCUSSION

The strict rules established before the experiment were essential prerequisites for its successful execution. Given that the independent variables represent various aspects of visual attention, there are high correlations between them. They provide us insights into the validity of the methodological concept being measured. In this section, we will discuss the fundamental differences in correlations observed between the experimental and control groups. The most substantial differences in correlations are associated with two specific variables: left and right eye openness. In the experimental group, there is the negative correlations between the variables “eye blinking” (for the left eye the correlation is -0.650 and for the right eye it is -0.680) and the the openness of the left and right eye. This observation makes logical sense because when a person blinks more frequently, it's natural for their eyes to be less open, which aligns with common physiological expectations. However, this correlation is not observed in the control group. The openness of the left and right eyes (v5 and v6) correlate with the presence of a face (v4) and the presence of the left (v2) and right eye (v1) in the camera field of view. All correlation coefficients show high values - above 0.7 (Tables 1 and 2).

The following section will provide more details about the similarities in correlations between variables in the experimental and control groups. We have

observed high high correlations in the body's responses to left and right eye sensations. The correlations between the presence of the left and right eyes in the camera field of view (v1 and v2) are high in both groups- 0.845 in the experimental group and 0.994 in the control group. Similarly, the probability of both eyes being open (v5 and v6) is also high in both groups. The correlation coefficient in experimental group is 0.932, while in the control group, this correlation value is 0.989. (Tables 1 and 2).

Table 1. Pearson's correlations among independent variables in control group

Variables		1.	2.	3.	4.	5.
Right Eye Detected	<i>r</i>					
	<i>p</i>					
Left Eye Detected	<i>r</i>	0.994**				
	<i>p</i>	0.000				
Eye Blink Detected	<i>r</i>	-0.013	-0.025			
	<i>p</i>	0.963	0.930			
Face Detected	<i>r</i>	0.971**	0.974**	0.030		
	<i>p</i>	0.000	0.000	0.916		
Right Eye Open Probability	<i>r</i>	0.743**	0.759**	-0.190	0.754**	
	<i>p</i>	0.002	0.001	0.498	0.001	
Left Eye Open Probability	<i>r</i>	0.758**	0.765**	-0.190	0.757**	0.989**
	<i>p</i>	0.001	0.001	0.498	0.001	0.000

Note(s): *r* - Pearson's coefficient of correlation; *p* - Sig. (2-tailed); **Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Table 2. Pearson's correlations among independent variables in experimental group

Variables		1.	2.	3.	4.	5.
Right Eye Detected	<i>r</i>					
	<i>p</i>					
Left Eye Detected	<i>r</i>	0.845**				
	<i>p</i>	0.000				
Eye Blink Detected	<i>r</i>	-0.055	-0.129			
	<i>p</i>	0.845	0.647			
Face Detected	<i>r</i>	0.952**	0.892**	-0.197		
	<i>p</i>	0.000	0.000	0.481		
Right Eye Open Probability	<i>r</i>	0.018	0.175	-0.680**	0.171	
	<i>p</i>	0.948	0.534	0.005	0.534	
Left Eye Open Probability	<i>r</i>	-0.044	0.045	-0.650**	0.086	0.932**
	<i>p</i>	0.877	0.872	0.009	0.760	0.000

Note(s): *r* - Pearson's coefficient of correlation; *p* - Sig. (2-tailed); **Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

In this section, we will analyze the scores indicating the level of visual attention in the experimental and control groups. Tables 3 and 4 present the average scores (in the form of percentages) for the experimental and control groups, for all six variables we measured (from v1 to v6). The data are presented for each individual student as well as overall scores for the entire group. Group results show that all indicators of visual attention are higher in the experimental group than in the control group. When interpreting these results, one should bear in mind the inverse meaning of variable v3, where a higher score indicates a higher number of eye blinks per unit of time, which, in turn, reflects a lower level of attention. The average scores for the detection of the left and right eyes (v1 and v2) are above 98.6 (on a scale of 1 to 100) in the experimental group, and, in the control group, these results are around 91.1 (Tables 3 and 4). The results of the t-test, as presented in Table 5, demonstrate that the students in the experimental group had a higher detection of both the left and right eyes in the field of view of the smartphone camera compared to students from the control group (for the right eye $t=14.647$ at the significance level sig. 0.000; and for the left eye $t=14.892$ at the significance level sig. 0.000) (Table 5).

The "eye blink" variable (v3) is the only variable that doesn't show any statistically significant difference between the experimental and control groups ($t=$ -

1.632; sig=.114) (Table 5). Face detection in the camera field of view (v4) shows the significant difference between the experimental and control groups, as indicated by the t-test result ($t=15.842$; sig=0.000). This result suggests that the experimental group exhibited higher levels of face detection than the control group (98.6 vs. 91.3) (Tables 3, 4 and 5). The remaining two variables (v5 and v6) show similar results. The experimental group has greater openness of the left and right eyes compared to the control group, with the greatest disparities seen when comparing the two groups directly. The results indicate the substantial difference of 8.9 points in the openness of the left eye (v6) between the experimental and control groups (93.4 in the experimental group and 84.5 in the control group). The substantial difference of 11.4 points in the openness of the right eye (v5) between the two groups (93.7 in the experimental group and 82.3 in the control group) is even more pronounced than the difference observed for the left eye. The t-test reveals that the differences in eye openness for both the left and right eyes are statistically significant, given as follows: the openness of the right eye $t=7.712$; at the significance level sig. 0.000 and the openness of the left eye $t=10.401$; at the significance level sig. 0.000. It is evident that, in all dimensions of visual attention (except for “eye blinking”), the experimental group had higher scores, indicating greater attention, compared to the control group.

Table 3. Average data for the experimental group.

	Right Eye Detected	Left Eye Detected	Eye Blink Detected	Face Detected	Right Eye Open Probability	Left Eye Open Probability
1.	98.547%	98.313%	.246%	98.412%	92.402%	94.275%
2.	98.989%	98.112%	5.089%	98.522%	83.522%	88.829%
3.	99.403%	99.345%	.511%	99.235%	99.235%	94.669%
4.	99.212%	99.567%	1.180%	98.890%	98.890%	96.424%
5.	99.001%	99.511%	1.134%	99.510%	99.510%	96.873%
6.	97.786%	97.589%	3.459%	97.786%	87.786%	87.776%
7.	97.312%	97.303%	.913%	97.534%	99.534%	98.989%
8.	99.541%	99.589%	.899%	99.578%	95.578%	95.259%
9.	99.112%	99.578%	4.673%	98.905%	89.905%	90.121%
10.	99.538%	99.458%	3.897%	99.454%	90.450%	90.711%
11.	97.370%	97.890%	1.126%	97.760%	97.760%	95.056%
12.	98.788%	98.156%	2.390%	98.689%	98.689%	97.100%
13.	97.078%	97.890%	4.111%	97.258%	88.298%	90.134%
14.	98.212%	98.677%	.698%	98.501%	94.414%	94.429%
15.	99.246%	99.023%	.235%	99.204%	89.244%	89.656%
Average	98.609%	98.667%	2.037%	98.616%	93.681%	93.353%

Table 4. Average data for the control group.

	Right Eye Detected	Left Eye Detected	Eye Blink Detected	Face Detected	Right Eye Open Probability	Left Eye Open Probability
1.	92.012%	92.200%	2.045%	92.125%	83.134%	83.445%
2.	91.989%	91.522%	4.179%	92.030%	84.309%	84.980%
3.	90.443%	90.355%	.911%	90.858%	82.240%	81.997%
4.	90.102%	89.996%	3.187%	91.011%	81.387%	81.789%
5.	93.001%	92.955%	1.134%	92.877%	85.209%	84.970%
6.	87.496%	87.559%	3.459%	88.009%	77.249%	78.010%
7.	92.312%	92.311%	.913%	92.128%	82.748%	82.937%
8.	91.541%	91.589%	2.709%	91.234%	83.749%	84.000%
9.	94.500%	94.578%	4.673%	95.100%	84.482%	84.199%
10.	91.938%	91.458%	3.897%	91.323%	79.023%	80.010%
11.	89.300%	89.288%	3.118%	90.006%	82.396%	82.478%
12.	88.748%	88.606%	5.390%	89.020%	79.078%	79.302%
13.	92.278%	92.391%	6.111%	92.248%	84.287%	83.898%
14.	91.222%	91.227%	2.898%	91.112%	82.112%	82.232%
15.	90.236%	90.123%	.997%	89.997%	83.090%	83.091%
Average	91.141%	91.077%	3.041%	91.272%	82.299%	84.489%

Table 5. Differences in Indicators of Attention (Experimental vs. Control Groups)
(T test for Equality of Means; $p < 0,05$)

Variables	Groups	Number of students	Mean	Standard Deviation	Standard Error Mean	T value	Sig. (2 tailed)
Right Eye Detected	Experim.	15	98.60900	.849986	.219465	14.647	.000
	Control	15	91.14120	1.782324	.460194		
Left Eye Detected	Experim.	15	98.66673	.816746	.210883	14.892	.000
	Control	15	91.07720	1.796919	.463962		
Eye Blink Detected	Experim.	15	2.03740	1.725557	.445537	-1.632	.114
	Control	15	3.04140	1.644003	.424480		
Face Detected	Experim.	15	98.61587	.747374	.192971	15.482	.000
	Control	15	91.27187	1.678292	.433333		
Right Eye Open Prob.	Experim.	15	93.68113	5.244201	1.354047	7.712	.000
	Control	15	82.29953	2.273166	.586929		
Left Eye Open Prob.	Experim.	15	93.35340	3.494117	.902177	10.401	.000
	Control	15	82.48920	2.038768	.526408		

When comparing the results of the first (Gavrić, Minović, Mišković 2022) and second experiments, we can conclude that differences at the level of individual students were more pronounced in the first experiment than in the second. Specifically,

the difference between the most attentive student in the experimental group and the least attentive student in the control group ranged between 14.8% and 23.5% in the first experiment. In the second experiment, this range (for the eighth student from the experimental group and the twelfth student from the control group) was between 10.6% and 16.5% across the five statistically significant indicators.

However, at the group level, the differences in paired indicators between the experimental and control groups were more pronounced in the second experiment. This is evident when comparing the *t* values for the indicators “probability of left eye openness” and “probability of right eye openness” (Table 5).

CONCLUSION

In this paper, we presented the results of an experiment aimed at detecting and quantifying differences in the external manifestations of students' attention during distance learning. This relatively new form of teaching has both advantages and disadvantages but also holds immense potential for widespread adoption. A recent study conducted in Taiwan in the post-Covid19 pandemic period yielded important findings: a *shared screen* displaying teaching materials on an online learning platform attracts the most visual attention, *highlighted portions* of teaching materials have the greatest capacity to sustain attention, and the shared screen exerts a *stronger influence* on visual attention compared to any other area on the platform (Wang, Chen, Hsueh 2023). In other words, the *shared screen* positively impacts students' visual attention; however, the *visualization* of teaching materials should be improved by experts in the field, and efforts should be made to reduce the *impact of “distracting factors”* due to the different context in which this type of learning is conducted (e.g., a home environment).

We hypothesized that various situational factors might (though not necessarily) disrupt students' attention during online learning. Experimental results indicate that one such situational factor – a verbal prompt by the instructor to increase attention – can enhance visual attention. Of the six indicators of external attention, five showed statistically significant increases in the group of students who were prompted to listen carefully to the lecture (the experimental group) compared to those who did not receive such a prompt (the control group). One indicator (“eye blinking”) did not show statistical significance either in the initial experiment (Gavrić, Minović, Mišković 2022) or in the repeated experiment.

Various factors might have influenced this outcome. An eye blink lasts only 0.1 seconds, which is a very short duration that older smartphone cameras likely cannot

accurately capture. From a medical perspective, eye blinking is an involuntary reflex that may increase in individuals wearing contact lenses or in those with certain neurological conditions. Conversely, during activities such as driving, working on a computer, or performing other precise tasks, the blink rate tends to decrease compared to the norm (Knudsen 2007). Thus, we believe the “eye blinking” variable demonstrates non-discriminative properties in both experiments, which should be considered when reconstructing and improving the measurement instrument in future research. Nonetheless, the instrument’s overall measurement properties cannot be disputed.

The experiment confirmed that the findings align with our expectations: students’ visual attention increases when they are explicitly directed to focus on the importance of the material being presented. However, a separate question arises regarding whether frequent “attention-raising” interventions, such as verbal prompts or other pedagogical measures, could lead to counterproductive effects. This remains a potential topic for future research.

BIBLIOGRAPHY

1. Beck, Ulrich (1992), *Risk society: Towards a new modernity*, Sage Publications.
2. Carrasco, Marisa (2011), “Visual attention: The past 25 years”, *Vision Research*, 51(13), 1484-1525.
3. Chen, Hsueh Chih, Hwei Der Lai, Fa Chung Chiu (2010), “Eye tracking technology for learning and education”, *Research in Education Sciences*, 4, 39-68.
4. De Oliveira, Mayra Martins Santana, Antonio Sergio Torres Penedo, Vinicius Silva Pereira (2018), “Distance education: advantages and disadvantages of the point of view of education and society”, *Dialogia*, 29, 139-152.
5. Dubey, Pushkar, Deepak Pandey (2020), “Distance learning in higher education during pandemic: challenges and opportunities”, *International Journal of Indian Psychology*, 8(2), 43-46.
6. Gavrić, Željko, Miroslav Minović, Vanja Mišković (2022), “Tracking Students? Visual Attention During E-Learning in the Time of COVID-19”. *International Journal of Engineering Education*, Vol. 38, No. 5(B), 1550-1561.
7. Giddens, Anthony (1991), *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*, Stanford University Press
8. Goldstein, Bruce (2014), *Cognitive, Psychology: Connecting Mind, Research and Everyday Experience* (4th ed.), Wadsworth Publishing;

9. Harari, Yuval Noah (2020), "The world after coronavirus", *Financial times*, 20(03).
10. Janković, Aleksandar, Duško Trninić (2022), "Fear and distrust towards social institutions in the beginning of the coronavirus pandemic (SARS-COV-2): Research carried out in the Republic of Srpska / Bosnia and Herzegovina", In: *Political and Economic Self-Constitution: New Forms of Political, Economic and Social Resilience During Pandemic Times: Proceedings of the X International Scientific and Practical Seminar*, Federal University of Santa Catarina, Brasil, 33-38.
11. Knudsen, Eric I. (2007), "Fundamental components of attention", *Annual Review of Neuroscience*, 30, 57-78.
12. Marić, Jovan (2001), *Klinička psihijatrija*, Megraf, Beograd
13. Özüdoğru, Gül (2021), "Problems faced in distance education during Covid-19 Pandemic", *Participatory Educational Research*, 8(4), 321-333.
14. Pashler, Harold (ed.) (1998), *Attention*, Psychology Press. London
15. Posner, Michael I., Steve E. Petersen (1990), "The attention system of the human brain", *Annual Review of Neuroscience*, 13(1), 25-42.
16. Selimović, Sanja, Stanko Blatnik (2023), "Past, present and future of distance learning", *Research in Education and Rehabilitation*, 6(1), 9-16.
17. Styles, Elizabeth A. (2005), *Attention, Perception and Memory: An Integrated Introduction*. Psychology Press. Routledge
18. Trninić, Duško, Aleksandar Janković, Ranka Perić Romić (2021), "Socio-political changes in mode of living of and social relationships between citizens of the Republic of Srpska during COVID-19 pandemic", In: *Political Consequences of the Pandemic: The 2020 Serbian Political Science Association Annual Conference*, Serbian Political Science Association and Faculty of Political Science, Belgrade, 109-128.
19. Unesco (2023), *UNESCO's education response to COVID-19*, 21 June 2023. Available at: <https://www.unesco.org/en/covid-19/education-response/initiatives> [Accessed 15 September 2023].
20. Wang, Chun-Chia, Hsuan-Chu Chen, Cheng-Yu Hsueh (2023), "Tracking Learners' Visual Attention of a Virtual Platform during the COVID-19 Pandemic: Evidence from Eye Movements", *14th IIAI International Congress on Advanced Applied Informatics (IIAI-AAI)*, Koriyama, Japan, 206-211.

UTICAJ UČENJA NA DALJINU NA PAŽNJU STUDENATA TOKOM PANDEMIJE COVID-19: SOCIJALNI EKSPERIMENT

Sažetak:

Cilj rada je istražiti vizuelnu pažnju studenata kod online nastave tokom pandemije Covid-19. Za detekciju vizuelne pažnje korištena je tehnologija za praćenje pokreta oka na mobilnom telefonu. U radu je prikazan ponovljeni socijalni eksperiment sa studentima završne godine Fakulteta za informacione tehnologije Slobomir P Univerziteta iz Bijeljine. U eksperimentu su učestvovala dvije grupe studenata iste generacije. Jedna grupa studenata svrstana je u eksperimentalnu, dok je druga grupa svrstana u kontrolnu grupu. Podaci tokom eksperimenta su prikupljeni automatski i čuvani u bazi podataka iz koje su kasnije rađene statističke analize. Pošli smo od pretpostavke da različiti situacioni činioci mogu narušiti pažnju studenata prilikom izvođenja online nastave. Od šest indikatora spoljašnje pažnje, pet indikatora su pokazali statistički značajno veću vrijednost u grupi studenata koja je bila upozorena da pažljivo sluša nastavu (eksperimentalna grupa), u odnosu na grupu kojoj nije dato takvo upozorenje (kontrolna grupa). Istraživanje je pokazalo da, bez obzira na brojne „ometajuće činioce“ u kućnom ambijentu koji mogu smanjiti pažnju studenata prilikom učenja na daljinu, upozorenje nastavnika na važnost nastavnog gradiva koje se prezentuje utiče na povećanje vizuelne pažnje studenata.

Ključne reči: učenje na daljinu; Covid-19; vizualna pažnja; detekcija lica; treptanje oka

Authors' address

Adrese autora

Željko Gavrić

Union University of Belgrade

School of Computing

zgavric@raf.rs

Aleksandar Janković

University of Banja Luka

Faculty of Political Science

aleksandar.jankovic@fpn.unibl.org

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Muedib Šahinović

AUTOKRATSKA DIJALEKTIKA: MITOLOŠKA REKONFIGURACIJA
VOŽDA I URUŠAVANJE DEMOKRATIJE U REPUBLICI SRBIJI /
AUTOCRATIC DIALECTICS: MYTHOLOGICAL RECONFIGURATION
OF LEADERS AND THE COLLAPSE OF DEMOCRACY IN THE
REPUBLIC OF SERBIA 385

Selma Ćosić, Elma Huruz Memović

IZAZOVI DEMOKRATIJE U BOSNI I HERCEGOVINI TRIDESET
GODINA NAKON DEJTONA / CHALLENGES OF DEMOCRACY IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA THIRTY YEARS AFTER DAYTON 415

Mira Šorović, Marina Kostić Šulejić

THE EU AND ARMS CONTROL: BUILDING CAPACITIES IN THE
WESTERN BALKANS / EU I KONTROLA NAORUŽANJA:
IZGRADNJA SPOSOBNOSTI NA ZAPADNOM BALKANU 427

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.385

UDK 321.7(497.11)
323.2(497.11)

Primljeno: 25. 09. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Muedib Šahinović

AUTOKRATSKA DIJALEKTIKA: MITOLOŠKA REKONFIGURACIJA VOŽDA I URUŠAVANJE DEMOKRATIJE U REPUBLICI SRBIJI

Rad predstavlja socio-politološku analizu kompleksnog procesa demokratizacije u Republici Srbiji koji je imao svoje uspone i padove krajem XX i početkom XXI vijeka. Analizirajući neke od propusta demokratskih aktera, koji su omogućili neočekivano brz povratak autokratskih snaga na političku scenu Srbije, bilo je potrebno dekonstruirati specifičnu ulogu *vožda* koji ima mitološke atribucije i objedinjuje u svojoj ličnosti neograničenu vladarsku moć. Analiza autoritarnih elemenata vlasti uključuje i studiju slučaja zavisnog pravosuđa (fokus je na tužilaštvu) koje je pod potpunom kontrolom vladajuće političke strukture i fungira kao alat u rukama *vožda*. Tokom istraživanja su korištene kvalitativne metode uz analizu nekoliko ključnih indikatora koji ukazuju na sistematično urušavanje demokratije, suspenziju ljudskih prava i ograničavanje sloboda. Rezultati istraživanja potvrđuju da je u Republici Srbiji uspostavljen specifičan model formalne demokratije i suštinske autokratije koji egzistira unutar jedinstvenog političkog sistema i koji se održava već više od jedne decenije.

Ključne riječi: demokratizacija; Republika Srbija; autokratija; srpska mitologija; vožd; medijatizacija; pravosuđe

UVOD

U namjeri da se trenutno stanje u nekoj državi, a posredno i stanje njenog društva, analizira, istraži i opservira, neophodno je obuhvatiti i razumjeti širi kontekst historijskih, socioloških, antropoloških i politoloških aspekata, uticaja i procesa koji su u svojoj sinergiji i dijahronijskom razvoju kreirali specifičan društveni karakter (socijalne idiome) i politički sadržaj kojim se državni i društveni prostor ispunjava. Srbija je država sa specifičnim geostrateškim položajem, značajnim uticajem i različitim ulogama koje je imala u regionu. Za Daniela Serwera (2016) Srbija je centar gravitacije Balkana te kao takva treba biti podvrgnuta objektivnim i kritičkim analizama. Cilj ovog istraživanja je otkriti najvažnije uzroke nestabilnosti demokratskog sistema u Srbiji od 2000-te godine kao i značajnog pada demokratije nakon 2012. godine, te osvijetliti pojavu i razvoj liderskog fenomena *vožda* koji svoju političku moć komunicira kroz mitološke i etnonacionalne naracije. U tako formatiranom društvenom ambijentu *voždu* se formalnim demokratskim procedurama legitimira politička pozicija sa koje on potčinjava državne institucije, kontroliše ih i sistematski urušava.

Kako bismo postigli cilj istraživanja, potrebno je odgovoriti na tri istraživačka pitanja.

1. Zašto se uspostavljeni demokratski sistem 2000. godine relativno brzo urušio otvarajući prostor za manipulativne oblike autoritarnog vladanja u srbijanskom društvu?
2. Na kojim temeljima je izvršena mitološka rekonfiguracija *vožda*?
3. Kako je politički lider – *vožd* – instrumentalizirao pravosuđe u Republici Srbiji (posebno tužilaštvo) iskoristivši ga kao institucionalnu zaštitu i sistemsku podršku u procesu autokratizacije?

Pored ovih pitanja tokom istraživanja ćemo provjeriti hipotezu o održivosti Srbije kao moderne i demokratske države uz mitološke i etnonacionalističke agende koje podrazumijevaju autokratsku ličnost – vođu, spremnog na mimikrijsko laviranje nad demokratijom. Tokom istraživanja su korištene kvalitativne metode analize sadržaja i komparacije.

SRBIJA – KRATAK HISTORIJSKI PREGLED

Začeci državnosti Srbije sežu u rani srednji vijek. No, za naše istraživanje značajniji je period od sredine XVIII vijeka kada se intenzivnije konstruira i oblikuje

samosvijest o posebnosti srpskog etnosa kojeg objedinjuje isti jezik. Srbi su vijekove proveli pod vlašću velikih sila – Osmanskog, a kasnije i Austro-Ugarskog carstva – održavajući živom ideju o vlastitoj samostalnoj državi ili barem autonomnoj teritorijalnoj jedinici. Bez obzira na historijske okolnosti, Srbi nikada nisu prestali da gaje ideje o svesrpskom etnonacionalnom teritoriju koji im na temelju samodefiniranog, arbitrarnog *historijskog prava* pripada. Na tim temeljima nastajala je i literatura o njihovom jedinstvenom etničkom biću. Dositej Obradović je bio prvi srpski prosvjetitelj koji je na Balkanu proširio Adelungovu tezu o lingvističkom jedinstvu Južnih Slavena.¹ Krajem XVIII i u prvoj deceniji XIX vijeka stiču se uslovi za realizaciju srpskog nacionalnog programa koji se temelji na tezi da su svi Južni Slaveni osim Slovenca i Bugara – Srbi (Bećirović 2012). Tokom Prvog srpskog ustanka (1804-1813) javljaju se i kartografi koji iscrtavaju etničke granice planirane srpske države. Jedna od tih karata *srpskih zemalja* iz 1806. godine obuhvatala je Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju i Dubrovnik (Antić 2007). U historiji srpske političke misli sve do sredine XIX vijeka dominiralo je stanovište da moderna nacionalna srpska država treba biti obnovljena na tradicijama stare srpske srednjovjekovne države. Kneževina Srbija se u potpunosti oslobađa od osmanskog vojnog i upravnog prisustva 1867. godine, kada je izdejstvovano povlačenje osmanske vojske iz garnizona na njenoj teritoriji. Nedugo zatim, odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, Kneževina Srbija dobija nezavisnost dok kraljevina postaje za vrijeme vladavine Milana Obrenovića 1882. godine. Iz Prvog svjetskog rata (1914-1918) Srbija izlazi se teritorijama proširenim na Srem, Banat, Bačku i Baranju kao i Crnu Goru te tako proširena krajem 1918. godine ulazi u sastav nove države – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koja je kasnije preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju.

“Srbija je imala jaču poziciju u pregovorima oko Jugoslavije, uglavnom zahvaljujući svojoj reputaciji jedne od pobjednica u Balkanskim ratovima (1912-1913.), zatim kao država na strani Antante tokom prvog svjetskog rata (u kojoj su Srbi pretrpjeli ogromne žrtve), i konačno kao sposobna organizovana vojna sila koja blokira pretenzije susjednih zemalja na jugoslavenski teritorij (prvenstveno pretenzije Italije na Dalmaciju).“ (Pesić 1996: 5)

Tokom Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji vlast preuzimaju komunisti na čelu sa Josipom Brozom Titom, te iz rata država izlazi kao Federativna Narodna Republika Jugoslavija koja je 1963. godine preimenovana u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Krajem osamdesetih godina XX vijeka počinju jačati na-

1 Lingvista Johan Adelung je 1782. godine pišući o historiji kulture prvi u upotrebu uveo termin Južni Sloveni.

cionalističke tenzije i politički sukobi, da bi devedesetih godina, disolucijom SFR Jugoslavije, prerasli u krvave ratove između njenih federalnih jedinica. U federalnoj državnoj zajednici od šest republika (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Srbija i Crna Gora) ostale su još samo Crna Gora i Srbija pod nazivom Savezna Republika Jugoslavija. Na referendumu u maju 2006. Godine građani Crne Gore su se izjasnili za samostalnost pa je time okončan i kratki period postojanja SR Jugoslavije te od tog datuma Srbija postoji kao samostalna država pod imenom Republika Srbija.

Srbija je kroz svoj historijski hod prošla skoro sve političke sisteme i društvena uređenja poznata unutar evropskog civilizacijskog kruga. Sa manje ili više uspjeha, Srbija je gradila svoj politički habitus prolazeći kroz srednjovjekovni dinastički period, zatim kroz kneževine i kraljevine, nastavljajući svoju državnost nakon Drugog svjetskog rata unutar socijalističke federacije (Socijalistička Republika Srbija) da bi nakon političke tranzicije krajem XX vijeka bila uređena kao parlamentarna demokratija. U kontekstu političke historije Srbije, procesi i pojave koje istražujemo u ovom radu su smješteni u jedan mikroperiod (1995-2024), ali s obzirom na njihov regresivan karakter i dinamiku imaju značajan eksplanatorni potencijal te naučnu i istraživačku referentnost. Kraj XX i početak XXI vijeka je predstavljao turbulentan period za Srbiju. Proces koji se u javnom i naučnom diskursu označava terminom *tranzicija* za Srbiju je bio mnogo više od prelaska iz jednog društvenog sistema u drugi. U srbijanskoj tranzicionoj paradigmi napuštanje starog sistema i prelazak u novi bio je još jedan put u neizvjesnost jer je podrazumijevao prihvatanje demokratskih, liberalnih, pluralnih, građanskih i kosmopolitskih vrijednosti koje historijski nisu korespondirale sa anahronim, ekskluzivnim, etnički idealtipskim političkim vizijama i planovima o uspostavi i uređenju velike etničke srpske države.

„Mi ćemo se radije kretati inercijama istorije, nego nacrtima njenih planova, uklapaćemo se u moderna vremena ako nam je to nametnuto do te mere da moderne tokove ne možemo izbjeći, a svoje etničke identifikacije ravnacemo prema imperativima priče o dalekoj prošlosti.“ (Milić 2023: 203)

Prema Memiševiću (2021), Srbija je primjer kako proces tranzicije može da iscrpi jednu zemlju.

OD MILOŠEVIĆA DO VUČIĆA

Uvidom u različite rasprave kao i rezultate brojnih politoloških i socioloških istraživanja, razvidno je kako od 2012. godine u Srbiji dolazi do značajnog nazadovanja demokratije. Pozivajući se na Bermeovu (2016) definiciju demokratskog nazadovanja kao slabljenja demokratskih institucija koje treba da održavaju demokratiju predvođenu državom, Nakai (2023) napominje da se ovaj fenomen javlja kao prilično endogeni, postepeni i parcijalni proces autokratizacije. Čak i izvan relevantnih naučnih teorijsko-empirijskih analiza, opći dojam, koji se može steći kroz svakodnevni medijski diskurs te kroz dominantno raspoloženje i stajalište javnog mnijenja u Srbiji, ukazuje na vrlo ozbiljan i vidljiv zaokret političkog sistema od demokratije ka autoritarizmu. Hebda (2020) uočavajući ovaj negativni proces potvrđuje stanovište da Srbija već nekoliko godina, a posebno od 2015. godine, svjedoči vidljivim i rastućim nedemokratskim trendovima.

„Imajući u vidu opadajući trend srpske demokratije, može se primetiti da su postojali trendovi koji su kočili demokratizaciju države. Neki aspekti političkog sistema su doživjeli ozbiljno pogoršanje (nacionalna i lokalna demokratska uprava, nezavisni mediji), što pokazuje da je proces demokratizacije ne samo usporen već je čak promijenio smjer ka hibridnom režimu.“ (Hebda 2020: 182)

Taj proces, odnosno taj negativni smjer (regresija) iz demokratskog u autoritarno društvo, generira empirijski opipljivu socijalnu depresiju i anksioznost društva kao dominantno stanje nacije bez naznaka obuzdavanja autoritarnog režima u namjeri da zarobi državne institucije, stavi ih pod političku kontrolu jedne stranke i njenog lidera, te uruši osnovne demokratske principe na kojima građani temelje svoju stvarnu slobodu. „Glavna prepreka svakoj vrsti demokratije u Srbiji, uključujući i lokalnu, proizilazi iz koncentracije političke moći i kontrole u rukama vladajuće konzervativne koalicije, koja se može okarakterisati kao populistička i autokratska“ (Kovacevic-Bielicki 2019: 1). Zašto se Srbija nakon više od decenije (period 2000-2012) institucionalne demokratizacije i oslobađanja društva od recidiva Miloševićevog autoritarizma kroz izgradnju demokratskih institucija, jačanja mehanizama kojima se demokratska vlast sistematski kontroliše i otvaranja društva putem liberalizacije, ponovno 2012. godine okrenula ka autoritarnoj vladavini? Naš odgovor na ovo pitanje je studija slučaja kojom ćemo pokušati dekonstruisati politički fenomen povratka u autoritarizam, istražiti metode instrumentalizacije pravosuđa i njegove pervertirane uloge u tom procesu te detektovati propuste koje su demokratske i reformističke

politike načinile tokom kratkog procesa demokratizacije (2000-2012) omogućivši renesansu autokratskih praksi iz doba Miloševićevog režima.

Nakon više neuspješnih pokušaja demokratska opozicija 5. oktobra 2000. godine preuzima vlast i pokreće dugo očekivane procese demokratizacije srbijanskog društva. Do tog prelomnog datuma Srbija je u kontekstu demokratije, ljudskih prava i sloboda bila u stanju hibernacije, a tranzicija koja je počela devedesetih godina veoma sporo je mijenjala društvenu strukturu. Jedino što je tih godina besprijekorno funkcionisalo bila je Miloševićeva autoritarna struktura moći. U njenom središtu se nalazila neo-patrimonijalna država, tipična za istočnoevropske zemlje neuspješne tranzicije (Christophe 1999). Ta struktura moći je na vrhu imala lidera koji je potpuno kontrolisao cjelokupnu vlast i samovoljno upravljao procesima: „...Slobodan Milošević, bivši komunistički aparatčik, je izabrani autokrata čija se popularnost zasnivala na njegovim preferencijama ka srpskom nacionalizmu, kontroli najuticajnijih medija, podršci bezbjednosnim službama, bliskim odnosima sa kapitalistima i njegovim okrutnim tretmanom rivala i neistomišljenika“ (Serwer 2016: 75). Država i njene institucije su bile samo alat u njegovim rukama. Autentično opisujući situaciju unutar režima Antić (2002: 119) zaključuje:

„Miloševićev režim bio je autoritaran. Postojale su stranke, izbori i parlament, ali ne i stvarna demokratija. Ustav i mnogi zakoni imali su demokratski sadržaj, ali su, suštinski, bili samo fasada za vlast jednog čovjeka. Taj čovjek, međutim, nije bio uzurpator. Uživao je izvesni legitimitet, i za svoj politički projekat imao podršku dijela građana“.

Prema Darmanoviću (2002), Miloševićeva vlast spada u hibridne režime, tipične za postkomunističke tranzicije. U tom režimu je autoritarna strana hibrida daleko pretezala nad njegovom (formalnom/fasadnom) demokratskom stranom. Tehnika kojom se Milošević koristio je iznenađujuće jednostavna. Nakon što pod kontrolu stavi zakonodavnu vlast, otvaraju se mogućnosti za kontrolom uspostave izvršne vlasti. Kada parlament i vlada budu *pod kontrolom* onda će i sudska vlast, zahvaljujući ustavnim rješenjima, biti kreirana po željama i potrebama autokrate. „Pošto je zavladao zakonodavnom i izvršnom vlašću, Miloševiću je bilo preostalo samo još da uspostavi kontrolu i nad sudskom vlašću. Sudije su, po ustavu Srbije (čl.101: 1), bile stalne, ali ih je birao i razrešavao parlament. Pošto je kontrolisao skupštinu, Milošević je mogao da kontroliše i sudstvo“ (Antić 2002: 120-121). A onda, kada je cjelokupna politička i sudska vlast subordinarna Miloševićevoj volji, pod kontrolu su brzo i efikasno stavljene policijske i bezbjednosno-informativne strukture. Na ovaj način sve *kockice* autoritarnog sistema su se složile i vlast je potpuno bila u rukama

jednog čovjeka. Zašto nam je bio potreban ovaj povratak u Miloševićovo vrijeme i kratka retrospektiva osnovnih obilježja njegovog režima? Postoje najmanje dva metodološka razloga:

- zbog komparacije perioda sadašnje vlasti SNS-a sa periodom vlasti Miloševića koji nemaju samo formalnu sličnost nego su u metodološkom smislu istorodne političke matrice. U skladu sa tim i Tokvil (1994) naglašava kako karakter prethodnog režima bitno utiče na kvalitet i domete nove demokratske vlasti;
- retrospekcija je djelotvorna metoda u razumijevanju političkih pojava i procesa koji se oslanjaju na prethodna iskustva, historijske i društvene paradigme omogućujući analitičku kontekstualnost, tranzitivnost i ekstrapolaciju.

U skladu s time saglasni smo da „... pogled unazad nije samo etički imperativ. Sagledavanje prošlosti nužan je metodološki korak u izgradnji institucija pravne države, jer se one stvaraju u tim, već postojećim okolnostima, a ne *ex nihilo*“ (Vasić 2002: 267).

U današnjoj Srbiji (2024. godine), vidljivi su indikatori koji ukazuju da se država ubrzano vraća autokratiji. Ako želimo da napravimo paralelu između današnje vlasti u Srbiji i one iz vremena Miloševića, naći ćemo mnoge poveznice. Aleksandar Vučić i njegova tadašnja stranka (Srpska radikalna stranka – SRS) su bili u koalicionoj Miloševićovoj vladi. Period u kojem je Vučić bio ministar informisanja opisan je kao vrijeme u kojem je bilo ko mogao biti optužen za bilo šta. Nekoliko nezavisnih medija, TV i radio stanica ugašeno je, novinari su uznemiravani, a Slavko Ćuruvija je ubijen (Mladenov-Jovanović 2019). Istražujući obimnu literaturu srbijanske, regionalne i evropske produkcije primjetno je da su mnogi autori na stanovištu kako se politički poredak i struktura vladajućih elita u Srbiji suštinski nisu promijenili nakon pada Miloševićevog režima. „Struktura moći u post-miloševićevskoj Srbiji nije mnogo promjenjena. Promenili su se samo neki njeni elementi, u institucionalnom i personalnom smislu. Ali, osnovni odnosi ostali su slični onima u doba Miloševića“ (Antonić 2002: 122). Ovo posebno dolazi do izražaja nakon 2012. godine kada na vlast dolazi Srpska napredna stranka (SNS) koja se tokom dvanaest godina demokratske vlasti u Srbiji, u opozicionoj sjeni iz *radikala* transformisala u *na-prednjake* rebrendirajući i evropeizirajući svoj politički imidž i, prema Bakiću (2015), priklonila evropskim integracijama uz otklon od radikalnog nacionalizma i naslon na demagoški anti-elitizam. Tomislav Nikolić i Aleksandar Vučić odlučuju 2008. da napuste SRS i osnuju SNS, kao stranku tobož proevropskih neoliberalnih konzervativaca. Vladislavljević (2019) veoma kritički posmatra dolazak na vlast

i političko djelovanje SNS-a zaključujući kako je nakon smjene vlasti na predsjedničkim i skupštinskim izborima 2012. godine nova vladajuća koalicija aktivno i temeljno urušavala kredibilitet Narodne skupštine, pravosuđa, kontrolnih organa i tijela kao i njihovih nosilaca. Riječ je ne samo o pokušaju da se sve političke i javne ustanove i njihovi resursi stave pod kontrolu vladajuće stranke već i neposredno zloupotrijebe protiv opozicionih stranaka i drugih kritičara vlasti. „U Vučićevoj Srbiji sve više je uspostavljan autoritarni sistem prekriven ruhom deklarirane demokratije. U suštini, riječ je o snažnoj nacionalističkoj indoktrinaciji građana Srbije, a pseudoparlamentarizam je postao jedna od karakteristika sistema“ (Bećirović 2021: 639). Vlast Aleksandra Vučića i SNS-a, ukazuju brojne analize, počiva na skoro identičnoj matrici i metodama vladanja kao i vladavina Slobodana Miloševića i Socijalističke partije Srbije (SPS) krajem XX vijeka. *Modus operandi* je sadržan u sljedećem:

„Kontrola jedne stranke nad poslaničkom većinom, zakonodavnim procesom i izvršnom vlašću se obično pretvara u potpunu kontrolu nad javnim sektorom i javnim resursima u celini i omogućava široke zloupotrebe vlasti u korist vladajuće stranke i protiv opozicije, a ne sprovođenje koherentne razvojne politike“ (Vladislavljević 2019: 331).

Između 2000. i 2012. godine, dakle u vremenu između vlasti SPS-a i SNS-a, Srbija je imala jedan obećavajući period vladavine DOS-a, bez obzira na sve realne probleme ali i unutrašnja koaliciona neslaganja oko važnih pitanja.² U tom periodu, međutim, nasljeđe Miloševićevog režima, populističkih ideoloških matrica, „historijskih prava“, mitoloških narativa i vulgarne nacionalističke politike nije prevladano, štaviše, to je vrijeme iskorišteno za sofisticiranu konsolidaciju, reafirmaciju i pripremu za povratak te ideologije na političku scenu. U tom smislu Gurijev i Trajsman (2023) Srbiju smještaju u blok onih država koje su u trenucima ranjivosti formalno prihvatile demokratske institucije (u vrijeme kad su se građani mobilisali, a Zapad ih posmatrao) dok su autoritarne vođe aktivno tražile modele ponovnog povratka u okvire čvrstog režima. Politički lideri DOS-a nisu imali kapacitet niti politički konsenzus da bi se suočili sa strateškim pitanjima od nacionalnog značaja. S obzirom na to da autoritarizam nije iskorijenjen, dobio je

2 Demokratska opozicija Srbije (DOS) je naziv za koaliciju 18 političkih stranaka koje su bile opozicija režimu Slobodana Miloševića. Okosnicu koalicije su činili DS Zorana Đinđića i DSS Vojislava Koštunice. Njihove ideološke razlike i politički animoziteti su kulminirali 2001. godine kada DOS zapada u ozbiljnu krizu. Koštunica optužuje Đinđićevu Vladu da je ekstradicijom Miloševića počinila “državni udar”. Sukob prerasta u rascjep u avgustu 2001. godine kada DSS odlučuje istupiti iz Đinđićeve Vlade uz optužbe da je povezana s organiziranim kriminalom.

šansu da se u miru i demokratskom ambijentu oporavi te slavodobitno vrati 2012. godine u novoj snazi i političkom kapacitetu.

„5. oktobra je konačno srušen Milošević, ali ne i njegovo naslijeđe. Posljedice petooktobarske revolucije bile su demokratizacija, otvorenost prema ostatku svijeta i sloboda štampe, ali političari koji su tada dobili vlast nisu uspjeli da urade ono najvažnije, a to je lustracija političkih stranaka i političara.“ (Memišević 2021: 131)

Izostanak lustracije se brzo vratio kao politički bumerang demokratskim snagama. „Uloga vodećih političkih aktera (političkih stranaka i političkih lidera, pre svega) u periodu neposredno nakon započetih demokratskih promena je od izuzetnog značaja za izgled demokratskog preobražaja. Od kvaliteta i sposobnosti novih demokratskih političkih elita u velikoj meri zavise osnovni pravci, kvalitet i tempo demokratskog razvoja“ (Pavlović 2009: 207). U ovom kontekstu, pored lustracije, veliki problem koji demokratske vlasti nisu uspjele riješiti jeste etnonacionalizam koji je duboko usidren u državotvornoj ideji Srbije i generira antagonizam prema pluralnim i liberalnim idejama. „Srbija je nakon svrgavanja Miloševića doživjela tranziciju ka demokratiji i ekonomskoj, političkoj i kulturnoj liberalizaciji, ali Srbija nije uspjela da se distancira od nacionalističke politike“ (Memišević 2021: 142). Dolaskom SNS-a na vlast u Srbiji je započeo proces uspona autoritarizma podržan upravo rehabilitacijom etnonacionalizma. Lustracija³ je kod teoretičara prepoznata kao važan aspekt demokratske tranzicije. Ovaj instrument vlasti kojim se politički prostor oslobađa anahronih aktera, u sinergiji sa drugim demokratskim praksama, može biti od velike koristi za društva u tranziciji i netom nakon nje.

„Jedan tip argumentacije tvrdi da je nova demokratija i suviše slaba i ranjiva, krhka, te joj je potrebna lustracija kao preventivna mera, metod sprečavanja da se totalitarni režim vrati na vlast. Drugim rečima, demokratske institucije nisu dovoljno jake da se same po sebi ponesu sa snagama prošlosti, njih mora da eliminiše lustracija.“ (Nakarada 2008: 177).

Treba napomenuti da postoje i druga stanovišta koja upozoravaju da lustracija veoma lako može postati negativna praksa koja omogućava zloupotrebe, ucjene, revanšizam i *lov na vještice*. Zbog toga je, prema nekim teoretičarima, demokratski efekat lustracije teško procijeniti (Nakarada 2008).

U Srbiji lustracija nije sporevdena. Iako su unutar DOS-a postojale inicijati-

3 Lustracija je izraz kojim se u najširem smislu označava zakonom i drugim propisima određena praksa odstranjivanja politički neprihvatljivih osoba iz javnog i političkog života, odnosno organa uprave i državnih institucija.

ve, javljale su se mnoge dileme oko načina ili obima lustracije kao i očigledna neodlučnost oko sudskog procesuiranja aktera bivše vlasti. Kao rezultat tog pokušaja obračuna nove vlasti sa autoritarnim režimom Srbija je dobila tek sporadične i za javnost manje značajne istrage korupcije tokom devedesetih. Demokratske vlasti su se suočile sa izborom između istraga pojedinačnih slučajeva korupcije, sa jedne, ili oporezivanja bogatstva stečenog korupcijom, sa druge strane. „Posle mlake početne rasprave, otvaranje dosijea i neutralisanje bivših funkcionera koji su kršili ljudska prava putem lustracije, odloženi su za kasnije. Zakon o lustraciji, donet krajem maja 2003, nije primenjen“ (Vladislavljević 2019: 124). Velika očekivanja javnosti da se konačno objektivno rasvijetle važni slučajevi poput dva pokušaja ubistva Vuka Draškovića (na Ibarskoj magistrali i u Budvi), ubistva premijera Zorana Đinđića, Ivana Stambolića i Slavka Ćuruvije nisu dobila željeni epilog. „Suđenja nisu dobila pažnju javnosti kakvu su zasluživala i nisu imala gotovo nikakav uticaj na demokratizaciju“ (Vladislavljević 2019: 124). Upravo to nesprovođenje lustracije je, između ostalog, uzrokovalo da se vrlo brzo na političku scenu Srbije vrate neka stara i dobro poznata imena. Već sredinom 2012. godine su sa vlasti smijenjene demokrate (DS), a novu vlast u Srbiji od tada predvode Nikolić, Vučić i Dačić, koji su *de facto* stara reprezentacija autoritarne vlasti iz devedestih godina kada je saradnja Miloševićevih socijalista (SPS) i Šešeljevih radikala (SRS) bila čvrsta iako, na prvi pogled, ideološki kontradiktorna. Ovaj politički savez ideološke *ljevice* i *desnice* je tada našao opravdanje u tobožnjem zajedničkom interesu rješavanja ključnih pitanja nacionalne politike.⁴

Očekivano, njihova se saradnja nastavlja 1998. godine kada SRS ulazi u vladu sa Miloševićevim socijalistima. Radikali dobijaju petnaest ministarskih mjesta a među njima i ministarstvo informisanja na čelu sa Aleksandrom Vučićem (Tomas 2002). Godine 2012. u Srbiji su na vlasti ista imena s istim političkim ciljevima sa kraja XX vijeka, ali sada uz iskustvo pada režima iz 2000. godine i *umivenom* retorikom

⁴ Ovdje treba napomenuti da dublje analize ukazuju na često pogrešna ili površna razmišljanja političke podjele na *ljevicu* i *desnicu* u Srbiji gdje je Miloševićev SPS percipiran kao *lijevica*, a Šešeljev SRS kao *desnica*. Jovo Bakić (2015) će dovesti u pitanje tezu o Miloševićevom SPS-u kao *lijevici* s obzirom da ta stranka nema niti jedno od značajnih obilježja *ljevice* a u kontekstu ubrzanog socijalnog razdvajanja za vrijeme vlasti SPS-a pri čemu se izdvojio sloj novih bogataša koji čine najviši politički i privredni rukovodioci i njima (po rodbinskim ili prijateljskim vezama) bliski privatnici. Takav SPS je više inklinirao desnom dijelu ideološkog spektra. Kako je ovaj smjer politike bio radikalno suprotan od jednakosti, može se smatrati desničarskim obilježjem politike SPS-a. Dakle, političkom savezu SPS-a i SRS-a nisu smetale formalne podjele na *ljevicu* i *desnicu* jer takva ideološka proturječnost suštinski nije ni postojala. „Ovome je svakako doprinosila smesa socijalne i nacionalne demagogije kojoj su obe pomenute stranke pribegavale usled raširenosti egalitarno-nacionalističkog sindroma u širokim društvenim slojevima“ (Bakić 2015: 61).

prilagođenom XXI vijeku i novim geopolitičkim okolnostima. U sjeni demokratskog legitimiteta, sa *simboličkim kapitalom* beskompromisnih boraca za nacionalne ciljeve i ekonomsku reformu, diktatura i autokratija u koalicionom zagrljaju sada SNS-a (bivših radikala Nikolića i Vučića) i Miloševićevog SPS-a koji je, prema Bakiću (2015), sa Dačićem na čelu potpuno izgubio svoj ideološko-politički kurs prigrlivši populizam kao ideologiju održanja u vlasti, 2012. godine je zakucala na vrata politički iscrpljene Srbije. To je bio tek početak urušavanja demokratije. Dvije godine kasnije ubjedljiva pobjeda SNS-a i njenog lidera Aleksandra Vučića na vanrednim parlamentarnim izborima, koju je dotadašnji premijer (Miloševićev socijalista, ali ne i lijevičar) Dačić oduševljeno nazvao *političkim cunamijem*, za posljedicu je imala uspostavljanje potpuno novog rasporeda političke moći u Srbiji. Tradicionalnim nacionalizmom i populizmom, na jednoj strani, te navodnim modernizmom tj. naprednjaštvom, na drugoj, SNS i Vučić obuhvatili su veći dio biračkog tijela i u desnom konzervativnom korpusu, kao i u onom liberalnom (Bećirović 2021). Povratkom bivših radikala na vlast uz podršku SPS-a otvorila su se vrata probuđenom nacionalizmu i populizmu koji će radikalizirati političku scenu Srbije i urušiti nedovoljno čvrstu demokratsku strukturu društva. Pozivajući se na referentnu analizu populizma Paula Taggarta (2004), Ravlić (2022) pojašnjava kako savremeni populizam nije politika stabilne, uređene zajednice, nego dolazi kao reakcija na dramatične promjene, krize i izazove te se pojava populizma može razumijevati i kao važan indikator lošeg stanja demokratije.

„Etnonacionalistički koncept izgradnje države je nedvojbeno pokazao da nije u stanju uspostaviti stabilnu, efikasnu i pravnu državu, niti moderno društvo. Zbog teritorijalnih aspiracija prema susjednim državama koje su još uvijek ostale snažne u Srbiji, Vučićeva politika nije bila u stanju da izvrši istinsku demokratizaciju Srbije.“ (Bećirović 2021: 603)

MITOLOŠKA REKONFIGURACIJA VOŽDA

Na sličan način kako je venecuelanski autokrata Hugo Čavez svoju *posvećenost* demokratiji dokazivao organiziranjem izbora svake godine⁵ za što će ga Krauze (2009) optužiti da *koristi demokratiju da bi potkopavao demokratiju*, a brazilski predsjednik Luiz Inasio Lula da Silva upozoriti na „višak demokratije“ u Venecueli (Gurijev, Trajsman 2023), u Srbiji je dinamiziranje predsjedničkih i parlamentarnih

⁵ U periodu od 1999. do 2008. godine su u Venecueli osam puta održani izbori na nacionalnom nivou i tri puta na regionalnom ili lokalnom nivou.

izbornih ciklusa 2012, 2014, 2016, 2017, 2020, 2022. i 2023. godine imalo za rezultat karijerni uspon Aleksandra Vučića od ministra preko premijera do predsjednika Republike, promovirajući ga ne samo u stranačkog nego i nacionalnog lidera, ideologa, vizionara, graditelja – najboljeg čuvara Srbije...

„... u praksi Vučićeva pozicija lidera dominantne stranke SNS mu daje kontrolu skupštinske većine, a samim tim i vlade. Za Srbe, Vučić je i dalje oličenje izvršne vlasti: on je najpopularniji političar u zemlji i najčešće spominjan u medijima; lista stranke SNS na lokalnim izborima u Beogradu 2018. nosila je njegovo ime. U Rusiji je Vladimir Putin ostao neprikosnoveni lider zemlje, uprkos promeni uloga sa Dmitrijem Medvedevom između 2008. i 2012. godine; Srbija rizikuje da krene u sličnom pravcu, da ustavne odredbe postanu irelevantne u poređenju sa faktičkom moći koncentrisanom u ličnosti Vučića.“ (Russell 2019: 4)

Analiza ukazuje da politička i lična moć Vučića nikada, od 2012. godine, nije bila limitirana institucionalnim okvirima. Tokom prvog mandata SNS-a Vučić je kao prvi potpredsjednik Vlade bio efektivno politički najmoćnija osoba u Srbiji. Ista praksa koncentracije moći i političke kontrole je nastavljena i tokom njegovog mandata kao premijera Vlade ali i kasnije, kao predsjednika Republike premda je institucionalna moć te pozicije značajno manja u odnosu na izvršnu vlast – premijera i Vladu.⁶ Njegova permanentna prisutnost u javnosti i transparentno neustavno preuzimanje nadležnosti zakonodavne, izvršne i sudske vlasti na koju kao predsjednik Republike nema pravo, može se uzeti kao važan indikator njegove zloupotrebe moći i deregulacije institucija demokratskog sistema. Ovaj politički integral mogao se realizirati isključivo putem restrikcije demokratskih praksi, objedinjavanjem i koncentracijom moći u rukama jednog čovjeka koji će po uzoru na Miloševića pod ličnu kontrolu staviti institucije države, zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, vladajuću stranku, koalicione partnere i medije. Vučić je na tom putu u mnogim aspektima i prevazišao Miloševića postavljajući nove standarde zloupotrebe vlasti (Vladislavljević 2019). Empirijski podatak da se Aleksandar Vučić tokom 2024. godine na televizijskim ekranima uživo pojavio 350 puta a od toga 27 puta samo u decembru, ukazuje na te nove standarde i frapantne razmjere personalizacije političke funkcije predsjednika u Republici Srbiji.⁷

6 Prema Ustavu Republike Srbije predsjedničke nadležnosti su taksativno precizirane u sedam tačaka i u značajnoj mjeri su protokolarnog značaja (predstavlja Republiku Srbiju u zemlji i inostranstvu, predlaže kandidata za premijera, raspušta Narodnu skupštinu na prijedlog Vlade, raspisuje izbore, dodjeljuje odlikovanja, unapređenja i sl.).

7 Za više informacija o ovom istraživanju Istinomjera i N1 pogledati na: <https://politicki.ba/vijesti/otkriveno-koliko-se-puta-aleksandar-vucic-pojavio-uzivo-pred-televizijskim-ekranima-a/65485> (pristupljeno 31. 12. 2024.)

Zašto se srbijansko društvo za nepune dvije decenije vratilo na početnu tačku – autoritarizam? Odgovor na ovo pitanje može rasvijetliti jedan važan, prije svega mitološki, a onda historijski i kulturološki specifikum Srbije koji uslovljava suprimaciju demokratskog i plauzibilnost autokratskog modela vlasti. U historijskoj dimenziji etnonacionalističke ideologije srpska kultura je vijekovima baštinila kult ličnosti lidera-vođe (u srpskoj vernakularnoj nominaciji – *vožda*), koji u svojoj pojavnosti otjelovljuje mitski lik mesijanskog izbavitelja, pravednika, mudrog sudiju, hrabrog čuvara i pobjednika. Zbog toga se danas može „... razumeti moderni srpski nacionalizam u svojoj genealogiji kao obnova stare srpske mitološke tradicije, u kojoj epsko predanje ima glavnu reč“ (Milić 2023: 122). Taj fenomen mitologizacije vožda, bez obzira na svoju srednjovjekovnu etiologiju, u Srbiji XXI vijeka dobija objektivizaciju u snažnoj autoritarnoj ličnosti i funkciji predsjednika Vlade ili Republike. Stanišić (2000: 244) će u par rečenica lapidarno ukazati: „Svaki narod i ljudska grupa prirodno želi da ima vođu. Ako ne postoje ideologije koje tom vođi obezbeđuju status čelnika i oreol predvodnika... onda takvima nema dugog veka“. Objektivna analiza aspekata političkog liderstva u Srbiji ne bi bila potpuna bez, makar i djelimičnog, uvida u ustavnu materiju koja otvara prostor za pojavu jednog fenomena u teoriji poznatog kao *prezidencijalizacija*. Simović i Šarčević (2018) apostrofiraju činjenicu da je od donošenja prvog postsocijalističkog ustava iz 1990. godine parlamentarizam u Srbiji sve vrijeme izložen snažnom procesu prezidencijalizacije što je u svojoj pozadini popraćeno trendom personalizacije vlasti i deformisanja parlamentarnog institucionalnog modela stvarajući pogodno tlo za razvijanje autoritarnog političkog sistema.

Aleksandar Vučić je paradigma prezidencijalizacije i personalizacije vlasti. Njegov uspon ka vrhu vlasti je drugo ime za pad demokratije, slabljenje institucija države i urušavanje dostignutog nivoa razvoja civilnog društva. Uvidom u analize stavova javnog mnijenja ali i rezultate brojnih izbora od 2012. godine, većinskoj Srbiji takav razvoj događaja, čini se, nije smetao ukoliko je rezultirao ustoličenjem političkog lidera koji je dostojan *slavnih prethodnika* i sposoban da u svojoj ličnosti objedini moć zakonodavne, izvršne i sudske vlasti kao i kontrolu medija. Važno je pritom spomenuti i kritički usmjerene analize koje detektiraju paradigmatšku matricu *vožda* koja izranja iz ekstenzivne i reminiscentne srpske mitologije.

„Političke vođe kao prepoznati izbavitelji mogu ali ne moraju da poseduju harizmatiska svojstva. Ako ih ne poseduju, podanici učitavaju specifične moći i značenja a vremenom se i takva svojstva kod njih interiorizuju... Postaju pravednici bez mana, grešaka i poroka kojima se a priori

veruje i u čije se vrednosti ne sme sumnjati. To je apriorni legitimitet i apsolutno vođstvo.“ (Čupić 2001: 207)

„Reklo bi se da kod Srba nema etike, već samo politike, odnosno da bazični socijalni model autoritarnosti, skoro svuda prisutan, nameće ili ‘normalizuje’ ponašanje koje je u relacijama moći, kao poniznost prema višoj moći, najčešće vlasti, a osobnost i nadmenost prema onima nižim, a takvi su, iz ugla autoritarnih i egoističkih persona, svi ostali, što upravo ostavlja neizbežan utisak prezira pozitivnih moralnih normi. Ta matrica, pak, nije samo uže politička, već je osnovana na tipu kulture agresivnosti, na moralu bez etike.“ (Milić 2023: 97)

U analizi fenomena liderstva u srpskoj etnonacionalnoj ideologiji neophodno se barem u jednom dijelu zadržati na političkoj mitologiji koju Antić (2007) apostrofira istražujući historijski reverzibilnu ideju obnove *velike države* koja se unutar sociokulturnog konteksta umnogome oslanja na učenje Vuka Stefanovića Karadžića, jezikoslovca, etnografa i ideologa srpske nacionalne integracije. Srbi su ostali privrženi konceptu organske nacije, čiji se vrijednosni sistem javlja kao iskonska, ukorijenjena identitetska matrica, a u svojoj mitomaniji nerijetko vodi do apsurd. Olivera Milosavljević (2002) zaključuje da je razumijevanje nacije kao organske kategorije tokom proteklog vijeka u većem dijelu srpske intelektualne elite proizvelo skoro *herderovsko* uvjerenje o njenoj starosti, autentičnosti i nepromjenjivosti. To organsko shvatanje nacije dominantno je i stoga što je utemeljeno kroz autoritete poput već spomenutog Vuka S. Karadžića, koji imaju snažan uticaj na socijalni konstrukt *vožda*. Njegov romantičarski prikaz starješine kao temelja reda u srpskoj kući dovoljno je protegnuti na naciju kao *proširenu porodicu* kako bi se postigao jednak učinak – toliko potreban Srbiji koja je gotovo uvijek tobože na novom početku, a zapravo na istoj matrici. Na Karadžićevim polazištima regeneriran je imperativ vožda – jer ukoliko porodica ima oca, *pater familiasa*, mora ga imati i cijela srpska porodica (srpski narod) – a narod je, kako to pojašnjava politolog Cas Mudde (2004), cjelina ne po tome što predstavlja sve ljude ili većinu ljudi, nego zato što predstavlja „mitski“ dio stanovništva. Antić (2007) je, pozivajući se na Ognjena Pribićevića, apostrofirao da se u osnovi srpske političke kulture (koja bi se mogla definisati kao neotradicionalna i neopatrijarhalna) pojedinac ne tretira kao aktivan subjekt-građanin već kao nesamostalni podanik, kao dio kolektiva – zajednice pravoslavnih vjernika, klase, nacije, države. Ne treba zaboraviti ni činjenicu kako je u samoj jezgri srpskog pravoslavlja – *svetosavlja* instalirana religiozna pokornost spram autoriteta koji svoje sljedbenike vodi ka ovosvjetskom, a onda i onosvjetskom spasenju. Takva vrsta spasenja nije moguća bez *svetog trojstva* (vjera/crkva – narod – država) te se *voždom*

smatra onaj koji ima predispozicije da osigura srpsko spasenje u trojstvu vjere, naroda i države. Ideologemi poput *sloge* i *sabornosti* dodatno upotpunjuju propagandni diskurs, komunicirajući već razvijenu pseudo-aksiologiju etnonacionalne kolektivne svijesti.

Iz navedenog se može zaključiti kako je izgradnji političkog autoriteta i njegovoj personalizaciji umnogome pogodovala i viševjekovna sklonost slijeđenja autoritarnog vođe. U toj tradiciji, koja je formalno hrišćanska, a suštinom utemeljena na paganstvu kao stvarnoj sadržini vjere (Milić 2023), razvija se *euhemerizam* kao specifični oblik mitološkog veličanja stvarnih i značajnih ličnosti do nivoa deifikacije gdje su „... mitski likovi poticali od stvarnih osoba, samo preobraženih u božanske ili junačke (polubožanske) figure“ (Milić 2023: 47). Ova kolektivna sklonost, sposobnost ali i potreba da se u savremenom dobu mit o *voždu* otjelovi kroz stvarni lik stranačkog, narodnog i državnog lidera, živo komunicira sa konfabulativnim sekvencama iz prošlosti, odnosno onim istorijskim momentima kada je „...srpski um odlučivao i delao shodno uslovnostima koje nije umeo, a možda ni hteo da ‘transcendira’ već je svoje načelno naopake transcendencije, ugradio u vlastitu imanenciju“ (Milić 2023: 27). Prosvjetiteljske ideje, kojima su evropski narodi funkcionalno odvajali imanentno od transcendentnog i time osiguravali pluralne, sekularne i demokratske idiome, srpskoj ideološkoj i političkoj matrici su bile potpuno strane.

„Ono što je u evropskoj politici iznedrilo prosvetiteljstvo, a to je liberalna demokratija gde se državom jamče i neguju individualna prava, gde je zakonitost takva da obezbeđuje jednakost prava i sloboda, u srpskoj politici je obrnuto. Ovde kolektiv ima ne samo značajno veća prava od pojedinca, već država, u ime kolektiva, ima skoro sva prava. Otuda se liberalni pogled na politiku kod Srba nije zapatio, kao što ni demokratije nikad u Srbiji nije bilo, niti jednom, iako je bilo pojedinaca i manjih, marginalnih političkih grupa koji su to predlagali ili tražili, ali bi ih periodični ‘odisaji naroda’, državni podsticaji stranački usmereni – ovde je država gospodar naroda, a stranka je vlasnik države – osujetili i zatukli čim bi se takve zamisli ispostavile“ (Milić 2023: 116-117).

Politički profil Aleksandra Vučića se savršeno uklapao u već ukorijenjenu matricu *vožda*-autokrate koji demokratski sistem koristi kao paravan, a stvarnu političku moć usmjerava ka potčinjavanju institucija i kontroli vlasti uz pomoć podređenih stranačkih kadrova i klijentele dok nezadovoljstvo javnosti prevenira i kontroliše preko desničarskih ekstremnih grupa kao i putem izdašno finansiranih medija. Istovremeno, izborni legitimitet osigurava snažnom stranačkom, interesno-klijentelističkom i etnonacionalističkom mobilizacijom glasača. O ovome postoje broj-

ni izvještaji domaćih i međunarodnih organizacija koji potvrđuju radikalizaciju i autoritarizaciju političkog sistema u Srbiji.

„Sociolog Srećko Mihailović ocijenio je da vlast u Srbiji od 2016. godine ima desnica, odnosno desni centar i ekstremna desnica. Antropolog Stefan Aleksić konstatirao je da je naprednjačka vlast u Srbiji zapravo desničarska, neokonzervativna, te da je ekstremna desnica neka vrsta potpornog stuba koji drži Vučićeve vlast i to po principu „manjeg zla“. Nekonzistentnom politikom prema evropskim integracijama, ugrožavanjem međunarodnih standarda ljudskih prava i sloboda, nereagovanjem na desničarski narativ, kao i preuzimanjem njihovog narativa, SNS i njen lider Aleksandar Vučić doprinosi jačanju ekstremizma i desnice u Srbiji.“ (Izvještaj Helsinškog odbora 2017)⁸

Prema izvještajima OSCE-a nakon predsjedničkih izbora 2017. godine uvjerljiva pobjeda Aleksandra Vučića ojačala ga je i omogućila SNS-u da potpuno konsoliduje vlast širom Srbije.

„Predsjednički izbori su biračima pružili pravi izbor kandidata koji su mogli slobodno voditi kampanju. Međutim, u kampanji je dominirao kandidat iz vladajuće koalicije i istovremeno premijer, koji je imao koristi od efektivno zamagljene razlike između kampanje i zvaničnih aktivnosti. Neuravnoteženo medijsko izvještavanje i vjerodostojne tvrdnje o pritiscima na birače i zaposlenike državnih struktura i zloupotrebi administrativnih resursa nagnuli su teren za igru. Regulatorni i nadzorni mehanizmi nisu efikasno korišćeni da bi se zaštitila pravičnost konkurencije“. (Izvještaj OSCE-a 2017)⁹

„Vučić je osvojio vlast na populističkom talasu, što mu je omogućilo da stavi najveći dio medija pod kontrolu, da obezvrijedi institucije i da umjesto rješenja nudi političke fantazije“ (Bećirović 2021: 602). Kao jedan od primjera kako populizam i manipulacija mogu imati veoma konkretne oblike u Vučićevom svijetu *političke imaginacije* navodimo simptomatičan slučaj redigovanja njegove zvanične biografije, koje je imalo za cilj oblikovati novog/starog lidera ali bez mrlja iz prošlosti. Naime, na predsjedničkim izborima u aprilu 2017. godine Aleksandar Vučić je potpuno učvrstio svoju autokratsku vlast osvojivši već u prvom krugu 55,8% glasova kao kandidat SNS-a. Tokom zvaničnog čitanja biografije Aleksandra Vučića na dan njegovog ustoličenja mnogi su uočili da je iz nje gotovo potpuno izbačen dio koji

8 Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Izvještaj za 2016. godinu „Realna ograničenja Srbije u izboru sopstvene budućnosti“. Dostupno na <https://www.helsinki.org.rs/serbian/izvestaji02.html> (pristupljeno 13.01.2024.)

9 Predsjednički izbori u Republici Srbiji 2017 - Izvještaj. Dostupno na www.osce.org/odihr/elections/srbija/322166 (pristupljeno 13. 01. 2024.)

se odnosi na politički angažman u SRS-u i blisku saradnju sa liderom radikala Vojislavom Šešeljem. Zapravo, iz Vučićeve biografije izbrisano je gotovo petnaest godina političke karijere. Nigdje nije spomenuto da ga je za sve stranačke i državne funkcije kvalifikovala odanost Vojislavu Šešelju, te da su njih dvojica, zajedno sa Tomislavom Nikolićem, činili trojstvo Centralne otadžbinske uprave Srpske radikalne stranke (Gligorijević 2017). Vučićev populizam je vremenom mijenjao fokus, predmete interesovanja i metode te se razvijao poprimajući pragmatične oblike koji su uspješno kombinovani sa nacionalizmom. U teorijskoj ravni Ravlić (2022) naglašava kako se populizam pronalazi u različitim političkim strukturama te da većina desnih populista kombinira populizam sa nekim tipom nacionalizma, što savršeno korespondira sa Vučićevim praksama populizma koje se čvrsto povezuju sa figurom *vožda*. „Zato u desnom populizmu postoji jako oslanjanje na karizmatске vođe koji navodno razumiju narod, sposobni su izravno se i instiktivno povezati sa narodom te izraziti njegove potrebe“ (Ravlić 2022: 176). U uskoj vezi sa tim oblikom populizma su i druge, često nedemokratske prakse ili modeli političkog upravljanja procesima u kojima jedna osoba, gradeći svoju vaninstitucionalnu harizmu, sistematično stavlja pod ličnu kontrolu sve segmente političkog života, kreirajući anomičan društveni ambijent u kojem sve zavisi od volje jednog čovjeka – *vožda*. Prema Ravliću:

„S tim su povezane i druge značajke: antisistematska i antiinstitucionalna retorika, negiranje svih posredujućih struktura i konstruiranje izravnih veza naroda i vođe, kameleonska sklonost prilagođavanja konkretnoj situaciji, pa vođe mogu proglašavati apsurdnim ideje koji su sami zastupali prije nekog vremena itd. Za desni je populizam osobito karakteristična teorija zavjere, demonizacija ‘neprijatelja’ i traženje ‘žrtvenog jarca’, apokaliptički govor“ (2022: 176).

PROFIL I PRAKSA AUTOKRATE U „DEMOKRATSKOJ “SRBIJI

Već smo u jednom dijelu analizirali autokratske alate i sofisticirano ponašanje *vožda* u formalno demokratskoj Srbiji, koji omogućavaju svojevrsnu interferenciju autokratskog vladanja i demokratskog sistema što i jeste jedna od najvažnijih odlika savremenih nedovršenih demokratija u kojima desne populističke stranke postaju značajna politička snaga. „Iako se u usponu prema vlasti koriste demokratskim institucijama, one odbacuju liberanodemokratske vrijednosti i načela u ime čvrsto struktuiranog autoritarnog poretka“ (Ravlić 2022: 171-172). Njihov ključni problem leži u potpuno pervertiranom razmišljanju demokratije (njene uloge, funkcije i

aksiologije), što je kontingentno pitanje koje su čak i klasični diktatori arbitrarno cijenili prema vlastitim doktrinama često tvrdeći da su demokrate. Egzemplarno, Gebels je tvrdio da je nacistički režim najplemenitiji oblik moderne evropske demokratije dok je fašizam po Musolinijevoj definiciji bio organizovana, centralizovana i autoritativna demokratija. Staljin je insistirao na tome da je Sovjetski savez imao najdemokratičniji ustav na svijetu, a Kim Il Sung je dodao pridjev „demokratska“ u zvaničan naziv svoje države (Gurijev i Trajsman 2023). Njihova percepcija demokratije se temelji na monolitnosti, čvrstom jedinstvu i saglasju naroda sa liderom, dakle, riječ je o nekoj vrsti jednoglasne demokratije ili demokratije jednogumlja. U skladu sa temeljnim učenjima njemačkog pravnog i političkog teoretičara Carla Schmitta (1923), poznatog kao *inteligentnog neprijatelja demokratije*, u kojima otvoreno kritikuje liberalizam, razvija se stanovište koje odbacuje povezivanje demokratije s bilo kojim određenim načinom izbora vlasti. Dakle, diktatorska i autokratska percepcija demokratije je podrazumijevala nužnu identičnost cilja vođe i naroda. „Demokratija je nalagala da diktator spozna ‘istinsku’ volju naroda – i nametne mu je“ (Gurijev i Trajsman 2023: 184).

Srbija pored općih indikacija demokratskog deficita ima i tu mitološko-lidersku paradigmu *vožda*, koja dodatno deformiše formu i suštinu demokratije. Aleksandar Vučić je u takvom društvenom ambijentu svoje autoritarne prakse dodatno učvrstio kroz sofisticiranu propagandu i spinovanje, što ga dovodi *rame uz rame* sa *spin diktatorima* poput Putina ili Orbana. „Suština spin diktature je u tome da prikriva autokratiju unutar zvaničnih demokratskih institucija. Moderni autoritarci manipulišu izborima, onemogućuju tripartitnu podjelu vlasti, ponovo pišu ustav i ubacuju svoje lojaliste u sudove“ (Gurijev i Trajsman 2023: 62). Kako bi održali privid demokratije, moderne autokrate redovno održavaju izbore. Simptomatično, Aleksandar Vučić je u političkoj javnosti Srbije jedan od najvećih zagovornika izbora te često na opravdane kritike opozicije ili masovne građanske proteste odgovara upravo pozivom na nove ili vanredne izbore kako bi se demokratskim metodama provjerila legitimnost njegove vlasti i podrška naroda. *Prima facie* ovakvo ponašanje može izgledati pošteno, odgovorno i demokratski. Referentni autori Levitsky i Way (2010) ističu da mnogi izbori koje autokrate održavaju (iako suštinski nepošteni) nisu potpuno neslobodni jer se opozicione partije takmiče i imaju izvjesne šanse za izborni uspjeh. No, treba naglasiti kako su te opozicione šanse za eventualnim izbornim uspjehom pod punom kontrolom autokrate koji uz pomoć preuzetih poluga vlasti manipuliše izbornom voljom i konstruiranim prividom političke slobode. „Politikolozi su istraživali umešanost, blefove i birokratske zloupotrebe kojima su se autokrate širom sveta

služile da osiguraju pobjedu“ (Gurijev i Trajsman 2023: 40) te je sasvim primjerena Schedlerova (2013) teza da živimo u doba tzv. *izbornog autoritarizma*. Ovdje je važno naglasiti kako činjenica da skoro sve današnje autokratije održavaju izbore ne znači da su one i stvarno posvećene istinskim demokratskim vrijednostima i praksama, jer bi u tom slučaju bile demokratije a ne autokratije. Izvjesno je da sami izbori ne znače punu ili idealnu demokratiju nego tek jedan njen element.

„Savršena demokratija je ‘idealni tip’ koji postoji samo u udžbenicima, a ne u životu. Današnje vlade su manje ili više demokratske. Isto važi i za nedemokratske vođe. Oni mogu biti bliži diktaturi straha ili diktaturi spina, ali će tek nekolicina njih biti upotpunosti samo jedno ili drugo“ (Gurijev i Trajsman 2023: 48-49).

Vučićevo autokratsko manipuliranje demokratskim narativima, procedurama i normama postaje prepoznatljivo obilježje današnje Srbije u kojoj se demokratija alarmantno urušava putem sugestivnog političkog nasilja, sofisticirane propagande, kontrole medija, izbornog inženjeringa i sublimacije moći u rukama *vođa* marginalizirajući institucije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti uz često i teatralno javno ponižavanje lojalnih SNS funkcionera pred TV kamerama ili okupljenim pristalicama. Vučićeve autoritarne prakse, političko spinovanje i propaganda nerijetko idu tako daleko da je u nekoliko navrata, bez bilo kakvih konkretnih i ozbiljnih dokaza, opoziciju (političke oponente i neprijatelje *jake i pristojne Srbije*) optužio za planiranje njegovog atentata.

„Da bi odvratili pažnju od vlastitih surovih i osionih mera, spin diktatori vole da optuže opoziciju za nasilje. U Srbiji je Vučić otišao još dalje u osvajanju simpatija javnosti, optužujući svoje protivnike da pokušavaju da ga ubiju. U mnogo navrata lokalni mediji izveštavali su o zaverama radi atentata. Pa ipak, retko kad dolazi do hapšenja i podizanja optužnica.“ (Gurijev i Trajsman 2023: 13-14)

Pored izmišljenih planova atentata, Vučić često u svojim obraćanjima govori o neprijateljima Srbije, o napadima na državu spolja i iznutra, o teškim periodima koji dolaze i o velikim svjetskim sukobima za koje se treba spremati, a da javnosti pritom ne ponudi konkretne dokaze. Imaginarni neprijatelji Srbije, imaginarni napadi na državu i dramatična borba koju on svakodnevno i uspješno vodi sve to prezentirajući u višesatnim televizijskim nastupima završava slavodobitnim porukama uplašenom narodu kako će on znati da se izbori sa svim neprijateljima i sačuva državu. Autokratskom logikom Vučić pod državom podrazumijeva svoju neograničenu vlast, SNS skupštinsku većinu, SNS Vladu i SNS funkcionere na svim ključnim pozicija-

ma koje on direktno kontroliše te je u biti narativ o neprijateljima, napadima i opasnostima za državu mimikrijski diskurs kojim se SNS vlast sakriva iza države da bi analogno tome svaka kritika vlasti bila tumačena kao napad na državu. Dakle, Aleksandar Vučić poput svih postmodernih autokrata i *spin diktatora* manipuliše informacijama kako bi uvećao vlastitu popularnost i učvrstio političku kontrolu dok se sve vrijeme mimikrijski predstavlja demokratom prikrivajući konstantni stranački, ideološki i institucionalni pritisak kako na svoje pristalice da budu još odaniji, tako i na oponente koji kritikujući njega „ne žele dobro Srbiji“.

Na kraju ovog poglavlja fokusirat ćemo se na fenomen (do sada u socio-politološkim analizama nedovoljno opserviran i nepoznat) *medijizacije politike* koji u Srbiji pod Vučićevom vlašću poprima specifične oblike. Referirajući se na jednu od najuticajnijih studija o medijizaciji švedskog eksperta za medije i političku komunikaciju Jespera Strömbäcka (2008), ističemo važnost razumijevanja medijske logike koja se suprotstavlja pojmu političke logike. Medijizacija je proces koji medijima osigurava sve veću ulogu u političkom sistemu. Za našu analizu je posebno značajno Vučićevo suštinsko nerazumijevanje tog procesa. Prema Peruško (2019), u fokusu je promjena ponašanja političkih aktera, koji u zadnjoj fazi medijizacije počinju kreirati i sprovoditi svoje politike u skladu s logikom medija. Referirajući se na Strömbäcka autorica pojašnjava kako medijizacija politike *izvrće naopako* uobičajene kritike o neprimjerenom uticaju politike na medije (što je posebno uobičajeno u zemljama *oštećene demokratije*) jer „na završetku procesa medijizacije politike više se ne postavlja pitanje o neovisnosti medija od politike, nego pitanje neovisnosti politike i društva od medija” (Strömbäck 2008: 228). Ovako opisana završna faza medijizacije politike svojevrсна je zamka modernim autokratama koji u refleksivnom preobražaju medijske logike postaju zavisni od medijskog uticaja i time svoju poziciju moći i kontrole dovode u nezavidan subordinarni položaj. Dakle, medijska logika u svojoj krajnjoj instanci ne podržava autoritarno ponašanje. Primjer Aleksandra Vučića to već indicira jer umjesto prvobitnog plana i početnog uspjeha u što većoj kontroli i dominaciji nad medijima, on primjetno postaje žrtvom tih medija, budući da umnogome njegov lični i stranački politički rejting ovisi o medijima koji ga u svakodnevnoj hiperkomunikaciji nerijetko dovode u neprimjerene situacije, u kojima vrlo brzo postaje predmet ismijavanja (hodajući mem), što je nedopustivo za osobu koja pretendira na poziciju polubožanske figure *vožda*.

PRAVOSUĐE – ALAT U RUKAMA AUTOKRATE

Prema teoriji podjele vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku, socio-politološko istraživanje nužno podrazumijeva njihovu ontološku odvojenost ali i funkcionalnu koherentnost na kojoj se zasniva funkcionisanje političkog sistema demokratske države. Iako je to primarno domen pravnih nauka, sociološka i politološka istraživanja ne smiju zaobilaziti aspekte sudske vlasti, odnosno pravosuđa. Od nezavisnosti i funkcionalnosti pravosuđa zavisi opći napredak države i razvoj njenog političkog sistema. Učvršćivanjem svog autokratskog režima Aleksandar Vučić je, između ostalog, zloupotrijebio i pravosuđe, urušavajući taj važni stub vlasti. Poslije pobjede na izborima 2014. godine vladajuća SNS je postepeno pojačavala političke pritiske na kontrolne organe i tijela države, sa posebnim fokusom na pravosuđe koje je trebalo osigurati nedodirljivost vlasti i sa njom interesno povezanih pojedinaca i skupina. Zvanična i javnosti predstavljena uloga tužilaštva potpuno je izokrenuta u odnosu na stvarno stanje u državi koja već decenijama ima problem sa procesuiranjem najgorih oblika kriminala i obezbjeđenjem pravne i fizičke sigurnosti građana. Deklarativna odlučnost komunicirana prema javnosti izgleda ovako:

„Odlučni smo da uprkos svim izazovima nastavimo beskompromisnu borbu protiv kriminala, u okviru zakonskih ovlašćenja, u cilju očuvanja temeljnih vrednosti naše zemlje – vladavine prava i obezbeđivanja bezbednosti i prava naših građana, kao i u cilju ostvarivanja međunarodnih standarda i pristupanja Republike Srbije Evropskoj Uniji.“¹⁰ (Republički javni tužilac, Zagorka Dolovac)

S druge strane ovako proklamovane odlučnosti su velike i realne afere poput: Hercegovačke (Savamala), istrage o padu vojnog helikoptera, zloupotrebe i korupcije u Krušiku, suspektih veza ministara sa kriminalnim grupama, afere Jovanjica, ubistva Olivera Ivanovića, slučaja Banjska i niza drugih koji su godinama bez odgovarajućeg pravosudnog epiloga. Javnost je očekivala mnogo od tužilaštva, posebno u obračunu sa organizovanim kriminalom i sistemskom korupcijom, ali su se ta očekivanja pretvorila u razočarenje i generirala osjećaj pravne nesigurnosti. Tužilaštvo od 2012. godine pokazuje alarmantnu pravnu fleksibilnost oportuno podilazeći interesima vladajuće strukture. Popuštajući pritiscima vlasti prihvatilo je da bez otpora ispunjava naloge vladajuće strukture. Potčiniti institucije prije svega znači ovladati rukovodećim kadrovima koji mogu direktno uticati na rad institucije.

10 Uvodna riječ Republičkog javnog tužioca. Izvor: <http://www.rjt.gov.rs/sr/organizacija/o-rjt-u/uvodna-re%C4%8D-tu%C5%BEioca> (pristupljeno 18. 01. 24.)

U slučaju tužilaštva, autokratski režim se oslonio na republičkog javnog tužioca Zagorku Dolovac koja je postala personifikacija podređenog i snishodljivog državnog službenika spremnog da postane *nevidljiv* na svojoj javnoj funkciji. Glavna tužiteljica Dolovac je u tom smislu konformistički arhetip koji unutar autoritarnog režima pragmatično egzistira kao instrument bez vlastitog stava i mišljenja, profesionalne i javne odgovornosti, potpuno utopljena u ambijent straha i podaništva. Institucionalna nevidljivost Republičkog javnog tužioca je produkt dvije okolnosti. Prva je da je Dolovac na to (svojevoljno ili pod nekim oblikom pritiska) pristala, a druga okolnost je sama namjera vlasti da kontroliše tužilaštvo. Dolovac je svojom servilnošću Republičko tužilaštvo pretvorila u lojalni organ vladajuće stranke i njenog lidera prihvatajući da reaguje tek po instrukciji *vožda* i nakon odobrenja po principu – ako Vučić nešto dozvoli tužilaštvo će postupati, a ako ne dozvoli tužilaštvo će se pasivizirati. Dolovac je 2009. godine u talasu tzv. reforme pravosuđa izabrana na odgovornu poziciju Republičkog javnog tužioca. Nakon zakletve poručila je da odmah kreće raditi te da će posebnu pažnju obratiti na neriješene predmete iz prošlosti uključujući i ubistva novinara Radislave-Dade Vujasinović, Slavka Ćuruvije i Milana Pantića. S obzirom na metod vladanja SNS-a i Vučićevu potpunu kontrolu, tužilaštvo u svojoj nezavisnosti nije imalo nikakve šanse jer je politički i institucionano već bilo *opkoljeno* zakonodavnom i izvršnom vlašću po volji i nalogu Vučića te spremno da izvršava političke naloge u njegovu korist. U nastavku ćemo iz niza afera izdvojiti slučaj koji je u javnosti Srbije generirao intenzivan osjećaj pravne nesigurnosti i u svom epilogu potvrdio kako autoritarni režim uz direktnu pomoć tužilaštva slabi demokratske institucije i urušava univerzalni princip isonomije.

AFERA HERCEGOVAČKA ULICA (SLUČAJ SAVAMALA)

Ko je u izbornoj noći 2016.godine, po čijem nalogu, a bez legalne dozvole, organizovano sa tri bagera rušio dvanaest objekata u Savamali u blizini gradilišta *Beograd na vodi*? Ni osam godina nakon tog slučaja nema konkretnog sudskog epiloga osim karikaturalnog sporazuma o priznanju krivice jednog policajca. Prema izvještaju zaštitnika građana¹¹ u ranim jutarnjim satima 25. aprila 2016. godine organizovana motorizovana grupa od više desetina u crno uniformisanih lica pod fantomkama, opremljenih teleskopskim palicama i snažnim baterijskim lampama

11 Izvještaj Zaštitnika građana o rušenju u Savamali, Republika Srbija, Zaštitnik građana, br.17008, 9.5. 2016, str. 1, 3-4,8-9. (pristupljeno 18.01.24)

privremeno je, na oko dva sata, preuzela faktičku vlast nad dijelom Beograda poznatim kao Savamala.

„Mediji su naknadno izvestili da su maskirani ljudi vezali čuvara jedne od porušenih zgrada, a nekim prolaznicima oduzeli dokumenta, maltretirali ih i privremeno zatvorili u nekoj šupi... Policija je više puta odbila da se odazove na pozive građana i pošalje policajce da ispitaju o čemu je reč. Istraga zaštitnika građana je otkrila da je policija očigledno tolerisala nezakonito uklanjanje građevina.“ (Vladislavljević 2019: 12)

Slučaj Savamala je eklatantan primjer pravnog nasilja, suspendovanja države tj. zakona i dokaz da je pravna država nestala, a bezvlašće pobijedilo. „Slučaj Savamala je primer drastičnog kršenja ljudskih prava, ugrožavanja privatne imovine i privremenog prepuštanja faktičke vlasti u delu centra prestonice privatnim grupama bliskim vladajućoj stranci“ (Vladislavljević 2019: 16). U ovom slučaju tužilaštvo je potpuno zakazalo ili je, u paradoksu svoga postojanja na putu koji vodi državu i društvo u autokratiju, perfektno odradilo namijenjeni zadatak nemiješanja u vlastiti posao. Tužilaštvo je tu da zaštiti aktere vlasti od mogućih sudskih progona što potvrđuju mnogi predmeti koji imaju bilo kakve veze sa osobama koje su u vlasti ili su sa njima interesno povezane u kojima se odustajalo od daljih istraga. Kada su u određene aktivnosti koje nose predznak korupcije ili kriminala umiješani ministri, državni sekretari ili visoki partijski funkcioneri, tada je šutnja tužilaštva *modus operandi*. Za to vrijeme Vučić bez imalo ustezanja u teatralnim medijskim nastupima preuzima ulogu Republičkog tužioca, upravlja istragama, usmjerava tužilaštvo i presuđuje vinovnicima (političkim oponentima i kritičarima) uz afektivan prijeteći narativ. Tužilaštvo pristaje na okvir koji mu odredi politička vlast. To se posebno vidjelo u slučaju afere Jovanjica kada je otkrivena najveća plantaža marihuane u Srbiji, a u koju su, na različite načine, bili uključeni visoki partijski funkcioneri SNS-a. Bez obzira na snažnu tendenciju prorežimskih medija pa i samog predsjednika Vučića da se cijeli slučaj značajno relativizira i skloni iz fokusa javnosti, tužilaštvo nije moglo ostati po strani jer je otkriveni kriminal bio i više nego očit. Ako se već afera Jovanjica nije mogla zataškati, onda se tužilaštvo pokušalo prilagoditi situaciji i formirati neku vrstu skraćene i dekriminalizujuće optužnice koja je postavljena tako da se formalno provede sudski proces, utvrde tek neke marginalne okolnosti i tako zamagli suština krivičnog djela kako se o njoj uopće ne bi odlučivalo u meritumu. Izostanak istraga o mnogim aferama u Srbiji ili površno postupanje u istražnim procesima kritikovao je i Evropski parlament u više svojih izvještaja, apostrofirajući pritiske vlasti na sudstvo i tužilaštvo.

Tužiteljica Dolovac je sa svojim saradnicima i tužilaštvom na čijem je čelu, kao i tužilaštvima po hijerarhiji podređenim Republičkom javnom tužilaštvu, unazad više od jedne decenije doprinijela da Srbija ostane daleko od demokratskih standarda nezavisnog pravosuđa, održavajući sistem u kojem je tužilaštvo zavisno od duboko korumpirane i kriminalizovane vlasti. Upravo ta činjenica objašnjava zašto je 2021. godine tužiteljica Dolovac dobila još jedan (ukupno treći) mandat glavne tužiteljice.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Obilježavajući jedan važan period novije historije Srbije, demokratska tranzicija je, kao kompleksan i višeslojan proces, djelomično poljuljala neke od mitološki konstruiranih etnonacionalnih temelja srbijanskog društva. No, ti ezoterični temelji nisu potpuno demontirani i ostali su kao najveća prepreka liberalizaciji i demokratizaciji srbijanskog društva. Zbog toga su tranzicioni liberalno-demokratski procesi duboko konfliktni, inflamatorni, opstruktivni, deficijentni – jednom riječju nedjelotvorni. Greška koju je DOS napravio nesprovođenjem lustracije je jedan od ključnih faktora koji je omogućio reinkarnaciju autoritarno-nacionalističkih koncepata ovaj put predstavljenih kao napredna, *poštena, narodna i anti-elitistička* alternativa tajkunskoj (u korupciji i kriminalu ogrezloj) demokratskoj vlasti DS-a. Vješto komunicirajući primordijalni *ethos*, mitološke i esencijalno-organiciističke narative uz režirane medijske spektakle veličanja mesijanskog habitusa harizmatičnog lidera, Aleksandar Vučić i SNS su instrumentalizirali formu parlamentarne demokratije za suštinsko jačanje autokratske *naprednjačke* vlasti. Demokratska forma se sastoji od višestranačja, slobodnog političkog organizovanja, načelno slobodnih izbora, parlamentarnog rada u kojem su zastupljeni kako opozicija tako i manjine, Vlade sa značajnim brojem ministarstava podložne čestim rekonstrukcijama, slobodi javnog okupljanja, što daje privid demokratkog ambijenta, dok se autokratska suština ogleda u prostoj činjenici da se niti jedna politička odluka, aktivnost ili proces u državi ne može realizovati bez odobrenja i kontrole Aleksandara Vučića. Izgledno je da većinskoj Srbiji, u početku, takav scenario nije smetao. Na to ukazuju učestali parlamentarni izbori koji nisu donosili ni simbolične promjene već su, naprotiv, učvršćivali autoritarnu vlast, što Vladislavljević objašnjava time da su „... mnoge nove demokratije obeležene ekonomskim krizama, velikim socijalnim razlikama, političkom nestabilnošću, etničkim i drugim oblicima političkih sukoba – činionicima koji značajno oblikuju političke ishode. U pojedinim slučajevima, nije ni reč o demokratiji već su redovni višestranački izbori i zvanično proklamovane slobode

samo deo fasade autoritarne vlasti“ (2019: 331). Iz ovakve kompleksnosti je teško zaključiti zašto jedna evropska nacija nema dovoljno izgrađenu demokratsku svijest i institucije kako bi se suočila i uspješno odbacila pseudodemokratski ambijent i autokratske oblike vladavine. Transparentne manifestacije mitoloških i etnonacionalističkih aspekata društvenog identiteta dobrim dijelom potvrđuju hipotezu o *hroničnom recidivu* fenomena *vožda*, koji sada u redizajniranom izdanju, kroz geopolitičke turbulencije mimikrijski lavira nad demokratskim sistemom u zemlji, ali istovremeno zadržava autokratski karakter lidera sposobnog da objedini kontrolu zakonodavne, izvršne i sudske vlasti te medijskog prostora, komunicirajući svoju nezamjenjivu i nužnu mesijansku ulogu narodnog spasitelja. Analitički dekonstruirana Vučićeva transformacija iz nacionalističkog radikala u pristojnog demokratu koji se bori za evropske vrijednosti i stabilnost regiona razotkriva se kao obična populistička *fasada*. U Srbiji je pod vlašću Vučića i SNS-a na sceni ne demokratski nego hibridni režim, tačnije vrsta autoritarizma koji opstaje zahvaljujući neformalnim restriktivnim aranžmanima, kao što su zloupotreba policije, tajnih službi, pravosuđa i poreskih organa protiv opozicije, te putem personalne kontrole rukovodstva državnih institucija i ustanova. AntoniĆ (2002) je još na početku demokratizacije Srbije zaključio kako se politički sistem u Srbiji mora ocijeniti kao neutvrđena (nekonsolidirana) demokratija, dok Memišević (2021) zaključuje kako se demokratija nije ni razvila u dostatnom kapacitetu te je u slučaju Srbije na sceni – defektna demokratija. Regresija demokratije odvijala se u pravcu dezorganizacije i demobilizacije države kako bi se na njenom mjestu i o njenom trošku stvorila *voždu* lojalna interesno-klijentelistička organizacija za koju zakoni ne važe. Prema Bakiću: „Nakon 2012. se postupno oblikuje autoritarno-oligarhijski višestranački režim na periferiji kapitalističkog sistema“ (2015: 60). I za kraj, navodimo podatak (koji je u međuvremenu još negativniji) da je prema Indeksu demokratije za 2021. godinu, koji objavljuje britanski magazin *Economist*, demokratija u Srbiji ocijenjena prosječnom ocenom 6,36 što ovu državu svrstava u kategoriju *nepotpunih demokratija*. Prema istom izvoru Srbija je po kvalitetu demokratije na 63. mjestu u svijetu.¹²

12 <https://europeanwesternbalkans.rs/index-demokratije-ekonomista-srbija-i-dalje-u-kategoriji-nepotpunih-demokratija/> (pristupljeno 20. 07. 2024.)

LITERATURA

1. Antić, Ljubomir (2007), *Velikosrpski nacionalni programi: Ishodišta i posljedice*, Golden marketing / Hrvatski institut za povijest, Zagreb
2. Antonić, Slobodan (2002), "Politički sistem i elite u Srbiji pre i posle 5. oktobra", u: D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević (ur.), *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora i Hrvatska*, CEDET, Beograd
3. Bakić, Jovo (2015), "Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskusvene primene na slučaju Srbije (1990-2014)", *Sociologija*, LVII(1), 46-71.
4. Bećirović, Denis (2021), *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
5. Bermeo, Nancy (2016), "On democratic backsliding", *Journal of Democracy*, 27, 5-19.
6. Christophe, Barbara (1999), "The Legacy of the neo-patrimonial State", *The 10th Anniversary of the Fall of the Berlin Wall – Special issue of the South-East Europe Review for Labor and Social Affairs*, Hans-Böckler Stiftung, Baden-Baden, 85-93.
7. Čupić, Čedomir (2001), *Politika i zlo*, Čigoja štampa, Beograd
8. Darmanović, Srđan (2002), "Osobnosti tranzicije u Srbiji i Crnoj Gori", u: D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević (ur.), *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora i Hrvatska*, CEDET, Beograd
9. Gligorijević, Jovana (2017), "Biografija iz varikine", *Vreme*, br. 1378.
10. Gurijev, Sergej, Danijel Trajsman (2023), *Spin diktatori*, Arhipelag, Beograd
11. Hebda, Wiktor (2020), "The Republic of Serbia: Stuck in the grey zone of democratization?", *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 3(18), 173-194.
12. Kovacevic-Bielicki, Dragana (2019), *Serbia*, Swedish International Centre for Local Democracy, Visby
13. Krauze, Enrique (2009), "The Shah of Venezuela", *New Republic*, 5, 29-38.
14. Levitsky, Steven, Lucan A. Way (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, New York
15. Memišević, Hamza (2021), "Views on freedoms between democracy and authoritarianism: The case of Serbia", *Uprava*, 2, 125-147.
16. Milić, Novica (2023), *Kritika srpskog uma*, Most Art Jugoslavija, Beograd/Zemun

17. Milosavljević, Olivera (2002), *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
18. Mladenov-Jovanović, Srđan (2019), "Confronting Recent History: Media in Serbia During Aleksandar Vučić's Ministry of Information in the Milošević Era (1998–1999)", *Hiperboreea Journal*, 6(1), 61-74.
19. Mudde, Cas (2004), "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39(4), 541-563.
20. Nakai, Ryo (2023), "The democratic backsliding paradigm in enlarged European Union countries: In-depth analysis of V-Dem indicators", *Frontiers in Political Science* 4:966472, 01-11.
21. Nakarada, Radmila (2008), *Raspad Jugoslavije: Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, JP Službeni glasnik, Beograd
22. Pavlović, Vukašin (2009), *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik / JP Zavod za udžbenike, Beograd
23. Peruško, Zrinjka (2019), "Medijatzacija i društvena promjena: prilog istraživanju medijatzacije politike", *Politička misao*, 56(1), 163-187.
24. Pesic, Vesna (1996), *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis*, United States Institute of Peace, Washington DC
25. Ravlić, Slaven (2022), *Političke ideologije: ideje, tipovi, akteri*, Plejada, Zagreb
26. Russell, Martin (2019), *Serbia at risk of authoritarianism?*, European Parliamentary Research Service – EPRS, Brussels
27. Schedler, Andreas (2013), *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*, Oxford University Press, Oxford
28. Schmitt, Carl (1923), *Crisis of Parliamentary Democracy*, Duncker and Humblot, Berlin
29. Serwer, Daniel (2016), "Challenges of Democracy in Serbia", u: Ünver-Noi, Aylin, Sasha Toperich (ur.), *Challenges of Democracy in the European Union and its Neighbors*, Center for Transatlantic Relations, Washington DC, 75-91.
30. Simović, Darko, Edin Šarčević (2018), *Parlamentarizam u Srbiji*, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo
31. Stanišić, Mihailo (2000), *Projekti „Velika Srbija“*, JP Službeni list SRJ, Beograd
32. Strömbäck, Jesper (2008), "Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics", *Press/Politics*, 13(3), 228-246.

33. Taggart, Paul (2004), "Populism and representative politics in contemporary Europe", *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 269-288.
34. Tokvil, Aleksis (1994), *Stari režim i revolucija*, IKZS, Novi Sad
35. Tomas, Robert (2002), *Srbija pod Miloševićem: Politika devedesetih*, Samizdat B92, Beograd
36. Vasić, Radmila (2002), "Reforma pravosuđa u SRJ", u: D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević (ur.), *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora i Hrvatska*, CEDET, Beograd
37. Vladislavljević, Nebojša (2019), *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd

AUTOCRATIC DIALECTICS: MYTHOLOGICAL RECONFIGURATION OF LEADERS AND THE COLLAPSE OF DEMOCRACY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary:

The paper presents a socio-political analysis of the complex process of democratization in the Republic of Serbia, which had its ups and downs in the late 20th and early 21st centuries. Analyzing some of the failures of the democratic forces, which enabled the unexpectedly quick return of autocratic leaders and their ideas to the political scene of Serbia, it was necessary to deconstruct the specific role of the leader who has mythological attributions and unites unlimited ruling power in his supremacy. The analysis of the authoritarian elements of the government includes a case study of the dependent judiciary (the focus is on the prosecution), which is under the complete control of the ruling political structure and figures as a tool in the hands of the leaders. During the research, qualitative methods were used along with the analysis of several key indicators that point to the systematic collapse of democracy, the suspension of human rights and the restriction of freedoms. The results of the research confirm that a specific model of formal democracy and essential autocracy has been generated in the Republic of Serbia, which exists within a unique political system and has been very successfully maintained in power for more than a decade.

Keywords: democratization; Republic of Serbia; autocracy; Serbian mythology; leader; mediatization; judiciary

Adresa autora

Author's address

Muedib Šahinović

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

muedib@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.415

UDK 321.7:323.1(497.6)

Primljeno: 11. 02. 2025.

Pregledni rad
Review paper

Selma Ćosić, Elma Huruz Memović

IZAZOVI DEMOKRATIJE U BOSNI I HERCEGOVINI TRIDESET GODINA NAKON DEJTONA

Trideset godina nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma¹, Bosna i Hercegovina (BiH) suočava se s brojnim izazovima u izgradnji stabilnog, funkcionalnog političkog sistema i koherentnog društva. Dejtonski sporazum, koji je okončao rat 1995. godine, uspostavio je kompleksnu političku strukturu zasnovanu na etničkim principima, čime su stvoreni osnovni okviri za mir, ali i za političke poteškoće koje su BiH pratile tokom posljednjih trideset godina. Pojedini autori smatraju da u našem političkom sistemu egzistiraju određeni mehanizmi konsocijacijske demokratije koji se obično primjenjuju u podijeljenim, postkonfliktnim društvima kako bi se osigurala sigurnosna stabilnost te vremenom krajnji cilj – liberalna demokratija. Evidentno je da niti jedan od tih mehanizama nije uspio prozvesti u potpunosti pozitivne ishode u smislu poštivanja demokratskih standarda i normi kao i funkcionalnog političkog sistema koji bi se temeljio na konsenzusu o pitanjima od državne važnosti. Pitanje koje autorice na kraju ostavljaju otvorenim jeste koja je alternativa i koji je način za uspostavljanje funkcionalnijih rješenja na putu ka stabilnijoj, demokratskoj vlasti i društvenoj koheziji za BiH?

Ključne riječi: demokratija; konsocijacijska demokratija; etničke grupe; funkcionalan politički sistem; diskriminacija; društvena kohezija

1 Formalni naziv je Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, kolokvijalno poznat kao Dejtonski mirovni sporazum ili Dejtonski sporazum.

UVOD

Jedan od najvećih izazova za BiH je politička fragmentacija. Država je podijeljena na dva entiteta, Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, te Brčko distrikt. Unutar Federacije postoje tri konstitutivna naroda: Bošnjaci, Hrvati i Srbi, dok se na nivou države usklađuju različiti interesi etničkih grupa i ti su interesi iznad svih, pogotovo državnih interesa. Ovakav politički sistem stvorio je niz problema. Politička paraliza i blokade učestale su zbog nesuglasica među etničkim predstavnicima i političkim strankama koje često koriste etničke interese kao sredstvo za postizanje političkih ciljeva. Potom, struktura vlasti je neprikladna u stvaranju stabilnih, funkcionalnih institucija, a nepostojanje efektivnog dijaloga između političkih lidera otežava donošenje ključnih odluka. Pri tome, proces izgradnje pomirenja i međuetničkog povjerenja je usporen, između ostalog zbog nedovoljnog zalaganja predstavnika vlasti da se taj proces intenzivira. Dejtonski sporazum, iako je donio mir, također je cementirao etničke podjele ne pružajući mnogo prostora za politički angažman izvan granica etničke grupe dok je status i identitet građanina gotovo u potpunosti marginaliziran. Rezultat toga se može uočiti i na društvenom planu pa je tako otežano postizanje društvene kohezije. Obrazovni sistem, mediji i politički diskurs često pojačavaju podjele pa su mnoge etničke zajednice i dalje odvojene u školama i društvenim institucijama.

U Bosni i Hercegovini su, uočava Mujkić (2007: 158), već prisutne glavne institucije konsocijacijske demokratije: „koalicija etničkih partija u vlasti, tročlano rotirajuće Predsjedništvo, etnička kvota poslaničkih mjesta (...), dvodomni parlament (premda su u praksi oba doma ustvari ‘domovi naroda’), pravo veta na pitanja ‘od vitalnog nacionalnog interesa’ pri čemu ta pitanja mogu biti što god dvije trećine ‘narodnih predstavnika požele, iritirajuće cjepidlačka paritetnost u svim državnim institucijama, obično na štetu stručnosti itd.“ Iako konsocijacijska teorija navedene institucije smatra najpodesnijim za prevazilaženje društveno-političkih kriza i unapređenje saradnje među elitama, postavlja se pitanje učinkovitosti tih mehanizama. „Power-sharing“ institucije „organizirane isključivo po etničkim linijama“, poentira Mujkić, „ne samo da ne doprinose stabilizaciji demokratije već su dugoročni izvor nestabilnosti“ (ibid.). Njihova tendencija je da dalje reproduciraju institucionalizaciju etniciteta koja treba da dovede do teritorijalnog zaokruživanja.

Institucionalizacija etniciteta, pored toga što predstavlja potencijal za konflikte, u suprotnosti je sa kulturnim sinkretizmom i etnički višeslojnim bićem Bosne i Hercegovine u svakom pa i u teritorijalnom smislu. „Naime, sasvim je jasno da niti

individualno ni kolektivno shvaćena ‘nacionalna pripadnost’ u bosanskohercegovačkom političkom realitetu ne može biti ekskluzivistički locirana na bilo koji dio teritorija Bosne i Hercegovine, pa samim tim bosansko(hercegovačko) bošnjaštvo, hrvatstvo i/ili srpstvo ne može biti teritorijalno ograničeno na jedan dio ili dijelove Bosne i Hercegovine“ smatra Seizović (2012: 28). Multietnička struktura Bosne i Hercegovine vijekovima je sprečavala razvijanje etničkog regionalizma kakav je prisutan u Španiji, Italiji, Francuskoj i drugim evropskim državama, smatra Sadiković te, dodaje da „etnički kriterij nikada nije predstavljao osnovu regionalizacije ili uprave organizacije njenog prostora“ (2019: 8). Upravo takva nastojanja u postdejtonskom periodu, odnosno neprirodna i „nasilna administrativno-politička podjela prirodno-geografskih i ekonomskih cjelina unutar Bosne i Hercegovine je onemogućila policentričan regionalni razvoj i efikasno upravljanje prostorom kao najznačajnijim resursom. Posljedice takve podjele su i sve veće razlike u razvijenosti regionalnih cjelina unutar Bosne i Hercegovine i unutar njena dva entitet“ (Sadiković 2019: 9). Društva iznutra mogu biti izdiferencirana po različitim osnovama – etničkoj, religijskoj, jezičkoj, nacionalnoj, po historijskim pokrajinama, pripadnosti regionalnom identitetu i slično, ali svođenje društva na primarno etnički homogene segmente ni teorijski niti stvarnosno nije legitimno.

KONSOCIJACIJSKA DEMOKRATIJA NA BOSANSKOHERCEGOVAČKI NAČIN

Pluralno društvo označava društvo koje obuhvata različite grupe i identitete, kao što su etničke, religijske, kulturne, jezičke i druge društvene zajednice. Takvo društvo prepoznaje i vrednuje različitosti te se trudi omogućiti svim članovima da ravnopravno učestvuju u društvenom životu, bez obzira na njihove specifične karakteristike. Pluralizam se temelji na ideji tolerancije i uvažavanja različitosti kao temelja za izgradnju harmoničnih odnosa među ljudima. S druge strane, pluralna društva² u kojima egzistiraju duboke podjele i političko nesuglasje o pitanjima bitnim za opstanak i perspektivu države nose u sebi stalni rizik od nestabilnosti i slomova. „Suština svakog institucionalnog dizajna u pluralnim državama je u upravljanju konfliktnim potencijalima etniciteta. Osnova svakog institucionalnog rješenja jeste prihvaćanje etniciteta kao politički relevantne kategorije koja se ne može zaobići, koliko god to možda željeli. Etnicitetu se, naprotiv, mora osigurati mjesto u

2 U biti se u takvim društvima sve ili većina institucija i organizacija, političkih stranaka, interesnih grupa, kulturnih društava, dobrovoljnih udruženja, organiziraju u skladu s tim linijama rascjepa (Lijphart 1992: 11-12).

institucionalnim rješenjima“, smatra Kapidžić (2019: 111). Konsocijacijska demokratija³ se smatra jednim od mehanizama uspostavljanja i očuvanja stabilnosti demokratske vlasti u takvim društvima kao prelazno rješenje na putu ka uspostavljanju pune liberalne demokratije. Velika koalicija političkih predstavnika svih bitnih društvenih grupa pluralnog društva prvi je i najvažniji element konsocijacijske demokratije. Radi se o aranžmanima podjele zakonodavne i izvršne vlasti koje ugovaraju predstavnici svih važnih društvenih segmenata. „Velika koalicija i autonomija segmenata jesu komplementarne kategorije: o svim problemima od zajedničkog interesa trebaju odlučivati zajedno svi segmenti zastupljeni u velikoj koaliciji, a o ostalim problemima trebaju samostalno odlučivati pojedini autonomni segmenti“ (Kasapović 2005: 67). Ostali principi konsocijacijske demokratije koje Lijphart navodi su kulturna i institucionalna autonomija segmenata, proporcionalna zastupljenost relevantnih skupina u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti te mehanizam manjinskog veta (Lijphart 1992).

U osnovi konsocijacijskog modela demokratije je sporazum između lidera političkih partija koji imaju ulogu predstavnika svoje etničke, religijske, nacionalne, jezičke, pokrajinske zajednice. Političke partije, strane koje su nekada bile u sukobu, sada su, ponekad i pod pritiskom predstavnika međunarodne zajednice kao što je slučaj u BiH, upućene da sarađuju kako ne bi u budućnosti ponovo došlo do antagonizacija i konflikata. Samu srž konsocijacijskih aranžmana čini dakle konsenzus partijskih elita. Politička empirija Bosne i Hercegovine, smatra Zgodić, obuhvata sve faktore konsocijacijske demokratije u njenom ustavnopravnom aranžmanu, no, one su „i ustavnim rješenjima i faktičkim političkim odnosima dovedene do svojih radikalnih krajnosti te, otuda, nužno produciraju permanentne disfunkcije sistema“ (2006: 267).

Iako je mehanizam veta s pravom uveden, opravdan je i strah od njegove zloupotrebe, odnosno pretjerane i neopravdane upotrebe koja bi mogla dovesti do tiranije manjine⁴. Da bi se to spriječilo teoretičari obično radije preporučuju primjenu uzajamnog, a ne isključivo manjinskog veta iz razloga što se na taj način svim

3 Termin konsocijacija prvi je upotrijebio Johannes Althusius u svojem djelu *Politica Methodice Digesta* (1603), a kasnije, 60-ih godina XX vijeka, taj termin je u društvenim naukama koristio David Apter dok je u političke nauke termin uveden zahvaljujući studiji o konsocijacijskoj demokratiji u Nizozemskoj koju je 1968. godine sačinio Arend Lijphart.

4 Od 1990. u Bosni i Hercegovini egzistira velika koalicija „nacionalnih stranaka“, koje su zapravo konsocijacijski potporni politički blokovi, uz pravilo veta i zaštitu vitalnih nacionalnih interesa, navodi Mujkić u svojem tekstu „Možemo li provesti odluke ZAVNOBiH-a“. Pri tome se pod pojmom „vitalni nacionalni interes“ misli na tako širok djapazon različitih aspekata da nacionalne stranke u pojedinim slučajevima pod tim pojmom podrazumijevaju pitanje jezika i državni suverenitet dok je u drugom slučaju u pitanju zaštita od „smjene nekog korumpiranog općinskog funkcionera“ (Mujkić 2006: 187).

akterima daje podjednaka mogućnost za intervenisanje kada su njihova prava ugrožena, a s druge strane, u situaciji kada svi imaju podjednaku mogućnost opstruiranja pojedinih odluka opreznije će koristiti taj mehanizam računajući da bi buduće odluke koje su u njihovom interesu druga strana mogla jednako tako opstruirati. U BiH je ovaj mehanizam asimetrično provođen u političkoj praksi, što je entitet Republika Srpska dovodilo u povoljniji položaj. Naime, u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH, u Domu naroda Parlamenta Federacije BiH te u Narodnoj skupštini Republike Srpske postoji mehanizam „zaštite vitalnog nacionalnog interesa“⁵. U praksi, taj mehanizam se koristi vrlo pogrešno na način da se njime manipulira političkim protivnicima, shodno tome i pripadnicima drugih etničkih zajednica odnosno konstitutivnim narodima, u cilju postizanja političkih ciljeva koji najčešće nemaju nikakve veze s interesima te etničke skupine u čije ime se povlače. Također, ovaj mehanizam je u Narodnoj skupštini RS za Hrvate i Bošnjake prisutan u svojoj devijantnoj formi koja nema istu jačinu niti zakonodavnu funkciju kao što je to Dom naroda FBiH. Ovlaštenja Doma naroda Parlamentarne skupštine FBiH i Vijeća naroda Narodne skupštine RS u značajnoj su asimetriji u nadeležnostima budući da je Vijeće naroda u prilici samo da pokrene postupak zaštite vitalnog nacionalnog interesa nekog od konstitutivnih naroda za razliku od Doma naroda Parlamenta FBiH koji je u ravnopravnom statusu sa Predstavničkim domom po pitanju vršenja zakonodavne vlasti. Rezultat ovakve situacije je usporavanje a ponekad i blokiranje odvijanja zakonodavnog procesa u Parlamentu Federacije BiH dok se takve blokade faktički ne mogu desiti u Narodnoj skupštini RS.

Sve mehanizme konsocijacijske demokratije, smatra Lijphart, treba oprezno koristiti jer svaki od njih sadrži potencijal za zloupotrebu, što se u praksi pokazalo u slučaju Bosne i Hercegovine. Kao što neki od segmenata pluralnog društva može prekomjerno koristiti pravo veta da bi iznudio određene ustupke, tako se može desiti da traži i da se „proporcionalna zastupljenost zamijeni prezastupljenošću u vlastitu korist, čak i kada to objektivne okolnosti ne opravdavaju“ (Lijphart 1992: 50). Da bi realizacija proporcionalne zastupljenosti bila omogućena neophodno je osigurati adekvatan izborni sistem, što je u ovom slučaju proporcionalni, te voditi računa da se princip razmjernosti poštuje i kada je u pitanju imenovanje državnih funkcionera i raspodjele javnih resursa.⁶ „U izborima za zastupničke domove mandati se

5 Pored toga, postoji i „zaštita vitalnog entitetskog interesa“ koju može pokrenuti neki od članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine.

6 Kada bi se princip proporcionalne zastupljenosti primjenio npr. na Dom naroda Parlamenta BiH koji prema Ustavu BiH čini 15 zastupnika: 5 Bošnjaka, 5 Hrvata i 5 Srba onda bi se dobila značajno drugačija slika. Sastav bi, koristeći se posljednim popisom stanovništva bio sljedeći: 8 Bošnjaka, 5 Srba i 2 Hrvata (Kovačević 2021).

dodjeljuju iz različitih izbornih jedinica, njihov broj je različit, ali nije u direktnoj proporciji sa veličinom populacije u pojedinoj izornoj jedinici u odnosu na sveukupnu populaciju Bosne i Hercegovine“ (Kovačević 2021: 133). Ista situacija je prisutna i kada su u pitanju domovi naroda gdje se primjenjuje princip pariteta a ne proporcionalnosti.

Konsocijativni režimi u osnovi su adekvatno rješenje u zemljama gdje niti jedna od postojećih subkultura nema većinu u ukupnom stanovništvu ili ako je izborni sistem koncipiran tako da niti jedna od tih subkultura ne može dobiti većinu u parlamentu niti samostalno formirati vlast. Konsocijativnim aranžmanima su pogodniji višestranački, a ne dvostranački sistemi, i to pod uslovom da postoje tri ili više subkultura koje egzistiraju u okviru zasebnih zajednica ili grupa. Ipak, osnovna pretpostavka za uspjeh konsocijacijske demokratije u jednom pluralnom društvu je privrženost vođa očuvanju jedinstva države i demokratskog ustroja. Pri tome oni moraju balansirati između saradnje sa vođama drugih segmenata društva, koja uključuje spremnost na međusobne ustupke, s jedne, te lojalnosti svojim pristašama koji su im dali podršku i legitimitet za predstavljanje, s druge strane. Generalno, od političkih vođa u ključnoj mjeri zavisi da li će neko pluralno društvo imati stabilnu demokratsku vlast, oni su ti koji donose odluke koje vode ka povezivanju ili konfliktima.

BOSNA I HERCEGOVINA NA DUGOM PUTU KA LIBERALNOJ DEMOKRATIJI

U atmosferi suprostavljenih političkih interesa, ciljeva i stavova nedostaje prostora za akomodaciju među političkim elitama u Bosni i Hercegovini. Svaka etnička zajednica u BiH je regrutirala vlastite političke i društvene elite pri čemu je gotovo nemoguće da pripadnik jedne etničke elite bude na bilo koji način uključen na primjer u rad političkih ili kulturnih institucija i organizacija drugih elita. Da bi se u složenim poliarhijskim društvima obilježenim subkulturnim diferencijacijama konsocijativni aranžmani što duže održali, prema mišljenju R. Dala (1999: 348), moraju biti ispunjena dva osnovna uslova, da „(...) političke elite moraju vjerovati da su konsocijativni aranžmani krajnje poželjni i izvodljivi, a moraju imati i znanja i motiva da ih sprovedu u delo“. Dahl također ističe da *vladajuće elite* moraju imati određenu naklonost ka njegovanju *pozitivnih vrijednosti* kakve su, na primjer, demokratske institucije, nezavisnost zemlje, mirno rješavanje konflikata i sl. Potom, mora postojati „(...) tradicija elitne kulture u kojoj se prednost daje pomirenju, uzajamnom

prilagođavanju i kompromisu“ (ibid.), a to u Bosni i Hercegovini tek treba biti izgrađeno i uvaženo kao društvena vrijednost.

Pojedini autori smatraju da konsocijacija usporava razvoj demokratije i da joj je to osnovni nedostatak. Budući se dešava da konsocijacijska demokratija do kraja reducira samu demokratiju favorizirajući presudnu ulogu partijskih lidera, s jedne, te isključujući partijsko članstvo, a naročito građanstvo – demos, s druge strane, Zgodić se pita, nije li konsocijativna demokratija model koji redukcijom demokratije na kraju proizvodi režim *pseudodemokratije*. Posebno je u ovom modelu odlučivanja degradirana uloga građanstva (političkog naroda, demosa) tako što je od subjekta demokratije sveden na samo jednu (etničku, vjersku ili nacionalnu) dimenziju svog identiteta. U konsocijacijskim aranžmanima čak ni „partije *ne moraju biti iznutra demokratske*, poželjnije je, kako bi se bez *zapitkivanja, rizika ili otpora* definirali i usvojili konsocijacijski paktovi, da budu centralizirane i pod autokratskim liderstvom partijskih vođa“ (Zgodić 2015: 91).

Kritičari smatraju da nemogućnost uspostave prave političke opozicije u konsocijacijskim političkim sistemima čine te sisteme demokratski insuficijentnima. Čak ukoliko stvari posmatramo sa aspekta angloameričke demokratije u kojoj se čitava „politička međuigra“ odvija između vlasti i opozicije, odsustvo opozicije može da bude kobno za demokratiju. Kritičari pored toga smatraju da konsocijacijski aranžmani ugrožavaju temeljna načela slobode, jednakosti i bratstva među pojedincima budući da ovakvi aranžmani posreduju odnose među njima na način da se u prvi plan stavljaju kolektivni interesi i prava.

U Bosni i Hercegovini konsocijacija „u svojoj radikalnoj postkonfliktnoj dejtonskoj formi nije proizvela osjećaj političke pripadnosti zajednici“ (Ćurak 2006: 197)⁷. Politički predstavnici iz entiteta Republika Srpska svoj interes vežu za opstojnost entiteta i sav fokus njihovog političkog angažmana je situiran u entitetu, odnosno srpski narod u Republici Srpskoj. U tom smislu politički sistem im pogoduje budući da ne postoji način da bošnjačka i hrvatska politička elita blokiraju bilo koji politički proces u RS-u dok je situacija bitno drugačija kada se radi o FBiH i državnom nivou⁸ gdje se kroz Dom naroda BiH i Dom naroda FBiH praktično svaka

⁷ Članak je originalno objavljen u časopisu *Dani*, 4. i 11. 8. 2006, kao jedan od priloga diskusije o konsocijacijskom modelu u BiH (učesnici rasprave: Asim Mujkić, Nerzuk Ćurak, Ugo Vlasisavljević, Enver Kazaz, Zdravko Grebo, Ivan Vukoja, Ivan Lovrenović, Gajo Sekulić).

⁸ Ustavni sud BiH je odlučio u svojoj Trećoj djelimičnoj odluci u predmetu br. U 5/98 od 30. juna i 1. jula 2000. godine da je isključivanje jednog od tri konstitutivna naroda iz uživanja građanskih prava i prava naroda u cijeloj Bosni i Hercegovini, u jasnoj suprotnosti s pravilima o nediskriminaciji sadržanim u Ustavu BiH (“Službeni glasnik Bosne i Hercegovine” br. 23/00 od 14. septembra 2000. godine).

odluka može blokirati. Pored toga, postojeći politički sistem, naprije kroz Izborni zakon, sadrži mehanizme za političke zastoje i diskriminaciju na više nivoa. Diskriminantnost odredbi Izbornog zakona BiH je više puta potvrđivana pred Evropskim sudom za ljudska prava u Strasbourgu. Niti jedna od tih presuda nije sprovedena niti je došlo do izmjena Izbornog zakona u smjeru dokidanja prakse diskriminiranja i uskraćivanja aktivnog i pasivnog biračkog prava koje je određeno međunarodnim demokratskim standardima. Postojeći politički sistem BiH nije koncipiran da proizvede napredak i razvoj već samo da održi mir.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Konsocijativni aranžmani su takvi modeli koji se obično etabliiraju u vanrednim stanjima poput socijalnih, etničkih i sličnih sukoba, u sredinama gdje nedostaje bazični konsenzus neophodan za uspostavljanje demokratije u dostatnom kapacitetu. Odlika ovih aranžmana je da su privremeno rješenje kako bi se vremenom stekli uslovi za liberalnu demokratiju koja podrazumijeva jednaka prava za sve građane, stabilnost, uređenost i kontinuitet.

Pobornici konsocijacijske demokratije su se složili s konstatacijom kritičara da ovaj model demokratije nije efikasan. Razlog te neefikasnosti može se naći najprije u činjenici da velike koalicije usporavaju procese političkog odlučivanja, a time su i neučinkovitije od jednostranačkih ili vlada minimalnih pobjedničkih koalicija. Drugi razlog se odnosi na korištenje prava veta koje obično dovede do blokade procesa političkog odlučivanja ili čak do paralize političkog sistema. Također, jedan od razloga neefikasnosti je što se mjesta u javnoj upravi dodjeljuju prema načelu paritetne ili razmjerne zastupljenosti svih društvenih segmenata, a ne prema načelu kompetentnosti, što stvara pretpostavke za stvaranje i širenje klijentelističke mreže. Naposljetku, konsocijacijski sistemi imaju tendenciju da umnožavaju administrativne jedinice i javne ustanove što je u slučaju BiH i više nego naglašeno.

Politizacija etničkih interesa te blokade u provođenju reformi i dugotrajna politička stagnacija pokazuju da Bosna i Hercegovina mora naći balans između etničkih prava i univerzalnih građanskih vrijednosti, između partikularnog i općeg. To zahtijeva duboke političke i institucionalne promjene. Jednako tako, kroz naš politički sistem, uprkos mnogobrojnim presudama Evropskog suda za ljudska prava, nismo uspjeli u ravnopravan status dovesti etnički i građanski status odnosno identitet. To su samo neka od pitanja koja ostaju trajni izazov za predstavnike vlasti u Bosni i Hercegovini

ali i za predstavnike međunarodne zajednice imaju nazamjenjivu ulogu u procesu pomirenja i izgradnje stabilne države.

Uprkos izazovima, smatramo da ipak postoje mogućnosti za napredak. Bosna i Hercegovina ima priliku da se približi Evropskoj uniji, što bi moglo dovesti do značajnih političkih, ekonomskih i društvenih reformi. Proces evropskih integracija može biti katalizator za postizanje stabilnosti, jačanje demokratije i vladavine prava. Iako je izazovno, postoji šansa da se uz podršku međunarodne zajednice i unutrašnji konsenzus iznađu rješenja za reformu političkog sistema koja bi omogućila veću efikasnost i funkcionalnost institucija.

LITERATURA

1. Abazović, Mirsad D. (1999), *Kadrovski rat za BiH*, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Centar za istraživanje i dokumentaciju, Sarajevo
2. Ćurak, Nerzuk (2006), "Konsocijacijski model uređenja države – spas ili krah Bosne i Hercegovine", *Status, magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 10, 190-201.
3. Dahl, Robert (1999) *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica
4. Fejzić, Elvis (2007), "O konsenzusu i refleksijama konsenzualne vladavine", *Pregled: časopis sa društvena pitanja*, 1(1-2), 355–366.
5. Kapidžić, Damir (2019), *Multietnička demokracija*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
6. Kasapović, Mirjana (2005), *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb
7. Kovačević, Slaven (2021), "Konsocijacijska demokracija Arenda Lijpharta vs. liberalna demokracija: primjer Bosne i Hercegovine", *Pregled*, 62(1), 113-137.
8. Kovačević, Slaven (2021a), "Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine radi ostvarivanja potpune demokracije", u: *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga 17, 147-169.
9. Mujkić, Asim (2006), "Možemo li provesti odluke ZAVNOBiH-a", *Status, magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 10, 186-187.
10. Mujkić, Asim (2007), "Treći entitet (II): „bauk“ liberalne demokratije kruži Bosnom", *Status, magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 12, 154-162.

11. Mujkić, Asim (2012), "Problem unutrašnjih priznanja u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak BZK „Preporod“*, godina XII, str. 161-172.
12. Lijphart, Arend (1992), *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus / Školska knjiga, Zagreb
13. Sadiković, Elmir (2019), *Političke posljedice etničke federalizacije Bosne i Hercegovine*, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo
14. Seizović, Zarije (2012), "Etno-mobilizacija i institucionalna diskriminacija u Bosni i Hercegovini, kratak povijesno-pravno-politološki diskurs", u: Arijana Aganović i Saša Gavrić (prir.), *Politička participacija u BiH*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 11-37.
15. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 23/00 od 14. septembra 2000. godine
16. Trnka, Kasim (2000), *Konstitutivnost naroda*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
17. Zgodić, Esad (2006), *Vladavina konsenzusom*, BZK Preporod, Sarajevo

CHALLENGES OF DEMOCRACY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA THIRTY YEARS AFTER DAYTON

Summary:

Thirty years after the signing of the Dayton Peace Agreement, Bosnia and Herzegovina (BiH) faces numerous challenges in building a stable, functional political system and a coherent society. The Dayton Agreement, which ended the war in 1995, established a complex political structure based on ethnic principles, which created the basic framework for peace, but also for the political difficulties that have accompanied BiH over the past thirty years. Some authors believe that in our political system there are certain mechanisms of consociational democracy that are usually applied in divided, post-conflict societies in order to ensure security stability and, over time, the ultimate goal of liberal democracy. It is evident that none of these mechanisms has managed to produce completely positive outcomes in terms of respect for democratic standards and norms as well as a functional political system based on consensus on issues of national importance. The question that the authors leave open in the end is what is the alternative and what is the way to establish more functional solutions on the way to a more stable, democratic government and social cohesion for BiH?

Keywords: democracy; consociational democracy; ethnic groups; functional political system; discrimination; social cohesion

Adrese autorica

Authors' address

Selma Ćosić

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

selma.cosic@fpn.unsa.ba

Elma Huruz Memović

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

elma.huruz@fpn.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.427

UDK 327.56(497.6)(4-672EU)

Primljeno: 09. 02. 2025.

Pregledni rad

Review paper

Mira Šorović, Marina Kostić Šulejić

THE EU AND ARMS CONTROL: BUILDING CAPACITIES IN THE WESTERN BALKANS¹

The paper examines the European Union's arms control policies, capabilities and infrastructure and determines the development of these policies and the relevant strategic and institutional infrastructure in the Western Balkans. It uses the nuclear pessimist approach to explain the theoretical underpinnings of the EU's approach to arms control and compare the Western Balkans stands in relation to the EU's. The authors present the EU policy toward the various arms control issues and examine the level of harmonisation of the Western Balkan states with the EU resolutions and strategies in the arms control area. Additionally, the authors present some of the EU institutional and educational infrastructure in the field of arms control and more detailed overview of the state of the discipline in the Western Balkans academic institutions. Authors conclude that most of the Western Balkans countries follow the EU examples in strategic and institutional field, but should work more on the improvement of diplomatic and educational architecture creating a real potential to become an arms control promoter as the only European region that still successfully implement sub-regional arms control regime.

Keywords: European Union; EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium; Western Balkans; arms control; conventional weapons; weapons of mass destruction

¹ This article is written as part of the European Union's (EU) internship program for non-proliferation and disarmament, supported by the EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium, and in 2024/2025 carried out by the Professional Association of Security Sector (PASS), as a member of the European network of independent non-proliferation and disarmament think tanks. The paper is written under the mentorship of Dr. Marina Kostić Šulejić.

1. INTRODUCTION

Since the beginning of recorded human history, state power has often been asserted through warfare, as the victors determine the structure of the international order (Defarges 2007, in Lopandić 2010). The arms control regimes, particularly following the Cold War, demonstrated the crucial role in enabling the nuclear arms reduction, providing the predictability, reciprocity and verification. Given this, one might have expected that the end of the Cold War, the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), and the decline of communism in Europe would have signaled a reduction in the use of intimidation in international relations (Vukadinović 2006).

In *The End of History and the Last Man*, American political theorist Francis Fukuyama argued that liberal democracy could mark the “end point of mankind’s ideological evolution” and the “final form of human government”, signifying the “end of history” (Fukuyama 1992: xi). Although some states continued to search for the alternatives, and the paradigm is questioned even by the Fukuyama, the liberal-democratic order is still not replaced by a credible alternative. However, recent global events, such as the Russian-Ukrainian war (2022) and the Israeli-Palestinian war (2023), continues to pressure the established ideological order, but also the US hegemony and commitment to instruments that were part of that order, including the arms control regimes in Europe. Resurrection of nuclear threats revived the question such as: Will nuclear weapons be used by the great powers, potentially sparking the Third World War?

In accordance with mentioned, as the world enters in 2025, the geopolitical landscape is increasingly defined by a resurgence of tensions reminiscent of the Cold War era. Central part to this shift is the intensification of the global arms race, with three primary points of confrontation emerging: the first one is in the Pacific region, where growing tensions between the United States of America (USA) and People’s Republic of China are reshaping regional dynamics. The second one is in Europe, where North Atlantic Treaty Organization (NATO), in an indirect way, consistently highlights the escalating threat posed by Russia, through Ukrainian territory. The third one is of systemic character comprising the revived old arms rivalry between the USA and Russia. These developments signal a new chapter in global power struggles, characterized by military posturing and strategic realignments.

In this context, in March 2025 the European Commission announced the greater rearmament plan and dedicated a 150 billion euro fund for priorities in conventional weapons (especially missile defence) and new technologies like drones. President

Ursula von der Leyen said in March 2025: “We are in an era of rearmament. And Europe is ready to massively boost its defence spending” (Strupczewski and Gray 2025). Is this a definite end of arms control regimes and endeavors in Europe for a foreseeable future? And how this affects the only functional arms control regime in Europe – the one in the Balkans. Is it keeping the peace in the Balkans or unfavorably constrain the military buildup in the region?

However, while announcing the further militarization of Europe in face of the Russian war in Ukraine and the second mandate of Donald Trump as the US president, the European Union (EU) continue to be committed to limitation and control of certain kinds of conventional weapons with inhumane effects and especially weapons of mass destruction (WMD) such as biological, chemical and nuclear weapons. In this domain it follows the pessimistic paradigm, supporting the non-proliferation norm and international institutions that constrain the spread of these kinds of weapons, especially within the United Nations framework, and posing strict export control regimes. Through technical, financial, and diplomatic support, the EU “promotes peace and protects its citizens by restricting the spread and use of weapons worldwide” (Official website of the European Union 2024). It also plays a significant role in enforcing international treaties that ban and/or restrict biological, chemical, nuclear, and conventional weapons (Ibidem). In this way the EU is linking preservation of peace with the restriction of spread and use of weapons.

This paper aims to examine the position of the Western Balkan (WB) states, which are all candidates for the EU membership, regarding the arms control, especially its level of harmonization with the EU’s stand and policies. It concludes that the WB states follow the EU examples in strategic and institutional field, but should work on the improvement of diplomatic and educational architecture creating a real potential to become an arms control promoter as the only region that still successfully implement sub-regional arms control regime.

2. THEORETICAL UNDERPINNINGS OF THE EU APPROACH TO THE NON-PROLIFERATION, ARMS CONTROL AND DISARMAMENT

In the near future, arms control will become more important as the world enters a new round of systemic rivalry which could end up in general war, possible nuclear one, or creating mechanisms of rivalry control and at least minimum trust for which is the best mechanism arms control. Besides, new technologies and non-state actors

that emerge still demands the states to be committed to export controls, WMD non-proliferation and disarmament and strict safety measures. As a result, the scope of arms control will expand to include human security concerns and introduce new restrictions on previously accepted weapons. Therefore, the understanding of arms control will require grasping the balance between material and normative pressures in both domestic and international politics (Erickson 2018). With the military build-up and released from the strategic arms control constraints, the issues of stability arises, especially in the field of nuclear arms control.

There has been a significant theoretical debate surrounding nuclear proliferation and the threat of nuclear war. More specifically, in the book *The Spread of Nuclear Weapons: A Debate* (1995)², Scott D. Sagan and Kenneth N. Waltz present a debate between two scholars on the implications of nuclear proliferation. Waltz argues that the spread of nuclear weapons could lead to greater global stability, as nuclear-armed states would be less likely to engage in war due to the fear of mutual destruction. In contrast, Sagan contends that nuclear proliferation increases the risks of accidents, miscalculations, and intentional use, particularly by less stable or less responsible states. The debate highlights differing views on the impact of nuclear weapons on international security and peace (Sagan and Waltz 1995). For this reason, the argument between optimism and pessimism is frequently referred to as “the Waltz-Sagan debate” (Knopf 2006: 42).

Therefore, in the article titled *Recasting the Proliferation Optimism-Pessimism Debate*, Jeffrey W. Knopf challenges the longstanding polarized debate on nuclear proliferation, offering a more nuanced understanding that goes beyond the binary views of optimism and pessimism. Historically, the debate has been split into two camps: proliferation optimists³, who argue that more nuclear weapons enhance stability and peace, and proliferation pessimists⁴, who warn that more states acquiring nuclear weapons increases the risk of war and instability. Knopf contends that both

² Their original essay, *The Perils of Proliferation: Organization Theory, Deterrence Theory, and the Spread of Nuclear Weapons* (1994), served as the basis for their later work – a book that includes revised versions of their writings along with arguments against each other.

³ The nuclear proliferation debate has roots in the Cold War, where two opposing schools of thought emerged. Proliferation optimists, such as Kenneth Waltz, argue that nuclear weapons act as a stabilizing force by deterring war. The logic is that the catastrophic consequences of nuclear conflict make states reluctant to engage in direct military confrontations, as evidenced by the USA and the Soviet Union avoiding war despite their ideological differences during the Cold War.

⁴ In contrast, proliferation pessimists emphasize the dangers of nuclear weapons spread. They highlight risks such as the potential for nuclear arms races, accidental nuclear wars, and the spread of nuclear technology to unstable or rogue states. Pessimists argue that more states possessing nuclear weapons could lead to miscalculations, regional instability, or even deliberate use of nuclear weapons, increasing the risk of global conflict.

of these perspectives oversimplify the complexities surrounding nuclear proliferation and calls for a more nuanced, contextual approach that bridges the divide between optimism and pessimism. However, Knopf critiques both camps for their deterministic outlooks, arguing that neither optimism nor pessimism provides a comprehensive or universally applicable explanation of nuclear proliferation. He asserts that the consequences of nuclear weapons spread are not predetermined, but rather depend heavily on the specific context in which proliferation occurs. Knopf⁵ suggests that policymakers and analysts must move beyond simplistic labels of optimism or pessimism and instead assess each case individually, taking into account a variety of contextual factors (Knopf 2006).

3. THE EU POLICIES AND ACTIVITIES IN THE FIELD OF NON-PROLIFERATION, ARMS CONTROL AND DISARMAMENT

3.1. The key EU strategic documents in the field of non-proliferation, arms control and disarmament

The EU is a *sui generis* organization with supranational characteristics that gathers the democratic countries in Europe, whose partnership is based on common values. Also, the EU often acts as a strategic entity with a distinct and independent security, defense and foreign policy, especially when it is compared to other major actors, such as the Russia and the USA. Hence, it shares a collective identity, primarily with democratic nations (its allies), and plays a significant role in Euro-Atlantic security. However, it is not a military alliance itself, but most of its member states participate in NATO.

Historically speaking, the EU's non-proliferation policy originated from concerns about the potential weaponization of nuclear energy programs in defeated states after the Second World War (1945), particularly the risk of Germany developing nuclear

⁵ Knopf argues that the effects of nuclear proliferation on international security are complex and depend on several factors, such as the political regime type (democratic or authoritarian), regional security dynamics, and internal political stability. While nuclear deterrence may work in stable regions with established diplomacy, it could escalate tensions in areas with unresolved disputes, like the Middle East or South Asia. Knopf stresses that there is no universal solution, as the context matters greatly. He also highlights the importance of international norms, institutions like the United Nations (UN) and the International Atomic Energy Agency (IAEA), and arms control treaties in regulating nuclear proliferation. Finally, he notes that the actions of major nuclear powers, like the USA and Russia, can influence global nuclear behavior, particularly through disarmament initiatives.

weapons (Grip n.d.). This fear now extends to other nuclear programs, most notably Iran's civilian nuclear ambitions, which have become a significant challenge for the EU's Common Foreign and Security Policy (CFSP) and Common Security and Defence Policy (CSDP). The EU's non-proliferation efforts are based on two key beliefs. Firstly, that preventing WMD proliferation promotes stability and security, contributing to a peaceful global environment through institutional constraints on state behavior (Council Common Position 2003/805/CFSP 2003). Secondly, the EU is particularly concerned about WMD falling into the hands of autocratic or dictatorial regimes, which are viewed as irresponsible in maintaining global peace. This concern is reflected in the EU's differing approaches to WMD programs in India, North Korea and Iran, where regional power imbalances and security threats are also at play (Kostić 2021).

Once the EU adopted and consolidated its core beliefs on non-proliferation, along with its acceptance of the established European order and the existing nuclear weapons framework, it was able to define itself as a global non-proliferator. This identity became central to the external aspects of the EU's CSDP and CFSP. By advocating for non-proliferation globally, the EU not only reinforces its role on the world stage, but also protects its own identity, stability, and integrity (values that can only be upheld in a world that commits to the non-proliferation principle). Thus, non-proliferation is viewed as crucial for both the peace and security of Europe and the continued existence of the EU in its current form (Ibidem, 140). However, the EU is not acting in isolation, and the break-up of non-proliferation regime might lead it to opposite direction, thus proving that international norms must preserve a minimum of respect and reciprocity in order to contribute its purpose of maintaining stability through predictability.

The events of September 11, 2001, amplified fears about terrorism and proliferation, expanding the scope of the EU's non-proliferation policy to include non-state actors. The USA, a key EU ally, had already been deeply affected by the attacks and was involved in counter-proliferation efforts, which encouraged the EU to reinforce its own strategy. This led to the adoption of the *European Security Strategy* (ESS)⁶

⁶ The ESS, adopted in 2003, represents a cornerstone of the EU's approach to addressing contemporary security challenges. The strategy was developed in the context of a rapidly changing geopolitical landscape, marked by the end of the Cold War, the emergence of new threats, and the evolving role of the EU in global affairs. The ESS outlines the EU's primary security concerns and establishes a framework for its external actions, emphasizing the need for a comprehensive, multilateral approach to security. In that manner, the ESS reflects the EU's commitment to peace and stability in Europe and the wider world. As the global security landscape continues to evolve, the EU remains committed to strengthening its role in maintaining international peace, enhancing its capabilities, and fostering a more secure and cooperative world order (For more information see: European Security Strategy 2003; European Security Strategy: A Secure Europe in a Better World 2009).

and the *EU Strategy against the Proliferation of Weapons of Mass Destruction* (WMD Strategy)⁷ in 2003 (Kostić 2021).

As time went on, the EU produced numerous documents that addressed security concerns through non-proliferation, arms control and disarmament principles such as the *EU Strategy to Combat the Illicit Accumulation and Trafficking of Small Arms and Light Weapons (SALW) and Their Ammunition* (EU Council 2006), the *EU Global Strategy* (2016), the *EU Strategy against illicit firearms, small arms and light weapons and their ammunition* “Securing arms, protecting citizens”(2018) and *A Strategic Compass for Security and Defence* (European External Action Service 2022), which is a comprehensive framework developed by the EU to guide its security and defense policies over the coming decade.

3.2. The EU institutional and educational infrastructure

The debate over the CFSP started during the *Maastricht Treaty* discussions (1992), with differing views between Germany, France and Britain on defense policy. Eventually, a policy was agreed upon, aiming for long-term cooperation in foreign and security matters. The goal of CFSP is to protect EU values, promote peace, and strengthen security and support democracy and human rights. Member states cooperate to define common positions and take joint actions, requiring unanimous decisions for major actions, though some decisions can be made by a qualified majority (Gabet 2016).

There were difficulties in implementing the CFSP in the early years, especially in responding to crises like the Yugoslav war, where the role of EU was largely diplomatic. Despite setbacks, the EU is engaged in global diplomacy, particularly with countries that are applying for EU membership, and developing partnerships with former USSR republics, and regional organizations in other parts of the world (Ibidem).

The 2002 study is a key document for non-proliferation and disarmament education (UN RevCon Final document 2010), while the UN Agenda for Disarmament “Securing our Common Future” (2018) highlights the importance of disarmament

⁷ The WMD Strategy, adopted in 2003, is a pivotal document that outlines the EU’s strategic approach to addressing security challenges. It was developed in response to evolving global threats and aimed at strengthening the EU’s role in maintaining peace and stability both within and beyond its borders. One of the most significant elements of the WMD Strategy is its identification of the proliferation of WMD as a key security threat to the EU and its member states. (For more information see: The EU strategy against proliferation of Weapons of Mass Destruction 2003).

education, connecting it to the sustainable development goals (UNODA 2018). Also, the second recommendation of the 2002 study urges UN offices and other international organizations (based in Europe “with mandate to educate”) to create and share educational material on disarmament and non-proliferation. Focusing on that matter, the key organizations are: the UN Institute for Disarmament Research (UNIDIR), the UN Office for Disarmament Affairs (UNODA), the UN Information Service, the OPCW, the IAEA, the CTBTO and the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) (I-Mi Suh 2020: 3-4).

In July 2010, the European Council (EC) established Decision 2010/430/CFSP to create a network of independent non-proliferation think tanks aimed at supporting the EU’s strategy to combat the proliferation of WMD. The technical implementation of this initiative was entrusted to the EU Non-Proliferation Consortium which was the first title of the Consortium and after 2018 Council Decision it was renamed to EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium (EUNPDC). This Consortium now consists of six major European institutes: the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), la Fondation pour la Recherche Stratégique (FRS), the International Institute for Strategic Studies – Europe (IISS-Europe), the Peace Research Institute Frankfurt (HSFK/PRIF), International Affairs Institute in Rome (IAI) and the Vienna Center for Disarmament and Non-Proliferation (VCDNP) (EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium 2025a). This network was designed to foster dialogue among foreign policy institutions and research centers across the EU, focusing on long-term discussions and measures to prevent WMD proliferation. As of January 2025, there are 113 EUNPDC Network members (European non-proliferation and disarmament think-tanks) from all EU countries, some EU candidate countries (Turkey, Serbia, Ukraine and Georgia), and other non-EU countries (UK, Norway and Switzerland) (EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium 2025b).

3.3. The EU and WMD

The EU can be considered a nuclear pessimist. It also places the prevention of any WMD use and proliferation as its highest priorities. In the 1990s the EU was focused on the prevention of WMD proliferation on states, while at the beginning of the 2000s the focus widened in order to include the non-state actors. However, since 2014 and the Crimea crisis, the emphasis has returned to the proliferation issue involving state actors. Factors such as the increasing risk of nuclear weapons being used in regional conflicts, worsened relations with Russia, the collapse of arms control agreements in

Europe, and the potential vertical proliferation of nuclear weapons by China, as well as challenges related to the modernization of nuclear arsenals by all nuclear-armed states, have contributed to this shift (Stefanović and Kostić 2024). Additionally, the failure of the USA-North Korea denuclearization talks during the first Trump term in office and the USA withdrawal from the 2018 Iran nuclear deal, further emphasized the threat posed by state actors. However, this shift in focus is more complex, as some countries still sponsor terrorism, where the two types of WMD threats intersect. For instance, Cuba, Iran, North Korea, and Syria are currently listed by the US State Department as state sponsors of terrorism (Kostić 2021).

Since France joined the NPT in 1992, the principle of non-proliferation was embraced by all EU member countries, leading to a consensus within the EU. This shows the significance of security environment for the non-proliferation policy of one country. As a result, the EU has started to view the WMD threat as external, with its focus shifting away from nuclear weapons programs within the EU to concerns about nuclear weapons proliferation outside the EU (Grip n.d.). The 2003 Council's Common Position on strengthening and expanding multilateral agreements for the non-proliferation of WMD and delivery systems acknowledged the growing threat of WMD proliferation, particularly the risk of terrorists acquiring chemical, biological, radiological, or nuclear materials (Council Common Position 2003/805/CFSP). The 2003 ESS identified WMD proliferation as a major security threat to the EU (European Commission 2003). However, the 2008 ESS Implementation Report placed the proliferation of WMD by states as the top priority among global security challenges, ahead of terrorism and organized crime. It highlighted concerns about Libya, Iran, and North Korea, and noted the potential revival of civil nuclear power as a challenge to the non-proliferation system without proper safeguards. The report emphasized that an Iranian nuclear military capability would pose an unacceptable threat to EU security (EU Council 2008b).

In 2008, alongside the ESS Report, the EU adopted new guidelines that stressed the growing threat posed by WMD proliferation, noting that both states and non-state actors (including terrorists) possessing such weapons would present significant security challenges. The document also recognized the role of accelerated trade and globalization in facilitating WMD proliferation, making certain countries, private actors and illicit networks more likely to acquire these weapons (EU Council 2008a).

The rise of the Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) in 2015 and the issue of foreign terrorist fighters posed significant threats to European security. In recent years, there has been an increased focus on securing critical infrastructure and strengthening the link between non-proliferation and counterterrorism efforts. This connection has

led to measures aimed at reducing chemical, biological, radiological, and nuclear risks within EU policies and institutions. The growing threat of WMD terrorism has expanded the definition of “weapons”, considering the potential use of improvised explosive devices combining radioactive material and conventional explosives. As a result, controlling dual-use technologies and materials has become a key focus (Kostić 2021).

In 2016, the *EU Global Strategy* acknowledged that the spread of weapons of mass destruction and their delivery systems continues to be an increasing threat to Europe and the broader world (European External Action Service 2016: 41). However, the 2019 Report on the Global Strategy (EEAS 2019: 8) does not specifically refer to the WMD threat. Instead, it highlights that “non-proliferation and arms control are strategically at risk” recognizing that the collapse of international regimes represents a new primary threat in the context of revived great power competition (Kostić 2021: 145).

In accordance with all mentioned, the EU played a pivotal role in advancing global security through a comprehensive strategy aimed at preventing the proliferation of WMDs, managing existing weapon stockpiles and advocating for disarmament, all supported by its dedication to multilateralism and international law. As a result, the EU’s non-proliferation policy is a cornerstone of its security and foreign policies, for which to endure a proper reciprocity of other actors must be accomplished. Thus, the EU strongly opposes the spread of nuclear, chemical, and biological weapons and has established a wide array of tools to tackle this global issue. The EU supports the enforcement of key international treaties such as the *Nuclear Non-Proliferation Treaty* (NPT), *Biological Weapons Convention* (BWC), *Chemical Weapons Convention* (CWC), and *Comprehensive Test-Ban Treaty* (CTBT). However, there is no common position on the Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapon (TPNW), since only three EU member states (the neutrals) ratified the Treaty.

The EU’s strategy combines diplomacy, the use of economic sanctions, and collaboration with international bodies like the IAEA and OPCW. The EU’s non-proliferation policy includes its commitment to export controls, enforcing strict regulations on the trade of materials and technologies that could be used in the development of WMDs. In addition, the EU has fostered partnerships with countries in key regions to prevent the illegal spread of WMD-related materials. Also, it is important to underline the EU’s significant role in forging international agreements designed to prevent nuclear proliferation. For instance, the EU has been a major supporter of the *Joint Comprehensive Plan of Action* (JCPOA)⁸ with Iran, which aimed to restrict nu-

⁸ The comprehensive nuclear agreement between Iran and the P5+1 (the UK, Germany, France, China, Russia, and the USA) was finalized in July 2015 and implemented in January 2016. It was believed that it effectively

clear activities of Iran, in exchange for sanctions relief. This diplomatic initiative demonstrates the EU's conviction that multilateral agreements are the most effective tool in addressing the risks associated with WMD proliferation.

Therefore, the EU is dedicated to promoting a rules-based international order - a global system grounded in international law, including the core principles of the *UN Charter*, which uphold peace, human rights, sustainable development and equitable access to global resources. The EU aims to strengthen the UN as the foundation of a rules-based multilateral order and work toward globally coordinated solutions with international and regional organizations, governments, and non-state actors (European External Action Service 2016).

3.4. The EU and Conventional Weapons

The conventional arms control in Europe was part of the results of the US-Soviet Union settlements of ending the Cold War, and a "victim" of the collapse of the Warsaw Pact and Soviet Union, that changed the balance of power on which these regimes rested. The EU member states are part of these agreements, but the security landscape was significantly changed with the NATO enlargement and the membership of the former Warsaw Pact members in NATO. This set of conventional arms control regime and confidence and security building measures in Europe included the *Conventional Forces in Europe Treaty* (CFE), the *Open Skies Treaty* (OST), and the *Vienna Document* (Kostić Šulejić 2024). The first two treaties are no longer functional due to suspensions or withdrawals, while the Vienna Document could not be updated due to the West-Russia disagreements.

On the other hand, the EU is a great promoter of multilateral agreements such as the *Arms Trade Treaty* (ATT), which establishes international standards for the trade of conventional weapons, aiming to reduce the illicit arms trade, human suffering, and promote regional security, stability, accountability and transparency among state parties. It does not restrict the types or quantities of arms that states can buy, sell or possess, nor does it affect domestic gun control laws (The Arms Trade Treaty at a Glance 2025).

The EU has been a strong advocate of the ATT. The Treaty is particularly relevant to the EU's foreign policy, as it aligns with the Union's commitment to promoting

blocks Iran's nuclear weapons development, closely monitors its nuclear activities, and encourages Iran to maintain a peaceful nuclear program. While some limits phase out over time, key provisions, such as intrusive monitoring and restrictions on weaponization-related activities, are permanent (The Joint Comprehensive Plan of Action: An Effective, Verifiable Nuclear Deal 2021). The USA withdrew from the JCPOA in 2018.

peace, stability and human rights in its external relations. By implementing robust export controls, the EU seeks to prevent the misuse of conventional arms and promote global peace and security (The European Union and the Arms Trade Treaty 2025).

The EU is also a great supporter of the 1997 *Ottawa Convention*, formally known as the *Anti-Personnel Mine Ban Treaty*, which bans the use, production, stockpiling and transfer of anti-personnel landmines. The Treaty has led to a significant reduction in landmine production and deployment, with over 40 million stockpiled mines destroyed. Efforts under the treaty have helped clear mined areas, assisted survivors, and decreased landmine-related casualties (Anti-Personnel Landmines Convention 2025).

In contrast, while the EU has made significant strides regarding anti-personnel mines, the situation is more complex concerning cluster munitions. Not all EU member states are parties to the *Convention on Cluster Munitions* (CCM), which was adopted in 2008. This Treaty aims to prohibit the use, production and transfer of cluster munitions and requires the destruction of stockpiles and the clearance of affected areas. The European Commission continues to promote the universalization of the Convention, working towards a future where both anti-personnel mines and cluster munitions are eliminated from the global landscape (Human Rights Watch 2024).

Regarding the small arms and light weapons (SALW), which cause more global casualties (European Union Strategy on Small Arms and Light Weapons 2008) than any other type of weapon and have a detrimental effect on the social and economic development of states, the EU is also active in its control and limitation. Reducing the illicit trade in these weapons is crucial for preventing crises and fostering peace worldwide. Since 2001, states have worked together under the UN Programme of Action to combat the illegal spread of SALW and their ammunition (Federal Ministry of the Republic of Austria, European and International Affairs n.d.). The EU also adopted an action plan on firearms trafficking 2020-2025.

Also, the EU is great supporter of the Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons (CCW) and in 2021 it adopted Council Decision (CFSP) 2021/1694 in support of the universalization, implementation and strengthening of the Convention (UNODA 2025). It also considers the CCW to be an appropriate framework for dealing with the EDTs, especially the lethal autonomous weapons systems (EEAS 2024).

The illegal production, transfer, and circulation of SALW, along with their excessive accumulation and uncontrolled spread, are key factors in four of the five security challenges outlined in the European Strategy. SALW contribute to terrorism, organ-

ized crime, and are significant in igniting and escalating conflicts, as well as in the breakdown of state institutions. These issues pose a security threat to all. As a result, the EU has committed to actively tackling this problem through its *SALW Strategy* (European Union Strategy on Small Arms and Light Weapons 2008).

3.5. The EU and EDTs

In order to properly define a new and disruptive technology, one should start with the phrase “emerging and disruptive technologies (EDTs)” (Jevtić and Kostić2023). Of course, we are referring to new technologies – those that are emerging and developing. Thus, EDTs have the potential to revolutionize warfare, and the EU has recognized their importance, dedicating substantial funds and launching initiatives for research and development (R&D). However, keeping up with global powers like Russia, China, and the USA poses a significant challenge. On the other hand, more precisely, in the defense sector, EDTs can lead to radical changes, with technologies like quantum-based systems, artificial intelligence (AI), robotics, hypersonic weapons, and space technologies. The EU’s efforts are modest compared to the USA, which invests significantly more in defense innovation. China and Russia are also actively developing EDTs, with China aiming to dominate in the field, particularly in AI and hypersonic weapons. Russia has already deployed and used hypersonic missiles in combat, and continues to prioritize EDT development despite the impact of sanctions (Clapp 2022).

In the article *One Step Back, Two Steps Forward: The EU, NATO, and Emerging and Disruptive Technologies* (2023), Antonio Calcara discusses the growing importance of EDTs in defense and security. He highlights the challenges faced by the EU in keeping up with global competitors like the USA, Russia and China in EDT development, particularly in areas such as AI, quantum technologies, hypersonic weapons and robotics. Calcara notes that the EU has recognized the potential of EDTs and it has initiated various programs to boost innovation, such as: the European Defence Fund (EDF), the European Defence Innovation Scheme and collaboration through Permanent Structured Cooperation (PESCO 2025). However, despite these efforts, the EU’s defense R&D investment still lags behind the USA, which leads in military innovation spending (Calcara 2023). Because of all mentioned, the European Parliament stresses the need for international regulation on AI-enabled weapons and autonomous systems, emphasizing EU leadership in establishing a regulatory framework for these technologies. In that manner, the EU aims to foster synergies between

civilian and defense innovation to stay competitive in the rapidly evolving EDT landscape (Clapp 2022: 1-2).

This article emphasizes the importance of EU-NATO cooperation in advancing EDT development, as both organizations strive to maintain technological leadership in the world. Therefore, NATO has launched initiatives like the Defence Innovation Accelerator for the North Atlantic (DIANA)⁹ to enhance innovation. However, the EU stays committed to development of institutional framework that would guide the use of new and potentially disruptive technologies.

4. THE WESTERN BALKANS STATES POLICIES AND ACTIVITIES IN THE FIELD OF NON-PROLIFERATION, ARMS CONTROL AND DISARMAMENT

Initially, the term Western Balkans referred to five Balkan countries: Croatia, Bosnia and Herzegovina, the Federal Republic of Yugoslavia (later Serbia and Montenegro), the Former Yugoslav Republic of Macedonia (later North Macedonia), and Albania, which were all promised the possible EU membership in 2003 (Đukanović 2020). After the Unilateral Declaration of Independence of Kosovo (here used as Kosovo*¹⁰) in 2008 and Croatian membership in the EU in 2013, the term evolved to refer to the remaining former Socialist Federal Republic of Yugoslavia's republics outside the EU plus Albania. The Western Balkans region, with its history of political tensions, ethnic divisions, and conflict, continues to face significant challenges on its path to peace and stability, but has still functioning sub-regional regime that constrains arms race and keeps at least a minimum of confidence. Although the member states occupy the most important role the regime is supported by various regional international organizations such as Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), RACVIAC-Centre for Security Cooperation and Regional Cooperation Council (RCC) which involves other participants, including the EU, as well. Also, the EU is working bilaterally with the Western Balkan countries to help local authorities curb

⁹ It is an organization created by NATO to identify and boost dual-use innovation capabilities throughout the Alliance (DIANA 2025).

¹⁰ Kosovo declared independence from Serbia in 2008 and it has been recognized by over 100 countries, including the USA and a majority of EU member states. However, it is not universally recognized as a sovereign state. Agreed formula for the representation of Kosovo is "Kosovo*", where "*" means "This designation is without prejudice to positions on status, and is in line with UNSCR 1244/1999 and the ICJ Opinion on the Kosovo declaration of independence".

the illegal arms trade, reduce military stockpiles, and encourage regional cooperation on security matters.

The WB countries aim to enhance international cooperation by aligning with the foreign and security policy of EU, NATO standards, and UNSC resolutions. They seek to establish a legal framework for implementing international sanctions based on *UN Charter* Chapter VII (Actions with respect to threats to the peace, breaches of the peace, and acts of aggression) (Charter of the United Nations and Statue of the International Court of Justice 1945), supported by the EU, OSCE, and other organizations, with the aim to contribute global peace and security.

4.1. Strategic framework of the Western Balkans countries regarding the WMD

Albania supports the implementation of UNSC Resolution 1540, which aims to prevent the proliferation of nuclear, chemical, and biological weapons and their delivery systems. Recognizing the serious threat posed by terrorists or non-state actors acquiring WMDs, Albania views Resolution 1540 as a crucial tool for guiding countries in preventing such threats. Albania has developed a *National Strategy and Action Plan* to combat WMD proliferation and actively contributes to regional security in this area (Speech of the Albanian Deputy Minister for Europe and Foreign Affairs 2021: 1-2).

The Strategy of Bosnia and Herzegovina for Preventing the Proliferation of Weapons of Mass Destruction (2018-2022) demonstrates its commitment to enhancing its capacity and improving coordination among institutions to combat the spread of WMDs. The Strategy aligns with Bosnia and Herzegovina's Security Policy and anti-terrorism priorities. It recognizes the growing threat of WMD proliferation, especially in the hands of terrorists or criminal groups. Because of that, the Strategy calls for a comprehensive and coordinated national response, but also and international involvement through their cooperation. Bosnia and Herzegovina defines WMDs as chemical, biological, radiological, and nuclear weapons, along with their delivery systems, in line with international agreements (Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine 2018).

Assembly of Kosovo implements the *Law on the trade of strategic goods*. This law regulates, between other questions, the nonproliferation of WMD, and other strategic goods used for military purposes, and to contribute the international and regional efforts to regulate the trade of strategic goods" (Assembly of Kosovo 2013).

The National Strategy for the Non-Proliferation of Weapons of Mass Destruction for period 2016-2020 (Strategija za neproliferaciju oružja za masovno uništenje za

period 2016-2020) sets the framework and guidelines for Montenegro's efforts to prevent and combat the spread of such weapons. It outlines the coordination of activities at the national level, involving government bodies, the civil sector, and industry, and emphasizes cooperation with other countries and international organizations. The Strategy also serves as a platform for preparing Montenegro to respond to chemical, biological, radiological, and nuclear threats. In that way, Montenegro defines WMD as chemical, biological, nuclear, and radiological weapons and their means of transfer, as outlined in international treaties, conventions, agreements, and protocols. Hence, the overall goal of this Strategy is to prevent Montenegro from participating in the proliferation of WMD (*Strategija za neproliferaciju oružja za masovno uništenje za period 2016-2020*, 2016).

A modern and relevant defense policy is crucial for protecting the essential interests of the Republic of North Macedonia, as outlined in its *Defence Strategy of the Republic of North Macedonia* (Ministry of Defence, Republic of North Macedonia 2020). This policy includes a range of measures designed to prepare the defense system to effectively address both current and future threats, risks, and challenges. The defense system of the Republic of North Macedonia is focusing on building response capabilities to handle various situations, including warfare, cyber and hybrid threats, crises, terrorism, actions by foreign and non-state actors, and the trafficking of conventional weapons, WMDs, and nuclear technology (Ministry of Defence, Republic of North Macedonia 2020).

The Strategy for Combating the Proliferation of Weapons of Mass Destruction (2020) of Serbia (*Strategija za borbu protiv širenja oružja za masovno uništenje za period od 2021. do 2025. godine*) outlines the general framework and guidelines for Serbia's actions to prevent and counter the spread of WMD. It states that the Republic of Serbia is committed to ensuring national security and active contribution to regional stability. Also, it participates in international initiatives with the aim to preserve global security and prevent the proliferation of WMD. Serbia defines WMD as chemical, biological, radiological, and nuclear weapons, and their means of transfer, as defined by international conventions, agreements, and protocols (*Vlada Republike Srbije* 2020).

4.2. The WB states institutional and educational infrastructure in the field of non-proliferation, arms control and disarmament

The WB states have a modest institutional and educational infrastructure in the field of NACD. However, all of these countries have arms control units in their ministries of foreign affairs and faculties/universities offering programs/courses or subjects that involve theme, but in majority of cases not separately.

In Albania, the College of Europe offers an accredited Master of Arts study program in EU International Relations and Diplomacy Studies. In the first semester, the program includes a course on EU Foreign and Security Policy. In the second semester, students must choose four optional courses, one of which is EU and Peace Mediation, which falls under Cluster 4: Specific Professional Skills (College of Europe 2025).

In Bosnia and Herzegovina, at the Faculty of Law, University of Tuzla in Bosnia and Herzegovina, Bachelor third-year students study professional subjects such as Social Security Law and Sociology of Genocide. In the fourth year, they can choose the professional elective course Terrorism and International Security (Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli n.d.). Then, Security and Peace Studies, (Bachelor) study program, at the Faculty of Political Sciences, University in Sarajevo (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu 2025) has accredited subjects such as: Introduction to Security and Defense Studies; Security System of Bosnia and Herzegovina; Management and Implementation of Safety Systems; Leadership in Security and Defense; Environmental Security; Law of Security and Defense; Planning in the Security Sector; European Security and Safety Policy; International Security; Contemporary Security Threats; Civil Protection; Security and Media in Democratic Societies; Peace and Humanitarian Operations; Internal Security; History of Wars, etc. (Sigurnosne i mirovne studije 2025). Most importantly, the master studies at the FPN UNSA has the separate subject on Proliferation and Disarmament Policies.

In Kosovo, at the UBT College, in the Security Studies program, first-year students take subjects such as: Introduction to Security Studies and National Security and Strategy. In the second year, students study subjects like: International Security; Introduction to Cyber Security; Peace and Conflicts: Theory and Practice; Media – Propaganda and Security; Technology and Terrorism; Security and Diplomatic Negotiations, and Energy and Security. Elective subjects include National Security Strategy; Non-state Actors in Security, and Weapons of Mass Destruction and Non-Proliferation. In the third year, there are two study programs, one of which focuses on National Security and Civil Emergencies. This program includes subjects such as:

Security of Critical National Infrastructure and National Defense and the Armed Forces (UBT College 2025a). Also, at the UBT College, the accredited Political Science Bachelor's program offers a concentration in International Relations in the third year. This concentration includes subjects such as International Security, along with elective courses like Conflict Resolution and Peace Studies (UBT College 2025b).

In Montenegro, at the Faculty of Law, University of Montenegro, the Bachelor's study program in Security and Criminalistics includes the following subjects: Security and Human Rights, National Security, Security Work Research Methodology, Security Systems, Security Management, and Criminalistics IV: Strategy (Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore n.d.). Also, the Faculty of Political Sciences, University of Montenegro, has a study program on Politicology and International Relations, which offers subjects such as Contemporary International Relations, Globalization, Euro-Atlantic Integration, Introduction to Security Studies and Foreign Policy of EU (Fakultet političkih nauka Univerziteta Crne Gore 2025).

Furthermore, at the Humanistic Studies, University of Donja Gorica, at the second year of Bachelor's study program in Security, includes the following courses, such as: International Security, National Security, and Modern Terrorism. In the third year, program includes: Security Strategies, Crisis Management, Defense Policies, Global Security, and Cyber Crime (Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica n.d.c).

At the Humanistic Studies, the specialist studies program (7th and 8th semester) offers a concentration in International and National Security. The program includes subjects/courses such as: Cyber Security, Contemporary Security and Intelligence Systems, Contemporary Security Policies, Security Culture, Research on War and Peace in the World, and Regional Security (Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica n.d.a). Also, the Master program, which lasts for two years, includes a study program in International Security, with a subject such as International and National Security (Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica n.d.b).

In North Macedonia, the undergraduate study program Security, Defense, and Peace is offered at the Faculty of Philosophy, Ss. Cyril and Methodius University of Skopje (The Faculty of Philosophy Ss. Cyril and Methodius 2025). Additionally, there are graduate study programs in Security, Defense, and Peace, which include subjects such as: Security, International Security, National Security, Intelligence, Terrorism Threat Management, Security Management, Corporate Security, Strategic and Defense Studies, International Relations and Diplomacy, Crisis Management, Defense

Resource Management, Defense Policy and Strategy, Peace, Peace Policies and Globalization, and Peace and Conflict (Graduate study programs 2025).

In Serbia, the University of Belgrade offers various programs related to security and peace studies through its Faculty of Security and Faculty of Political Sciences. At the Faculty of Security, the curriculum is structured to provide a comprehensive education on security, crisis management, and risk management. First year focuses on fundamental concepts such as Conflict Theories, Security Risks, and Disasters. During second year, students have subjects like: the Legal Foundations of Security, Ecological Security, Introduction to Security Studies, and an in-depth study of Security Systems, Defense Systems, Risk Management, and Security Management. Key subjects at the third year include Crisis Management and Civil Protection, with the aim to prepare students for real-world challenges in crisis situations. And, fourth year focuses on specialized areas like: the Civil Defense System, Civil-Military Relations, and the National Security System of Serbia. Students can choose from a variety of optional subjects in areas such as: National Security, Corporate Security, Emergency Situations and Environmental Security, and Strategic Security (Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu 2025). At the same University (of Belgrade), more precisely, at the Faculty of Political Sciences, the Master program in Peace, Security, and Development offers advanced studies, likely focusing on conflict resolution, global security issues, and strategies for promoting peace and sustainable development. These programs are designed to equip students with the knowledge and skills necessary for careers in security, crisis management, and related fields (Faculty of Political Sciences, University of Belgrade n.d.). However, there is not a specific subject dealing with arms control, non-proliferation and disarmament.

4.3. The alignment of WB states with the EU policy on non-proliferation, arms control and disarmament

The countries of the Western Balkans, as a part of the broader international community, have made significant strides in aligning their policies with international norms and give a contribution in global efforts to reduce the threats posed by WMD and conventional arms. In these areas, the efforts of the WB region are deeply intertwined with its aspirations for European integration, which encourages alignment with Western European standards and its international treaties.

In accordance with the mentioned, the WB region generally shows strong commitment to global NACD efforts, with notable participation in major treaties like the

NPT, BWC, CWC, CTBT, ATT the Mine Ban Treaty, Convention on Cluster Munition and LTBT. However, due to status as a partially recognized entity, Kosovo is excluded from all of these international agreements and is not part of sub-regional arms control regime (Jevtić and Kostić Šulejić 2023). Additionally, WB countries are not part of the CFE, but remain part of the sub-regional arms control agreement (which involves Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro), which is modeled according to the CFE, and only Bosnia and Herzegovina is part of OST. The region's approach to these treaties reflects its complex geopolitical dynamics and efforts to integrate into broader international frameworks, while maintaining security and defense priorities (see Table 1).

Table 1. Participation of the WB countries in NACD

Treaty's name	Date		Albania	BH	Kosovo*	RNM	MNE	RS
	Opened for signature	Entry into force						
LTBT	5.8.1963.	10.10.1963.	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes
NPT	1.7.1968.	5.3.1970.	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes
BWC	10.4.1972.	16.3.1975.	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes
CWC	13.1.1993.	29.4.1997.	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes
CTBT	24.9.1996.	pending	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes
Sub-regional arms control agreement	14.6.1996.	14.6.1996.	No	Yes	No*	No	Yes	Yes
OST	24.3.1992.	1.1.2002.	No	Yes	No	No	No	No
ATT	3.6.2013.	24.1.2014.	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes
Mine Ban Treaty	3.12.1997.	1.3.1999.	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes
Conv. on Cluster Munition	3.12.2008.	1.8.2010.	Yes	Yes	No	Yes	Yes	No
CCW	10.4.1981.	2.12.1983.	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes

Source: Table is made by authors

Not applicable after 1999, although Kosovo has largely developed armed forces

The Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons (TPNW), that entered into force in 2021, bans all nuclear weapon activities, including development, testing, production, and use. It also prohibits deploying nuclear weapons on national territory and assisting others in such activities. States parties must prevent prohibited actions, support victims of nuclear weapons, and remediate contaminated environments. As of January 2025, this Treaty has 94 signatories and 73 member states, but none of them from the Western Balkans, although a Serbia might be a good candidate for signing

this treaty, having in mind that all military neutral countries of the EU adopted the Treaty (Stefanović and Kostić 2024).

Also, the WB countries have continued its alignment patterns with the CFSP in 2024 – with only Serbia aligning around 50% and the others around 100%. The EU and its member countries carefully track alignment with the matters that impact the Union’s global standing, interests, and stated foreign policy goals. Between January 1 and June 30, 2024, the EU has made 57 statements urging candidate and partner countries to align with – see Table 2 (Novaković and Plavšić 2024).

Table 2: The WB countries: its alignment patterns with the CFSP in the first part of 2024

	Albania	Bosnia and Herzegovina	Montenegro	North Macedonia	Serbia
Yes	57	57	57	57	27
No	0	0	0	0	30
Alignment percentage	100%	100%	100%	100%	47%

Source: Novaković and Plavšić (2024)

In Table 2, based on the provided data, it appears that 5 countries in the Western Balkans are being evaluated for alignment on the CFSP. The data suggests that Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and North Macedonia are fully aligned, with a 100% alignment percentage. However, Serbia stands out with only 47% alignment. This indicates a significant difference in perspective or stance compared to the other countries in the region, as only half of the respondents or subjects in Serbia appear to be aligned, while the other half does not share the same view, due to its close connection with Russia, even after the war in Ukraine started on February 2022 (Ibidem).

Regarding the Iranian question, in the first part of 2024 the EU has issued four declarations: *Iran: Statement by the High Representative on behalf of the EU on the bombing in the city of Kerma*, dated on 4. 1. 2024 – adopted by all WB countries; *Iran: Statement by the High Representative on behalf of the EU*, dated on 14. 4. 2024 – adopted by all WB countries, except Serbia; *Statement by the High Representative on behalf of the EU on the alignment of certain countries with Council Decision (CFSP) 2024/1019 concerning restrictive measures directed against certain persons and entities in view of the situation in Iran* dated on 24. 4. 2024 – adopted by all WB countries, except Serbia; *Iran: The High Representative issued a statement on behalf*

of the EU on alignment of certain third countries concerning restrictive measures dated on 17. 6. 2024 – adopted by all WB countries except Serbia (Ibidem). However, the position of Serbia should not be considered as taking sides in conflicts or quitting up the EU membership, but as a result of its negative stance on the restrictive measures as such due to its history and experience.

5. CONCLUSION

This paper aimed to examine the EU policy on non-proliferation, arms control and disarmament and to determine the position and level of harmonization of Western Balkan states with the EU stances. It reconsidered the EU strategic framework in the field of NACD, including on WMD, conventional weapons and emerging and disruptive technologies, the institutional and some of the educational infrastructure, as well as those of the Western Balkan states. The great disturbance of the balance of power in Europe, in relation to the one that existed at the time of creation of arms control regimes during the end of the Cold War caused the restricted functionality of these regimes. However, the one in the Balkans endured and continued to provide for the stability of the region, which is still not in the status of security community, but rather shaken with new geopolitical tensions.

The EU promotes the non-proliferation and arms control, including in the region, although it now faces new security challenges. Militarization only cause new militarization, pushing the Europe in a new arms race with Russia, risking also the nuclear weapons build-up. As a nuclear pessimist paradigm predicts, the more nuclear weapons can only cause more instability and a possibility that nuclear weapons might be used. On the other side, there are numerous examples, first of all the Cuban missile crises and the Euromissile crises, when the escalation led to arms control efforts and results. But, can that work at all times for all escalation crises or it was just a luck that we did not end up in nuclear catastrophe?

The EU strongly supports the UN-led multilateral NACD arrangements and instruments and is on its own leading some of diplomatic efforts, such as in the case of Iran. It also supports regional initiatives and organizations that includes the arms control issues and supports the preservation of sub-regional arms control agreement. However, challenges remain in ensuring the sustainability of these efforts and fully integrating the WB into European security structures.

The Western Balkans countries are part of multilateral NACD agreements and in most cases follow the EU policies, strategies and decisions, since they are a candidates

for the EU membership. Only in case of Serbia, the alignment is around 50% mostly because of the negative stance of Serbia regarding the restrictive measures and their effects and effectiveness to achieve desirable aims. Although the strategic and institutional framework of the Western Balkans states is mostly harmonized with that of the EU, the greater improvement might still be made in the diplomatic efforts regarding the arms control and the educational infrastructure on NACD.

BIBLIOGRAPHY

1. Assembly of Kosovo (2013), *Law on the trade of strategic goods*, No. 04/L-198"; Available at: <https://www.seesac.org/f/docs/Kosovo-1/Law-on-the-Trade-of-Strategic-Goods-2013-EN.pdf> (Accessed: 13 December 2024)
2. Calcara, Antonio (2023), "One Step Back, Two Steps Forward: the EU, NATO and Emerging and Disruptive Technologies", Brussels School of Governance, Centre for Security, Diplomacy and Strategy, CSDS Policy Brief, 7/2023
3. *Charter of the United Nations and Statue of the International Court of Justice* (1945); Available at: <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf> (Accessed: 26 December 2024)
4. Clapp, Sebastian (2022), "Emerging disruptive technologies in defence", European Parliamentary Research Service, PE733.647 – September 2022; Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733647/EPRS_ATA\(2022\)733647_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733647/EPRS_ATA(2022)733647_EN.pdf) (Accessed: 16 December 2024)
5. College of Europe (2025), "Optional Courses"; Available at: <https://www.collegeofeurope.eu/study/eu-international-relations-and-diplomacy-studies/academic-programme/optional-courses> (Accessed: 18 January 2025)
6. Council Common Position 2003/805/CFSP (2003), "Council Common Position 2003/805/CFSP of 17 November 2003 on the universalisation and reinforcement of multilateral agreements in the field of non-proliferation of weapons of mass destruction and means of delivery"; Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003E0468> (Accessed: 3 January 2025)
7. DIANA (2025), "Defence Innovation Accelerator for the North Atlantic (DIANA)", NATO; Available at: <https://www.diana.nato.int/> (Accessed: 17 January 2025)
8. Đukanović, Dragan (2020), *Balkan na posthladnoratovskom raskršću (1989-2020)*, *Službeni glasnik*, Beograd

9. EEAS (2019), "The European Union's Global Strategy: Three years on, moving forward"; Available at: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eu_global_strategy_2019.pdf (Accessed: 4 January 2025)
10. EEAS (2024), "CCW: GGE on LAWS - EU LTTs"; Available at: https://www.eeas.europa.eu/delegations/un-geneva/ccw-gge-laws-eu-ltts_en?s=62 (Accessed: 4 January 2025)
11. EU Council (2006), *EU Strategy to Combat the Illicit Accumulation and Trafficking of Small Arms and Light Weapons and Their Ammunition*; Available at: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/sede/dv/sede290512audcombattrafficking_/sede290512_audcom_battrafficking_en.pdf (Accessed: 10 January 2025)
12. EU Council (2008a), "Council Conclusions and new lines for action by the European Union in combating the proliferation of weapons of mass destruction and their delivery systems, Council of the European Union"; Available at: <https://www.hcoc.at/sites/default/files/documents/New-lines-for-action-2008.pdf> (Accessed: 3 January 2025)
13. EU Council (2008b), "Report on the Implementation of the European Security Strategy - Providing Security in a Changing World, Brussels"; Available at: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/104630.pdf (Accessed: 11. January 2025)
14. EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium (2025a), "A European Network"; Available at: <https://www.nonproliferation.eu/about-us/> (Accessed: 25 January 2025)
15. EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium (2025b), "The Network"; Available at: <https://www.nonproliferation.eu/thinktanks-2/> (Accessed: 26 January 2025)
16. European Commission (2003), "A Secure Europe in a Better World - EU Security Strategy"; Available at: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15895-2003-INIT/en/pdf> (Accessed: 5 November 2024)
17. European External Action Service (2016), "A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy, Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe"; Available at: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf (Accessed: 5 November 2024)
18. European External Action Service (2022), "A Strategic Compass for Security and Defence"; Available at: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/strategic_compass_en3_web.pdf (Accessed: 12 December 2024)

19. Faculty of Political Sciences, University of Belgrade (n.d.), "MA in Peace, Security and Development, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade"; Available at: <https://www.fpn.bg.ac.rs/ma-in-peace-security-and-development> (Accessed: 16 January 2025)
20. Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu (2025); Available at: <https://fb.bg.ac.rs/> (Accessed: 16 January 2025)
21. Fakultet političkih nauka Univerziteta Crna Gora (2025), "Studijski programi, <https://www.ucg.ac.me/studprog/18/11/1/2024-politikologija-medunarodni-odnosi-2020>, (Accessed: 13 February 2025)
22. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (2025), "Sigurnosne i mirovne studije – prvi ciklus studija – studijska 2024/2025"; Available at: <https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2024/09/SIMS-I-CIKLUS-STUDIJSKA-2024-25.pdf> (Accessed: 15 January 2025)
23. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (2025); Available at: <https://fpn.unsa.ba/b/> (Accessed: 16 January 2025)
24. Federal Ministry of the Republic of Austria, European and International Affairs (n.d.), "Small Arms and Light Weapons"; Available at: <https://www.bmeia.gv.at/en/european-foreign-policy/disarmament/conventional-arms/anti-personnel-mines> (Accessed: 11 January 2025)
25. Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*, The Free Press, A Division of Macmillan, Inc., New York
26. Grip, Lina (n.d.), "Learning Unit 14: "EU Disarmament and Non-Proliferation", EU NPDC E-learning Course"; <https://nonproliferation-elearn.ng.eu/learningunits/eu-disarmament-and-non-proliferation/> (Accessed: 7 January 2025)
27. Human Rights Watch (2024), "Cluster Munitions: New Use, Transfers Test International Ban", September 9; Available at: <https://www.hrw.org/news/2024/09/09/cluster-munitions-new-use-transfers-test-international-ban> (Accessed: 20 January 2025)
28. Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica (n.d.a), "Međunarodna i nacionalna bezbjednost, Specijalističke studije na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica"; Available at: <https://hs.udg.edu.me/predmeti/specijalisticke> (Accessed: 16 January 2025)
29. Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica (n.d.b), "Međunarodna bezbjednost, Master (dvogodišnje) studije"; Available at: <https://hs.udg.edu.me/predmeti/masterdvogodisnje> (Accessed: 16 January 2025)

30. Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica (n.d.c), "Osnovne studije: Bezbjednost"; Available at: <https://hs.udg.edu.me/predmeti/> (Accessed: 17 January 2025)
31. I-Mi Suh, Elisabeth (2020), "Mapping Non-Proliferation and Disarmament Education in Europe", *EU Non-Proliferation and Disarmament Papers*, No. 69, September 2020.
32. Jevtić, Miloš, Marina Kostić Šulejić (2023), "Emerging and disruptive technologies in the Western Balkans: Do we need a new arms control regime?", *Međunarodni problemi*, 75(2), 211-235.
33. Knopf, Jeffrey W. (2006), "Recasting the proliferation optimism-pessimism debate", *Security Studies*, 12(1), 41-96.
34. Kostić Šulejić, Marina (2024), *Priručnik „Neproliferacija, kontrola naoružanja i razoružanje“*, Balkan Security Network & the U.S. Department of State, Belgrade
35. Kostić, Marina (2021), "European Union and the Weapons of Mass Destruction: Policy, Threat, Response", *Romanian Review of Political Sciences and International Relations*, 18(2), 135-155.
36. Lopandić, Duško (2010), "Male i srednje države u međunarodnim odnosima u Evropskoj uniji", *Međunarodni problemi*, 62(1), 79-112.
37. Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine (2016), "Strategija za neproliferaciju oružja za masovno uništenje za period 2016-2020", Bosnia and Herzegovina; Available at: <https://mvp.gov.ba/Baneri-ČLičnkovi/SR%20Strategija%2030%2012%2021.pdf> (Accessed: 3 January 2025)
38. Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine (2018), "Strategija Bosne i Hercegovine za sprečavanje širenja oružja za masovno uništenje (za period 2018-2022)": Available at: <https://mvp.gov.ba/Baneri-Linkovi/SR%20Strategija%2030%2012%2021.pdf> (Accessed: 3 January 2025)
39. Ministry of Defence, Republic of North Macedonia (2020), "Defence Strategy of the Republic of North Macedonia", Available at: <https://mod.gov.mk/storage/2021/06/Defence-Strategy-of-the-Republic-of-North-Macedonia.pdf> (Accessed 15 December 2024)
40. Novaković, Igor, Tanja Plavšić, (2024) "An analysis of Serbia's alignment with the European Union's foreign policy declarations and measures: Semi-annual review for 2024", CFSP and Serbia's Accession to the European Union, Belgrade

41. Official website of the European Union (2024), "Disarmament, Non-Proliferation and Arms Export Control", Strategic Communications; Available at: https://www.eeas.europa.eu/eeas/disarmament-non-proliferation-and-arms-export-control-0_en (Accessed: 4 January 2025)
42. PESCO (2025), "Permanent Structured Cooperation"; Available at: <https://www.pesco.europa.eu/> (Accessed: 17 January 2025)
43. Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore (n.d.), Studijski program Bezbjednost i kriminalistika; Available at: <https://www.ucg.ac.me/studprog/4/9/1/2024-bezbjednost-i-kriminalistika-2011> (Accessed: 17 January 2025)
44. Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli (n.d.), "Inovirani studijski program", I ciklus studija (sa primjenom od akademske 2018/2019); Available at: http://untz.ba/wp-content/uploads/2021/01/PF-inovirani_plan_i_program_I_ciklus_2018_19.pdf (Accessed: 17 January 2025)
45. Sagan, Scott D., Kenneth N. Waltz (1995), *The Spread of Nuclear Weapons: A Debate*, W. W. Norton, New York
46. Speech of the Albanian Deputy Minister for Europe and Foreign Affairs (2021), H. E. Ms. Megi Fino on Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty (CTBT) Conference, Ministry of Foreign Affairs Republic of Albania, 23 September; Available at: https://www.ctbto.org/sites/default/files/2022-07/albania_2021.pdf (Accessed: 8 January 2025)
47. Stefanović, Andrej, Marina Kostić Šulejić (2024), "Making a Comprehensive Arms Control Agreement for European Times of Crisis: Rationale, Structure, and Outcomes", *Politika nacionalne bezbednosti*, 27(2), 79-107.
48. Strupczewski, Jan and Andrew Gray (2025), "EU proposes borrowing 150 billion euros in big rearmament push", *Reuters*, March 4, 2025; Available at: <https://www.reuters.com/world/europe/eu-defence-plans-could-mobilise-800-billion-euros-von-der-leyen-says-2025-03-04/> ((Accessed: 6 March 2025)
49. *The EU strategy against proliferation of Weapons of Mass Destruction* (2003), Council of the European Union, Available at: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/st_15708_2003_init_en.pdf (Accessed: 18 January 2025)
50. The Faculty of Philosophy Ss. Cyril and Methodius (2025), Ss. Cyril and Methodius University of Skopje, "Graduate study programs"; Available at: <http://fzf.ukim.edu.mk/en/graduate-study-programs/> (Accessed: 16 January 2025)

51. UBT College (2025a), "Subjects at the Security Studies"; Available at: <https://www.ubt-uni.net/en/study/bachelor-programs/security-studies/curriculum-structure/> (Accessed: 17 January 2025)
52. UBT College (2025b), "Subjects at the Political Science"; Available at: <https://www.ubt-uni.net/en/study/bachelor-programs/political-science/curriculum-structure/> (Accessed: 17 January 2025)
53. UN RevCon Final document (2010), "2010 Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons"; Available at: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n10/390/21/pdf/n1039021.pdf> (Accessed: 17 December 2024)
54. UNODA (2018), "Securing Our Common Future: An Agenda for Disarmament", UN Office for Disarmament Affairs; Available at: <https://www.un.org/disarmament/sg-agenda/en/> (Accessed: 17 December 2024)
55. UNODA (2025), "European Union support to the Convention on Certain Conventional Weapons", Available at: <https://disarmament.unoda.org/publications/more/ccw/european-union-support-to-the-convention-on-certain-conventional-weapons/> (Accessed: 17 December 2024)
56. Vlada Republike Srbije (2020), "Strategija za borbu protiv širenja oružja za masovno uništenje za period od 2021. do 2025. godine"; Available at: <https://www.mfa.gov.rs/sites/default/files/inline-files/strategija05%20210-67562021.pdf> (Accessed: 17 December 2024)
57. Vukadinović, Radovan (2006), "Nuklearno oružje u posthladnoratovskom svijetu", *Međunarodne studije*, 6(3), 5-22.

EU I KONTROLA NAORUŽANJA: IZGRADNJA SPOSOBNOSTI NA ZAPADNOM BALKANU

Sažetak:

U radu se istražuju politike, sposobnosti i infrastruktura Evropske unije u oblasti kontrole naoružanja i utvrđuje razvoj ovih politika i relevantne strateške i institucionalne infrastrukture na Zapadnom Balkanu. Koristi se teorijski pristup nuklearnog pesimizma, kako bi se objasnile teorijske postavke odnosa EU prema kontroli naoružanja, a zatim se i upoređuju stavovi država Zapadnog Balkana u odnosu na EU. Autorice predstavljaju politiku EU prema različitim pitanjima kontrole naoružanja i ispituju stepen usklađenosti država Zapadnog Balkana sa rezolucijama i strategijama EU u oblasti kontrole naoružanja. Pored toga, predstavljeni su delovi institucionalne i obrazovne infrastrukture EU u oblasti kontrole naoružanja i pružen detaljniji pregled stanja ove discipline u pojedinim akademskim institucijama Zapadnog Balkana. Autorice zaključuju da većina zemalja Zapadnog Balkana sledi primere EU na strateškom i institucionalnom planu, ali da bi se u ovim zemljama trebalo više raditi na unapređenju diplomatske i obrazovne arhitekture u oblasti kontrole naoružanja, stvarajući na taj način realan potencijal da postanu promoter kontrole naoružanja na širem evropskom prostoru kao jedini evropski region koji još uvek uspešno primenjuje podregionalni režim kontrole naoružanja.

Ključne reči: Evropska unija; Konzorcijum EU za neproliferaciju i razoružanje; Zapadni Balkan; kontrola naoružanja; konvencionalno oružje; oružje za masovno uništenje

Authors' address

Adrese autorica

Mira Šorović

University of Donja Gorica

Humanistic Studies, Podgorica, Montenegro

mira.sorovic@udg.edu.me

Marina Kostić Šulejić

Institute of International Politics and Economics, Belgrade

marina@diplomacy.bg.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Nemanja D. Vukanović, Tatjana V. Mihajlović

ANALIZA I INTERPRETACIJA KONFUCIJEVIH *ANALEKTA*:
PEDAGOŠKI RISTUP / ANALYSIS AND INTERPRETATION
OF CONFUCIUS' *ANALECTS*: A PEDAGOGICAL APPROACH 459

Marina Diković i Monika Terlević

DIGITAL COMPETENCE IN INITIAL (PRESCHOOL) TEACHER
EDUCATION / DIGITALNA KOMPETENCIJA U INICIJALNOM
OBRAZOVANJU BUDUĆIH ODGOJITELJA 481

Zorica Gajtanović, Sanja Maričić

RAZVIJANJE EVALUATIVNIH ZNANJA U NASTAVI MATEMATIKE
KOD UČENIKA MLAĐEG ŠKOLSKOG UZRASTA / DEVELOPMENT
OF EVALUATIVE KNOWLEDGE IN THE TEACHING OF
MATHEMATICS FOR STUDENTS OF YOUNGER SCHOOL AGE 499

Dragana Radenović, Radovan Antonijević, Daliborka Popović,

Fadilj Eminović, Kristina Ivanović
ŠKOLSKI KONTEKST KAO PREDIKTOR USPEHA UČENIKA
IZ MATEMATIKE / SCHOOL CONTEXT AS A PREDICTOR
OF STUDENT SUCCESS IN MATHEMATICS 521

Nedim Čirić

POLOŽAJ STUDENATA I EFIKASNOST UČENJA U RAZLIČITIM
OBLICIMA NASTAVNOG RADA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI /
STUDENT POSITION AND LEARNING EFFECTIVENESS IN
DIFFERENT TEACHING METHODS IN HIGHER EDUCATION 541

**Selma Porobić, Senada Mujić, Saima Omerašević, Marina Marković,
Amina Saračević, Aziza Abd el Rahman, Fikreta Aljić, Belmina Tursunović**
RAZLIKE U STAVOVIMA UČENIKA O UPOTREBI INFORMACIONO-
KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA U NASTAVI PREMA VRSTI
SREDNJE ŠKOLE / DIFFERENCES IN STUDENTS' ATTITUDES
ON THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES IN TEACHING ACCORDING TO THE TYPE
OF SECONDARY SCHOOL 557

Veljko Aleksić, Danijela Vasilijević

PREGLED AKTUELNIH TEHNIKA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE
ZA KREIRANJE I IMPLEMENTACIJU OBRAZOVNOG SADRŽAJA /
THE REVIEW OF CURRENT ARTIFICIAL INTELLIGENCE
TECHNIQUES FOR EDUCATIONAL CONTENT CREATION
AND IMPLEMENTATION 571

Sara Brodarić Šegvić, Magdalena Nigoević

UPOTREBA WEBQUESTA U NASTAVI TALIJANSKOG KAO INOG
JEZIKA / THE USE OF WEBQUESTS IN TEACHING ITALIAN AS
A SECOND AND FOREIGN LANGUAGE (L2)..... 595

Maja Žmukić, Martina Kosec, Deja Muck, Danijela Domljan

EVALUACIJA FRAKTALNOG CRTANJA U KONTEKSTU
EMOCIONALNE REGULACIJE I DOBROBITI U SAVREMENIM
OBRAZOVNIM PRISTUPIMA / EVALUATION OF FRACTAL
DRAWING IN THE CONTEXT OF EMOTIONAL REGULATION
AND WELL-BEING IN CONTEMPORARY EDUCATIONAL
APPROACHES 609

Branka Lepir-Šinik

VASPIITNO-OBRAZOVNA EFIKASNOST PRIMJENE DRAMSKOG
METODA U RAZREDNOJ NASTAVI / EDUCATIONAL EFFICACY OF
THE USE OF DRAMA METHOD IN PRIMARY SCHOOL TEACHING .. 625

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.459

UDK 37.01:14 Konfucije
221.7:17(510)

Primljeno: 07. 11. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nemanja D. Vukanović, Tatjana V. Mihajlović

ANALIZA I INTERPRETACIJA KONFUCIJEVIH ANALEKTA: PEDAGOŠKI PRISTUP

U radu se prikazuju Konfucijeve pedagoške ideje kroz analizu i interpretaciju njegovih razgovora sakupljenih u *Analektima*. Fokus je na ključnim pojmovima konfucijanstva, kao što su *ren* (čovječnost, čovjekoljublje/dobročudnost), *junzi* (plemenita, idealna, uzorna osoba), *dao* (put) i *li* (ritualno ponašanje / uljudnost). Ispituje se Konfucijev pristup obrazovanju, naglašavajući značaj učenja za lični rast i razvoj i doprinos zajednici. Njegove ideje o moralnosti, skromnosti, empatiji i prepoznavanju vrline u drugima istražuju se kroz dijaloge sa učenicima, prepoznate kao ključne karakteristike njegovog pedagoškog rada. Cilj teorijskog proučavanja je pedagoška analiza i interpretacija Konfucijevih *Analekta*. Ponuđene su implikacije za aktuelnu pedagošku teoriju i praksu, uključujući potrebu za kontinuiranim obrazovanjem, razvojem socijalno-humanističkih vještina, refleksijom učenika, kritičkim mišljenjem, intergeneracijskim i intrageneracijskim učenjem, dubljim razumijevanjem procesa učenja, samokultivacijom i samotransformacijom.

Ključne riječi: Konfucije; konfucijanstvo; pedagoške ideje; *Analekti*; *ren*; *junzi*; *dao*; *li*; kineska kultura; moralnost

1. UVOD

Vaspitanje i obrazovanje su temeljni stubovi svakog društva, a stare civilizacije su imale svoje jedinstvene pristupe ovoj oblasti. Iz drevnih vremena, narodi kao što su Sumeri, Egipćani, Persijci, Jevreji, Kinezi, Indijci, Japanci i drugi razvili su duboko ukorijenjene tradicije vaspitanja koje su oblikovale moralne vrijednosti, filozofiju života, a u nekim svojim segmentima uticale i na teorijsko oblikovanje današnjih pogleda na vaspitanje i obrazovanje. Najstarije ideje o ljudskoj moralnosti upravo nastaju među prvim civilizacijama u okviru „indijske i kineske, vavilonske i egipatske, grčke i rimske filozofije” (Vukasović 1977). Škole najstarijih civilizacija, bilo da su to konfucijanske škole, budističke vihare ili škole zen meditacije, predstavljale su mjesta gde su se prenosile ne samo akademske vještine, već i društvene norme te duhovne i kulturne vrijednosti. Nastankom prvih civilizacija prelazi se od spontanog ka namjernom vaspitanju (Павловић 2016). Države starih civilizacija nekoliko hiljada godina prije nove ere imale su škole u kojima su se učile osnove čitanja i pisanja, ali i škole višeg reda za filozofiju, moral i elemente astronomije (Žlebnik 1970; Kačapor 2003; Ценић и Петровић 2005; Cenić i Petrović 2012). Takvo formalno obrazovanje nametnulo se kao neophodno, ali nije bilo isključivalo spontano vaspitanje i obrazovanje. Obrazovan čovjek toga vremena bio je onaj koji je sticao filozofsko obrazovanje (Feng 1971). Filozofsko obrazovanje u staroj Kini nije posmatrano kroz prizmu jedne filozofske misli, već je filozofska misao toga vremena bila splet različitih filozofskih mišljenja koja su u tom periodu postojala. Ključne filozofske misli drevne Kine širile su se kroz konfucijanstvo, legalizam, mohizam i daoizam (Feng 1971; Feng 1948; Loewe 2011; Buljan 2017). Tome u prilog ide i konstatacija da su „rani kineski tekstovi i mislioci obično klasifikovani kao ‘Konfučijanci’ (*Rujia*), ‘Daoisti’ (*Daojia*) i ‘Legalisti’ (*Fajia*)”, te da je pomenute kategorije sistematizirao dvorski istoričar i astrolog Sima Tan (Buljan 2021: 34). Loewe (2005: 7) navodi da je „intelektualna istorija rane Kine često bila opterećena labavom i nedisciplinovanom upotrebom termina (...) prije nego što su ove kategorije primijenjene”. Loewe dalje tvrdi da je neprimjereno određene mislioece svrstati isključivo u jednu grupu, jer su dijelili mnogo zajedničkog zbog čega jasna razgraničenja skoro pa i nisu moguća. Iako su konfucijanstvo, legalizam, mohizam i daoizam predstavljali zasebne filozofske tradicije sa različitim naglascima, mnogi Kinezi su u toku svojih života bili izloženi uticaju različitih sistema mišljenja. Ipak, „preovlađujuća pretpostavka u vezi sa intelektualnom istorijom zapadne dinastije Han bila je da je konfucijanizam njen dominantni sistem mišljenja” (Buljan 2020:

5). „Konfucijanizam” je apstrakcija i generalizacija – naizgled korisna, ali uvijek zamagljujuća – proizvod kontinuiranog intelektualnog angažovanja koliko i predmet tog angažovanja” (Nylan 2001: 3). Prema tome, termini konfucijanizam i konfucijanski ne odražavaju suštinu onoga što su predmoderni Kinezi podrazumijevali pod pojmom *Rujia*. Upravo zbog toga Loewe (2011) je oprezan u korištenju termina kao što su konfucijanizam, daoizam i legalizam. Za pojam konfucijanizam vezuje se Konfucije (Kongzi). Promovisao je ljudske vrline, obrazovanje i društvene odnose (Feng 1948). S druge strane, daoistička filozofija promovise ideju da ljudi treba da žive u skladu sa prirodnim tokom stvari i da se oslobode suvišnih napora (Feng 1948). Oba pravca su imala snažan uticaj na kinesku kulturu, etiku, obrazovanje i društvene norme. Kroz vijekove, filozofska misao drevne Kine se obogatila različitim oblicima mišljenja i pristupima, ali konfucijanstvo i daoizam su ostali ključni stubovi kineske filozofije.

2. KONFUCIJEVA VIZIJA OBRAZOVANJA U DUHU KONFUCIJANSTVA

Konfucije (551–479 p. n. e.; kin. 孔丘, lat. Confucius) je ime koje se vezuje za drevnu Kinu i konfucijanstvo, te za filozofsku i pedagošku misao i školsku praksu toga vremena. Konfucijanska škola¹ je zapravo škola Ru Jia (儒家) ili Škola literata (Feng 1971). U Kini je poznat pod imenom *xianshi* 先师 – učitelj iz prošlosti ili najprestižniji učitelj (Goldin 2011). Bio je prvi privatni učitelj u Kini (Feng 1948). Njegovo učiteljstvo je imalo malo religioznih obilježja, a značajno više onih koja su se odnosila na učenje pravilnog postupanja u svakodnevnom životu (Vlahović 1973). Nezaobilazni dio u njegovom stvaralaštvu su pitanja vaspitanja i obrazovanja. Svoj život posvetio je obrazovanju ljudi i ubjeđivanju vladajućih struktura za sprovođenje njegovih pedagoških ideja u djelo (Tan 2017). Težio je da njegovi učenici budu „zaokruženi ljudi” (Feng 1971: 53) i samokultivisane osobe (Buljan 2022), koji će svoje znanje ustupati društvu u kome žive. Konfucijeva ideja kultivisane osobe (često označena kao *junzi* ili *džentlemen*) odnosi se na ljude koji nisu samo obrazovani, već i moralno uzorni, pristojni i odgovorni članovi društva. Павловић (1964) ističe da prevodioci nisu do kraja zadovoljni terminom *džentlmen* u značenju u kome se

1 „U pre-Han periodu nije bilo „škola” ili „akademija”, pa je anahronistički govoriti o, na primjer, „konfucijanskim” ili „daoističkim” tekstovima prije Sima Tana” (Buljan 2021); “Poznata lista od šest specijalnosti savremenog mišljenja koju je sastavio Sima Tan obično se tumači kao imenovanje ustanovljenih grupa ili škola ili ‘stranaka’, koje su bile povezane zajedničkom posvećenošću određenom skupu vjerovanja ili ideala, ali još uvijek nije dokazano da su kohezivne grupe tog tipa postojale u zapadnom Han periodu” (Loewe 2011: 3).

upotrebljava u konfucijanskoj filozofiji, ali ni drugi pojmovi poput gospodina i plemenitog čovjeka nisu odražavali šire moralne osobine čovjeka. Ovaj podatak ukazuje na veoma složen zadatak prevođenja na evropske jezike, što i Павловић (1964) kroz nekoliko primjera objašnjava u uvodnom dijelu knjige. Kultivisani ljudi posjeduju vrline kao što su iskrenost, saosjećanje, pristojnost i poštovanje prema drugima. Konfucije je vjerovao da obrazovani pojedinci imaju moralnu obavezu prema društvu. Oni treba da koriste svoja znanja i vrijednosti kako bi služili zajednici, pridržavajući se društvenih normi i doprinoseći harmoničnom funkcionisanju iste te zajednice. Kultivisani ljudi, prema Konfucijevim učenjima, treba da budu uzor drugima i da podstiču pozitivne promjene kroz svoje postupke i pristup životu. Idealna ličnost, prema Konfuciju, je od ključnog značaja za napredak civilizacije i ima tri karakteristike: okrenuta je ka budućnosti i ima vodeću ulogu u moralnom životu društva u kome živi, plemenitog je karaktera koju svi prepoznaju, može da inspiriše ljude da se poboljšaju (Huang 2014). Put do plemenite osobe označene kao *junzi* Konfucije izlaže u *Analektima* (*Lunyu* , *Rasprave*) – djelu iz koga se najbolje mogu spoznati njegovi obrazovni principi i pravila kojima se rukovodio.

U periodu od 136. godine p.n.e. pa do 1905. godine proučavanje *Pet klasika* (*Wǔjīng*) bilo je sastavni dio kurikuluma za polaganje državnih ispita za kinesku carsku birokratiju (Nylan 2001). To ne znači da je poznavanje klasika bila privilegija samo carskih činovnika u predmodernoj Kini, oni su za Istočnu Aziju bili otprilike ono što je Biblija značila za hrišćane (Nylan 2001). Pored *Pet klasika*, intelektualna tradicija u duhu konfucijanstva može se identifikovati i u klasiku *Četiri knjige* (*Sishū*) (Tan 2017). *Četiri knjige* je djelo sastavljeno od četiri konfucijanska teksta. Da bi neko u kasnoj carskoj Kini postigao potpunu pismenost, morao je odlično poznavati „*Pet klasika*, *Četiri knjige*, glavne komentatorske tradicije, istorije dinastija i velike književnosti” (Nylan 2001: 6). Iako je smatrao da treba učiti kroz život, jer je učenje doživotni napor usmjeren na oblikovanje života izuzetne moralnosti i postizanja vrlinskog stanja, Konfucije nije odbacivao učenje iz knjiga (Kim 2004). Svaka knjiga iz *Četiri knjige* opisuje određen problem, *Veliko učenje* (*Daxue* ²), *Analekti* (*Lunyu* ³), *Mencius* (*Mengzi*) i *Skladna ravnoteža u svakodnevnim poslovima* (*Zhongyong*) (Tan 2021). Unutar kanona, dva teksta se ističu po svojoj ekspoziciji u vezi sa nastavom i učenjem: *Analekti* (*Lunyu*) i *Zapis o podučavanju i učenju* (*Xueji*). Dakle, *Analekti* su dio *Četiri knjige* (*Sishū*), a *Zapis o podučavanju i učenju* (*Xueji*) je dio *Pet klasika* (*Wǔjīng*).

² ili Veliko znanje (Букић 2017)

³ ili Razgovori (Букић 2017)

Nekoliko vijekova nakon Konfucijeve smrti pristupilo se pretvaranju njegovih ideja u pisani oblik – u male knjige, i to je ono što danas nazivamo *Analektima*, dok je *Zapis o podučavanju i učenju* nastao za vrijeme Zaraćenih država (475–221. p.n.e.) ili vladavine dinastije Han (202 g. p.n.e. – 220 g.n.e.) (Xu et al. 2016). *Zapis o podučavanju i učenju* se bavio različitim aspektima konfucijanske filozofije i nudio dodatna objašnjenja i interpretacije Konfucijevih učenja. Ova knjiga je doprinijela širenju i produbljivanju razumijevanja konfucijanske filozofije u kasnijim periodima kineske istorije.

2.1. Konfucijevi *Analekti*

Analekti predstavljaju svojevrsnu Bibliju u konfucijanskom duhu (Павловић 1964; Ni 2014), „najsvetiju knjigu u konfucijanskoj tradiciji” (Ames 2011: 10), u kojoj je najviša vrlina plemenitost (Ђукић 2017). Iako je obavljao religiozne obrede, može se reći da su njegova djela više usmjerena na ispravno postupanje u životu nego što su religijski obojena (Vlahović 1973). „*Analekti* je djelo nekoliko generacija Konfucijevih učenika, nastajalo u razdoblju od dvjesto do trista godina. Najraniji dijelovi napisani su ubrzo nakon smrti Učitelja 479. prije Hrista” (Buljan 2022: 253). Prema tome, većinu dijaloga u *Analektima* pokrenuli su Konfucijevi učenici, što implicira da je Konfucije održavao otvoren um prema svojim učenicima kao i prema samom dijalogu (Han 1996; Shin 2012, prema Woo 2020). *Analekti* se sastoje od niza kraćih poglavlja, svako sa zapisima o Konfucijevim učenjima i razgovorima sa njegovim učenicima. Djelo predstavlja ključni izvor za razumijevanje konfucijanske filozofije, moralnih vrijednosti i društvenih normi. *Analekti*⁴ se smatraju najvažnijom zbirkom Konfucijevih izreka i počinju idejom o zadovoljstvu učenja što je svojevrs-tan topos konfucijanske filozofije (Reichenbach & Kwak 2020). Predstavljaju složenost Konfucijeve ličnosti, otkrivajući dvije strane njegovog mišljenja u vremenu i društvenom kontekstu (Павловић 1964).

Kroz *Analekte* se može pronaći u Konfucijeve principe učenja i nastave. Proces učenja se odvijao dijaloškom metodom. Ta metoda se razlikovala u zavisnosti od toga ko je bio sagovornik, pa pretpostavljamo da su njegove riječi imale značenje uz određeni kontekst i nisu bile zamišljene kao univerzalna simplifikacija. Plemenitost u *Analektima* kao najviša vrlina ima centralno mjesto u konfucijanskim učenjima, jer podstiče ljude da budu velikodušni, blagi i dobronamjerni prema drugima. Međutim,

⁴ U knjizi *Лаоце, Конфуције, Чуангце* navode se pod imenom *Aforizmi*, a *Analekti* su odomaćen termin kod nas i na Zapadu (Павловић 1964).

ren (čovječnost, čovjekoljublje) obuhvata širi spektar moralnih vrlina i odnosi se na dublje razumijevanje i saosjećanje sa drugima. Neki istraživači doveli su u pitanje autentičnost *Analekta* s obzirom na to da su nastali nekoliko vijekova nakon Konfucijeve smrti (Tan 2013). Uzimajući u obzir da je *Analekte* sastavilo više generacija Konfucijevih učenika nekoliko vijekova nakon njegove smrti, opravdano se može dovesti u pitanje autorstvo, porijeklo, prevod. Sličnu konstataciju iznosi i Buljan (2020) pišući o porijeklu predmodernog kineskog filozofskog djela *Chunqiu fanlu* (CQFL), ističući da se određeni dijelovi mogu pripisati Dongu Zhongshuu, dok drugi potiču iz različitih izvora. U tradicionalnoj Kini se vjerovalo da su sadržaji *Analekta* sastavljeni odmah nakon Konfucijeve smrti 479. godine prije nove ere, dok savremeni autori smatraju da je tekst skupljan tokom dva do tri vijeka i da se zbog toga ne može smatrati pouzdanim zapisom Konfucijevih riječi (Eno 2015).

Eno (2015) navodi da postoji grupa ključnih etičkih pojmova čije je značenje tako fleksibilno, suptilno pa i sporno da se čini najboljim jednoznačno ih i ne prevoditi. *Ren* (仁) je sveobuhvatna etička vrlina: dobrotu, čovjekoljublje, dobrotvornost, čovječnost; *junzi* (君子) je idealno etička i sposobna osoba, nosilac moći u svom prvobitnom značenju, uzorna, plemenita osoba; *dao* (道) označava formulu učenja ili vještine koja je ključna za neko područje djelovanja: umjetnost, samokultivisanje, transformacija svijeta; *li* (礼) – ritualne institucije Zhou dinastije kojima je Konfucije bio gospodar: opseg ponašanja podložan širokoj kategoriji označenoj ovim pojmom kreće se od političkog protokola do sudske ceremonije, vjerskog obreda do seoske proslave, svakodnevnog bontona do discipline ličnog ponašanja kad se osoba nalazi sama (Eno 2015). Eno (2015) dakle navodi da su *ren*, *junzi*, *dao* i *li* ključni pojmovi koji odražavaju etičku perspektivu Konfucijeve filozofije. Svi ovi pojmovi su ključni za razumijevanje konfucijanske etike i filozofije i imaju dubok uticaj na kinesku kulturu i društvo. Kako je *ren* sveobuhvatna etička vrlina, Woo (2020) ga smatra „suštinom pedagogije” (Woo 2020: 47)

2.2. Konfucijantvo

Posljednjih godina u Kini raste interesovanje za tradicionalne kineske studije, a o Konfuciju i konfucijanstvu se sve više govori i u široj javnosti (Liang 2023). Konfucijanstvo se štaviše posmatra kao zvanična ideologija (Cenić i Petrović 2012), kao kineski način života posljednjih dvije hiljade godina (De Bary et al. 1960, prema Yao 2000), kao „najstarija i najcjenjenija filozofija Kine” (Goldin 2011: 1) i najslavnija filozofska epoha bilo koje drevne kulture (Goldin 2011), kao bogata

istorijska, politička, filozofska i sociokulturna tradicija (Tan 2017), kao religija prožeta kultom predaka, obožavanjem duha prirode, astrološkim saznanjima i Konfucijevim moralnim načelima (Kačapor 2003), kao religiozno-filozofsko učenje (Вујанић и остали 2011), te kao dominantna religija i zvanična državna ideologija (Васильев 1987). Pokušavajući da dokažu krajnje značenje Konfucijevog puta moderni zagovornici Konfucijevog preporoda ističu da je konfucijanstvo „svjetski pogled, društvena etika, politička ideologija, naučna tradicija i način života u Kini povezan sa tradicijom” (Nylen 2001: 3). Nylen (2001), međutim, ističe da su na ovaj način autori govoreći o konfucijanskoj klasičnosti samo još više zamućivali terminologiju. Lionel M. Jensen u djelu *Manufacturing Confucianism* (1997) navodi da je termin „konfucijanizam” zapadnjački izum. Uvažavajući prethodno navedeno polazimo od pretpostavke da je konfucijanstvo složena tradicija koja uključuje filozofske, etičke, sociokulturne, političke i religijske elemente kineske kulture, istovremeno „ne razdvajajući konfucijansku istoriju od ostatka istorije i civilizacije u Kini ili Istočnoj Aziji” (Nylen 2001: 3). Prethodnim navodima nismo nastojali definisati „konfucijanstvo”. Naprotiv, željeli smo ukazati na složenost ovog konstrukta. I Loewe (2011) na početku svoje knjige ukazuje da ne postoji opšteprihvaćen dogovor o tome šta taj pojam znači. Ali, to ni u kom slučaju ne znači da vjeru u sveukupne moći neba, vjerske obrede, pridavanje značaja hijerarhijama i pravilima ponašanja, poštovanje Konfucijevih ideala, idealizovan pogled na zapadnu Džou dinastiju treba dovoditi u pitanje kao dio integrisanih elemenata „konfucijanizma” iz doma Songa ili čak Tanga (Loewe 2011). Ono što je u današnjem kontekstu sporno jeste da su te ideje bile sistematičan ili ortodoksni okvir za život u doba Zapadnog Hana (Loewe 2011). Pisati o konfucijanstvu a ne spomenuti Donga Zhongshua – „velikog konfucijanca” i značajnog utemeljitelja Han „konfucijanizma” kao državne ideologije u vrijeme dinastije cara Wua (156–87 p.n.e.), gotovo je i nemoguće. U knjizi *Dong Zhongshu, a 'Confucian' Heritage and the CHUNQIU FANLU* vodi se rasprava o životu, spisima i dostignućima Donga Zhongshua, kao i autentičnosti djela *Chunqiu fanlu*. Međutim, „te sumnje nisu sprečavale neke ugledne naučnike da citiraju to djelo kao dokaz snažnog konfucijanizma koji je preovladavao u doba Hana, a čiji je Dong Zhongshu bio glavni protagonista” (Loewe 2011: 1).

Cilj našeg proučavanja je pedagoška analiza i interpretacija *Analekta*. Najprije će se pristupiti analizi glavnih koncepata koji su prepoznati kao nosioci pedagoških ideja, a potom će se ukazati na pedagoške implikacije *Analekta*. U radu se koristi metoda teorijske analize (i sinteze) i istorijska metoda. Korištena je tehnika analize sadržaja i instrument Protokol za evidenciju pedagoških ideja sabranih u *Analektima*.

Jedinica analize su Konfucijevi razgovori sa učenicima (pojedinačni analekti) kao sekundarni izvori na engleskom jeziku u onlajn verziji⁵.

2.3. Konfucijeve pedagoške ideje u *Analektima*

Da je Konfucije smatrao sklonost ka učenju rijetkom pojavom, potvrđuje u sljedećoj izjavi: Učitelj je rekao: „U gradu od deset domaćinstava, sigurno će biti jedan koji je odan i pouzdan kao ja. Ali neće biti nikoga ko toliko voli učenje!” (*Analekti* 5. 28)⁶ Dakle, ljudi sa vrlinom odanosti i pouzdanosti nisu rijetki i to predstavlja osnovnu moralnu vrlinu Proljeća i Jeseni⁷, ali je sklonost ka učenju vrlina viša i rjeđa od odanosti i pouzdanosti.

U prvoj knjizi *Analekta* Konfucije razgovara sa svojim učenicima i obraća im se riječima: „Učitelj je rekao: Učiti i određeno vrijeme vježbati ono što je neko učio, zar to nije zadovoljstvo? Kad prijatelji dolaze iz dalekih krajeva, nije li to radost? Ako osoba nešto ne zna, a ne ljuti se – zar to nije plemenita osoba?“ (*Analekti* 1. 1)⁸ Konfucije, dakle, poručuje učenicima da je zadovoljstvo učiti. Osim toga zadovoljstva naglašava se i vježbanje, što ukazuje na učenje s ciljem veće trajnosti znanja. Konfucije apostrofira potrebu učenja radi sebe samoga s ciljem samoostvarenja, što predstavlja viši nivo učenja. Zadovoljstvo za Konfucija nije samo u učenju, već i u odnosu sa prijateljima. Prijateljstvu se treba radovati, jer građenjem prijateljstva učvršćuju se međuljudski odnosi, društvena povezanost i razmjena ideja. McEwan (2016) navodi da je u današnjim pedagoškim i didaktičkim teorijama gotovo izostavljeno stanovište da je učenje društvena, a ne isključivo individualna stvar. Da sreća pozitivno korelira sa ostvarivanjem bliskih prijateljskih odnosa pokazala je i najveća longitudinalna harvardska studija o sreći (Waldinger, Schulz 2023). Posljednjim dijelom Konfucije naglašava da zbog neprepoznavanja talenata i svega onoga

⁵ Analekti su objavljeni pod nazivom *The analects of Confucius, An Online Teaching Translation* sa naznakom da su namijenjeni neprofitnim obrazovnim ustanovama i za ličnu upotrebu. Autor je prof. dr Robert Eno sa Univerziteta Indiana Bloomington, čija je sfera interesovanja rana kineska istorija, paleografija Kine prije Qin-a i kineska filozofija, a sadržaj je dostupan na linku: <https://scholarworks.iu.edu/dspace/handle/2022/23420>. Tekst su preveli autori rada.

⁶ The Master said, In a town of ten households, there will surely be one who is as loyal and trustworthy as I. But there will be none who loves learning as much!

⁷ Proljeće i Jesen (Chunqiu) označava period u kineskoj istoriografiji koji se odnosi na razdoblje od 722. do 481. p.n.e. tokom dinastije Zhou u Kini. To je naziv za godišnji zapis ili ljetopis koji se tradicionalno pripisuje Konfucijevim učenicima i koji bilježi događaje iz tog vremena.

⁸ The Master said: To study and at due times practice what one has studied, is this not a pleasure? When friends come from distant places, is this not joy? To remain unsoured when his talents are unrecognized, is this not a junzi?

što je čovjek savladao, ne treba gubiti nadu, već biti strpljiv i očuvati vjeru u sebe. Osoba ne može biti plemenita ukoliko ne izgradi korijene vrlina. Konfucije navodi da moralnost i vrlina nisu ono što se vidi spolja, već ono što se pokazuje u postupanju sa drugim osobama. Prema tome, moralno ponašanje i djelovanje je najviša faza moralnog razvoja ličnosti (Mikanović 2016), koje se manifestuje upravo kroz odnos sa drugim ljudima. Treba biti iskren u svojim riječima i postupcima, jer je to ono što unapređuje međuljudske odnose. U tom kontekstu Konfucije prikazuje *rena* (仁), osobu koja posjeduje osobine čovječnosti, dobrote, čovjekoljublja i dobrotvornosti. Bez obzira na to da li je riječ o *junziju* i *renu*, osoba treba da preispituje svoje vrline s namjerom unapređenja karaktera. Osoba koja je svjesna svojih ograničenja, što u suštini i jeste odlika introspekcije, skromna je i pokazuje otvorenost ka učenju i svjesnost granica vlastitog znanja (Zhao 2013): „Master Zeng⁹ je rekao: "Svakog dana preispitujem sebe u tri tačke. Kada planiram za druge, da li sam bio lojalan? U društvu sa prijateljima, da li sam bio vjeran? I da li sam primijenio ono što mi je prenijeto?"“ (Analekti, 1. 4)¹⁰

U *Analektima* (1.4) jedan od Konfucijevih učenika ističe potrebu stalnog preispitivanja kako bi procijenio svoje ponašanje, u čemu prepoznajemo korijene onoga što danas nazivamo introspekcijom (samoposmatranjem) i (samo)refleksivnom praksom: „Učitelj je rekao: "Ako plemeniti čovjek nije ozbiljan, neće biti uvažavan; ako ne uči, neće biti stabilan. Glavni principi su odanost i povjerenje. Nema prijateljstva sa onima koji nisu na istom nivou. Ako napraviš grešku, ne plaši se da je ispraviš".“ (Analekti 1. 8)¹¹ U ponašanju plemenite osobe ističu se, dakle, vrline poput važnosti i ozbiljnosti. Od plemenitih osoba se očekuje da budu ozbiljne u svojim postupcima i preuzimaju odgovornost za svoje riječi i djela. Samo takav pristup može privući poštovanje drugih. Osoba ne treba govoriti o temama koje ne razumije. Učenje se smatra ključem za sticanje i održavanje svih vrlina koje Konfucije zagvara (Zhao 2013). Plemenite osobe treba da budu odane svojim vrijednostima, porodici i društvu i da budu pouzdani u održavanju svojih obećanja i riječi. Bliskost s ljudima koji imaju iste moralne osnove olakšava očuvanje ovih vrijednosti u svakodnevnom životu. Plemenite osobe treba da budu spremne priznati svoje greške i truditi se da ih isprave. Otvorenost za samoispitivanje i samopoboljšanje ključna je

⁹ Jedan od Konfucijevih učenika Zeng Shen (Master Zeng), c. 505–436 (Eno 2015)

¹⁰ Master Zeng said: Each day I examine myself upon three points. In planning for others, have I been loyal? In company with friends, have I been trustworthy? And have I practiced what has been passed on to me?

¹¹ The Master said: If a *junzi* is not serious he will not be held in awe. If you study you will not be crude. Take loyalty and trustworthiness as the pivot and have no friends who are not like yourself in this. If you err, do not be afraid to correct yourself.

karakteristika konfucijanskog puta. U suštini, primjena konfucijanske moralnosti u kontekstu učenja i samoobrazovanja podrazumijeva dosljednost u poštovanju vlastitih vrijednosti, odgovornost u ispunjavanju obaveza, otvorenost za samorefleksiju i poboljšanje, te saradnju s drugima koji dijele slične etičke principe. Ovi aspekti mogu doprinijeti ne samo individualnom razvoju, već i izgradnji pozitivnog i etički orijentisanog obrazovnog okruženja.

„Master Zeng¹² reče: "Plemenita osoba ne traži da bude sita, niti traži udobnost u domu. Brza je u djelima, ali oprezna u riječima. Kada se približi Putu, ispravlja se. To se može nazvati istinskom ljubavlju prema učenju."” (*Analekti* 1. 14)¹³ Master Zeng, kako vidimo, ne teži materijalnom bogatstvu i udobnostima. Umjesto toga, naglašava važnost neprestane potrage za znanjem. Takođe, ističe da plemenita osoba ne traži udobnost u svom domu. Pretpostavljamo da se ne prepušta raskoši i luksuzu, već je fokusirana na razvijanje moralnih vrлина i odnosa s drugima. Plemenita osoba treba da bude vješta u svom ponašanju i oprezna u svojoj komunikaciji. Ovaj aspekt se odnosi na važnost etičkog ponašanja i pravilnog govora. Međutim, akcija je važnija od riječi, a poštovanje prema drugima je važnije od verbalnog ubjeđivanja (Lipson & Binkley 2004). Treba biti u blizini osoba koje slijede moralni put (*dao*) i kroz takav odnos se kultivisati. Na kraju, savetuje plemenitoj osobi da se boji ispravljanja sopstvenih grešaka. To podrazumijeva sposobnost samoproučavanja i korigovanja vlastitih nedostataka.

„Učitelj je rekao: "Nemoj biti zabrinut što niko ne prepoznaje tvoje vrline. Brini se da ti možda ne prepoznaješ vrline drugih."” (*Analekti* 1. 16)¹⁴ Ovaj kratki izraz sažima nekoliko važnih moralnih poruka:

Skromnost – Učitelj podsjeća svoje sljedbenike da ne trebaju brinuti za lično priznanje ili pohvale. Umjesto toga, ističe da je važno da ostanemo skromni i ne tražimo pretjerano pažnju i priznanje drugih. Skromnost je ključna vrлина u konfucijanskoj filozofiji, pa takvu skromnost neki autori nazivaju „epistemološkom skromnošću” (Reichenbach & Kwak 2020: 5).

Empatija i prepoznavanje vrijednosti drugih – Učitelj ističe da trebamo biti zabrinuti ako ne prepoznamo vrline drugih. Trebamo biti sposobni da prepoznamo

¹² Master Zeng je Zeng Shen (), jedan od učenika koji je najvjerovatnije imao najveći uticaj na oblikovanje konfucijanske škole. (Eno 2015)

¹³ The Master said: *A junzi* is not concerned that food fill his belly; he does not seek comfort in his residence. If a person is apt in conduct and cautious in speech, stays near those who keep to the *dao* and corrects himself thereby, he may be said to love learning.

¹⁴ The Master said: Do not be concerned that no one recognizes your merits. Be concerned that you may not recognize others’.

kvalitete, vrijednosti i doprinose drugih ljudi. Ova empatija je važna za izgradnju međuljudskih odnosa i zajednice.

Naglašavanje moralnih vrijednosti – Ova poruka podsjeća na važnost vrednovanja moralnih i etičkih kvaliteta kod drugih. Konfucijeva filozofija se temelji na razvoju morala i vrlina, a prepoznavanje tih vrlina kod drugih je korak u izgradnji moralnog društva, tj. kada svaka osoba izgradi karakter prema vrlinama koje filozof zastupa, „tek tada društvo može biti vrlinsko” (Doupe 2012: 2).

„Učitelj je rekao: ”Sa petnaest godina posvetio sam se učenju, sa trideset godina postao sam samostalan, sa četrdeset godina nisam više bio zbunjen, sa pedeset godina shvatio sam Božju volju, sa šezdeset godina moje uši su bile usklađene sa pravilima, a sa sedamdeset godina mogao sam da činim sve što želim slijedeći svoje srce, a da ne prekršim pravila.”” (*Analekti* 2. 4)¹⁵ Konfucije je svoj životni put objasnio kroz različite životne faze. Sa petnaest godina se posvetio učenju. To ilustruje njegovu rano izraženu želju za sticanjem znanja o *dau*, odnosno uzdizanjem sopstvenog duha. Posvetio je pažnju učenju autoritativnih tekstova, prije svega *Knjige pjesama*, *Mijene* i dr. Takođe, učio je šest vještina, kao i učenje i izvođenje obreda (*li*). Sa trideset godina, razvio je čvrste moralne i etičke principe. To znači da je tada u cijelosti postupao u skladu sa *li* – osnovnim vrijednostima i stavovima prema životu. Sa četrdeset godina njegovo zrelo razmišljanje i sigurnost u vezi s tim ko je i šta želi postići učinilo ga je svjesnim svoga puta i cilja. Tada je jasno izražavao svoj stav uz odsutnost bilo kakve sumnje. Sa pedeset godina Konfucije je stekao duboko razumijevanje *Tian*-a, što se obično prevodi kao *nebo* ili *božanstvo*. Sa šezdeset godina mogao je da čuje *Tian*-ovu zapovijest i da je slijedi sa poslušnošću. To je značilo „prihvatanje, spoznaju i ostvarenje ‘naloga Neba’ (*tian ming*)” (Buljan 2022). Sa sedamdeset godina je iskusio slobodu da slijedi svoje želje i strasti, ali bez prekoračenja granica onoga što je ispravno. Sve navedeno ukazuje na mudrost i samodisciplinu, na duhovno sazrijevanje i duboko razumijevanje univerzalnog reda koje prolazi kroz sedam perioda cjeloživotnog učenja:

- prvi period: nenamjerno učenje, spontano (do 15. godine);
- drugi period: opredijeljenost za učenje (od 15. do 30. godine);
- treći period: kao rezultat petnaestogodišnjeg učenja čovjek razvija svoje moralne i etičke principe i stav prema životu (od 30. do 40. godine);

¹⁵ The Master said: When I was fifteen I set my heart on learning. At thirty I took my stand. At forty I was without confusion. At fifty I knew the command of Tian. At sixty I heard it with a compliant ear. At seventy I follow the desires of my heart and do not overstep the bounds.

- četvrti period: čovjek je izgrađena ličnost sa jasnim ciljem i to slobodno pokazuje (od 40. do 50. godine);
- peti period: razumijevanje *Tian*-a, odnosno višeg božanstva koje utiče na ljudski život (od 50. do 60. godine);
- šesti period: duhovna povezanost sa višim silama (od 60. do 70. godine);
- sedmi period: potpuna kontrola sopstvenih stremljenja, te sazrijevanje u duhovnom smislu i još viši nivo razumijevanja božanstva (od 70. godine).

U narednom analektu Konfucije govori o kvalitetima koje treba da ima osoba koju vrednujemo kao učitelja ili mudraca: „Učitelj je rekao: „Osoba koja može unijeti novu toplinu u staro, istovremeno razumijevajući novo, vrijedna je da je prihvatite kao učitelja.”” (*Analekti* 2. 11)¹⁶ Ovaj odlomak ističe da učitelj mora biti u stanju dati novo razumijevanje starim konceptima, istovremeno stičući i prenoseći nova saznanja. Učitelj treba da bude sposoban uskladiti kulturno nasljeđe i vrijednosti društva u kome živi. S tim u vezi Egan (1997) ističe paralelizam između kulturnog razvoja pojedinca i kulturnog razvoja čovječanstva. Onaj ko može uspješno kombinovati različite vremenske i strukturalne okvire, smatra se učiteljem vrijednog pažnje. Prema Konfuciju, učitelj treba da bude otvoren za nova saznanja prožimajući ih kroz nasljeđena iskustva i tradiciju, pa pretpostavljamo da upravo zbog toga Konfucija nazivaju „konzervativnim inovatorom” (Tan 2021: Preface). Tako bi i vaspitanje podrazumijevalo rekapitulaciju i integraciju različitih vrsta razumijevanja koja su nastala tokom istorije određenog naroda (Egan 1997).

„Učitelj je rekao: „Plemenita osoba nije posuda.”” (*Analekti* 2. 12)¹⁷ Konfucije ovdje govori o prirodi *junzija* (osobe plemenitog karaktera) i ističe da *junzi* nije kao običan spremnik koji samo prihvata informacije ili ideje bez kritičkog razmišljanja. On nije osoba za jednu namjenu. Umjesto toga, plemenita osoba je ona koja ima sposobnost prosuđivanja i razumijevanja. Naglašava se važnost kritičkog razmišljanja i sposobnost aktivnog učenja i razumijevanja strukture onoga što se uči. Kim (2003) upravo apostrofira da proces konfucijanskog učenja nije pasivan, već sadrži principe kritičkog promišljanja istovremeno podržavajući refleksiju. I u ovom primjeru se uočava aktuelnost Konfucijevih pedagoških ideja. Noam Chomsky (2014) je upućujući kritiku savremenom obrazovanju koristio je istu metaforu ističući kako je današnje obrazovanje slično posudi za držanje vode. Stoga plemenita osoba ne smije

¹⁶ The Master said: A person who can bring new warmth to the old while understanding the new is worthy to take as a teacher.

¹⁷ The Master said: The *junzi* is not a vessel.

da se zadovoljava površnim razumijevanjem; ona traga za dubljim značenjem i primjenjuje to znanje u svakodnevnom životu. Ovaj koncept ima i sveobuhvatnije značenje u Konfucijevom učenju, u smislu razvoja karaktera i moralnih vrijednosti, a ne samo akumulacije znanja.

Šta je znanje? Konfucije pitanje upućuje *Yóu*¹⁸, govoreći mu da će ga poučiti tome šta je znanje, a šta neznanje: „Učitelj reče: „Da li da vam podučim o znanju, *Yóu*? Znati kada nešto znate, i znati kada ne znate, to je znanje.”” (*Analekti* 2. 17)¹⁹ Poznavanje granica vlastitog znanja i neprestana težnja za učenjem su ključne osobine mudre osobe. Ova ideja nije bila prisutna samo kod Kineza u doba Konfucija. Srećemo je kod starogrčkih filozofa, u prvom redu Sokrata. Sokrat je na izjavu sofista da čovjek sigurno ništa ne zna podrugljivo odgovarao da ipak nešto sigurno zna – to da ništa ne zna (Ценић и Петровић 2005).

„Učitelj je rekao: „U streljaštvu, probijanje mete nije cilj.”” (*Analekti* 3. 16) Ovaj nas citat upućuje da se ljudi razlikuju po sposobnostima, te da probijanje mete kao krajnjeg cilja nije svojstveno svim ljudima, odnosno da pogodak u metu, istovremeno ne probijajući je, znači veliko približavanje postavljenom cilju. Učitelj Ming-Tao je rekao kako u učenju ne treba postavljati cilj, već da ćemo uspjeti idući korak po korak bez prestanka (Reichenbach & Kwak 2020). Jedan od ciljeva današnjeg vaspitanja i obrazovanja upravo jeste podsticanje cjelovitog i harmoničnog razvoja učenika u skladu sa njegovim mogućnostima, što bi značilo da cilj ne može biti određen spolja, nametnut, on nastaje iz nas samih, iz naših mogućnosti i potreba. Mjerenje uspjeha u streljaštvu ili bilo kojoj drugoj vještini ne bi trebalo da se bazira isključivo na postizanju savršenih rezultata (u ovom slučaju probijanju mete), već na razumijevanju i sistematičnom razvoju vlastitih sposobnosti.

„Učitelj je rekao: „Tamo gdje nema uznemirenih pokušaja razmišljanja, ne ostavljam trag; tamo gdje nema zapinjanja u pokušajima izražavanja, dajem podsticaj. Ako podignem jedan ugao i ne dobijem odgovor na preostala tri, neću nastaviti s poučavanjem.”” (*Analekti* 7. 8)²⁰ Kad osoba aktivno razmišlja i pokušava izraziti svoje mišljenje, učitelj će im pružiti podršku na tom putu. Međutim, kad osoba ne pokazuje inicijativu ili entuzijazam za saznanjem, učitelj neće davati uputstva za učenje. U suštini, učitelj cijeni otvorenost i napor pojedinca u procesu razmišljanja i učenja, jer

¹⁸ Javno umjetničko ime za učenika Ran Qiu (Ran Yōu, Yóu) (Eno 2015).

¹⁹ The Master said: Shall I teach you about knowledge, *Yóu*? To know when you know something, and to know when you don't know, that's knowledge.

²⁰ The Master said, Where there is no agitated attempt at thinking, I do not provide a clue; where there is no stammered attempt at expression, I do provide a prompt. If I raise one corner and do not receive the other three in response, I teach no further.

je to način približavanja cilju. To na koncu znači da nije svako imao pravo da ga učitelj podučava. Osnovni preduslov je bila izražena želja sa saznanjem i ljubav prema učenju.

Osobe koje teže ka vrlinama koje posjeduje *junzi* treba da posjeduju sposobnost razmišljanja, kritičkog prosuđivanja, razumijevanja, aktivnog učenja i samopouzdanje, tj. uvijek su usmjereni na razvoj ličnih sposobnosti (Nuyen 2003 prema Tan 2021).

„Učitelj je rekao: “Yóu, jesi li čuo za šest imperativa i šest povezanih mana uskog pogleda?” Zilu je odgovorio: “Ne, nisam.” “Sjedi, naučiću te. Ako voliš *ren*, ali ne voliš učenje, mana je neznanje. Ako voliš znanje, ali ne voliš učenje, mana je neukrotivost. Ako voliš vjernost, ali ne voliš učenje, mana je nanositi štetu drugima. Ako voliš iskrenost, ali ne voliš učenje, mana je uvredljivost. Ako voliš hrabrost, ali ne voliš učenje, mana je izazivanje haosa. Ako voliš nepotkupljivost, ali ne voliš učenje, mana je bezobzirnost.”” (*Analekti* 17. 8)²¹ Razgovarajući sa svojim učenikom Ziluom Konfucije je ukazao na osnove moralnog razvoja. Ljubav prema ljudskoj dobroti je poželjna, ali ukoliko tu osobinu ne prati učenje i samokultivisanje, naše razumijevanje ljudske dobrote će ostati površno. Citat iz *Analekta* nas podsjeća na to da su vrline i moralna načela važni, ali da se moraju razvijati i usavršavati kroz kontinuirano učenje (Tan 2015) i samokultivisanje (Li 2016). Bez tog aspekta ćemo nesvjesno ispoljavati mane i naša vrлина će ostati nedovoljno razvijena.

„Zixia²² je rekao: “Čovjek koji svakodnevno procjenjuje šta još nije razumio i kojem mjesec za mjesecom ne izlazi iz glave ono što je naučio, može se reći da voli učenje.”” (*Analekti* 19. 5)²³ Ovaj citat takođe podsjeća na važnost kontinuiranog učenja i samopoboljšanja. To ne znači samo sticanje novih informacija, već i refleksiju, samoanalizu i primjenu stečenog znanja kako bismo postali bolji ljudi i doprinijeli zajednici. Iz citata proističu tri zaključka:

1. Svakodnevna evaluacija – Osoba treba redovno preispitivati sopstveno znanje, iskustvo i namjere i u skladu s tim usmjeravati svoje angažovanje za učenjem.

²¹ The Master said, “Yóu, have you heard the six imperatives and the six related flaws of narrow vision?” Zilu replied, “No, I havenot.” “Sit, and I’ll teach them to you. If, you love *ren*, but you do not love learning, the flaw is ignorance. If you love knowledge but you do not love learning, the flaw is unruliness. If you love faithfulness but you do not love learning, the flaw is harming others. If you love straightforwardness but you do not love learning, the flaw is offensiveness. If you love valor but you do not love learning, the flaw is causing chaos. If you love incorruptibility but you do not love learning, the flaw is recklessness.

²² Zixia () je bio mladi učenik koji je pokazivao sklonost ka nauci. Povezan je sa poezijom u *Analektima* i smatra se da je Konfucije njemu prenio svoja tumačenja pomenutog kanonskog djela. (Eno 2015)

²³ Zixia said, A man who daily assesses what he has yet to understand and who, month by month, does not forget what he has mastered may be said to love learning.

2. Sjećanje na naučeno – *Zixia* ističe da ono što je naučeno ne može se brzo zaboraviti. Kada ono što učenik nauči i primjenjuje u dužem periodu, može se reći da je ovladao znanjima, vještinama i kompetencijama.
3. Ljubav prema učenju – *Zixia* ističe da osoba koja voli učenje primjenjuje naučeno. Učenje je u funkciji mijenjanja sopstvenih obrazaca ponašanja, tako da onaj ko mijenja sebe istovremeno gaji ljubav prema učenju. Vijekovima kasnije, u periodu humanizma i renesanse, Mišel de Montenj (1953) takođe ističe da je pravo učenje ono iz koga onaj koji uči proizvodi svoje sopstveno djelo, a ne ono koje pliva po površini mozga.

3. ZAKLJUČAK I PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE

Konfucijevi *Analekti* nude dubok uvid u njegovu filozofiju koja postavlja temelje moralnog i duhovnog razvoja pojedinca, naglašavajući radost učenja, važnost odnosa s drugima, poštovanje prema roditeljima i starijima, te izgradnju vrлина kao osnovu moralnosti. Centralni koncept *ren*, ili humanost i dobronamjernost, ističe važnost međuljudskih odnosa i iskrenosti. Konfucije promovirano učenje, introspekciju, samopoboljšanje, samotransformaciju, samoobrazovanje. Ideja da *junzi* nije pasivan učenik, već aktivna osoba koja razmišlja, prosuđuje i kontinuirano uči, odražava se u Konfucijevim savjetima o postizanju znanja i samopouzdanja. Cilj obrazovanja sa osobinama *ren* i *junzi* je usklađenost riječi i djela. Kroz različite periode svog života Konfucije naglašava važnost samoproučavanja, odgovornosti, hrabrosti i trajne potrage za znanjem. Učiteljski savjeti, poput onog o sposobnosti povezivanja prošlosti i sadašnjosti, kao i potreba za kritičkim razmišljanjem, ukazuju na to da Konfucije ne zagovara samo „prenos“ informacija, već i razvoj karaktera i sposobnosti razmišljanja. Kroz konkretna uputstva Konfucije postavlja temelje za etičko ponašanje i razvoj morala. Njegova filozofija usmjerava na to da ljubav prema učenju treba biti prožeta skromnošću, otvorenošću i empatijom. Jedna od značajnijih epistemskih vrлина je i skromnost u procjeni sopstvenog znanja (Reichenbach and Kwak 2020).

Konfucijeva filozofija, izražena u *Analektima*, ima značajne pedagoške implikacije koje se mogu primijeniti u savremenom vaspitanju i obrazovanju:

1. Koncept kontinuiranog učenja ukazuje na važnost stvaranja obrazovnog okruženja koje podržava trajno kultivisanje i lični razvoj. Obrazovni sistem treba težiti razvoju esencijalnih vrлина za formiranje karaktera, sa akcentom na etičke vrijednosti i vještine potrebne za suočavanje sa izazovima u životu.

Dakle, lični razvoj, u šta spada i moralno vaspitanje, treba da se ostvaruje zbog samog vaspitanika sa potpunom ravnodušnošću prema uspjehu ili neuspjehu (Lau 1979). Drugačije rečeno, da bi osoba razvila moralni karakter ne treba da razmišlja o uspjehu ili neuspjehu, već je postizanje vrline samo sebi cilj. Ova ideja može biti aplikativna na različite aspekte obrazovanja – usvajanje znanja, razvijanje vještina, navika i sposobnosti učenika.

2. Karakteristika *ren* (仁) podrazumijeva različite odnose među ljudima i altruizam. Odnosi u porodici i među prijateljima ukazuju na važnost formiranja socijalnih kompetencija u obrazovanju, osjećaja pripadnosti, odgovornosti, ljubavi i drugih ljudskih kvaliteta. Strategije u obrazovanju trebalo bi da kao cilj imaju podsticanje empatije, altruizma, razumijevanja i razvoja poželjnih odnosa među učenicima.
3. Ideje o samoproučavanju i introspekciji ukazuju na važnost razvoja svijesti o vlastitim vrijednostima, slabostima i potrebama. Preispitujući sopstveno biće učenici unapređuju sopstvenu ličnost i jačaju svoju individualnost (Reichenbach and Kwak 2020). Pedagozi i svi drugi koji se bave pedagoškim radom trebali bi da podstiču učenike na refleksiju, samokultivaciju, samotransformaciju i autokorekciju.
4. Konfucijeva poruka da plemenita osoba nije pasivni „primalac informacija”, već aktivna osoba koja razmišlja, prosuđuje i kontinuirano uči, ima jasnu viziju. Učenike treba podsticati na aktivno učenje, postavljanje pitanja, razvijanje kritičkog razmišljanja i samostalnosti u rješavanju problema i generalno u odnosu prema životu. Kritika i kritička refleksija zauzimaju značajno mjesto i kod Sokrata i kod Konfucija, a samokritika je važan aspekt u *Analektima* (Reichenbach and Kwak 2020). Za razvoj osobe važnu ulogu imaju tradicija i odnosi sa drugima, ali Konfucije ne isključuje potrebu kontrole i kritičke analize takvih uticaja i zadržavanja samo onoga što je prikladno za određenu situaciju (trenutni kontekst) (Wong 2014).
5. Konfucije promoviše skromnost, otvorenost i spremnost na učenje od drugih. Njegovo učenje nije klasno determinisano, on poučava bez obzira na socijalni status i porijeklo (Reichenbach and Kwak 2020). Ova pedagoška implikacija sugerise važnost stvaranja inkluzivnog okruženja gdje se uvažavaju različita mišljenja, gdje učenje nije privilegija isključivo imućnih, i u kome učitelj može učiti od učenika i učenici od učenika. Ove koncepte danas nazivamo intergeneracijskim i intrageneracijskim učenjima.

U krajnjem zaključku, Konfucijeva filozofija obrazovanja je sveobuhvatna, nudi smjernice za lični i društveni razvoj. Njegovi *Analekti* ostaju izvor inspiracije, podstičući nas na razmišljanje o moralnim vrijednostima, međuljudskim odnosima, neprestanom samokultivisanju i holističkom pristupu razvoja učenika.

Pišući ovaj rad otvorilo se nekoliko ideja za buduća istraživanja, poput: odnosa između roditelja i djece, refleksija Konfucijevih ideja na aktuelnu pedagošku teoriju i praksu Kineza, kritike Konfucijevih pedagoških ideja, uloge pitanja u Konfucijevom pedagoškom radu, uloge primjera u Konfucijevoj viziji obrazovanja, potom u kojoj mjeri su koncepti *junzi*, *ren*, *dao*, *li* zastupljeni u današnjim ciljevima vaspitanja i obrazovanja, itd.

Istraživanja ovog tipa mogu pratiti određeni izazovi i poteškoće koje je podjednako važno predočiti. Osnovni izazov je bilo, u nedostatku primarnih izvora, nastojanje da se pronađu što vjerodostojniji sekundarni izvori. Jezička barijera i kulturološke razlike takođe mogu biti otežavajuća okolnost u ovakvim istraživanjima. Razlike između kultura mogu ometati pravilno razumijevanje i savremenih obrazovnih tendencija, a naročito ako nastojimo razumijeti ideje istorijskih ličnosti od prije dvije i po hiljade godina. Filozofski koncepti na koje je fokusirano ovo istraživanje izazovno su polje za istraživače pedagoške orijentacije. Nedostatak literature koji ovu problematiku posmatraju sa pedagoškog aspekta je značajan, ali je istovremeno i izazov za istraživače. I u onim referencama koje su bile dostupne na srpskom jeziku istraživači su nailazili na mnoštvo različitih oblika riječi sinonimnog značenja što možemo okarakterisati kao posljedicu različitih prevoda.

IZVOR

1. Eno, Robert (2015), *The Analects of Confucius an Online Teaching Translation*, Unknown Publisher <https://hdl.handle.net/2022/23420>

LITERATURA

1. Ames, Roger T. (2011), *Confucian Role Ethics: A Vocabulary*, Chinese University Press and University of Hawai'i Press, Hong Kong and Honolulu
2. Buljan, Ivana (2017), "Od jezika do mišljenja: irealne pogodbe i protučinjenično mišljenje u ranoj Kini", *Filozofska istraživanja*, 37(4), 743–761.
3. Buljan, Ivana (2020), "The Chunqiu Fanlu : Research on the Text and its First Complete Western (English) Translation", *Asian and African Studies*, 29(1), 1–25.

4. Buljan, Ivana (2021), *On Maintaining Power: The Theory of Rulership in Chapters 18-22 of the Luxuriant Dew of the Spring and Autumn Annals*, FF-press, Zagreb
5. Buljan, Ivana (2022), "Nebo ga je usmjerilo na taj Put: Kozmološka dimenzija Konfucijeve filozofije", u: Ranko Matasović (ur.), *Medhótá šrávah II Misao i slovo, Zbornik u čast Mislava Ježića povodom sedamdesetoga rođendana*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
6. Ценић, Стојан, Јелена Петровић (2005), *Васпитање кроз историјске епохе*, Учитељски факултет, Врање
7. Cenić, Stojan, Jelena Petrović (2012), *Vaspitanje kroz istorijske epohe*, Učiteljski fakultet, Vranje
8. Chomsky, Noam (2014), *How America's great university system is being destroyed* (R. J. Sowards, Trans.), Adjunct Faculty Association of the United Steelworkers, Alternet
9. Chung, Edward Y. J. (1995), *The Korean Neo-Confuciansim of YiToegye and Yi Yulgok: A Reppraisal of the "Four-Seven Thesis" and Its practical Implications for Self-Cultivation*, State University of New York, New York
10. Де Монтењ, Мишел (1953), *Огледи о васпитању*, Педагошко друштво Србије, Београд
11. Doupe, Aaron (2012), "Virtue and the Individual: Confucius' Conception of International Society", *Glendon Journal of International Studies*, 3, 2-8.
12. Ђукић, Остоја Д. (2017), *Филозофска мисао Кине од синова неба до змајева нашег доба*, Народна библиотека „Иво Андрић“, Челинац - Центар за друштвена кретања, Бања Лука
13. Egan, Kieran (1997), *The Educated Mind: How the Cognitive Tools Shape Our Understanding*, University of Chicago Press, Chicago IL
14. Fung, You-lan (1948), *A Short History of Chinese Philosophy*, Free Press, New York
15. Feng, Ju-lan (1971), *Istorija kineske filozofije*, Nolit, Beograd
16. Goldin, Paul R. (2011), *Confucianism*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles
17. Huang, Zhao (2014), "
"[O Konfucijevom teoretskom stvaralaštvu i praktičnoj vrijednosti u oblikovanju ličnosti „džentlmena”], () [Journal of Wuhan University of Science & Technology (Social Science Edition)],16(5), 524–527.

18. Jensen, Lionel M. (1997), *Manufacturing Confucianism: Chinese Traditions and Universal Civilization*, Duke University Press, Durham
19. Kačapor, Sait (2003), *Sadržaji iz opšte istorije pedagogije*, Grafos internacional, Pančevo
20. Kim, Kyung Hi (2003), "Critical Thinking, Learning and Confucius: A Positive Assessment", *Journal of Philosophy of Education*, 37(1), 71–87.
21. Kim, Kyung Hi (2004), "An attempt to elucidate notions of lifelong learning: analects-based analysis of confucius' ideas about learning", *Asia Pacific Education Review*, 5(2), 117–126.
22. Lau, Din Cheuk (1979), "Introduction", In: *Confucius, the analects* (Lun yü), Translated with an introduction by D. C. Lau, London, Penguin, 9–55.
23. Liang, Tao (2023), "Can we know the true confucius by denying his sainthood?", *Journal of Beijing University of Aeronautics and Astronautics (Social Sciences Edition)*, 36(3), 143–150.
24. Li, Jin (2016), "Humility in learning: A Confucian perspective", *Journal of Moral Education*, 45(2), 147–165.
25. Lipson, Carol S., Roberta A. Binkley (2004), *Rhetoric before and beyond the Greeks*, State University of New York Press, New York
26. Loewe, Michael (2005), *Faith, Myth and Reason in Han China*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge
27. Loewe, Michael (2011), *Dong Zhongshu, a "Confucian" Heritage and the Chunqiu Fanlu*, Leiden, Brill
28. McEwan, Hunter(2016), "Conduct, method, and care of the soul. A comparison of pedagogies in Confucian and Western thought", In: D. Xu & H. McEwan (Eds.), *Chinese philosophy on teaching and learning*, State University of New York Press, Albany, 61–75.
29. Mikanović, Brane (2016), *Naučni razvoj pedagogije i područja vaspitanja*, Grafomark, Laktaši
30. Ni, Peimin (2014), "The Philosophy of Confucius", In: V. Shen (Ed.), *Dao Companion to Classical Confucian Philosophy*, Dao Companionsto Chinese Philosophy 3, 53-80.
31. Nylan, Michael (2001), *The Five "Confucian" Classics*, Yale University Press/New Haven & London
32. Павловић, Златко (2016), *Облици васпитања и онтогенеза*, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Пале

33. Павловић, Миодраг (ур.) (1964), *Изабрани списи. Лаоце, Конфуције, Чуангце*, Издавачко предузеће „Просвета”, Београд
34. Reichenbach, Roland, Duck-Joo Kwak (2020), "The Confucian Ethos of Learning: An Introduction", *Confucian Perspectives on Learning and Self-Transformation*, 14, 1–25.
35. Tan, Charlene (2013), "For group, (f)or self: Communitarianism, Confucianism and values education in Singapore", *Curriculum Journal*, 24(4), 478–493.
36. Tan, Charlene (2015), "Teacher-directed and learner-engaged: exploring a Confucian conception of education, Ethics and Education", 10(3), 302–312.
37. Tan, Charlene (2017), "Confucianism and education", In: Noblit, G. (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Education*, Oxford University Press, 1–18.
38. Tan, Charlene (2021), *Confucian Philosophy for Contemporary Education*, Routledge, London
39. Васиљев, Леонид С. (1987), *Историја религија истока*, Ново дело, Београд
40. Vlahović, Petar (1973), *Život i običaji naroda Kine*, Naučna knjiga, Beograd
41. Vukasović, Ante (1977), *Moralne kvalitete naših učenika*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb
42. Woo, Jeong-Gil (2020), "Educational Relationship in the Analects of Confucius", *Confucian Perspectives on Learning and Self-Transformation*, 14, 45–62.
43. Wong, David B. (2014), "Cultivating the self in concert with others", In: A. Olberding (Ed.), *Dao companion to the Analects*, Springer, Dordrecht and Others, 171–197.
44. Xu, Di, Liuxin Yang, Hunter McEwan, Roger T. Ames (Trans.) (2016), "On teaching and learning (Xueji)", In: X. Di & H. McEwan (Eds.), *Chinese philosophy on teaching and learning: Xueji in the twenty-first century*, State University of New York, New York, 9–18.
45. Yao, Xinzong (2000), *An introduction to Confucianism*, Cambridge University Press, Cambridge
46. Zhao, Juanjuan (2013), "Confucius as a Critical Educator: Towards Educational Thoughts of Confucius", *Frontiers of Education in China*, 8(1), 9–27.
47. Žlebnik, Leon (1970), *Opšta istorija školstva i pedagoških ideja*, Naučna knjiga, Beograd

ANALYSIS AND INTERPRETATION OF CONFUCIUS' *ANALECTS*: A PEDAGOGICAL APPROACH

Summary:

This paper presents Confucius' pedagogical ideas through the analysis and interpretation of his dialogues collected in the *Analects*. The focus is on key concepts of Confucianism, such as *ren* (humaneness, benevolence/kindness), *junzi* (the noble, ideal, exemplary person), *dao* (the way/path), and *li* (ritual behavior/courtesy). Confucius' approach to education is examined, emphasizing the importance of learning for personal growth, self-development, and contribution to the community. His ideas on morality, modesty, empathy, and recognizing virtues in others are explored through his dialogues with students, identified as key characteristics of his pedagogical work. The aim of this theoretical study is to provide a pedagogical analysis and interpretation of Confucius' *Analects*. Implications for contemporary pedagogical theory and practice are discussed, including the need for lifelong learning, the development of socio-humanistic skills, student reflection, critical thinking, intergenerational and intragenerational learning, a deeper understanding of the learning process, self-cultivation, and self-transformation.

Keywords: Confucius; Confucianism; pedagogical ideas; *Analects*; *ren*; *junzi*; *dao*; *li*; Chinese culture; morality

Adrese autora

Authors' address

Nemanja D. Vukanović
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet u Banjoj Luci
nemanja.vukanovic@ff.unibl.org

Tatjana V. Mihajlović
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet u Banjoj Luci
tatjana.mihajlovic@ff.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.481

UDK 004:371.13
373.2:004

Primljeno: 25. 09. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marina Diković, Monika Terlević

DIGITAL COMPETENCE IN INITIAL (PRESCHOOL) TEACHER EDUCATION

Education is currently undergoing a digital transformation at all levels. Future preschool teachers should be subjected to teaching methods that enhance their digital literacy, which indicates the importance for university teachers to increasingly incorporate ICT into the curricula. Therefore, the aim of this research was to analyse the presence of digital competence in the Croatian initial preschool teacher education studies' course syllabi. A qualitative content analysis of a total of 964 course syllabi was carried out, following the model of Sillat et al. (2017). The implementation of digital literacy was examined in terms of required competencies, course objectives, course content, learning outcomes, teaching forms, course requirements, assessment and recommended bibliography. The results show that digital competence plays a role in the total of 204 course syllabi – digital competence is implemented in 130 course syllabi at the undergraduate level and 74 course syllabi at the graduate level. Digital competence is most pronounced in the learning outcomes (N = 210). The contribution of this research can be perceived in upgrading the scientific theory on the implementation of ICT in the initial preschool teachers' education. This can be the basis for providing the guidelines for improving the quality of the teaching process and strengthening digital competence of initial preschool teachers' university programmes to generate new knowledge, skills and attitudes about the usage of digital tools as a complement to collaborative learning methods.

Key words: curricula; digital competence; early childhood education and care; future preschool teachers; higher education

1. INTRODUCTION

Today, contemporary society is more influenced by digitalization than ever before. Education is experiencing a digital transformation too, which is leading to the implementation of digital tools into the learning and teaching processes, especially in higher education. The role of university teachers, particularly those working in the initial (preschool) teacher education (I(P)TE), becomes crucial in preparing students for digital demands of their academic and professional lives.

Some research (Casillas Martín et al. 2020; Dong 2018; Liu, Toki & Pange 2014; Masoumi 2021) show that future preschool teachers often lack sufficient abilities to effectively use information and communication technology (ICT) in their academic life or in their professional future. This competence absence is attributed to insufficient ICT training and professional development opportunities (Dong 2018). An essential aspect of their education should not only involve creating software applications, but also learning how to practically implement them into their professional interaction with children (Anisimova 2020). Moreover, following studies (Dong 2018; Mulhim 2014; Salehi & Salehi 2012) have shown that time management issues in educational work contribute to future preschool teachers' lack of digital competence. Furthermore, teachers' competence and confidence, as noted by Aubrey and Dahl (2014), may impact their efforts to integrate digital literacy tools into their professional practice (Dong 2018; Nikolopolou & Gialamas 2015; Pelgrum 2001; Zhang et al. 2023). So, it is imperative to establish an affordable, well-designed, high-quality system of initial early childhood education and care (ECEC) with regards to its own numerous potential advantages, both for the individual and for society as a whole (Križman Pavlović et al. 2020).

Course syllabi should be planned to develop scientific thinking and to improve positive mindset regarding digital literacy (Gialamas & Nikolopoulou 2010; Lindfors, Pettersson & Olofsson 2021; Stockless et al. 2022). Literature reviews of digital competencies in the ECEC system (Rho, Park & Kwon 2014; Su & Yang 2023; Tomić 2023) point out the overall gap in studies on digital competence. They are providing valuable suggestions to university teachers and policymakers for informed decision-making on the integration of ICT in I(P)TE, which emphasises the crucial need for a holistic approach on improving digital competence by integrating digital tools in ECEC. In the Republic of Croatia, I(P)TE consists of undergraduate and graduate university studies, following a sequential model. The minimum requirement for the employment of preschool teachers is a Bachelor's degree. Enrolment in the graduate

study programs in ECEC requires the completion of an undergraduate degree in ECEC (Eurydice 2024).

Digital and technology-based competencies, as one of the key competencies of the *Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning* (2006/962/EC), can be described as “the confident, critical and responsible use of, and engagement with, digital technologies for learning, at work, and for participation in society”. Engagement with digital technologies and content requires a reflective and critical open-minded and forward-looking attitude to the evolution of every individual. Sillat et al. (2017: 1811) specified that I(P)TE represents “an important part in developing digital competence and education technology practice supporting the integration of ICT into kindergarten learning process”. In order to be creative and innovative in acquiring digital competencies in children, it is of crucial importance for university teachers to work on developing their didactic, pedagogical and methodological skills in area of digital competencies. Sillat et al. (2017) emphasize that the most important changes in curricula’s design of future preschool teachers should be integrating digital competence into curricula’s learning outcomes, course integration and collaboration among the academic staff. Thus, “the research participants stated that modern technology can be used as a teaching tool, information searching agent, and while creating learning materials, as well as working with children, using a variety of software and technological solutions” (Sillat et al. 2017: 1806). Therefore, we associate the purpose of our research with a study by Sillat et al. (2017), where authors confirm the importance of early preschool curricula where “the learning outcomes should state the possibilities for contributing in the safe use of ICT skills in early childhood education” (Sillat et al. 2017: 1811). This highlights the need for a well-rounded and technology-integrated curriculum in I(P)TE that prepares them to navigate the digital competencies effectively.

This paper resolves with the DigComp model. Authors Vuorikari, Kluzer and Punie (2022) outline digital competencies across five key areas: *information and data literacy, communication and collaboration, digital content creation, safety, and problem solving*. The first key area from the model resolutions around *Information and data literacy*. This area express “information needs, to locate and retrieve digital data, information and content“ (p. 7). It is important to organize digital data and content, and to analyse it before its enquiry. The second part of DigComp model refers to *Communication and collaboration* in different levels of society through digital technologies in order to participate in community and present its identity as an active citizen. *Digital content creation* is the third element of DigComp model that could help

children and young people in learning, i.e. people through lifelong learning, so that they could give instructions to technology to create an effective digital environment, and have successful feedback from technology. This should be done in a *Safe(ty)* way for every person involved, especially to protect people, their health and social well-being, but also to protect digital data and devices. In order to fulfil all of this before mentioned competences, we have to bear in mind the need to identify new problems, and answers for them in the digital area, but also to be innovative and contribute to digital development (*Problem solving*). These competences can be identified on different proficiency levels: from *foundational* (1) to *highly specialised* (8), and they are connected with knowledge acquisition, skills development, and forming their attitudes.

2. RESEARCH CONDUCTED IN THE FIELD OF PRESCHOOL TEACHERS' DIGITAL COMPETENCE

The research by Tomić (2023) has shown that the effective integration of ICT in preschool education requires training and support of university teachers, a variety of appropriate ICT tools, and development of children's digital literacy skills. Amhag, Hellström and Stigmar (2019) pointed out that university teachers provide a key role for successful integration of ICT in higher education. However, a study conducted by Anisimova (2020) has revealed a high level of digital literacy among future preschool teachers. This confirms the need for implementing digital tools in the future preschool teachers' education process.

The findings of Cekić-Jovanović et al. (2020) indicated that, while future preschool teachers had positive attitudes towards and recognized the possibilities of applying digital technology in their educational work in preschool institutions, a positive self-assessment of their digital competence is crucial for them to be able to more frequently apply digital technology in practice to improve its quality. Future preschool teachers' training programmes are a key element that could improve self-perception of digital competence (Romero-Tena et al. 2020), and it is necessary to create training plans to allow them to position themselves at a professional level. It is important to investigate preschool teachers' understanding of their own digital competencies.

Križman Pavlović et al. (2020) emphasize that despite a lower level of quality compared to other countries ten years ago (Sweden, Netherlands, Great Britain, and Slovenia), the satisfaction of Croatian future preschool teachers with the quality of professional development in the workplace is now at a high level. Students at Croatian

ECEC studies acquire professional competencies at undergraduate and graduate levels that prepare them for a very demanding role of educating children of early and preschool age.

Accordingly, research by Cekić-Jovanović et al. (2020) shows that students in academic studies have a more positive attitude toward digital competence compared to those in vocational studies. These findings suggest an improvement in the overall situation regarding digital competence in ECEC in the Republic of Croatia. Madsen et al. (2023) emphasize that the dynamics of digital practices across nations (Norway, Slovenia, Portugal, Poland, Turkey, Ukraine, England, and Jordan) reveal that attitudes, digital skills, and knowledge are statistically strong predictors of pre-service teachers' future use of educational digital technology. This concludes the importance of fostering positive attitudes and competence among future preschool teachers to ensure effective implementation of ICT in their educational practices.

3. METHOD

3.1. Research Aim

The aim of this research was to analyse the presence of digital competence within the Croatian I(P)TE course syllabi.

3.2. Research Questions

RQ1 To what extent is digital competence included in the course syllabi?

RQ2 How is digital competence integrated in undergraduate and graduate I(P)TE course syllabi?

RQ3 Is there a correlation between undergraduate and graduate I(P)TE courses objectives in the context of digital competence categories connected with *DigComp* model?

3.3. Instrument

Within the purpose of achieving previous research questions, a *matrix* was created specifically for this research. The validity of the instrument was determined by content analysis of previous research and pedagogical theory (Milas 2009). It contains nine columns: course title, required competencies, objectives, course content, learning

outcomes, types of teaching, course requirements, assessment, and recommended bibliography.

3.4. Sample

This study involved the participation of seven Croatian universities and faculties: Pula (N = 220 course syllabi), Rijeka (N = 141), Zadar (N = 101), Split (N = 179), Zagreb (N = 83), Slavonski Brod (N = 94), and Osijek (N = 146), all of which offered ECEC studies. A total of 964 course syllabi were analysed – 658 undergraduate course syllabi and 306 graduate course syllabi. The sample included universities that educate both full-time and part-time students.

3.5. Procedure

The qualitative approach used in this research is based on a conceptual and relational content analysis (Patton 2015; Pavić i Šundalić 2021). The analysis focused on examining the implementation of digital literacy within the ECEC studies' course syllabi and their correlation between undergraduate and graduate course syllabi. In conducting the analysis, the *DigComp* conceptual reference model by Vuorikari, Kluzer and Punie (2022) served as a guiding framework. *DigComp* model, which builds upon the previous edition from 2013 utilized by Sillat et al. (2017), provided a structured approach for evaluating the presence of digital competence within the course syllabi.

4. RESULTS AND DISCUSSION

4.1. Inclusion of the digital competence within the I(P)TE course syllabi (RQ1)

The results of this research show that digital competence is implemented in at least one category of the *DigComp* conceptual reference model in all undergraduate and graduate course syllabi. Out of a total of 964 courses analysed, digital competence was identified in 130 undergraduate course syllabi (83 mandatory and 47 elective) and 74 graduate course syllabi (53 mandatory and 21 elective). The matrix dimension where digital competence was most prominently featured was in the articulation of learning outcomes, with 210 instances identified.

Table 1. The results of the implementation of the digital competence within the course syllabi of Croatian ECEC studies (f)

University	Level of education: undergraduate (U)/graduate (G)	Course (total)	Required competence	Objectives	Course content	Learning outcomes	Types of teaching	Course requirements	Assessment	Recommended bibliography
Pula	U	8	0	6	8	26	2	4	2	24
	G	3	0	2	2	11	1	2	1	32
Slavonski Brod	U	10	0	1	2	5	10	0	0	4
	G	9	0	2	2	5	8	0	0	5
Split	U	76	66	2	8	20	22	4	2	8
	G	49	42	3	3	16	19	0	0	20
Zagreb	U	14	0	2	4	6	14	2	0	10
	G	9	5	0	2	4	5	1	0	1
Rijeka	U	12	0	1	2	32	0	0	0	14
	G	1	0	1	1	3	1	0	0	3
Zadar	U	6	0	6	6	54	0	4	0	8
	G	1	0	1	1	0	1	0	1	1
Osijek	U	4	0	4	4	22	4	4	4	10
	G	2	0	2	2	6	1	1	2	7

The results show that university teachers are utilizing multimedia and mixed e-learning methods in their teaching types across 88 courses (Table 1). The highest number of digital competencies was found in the required competencies and in the learning outcomes of all universities, and the most of all elements from the matrix were found at the University of Split. As described by Sillat et al. (2017), this emphasizes the ability of teachers to use multimedia elements such as animation, video and images to contribute to learning and effectively integrate digital tools into the teaching process. Such pedagogical approaches align with the contemporary emphasis on leveraging technology to enhance teaching and learning processes in ECEC contexts. Digital competence, as one of the Key Competences for Lifelong Learning, en-

compasses a wide range of skills that include knowledge, skills, and attitudes necessary for confident, critical, and responsible engagement with digital technologies (Vuorikari, Kluzer & Punie 2022). All stakeholders in higher education at all other universities are important for developing digital competence. However, we must keep in mind that changes in the educational system are created in integrated systems and through continuous and consistent work. Based on the answer to the first research question, we can highlight that university teachers could plan and program educational outcomes that will have a goal of promoting the digital competence development.

4.2. Comparison of the digital competence implementation in undergraduate and graduate I(P)TE course syllabi (RQ 2)

The comparison of digital competence implementation in undergraduate and graduate course syllabi of ECEC is providing valuable insights into the progression of future preschool teachers' digital readiness. The results show that digital competence at the undergraduate level of I(P)TE primarily revolves around areas of competencies in information and data literacy (N = 5), communication and collaboration (N = 6) and digital content creation (N = 8). However, the competencies are predominantly addresses at foundational (1-2) and intermediate (3-4) proficiency levels. In contrast to before mentioned, graduate-level programmes of I(P)TE place greater emphasis, and forms their implemented digital competencies on digital content creation area (N = 3), and problem solving (N = 3). Those competencies are addresses at more advanced proficiency levels – mostly advanced (6) and highly specialised (7-8).

The emphasis on the advanced proficiency levels among graduate students addresses the need for university teachers to work on their advanced skills and knowledge for navigating the complexities of digital environments effectively. In other words, these results tell us that, as expected, graduate students are learning at more advanced levels as opposed to undergraduate students, bearing in mind the complex context of their environment in kindergarten. At the most advanced and specialised level, they are expected to create solutions to complex problems regarding implementation of their digital competencies in ECEC practice. This confirms Sillat et al.'s (2017) indication that graduate-level competence encompasses a broader range of skills, including computing skills and advanced internet usage, reflecting the multifaceted nature of digital readiness required in today's educational system.

Furthermore, the results show that undergraduate course syllabi of I(P)TE lack digital competencies in the problem solving area. This can lead to a key problem involving preschool teachers' incompetence to actively integrate digital tools into their curricula, and "be able to effectively use ICT to support teaching and learning, and communicate and collaborate with children, and their families" (Dong 2018: 3) by problem solving competencies (Edwards 2016; Lindfors, Pettersson & Olofsson 2021) in a safe environment.

Thirdly, the lack of digital competence in learning outcomes on safety-related competencies for the undergraduate students shows an important negative concern that needs to become an imperative, and change fast. While undergraduate programmes primarily focus on foundational competencies, graduate programs delve into more advanced levels of safety-related competencies. Bearing in mind that the minimum requirement for employment in public preschool institutions in the Republic of Croatia is a Bachelor's degree (Eurydice 2024), it shows to say that a future preschool teacher isn't competent to protect devices, personal data and privacy, health and well-being, and the environment (Vuorikari, Kluzer & Punie 2022). This is crucial for the practice of ECEC, involving youngsters, their personal data, well-being and their families in digital environments, but it is vital for university teachers as well, especially for the part of planning their course syllabi, and for the betterment of their class in this digital era.

Therefore, according to Amhag, Hellström and Stigmar (2019, p. 1) "teacher educators need to identify the pedagogical surplus value in their own teaching and learning context with digital tools to increase motivation for concrete, effective, and subject-oriented successful examples as presented by experienced teachers". Nikolopolou and Gialamas (2015) further indicate that digital competencies should be implemented in the course syllabi as a model of teaching and learning, having in mind that this could lead to ICT integration in preschool teachers' ECEC practice.

This will help future preschool teachers to create higher academic results on a highly specialized level regarding the complex system of ECEC. This qualitative analysis points out the importance of implementing digital competence development in I(P)TE. They should be in accordance with students' individual needs and interests in higher education. University teachers hold a place at providing opportunities for their students in developing digital competence.

4.3. The correlations between undergraduate and graduate I(P)TE courses objectives in the context of digital competence (RQ 3)

Considering *DigComp* model (Vuorikari, Kluzer & Punie 2022) the analysis matrix contains keywords found in the course objectives, verbs from learning outcomes and courses requirements. The objectives in the course syllabi of all Croatian universities are written in such a way that the key concepts the student should learn are evident. The largest number of keywords from the course syllabi of undergraduate studies can be related to the third category of the *DigComp* model of *digital content creation*, while there are no keywords that can be connected to the *safety* category (Table 2).

Some examples of goals related to other categories of the Dig Comp model are:

- *to acquire knowledge about the computer and its role in ICT;*
- *to adopt basic terms from the basics of informatics; and*
- *to use computer tools for word processing.*

The verbs in the table show the level of knowledge according to Bloom's taxonomy (Anderson & Krathwohl 2001). Examples of learning outcomes from the undergraduate level are:

- *to define basic terms from the basics of informatics;*
- *to use ICT terminology; and*
- *to interpret the basic concepts of modern information technology.*

Examples of learning outcomes from the graduate level are:

- *to analyse the qualitative advantages and disadvantages of using computers in preschool education in order to create new didactic content for children's work/play with computers;*
- *to design contents for preschool children on the e-learning system;*
- *to recognize electronic violence;*
- *act preventively to protect children in the virtual environment; and*
- *to evaluate program multimedia content for children.*

While comparing learning outcomes in digital competence from the undergraduate and graduate course syllabi of Croatian universities and faculties, it can be concluded that at the undergraduate level, the learning outcomes are from the third proficiency level (to apply), while the learning outcomes from the graduate level are also associated with the sixth level (to create) (Anderson & Krathwohl 2001). This is in

accordance with the *DigComp* model proficiency levels (Vuorikari, Kluzer & Punie 2022).

Course requirements at undergraduate and graduate level are the same, consisting of multimedia, exercises, and practical tasks via e-learning, which are extremely beneficial for achieving the learning outcomes foreseen in the course syllabi. Also, these results can be related to constructive alignment (Ali 2018; Biggs 1996). In order to examine the third research problem, it was necessary to calculate the correlation between the content of the syllabus in the field of digital competence at undergraduate and graduate studies in the Republic of Croatia, and the *DigComp* model.

Table 2. Digital competence in course syllabi' course objectives at Croatian universities in the context of DigComp model; frequencies of course contents and learning outcomes

The level of studies	Number of course area (% of total courses)	Course objectives (f)	<i>DigComp</i> model categories		Course content (f)	Learning outcomes (f)
undergraduate	130 (13.48)	23	information and data literacy	5	36	165
			communication and collaboration	6		
			digital content creation	8		
			safety	0		
			problem solving	4		
graduate	74 (7.67)	11	information and data literacy	2	13	45
			communication and collaboration	2		
			digital content creation	3		
			safety	1		
			problem solving	3		

$$\chi^2 = 11.6058, df = 2, p < .02$$

Comparing the results of this research with the model of Sillat et al. (2017), we can conclude that the learning outcomes did not provide a sufficiently clear picture of the connection of ICT with everyday life and the connection with the social community. Additionally, in the Croatian context, it was shown that there is a lack of goals and learning outcomes in the field of *safety* in a virtual environment at the undergraduate level. Sillat et al. (2017: 1809) further confirm that “preschool teacher train-

ing supports the skills for modelling digital age work and learning by conducting training sessions". The result is not significant ($p < .02$), so there is no correlation between undergraduate and graduate courses objectives of ECEC (Table 2). In reality, university teachers should plan and program learning outcomes from higher proficiency levels at the undergraduate level, at least for the professional competences, but in the graduate level they should focus on scientific approach to digital implementation.

The extent to which digital competence is included in the I(P)TE indicates the possibilities of its implementation, but also creates an image of a society that should be at service of its citizens and prove that it is steered in the direction of digitalization. Starting from early childhood, children should be guided in creating a digital environment that will not only have obstacles and weaknesses, but serve children and society for the betterment of the new paradigm.

This research indicates that the studies that prepare preschool teachers in Croatia are very different, but that they are also ready for a change. Looking at the position of digital competence within the spectrum of various programmes in I(P)TE, it should be emphasized that a lot of work needs to be done in order to introduce structure in the preparation of students for work, all for the sake of preparing children for growth and development in the digital age.

Taken into consideration that the information and communication literacy is the most common condition course enrolment requirement at all Croatian universities, the findings elicited diversity, interdisciplinarity in course syllabi, but also expertise in preparing preschool teachers for their everyday professional life. Digital competence is most often covered in courses in the field of informatics, although there are also those university teachers who include digital literacy in their syllabi in order to achieve learning outcomes.

5. CONCLUSION

In modern society and community, ICT is a very important segment for the quality of life, and therefore it is also crucial in the preparation of future preschool teachers for their educational work with children and their parents. I(P)TE has a strong impact on integrating digital tools into students' future professional practice. This is why the initial training programmes for future preschool teachers should be planned and implemented to foster a scientific view and positive attitudes towards ICT.

The results of this research have shown that university teachers are utilizing contemporary teaching methods in higher education regarding acquisition of digital com-

petence. Digital competence is mostly connected to the first category of the *DigComp* model of *digital content creation*, and there are no keywords that can be connected to the *safety* category. However, the results have shown that digital technology is observed in all categories (model *DigComp*) at the undergraduate and graduate course syllabi, at least to some extent. The conclusion from the comparison analysis indicates that graduate-level programmes of I(P)TE place greater emphasis on *safety*, and *problem solving* areas at more advanced proficiency levels, as opposed to the undergraduate-level. The correlation between the undergraduate and graduate studies level have shown that there is no significant correlation. Based on the results of this research, university teachers should introduce learning outcomes on a higher proficiency levels, bearing in mind development their professional and scientific digital competences, which depends on the study level.

The contribution of this research is reflected in the scientific approach to the conceptual and relational content analysis of the course syllabi in order to observe the elements of monitoring and thus be able to draw conclusions for new research. Further research would be based on this analysis of the course syllabi, and should be conducted with aim of the development of university teacher for the improvement of future preschool teacher digital competences, but should also continue and develop with the university teachers' opinion as those who directly implement the analysed content in higher education teaching. This is an important topic that can contribute to the creation of new knowledge about the integration of ICT in the I(P)TE, but also in the system of ECEC in the Republic of Croatia.

The results of this research show that there is a sufficient number of contents in the course syllabi of ECEC. But, what we could reject by continuing to research this topic are the difficulties and advantages that university teachers encounter in order to better train future preschool teachers for their work with children in that area. Implications of this research can be found in the need for strengthening university teachers' competence which could lead to implementing ICT learning outcomes in future preschool teachers' course syllabi and professional life.

REFERENCES

1. Ali, Liaqat (2018), "The Design of Curricula, Assessment and Evaluation in Higher Education with Constructive Alignment", *Journal of Education and e-learning Research*, 5(1), 72-78.

2. Amhag, Lisbeth, Lisa Hellström, Martin Stigmar (2019), "Teacher Educators' Use of Digital Tools and Needs for Digital Competence in Higher Education", *Journal of Digital Learning in Teacher Education*, 35(4), 203-220.
3. Anderson, Lorin W., David R. Krathwohl (2001), *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives: Complete Edition*, Longman
4. Anisimova, Ellina (2020), "Digital literacy of future preschool teachers", *Journal of Social Studies Education Research*, 11(1), 230-253.
5. Aubrey, Carol, Sarah Dahl (2014), "The confidence and competence in information and communication technologies of practitioners, parents and young children in the Early Years Foundation Stage", *Early Years*, 34(1), 94-108.
6. Biggs, John (1996), "Enhancing teaching through constructive alignment", *Higher education*, 32(3), 347-364.
7. Casillas Martín, Sonia, Marcos Cabezas Gonzalez, Francisco José Garcia Penalvo, F. J. (2020), "Digital competence of early childhood education teachers: attitude, knowledge and use of ICT", *European Journal of Teacher Education*, 43(2), 210-223.
8. Cekić-Jovanović, Olivera, Gordana Stepić, Andrijana Miletić (2020), "Future preschool teachers' attitudes about 21st-century digital skills", *Educatia Plus*, 27(2), 276-303.
9. Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning (2006/962/EC); Available on: <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/improving-quality/key-competences> (5/3/2024)
10. Dong, Chuanmei (2018), "Young children nowadays are very smart in ICT" – preschool teachers' perceptions of ICT use", *International Journal of Early Years Education*, 1-14.
11. Edwards, Susan (2016), "New concepts of play and the problem of technology, digital media and popular-culture integration with play-based learning in early childhood education", *Technology, Pedagogy and Education*, 25(4), 513-532.
12. Eurydice (2024), Available at: <https://mzo.gov.hr/highlights/education/1547> (4/3/2024)
13. Ferrari, Anusca (2013), *DIGCOMP: A Framework for Developing and Understanding Digital Competence in Europe*; Retrieved 5/3/2024 from <http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC83167/lb-na-26035-enn.pdf>

14. Gialamas, Vasilis, Kleopatra Nikolopoulou (2010), "In-service and pre-service early childhood teachers' views and intentions about ICT use in early childhood settings: A comparative study", *Computers & Education*, 55, 333-341.
15. Križman Pavlović, Danijela, Marija Bušelić, Silvana Gal (2020), "Kvaliteta odgajatelja – čimbenik kvalitete hrvatskog sustava ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja", *Oeconomica Jadertina*, 10(1), 3-30.
16. Lindfors, Maria, Fanny Pettersson, Anders D. Olofsson (2021), "Conditions for professional digital competence: The teacher educators' view", *Education Inquiry*, 12(4), 390-409.
17. Liu, Xia, Eugenia I. Toki, Jenny Pange (2014), "The use of ICT in preschool education in Greece and China: A comparative study", *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 112, 1167-1176.
18. Madsen, Siri Sollied, Jane O'Connor, Aleksander Janeš, Andreja Klančar, Rita Brito, Nataliia Demeshkant, Ahmet Sami Konca, Serhii Krasin, Heidi Iren Saure, Beate Gjesdal, Shannon Ludgate, Mustafa Jwaifell, Reham Almuhtadi, Steinar Thorvaldsen (2023), "International Perspectives on the Dynamics of Pre-Service Early Childhood Teachers' Digital Competences", *Education Sciences*, 13(7), 633.
19. Masoumi, Davoud (2021), "Situating ICT in early childhood teacher education", *Education and Information Technologies*, 26(3), 3009-3026.
20. Milas, Goran (2009), *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, Naklada Slap, Jastebarsko.
21. Mulhim, Ensaf Al (2014), "The Barriers to the Use of ICT in Teaching in Saudi Arabia: A Review of Literature", *Universal Journal of Educational Research*, 2(6), 487-493.
22. Nikolopoulou, Kleopatra, Vasilis Gialamas (2015), "ICT and play in preschool: early childhood teachers' beliefs and confidence", *International Journal of Early Years Education*, 23(4), 409-425.
23. Patton, Michael Q. (2015), *Qualitative research and evaluation methods*, Sage Publications
24. Pavić, Željko, Antun Šundalić (2021), *Uvod u metodologiju društvenih znanosti* (drugo, dopunjeno izdanje), Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek
25. Pelgrum, Willem J. (2001), "Obstacles to the integration of ICT in education: results from a worldwide educational assessment", *Computers & Education*, 37(2), 163-178.

26. Rho, Hyelan, Sunhee Park, Sukjin Kwon (2014), "A Study on Early Childhood Teacher's Alternative Teaching Competency", *DBPia*, 8(2), 188-206.
27. Romero-Tena, Rosalia, Raquel Barragán-Sánchez, Carmen Llorente-Cejudo, Antonio Palacios-Rodríguez (2020), "The challenge of initial training for early childhood teachers. A cross sectional study of their digital competences", *Sustainability*, 12(11), 4782.
28. Salehi, Hadi, Zeinab Salehi (2012), "Challenges for Using ICT in Education: Teachers' Insights", *International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning*, 2(1), 40-43.
29. Sillat, Linda H., Kaire Kollom, Kairit Tammets (2017), "Development of digital competencies in preschool teacher training", In: *EDULEARN17 proceedings*, Conference: International Conference on Education and New Learning Technologies, Barcelona, Spain, 1806-1813.
30. Stockless, Alain; Stéphane Villeneuve, Jérémie Bissaillon, Frédéric Fournier, Fabienne Venant (2022), "Pre-Service Teachers' Competence and Pedagogical Use of ICT: Are They Ready to Develop Collaborative Activities with Students?", *Computers in the Schools*, 39(3), 203-229.
31. Su, Jiahong, Weipeng Yang (2023), "Digital competence in early childhood education: A systematic review", *Education and information technologies*, 29(4) 1-49.
32. Tomić, Damir (2023), "Integracija informacijske i komunikacijske tehnologije (IKT) u predškolski odgoj i obrazovanje: pregled literature", *Odgojno-obrazovne teme*, 6(1), 27-52.
33. Vuorikari, Riina, Stefano Kluzer, Yves Punie (2022), *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens*
34. Zhang, Shuting, Michelle M. Gu, Wang Sun, Tan Jin (2023), "Digital literacy competence, digital literacy practices and teacher identity among pre-service teachers", *Journal of Education for Teaching*, 50(3), 464-478.

DIGITALNA KOMPETENCIJA U INICIJALNOM OBRAZOVANJU BUDUĆIH ODGOJITELJA

Sažetak:

Obrazovanje je pod izuzetnim utjecajem procesa globalizacije i digitalizacije. Budući odgojitelji trebaju iskustveno sudjelovati u metodama suradničkog učenja u svrhu osnaživanja digitalne pismenosti, i to implementacijom IKT-a u kurikulum. Cilj je ovog istraživanja stoga bio napraviti analizu izvedbenih planova studija pri fakultetima u Republici Hrvatskoj koji sudjeluju u inicijalnom obrazovanju budućih odgojitelja. Kvalitativna analiza sačinjena je na ukupno 964 izvedbenih planova nastave, prateći model autora Sillat i suradnika (2017). Analiza je sačinjena pomoću matrice uz pomoć koje je analizirana uporaba digitalnih alata iz perspektive ciljeva kolegija, sadržaja kolegija, ishoda učenja, metoda izvođenja nastave, obveza studenata te praćenja, ocjenjivanja i vrednovanja rada studenata uz dostupnu literaturu. Rezultati su pokazali kako je digitalna kompetencija na neki način uključena u ukupno 204 silaba – od toga 130 na prijediplomskoj razini (83 obveznih i 47 izbornih) te 74 na diplomskoj razini (53 obveznih i 21 izbornih). Digitalna kompetencija najprisutnija je u ishodima učenja ($N = 210$). Doprinos ovog istraživanja uviđa se u nadogradnji teorije o implementaciji IKT-a u obrazovanje budućih odgojitelja. Prethodno može činiti temelj unapređenja kvalitete nastavnog procesa i osnaživanja digitalnih kompetencija budućih odgojitelja radi generiranja novih spoznaja o uporabi digitalnih alata kao nadopuni metodama suradničkog učenja. Ovo istraživanje može biti temelj unapređenja procesa planiranja rada visokoškolskih nastavnika u svrhu adekvatnog obrazovanja budućih odgojitelja.

Ključne riječi: budući odgojitelji; digitalna kompetencija; kurikulum; rani i predškolski odgoj i obrazovanje; visokoškolsko obrazovanje

Authors' address

Adrese autorica

Marina Diković
Juraj Dobrila University of Pula
Faculty of Educational Sciences
marina.dikovic@unipu.hr

Monika Terlević
Juraj Dobrila University of Pula
Faculty of Educational Sciences
monika.terlevic.1@unipu.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.499

UDK 371.3::51
373.3::51

Primljeno: 25. 10. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Zorica Gajtanović, Sanja Maričić

RAZVIJANJE EVALUATIVNIH ZNANJA U NASTAVI MATEMATIKE KOD UČENIKA MLAĐEG ŠKOLSKOG UZRASTA¹

U radu se razmatra matematička pismenost, mogućnosti i neophodnost njenog razvijanja na ranom školskom uzrastu. Autori operacionalizuju pojam matematičke pismenosti kroz tri nivoa znanja: reproduktivna, integrativna i evaluativna te posebno ukazuju na značaj i mogućnosti razvijanja najvišeg nivoa znanja. Poseban osvrt je dat na mogućnost razvijanja evaluativnih znanja kod učenika mlađeg školskog uzrasta, kao najvišeg nivoa matematičke pismenosti. U cilju utvrđivanja mogućnosti razvijanja evaluativnih znanja kod učenika mlađeg školskog uzrasta izvršeno je eksperimentalno istraživanje na uzorku od 191 učenika trećeg razreda u osnovnim školama „Leposavić” u Leposaviću, „Stana Bačanin” u Lešku i „Raška” u Raški. Eksperimentalno je izvršena provera uticaja oblikovanih sadržaja nastave matematike na razvijanje evaluativnih znanja kod učenika mlađeg školskog uzrasta. Rezultati eksperimentalnog programa su pokazali da se primenom adekvatno oblikovanih matematičkih sadržaja, povezanih sa realnim životnim kontekstom, značajno može doprineti razvoju evaluativnih znanja i sposobnosti kod učenika mlađeg školskog uzrasta.

Ključne reči: matematička pismenost; evaluativna znanja; mlađi školski uzrast; matematički sadržaji

1 Rezultati koji su izneti u radu deo su istraživanja koje je realizovano u okviru izrade doktorske disertacije *Razvijanje elemenata matematičke pismenosti u mlađim razredima osnovne škole*, odbranjene na Pedagoškom fakultetu u Užicu, Univerzitet u Kragujevcu, 5. 7. 2022. godine, pod mentorstvom prof. dr Sanje Maričić.

1. UVOD

Napredak jednog društva zavisi od kvaliteta obrazovanja. Svet se danas ubrzano menja, pa se stalno postavlja pitanje koje ključne kompetencije učenici treba da razviju i steknu u okviru obrazovanja. U takvim promišljanjima ideja je da učenici steknu funkcionalna znanja, nasuprot činjeničkom usvajanju istih, zatim razviju sposobnosti mišljenja koja omogućavaju pojedincu njihovu primenu u rešavanju problema iz stvarnog života, da stvaraju nova znanja i imaju kritički odnos prema njima. Iste intencije prisutne su i u oblasti matematičkog obrazovanja. Pojedinaac u svim životnim situacijama koristi matematiku, ona predstavlja alat za život, tako da dobro poznavanje matematičkih sadržaja i sposobnost njihove primene predstavljaju jedan od osnova za uspešne karijere. Stoga je potrebno već od početka matematičkog obrazovanja učenike obrazovati tako da koriste matematičke koncepte i veštine za razumevanje i analizu problema i donošenje odluka u svakodnevnom životu. Jednom rečju, neophodno je razvijati matematičku pismenost.

Matematička pismenost predstavlja ključnu kompetenciju za 21. vek čije ostvarivanje „pojedincu omogućava da odgovori na izazove savremenog društva, a posebno u oblastima u kojima je uključena matematika” (Magajna, Kolar, Metljak, Hodnik 2022: 8). Matematička pismenost se određuje kao „kapacitet pojedinca da formuliše, primenjuje i tumači matematiku u raznovrsnim kontekstima” (OECD 2017: 15). Glasnović Gracin (2007: 156) na matematičku pismenost gleda kao na „širok spektar sposobnosti, znanja i veština koje se nižu od osnovnog nivoa do složenijeg ovladavanja matematičkim aparatom, kao i drugim logičkim i socijalnim aparatima”. Te sposobnosti, znanja i veštine stečene u okviru matematičkog obrazovanja predstavljaju osnovu za aktivno učestvovanje u savremenom društvu, jer u svakodnevnim situacijama pojedinac koristi matematiku i primenjuje matematička znanja. Kada govori o matematičkoj pismenosti Felda (2011) ističe da ona podrazumeva sposobnost percipiranja, razumevanja i korišćenja matematičkih argumenata u svakodnevnom životu.

Danas je ispitivanje razvijenosti matematičke pismenosti u okviru PISA testiranja sastavni deo provere kvaliteta i efikasnosti obrazovanja velikog broja država, a postignuće na ovom testiranju stvar je prestiža i vrednovanja kvaliteta matematičkog obrazovanja. U Srbiji prosečno postignuće na skali matematičke pismenosti na međunarodnom PISA testiranju realizovanom 2022. godine iznosi 440 poena, što je u odnosu na prethodni ciklus testiranja 2018. godine pad od 8 poena (Čaprić, Marković 2023: 4). Skala matematičke pismenosti podeljena je na šest nivoa. Na

prvom nivou učenici rešavaju zadatke koji su dati u poznatom kontekstu i gde su date sve informacije i zahtev je jasno određen. Drugi nivo podrazumeva primenu osnovnih procedura i izvođenje zaključaka koji direktno proizilaze iz problemske situacije. Primena definisanih procedura u nekoliko koraka očekuje se na trećem nivou, dok se na četvrtom nivou očekuje izbor i povezivanje podataka sa situacijama iz života. Na petom nivou postignuća „učenici mogu da razviju modele za rešavanje kompleksnih problema, formulišu pretpostavke na osnovu njega i identifikuju ograničenja modela” (Videnović, Čaprić 2020: 46). Najviši nivo matematičke pismenosti ispoljavaju učenici koji su sposobni da problem rešavaju tako što izvedu generalizacije, istražuju i modeluju kompleksne i nestandardne problemske situacije. Na poslednjem ciklusu testiranja u Srbiji postignuća učenika sa najboljim rezultatima su postala niža, gde je oko 4% učenika imalo najbolja postignuća iz matematike, odnosno dostigli su nivo 5 ili 6 na PISA testu iz matematike, što je upola manje u odnosu na učenike iz OECD zemalja (9%) (Čaprić, Marković 2023: 4). Međunarodna OECD studija pokazuje da je većina učenika obuhvaćenih testiranjem na nivou dva i tri (23% i 22%), dok je na nivou četiri manji broj (15%), kada je matematika u pitanju. Najmanji broj učenika postiže rezultate na nivou pet (7%) i na nivou šest (2%) (OECD 2023).

Postavlja se pitanje koji nivo znanja iz matematike, odnosno koji nivo matematičke pismenosti, pojedinac treba da poseduje kako bi mogao da rešava realne probleme. Jedna grupa istraživača smatra da je za primenu matematike u stvarnom kontekstu potreban visok nivo matematičkih znanja (Gellert, Jablonka, Keitel 2001; Hope 2007; Jablonka 2003; Skovsmose 2007). Druga grupa autora smatra da je pojedincu potreban osnovni nivo pismenosti uz dobru informisanost kako bi postigli određeni nivo matematičke pismenosti (McCrone, Dossey 2007; McCrone, Dossey, Turner, Lindquest 2008; Powell, Anderson 2007; Skovsmose 2007). Međutim, treba imati u vidu da matematička pismenost ne predstavlja karakteristiku koju pojedini učenici imaju, a drugi ne, već predstavlja osobinu koja se može kod svakog pojedinca razviti u različitom rasponu, odnosno „matematička pismenost se stiče, podstiče i razvija, adekvatnim radom, pre svega u školi, pa je posledično, napredak na ovoj dimenziji moguć” (Pavlović Babić, Baucal 2013: 18). Da bismo došli do adekvatnog nivoa matematičke pismenosti koja se meri kod 15-godišnjaka sa njenim razvijanjem treba krenuti od početka formalnog matematičkog obrazovanja, već od prvog razreda osnovne škole. Ako konstrukt matematičke pismenosti posmatramo na uzrastu učenika koji su obuhvaćeni početnom nastavom matematike potrebno je da ovaj pojam operacionalizujemo imajući u vidu opštu definiciju ovog pojma

i operacionalizovane nivoe, a uzimajući u obzir kognitivne mogućnosti učenika. Na bazi opštih određenja matematičke pismenosti, a imajući u vidu sadržaje nastave matematike u mlađim razredima osnovne škole, ishode te nastave i kognitivne mogućnosti učenika ovog uzrasta, matematička pismenost se može definisati kao „sposobnost pojedinca da usvojena znanja primeni i transformiše pri rešavanju problema iz svakodnevnog života, rešava probleme korišćenjem podataka koji nisu predstavljeni u formi teksta i vrši kritičku evaluaciju podataka, interpretira i povezuje znanja u cilju dolaska do rešenja realnog problema” (Gajtanović 2022: 18). Polazeći od ove definicije matematičke pismenosti, Blumove taksonomije, karakteristika uzrasta, prirode i zahteva sadržaja nastave matematike u mlađim razredima osnovne škole, izdvojeni su nivoi matematičke pismenosti koji se mogu razvijati kod učenika mlađeg školskog uzrasta:

- 1) prvi nivo matematičke pismenosti – reproduktivna znanja;
- 2) drugi nivo matematičke pismenosti – integrativna znanja;
- 3) treći nivo matematičke pismenosti – evaluativna znanja (Gajtanović 2022: 65).

Polazište u operacionalizaciji nivoa matematičke pismenosti predstavljala je ideja da se izdvoje nivoi koje učenik mlađeg školskog uzrasta sa svojim kognitivnim mogućnostima može da dosegne, i da ti nivoi odgovaraju kategorijama Blumove taksonomije u kognitivnom domenu i nivoima PISA okvira. U radu želimo da skrenemo pažnju samo na najviši, treći nivo matematičke pismenosti – evaluativna znanja i ukažemo na moguće načine njihovog razvijanja.

Razvijanje evaluativnih znanja je očekivani standard postignuća koji je predviđen za kraj prvog ciklusa matematičkog obrazovanja. Specifične predmetne kompetencije u okviru ovog nivoa znanja podrazumevaju da učenici mogu da matematički modeluju podatke date vizuelno ili u tekstu, porede različite vrste informacija, izvode zaključke u cilju rešavanja matematičkih zadataka i problema iz svakodnevnog života [*Opšti standardi postignuća – obrazovni standardi za kraj prvog ciklusa obaveznog obrazovanja – Matematika* (2011)]. Od učenika se očekuje da analizira problem, bira strategiju za rešavanje, obrazlaže rešenje, određuje sva rešenja i traži optimalno rešenje problema iz svakodnevnog života. Evaluativna znanja podrazumevaju razmatranje i obrazlaganje sopstvenih procedura prilikom rešavanja problema i rešavanje kompleksnih problemskih situacija. Od učenika se očekuje da rešava složene situacije u kojima je neophodno izvršiti proces analize i sinteze datih podataka, pri čemu su podaci smešteni u odgovarajući životni kontekst. Na ovom nivou učenik zna da pročita i koristi grafički i tabelarno prikazane podatke iz realnog

konteksta i na bazi njih rešava problem, ali i da vrši transformaciju podataka u odgovarajuće grafikone. Problemske situacije ume da prevede na matematički jezik, reši problemsku situaciju i dobijeno rešenje interpretira u realnom kontekstu. Od učenika se očekuje refleksivnost i kreativnost u pronalaženju odgovarajućeg matematičkog koncepta uz povezivanje znanja koja dovode do rešenja, kritički vrednuje informacije do kojih dolazi i koristi u odgovarajućim situacijama. Učenik razvija sopstvene strategije u rešavanju problema smeštenih u realni kontekst. Sadržaji ovog nivoa podstiču razvijanje procesa matematizacije kroz primere koji zahtevaju da se problemska situacija iz realnog života prevede na matematički jezik i da se rešenje do kog učenici dođu interpretira u realnom kontekstu (De Lange 2006). Kada je reč o konkretnim primerima u nastavi matematike „zadaci koji se odnose na evaluativna znanja mogu se prepoznati u instrukcijama koje se odnose na ‘kritički misli i dokaži’, a koji su u skladu sa Blumovom taksonomijom” (Đokić 2017: 208). Evaluativni nivo znanja je opisan kroz konstrukt znanja, kako bi se preciznije odredilo značenje nivoa, a ne samo kroz kvantitativni izraz. Ako se ima u vidu da definicija matematičke pismenosti u jednom svom segmentu podrazumeva da se kod učenika moraju razvijati znanja i sposobnosti da kritički evaluiraju podatke, interpretiraju i povezuju znanja sa ciljem rešavanja određenih problemskih zadataka, to se može pretpostaviti da se sa podsticajem razvijanja evaluativnih znanja kod dece mora početi već sa početkom matematičkog obrazovanja.

Ukoliko želimo da razvijamo evaluativna znanja kod učenika u početnoj nastavi matematike moramo oblikovati sadržaje tako da oni sadrže zahteve ovog nivoa matematičke pismenosti. Navešćemo nekoliko primera sadržaja koji mogu doprineti razvijanju evaluativnih znanja kod učenika.

Primer 1. *Markov deda je pčelar i pravi košnice. On je zapisao šta mu je sve potrebno da napravi jednu košnicu. Izračunaj koliko najviše kompletnih košnica Markov deda može da napravi ako ima 125 širokih ploča, 245 uskih ploča, 256 velikih eksera, 423 mala eksera.*

Materijal za jednu košnicu

2 široke ploče

4 uske ploče

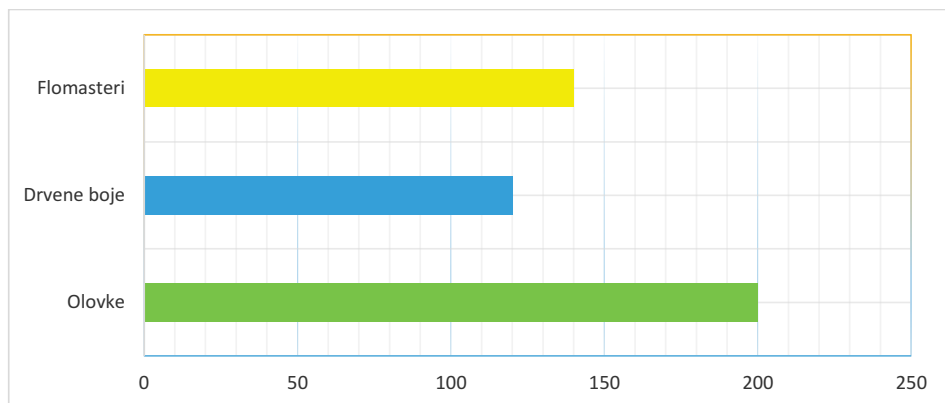
6 velikih eksera

8 malih eksera

U rešavanju navedenog zadatka učenik mora da ispolji kritičnost u mišljenju, sagleda realnost situacije i svih uslova koje ima kako bi mogao da odgovori na zahtev

u zadatku. Rešavanje zadatka se ne svodi samo na izvršavanje računске operacije deljenje, već i na kritičko sagledavanje svih elemenata i uslova koji su određeni u problemskoj situaciji.

Primer 2. Grafikon prikazuje koliko je robe dopremljeno u magacin jedne knjižare.

Kojih proizvoda je najviše dopremljeno, a kojih najmanje?

U magacin je dopremljeno: drvenih boja: ____; flomastera: ____; olovaka: ____.

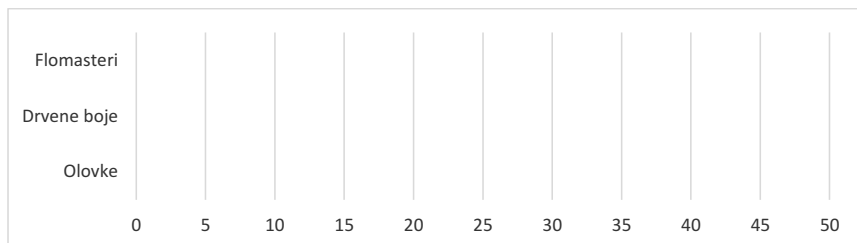
Ukupan broj dopremljenih olovaka u magacinu raspoređen je u 5 jednakih paketa.

Koliko je olovaka u svakom paketu?

Dopremljeni flomasteri su razvrstani u 7 jednakih paketa? Koliko ima flomastera u jednom paketu?

Dopremljene drvene boje su upakovane u 4 jednake kutije. Koliko drvenih boja ima u svakoj kutiji?

Dobijene vrednosti za broj paketa prikaži na odgovarajućem grafikonu i u tabeli.

Vrsta robe	Flomasteri	Drvene boje	Olovke
Broj paketa			

Prvi zahtev koji se postavlja pred učenike je da uoče tražene podatke na grafikonu i izraze brojem. U drugom koraku te podatke koriste za rešavanje problema pakovanja, a nakon toga te dobijene podatke predstavljaju na grafikonu i izražavaju u tabeli. Dobijene vrednosti transformišu u novi način prezentovanja i to u vidu grafikona i tabele. Od učenika se očekuje određena kreativnost i povezivanje znanja koja dovode do adekvatnog rešenja.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1. Predmet i problem istraživanja

Osnovno polazište istraživanja odnosi se na to da ako se želi kod učenika razvijati najviši nivo matematičke pismenosti, onda se učenici moraju postaviti u takve situacije koje će im omogućiti da te sposobnosti ispoljavaju, odnosno da pokažu matematičku kompetentnost za to. U tom smislu, problem istraživanja je fokusiran na pitanje kako razvijati evaluativna znanja u mlađim razredima osnovne škole. Iz navedenog problema za predmet istraživanja određeno je ispitivanje uticaja sadržaja na razvijanje evaluativnih znanja u mlađim razredima osnovne škole.

2.2. Cilj, zadaci i hipoteza istraživanja

Cilj istraživanja je utvrđivanje efekata oblikovanih sadržaja povezanih sa realnim životom učenika na razvijanje evaluativnih znanja u mlađim razredima osnovne škole.

U okviru definisanog cilja istraživanja operacionalizovani su sledeći zadaci *istraživanja*:

- 1) Utvrditi efekte uticaja sadržaja na razvijanje evaluativnih znanja u mlađim razredima osnovne škole.
- 2) Utvrditi efekte uticaja sadržaja na razvijanje evaluativnih znanja u mlađim razredima osnovne škole u odnosu na pol učenika.

Hipoteze istraživanja:

- 1) Oblikovanjem sadržaja mogu se razvijati evaluativna znanja u mlađim razredima osnovne škole.
- 2) Oblikovanjem sadržajima mogu se razvijati evaluativna znanja u mlađim razredima osnovne škole bez obzira na pol učenika.

2.3. Varijable istraživanja

Zavisne varijable vezane za učenike su:

- 1) Postignuća učenika izražena kroz rezultate koje su postigli na inicijalnom i finalnom testiranju, odnosno postignuća učenika u ispoljavanju evaluativnih znanja.
- Nezavisna varijabla, operacionalizovana na osnovu karakteristika učenika je:
- 1) Pol (prirodna distribucija polova na dečake i devojčice)

2.4. Metode, tehnike, instrumenti i tok istraživanja

U istraživanju je korišćena eksperimentalna metoda i testiranje kao istraživačka tehnika. Za potrebe istraživanja konstruisani su instrumenti: inicijalni test znanja iz matematike i finalni test znanja iz matematike. Testiranje je vršeno sa ciljem ispitivanja uticaja eksperimentalnog programa na razvijanje evaluativnih znanja kod učenika mlađeg školskog uzrasta. Testiranje je obavljeno u dva navrata, inicijalno, pre početka uticaja eksperimentalnog faktora, a u cilju utvrđivanja stepena razvijenosti evaluativnih znanja kod učenika trećeg razreda, i finalno posle sprovedenog eksperimentalnog programa kako bi se utvrdili njegovi efekti na razvijanje evaluativnih znanja kod učenika.

U okviru testiranja korišćeni su testovi kreirani za potrebe ovog istraživanja. Kreirana su dva testa znanja (inicijalni i finalni) koji predstavljaju ekvivalentne forme. Oba testa sadrže po 4 zadatka koji su sadržali zahteve koji su pripadali trećem operacionalizovanom nivou matematičke pismenosti – evaluativnim znanjima, gde se od učenika zahteva da uočava, čita i tumači podatke u različitim grafikonima, da grafički dijagramima i tabelarno predstavlja podatke, da koristi i kritički vrednuje date podatke i da na osnovu njih rešava složene probleme povezane sa svakodnevnim životnim kontekstom.

Za utvrđivanje pouzdanosti primenjenih testova korišćen je Kronbahov alfa koeficijent (Cronbach's alpha) čije su vrednosti za inicijalni test 0,77 što pokazuje da je test pouzdan, a za finalni test iznosi 0,92 što pokazuje da je unutrašnja saglasnost postignuta i da je test pouzdan.

Koeficijent diskriminativnosti za svaki zadatak računa se kao korelacioni koeficijent između rezultata na svakom zadatku i rezultata na čitavom testu. Korigovana Point-biserijalna korelacija predstavlja diskriminaciju za svaki zadatak pojedinačno. Zadaci na inicijalnom testu imaju sledeće vrednosti diskriminacije: 1. zadatak (0,32), 2. zadatak (0,49), 3. zadatak (0,43), 4. zadatak (0,44). Na osnovu prikazanih vrednosti, zaključujemo da zadaci inicijalnog testa zadovoljavaju pretpostavku o

diskriminativnosti. Zadaci na finalnom testu imaju sledeće vrednosti diskriminacije: 1. zadatak (0,70), 2. zadatak (0,71), 3. zadatak (0,72), 4. zadatak (0,74). Može se zaključiti da je diskriminativnost finalnog testa dobra.

Kolmogorov-Smirnovim testom ispitivana je normalnost raspodele inicijalnog i finalnog testa. Za inicijalni test vrednost je 0,30 (granica je 0,05) i statistički je značajan, što ukazuje da raspodela nije normalna. Slične rezultate imao je i za finalni test gde on iznosi 0,00 (granica je 0,05) i statistički je značajan, što ukazuje da raspodela nije normalna. Međutim ovo se posmatra kao očekivano kod većih uzoraka, kako ističe Palant (Pallant 2011). Ovakvo odbacivanje hipoteze o normalnosti raspodele je sasvim uobičajeno za velike uzorke.

Za ocenjivanje testova korišćen je jedinstven kriterijum kod svih ocenjivača po unapred definisanom ključu. Eventualna neslaganja u proceni su nakon konsultacija usaglašavana. Time smo obezbedili objektivnost testa.

2.5. Eksperimentalni program

Rad u eksperimentalnoj grupi podrazumevao je uvođenje eksperimentalnog faktora koji se sastoji u uvođenju sadržaja koji podstiču razvijanje evaluativnih znanja kod učenika mlađeg školskog uzrasta. Oblikovani su sadržaji za treći razred osnovne škole zasnovani na matematičkim problemima koji potiču iz realnog života, a koji podstiču razvijanje evaluativnih znanja u okviru odabranih nastavnih tema predviđenih planom i programom za matematiku u mlađim razredima osnovne škole. Eksperimentalni faktor je planski i sistematski unošen u kontrolisanim uslovima koji su podrazumevali da su svi učenici u isto vreme pod istim uslovima usvajali oblikovane sadržaje, kako bi se eliminisali nepovoljni i nekontrolisani uticaji pojedinih faktora i grešaka. Eksperimentalni program trajao je jedno polugodište (25 časova) pri čemu su učenici usvajali oblikovane sadržaje povezane sa realnim životom učenika koji podstiču razvijanje evaluativnih znanja. Eksperimentalnim programom su obuhvaćene sledeće tematske celine:

- Skup prirodnih brojeva (*Sabiranje i oduzimanje prirodnih brojeva, Pismeno množenje i deljenje prirodnih brojeva, Redosled obavljanja računskih operacija, Zadaci sa više operacija*),
- Jednačine (*Određivanje nepoznatog činioca, deljenika i delioca*),
- Geometrija (*Trougao, Obim trougla, Obim pravougaonika i kvadrata*),
- Razlomci ($\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \frac{1}{5}, \frac{1}{6}, \frac{1}{7}, \frac{1}{8}, \frac{1}{9}, \frac{1}{10}$).

Od učenika se zahtevalo da rešavaju zadatke u kojima podaci nisu dati samo u tekstualnoj formi. Učenik uočava podatke date u različitim grafikonima i tabelama, ume da čita i tumači podatke i da grafički dijagramima i tabelarno predstavlja podatke, da koristi, analizira i kritički vrednuje date podatke i na osnovu njih rešava složene probleme.

U kontrolnoj grupi nastava se sprovodila na tradicionalan način bez uticaja eksperimentalnog faktora.

Eksperiment je obuhvatao nekoliko faza: utvrđivanje inicijalnog stanja u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi, potom uvođenje eksperimentalnog faktora u rad eksperimentalne grupe i na kraju utvrđivanje finalnog stanja u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi.

2.6. Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja su činili učenici trećeg razreda dve osnovne škole na teritoriji opštine Leposavić: Osnovna škola „Leposavić” – Leposavić, Osnovna škola „Stana Bačanin” – Lešak i na teritoriji opštine Raška, Osnovna škola „Raška” – Raška. Reč je o reprezentativnom uzorku učenika trećeg razreda osnovnih škola. Slučajnim izborom odabrane su osnovne škole za eksperimentalnu i kontrolnu grupu. Za potrebe istraživanja odabrane su već formirane grupe učenika (odeljenja), pa je zato uzorak grupni. Uzorak učenika činio je 191 učenik iz tri škole. Učenici Osnovne škole „Leposavić” u Leposaviću (tri odeljenja) i Osnovne škole „Stana Bačanin” u Lešku (dva odeljenja) čine eksperimentalnu grupu ($N = 95$), a učenici Osnovne škole „Raška” u Raški (četiri odeljenja) čine kontrolnu grupu ($N = 96$). Ujednačenost eksperimentalne i kontrolne grupe izvršena je po bitnim obeležjima kao što su pol, uspeh učenika i ocena iz matematike, a pored toga u postupku statističke analize kontrolisane su razlike analizom kovarijanse. U Tabeli 1 dat je prikaz strukture uzorka prema polu po grupi.

Tabela 1. Struktura uzorka prema grupi i polu

Grupa	devojčice	dečaci	Ukupno
Kontrolna grupa	46	50	96
	47,9%	52,1%	100,0%
Eksperimentalna grupa	44	51	95
	46,3%	53,7%	100,0%
Ukupno	90	101	191
	47,1%	52,9%	100,0%

U Tabeli 1. se može uočiti da je u kontrolnoj grupi 96 ispitanika, dok je u eksperimentalnoj 95. Vidimo da je u obe grupe približno isti broj dečaka i devojčica, što ukazuje da su grupe približno ujednačene prema polu.

2.7. Statistička obrada podataka

Statistička obrada podataka je zasnovana na upotrebi standardnih statističkih postupaka, opisivanja i zaključivanja uz upotrebu softverskog paketa IBM SPSS 20.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Rezultati koje su učenici eksperimentalne i kontrolne grupe postigli na zadacima na kojima su trebali da ispolje evaluativna znanja prikazani su u Tabeli 2. Uočavamo da su učenici kontrolne i eksperimentalne grupe na inicijalnom merenju ostvarili približno jednak prosečan broj poena za evaluativni nivo znanja. Kontrolna grupa ($M = 5,73$; $SD = 3,06$), a eksperimentalna ($M = 5,68$; $SD = 3,37$) poena (Tabela 2).

Tabela 2. Deskriptivna statistika za kontrolnu i eksperimentalnu grupu na inicijalnom i finalnom merenju

	Grupa	N	Mean Statistic	SD	Skewness		Kurtosis	
					Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Inicijalno merenje	Kontrolna grupa	96	5,73	3,059	0,352	0,246	0,030	0,488
	Eksperimentalna grupa	95	5,68	3,375	0,627	0,247	0,086	0,490
Finalno merenje	Kontrolna grupa	96	6,05	3,096	0,224	0,246	-0,181	0,488
	Eksperimentalna grupa	95	13,93	5,672	-0,514	0,247	-1,140	0,490

Mera asimetrije kod kontrolne grupe je pozitivna, što ukazuje na to da je distribucija nakošena desno, odnosno da je veća distribucija ispodprosečnih rezultata, dok je kod eksperimentalne grupe skjunis negativan i to pokazuje da je više rezultata koji su iznadprosečni. Kurtosis je negativan kod obe grupe što ukazuje da je kriva spljoštena.

Analiza t testa ukazuje da razlike u postignućima na inicijalnom merenju nisu statistički značajne (Tabela 3).

Tabela 3. Testiranje značajnosti razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe na inicijalnom merenju

		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
	Equal variances assumed	0,704	0,402	0,096	189	0,923	0,0450	0,466
	Equal variances not assumed			0,096	186,806	0,923	0,0450	0,466
Ukupno	Equal variances assumed	0,662	0,417	-0,426	189	0,671	-0,562	1,321
	Equal variances not assumed			-0,425	187,392	0,671	-0,562	1,322

Levenov test jednakosti varijansi nam pokazuje da je varijansa homogena ($F > 0,05$). Varijanse između eksperimentalne i kontrolne grupe nije statistički značajna ($F = 0,704$; $p = 0,402$). Vrednost t-testa pokazuje da između eksperimentalne i kontrolne grupe na inicijalnom merenju ne postoji statistički značajna razlika u postignućima ($t = 0,096$; $p = 0,923$). To ukazuje i na to da su ove dve grupe na inicijalnom merenju ujednačene.

Nakon uvođenja i realizacije eksperimentalnog programa došlo je do značajne promene u postignućima što je pokazalo finalno testiranje učenika eksperimentalne i kontrolne grupe. Postignuti skorovi kod eksperimentalne grupe su znatno poboljšani ($M = 13,93$, $SD = 5,672$), što se može povezati sa efektima eksperimentalnog programa, dok su učenici kontrolne grupe postigli rezultat približno jednak rezultatu na inicijalnom merenju ($M = 6,05$, $SD = 3,096$).

Kako bismo ispitali da li su uočene razlike između grupa statistički značajne primenili smo jednofaktorsku analizu kovarijanse (ANCOVA) (Tabela 4). Primenom ovog statističkog postupka statistički smo kontrolisali razlike eventualne nejednačenosti grupa. Rezultati Levenovog testa ($F = 84,87$, $p < 0,01$) pokazuju da je na ovom subtestu narušena, ali na čitavom testu kojim je ispitivan uticaj na sva tri nivoa postignuća nije, pa ćemo je zanemariti, jer analiza varijanse nije previše osetljiva na kršenje te pretpostavke kada je uzorak dovoljno velik i grupe brojčano jednake (Stevens 1996).

Tabela 4. Analiza kovarijanse

Dependent Variable: Finalni test				
	F	df1	df2	Sig.
	84,874	1	189	0,000

Tests the null hypothesis that the error variance of the dependent variable is equal across groups.

a. Design: Intercept + IM_nivo3 + GRUPA

Zavisna varijabla: finalno merenje

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
Corrected Model	5399,609 ^a	2	2699,804	339,234	0,000	0,783
Intercept	600,387	1	600,387	75,439	0,000	0,286
Nivo 3	2439,021	1	2439,021	306,466	0,000	0,620
Grupa	2998,276	1	2998,276	376,738	0,000	0,667
Error	1496,203	188	7,959			
Ukupno	25876,000	191				
Corrected Total	6895,812	190				

a. R Squared = 0,783 (Adjusted R Squared = 0,781)

Rezultati analize kovarijanse pokazuju da nakon uklanjanja uticaja kovarijata postoje statistički značajne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe u finalnom merenju u rešavanju zadataka koji podstiču razvijanje evaluativnih znanja ($F = 376,74$; $p = 0,000$). Parcijalni eta kvadrat (0,67) ukazuje da je značajan uticaj oblikovanih sadržaja i njihove primene na razvijanje evaluativnih znanja kod učenika. To znači da se za razvijenost evaluativna znanja 67% varijanse u finalnom merenju može objasniti nezavisnom promenljivom, odnosno načinom rada (Tabela 4). Zasićenje matematičkog sadržaja primerima koji podrazumevaju zahteve trećeg nivoa matematičke pismenosti značajno je doprinelo razvijanju evaluativnih znanja kod učenika mlađeg školskog uzrasta.

Analiza udžbenika je pokazala da je ovaj vid zadataka vrlo retko zastupljen u sadržajima nastave matematike za mlađe razrede osnovne škole (Gajtanović, Paunović 2023). To može biti jedan od razloga zašto su rezultati inicijalnog testiranja za ovu grupu zadataka bili slabi. Finalno merenje je pokazalo da učenici sa velikim uspehom mogu rešavati zadatke ovog nivoa uz odgovarajuću podršku i način rada.

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da je postavljena hipoteza da se oblikovanjem sadržaja matematike mogu kod učenika razvijati evaluativna znanja u nižim razredima osnovne škole potvrđena.

Drugi istraživački zadatak se odnosi na utvrđivanje efekta uticaja oblikovanih sadržaja na razvijanje evaluativnih znanja u mlađim razredima osnovne škole u

odnosu na pol učenika. U nastavku su prikazana postignuća učenika u rešavanju zadataka u kojima se ispoljavaju evaluativna znanja u odnosu na pol učenika. U Tabeli 5 prikazane su prosečne vrednosti ostvarene u kontrolnoj i eksperimentalnoj grupi u odnosu na pol ispitanika pri rešavanju zadataka u kojima do izražaja dolaze evaluativna znanja.

Tabela 5. Deskriptivna statistika za kontrolnu i eksperimentalnu grupu na finalnom merenju za evaluativna znanja u odnosu na pol učenika
Zavisna varijabla: finalno merenje – evaluativna znanja

Grupa	Pol	N	Mean	Std. Deviation
Kontrolna grupa	devojčice	46	6,3913	3,18663
	dečaci	50	5,7400	3,00890
	Ukupno	96	6,0521	3,09624
Eksperimentalna grupa	devojčice	44	14,8182	5,67029
	dečaci	51	13,1569	5,61559
	Ukupno	95	13,9263	5,67233
Ukupno	devojčice	90	10,5111	6,21387
	dečaci	101	9,4851	5,83886
	Ukupno	191	9,9686	6,02443

Devojčice u okviru kontrolne grupe su prosečno ostvarile $M = 6,39$; $SD = 3,19$, a dečaci $M = 5,74$; $SD = 3,01$. Kod eksperimentalne grupe beleži se znatan napredak kod oba pola pri rešavanju zadataka na najvišem nivou matematičke pismenosti. Tako su devojčice prosečno ostvarile $M = 14,82$; $SD = 5,67$, a dečaci $M = 13,16$; $SD = 5,61$. Od kakvog su značaja uticaj interakcije načina rada i pola učenika na postignuća pri rešavanju zadataka na nivou evaluativnih znanja prikazano je u Tabeli 6. Homogenost varijansi ispitana je Levenovim testom.

Tabela 6. Levenov test homogenosti varijansi

Dependent Variable: Finalni test – evaluativna znanja			
F	df1	df2	Sig.
30,926	3	187	0,000

Tests the null hypothesis that the error variance of the dependent variable is equal across groups.

a. Design: Intercept + IM_nivo3 + GRUPA + POL + GRUPA * POL

Levenov test jednakosti varijansi pokazuje da nije zadovoljena pretpostavka o jednakosti varijanse ($F = 30,93$, statistički je značajno, $r < 0,01$) (Tabela 6), ali to zanemarujemo, jer analiza varijanse nije previše osetljiva na kršenje te pretpostavke kada je uzorak dovoljno velik i grupe brojučano jednake (Stevens 1996).

Tabela 7. Značajnost razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe u finalnom merenju za evaluativna znanja u odnosu na pol učenika

Zavisna varijabla: finalno merenje – Evaluativna znanja						
Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
Corrected Model	5414,270 ^a	4	1353,568	169,934	0,000	0,785
Intercept	605,316	1	605,316	75,994	0,000	0,290
Nivo 3	2378,326	1	2378,326	298,587	0,000	0,616
Grupa	3011,379	1	3011,379	378,063	0,000	0,670
Pol	4,456	1	4,456	0,559	0,455	0,003
Grupa * Pol	10,309	1	10,309	1,294	0,257	0,007
Error	1481,541	186	7,965			
Ukupno	25876,000	191				
Corrected Total	6895,812	190				

Rezultati analize kovarijanse pokazuju da nakon uklanjanja kovarijata ne postoji značajan uticaj interakcije načina rada i pola učenika na rezultate finalnog merenja za nivo matematičke pismenosti koji podrazumeva evaluativna znanja ($F = 1,29$; $p = 0,26$; $r > 0,05$) (Tabela 7). Kada su razmotrene veličine uticaja, uočen je parcijalni eta kvadrat koji iznosi 0,007 što pokazuje da je malog uticaja i da je esvega 0,7% varijanse na finalnom merenju za evaluativni nivo matematičke pismenosti objašnjen interakcijom nezavisnih promenljivih (načina rada i pola).

Da su devojčice ostvarile bolji rezultat od dečaka u kontrolnoj i eksperimentalnoj grupi može se uočiti iz prikazanih podataka. Taj uticaj, međutim, statistički nije značajan ($F = 0,56$; $p = 0,46$). To pokazuje i parcijalni eta kvadrat koji je malog uticaja i iznosi 0,003 što znači da svega 0,3% varijanse objašnjavamo polom ispitanika.

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da je postavljena hipoteza *oblikovanjem sadržajima mogu se razvijati evaluativna znanja u mlađim razredima osnovne škole bez obzira na pol učenika*, potvrđena.

Ni rezultati međunarodnog TIMSS istraživanja ne pokazuju postojanje razlike u postignućima dečaka i devojčica iz Srbije u domenu koji se odnosi na rezonovanje. Dečaci su na istraživanju koje je realizovano 2019. godine postigli prosečno 505 poena, a devojčice 501 poen (Đerić, Gutvajn, Jošić, Ševa 2020). Razlika postoji, ali je statistički neznačajna. To nam pokazuje da i dečaci i devojčice mogu biti uspešni u rešavanju zadataka u kojima su podaci prikazani u grafikonima, kao i u kritičkom vrednovanju tako dobijenih podataka pri rešavanju složenih problemskih zadataka smeštenih u svakodnevni životni kontekst.

Za uspešno rešavanje zadataka koji podrazumevaju čitanje, interpretaciju, tumačenje, kritičko vrednovanje i primenu znanja, neophodno je da učenici paralelno

razvijaju određene sposobnosti. Kako ističu Cotić i Felda (Cotić, Felda 2011), nije dovoljno samo usvajanje određenih znanja, već je neophodno razvijanje određenih sposobnosti kao što su istraživanje, rešavanje problema, kreativan način razmišljanja, obrada podataka, logičko zaključivanje i evaluacija. Upravo su to neke od sposobnosti koje se kod učenika razvijaju prilikom rešavanja zadatka u okviru evaluativnog nivoa znanja kao bitnog faktora razvoja matematičke pismenosti. U okviru kognitivnog domena rezonovanje koje podrazumeva, između ostalog, rešavanje zadataka u više koraka, učenici su na TIMSS 2019 testiranju postigli znatno slabije rezultate u odnosu na prethodne cikluse testiranja i približno jednake vrednosti domena znanja (Đerić, Gutvajn, Jošić, Ševa 2020). To pokazuje da je neophodno kod učenika podsticati razvijanje sposobnosti koje će dati uspeha u rešavanju zadataka koji obuhvataju kompleksne situacije i rešavanje u više koraka, kao i izvođenje valjanih zaključaka utemeljenih na informacijama i podacima.

Kroz prikazano istraživanje se može uočiti da je pored osnovnog nivoa znanja, neophodno razviti i određene sposobnosti koje su neophodne u čitanju, tumačenju i interpretiranju podataka koji mogu biti dati na različite načine (tabelarno i grafički prikazani podaci), ali i sposobnosti kritičkog vrednovanja tako dobijenih podataka i pravilnu primenu u rešavanju realnih problema, kako bi se kod učenika razvijali neophodni elementi matematičke pismenosti, a koji doprinose primeni usvojenih znanja u realnom kontekstu.

4. ZAKLJUČAK

Na osnovu analize rezultata i kroz realizaciju prikazanog istraživanja, može se zaključiti da ukoliko se adekvatno oblikuju sadržaji matematike koji podstiču razvijanje evaluativnih znanja za mlađi školski uzrast, kod učenika dolazi do značajnog napretka u postignutim rezultatima. Usvojena znanja učenici primenjuju prilikom rešavanja realnih problema iz svakodnevnog života i to jednostavnih problemskih zadataka i zadataka u kojima podaci nisu dati u vidu tekstualne forme, već se od učenika očekuje očitavanje tabelarnih podataka, kao i podataka prikazanih u odgovarajućem grafikonu i njihovo kritičko vrednovanje i korišćenje u rešavanju složenih problema.

Utvrđeno je postojanje značajne razlike u postignućima učenika u razvijenosti evaluativnih znanja u korist učenika eksperimentalne grupe. Zaključci do kojih se došlo pokazuju da se pod uticajem adekvatno oblikovanih sadržaja nastave matematike mogu razvijati evaluativna znanja i na taj način podstiče razvijanje

matematičke pismenosti učenika mlađeg školskog uzrasta. Navedeno potvrđuje znatan napredak učenika u postignućima u rešavanju zadataka koji podstiču evaluativna znanja. Poseban napredak je evidentan na nivou na kome učenici pokazuju sposobnosti da na bazi date problemske situacije povezuju date informacije, selektuju ih i samostalno vrše izbor i primenu adekvatne strategije za rešavanje određenog problema, rešavaju složene situacije u kojima je neophodno izvršiti proces analize i sinteze datih podataka, pri čemu su podaci smešteni u odgovarajući životni kontekst. Pored navedenog, istraživanje je pokazalo da se evaluativna znanja mogu uspešno razvijati i kod dečaka i kod devojčica.

Analizom dobijenih rezultata može se zaključiti da se kod učenika mlađeg školskog uzrasta u okviru nastave matematike mogu razvijati evaluativna znanja. Istraživanje je pokazalo da se taj proces može ostvariti pažljivijim oblikovanjem sadržaja nastave matematike. Sama priroda nastave matematike koja podrazumeva u velikoj meri primenu usvojenih znanja u svakodnevnom životu i radu predstavlja dobru osnovu za razvijanje evaluativnih znanja. Realna situacija u kojoj je određen zadatak dat mora biti bliska učeniku i njegovim interesovanjima kako bi što uspešnije rešio zadati problem. Smislenost date problemske situacije je bitna kako bi se učenici osposobili da usvojena znanja zaista primene u realnom životu u rešavanju određenih zadataka.

Rezultati istraživanja takođe pokazuju da njihova verifikacija kroz eksperimentalni program daje određene smernice u pogledu mogućnosti razvijanja evaluativnih znanja kod učenika mlađih razreda osnovne škole, kao i preporuke i sugestije u planiranju nastave matematike i njenoj organizaciji u mlađima razredima. Uvođenjem i oblikovanjem određenih sadržaja nastave matematike na ranom školskom uzrastu daje se doprinos razvoju funkcionalnih znanja kod učenika i može biti dobra osnova za usvajanje sličnih sadržaja u starijim razredima. Ako se matematički sadržaji čvrsto povežu sa iskustvom deteta povećaćće se nivo razumevanja, a samim tim će se stvoriti osnova za složenije vidove mišljenja koji doprinose primeni usvojenih znanja. Dobijeni rezultati mogu dati značajne smernice u kreiranju obrazovne politike jedne zemlje. Pored toga mogu predstavljati dobru osnovu za poboljšanje postignuća učenika na međunarodnim testiranjima kao što su PISA i TIMSS.

LITERATURA:

1. Cotič, Mara, Darjo Felda (2011), "Razvijanje matematične kompetence: postavljanje in rešavanje problemov pot do matematične pismenosti", In: M. Cotič, V. Medved Udovič, S. Starc (ur.), *Razvijanje različnih pismenosti*, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Koper, 162–173.
2. Čaprić, Gordana, Bojana Marković (2023), *Pisa 2022 Srbija – Prikaz osnovnih rezultata*, Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, Beograd
3. De Lange, Jan (2006), "Mathematical literacy for living from OECD-PISA perspective", *Tsukuba Journal of Educational Study in Mathematics. Special Issue on The APEC-TSUKUBA International Conference „Innovative Teaching Mathematics through Lesson Study”*, 25, 13–35.
4. Đerić, Ivana, Nikoleta Gutvajn, Smiljana Jošić, Nada Ševa (2020), *Nacionalni izveštaj: TIMSS 2019 u Srbiji – Pregled osnovnih nalaza*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
5. Đokić, Olivera (2017), *Realno okruženje u početnoj nastavi geometrije*, Učiteljski fakultet, Beograd
6. Felda, Darjo (2011), *Izgradnja in verifikacija paradigme poučavanja matematike z realističnimi problemi*, doktorska disertacija, Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, Koper
7. Gajtanović, Zorica (2022), *Razvijanje elemenata matematičke pismenosti u mlađim razredima osnovne škole*, doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu, Pedagoški fakultet, Užice
8. Gajtanović, Zorica, Paunović, Ljiljana (2023), *Udžbenik matematike u funkciji razvijanja elemenata matematičke pismenosti u mlađim razredima osnovne škole*, u: Daliborka Popović (ur.), *Uloga vaspitanja i obrazovanja u očuvanju nacionalnog identiteta, nacionalna konferencija sa međunarodnim učešćem*, Učiteljski fakultet u Prizrenu – Leposaviću, 311–325.
9. Gellert, Uwe, Eva Jablonka, Christine Keitel (2001), "Mathematical literacy and common sense in mathematics education: An international perspective", In: B. Atweh, H. Forgasz & B. Nebres (Eds.), *Sociocultural research on mathematics education*, Lawrence Erlbaum Associates, Inc., USA 57–74.
10. Glasnović Gracin, Dubravka (2007), "Matematička pismenost 1. dio", *Matematika i škola: časopis za nastavu matematike*, 8(39), 155–163.

11. Hope, Martin (2007), "Mathematical literacy", *Principal Leadership*, 7(5), 28–31.
12. Jablonka, Eva (2003), "Mathematical literacy", In: A. Bishop, M. Clements, C. Keitel, J. Kilpatrick & F. E. Leung (Eds.), *Second international handbook of mathematics education*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 75–102.
13. Magajna, Zlatan, Vida Manfreda Kolar, Mira Metljak, Tatjana Hodnik (2022), "Matematična pismenost v slovenskih šolah in vrtcih: koncept pismenosti in analiza stanja", In: T. Hodnik, S. Hudovernik, A. Lipovec, M. Slapničar (eds), *Koncept in analiza matematične in naravoslovne pismenosti v slovenskih šolah in vrtcih*, Univerza u Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Ljubljana
14. McCrone, Sharon Soucy, John Dossey (2007), "Mathematical Literacy – It's become fundamental", *Principal Leadership*, 7(5), 32–37.
15. McCrone, Sharon, John Dossey, Ross, Turner, Mary Montgomery Lindquist (2008), "Learning about Student's Mathematical Literacy from PISA 2003", *Mathematics Teacher*, 102(1), 34–39.
16. OECD (2023), *PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education*, PISA, OECD Publishing, Paris
17. OECD (2017), *PISA 2015 Assessment and Analytical Framework: Science, Reading, Mathematic, Financial Literacy and Collaborative Problem Solving*, In: PISA. OECD Publishing, Paris
18. *Opšti standardi postignuća – obrazovni standardi za kraj prvog ciklusa obaveznog obrazovanja – Matematika* (2011), Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, Beograd
19. Pavlović Babić, Dragica, Aleksandar Baucal (2013), *Podrži me, inspiriši me, PISA 2012 u Srbiji: prvi rezultati*, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta / Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
20. Pallant, Julie (2011), *SPSS priručnik za preživljavanje: postupni vodič kroz analizu podataka pomoću SPSS-a*, Prevod 4. Izdanja, Mikro knjiga, Beograd
21. Powell, Angiline, Celia-Rousseau Anderson (2007), "Numeracy strategies for African American students: Successful partnerships", *Childhood Education*, 84(2), 70–84.
22. Skovsmose, Ole (2007), "Mathematical literacy and globalisation", In: B. Atweh, A. C. Barton, M. Borba, N. Gough, C. Keitel, C. Vistro-Yu & R. Vithal (Eds.), *Internationalisation and globalisation in mathematics and science education*, Springer, Dordrecht, 3–18.

23. Stevens, James (1996), *Applied multivariate statistics for the social sciences* (3rd edn), Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ
24. Videnović, Marina, Gordana Čaprić (2020), *Pisa 2018. Izveštaj za Republiku Srbiju*, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, Beograd

DEVELOPMENT OF EVALUATIVE KNOWLEDGE IN THE TEACHING OF MATHEMATICS FOR STUDENTS OF YOUNGER SCHOOL AGE

Summary:

The paper starts from the consideration of mathematical literacy and the possibility and necessity of its development at an early school age. The authors operationalize the notion of mathematical literacy through three levels of knowledge: reproductive, integrative, and evaluative, and especially indicate the importance and possibilities of developing the highest level of knowledge. A special review is given to the possibility of developing evaluative knowledge in students of younger school age, as the highest level of mathematical literacy. In order to determine the possibility of developing evaluative knowledge among students of younger school age, an experimental study was carried out on a sample of 191 third-grade students in the primary schools “Leposavić” in Leposavić, “Stana Bačanin” in Lešku and “Raška” in Raška. The influence of the constructed content of mathematics lessons on the development of evaluative knowledge among students of younger school age was tested experimentally. The results of the application of the experimental program showed that the application of adequately designed mathematical content, connected to the real life context, can significantly contribute to the development of evaluative knowledge and abilities even among students of younger school age.

Key words: mathematical literacy; evaluative knowledge; younger school age; mathematical content

Adrese autorica
Authors' address

Zorica Gajtanović
Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici
Učiteljski fakultet u Prizrenu - Leposaviću
zorica.gajtanovic@pr.ac.rs

Sanja Maričić
Univerzitet u Kragujevcu
Pedagoški fakultet u Užicu
sanjamaricic10@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.521

UDK 37.013.3:51

Primljeno: 21. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

**Dragana Radenović, Radovan Antonijević, Daliborka Popović,
Fadilj Eminović, Kristina Ivanović**

ŠKOLSKI KONTEKST KAO PREDIKTOR USPEHA UČENIKA IZ MATEMATIKE

Sudeći po rezultatima nacionalnih testiranja učenika iz matematike zaključuje se da je ona prilično složena oblast, kako u pogledu realizacije nastave, tako i učenja i dostizanju ishoda ili standarda postignuća iz matematike. U tom smislu, cilj istraživanja je utvrđivanje karakteristika povezanosti uspeha učenika iz Matematike i nekih činilaca školskog konteksta (planiranje nastave, primena nastavnih metoda i oblika rada, nastavnih sredstava, različitih tehnika učenja i modela nastave, vrednovanja i napredovanja učenika). Istraživački uzorak je činilo 600 učenika koji pohađaju 7. razred i 150 nastavnika Matematike. Podaci su prikupljeni Upitnikom koji je sadržao više podskala procene. Dobijeni rezultati pokazuju da činioci školskog konteksta statistički značajno utiču na ocenu iz matematike ($p < 0,01$), što je bliže prikazano kroz pojedine ajteme subskala koje se na te činioce odnose. Rezultati jasno pokazuju da je za podsticanje uspeha učenika iz matematike neophodno strateško kombinovanje različitih nastavnih metoda, tehnika i modela rada, jer oni predstavljaju osnovu za efektivnu i kvalitetnu nastavu i prediktorsku snagu uspeha učenika. Pedagoške implikacije su sadržane u preporukama za nastavnike i za bolji uspeh iz matematike, koje se mogu sagledati kroz potrebu veće participacije učenika u svim razmatranim aspektima školskog konteksta.

Ključne reči: uspeh učenika; planiranje nastave; nastavne metode i oblici rada; nastavna sredstva; tehnike učenja i modeli nastave; vrednovanje učenika

UVOD

Različita shvatanja pojma uspeh uslovljena su društvenim kontekstom, što uslovljava i razlike u tumačenjima uspeha učenika u školi. Kao veoma širok pojam, ne može se obuhvatiti jednom opšteprihvaćenom definicijom zbog broja uzročno-posledičnih odnosa (Maksimović 2008), ali su u njegovoj osnovi postignuća u učenju i ovladavanju određenim nivoom znanja, „postignuće koje odgovara nivou aspiracije nekog lica ili ga čak i prevazilazi” (*Pedagoški rečnik* 1967: 496, prema Stojanović 2015: 8). U *Enciklopedijskom rečniku pedagogije* (1963) školski uspeh se posmatra kao „postignut nivo realizacije materijalnih, formalnih i vaspitnih zadataka nastave, određenih nastavnim programom, tj. stepen u kojem su učenici trajno usvojili nastavnim programom propisana znanja, veštine i navike, razvili svoje psihofizičke sposobnosti i formirali moralno spoznavanje, htenje i delovanje” (Stojanović 2015: 8). U tom smislu, neki autori posebno ističu značaj doživljaja uspeha, jer „doprinosi većem zalaganju, a neuspeh dovodi do obeshrabrenosti, ravnodušnosti, pa čak i otpora prema daljem radu” (Rajčević 2015: 54). Kako se uspeh odnosi na postavljen cilj, on može biti potpun ili delimičan, odnosno označavati potpuno ili delimično dostignuće cilja, što je takođe uslovljeno objektivnošću i složenošću aktivnosti na koju se odnosi (Nikolić 1998). Isti autor naglašava i afektivnu komponentu uspeha, odnosno subjektivno osećanje koje prati rezultat ili subjektivnu ocenu neke delatnosti.

Kada je reč o akademskom ili školskom uspehu, uspehu iz određenog predmeta (matematike), može se posmatrati kao višestruko dostignuće, jer zavisi od velikog broja faktora, koji obuhvataju ne samo lične, nego i ekološke i institucionalne dimenzije. Njihova zamršena interakcija određuje nivo učeničke efikasnosti i zainteresovanosti za sopstveni akademski uspeh i oblikuje njihov potencijal za akademsko postignuće (Cao, Gnana Sanga Mithra, Aravind 2024). Na akademsko postignuće utiče i interakcija između učenika i faktora na nivou škole, čemu u prilog govore i nalazi istraživanja koji pokazuju da uticaj škole na učenička postignuća varira od škole do škole i od učenika do učenika zbog individualnih i porodičnih razlika (Sirin 2005). Dakle, faktori školskog uspeha se protežu izvan tradicionalnih pojmova inteligencije ili sticanja znanja, a potraga za njihovim razumevanjem prevazilazi učionicu, proširujući se u širi društveno-ekonomski, kulturni i institucionalni kontekst. Raspakivanjem različitih elementa koji utiču na akademski uspeh u ovom radu se skreće pažnja na školski uspeh kao produkt ili ishod obrazovanja uslovljen školskim kontekstualnim faktorima, preciznije, nastavničkom podrškom uspeha kroz realizaciju nastave matematike.

Polazeći od tri grupe obrazovnih ishoda – usvajanje znanja, usvajanje strategija rešavanja i analiziranja problema, metakognitivnih strategija i strategija samoregulacije i razvijanje pozitivnih stavova, uverenja i emocija (Dević 2015) – školsko postignuće se fokusira na ishod obrazovanja, jer su ishodi osnov za: izbor nastavnih sadržaja, nastavnih metoda i oblika, planiranje aktivnosti učenika i nastavnika, nastavnih sredstava i opreme, planiranje procesa praćenja i utvrđivanja efekata aktivnosti (Havelka, Hebib i Baucal 2003). Ishodi učenja definišu pri tom jednaka očekivanja za sve učenike na visokom nivou i usmeravaju odgovornost na nastavnike u primenu odgovarajućih strategija za podršku učenicima.

Školski kontekst, kao složeni sklop okruženja u kojem se odvija obrazovanje i dostižu standardi postignuća, uslovljava školski uspeh učenika, odnosno kontekstualni činioci oblikuju način rada i delovanja svakog pojedinca. U radu se nakon teorijskog razmatranja ove tematike daje prikaz empirijskog istraživanja o uticaju određenih školskih faktora na uspeh učenika i to iz matematike, koja je bez sumnje prilično složena oblast, kako u pogledu realizacije nastave, tako i u pogledu učenja.

1. PREGLED RANIJIH ISTRAŽIVANJA

Školska situacija kao veoma značajan segment ukupne životne situacije učenika (Havelka i sar. 1990) ima presudnu ulogu u pružanju pomoći učenicima za usvajanje znanja i razvijanje celoživotnih kompetencija, što je apostrofira kao dominantnu sredinu za učenička postignuća. U stimulativnom školskom kontekstu učenici ulažu veći napor, a samim tim ostvaruju i bolji školski uspeh. Školski kontekst pri tom obuhvata sve činioce koji učestvuju u obrazovno-vaspitnom procesu i predstavlja sve ono što je vezano za školu kao instituciju: od nastavnih planova i programa, preko realizacije nastave, do školske klime i atmosfere koja vlada u školi. Brojna istraživanja ukazuju na značaj kvaliteta neposrednog rada nastavnika i njegovog dominantnog uticaja na postignuća učenika, te da je on umnogome veći od uticaja samog školskog programa i preporučenog načina ocenjivanja (Đigić i Stojiljković 2011; Rodríguez, Regueiro, Piñeiro, Valle, Sánchez, Vieites, Rodríguez-Llorente 2020). Takođe značajan prediktor školskog uspeha može biti vera nastavnika u postignuća učenika. Meta-analiza 13 studija koje su ispitivale odnos akademskog optimizma nastavnika i akademsko postignuće učenika, pokazuje njihovu snažnu povezanost, što implicuje potrebu jačanja nastavničkog akademskog optimizma u celini, za bolji učenički uspeh (Ateş, Ünal 2021).

Prediktor boljih postignuća u učenju i razvijanju mentalne sposobnosti kod

učenika može biti određen način organizacije i sadržaja nastave, što snažan uticaj ostvaruje ne samo na njihov razvoj, nego i na kvalitet (Erceg 1979: 22). S druge strane, organizacija razredno-časovnog sistema može biti izvor teškoća u učenju i postignućima u školi, kao i neadekvatna artikulacija nastavne tehnologije što umanjuje produktivnost nastavnog rada i uspeh učenika (Nikolić 1998). U tom smislu, neophodno je da predmetni nastavnik priprema planove i programe za učenike koje dobro poznaje, daje informacije o sadržajima, predlaže upotrebu određenih sredstava, raspoređuje vreme za rad, priprema i koriguje kriterijume za ocenjivanje, razvija motivaciju za rad, usmerava učenike u toku samog procesa i podstiče interesovanja za nove oblasti proučavanja i razvija odnos poverenja sa učenicima (Erceg 1979: 42). Nadalje, navedeni faktori, iako ne pripadaju školskom kontekstu, imaju funkciju razumevanja činjenice da naponi nastavnika za bolja postignuća učenika ipak ostvaruju indirektan uticaj i mogu biti prediktori ili distraktori. Učenici matematiku obično doživljavaju kao suštinski složeno znanje, koje izaziva osećaj anksioznosti i nelagode, što je čak i jedan od najčešćih uzroka frustracija i negativnih stavova prema školi (González–Pienda, Núñez, Álvarez, González, González-Pumariega, Roces, Soler 2020). Neka istraživanja su pokazala da se stav učenika prema matematici i interesovanje za nju pogoršavaju kako napreduju kroz školovanje (Recber, Isiksal, Koç 2018).

Prethodne studije pokazuju povezanost individualnih karakteristika (samouverenost u učenju matematike i obrazovne aspiracije) i postignuća. Učenici obično postižu bolje rezultate ako imaju više samopouzdanja tokom učenja matematike i teže daljem obrazovanju. Slično tome, sve veći broj istraživanja pokazuje da je pozitivan odnos učenika prema nastavi matematike povezan sa boljim akademskim postignućem, a tendenciju da postignu bolje rezultate iz matematike pokazuju učenici koji dolaze iz porodica sa više obrazovnih resursa (npr. kompjuter, knjige), ili njihovi roditelji imaju viši nivo obrazovanja (Mohammadpour & Shekarchizadeh 2013). Rezultati istraživanja (Dimitrijević, Popović i Milenković 2018) koji takođe ne potiču isključivo iz školskog konteksta su pokazali da redovna izrada domaćih zadataka te redovno pohađanje privatnih časova matematike se pozitivno reflektuje na školski uspeh iz matematike. U tom smislu, uloga nastavnika matematike u školi dobija na značaju u pronalaženju načina motivacije učenika kroz redovnu nastavu, ali i kroz vannastavne aktivnosti, posebno za izradu domaćih zadataka. Takođe, istraživanje ukazuje na visoku protektivnost nekih činilaca iz školskog konteksta za uspešnost u učenju matematike, a to su: objektivnost prilikom ocenjivanja, diferenciranje zadataka, dobra organizacija časa i doživljaj prijatnosti u komunikaciji.

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja je utvrđivanje osnovnih karakteristika povezanosti i uticaja nekih činilaca školskog konteksta na uspeh učenika iz matematike. Uspeh učenika iz matematike je pritom definisan kao nivo ostvarenog uspeha u usvajanju nastavnog sadržaja, što se iskazuje ocenama. Iz školskog konteksta izdvojeni su činioци koji se odnose na realizaciju i organizaciju nastave: planiranje nastave, primena metoda i oblika rada na času, primena i upotreba nastavnih sredstava, primena različitih tehnika učenja na času, primena različitih modela nastave, praćenje vrednovanja i napredovanja učenika.

Cilj istraživanja je usmeren na utvrđivanje prediktorskih snaga nekih činilaca iz školskog konteksta na školski uspeh učenika iz matematike i operacionalizovan je kroz sledeće **istraživačke zadatke**:

1. sagledati prediktorski uticaj planiranja nastave na uspeh učenika iz matematike;
2. sagledati prediktorski uticaj primene metoda i oblika rada na uspeh učenika iz matematike;
3. sagledati prediktorski uticaj primene nastavnih sredstava na uspeh učenika iz matematike;
4. sagledati prediktorski uticaj različitih tehnika učenja i modela nastave na uspeh učenika iz matematike;
5. sagledati prediktorski uticaj načina praćenja i vrednovanja napredovanja učenika na uspeh učenika iz matematike.

U istraživanju je korišćena je **deskriptivna metoda**, a podaci su od ispitanika prikupljeni tehnikom **skaliranja**. Kao polazna osnova za izradu instrumenta (Upitnik sa podskalama procena) bio je *Priručnik za samovrednovanje i vrednovanje rada škole 2005* (Bojanić i sar. 2005). U prvom delu instrumenta navedeni su elementi instrumenta koji se odnose na osnovne sociodemografske karakteristike ispitanika: predmet koji predaje, godine radnog staža u školi. Drugi deo instrumenta je sadržao pitanja i ponuđene odgovore, koji su poslužili nastavnicima matematike da procene sopstvenu organizaciju i realizaciju nastavnog rada na časovima na petostepenoj skali Likertovog tipa i to izborom broja koji najpribližnije odgovara njegovoj proceni tvrdnje ili stepenu prisutnosti određene pojave. Krombach alfa koeficijent (Cronbach's Alpha) računat je za upitnike za nastavnike. Pouzdanost subskala pokazuje vrednosti od .74 do .82, te se može zaključiti da se pouzdanost korišćenog upitnika kreće od

prihvatljive do dobre. Dobra pouzdanost ($.80 < \alpha < .90$) registrovana je na nivou subskala Planiranje nastave ($\alpha = .81$) i Primena različitih tehnika učenja na času i različitih modela nastave ($\alpha = .82$), dok je na nivou subskala Primena metoda i oblika rada na času ($\alpha = .75$), Primena nastavnih sredstava ($\alpha = .78$) i Praćenje i vrednosvanje napredovanja učenika ($\alpha = .74$) registrovana prihvatljiva pouzdanost ($.70 < \alpha < .80$).

Nezavisne varijable predstavljene su kroz školski kontekst, kao *činioci školske sredine* (planiranje i pripremanje nastave, primena metoda i oblika rada na času, primena nastavnih sredstava, primena različitih tehnika učenja i modela nastave, načini praćenja i vrednovanja napredovanja učenika), a **zavisna varijabla** je *uspeh učenika iz Matematike*.

Uzorak istraživanja čine dva poduzorka: poduzorak nastavnika i poduzorak učenika. Poduzorak nastavnika ima karakter *namernog* i čini ga 150 nastavnika matematike koji predaju Matematiku učenicima sedmog razreda i to u 75 osnovnih škola u Beogradu, Pančevu i Vršcu. *Poduzorak učenika* je činilo 600 učenika koji pohađaju sedmi razred, i čine slučajni uzorak, jer su birani iz onih odeljenja u kojima nastavu izvode nastavnici iz poduzorka nastavnika (zbog sagledavanja refleksije rada nastavnika na uspeh učenika iz matematike) i to iz svakog odeljenja po 4 učenika. S obzirom na to da nije bio isti broj učenika u svakom odeljenju, za uzorak su birani učenici sa spiska u dnevniku obrazovno-vaspitnog rada i to prvi, poslednji i po dva učenika koji su na sredini između prvog i poslednjeg. Izbor uzrasata učenika za poduzorak je bio takav prvenstveno zbog toga što su oni već dobro upoznati programom i načinom rada nastavnika i imaju veći potencijal od prethodnih, mlađih razreda da izvrše samoprocenu obrazovnih postignuća iz Matematike. Takođe, imaju razvijenu svest o značaju učenja matematike, jer već počinju sa pripremama za završni ispit na kraju osmog razreda. Budući da su aktuelni učenici osmog razreda već u pripremama za završni ispit, to je bio razlog da ne uđu u uzorak istraživanja, jer bi svaka vrsta testiranja mogla dovesti do uznemirenosti, što bi uticalo i na rezultate istraživanja. S obzirom na to da uzorak čine ispitanici koji verno predstavljaju ukupnu populaciju, to je obezbedilo njegovu valjanost i reprezentativnost.

Nijedan ispitanik nije odbio da učestvuje u istraživanju, a tokom istraživanja su obezbeđeni i ostali uslovi etičnosti u skladu sa *Kodeksom ponašanja u naučnoistraživačkom radu* („Službeni glasnik RS”, 49/2019).

Distribucija učenika u odnosu na ocenu iz Matematike i školski uspeh prikazana je u Tabeli 1.

Tabela 1. Poduzorak učenika u odnosu na ocenu iz Matematike i opšti uspeh

Uspeh učenika	Uspeh učenika iz Matematike		Opšti uspeh učenika	
	f	%	f	%
Odličan	238	39,67	238	39,7
Vrlo dobar	228	38,00	228	38,0
Dobar	108	18,00	94	15,7
Dovoljan	26	4,33	40	6,7
Ukupno	600	100	600	100,0

Većina učenika ima odličan uspeh (39,67), a najmanji broj učenika ima dovoljan uspeh (4,33%). Prosečna ocena iz matematike na uzorku 600 učenika sedmog razreda iznosi $M=4,13\pm0,85$, dok je prosečan opšti uspeh učenika $M=4,10\pm0,89$. U cilju obezbeđivanja jasnog sagledavanja uticaja, zavisnosti i razlika između analiziranih podataka dobijenih u istraživanju, regresionim linearnim modelima (Multivarijantna regresiona analiza) ispitana je prediktivna vrednost varijabli. Razlike među grupama određene se pomoću Jednofaktorske analiza varijanse (ANOVA). Pored toga, korišćen je i t- test za velike nezavisne uzorke i Pirsonov koeficijent korelacije (r) za ispitivanje povezanosti među varijablama. Statistička značajnost definisana je na nivou verovatnoće nulte hipoteze od $p\leq 0,05$ do $p<0,001$. **Statistička obrada i analiza** urađena je u programu SPSS ver. 24.

3. REZULTATI SA DISKUSIJOM

3.1. Planiranje nastave kao prediktor uspeha iz matematike

Značajan prediktor za kvalitetan proces nastavnog rada, time i bolji školski i predmetni uspeh učenika je planiranje nastave, što ga akcentuje kao segment od vitalne važnosti za obrazovanje i nastavu (Herschbach 2009). Kao proces koji određuje tok akcije i preduzima se na svim nivoima upravljanja, fluidan je i uključuje percepciju analize i konceptualnog pitanja (Bhatta et al. 2012). U literaturi se označava kao složen i odgovoran posao nastavnika (Lekić 1980), čemu u prilog govori i činjenica da od četrdeset sati radne nedelje nastavnika deset sati je rezervisano za planiranje i pripremanje. Vamak sa saradnicima (Womack et al. 2015) je anketirao 130 nastavnika pri čemu je dobijen podatak o prevalenciji nastavnika

koji smatraju da je neophodno imati pisane pripreme za čas, ali da su u vidu skica i neopterećujuće. U cilju utvrđivanja korelacije između planiranja nastave i uspeha (ocene) učenika iz matematike, nakon dobijenih odgovora ispitanika tokom istraživanja, izračunat je Pirsonov koeficijent korelacije pri čemu je utvrđena statistički značajna povezanost ($r=0,216$, $p<0,01$), odnosno rastom proseka odgovora ove subskale, raste i prosečna ocena iz Matematike. Nakon zaključka o postojanju povezanosti između ove dve varijable, primenom Linearne regresione analize ispitivan je uticaj pojedinih aspekata ovog činioca na uspeh učenika iz matematike.

U Tabeli 2 je prikazan prediktorski značaj planiranja nastave na uspeh učenika iz matematike.

Tabela 2: Uticaj činilaca planiranja nastave na uspeh iz Matematike

	Beta (β)	t	p	95,0% Interval poverenja	
				Donja granica	Gornja granica
Imam svoj godišnji plan rada.	0,176	1,187	0,230	0,048	0,948
Mesečni plan rada je napisan u skladu sa godišnjim planom rada.	0,016	0,150	0,881	-0,454	0,528
Prilikom planiranja vodim računa o redosledu kojim će se obrađivati nastavno gradivo.	0,046	0,581	0,562	-0,421	0,771
Plan obuhvata različite metode i oblike rada.	-0,094	-0,807	0,421	-0,274	0,115
Planom obuhvatam ishode učenja.	-0,051	-0,470	0,639	-0,601	0,370
Redovno se pripremam za svaki čas.	0,339	2,958	0,004	0,093	0,470
Prilikom pisanja pripreme za čas vodim računa o mogućnostima i potrebama učenika.	0,149	0,835	0,669	-0,020	0,537
PLANIRANJE NASTAVE	0,216	2,693	0,008	0,176	1,146

Prilagođeni koeficijent determinacije (R^2)=0,072

Linearnom regresionom analizom ispitano je da li pojedinačni ajtemi i kompozitni skor imaju uticaja na postignuće učenika. Ajtem *Redovno se pripremam za svaki čas ima* pozitivan uticaj na ocenu iz matematike ($\beta=0,339$, $p<0,01$). Dakle, što se nastavnik redovnije priprema za čas, to je i prosečna ocena učenika viša. Kada se gleda ukupno planiranje nastave, ono je pokazalo statistički značajan uticaj na ocenu iz matematike ($\beta=0,216$, $p<0,01$). Bolja ukupna priprema nastavnika, znači i bolju

ocenu učenika. Planiranjem nastave objašnjeno je ukupno 7,2% varijanse zavisne promenljive (ocena iz matematike). Maksimović (2018) je sproveda istraživanje među 290 učitelja i nastavnika. Analizom dobijenih podataka ustanovljeno je da se preko 90% ispitanika redovno priprema za veći deo nastavnih časova, što potvrđuju i rezultati ovog ispitivanja. Iako su ispitanici u ovom istraživanju imali mogućnost da za oblast planiranja nastave odgovore na više ponuđenih tvrdnji ipak se za uspeh kao statistički značajan pokazatelj iz matematike izdvojio ajtem koji se odnosi na redovnost u pripremanju nastavnika za čas, te se navedeni činilac može smatrati značajnim prediktorom uspeha učenika iz matematike.

3.2. Primena nastavnih metoda i oblika rada kao prediktor uspeha iz matematike

Realizacija nastave može se opisati kao kombinacija različitih metoda i njihovih osnovnih funkcija. Izbor nastavnih metoda i oblika rada zavisi od brojnih faktora, kao što su nastavni sadržaj i karakteristike učenika. „Imajući u vidu da obrazovni standardi određuju šta treba postići, ali ne pružaju odgovor na to kako do toga doći, postignuća se mogu ostvariti primenom različitih metoda i oblika rada, u skladu sa kreativnošću, znanjem i veštinama nastavnika” (Stevanović, Dimitrijević 2013: 386). Izbor odgovarajućih metoda i oblika rada uslovljen je takođe ciljem časa, prirodom nastavnih sadržaja, sastavom odeljenja i uzrastom učenika. „Precizan i logičan redosled primene metoda i oblika rada može doprineti pozitivnim rezultatima, dok njihovo nepravilno korišćenje ili potpuno izostavljanje može dovesti do otežanog usvajanja znanja od strane učenika” (Kostić-Kovačević, Gavrilović i Savić 2013: 776).

Izračunavanjem Pirsonovog koeficijenta korelacije utvrđena je statistički značajna razlika u odnosu na sve pojedinačne aspekte u rasponu od $r=0,178$, $p<0,05$ do $r=0,483$, $p<0,01$, što govori u prilog tome da metode i oblici koji omogućavaju veću participaciju učenika doprinose boljim ocenama iz matematike. U Tabeli 3 su prikazani rezultati istraživanja povezanosti primene metoda i oblika rada, s jedne strane, i uspeha učenika iz Matematike, s druge, dobijeni Linearnom regresionom metodom.

Tabela 3: Uticaj primene metoda i oblika rada na času na uspeh učenika iz Matematike

	Beta (β)	T	p	95,0% Interval poverenja	
				Donja granica	Gornja granica
Kada obrađujem novo gradivo, prilikom izbora metoda i oblika rada polazim od interesovanja učenika.	0,499	5,164	0,000	0,421	0,943
Primenjujem različite oblike rada na času.	0,069	0,832	0,407	-0,106	0,260
Učenici su aktivni na času i zajedno dolazimo do rešenja.	-0,090	-0,960	0,338	-0,349	0,121
Odgovarajućom nastavnom metodom ostvarujem planirane ciljeve i zadatke rada na času.	-0,061	-0,721	0,472	-0,311	0,145
Učenici na časovima prezentuju rezultate svog rada.	0,202	2,518	0,013	0,048	0,400

Prilagođeni koeficijent determinacije (R^2)=0,238

U regresionoj analizi svoj uticaj pokazali su ajtemi *Kada obrađujem novo gradivo, prilikom izbora metoda i oblika rada polazim od interesovanja učenika* ($\beta=0,449$, $p<0,001$) i *Učenici na časovima prezentuju rezultate svog rada* ($\beta=0,202$, $p<0,05$). Dakle, što nastavnik u većoj meri polazi od interesovanja učenika i što se učenicima daje veća sloboda prezentacije svog rada, to je ocena iz matematike kod učenika viša. Čak 23,8% varijanse zavisne promenljive (ocena iz matematike) objašnjeno je sa ova dva aspekta primene metoda i oblika rada na času. Nastavne metode dobijaju pun značaj u specifičnom kontekstu, a njihova primena i kombinacija treba da budu usklađene sa tipom časa i nastavnom jedinicom. Treba imati na umu da čak i najbolje osmišljen čas može postati neefikasan ukoliko se ne upotrebe adekvatni oblici i metode rada kao i odgovarajuće tehnike učenja.

3.3. Primena nastavnih sredstava kao prediktor uspeha iz matematike

Nastavno sredstvo može biti sve što omogućava bolje razumevanje, usvajanje i tumačenje sadržaja nastave i procesa učenja. Osnovne uloge nastavnih sredstava su: omogućavanje vizuelnog i praktičnog razumevanja sadržaja; podsticanje intenzivnijeg učenja i razvoja kognitivnih i drugih veština; unapređivanje efikasnosti i ekonomičnosti nastavnog procesa, kao i pružanje materijalne podrške misaonim

aktivnostima. Nastavnikov zadatak može se olakšati promišljenom upotrebom niza nastavnih sredstava koja će kao posrednik između učenika i objektivnog sveta u cilju formiranja saznavnih funkcija proširiti učenikovo iskustvo (Bruner 1976). U Tabeli 4 je prikazan uticaj činilaca konteksta školske sredine u pogledu primene nastavnih sredstava na času i ocene iz Matematike na kraju šestog razreda.

Tabela 4: Uticaj primene nastavnih sredstava na času na uspeh učenika iz Matematike

	Beta (β)	T	p	95,0% Interval poverenja	
				Donja granica	Gornja granica
Nastavna sredstva koristim u funkciji razvoja mišljenja kod učenika.	0,095	0,870	0,386	-0,151	0,388
Pomoću nastavnih sredstava učenici stiču različita znanja.	0,091	0,956	0,341	-0,116	0,332
Nastavna sredstva mi olakšavaju rad na pripremanju nastave.	0,001	0,011	0,991	-0,297	0,300
Smišljeno koristim nastavna sredstva što dovodi do veće metodičke raznovrsnosti u nastavnom procesu.	0,117	1,039	0,300	-0,139	0,447
Nastavna sredstva prilagođavam uzrastu i mogućnostima učenika.	0,081	0,758	0,450	-0,174	0,391
Učenici učestvuju u izboru nastavnih sredstava.	0,206	2,668	0,009	0,059	0,395
Upotrebom savremenih nastavnih sredstava poboljšava se nastavni proces.	0,139	1,186	0,238	-0,110	0,440
UPOTREBA NASTAVNIH SREDSTAVA	0,411	5,478	0,000	0,544	1,159

Prilagođeni koeficijent determinacije (R^2)=0,122

Statistički značajna pozitivna korelacija postoji između ocene iz matematike i svih ajtema u pogledu primene nastavnih sredstava: *Nastavna sredstva koristim u funkciji razvoja mišljenja kod učenika* $r=0,292$, $r<0,01$; *Pomoću nastavnih sredstava učenici stiču različita znanja* $r=0,205$, $r<0,05$; *Nastavna sredstva mi olakšavaju rad na pripremanju nastave* $r=0,191$, $r<0,05$; *Smišljeno koristim nastavna sredstva što dovodi do veće metodičke raznovrsnosti u nastavnom procesu* $r=0,316$, $r<0,01$; *Nastavna sredstva prilagođavam uzrastu i mogućnostima učenika* $r=0,263$, $r<0,01$; *Učenici*

učestvuju u izboru nastavnih sredstava $r=0,231$, $r<0,01$; *Upotrebom savremenih nastavnih sredstava poboljšava se nastavni proces* $r=0,212$, $r<0,01$ i kompozitnog skora: upotreba nastavnih sredstava $r=0,411$, $r<0,01$. Od svih činilaca konteksta školske sredine u pogledu primene i upotrebe nastavnih sredstava, statistički značajan uticaj na ocenu iz matematike potvrdilo je učešće učenika u izboru nastavnih sredstava ($\beta=0,206$, $p<0,01$). Naime, što nastavnici matematike više dozvoljavaju da učenici učestvuju u izboru nastavnih sredstava, to je ocena učenika iz ovog predmeta viša. Ostali pojedinačni aspekti, u pogledu primene i upotrebe nastavnih sredstava, ne utiču statistički značajno na ocenu iz matematike. Uticaj pokazuje ukupan skor upotrebe nastavnih sredstava $\beta=0,411$, $p<0,001$. Beta koeficijent je pozitivan i u saglasnosti je sa Pirsonovim koeficijentom korelacije, tj. nalazom da kada nastavnici matematike u većoj meri koriste naznačena nastavna sredstva, to je ocena učenika iz njihovog predmeta viša. Ukupan procenat objašnjene varijanse ocene iz matematike iznosi 12,2%. Učenici lakše i brže usvajaju nove pojmove kada su im predstavljeni na jasan i blizak način. Nije iznenađujuće što istraživanja pokazuju da upotreba nastavnih sredstava, usmerena na podsticanje mišljenja kod učenika, kao i njihovo aktivno učešće u odabiru tih sredstava, ima značajan uticaj na uspeh u učenju. Zbog toga je od velikog značaja da učenik bude u direktnom kontaktu s nastavnim sredstvima.

3.4. Primena različitih tehnika učenja i modela nastave kao prediktor uspeha iz matematike

Tehnika učenja je umešnost ili spretnost učenja zasnovana je na veštinama, navikama i umenjima koja dolaze do izražaja posebno prilikom upotrebe inovativnih modela učenja. Sidenko (2006) ističe da se kod dva modela – tradicionalnom i inovativnom – zapravo radi o diskursu filozofskih pristupa obrazovanju, paradigama oblikovanim raznovrsnim kontekstualnim ambijentima i vrednostima onoga što je prioritet u dečjem razvoju. Tradicionalni modeli nastave orijentisani su na znanje i počivaju na aktivnostima nastavnika, podrazumevajući predavački, predavačko-prikazivački, katehetički, majeutički i kombinovani način prezentacije nastavnih sadržaja (Ilić 2012). S druge strane, inovativni model podrazumeva iskorak iz rutine, „inovacija je ideja (objektivno ne mora biti nova) koja, doživljena kao vrednost, određuje promene u ponašanju pojedinca usmerene ka ostvarivanju određenih ciljeva sadržanih u poboljšanju efikasnosti nastave kao organizovanog procesa učenja i razvoja ličnosti učenika“ (Mitić 1999: 41-42).

Pirsonov koeficijent korelacije pokazuje statistički značajne razlike u pogledu primene različitih tehnika učenja na času i modela nastave sa ocenom iz Matematike i to u rasponu od $r=0,181$, $p<0,05$ do $r=0,408$, $p<0,01$, što pokazuje da primena različitih tehnika i modela nastave uslovljava bolji uspeh učenika iz Matematike.

U Tabeli 5 su prikazani rezultati istraživanja dobijeni Linearnom regresionom analizom, koji govore o povezanosti i uticaja primene različitih tehnika učenja na času i modela nastave, s sa uspehom učenika iz Matematike.

Tabela 5: Uticaj primene različitih tehnika učenja na času i modela nastave sa uspehom učenika iz Matematike

	Beta (β)	T	p	95,0% Interval poverenja	
				Donja granica	Gornja granica
Podstičem učenike da naučeno primenjuju u novim i nepoznatim situacijama.	0,234	3,213	0,002	0,105	0,443
Zajedno sa učenicima pravim programe za rad sekcija.	0,209	3,048	0,003	0,083	0,389
Podstičem učenike da prilikom učenja novog sadržaja koriste znanja stečena iz drugih predmeta.	0,226	3,030	0,003	0,097	0,460
Podstičem učenike da koriste internet kao izvor učenja.	0,102	1,392	0,166	-0,031	0,180
Upućujem učenike kako da naučeno gradivo primene na konkretne primere iz života.	0,004	0,058	0,954	-0,231	0,245
Upućujem učenike da postavljaju sebi ciljeve u učenju.	0,042	0,458	0,647	-0,113	0,181
Kroz nastavni proces primenjujem različite modele nastave.	0,099	0,754	0,452	-0,138	0,308
Kroz primenu odgovarajućeg modela, moj čas ima razvijajući karakter.	0,258	2,248	0,026	0,025	0,385
Primenom različitih modela nastave utičem na razvoj sazajnih sposobnosti učenika.	-0,042	-0,369	0,713	-0,239	0,164

Prilagođeni koeficijent determinacije (R^2)=0,148

Dobijeni podaci govore da neke inovativne tehnike učenja na času i modeli nastave mogu biti prediktori ocene iz matematike: *Podstičem učenike da naučeno primenjuju*

u novim i nepoznatim situacijama $\beta=0,234$, $p<0,01$; Zajedno sa učenicima pravim programe za rad sekcija $\beta=0,209$, $p<0,01$; Podstičem učenike da prilikom učenja novog sadržaja koriste znanja stečena iz drugih predmeta $\beta=0,226$, $p<0,001$ i Kroz primenu odgovarajućeg modela, moj čas ima razvijajući karakter $\beta=0,258$, $p<0,05$. Svi Beta koeficijenti su pozitivni, što ukazuje na to da veći skor na ajtemima utiče na bolju ocenu iz matematike. Ukupan procenat objašnjene varijanse ocene iz matematike iznosi 14,8%.

3.5. Praćenje i vrednovanje napredovanja učenika kao prediktor uspeha iz matematike

Pirsonov koeficijent korelacije, iako niskih vrednosti statističke značajnosti između varijabli *Praćenje i vrednovanje napredovanja učenika* i njihovog uspeha iz Matematike, ukazuje na njihovu povezanost. Podaci prikazani u Tabeli 6 pokazuju uticajnost praćenja i vrednovanja napredovanja na uspeh učenika iz Matematike.

Tabela 6: Uticaj praćenja i vrednovanja napredovanja sa uspehom učenika iz Matematike

	Beta (β)	T	p	95,0% Interval poverenja	
				Donja granica	Gornja granica
Često ocenjujem učenike.	0,227	2,192	0,030	0,027	0,527
Svaku ocenu saopštim i obrazložim.	0,078	0,969	0,334	-0,113	0,330
Ocenjujem na različite načine.	0,204	2,572	0,011	0,039	0,296
Nagradim zalaganje i rad učenika.	-0,103	-1,034	0,303	-0,377	0,118
Pomažem učenicima koji imaju teškoće u učenju.	0,025	0,249	0,803	-0,238	0,307
Pravim portfolio za svakog učenika.	0,221	2,818	0,006	0,058	0,330
Svakog časa pratim napredak i postignuća učenika.	0,022	0,217	0,828	-0,209	0,261
PRAĆENJE I VREDNOVANJE NAPREDOVANJA UČENIKA	0,307	3,958	0,000	0,363	1,088

Prilagođeni koeficijent determinacije (R^2)=0,09

Niski korelacioni koeficijenti pokazali su da određeni ispitivani aspekti nisu izdržali test analize uticaja na ocenu iz Matematike. Prag statističke značajnosti uticaja na ocenu iz preskočili su sledeći konteksti: *Često ocenjujem učenike* ($\beta=0,227$, $p<0,05$), *Ocenjujem na različite načine* ($\beta=0,204$, $p<0,01$), *Pravim portfolio za svakog učenika* ($\beta=0,221$, $p<0,01$) i ukupan skor Praćenja vrednovanja i napredovanja učenika ($\beta=0,307$, $p<0,001$). Uticaj činilaca u pogledu praćenja vrednovanja i napredovanja učenika, na ocenu iz Matematike jeste nizak, jer objašnjava samo 9% varijanse zavisne promenljive.

Polazeći od činjenice da je ocenjivanje sastavni deo nastavnog procesa koji govori o efikasnosti i učenika i nastavnika, uvidom u dobijene rezultate mogu se konstatovati najslabije tačke tog procesa kroz ajteme koji nisu pokazali statistički značajnu povezanost sa uspehom učenika iz matematike, a odnose se na saopštavanje i obrazlaganje svake ocene učeniku, nagrađivanje rada i zalaganja učenika, kontinuirano praćenje napredovanja učenika i na pomaganje učenicima koji imaju teškoće u učenju.

ZAKLJUČAK

Analizom i interpretacijom podataka uočene su ključne sličnosti i razlike u rezultatima istraživanja u oblasti matematike, kao i uticaj različitih činilaca u školskom kontekstu. Dobijeni rezultati pružaju uvid u uticaj različitih činilaca koji se odnose na organizaciju i realizaciju nastavnog procesa na razvoj matematičkih kompetencija učenika, čime se stvara osnova za unapređenje nastavne prakse. Shodno postavljenom cilju istraživanja utvrđene su prediktorske snage nekih činilaca iz školskog konteksta na uspeh učenika iz Matematike. Odgovoreno je na postavljene istraživačke zadatke, pri čemu su potvrđene pretpostavljene prediktorske snage pojedinih činilaca koji pripadaju školskom kontekstu. Naime, planiranje nastave se pozitivno odražava na uspeh učenika iz Matematike, što je u još većoj meri izraženo u aspektu primene metoda i oblika rada na času. Rezultati takođe pokazuju da kada nastavnici matematike u većoj meri koriste naznačena nastavna sredstva, to je ocena učenika iz njihovog predmeta viša. Primena različitih tehnika učenja i modela nastave pozitivno su ocenjeni, što ukazuje na to da veći skor na ajtemima utiče na bolju ocenu iz Matematike, a isto važi i za vrednovanje i napredovanje učenika. Metode i oblici rada, kao i primena različitih tehnika učenja i modela nastave, izdvojili su se kao dva činioca koja imaju najveći uticaj na ocenu iz Matematike.

Kroz prikaz rezultata istraživanja prema postavljenim zadacima može se uočiti da postoje značajne razlike u povezanosti i uticaju kontekstualnih, školskih činilaca na

uspeh učenika, ali nemaju svi činioci jednaku povezanost i prediktorsku moć na školski uspeh učenika iz Matematike. Iako planiranje nastave predstavlja važan korak u obrazovnom procesu, njegov direktan uticaj na uspeh učenika je relativno mali, što govori da i dobro osmišljen nastavni program sam po sebi nije dovoljan ako se ne dopuni efektivnim metodama i tehnikama rada. Metode i oblici rada, kao i primena različitih tehnika učenja, izdvojili su se kao ključni elementi koji u najvećoj meri doprinose boljim ocenama učenika iz Matematike. Ovi nalazi ukazuju na potrebu za stalnim unapređivanjem nastavne prakse, kroz upotrebu raznovrsnih, inovativnih metoda i sredstva koja podstiču aktivnost i kreativnost učenika. Uspeh učenika može se značajno poboljšati kada nastavnici prilagođavaju svoj pristup specifičnostima nastavne jedinice, uzrastu učenika i ciljevima časa, istovremeno ih motivišući kroz interaktivne i praktične aktivnosti. Kada nastavnici koriste različita nastavna sredstva i aktivno uključuju učenike u proces učenja, postižu se bolji rezultati. Navedeni podatak je dodatno potvrđen nalazom da je ukupna varijansa ocene koja se može objasniti primenom nastavnih metoda, tehnika učenja i modela nastave 14,8%. S druge strane, činioci konteksta školske sredine, kao što su praćenje vrednovanja i napredovanja učenika, imaju znatno manji uticaj na uspeh, što sugerise na važnost obezbeđivanja podsticajne školske sredine, jer primarna odgovornost za uspeh učenika se temelji na kvalitetu nastavnog procesa i njegove realizacije u učionici. Ako se na času primene odgovarajući oblici i metode rada, adekvatni modeli nastave, efikasne tehnike učenja i odgovarajuća nastavna sredstva, proces praćenja i vrednovanja/ocenjivanja postaje prirodan i spontano proizlazi iz samog toka nastave.

Konačno, istraživanje jasno pokazuje da je za podsticanje uspeha učenika iz matematike neophodno strateško kombinovanje različitih nastavnih metoda i oblika rada, zatim tehnika učenja i modela rada, jer oni predstavljaju osnovu za efektivnu i kvalitetnu nastavu, čime se pokriva i afektivna dimenzija učenja.

Navedeni zaključci se mogu posmatrati kao praktične implikacije, odnosno smernice za unapređivanje pedagoške prakse i ujedno temelj za buduća istraživanja čije bi usmerenje mogla da idu u pravcu ispitivanja prediktorskih snaga pomenutih školskih faktora u diferenciranoj ili individualizovanoj nastavi. Naime, značaj istraživačkih rezultata se može sagledati kroz prizmu buduće primene dobijenih saznanja za obezbeđivanje kvalitetnijeg nastavnog procesa i uspeha za svakog učenika shodno njegovim potencijalima. U navedenom postulatu je sadržano i osnovno ograničenje istraživanja, jer je bilo usmereno na tipične učenike i odnos školskih faktora na nastavni proces bez diferenciranja i individualizacije nastave.

LITERATURA

1. Ateş, Aysel, Ali Ünal (2021), "The Relationship between Teacher Academic Optimism and Student Academic Achievement: A Meta-Analysis", *Psycho-Educational Research Reviews*, 10(2), 284-297,
2. Bhatta, H. S. Ganesha, T. K. Raghavendra , C. N. Pradeep Kumar, Sister M. Clarice A. C. (2012), *Planning, Organization & Management of School/Class room Processes A Position Paper*, Karnataka D. Ed Curriculum Framework
3. Bojanić, Milan, Biljana Bukinac, Jasna Vasić, Nevena Vraneš, Radiša Đorđević, Radojka Đurđević, Smiljka Ivačković, Snežana Jadranović, Branislav Jovanović, Dubravka Jovanović, Ljiljana Jović, Dragica Jokić, Veliša Joksimović, Zorica Jocić, Rade Kozor, Marijena Koroš, Marija Krneta, Natalija Krstić, Dragana Malešević, Radmila Marjanović, Dušica Mladenović, Rajna Nešić, Katarina Petrović, Biserka Svetozarević, Jovan Tanasković, Gordana Filipović (2005), *Priručnik za samovrednovanje i vrednovanje rada škole*. Ministarstvo prosvete i sporta RS, Sektor za razvoj obrazovanja i međunarodnu prosvetnu saradnju, Beograd
4. Bruner, Džerom (1976), "Proces obrazovanja", *Pedagogija*, 31(2-3), 275-321.
5. Cao, Wenwen, S. Gnana Sanga Mithra, Aravind B. R. (2024), "Unraveling the factors shaping academic success: A structural equation modeling approach for college students", 10(4):e25775.
6. Dević, Ivan (2015), *Odrednice školskog postignuća učenika: provjera modela školske kompetencije*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
7. Dimitrijević, Slađana, Daliborka Popović, Aleksandar Milenković (2018), "Učenje matematike van škole kroz izradu domaćih zadataka i pohađanje privatnih časova", *Nastava i vaspitanje*, 67(1), 95-111.
8. Đigić, Gordana, Svetlana Stojiljković (2011), "Classroom management styles, classroom climate and school achievement", *Procedia – Social and Behavioral Sciences Journal*, 29, 819-828.
9. *Enciklopedijski rječnik pedagogije* (1963), Matica Hrvatska, Zagreb
10. Erceg, Vladimir (1979), *Nastavnik u savremenoj nastavi*, Svjetlost, Sarajevo
11. González-Pienda, Julio Antonio, José Carlos Núñez, Luis Alvarez, Paloma González, Soledad González-Pumariiega, Cristina Rocas (2020), "Fracaso en el aprendizaje de las matemáticas: Análisis de las causas", In: *Proceedings of the VII Congreso Internacional Exigencias de la Diversidad*, Santiago de Compostela, Spain, 349-358.

12. Havelka, Nenad, Emina Hebib, Aleksandar Baucal (2003), *Ocenjivanje za razvoj učenika*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije i Centar za evaluaciju, Beograd
13. Havelka, Nenad, Lidija Vučić, Sulejman Hrnjica, Ljubiša Lazarević, Bora Kuzmanović, Panta Kovačević, Ksenija Radoš, Svetlana Đurić, Dragan Popadić, Dragica Pavlović, Gorjana Litinović, Ana Pešikan, Dijana Plut, Dalibor Košutić, Dejan Radosavljević (1990), *Efekti osnovnog obrazovanja. Obrazovna i razvojna postignuća učenika na kraju osnovnog školovanja*, Institut za psihologiju, Beograd
14. Herschbach, Dennis (2009), "Planning for Education and Work, Alternatives and Issues", In: Maclean R., Wilson D. (eds), *International Handbook of Education for the Changing World of Work*. Springer, Dordrecht, 939-959.
15. Ilić, Mile (2012), *Inkluzivna nastava*, Filozofski fakultet, Istočno Sarajevo
16. Kostić-Kovačević, Ivana, Jelena Gavrilović (2013), "Visualization of mathematics through incorporation of educational software into distance learning", *Metalurgia International*, 18(9), 178-180.
17. Lekić, Đorđe (1980), "Planiranje i pripremanje vaspitno-obrazovnog rada", *Osnovi psihološko-pedagoškog rada*, Zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja grada Beograda, 5-10.
18. Maksimović Jelena (2008), "Prilog istraživanju uzroka školskog neuspeha", *Pedagoška stvarnost*, 5-6, 450-464.
19. Maksimović, Aleksandra (2018), "Pisanje pripreme za nastavni čas iz perspektive učitelja i nastavnika", *Pedagogija*, LXXIII, 31-47.
20. Mitić, Vojislav (1999), *Inovacije i nastava*, Budućnost, Novi Sad
21. Mohammadpour, Ebrahim, Ahmadreza Shekarchizadeh (2013), "Mathematics achievement in high-and low-achieving secondary schools", *Educational Psychology*, 35(6), 689-713.
22. Nikolić, Radmila (1998), *Kontinuitet uspeha učenika osnovne škole*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
23. *Pedagoški rečnik* (1967), Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd
24. *Priručnik za vrednovanje i samovrednovanje rada škole* (2005), Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd
25. Rajčević, Petar (2015), "Motivacija učenika osnovne škole za rad i vaspitno-obrazovni uspeh", *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta*, 9, 51-63.

26. Recber, Senol, Mine Isiksal, Yusuf Koç (2018), "Investigating self-efficacy, anxiety, attitudes and mathematics achievement regarding gender and school type", *Anales de Psicologia*, 34(1), 41–51
27. Rodríguez, Susana, Bibiana Regueiro, Isabel Piñeiro, Antonio Valle, Benigno Sánchez, Tania Vieites, and Carolina Rodríguez-Llorente (2020), "Success in Mathematics and Academic Wellbeing in Primary-School Students", *Sustainability*, 12(9), 3796.
28. Sidenko, Ala Stepanovna (2006), "O inovacionim i tradicionalnim modelima nastavnog procesa", *Nastava i vaspitanje*, LV, 2, 107-236.
29. Sirin, Selcuk (2005), "Socioeconomic status and academic achievement: a meta-analytic review of research", *Review of Educational Research*, 75, 417–445.
30. Stevanović, Jelena, Maja Dimitrijević (2013), "Podsticanje inicijative, saradnje i stvaralaštva u nastavi srpskog jezika i književnosti", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 45(2), 381–403.
31. Stojanović, Danijela (2015), *Kontinuitet uspeha učenika i studenata u nastavi kontrapunkta*, doktorska disertacija, Univerzitetu Nišu, Filozofski fakultet,
32. Womack, Sid, Stephanie Pepper, Shellie Hanna, Columbus Bell David (2015), *Most Effective Practices in Lesson Planning*; Retrived from https://archive.org/details/ERIC_ED553616 on 28. 08. 2017.

SCHOOL CONTEXT AS A PREDICTOR OF STUDENT SUCCESS IN MATHEMATICS

Summary:

Judging by the results of national tests of students in mathematics, it is concluded that it is a rather complex field, both in terms of the implementation of teaching and learning and the achievement of outcomes or achievement standards in mathematics. In this sense, the goal of the research is to determine the characteristics of the connection between student success in Mathematics and some factors of the school context (teaching planning, application of teaching methods and forms of work, teaching aids, different learning techniques and teaching models, evaluation and student progress). The research sample consisted of 600 students attending the 7th grade and 150 mathematics teachers. Data were collected by a Questionnaire that contained several assessment subscales. The obtained results show that the factors of the school context have a statistically significant influence on the grade in mathematics ($p < 0.01$), which is more closely shown through the individual items of the subscales that refer to those factors.

The results clearly show that a strategic combination of different teaching methods, techniques and work models is necessary to encourage students' success in mathematics, because they represent the basis for effective and high-quality teaching and predictive power of students' success in mathematics. Pedagogical implications are contained in the recommendations for teachers and for better success in mathematics, which can be seen through the need for greater student participation in all considered aspects of the school context.

Keywords: student success; teaching planning; teaching methods and forms of work; teaching aids; learning techniques and teaching models; student evaluation

Adrese autora
Authors' address

Dragana Radenović
Akademija vaspitačko-medicinskih strukovnih studija
d.djurovic1187@gmail.com

Radovan Antonijević
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
aa_radovan@yahoo.com

Daliborka Popović, vanredni profesor
Državni univerzitet u Novom Pazaru
Departman za filozofske nauke
dpopovic@np.ac.rs

Fadilj Eminović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
fadiljeminovic@fasper.bg.ac.rs

Kristina Ivanović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
kristinaivanovic@fasper.bg.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.541

UDK 378.147-057.875

Primljeno: 16. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nedim Čirić, Mustafa Veladžić

POLOŽAJ STUDENATA I EFIKASNOST UČENJA U RAZLIČITIM OBLICIMA NASTAVNOG RADA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI

U radu se razmatra položaj i uloga studenata u pogledu zastupljenosti i efikasnosti različitih oblika nastavnog rada u visokoškolskoj nastavi. Cilj rada bio je ispitati rasprostranjenost različitih oblika nastavnog rada, participativnost i uključenost studenata s obzirom na dominantno prisutne nastavne oblike, te kako studenti ocjenjuju efikasnost učenja u zavisnosti od primijenjenog nastavnog pristupa. Istraživanje je transverzalnog karaktera i temelji se na kombinovanom metodološkom pristupu. Primijenjena je anketna varijanta analitičko-deskriptivne metode, uz metode komparativne i teorijske analize. Korišten je nestandardizovani instrument, konstruisan i prilagođen za potrebe ovog istraživanja. Uzorak istraživanja obuhvata 400 ispitanika različitog spola, dobi, akademskog uspjeha i godine studija sa Univerziteta u Tuzli i Univerziteta u Bihaću. Polazna pretpostavka istraživanja bila je da je frontalni oblik rada dominantan, da studenti svoj položaj u nastavi doživljavaju kao pasivan i posmatrački, te da postoje razlike u percepciji zastupljenosti i efikasnosti učenja u zavisnosti od sociodemografskih varijabli ispitanika. Rezultati istraživanja pokazali su da je grupni oblik rada najzastupljeniji u didaktičkoj organizaciji visokoškolske nastave, te da ga ispitanici ocjenjuju kao najefikasniji oblik učenja kroz nastavu. S druge strane, frontalni oblik rada ispitanici percipiraju kao najmanje efikasan, iako ga procjenjuju kao najmanje zastupljenog u organizaciji nastave.

Ključne riječi: univerzitetska nastava; socijalne forme nastave; uključenost studenata; efikasnost učenja

UVODNA RAZMATRANJA

Savremeni obrazovni sistemi teže aktivnijem učešću i participativnosti studenata u nastavnom procesu, što podrazumijeva diversifikaciju nastavnih metoda i oblika nastavnog rada. Uloga različitih oblika nastavnog rada u visokoškolskoj nastavi i visokoškolskom obrazovanju uopće, bila je predmet brojnih istraživanja (Čirić i Nurikić 2022; Biggs 2003; Entwistle i dr. 2012; Entwistle 2009; Ramsden 1997, 2003). Kao posebno važne se izdvajaju aktivne metode podučavanja, kroz primjenu grupnog oblika rada, jer omogućavaju studentima slojevitost i opseg u razumijevanju sadržaja, kao i razvoj kritičkog mišljenja (Johnson, Johnson i Smith 2014; Vygotsky 1978). S druge strane, tradicionalni frontalni rad, iako je dominantan u mnogim obrazovnim sistemima, često dovodi do pasivnosti studenata, stavljajući ih u posmatračku slušalačku ulogu (Bonwell i Eison 1991; Kuh 2008).

U pogledu efikasnosti učenja, istraživanja su pokazala da aktivno učenje značajno poboljšava rezultate studenata u odnosu na pasivne oblike rada, odnosno da aktivno učenje značajno poboljšava rezultate studenata u STEM područjima u poređenju s tradicionalnim predavanjima (Freeman i dr. 2014). Dugotrajna upotreba frontalne nastave kroz usmena predavanja, prema Bligh (2000), smanjuje angažman studenata. Schmidt i dr. (2011) naglašavaju važnost učenja zasnovanog na istraživačkim problemima, koji su u skladu sa kognitivnim razvojnim mogućnostima. Jones i Palmer (2019) u svom istraživanju su ispitali učinkovitost metoda temeljenih na problemima i timskom učenju u podučavanju statistike, te i utvrdili da je interaktivna nastava značajno efikasnija u odnosu na klasična predavanja. Kao alternativu predlažu konstruktivno usklađivanje (*constructive alignment*), pristup koji uključuje jasno definiranje ishoda učenja i dizajn nastavnih aktivnosti koje podržavaju te ishode. Ovaj pristup omogućava studentima da aktivno sudjeluju u procesu učenja, što može dovesti do dubljeg razumijevanja i boljih akademskih rezultata.

Meyer i Land (2005) razmatrali su koncept „prelomnih tačaka u učenju“ koje omogućavaju bolje razumijevanje kroz dinamične nastavne metode. Vozzo, Johnson i Tuke (2024) analizirali su kako vršnjačka instrukcija poboljšava akademske rezultate u velikim grupama studenata prve godine matematike. Rezultati njihovog istraživanja su pokazali da diskusije i međusobna razmjena znanja povećavaju dugoročnu retenciju informacija.

S druge strane, Baumert i Kunter (2013) analizirali su profesionalne kompetencije nastavnika u odnosu na efikasnost nastavnih metoda, te su utvrdili da pedagoško-psihološko znanje nastavnika značajno doprinosi kvaliteti nastave i akademskim

postignućima. Nastavnici koji dublje razumiju ulogu, značaj i funkciju nastavnih metoda, učenja i razvojnih potencijala studenata, efikasnije prilagođavaju nastavu njihovim potrebama. Osim općih pedagoških vještina stručnost u predmetu direktno utiče i na sposobnost nastavnika da znanje sukonstruira i unaprijedi razumijevanje studenata. Kombinacija predmetnog znanja, kao i pedagoška kompetencija upravljanja nastavnim procesom, važni su za postizanje visoke efikasnosti nastave. Efikasni nastavnici kontinuirano traže i nude refleksije o svojoj nastavi, nastojeći time unaprijediti svoj profesionalni razvoj. Profesionalne kompetencije nastavnika presudne su za efikasnost učenja i kvalitetu obrazovanja, a kontinuirano profesionalno usavršavanje je od suštinskog značaja.

Marton i Säljö (1997) istraživali su strategije učenja i utvrdili razlike između dubinskog i površnog pristupa. Oni naglašavaju da studenti koji koriste dubinsko učenje kao strategiju, nastoje razumjeti suštinu gradiva, povezivati nove informacije s prethodnim znanjem i kritički promišljati o sadržaju. Cilj učenja je razumijevanje, a ne samo reprodukcija činjenica. Ovakav pristup vodi ka trajnijem znanju i boljoj primjeni stečenih informacija u različitim kontekstima. S druge strane, studenti koji primjenjuju površno učenje kao strategiju, fokusiraju se na mehaničko memorisanje informacija bez dubljeg razumijevanja. Njihovo učenje je usmjereno samo ka cilju da polože ispit ili da zadovolje neke vanjske kriterije (očekivanja), bez stvarnog povezivanja sadržaja s prethodnim znanjem. Takav pristup često dovodi do zaboravljanja informacija brzo nakon ispita. Pored navedenog Marton i Säljö (1997) ističu da način na koji se gradivo prezentuje kroz organizacione forme, može podstaći ili obeshrabrati dubinsko učenje. Na primjer, nastava koja potiče aktivno istraživanje, raspravu i refleksiju povećava vjerovatnoću da će studenti primijeniti dubinski pristup, dok rigidni ispiti i naglasak na memorisanje podstiču površno učenje. Ovakvi nalazi istraživanja imaju snažan uticaj na savremenu paradigmu pedagogije i didaktike, jer naglašavaju važnost oblika nastavnog rada i metoda poučavanja koje podstiču kritičko mišljenje i konceptualno razumijevanje umjesto pukog zapamćivanja podataka.

Hattie (2009) je kroz istraživanje identifikovao faktore koji najviše utiču na učenje. Kao najuticajniji faktor učenja rangirana je usmjerenost prema efektu na postignuća. Oblici nastavnog rada gdje su prisutni modeli aktivnog učenja, povratna informacija, metakognicija i jasno definirani ciljevi nastave su uvijek među najučinkovitijim kada su u pitanju akademska postignuća. S druge strane, kvaliteta nastavnika, odnosno njihova sposobnost davanja konstruktivne povratne informacije i vođenje kroz proces učenja imaju ključnu ulogu. Nastavnici koji postavljaju visoka očekivanja i koriste

strategije aktivnog uključivanja u proces učenja znatno poboljšavaju postignuća studenata. Među najsnažnijim faktorima za poboljšanje učenja pokazala se kvalitetna i pravovremena povratna informacija, koja pomaže da studenti razumiju šta su dobro uradili i kako mogu poboljšati svoj rad. Metakognicija i strategije samoregulacije, koje razvijaju svijest o vlastitom učenju, koriste se zapravo kao načini organizacije znanja i reflektuju informacije o vlastitom napretku, čime se postižu značajno bolji rezultati. Uticaj vršnjačkog učenja i saradnje, tj. učenja kroz raspravu, saradnju i međusobno poučavanje jednih od drugih također doprinosi dubljem razumijevanju i povećava angažovanost u učenju. Hattie (2009) je utvrdio da manje interaktivne metode poput usmenog predavanja nastavnika kroz frontalni oblik rada, ponavljanje bez razumijevanja i testiranje usmjereno na memorisanje imaju nizak ili ograničen efekat na učenje.

Trowler (2010) i Prosser i Trigwell (1999) u svojim istraživanjima fokusirali su se na ulogu studentske participacije u visokom obrazovanju i promjene u nastavnim metodama koje podstiču aktivno uključivanje studenata. Utvrđeno je da evropske visokoškolske institucije sve više prelaze sa tradicionalne predavačke nastave – frontalne nastave, na one pristupe koji uključuju interaktivno, refleksivno i kolaborativno učenje. Ovo uključuje timski rad, problemsko učenje, projektno učenje i seminarizaciju nastave. Trowler (2010) naglašava da studentska participacija poboljšava ne samo motivaciju već i akademske rezultate studenata. Aktivno uključeni studenti bolje razumiju gradivo, razvijaju kritičko mišljenje i imaju viši stepen akademske autonomije.

Prosser & Trigwell (1999) ističu gotovo identične strategije učenja koje su utvrdili Marton i Säljö (1997), odnosno da najčešće susrećemo dvije osnovne strategije učenja u visokom obrazovanju. To su dubinsko učenje (eng. *deep learning*) u kojem studenti pokušavaju razumjeti suštinu gradiva, povezati ideje i analizirati koncepte, te površno učenje (eng. *surface learning*) u kojem je fokus na memorisanju činjenica bez dubljeg razumijevanja. Njihovo istraživanje pokazuje da participativne metode podstiču dubinsko učenje, dok tradicionalni pristupi često dovode do površnog učenja. Oba istraživanja ističu da je ključni faktor za uspješnu primjenu participativnih metoda

i oblika nastavnog rada spremnost nastavnika da promjene svoj pristup, kao i institucionalna podrška za inovativne nastavne prakse.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Problem ovog istraživanja je pozicija (položaj) studenata u različitim oblicima nastavnog rada, kao i njihove refleksije na efikasnost učenja u nastavnom procesu. Cilj rada bio je ispitati rasprostranjenost različitih oblika nastavnog rada u visokoškolskoj nastavi, participativnost i uključenost studenata s obzirom na dominantne oblike nastavnog rada, te utvrditi kako studenti ocjenjuju efikasnost učenja s obzirom na pojedine oblike nastavnog rada. U istraživanju je postavljena slijedeća hipoteza:

Pretpostavlja se da je frontalni oblik rada dominirajući, da studenati svoj položaj u nastavi ocjenjuju kao dominantno pasivan i posmatrački, da postoji statistički značajna razlika u upotrebi pojedinih oblika rada s obzirom na sociodemografske varijable ispitanika i procjenu efikasnosti učenja u nastavi.

Istraživanje je transverznog karaktera i temelji se na kombinaciji kvantitativne i kvalitativne metodologije. Primijenjen je survey metod – anketna varijanta analitičko-deskriptivne metode, uz korištenje metode komparativne i teorijske analize. Istraživanje je provedeno anketiranjem studenata Univerziteta u Tuzli i Univerziteta u Bihaću. Anketna varijanta analitičko-deskriptivne metode predstavlja neeksperimentalni istraživački metod koji je pogodan za ispitivanje stavova ispitanika o problemu zastupljenosti oblika nastavnog rada i participacije studenata u nastavi. Ovaj metod je korišten u fazi prikupljanja podataka potrebnih za realizaciju ovog istraživanja. Prema Suzić (2001) survey metod se koristi u istraživanjima u kojima se predmeti i pojave u stvarnosti zahvataju onakvim kakvi jesu s ciljem da se analitički ili deskriptivno saznaju njihova bitna svojstva. Koristan je za ispitivanje velike populacije, gdje se ispituju svi članovi jedne grupe ili izabrani predstavnici te grupe definirani uzorkom istraživanja. Kao vid terenskog istraživanja pogodan je da uz pomoć određenih instrumenata za prikupljanje i analizu podataka utvrdi stanje, otkrije određene tendencije, te doprinese izvođenju zaključaka o općim stavovima.

Uzorak istraživanja je odabran metodom slučajnog uzorkovanja i obuhvatio je ukupno 400 ispitanika. Uzorak nije ujednačen s obzirom na sociodemografske varijable ispitanika spol, dob, godinu studija i akademski uspjeh. U istraživanju je sudjelovalo 104 ili (26%) ispitanika muškog, a 296 ili (74%) ispitanika ženskog spola. Prosječna dob ispitanika muškog spola je $21,51 \pm 1,46$ godina, a kod ženskog spola $21,57 \pm 1,46$. Od ukupnog broja ispitanika, 44,8% je II godina studija, 30,5% je III godina studija i 24,8% IV godina. U odnosu na akademski uspjeh 0,3% ispitanika ima akademski uspjeh 10; 0,8% ispitanika ima akademski uspjeh 6-6,9; 47,8%

ispitanika ima akademski uspjeh 7-7,9; 46,5% ispitanika ima akademski uspjeh 8-8,9; dok 4,8% ispitanika ostvaruje uspjeh 9-9,9. Zbog ograničenja prostora ove podatke nije moguće tabelarno prikazati.

U istraživanju je korišten nestandardizirani anketni upitnik, konstruisan i prilagođen specifičnim potrebama ovog istraživanja. Za obradu podataka korištena je statistička analiza kroz odgovarajući softverski paket (Statistical Package of Social Sciences 21 – for Windows), pri čemu su svi rezultati testirani na konvencionalnom nivou značajnosti ($p < 0.05$), a kroz postupke Hi-kvadrat testa i Kruskal-Wallisove analize varijanse s ciljem identifikacije značajnih razlika između različitih grupa u odnosu na sociodemografske karakteristike.

REZULTATI I DISKUSIJA ISTRAŽIVANJA

Visokoškolska nastava se zasniva na teorijama učenja, a ima obilježje kompleksnog, planskog i sistematski organizovanog procesa u kome se međusobno povezuju i sjedinjuju rad univerzitetskih nastavnika i studenata. U historijskom kontekstu razvoja didaktike može se reći kako se dugo smatralo da faktore nastave čine student, nastavnik i nastavni sadržaj, koji se nalaze u didaktičkom trouglu i ostvaruju međuzavisnost. Prema Gudjonsu (1994), savremeni didaktički teoretičari (Shulz, Winkel, Cube i dr.) ukazuju na značajnost obrazovne tehnologije (medija) kao četvrtog bitnog faktora savremene nastave, što u definisanju nastavnog procesa sve više ukazuje na postojanje didaktičkog četvorougla. Na navedeno se nadovezuje unutrašnja organizacija procesa učenja u nastavi koja se temelji na didaktičkim elementima, a to su nastavni oblici, nastavne metode, nastavna sredstva i tehnička pomagala i sl. Stavljanjem u funkciju navedenih didaktičkih elemenata u značajnoj mjeri određuje se i način pozicioniranja studenata u nastavnom procesu sa aspekta participativnosti (aktivne uključenosti ili pasivne slušalačke pozicije).

S obzirom da su oblici nastavnog rada i participativnost studenata u nastavi predmetom ovog istraživanja, važno je napomenuti da se kao kriteriji za klasifikaciju oblika nastavnog rada, najčešće uzimaju vrsta, karakter, kompleksnost i raspodjela aktivnosti u nastavnom procesu. Vodeći se ovim kriterijima, Osmić i Tomić (2008) i Simić (2015) oblike nastavnog rada klasificiraju na posredne (indirektne) i neposredne (direktne). Neposredni oblici nastavnog rada su ekonomičniji od posrednih, jer se upotrebom ovih oblika podstiče razvoj takmičarskog duha te su jednostavniji za organizaciju. Međutim, kao nedostatak se ističe prilagođavanje nastave prosječnom studentu, a zapostavljene su individualne sposobnosti, intere-

sii mogućnosti studenata. Univerzitetski nastavnik se pozicionira kao nosilac organizacije i realizacije cjelokupnog nastavnog procesa, počev od planiranja i utvrđivanja ciljeva, izbora i korištenja metoda nastavnog rada i didaktičkih materijala. Student je pozicioniran kao pasivni slušalac, posmatrač i prijemnik informacija koje mu se serviraju. Vilotijević (2001: 169) pak ističe da je „savremena didaktika prihvatila klasifikaciju oblika nastavnog rada prema sociološkom kriteriju na: frontalni, grupni, rad u parovima, individualni i individualizirajući“.

U ovom istraživanju se nastojalo utvrditi kolika je zastupljenost pojedinih oblika nastavnog rada u visokoškolskoj nastavi i kako su student pozicionirani kroz upotrebu takvih oblika nastavnog rada. Rezultati su prikazani u Tabeli 1.

Tabela 1. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na oblike nastavnog rada

Nastavnici i saradnici asistenti nastavne sadržaje realizuju kroz		Zastupljeno na broju nastavnih predmeta ¹					Student	
		<10	10-30	30-50	50-80	>80	A	P
Grupni rad sa studentima.	N	105	11	104	39	141	205	195
	%	26.3	2.8	26	9.8	35.3	51.3	48.8
Kroz frontalni rad sa studentima	N	33	90	112	90	75	129	271
	%	8.3	22.5	28	22.5	18.8	32.3	67.8
Kroz rad studenata u parovima	N	186	97	74	24	19	188	212
	%	46.5	24.3	18.5	6	4.8	47	53
Kroz individualni rad studenata	N	94	84	108	65	49	208	192
	%	23.5	21	27	16.3	12.3	52	48

Rezultati istraživanja pokazuju da je grupni oblik rada zastupljen na više od 80% nastavnih predmeta, kao i da 51,3% ispitanika svoju poziciju u nastavi ocjenjuje kao aktivno participirajuću, da je frontalni oblika nastavnog rada zastupljen u 30-50% nastavnih predmeta, kao i da 67,8% ispitanika svoju poziciju u nastavi ocjenjuje kao pasivno participirajuću, da je oblik rada u parovima zastupljen na manje od 10% nastavnih predmeta, kao i da 53% ispitanika svoju poziciju ocjenjuje kao pasivno participirajuću, da je individualni oblik rada zastupljen na manje od 10% nastavnih predmeta, kao i da 52% ispitanika svoju poziciju u nastavi ocjenjuje kao aktivno participirajuću.

Na osnovu ovih rezultata može se konstatovati da je grupni oblik nastavnog rada najdominantnije zastupljen na 80% i više nastavnih predmeta, kao i da je prema ocjeni ispitanika participativnost i uključenost studenata u nastavnom procesu najveća kod primjene individualnog nastavnog rada. U nastavku istraživanja se nastojalo utvrditi

¹ Legenda za Tabelu 1. <10 - manje od 10 % nastavnih predmeta, 10-30 % nastavnih predmeta, 30-50% nastavnih predmeta, 50-80 % % nastavnih predmeta, >80 – više od 80% % nastavnih predmeta. A – aktivno učestvuje u nastavi, P – pasivno učestvuje u nastavi

da li postoji statistički značajna razlika u procjeni zastupljenosti pojedinih oblika nastavnog rada i sociodemografske varijable spol ispitanika. Rezultati su prikazani u Tabeli 2.

Tabela 2. Rezultati hi kvadrat testa u odnosu na oblike nastavnog rada i varijablu spol

Nastavnici i saradnici asistenti nastavne sadržaje realizuju		Zastupljeno na broju nastavnih predmeta					χ^2	p
		<10	10-30	30-50	50-80	>80		
Grupni rad sa studentima.	M	26.9	2.9	26.0	9.6	34.6	.052	1.00
	Ž	26.0	2.7	26.0	9.8	35.5		
Kroz frontalni rad sa studentima	M	8.7	25.0	24.0	26.9	15.4	3.27	.513
	Ž	8.1	21.6	29.4	20.9	19.9		
Kroz rad studenata u parovima	M	54.8	20.2	12.5	6.7	5.8	6.20	.184
	Ž	43.6	25.7	20.6	5.7	4.4		
Kroz individualni rad studenata	M	22.1	24.0	22.1	16.3	15.4	3.10	.541
	Ž	24.0	19.9	28.7	16.2	11.1		

Rezultati potvrđuju da ne postoji statistički značajna razlika između procjene ispitanika muškog i ženskog spola kada je riječ o zastupljenosti oblika nastavnog rada u nastavi. U nastavku istraživanja se nastojalo utvrditi da li postoji statistički značajna razlika u procjeni zastupljenosti pojedinih oblika nastavnog rada i sociodemografske varijable godina studija, odnosno sa kojih godina studija ispitanici najčešće ocjenjuju pojedine oblike nastavnog rada kao najzastupljenije u nastavi. Rezultati su prikazani u Tabeli 3.

Tabela 3. Kruskal Walisova jednosmjerna analiza varijance

Oblici nastavnog rada	Godina st.	N	MR	χ^2	p
Grupni rad sa studentima.	II	179	202.47	2.35	.309
	III	122	208.98		
	IV	99	186.49		
Kroz frontalni rad sa studentima	II	179	174.97	17.04	.000
	III	122	225.41		
	IV	99	215.96		
Kroz rad studenata u parovima	II	179	204.00	30.88	.000
	III	122	161.37		
	IV	99	242.38		
Kroz individualni rad studenata	II	179	169.50	27.23	.000
	III	122	236.96		
	IV	99	211.62		

Na osnovu rezultata Kruskal Walisove jednosmjerne analize varijance utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika između varijable godina studija i frontalnog rada sa studentima ($\chi^2= 17,04$; $p= 0,000$), rada studenata u parovima ($\chi^2= 30,88$; $p= 0,000$) i individualnog rada studenata ($\chi^2= 27,23$; $p= 0,001$), pri čemu ispitanici III

godine studija značajno češće ocjenjuju zastupljenost frontalnog oblika, rada u parovima i individualnog oblika nastavnog rada u visokoškolskoj nastavi, a u odnosu na studente II i IV godine studija.

Dalje se nastojalo utvrditi, kako studenti ocjenjuju efikasnost pojedinih oblika nastavnog rada u procesu učenja kroz nastavu. Rezultati su prikazani u Tabeli 4.

Tabela 4. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na oblike nastavnog rada i efikasnosti učenja u nastavi²

Nastavnici i saradnici asistenti nastavne sadržaje realizuju kroz		Efikasnost učenja na nastavi				
		1	2	3	4	5
Grupni rad sa studentima.	N	71	36	115	72	106
	%	17.8	9	28.8	18	26.5
Kroz frontalni rad sa studentima	N	135	134	92	30	9
	%	33.8	33.5	23	7.5	2.3
Kroz rad studenata u parovima	N	92	120	88	80	20
	%	23	30	22	20	5
Kroz individualni rad studenata	N	70	119	103	65	43
	%	17.5	29.8	25.8	16.3	10.8

Rezultati pokazuju da ispitanici različito ocjenjuju efikasnost učenja kroz upotrebu pojedinih oblika nastavnog rada. Ocjenjuje se da grupni oblik rada dobro utiče na efikasnost učenja, a značajan broj ispitanika ovaj oblik rada ocjenjuju izvrsnim. Zanimljiv je rezultat da 33,8 % ispitanika ocjenjuje negativno efikasnim frontalni oblik rada, koji se tradicionalno često koristi u nastavi zbog svoje ekonomičnosti. Kao zadovoljavajuće efikasni u procesu učenja se ocjenjuju rad ispitanika u parovima i individualni rad.

U nastavku istraživanja se nastojalo utvrditi, da li postoji statistički značajna razlika u procjeni efikasnosti učenja u nastavi s obzirom na spol ispitanika, a u odnosu na zastupljenost pojedinih oblika nastavnog rada. Rezultati su prikazani u Tabeli 5.

² Legenda za tabele 4 i 5: 1 - negativno utiče na proces učenja, 2 - zadovoljavajuće utiče na proces učenja, 3 - dobro utiče na proces učenja, 4 - vrlo pozitivno utiče na proces učenja i 5 - izvrsno utiče na proces učenja.

Tabela 5. Rezultati hi kvadrat testa u odnosu na spol i efikasnost učenja u nastavi (prema oblicima nastavnog rada)

Nastavnici i saradnici asistenti nastavne sadržaje realizuju kroz		Efikasnost učenja na nastavi					χ^2	p
		1	2	3	4	5		
Grupni rad sa studentima.	M	22.1	11.5	29.8	12.5	24.0	5.25	.262
	Ž	16.2	8.1	28.4	19.9	27.4		
Kroz frontalni rad sa studentima	M	27.9	26.0	37.5	5.8	2.9	17.47	.002
	Ž	35.8	36.1	17.9	8.1	2.0		
Kroz rad studenata u parovima	M	30.8	28.8	22.1	15.4	2.9	6.50	.164
	Ž	20.3	30.4	22.0	21.6	5.7		
Kroz individualni rad studenata	M	20.2	34.6	24.0	11.5	9.6	3.94	.413
	Ž	16.6	28.0	26.4	17.9	11.1		

Rezultati ukazuju da ne postoji statistički značajna razlika kod najefikasnijeg oblika rada (grupnog) u odnosu na ocjenu muških i ženskih ispitanika, ali je utvrđeno da postoji statistički značajna razlika kod procjene frontalnog oblika nastavnog rada i ocjene efikasnosti učenja od strane ženskih ispitanika ($\chi^2= 17,47$; $p= 0,002$), pri čemu se može konstatovati da ispitanici ženskog spola frontalni oblik nastavnog rada značajno više ocjenjuju negativno efikasnim u procesu učenja kroz nastavu u odnosu na ispitanike muškog spola.

U nastavku istraživanja se nastojalo utvrditi da li postoji statistički značajna razlika u procjeni efikasnosti učenja u nastavi s obzirom na godine studija ispitanika, a u odnosu na zastupljenost pojedinih oblika nastavnog rada. Rezultati su prikazani u Tabeli 6.

Tabela 6. Kruskal Walisova jednosmjerna analiza varijance

Oblici nastavnog rada	Godina st.	N	MR	h2	p
Grupni rad sa studentima.	II	179	205.88	3.97	.137
	III	122	184.16		
	IV	99	210.90		
Kroz frontalni rad sa studentima	II	179	192.44	7.69	.021
	III	122	190.34		
	IV	99	227.59		
Kroz rad studenata u parovima	II	179	210.56	8.63	.013
	III	122	175.60		
	IV	99	212.98		
Kroz individualni rad studenata	II	179	197.28	1.93	.380
	III	122	194.45		
	IV	99	213.78		

Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika kod efikasnosti učenja na nastavi kroz frontalni rad ($\chi^2= 7,69$; $p= 0,021$) i kod efikasnosti učenja na nastavi kroz rad studenata u parovima ($\chi^2= 8,63$; $p= 0,013$), na osnovu čega se može

konstatirati da studenti III godine studija u odnosu na studente II i IV godine studija značajno više negativno efikasnim ocjenjuju uticaj frontalnog oblika rada na efikasnost učenja u nastavi, kao i zadovoljavajućim uticaj rada u parovima na proces efikasnosti učenja u nastavi.

Može se reći da su prethodno prikazani rezultati ovog istraživanja, slični rezultatima istraživanja koje su provele Subotičanec i Valentić (2024), a u okviru kojeg su ispitivali razlike u usvojenosti matematičkog sadržaja kod učenika kojima je isti sadržaj prezentiran kroz frontalni i grupni oblik rada. Rezultati njihovog istraživanja su pokazali da grupni rad može imati pozitivan uticaj na usvajanje sadržaja, ali da je izbor oblika rada potrebno prilagoditi specifičnostima nastavnog sadržaja i karakteristikama onih koje podučavamo. Također, rezultati našeg istraživanja su slični nalazima istraživanja koje je provela Jovanov (2024), a u okviru kojeg se, između ostalog, ističe da grupni rad omogućava socijalno sazrijevanje, razvoj kooperativnosti i samostalnosti među učenicima, čime se podstiče njihova aktivna participacija u nastavnom procesu. S druge strane, rezultati istraživanja koji su izneseni za frontalni oblik nastavnog rada mogu biti povezani sa tradicionalnom prirodom frontalne nastave, gdje prema Čirić i Nurikić (2022) nastavnik zauzima centralnusredišnju ulogu, a studenti imaju pasivno posmatračku ulogu budući da samo primaju informacije, što ukazuje na smanjenje njihove angažovanosti u nastavi.

Zanimljiva je činjenica da iako je ovim istraživanjem utvrđeno da je individualni oblik rada zastupljen na manje od 10% nastavnih predmeta, značajan broj ispitanika svoju ulogu tokom ovih aktivnosti ocjenjuje kao aktivnu. Ban (2022) ističe da upravo ovaj oblik rada omogućava učenicima da preuzmu veću odgovornost za vlastito učenje, što može povećati njihovu angažovanost i osjećaj aktivne participacije. Iako je individualni oblik rada najmanje zastupljen, njegovo percipirano povećanje aktivne participacije može se objasniti time što studenti u ovakvim situacijama preuzimaju punu odgovornost za svoje učenje, donose odluke o tempu i načinu rada te razvijaju intenzivniju kognitivnu angažovanost, što u konačnici doprinosi osjećaju veće autonomije i efikasnosti u učenju. Ovi rezultati ukazuju na važnost prilagođavanja nastavnih oblika različitim potrebama i preferencijama studenata, uzimajući u obzir njihove godine studija i individualne karakteristike, kako bi se postigla optimalna efikasnost učenja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Proces implementacije Bolonjskih principa u sistem visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini znatno je uticao na to da struktura visokoškolske nastave poprimi dimanzije modernizacije, koje prevazilaze tradicionalni pristup nastavnom radu u visokoškolskim ustanovama. Poznata je činjenica da unapređivanje nastavnog procesa doprinosi sveukupnoj kvaliteti obrazovanja, te je stoga ključ uspješnosti nastave upravo u didaktičko-metodičkim elementima mikrostrukture visokoškolske nastave. Aktuelne promjene u obrazovnim politikama na globalnom nivou promoviraju koncepte demokratskog, pluralističkog i multikulturalnog društva, koje zahtijeva otvorenost i saradnju kroz zajednički timski rad, tolerantnost u pogledu drugačijeg, fleksibilnost u korigovanju istog, a što se naglašava i kroz deklaracijske postavke bolonjskog pristupa visokoškolskom obrazovanju. U ovom radu je razmatrano pitanje zastupljenosti različitih oblika nastavnog rada u visokoškolskom obrazovanju, uloga studenata u tim oblicima, te percepcija efikasnosti procesa učenja. Istraživanje je usmjereno na mikroorganizaciju visokoškolske nastave, segment oblika nastavnog rada i pozicije studenata u nastavi. Rezultati istraživanja su pokazali da grupni oblik rada dominira u visokoškolskom nastavnom procesu, a studenti ga ocjenjuju najučinkovitijim u procesu učenja. Frontalna nastava, s druge strane, dobila je negativne ocjene u pogledu efikasnosti, jer se studenti u tom obliku nastave uglavnom osjećaju pasivno, čime je potvrđena pretpostavka istraživanja o pasivnoj ulozi studenata u frontalnoj nastavi. Također, rezultati istraživanja ukazali su da samo godina studija ima značajniju ulogu između ostalih sociodemografskih varijabli u percepciji efikasnosti različitih nastavnih oblika u procesu učenja.

Pedagoške implikacije ovih rezultata sugeriraju da bi obrazovni sistemi trebali težiti većem uključivanju interaktivnih metoda u nastavni proces, s naglaskom na grupni rad i druge oblike nastavnog rada koji omogućuju veću angažovanost studenata. Povećanje upotrebe aktivnih metoda rada u različitim oblicima, koje potiču participaciju studenata, moglo bi značajno unaprijediti kvalitet nastave sa aspekta pozicioniranja i uloge studenata, kao i učiniti je efikasnijom. S obzirom na specifične potrebe različitih studijskih grupa, bilo bi značajno provoditi daljnja istraživanja i prilagođavati oblike nastavnog rada kako bi se zadovoljili specifični zahtjevi studenata u skladu s njihovim obrazovnim potrebama i stilovima učenja. Buduća istraživanja trebala bi se fokusirati na detaljniju analizu individualnih stilova učenja studenata koji mogu igrati ključnu ulogu u odabiru najefikasnijih metoda i oblika nastavnog rada. Također, potrebno je istražiti ulogu i značaj tehnologije u obrazovnom

procesu, jer digitalni alati i platforme omogućuju veću autonomiju studenata u učenju i unapređuju njihovu angažiranost. Uvođenjem savremenih tehnologija univerzitetski nastavnici mogu podržati studente u preuzimanju veće odgovornosti za vlastiti proces učenja, što može biti prediktor boljih rezultata i veće motivacije za učenje i participaciju u nastavnim aktivnostima.

LITERATURA

1. Ban, Maja (2022), *Oblici rada u nastavi*, završni diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju
2. Baumert, Jürgen, Max Kunter (2013), "Stichwort: Professionelle Kompetenz von Lehrkräften", *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 16(3), 447–467.
3. Biggs, John (2003), *Teaching for quality learning at university* (2nd ed.), Open University Press
4. Bligh, Donald A. (2000), *What's the use of lectures?* Jossey-Bass
5. Bonwell, Charles C., James, A. Eison (1991), *Active learning: Creating excitement in the classroom*, ASHE-ERIC Higher Education Report No. 1.
6. Čirić, Nedim, Ramiz Nurikić (2022), "Zastupljenost i primjena socijalnih formi i oblika nastavnog rada u pripremanju nastave islamske vjeronauke kod studenata", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću*, 13(13), 155-178.
7. Jones, Elinor, Tom Palmer (2022), "A review of problem- and team-based methods for teaching statistics in higher education", *Teaching Mathematics and its Applications: An International Journal of the IMA*, 41(1), 69–86.
8. Entwistle, Noel J. (2009), *Teaching for Understanding at University: Deep Approaches and Distinctive Ways of Thinking*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire
9. Entwistle, Noel, Erkki Komulainen, Sari Lindblom-Ylänne, Anna Parpala (2012), "'Assessing students' experiences of teaching learning environments and approaches to learning. Validation of a questionnaire used in different countries and varying contexts", *Learning Environments Research*, 16, 201-215.
10. Freeman, Scott, Samantha L. Eddy, Megan McDonough, M. Kate Smith, Nkechi Okoroafor, Hannah Jordt, M. P. Wenderoth (2014), "Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(23), 8410-8415.

11. Gudjons, Herbert, Rita Teske, Rainer Winkel (1994), *Didaktičke teorije*, Eduka, Zagreb
12. Hattie, John (2009), *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*, Routledge
13. Johnson, David W., Roger T. Johnson, Karl A. Smith (2014), "Cooperative learning: Improving university instruction by basing practice on validated theory", *Journal on Excellence in College Teaching*, 25(3&4), 85-118.
14. Jovanov, Milica, (2024), "Prednosti i ograničenja kao faktor primene nastavnih oblika", *Research in Pedagogy*, 14(1), 134-146.
15. Kuh, George D. (2008), "High-impact educational practices: What they are, who has access to them, and why they matter", American Association of Colleges and Universities (AAC&U)
16. Marton, Ference, Roger, Säljö (1976), "On qualitative differences in learning: I—Outcome and process", *British Journal of Educational Psychology*, 46(1), 4–11.
17. Meyer, Jan H. F., Ray Land (2005), "Threshold concepts and troublesome knowledge (2): Epistemological considerations and a conceptual framework for teaching and learning", *Higher Education*, 49, 373-388.
18. Osmić, Ibrahim i Ruža Tomić (2008), *Didaktika, II prerađeno izdanje*, Selimpex, Srebrenik
19. Prosser, Michael, Keith Trigwell (1999), *Understanding learning and teaching: The experience in higher education*, Society for Research into Higher Education & Open University Press
20. Ramsden, Paul (2003), *Learning to teach in higher education* (2. izd.), Routledge
21. Ramsden, Paul (1997), "The context of learning in academic departments", In: F. Marton, D. Hounsell & N. Entwistle (Eds). *The Experience of Learning*, Scottish Academic Press, Edinburgh, UK, 198-216.
22. Schmidt, Hermanus G., Stefanie M. M. Loyens, Tamara van Gog, Fred Paas, (2011), "Problem-based learning is compatible with human cognitive architecture: Commentary on Kirschner, Sweller, and Clark (2006)", *Educational Psychologist*, 46(2), 149-154.
23. Simić, Kojo (2015), *Osnove metodike nastave*, Evropski univerzitet Brčko Distrikta, Brčko
24. Subotičanec, Iva, Ivana Valentić (2024), "Grupni rad ili frontalna nastava? Statistički odgovor na metodično pitanje", *Poučak, časopis za metodiku i nastavu matematike*, 25(98), 44-50.

25. Suzić, Nenad, (2001), *Sociologija obrazovanja*, ZUNSRS, Istočno Sarajevo
26. Trowler, Valerie (2010), *Student engagement literature review*, The Higher Education Academy
27. Vilotijević, Mladen (2001), *Didaktika II*, BH MOST, Sarajevo
28. Vozzo, Raymond, Stuart Johnson, Jonathan Tuke (2024), "An assessment of peer instruction in large first-year mathematics courses"; dostupno na: <https://arxiv.org/abs/2405.14151>
29. Vygotsky, Lev S. (1978), *Mind in society: The development of higher psychological processes*, Harvard University Press

STUDENT POSITION AND LEARNING EFFECTIVENESS IN DIFFERENT TEACHING METHODS IN HIGHER EDUCATION

Summary:

This study examines the position and role of students in relation to the prevalence and effectiveness of different forms of instructional work in higher education. The aim of the study was to investigate the distribution of various instructional methods, the level of student participation and engagement in relation to the predominant teaching approaches, and how students evaluate the effectiveness of learning depending on the applied instructional method. The research is cross-sectional in nature and is based on a mixed methodological approach. A survey variant of the analytical-descriptive method was applied, along with comparative and theoretical analysis methods. A non-standardized instrument, specifically designed and adapted for the purposes of this research, was used. The research sample consists of 400 respondents of different genders, ages, academic achievements, and years of study from the University of Tuzla and the University of Bihać. The initial research hypothesis assumed that the frontal teaching method is dominant, that students perceive their role in the teaching process as predominantly passive and observational, and that there are differences in the perception of the prevalence and effectiveness of learning depending on the sociodemographic characteristics of the respondents. The research findings indicate that group work is the most prevalent form of instructional organization in higher education and is also perceived by respondents as the most effective method of learning. Conversely, the frontal teaching method is rated as the least effective, even though respondents perceive it as the least represented in the organization of instruction.

Keywords: university teaching; social forms of instruction; student engagement; learning effectiveness

Adresa autora
Author's address

Nedim Čirić
Univerzitet u Bihaću
Islamski pedagoški fakultet
nedim.ciric@ipf.unbi.ba

Mustafa Veladžić
Univerzitet u Bihaću
Islamski pedagoški fakultet
veladzicmustafa@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.557

UDK 371.3:004

Primljeno: 12. 03. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

**Selma Porobić, Senada Mujić, Saima Omerašević, Marina Marković,
Amina Saračević, Aziza Abd el Rahman, Fikreta Aljić, Belmina Tursunović**

RAZLIKE U STAVOVIMA UČENIKA O UPOTREBI INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA U NASTAVI PREMA VRSTI SREDNJE ŠKOLE

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja čiji cilj je bio da se ispita postoje li razlike u stavovima učenika srednjih škola o značaju upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi. Podaci su prikupljeni putem Google online ankete, na prigodnom uzorku od 312 učenika srednjih škola u Tuzli, pri čemu 172 učenika pohađaju medicinsku školu, dok 140 učenika pohađa gimnaziju. Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da učenici srednjih škola iskazuju pozitivan stav prema upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi, prepoznajući njihovu korisnost u poboljšanju kvaliteta učenja i nastavnog procesa, pri čemu nije utvrđena razlika između dvije škole. Međutim, rezultati ukazuju na postojanje razlika između srednjih škola u pogledu tehničke opremljenosti, što može uticati na mogućnost i način korištenja informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi. To implicira na važnost daljnjeg unapređenja infrastrukturnih uslova kako bi svi učenici imali jednake prilike za korištenje informaciono-komunikacionih tehnologija u učenju. Navedeni rezultati nude polazišta za dalja istraživanja faktora koji utiču na stavove učenika o upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi.

Ključne riječi: IKT (informaciono-komunikacione tehnologije); model prihvatanja tehnologije (TAM); nastava; stavovi

UVOD

Dinamičan razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija u posljednjim decenijama donio je ne samo promjene u načinu života, već i u području obrazovanja, pružajući različite mogućnosti korištenja tehnoloških alata u procesu nastave i učenja. Smiljčić, Livaja i Acalin (2017) navode da je informaciona tehnologija usko povezana s komunikacionim tehnologijama, jer je rad na računarima nezamisliv bez njihove povezanosti u mrežu. Tako se termin IKT koristi u značenju sinergije informacione i komunikacione tehnologije (engl. *Information and Communications Technology* – ICT).

Informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) se, u najširem smislu, određuju kao sve ono što omogućuje dobijanje informacija, međusobno komuniciranje pomoću elektronske ili digitalne opreme (Siraj-Blatchford i Siraj-Blatchford 2003). Asabere i Enguah (2012) proširuju ovu definiciju, navodeći da IKT obuhvata alate, objekte, opremu i procese koji osiguravaju okruženje za prijenos, obradu, pohranu i širenje informacija, uključujući glas, tekst, podatke, grafiku i video. IKT obuhvata sve tehnologije za obradu, prijenos, skladištenje i razmjenu informacija, uključujući računare, internet, mobilne telefone, radio, televiziju, satelitske sisteme i mrežnu infrastrukturu (Ghosh 2024). Prema Livingstoneu (2012), IKT obuhvata i tehnologije specifične za školsko okruženje, poput interaktivnih ploča, te aplikacije koje se koriste i izvan formalnih granica, poput obrazovnih igara i mrežnih tehnologija.

Ključni aspekti IKT-a uključuju pedagošku, kulturnu, društvenu, stručnu i administrativnu ulogu. Pedagoška uloga IKT-a omogućava interaktivno učenje, personalizaciju nastavnih sadržaja i razvoj digitalnih vještina, dok kulturna uloga promiče raznolikost i povezuje učenike s globalnim znanjem. Društvena uloga IKT-a doprinosi jačanju saradnje među učenicima, roditeljima i nastavnicima, a stručna uloga razvija profesionalne kompetencije učenika i nastavnog osoblja. Administrativna uloga osigurava efikasnije upravljanje školom kroz digitalizaciju podataka i procesa, čime se podržava modernizacija obrazovanja u cjelini (Hepp, Hinostroza, Laval i Rehbein 2004). Međutim, uvođenje IKT-a u nastavu ne zamjenjuje klasične metode, već ih nadopunjuje, što je posebno značajno za generacije koje odrastaju u digitalnom dobu.

Tehnologija postaje sve prisutniji dio obrazovanja, te njena integracija u nastavu zahtijeva od škola da donesu promjene, počevši od ulaganja pa do upotrebe tehnologija u rješavanju ključnih pitanja pristupa, upravljanja, efikasnosti, kvaliteta, istraživanja i inovacija, te mijenjajući odnos između nastavnika i učenika. Prema

Mayeru (2013), digitalna tehnologija omogućuje pristup bogatom sadržaju koji se prilagođava različitim stilovima učenja, čime se povećava učešće učenika i efikasnost nastave. Dakle, „uvođenje tehnologije u nastavu nije samo sebi svrha, već služi za postizanje ciljeva postavljenih kako za pojedine nastavne jedinice tako i za sam predmet” (Vičić Krabonja i Šverc 2020: 11). Za uspješnu integraciju IKT-a u nastavu važni su i stavovi učenika o njenom značaju, pristupačnosti i uticaju na kvalitet nastave. Upravo ovi stavovi mogu oblikovati motivaciju za učenje upotrebom tih tehnologija, što je u skladu sa modelom prihvatanja tehnologije (TAM). Ovaj model je razvio Fred Davis 1989. godine i zasniva se na tri glavna faktora (Marangunić i Granić 2012):

1. Uočena jednostavnost upotrebe (engl. Perceived Ease of Use, PEU)
2. Uočena korisnost (engl. Perceived Usefulness, PU)
3. Stav prema upotrebi (engl. Attitude Toward Using, A)

Uočena jednostavnost upotrebe odražava stepen do kojeg osoba vjeruje da je određeni kompjuterski sistem ili aplikacija laka za korištenje, dok uočena korisnost odražava stepen do kojeg korisnici vjeruju da im tehnologija može pomoći da završe zadatak ili postignu cilj (Eickelmann i Vennemann 2017). Stav prema upotrebi tehnologije, definisan proširenim TAM modelom, predstavlja korisnikovu ukupnu emocionalnu i kognitivnu procjenu tehnologije i važan je faktor koji određuje stvarnu upotrebu ili njeno odbacivanje (Mitcham 1994; Marangunić i Granić 2012). Sukladno Mitchamovom filozofskom okviru stavovi prema tehnologiji razvijaju se kroz tri međusobno povezane komponente. Kognitivna komponenta se odnosi na znanje, informacije i uvjerenja pojedinca o tehnologiji. Emocionalna komponenta se sastoji od pozitivnih ili negativnih emocija osobe prema tehnologiji, kao što su strah, radoznalost ili neizvjesnost. Komponenta ponašanja se odnosi na stvarno ponašanje pojedinca, odnosno spremnost da koristi tehnologiju (Svenningsson i sar. 2022).

Shodno navedenom, razvoj pozitivnih stavova prema tehnologiji može se smatrati rezultatom dinamičnog procesa u kojem se pojedinci ne samo prilagođavaju tehnologiji, već i aktivno oblikuju vlastita iskustva i uvjerenja o njenoj korisnosti i upotrebi (Mitcham 1994). U skladu sa TAM modelom uočena jednostavnost upotrebe i uočena korisnost upotrebe predstavljaju dva ključna konstrukta koji oblikuju stavove učenika prema upotrebi IKT-a u nastavi (Trivunović i Kosanović 2021). Polazeći od prethodno izloženih teorijskih postavki, važno je prikazati i rezultate dosadašnjih istraživanja koja su se bavila ispitivanjem stavova učenika prema upotrebi IKT-a u

nastavi. Rezultati istraživanja koje je proveo Adeloye (2022) na uzorku od 200 učenika četiri srednje škole u nigerijskoj pokrajini Ondo otkrili su da srednjoškolci imaju pozitivan stav prema ideji učenja umjetnosti korištenjem IKT alata i da imaju pozitivnu percepciju o uticaju IKT-a na akademski uspjeh. Erdogan i Erdogan (2023) analizirajući podatke PISA istraživanja iz 2018 godine na uzorku od 129.724 učenika u 47 zemalja, došli su do rezultata da učenici privatnih škola imaju pozitivniji stav prema IKT-u nego u državnim školama. Da učenici imaju pozitivan stav prema IKT-u pokazuje i istraživanje koje su proveli Bhati i Dahiya (2024) na uzorku 400 učenika srednjih škola. Rezultati su pokazali da učenici smatraju da im IKT omogućava bolju povezanost s vršnjacima i nastavnicima, pruža pristup širem spektru nastavnih materijala, te čini proces učenja kreativnijim i omogućava samostalno učenje prilagođenim tempom. Shah i Mattoo (2017) fokusirali su se na razlike u stavovima prema spolu (dječaci i djevojčice), prema mjestu stanovanja (ruralna i urbana sredina) te prema tipu škole (državne i privatne srednje škole). Rezultati su pokazali da nema razlike u stavovima učenika prema IKT-u između djevojčica i dječaka, ali da postoje razlike prema mjestu stanovanja i tipu škole. Učenici urbanih srednjih škola imali su pozitivnije stavove prema IKT-u u odnosu na učenike ruralnih srednjih škola, dok su učenici privatnih srednjih škola imali pozitivnije stavove prema IKT-u u poređenju s učenicima državnih srednjih škola. Još jedna studija, koju su proveli Majumdar i saradnici (2024), pokazala je da, u zavisnosti od vrste škole, učenici privatnih škola imaju pozitivniji stav prema IKT-u u odnosu na učenike državnih škola. Mandal (2023) je, s druge strane, istraživao stavove učenika viših srednjih škola iz naučnih i umjetničkih smjerova prema upotrebi IKT-a. Rezultati su otkrili da ne postoji značajna razlika između stavova učenika viših srednjih škola iz naučnih i umjetničkih smjerova prema upotrebi IKT-a.

Prema Voogt i saradnicima (2013), priprema škola za implementaciju IKT-a u nastavu zahtijeva razvoj odgovarajuće infrastrukture, digitalnih sadržaja i resursa. Budući da je opremljenost škola preduvjet za korištenje IKT-a u nastavi, Kudumija (2023) je provela istraživanje s ciljem ispitivanja opće opremljenosti škola savremenim tehnologijama na uzorku od 155 učenika iz sedam srednjih škola grada Zagreba. Većina učenika izjavila je da je škola koju pohađaju primjereno opremljena savremenom tehnologijom i brzim internetom te da su IKT vještine sticali uglavnom kroz slobodne aktivnosti i životne situacije ili kod kuće, dok je mali broj učenika naveo da su te vještine stekli u školi. Istraživanje Šercer (2019) pokazalo je da postoje razlike u opremljenosti IKT-om u zavisnosti od vrste srednje škole, što se odražava na načine i učestalost upotrebe IKT-a u nastavi. Nastavnici općeobrazovnih srednjih

škola zadovoljniji su IKT opremom u njihovim školama nego nastavnici srednjih stručnih škola. Zbog toga škole treba da obezbijede neophodne IKT resurse, jer ograničeni pristup tehnologiji i nedostatak tehničke podrške predstavljaju prepreku za korištenje IKT u nastavi i time obeshrabruju nastavnike da ih koriste (Tong i Trinidad 2005; Balanskat et al. 2006; Bingimlas 2009; Delgado et al. 2015).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja je ispitati postoje li razlike u stavovima učenika srednjih škola o značaju upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi. Iz cilja istraživanja su proizašli sljedeći zadaci:

- ispitati razlike u percepciji korisnosti IKT-a među učenicima prema vrsti srednje škole koju pohađaju;
- ispitati razlike u stavovima učenika o upotrebi IKT-a u nastavi prema vrsti srednje škole koju pohađaju;
- ispitati razlike u stavovima učenika o opremljenosti IKT-om s obzirom na vrstu srednje škole.

Uzorak istraživanja

Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku od 312 učenika. Uzimajući u obzir varijablu vrsta škole, uzorak je činilo 172 učenika iz Srednje medicinske škole Tuzla i 140 iz Gimnazije “Meša Selimović” u Tuzli (Tabela 1). Za potrebe ovog istraživanja sačinjen je anketni upitnik. Svaku česticu je trebalo procjenjivati na skali Likertovog tipa od pet stupnjeva sa sljedećim deskripcijama: 1 – uopće se ne slažem; 2 – ne slažem se; 3 – niti se slažem niti se ne slažem; 4 – slažem se i 5 – u potpunosti se slažem. Na osnovu njihovih odgovora prikupili smo podatke, stavove učenika u odnosu na utvrđene i navedene istraživačke zadatke.

Tabela 1. Struktura uzorka prema vrsti srednje škole

Srednja škola	F	%
JU Gimnazija "Meša Selimović" Tuzla	140	44.9
JU Srednja medicinska škola Tuzla	172	55.1

Obrada rezultata provedena je primjenom statističkog programa Statistical Program for Social Scientists 20 (SPSS20). Deskriptivne statističke metode su korištene za izračunavanje aritmetičke sredine (AS), i standardne devijacije (SD). Normalnost distribucije je testirana Kolmogorov-Smirnov testom, a razlike između vrste srednje škole na nivou značajnosti od 95% ($p < 0,05$) testirane su neparametrijskim Mann-Whitney U-testom. Vrijednosti rezultata na Kolmogorov Smirnov testu ukazuju na to da podaci nisu normalno distribuirani ($p < 0,05$), dok se Cronbach's Alpha koeficijent za pojedine dimenzije upitnika kretao u rasponu od 0.77 do 0.89.

REZULTATI

Prvi zadatak istraživanja odnosio se na ispitivanje razlika u percepciji korisnosti IKT-a među učenicima različitih srednjih škola. Pri utvrđivanju navedenih razlika korištena je neparametrijska statistika, odnosno proveden je Mann-Whitney U test. Uvidom u rezultate iz Tabele 2, evidentno je da ne postoji statistički značajna razlika u stavovima između učenika Srednje medicinske škole i Gimnazije "Meša Selimović" o značaju upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi ($p = 0,925$). Z-vrijednost (-0.094) pokazuje vrlo mali negativni pomak između rangova, što znači da su stavovi učenika obje škole u ovoj oblasti slični.

Tabela 2. Razlike u percepciji učenika o korisnosti IKT-a prema vrsti srednje škole

Vrsta škole	N	Mean Rank	Mann Whitney U	Z	P-value
JU Srednja medicinska škola Tuzla	172	156.93	11966.00	-0.094	0.925
JU Gimnazija "Meša Selimović" Tuzla	140	155.97			

U okviru drugog zadatka istraživanja utvrđeni su pokazatelji koji odražavaju razlike u stavovima učenika prema upotrebi IKT-a u odnosu na vrstu škole. Rezultati Mann-Whitney U testa pokazali su da ne postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika Srednje medicinske škole i Gimnazije "Meša Selimović" prema upotrebi IKT-a u nastavi ($p = 0,268$). Budući da je p-vrijednost veća od 0,05, to ukazuje da obje grupe učenika imaju slične stavove u vezi s upotrebom IKT-a u nastavi (Tabela 3).

Tabela 3. Razlike u stavovima učenika o upotrebi IKT-a prema vrsti srednje škole

Vrsta škole	N	Mean Rank	Mann Whitney U	Z	P-value
JU Srednja medicinska škola Tuzla	172	151.40	11163.00	-1.109	0.268
JU Gimnazija "Meša Selimović" Tuzla	140	162.76			

Treći zadatak istraživanja bio je usmjeren na ispitivanje razlika u stavovima učenika o opremljenosti njihovih škola IKT-om. Rezultati Mann-Whitney U testa pokazali su da postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika Srednje medicinske škole i Gimnazije “Meša Selimović” u pogledu opremljenosti IKT-om, jer je p-vrijednost (0,015) manja od 0,05, što znači da učenici koji pohađaju Gimnaziju “Meša Selimović” smatraju da je njihova škola bolje opremljena IKT-om u odnosu Srednju medicinsku školu (Tabela 4).

Tabela 4. Razlike u stavovima učenika o opremljenosti IKT-om prema vrsti srednje škole

Vrsta škole	N	Mean Rank	Mann Whitney U	Z	P-value
JU Srednja medicinska škola Tuzla	172	145.38	10127.00	-2.421	0.015
JU Gimnazija "Meša Selimović" Tuzla	140	170.16			

DISKUSIJA

Prezentirani rezultati ukazuju na to da učenici srednjih škola kako u gimnaziji, tako i u medicinskoj školi imaju pozitivan stav prema IKT-u. Učenici obje škole smatraju IKT korisnim u nastavi, što može ukazivati na univerzalnu percepciju pozitivnih efekata IKT-a u nastavi, bez obzira vrstu srednje škole koju učenici pohađaju. Do sličnih rezultata došao je i Adeloye (2021) realizirajući istraživanje na uzorku srednjoškolaca, s ciljem da ispita njihove stavove prema koristima IKT-a u nastavi. Rezultati u navedenom istraživanju upućuju na to da učenici smatraju da su

informaciono-komunikacioni alati korisni, da olakšavaju razumijevanje gradiva te da poboljšavaju njihovu produktivnost i sticanje znanja.

Kada je riječ o upotrebi IKT-a u nastavi, rezultati našeg istraživanja upućuju na to da učenici gimnazije i medicinske škole imaju slične stavove kada je u pitanju upotreba IKT-a od strane nastavnika u nastavi, bez obzira na vrstu škole koju pohađaju. O tome govore i rezultati do kojih je došao Mandal (2023) ispitujući stavove učenika srednjih škola iz naučnih i umjetničkih smjerova prema upotrebi IKT-a u nastavi. Rezultati tog istraživanja su pokazali da ne postoji značajna razlika između stavova učenika naučnih i umjetničkih smjerova prema upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi. Značajna razlika u stavovima učenika pojavila se u vezi sa opremljenosti škole IKT-om. Učenici koji pohađaju gimnaziju smatraju da je njihova škola bolje opremljena IKT opremom, što može biti povezano sa različitim infrastrukturnim ulaganjima. Moguće je da gimnazija ima bolje pristupne resurse koji olakšavaju integraciju IKT-a u nastavu, dok medicinska škola možda još uvijek nije dostigla isti nivo tehnološke integracije. Ovi rezultati mogu ukazivati na važnost ulaganja u infrastrukturu i resurse u školama kako bi se omogućilo učenicima svih srednjih škola da imaju jednak pristup informaciono-komunikacionim tehnologijama. Kudumija (2023) je ispitujući opću opremljenost škola modernom tehnologijom u srednjim školama u Republici Hrvatskoj došla do rezultata da većina učenika smatra kako je njihova škola osrednje opremljena modernom tehnologijom i brzim internetom koji bi trebali omogućavati efikasno korištenje IKT-a u nastavi. Uzimajući u obzir da je percepcija opremljenosti ključna za zadovoljstvo i angažman učenika, a samim tim i preduvjet za implementaciju informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavu, ovi rezultati mogu biti koristan indikator za buduće investicije u digitalne tehnologije i poboljšanje nastave u školama.

Imajući u vidu prezentirane rezultate istraživanja, te rezultate drugih istraživača koji govore o pozitivnim stavovima učenika o koristima i upotrebi IKT-a, njena implementacija u nastavi postaje imperativ. Navedeni rezultati nude polazišta za dalja istraživanja faktora koji utiču na stavove učenika o upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi, uključujući njihova prethodna iskustva, motivaciju za korištenje i stepen usklađenosti digitalnih alata sa njihovim preferencijama i potrebama učenja. U budućim istraživanjima bilo bi korisno ispitati i kako opremljenost škola IKT-om utiče na angažman učenika i efikasnost u učenju, kao i da li bolje opremljene škole utiču na akademske rezultate i zadovoljstvo učenika. Kako bi se dobili reprezentativni rezultati u budućnosti, trebalo bi provesti slično istraživanje u kojem bi bile uključene i druge srednje škole.

ZAKLJUČCI

Rezultati do kojih smo došli ispitujući stavove učenika o upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi upućuju na sljedeće zaključke:

- Nije utvrđena razlika između dvije škole u stavovima učenika prema korisnosti i upotrebi IKT-a u nastavi. Učenici pokazuju pozitivan stav prema upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi, prepoznajući njihovu korisnost u poboljšanju kvaliteta učenja i nastavnog procesa.
- Postoji razlika u stavovima učenika o opremljenosti njihovih škola informaciono-komunikacionom tehnologijom. Dok učenici Gimnazije “Meša Selimović” u Tuzli smatraju da je njihova škola opremljena informaciono-komunikacionom tehnologijom, učenici Srednje medicinske škole u Tuzli izražavaju nezadovoljstvo zbog nedostatka adekvatne tehničke opremljenosti.

Dobijeni rezultati mogu pomoći da se identifikuju aspekti kojima je potrebno poboljšanje u pravcu razvijanja strategija za unapređenje integracije informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavu. Takođe, ističu značaj prevazilaženja izazova i podsticanja efikasne primjene IKT-a kako bi se maksimalno iskoristili njegovi potencijali za unapređenje nastave i učenja. Predočeni rezultati mogu poslužiti kao polazište za nova empirijska istraživanja, gdje bi se ispitali i drugi faktori koji utiču na stavove učenika srednjih škola na upotrebu informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi, uključujući njihova prethodna iskustva, motivaciju za korištenje i stepen usklađenosti digitalnih alata sa njihovim preferencijama i potrebama učenja. Također, bilo bi korisno ispitati uticaj tehničke opremljenosti na kvalitet nastave i angažman učenika, povezanost između opremljenosti i akademskih postignuća učenika, te načine na koje se srednje škole suočavaju s izazovima u implementaciji IKT-a u nastavu. Uključivanjem vanjskih faktora omogućilo bi se prikupljanje podataka o eksternim varijablama koje mogu uticati na korisnost i lakoću upotrebe IKT-a u nastavi. Akcenat bi trebalo staviti i na stavove nastavnika o upotrebi IKT-a, ali i na angažman menadžmenta u obezbjeđivanju adekvatnih resursa, infrastrukturnoj podršci i podsticanju njihove upotrebe. Uspješna implementacija IKT-a u nastavu zahtijeva sinhronizovano djelovanje svih aktera obrazovnog procesa kako bi se eliminisale razlike i omogućio ravnopravan pristup tehnološkim resursima za sve učenike.

LITERATURA

1. Adeloye, Adebayo Abiodun (2021), "Attitude of students towards teaching art and design using ICT tools in secondary schools in Akure, Ondo State, Nigeria", *Yildiz J Art Desg*, 8(2), 77–78.
2. Asabere, Nana Yaw, Samuel Edusah Enguah (2012), "Integration of expert systems in mobile learning", *International Journal of Information and Communication Technology Research*, 2(1), 55–61.
3. Balanskat, Anja, Roger Blamire, Stella Kefala (2006), "The ICT impact report", *European Schoolnet*; dostupno na: https://www.academia.edu/7553941/The_ICT_impact_report_A_review_of_studie_of_ICT_impact_on_schools_in_Europe
4. Bhati, Garima, Jyoti Dahiya (2024), "A Study of Students' Attitude Towards ICT at Secondary School Level", *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(4), 5834–5839.
5. Bingimlas, Khalid Abdullah (2009), "Barriers to the successful integration of ICT in teaching and learning environments: A review of the literature", *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 5(3), 235–245.
6. Delgado, Adolph, Liane Wardlow, Kimberly O'Malley, Katherine McKnight (2015), "Educational technology: A review of the integration, resources, and effectiveness of technology in K-12 classrooms", *Journal of Information Technology Education Research*, 14, 397.
7. Eickelmann, Birgit, Mario Vennemann (2017), "Teachers' attitudes and beliefs regarding ICT in teaching and learning in European countries", *European Educational Research Journal*, 16(6), 733–761.
8. Erdogdu, Funda, Erkan Erdogdu (2023), "Understanding students' attitudes towards ICT", *Interactive Learning Environments*, 31(10), 7467–7485.
9. Ghosh, Barnali (2024), "Attitude of secondary school students towards the use of information and communication technology (ict) in rural and urban areas of West Bengal: A study", *A multidisciplinary Online Journal of Netaji Subhas Open University*, 7(1), 35–41.
10. Hepp, Pedro K., Enrique S. Hinostroza, Ernesto M. Laval, Lucio F. Rehbein (2004), "Technology in schools: Education, ICT and the knowledge society", *World Bank, Distance & Open Learning and ICT in Education Thematic Group, Human Development Network, Education*

11. Kudumija, Iris (2023), *Istraživanje zastupljenosti informacijske i komunikacijske tehnologije u nastavi likovne umjetnosti*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
12. Livingstone, Sonia (2012), "Critical reflections on the benefits of ICT in education", *Oxford Review of Education*, 38(1), 9-24.
13. Majumdar, Sudeshna, Milan Barman, Arabinda Bala, Babusona Bej, Sourav Sen, Tapash Das (2024), "Attitude of secondary school students towards Information and Communication Technology (ICT) in Paschim Bardhaman district", *International Journal of Science and Research Archive*, 13(2), 3007–3018.
14. Mandal, Arup Kumar (2023), "Attitude of higher secondary students towards the use of information and communication technology in West Bengal", *Polyphony: Bankura University Journal of Education*, 01(01), 33-40.
15. Marangunić, Nikola, Andrina Granić (2012), "TAM – četvrt stoljeća istraživanja", *Suvremena psihologija*, 15(2), 205-223.
16. Mayer, Richard E. (2013), "Učenje s tehnologijo", u: Hanna Dumont, David Istance i Francisco Benavides (ur.), *O naravi učenja: uporaba raziskav za navdih prakse*, Zavod RS za šolstvo, Ljubljana, Slovenija, 163–181.
17. Mitcham, Carl (1994), *Thinking through technology: The path between engineering and philosophy*, University of Chicago Press, Chicago
18. Ria, Tasfia Zahan, Zakir Saadullah Khan, Utpal Kumar De (2024), "Students' attitude towards use of ICT as tool of learning: a structural equation modelling (SEM) approach", *SN Social Sciences*, 4, 103.
19. Shah, Ab Waheed, Mohammad Iqbal Mattoo (2017), "Attitude of high secondary school students towards information and communication technology (ICT)", *International journal for innovative research in multidisciplinary field*, 3(7), 265-270.
20. Siraj-Blatchford, Iram, John Siraj-Blatchford (2003), *More than computers: Information and communication technology in the early years*, The British Association for Early Childhood Education, London
21. Smiljčić, Ivana, Ivan Livaja, Jerko Acalin (2017), "ICT uobrazovanju", *Elektronički zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, 11, 157-170.
22. Svenningsson, Johan, Gunnar Höst, Magnus Hultén i Jonas Hallström (2022), "Students' attitudes toward technology: exploring the relationship among affective, cognitive and behavioral components of the attitude construct", *International Journal of Technology and Design Education*, 32(3), 1531–1551.

23. Šercer, Katarina (2019), *Usporedba primjene informacijsko-komunikacijske tehnologije u strukovnim i općeobrazovnim srednjim školama*, Diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju, Zadar
24. Tivunović, Bojana, Maja Kosanović (2021), "Faktori prihvatanja upotrebe tehnologije u visokoškolskoj nastavi: TAM model", *XXVII Skup Trendovi razvoja: "On-line nastava na univerzitetima"*, Novi Sad, 119-121.
25. Tong, K. P., Sue G. Trinidad (2005), "Conditions and constraints of sustainable innovative pedagogical practices using technology", *IEJLL: International Electronic Journal for Leadership in Learning*, 9(3), 1-27.
26. Vičić Krabonja, Maja, Magdalena Šverc (2019), "Znamo li koristiti IKT u svrhu podrške uvođenju inovativnog okružja za učenje?", *Politehnika: Časopis za tehnički odgoj i obrazovanje*, 3(2), 7-17.
27. Voogt, Joke, Gerald Knezek, Margaret J. Cox, Don Knezek, Alfons ten Brummelhuis (2013), "Under which conditions does ICT have a positive effect on teaching and learning? A Call to Action", *Journal of computer assisted learning*, 29(1), 4-14.

DIFFERENCES IN STUDENTS' ATTITUDES ON THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING ACCORDING TO THE TYPE OF SECONDARY SCHOOL

Summary:

The paper presents the results of a study aimed at examining whether there are differences in the attitudes of high school students about the importance of using information and communication technologies in teaching. The data were collected via a Google online survey, on a convenience sample of 312 high school students in Tuzla, of which 172 are students (those attending the Public Institution Secondary Medical School in Tuzla), while 140 are students (those attending the Public Institution Gymnasium "Meša Selimović" Tuzla). The results obtained indicate that high school students express a positive attitude towards the use of information and communication technologies in teaching, recognizing their usefulness in improving the quality of learning and the teaching process, with no difference between the two schools being established. However, the results indicate the existence of differences between high schools in terms of technical equipment, which may affect the possibility and manner of using information and communication technologies in teaching. This indicates the importance of further

improving infrastructure conditions so that all students have equal opportunities to use information and communication technologies in learning. The above results offer a starting point for further research into factors that influence students' attitudes towards the use of information and communication technologies in teaching.

Keywords: ICT (information and communication technologies); Technology Acceptance Model (TAM); teaching; attitudes

Adrese autorica
Authors' address

Selma Porobić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
selma.porobic@untz.ba

Aziza Abd el Rahman
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
aziza.abdelrahman@untz.ba

Senada Mujić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
senada.mujić@untz.ba

Fikreta Aljić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
fikreta.aljic@untz.ba

Saima Omerašević
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
saima.omerasevic@untz.ba

Belmina Tursunović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
belmina.tursunovic@untz.ba

Marina Marković
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
marina.markovic@untz.ba

Amina Saračević
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amina.saracevic@untz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.571

UDK 004.8:37

Primljeno: 18. 03. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Veljko Aleksić, Danijela Vasiljević

PREGLED AKTUELNIH TEHNIKA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE ZA KREIRANJE I IMPLEMENTACIJU OBRAZOVNOG SADRŽAJA

Članak nastoji pružiti sveobuhvatan pregled aktuelnih tehnika veštačke inteligencije koje se primenjuju za kreiranje i implementaciju obrazovnog sadržaja. Kroz analizu transformacije obrazovanja pod uticajem digitalizacije ukazuje se na potrebu za adekvatnom integracijom veštačke inteligencije u nastavni proces. Razmotrene se četiri aktuelne tehnike korišćenja veštačke inteligencije u obrazovanju: automatizovano generisanje pitanja, inteligentno sumiranje sadržaja, odabir i sekvenciranje adaptivne multimedije i kolaborativno filtriranje. Veštačka inteligencija može značajno unaprediti personalizaciju nastave, efikasnost učenja i inkluzivnost pod uslovom da je njena implementacija zasnovana na validnim pedagoškim principima i etičkim standardima. Ističe se potreba za balansiranim pristupom koji kombinuje tehnološke inovacije sa tradicionalnim pedagoškim metodama u kojima nastavnik i dalje ima nezamenljivu ulogu uz naglasak na odgovornosti obrazovnih institucija i pojedinaca u planskoj, sistemskoj i etičkoj implementaciji u obrazovanju

Ključne reči: digitalna transformacija; obrazovanje; veštačka inteligencija

1. UVOD

Nezaustavljiv progresivan dinamičan i kontinuiran tehničko-tehnološki razvoj nužno nameće pitanje savremenom obrazovanju kako da adekvatno odgovori izazovima današnjice. Naime, intenzivna i sveprisutna digitalizacija u različitim oblastima ljudskog delovanja, pa i prosveti, neretko iznedri i neka *ad hoc* rešenja na svim nivoima obrazovanja. Tako je nenadano virus COVID-19 ubrzao implementaciju onlajn nastave i učenja, te pri tome ogolio mnoštvo manjkavosti neplaniranog procesa (Vasiljević et al. 2023). Budući da onlajn nastava sama po sebi nije inovacija jer ima dugu tradiciju, ali s obzirom da nije zaživela u širokom formatu u praksi, ona je kao takva za učenike i nastavnike u vreme pandemije virusa predstavljala novi model. Međutim, inovativna rešenja ne moraju nužno biti u funkciji kvaliteta nastave. Iako smo skloni da šablonski verujemo kako tradicionalna nastava ima brojne slabosti poput jednosmerne komunikacije, predavanja *ex cathedra* i frontalnog rada, neretko se zaboravlja da su to slabosti stare škole, te da se tradicionalnom nastavom danas zahvaljujući intenzivnom razvoju smatra i ona od pre 10 ili 5 godina. Međutim, puna implementacija inovativnih modela nastave iz druge polovine prošlog veka i dalje kasni (Vasiljević 2014, 2024).

Sa druge strane, veštačka inteligencija nudi nova rešenja unapređivanja nastavnog procesa koja nužno podrazumevaju visok nivo kompetencija nastavnika, učenika, roditelja i ostalih učesnika vaspitno-obrazovnog procesa. Nove generacije učenika u značajnoj meri vladaju savremenim digitalnim tehnologijama i implementiraju ih u raznolike oblasti vlastitih interesovanja, ali često ne u funkciji unapređivanja kvaliteta obrazovanja. Otuda savremena pedagogija mora pružiti odgovore na koji način primeniti veštačku inteligenciju za kreiranje i implementaciju obrazovnog sadržaja vodeći računa o kompetencijama svih aktera vaspitno-obrazovnog procesa (Zhu et al. 2023). Da bi to bilo moguće, potrebno je ne samo ići u korak sa inovacijama, nego i anticipirati buduće radno okruženje i mogućnosti učenika u skladu sa tim.

Evidentno je da obrazovne politike razvijenih država intenzivno idu u susret inovacijama težeći da ih implementiraju u obrazovne sisteme planski, sveobuhvatno, racionalno, standardizovano, sistematično, postupno i kontinuirano, vodeći računa o referentnom društvenom okviru i kompetencijama svih aktera vaspitno-obrazovnog procesa. Tehnike veštačke inteligencije orijentisane ka kreiranju i implementaciji obrazovnih sadržaja u vaspitno-obrazovni rad čine nastavnike važnim aspektom savremenog nastavnog procesa i pružaju velike mogućnosti za unapređivanje kvaliteta stečenih znanja i veština učenika, pri tome obezbeđujući veću inkluzivnost i ublažavanje nejednakosti.

Dakle, brzi napredak u različitim oblastima veštačke inteligencije (npr. obrada prirodnog jezika, mašinsko učenje i istraživanja podataka) otvorio je nove mogućnosti za kreiranje, implementaciju, automatizaciju i poboljšanje procesa generisanja, organizovanja i personalizacije obrazovnih sadržaja. Krajnji cilj je podrška nastavnicima u razvoju kvalitetnih materijala za učenje i pružanju zanimljivog i prilagođenog obrazovnog iskustva učenicima uz individualizaciju vaspitno-obrazovnog procesa (Kayabas 2024). Kreiranje i implementacija obrazovnih sadržaja pomoću obrazovne tehnologije podstaknuti su brojnim faktorima. Najpre je eksponencijalni rast korišćenja digitalnog obrazovnog sadržaja poput onlajn kurseva i multimedijalnih resursa pred nastavnike postavio značajan izazov samostalnog kreiranja, implementacije i ažuriranja. Tehnike veštačke inteligencije mogu pomoći u automatizaciji i pojednostavljenju ovih zadataka omogućavajući nastavnicima da se fokusiraju na pedagoške aktivnosti višeg nivoa, kao što je dizajniranje iskustava učenja i pružanje individualizovane podrške učenicima (Ouyang & Jiao 2021). Drugo, raznovrsne potrebe i preference učenika u digitalnom dobu naglašavaju važnost personalizovanog i adaptivnog učenja. Kreiranje i implementacija sadržaja pomoću veštačke inteligencije mogu olakšati razvoj personalizovanih materijala za učenje analiziranjem karakteristika učenika (npr. predznanje, stilovi učenja, akademska postignuća, tipovi ličnosti) i generisanjem/preporukom sadržaja koji je usklađen sa njihovim individualnim potrebama. Individualizovan pristup poboljšava angažovanje učenika, njihovu motivaciju i stepen ostvarenosti ishoda učenja. Tehnologije dubokog učenja, jezički modeli zasnovani na transformerima (npr. *GPT*) i modeli sekvencu-u-sekvencu (skr. *Seq2Seq*) značajno su poboljšali kvalitet i tačnost automatski generisanog teksta. S druge strane, napredak u oblasti računarske vizije i tehnologije prepoznavanja govora omogućio je automatizovanu analizu multimedijalnog sadržaja, kao što su video zapisi, zvučni snimci i slike (Deldjoo et al. 2020).

Ceneći navedeno, opredelili smo se za prikaz aktuelnih tehnika veštačke inteligencije ključnih za kreiranje i implementaciju obrazovnog sadržaja.

2. PREGLED TEHNIKA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE I MOGUĆNOSTI PRIMENE U NASTAVNOM PROCESU

2.1. Automatizovano generisanje pitanja

Automatizovano generisanje pitanja (engl. *Automatic question generation – AQG*) predstavlja jedan od aktuelnih modaliteta primene veštačke inteligencije u oblasti

obrade prirodnog jezika koji ima za cilj kreiranje i preporuku pitanja/zadatka iz datog teksta, nastavnih materijala ili baze znanja (Nguyen et al. 2022). Ovaj pristup se koristi za podršku kreiranju stavki za (samo)procenjivanje, vežbanje ili podsticaj za diskusiju i refleksiju nastavnog sadržaja (Kurdi et al. 2019). Sistemi za automatsko generisanje pitanja mogu analizirati sadržaje udžbenika, beleške sa časova ili onlajn resurse i preporučiti zadatke različitih tipova (npr. višestrukog izbora, povezivanja, dopunjavanja, alternativnog tipa, esejskih...) i nivoa kognitivne složenosti. Ova automatizacija štedi vreme i radno opterećenje nastavnika prilikom kreiranja testova i olakšava razvoj velikih baza zadataka koji se mogu koristiti za adaptivno testiranje i personalizovano učenje.

Generisana pitanja moraju biti gramatički ispravna, semantički smisljena i pedagoški relevantna (Ghanem et al. 2022). Da bi se ovaj cilj ostvario, koriste se različite tehnike, od pristupa zasnovanih na pravilima i metodama baziranim na šablonima, do naprednih modela zasnovanih na dubokom učenju (engl. *deeplearning* – *DL*) (Kumar et al. 2021). Sistemi za automatizovano generisanje pitanja se oslanjaju na predefinisane lingvističke obrasce i heuristike za identifikovanje informacija u ulaznom tekstu i njihovu transformaciju u upitni oblik. Ovaj proces se tipično sprovodi u tri faze (Velmurugan et al. 2024): izbor rečenica, ekstrakcija odgovora i formiranje pitanja. Na primer, sistem za automatizovano generisanje pitanja zasnovan na pravilima bi najpre morao identifikovati deklarativne rečenice koje sadrže ključne koncepte ili činjenice, zatim izdvojiti potencijalne odgovore iz tih rečenica, i na kraju primeniti sintaksne i semantičke transformacije za generisanje odgovarajućih pitanja. Iako ovakav pristup može generisati pitanja sa visokom preciznošću, često sa sobom nosi nedostatak fleksibilnosti i raznovrsnosti koje su potrebne za obuhvatanje širokog spektra vrsta zadataka i raznolikih domena (Gnanasekaran et al. 2021). S druge strane, AQG metode zasnovane na šablonima koriste skup predefinisanih pitanja sa praznim mestima koja se mogu popuniti relevantnim sadržajem iz ulaznog teksta (Kusuma et al. 2022). Ovi šabloni su često dizajnirani na osnovu uobičajenih obrazaca i struktura pitanja, kao što su „Šta je [koncept]?“ ili „Zbog čega se [događaj] dešava?“. Metode zasnovane na šablonima mogu generisati pitanja sa višim nivoom lingvističke raznovrsnosti u poređenju sa pristupima zasnovanim na pravilima, ali se i dalje oslanjaju na ručno kreiranje šablona i mogu imati problema sa obradom složenih sintaksnih i semantičkih varijacija u ulaznom tekstu (Sewunetie & Kovács 2022). DL algoritmi su omogućili generisanje raznovrsnijih, pravilnijih i kontekstualno smislenijih pitanja. Ovakav pristup tipično koriste Seq2Seq modeli, kao što su rekurentne neuronske mreže ili DL arhitekture zasnovane na transformerima, koje

mogu naučiti da generišu pitanja direktno iz ulaznog teksta bez oslanjanja na predefinisana pravila ili šablone. Modeli se obučavaju na velikim skupovima podataka parova pitanja i odgovora koji su generisani od strane ljudi, omogućavajući im da detektuju osnovne obrasce i strukture pitanja prirodnog jezika (Akermi et al. 2020). Kodiranjem ulaznog teksta i dekodiranjem odgovarajućih pitanja ovi modeli mogu generisati zadatke koji su koherentniji, raznovrsniji i semantički relevantniji za ulazni sadržaj. Jedna od ključnih prednosti AQG modela zasnovanog na DL je njegova sposobnost da generiše zadatke različitih nivoa složenosti. Na primer, Seq2Seq modeli se mogu obučavati da generišu činjenična ili evaluativna pitanja na osnovu istog ulaznog teksta omogućavajući bolje razumevanje sadržaja ali i sveobuhvatniju procenu znanja. pristupi bazirani na DL algoritmima mogu uključiti i dodatne kontekstualne informacije, kao što su tema, nivo težine ili tip zadatka kako bi usmerili proces generisanja pitanja i uskladili ga sa specifičnim ciljevima učenja (Al Faraby et al. 2023).

Razvoj AQG je usmeren ka povećanju kontrole i objašnjivosti modela, omogućavajući nastavnicima da detaljnije određuju karakteristike zadataka (npr. tema, nivo težine ili tip) i razumeju na koji način model generiše pitanja na osnovu ovih ulaza. Ovo je omogućeno razvojem interpretabilnih i interaktivnih interfejsa putem kojih se proces generisanja zadataka jednostavnije prilagođava i pružaju povratne informacije (Mohammadshahi et al. 2023). S druge strane, u postojeće modele je potrebno uključiti više domenskog znanja i pedagoških strategija, čime se omogućava generisanje pitanja koja nisu samo gramatički ispravna i semantički smislena, već i pedagoški efikasna i usklađena sa ciljevima učenja. Ovo se vrši integracijom ontologija, grafova znanja i baza podataka iz kurikuluma, pružajući modelu strukturirane informacije o ključnim konceptima, odnosima i ciljevima učenja u datom domenu (Li et al. 2020). Uključivanje pedagoških teorija i principa instrukcionog dizajna u proces AQG omogućava podsticanje različitih nivoa kognitivnog angažovanja kod učenika, kao što su prisećanje, razumevanje, primena ili analiza (Hwang et al. 2024).

2.2. Inteligentno sumiranje sadržaja

Intelligentno sumiranje sadržaja predstavlja inovativni oblik primene veštačke inteligencije u obrazovnim tehnologijama sa ciljem automatskog generisanja sažetaka obrazovnih sadržaja, kako informativnih pregleda tekstualnih dokumenata, tako i multimedijalnog sadržaja (Ghodratnama et al. 2021; Tamboli et al. 2024). Tehnike

ekstraktivnog i apstraktivnog sumiranja mogu identifikovati ključne koncepte, glavne ideje i relevantne detalje iz obimnih tekstualnih materijala i predstaviti ih u sažetom obliku pomažući učenicima da brzo i efikasno dobiju ključne informacije. Sumiranje sadržaja može se koristiti za kreiranje vodiča za učenje, isticanje ključnih koncepata ili kreiranje brzih pregleda obimnih materijala za učenje (npr. udžbenici ili onlajn kursevi). Sažimanjem suštinskih informacija iz obrazovnog materijala inteligentni sistemi za sumiranje sadržaja učenicima olakšavaju razumevanje glavnih ideja, štede vreme i fokusiraju im pažnju na najbitnije aspekte (Mukhtar et al. 2024).

Tehnike za inteligentno sumiranja sadržaja mogu se kategorisati u dva pristupa – ekstraktivno i apstraktivno sumiranje. Ekstraktivno sumiranje teksta predstavlja odabir istaknutih rečenica ili fraza iz originalnog teksta i njihovo povezivanje u sažetak. Ovaj pristup se oslanja na statističke ili lingvističke karakteristike, kao što su učestalost reči, pozicija rečenice i retorička struktura, kako bi se odredila važnost svake rečenice i njena relevantnost za celokupni sadržaj (Yadav et al. 2023). Ekstraktivno sumiranje uobičajeno koristi tehnike rangiranja teksta, analize zasnovane na grafovima ili algoritme mašinskog učenja za identifikaciju najinformativnijih i reprezentativnih rečenica iz ulaznog teksta (Dalal & Malik 2013). Jedna od glavnih prednosti ove tehnike je sposobnost očuvanja originalne formulacije i strukture ulaznog teksta osiguravajući da preporučeni sažeci budu gramatički ispravni i semantički koherentni. Ekstraktivne metode su računarski efikasne i moguće je obraditi velike količine tekstualnih podataka, čineći ih pogodnim za obrazovne aplikacije koje zahtevaju generisanje rezultata u realnom vremenu (Priya & Umamaheswari 2023). Apstraktivno sumiranje ima za cilj generisanje sažetaka razumevanjem semantike ulaznog teksta i stvaranjem novih rečenica koje obuhvataju glavne ideje i ključne informacije. Za učenje osnovnih obrazaca i struktura ulaznog teksta i generisanje tečnih i koherentnih sažetaka ovaj pristup koristi DL modele poput enkoder-dekoder arhitekture i mehanizama pažnje (Shakil et al. 2024). Metode apstraktivnog sumiranja generišu sažetke koji su koncizniji, čitljiviji i semantički bogatiji u poređenju sa ekstraktivnim metodama, jer mogu parafrazirati i optimizovati veličinu ulaznog sadržaja zadržavajući suštinsko značenje (Syed et al. 2021). Implementacija DL algoritama značajno je poboljšala kvalitet i efikasnost apstraktivnog sumiranja u obrazovnom kontekstu. Primera radi, upotreba prethodno obučених jezičkih modela poput *BERT*-a (Ramina et al. 2020) i *GPT*-a (Zhang et al. 2023) omogućila je generisanje koherentnijih i kontekstualno relevantnijih rezultata detekcijom semantičkih zavisnosti i kompleksnih informacija u ulaznom tekstu.

Inteligentni sistemi za sumiranje sadržaja smanjuju kognitivno opterećenje učenika i omogućuju bolje razumevanje i pamćenje obrazovnog materijala obezbeđivanjem konciznih i fokusiranih informacija (Tamboli et al. 2024). Personalizovani sažeci koji su prilagođeni individualnim potrebama učenika, njihovim preferencama i predznanju mogu poboljšati efektivnost i efikasnost učenja. Rezultati istraživanja potvrđuju da alati za inteligentno sumiranje sadržaja poboljšavaju razumevanje i pamćenje informacija predstavljanjem ključnih tačaka u sažetom i strukturiranom obliku (Liu et al. 2021). Sa druge strane, inteligentno sumiranje sadržaja nastavnicima olakšava vremenski zahtevne poslove ručnog kreiranja sažetaka i kratkih vodiča za učenje, tako da se mogu posvetiti zadacima višeg nivoa koji iziskuju stvaralaštvo, dizajniranju novih aktivnosti ili pružanju personalizovanih povratnih informacija učenicima (socijalni aspekt). Nadalje, inteligentni sistemi za sumiranje sadržaja mogu pomoći nastavnicima u identifikovanju najvažnijih koncepata i tema u njihovim nastavnim materijalima, omogućavajući im da prioritizuju i strukturiraju svoju nastavu (Xu & Wong 2024), te izdvoje ključne beleške u procesima pripremanja i kreiranja nastavnog časa ili implementacije sadržaja. Tehnika inteligentnog sumiranja sadržaja učenicima pruža mogućnost bolje pripreme za nastavu (model obrnute učionice), pojednostavljuje razumevanje učenog sadržaja, i dobra je podrška u procesu pripreme za kontrolne zadatke, pismene vežbe, seminarske radove, projekte, pripremanje završnih i prijemnih ispita.

Tačnost generisanih sažetaka složenih i domenski specifičnih sadržaja mora se uzeti sa rezervom s obzirom na to da sistemi za sumiranje mogu imati poteškoća sa detekcijom nijansi, konteksta ili implicitnih informacija u ulaznom tekstu što dovodi do nepotpunih informacija, potencijalno obmanjujući učenika ili generišući pristrastan sadržaj (Luo et al. 2024). Koherentnost i čitljivost sažetaka može biti ugrožena i ukoliko metode sumiranja ne uzimaju u obzir adekvatnu lingvističku i diskurzivnu strukturu ulaznog teksta (Fattah & Ren, 2009). Učenici mogu imati različita predznanja, stilove učenja i ciljeve, što zahteva personalizovane i adaptivne sažetke koji odgovaraju njihovim specifičnim potrebama. Uključivanje tehnika modelovanja korisnika i personalizacije u proces sumiranja ključno je za generisanje sažetaka koji su pedagoški efikasni i pojedinačno motivišući za učenike (Ghodratnama et al. 2023). Evaluacija sistema za sumiranje sadržaja u obrazovnom kontekstu predstavlja jedinstven izazov jer zahteva razmatranje ne samo lingvističkog kvaliteta sadržaja već i njegove pedagoške vrednosti i uticaj na ishode učenja. Tradicionalne metrike za evaluaciju kao što su *ROUGE* i *BLEU* (Graham 2015) uglavnom mere leksičko preklapanje između generisanih i referentnih sažetaka, te ne mogu u potpunosti

obuhvatiti procenu njihove obrazovne efikasnosti. Za rešavanje navedenih izazova i unapređenje oblasti inteligentnog sumiranja sadržaja u obrazovnoj tehnologiji, autori ovog rada predlažu dva pravca:

- Razvoj domenski specifičnih modela sumiranja koji povezuju znanje i pedagoške strategije. Korišćenjem domenskih ontologija, baza podataka postojećih kurikuluma i ekspertskih sistema mogu se generisati sažeci koji su usklađeni sa ciljevima učenja, naglašavaju ključne koncepte i pružaju smislena objašnjenja ili primere (George & Lal 2019). Integracija multimedijalnog sadržaja, poput slika, video zapisa ili interaktivnih elemenata u proces sumiranja poboljšava bogatstvo generisanih sažetaka.
- Integracija inteligentnog sumiranja sadržaja sa drugim tehnikama veštačke inteligencije, kao što su personalizacija, adaptivno učenje ili inteligentni tutorski sistemi. Kombinovanjem sumiranja sa modelovanjem korisnika i algoritmima za preporuke obrazovni sistemi mogu generisati personalizovane sažetke koji se prilagođavaju individualnim karakteristikama, preferencama i performansama učenika (Dar et al. 2024). Integracija sumiranja sadržaja sa interaktivnim okruženjima za učenje, kao što su četbotovi ili virtuelni asistenti, omogućava učenicima da se uključe u dijaloge na prirodnom jeziku i dobiju povratne informacije ili pojašnjenja o sumiranom sadržaju u realnom vremenu (Ramanandani & Xinogalos 2023).

2.3. Odabir i sekvenciranje adaptivne multimedije

Adaptivna selekcija i sekvenciranje multimedije pojavili su se kao novi modaliteti primene veštačke inteligencije sa ciljem da se učenicima obezbede personalizovani i motivišući sadržaji koji optimizuju iskustvo učenja i poboljšavaju ostvarenost ishoda. Ove tehnike uključuju dinamički odabir i raspored multimedijalnih elemenata, kao što su slike, video zapisi i animacije na osnovu karakteristika, preferenci i performansi učenika (Kabudi et al. 2021). Prilagođavanjem multimedijalnog sadržaja individualnim potrebama i interesovanjima učenika, adaptivni sistemi mogu poboljšati motivaciju, pažnju i usvajanje znanja, što u krajnjoj liniji dovodi do poboljšane efektivnosti i efikasnosti učenja. Primarni cilj adaptivne selekcije i sekvenciranja multimedije je da se najprikladniji i najkorisniji multimedijalni sadržaj uskladi sa jedinstvenim profilom i kontekstom učenja svakog učenika (Devisivasankari & Vijayakumar 2023). Personalizacija se postiže korišćenjem algoritama mašinskog učenja koji modeliraju karakteristike učenika, kao što su

njihovi stilovi učenja, predznanje, kognitivne sposobnosti i afektivna stanja, i predviđaju njihove preference i optimalne putanje učenja. Ovi algoritmi obično koriste tehnike kolaborativnog filtriranja, filtriranja zasnovanog na sadržaju i RL algoritme za analizu interakcija učenika sa multimedijalnim sadržajem i generisanje personalizovanih preporuka i sekvenci (Onyejelem & Aondover 2024):

- Kolaborativno filtriranje je najčešće korišćen pristup u adaptivnoj selekciji i sekvenciranju multimedije. On koristi kolektivne preference i ponašanja sličnih učenika za preporučivanje multimedijalnog sadržaja pod pretpostavkom da će učenici koji su pokazali slične obrasce angažovanja ili performansi u prošlosti verovatno imati koristi od istih multimedijalnih elemenata (Wu et al. 2022). Algoritmi kolaborativnog filtriranja analiziraju ocene učenika, komentare i istoriju pretrage/pregleda kako bi identifikovali grupe učenika sa zajedničkim interesovanjima i generisali preporuke zasnovane na preferencama najbližnjih učenika.
- Algoritam filtriranja zasnovanog na sadržaju fokusira se na karakteristike i osobine multimedijalnog sadržaja kako bi preporučio elemente koji odgovaraju individualnim profilima učenika. Ovaj pristup analizira metapodatke, ključne reči i semantičke reprezentacije multimedijalnih elemenata i upoređuje ih sa atributima učenika (npr. ciljevi učenja, predznanja ili stilovi učenja). Algoritam uči odnose između karakteristika sadržaja i preferenci učenika i generiše preporuke koje su usklađene sa specifičnim potrebama i interesovanjima svakog učenika ponaosob (Liu 2024).
- RL algoritmi omogućavaju sistemu da uči i optimizuje strategije adaptacije kroz interakcije sa učenicima metodom pokušaja i grešaka. Adaptivni sistem se modeluje kao inteligentni agent koji preduzima akcije (bira i sekvencira multimedijalne elemente) u okruženju (platforma za učenje) i prima nagrade zasnovane na angažovanju učenika, njihovim performansama ili povratnim informacijama. RL algoritmi poput Q-učenja (engl. *Q-learning*) ili metoda zasnovanih na politici (engl. *policy gradient method*) su obučeni da maksimizuju kumulativne nagrade tokom vremena prilagođavajući svoje selekcije i sekvenciranja prema potrebama i preferencama svakog učenika (Latif et al. 2022).

Adaptivna selekcija i sekvenciranje multimedije u obrazovnim okruženjima utiču na poboljšanje motivacije, istrajnost i postignuća učenika (Kleinberger et al. 2008). Međutim, jedan od glavnih izazova u implementaciji predstavlja dostupnost dovoljno

velikih i raznovrsnih skupova podataka koji bi se mogli koristiti za obučavanje i evaluaciju adaptivnih modela (Nye et al. 2014). S obzirom na to da su distribuirani u više izvora, prikupljanje i predobrada takvih podataka su veoma kompleksni, vremenski zahtevni, neekonomični, podložni greškama i pristrasnostima. Fuzija heterogenih tipova podataka (npr. numeričkih, kategorijskih i tekstualnih) i usklađivanje raznolikih pristupa njihovom modeliranju putem kolaborativnog filtriranja, filtriranja zasnovanog na sadržaju ili korišćenjem RL algoritama zahteva sofisticirane tehnike (pred)obrade podataka, inženjeringa karakteristika i selekcije modela, kao i razmatranje problema privatnosti, bezbednosti i etike. Ukoliko se algoritam kolaborativnog filtriranja oslanja na preference dominantne većinske grupe učenika, može potceniti ili čak isključiti interese i potrebe manjinskih grupacija (El Fazazi et al. 2021). Dodatno, ukoliko se algoritam filtriranja zasnovan na sadržaju fokusira na stereotipe, može uneti rodne, kulturološke, verske ili socio-ekonomske pristrasnosti u multimedijalne preporuke. Tehnike afektivnog računarstva, poput prepoznavanja izraza lica, analize emocija u govoru ili fiziološkog merenja, mogu detektovati emotivna stanja učenika i nivoje njihovog angažovanja tokom interakcije sa multimedijalnim sadržajem. Kombinacijom ovih informacija sa kognitivnim i bihevioralnim podacima adaptivni sistemi mogu holistički i empatično modelovati učenike (Raj & Renumol 2022). Multimodalni podaci poput praćenja pogleda ili prepoznavanja gestova mogu pružiti dodatne uvide u pažnju učenika, njihovu motivaciju, zamor i kognitivno opterećenje, omogućavajući preciznije i dinamične adaptacije sadržaja.

2.4. Kolaborativno filtriranje

Implementacija sadržaja uz pomoć veštačke inteligencije se fokusira na organizaciju, preporuku i personalizaciju postojećih obrazovnih resursa (Razack et al. 2021). Jedan od najčešćih pristupa predstavlja kolaborativno filtriranje, koje koristi kolektivne preference i ponašanja učenika za preporučivanje relevantnog i zanimljivog sadržaja. Analizom interakcija učenika sa obrazovnim resursima (npr. komentari, načini pristupa i ocene) algoritmi kolaborativnog filtriranja mogu identifikovati i svrstati učenike u homogene grupe po različitim kriterijumima i dati odgovarajuće preporuke za vaspitno-obrazovni rad. Ovaj pristup može pomoći učenicima da otkriju nove i vredne sadržaje koji odgovaraju njihovim interesovanjima i ciljevima učenja (Kopeinik et al. 2016). Tehnike adaptivnog izbora i sekvenciranja multimedije koriste algoritme učenja sa podsticajem (engl. *reinforcement learning* – *RL*) i stabla

odlučivanja (engl. *decision trees*) omogućavajući implementaciju dinamičkih odabira i raspoređivanja multimedijalnih elemenata na osnovu preferenci, performansi i karakteristika učenika (Sajja et al. 2024).

Kolaborativno filtriranje se u obrazovnim tehnologijama koristi za preporučivanje obrazovnih resursa (veb strana, video materijala, kurseva ili raznovrsnih drugih objekata učenja) koji su relevantni i korisni za pojedinačne grupe učenika. Analizom preferenci i ponašanja zajednice učenika sistemi za kolaborativno filtriranje pomažu učenicima u otkrivanju novih vrednih resursa i bolju personalizaciji učenja (Li & Ye 2020). Osnovna ideja kolaborativnog filtriranja je da će učenici koji su pokazali slične preference ili ponašanja u prošlosti verovatno imati slične interese ili potrebe u budućnosti. Algoritmi kolaborativnog filtriranja generišu personalizovane preporuke koje odgovaraju specifičnom profilu svakog učenika identifikovanjem obrazaca sličnosti ili resursa na osnovu istorijskih interakcija među učenicima. Ove interakcije se mogu detektovati kroz eksplicitne (ocene i recenzije) ili implicitne (vreme posmatranja, podaci o klikovima i obrasci pristupa) povratne informacije. Kolaborativno filtriranje zasnovano na memoriji je poznato kao metoda zasnovana na susedstvu (engl. *neighborhood-based method*) i oslanja se na direktno izračunavanje sličnosti između učenika ili resursa na osnovu profila njihovih povratnih informacija (Khojamli & Razmara 2021). Nakon što se izračunaju ocene sličnosti, algoritam generiše preporuke agregacijom preferenci najbližnjih učenika (zasnovano na korisnicima) ili resursa najbližnjih ciljanom modelu učenika (zasnovano na stavkama) (Tamabayeva 2024). Kolaborativno filtriranje može biti zasnovano i na modelu, tako što algoritam kreira prediktivni model iz podataka o povratnim informacijama koristeći tehnike mašinskog učenja poput faktorizacije matrica, latentne semantičke analize ili DL (Pujahari & Sisodia 2020). Ovaj pristup detektuje osnovne latentne faktore ili karakteristike koje objašnjavaju uočene preference i ponašanja učenika i resursa, kao što su teme, nivoi težine ili stilovi učenja (Aggarwal 2016).

DL modeli kolaborativnog filtriranja poseduju sposobnost da uče složene i nelinearne interakcije između učenika i resursa. Ovi modeli mogu detektovati hijerarhijske i sekvencijalne obrasce u podacima o povratnim informacijama i generisati tačne personalizovane preporuke. Sistem kolaborativnog filtriranja zasnovan na DL algoritmima za preporučivanje masovnih otvorenih onlajn kurseva može integrisati konvolucione neuronske mreže (engl. *convolutional neural networks* – *CNNs*) za detekciju prikrivenih karakteristika sadržaja kursa i rekurentne neuronske mreže (engl. *recurrent neural networks* – *RNNs*) za modeliranje ponašanja učenika,

čime se značajno poboljšava kvalitet i raznolikost preporuka u poređenju sa tradicionalnim metodama (Jing & Tang 2017).

Jednu od osnovnih poteškoća u implementaciji kolaborativnog filtriranja predstavlja generisanje preporuka za nove učenike ili resurse koji nemaju (ili imaju ograničenu) istoriju povratnih informacija s obzirom na to da se algoritam oslanja na postojanje dovoljne količine podataka o povratnim informacijama za izračunavanje sličnosti i obuku modela (Natarajan et al. 2020). Problem se može prevazići uključivanjem pomoćnih informacija (demografske karakteristike, atributi učenika, osobine ličnosti ili društvene veze) u model. Primera radi, razvijen je i implementiran sistem kolaborativnog filtriranja koji koristi stilove učenja bazirane na Felder-Silvermanovom modelu za generisanje tačnih i raznovrsnih preporuka (Zervas et al. 2012). Rezultati istraživanja pokazuju da je ovaj pristup nadmašio tradicionalne modele u pogledu preciznosti, brzine odziva i tačnosti preporuka (Aleksić & Ivanović 2017).

Uključivanjem pedagoških i kontekstualnih faktora u algoritme kolaborativnog filtriranja može se poboljšati relevantnost i prikladnost preporučenih obrazovnih sadržaja. Ovo se postiže domenskim ontologijama, metapodacima objekata učenja ili korišćenjem principa instrukcionog dizajna u procesu kreiranja preporuka i njihovom usklađivanju sa kompetencijama učenika, ciljevima učenja i pedagoškim potrebama (Tolety & Prasad 2022).

3. IZAZOVI IMPLEMENTACIJE TEHNIKA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U OBRAZOVANJU

Budući da je cilj rada prioritarno usmeren na pregled tehnika veštačke inteligencije, ostaje otvoreno pitanje kako ih na najoptimalniji pedagoški i didaktičko-metodički način primeniti u obrazovanju, posebno u nižim razredima osnovne škole. Kao primer dobre prakse može da posluži model NR Kine, čije je resorno ministarstvo još 2018. godine promovisalo inovacije i demonstracije „pametnog obrazovanja“. U saradnji sa UNESCO-om, kineska vlada je 2019. godine realizovala međunarodnu konferenciju o veštačkoj inteligenciji u obrazovanju gde je oko 500 nastavnika delegiranih iz više od 100 zemalja i 10 međunarodnih organizacija diskutovalo o planovima razvoja obrazovanja u inteligentnoj eri, nakon čega je objavljen završni dokument konferencije „Pekinški konsenzus o veštačkoj inteligenciji i obrazovanju“, kao zajednička vizija međunarodne zajednice za korišćenje veštačke inteligencije, razmatrajući opasnosti i izazove njene implementacije u obrazovanju (Filgueiras 2024).

Pitanjima implementacije tehnologije veštačke inteligencije u obrazovnim sistemima bave se i druge referentne međunarodne organizacije (OECD 2021). Neophodno je razmotriti rizike i opasnosti implementacije tehnika veštačke inteligencije, posebno sa stanovišta etičkog kodeksa. Tako je na primer kineski Nacionalni profesionalni komitet za upravljanje veštačkom inteligencijom kreirao smernice sa intencijom integrisanja etike u novi ciklus društvene implementacije veštačke inteligencije postavljajući šest bazičnih etičkih zahteva: promovisanje ljudskog blagostanja, pravde i pravičnosti, zaštite privatnosti i sigurnosti, osiguranje kontrolabilnosti i kredibilnosti, jačanje odgovornosti i poboljšanje etičke pismenosti (Filipova 2024). UNESCO kreira dodatne preporuke o etici kojima se determinišu zajedničke vrednosti i principi na kojima se moraju bazirati pravne infrastrukture za osiguranje etičkog razvoja veštačke inteligencije (Ko 2023).

Upotreba veštačke inteligencije, njena opravdanost, obuka nastavnika i sagledavanje troškova moraju se pažljivo analizirati i sistematizovati kako bi se osigurala odgovorna i svrsishodna primena. Neophodno je uspostaviti balans između tehnologije sa jedne strane i ljudske interakcije sa druge, kako bi se očuvala suštinska uloga nastavnika u vaspitno-obrazovnom radu (Mandić 2024). Osim toga, postoje i izazovi dodatnih ulaganja, unapređenja „pametne“ školske infrastrukture, usavršavanja i usmeravanja digitalnih navika obrazovanja učenika i nastavnika, efikasnog upravljanja nastavnim procesom uz podršku tehnika veštačke inteligencije, te naposljetku i sveobuhvatne reforme obrazovnog sistema.

Istraživači u obrazovanju suočeni su sa ozbiljnim naučno-istraživačkim poduhvatom longitudinalne empirijske opservacije i vrednovanja. Kada je reč o Republici Srbiji, u toku je evaluacija predloga projekata istraživačkih timova u okviru projektnih aktivnost programa *Ideje* Fonda za nauku, među kojima su i projekti posvećeni ovoj tematici i očekuje se njihova puna implementacija u narednom trogodišnjem periodu kada će i primena tehnika veštačke inteligencije biti opsežno opservirana. Osim toga, odgovornost za integraciju veštačke inteligencije u obrazovanje treba tražiti od nosilaca obrazovnih politika kao i nastavnika praktičara.

4. ZAKLJUČAK

„Pametno obrazovanje“ zasnovano na primeni novih tehnologija predstavlja važan alat za obezbeđenje bolje inkluzivnosti, kontinuiranog dugoročnog razvoja obrazovanja i samousavršavanja koje nužno podrazumeva razvoj kompetencija svih učesnika nastavnog procesa (Chavdarova-Kostova 2024). Ono je bazirano na pravilnom kombinovanju personalizovanog i kolaborativnog učenja (Campelj & Jereb 2024), uz puno uvažavanje individualnih potreba, interesovanja i potencijala učenika (stil učenja, motivacija, tempo napredovanja, tip ličnosti, predznanja). Osim toga, inteligentne tehnologije pružaju dinamičan i kontinuiran uvid u ponašanje učenika u svim fazama nastavnog procesa (Mandić 2024), pri čemu se prati i ostvarenost ishoda učenja nudeći konkretna stručna rešenja zasnovana na primeni inovativnih tehnika veštačke inteligencije poput automatizovanog generisanja pitanja, inteligentnog sumiranja sadržaja, odabira i sekvencioniranja adaptivne multimedije i kolaborativnog filtriranja. Ovim se omogućuje racionalnije i efikasnije manipulisanje informacijama, bolje pamćenje i razumevanje sadržaja, što je polazna osnova za funkcionalna i operativna znanja učenika, ali i otvara prostor za kreativan rad nastavnika zasnovan na kombinovanju različitih nastavnih tehnologija i strategija. Primena tehnika veštačke inteligencije za kreiranje i implementaciju obrazovnih sadržaja trebalo bi da se zasniva na punom uvažavanju savremene pedagoške didaktičko-metodičke teorije i prakse, a posebno specifikuma sistema vaspitno-obrazovnog rada poput individualizovane, diferencirane, problemske, timske, heurističke i egzemplarne nastave. Stvaralačka sinteza pomenutih (sa ovog aspekta tradicionalnih) nastavnih sistema i aktuelnih tehnika i tehnologija veštačke inteligencije može da pruži neke odgovore na pitanja odziva savremene pedagogije izazovima novog virtuelnog doba.

Neadekvatna primena veštačke inteligencije u obrazovanju neće dati očekivana rešenja, kao što je nije dala ni onlajn nastava u doba pandemije virusa COVID-19. Nastavni proces (bio on zasnovan na novim tehnologijama ili ne) mora provocirati aktivnost, interesovanja i motivaciju učenika obezbeđujući im visok kvalitet znanja, veću inkluzivnost i saradnju uz uvažavanje različitosti. Otuda je od presudnog značaja negovanje i razvijanje kritičkog mišljenja učenika koje može biti značajno ugroženo neselektivnom upotrebom veštačke inteligencije i digitalnim tehnologijama, uopšte. Pedagoške inovativne tehnike veštačke inteligencije trebalo bi da pruže optimalno rešenje za savladavanje predviđenih obrazovnih sadržaja, a da to ne bude ustupak na račun kognitivne pasivnosti učenika. Kritičko mišljenje i kreativna znanja učenika i

dalje su imperativ savremene pedagoške prakse. Dakle, „pametno obrazovanje“ predstavlja složen sistem sačinjen od pametnog okruženja, pametnih učenika i „pametne“ pedagogije, koji kao takav može unaprediti kvalitet obrazovanja i smanjiti bespotrebno opterećenje učenika i nastavnika (Zhu et al. 2016). Jasno je da ova nastojanja moraju imati adekvatan odgovor formalne državne obrazovne infrastrukture i legislative.

Savremena nastava se ne zasniva isključivo na primeni veštačke inteligencije – ona mora biti podržana odgovarajućim inovativnim i transformativnim nastavnim tehnologijama kako bi imala attribute efikasnosti, inkluzivnosti, dinamičnosti, etičnosti i održivosti. Balansiranjem prednosti i izazova korišćenja veštačke inteligencije moguće je kreirati individualizovano, delotvorno i efikasno iskustvo svakog učenika ponaosob (Harry & Sayudin 2023), koje posledično utiče na kvalitet nastave i kvalitet obrazovanja u celini. Iako postoje brojne nedoumice ali i zabrinutost u vezi sa načinom primene veštačke inteligencije u obrazovanju, posebno one vezane za etička pitanja, ograničenja u kontekstualnom razumevanju i uticaj na veštine kritičkog mišljenja (Noroozi et al. 2024), nesporno je da prikazane tehnike implementacije čine dobru platformu za kreativnu transformaciju metodike nastavnog rada i profesionalnog razvoja nastavnika pružajući bolje iskustvo svim akterima nastavnog procesa. Otuda je odgovornost za uspešnu implementaciju istovremeno institucionalna (fakulteti za obrazovanje nastavnika i resorna ministarstva) i personalizovana (istraživači, nastavni kadar, realizatori programa stručnog usavršavanja). Cenimo da buduća istraživanja treba usmeriti ka transverzalnom i longitudinalnom sagledavanju efekata primene tehnika veštačke inteligencije u skladu sa razrađenim etičkim kodeksom, ishodima i standardima obrazovanja na svim nivoima, sa posebnim akcentom na diferencijaciju i personalizaciju pristupa različitim populacijama učenika.

ZAHVALNICA

Istraživanja prezentovana u ovom radu su delimično finansirana sredstvima Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS, ugovor br. 451-03-136/2025-03/200132 čiji je realizator Fakultet tehničkih nauka u Čačku Univerziteta u Kragujevcu.

LITERATURA

1. Aggarwal, Charu C. (2016), "Model-Based Collaborative Filtering", *Recommender Systems*, Springer, Cham.
2. Akermi, Imen, Johannes Heinecke, Frédéric Herledan (2020), "Transformer based Natural Language Generation for Question-Answering", *13th International Conference on Natural Language Generation Proceedings*, Dublin, Ireland, 349–359.
3. Al Faraby, Said, Kang Adiwijaya, Ade Romadhony (2023), "Review on Neural Question Generation for Education Purposes", *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 34(3), 1008–1045.
4. Aleksić, Veljko, Mirjana Ivanović (2017), "A Literature Review of Empirical Research on the Effects of Digital Games on Learning Styles and Multiple Intelligences", *Croatian Journal of Education*, 19(2), 511–562.
5. Campelj, Borut, Eva Jereb (2023), "Report on Smart Education in the Republic of Slovenia", *Smart Education in China and Central & Eastern European Countries Proceedings*, Springer, Singapore, 293–321.
6. Chavdarova-Kostova, Siyka (2023), "Report on Smart Education in the Republic of Bulgaria", *Smart Education in China and Central & Eastern European Countries Proceedings*, Springer, Singapore, 81–109.
7. Dalal, Vipul, Latesh Malik (2013), "A Survey of Extractive and Abstractive Text Summarization Techniques", *6th International Conference on Emerging Trends in Engineering and Technology Proceedings*, Nagpur, India, 109–110.
8. Dar, Zaema, Muhammad Raheel, Usman Bokhari, Akhtar Jamil, Esraa Mohammed Alazzawi, Alaa Ali Hameed (2024), "Advanced Generative AI Methods for Academic Text Summarization", *3rd International Conference on Computing and Machine Intelligence Proceedings*, IEEE, Mt Pleasant, USA, 1–7.
9. Deldjoo, Yashar, Markus Schedl, Paolo Cremonesi, Gabriella Pasi. (2020), "Recommender Systems Leveraging Multimedia Content", *ACM Computing Surveys*, 53(5), 1–38.
10. Devisivasankari, P., R. Vijayakumar (2023), "Emerging AI Trends in Intelligent and Interactive Multimedia Systems", *Artificial Intelligence and Multimedia Data Engineering*, 1, 98–117.
11. El Fazazi, Hanaa, Mouhcine Elgarej, Mohamed Qbadou, Khalifa Mansouri (2021), "Design of an adaptive e-learning system based on multi-agent

- approach and reinforcement learning", *Engineering, Technology & Applied Science Research*, 11(1), 6637–6644.
12. Fattah, Mohamed Abdel, Fuji Ren (2009), "GA, MR, FFNN, PNN and GMM based models for automatic text summarization", *Computer Speech & Language*, 23(1), 126–144.
 13. Filgueiras, Fernando (2024), "Artificial intelligence and education governance", *Education, Citizenship and Social Justice*, 19(3), 349-361.
 14. Filipova, Irina A. (2024), "Legal regulation of artificial intelligence: Experience of China", *Journal of Digital Technologies and Law*, 2(1), 46-73.
 15. George, Gina, Anisha M. Lal (2019), "Review of ontology-based recommender systems in e-learning", *Computers & Education*, 142, 1-18.
 16. Ghanem, Bilal, Lauren Lutz Coleman, Julia Rivard Dexter, Spencer McIntosh von der Ohe, Alona Fyshe (2022), "Question Generation for Reading Comprehension Assessment by Modeling How and What to Ask", *Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL 2022 Proceedings*, 2131–2146.
 17. Ghodrathnama, Samira, Amin Beheshti, Mehrdad Zakershahrak, Fariborz Sobhanmanesh (2021), "Intelligent Narrative Summaries: From Indicative to Informative Summarization", *Big Data Research*, 26, 1-13.
 18. Ghodrathnama, Samira, Amin Beheshti, Mehrdad Zakershahrak (2023), "A Personalized Reinforcement Learning Summarization Service for Learning Structure from Unstructured Data", *International Conference on Web Services Proceedings*, IEEE, Chicago, USA, 206–213.
 19. Gnanasekaran, Deena, Raja Kothandaraman, Kannan Kaliyan (2021), "An Automatic Question Generation System Using Rule-Based Approach in Bloom's Taxonomy", *Recent Advances in Computer Science and Communications*, 14(5), 1477–1487.
 20. Graham, Yvette (2015), "Re-evaluating Automatic Summarization with BLEU and 192 Shades of ROUGE", *Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing Proceedings*, Lisbon, Portugal, 128–137.
 21. Harry, Alexandara, Sayudin Sayudin (2023), "Role of AI in Education", *Interdisciplinary Journal and Humanity (INJURITY)*, 2(3), 260–268.
 22. Hwang, Kevin, Kenneth Wang, Maryam Alomair, Fow-Sen Choa, Lujie Karen Chen (2024), "Towards Automated Multiple Choice Question Generation and Evaluation: Aligning with Bloom's Taxonomy", *Artificial Intelligence in*

- Education. *Lecture Notes in Computer Science*, vol. 14830. Springer, Cham, 389–396.
23. Jing, Xia, Jie Tang (2017), "Guess you like", *Proceedings of the International Conference on Web Intelligence*, ACM, Leipzig, Germany, 783–789.
 24. Kabudi, Tumaini, Ilias Pappas, Dag Håkon Olsen (2021), "AI-enabled adaptive learning systems: A systematic mapping of the literature", *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, 1-12.
 25. Kayabas, İlker (2024), "Innovative Curriculum Development and Content Creation With Generative AI", *Transforming Education With Generative AI*, IGI Global, 462–473.
 26. Khojamli, Halime, Jafar Razmara (2021), "Survey of similarity functions on neighborhood-based collaborative filtering", *Expert Systems with Applications*, 185, 1-28.
 27. Kleinberger, Thomas, Andreas Holzinger, Paul Müller (2008), "Adaptive multimedia presentations enabling universal access in technology enhanced situational learning", *Universal Access in the Information Society*, 7(4), 223–245.
 28. Ko, Bo-Min (2023), "Analysis of International Regulations on Artificial Intelligence (AI) Ethics—a Comparative Approach", *Asia-Pacific Journal of Business & Commerce*, 15(3), 201-225.
 29. Kopeinik, Simone, Dominik Kowald, Elisabeth Lex (2016), "Which Algorithms Suit Which Learning Environments? A Comparative Study of Recommender Systems in TEL", *Adaptive and Adaptable Learning. Lecture Notes in Computer Science*, vol. 9891, Springer, Cham, 124–138.
 30. Kumar, Archana Praveen, Gautam Sridhar, Ashlatha Nayak, Manjula K. Shenoy (2021), "A Neural Attention Model for Automatic Question Generation Using Dual Encoders", *Recent Advances in Artificial Intelligence and Data Engineering. Advances in Intelligent Systems and Computing*, vol 1386. Springer, Singapore, 427–440.
 31. Kurdi, Ghader, Jared Leo, Bijan Parsia, Uli Sattler, Salam Al-Emari (2019), "A Systematic Review of Automatic Question Generation for Educational Purposes", *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 30(1), 121–204.
 32. Kusuma, Selvia Ferdiana, Daniel Oranova Siahaan, Chastine Fatichah (2022), "Automatic question generation with various difficulty levels based on knowledge ontology using a query template", *Knowledge-Based Systems*, 249, 1-14.

33. Latif, Siddique, Heriberto Cuayáhuitl, Farrukh Pervez, Fahad Shamshad, Hafiz Shehbaz Ali, Erik Cambria (2022), "A survey on deep reinforcement learning for audio-based applications", *Artificial Intelligence Review*, 56(3), 2193–2240.
34. Li, Wenzu, Natalia Grakova, Qian Longwei (2020), "Ontological Approach for Question Generation and Knowledge Control", Open Semantic Technologies for Intelligent System. *Communications in Computer and Information Science*, vol 1282, Springer, Cham, 161–175.
35. Li, Jing, Zhou Ye (2020), *Course Recommendations in Online Education Based on Collaborative Filtering Recommendation Algorithm. Complexity*, Wiley Online Library
36. Liu, Xing (2024), "Teaching Design Model of Media Courses Based on Artificial Intelligence", *IEEE Access*, 12, 121242–121250.
37. Chung Liu, Chen, I. Chen Hsieh, Cai Ting Wen, Ming Hua Chang, Shih Hsun Fan Chiang, Meng Jung Tsai, Chia Jung Chang, Fu Kwun Hwang (2021), "The affordances and limitations of collaborative science simulations: The analysis from multiple evidences", *Computers & Education*, 160, 1-16.
38. Luo, Mengqi, Bowen Xue, Ben Niu (2024), "A comprehensive survey for automatic text summarization: Techniques, approaches and perspectives", *Neurocomputing*, 603, 1-14.
39. Mandić, Danimir P. (2024), "A new paradigm of education and potentials of artificial intelligence", *Progress*, 5(2), 83–96.
40. Mohammadshahi, Alireza, Thomas Scialom, Majid Yazdani, Pouya Yanki, Angela Fan, James Henderson, Marzieh Saeidi (2023), "RQUGE: Reference-Free Metric for Evaluating Question Generation by Answering the Question", *Findings of the Association for Computational Linguistics Proceedings*, Toronto, Canada, 6845–6867.
41. Mukhtar, Samal, Seonah Lee, Jueun Heo (2024), "A Multidocument Summarization Technique for Informative Bug Summaries", *IEEE Access*, 12, 158908–158926.
42. Noroozi, Omid, Saba Soleimani, Mohammadreza Farrokhnia, Seyyed Kazem Banihashem (2024), "Generative AI in Education: Pedagogical, Theoretical, and Methodological Perspectives", *International Journal of Technology in Education*, 7(3), 373–385.
43. Natarajan, Senthilselvan, Subramaniaswamy Vairavasundaram, Sivaramakrishnan Natarajan, Amir H. Gandomi (2020), "Resolving data

- sparsity and cold start problem in collaborative filtering recommender system using Linked Open Data", *Expert Systems with Applications*, 149, 1-9.
44. Nguyen, Andy, Ha Ngan Ngo, Yvonne Hong, Belle Dang, Bich-Phuong Thi Nguyen (2022), "Ethical principles for artificial intelligence in education", *Education and Information Technologies*, 28(4), 4221–4241.
 45. Nye, Benjamin D., Arthur C. Graesser, Xiangen Hu (2014), "Multimedia Learning with Intelligent Tutoring Systems", In: Richard E. Mayer (ed.), *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning*, Cambridge University Press, 705–728.
 46. OECD (2021), *OECD digital education outlook – pushing the frontiers with artificial intelligence, blockchain, and robots*, OECD Publishing
 47. Onyejelem, Timothy Ekeleirichukwu, Eric Msughter Aondover (2024), "Digital Generative Multimedia Tool Theory (DGMTT): A Theoretical Postulation in the Era of Artificial Intelligence", *Advances in Machine Learning & Artificial Intelligence*, 5(2), 01–09.
 48. Ouyang, Fan, Pengcheng Jiao (2021), "Artificial intelligence in education: The three paradigms", *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, 1-6.
 49. Priya, V., Kandaswamy Umamaheswari (2023), "Concepts of Text Summarization", *Computational Techniques for Text Summarization Based on Cognitive Intelligence*, CRC Press, 1–22.
 50. Pujahari, Abinash, Dilip Singh Sisodia (2020), "Model-Based Collaborative Filtering for Recommender Systems: An Empirical Survey", *1st International Conference on Power, Control and Computing Technologies*, IEEE, Raipur, India, 443–447.
 51. Raj, Nisha S., V. G. Renumol (2022), "A systematic literature review on adaptive content recommenders in personalized learning environments from 2015 to 2020", *Journal of Computers in Education*, 9(1), 113–148.
 52. Ramandanis, Dimitrios, Stelios Xinogalos (2023), "Designing a Chatbot for Contemporary Education: A Systematic Literature Review", *Information*, 14(9), 1-30.
 53. Ramina, Mayank, Nihar Darnay, Chirag Ludbe, Ajay Dhruv (2020), "Topic level summary generation using BERT induced Abstractive Summarization Model", *4th International Conference on Intelligent Computing and Control Systems Proceedings*, IEEE, Madurai, India, 747–752.
 54. Razack, Habeeb Ibrahim Abdul, Sam T. Mathew, Fathinul Fikri Ahmad Saad, Saleh A. Alqahtani (2021), "Artificial intelligence-assisted tools for

- redefining the communication landscape of the scholarly world", *Science Editing*, 8(2), 134–144.
55. Sajja, Ramteja, Yusuf Sermet, Muhammed Cikmaz, David Cwiertyny, Ibrahim Demir (2024), "Artificial Intelligence-Enabled Intelligent Assistant for Personalized and Adaptive Learning in Higher Education", *Information*, 15(10), 1-23.
56. Sewunetie, Walelign Tewabe, László Kovács (2022), "Comparison of template-based and multilayer perceptron-based approach for automatic question generation system", *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, 28(3), 1738-1748.
57. Shakil, Hassan, Ahmad Farooq, Jugal Kalita (2024), "Abstractive text summarization: State of the art, challenges, and improvements", *Neurocomputing*, 603, 1-28.
58. Syed, Ayesha Ayub, Ford Gaol, Tokuro Matsuo (2021), "A Survey of the State-of-the-Art Models in Neural Abstractive Text Summarization", *IEEE Access*, 9, 13248–13265.
59. Tamabayeva, Kunasyl (2024), "Personalized recommendations using neighborhood-based item collaborative filtering", *Universum: Technical Sciences*, 11(128), 67-71.
60. Tamboli, Amaan, Archana Kadam, Abhinav Tekam, Ayush Talegaonkar, Bhushan Wakchaure (2024), "Intelligent Content Summarization System Using Natural Language Processing", *8th International Conference on Computing, Communication, Control and Automation (ICCUBEA) Proceedings*, Pune, India, 1–6.
61. Tolety, Venkata Bhanu Prasad, Evani Venkateswara Prasad (2022), "Hybrid content and collaborative filtering based recommendation system for e-learning platforms", *Bulletin of Electrical Engineering and Informatics*, 11(3), 1543–1549.
62. Vasilijević, Danijela (2014), "Formalizam u tretiranju metodičkih fenomena". *Tematski zbornik radova „Mogućnosti modifikovanja metode vaspitno-obrazovnog rada i metode razredne nastave“*, Učiteljski fakultet, Vranje, 22–32.
63. Vasilijević, Danijela, Biljana Alavanja, Hadži Živorad Milenović (2024), "(Inovativni) modeli nastave u obuhvatu doktorskih disertacija fakulteta za obrazovanje učitelja u Republici Srbiji", *Društvene i humanističke studije*, 1(25), 699-722.
64. Vasilijević, Danijela, Žana Bojović, Marina Semiz, Danijela Sudzilovski (2023), "Personal Predictors of Online Teaching-Experiences of the Teachers

- in Serbia in the Covid Regime", *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 11(1), 63–75.
65. Velmurugan, Haemanth, Naveena Pandiarajan, Lisa Ravi, Sravani Voleti, Reshma Sheik, Jaya Nirmala (2024), "Automatic Question Generation: A Comparative Analysis of Rule-Based and Neural Network-Based Models", *International Conference on Recent Trends in Computing. Lecture Notes in Networks and Systems*, vol. 954, Springer, Singapore, 227–241.
66. Wu, Le, Xiangnan He, Xiang Wang, Kun Zhang, Meng Wang (2022), "A survey on Accuracy-oriented Neural Recommendation: From Collaborative Filtering to Information-rich Recommendation", *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 35(5), 4425–4445.
67. Xu, Guoli, Cora Un In Wong (2024), "Deep Learning-Based Educational Image Content Understanding and Personalized Learning Path Recommendation", *Traitement Du Signal*, 41(1), 459–167.
68. Yadav, Avaneesh Kumar, Ranvijay, Rama Shankar Yadav, Ashish Kumar Maurya (2023), "State-of-the-art approach to extractive text summarization: a comprehensive review", *Multimedia Tools and Applications*, 82(19), 29135–29197.
69. Zervas, Panagiotis, Sergio Gómez, Ramón Fabregat, Demetrios G. Sampson (2012), "Designing Tools for Context-Aware Mobile Educational Content Adaptation", In: Demetrios G. Sampson, Pedro Isaías, Dirk Ifenthaler, J. Michael Spector (eds.) *Ubiquitous and Mobile Learning in the Digital Age*, Springer, New York, 37–50.
70. Zhang, Jiayi, Guowei Chen, Zhaohong Liu (2023), "GPTERS: GPT with Entity Relation Enhanced for Abstractive Text Summarization", *International Conference on Culture-Oriented Science and Technology Proceedings*, IEEE, Xi'an, China, 301–305.
71. Zhuang, Rongxia, Dejian Liu, Demetrios Sampson, Danimir Mandic, Siyi Zou, Yu Huang, Ronghuai Huang (eds.) (2023), *Smart Education in China and Central & Eastern Europe Countries*, Lecture Notes in Educational Technology, Singapore
72. Zhu, Ivy Chenjia, Meng Sun, Jiutong Luo, Tianyi Li, Minhong Wang (2023), "How to Harness the Potential of ChatGPT in Education?", *Knowledge Management & E-Learning*, 15(2), 133-152.
73. Zhu Zhiting, Ming-Hua Yu, Peter Riezebos (2016), "A research framework of smart education", *Smart Learning Environments*, 3(1), 2–17.

THE REVIEW OF CURRENT ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNIQUES FOR EDUCATIONAL CONTENT CREATION AND IMPLEMENTATION

Summary:

The article provides a comprehensive review of current artificial intelligence techniques applied to the creation and implementation of educational content. Through an analysis of the transformation of education under the influence of digitalization, we highlight the need for adequate integration of artificial intelligence in the teaching process. Four current techniques of using artificial intelligence in education are examined: automated question generation, intelligent content summarization, selection and sequencing of adaptive multimedia, and collaborative filtering. Artificial intelligence can significantly enhance learning personalization, efficiency, and inclusivity, provided that its implementation is based on valid pedagogical principles and ethical standards. The article emphasizes the need for a balanced approach that combines technological innovations with traditional pedagogical methods in which the teacher still has an irreplaceable role, while highlighting the responsibility of educational institutions and individuals in the planned, systematic, and ethical educational implementation.

Key words: digital transformation; education; artificial intelligence

Adrese autora

Authors' address

Veljko Aleksić

Univerzitet u Kragujevcu

Fakultet tehničkih nauka u Čačku

veljko.aleksic@ftn.kg.ac.rs

Danijela Vasiljević

Univerzitet u Kragujevcu

Pedagoški fakultet u Užicu

d.vasiljevic123@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.595

UDK 811.131.1:37.02

004.738.5:378.147

Primljeno: 05. 12. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Sara Brodarić Šegvić, Magdalena Nigoević

UPOTREBA WEBQUESTA U NASTAVI TALIJANSKOG KAO INOG JEZIKA

Ovaj se rad bavi upotrebom WebQuesta u nastavi talijanskoga kao inog jezika, s naglaskom na integraciju informacijskih i komunikacijskih tehnologija (IKT) u suvremene obrazovne prakse. IKT omogućava nove oblike kognitivnoga razvoja i kreativnoga razmišljanja. Stoga je ključno koristiti ove tehnologije u kontekstima koji poboljšavaju istraživačke vještine učenika. Suvremeni učenici, definirani prema Prenskyju (2001) kao 'digitalni urođenici' (eng. *digital natives*), redovito koriste digitalne uređaje i društvene mreže. Unatoč tome, najčešće su izloženi tradicionalnim metodama učenja i podučavanja, što ukazuje na jaz između njihove svakodnevne upotrebe tehnologije i njezine primjene u obrazovanju. To naglašava potrebu za boljom integracijom IKT-a u obrazovanje općenito. Rivoltella (2018) zagovara novu kulturu poučavanja koja integrira medije i održava vezu između privatnih i profesionalnih praksi. WebQuest je vođena istraživačka aktivnost u kojoj učenici koriste internetske resurse za istraživanje i rješavanje unaprijed planiranih i dogovorenih zadataka. Integracija WebQuesta u podučavanje talijanskoga kao inog jezika može unaprijediti metode podučavanja i učenja stranoga jezika, poticati kritičko razmišljanje, suradnju i istraživačke vještine učenika. Ovaj pristup potiče produbljivanje tematskih veza i bolje razumijevanje predmeta istraživanja. Uključivanje multimedijalnoga sadržaja koji učenici zajedno odabiru i kreiraju, proces učenja obično čini zanimljivijim i dinamičnijim. U radu se donosi primjer konkretnog WebQuesta usmjerenoga na poboljšanje razumijevanja teksta, kritičkoga razmišljanja, usvajanje vokabulara te povećanje razumijevanja suvremene talijanske glazbe, izvođača i jednog od najznačajnijih kulturno-društvenih događanja u Italiji – tradicionalnog Festivala talijanske pjesme u Sanremu. Ovaj projekt može poslužiti kao primjer za daljnje primjene WebQuesta u raznim obrazovnim kontekstima i tako doprinijeti modernizaciji nastavnih metoda i novom pristupu ishodima učenja.

Ključne riječi: WebQuest; informacijske i komunikacijske tehnologije (IKT); talijanski kao ini jezik; nastavne metode

1. SUVREMENA NASTAVA INOG JEZIKA

Promocija i poticanje korištenja informacijskih i komunikacijskih tehnologija (IKT) u obrazovanju i glotodidaktici odvijali su se u različitim fazama. Dok je u početku fokus bio na širenju i količini korištenih metoda IKT-a (Balboni 2002), kasnije je pažnja preusmjerena na kritičku analizu pedagoških aspekata koje te tehnologije omogućuju (Polselli 2013). U kontekstu učenja inog jezika te u modernom obrazovanju općenito, sve se više naglašava ključna uloga i učinkovita upotreba IKT-a (Polselli 2021). Međutim, upotreba ovih tehnologija u nastavi zahtijeva duboko razumijevanje nekih čimbenika. Najprije je važno ispitati temeljne pretpostavke vezane uz obrazovnu upotrebu IKT-a, posebice kako IKT može služiti kao kognitivni alat koji potiče nove oblike razmišljanja. Takva bi upotreba trebala naglasiti vještine poput sposobnosti istraživanja, upravljanja složenim informacijama i kreativne interakcije. Dodatno je važno i shvaćanje onoga što nudi formalno obrazovanje u odnosu na spontano, samostalno usvajanje u izvanškolskoj praksi. Ova perspektiva obuhvaća i prakse integriranoga učenja (eng. *blended learning*¹) te korištenje WebQuesta. U ovom će radu biti detaljnije razrađena upotreba metoda kojima nastavnici mogu učinkovitije koristiti IKT za olakšavanje i obogaćivanje procesa ovladavanja inim jezikom.

1.1. Suvremena nastava inog jezika

Mezzardi je već 2001. godine istaknuo kako internet nije samo dodatni alat dostupan nastavniku nego je stvarno okruženje za učenje, puno kognitivnih implikacija koje utječu na odabire nastavnih sadržaja. Iste godine Prensky upozorava na velike promjene koje slijede u obrazovnim metodama, tvrdeći da su se „učenici radikalno promijenili. Današnji učenici više nisu ljudi za koje je naš obrazovni sustav bio osmišljen” (2001: 1). Također je istaknuo (ibid.) da suvremene učenike možemo smatrati ‘digitalnim urođencima’ (eng. *digital natives*): koriste internet, posjeduju više uređaja i imaju svoje profile na društvenim mrežama. Međutim, iako se od tada izloženost medijima znatno povećala pojavom društvenih mreža i pametnih telefona, upi-

¹ Riječ *blended* opisuje pristup e-učenju koji kombinira tradicionalne metode u učionici i samostalno učenje i usvajanje, stvarajući pritom hibridnu metodologiju. Povezuje *offline* učenje (tradicionalno obrazovanje) s *online* obrazovanjem tako da se ta dva pristupa međusobno nadopunjuju. Više o tome u Baelo (2010) i Sharma i Barrett (2007).

tno je možemo li suvremene učenike definirati kao ‘digitalne učenike’ (eng. *digital learners*). Naime, istraživanje (Fratte i Altinier 2015) provedeno u Jezičnom centru Sveučilišta u Padovi [*Centro Linguistico di Ateneo dell’Università (CLA) di Padova*] ispitalo je utjecaj promjena na obrazovne potrebe studenata talijanskog jezika zbog procesa internacionalizacije, a u kontekstu njihovih tehnoloških navika i korištenja informacijskih i komunikacijskih tehnologija u obrazovanju. Naglasak je bio na prilagodbi nastave jezika zahtjevima ovoga novog, specifičnog profila studenata. Rezultati istraživanja otkrili su da većina ispitanika preferira učenje jezika nastavom uživo zbog neposrednog povratnog odgovora nastavnika. Istraživanje je također istaklo da nastava uživo ima ključnu ulogu u razvoju produktivnih vještina, dok se *online* obrazovanje uglavnom smatra dopunom, osobito za učenje gramatike. Takvi rezultati naglašavaju postojanje značajnoga jaza između ograničene upotrebe IKT-a u obrazovanju današnjih učenika i intenzivnog korištenja IKT-a u njihovu svakodnevnom životu.

Kad je riječ o učenju talijanskog jezika u Hrvatskoj, provedeno je istraživanje (Marinović 2023) na Odjelu za talijanistiku Sveučilišta u Zadru u kojemu se nastojalo ispitati učestalost korištenja tehnologije u nastavi kolegija *Talijanski jezik 1* i utvrditi preferencije studenata prema korištenju tehnologije u odnosu na tradicionalne metode poput olovke i papira. Iako su studenti koji su sudjelovali u tom istraživanju izrazili veće zanimanje za sudjelovanje u nastavnim aktivnostima kada koriste tehnologiju, većina ih je također izjavila kako smatra da kombinacija tehnologije i tradicionalnih metoda čini nastavni proces zanimljivijim i učinkovitijim. Na području Primorsko-goranske županije provedeno je istraživanje o stavovima i iskustvima nastavnika u vezi s upotrebom IKT-a u poučavanju jezika (Krušić i dr. 2022). Rezultati su pokazali da nastavnici smatraju kako korištenje IKT-a u nastavi ima pozitivan utjecaj na učenje i poučavanje jezika te da postoji potreba za većom edukacijom nastavnoga kadra u korištenju IKT-a.

Rivoltella (2018) naglašava da praksa pokazuje da nastavnici, kao ‘digitalni imigranti’ (eng. *digital immigrants*), često osjećaju nelagodu kada su suočeni s izazovima integracije medija u nastavu. Oni smatraju da učenici kao ‘digitalni urođenici’ imaju veće znanje o tehnologiji. Istraživanja pak pokazuju da pravi problem leži u tome što je nastavnicima teško osmisliti kako medije u učionici koristiti na isti način kao izvan nje, odnosno u obrazovne svrhe. Stoga autor zagovara upravo kulturu poučavanja koja prirodno integrira medije i održava kontinuitet između privatnih i profesionalnih praksi (ibid.).

1.2. Suvremeni učenici talijanskog kao inog jezika u Hrvatskoj

Recentna istraživanja pokazuju značajan utjecaj izlaganja stranim jezicima u medijima, pretežito engleskom, na spontano usvajanje toga jezika u izvanškolskim okolnostima (Brodarić Šegvić, Nigoević i Hren 2023; Cergol Kovačević i Matijević 2015; Buljan Culej 2013). Naglašava se i pozitivan utjecaj medija na institucionalne rezultate vezane za engleski kao strani jezik (Mihaljević Djigunović i dr. 2006; Brodarić Šegvić 2019). U vezi s time može se reći da bi namjerno i usmjereno povezivanje izvanškolskih sadržaja na talijanskom jeziku s tradicionalnim nastavnim materijalima moglo značajno doprinijeti boljem uspjehu učenika u formalnom učenju talijanskog jezika.

Iako se talijanska glazba često sluša na regionalnim radiostanicama primorskih područja (Brodarić Šegvić i Nigoević 2024), u Hrvatskoj je talijanski jezik u medijima / na televiziji manje zastupljen od španjolskoga i turskoga jezika (Benković 2011). Nadalje, rezultati istraživanja koje se bavi zastupljenošću talijanskoga jezika u hrvatskim medijima (Leburić i Nigoević 2008) pokazali su da ispitanici u Hrvatskoj (N=1500) izražavaju visok interes prema talijanskim medijima kad je riječ o temama poput ljepote, mode i sporta. Na temelju rezultata recentnoga istraživanja (Brodarić Šegvić i Nigoević 2024) provedenoga na području grada Splita zaključeno je da kod srednjoškolaca postoji značajna povezanost između praćenja medija na talijanskom jeziku i razvijenosti jezičnih kompetencija. Iako većina učenika negira konzumiranje talijanskih medija, iznadprosječne jezične kompetencije pokazali su oni koji su imali određeni doticaj s medijima na tom jeziku. Rezultati navedenog istraživanja doveli su do ideje o istraživanju korištenja WebQuesta u podučavanju talijanskog kao inog jezika. WebQuest predstavlja inovativan pristup učenju koji učenicima omogućava istraživanje sadržaja na ciljnom jeziku vođenim *online* aktivnostima (March 2003). Upravo se takvim aktivnostima može poboljšati njihova izloženost talijanskom jeziku u autentičnom i interaktivnom kontekstu, čime se nadoknađuje nedostatak neformalnoga kontakta s jezikom i potiče razvoj svih jezičnih vještina te razvija interes za ciljani jezik i kulturu.

2. ŠTO JE WEBQUEST?

WebQuest je definiran kao aktivnost usmjerena na istraživanje u kojoj dio izvora ili svi izvori s kojima učenici stupaju u interakciju dolaze s interneta (Dodge 1995, u March 2003). Prema Sharmi i Barrettu (2007: 24), WebQuest predstavlja istraživačku aktivnost koja od učenika zahtijeva prikupljanje informacija o određenoj temi kori-

štenjem web-resursa. WebQuest je također opisan kao pristup učenju utemeljen na istraživanju, koji učenike uključuje u širok spektar aktivnosti korištenjem internetskih izvora za pronalaženje informacija potrebnih za rješavanje problema (Aydin 2016; Žavski Bahč 2016). Ove definicije ističu ključnu ulogu interneta u pružanju informacija i poticanju učenika na aktivno istraživanje i rješavanje problema unutar obrazovnog procesa.

Polselli (2021) opisuje ključne elemente koje treba sadržavati projekt WebQuesta, a to su: uvod, koji jasno opisuje temu i kontekst u kojem se aktivnost odvija, on pruža osnovne informacije, a cilj je potaknuti interes učenika; zadaci, odnosno aktivnosti koje učenici trebaju izvršiti, s jasno opisanim očekivanim ishodima; postupak, odnosno detaljan opis koraka koje učenici trebaju prijeći kako bi završili zadatak; izvori, tj. detaljan popis materijala potrebnih za WebQuest; evaluacija, odnosno načini vrednovanja rada učenika, individualno i grupno, u različitim segmentima; zaključak, kao konačni rezultat i proizvod WebQuesta koji može biti podijeljen u razredu/grupi ili objavljen na internetu.

Uvod svakog WebQuesta treba biti kratak, ali treba nastojati zanimljivo predstaviti i opisati predviđenu aktivnost. Na primjer, može se predstaviti preuzimanjem uloge novinara koji istražuje određenu temu (npr. Festival Sanremo) ili stvaranjem veze između teme WebQuesta i dosadašnjih iskustava učenika. Nakon uvoda slijedi faza predstavljanja zadatka WebQuesta koja se sastoji od kratkog i jasnog opisa konačnog rezultata aktivnosti koje učenici trebaju ostvariti. Primjeri takvih zadataka mogu uključivati rješavanje problema, formuliranje i obranu stava, analiziranje složenog materijala, uspoređivanje različitih stajališta, pisanje sažetka, pronalaženje argumenata i kreativni rad poput izrade materijala za web-stranice. Ključni cilj zadatka jest omogućiti učenicima usvajanje i korištenje prikupljenih informacija. Također, u ovoj fazi treba navesti koje će alate učenici koristiti pri izvršavanju zadataka (npr. prezentacije u PowerPointu, videomaterijali i slično).

Faza opisivanja postupka izuzetno je važna jer učenicima mora pružiti jasnu predodžbu o tijeku rada. Preporučuje se izrada popisa različitih dijelova WebQuesta. Korisno je napisati tekst na ciljanom jeziku (eng. *target language*) kako bi se potaknula njegova upotreba, a pritom treba koristiti jednostavan jezik. U ovoj se fazi daju savjeti za prikupljanje informacija. Kao podrška učenicima mogu se pripremiti dokumenti u Wordu i stvoriti poveznice na njih. Ova faza može uključivati i prijedloge i ideje za organizaciju podataka ili prezentaciju rezultata. Kako bi se učenicima olakšao rad, može se uključiti popis za provjeru (eng. *check list*). Time se osigurava izvršenje svih zadataka na odgovarajući način.

Za uspješnu izradu WebQuesta važno je osigurati određene materijale kako bi se učenike moglo uputiti na izvore. U ovoj se fazi trebaju odrediti kanali za komunikaciju i slanje materijala. Preporučeno je odrediti koje je programe potrebno koristiti – procesore teksta (npr. Microsoft Word) i alate za izradu prezentacija (npr. PowerPoint). Videomaterijali i audiomaterijali, kao i specifične web-stranice čije poveznice treba nabrojiti i bilježiti, dodatno će podržati istraživanje. Za mlađe je učenike korisno pružiti smjernice za organiziranje prikupljenih informacija. Pritom mogu biti korisne i konceptualne mape.

Konačni je rezultat WebQuesta izrada gotovoga materijala koji se može podijeliti unutar razreda ili objaviti na internetu. Za završetak bi se zadatka moglo dodati nekoliko rečenica koje sažimaju ono što su učenici postigli ili naučili tijekom ovoga procesa. Također, mogu se uključiti retorička pitanja kako bi se potaknula daljnja razmišljanja o temi, kao i dodatne poveznice koje bi ohrabrile učenike na primjenu stečenoga znanja u drugim područjima. Ovi elementi pomažu u povezivanju stečenih znanja i promiču šire i povezano učenje.

Žavski Bahč (2016) ističe činjenicu da se u 21. stoljeću vještine koje potiču ovakve vrste zadataka – poput klasifikacije, uspoređivanja, analize pogrešaka, pružanja dokaza, izvođenja zaključaka – smatraju ključnim kompetencijama za budućnost. Naglašava da je iznimno važno promicanje ovih kognitivnih aktivnosti u različitim predmetnim područjima.

3. PRIMJENA WEBQUESTA U NASTAVI TALIJANSKOG JEZIKA

Uvođenje WebQuesta u nastavu talijanskoga kao inog jezika omogućava inovativne metode podučavanja koje podupiru kritičko razmišljanje, suradnju među učenicima, razvijanje istraživačkih vještina i doprinose dubljem razumijevanju proučavanih sadržaja. Stoga u prilogu predlažemo dio korištenih materijala, a u nastavku donosimo i objašnjavamo konkretan primjer WebQuesta koji za cilj ima poboljšanje razumijevanja teksta, kritičkoga razmišljanja, usvajanje vokabulara te povećanje razumijevanja suvremene talijanske glazbe, izvođača s jednoga od najznačajnijih kulturno-društvenih događanja u Italiji – tradicionalnog Festivala talijanske pjesme u Sanremu. Riječ je o WebQuestu koji je uspješno proveden sa studentima Odsjeka za talijanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Splitu u akademskoj godini 2023./2024. Aktivnosti unutar ovoga WebQuesta bile su usmjerene na provedbu niza strukturiranih zadataka i interaktivnih aktivnosti, *online* istraživanja i grupne prezen-

tacije. Svrha je bila integracija jezičnih i kulturoloških kompetencija studenata s naglaskom na jedan od najvažnijih događaja u talijanskoj glazbenoj kulturi.

Uvodni dio strukture WebQuesta sastojao se od podjele studenata u dvije grupe. Aktivnosti su započele zadatkom u kojem su studenti *Grupe 1* dobili poveznice na tekstove o povijesti Festivala Sanremo, uz zadatak da ih pročitaju i obrade izvan nastave. Tekstovi su sadržavali ključne informacije o povijesnom razvoju festivala, njegovoj kulturnoj važnosti i značajnim trenucima u povijesti. Studenti su saželi materijal i na sljedećem ga satu prezentirali *Grupi 2*. Ovaj zadatak omogućio im je stjecanje dubljega uvida u kulturni kontekst festivala i pomogao im u vježbi analize pisanih materijala na talijanskom jeziku. Istovremeno, zadatak je *Grupe 2* bio istražiti pobjedničke pjesme s festivala i izvođače koji su nastupili posljednjih deset godina. Zadatak se sastojao od prikupljanja podataka o izvođačima i njihovim pjesmama, što su studenti prezentirali ostalim kolegama. U ovoj su aktivnosti studenti imali priliku razvijati istraživačke vještine i sposobnost samostalnoga prikupljanja i strukturiranja podataka.

Studenti su naknadno podijeljeni u manje grupe (od 3 do 5 sudionika), s ciljem da dublje istraže 28 izvođača koji su nastupili na Sanremu 2023. godine. Svaka je grupa dobila određeni popis izvođača i poveznice na dodatne materijale. Zadatak je bio prikupiti osnovne podatke o svakom izvođaču (je li riječ o solo izvođaču, bandu, njihovu glazbenom žanru, zanimljivostima vezanim za njihovu glazbu i život i sl.). Prikupljeni podaci poslužili su za izradu vizualnoga prikaza čiji je cilj bio uvježbavanje prezentacijskih i organizacijskih vještina.

Nakon što su pojedine grupe prezentirale svoja istraživanja i jedni druge upoznali s izvođačima na Festivalu Sanremo 2023. godine, slijedile su aktivnosti provjere usvojenoga znanja uz zadatak dopunjavanja teksta, provjere istinitosti tvrdnji te interaktivna aktivnost u kojoj su studenti morali povezati izvođače s pjesmama. Ove aktivnosti, zamišljene kao provjera usvojenih sadržaja, studentima su omogućile ponavljanje i učvršćenje usvojenoga znanja o glazbenim izvođačima i njihovim pjesmama. Ova su tri zadatka priložena u radu (vidjeti *Prilog*).

Zadatak I jest vježba dopunjavanja teksta, odnosno umetanja odgovarajućih riječi u tekst. U ovoj su aktivnosti studenti korištenjem predloženih riječi trebali popuniti praznine u tekstu koji govori o Festivalu. Studenti su imali zadatak pažljivo analizirati tekst kako bi uočili najprikladnije riječi za svaku prazninu. Ova vježba ima dvostruku funkciju razvijanja vještine pažljivoga čitanja i razumijevanja teksta te obogaćivanje vokabulara specifičnoga za kulturni i glazbeni kontekst.

Zadatak II sastoji se od provjere istinitosti tvrdnji, odnosno odgovora na pitanja o istinitim ili lažnim tvrdnjama koje se odnose na prethodno pročitani tekst. Ova je

vježba usmjerena na provjeru novostečenoga znanja o povijesti i važnosti Festivala Sanremo. Postavljena pitanja oblikovana su tako da studenti moraju razmotriti i analizirati informacije koje su prethodno naučili i donijeti zaključak o istinitosti ili lažnosti tvrdnji.

Dodatna aktivnost (*Zadatak III*) jest vježba pronalaženja izvođača i pjesama prema zadanim pitanjima. U ovoj se aktivnosti studenti suočavaju s izazovom određivanja izvođača ili pjesme kojom su izvođači sudjelovali na festivalu – odabire se naziv ili naslov koji odgovara na postavljena pitanja. Zadatak zahtijeva istraživanje, razumijevanje vokabulara, analizu i primjenu stečenoga znanja u povezivanju naslova pjesama ili imena izvođača sa specifičnim pitanjima. Cilj je ove aktivnosti poduprijeti istraživačko i analitičko razmišljanje učenika i proširiti njihovo poznavanje suvremene talijanske glazbe i zanimanje za nju.

U završnom su dijelu WebQuesta studenti u grupama detaljno analizirali pobjednika festivala 2023. godine, Marca Mengonija, i njegovu pjesmu “Due vite”. *Grupa 1* istražila je Mengonijev život i karijeru, dok je *Grupa 2* dobila zadatak analizirati pjesmu, njezin tekst i glazbene karakteristike. Studenti su na sljedećem satu prezentirali svoje analize, čime su dodatno razvijali sposobnost interpretacije i kritičkoga promišljanja.

Konačno, kao zaključak svih aktivnosti, obje su grupe zajedno odgledale službeni spot za pjesmu “Due Vite”. Slijedila je diskusija u kojoj su studenti odgovarali na pitanja o temi i motivima pjesme, Mengonijevu nastupu te kulturnoj važnosti njegove pobjede na festivalu. Sudjelovanjem studenata u diskusiji proces učenja dodatno je obogaćen jer su imali priliku kritički analizirati pjesmu i kulturološki kontekst festivala.

4. ZAKLJUČAK

Integraciji WebQuestova u poučavanje talijanskoga kao inog jezika cilj je unaprijediti učenje i poučavanje. Strukturiranim aktivnostima vođenoga istraživanja učenici razvijaju sposobnosti rješavanja problema i suradnje, što je ključno za njihovo sveukupno obrazovanje. Interaktivnim zadacima koji zahtijevaju suradnju i kritičko promišljanje učenike se potiče na upoznavanje i korištenje talijanskoga jezika na kreativan način. Uz poticanje razvoja jezičnih vještina, glavni je cilj ovoga WebQuesta povećati svijest učenika o talijanskoj kulturi, posebice suvremenoj talijanskoj glazbi i izvođačima proučavanjem teme Festivala Sanremo. Ovaj projekt može poslužiti kao primjer za daljnje primjene WebQuesta u nastavi talijanskoga jezika, i to

u različitim obrazovnim kontekstima, a cilj je modernizacija nastavnih metoda i novi pristup ishodima učenja.

Može se očekivati da će obrazovanje u cjelini, a time i nastava jezika zahtijevati sve više doticaja s digitalnim alatima. Daljnja istraživanja trebala bi se usmjeriti na prilagođavanje WebQuesta različitim obrazovnim sustavima, dobnim skupinama i predmetnim područjima. S obzirom na rastuću popularnost hibridnih i *online* obrazovnih modela, buduća istraživanja trebala bi istražiti kako se WebQuest može integrirati u te okvire tako da poveća angažman učenika i učinkovitost učenja. Također bi bilo korisno nastaviti istraživanja koja ispituju u kojoj mjeri sudjelovanje u WebQuestu utječe na motivaciju učenika za učenje talijanskog jezika i stjecanje znanja o talijanskoj kulturi.

LITERATURA:

1. Aydin, Selami (2016), "WebQuests as language-learning tools", *Computer Assisted Language Learning*, 29, 765–778.
2. Balboni, Paolo (2002), *Le sfide di Babele. Insegnare le lingue nelle società complesse*, Utet Libreria, Torino
3. Baelo, Sonia (2010), "Blended Learning and the European Higher Education Area: The Use of WebQuests", *Porta Linguarum*, 13, 43–53.
4. Benković, Zvonko (2011), "Tisuću i jedna noć konzum(n)acije", *Narodna umjetnost – Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 48(2), 63–82.
5. Brodarić Šegvić, Sara (2019), "The Informal Acquisition of English Vocabulary Through Media as a Key Factor of Success in Formal EFL Learning", *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu* 68(1), 33–47.
6. Brodarić Šegvić, Sara, Magdalena Nigoević, Darko Hren (2023), "Incidental English and Italian language acquisition: A Case Study with vocational high school students", u: Memišević, Anita, Mihaela Matešić (ur.), *Linguistic and Extralinguistic in Interaction*, Peter Lang GmbH, Berlin, 177–192.
7. Brodarić Šegvić, Sara, Magdalena Nigoević (2024), "Lo status della lingua italiana tra gli adolescenti della città di Spalato, Croazia", *Expressio, Rivista di linguistica, letteratura e comunicazione*, 8, 23–41
8. Buljan Culej, Jasminka (2013), "The European Survey on Language Competences: Results and implications", *Research Notes*, 52, 16–20.
9. Cergol Kovačević, Kristina, Milan Matijević (2015), "Informalno učenje i samoprocjene studenata o utjecaju medija na njihovo ovladavanje engleskim

- jezikom", u: Smajić, Dubravka, Valentina Majdenić (ur.), *Dijete i jezik danas: dijete i mediji*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Osijek, 101–122.
10. Fratter, Ivana, Micol Altinier (2015), "Gli apprendenti di italiano L2 all'università e le loro abitudini tecnologiche", u: Helm, Francesca, Linda Bradley, Marta Guarda, Sylvie Thouéšny (ur.), *Critical CALL – Proceedings of the 2015 EUROCALL Conference*, Research-publishing.net, Padova/Dublin, 177–180.
 11. Krušić, Lucija, Vanja Slavuj, Božidar Kovačić (2022), "Uporaba informacijsko-komunikacijske tehnologije u poučavanju jezika: stavovi i iskustva nastavnika", u: Cindrić, Ivana, Ivana Milković (ur.), *Proceedings of the Symposium Trends and Challenges in Foreign Language Education and Research / Zbornik radova simpozija Trendovi i izazovi u učenju i p(r)oučavanju stranih jezika*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 125–142.
 12. Leburic, Anči, Magdalena Nigoević (2008), *Mediji kao (pre) nositelji interkulturalizma u hrvatsko-talijanskim interakcijama: istraživanja s početka trećeg milenija//Media come (tras)portatori dell'interculturalismo nelle interazioni croato-italiane: le ricerche all'inizio del terzo millennio*, Redak, Split
 13. March, Tom (2003), "The learning power of WebQuests", *Educational Leadership*, 61/4, 42–47.
 14. Marinović, Fani (2023), "Il ruolo della tecnologia nella motivazione durante l'apprendimento di una lingua straniera", diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar
 15. Mezzadri, Marco (2001), *Internet nella didattica dell'italiano: la frontiera presente*, Guerra, Perugia; SOLEIL, Welland
 16. Mihaljević Djigunović, Jelena, Kristina Cergol, Li Quingmin (2006), "Utjecaj medija na nenamjerno usvajanje engleskog vokabulara", u: Jagoda Granić (ur.), *Jezik i mediji – jedan jezik: više svjetova*, 445–452, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split
 17. Polselli, Paola (2013), "Educazione linguistica: L2", u: Gabriele Iannàccaro (ur.), *La linguistica italiana all'alba del terzo millennio (1997-2010)*, 243–302, Società di Linguistica Italiana, Bulzoni, Roma
 18. Polselli, Paola (2021), "Didattica in ambiente digitale per aspiranti insegnanti di italiano L2", *Italiano a scuola*, 3, 381–410.

19. Prensky, Marc (2001), "Digital Natives, Digital Immigrants", *On the Horizon* 9/5, 1–6 (<http://www.marcprensky.com/writing/Prensky - Digital Natives, Digital Immigrants - Part1.pdf>, zadnji pristup 8. 4. 2024.).
20. Rivoltella, Pier Cesare (2018), "Editorial. The third age of the media", *Research on Education and Media*, 10/1, 1–2.
21. Sharma, Pete, Barney Barrett (2007), *Blended learning: Using the technology in and beyond the language classroom*, Macmillan, Oxford
22. Žavski Bahč, Mateja (2016), "Webquests in foreign language learning", *Informatologia*, 49, 203–211.

THE USE OF WEBQUESTS IN TEACHING ITALIAN AS A SECOND AND FOREIGN LANGUAGE (L2)

Summary:

This paper explores the use of WebQuest in teaching Italian as a second/foreign language (L2), emphasizing the integration of Information and Communication Technologies (ICT) into modern educational practices. ICT enables new types of cognitive development and creative thinking. Therefore, it is crucial to employ these technologies in contexts that enhance students' research skills. Contemporary students, defined as "digital natives" according to Prensky (2001), regularly use digital devices and social media. However, they are most often exposed to traditional teaching and learning methods, highlighting a gap between their everyday use of technology and its application in education. This underscores the need for better integration of ICT in education overall. Rivoltella (2018) advocates for a new teaching culture that integrates media and maintains a connection between personal and educational practices. A WebQuest is defined as a guided activity where students use online resources to research and solve pre-planned and agreed-upon tasks. Integrating WebQuests into the teaching of L2 Italian can enhance foreign language teaching and learning methods, fostering critical thinking, collaboration, and students' research skills. This approach encourages a deeper thematic connection and a better understanding of the subject matter. By incorporating multimedia content that students select and create collaboratively, the learning process usually becomes more engaging and dynamic. This paper presents an example of a specific WebQuest aimed at improving text comprehension, critical thinking, vocabulary acquisition, and enhancing the understanding of contemporary Italian music, its performers, and one of the most significant cultural and social events in Italy – the traditional Festival of Italian Song in Sanremo. This project can serve as a model for further applications of WebQuests in various

educational contexts, contributing to the modernization of teaching methods and the improvement of learning outcomes.

Keywords: WebQuest; Information and Communication Technologies (ICT); Italian as a Second Language (L2); Teaching Methods

Adrese autorica
Authors' address

Sara Brodarić Šegvić
Sveučilište u Splitu
Fakultet elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje
sara.brodaric.segvic@fesb.hr

Magdalena Nigoević
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
magda@ffst.hr

PRILOG

Zadatak P

Inserite nel testo le parole seguenti:

canora, celebri, composte, interpreti, leggera, manifestazione, premio, televisivo, testo

Il Festival della Canzone Italiana di Sanremo, noto più semplicemente come Festival di Sanremo, è una manifestazione _____ che ha luogo ogni anno a Sanremo, una città in provincia di Imperia (Liguria). Il Festival ha cadenza annuale, e si tiene durante la stagione invernale: attualmente si svolge al Teatro Ariston di Sanremo in un periodo che oscilla tra la fine di febbraio e l'inizio di marzo. Il Festival è una gara nella quale diversi _____ propongono canzoni originali da presentare in prima assoluta, quindi mai eseguite pubblicamente in precedenza, pena la squalifica: canzoni _____ da autori italiani, e votate da giurie scelte o mediante il voto po-

² Zadatak I i II preuzeti su sa stranice: <https://www.adgblog.it/2012/02/09/comprendione-sulla-storia-del-festival-di-sanremo-e-i-cantanti-delledizione-2012/>. (zadnji pristup 16. kolovoza 2024.)

polare. A ormai sessant'anni di storia, per il festival sono passati la maggior parte dei nomi _____ della canzone italiana. Il primo Festival risale al 1951, ma alcune fonti hanno rintracciato nel 1931 un'analogia iniziativa del comune di Sanremo legata a canzoni napoletane: questa _____ però non ebbe seguito a causa della difficile situazione politica che vivevano l'Italia e l'Europa intera. Le prime edizioni del Festival fino al 1954 erano trasmesse esclusivamente per radio; successivamente la manifestazione divenne principalmente un evento _____. Dal 1984, con esclusione del 2004, è stata istituita la categoria detta delle Nuove Proposte (o Giovani) che proclama un'ulteriore canzone vincitrice. Dal 1982 è stato istituito un ulteriore _____ assegnato dalla stampa detto Premio della critica. Dal 1996 tale premio è intitolato a Mia Martini, che fu la prima ad aggiudicarselo. Nelle ultime edizioni, altri riconoscimenti e menzioni speciali sono stati assegnati ad alcune tra le canzoni in gara: tra questi si segnala il Premio Volare per il miglior _____ il cui nome è ispirato alla canzone di Domenico Modugno che vinse nel 1958. Essendo la manifestazione di musica _____ più famosa in Italia, con un certo riscontro anche all'estero (è trasmesso anche in Eurovisione), il Festival è diventato uno dei principali eventi mediatici della televisione italiana e non manca di sollevare dibattiti e polemiche ad ogni sua edizione.

Zadatak II.

Rispondete Vero o Falso alle seguenti domande:

1. Il Festival si tiene ogni due anni verso la fine di febbraio e l'inizio di marzo.
2. Il Festival di Sanremo è una gara dove dei cantanti presentano le loro canzoni: quella giudicata migliore vince il Festival.
3. Al Festival vince la canzone che durante i giorni della gara è stata ascoltata di più alla radio o in televisione.
4. Non è importante che le canzoni siano originali.
5. L'edizione del 1931 è simile a quella del 1951.
6. Dopo il 1954 il Festival viene trasmesso solo in televisione.
7. Dal 1984 anche i giovani cantanti possono partecipare e vincere un premio.
8. Negli ultimi anni sono stati istituiti altri premi speciali.
9. Nel 1996 Mia Martini ha vinto il Premio della Critica.
10. Il Festival è famoso non solo in Italia, ma anche all'estero.

Zadatak III.³

Leggete le domande sulle canzoni e cercate il cantante corrispondente nella lista dei 28 partecipanti al Festival: usate fantasia e immaginazione e considerate che non è detto che ci sia una sola risposta corretta.

	Domande		Cantanti e canzoni
1.	Chi fa un tuffo?		Anna Oxa – Sali (Canto dell'anima)
2.	Chi parla di Superman e Uomo Ragno?		Articolo 31 – Un bel viaggio
3.	Chi usa l'imperativo nel titolo della canzone (trova due cantanti e due canzoni)?		Ariete – Mare di guai Colapesce e Dimartino – Splash
4.	Chi parla di qualcuno che pensa solo a sé stesso?		Coma_Cose – L'addio
5.	Chi non ha voglia di fare qualcosa?		Elodie – Due
6.	Chi è che va via per sempre?		Gianluca Grignani – Quando ti manca il fiato
7.	Chi fa un'ipotesi?		Giorgia – Parole dette male
8.	Chi parla di parla di un famoso ballo?		I Cugini di Campagna – Lettera 22
9.	Chi usa un sinonimo di imbecille?		Lazza – Cenere
10.	Chi parte?		LDA – Se poi domani
11.	Chi usa il numero due nel titolo della canzone (trovane quattro)?		Leo Gassmann – Terzo cuore
12.	Chi è arrabbiatissimo?		Levante – Vivo
13.	Chi usa un numero ordinale?		Madame – Il bene nel male
14.	Chi ha problemi a respirare?		Mara Sattei – Duemilaminuti
15.	Chi non è morto?		Marco Mengoni – Due vite
16.	16. Chi usa un'espressione molto frequente nel commercio internazionale?		Modà – Lasciami
17.	Chi ha tanti problemi?		Mr. Rain – Supereroi
18.	Chi parla di qualcuno di terribile o orribile?		Paola & Chiara – Furore
19.	Chi dovrebbe pulire in casa?		Rosa Chemical – Made in Italy
20.	Chi trova qualcosa di positivo in una situazione negativa?		Tananai – Tango
21.	Chi ha bruciato qualcosa?		Ultimo – Alba
22.	Chi non sa parlare bene?		Colla Zio – Non mi va
23.	Chi pensa che sia meglio lasciare perdere?		gIANMARIA – Mostro
24.	A chi piace alzarsi presto?		Olly – Polvere
			Sethu – Cause perse
			Shari – Egoista
			Will – Stupido

³ *Zadatak III (Aspettando il Festival di Sanremo 2023: un gioco su cantanti e canzoni)* preuzet je sa stranice: <https://www.adgblog.it/2023/01/30/aspettando-il-festival-di-sanremo-2023/> (zadnji pristup 16. kolovoza 2024.). Rješenja: 1. Colapesce e Dimartino, 2. Mr Rain, 3. Anna Oxa + Modà, 4. Shari, 5. Colla Zio, 6. Coma_Cose, 7. LDA, 8. Tananai, 9. Will, 10. Articolo 31, 11. Elodie + I cugini di campagna + Mara Sattei + Marco Mengoni, 12. Paola & Chiara, 13. Leo Gassmann, 14. Gianluca Grignani, 15. Lavante, 16. Rosa Chemical, 17. Ariete, 18. Gianmaria, 19. Olly, 20. Madame, 21. Lazza, 22. Giorgia, 23. Sethu, 24. Ultimo.

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.609

UDK 37.015.31:159.944

7.05: 37.015.31

Primljeno: 17. 02. 2025.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Maja Žmukić, Martina Kosec, Deja Muck, Danijela Domljan

EVALUACIJA FRAKTALNOG CRTANJA U KONTEKSTU EMOCIONALNE REGULACIJE I DOBROBITI U SAVREMENIM OBRAZOVNIM PRISTUPIMA

Umjetnost se u savremenom društvu prepoznaje kao faktor kreativnosti i emocionalne regulacije, podržavajući cjelovit razvoj pojedinca. U obrazovanju bolje pozicioniranje umjetničkih predmeta integrira kreativno izražavanje u pedagoške procese, unapređujući kvalitetu učenja i razvoja. Istraživanje analizira uticaj crtanja fraktalnog intuitivnog ciklusa na kreativnost, emocionalnu regulaciju i samootkrivanje, procjenjujući njegov potencijal u smanjenju stresa, povećanju opuštenosti i izražavanju emocija. Također, ispitanici su stavili o važnosti uvođenja ovog ciklusa i želja za njegovim učenjem u obrazovnim institucijama. Poseban naglasak stavljen je na značaj savremenih metoda u edukaciji, koje razvijaju kreativnost, emocionalnu inteligenciju i samosvijest kod učenika, doprinoseći inovativnom i holističkom obrazovanju. U istraživanju je sudjelovalo 99 ispitanika, 97,98% žena, s najzastupljenijom dobnom skupinom 51–60 godina (33,34%). Većina ispitanika (80%) radi u obrazovnom sektoru, što ukazuje na visoku zainteresiranost stručnjaka za kreativne i introspektivne metode. Istraživanje je trajalo dvije godine i rezultiralo je s 1970 crteža. Rezultati pokazuju snažan uticaj intuitivnog crtanja na emocionalno stanje, kreativnost i introspektivne procese. Najčešća očekivanja bila su smanjenje stresa (14,09%), emocionalna regulacija (11,20%) i otvaranje novih mogućnosti (9,85%), a ispunjena su ili nadmašena kod 86,87% sudionika. Pozitivne promjene u emocionalnom stanju prijavilo je 64,65%, dok 76,77% smatra da ih je crtanje kreativno oslobodilo. Također, 49,50% ispitanika doživjelo je poboljšanje koncentracije i porast pozitivnih emocija: zadovoljstva (15,75%), mira (14,84%) samopouzdanja (13,24%), uz istovremeno smanjenje negativnih stanja poput straha (15,82%) i nesigurnosti (15,82%). Većina ispitanika (91,92%) planira nastaviti koristiti ovu tehniku, a 81,82% poželjelo ju je učiti u školskom kontekstu. Svi sudionici (100%)

smatraju da bi ovakvi programi trebali biti uključeni u obrazovni sistem. Kao ključne koristi istaknuti su opuštanje i smanjenje stresa (12,75%), introspektivni uvidi (10,93%) i emocionalna regulacija (10,20%). Rezultati ukazuju da intuitivni ciklus nije samo alat kreativnog izražavanja, već i snažan medij za lični razvoj, opuštanje i emocionalno oslobađanje.

Ključne riječi: obrazovanje; umjetnost; intuitivni ciklus; kreativnost; emocionalna regulacija

1. UVOD

U savremenom društvu umjetnost se sve više prepoznaje kao bitan element u poticanju kreativnosti, emocionalne regulacije i podrške cjelovitom razvoju pojedinca. Unutar obrazovnog konteksta bolje pozicioniranje umjetničkih predmeta ima posebno značajnu ulogu, jer omogućava integraciju kreativnog izražavanja u pedagoške procese, doprinoseći kvalitetnijem učenju i razvoju. Praćenje savremenih stremljenja obrazovanja 21. vijeka najviše je vidljivo u potrebi za integracijom holističkih pristupa koji povezuju kognitivni, emocionalni i kreativni razvoj učenika na svim nivoima obrazovanja (Dobbins 2009).

U stavovima o pogodnosti inovativnih kreativnih postupaka upravo umjetnički predmeti prepoznati su kao značajan segment obrazovnog procesa koji djeluje na razvoj ključnih kompetencija potrebnih za život u savremenom društvu. Pored kreativnosti pojedinca umjetnost razvija emocionalnu inteligenciju i sposobnost introspekcije. U kontekstu važnosti inovativnih metoda u nastavi Košćec i Bračun (2011) analiziraju marginalizaciju umjetnosti u obrazovanju, s naglaskom na smanjenje satnice Likovne kulture. Ističu da obrazovne reforme ne odgovaraju zahtjevima savremenog društva, jer obrazovanje treba da reflektira dominantne društvene vrijednosti i procesi. Naglašavaju važnost prostora za kreativno izražavanje, gdje likovna kultura povezuje estetsko iskustvo s kognitivnim i emocionalnim uvidima. Tradicionalni modeli nastave, fokusirani na savladavanje likovnog jezika, sve više uključuju pedagoške prakse usmjerene na individualno stvaralaštvo, omogućujući razvoj likovnih kompetencija, refleksiju i povezanost s unutrašnjim svijetom. Posavac (2013) istražuje povezanost kreativnosti i razvoja ličnosti, zaključujući da kreativna osoba vjeruje u vlastite stvaralačke mogućnosti. Savremeno obrazovanje sve više naglašava interdisciplinarne pristupe, ključne za kompetencije 21. vijeka. STE(A)M model, koji spaja nauku, tehnologiju, inženjerstvo, umjetnost i matematiku, potiče kreativnost, kritičko mišljenje i praktične vještine. Likovno obrazovanje unutar ovog modela igra važnu ulogu,

razvijajući sposobnost samoizražavanja i jačajući kreativne potencijale. Dodavanjem umjetnosti u klasični STEM okvir (Khine & Areepattamannil 2019) omogućuje se razvoj inovativnih pristupa čime se proširuje spektar kompetencija pojedinca (Campbell & Speldewinde 2022; Montgomery & Fernández-Cárdenas 2018). Ovaj obrazovni model naglašava interdisciplinarnost, praktičnu primjenu znanja, važnost kritičkog mišljenja, kreativnosti, kolaboracije i komunikacije (Igrajući rasti 2024), osiguravajući razvoj društva temeljenog na znanju, kreativnosti i inovacijama.

2. UMJETNOST I KREATIVNI PROCES

Kreativnost je važna za svaki obrazovni sistem, povezana je s ravnopravnošću i predstavlja prvi korak inovacije u pravcu napretka obrazovanja ubrzavajući rast cjelokupnog društva (Pllana 2019). U posljednjoj deceniji intenzivno se raspravlja o važnosti kreativnosti u obrazovanju. Iako ne postoji usaglašena definicija kreativnosti, psihološka literatura ukazuje na osobine kreativne osobe poput sposobnosti razmišljanja izvan okvira, uspostavljanja veza između naizgled različitih ideja i preispitivanja normi. Literatura nudi nekoliko primjera eksperimenata u učionici koji pomažu poticanju kreativnosti u učionici (Monahan et al. 2019), a posljednjih deset godina zabilježen je značajan porast empirijskih i psiholoških istraživanja percepcije umjetnosti, s posebnim fokusom na kognitivne modele obrade umjetničkog doživljaja. Ovi modeli predstavljaju teorijske okvire za sistematsko mapiranje percepcijskih i emocionalnih reakcija na umjetnička djela, istovremeno povezujući ulazne varijable s procesnim fazama i psihološkim ishodima. Ipak, različiti istraživači razvili su modele s različitim naglascima i vizualnim strukturama, što otežava njihovu međusobnu komparaciju i usklađivanje (Leder 2013). Kako bi se premostile ove razlike, analiziralo se šest dominantnih modela u području psihološke estetike, nudeći teorijsku komparaciju i unifikaciju vizualnih prikaza. Tamo gdje nije postojao standardizirani model, kreirani su na temelju dostupne literature novi teorijski okviri, koji naglašavaju ključne psihološke ishode percepcije umjetnosti, uključujući emocionalne reakcije, evaluaciju i fiziološke promjene (Pelowski & Akiba 2011). Istraživanje Shukla et al. (2022) pokazuje da umjetničke aktivnosti pružaju siguran prostor za poboljšavanje emocionalne regulacije, samosvijest i lični rast. Kreativno izražavanje doprinosi procesu ozdravljenja, a razumijevanje odnosa između umjetnosti i iscjeljenja otkriva njenu terapijsku moć (Barnett & Vasiu 2024). Ova istraživanja potvrđuju da kreativni izraz potiče introspektivne procese i pomaže pojedincu u suočavanju s izazovima savremenog života.

3. FRAKTAL I NJEGOV UTICAJ NA DOBROBIT ČOVJEKA

Koncept fraktala, geometrijskih oblika koji se ponavljaju na različitim skalama stvarajući složene strukture, uveo je poljsko-francuski matematičar Mandelbrot (1982). U prirodi su fraktali prisutni u drveću, školjkama, papratima i sl. Ključni parametar fraktala je D-vrijednost, koja označava vizualnu složenost fraktalnog uzorka i kreće se između 1 i 2 (Taylor & Sprott 2008). Ulrich (1981) je istraživao kako prizori prirode utiču na moždanu aktivnost i fiziologiju stresa. Njegove studije pokazale su da posmatranje prirodnih prizora povećava amplitudu alfa valova, koji su povezani s budnim, ali opuštenim stanjem (Laufs et al. 2003). Viša alfa aktivnost također je povezana s povećanom proizvodnjom serotonina, neurotransmitera koji igra ključnu ulogu u regulaciji raspoloženja. Istraživanja provedena u posljednjih 15 godina ukazuju da fraktali imaju sposobnost smanjenja stresa. Taylor & Sprott (2008) otkrili su da pozitivno utiču na razinu stresa kod ljudi. Korištenjem mjerenja provodljivosti kože kao indikatora stresa Taylor je otkrio da promatranje fraktalnih oblika može smanjiti razinu stresa, a daljnje studije koristile su EEG mjerenja kako bi kvantificirale neurofiziološke odgovore na fraktalne slike. Rezultati pokazuju povećanu alfa aktivnost u frontalnom dijelu mozga pri promatranju fraktalnih uzoraka s D-vrijednošću 1,32 (Taylor & Spehar 2016). Specifični fraktalni obrasci mogu imati terapijski učinak, smanjujući stres, a empirijski podaci sugeriraju njihovu primjenu u dizajnu urbanih prostora, zdravstvenih ustanova i radnih okruženja radi poboljšanja mentalnog zdravlja.

3.1 Metoda fraktalnog crteža – MFC

Primjena metode fraktalnog crteža u terapijskom kontekstu temelji se na pretpostavci da spontano crtanje omogućava vizualizaciju unutarnjih konflikata i njihov postupni rad kroz korektivne faze crtanja. Prema Polujahtova i Komov (2014), ova metoda ne samo da jača kreativnost, već poboljšava samopouzdanje, razvija komunikacijske vještine i potiče procese samorazumijevanja i socijalizacije. Duvnjak i Bajraktarević (2022) naglašavaju kako se MFC može koristiti za podršku osobama s emocionalnim i psihološkim nelagodama te u edukaciji za poticanje stvaralaštva i kritičkog mišljenja. Oslanjajući se na Jungovu teoriju simboličkog izražavanja fraktalni crtež, poput mandale, omogućava dublji uvid u nesvjesne procese i doprinosi psihološkoj ravnoteži. Ponavljanjem oblika jača kognitivne funkcije mozga, a njegova primjena u art terapiji i ličnom razvoju sve više dobiva na značaju, pomažući u samoregulaciji i psihološkoj stabilnosti. Slično tome, crtanje fraktala potiče određene učinke ko-

ji utiču na jačanje kognitivnih funkcija mozga. U okviru istraživačkog projekta *Fraktalni crtež u funkciji rane detekcije i intervencije kod poremećaja u ponašanju djece* (Fraktalni Crtež, n. d.) potvrđena je djelotvornost ove metode u dijagnostičkim i intervencijskim postupcima, naglašavajući potencijal fraktalnog crteža kao alata u prepoznavanju obrazaca ponašanja kod djece te u pružanju ranih terapijskih intervencija. Složeni oblici zahtijevaju fokus, prostornu percepciju i logičko razmišljanje, što jača moždane funkcije poput pažnje (Henderson et al. 2007). Bojenje ima opuštajući učinak i pozitivno djeluje na emocionalno stanje, pomaže u smanjenju stresa, anksioznosti i depresije, što doprinosi emocionalnoj regulaciji (Curry & Kasser 2005). Sve što se doživljava tokom procesa crtanja zapravo pomaže osvijestiti povezanost između crteža i svakodnevnog života. Proces crtanja pomaže osvijestiti povezanost crteža sa svakodnevnim životom, omogućujući introspektivne uvide.

Istraživanje o uticaju fraktalnog crtanja na psihofizičko stanje pomoću Bio-Well uređaja pokazalo je značajna poboljšanja. Nakon crtanja prosječna emocionalna opterećenost smanjila se s 2,93 na 2,33 (0–5), razina energije porasla s 0,6 J na 0,7 J (0–1), a neravnoteža organa pala sa 6 na 2,6 (0–15). Rezultati potvrđuju da fraktalno crtanje smanjuje stres, povećava energiju i poboljšava unutarnju ravnotežu (Muck 2022). Istraživanje Muck (2024) ispitalo je uticaj fraktalnog crtanja na autonomni živčani sustav, poredeći grupu ispitanika koji su crtali s onima koji su pasivno sjedili. Mjerenja su vršena nosivim uređajima i psihološkim upitnicima (STAI i SAM). Dok su fiziološki podaci još nedostupni, psihološki testovi pokazuju da se razina stresa u grupi koja je crtala smanjila za 10 bodova (s 32,8 na 22,8), a u referentnoj grupi pad je iznosio 3,1 bod (s 29,8 na 26,7) što potvrđuje značajan doprinos fraktalnog crtanja poboljšanju psihofizičkog stanja.

4. INTUITIVNI CIKLUS CRTANJA

Intuitivno crtanje kao pedagoška i psihološka metoda zasnovano na slobodnom izražavanju i postepenom introspektivnom procesu zapravo je metoda koja se oslanja na spontano izražavanje kroz crtež ili sliku bez unaprijed definisanog plana ili cilja. Važno je razlikovati intuitivno crtanje od crtanja intuitivnog ciklusa koji se realizuje po zadanim uputama, istovremeno poticanjem kreativnosti i introspekcije. Ovaj strukturirani program oslanja se na oblik, liniju i boju kao osnovni likovni jezik koji utiče na razvoj kognitivnih i emocionalnih funkcija, povezujući art-terapiju, kromoterapiju i grafomotoričke vježbe. To je inovativni program crtanja koji jača lične potencijale i potiče kreativnost kroz fraktalne crteže prema preporukama Muck

i Kosec (2018). Njegove autorice su Martina Kosec, likovni pedagog i akademska umjetnica, i Deja Muck, profesorica i doktorica znanosti, koje su specijalizirale MFC. Program ciklusa temelji se na izvornoj metodi fraktalnog crteža koju je razvila ruska autorica Tanzilija Polujahtova, klinička i porodična psihologinja (Polujahtova & Komov 2014). Uz osnovnu metodološku bazu Polujahtove, autorice Kosec i Muck dodatno razrađuju program prilagođavajući ga individualnom razvoju i kreativnom izrazu, interdisciplinarnim pristupom koji objedinjuje umjetničke, naučne i psihološke aspekte. Intuitivni ciklus zasnovan je na kompleksnoj integraciji vizualnog jezika, fraktalnih principa i intuitivnog pristupa, pružajući holistički okvir za istraživanje uticaja umjetničkog izražavanja na emocionalnu stabilnost i kognitivno blagostanje. Ciklus se sastoji od 21 crteža, podijeljenih u inicijalne i korekcijske faze. U inicijalnim crtežima linijska mreža nastaje zatvorenih očiju, dok se boje biraju intuitivno, odražavajući unutarnje stanje crtača. U korekcijskoj fazi mreža se i dalje crta zatvorenih očiju, ali se boje biraju svjesno, prema smjernicama. Cijeli proces odvija se kroz tri međusobno povezane faze: prva služi za opuštanje i smanjenje stresa, druga omogućava oslobađanje potisnutih emocija, dok treća označava unutarnju transformaciju i osvještavanje novih potencijala. U završnoj fazi crtač postaje svjestan promjena koje može primijeniti u svakodnevnom životu.

U kontekstu nastave likovne kulture primjena intuitivnog ciklusa pruža nastavnicima priliku da kod učenika dodatno razvijaju kreativne potencijale, ali i doprinesu emocionalnoj regulaciji i osnaživanju, što ovu metodu čini posebno značajnom za obrazovne procese koji zahtijevaju kreativni i holistički pristup. Intuitivni ciklus omogućuje učenicima da kroz proces stvaranja izraze vlastite misli i emocije, pri čemu se umjetnost ne posmatra isključivo kao estetska kategorija, već i kao sredstvo za lični razvoj. Ovaj se model može integrisati u nastavni plan i program kao dio interdisciplinarnih projekta koji povezuju umjetnost s drugim predmetnim područjima. Rezultati dosadašnjih istraživanja potvrđuju višestruke koristi integracije umjetničkih metoda u obrazovne programe. Primjera radi, istraživanje koje je ispitalo efikasnost programa zasnovanog na pažnji i njegov uticaj na emocionalnu regulaciju i kod nastavnika ukazuje na smanjenje stresa i poboljšanje emocionalne stabilnosti (Lomas et al. 2017; Mihić et al. 2020). Nadalje, meta-analiza objavljena u *Journal of Youth and Adolescence* naglašava pozitivnu korelaciju između emocionalne inteligencije i prosocijalnog ponašanja kod djece, što potvrđuje vrijednost ovakvih metoda u obrazovnom kontekstu (Wang et al. 2019). Ovi rezultati podržavaju da intuitivni ciklus crtanja, kao metoda holističkog pristupa učenju, ima značajan potencijal za unapređenje obrazovanja.

5. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je analizirati uticaj intuitivnog ciklusa na individualnu kreativnost, emocionalnu regulaciju i proces samootkrivanja. Istraživanje je ispitivalo njegov potencijal u smanjenju stresa, povećanju opuštenosti te izražavanju misli i emocija. Također, fokus je bio na stavovima o važnosti uvođenja intuitivnog ciklusa u obrazovne programe te na interesu za njegovo učenje i doprinos inovativnom i holističkom pristupu obrazovanju.

Istraživački dizajn

Istraživanje je provedeno kao kvantitativna studija deskriptivnog karaktera, koristeći upitnike kao primarni alat za prikupljanje podataka. Ispitanici su u vremenskom razdoblju od dvije godine crtali intuitivni ciklus prema definiranim smjernicama.

Uzorak i kriteriji sudjelovanja

Uzorak se sastojao od 99 ispitanika. Dob ispitanika kretala se u rasponu od 30 do preko 70 godina, pri čemu je najveći broj ispitanika bio u dobnoj skupini od 51 do 60 godina.

Instrumenti istraživanja

Za potrebe istraživanja korišten je strukturirani upitnik koji je sadržavao demografske podatke.

Metode analize podataka

Podaci su analizirani korištenjem deskriptivne statistike. Rezultati su prikazani u obliku postotaka i srednjih vrijednosti. Istraživanje se oslanjalo na samoprocjenu ispitanika, a podaci su analizirani kako bi se identificirali obrasci odgovora i učinci intuitivnog crtanja na ispitanike.

Etička razmatranja

Istraživanje je provedeno u skladu s etičkim principima dobrovoljnog sudjelovanja i anonimnosti ispitanika. Sudionici su prije početka istraživanja dali informirani pristanak, a podaci su korišteni isključivo u svrhu istraživanja.

6. INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Analiza i diskusija rezultata

Demografska struktura ispitanika

Istraživanje je obuhvatilo 99 ispitanika, od kojih je velika većina bila ženske populacije (97,98%), muškarci su činili 2,02% uzorka. Ovaj podatak ukazuje na moguću veću zainteresiranost žena za metode intuitivnog crtanja u kontekstu osobnog razvoja i emocionalne regulacije. Dobna struktura pokazuje da je najzastupljenija skupina bila između 51 i 60 godina (33,34%), slijede ispitanici od 41 do 50 godina (32,32%), dok su mlađe i starije dobne skupine bile manje zastupljene.

Sudjelovanje i realizacija crtačkog ciklusa

Većina ispitanika (78,79%) uspješno je dovršila puni ciklus od 21 crteža, dok je 12,12% ispitanika nacrtalo između 17 i 21 crtež, a 9,09% između 14 i 18 crteža. Ovi rezultati potvrđuju visoku razinu predanosti ispitanika ovom procesu, što je ključan preduvjet u evaluaciji njegovih učinaka.

Očekivanja od procesa intuitivnog crtanja

Ispitanici su, u prosjeku, naveli više od pet preferencija po osobi, što ukazuje na široki spektar očekivanja. Najčešće navedeni motivi uključuju opuštanje i smanjenje stresa (14,09%), emocionalnu regulaciju (11,20%), otvaranje novim mogućnostima (9,85%), te uvid u vlastite potencijale (9,65%). Očekivanja povezana s materijalnim blagostanjem i poslovnim uspjehom bila su znatno niža (2,90%). Ovi nalazi upućuju na to da su sudionici primarno tražili unutarnji razvoj i emocionalno oslobađanje kroz ovu praksu.

Evaluacija ispunjenosti očekivanja

Ukupno 86,87% ispitanika izjavilo je da je crtanje ili potpuno nadmašilo (39,39%) ili u velikoj mjeri ispunilo njihova očekivanja (47,48%). Samo jedan ispitanik (1,01%) izrazio je nezadovoljstvo, dok niko nije naveo da ga je proces razočarao. Ovakvi rezultati sugeriraju visoku percipiranu korisnost intuitivnog crtanja.

Stepen opuštenosti tokom crtanja

Većina ispitanika (85,86%) osjetila je značajan stepen opuštenosti (ocjena 4 ili 5). Ovi nalazi potvrđuju ranija istraživanja o terapijskom potencijalu umjetničkog izražavanja, gdje crtanje može doprinijeti smanjenju napetosti i stresa.

Promjene u tijelu tokom crtanja

Opažene fiziološke promjene, poput promjena u disanju i opuštanja mišića, zabilježilo je 72,72% ispitanika. Ovi podaci potvrđuju da proces crtanja može imati utjecaj na parasimpatički živčani sustav, pridonoseći fiziološkoj relaksaciji.

Intuitivno crtanje kao alat za samootkrivanje

Značajan broj ispitanika (64,64%) naveo je da je kroz crtanje stekao uvid u vlastite potencijale i dublje razumijevanje svrhe. Ovaj nalaz podržava hipotezu da kreativni procesi mogu djelovati kao alati za introspektivnu spoznaju i osobni rast.

Uticaj na kreativnost

Velika većina ispitanika (76,77%) izjavila je da im je crtanje u velikoj mjeri oslobodilo kreativnost, dok je 23,23% to doživjelo djelomično. Ovi podaci sugeriraju da strukturirani intuitivni proces može pozitivno uticati na kreativne sposobnosti. U kontekstu nastave likovne kulture, primjena intuitivnog crtačkog procesa mogla bi omogućiti učenicima da istraže vlastite unutarnje impulse i kreativne potencijale bez straha od ocjenjivanja ili tehničkih ograničenja. Takav pristup potiče spontanost, eksperimen-tiranje s likovnim jezikom i izražavanje autentičnih emocija kroz umjetnički izraz.

Emocionalne promjene tokom ciklusa

Većina ispitanika (64,65%) prijavila je osjetno poboljšanje emocionalnog stanja, dok je 30,30% iskusilo blago poboljšanje. Samo 2,02% ispitanika prijavilo je pogoršanje emocionalnog stanja, što ukazuje na generalno pozitivan utjecaj ciklusa.

Oснаžujući efekti ciklusa

Osjećaj osnaženosti nakon ciklusa prijavilo je 83,84% ispitanika. Također, 81,82% ispitanika izjavilo je da bi voljelo da su imali priliku učiti ovu tehniku u obrazovnim institucijama. Integracija intuitivnog ciklusa u nastavu likovne kulture mogla bi obogatiti pedagoški pristup, čineći ga dinamičnijim i prilagođenijim suvremenim obrazovnim potrebama.

Praktična primjena naučene tehnike

Nakon završenog ciklusa 91,92% ispitanika izjavilo je da će nastaviti koristiti intuitivno crtanje kao alat za samoregulaciju i poboljšanje kvalitete života. Ovaj podatak naglašava praktičnu vrijednost ciklusa kao dugoročnog resursa u osobnom razvoju.

Preporuke za uvođenje u obrazovne programe

Svi ispitanici (100%) smatraju da bi ovakvi programi trebali biti uvedeni u obrazovanje, a 28,16% ih je podržalo uvođenje u sve obrazovne razine, od predškolskog do fakultetskog obrazovanja. Ovaj podatak naglašava prepoznatu vrijednost intuitivnog crtanja u kontekstu razvoja djece i mladih.

Najčešća očekivanja ispitanika uključivala su opuštanje, smanjenje stresa, emocionalnu regulaciju i otvaranje novih mogućnosti, pri čemu su ta očekivanja ispunjena ili nadmašena. Promjene u emocionalnom stanju između početka i kraja ciklusa bile su osjetno pozitivne, s 64,65% ispitanika je prijavilo osjetno poboljšanje. Nadalje, 76,77% sudionika smatra da je proces crtanja oslobodio njihovu kreativnost i otvorio ih za nove ideje, dok je 49,50% navelo da je njihova koncentracija rasla tokom ciklusa. Osim što su sudionici izvijestili o povećanju pozitivnih emocija poput zadovoljstva, mira i samopouzdanja uočeno je i smanjenje negativnih stanja poput straha i nesigurnosti. To ukazuje na terapijski potencijal intuitivnog ciklusa u regulaciji emocionalnih stanja. Čak 91,92% ispitanika planira nastaviti koristiti ovu tehniku za samoregulaciju i poboljšanje kvalitete života, što dodatno potvrđuje korisnost metode. Također, 81,82% ispitanika izrazilo je želju da ovu tehniku uče u školskom kontekstu, a svi sudionici smatraju da bi ovakvi programi trebali biti integrirani u obrazovni sustav. Razina ispunjenosti očekivanja ukazuje na visok potencijal uvođenja ove metode u obrazovanje.

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na osnovu rezultata ovog istraživanja može se zaključiti da intuitivni ciklus ima značajan potencijal kao nova metoda za razvoj kreativnosti, emocionalne regulacije i introspektivnih uvida. Ova metoda povezuje umjetnički izraz i lični razvoj, doprinosi holističkom pristupu obrazovanju, pružajući učesnicima i stručnjacima alat za samorefleksiju, oslobađanje kreativnosti i poboljšanje emocionalnog blagostanja. Posebna vrijednost intuitivnog ciklusa ogleda se u njegovoj primjenjivosti u različitim obrazovnim i profesionalnim kontekstima, pri čemu njegova fleksibilnost omogućava prilagodbu različitim pedagoškim potrebama i razvojnim ciljevima.

Rezultati istraživanja sugerišu da bi integracija ovakvih metoda u obrazovne programe mogla doprinijeti boljem razumijevanju emocionalnih i kreativnih potreba učenika te unaprijediti pedagošku praksu u skladu sa savremenim zahtjevima. Primjena kulturne i umjetničke medijacije u obrazovanju otvara prostor za inovativne nastavne metode koje povezuju umjetnost s pedagoškim procesima savremenog doba

ne napuštajući, tradicionalne vrijednosti i ciljeve nastave, već ih nadograđuje kroz nove pristupe. Ovakvi pristupi omogućavaju aktivno uključivanje učenika, poticanje kritičkog mišljenja i kreativnog izražavanja te jačanje dijaloških sposobnosti, doprinoseći razvoju savremenih obrazovnih praksi usmjerenih na cjelokupnu dobro-bit pojedinca (Loher, Bračun 2018). Nadalje, primjena kreativnih tehnika u radu pomažućih profesija pridonosi jačanju ličnih potencijala, što je posebno značajno u kontekstu emocionalne podrške i psihološkog osnaživanja (Miljenović 2010).

Preporučuje se dalja primjena i razvoj ove relativno nove metode u odgojno-obrazovnim institucijama, uz dodatna istraživanja koja bi mogla obuhvatiti longitudinalne efekte i procjenu njenog uticaja u različitim demografskim i profesionalnim grupama. Dodatno istraživanje moglo bi osnažiti teorijsku i praktičnu osnovu ove metode, omogućujući njen širi prihvata i integraciju u obrazovne kurikule. Ovo istraživanje pruža osnovu za buduće projekte, naglašava potrebu za širim prihvatanjem umjetničkih metoda kao ključnih komponenti u modernom obrazovanju, otvarajući time nove mogućnosti za unapređenje nastavne prakse i profesionalnog djelovanja u različitim disciplinama.

LITERATURA

1. Barnett, Kelly Sarah, Fabian Vasiu (2024), "How the arts heal: A review of the neural mechanisms behind the therapeutic effects of creative arts on mental and physical health", *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 18, 1422361.
2. Campbell, Coral, Cristopher Speldewinde (2022), "Early Childhood STEM Education for Sustainable Development. Sustainability", 14(6), Article 6.
3. Curry, Nancy A., Tim Kasser (2005), "Can Coloring Mandalas Reduce Anxiety?", *Art Therapy*, 22(2), 81–85.
4. Dobbins, Kerry (2009), "Teacher creativity within the current education system: A case study of the perceptions of primary teachers", *Education 3-13*, 37(2), 95–104.
5. Duvnjak, Belma, Jasna Bajraktarević (2022), "Ličnost, kreativnost i metoda fraktalnog crteža", *Post scriptum*, 11-12, 281-296.
6. *Fraktalni crtež: Put ka ranoj detekciji i podršci djeci – JU Djeca Sarajeva* (n. d.), Retrieved 13 February 2025, from <https://djecasarajeva.edu.ba/2024/12/23/fra-ktalni-crtez-put-ka-ranoj-detekciji-i-podrs-ci-djeci/>

7. Henderson, Patti, David Rosen, Nathan Mascaro (2007), "Empirical study on the healing nature of mandalas", *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 1(3), 148-154.
8. Khine, Myint Swe, Shaljan Areepattamannil (Eds.) (2019), *STEAM Education: Theory and Practice*, Springer International Publishing
9. Košćec, Gordana, Jelena Bračun (2011), "Marginalizacija vizualne kulture i umjetnosti u obrazovnom procesu", *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, 88(1), 34-43.
10. Laufs, Helmut, Andreas Kleinschmidt, A. Beyerle, Evelyn Eger, Afraim Salek-Haddadi, Christine Preibisch, K. Krakow (2003), "EEG-correlated fMRI of human alpha activity", *NeuroImage*, 19(4), 1463-1476.
11. Leder, Helmut (2013), "Next steps in neuroaesthetics: Which processes and processing stages to study?", *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 7(1), 27-37.
12. Loher, Ida, Jelena Bračun (2018), "Novi oblici komunikacije umjetnosti – uloga kulturne i umjetničke medijacije u cjeloživotnom obrazovanju nastavnika Likovne kulture", u: *Komunikacija i interakcija umjetnosti i pedagogije*, Umjetnička akademija Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 59-72.
13. Lomas, Tim, Juan Carlos Medina, Itai Ivztan, Silke Rupprecht, Rona Hart, Francisco José Eiroa-Orosa (2017), "The impact of mindfulness on wellbeing and performance in the workplace: An inclusive systematic review of the empirical literature", *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 26(4), 492-513.
14. Mandelbrot, Benoit B. (1982), *The Fractal Geometry of Nature* (2nd prt. edition), Times Books
15. Mihić, Josipa, Yoonkyung Oh, Mark Greenberg, Valentina Kranželić (2020), "Effectiveness of Mindfulness-Based Social-Emotional Learning Program CARE for Teachers Within Croatian Context", *Mindfulness*, 11(9), 2206-2218.
16. Miljenović, Ana (2010), "Integriranje spoznaja u socijalnom radu", *Ljetopis socijalnog rada*, 17(2), 171-194.
17. Monahan, Ceire, Mika Munakata, Ashwin Vaidya (2019), "Creativity as an Emergent Property of Complex Educational System", *Northeast Journal of Complex Systems (NEJCS)*, 1(1), 1-19.
18. Montgomery, Catherine, Juan Manuel Fernández-Cárdenas (2018), "Teaching STEM education through dialogue and transformative learning: Global

- significance and local interactions in Mexico and the UK", *Journal of Education for Teaching*, 44(1), 2–13.
19. Muck, Deja (2022), *Brezmejna modrost fraktalov*: <https://www.bukla.si/knjigarna/osebna-rast-duhovnost-in-ezoterika/brezmejna-modrost-fraktalov.html>
 20. Muck, Deja, Martina Kosec (2018), *Put ljubavi — Put k sebi*, Puni Potencijal, Zagreb
 21. Pelowski, Matthew, Fuminori Akiba (2011), "A model of art perception, evaluation and emotion in transformative aesthetic experience", *New Ideas in Psychology*, 29(2), 80-97.
 22. Pllana, Duli (2019), "Creativity in Modern Education", *World Journal of Education*, 9(2), 136-140.
 23. Polujahtova, Tanzilia, O. Komov (2014), *Izvori fraktalne mudrosti*, Puni potencijal, Zagreb
 24. Posavac, Maja (2013), *Odnos kreativnosti i darovitosti u školskom kontekstu*, Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek
 25. Shukla, Apoorva, Sonali G. Choudhari, Abhay M. Gaidhane, Zahiruddin Quazi Syed (2022), "Role of Art Therapy in the Promotion of Mental Health: A Critical Review", *Cureus*, 14(8), e28026.
 26. Taylor, Richard P., Branka Spehar (2016), "Fractal Fluency: An Intimate Relationship Between the Brain and Processing of Fractal Stimuli", In: A. Di Ieva (Ed.), *The Fractal Geometry of the Brain*, Springer, 485–496.
 27. Taylor, Richard P., Julien Clinton Sprott (2008), "Biophilic Fractals and the Visual Journey of Organic Screen-savers", *Nonlinear Dynamics, Psychology, and Life Sciences*, 12(1), 117-129.
 28. Ulrich, Roger S. (1981), "Natural Versus Urban Scenes: Some Psychophysiological Effects", *Environment and Behaviour*, 13(5), 523–556.
 29. Wang, Yanfeng, Zhuo Li, Liqi Zhu (2019), "Emotional intelligence of 3- to 6-year-olds and parenting style: Peer communication ability as a mediator", *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 47(12), 1–12.

EVALUATION OF FRACTAL DRAWING IN THE CONTEXT OF EMOTIONAL REGULATION AND WELL-BEING IN CONTEMPORARY EDUCATIONAL APPROACHES

Summary:

Art is a key factor in creativity and emotional regulation, supporting holistic individual development. In education, better integration of artistic subjects enhances learning quality by fostering creative expression. This study examines the impact of drawing within the fractal intuitive cycle on creativity, emotional regulation, and self-discovery, assessing its role in stress reduction, relaxation, and emotional expression. Additionally, it explores attitudes toward introducing this cycle in education and the interest in learning it. Emphasis is placed on contemporary educational methods that nurture creativity, emotional intelligence, and self-awareness, contributing to a holistic approach. The study involved 99 participants, 97.98% of whom were women, with the most represented age group being 51–60 years (33.34%). The majority (80%) work in education, highlighting strong professional interest in creative and introspective methods. Conducted over two years, the research resulted in 1,970 drawings. Findings show a significant impact of intuitive drawing on emotional state, creativity, and introspection. Common expectations included stress reduction (14.09%), emotional regulation (11.20%), and new opportunities (9.85%), with 86.87% of participants reporting that these expectations were met or exceeded. Positive emotional changes were noted by 64.65%, while 76.77% felt creatively liberated. Additionally, 49.50% experienced improved concentration and increased positive emotions: satisfaction (15.75%), calmness (14.84%), and self-confidence (13.24%), alongside a reduction in fear (15.82%) and insecurity (15.82%). Most participants (91.92%) plan to continue using this technique, and 81.82% expressed interest in learning it within a school setting. All participants (100%) believe such programs should be included in education. Key benefits identified include relaxation and stress reduction (12.75%), introspective insights (10.93%), emotional regulation (10.20%). The results confirm that the intuitive cycle is not just a tool for creative expression but also a powerful medium for personal growth, relaxation, and emotional release.

Keywords: education, art, intuitive cycle, creativity, emotional regulation.

Adrese autorica

Authors' address

Maja Žmukić

Univerzitet u Sarajevu

Pedagoški fakultet

majazmukic@gmail.com

Martina Kosec

Puni Potencijal, Centar Za Razvoj Putem Umjetnosti, Zagreb

martina@puni-potencijal.hr

Deja Muck

Univerza v Ljubljani

Naravoslovnotehniška fakulteta

deja.muck@ntf.uni-lj.si

Danijela Domljan

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet šumarstva i drvne tehnologije

ddomljan@sumfak.unizg.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.625

UDK 371.036:792.2
37.036:373.3

Primljeno: 28. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Branka Lepir-Šinik

VASPITNO-OBRAZOVNA EFIKASNOST PRIMJENE DRAMSKOG METODA U RAZREDNOJ NASTAVI

Svjedoci smo da današnje generacije odrastaju uz veliko prisustvo tehnologije. To otvara pitanja koliko danas učenici aktivno čitaju, kakve sadržaje usvajaju i da li se u usmenoj i pisanoj komunikaciji mogu sa lakoćom sporazumjeti? Sve ovo zahtijeva aktivno prilagođavanje nastavnog rada kako bi se zadržala pažnja učenika, a iznad svega prenijela potrebna znanja i primjerene moralne poruke. Jedan od načina kojima je moguće zaokupiti pažnju učenika je primjena dramskog metoda rada u razrednoj nastavi. Dramski metod rada je specifičan vid nastavnog rada zasnovan na igranju uloga gdje svi učenici aktivno participiraju, a pri čemu se uvažavaju njihove individualne razlike. Oponašajući nekoga drugoga ili osmišljavajući nove likove učenici se uvode u različite problemske situacije koje zajednički rješavaju, usvajajući vaspitne i obrazovne poruke. Ovakav vid rada kod učenika razvija govorne, čitalačke, stvaralačke sposobnosti, a ujedno doprinosi i razvoju pozitivnijeg stava prema timskom radu. Efikasnost primjene dramskog metoda rada provjerena je kroz ex-post-facto istraživanje sa učenicima petog razreda osnovne škole. Nakon tri mjeseca primjene eksperimentalno-istraživačkog rada potvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u korist primjene dramskog metoda rada, jer su učenici eksperimentalnih grupa (E1 i E2) postigli statistički bolje rezultate od učenika kontrolnih grupa (K1 i K2).

Ključne riječi: dramski metod; verbalna kreativnost; poznavanje moralnih osobina

UVOD

Od najranijeg uzrasta dijete razvija svoje sposobnosti. Prvo do djeteta dolaze zvukovi, boje i mirisi koji mu privlače pažnju, a potom sve ono što će u datom periodu nadograđivati njegove postojeće sposobnosti. Dakle, dijete većinu svojih sposobnosti razvija kroz interakciju sa okolinom. Između druge i treće godine života djeteta ispoljava se simbolička igra, u čijoj osnovi leži pravilo *kao da*. Oponašanje tako prerasta u igru pa dijete širi ruke predstavljajući let, sjeda na štap kako bi jahalo i sve drugo što je djetetu zanimljivo, jer se na taj način igra. Po ruskom psihologu Lavu Vigotskom ovo je važna faza u razvoju djeteta, jer utiče na prevazilaženje impulsivnosti, te na razvoj pravilnog ponašanja djeteta (Duran 2009).

Po Žanu Pijažeu dijete od druge do sedme godine nalazi se u preoperacionom periodu i tada se aktivno razvijaju jezik i sposobnosti intelektualnih predstava. Verbalne sposobnosti razvijaju se kontinuirano, te sa polaskom u školu njihov razvoj dolazi u fokus (Pijaže i Inhelder 1996). Različite verbalne sposobnosti učenika najizraženije su pri polasku u školu. Upravo u prvim kontaktima sa učenicima učitelj uočava verbalne mogućnosti učenika. Obično su njihove verbalne mogućnosti različite, od onih koji zahtijevaju uvođenje logopeda u rad sa njima do učenika koji vrlo rječito i maštovito saopštavaju svoje misli. Verbalna kreativnost je sastavni dio intelektualnih sposobnosti, a podrazumijeva sposobnost pojedinca da se maštovito verbalno izražava kako bi prenio svoje misli, osjećanja i ideje. Verbalna kreativnost pripada domenu psihologije kreativnosti (Dragić 2020), a može se prepoznati kroz lakoću izražavanja (dobru retoriku), kroz lako i brzo razumijevanje pročitano g te argumentovano raspravljanje. Razvijanje verbalne kreativnosti je moguće kroz čitanje, igre, kao i kroz primjenu dramskog metoda rada u nastavi. Ukoliko se igranje uloga primjenjuje kontinuirano u učionici, tada slušanje, govor, čitanje i pisanje postaju sredstva komunikacije koja razvijaju njihovu kreativnost i imaginaciju (Annarella 1999). Oponašajući nekoga ili nešto dijete se uživljava u ulogu i zalazi u svijet mašte koji mu na kreativan način pruža saznanja i vodi ka novim saznanjima.

Moralni razvoj se dešava kroz čitav životni vijek svakog pojedinca. Prema Žanu Pijažeu djeca razvijaju moralne osobine na osnovu onoga što percipiraju iz okruženja. Takođe, apostrofira odnose između vršnjaka za koje smatra da jako doprinose izgradnji moralnog rasuđivanja djece. Budući da dramski metod rada upravo podrazumijeva kontinuiranu vršnjačku saradnju, njegovom primjenom uz pravilno vođenje od strane učitelja možemo graditi moralne stavove učenika. „Moralni razvoj se odnosi na proces promjena u načelima i shvaćanjima o tome šta je dobro, pravedno i dopušteno, a

šta nije” (Babli 2012, prema Kljajić 2005: 273). Ovaj razvoj u školskom okruženju je intenzivan jer je to period kada se usvajaju brojne moralne poruke neophodne da se ugrade u ličnost djeteta, a sve to kako bi u budućnosti imali pojedinca sa pozitivnim moralnim vrijednostima. Razvoj verbalne kreativnosti učenika kao i moralni razvoj su bitni zadaci nastave od čijeg ispunjenja zavisi da li će se učenik sa lakoćom izražavati i hoće li biti prihvaćen od drugih zbog moralnih stavova koje okruženje prepoznaje.

DRAMSKO VASPITANJE I OBRAZOVANJE U RAZREDNOJ NASTAVI

Sa polaskom u školu dijete se susreće sa očekivanjima koje nastavni program stavlja pred njega. Ako sagledamo sadašnji program po kome se odvija razredna nastava u Republici Srpskoj, može se uočiti da je najviše predviđenih dramskih aktivnosti upravo u okviru nastave srpskog jezika i to kroz čitanje po ulogama dramskih tekstova. To nas upućuje na zaključak da je drama u nastavi u određenoj mjeri prisutna, a kod učitelja koji je često praktikuju u radu prepoznata je kao metod kojim pridobijaju učenike za rad i lakše ostvaruju vaspitne i obrazovne zadatke, jer je takav način učenja učenicima zabavan. Učenici kroz uloge usvajaju vaspitno-obrazovne poruke, te razvijaju komunikacijske i saradničke sposobnosti.

S obzirom na to da djeca vole učenje kroz igru, potrebno im je ponuditi aktivnosti koje će ih animirati i održavati im pažnju. Dijete dok glumi ono se i igra, a istovremeno uči.

„Drama u obrazovanju metod je učenja kojim se djeci i učenicima u procesu formalnog obrazovanja u vrtićima i školama, kao i neformalnog obrazovanja u dječijim i omladinskim pozorišnim grupama, omogućuje da aktivno učestvuju u procesu sticanja i konstruisanja znanja korišćenjem postupaka koji su prisutni u dramskom stvaralaštvu – osmišljavanje priče na odabrane teme, inscenacija zamišljenih situacija, odabir i igranje uloga, scensko izražavanje, aktivna percepcija itd.” (Đorđević 2014: 2).

Da bi se dramski metod počeo primjenjivati u nastavi potrebno je učenike u početku usmjeravati na jednostavnije dramske aktivnosti, zasnovane na pokretu i jednostavnom tekstu. Potom će uslijediti dramske tehnike složenije od jednostavnih postupaka. Postoje razne podjele dramskih tehnika, a kao najprikladniju izdvojićemo podjele Ive Gruić i Sesil O’Nil. Iva Gruić ih dijeli na one u kojima se radnja poigrava, tj. sudionici ulaze u uloge i življavaju dramski svijet i one u kojima sudionici

ostaju na ivici dramskog svijeta, tj. ne preuzimaju ulogu, nego rade aktivnosti kojima se radnja dočarava (Gruić 2002). Sesil O'Nil ukazuje na korištenje sljedećih dramskih tehnika i to: vajanje, praćenje misli, vruća stolica i dolina savjesti (Stamenković 2015). *Vajanje* je neverbalna tehnika u kojoj sudionici oblikuju *kip* tako što pomjeraju tijelo osobe kao da je od gline, bez međusobnog dogovaranja, da bi se potom tražilo značenje. *Zamrznuta slika* je dramska tehnika koja se primjenjuje pri zaustavljanju dramskih aktivnosti, s ciljem da podstakne učesnike na preispitivanje. *Vruća stolica* je tehnika u kojoj učenik glumi određeni lik i iz ugla tog lika odgovara na postavljena pitanja. *Dolina svjetlosti* je dramska tehnika koja se primjenjuje tako da glavni lik prolazi između jednog ili dva reda i sluša mišljenja ostalih učesnika kako dalje postupiti, te na kraju donosi odluku.

Većina dramskih pedagoga procesnu dramu i ogrtač stručnjaka svrstavaju u dramske metode, a ostale pojmove u dramske tehnike. *Procesna drama* je drama u nastajanju, bez publike, u kojoj se svi učenici uvode u zamišljeni svijet i improvizuju dramske aktivnosti. *Ogrtač stručnjaka* je metod u kome učesnici ulaze u uloge stručnjaka iz neke oblasti, istražuju probleme i daju rješenja koja će biti od koristi svim učenicima kasnije u životu (Tomašević i Vukojević 2020). Ono što se primjećuje u literaturi koja se bavi dramskom pedagogijom jeste to da postoji terminološka nesaglasnost po pitanju određenih pojmova. Kako ne bi bilo zabune, u daljem tekstu svi navedeni dramski postupci, tehnike ili aktivnosti se odnose na dramski metod u nastavi.

TEORIJSKA POLAZIŠTA

Riječ drama potiče iz grčkog jezika (*δρᾶμα*) i ima značenje radnje, događaja, a obuhvata sve književne vrste koje su pisane za izvođenje u pozorištu, dok dramske aktivnosti nisu namijenjene samo *daskama koje život znače*, nego imaju svoje mjesto i u drugim prilikama uključujući i učionicu. Ovaj oblik učenja se temelji na iskustvu, primjenjiv je za rad sa svim učenicima razredne nastave i nije potrebna darovitost pojedinca za glumu da bi se realizovao. Kroz ovaj vid rada učitelj usmjerava učenika na usvajanje potrebnih sadržaja na način da ih doživi neposredno, kroz ulogu.

Primjena dramskog metoda rada u nastavi dolazi iz pozorišne umjetnosti. Mnogi istraživači su uočili potencijal drame u nastavi, a u nastavku ćemo pomenuti neka važnija istraživanja. Proučavajući istraživanja o primjeni dramskog metoda u nastavi uočava se da on ima svoje mjesto u mnogim obrazovnim sistemima, kako u svijetu, tako i kod nas i našem okruženju, te se određeno vrijeme primjenjuje u nastavnom

radu. Uvođenje dramske umjetnosti u učionice započinje sedamdesetih godina 20. vijeka sa Gavinom Boltonom, Doroti Hetkat, a kasnije i sa Sesil O'Nil. Njihove ideje su se odnosile na preuzimanje uloge od strane nastavnika, a s ciljem motivisanja učenika na aktivniju saradnju u nastavnom procesu (Stamenković 2015). Beti Džejn Wagner u svojoj studiji o dramskoj pedagogiji i primjeni dramskih postupaka pri učenju i u nastavnom radu naglašava da su „učesnici u drami instrumenti koji stvaraju događaj. Oni su istovremeno dramaturzi, glumci, publika i kritika“ (Wagner 1998: 10).

O važnosti primjene dramskih postupaka u nastavi jezika za razvoj govornih sposobnosti učenika bitne uvide i rješenja daje Van Ji Sam koji svrstava dramske postupke pri usvajanju jezika u komunikacijske metode. On smatra da „drama koja se koristi u učionici se može smatrati komunikativnom aktivnošću budući da njeguje komunikaciju među učenicima i pruža mogućnost da se koristi jezik koji se uči u različitim situacijama“ (Sam 1981: 4). Autor zaključuje da se igranjem uloga razvija rječnik učenika i struktura rečenica. Do sličnih saznanja su došli i Suzan Holden, Bjork Renvej i Sedat Maden. Istraživanje Suzan Holden iz 1981. godine govori o tome da se dramskom aktivnošću, koja zahtijeva od učenika da se stave u zamišljenu situaciju i tako prikažu sebe ili neku drugu osobu koju glume, stvara veza između mišljenja i izražavanja (Holden 1981, prema Vukojević 2016). Ranvej (2016) uočava da je u osnovi primjene dramskog metoda komunikacija, te smatra da se primjenom ovog načina rada dodatno poboljšavaju komunikacijske sposobnosti učenika. Maden (2012) analizira uticaj dramskih postupaka na zainteresovanost učenika za učenje. Njegov zaključak je bio da ovaj vid rada nastavnici trebaju češće praktikovati, posebno u nastavi jezika, jer bolje razvija komunikacijske sposobnosti.

Primjena dramskog metoda rada prisutna je kako kod nas, tako i u susjednim zemljama. Najviše istraživanja dolazi iz Republike Hrvatske. Kada je o dramskoj pedagogiji riječ, njihovi autori objavljuju radove još od 80-ih godina prošloga vijeka. Istraživanje Zrinke Vukojević (2016) pokazalo je da je primjena dramskih postupaka u nastavi hrvatskog jezika nižih razreda osnovne škole efikasnije razvija komunikacijske kompetencije učenika. Iste godine je Maša Rimac Jurinović proučavala dramu kao sredstvo za ostvarivanje vaspitnih ciljeva nastave. Ona u svom istraživanju naglašava saradništvo i zaključuje da se nakon primjene ovakvog načina rada uočava veće poštovanje različitosti među učenicima (Rimac Jurinović 2016).

Da dramsko-scensko vaspitanje utiče na razvoj stvaralačkih sposobnosti, kao i da razvija brojne komponente vaspitanja došla je do zaključka i Esmeralda Stanišić (2015). Boško Milovanović je u svom istraživanju zaključio da primjena dramskog

metoda ima pozitivan učinak na razvoj govora kod djece (Миловановић 2019). Tokom 2009. i 2010. godine realizovano je dvogodišnje istraživanje o dramskim aktivnostima u obrazovanju na teritoriji Mađarske, Češke, Palestine, Poljske, Portugalijske, Rumunije, Sirije, Slovenije, Švedske i Velike Britanije. Rezultati su takođe pokazali da su učenici koji su bili uključeni u takav način rada komunikativniji, samopouzdaniji, kreativniji, te da bolje rješavaju probleme i stresne situacije. Ovo istraživanje je uvelo novine u obrazovnim sistemima tih zemalja, pa je kod njih drama u nastavi prisutnija (vidjeti Milosavljević 2016).

UTICAJ DRAMSKOG METODA RADA U NASTAVI NA RAZVOJ KOMUNIKACIJSKIH I MORALNIH OSOBINA

Sva pomenuta istraživanja pokazuju da se primjenom dramskog metoda u nastavi jačaju učeničke komunikacijske kompetencije i izgrađuju pozitivniji vaspitni stavovi učenika kroz saradništvo u rješavanju zajedničkih dramskih zadataka. Razvoj komunikacijskih sposobnosti je izuzetno bitan u mlađem školskom uzrastu, a nedostatak istih vodi u teškoće u sporazumijevanju, kako usmeno tako i pismeno. Kontinuiranom primjenom dramskog metoda rada u nastavi učenici razvijaju svoje govorne vještine, a uče se i tolerantnosti. Takođe, fluentnost govora i verbalna kreativnost utiču na samopouzdanje učenika i na njihov uspjeh u školi (Lepir-Šinik 2024).

Iako se verbalna kreativnost razvija uglavnom čitanjem, moguće ju je razvijati i slušanjem i pisanjem. Dijete prije polaska u školu sluša odrasle, obično bliske srodnike i tako usvaja prve riječi i razvija govor. Zato je bitno da u periodu prije polaska djeteta u školu ono bude izloženo slušanju priča i bajki primjerenih njegovom uzrastu jer će se tako razvijati govorne sposobnosti djeteta i graditi mu imaginaciju.

Sa dolaskom u školu prvi izvor informacija je učitelj. Učenik još uvijek ne zna da čita, pa je bitno da se učitelj izražava jasno i fluentno kako bi se što bolje sporazumjeli. Usvajanjem čitanja i pisanja učenik ulazi u fazu intenzivnijeg razvoja rječnika, a kroz primjenu dramskog metoda rada benefiti su očigledni. Da bi uspješno iznijeli svoje uloge potrebno je da učenici imaju jasan govor, dobru artikulaciju i dikciju, koriste pravilno jezik i slušaju sagovornika. Pored toga, trebaju dati i kritički stav o ulozi, te iznositi prijedloge kako neke dijelove predstaviti na drugi način, čime aktivno razvijaju verbalnu kreativnost.

Jedna od osnovnih komponenti vaspitnog rada je moralno vaspitanje učenika. Iako porodica ima glavnu ulogu u formiranju moralnih osobina djeteta, školsko okruženje se ne smije zanemariti, jer tu dijete provodi značajan dio svoga vremena. Veoma je

bitno da su učenici izloženi pozitivnim moralnim uzorima, te da se kroz igranje uloga uživljavaju i tako sami usvajaju moralne osobine koje će predstavljati njihove vrline. Dijete uči posmatranjem ponašanja odraslih, pa je takođe bitno da i sam učitelj pokazuje lične pozitivne moralne osobine.

U dramama likovi se bave različitim moralnim dilemama, što se može primjeniti i u nastavnim aktivnostima kroz pažljivo biranje uloga. Ukoliko dramatizuju neki tekst istovremeno i aktueliziraju širok spektar ljudskih mana i vrlina, a prepoznavanje razlike između dobrog i lošeg je ključno u formiranju pozitivnih moralnih osobina. Dakle, potrebno je birati sadržaje i likove koji će proširiti sposobnosti učenika i obogatiti njihov moralni identitet.

Ova komponenta učenja je već prisutna u razrednoj nastavi i očigledno ima mnoge prednosti, zbog čega je treba češće primjenjivati. Ovakvim vidom rada odmičemo se od tradicije, učitelj i učenici su saradnici, stvara se pozitivno okruženje i svi učenici napreduju na svom nivou. Bitno je ne dati učeniku ulogu za koju još nije spreman, kako se ne bi stvorile situacije u kojima osjeća da nije na visini zadatka, nego iste pažljivo birati, tj. učeniku nuditi sadržaje koji su u zoni očekivanog razvoja. Isto tako, bitno je njegovati dobre međusobne učeničke odnose, te ih podsticati na međusobnu podršku i pomaganje. U tako organizovanoj nastavi uspjeh je neizostavan, a zadovoljstvo urađenim zagarantovano.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

S obzirom na to da je riječ o konceptu učenja koji je već prisutan u nastavi, tokom školske 2022/2023. godine obavljeno je istraživanje u četiri odjeljenja banjalučkih gradskih osnovnih škola sa učenicima petih razreda. U dva odjeljenja se dramski metod rada primjenjivao već duže vrijeme u nastavi, a kod preostalih dramski metod rada nije bio prisutan u dotadašnjem radu.

Cilj ovog empirijskog istraživanja bilo je utvrditi u kojoj mjeri je primjena dramskog metoda rada u razrednoj nastavi uticala na razvoj verbalne kreativnosti i na nivo moralne razvijenosti učenika petog razreda osnovne škole. Na osnovu postavljenog cilja definisani su sljedeći zadaci istraživanja:

1. Utvrditi da li primjena dramskog metoda utiče na moralnu razvijenost učenika petog razreda, tj. da li na taj način učenici bolje upoznaju značaj različitih moralnih osobina;
2. Ispitati da li je kod učenika čiji su učitelji u toku školovanja praktikovali primjenu dramskog metoda u nastavi verbalna kreativnost na višem nivou u

odnosu na učenike koji se nisu oslanjali na primjenu dramskog metoda rada u razrednoj nastavi.

Da bi ovo istraživanje bilo dosljedno sprovedeno, odabrali smo adekvatne istraživačke metode, odgovarajuće tehnike istraživanja i instrumente istraživanja. Izvedena je primjena tematski prikladnih sljedećih istraživačkih metoda:

1. Metod teorijske analize i sinteze, a koji smo koristili prilikom proučavanja dostupne literature;
2. Eks-post-fakto metod koji se primjenjuje nakon što je već djelovao neki faktor.

U uzorku su bila 94 učenika raspoređena u četiri odjeljenja osnovnih škola u Banjoj Luci, i to: JU OŠ „Stanko Rakita”, JU OŠ „Ivo Andrić” i JU OŠ „Petar Petrović Njegoš” (Tabela 1). Učenici OŠ „Stanko Rakita” i „Ivo Andrić” činili su E grupu jer su učiteljice tih odjeljenja godinama primjenjivale dramski metod rada u nastavi, a učenici OŠ „P. P. Njegoš” činili su K grupu. Sva odjeljenja su bila gradska, sa učenicima koji se bave dodatnim aktivnostima (uče strane jezike, idu na hor itd.), a mnogi su bili iz visokoobrazovanih porodica.

Istraživanje je obavljeno uz dobijenu saglasnost od strane Ministarstva prosvjete RS te uz saglasnost roditelja za provođenje istraživanja. Za potrebe ovog istraživanja korišćeni su instrumenti i to: test verbalne kreativnosti i test poznavanja značenja moralnih osobina. Istraživanje je trajalo tokom aprila, maja i juna školske 2022/2023. godine.

Tabela 1. Prikaz strukture uzorka istraživanja

Naziv škole	Broj odjeljenja	Broj učenika
JU OŠ „Stanko Rakita”	1	18
JU OŠ „Ivo Andrić”	1	28
JU OŠ „Petar Petrović Njegoš”	2	48
UKUPNO:	4	94

Opšta hipoteza ovog istraživanja glasila je: **Pretpostavljamo da učenici petog razreda koji su vaspitno-obrazovne sadržaje usvajali primjenom dramskog metoda imaju razvijeniju verbalnu kreativnost i bolju moralnu razvijenost od učenika koji vaspitno-obrazovne sadržaje nisu usvajali na ovaj način.**

Istraživanje je pokazalo da su dva odjeljenja učenika u kojima se tokom školovanja primjenjivao dramski metod rada u nastavi (E1 i E2) pokazali veći nivo verbalne

sposobnosti u odnosu na učenike koji nisu u svom radu primjenjivali dramski metod rada (K1 i K2), kao i da učenici koji su usvajali sadržaje dramskim metodom rada, takođe, imaju statistički značajno viši nivo poznavanja moralnih osobina u odnosu na učenike koji nisu primjenjivali dramski metod u nastavnom radu.

Korišćeni su test verbalne kreativnosti, kreiran za potrebe istraživanja, i test poznavanja značenja moralnih osobina, preuzet iz doktorata Želimira Dragića (2020), te predstavlja adaptiranu varijantu istoimenog testa koji je konstruisala Mira Laketić. Istraživanje je provedeno u periodu od aprila do juna školske 2022/2023. godine.

Pri obradi rezultata istraživanja izračunavane su razlike aritmetičkih sredina, tj. upoređivani su rezultati dobijeni na testu poznavanja moralnih osobina i testu verbalne kreativnosti između eksperimentalnih i kontrolnih grupa. Podaci dobijeni istraživanjem su statistički obrađeni u statističkom programu SPSS.

REZULTATI I DISKUSIJA

U ovom dijelu rada ćemo predstaviti rezultate dobijene istraživanjem, tj. uticaj primjene dramskog metoda rada u nastavi na nivo verbalne kreativnosti i nivo poznavanja moralnih osobina učenika petog razreda osnovne škole. Naredna tabela predstavlja postignuća učenika na testu verbalne kreativnosti (Tabela 2).

Tabela 2. Razlike aritmetičkih sredina na testu verbalne kreativnosti s obzirom na primjenu dramskog metoda

Postignuća učenika...		N	M	SD	df	t	p
Test verbalne kreativnosti	E grupa	46	43,35	6,29	92	3,551	0,01
	K grupa	48	38,10	7,89			

Rezultati do kojih smo došli idu u prilog našoj tvrdnji da je primjena dramskog metoda značajna za razvoj verbalne kreativnosti učenika petog razreda osnovne škole, što je uočljivo i iz Tabele 2, pri čemu je očigledna razlika u korist učenika koji su radili primjenjujući dramski metod rada u odnosu na učenike u čijem radu ovaj metod nije bio zastupljen. Na ovom testu je bilo moguće osvojiti maksimalno 50 bodova. Aritmetička sredina postignuća kod učenika E grupe ima vrijednost $M=43,35$, nasuprot aritmetičke sredine učenika K grupe kod kojih je $M=38,10$. Razlike u

postignuću između učenika E i K grupe su i statistički značajne, što je vidljivo prema vrijednosti $t=3,551$ na nivou $p=0,01$. U sljedećoj tabeli (Tabela 3) prikazana su postignuća učenika na testu poznavanja moralnih osobina.

Tabela 3. Razlike aritmetičkih sredina na testu poznavanja moralnih osobina s obzirom na primjenu dramskog metoda

Postignuća učenika...		N	M	SD	df	t	p
Test verbalne kreativnosti	E grupa	46	43,35	6,29	92	3,551	0,01
	K grupa	48	38,10	7,89			

Od maksimalno mogućih 20 bodova na testu poznavanja moralnih osobina aritmetička sredina odgovora učenika E grupe ima vrijednost $M=14,57$. U prethodnoj tabeli je vidljivo da je ovakav rezultat bolji od postignuća učenika K grupe kod kojih se očitava aritmetička sredina $M=11,48$. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da se radi o statistički značajnoj razlici između dvije grupe učenika, tj. t-test potvrđuje statistički značajne razlike u rezultatima E i K grupe, pri čemu je $t=3,980$, što je statistički značajno na nivou $p=0,00$. Na osnovu iznesenih rezultata možemo konstatovati da je naša glavna hipoteza potvrđena.

Očigledno je da je primjena dramskog metoda imala pozitivne učinke na učenike koji su ga duže vrijeme praktikovali. Kroz dramske radionice učenici su birali uloge koje im odgovaraju, sami davali prijedloge kako da iste iznesu, te prilagođavali uloge kako bi bile što realnije. Tako su svoje vrijeme posvećivali analizi likova koje predstavljaju, saznavali su o njima što su mogli, ako su u pitanju stvarne osobe, ili bi kreirali nove za potrebe sadržaja koje usvajaju. To je značilo da trebaju osmisлити scenario, tj. dijaloge kojima će predstaviti priču ili istu preuzmu od učitelja i započnu sa pripremama. Pri preuzimanju svojih uloga istraživali su ih, davali sugestije kako da lik bolje iznesu, kako da dijalog prilagode i tako kretali u realizaciju dramskih aktivnosti (Lepir-Šinik 2024). Svaki dijalog podrazumijevao je učenje novih riječi, prilagođavanje teksta situaciji u kojoj se likovi nalaze, ali i pokretima koje u određenom momentu izvode. Iznoseći razne uloge uživljavali su se u tuđa razmišljanja, moralne dileme, pozitivne i negativne strane ljudske ličnosti, načine rješavanja problema. Često su tražili nove riječi da iskažu svoje misli. Učeniku koji ima govorne teškoće tekst se prilagođavao na način da isti može iznijeti. Odjeljenje je tako postajalo tim koji međusobno dobro sarađuje i uvažava individualne razlike između

učenika. Pružali su pomoć drugu da iznese svoju ulogu, preuzimali odgovornosti za rezultat rada, a svi sa jednim ciljem – da se igraju, druže i tako uče.

Realizaciju ovakvih aktivnosti u onim odjeljenjima koja su navikla na ovakav način rada prati pozitivna atmosfera, pa učenici rado učestvuju u njihovoj realizaciji. Dakle, kroz razne uloge učenici su se susreli sa lepezom različitih likova, a svaki je tražio da mu se učenici posvete, pa su ih morali dobro analizirati i davati prijedloge novih rješenja određenih dijaloga i planiranih radnji. Dok su proučavali uloge koje su im namijenjene intenzivnije su učili nove riječi, te lakše saopštavali sopstvene misli i osjećanja, shvatali poruke onoga što su učili i uočavali razlike između dobrog i lošeg u svakom liku i postupku koji su glumili. Učionica je postala scena na kojoj se odvija radnja, pri čemu su učenici birali žele li dio onoga što su spremili i javno izvesti. Može se zaključiti da je ovakav način rada stvorio relaksirane međusobne odnose između učenika, uz visoku međusobnu toleranciju i responsibilnost u realizaciji dogovorenih aktivnosti, pa su i rezultati njihovog rada bili reprezentativni.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Dramski metod rada počiva na igri. Ta igra je organizovana i pod budnim okom učitelja, ali i spontana, pa daje mogućnosti da učenik iskaže sve svoje osobine, kao i da ih unaprijedi. Učenici na taj način najjednostavnije usvajaju nove sadržaje, otvoreni su i spremni da sarađuju. Učionica postaje scena na kojoj se stalno nešto priprema i izvodi, a učenici tim koji vrijedno radi.

Ovim radom smo se osvrnuli na efekte koje postiže primjena dramskog metoda rada u pogledu razvijenosti verbalne kreativnosti i moralnih osobina učenika. Zaključci su i više nego jasni. Oni stoje na strani dramskog metoda rada i njegova primjena se itekako preporučuje. U današnjem vremenu gdje su učenici izloženi prevelikoj upotrebi digitalne tehnologije kao i činjenica da nerijetko dolaze u kontakt sa sadržajima neprimjerenim za njihov uzrast, od suštinske je važnosti pravilno ih usmjeriti. Primjenom dramskog metoda rada oni stupaju u pedagoški vođenu interakciju, bogate svoj rječnik i ljepše se izražavaju, što vodi ka boljim usmenim odgovorima, time i školskim ocjenama. Potrebno je učenicima dati da sami tragaju za ispravnim rješenjima dok analiziraju ih i upoznaju se sa lepezom ljudskih moralnih osobina, kao i da iste kroz uloge predstavljaju na način na koji su ih doživjeli. Upravo se u različitim tumačenjima vide i različiti moralni pogledi učenika na situacije koje glume. Neki biraju lakša rješenja, neki teža, ali bitno je da se naglasi da se pridržavaju moralne

ispravnosti u postupcima koje glumom predstavljaju. To će im trebati kada se u sličnim životnim situacijama nađu u budućnosti. Časovi u ovakvom vidu rada nemaju klasični cilj i zadatke. Zapravo, cilj je uvijek jedan – učiti kroz igru, savladati gradivo na prirodan i nenametljiv način, i da pritom učenici ne osjećaju nelagodu jer nešto moraju savladati. Kod nas je mali dio nastavničke zajednice upoznat sa mogućnostima primjene dramskog metoda rada, koji se, nažalost, rijetko primjenjuje, iako su njegovi benefiti višestruki. Ovaj metod nastavnog rada potrebno je više implementirati u nastavni proces u školama Republike Srpske, jer istraživanja širom svijeta pokazuju samo dobrobiti njegovog korištenja, kao što smo i ovim istraživanjem pokazali. Ne smijemo zanemariti da na moralnim osobinama koje sada kod učenika gradimo, gradimo i budućnost jednog društva. Nastava u kojoj su i učenici i učitelji zadovoljni i motivisani zarad je put kojim svaki odgovoran i kreativan učitelj treba da ide, a dramski metod nastavnog rada upravo nudi način kako da postignemo bolje vaspitno-obrazovne rezultate.

LITERATURA

1. Annarella, Lorie A. (1999), "Using Creativ Drama in the Writing Proces", ERIC Document Reproduction Service No. ED 402637, Office of Educational Research Improvement, Washington DC
2. Đorđević, Živkica (2014), *Drama u obrazovanju – potrebe nastavnika za obrazovanjem i osnaživanjem za primenu drame u obrazovno-vaspitnom radu u našim školama*, Pedagoško društvo Srbije i BAZAART, Beograd
3. Dragić, Želimir (2020), *Obrazovno-vaspitni efekti recepcije književnog teksta u razvijajućoj nastavi na mlađem uzrastu učenika*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Banjaluci, Banja Luka
4. Dragić, Želimir (2020), "Recepcija književnog teksta u modelima inovativne nastave i verbalne kreativnosti učenika mlađeg školskog uzrasta", *Naša škola*, 2, 139–155.
5. Duran, Mirjana (2009), "Stvaralaštvo u spontanoj kulturi djece i mladih", *Suvremena psihologija*, 12(1), 175-189.
6. Gruić, Iva (2002), *Prolaz u zamišljeni svijet: Procesna drama ili drama u nastajanju: priručnik za odgojatelje, učitelje, nastavnike i sve one koji se bave dramskim radom s djecom i mladima*, Golden marketing, Zagreb
7. Kljajić, Slavko (2005), "Moralni razvoj", u: Petz, Boris (ur.), *Psihologijski rječnik*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 273-274.

8. Lepir-Šinik, Branka (2024), *Vaspitno-obrazovna efikasnost primjene dramskog metoda u razrednoj nastavi*, Master rad, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Banja Luka
9. Maden, Sadet (2012), "The effect of drama on language teaching success", *International Journal of Language Studies*, 2, 67–86.
10. Миловановић, Бошко (2019), "Драмски метод у развоју говора деце предшколског узраста", у: *Зборник радова Учитељског факултета*, Универзитет у Приштини, Косовска Митровица, 187–199.
11. Milosavljević, Sunčica (2016), *Dramska umetnost u integrisanom obrazovanju*, Doktorski rad, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd
12. *Nastavni plan i program Republike Srpske*, Službeni glasnik RS-broj 74.
13. Pijaže, Žan, Berbel Inhelder (1996), *Intelektualni razvoj djeteta – izabrani radovi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
14. Rimac Jurinović, Maša (2018), *Procesna drama u kurikulumu suvremene škole*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
15. Sam, Wan Yee (1990), "Drama in Teaching English as a Second Language – A Communicative Approach", *The English Teacher*, XIX, 1–11.
16. Стаменковић, Ивана (2015), "Драмска уметност и образовање: различити правци и приступи у примени драмских и/или позоришних техника", *Настава и васпитање*, LXIV(4), 809–822.
17. Stanišić, Esmeralda (2015), "Dramske metode u nastavi Hrvatskoga jezika", *Hrvatski*, XIII(2), 67-77.
18. Vukojević, Zrinka (2016), *Dramski postupci u metodičkom oblikovanju nastave hrvatskog jezika u nižim razredima osnovne škole*, Doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb
19. Vukojević, Zrinka, Anamarija Tomašević (2020), "Dramska metoda ogrtač stručnjaka u problemskoj nastavi primarnog obrazovanja", *Napredak*, 161(3-4), 325-345.
20. Wagner, Betty Jane (1998), *Educational Drama and Language Arts: What Research Shows*, Heinemann Educational Books, USA

Internet izvori:

1. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED434379.pdf>; očitano: 12. 4. 2025.
2. <http://bazaart.org.rs>; očitano: 20. 3. 2025.
3. <https://fedora.unibl.org/fedora/get/o:1383/bdef:Content/get>; očitano: 12. 4. 2025.

4. <https://hrcak.srce.hr/82669>; očitano: 10. 4. 2025.
5. <http://phaidra.unibl.org/o:3173>; očitano: 22. 2. 2025.
6. <https://core.ac.uk>; očitano: 12. 4. 2025.
7. <https://melta.org>; očitano: 20. 1. 2025
8. <https://www.scribd.com>; očitano: 7. 12. 2024.

EDUCATIONAL EFFICACY OF THE USE OF DRAMA METHOD IN PRIMARY SCHOOL TEACHING

Summary:

We are witnessing that today's generations are growing up with an overwhelming presence of technology. This raises questions about how actively students read today, what kind of content they absorb, and whether they are able to communicate easily in both spoken and written forms. All of this requires active adaptation of teaching practices in order to maintain students' attention and, above all, to convey the necessary knowledge and appropriate moral messages. One of the ways to engage students' attention is the application of the dramatic method in classroom teaching. The dramatic method is a specific form of teaching based on role-playing, in which all students actively participate, while taking into account their individual differences. By imitating others or creating new characters, students are introduced to various problem situations that they solve together, thereby adopting educational and moral messages. This type of work develops students' speaking, reading, and creative abilities, and also contributes to fostering a more positive attitude toward teamwork. The effectiveness of the dramatic method was verified through an ex-post-facto study with fifth-grade elementary school students. After three months of applying the experimental-research work, it was confirmed that there are statistically significant differences in favor of the dramatic method, as students in the experimental groups (E1 and E2) achieved statistically better results than those in the control groups (K1 and K2).

Keywords: dramatic method; verbal creativity; understanding of moral traits

Adrese autorice
Author's address

Branka Lepir-Šinik
JU OŠ „Stanko Rakita“ Banja Luka
brankalepir@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Đorđe Petronić, Nermin Đapo, Igor Vujović

AKTIVNO OTVORENO MIŠLJENJE I STUDIJSKA SOCIJALIZACIJA /
ACTIVE OPEN-MINDED THINKING AND ACADEMIC
SOCIALIZATION 641

Haris Šunje, Elvis Vardo

GAMING AS THE NEW MOST IMPORTANT SECONDARY THING
IN THE WORLD: RESEARCH ON INTERNET GAMING DISORDER
AMONG GAMERS AND ESPORTS PLAYERS / IGRANJE VIDEO
IGARA KAO NOVA NAJVAŽNIJA SPOREDNA STVAR NA SVIJETU:
ISTRAŽIVANJE POREMEĆAJA IGRANJA NA UZORKU GAMERA I
ESPORTAŠA 657

Adžlan Kurtanović, Atif Avdović

PERCEPTION ON RUSSIA-UKRAINE CONFLICT AND
INTERNATIONAL JUSTICE AMONG BOSNIACS IN
SERBIA / PERCEPCIJA RUSKO-UKRAJINSKOG SUKOB
I MEĐUNARODNE PRAVDE MEĐU BOŠNJACIMA U SRBIJI 681

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.641

UDK 159.954:37.091.3

Primljeno: 20. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Đorđe Petronić, Nermin Đapo, Igor Vujović

AKTIVNO OTVORENO MIŠLJENJE I STUDIJSKA SOCIJALIZACIJA

Aktivno otvoreno mišljenje (AOM) je dispozicija koja se manifestuje kao sklonost da se prilikom razmišljanja i donošenja odluka svjesno i aktivno traže, razmatraju i na osnovu dostupnih dokaza procjenjuju različiti argumenti s ciljem donošenja objektivnih zaključaka. Prema hipotezi o studijskoj socijalizaciji, osobe u toku akademskih studija usklađuju svoj postojeći sistem vrijednosti, stavove i uvjerenja sa onima koji vladaju u akademskoj grupi koju pohađaju. U radu nastojimo ispitati da li iskustvo studiranja u određenoj studijskoj grupi ostvaruje statistički značajan efekat na AOM. Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku studenata studijskog programa teologije (n=82) i psihologije (n=205). Iz svake grupe testirani su studenti koji su na početku (prva i druga godina) i na kraju (četvrta i peta godina) studija. Dispozicija ka AOM-u procijenjena je skalom Likertovog tipa koja se sastoji od 20 tvrdnji. Hipoteza istraživanja je da tokom studiranja studenti psihologije pokazuju značajnije povećanje sklonosti ka AOM-u u odnosu na studente teologije. Analizom rezultata utvrđeno je da, kada je razvijenost AOM-a u pitanju, ne postoji statistički značajna interakcija između studijske grupe i dužine studiranja. Stoga se može zaključiti da hipoteza o efektima studijske socijalizacije na aktivno otvoreno mišljenje nije potvrđena jer studenti psihologije već na početku studija ostvaruju statistički značajno veće prosječne AOM rezultate u odnosu na studente teologije, a u toku studija ne dolazi do značajne promjene nivoa AOM niti u jednoj grupi.

Ključne riječ: aktivno-otvoreno mišljenje; studijska socijalizacija; kognitivni stilovi; hipoteza samoselekcije

1. UVOD

U posljednjih nekoliko decenija bilježi se porast istraživanja koja za cilj imaju bolje razumijevanje faktora sposobnosti rasuđivanja i racionalnog odlučivanja. U tradicionalnoj kognitivnoj psihologiji inteligencija je smatrana ključnim prediktorom dobrog rasuđivanja. Međutim, iako je na osnovu mjera inteligencije moguće sa značajnom pouzdanošću predvidjeti uspjeh u različitim domenima, poput radne efikasnosti (Sackett, Demeke, Bazian, Griebie, Priest & Kuncel 2024) socioekonomskog uspjeha (Strenze 2007), ili dugovječnosti (Calvin, Deary, Fenton, Roberts, Der, Leckenby & Batty 2011), Stanovich i saradnici (Stanovich & Toplak 2014; Stanovich, West, & Toplak 2016; Toplak, West & Stanovich 2011) naglašavaju da je koncept racionalnosti obuhvatniji od koncepta inteligencije i da je za dobro rasuđivanje, pored kognitivnih sposobnosti, neophodno biti osjetljiv na suptilne signale koji ukazuju na potrebu za korištenjem maksimalnog potencijala intelektualnih sposobnosti (inteligencije). Ovaj aspekt rasuđivanja u literaturi se naziva dispozicijama mišljenja ili kognitivnim stilovima (Baron 1985, 2008; Perkins, Jay & Tishman 1993; Perkins, Tishman, Ritchhart, Donis Andrade 2000; Stanovich et al. 2016). Dispozicije predstavljaju inherentne sklonosti ili tendencije u ponašanju. Dispozicije mišljenja su sklonosti koje pojedinci imaju prema određenim načinima razmišljanja (Perkins et al. 1993). Odnose se na to kako pristupamo razmišljanju, procesuiranju informacija i donošenju odluka, utiču na percepciju svijeta oko sebe, razumijevanje informacija, formiranje stajališta.

Postoji više dispozicija mišljenja, poput aktivnog otvorenog mišljenja, potrebe za kognicijom, dogmatizma, potrebe za zatvaranjem (Stanovich et al. 2016). U ovom radu bavimo se dispozicijom ka aktivnom otvorenom mišljenju (AOM). AOM se manifestuje kao sklonost da se prilikom donošenja odluke ili rješavanja problema bude otvoren za različite mogućnosti rješavanja problema, te da se za njima i argumentima na osnovu kojih bi se mogle validirati aktivno traga (Baron 1985, 2008). U pitanju je dinamičan proces, jer se svaka mogućnost kontinuirano validira na osnovu dostupnih dokaza, uz privremeni pristanak na jedno „pobjedničko“ gledište koje najbolje odgovara dostupnim dokazima i sistemu ličnih interesa pojedinca. Zaključeno gledište trajno je otvoreno za naknadnu ponovnu evaluaciju u svjetlu novih informacija. Osobe izrazito sklone AOM-u imaju razvijene vještine kritičkog razmišljanja, logičkog zaključivanja, evaluacije argumenata (Stanovich et al. 2016) i refleksivnog mišljenja (Toplak, West & Stanovich 2011).

Prema hipotezi o studijskoj socijalizaciji, studenti u toku akademskih studija usklađuju svoj postojeći sistem vrijednosti, uvjerenja i stavove sa onima koji vladaju

u akademskoj grupi koju pohađaju (Weidman 1979). Ove promjene mogu nastati kao posljedica usvajanja novog znanja, razmatranja novih perspektiva ali i kao posljedica boravka u okruženju u kojem je određen oblik ponašanja norma ili ideal (Dračić i Muheljić 2018).

Baron (1993) ističe da kultura i obrazovanje imaju značajnu ulogu u razvoju AOM-a. Ukoliko osoba nikada nije bila izložena visokokvalitetnim naučnim informacijama, njene kompetencije da na adekvatan način pretražuje dokaze kako bi vrednovala mogućnosti su smanjene (Stenhouse, Myers, Vraga, Kotcher, Beall & Maibach 2018). Univerzitetско obrazovanje podstiče aktivno otvoreno mišljenje jer, sa jedne strane, pruža bazu znanja (Stanovich et al. 2016) ili dokaza (Baron 2008) kojima se mogu vrednovati mogućnosti, a s druge strane, podučava studente osnovama naučnog pristupa, što uključuje postavljanje hipoteza, prikupljanje i analizu podataka, kao i donošenje zaključaka zasnovanih na empirijskim dokazima. Temeljne vrijednosti univerzitetskog nasljeđa, poput razumnosti, demokratičnosti, kritičnosti, otvorenosti, slobode, autonomije (Vučković 2021), razmjene znanja i ideja, slobode govora (Perkins et al. 1993), humanizma, antiautoritarizma, vladavine zakona, ekonomske slobode utjelovljuju i podržavaju kulturnu vrijednost AOM-a.

Osnovni cilj ovog istraživanja je ispitati odnos između izbora studijskog programa i sklonosti ka aktivnom otvoreno mišljenju. Shodno tome ispitivali smo studente različitih studijskih programa (psihologija i teologija) na početku (prva i druga godina) i na kraju studija (četvrta i peta godina). Polazna pretpostavka u istraživanju je da studijska socijalizacija, posebno u okviru akademskih grupa u kojima je naglašenija uloga naučnog pristupa i analitičkog mišljenja, može predstavljati podsticaj u razvoju AOM-a. U skladu s tim postavljena je sljedeću istraživačka hipoteza:

H1: Studij psihologije predstavlja akademski ambijent koji je u većoj mjeri usmjeren na razvoj aktivnog otvorenog mišljenja u odnosu na studij teologije.

Akademsko polje psihologije se zasniva na empirijskom pristupu proučavanju ljudskog ponašanja, kognicije i emocionalnih procesa. To podrazumijeva primjenu eksperimentalnih, korelacionih i kvalitativnih metoda u cilju verifikabilnosti i falsifikabilnosti znanja. Psihologija, posebno kroz metodologiju istraživanja, često problematizuje i testira sopstvene teorijske okvire i metodološke pristupe, ispitujući njihovu validnost i granice. Ovakav pristup podstiče kritičko razmišljanje, traženje validnih dokaza i otvorenost za promjene stavova na osnovu novih saznanja. Sa druge strane, teologija se u većoj mjeri oslanja na dogmatska i hermeneutička tumačenja određenih

tekstova i tradicija, gde je znanje često apriorno definisano religijskim kanonima. Iako se u teologiji koriste logički argumenti, hermeneutičke metode i filozofske analize, ove metode se ne oslanjaju prvenstveno na empirijska ispitivanja. S obzirom na to da AOM podrazumijeva fleksibilnost u razmatranju alternativnih perspektiva, sposobnost mijenjanja uvjerenja na osnovu novih dokaza i odbacivanje dogmatskog pristupa znanju, smatrali smo opravdanim pretpostaviti da je studijska grupa psihologije pogodniji ambijent za razvoj sklonosti ka AOM-u u odnosu na studijsku grupu teologije. Sa stanovišta konkretnih rezultata, u prilog hipoteze o studijskoj socijalizaciji govorio bi statistički značajan interakcijski efekat studijske grupe i studijske godine.

Pored hipoteze o studijskoj socijalizaciji, povezanost akademske discipline i AOM-a može se alternativno objasniti i hipotezom o samoselekciji (Elchardus & Spruyt 2009; Hastie 2007). Hipotezom samoselekcije se pretpostavlja da je povezanost između akademske discipline i stavova posljedica toga što su ti stavovi već stečeni u vrijeme odabira akademskog polja. Stoga je vjerovatnije da će ti stavovi uticati na izbor studija, nego da će studiranje uticati na stavove (Hastie 2007). U tom kontekstu moguće je postaviti alternativnu hipotezu koja glasi:

H2: Studenti sa već izraženom sklonošću ka AOM-u biraju studij psihologije jer predstavlja akademski ambijent koji je više u skladu sa njihovim dispozicijama, dok studenti sa nižom sklonošću ka AOM-u češće biraju studij teologije.

Argumenti za i protiv hipoteze samoselekcije, odnosno studijske socijalizacije, često se uzimaju na temelju uvjerenja u primat rane socijalizacije u odnosu na uvjerenje u kontinuiranu socijalizaciju (Elchardus & Spruyt 2009). Dispozicioni model AOM-a za koji se zalažu Stanovich i saradnici (2016) više je u skladu sa hipotezom o samoselekciji jer je opšta karakteristika dipozicionih modela da više ističu značaj rane u odnosu na kontinuiranu socijalizaciju (Elchardus & Spruyt, 2009). Sa stanovišta hipoteze samoselekcije, može se predvidjeti da osobe prije upisa na fakultet imaju već formirano AOM, i da, shodno tome, biraju akademsko polje koje najbolje podržava njihove postojeće vrijednosti i stavove. Stoga bi u prilog hipoteze o samoselekciji govorio statistički značajan glavni efekat studijske grupe, pri čemu nisu značajni interakcijski efekti studijske grupe i godine studija, kao ni glavni efekat godine studija. Istovremeno, ukoliko bi se pokazalo da su i glavni efekat studijske grupe i interakcijski efekat studijske grupe i godine studija statistički značajni, to bi ukazivalo da oba mehanizma – i samoselekcija i studijska socijalizacija – doprinose formiranju AOM-a.

2. METOD

2.1. Uzorak i postupak

Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku izabranom iz populacije studenata državnih fakulteta u Bosni i Hercegovini. Ukupno je ispitano 287 ispitanika od čega 19,9% studira na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu a preostalih 80,1% na Univerzitetu u Sarajevu. Većina ispitanika bila je ženskog pola (65,1%), a prosječan uzrast je bio 20,68 godina, uz standardnu devijaciju od 2,06 godina. Zastupljenost ispitanika po analiziranim grupama predstavljena je u Tabeli 1.

Tabela 1. Zastupljenost ispitanika u analiziranim grupama

		Studijska grupa		
		Teološki	Psihologija	Ukupno
Dužina studiranja	Početak studija	62 (21,6%)	149 (51,9%)	211
	Kraj studija	20 (7,0%)	56 (19,5%)	76
	Ukupno	82 (28,6%)	205 (71,4%)	287

U sprovedenom istraživanju primjetna je izrazito različita polna zastupljenost u analiziranim grupama, tako je većina studenata teologije muškog pola (81,7%) dok je većina studenta psihologije ženskog pola (84,5%). Prikupljanje podataka je realizovano u periodu od oktobra do novembra 2022. godine. Svi ispitanici su se usmeno izjasnili da su saglasni da dobrovoljno učestvuju u istraživanju, a anketu su popunjavali bilježeći svoje odgovore olovkom na prethodno pripremljen štampani materijal. Ispitivanje je vršeno grupno u prostorijama fakulteta.

2.2. Instrumenti

AOM – BiH je prevedena skala aktivnog otvorenog mišljenja koju su ponudili Stanovich i saradnici (2016). U sklopu preliminarnih analiza metrijskih karakteristika pojedinačnih stavki utvrđeno je da 11 od 31 tvrdnje u skali nema zadovoljavajuću diskriminativnu moć (korelacija pojedinačnih stavki sa ukupnim skorom je manja od .3) niti reprezentativnost (faktorska zasićanja su manja od .4). U cilju postizanja bolje procjene statističkih parametara glavne analize su sprovedene na skraćenoj verziji skale koja se sastojala od 20 tvrdnji sa zadovoljavajućim metrijskim karakteristikama

(AOM-BiH20).¹ Na tvrdnje ispitanici odgovoraju izražavajući stepen slaganja na kontinuumu od 1 (u potpunosti se ne slažem) do 6 (u potpunosti se slažem). Primjer tvrdnje iz skale je: „Uvjerenja uvijek treba preispitivati u odnosu na nove informacije ili dokaze“. Ukupan rezultat na skali dobija se sabiranjem odgovora koje je ispitanik dao na svaku pojedinačnu tvrdnju, a pouzdanost tako dobijenog rezultata je zadovoljavajuća ($\alpha=.72$; Fajgelj 2005).

3. REZULTATI

3.1. Preliminarna statistička analiza

Deskriptivni statistički pokazatelji rezultata na skali aktivnog otvorenog mišljenja prikazani su u Tabeli 2. Na osnovu apsolutnih vrijednosti kritičnog racija za skjunis ($c.r._{Sk}$) koje su veće od 1,96 (Byrne 2016) može se zaključiti da je pretpostavka o normalnoj raspodjeli narušena. S obzirom na to da je riječ o negativnoj asimetriji može se zaključiti da su ispitanici češće postizali visoke AOM rezultate, nego što je to slučaj kod normalne raspodjele.

Tabela 2. Deskriptivni statistički pokazatelji na skali AOM-BiH20

		M	SD	S_k	$c.r._{Sk}$	K_u	$c.r._{Ku}$	α
AOM (cijeli uzorak)		89,43	10,15	-,723	2,04	-,463	1,61	,71
AOM (pol)	ženski	91,17	9,62	-,273	1,54	-,366	1,03	
	muški	85,88	10,11	-,125	0,51	-,654	1,34	
AOM (studijska grupa)	psihologija	91,73	9,51	-,333	0,02	-,303	0,57	
	teologija	83,78	9,51	,041	1,54	-,318	0,94	
AOM (studijska godina)	početak studija	88,98	10,39	-,122	0,73	-,566	1,69	
	kraj studija	90,79	9,38	-,523	1,8	,139	0,25	

Kada je u pitanju odstupanje od modela normalne krive po vertikalnoj osi, možemo konstatovati da se distribucije statistički značajno ne razlikuju od normalne jer je apsolutna vrijednost kritičnog racija za kurtosis ($c.r._{Ku}$) manja od 1,96. Kada se analiziraju rezultati prema polu, može se zaključiti da su žene u prosjeku postizale

¹ S obzirom na to da je skala značajno modifikovana u odnosu na originalnu verziju, jer je približno trećina nedovoljno validnih stavki izostavljena, glavne analize su sprovedene na skraćenoj, ali i na originalnoj verziji bez izostavljanja tvrdnji. Utvrdili smo da dobijeni rezultati nisu posljedica modifikacije skale jer se na osnovu rezultata na obje verzije mogu donijeti isti zaključci.

više rezultate na skali u poređenju s muškarcima. Iako su apsolutne vrijednosti kritičnog racija za skjunis i kurtosis niske u obje podskupine, asimetrija distribucije kod žena ukazuje na blagu negativnu asimetričnost, što znači da je veći broj ispitanica imao rezultate iznad prosjeka. Kod muških ispitanika distribucija je bliža normalnoj, ali su u prosjeku ostvarili niže rezultate nego žene. Razmatrajući razlike između studijskih grupa, studenti psihologije su pokazali više rezultate u poređenju sa studentima teologije. Ova razlika može ukazivati na potencijalnu povezanost obrazovne oblasti i sklonosti ka aktivnom otvorenom mišljenju. Distribucija rezultata kod studenata psihologije pokazuje blagu negativnu asimetriju, dok je distribucija kod studenata teologije gotovo simetrična. Analizirajući razlike u zavisnosti od studijske godine, vidi se da su studenti na kraju studija postizali nešto više rezultate u poređenju s onima na početku studija.

Odstupanje od normalne raspodjele ni u jednom slučaju nije ekstremno jer je vrijednost skjunisa i kurtosisa manja od 1 (Tabachnick & Fidell 2013). Stoga je odlučeno da se podaci ne tretiraju primjenom transformacija za normalizovanje distribucije. Dodatni razlog za odluku jeste i činjenica da se nastoji testirati razlika u prosječnim vrijednostima zavisne varijable između grupa, a primjena transformacije bi uticala na prosječne vrijednosti, što otežava interpretaciju dobijenih rezultata.

Analizirajući nedostajuće podatke možemo konstatovati da 5,79% ispitanika nije odgovorilo na barem jednu od tvrdnji u skali. Nedostajuće vrijednosti (0,66%) tretirane su FCS metodom višestruke imputacije, kojim je kreirano 1000 setova podataka, pri čemu su konačne vrijednosti za nedostajuće podatke određene preko moda imputovanih podataka.

Rezultati analizirane povezanosti između analiziranih varijabli u istraživanju su prikazani u Tabeli 3. Tako se može zaključiti da je studijska grupa pozitivno povezana sa AOM, a to znači da studenti psihologije ostvaruju više rezultate na skali u odnosu na studente teologije.

Tabela 3. Povezanost AOM-BiH20 i socijalno-demografskih karakteristika uzorka

	Studijska grupa	Studijska godina	Pol	Uzrast
1. Skala aktivnog otvorenog mišljenja AOM-BiH20	,35**	,07	-,25**	-,11
2. Studijska grupa		,03	-,64**	,03
3. Studijska godina			-,13*	,79**
4. Pol				-,10

**statistički značajno na nivou 0,01

* statistički značajno na nivo 0,05

Kako se može i očekivati studijska godina je snažno povezana sa uzrastom, a pol je snažno povezan sa studijskom grupom jer je u studijskoj grupi psihologije većina žena, dok u studijskoj grupi teologije dominiraju muškarci. S obzirom na korelacije pola, uzrasta, studijske grupe i godine studija zaključili smo da je u daljim analizama neophodno statistički kontrolisati efekat pola i uzrasta na odnos AOM-a i godine studija i studijske grupe. Iz tog razloga odlučili smo se primjeniti statistički postupak analize kovarijance neponovljenih mjerenja (ANCOVA 2x2), pri čemu su pol i uzrast tretirani kao kovarijati.

Na osnovu rezultata u Tabeli 1, u kojoj je prikazana zastupljenost ispitanika po analiziranim grupama, može se zaključiti da je proporcionalno mnogo više studenata psihologije u odnosu na studente teologije, te da je okviru svake studijske grupe više ispitanika na početku studija u odnosu na kraju². Ipak, u svakoj ćeliji ima znatno više ispitanika od broja zavisnih varijabli, pri čemu broj ispitanika u najmanjoj ćeliji nije manji u odnosu na minimalno preporučenih 20, što zadovoljava minimalne uslove za primjenu ANCOVA 2x2 (Tabachnick & Fidell 2013). Na osnovu rezultata Levinovog testa homogenosti varijanse ($F=1,556$; $p=,203$) zaključeno je da pretpostavka o homogenosti varijanse nije narušena. Pretpostavka o homogenosti regresionih nagiba testirana je računanjem interakcije između nezavisnih varijabli i kovarijata. Zaključeno je da podaci zadovoljavaju uslove za primjenu ANCOVA jer interakcijski efekti pola sa studijskom grupom ($F=0,183$; $p=,911$) i studijskom godinom ($F=0,444$; $p=,506$) nisu statistički značajni, a niti su statistički značajni interakcijski efekti

2 Zastupljenost ispitanika po analiziranim grupama u skladu je sa raspodjelom statističkih jedinica u populaciji. Studijske grupe psihologije su brojnije u odnosu na studijske grupe teologije, a više je studenata na početku studija u odnosu na kraj.

uzrasta sa studijskom grupom ($F=2,439$; $p=,081$) i studijskom godinom ($F=1,03$; $p=,294$; Tabachnick & Fidell 2013).

3.2. Glavna statistička analiza

Glavni rezultati sprovedene ANCOVA-e 2x2 prikazani su u Tabeli 3, dok su pol i uzrast uključeni kao kovarijati prikazani su u Tabeli 4. Prije svega može se zaključiti da u testiranom modelu pol i uzrast nisu statistički značajan kovarijat, što znači da se efekti studijske godine i studijske grupe na AOM ne mogu pripisati varijacijama u kovarijatama. Nadalje, na osnovu prikazanih rezultata može se zaključiti da nije potvrđena hipoteza kojom smo izrazili očekivanje o postojanju statistički značajnog interakcijskog efekta između studijske grupe i studijske godine na AOM. S obzirom na to da interakcijski efekti nisu statistički značajni može se zaključiti da iskustvo studiranja u okviru različitih studijskih grupa ne podstiče na različit način sklonost ka AOM-u. Drugim riječima, dispozicija ka AOM-u se razvija nezavisno od toga koju studijsku grupu studenti pohađaju, što znači da studijska socijalizacija ne ostvaruje statistički značajne efekte na AOM.

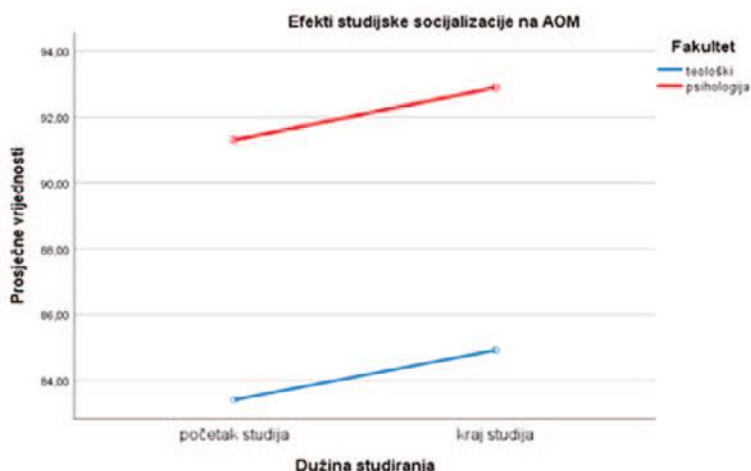
Tabela 4: Efekti studijske socijalizacije na aktivno otvoreno mišljenje

Zavisna varijabla	Efekat	F	p	η
Aktivno otvoreno mišljenje (AOM-BiH20)	pol	,131	,717	
	uzrast	2,246	,135	
	studijska godina	0,242	,623	
	studijska grupa	18,006	,000**	,060
	Studijska godina* studijska grupa	,060	,806	

** statistički značajno na nivou 0,01

Pored analiziranih interakcijskih efekata, iz Tabele 3 može se zaključiti da je statistički značajni glavni efekti studijske grupe na AOM. Radi lakše interpretacije i detaljnijeg uvida u smjer zabilježenih razlika, prosječne vrijednosti AOM u svakoj od grupa prikazane su na Grafikonu 1.

Grafikon 1: Prosječne vrijednosti AOMBih20

Statistički značajan glavni efekat studijske grupe znači da su studenti psihologije generalno, bez obzira na to da li su na početku ili na kraju studija, skloniji aktivnom otvorenom mišljenju u odnosu na studente teologije. Drugim riječima, studenti psihologije su skloniji izbjegavanju stava da su trenutna uvjerenja, mišljenja i znanja o svijetu koji nas okružuje apsolutna, konačna i nepromjenljiva, i u procesu donošenja odluka pokazuju veću sklonost ka pretraživanju i razmatranju alternativnih informacija, dokaza i mogućnosti (a ne samo onih koje trenutno favorizuju) u odnosu na studente koji studiraju teologiju. Studijska grupa objašnjava 6% varijanse u AOM-u, na osnovu čega je zaključeno da se radi o efektu srednje veličine (Tabachnick & Fidell 2013).

4. DISKUSIJA

Kako je predstavljeno u uvodnom dijelu, brojna istraživanja iz oblasti socijalne psihologije pokazuju da obrazovanje igra važnu ulogu u oblikovanju stavova mladih jer profesori, strukovne paradigme i norme fakulteta mogu značajno uticati na mišljenja, stavove i obrasce ponašanja mladih ljudi (Dračić i Muheljić 2018). Stoga je osnovni cilj ove studije bio ispitati da li izloženost informacijskom i normativnom uticaju unutar grupe podstiče studente da aktivno otvoreno razmišljaju. Smatrali smo da je informacijski i normativni efekat u sklopu studijskih programa teologije takav da u manjoj mjeri podstiče AOM. Očekivanje smo obrazložili činjenicom da studenti teologije u toku studija izučavaju religijske dogme koje se smatraju prihvaćenim i

jasno definisanim učenjem koje ne dopušta da se u njega sumnja, niti ostavlja mogućnost da bude opovrgnuto ili diskutovano.

S druge strane, smatrali smo da se nastavnim planom i programom studija psihologije pružaju elementarne instrukcije iz metodologije naučno-istraživačkog rada koje im omogućuju da suprotstavljena teorijska objašnjenja empirijski evaluiraju i zaključke donose na osnovu empirijskih dokaza. Studenti psihologije su generalno širokih pogleda i intelektualno radoznali, te pokazuju veći entuzijazam i energičnost u pogledu obavljanja studijskih aktivnosti jer najbolje mogu profitirati od resursa u svom studijskom okruženju, koje podstiče njihov entuzijazam i motivaciju da ulažu trud u svoje studije (Bakker, Sanz Vergel & Kuntze 2015). Intelektualna radoznalost i otvorenost pozitivno je povezana sa sklonošću ka AOM-u, pa smo očekivali da će normativni i informacijski uticaji u ovoj studijskoj grupi više podsticati sklonost ka AOM-u u odnosu na grupu teološkog fakulteta.

Glavni rezultati naše studije pokazuju da normativni i informacijski uticaj studiranja unutar studijske grupe ne ostvaruje efekte na sklonost studenata da aktivno otvoreno razmišljanju, tj. da hipoteza o efektu studijske socijalizacije nije potvrđena. Ustanovili smo da se AOM kod mladih osoba formira prije upisa na fakultet. O tome govori podatak da studenti psihologije već u prvoj godini studija imaju snažnije izraženu dispoziciju ka AOM-u u odnosu na studente teološkog fakulteta. Dakle, razlike u AOM-u postoje prije nego što su studenti imali priliku da iskuse formalne i neformalne, informacijske i normativne uticaje unutar studijske grupe.

Važnim rezultatom studije smatramo i činjenicu da se dobijeni trend razvoja AOM-a po studijskim grupama tokom studiranja ne može pripisati neravnomjernoj polnoj raspodjeli ispitanika u grupama ili njihovom uzrastu, jer se ove varijable nisu pokazale kao statistički značajni kovarijati. Ovi nalazi dodatno podržavaju zaključak da se dispozicija ka AOM-u razvija prije ulaska u akademsku sredinu i da je manje podložna uticajima studijske socijalizacije.

Baron (1985; 2009) ističe da se AOM može trenirati ali pretpostavljamo da treniranje i usavršavanje AOM-a nije direktno uključeno u studijske programe i da se oni više fokusiraju na specifična područja znanja zbog ograničenih resursa, razlika u programskim prioritetima i specifičnostima svake discipline. Riječ je o složenoj dispoziciji koja uključuje različite kognitivne i emocionalne procese, a njeno unapređenje zahtijeva svjesno naprezanje, refleksiju i vježbu (Baron 1993). Čak i ciljane intervencije treniranja AOM-a, poput edukativnih računarskih igara mogu imati izuzetno ograničene, ali ipak pozitivne efekte, poput smanjenja prekomjernog samopouzdanja i pristrasnosti u korist vlastitog mišljenja, kao i kratkoročnog po-

većanja sklonosti ka aktivno otvorenom mišljenju (Erceg, Andrić, Bosilj, Britvić, Čeko, Dedić, Jakopović, Jelić, Komlinović, Kostanić, Leverić, Nežnanović, Ostojić, Prevendar, Tadijan, Tokić, Vukasović, Zahirović, Mikac, Palanović, Ružojčić, Parmač-Kovčić i Galić 2024). Ipak, ovi efekti su ograničeni, što sugerise da bi razvoj AOM-a kroz obrazovne programe zahtijevao sistematičan pristup, duže trajanje i intenzivnije metode kako bi se postigli trajniji rezultati.

Statistički značajan glavni efekat studijske grupe, ali neznačajan interakcijski efekat godine i grupe zapravo govore u prilog hipoteze o samoselekciji (Hastie 2007). Na taj način, moguće je objasniti zašto studenti psihologije, već na prvoj godini, imaju više izražene sklonosti ka AOM-u u odnosu na studente teologije. Studenti s izraženom dispozicijom prema AOM-u intelektualno su radoznaliji (Baron 1993), pa stoga mogu biti i motivisani da shvate dublje slojeve ljudskog iskustva, da istraže različite ideje, vrijednosti i uvjerenja. Stoga mogu biti motivisani za studij psihologije, jer procijenjuju da im pruža priliku da se bave upravo tim temama, istražujući ljudsku psihu, kogniciju, emocionalne procese i društvene interakcije.

Važno ograničenje ove studije jeste to što je istraživanje sprovedeno na samo dva studijska programa, zbog čega dobijeni zaključci ne mogu biti generalizovani na sve akademske discipline, već se odnose isključivo na ispitane grupe. Radi postizanja bolje generalizacije rezultata, smatramo da bi buduća istraživanja trebala obuhvatiti veći broj studijskih programa iz različitih naučnih oblasti – društvenih, prirodnih i tehničkih nauka. Time bi se omogućilo testiranje stabilnosti nalaza i potencijalnih interakcija između akademskih disciplina i ispitivanih varijabli, čime bi se povećala eksterna validnost zaključaka. Osim toga, važno je napomenuti da je veličina uzorka, posebno mali broj ispitanika u grupi studenata teologije završnih godina, takođe, potencijalno ograničenje sprovedenog istraživanja, koje se negativno moglo odraziti na statističku snagu primijenjenih testova.

LITERATURA

1. Bakker, Arnold B., Ana Isabel Sanz Vergel, Jeroen Kuntze (2015), "Student engagement and performance: A weekly diary study on the role of openness", *Motivation and Emotion*, 39, 49-62.
2. Baron, Jonathan (1985), *Intelligence and rationality*, Cambridge University Press
3. Baron, Jonathan (1993), "Why Teach Thinking?: An Essay", *Applied Psychology*, 42(3), 191-214.

4. Baron, Jonathan (2008), *Thinking and deciding* (4th ed.), Cambridge University Press
5. Byrne, Barbara M. (2016), *Structural Equation Modeling with Amos*, Routledge, London
6. Drače, Saša, Aida Muheljić (2018), "Utjecaj visokog obrazovanja na sociopolitičku orijentaciju mladih", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 21, 257-170.
7. Elchardus, Marka, Bram Spruyt (2009), "The culture of academic disciplines and the sociopolitical attitudes of students: A test of selection and socialization effects", *Social Science Quarterly*, 90(2), 446–460.
8. Erceg, Nikola, Lara Andrić, Leonarda Bosilj, Fedra Dolores Britvić, Ante Čeko, Magdalena Dedić, Stefani Diatlovska, Mirta Jakopović, Tamara Jakopović, Dominik Jelić, Tesa Komlinović, Marija Kostanić, Nikolina Leverić, Iva Neznanović, Fran Ostoić, Magdalena Prevendar, Martina Tadijan, Lucija Tokić, Matej Vukasović, Anisa Zahirović, Una Mikac, Antun Palanović, Mitja Ružojčić, Maja Parmač Kovačić, Zvonimir Galić (2024), "Teaching actively open-minded thinking online: encouraging effects of a serious computer game and an online module", *Journal of Cognitive Psychology*, 36(8), 938–953.
9. Fajgelj, Stanislav (2005), *Psihometrija: Metod i teorija psihološkog merenja (2. izdanje)*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
10. Hastie, Brianne (2007), "Higher education and sociopolitical orientation: The role of social influence in the liberalisation of students", *European Journal of Psychology of Education*, 22, 259–274.
11. Perkins, David N., Eileen Jay, Shari Tishman (1993), "Beyond abilities: A dispositional theory of thinking", *Merrill-Palmer Quarterly*, 39(1), 1–21.
12. Perkins, David, Shari Tishman, Ron Ritchhart, Kiki Donis, Al Andrade (2000), "Intelligence in the wild: A dispositional view of intellectual traits", *Educational Psychology Review*, 12(3), 269–293.
13. Stanovich, Keith E., Richard F. West (2014), "The assessment of rational thinking: IQ ≠ RQ", *Teaching of Psychology*, 41(3), 265 – 271.
14. Stanovich, Keith E., Richard F. West, Maggie E. Toplak (2016), *The rationality quotient: Toward a test of rational thinking*, MIT Press, Cambridge, MA
15. Tabachnick, Barbara G., L. S. Fidell (2013), *Using multivariate statistics*, Pearson, Boston

16. Toplak, Maggie E., Richard F. West, Keith E. Stanovich (2011), "The cognitive reflection test as a predictor of performance on heuristics-and-biases tasks", *Memory & Cognition*, 39, 1275–1289.
17. Vučković, Željko (2021), "Razvoj društvene misije univerziteta od prosvetiteljstva do bolonjskih reformi", u: M. Antolović i S. Sadžakov (prir.), *Moderni univerzitet: od Humboltove do Bolonjske reforme*, Pedagoški fakultet, Sombor, 111-120.
18. Weidman, John C. (1979), "Nonintellective undergraduate socialization in academic departments", *Journal of Higher Education*, 50(1), 48–62.
19. Sackett, Paul R., Saron Demeke, Isaac Bazian, Anne Marie Griebie, Reed Priest, Nathan R. Kuncel (2024), "A contemporary look at the relationship between general cognitive ability and job performance", *Journal of Applied Psychology*, 109(5), 687.
20. Strenze, Tarmo (2007), "Intelligence and socioeconomic success: A meta-analytic review of longitudinal research", *Intelligence*, 35(5), 401-426.
21. Calvin, Catherine M., Ian J. Deary, Candida Fenton, Beverly A. Roberts, Geoff Der, Nicola Leckenby, G David Batty (2011), "Intelligence in youth and all-cause-mortality: systematic review with meta-analysis", *International journal of epidemiology*, 40(3), 626-644.

ACTIVE OPEN-MINDED THINKING AND ACADEMIC SOCIALIZATION

Summary:

Active Open Thinking (AOM) is a disposition that manifests itself as a tendency to consciously and actively seek, consider and evaluate various arguments based on available evidence when thinking and making decisions with the aim of reaching objective conclusions. According to the study socialization hypothesis, during academic studies, people harmonize their existing system of values, attitudes and beliefs with those that rule in the academic group they attend. In this paper, we try to examine whether the experience of studying in a certain study group has a statistically significant effect on AOM. The research was conducted on a convenient sample of students of the study program of theology (n=82) and psychology (n=205). From each group, students who are at the beginning (first and second year) and at the end (fourth and fifth year) of their studies were tested. Disposition towards AOM was assessed with a Likert-type scale consisting of 20 statements. The hypothesis of the research is that during their studies, psychology students show a significant increase in the tendency towards AOM compared to theology students. The analysis of the results found that, when it comes to the development of AOM, there is no statistically significant interaction between the study group and the length of study. Therefore, it can be concluded that the hypothesis about the effects of study socialization on active open-mindedness was not confirmed, because psychology students already at the beginning of their studies achieve statistically significantly higher average AOM results compared to theology students, and during the course of the studies there is no significant change in the level of AOM in any group.

Keywords: active open-minded thinking; academic socialization; cognitive styles; rational thinking

Adrese autora
Authors' address

Đorđe Petronić
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet
djordje.petronic@ffuis.edu.ba

Dr Nermin Đapo
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nermin_djapo@yahoo.com

Igor Vujović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
igor.vujovic@ff.ues.rs.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.657

UDK 159.913:004.42

004.42:794

616.89:004.738.5

Primljeno: 13. 02. 2025.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Haris Šunje, Elvis Vardo

GAMING AS THE NEW MOST IMPORTANT SECONDARY THING IN THE WORLD: RESEARCH ON INTERNET GAMING DISORDER AMONG GAMERS AND ESPORTS PLAYERS

The objective of this research was to (1) gain insight into the online and offline video gaming activities participants engaged in over the previous 12 months related to IGD, and (2) examine differences in internet gaming disorder scores between eSports players and gamers. The research was conducted on 62 participants ($N=62$), 26 of whom are eSports players participating in state-level and regional-level competitions, while the remaining 36 are classified as gamers. Regression analysis and t-test statistical procedures were used to test the hypotheses regarding internet gaming disorder, utilizing the IGD-20 (Internet Gaming Disorder-20) psychological scale. It was hypothesized that age, age of initiation into gaming, weekly hours played, and gamer/eSports player status are statistically significant predictors of internet gaming disorder, while also assuming that eSports players score lower on mood modification, withdrawal symptoms, and conflict subscales of internet gaming disorder. Results indicate that the first hypothesis was partially confirmed, where age ($\beta=-.275$, $p<.05$) and gamer/eSports player status ($\beta=.459$, $p<.001$) are statistically significant predictors of internet gaming disorder, while other variables showed no statistical significance. Testing differences between eSports players and gamers, all three hypotheses were confirmed, with eSports players scoring significantly lower on mood modification ($t(60)=3.37$, $p<.01$), withdrawal symptoms ($t(60)=2.98$, $p<.01$), and conflict ($t(60)=2.86$, $p<.01$) subscales. Conclusively, the results imply better mental health, control, and resilience in comparison to gamers, likely due to the organizational aspects of eSports organizations and the professional elements of their roles, which together seemingly

serve as protective factors against mental health disorders. This research aimed to raise new questions and briefly introduce important details related to eSports and gaming.

Keywords: mental health; internet gaming disorder; gaming; eSports; workplace mental health

1. INTRODUCTION

Today, playing video games ranks among the most popular leisure activities for adults, youths, and children alike. This includes both online and offline gaming on digital devices such as PCs, gaming consoles, and mobile phones, whether played solo or with others. Players can be matched locally, regionally, or even globally. For instance, a player from Bosnia and Herzegovina may typically connect with gamers from various countries across Europe or around the world. This matchmaking mechanism highlights the social dimension of online gaming, as players often form contacts or virtual friendships from different regions.

1.1. Gaming as a dominant way of spending leisure time

According to the latest data, in 2024, the global population of gamers was approximately 2.58 billion, with predictions that this number will grow to 3.02 billion between 2024 and 2029, representing a 15.5% increase (Statista 2024). This data indicates that gaming has become a significant part of everyday life for a large number of people worldwide. Additionally, global research reveals that over 83% of internet users participate in gaming activities. Notably, this percentage is highest among individuals aged 16 to 24 years (91.2% of women and 92.4% of men). This trend gradually declines with age; however, data shows that even among those aged 65 and older, 56.4% of internet users engage in some form of gaming (Statista 2024). In the U.S., over 76% of gamers are over 18, with the highest percentage found in the 18-34 age range (36%). Meanwhile, global data reveals that the average age of gamers is 35 years (Playtoday 2024), suggesting that gaming is not an activity solely dominated by young people, as it is often portrayed in public discourse.

A few years ago, most gamers couldn't have predicted anything surpassing the popularity of PC or console gaming, as these were the main gaming platforms. However, smartphone gaming has grown significantly, with global surveys of participants aged 16 and older indicating that 70% of internet users play video games on their

smartphones. Meanwhile, this share is 35.8% for PC and 23.7% for gaming consoles (Statista 2024). Based on this data, we can conclude that one of the primary reasons for this statistic is the widespread use of smartphones in modern life. Given that most young people worldwide own a smartphone, it's evident that smartphone gaming fulfills all the criteria to dominate the gaming market.

Research on young people reveals that up to 90% of those aged 13 to 14 in the US play video games, while the overall percentage for teenagers is around 85% (Statista 2024). Reports indicate that 20% of gamers worldwide are under 18, translating to approximately 618 million young people. This data is crucial for understanding the phenomenon of gaming. Gaming is a popular way to spend free time – potentially the most dominant – where players regularly interact with others from various regions, highlighting the social significance of gaming research. While various clichés deem football the “most important secondary thing” in the world (primarily among men), the earlier data suggests we could assert that there is another “secondary thing” now widely followed or practiced globally – gaming.

1.2. Justification of studying eSports

eSports is gaming in a professional context, meaning it's a competitive form of organized gaming where players compete individually or in teams, typically ranging from 2 to 12 members, for various prizes, often worldwide, as part of eSports organizations, clubs, or smaller communities.

The eSports industry holds remarkable economic potential. In many countries, eSports is earning the title of "sport"; in other words, it is recognized nationally as equivalent to traditional sports. The eSports market is projected to reach \$3.25 billion in 2025, with growth estimates soaring to \$7.03 billion by 2029 (The Business Research Company 2025). The eSports and gaming market comprises all electronic or physical content like games, vouchers, and accessories, with an audience projected to reach 640 million in 2025 (Fortunly 2025). By that year, the gaming industry is anticipated to generate around \$211 billion in revenue, while the mobile gaming sector is expected to add an additional \$166 billion (Ey 2022). This data indicates that not every gamer is part of the eSports audience; a significant portion of the gaming population engages with video games for recreation and follows the eSports scene only casually. Some countries that recognize the potential of eSports have designated it as a "sport" and refer to eSports players as professional athletes. Notable examples include South Korea, China, the USA, Finland, Germany, Ukraine, Pakistan, Thai-

land, Russia, Italy, Brazil, Nepal, Indonesia, Turkmenistan, Macedonia, South Africa, Uzbekistan, Kazakhstan, Georgia, and others (The Bridge 2021). While the rationale for studying eSports is not solely economic, it is important to note that economic factors fundamentally shape social structures, relationships, and institutions (Marx 1859), leading to a significant influence on people's lives. ESports's increasing popularity and potential are evident in social and legal arrangements. This recognition of eSports as a sport implies granting special visas, such as the P-1 visa provided to athletes in the USA (Kane & Spradley 2017). It also includes integrating gaming and eSports into education, such as using the online video game Minecraft for learning mathematics and chemistry (Fetc 2024), as well as scholarships for eSports and the promotion of the field. Many eSports players are interested in STEM education (Gameplan 2024), which has led to various scholarship programs and incentives aimed at eSports in the STEM direction. It is also important to highlight the introduction of eSports as a discipline at the Olympic Games and the upcoming inauguration of the eSports Olympics in Saudi Arabia in 2025 (IOC 2024). Notably, only games that do not promote violence are included, primarily sports simulation video games (SportsAdda 2024). eSports debuted at the 2022 Asian Olympics, with medals awarded in seven disciplines (video games), while at the Southeast Asian Games, eSports was included for the first time as a medal-winning discipline (Olympics 2023). From a cultural standpoint, gaming and eSports have permeated everyday language, primarily within young people's vernacular (e.g., GG – good game – used as praise, commendation, or to indicate that the matter is concluded). Smartphones have made gaming affordable and accessible to many of the world's population. As indicated in the data above, most users are youth shaping new generations. Given that gaming is one of youth's most prevalent leisure activities, individuals may feel excluded if they do not participate in peer-related activities. This underscores the substantial influence gaming has on young people, as it allows them to connect with peers and foster a sense of community and belonging. Universities and schools could enhance this sense of inclusion and belonging, motivating students and providing a platform for connection and collaboration (Stem Minds 2022). One reason gaming and eSports warrant thorough research is the indication of various mental health-related issues associated with these activities. Apart from addiction often manifested through internet gaming disorder, which will be discussed in the following chapters, gaming and eSports that foster virtual connections may lead to a decline in face-to-face interactions with others, particularly peers and family. Gamers and eSports players who engage with friends in person experience less loneliness, with data suggesting that it

can result in heightened feelings of loneliness after gaming sessions (Yan-Yuo et al. 2023). The phenomena of gaming and eSports have a significant impact on youth from a social perspective. Given the increasing popularity and significance of gaming in young people's lives, it is crucial to explore in greater depth the side effects of gaming on their social interactions. Moreover, social identity and online social capital can be cultivated through various gaming genres, primarily Massively Multiplayer Online Games (Kaye et al. 2017). The social aspect of gaming is essential, as a smaller social circle or feelings of loneliness in the virtual world might also indicate negative consequences for young people's mental health.

The data above clearly indicates that eSports is becoming more popular, with an increase in the number of eSports organizations in the region. Gaming serves as the foundation for eSports, making it essential to explore both. Understanding the numerous benefits as well as the potential dangers of gaming, it is crucial to examine this phenomenon, especially from a mental health perspective.

1.3. Internet gaming disorder

However, excessive gaming can lead to Internet gaming disorder, which is recognized as a potential disorder in the DSM-5 (APA 2013). This classification highlights the need for more research before determining whether this condition should be included in the DSM as a behavioral addiction. The DSM-5 outlines nine criteria for diagnosing gaming disorder: preoccupation with gaming, withdrawal symptoms, tolerance that results in increased gaming time, unsuccessful attempts to limit or stop gaming, loss of interest in other activities, continued gaming despite negative consequences, lying to family members or others in the social circle, using gaming to modify mood, and interference with work or educational opportunities (APA 2013). The ICD-11 criteria for gaming disorder strongly emphasize severe symptoms, including functional impairment caused by prolonged, excessive gaming. In contrast, Internet Gaming Disorder (IGD) is listed in the DSM-5 as a condition that requires further research. Studies show that the ICD-11 criteria focus on significant functional impairments across various life domains, such as health, work, and social interactions, and have a higher threshold for diagnosis (Jo et al. 2019). Moreover, the ICD-11 criteria identify individuals who may not fully meet the IGD criteria yet experience severe impairments, aligning with the DSM-5 (Yen et al. 2022).

The scientific community is divided on the inclusion of gaming disorder; some support it while others raise concerns (Király et al. 2015). There are ongoing disputes

regarding the constructs and diagnostic criteria for this disorder, with various tools attempting to establish suitable theoretical and practical frameworks for identifying and categorizing its key symptoms.

In developing the Internet Gaming Disorder scale (IGD), Griffiths (2005) identified six common elements shared by chemical and behavioral addictions. The nine criteria for diagnosing IGD align with these six dimensions as proposed by Griffiths (Griffiths et al. 2014). This framework led to the creation of the Internet Gaming Disorder Scale (IGD-20), which includes 20 items. Psychometric analyses revealed satisfactory validity and reliability for the IGD-20 results. The scale's validity and criterion validity were particularly highlighted, as evidenced by the correlations between IGD-20 results, weekly gaming hours, and the nine DSM-5 criteria for IGD.

1.4. Mental health and gaming

Research into gaming will become crucial for mental health due to the various implications concerning the mental well-being of gamers, who primarily fall within the 18 to 34 age range. Additionally, a significant percentage of youth under 18 also engage in online or offline gaming. Mental health is not merely the absence of a disorder or disease. According to the WHO, it represents a state of well-being in which individuals recognize their potential, manage daily life stresses, work productively, and contribute to their communities (WHO 2022). The increasing use of terms like “problematic gaming” is already evident in discussions regarding excessive or concerning video game play. In a study by Von der Heiden et al. (2019) involving 2,734 participants, a negative correlation was observed between problematic gaming and affectivity, coping, and self-esteem. Gamers largely pointed to distraction or escapism as their motivation for playing. Escapism, another construct being increasingly explored within gaming contexts, is linked to poor mental health and maladaptive social behaviors in real life, but it can also foster self-confidence, determination, or a sense of belonging within the virtual world (Marques et al. 2023). Problematic or pathological gaming is linked to poorer social skills, increased feelings of loneliness, and lower self-esteem (Lemmens et al. 2011). However, some argue that problematic gaming may stem from declining mental health (Chak & Leung 2004). We can grasp the perspective that impaired mental health precedes problematic gaming and can result in internet gaming disorder. Yet, the question emerges regarding how to explain this in relation to gaming habits formed in childhood, particularly in cases where children began gaming at a very young age. We might argue that this activity is somewhat justified as a form of entertainment for a child that evolves into a habit, but a distinction

exists between gaming and problematic gaming. It is possible that within this relationship, we could identify what we refer to as poor mental health.

In the realm of internet gaming disorders, gaming addiction is linked to various behavioral and emotional issues (Frolich et al. 2016). Additionally, numerous physical health problems are connected to gaming, including a sedentary lifestyle, sleep disturbances, and unhealthy eating habits, all of which contribute to obesity risk factors (Kelly et al. 2021). Moreover, gaming driven by escapism and avoidance correlate with psychiatric distress and problematic gaming (Ballabio et al. 2017; Banyai et al. 2019), alongside competitive motivations (Kiraly et al. 2015) and traits associated with the dark triad of personality (Tang et al. 2020). Sibilla et al. (2022) found that lower personality organization levels are linked to higher problematic gaming scores, highlighting that depressive symptoms, social interactions, and achievement motivation positively mediate this connection. Furthermore, depressive symptoms and deficiencies in self-control have an indirect impact on gaming disorders through the previously mentioned escapism motivations (Cudo et al. 2022). Research also indicates a link between social anxiety and internet gaming disorder, which is mediated by negative metacognitive beliefs regarding online gaming (Marino ex (Marino et al. 2020).

1.5. Mental health and eSports

The issue of mental health among eSports players is not yet widely researched, which presents an additional incentive for initiating new studies. Addiction, or gaming disorder, is commonly mentioned in the context of eSports mental health (Kuss & Griffiths 2012; Schary et al. 2022), although many other factors warrant investigation. Mental health concerns in eSports are gaining increasing attention, with eSports organizations and researchers actively working to improve and maintain the optimal mental health of players (employees) while also preventing negative outcomes related to poor mental health (Pereira et al. 2019; Yin et al. 2020). The positive and negative aspects of gaming and eSports remain subjects of ongoing debate (Kelly et al. 2021). However, some data dispels doubts regarding the nature of the relationship between various psychological variables and eSports. The prevalence of psychological disorders is high among eSports players, with some data indicating that 22% show symptoms of anxiety, while 37% exhibit symptoms of depression (Pereira et al. 2021). The average eSports player faces various stressors, which are certainly part of their job. Research has demonstrated that stressors stemming from eSports participation predict sleep quality, burnout, and social phobia (Smith et al. 2019). The main identified

stressors in the eSports context include performance expectations, in-game pressures, communication difficulties, interpersonal conflicts, and the “toxic” behavior of teammates (Leis & Lautenbach 2020; Poulus et al. 2020), which are frequent occurrences in gaming and eSports. “Toxic” teammates are generally characterized as individuals who frequently criticize their fellow teammates, directing insults while denying their own accountability in communication during competitive situations. Additionally, the aforementioned stressors, along with sleep quality, burnout, and social phobias, positively predict negative mental health outcomes (Smith et al. 2022). Some research also indicates that eSports players experience issues with sleep (45%), alcohol consumption (25%), or poor eating habits (26%) (Pereira et al. 2021). Although competitive eSports may offer some benefits, such as improved cognitive abilities and positive neurological effects (Nuyens et al. 2019), particularly when paired with physical activity (Halbrook et al. 2019), there are still several negative consequences. These include gaming disorder, diminished social skills, lower academic performance, behavioral issues, and a smaller social circle or fewer friendships, all of which can lead to feelings of loneliness (Lobel et al. 2017). A study by Birch et al. (2024) focusing on professional eSports players, specifically those of the popular game Counter-Strike, revealed that nearly three out of four players report having a poor mental state, while one in four exhibit symptoms of depression. Despite the limited research on mental health related to eSports, Kocadag (2019) found a negative correlation between participating in eSports or pursuing a career in this field and psychological well-being. Research has demonstrated that escapism commonly predicts problematic gaming in both the eSports and gaming populations (Banyai et al. 2019). While 11.64% of nonprofessional eSports players and 5.26% of professional eSports players meet the criteria for Internet Gaming Disorder (IGD), with disability being the only significant predictor (Woolhouse et al. 2023), some studies suggest that eSports players exhibit a higher prevalence of IGD compared to non-professional gamers (Maldonado-Murciano et al. 2022), raising a public health concern (Chung et al. 2019). IGD warrants further investigation in the context of eSports and gaming.

Intense gaming is essential for honing skills in a specific video game, making the journey to an eSports career quite stressful. For instance, consider the current top Counter-Strike player known as Donk (Hltv 2025). His experience illustrates both the risks involved and the necessary dedication for success in this field. Donk revealed that by May 2024, he had dedicated at least 14,000 hours – equivalent to over 583 days of active gameplay – to Counter-Strike by the age of 17 (Esports.gg 2024). This indicates that he spent almost two full years of his life immersing himself in a video game.

2. METHOD

The research is empirical and quantitative. It used the method of surveying to study active eSports players and gamers. Regression analysis and T-test analysis were used to analyze the hypotheses.

2.1. Sample

The sample for this research includes participants gathered with the cooperation of the eSport Associations of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and Croatia, as well as the Friendly Fire franchise in Bosnia and Herzegovina, along with additional gamers recruited through gaming groups. In total, 62 participants were assembled, of which 26 are classified as eSports players (primarily recruited via the eSport Association of Bosnia and Herzegovina, with a smaller number from the eSport Associations of Croatia and Montenegro) who compete semi-professionally or professionally at the state or regional level ($N=26$), and 36 gamers (recruited through the Friendly Fire franchise and other sources) ($N=36$). Data for the participants was collected over a two-month period (December 2024 – February 2025), primarily due to the challenges of recruiting eSports players. Although the sample size may seem small, there are not many professional eSports players in Bosnia and Herzegovina, making this sample adequate (approximately 60% of the registered eSports players in the eSport Association of Bosnia and Herzegovina). The median age of all participants was $Med = 22$ years; $SD = 6.84$, with the youngest participant being 18 and the oldest 44 years old. The median age for eSports players was $Med = 24$ years; $SD = 7$, while for gamers, it is $Med = 21.50$; $SD = 6.83$. The sample consists solely of male participants ($N=62$).

2.2. Measures

Following instruments were applied:

- *Questionnaire for collecting data on sociodemographic characteristics*, which was constructed for the purposes of this research and which contains questions about characteristics such as gender, age, the country in which they live, education, relationship status, age when they started gaming, number of hours played per week, platforms participants mostly use for gaming, genres mostly played by participants, and a question determining their eSport or gamer status.

- *The IGD-20 scale (Internet Gaming Disorder)* (Pontes et al. 2014) which contains 20 items that are answered using a five-point Likert-type scale: 1 (“Strongly disagree”), 2 (“Disagree”), 3 (“Neither agree nor disagree”), 4 (“Agree”) and 5 (“Strongly agree”). The 20 items assess online and offline video gaming activity participants engaged during the previous 12 months related to the diagnostic criteria for IGD (APA 2013). Also, the instrument was developed based on the theoretical addiction components model presented by Griffiths (2005) considering the overlap between the nine IGD criteria (APA 2013) and the components model of addiction. The IGD-20 scale assesses six dimensions: salience, mood modification, tolerance, withdrawal symptoms, conflict, and relapse. *Note:* this is a pilot research using the IGD-20 scale, while the validation of this instrument is currently ongoing via a separate project aiming to determine the scale’s psychometric properties. On this small sample, the reliability index (Cronbach Alpha) for the composite score of the IGD-20 scale was $\alpha=.820$.

2.3. Research objectives and problems

The main objective of this research was to (1) gain insight into the online and offline video gaming activity participants engaged in over the previous 12 months related to IGD and (2) examine differences in internet gaming disorder scores between eSports players and gamers. Research problems derived from research objectives can be presented as follows:

- To determine if weekly hours played, age when participants first started playing, number of platforms used for gaming, and gamer/eSports player status can predict internet gaming disorder;
- To examine internet gaming disorder scores and to determine the differences in mood modification subscale between eSports players and gamers;
- To determine the differences in withdrawal symptoms subscale between eSports players and gamers;
- To determine the differences in conflict subscale between eSports players and gamers.

2.4. Research hypotheses

H1. We hypothesize that age, weekly hours played, age of initiation, and gamer/eSports player status are statistically significant predictors of internet gaming disorder, assuming the association is negative in terms of age, age of initiation, and gamer/eSports player status, and positive in terms of weekly hours played.

H2. Since eSports players are professionals and understand their gaming as a job, it is hypothesized that eSports players score, on average, lower on the scale of mood modification compared to gamers.

H3. Based on the above, we assume that eSports players score, on average, lower on the withdrawal symptoms scale than gamers.

H4. We assume that eSports players score, on average, lower on the conflict scale than gamers.

3. RESULTS

The analysis of the first hypothesis revealed that the regression model is statistically significant, explaining 26.3% of the variance in the outcome variable (Table 1). Age ($\beta = -.236$, $p < .05$) and gamer/eSports player status ($\beta = .448$, $p < .001$) were found to be statistically significant predictors of internet gaming disorder, while the age of initiation into gaming and weekly hours played were not statistically significant predictors (Table 2). In this sample, the age at which participants began playing and their weekly hours played showed no association with internet gaming disorder. In contrast, age and gamer/eSports player status were negatively associated with internet gaming disorder; the negative association regarding gamer/eSports player status indicates the impact of gamer status. The regression analysis sample size was deemed sufficient, adhering to the guideline of having a minimum of 10 to 30 subjects per predictor variable, which is acceptable for regression analysis (Memon et al. 2020). Thus, the first hypothesis was partially confirmed.

Table 1. Multiple linear regression model.

Model	R	R ²	Adjusted R ²	SD	F	p
1	.513	.263	.212	10.80	5.097	.001

Table 2. Regression coefficients.

		B	SD	β	t	p(t)
1	Constant	76.701	7.093		10.814	.000
	Age	-.420	.208	-.236	-2.015	.049
	Age of initiation into gaming	-.337	.345	-.114	-.976	.333
	Weekly hours played	.023	.092	.030	.245	.807
	Gamer/eSport player status	-10.958	2.957	-.448	-3.706	.000

Data analysis of the second hypothesis revealed that we have confirmed it. eSports players scored, on average, lower than gamers on the mood modification scale of IGD-20, with statistically significant differences ($t(60)=3.37$, $p<.01$) (Table 3).

Table 3. Differences in Mood modification, Withdrawal symptoms and Conflictbetween gamers and eSports players.

Variable	Group	N	M		t	df	p	(Cohen's d)
IGD – Mood modification	Gamer	36	9.58	Equal variances assumed	3.373	60	.001	0.87
	eSports player	26	7.38	Equal variances not assumed	3.404	55.70	.001	
IGD – Withdrawal symptoms	Gamer	36	6.66	Equal variances assumed	2.986	60	.004	0.77
	eSports player	26	4.88	Equal variances not assumed	2.991	54.38	.004	
IGD – Conflict	Gamer	36	12.86	Equal variances assumed	2.860	60	.006	0.73
	eSports player	26	10.30	Equal variances not assumed	2.800	49.56	.007	

Regarding the third hypothesis, the results showed that the difference between eSports players and gamers on the withdrawal symptoms scale was statistically significant, with eSports players scoring lower, on average, compared to gamers ($t(60)=2.98$, $p<.01$) (Table 3). This analysis confirmed the third hypothesis.

The data obtained from analyzing the fourth hypothesis, which examined the differences between eSports players and gamers on the conflict scale, showed a statis-

tically significant difference ($t(60)=2.86, p<.01$). eSports players scored lower, on average, than gamers in terms of the conflict scale (Table 3), aligning with the fourth hypothesis. Effect sizes were also presented alongside the data in the table, indicating satisfactory effect power of the analyzed differences between gamers and eSports players (Table 3).

4. DISCUSSION

In this study, we examined whether the variables of age, gamer or esports status, initiation age, and weekly hours played can predict internet gaming disorder. Previous studies have confirmed the association between age (Liao et al. 2020; Hawi et al. 2018) and internet gaming disorder. Specifically, younger gamers may invest more time in gaming, as growing up entails assuming more obligations and responsibilities, which can distract from gaming time due to factors like work and family. In this study, we have confirmed that younger respondents are more susceptible to these risks. Research also suggests a connection between weekly hours played and Internet gaming disorder (Ambreen et al. 2023; Lehenbauer-Baum et al. 2015; Lehenbauer-Baum & Fohringer 2015). The age variable correlates with the time spent gaming weekly, suggesting that older respondents cannot allocate as much time to gaming as younger participants. Given that gaming is a precursor to engaging in esports, it is expected that the average gamer, in their intense pursuit of a career in esports, exposes themselves to the risks of developing Internet gaming disorder. In this study, weekly hours played are not a statistically significant predictor of internet gaming disorder, possibly because esports players spend a similar amount of time gaming but perceive this activity differently. Additionally, their managers significantly consider their mental health, suggesting that what is excessive for gamers may not be viewed the same way by esports players due to their professional roles.

Also, the age of gaming initiation is, according to previous research, very important in the context of the development of a gaming disorder. Some authors have presented research findings where they were able to link early initiation with a higher risk of developing gaming disorder (Beard et al. 2017). However, in this sample, the age of gaming initiation does not predict internet gaming disorder. Furthermore, probably the most important factor in this model is the status of a gamer or esports player, where research shows that gamers usually have a higher risk of developing internet gaming disorder (Woolhouse et al. 2023). In the regression model, gamer status is a statistically significant predictor of internet gaming disorder, where certain implica-

tions related to the role of an eSports player can be highlighted. An eSports player is understood to invest a minimum of 40 hours per week in gaming, given that it is part of their job, i.e. the role of a professional gamer – an eSports player. Since gaming is a job (obligation) for eSports players, this type of gaming is organized and directed, in collaboration with others in eSports organizations that take care of the mental health of eSports players and often include physical or sports activities as a vital part of the overall eSports practice. eSports players usually have a team and staff members who can provide emotional and social support, which acts as a positive factor for mental health (DiFrancisco-Donoghue et al. 2019). For this reason, we could assume and expect that internet gaming disorder would not be as pronounced in eSports players as in gamers who do not have a structure and who game alongside work, school, or other obligations. Persistence in these activities despite other obligations can provide certain clues in the context of internet gaming disorder. When we practice an activity professionally, it is difficult to compare it with a situation where this activity dominates in the context of spending leisure time. Considering this, we can talk about potential antecedents of gaming disorder.

For this reason, we compared eSports players and gamers on three subscales of internet gaming disorder, which previous research mostly backed – mood regulation, conflict, and withdrawal symptoms. Namely, from the standpoint of eSports players, given their professional role and comparisons with the professional role of athletes, we can expect that they are gamers who have outgrown the role of gamers as part of (e)sports Darwinism. Just as the gravitation hypothesis (Cox 2005) states that only those highest on the dimensions of emotional stability and extraversion (in case of eSports with a difference on the continuum of extraversion-introversion; as shown in Šunje & Vardo 2022; Matuszewski et al. 2020) persist in the process of playing at the highest level, we can also conclude that something similar happens in the eSports context. It is difficult to talk about playing eSports as a way of modifying mood (Item example: *I play games to help me cope with any bad feelings I might have*), given that this activity is somewhat of a “must” and is related to their professional role. We believe there are very few examples where work becomes a way of mood modification (regulation) and eSports players game for a living. In addition, eSports players may be less susceptible to the mood modification aspect of IGD due to training in performance management within eSports organizations (Lee & Tam 2024). In the case of gamers, when gaming is the leading way to spend their leisure time, in addition to other obligations and activities (e.g., work or school), we can come to the concept of compensation or mood regulation due to the compensatory effect of satisfying psy-

chological needs and regulating mood of video games (Rieger et al. 2014). Research has shown that gaming is often used, in addition to essential obligations, as a form of mood regulation, either in the context of relaxation (positive aspect) or avoidance (negative aspect) (Di Blasi et al. 2019).

Also, when analyzing the conflict subscale (Item example: *I have lied to my family members about the amount of gaming I do*), we expected data in this direction (third hypothesis), given that the conflict subscale represents a conflict between gaming activities and the respondent's interpersonal relationships, obligations, or responsibilities (Griffiths et al. 2014; APA 2013). In the case of eSports players, gaming activity is part of their professional role and should not cause other "more important" obligations or activities to suffer in return. In the case of gamers, we could have expected this to go in the other direction – in the case when gamers excessively engage in this activity, we can assume that other obligations or activities suffer due to problematic gaming. When a gamer states that they spend 40 hours a week gaming, we cannot equate this with 40 hours of gaming as part of a work role. This data implies that the gamer uses his free time for this activity, and by counting the time available to the average person in one day, the question is how much time is left for work, schooling, other obligations, or even sleep.

Within the third analyzed subscale, withdrawal symptoms (Item example: *I tend to get anxious if I can't play games for any reason*), we had to take into account the context of gaming and playing eSports. Since gamers are more susceptible to developing IGD (Woolhouse et al. 2023), and higher scores or prevalence of IGD is associated with more pronounced withdrawal symptoms (Yen, et al. 2022), it is understandable to assume that gamers will achieve higher scores on this subscale. We can say that an eSports player can rarely bring himself to this situation since it is part of his job, while a gamer can be burdened with other work or other obligations and be prevented from using their leisure time for gaming. An eSports player spends at least 8 hours daily on gaming activities (on and off) and can satisfy his gaming needs in this way. In the context of internet gaming disorder itself, this does not mean that eSports players are immune to this disorder (Woolhouse et al. 2023). Still, it is possible that they have a completely different perception of this activity. We are witnesses that many activities can seem much more fun when they are not mandatory and that their appeal can take on a completely different dimension when we are obliged to practice them for several hours a day as part of the obligations specified by the contract or work role.

Conclusively, looking at the results in this sample, having in mind previously mentioned research, eSports players score lower on the internet gaming disorder scale,

precisely subscales of mood modification, withdrawal symptoms, and conflict. The results imply better mental health, control, and resilience than gamers, probably due to the organizational aspects of eSports organizations and professional aspects of their working role, which in synergy seemingly serve as protective factors against mental health disorders.

In this sample, we did not confirm all previous findings, and we believe that only with more detailed and repeated research can we explore this topic in more depth from different aspects. Namely, it is very important to open this issue and point out the advantages and disadvantages of engaging in eSports on the one hand and gaming on the other. This research aimed to open new questions and provide a brief introduction to important details related to eSports and gaming in the hope that the scientific community will pay more attention to these phenomena that are slowly taking over the free time of young people and adults around the world. It is very important to explore what is dominant in people's lives because, as we already know, what we do daily or weekly can have significant short-term or long-term consequences for our mental health.

REFERENCES

1. American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™* (5th ed.), American Psychiatric Publishing, Inc.
2. Ballabio, Matteo, Mark D. Griffiths, Róbert Urbán, Alessandro Quartiroli, Zsolt Demetrovics, Orsolya Király (2017), "Do gaming motives mediate between psychiatric symptoms and problematic gaming? An empirical survey study", *Addiction Research & Theory*, 25, 397-408.
3. Bányai, Fanni, Mark D. Griffiths, Zsolt Demetrovics, Orsolya Király (2019), "The mediating effect of motivations between psychiatric distress and gaming disorder among esports gamers and recreational gamers", *Comprehensive psychiatry*, 94, 152117.
4. Beard, Charlotte L., Amie L. Haas, Robert E. Wickham, Vasileios Stavropoulos (2017), "Age of Initiation and Internet Gaming Disorder: The Role of Self-Esteem", *Cyberpsychology, behavior and social networking*, 20(6), 397-401.
5. Birch, Pilh D. J., Matthew J. Smith, Atheeshaan Arumuham, Angelica Ortiz de Gortari, Benjamin T. Sharpe (2024), "The Prevalence of Mental Ill Health

- in Elite Counter-Strike Athletes", *Journal of Electronic Gaming and Esports*, 2(1), 1-9.
6. Di Blasi, Maria, Alessandro Giardina, Cecilia Giordano, Gianluca lo Coco, Crispino Tosto, Joel Billieux, Adriano Schimmenti (2019), "Problematic video game use as an emotional coping strategy: Evidence from a sample of MMORPG gamers", *Journal of behavioral addictions*, 8(1), 25–34.
 7. Chak, Katherine, Louis Leung (2004), "Shyness and locus of control as predictors of internet addiction and internet use", *Cyberpsychology & behavior*, 7(5), 559–570.
 8. Cox, Richard (2005), *Psihologija sporta – koncepti i primjene*, Naklada Slap, Jastrebarsko
 9. Cudo, Andrzej, Marcin Wojtasiński, Przemysław Tużnik, Agnieszka Fudali-Czyż, Mark D. Griffiths (2022), "The Relationship between Depressive Symptoms, Loneliness, Self-Control, and Gaming Disorder among Polish Male and Female Gamers: The Indirect Effects of Gaming Motives", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(16), 1-18.
 10. Chung, Thomas, Simmy Sum, Monique Chan, Ely Lai, Nanley Cheng (2019), "Will esports result in a higher prevalence of problematic gaming? A review of the global
 11. DiFrancisco-Donoghue, Joanne, Jerry Balentine, Gordon Schmidt, Hallie Zwibel (2019), "Managing the health of the eSport athlete: An integrated health management model", *BMJ Open Sport & Exercise Medicine*, 5(1), Article e000467.
 12. Esports.gg (2024), *Donk reveals his CS2 practice routine*; Retrieved from: <https://esports.gg/news/counter-strike-2/donk-reveals-his-cs2-practice-routine/>
 13. Ey (2022), *Gaming industry survey*; Retrieved from: <https://www.ey.com/content/dam/ey-unified-site/ey-com/en-us/insights/media-entertainment/documents/ey-tmt-gaming-metaverse-report-final.pdf>
 14. Fatima, Ambreem, Farhana Ambreen, Rizwana Amin (2023), "Internet Gaming Disorder and Competitiveness: A Cross-Sectional Study", *Qlantic Journal of Social Sciences and Humanities*, 4(4) 248-259.
 15. FETC (2024), *Leveling Up Education: The Rise of Esports in K12 Schools*; Retrieved from: <https://www.fetc.org/road-to-fetc-enhancing-the-student-experience/leveling-up-education-rise-esports-k12-schools>.

16. Fortunly (2025), *The Rise of the Virtual Empire: Video Game Industry Statistics*; Retrieved from: <https://fortunly.com/statistics/video-game-industry-statistics/>
17. Frölich Jan, Gerd Lehmkuhl, Helmut Orawa, Michael Bromba, Katharina Wolf, Anja Görtz-Dorten (2016), "Computer game misuse and addiction of adolescents in a clinically referred study sample", *Computers in Human Behavior*, 55, 9–15.
18. Gameplan (2024), *Benefits of Esports in Schools*. Retrieved from: <https://gameplan.com/news/benefits-of-esports-in-schools>.
19. Griffiths, Mark D. (2005), "A "components" model of addiction within a biopsychosocial framework", *Journal of Substance Use*, 10, 191e197.
20. Griffiths, Mark D., Daniel L. King, Zsolt Demetrovics (2014), "DSM-5 Internet gaming disorder needs a unified approach to assessment", *Neuropsychiatry*, 4, 1e4.
21. Halbrook, Yemaya J., Aisling T. O'Donnell, Rachel M. Msetfi (2019), "When and How Video Games Can Be Good: A Review of the Positive Effects of Video Games on Well-Being", *Perspectives on psychological science: A journal of the Association for Psychological Science*, 14(6), 1096–1104.
22. Hawi, Nazir, Maja Samaha, Mark Griffiths (2018), "Internet gaming disorder in Lebanon: Relationships with age, sleep habits, and academic achievement", *Journal of Behavioral Addictions*, 7(1), 70-78.
23. Hltv (2024), *Donk wins Rookie of the Year award*; Retrieved from: <https://www.hltv.org/news/40739/donk-wins-rookie-of-the-year-award>
24. IOC (2024), *IOC enters a new era with the creation of Olympic Esports Games – first Games in 2025 in Saudi Arabia*; Retrieved from: <https://www.olympics.com/ioc/news/ioc-enters-a-new-era-with-the-creation-of-olympic-esports-games-first-games-in-2025-in-saudi-arabia>
25. Jo, Yeong Seon, Soo Young Bhang, Jung Seok Choi, Hae Kook Lee, Seung Yup Lee, Yong-Sil Kweon (2019), "Clinical Characteristics of Diagnosis for Internet Gaming Disorder: Comparison of DSM-5 IGD and ICD-11 GD Diagnosis", *Journal of Clinical Medicine*, 8, 945
26. Kane, Daniel J., Brandon D. Spradley (2017), "Recognizing eSports as a sport", *The sport journal*, 20. Retrieved from: <https://thesportjournal.org/article/recognizing-esports-as-a-sport/>.
27. Kaye, Linda K., Rachel Kowert, Sally Quinn (2017), "The role of social identity and online social capital on psychosocial outcomes in MMO players",

- Computers in Human Behavior*, 74, 215–223.
28. Kelly, Sarah, Thomas Magor, Annemarie Wright (2021), "The Pros and Cons of Online Competitive Gaming: An Evidence-Based Approach to Assessing Young Players' Well-Being", *Frontiers in psychology*, 12, 651530.
 29. Király, Orsolya, Mark D. Griffiths, Zsolt Demetrovics (2015), "Internet Gaming Disorder and the DSM-5: Conceptualization, Debates, and Controversies", *Current Addiction Reports*, 2, 254-262.
 30. Orsolya Király, Róbert Urbán, Mark D Griffiths, Csilla Ágoston, Katalin Nagygyörgy, Gyöngyi Kökönyei, Zsolt Demetrovics (2015), "The Mediating Effect of Gaming Motivation Between Psychiatric Symptoms and Problematic Online Gaming: An Online Survey", *Journal of Medical Internet Research*, 17(4), e88
 31. Kocadağ, Memduh (2019), "Investigating Psychological Well-Being Levels of Teenagers Interested in Esport Career", *Research on Education and Psychology*, 3(1), 1-10.
 32. Kuss, Daria J., Mark D. Griffiths (2012), "Online gaming addiction in children and adolescents: A review of empirical research", *Journal of behavioral addictions*, 1(1), 3–22.
 33. Lee, Soon Li, Cai Lian Tam (2024), "Confounding analysis with gaming aspects in predicting psychological distress of esports players", *PsyCh Journal*, 13, 541-551.
 34. Lehenbauer-Baum, Mario, Martina Fohringer (2015), "Towards classification criteria for internet gaming disorder: Debunking differences between addiction and high engagement in a German sample of World of Warcraft players", *Computers in Human Behavior*, 45, 345-351.
 35. Lehenbauer-Baum, Mario, Armin Klaps, Zuzana Kovacovsky, Karolin Witzmann, Raphaela Zahlbruckner, Birgit U. Stetina (2015), "Addiction and Engagement: An Explorative Study Toward Classification Criteria for Internet Gaming Disorder", *Cyberpsychology, behavior and social networking*, 18(6), 343-349.
 36. Leis, Oliver, Franziska Lautenbach, Phil Birch, Anne-Marie Elbe (2022), "Stressors, associated responses, and copingstrategies in professional esports players: A qualitative study", *International Journal of Esports*, 3(3), 76.
 37. Lemmens, Jeroen, Patti M. Valkenburg, Jochen Peter (2011), "The effects of pathological gaming on aggressive behavior", *Journal of youth and adolescence*, 40(1), 38-47.

38. Liao, Zhenjiang, Qiuping Huang, Shucai Huang, Linxiang Tan, Tianli Shao, Ting Fang, Xinxin Chen, Shuhong Lin, Jing Qi, Yi Cai, Hongxian Shen (2020), "Prevalence of Internet Gaming Disorder and Its Association With Personality Traits and Gaming Characteristics Among Chinese Adolescent Gamers", *Frontiers in Psychiatry*, 11, 598585
39. Adam Lobel, Rutger C. M. E. Engels, Lisanne L. Stone, William J. Burk, Isabela Granic (2017), "Video Gaming and Children's Psychosocial Wellbeing: A Longitudinal Study", *Journal of youth and adolescence*, 46(4), 884–897.
40. Luo, Yan, Daniel M. Smith, Michelle Moosbrugger, Thaddeus J. France, Ke Wang, Yafei Cheng, Yanru Sha, Dan Wang, Shumei Si (2023), "Dynamics and moderating factors of esport participation and loneliness: A daily diary study", *Psychology of Sport and Exercise*, 66, 102384.
41. Maldonado-Murciano, Laura, Georgina Guilera, Christian Montag, Halley M. Pontes, (2022), "Disordered gaming in esports: Comparing professional and non-professional gamers", *Addictive behaviors*, 132, 107342
42. Marino, Claudia, Natale Canale, Alessio Vieno, Gabriele Caselli, Luca Scacchi, Marcantonio M. Spada (2020), "Social anxiety and Internet gaming disorder: The role of motives and metacognitions", *Journal of Behavioral Addictions*, 9, 617-628.
43. Marques, Lucas M., Pedro M. Uchida, Felipe O. Aguiar, Gabriel Kadri, Raphael I. M. Santos, Sara P. Barbosa (2023), "Escaping through virtual gaming-what is the association with emotional, social, and mental health? A systematic review", *Frontiers in psychiatry*, 14, 1257685.
44. Marx, Karl (1859), *A contribution to the critique of political economy*, Progress Publishers, Moscow
45. Matuszewski, Piotr, Pawl Dobrowolski, Bogdan Zawadzki (2020), "The Association Between Personality Traits and eSports Performance", *Frontiers in Psychology*, 11:1490
46. Memon, Mumtaz Ali, Hiram Ting, Jun-Hwa Cheah, T. Ramayah, Francis Chuah, Tat-Huei (2020), "Sample size for survey research: Review and recommendations", *Journal of Applied Structural Equation Modeling*, 4(2), i–xx.
47. Nuyens Filip M., Daria J. Kuss, Olatz Lopez-Fernandez, Mark D. Griffiths (2019), "The potential interaction between time perception and gaming: A narrative review", *International Journal of Mental Health and Addiction*, 18, 1226-1246.

48. Olympics (2023), *Esports make historic medal debut at 19th Asian Games in Hangzhou*; Retrieved from: <https://www.olympics.com/en/news/esports-historic-medal-debut-19th-asian-games-hangzhou-schedule-live>
49. Pereira, Ana Monteiro, Joao Brito, Pedro Figueiredo, Evert Verhagen (2019), "Virtual sports deserve real sports medical attention", *BMJ Open Sport & Exercise Medicine*, 5(1), 1-4.
50. Pereira, Ana Monteiro, Pedro Teques, Evert Verhagen, Vincent Gouttebarger, Pedro Figueiredo, João Brito (2021), "Mental health symptoms in electronic football players", *BMJ Open Sport & Exercise Medicine*, 7(4), 1-9.
51. PlayToday (2024), *Gamer Demographics: 2024 Game-Changing Statistics Worth Checking*; Retrieved from: <https://playtoday.co/blog/stats/gamer-demographics/>
52. Pontes, Halley, Orsolya Király, Zsolt Demetrovics, Mark D. Griffiths (2014), "The Conceptualisation and Measurement of DSM-5 Internet Gaming Disorder: The Development of the IGD-20 Test", *PLOS ONE* 9(10): e110137.
53. Poulus, Dylan R., Tristan J. Coulter, Michael G. Trotter, Remco Christiaan Polman (2020), "Stress and Coping in Esports and the Influence of Mental Toughness", *Frontiers in psychology*, 11, 628.
54. Rieger, Diana, Tim Wulf, Julia Kneer, Lena Frischlich, Gary Bente (2014), "The winner takes it all: The effect of in-game success and need satisfaction on mood repair and enjoyment", *Computers in Human Behavior*, 39, 281–286.
55. Schary, David P., Seth E. Jenny, Aaron Koshy (2022). Leveling Up Esports Health: Current Status and Call to Action. *International Journal of Esports*, 1(1), 1-16.
56. Sibilla, Federica, Chiara Imperato, Tiziana Mancini, Alessandro Musetti (2022), "The association between level of personality organization and problematic gaming: Anxiety, depression, and motivations for playing as mediators", *Addictive behaviors*, 132, 107368
57. Smith, Matthew J., Phil D. J. Birch, Dave Bright (2019), "Identifying stressors and coping strategies of elite esports competitors", *International Journal of Gaming and Computer-Mediated Simulations*, 11(2), 22–39.
58. Smith, Matthew, Benjamin Sharpe, Atheeshaan Arumham, Phil Birch (2022), "Examining the Predictors of Mental Ill Health in Esport Competitors", *Healthcare*, 10(4), 626.
59. SportsAdda (2024), *Olympic Esports Games list 2025: Know which sports*

- could be included in Saudi Arabia*; Retrieved from: <https://www.sportsadda.com/esports/news-esports/olympic-esports-games-list-2025-know-which-sports-could-be-included-in-saudi-arabia/>.
60. Statista (2024), *Number of video gamers worldwide 2019-2029*; Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/748044/number-video-gamers-world/>.
 61. Statista (2024), *Share of internet users worldwide playing games on selected devices as of 1st quarter 2024*; Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/533047/leading-devices-play-games/>
 62. Statista (2024), *Share of internet users worldwide who play video games on any device as of 2nd quarter 2024, by age group and gender*; Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/326420/console-gamers-gender/>
 63. Statista (2024), *Share of teenagers in the United States who play video games as of October 2023, by age group*; Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/1500314/us-teen-gaming-reach-age/>
 64. Šunje, Haris, Elvis Vardo (2023), "Examination of differences in precompetition anxiety and big five personality traits in eSports players and athletes", *Društvene i humanističke studije*, 1(22), 545-566.
 65. Tang, Wai Yen, Felix Reer, Thorsten Quandt (2020), "The interplay of gaming disorder, gaming motivations, and the dark triad", *Journal of Behavioral Addictions*, 9, 491-496.
 66. The Bridge (2021), *Which countries have officially recognised esports?*; Retrieved from: <https://thebridge.in/esports/countries-recognised-officially-25421>
 67. The Business Research Company (2025), *E-Sports Global Market Report 2025 – By Game (Multiplayer Online Battle Arena (MOBA), Real Time Strategy, First Person Shooter, Fighting And Sports), By Platform (PC, Console, Mobile, Other Platforms), By Revenue Source (Sponsorship, Advertising, Merchandise & Tickets, Publisher Fees, Media Rights) – Market Size, Trends, And Global Forecast 2025-2034*; Retrieved from: <https://www.thebusinessresearchcompany.com/report/e-sports-global-market-report>
 68. Von der Heiden, Juliane M, Beate Braun, Kai W. Müller, Boris Egloff (2019), "The Association Between Video Gaming and Psychological Functioning", *Frontiers in psychology*, 10, 1731.
 69. WHO (2022). *Mental health*; Retrieved from: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>.

70. Woolhouse, Ryan, Robert Patton (2023), "Exploration of Internet Gaming Disorder Among the Esports Community", *Journal of Electronic Gaming and Esports*, 1(1), 1-12.
71. Yen, Ju-Yu, Pai-Cheng Lin, Hung-Chi Wu, Chih-Hung Ko (2022), "The withdrawal-related affective, gaming urge, and anhedonia symptoms of internet gaming disorder during abstinence", *Journal of Behavioral Addictions*, 11, 481-491.
72. Yen, Ju-Yu, Susumu Higuchi, Pei-Yun Lin, Pai-Cheng Lin, Wei-Po Chou, Chih-Hung Ko (2022), "Functional impairment, insight, and comparison between criteria for gaming disorder in the International Classification of Diseases, 11 Edition and internet gaming disorder in Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition", *Journal of Behavioral Addictions*, 11, 1012-1023.
73. Yin, Keyi, Yahua Zi, Wei Zhuang, Yang Gao, Yao Tong, Linjie Song, Yu Liu (2020), "Linking esports to health risks and benefits: Current knowledge and future research needs", *Journal of Sport and Health Science*, 9, 485–488.

IGRANJE VIDEO IGARA KAO NOVA NAJVAŽNIJA SPOREDNA STVAR NA SVIJETU: ISTRAŽIVANJE POREMEĆAJA IGRANJA NA UZORKU GAMERA I ESPORTAŠA

Sažetak

Cilj ovog istraživanja bio je (1) steći uvid u *online* i *offline* igranje video igara u prethodnih 12 mjeseci vezano za IGD i (2) ispitati razlike u rezultatima poremećaja internetskih video igara između igrača eSporta i gejmera. Istraživanje je provedeno na 62 (N=62) učesnika, od kojih su 26 eSport igrači koji učestvuju u takmičenjima na državnom i regionalnom nivou, dok je preostalih 36 učesnika klasifikovano kao gameri. Regresiona analiza i t-test korišteni su za testiranje hipoteza vezano za poremećaje igranja, koristeći IGD-20 psihološku skalu. Pretpostavljalo se da su dob, dob inicijacije u gaming, sedmični sati igranja i status gamera/eSport igrača statistički značajni prediktori poremećaja igranja, dok se također pretpostavlja da igrači eSporta postižu niže rezultate na subskalama regulacije raspoloženja, simptomima apstinencije i konflikta u sklopu poremećaja igranja. Rezultati pokazuju da je prva hipoteza djelimično potvrđena, pri čemu su dob ($\beta = -.275, p < .05$) i status gamera / eSport igrača ($\beta = .459, p < .001$) statistički značajni prediktori poremećaja igranja, dok ostale varijable ne pokazuju statističku značajnost.

Testiranjem razlika između eSport igrača i gamera, potvrđene su sve tri hipoteze, pri čemu su igrači eSporta postigli značajno niže rezultate na subskalama regulacije raspoloženja ($t(60)=3.37$, $p<.01$), simptoma apstinencije ($t(60)=2.98$, $p<.01$) i konflikta ($t(60)<2.016$). Konačno, rezultati impliciraju bolje mentalno zdravlje, kontrolu i rezilijentnost eSportaša u odnosu na gamere, vjerovatno zbog organizacijskih aspekata eSports organizacija, te profesionalnih aspekata njihove radne uloge koji u sinergiji služe kao zaštitni faktori mentalnog zdravlja. Ovo istraživanje je imalo za cilj da otvori nova pitanja i pruži kratak uvod u važne detalje vezane za eSport i gaming.

Cljučne riječi: mentalno zdravlje; poremećaj igranja internetskih video igara; gaming; eSport; mentalno zdravlje na radnom mjestu

Authors' address

Adrese autora

Haris Šunje
University „Džemal Bijedić“ in Mostar
Faculty of Education
haris.sunje@gmail.com

Elvis Vardo
University of Tuzla
Faculty of humanities and social sciences
elvis.vardo@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.681

UDK 316.48(470:477)

Primljeno: 18. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adžlan Kurtanović, Atif Avdović

PERCEPTION ON RUSSIA-UKRAINE CONFLICT AND INTERNATIONAL JUSTICE AMONG BOSNIAKS IN SERBIA

This study examines how the Bosniak minority in Serbia perceives the Russia-Ukraine war through the lens of international justice. Given their own history of conflict and contested justice mechanisms (e.g., ICTY), pro-Russian public sentiment in Serbia and Serbia's geopolitical ambivalence towards Russia-Ukraine war, Bosniak perspectives offer critical insights into minority dissent in polarized environments. A newly developed instrument – featuring scales on “Perception of Justice among Bosniaks in Serbia” and “The Russia-Ukraine Conflict” – was tested on 112 Bosniak respondents living in Serbia. Statistical analysis revealed that respondents held predominantly negative views of Russia's role, the war's consequences, and the international justice system. Higher education levels correlated with stronger anti-Russian perceptions, while skepticism toward the West's and region's treatment of Bosniaks and global injustice shaped war-related attitudes. The findings suggest Bosniaks perceive Russia as an aggressor operating outside accountability frameworks, reflecting broader minority distrust toward Serbia's geopolitical alignment.

Keywords: Russia-Ukraine conflict; Bosniaks in Serbia; international justice; negative perception of Russia in conflict; negative consequences of conflict

INTRODUCTION

The escalation of the Russia-Ukraine conflict in February 2022 marks one of the most consequential geopolitical crises of the 21st century. Complex historical, political, and economic tensions caused the war that has precipitated far-reaching global repercussions, including disruptions to international legal norms, humanitarian crisis, and the shift in regional security paradigm (Trautman & McFarlin 2023; Orhan 2022). Its full implications – particularly for post-Soviet and post-conflict societies – remain unfolding.

The Soviet Union's legacy is well known to have shaped political trajectories across world (Hellie 2002), especially Eastern (Southeastern) Europe, including Serbia, where there are cultural and historical ties to Russia (Petrović 2020). Additionally, Russia's contemporary influence extends to destabilization efforts in the Western Balkans. What is relevant for this research is its support for nationalist factions among Bosnian Serbs and Croats, often at the expense of Bosniak interests and Bosnia and Herzegovina government functionality (Salvo & De Leon 2018). Given Russia's explicit opposition to NATO and EU expansion in the region (Perica 2022), Bosniaks – who overwhelmingly favor Euro-Atlantic integration (Simić 2024) – may condemn Russia's actions in Ukraine.

Ethnic identities remain perceived as one of priorities in Balkan countries. Minority perspectives thus often reflect certain communalities of past grievances and current geopolitical alignments (Abazi & Doja 2018). For example, Gherman's (2024) study of Romania's minority in Ukraine demonstrates how historical experiences (e.g., Soviet repression) can foster solidarity with Ukraine. Public attitudes toward large-scale conflicts are thus rarely monolithic. Regarding Bosniaks, those attitudes are tied to historical trauma and collective memory manifested through memories of the 1992–1995 war, ICTY (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) jurisprudence and earlier 20th-century conflicts (Dimitrijević et al. 2009; Minorities at risk project 2004); contemporary politics manifested through Serbia's ambivalent stance toward Russia (Dufalla & Metodieva 2024) and unresolved minority rights issues (Guzina 2000; Bogavac 2017); and accountability issues manifested through frustrations with the inconsistent application of international justice, particularly regarding human rights violations (Suesser 2022).

However, existing literature in social and political psychology on Russia-Ukraine conflict does not treat Bosniaks in Serbia separately. This research aims to examine how Bosniaks in Serbia – a minority group with distinct historical and political sensitivities – perceive the Russia-Ukraine conflict and international justice mechanisms.

Their dual positionality (as a minority in Serbia and as a community with transnational ties to Bosnia) offers a critical lens to analyze their perceptions on identity, justice frameworks and geopolitics. Social identity theory (Tajfel & Turner 1979) suggests that minority attitudes are shaped by in-group/out-group dynamics, especially in post-conflict settings. Bosniaks' experiences with the ICTY (Kutnjak Ivković & Hagan 2017) may give insights on their trust in global accountability systems. As Bar-Tal (2000) notes, minorities often articulate differentiated views on geopolitical interventionism, reflecting both vulnerability and resilience. The study also aims to map Bosniak attitudes toward the war and international justice, contextualize these views within Serbia's domestic pluralism and the Balkans' geopolitical tensions, and enhance theoretical debates on minority agency in global conflict narratives.

The Russia-Ukraine war highlights the interplay between historical memory and contemporary geopolitics. For Bosniaks in Serbia, whose narratives are attached to unresolved justice claims and ongoing marginalization (Moll 2013), this conflict may resonate as both a distant crisis and a proximate allegory. This study thus moderates a critical gap in scholarship manifested by overlooking how minority communities – especially in ambivalent states like Serbia – interpret such global events.

LITERATURE REVIEW

The Russia-Ukraine war has sparked extensive scholarly attention, generating multidisciplinary research across political science, international relations, and social psychology (Orhan 2022; Mbah & Wasum 2022; Lin et al. 2023). This study, while primarily situated in social psychology, engages with this broader academic discourse by examining how different nations and ethnic groups perceive the conflict. Below, we review key studies exploring public attitudes toward the war.

Comparative Perspectives on War Perceptions

Gherman (2024) investigated the Romanian minority in Ukraine, combining qualitative and quantitative methods to assess their stance on the war. Findings revealed strong support for Ukraine and condemnation of Russia, with the minority expressing a dual identity – maintaining ethnic heritage while affirming civic loyalty to Kyiv. This alignment may stem from historical grievances, particularly Soviet-era oppression (1940s–1950s) and fostering a shared “victim identity” with Ukrainians. Pragmatic considerations, such as anticipated improvements in minority rights legislation

(Milevoj 2024), may further explain this support.

In Germany, Wüstner (2023) surveyed 457 participants to differentiate between punitive attitudes toward the Russian state versus its people. Using factor analysis, the study identified distinct dimensions of blame, with respondents favoring state-level sanctions over collective punishment of Russians. Trust in Western media and political orientation significantly shaped these attitudes.

Bulgarian public opinion, as studied by Markova and Loope (2023), revealed a preference for neutrality, with 75% of 200 respondents advocating non-alignment – a stance the authors attribute to historical ties with Russia during the communist era.

Divergent Narratives: Russian and Ukrainian Attitudes

Research on Russian public opinion presents conflicting data. While Wollast et al. (2024) reported 50% support for the war among 2,856 Russians, Chapkovski and Shaub (2022) found 71% approval in an online survey of 3,000 respondents. However, such findings are contested due to potential state-led manipulation and media censorship (Kizilova 2022).

For Ukrainians, systematic searches of Web of Science, Scopus, and Google Scholar yielded no peer-reviewed studies on civilian attitudes toward the war. Available data – primarily media reports and NGO analyses – suggest a narrative favoring negotiated resolutions, though methodological limitations preclude definitive conclusions. An exception is Dembitskyi et al. (2022), whose work on Ukrainian fighters identified “safety and a secure life” as their primary motivation.

The Gap: Minority Perspectives in Global Conflicts

Despite abundant research on macro-level geopolitical impacts (Benedikter 2023; Forsberg & Patomäki 2023), few studies examine how ethnic minorities, such as Bosniaks in Serbia, interpret the war and related notions of international justice. Serbia’s ambivalent position – balancing historical Russophilia (Petrović 2020) with EU aspirations – makes its minority perspectives particularly revealing.

Bosniaks’ views likely diverge from Serbia’s majority due to identity since minorities filter global conflicts through localized identity experiences (Tajfel & Turner 1979); history, since Bosniaks’ engagement with international justice mechanisms (e.g., the ICTY; Kutnjak Ivković & Hagan 2017) may shape their trust in such frame-

works; geopolitics, since minorities often develop distinct attitudes toward interventionism and justice (Bar-Tal 2000).

This study addresses this gap by analyzing Bosniaks' perceptions of the Russia-Ukraine war and international justice, offering insights into Serbia's internal pluralism and broader Balkan dynamics.

MATERIALS AND METHODS

Sample

A total of 112 respondents participated in the study, all of whom were from the territory of Novi Pazar. The questionnaires were distributed online, with respondents primarily receiving a link via social media that directed them to the questionnaire. Before completing the questionnaire, respondents were provided with brief instructions regarding the purpose of the study and the procedure for answering the questions. Additionally, before beginning the questionnaire, each respondent was required to read and confirm the informed consent, thereby expressing their agreement to participate in the study.

The sample consists of 67.9% male, and 32.1% female respondents. Regarding their political orientation, 6.3% declare they are far left, 8.9% left, 10.7% moderately left, 50.9% neutral, 13.4% moderately right, 5.4% right, and 4.5% far right. Among respondents, 3.6% of them have finished elementary school, 2.7% vocational high school, 38.4% high school, and 55.4% bachelor's or higher studies. There are 75% respondents that consider themselves diligent believers, 21.4% not as diligent believers, 2.7% agnostics, 0.9% atheists that respect religious choices of people. None of the respondents has considered religious people narrow-minded. Economic status (ES) for 7.1% respondents is much higher than the average, 18.8% above the average, 58% average, 11.6% below the average, and 4.5% much lower than the average. Average age of the respondents is 30.44 with standard deviation of 11.35, varying from 17 to 75 years.

Instruments

For this research, we developed a special questionnaire, which we named the "Questionnaire on the perception of the war between Russia and Ukraine and international justice among Bosniaks in Serbia". This questionnaire consists of two subscales. The first subscale is "Perception of International Justice" which consists of 38 items (Ap-

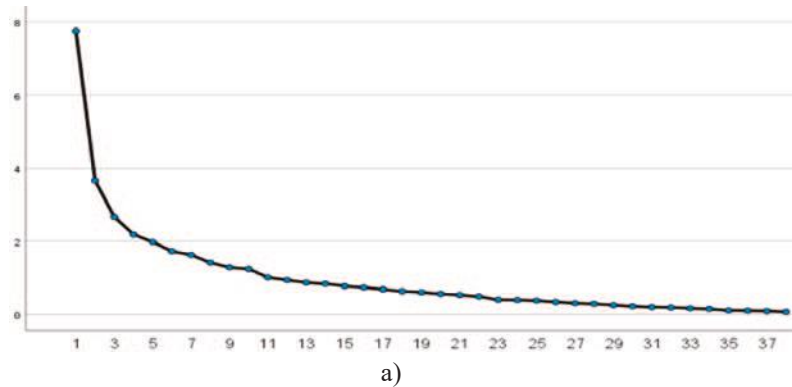
pendix A.1. or B.1.), and the second subscale is titled “The Russia-Ukraine Conflict” which consists of 7 items (Appendix A.2. or B.2.). Respondents would read a statement and then express their agreement or disagreement with that statement on a seven-point scale (1 = Strongly disagree, 2 = Mostly disagree, 3 = Somewhat disagree, 4 = Neither agree nor disagree, 5 = Somewhat agree, 6 = Mostly agree, 7 = Strongly agree). The sociodemographic variables used included sex (S), age (A), education (ED), economic status (ES), level of religiosity (R), and political orientation (PC) (from far-left to far-right). Before completing the questionnaire, respondents would read the instructions containing basic information about the research, a notice that their answers would be completely anonymous, and information that they could withdraw from completing the questionnaire at any time.

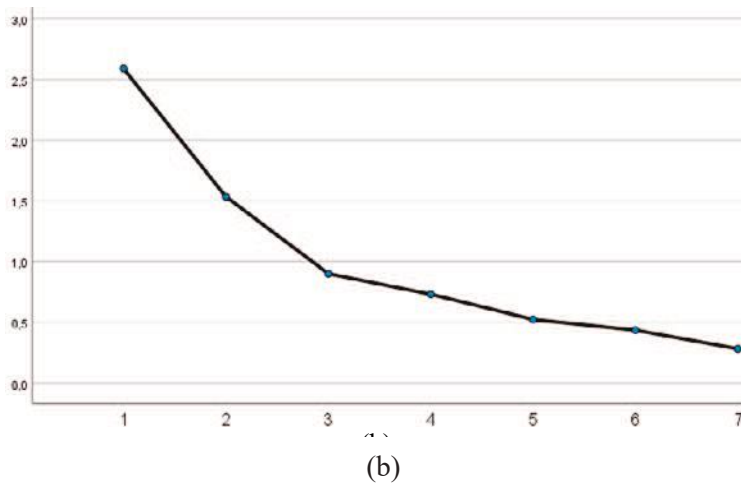
For all of the analysis methods used in the following paragraphs the SPSS v25 program has been used. DeepSeek AI tool has been used for text readability improvement.

Psychometric properties of instrument

On two scales used in this research principal component analysis (PCA) is performed in order to extract research variables. For component extraction the scree test has been used.

Figure 1. Scree plot for Principal Component Analysis. (a) Perception of International Justice scale; (b) The Russia-Ukraine Conflict scale.

Horizontal axis gives the order number of component extracted in the suggested solution, and vertical axis gives its eigenvalue.

Based on the Scree plot for Scale 1, it can be observed that after the fourth extracted factor, the eigenvalues differ less, meaning that the decline in the plot becomes negligible. Although a total of 11 factors has eigenvalues greater than 1, which is a common criterion for factor extraction, the changes in eigenvalues after the fourth factor are minimal, and the variance explained by subsequent components is not significant compared to the previous ones. The same holds for parallel analysis. The closer characteristics of the extracted components are provided in Table 1. Total variance explained by the solutions extracted by scree plot for the first scale is 42.837%. Analogously, for Scale 2 components explaining 58.892% of manifest variables total variance are extracted via scree test.

Table 1. Eigenvalues, percents of manifest variables variance determined by extracted components and Cronbach alpha coefficient of reliability.

Scale	Component (Number of items)	Initial extraction		Rotated extraction (Varimax method)		Cumulative % of variance and KMO coefficient	Cronbach's alpha
		Eigenvalue	% of variance	Eigenvalue	% of variance		
I	1 (11)	7.760	20.420	5.261	13.844	42.837 0.687	0.9
	2 (14)	3.660	9.632	4.387	11.545		0.8
	3 (12)	2.672	7.032	3.437	9.044		0.6
	4 (13)	2.186	5.754	3.194	8.404		0.6
II	1 (5)	2.588	36.971	2.587	36.960	58.892	0.7
	2 (3)	1.534	21.921	1.535	21.932	0.645	0.5

Bartlett's test detects significant deviation of correlation matrix from the identity matrix ($p < 0.001$) indicating high correlations between items.

Regarding the first scale, component eigenvalues vary from 2.186 to 7.760, explaining from 5.754% to 20.420% of manifest variables variance. After rotation, component eigenvalues vary from 3.194 to 5.261, explaining from 8.404% to 13.844% of manifest variables variance. Percent of total variance explained by these scale components is 42.837%. Measuring underlying characteristics using two of the other components is reliable with $\alpha > 0.6$, while for other two components its reliability is very good since $\alpha > 0.8$. Resulting variables are quantifying respondents' perception on

- World injustice (WI), composed of items 10, 11, 12, 15, 17, 18, 24, 25, 26, 27, and 28;
- Mistreatment of Bosniaks by countries of west and region (MB), composed of items 1, 4, 5, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 30, 31, 34, and 36;
- World Islamophobia (WIS), composed of items 2, 3, 13, 16, 20, 23, 28, 29, 31, 36, 37, and 38.
- Unfavorable position of Bosniaks in Serbia (UP), composed of items 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 21, 22, 23, 32, 33, and 34.

Item 35, i.e., "The problems of people in Sandžak should be prioritized over political problems in Bosnia", does not correlate with a coefficient of absolute value equal to 0.3 or higher with any of the components, so it does not contribute to the instrument in measuring the extracted characteristics. Therefore, it is recommended to exclude it from the model.

Regarding the second scale, component eigenvalues are 2.588 and 1.534, explaining 36.971% and 21.921% of manifest variables variance, respectively. After rotation, component eigenvalues are 2.587 and 1.535, explaining 36.960% and 21.932% of manifest variables variance, respectively. Percent of total variance explained by these scale components is 58.892%. Measuring underlying characteristics using one of the components can be accepted as reliable with $\alpha > 0.6$, and for another component it is $\alpha \approx 0.5$. Resulting variables are quantifying respondents' perception on

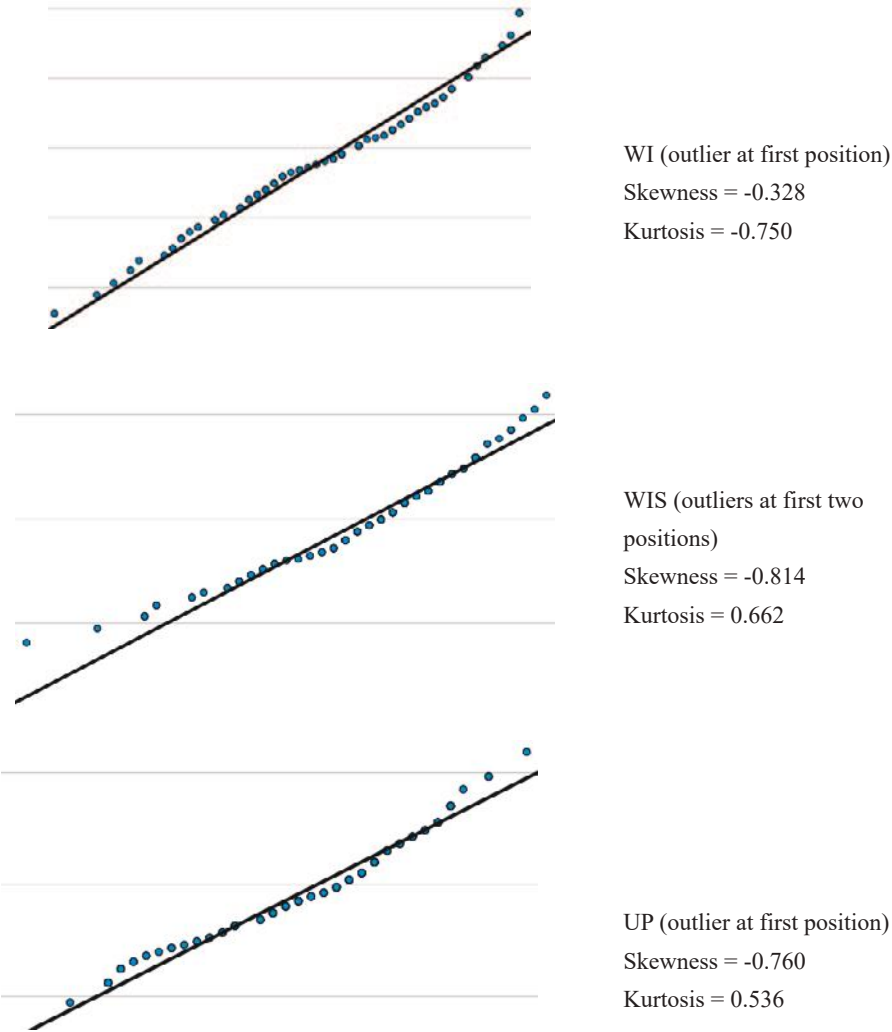
- Negative perception of Russia in conflict (NR), composed of items 1, 3, 4, 5 and 6;
- Negative consequences of Russia-Ukraine conflict (NC), composed of items 1, 2 and 7.

It is important to note that even though $\alpha \geq 0.7$ is usually referred to as the reliability based on which the instrument parts that form obtained variable need not to be improved, Cronbach (1951) himself had suggested that a high value of alpha was 'desirable' when an instrument was used to assign a score to an individual, but he argued that the key point should be that scores obtained when using an instrument had to be interpretable – and this was often possible without needing very high values of alpha (Taber 2018). Since this is the observational study, and interpretability of the items and obtained variables enables us to consider the measurement acceptable at $\alpha \geq 0.5$. Instrument should be improved once the conditions for the experimental study are met.

WI, NR and NC are dependent variables since that is the goal of the paper, i.e. determining the perception of Serbian Bosniaks on these characteristic – how are they impacted and how are they related – based on the data obtained. Other variables will be treated as predictors.

Three of the research variables, MB ($p > 0.2$), NR ($p = 0.176 > 0.1$) and NC ($p = 0.147 > 0.1$), have distribution that fits the normal distribution based on the Kolmogorov-Smirnov test. Since the sample size is moderate (greater than 50) and p-values are larger than 0.1, results suggest that there is no strong evidence against the data fitting the normal distribution. However, for other variables, the non-normality ($p \leq 0.027$) can be explained by potential outliers. In that case parametric correlations and regressions can be applied and the results could be taken as reliable. Following diagrams give required information.

Figure 2. Normality Q-Q plots for variables World injustice, World islamophobia and Unfavorable position of Bosniaks in Serbia.

Observing the normality Q-Q plots we can see that the distributions of observed variables are similar with normal in terms of shape (points concentrate at the line). Existing outliers can be detected. These outliers, along with the large sample size cause tests to report non-normal distribution. Also, low values (less than 1) of skewness and kurtosis indicate characteristics of normal distribution.

RESULTS AND DISCUSSION

Since the research focuses on Bosniak respondents' perception on Russia-Ukraine war and international (in)justice, the paper displays descriptive statistics on variables WI, NR and NC.

Table 2. Descriptive statistics for World injustice, Negative perception of Russia in conflict and Negative consequences of Russia-Ukraine conflict.

Variable	Median	Mean	Standard deviation	Min	Max
WI	58 (44)	56.12	13.36	22 (11)	77 (77)
NR	24 (20)	24.24	6.67	5 (5)	35 (35)
NC	15 (12)	15.36	3.65	7 (3)	21 (21)

In parentheses scale measures are given. Scale minimum is the lowest possible value, scale maximum largest possible, and scale median is mean of scale minimum and scale maximum.

Higher scores of each variable indicate higher presence of characteristic it measures in terms of respondent perception. Based on Table 2, Bosniak minority respondents in Serbia have expressed substantially high scores of WI. They thus perceive that international justice is not nearly well preserved as it should be. Both empirical mean and median are larger than theoretical median for more than 12 units (18.18% of scale range). Also, 78.6% off respondents have reported WI score larger than 44, while 50% of respondents have reported WI score larger than 58.

The findings demonstrate that Bosniaks in Serbia perceive international justice as inadequate – a perspective deeply rooted in their collective historical experiences. Some factors explaining such results might be the community's exposure to violence during the 1990s conflicts, particularly in regions like Sandžak (Minorities at Risk Project 2004), perceived shortcomings of international judicial mechanisms, including delayed or selective prosecutions at the ICTY (Meernik 2005), inconsistent sentencing for war crimes against Bosniaks (Clark 2014) and lack of meaningful reparations or institutional reforms; and long-term transmission of grievance narratives that frame international justice as structurally biased (Moll 2013; Halbwachs 1992).

This framework moves beyond individual grievances to reveal how institutional performance, historical trauma, and communal memory-production interact to shape minority groups' perceptions on global justice systems. The Bosniak case thus offers a test of transitional justice theories that assume international institutions can foster reconciliation through legalism alone (Teitel 2003).

The similar holds for both NR and NC. Respondents have expressed substantially high scores for negative perception of Russia in the conflict and of consequences of war. More than 75% of respondents have reported NR scores larger than scale median, and 67% of respondents have reported NC scores larger than scale median.

While war is widely regarded as inherently undesirable, empirical research demonstrates that populations may perceive it as a necessary means to achieve justice under specific circumstances (Saucier et al. 2018; Grossman, Manekid & Miodownik 2015; Bizumic et al. 2013; Hall 1993). However, Bosniaks in Serbia report negative attitudes toward the Russia-Ukraine war and view its consequences as detrimental. This stance likely stems from their collective historical experiences with conflict, particularly the trauma of the 1990s wars and their consequences in the former Yugoslavia (Minorities at Risk Project 2004). Their skepticism may also reflect deeper doubts about the efficacy of international institutions to deliver justice – a sentiment reinforced by their community’s complex relationship with post-conflict justice mechanisms like the ICTY (Kutnjak Ivković & Hagan 2017).

This pattern aligns with broader findings that communities with histories of conflict-related trauma often interpret new wars through the prism of past grievances (Rinker & Lawler 2018; Hirschberger 2018; Li et al. 2023). For Bosniaks, whose identity is partly shaped by narratives of victimization and institutional failure (Dimitrijević et al. 2009), the Russia-Ukraine conflict may thus resonate as both a geopolitical event and a reminder of unresolved injustices.

To properly understand whether the sample properties indicate certain perceptions of WI, NR and NC, the correlation analysis of sociodemographic variables is performed and given with the following table.

Table 3. Correlation analysis of sociodemographic variables

Variable	A	PC	ED	R	ES
S	0.077	-0.143	0.051	-0.081	0.038
A	/	-0.081	-0.021	-0.064	0.190*
PC	/		-0.042	0.325**	-0.023
ED	/			-0.103	0.103
R	/				-0.214*

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$.

There is no statistically significant correlation between sex and any other variable ($|r| \leq 0.143$, $p = 0.133 > 0.05$), which indicates no significant difference in those scores distributed among male and female participants.

There is statistically significant positive correlation, with the level of significance 0.05, between age and ES ($r=0.190$, $p=0.044<0.05$). However, correlation is weak and when a lower level of significance is considered, correlation is not significant.

Political continuum significantly correlates only with religiousness ($r=0.325$, $p=0.000<0.01$). Moderate positive correlation indicates that the more religious respondents are, the more left they are oriented.

Education does not correlate significantly with any other variable ($|r|\leq 0.103$, $p\geq 0.281>0.05$).

There is statistically significant correlation, with the level of significance 0.05, between religiousness and ES ($r=-0.214$, $p=0.024<0.05$). Correlation being negative indicates that less respondents are religious, the better their ES is.

Table 4. Correlation analysis between sociodemographic variables and research variables

Variable	S	A	PC	ED	R	ES
WI	0.057	0.131	0.070	0.121	0.055	0.040
MB	0.123	0.442**	0.022	0.113	-0.187*	0.106
WIS	-0.012	0.205*	-0.082	0.118	-0.169	0.047
UP	-0.102	0.035	-0.164	0.004	-0.012	-0.174
NR	-0.013	0.173	-0.003	0.269**	-0.113	0.055
NC	0.094	-0.103	0.160	-0.125	0.006	0.119

* $p<0.05$; ** $p<0.01$.

Statistically significant sociodemographic predictors of research variables are

- age that significantly correlates with MB ($r=0.442$, $p=0.000<0.01$), and WIS ($r=0.205$, $p=0.030<0.05$).
- education that significantly correlates only with NR ($r=0.269$, $p=0.004<0.01$).
- religiousness that significantly correlates only with MB ($r=-0.187$, $p=0.049<0.05$).

According to these results, NC has no significant predictors among sociodemographic variables.

Table 5. Correlation analysis between research variables

Variable	WI	MB	WIS	UP
WI	/	0.161	0.243**	0.270**
MB	/		0.411**	0.256**
WIS	/			0.357**
NR	0.024	-0.068	-0.090	0.066
NC	0.354**	0.264**	0.116	0.153

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$.

Among the research variables, there are no statistically significant predictors of NR ($|r| \leq 0.090$, $p \geq 0.346 > 0.1$).

Among the research variables, statistically significant predictors of NC are variables WI ($r = 0.354$, $p < 0.001$) and MB ($r = 0.264$, $p = 0.005 < 0.01$).

Based on correlation analysis, preliminary model for predicting NR scores would have only one predictor ED. Using stepwise method, it is obtained that there are no latent nonlinear predictions of NR by any other variable. Hence, preliminary model is actually final model. However, since ED is ordinal, categorical variable, the analysis of variance will be used instead of linear regression. Due to first two categories of ED having only 4 and 3 respondents, respectively, nonparametric methods guarantee more reliable result. Kruskal-Wallis test is thus used.

Table 6. Analysis of variance for Negative perception of Russia in conflict between Education categories.

Education	N	Mean	Standard deviation	Min	Max	H (p)
Elementary school	4	17.25	11.32	5	30	6.811 (0.078)
Vocational school	3	18.00	3.46	14	20	
High school	43	23.72	6.15	12	35	
Bachelor/Masters/PhD	62	24.24	6.67	5	35	

Kruskal-Wallis test indicates there are statistically significant differences between these groups, but with the level of significance of 10%. This means that results might be different if there were more respondents in the first two groups. General tendency is that, higher the level of education, higher the score for negative perception of Russia in conflict. Pairwise difference is statistically significant, with the level of significance of 5%, only between the groups of Vocational school and Bachelor/Masters/PhD

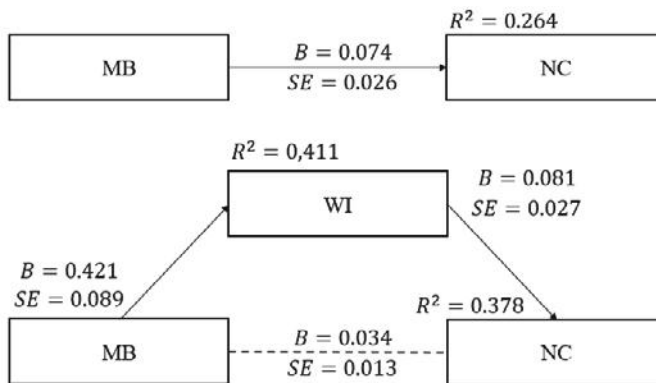
($Z=2.022$, $p=0.04<0.05$). Otherwise, differences are reported as non-significant ($Z\leq 1.538$, $p\geq 0.137>0.1$). These results might not reflect a general trend since the first two groups are non-representative in terms of the sample size.

The study reveals that education potentially serves as a predictor of negative perceptions of Russia among Bosniaks in Serbia, with higher levels of education correlating with more critical assessments of Russian foreign policy. This finding aligns with established literature on education's role in shaping political cognition (Pithers & Soden 2000), suggesting education expands exposure to diverse, often international, media sources, reducing reliance on state-dominated narratives and cultivates critical thinking skills, enabling individuals to systematically evaluate historical precedents (e.g., Russia's interventions in the Balkans) and ethical implications of geopolitical actions.

These results detect education as an important socio-cognitive filter through which ethnic minorities interpret international conflicts. They also highlight a broader research imperative: to investigate how educational systems determine the relationship between ethnic identity and political attitudes in post-conflict societies.

As for NC prediction, based on the correlation analysis, variables that figure as significant predictors in the preliminary model are WI and MB. However, using stepwise method with all of the research variables detects only WI as a significant predictor of NC. There are thus no latent nonlinear predictors, and final model will take into consideration WI and MB as predictors. Also, since stepwise method does not detect MB as significant when WI is in the model, mediation occurs.

Figure 3. Mediation of World injustice at Mistreatment of Bosniaks by countries of west and region impact on Negative consequences of Russia-Ukraine conflict analysis

In Figure 3 details about NC determinations are given. Since partial correlation coefficient between MB and NC when WI is controlled is 0.139 and is not statistically significant ($p=0.145>0.1$), while regular Pearson correlation coefficient ($r=0.264$, $p=0.005<0.01$) indicates statistically significant correlation, the full mediation of WI occurs. Therefore, it is unnecessary to use Aroian or other mediation significance test.

The data suggest that historical experiences of mistreatment by Western and regional powers may foster perceptions of systemic world injustice, which in turn shapes respondents' negative evaluations of the Russia-Ukraine conflict's consequences. This pattern resonates with critical international relations theories that position justice perceptions as a core determinant of conflict attitudes (Patomäki 2006), particularly among communities with lived experiences of geopolitical exclusion.

Mechanism that might explain this occurrence is that past grievances (e.g., perceived abandonment during the Bosnian War or inconsistent application of international law) create a framework for interpreting current conflicts. Additionally, repeated experiences of marginalization violates confidence in international institutions, as documented in post-Yugoslav justice studies (Subotić 2019). The gap between international norms and observed outcomes fuels cynicism, consistent with theories of justice motivation (Lerner 1980).

Results also indicate how conflict perceptions of marginalized groups serve as both a political stance and a factor maintaining their position within global power structures. Limitations of the study are small sample size, lack of theoretical background concerning this topic and lack of less educated respondents in the sample.

CONCLUSION

Our research has shown that Bosniak respondents living in Serbia have reported perception of international justice as far from well established. Accordingly, perception of Russia as the initiator in Russia-Ukraine war is negative. Consequences of war are also perceived negatively.

There is one significant predictor of Bosniaks negative perception of Russia in conflict and that is Education. It has been shown that more educated Bosniaks tend to have larger scores of Bosniaks negative perception of Russia in conflict. However, this is significant only with the level of significance of 10% and might be different for sample with more less educated respondents.

There are two significant predictors of Bosniaks negative perceptions on negative consequences of war, perception of Mistreatment of Bosniaks by the countries of

west and region and perception of World injustice. The impact of WI is direct, while for the impact of MB full mediation through WI occurs. In other words, eventual impact of MB is fully manifested through WI.

Future research should include a larger number of Bosniak respondents from different regions of Serbia. Additionally, we recommend conducting longitudinal studies to track the evolution of attitudes over time and the impact of changes in international relations on the perception of war and international justice.

APPENDIX

Appendix A.1. Scale 1 items in Serbian.

Skala 1 - Percepcija pravde kod Bošnjaka u Srbiji

Mnogi ljudi se u nekoj meri slažu, a mnogi drugi ne slažu sa raznim mišljenjima koja ćemo sada dati. Odgovor dati biranjem (zaokruživanjem/štikliranjem) odgovarajućeg broja na skali od 1 (uopšte se ne slažem) do 7 (u potpunosti se slažem), gde 4 znači da ste neodlučni, tj. da niti se slažete niti se ne slažete. Podsećamo da nema tačnih i pogrešnih odgovora i da svako ima pravo na svoj stepen slaganja.

1. Zapad (zemlje EU i SAD) ne prihvata naš narod jer smo drugačiji od njih i držimo do sebe.
2. Međunarodni politički sistem je pravičan.
3. Zapad samo želi da nam pomogne da popravimo greške za sopstvenu korist.
4. Moja nacija je uvek zasluživala pravičniji tretman od strane drugih zemalja nego što ga je dobijala.
5. Zapad nas mrzi.
6. Naša država ne kažnjava dovoljno one koji su je opljačkali.
7. Mnogi kriminalci su i dalje na slobodi u našoj zemlji.
8. Mnogi su se kod nas na nepošten način obogatili.
9. Kod nas se zakon ne primenjuje jednako na sve.
10. U našem društvu važnije je imati dobru vezu nego biti sposoban.
11. Kod nas se ne isplati biti pošten da bi uspeo.
12. Znanje i sposobnost kod nas niko ne ceni.
13. Kod nas su mito i korupcija postali uobičajena pojava.
14. Ja živim u sigurnom, stabilnom i bezbednom okruženju.
15. Svet je u suštini džungla gde moć, bogatstvo i uspeh čine sve.
16. Svet se u suštini zasniva na principu – svako dobije ono što zaslužuje.

17. Svet je u suštini opasno i nepredvidivo mesto.
18. Često imam poteškoća da obezbedim stvari koje moja porodica i ja trebamo.
19. Političko angažovanje u ovoj zemlji je besmisleno i neefikasno.
20. Politički pogledi ljudi kao što sam ja imaju uticaja u političkom sistemu moje zemlje.
21. Bošnjaci su u politički nepovoljnijem položaju u odnosu na druge narode u regionu.
22. Teže je da se čuju autentični stavovi Bošnjaka nego drugih naroda u regionu.
23. Moćni akteri ne žele da razumeju poziciju Bošnjaka.
24. U današnje doba čovek se može osloniti samo na materijalne stvari.
25. Ma šta pričali, ko ima novac prolazi dobro, a ko nema loše.
26. Danas svemu (prijateljstvu, pomaganju...) može da se izračuna cena i izrazi korist.
27. Lepo je pričati o visokim idealima, ali se na kraju sve svodi na novac.
28. Pravosuđe ne gleda na isti način Srbe i Bošnjake.
29. Ogroman broj slučajeva koji su se odigrali u skorijoj prošlosti nam ukazuje da pravosuđe nije isto za sve.
30. Broj zapošljenih Bošnjaka u pravnim institucijama je mali, čak i tamo gde su oni većina.
31. Postoji diskriminacija Bošnjaka na svim državnim nivoima (u zdravstvu, pravosuđu, obrazovanju).
32. Vršioći vlasti u Novom Pazaru ne rade dovoljno na poboljšanju statusa bošnjačkog naroda.
33. Vlast u Novom Pazaru je u stvari sluga Beograda i uopšte nema u interesu rad za bošnjački narod.
34. Bošnjaci, bili oni iz Bosne, Sandžaka ili Crne Gore, su u stvari jedan narod.
35. Problemi ljudi u Sandžaku treba da nam budu prioritetniji od političkih problema u Bosni.
36. Aktuelna događanja oko Rusije i Ukrajine nam pokazuju da Zapad ne tretira isto muslimanske i ostale države.
37. Muslimani širom sveta (u Siriji, Palestini) godinama pate, i gotovo da niko ništa ne preduzima, dok su se oko rata Ukrajine i Rusije „svi“ vodeći svetski lideri aktivirali.
38. Rat u Ukrajini nam pokazuje licemernost Zapada u odnosu prema muslimanima i muslimanskim državama.

Appendix A.2. Scale 2 items in Serbian.

Skala 2 - Sukob Rusije i Ukrajine

Koliko se slažete sa sledećim tvrdnjama o sadašnjem ratu na teritoriji Ukrajine? Odgovor dati biranjem (zaokruživanjem/štikliranjem) odgovarajućeg broja na skali od 1 (uopšte se ne slažem) do 7 (u potpunosti se slažem), gde 4 znači da ste neodlučni, tj. da niti se slažete niti se ne slažete. Neki ljudi imaju jedno mišljenje, a drugi drugačije, nas ne zanima ko je u pravu nego kako su različita mišljenja povezana sa drugim pogledima ljudi. Nema tačnih niti pogrešnih odgovora.

1. Rusija je izvršila agresiju i napala Ukrajinu isključivo iz svojih podlih interesa.
2. Ukrajina je samo bojno polje za sukob Rusije i Zapada.
3. Rusija je bila prinuđena da se brani da je NATO ne bi opkolio i uništio.
4. Rusija mora da odgovara za sve posledice agresije na Ukrajinu.
5. Srbija bi trebalo da uvede iste sankcije Rusiji kao i zemlje Evropske unije.
6. Srbija ni po koju cenu ne treba da uvede sankcije Rusiji.
7. Šta god odlučila da uradi u vezi sukoba u Ukrajini, Srbija će imati veoma loše posledice.

Appendix B.1. Scale 1 items in English.

Scale 1 - Perception of Justice among Bosniaks in Serbia

Many people agree to some extent, while others disagree with various opinions we will now present. Answer by selecting (circling/checking) the appropriate number on a scale from 1 (strongly disagree) to 7 (strongly agree), where 4 means that you neither agree nor disagree. We remind you that there are no right or wrong answers, and everyone is entitled to their own level of agreement.

1. The West (EU countries and the USA) does not accept our people because we are different from them and we take pride in ourselves.
2. The international political system is fair.
3. The West only wants to help us correct our mistakes for its own benefit.
4. My nation has always deserved fairer treatment from other countries than it has received.
5. The West hates us.
6. Our country does not properly punish those who have plundered it.
7. Many criminals are still free in our country.

8. Many have become wealthy in our country through dishonest means.
9. The law is not applied equally to everyone here.
10. In our society, having good connections is more important than being capable.
11. In our country, it does not pay to be honest if you want to succeed.
12. Knowledge and ability are not valued in our country.
13. Bribery and corruption have become common occurrences here.
14. I live in a safe, stable, and secure environment.
15. The world is essentially a jungle where power, wealth, and success determine everything.
16. The world is fundamentally based on the principle – everyone gets what they deserve.
17. The world is essentially a dangerous and unpredictable place.
18. I often struggle to secure the things my family and I need.
19. Political engagement in this country is meaningless and ineffective.
20. The political views of people like me impact my country's political system.
21. Bosniaks are in a politically disadvantaged position compared to other peoples in the region.
22. It is harder for the authentic views of Bosniaks to be heard compared to other peoples in the region.
23. Powerful countries do not want to understand the position of Bosniaks.
24. In the current day world, one can only rely on material things.
25. No matter what people say, those who have money do well, and those who don't do poorly.
26. Today, everything (friendship, helping others...) can be assigned a price and measured in terms of utility.
27. It's nice to talk about high ideals, but in the end, everything comes down to money.
28. The judiciary does not treat Serbs and Bosniaks equally.
29. A large number of cases from the recent past show that the judiciary is not the same for everyone.
30. The number of employed Bosniaks in judiciary institutions is low, even in places they are the majority.
31. There is discrimination against Bosniaks at all state levels (in healthcare, judiciary, education).
32. The authorities in Novi Pazar are not doing enough to improve the status of the Bosniak people.

33. The authorities in Novi Pazar are actually servants of Belgrade and have no interest in working for Bosniak people.
34. Bosniaks, whether from Bosnia, Sandžak, or Montenegro, are essentially one people.
35. The problems of people in Sandžak should be a higher priority for us than the political problems in Bosnia.
36. Current events around Russia and Ukraine show that the West does not treat Muslim countries the same as others.
37. Muslims around the world (in Syria, Palestine) have been suffering for years, and almost no one did anything, while in the war between Ukraine and Russia, “all” the world’s leading leaders have become active.
38. The war in Ukraine shows the hypocrisy of the West toward Muslims and Muslim countries.

Appendix B.2. Scale 2 items in English.

Scale 2 - Conflict between Russia and Ukraine

How much do you agree with the following statements about the current war in Ukraine? Answer by selecting (circling/checking) the appropriate number on a scale from 1 (strongly disagree) to 7 (strongly agree), where 4 means that you neither agree nor disagree. Some people have one opinion, and others have different ones; we are not interested in who is right but in how different opinions are related to other people’s views. There are no right or wrong answers.

1. Russia committed aggression and attacked Ukraine solely out of its own vile interests.
2. Ukraine is just a battleground for the conflict between Russia and the West.
3. Russia was forced to defend itself to prevent NATO from encircling and destroying it.
4. Russia must be held accountable for all the consequences of its aggression against Ukraine.
5. Serbia should impose the same sanctions on Russia as the European Union countries.
6. Serbia should under no circumstances impose sanctions on Russia.
7. Whatever Serbia decides to do regarding the conflict in Ukraine, it will face very negative consequences.

Appendix C.1. Data based on which the results are obtained: Google drive link.
https://drive.google.com/file/d/1ntqcMQywtqn-kR4uFAob700vRRGXux0Q/view?usp=drive_link

REFERENCES

1. Abazi, Enika, Albert Doja (2018), "Time and narrative: Temporality, memory, and instant history of Balkan wars", *Time & Society*, 27(2), 239-272.
2. Bar-Tal, Daniel (2000), "From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis", *Political Psychology*, 21(2), 351-365.
3. Benedikter, Roland (2023), "The new global direction: from "one globalization" to "two globalizations"? Russia's war in Ukraine in global perspective", *New Global Studies*, 17(1), 71-104.
4. Bogavac, Živanka M. (2017), "National minorities, with special opening opinion in the Republic of Serbia", *Економика - Часопис за економску теорију и праксу и друштвена питања*, (3), 87-97.
5. Clark, Janine N. (2014), *International Trials and Reconciliation: Assessing the Impact of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, Routledge
6. Cronbach, Lee J. (1951), "Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests". *Psychometrika*, 16(3), 297-334.
7. Dembitskyi, Serhii, Roman Kyrychenko, Svitlana Salnikova, Mykola Sydorov (2022), "The Value Dimension of Public Opinion in Ukraine during the Full Scale War and Its Role for Post-War Reconstruction", *Sociological studios*, 21(2), 42-56.
8. Dimitrijevic, Vojin (2009), "Domestic war crimes trials in Serbia, Bosnia-Herzegovina and Croatia", In: J. Batt & J. Obradovic-Wochnik (eds.), *War crimes, conditionality and EU integration in the Western Balkans*, European Union Institute for Security Studies (EUISS), 83-100.
9. Dufalla, Jacqueline, Asya Metodjeva (2024), "From affect to strategy: Serbia's diplomatic balance during the Russia-Ukraine War", *Southeast European and Black Sea Studies*, 1-20.
10. Forsberg, Tuomas, Heikki Patomäki (2023), "Looking at the war in Ukraine and ways it could end from a global perspective", *Globalizations*, 20(7), 1180-1186.

11. Gherman, Marin (2024), "The perception of the Romanian Minority in Ukraine on the Russian-Ukrainian War", *Annals of Philosophy, Social & Human Disciplines*, 1, 109-123.
12. Guzina, Dejan (2000), "Nation-building vs. minority-destroying: Majority-minority relations in the post-socialist Serbia", *Southeast European Politics*, 1(1), 25-40.
13. Halbwachs, Maurice (1992), *On Collective Memory* (L. A. Coser, Trans.), University of Chicago Press
14. Hellie, Richard (2002), "The Soviet Global Impact: 1945-1991", *Russian History*, 29(2/4), 141-150.
15. Hirschberger, Gilad (2018), "Collective trauma and the social construction of meaning", *Frontiers in Psychology*, 9, 1-14.
16. Kizilova, Kseniya (2022), "Assessing Russian public opinion on the Ukraine war", *Russian Analytical Digest*, 281, 2-5.
17. Kutnjak Ivković, Sanja, John Hagan (2017), "The legitimacy of international courts: Victims' evaluations of the ICTY and local courts in Bosnia and Herzegovina", *European journal of criminology*, 14(2), 200-220.
18. Lerner, Melvin J. (1980), *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion*, Plenum Press
19. Li, Mengyao, Bernhard Leidner, Gilad Hirschberger, Jiyoung Park (2023), "From threat to challenge: Understanding the impact of historical collective trauma on contemporary intergroup conflict", *Perspectives on Psychological Science*, 18(1), 190-209.
20. Lin, Faqin, Xuecao Li, Ningyuan Jia, Fan Feng, Hai Huang, Jianxi, Huang, Shenggen Fan, Philippe Ciais, Xiao-Peng Song (2023), "The impact of Russia-Ukraine conflict on global food security", *Global Food Security*, 36, 100661.
21. Markova, Angelena, Amy Loope (2023), "The Influence of Communism on the Bulgarian Attitude Towards the Russia-Ukraine War", *Journal of Student Research*, 12(3), 1-20.
22. Mbah, Ruth Endam, Fivine Forcha Wasum (2022), "Russian-Ukraine 2022 War: A review of the economic impact of Russian-Ukraine crisis on the USA, UK, Canada, and Europe", *Advances in Social Sciences Research Journal*, 9(3), 144-153.
23. Meernik, James (2005), "Justice and peace? How the International Criminal Tribunal affects societal peace in Bosnia", *Journal of Peace Research*, 42(3), 271-289.

24. Milevoj, Marin (2024), "Prava nacionalnih manjina u ukrajini–usklađenost nacionalnog pravnog uređenja s međunarodnopravnim okvirom", *Paragraf*, 8(1), 85-110.
25. Minorities at Risk Project (2004), *Chronology for Sandzak Muslims in Yugoslavia*; available at: <https://www.refworld.org/docid/469f38f61e.html> [accessed 23 March 2025]
26. Moll, Nicolas (2013), "Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity-building in today's Bosnia and Herzegovina", *Nationalities Papers*, 41(6), 910-935.
27. Orhan, Ebru (2022), "The effects of the Russia-Ukraine war on global trade", *Journal of International Trade, Logistics and Law*, 8(1), 141-146.
28. Patomäki, Heikki (2006), "Global justice: A democratic perspective", *Globalizations*, 3(2), 99-120.
29. Perica, Vjekoslav (2022), "Reconciliation Attempts and the Return to Conflict in the Balkans, 2010-2022 (And Parallels to the Russian War on Ukraine)", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42(4), 1-26
30. Petrović, Dragan (2020), "Russia and the Serbs (Serbia), from eastern question to contemporary relations", In: Stojanović, Bogdan, Elena G. Ponomareva (eds.), *Russia and Serbia in the Contemporary World: Bilateral Relations, Challenges and Opportunities*, Institute of international politics and economics, Belgrade, 98-114.
31. Pithers, R. T., Rebecca Soden (2000), "Critical thinking in education: A review", *Educational Research*, 42(3), 237-249.
32. Rinker, Jeremy, Jerry Lawler (2018), "Trauma as a collective disease and root cause of protracted social conflict", *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 24(2), 150-164.
33. Salvo, David, Stephanie de Leon (2018), "Russia's Efforts to Destabilize Bosnia and Herzegovina", *German Marshall Fund of the United States*, research report, 1-5.
34. Simic, Vanesa (2024), "Potential and Problematics: European Union Enlargement of Bosnia and Herzegovina in the 21st Century", *European and Eurasian Undergraduate Research Symposium 2024*. University of Pittsburgh, Pittsburgh, 21-31.
35. Subotić, Jelena (2019), *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance After Communism*, Cornell University Press

36. Suesser, Julia R. (2022), "Accountability for Human Rights Abuses in Authoritarian Regimes? The Insufficiency of International Justice Institutions: A Critical Look at Syria, China, and Russia", *Connecticut Public Interest Law Journal*, 22(1), 172-193.
37. Taber, Keith S. (2018), "The Use of Cronbach's Alpha When Developing and Reporting Research Instruments in Science Education", *Research in Science Education*, 48(1), 1273–1296.
38. Teitel, Ruti G. (2003), *Transitional Justice*, Oxford University Press
39. Trautman, Lawrence. Maia McFarlin (2023), Putin, Russia and Ukraine: International human rights violations, war crimes, & future implications, SSRN; Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4393282
40. Turner, John C., R. J. Brown, Henri Tajfel (1979), "Social comparison and group interest in ingroup favouritism", *European journal of social psychology*, 9(2), 187-204.
41. Wollast, Robin, Joseph B. Phillips, Illia Yahiiaiev, Karine Malysheva, Olivier Klein, Nikhil K. Sengupta (2024), "Russians' Attitudes Towards the War in Ukraine", *European Journal of Social Psychology*, 55(1), 119-135.
42. Wüstner, Kerstin (2023), "The War in Ukraine: Punitive Attitudes in Germany", SSRN; Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4515475 [Accessed 16 Jan. 2025]

PERCEPCIJA RUSKO-UKRAJINSKOG SUKOB I MEĐUNARODNE PRAVDE MEĐU BOŠNJACIMA U SRBIJI

Sažetak:

Ova studija ispituje kako bošnjačka manjina u Srbiji percipira rusko-ukrajinski rat kroz prizmu međunarodne pravde. S obzirom na njihovu historiju sukoba i sporne mehanizme pravde (npr. ICTY), pro-rusku naklonost javnosti u Srbiji i ambivalentnost Srbije prema rusko-ukrajinskom ratu, perspektive Bošnjaka pružaju ključne uvide u manjinsko neslaganje u polariziranim okruženjima. Novorazvijeni instrument, koji uključuje skale za 'Percepciju pravde među Bošnjacima u Srbiji' i 'Rusko-ukrajinski sukob' – testiran je na 112 bošnjačkih ispitanika koji žive u Srbiji. Statistička analiza pokazala je da ispitanici uglavnom imaju negativne stavove o ulozi Rusije, posljedicama rata i međunarodnom pravosuđnom sistemu. Viši nivo obrazovanja bio je povezan s izraženijim anti-ruskim stavovima, dok su skepticizam prema postupanju Zapada i regiona prema Bošnjacima i percepcija globalne nepravde oblikovali stavove o ratu. Nalazi upućuju na to da Bošnjaci percipiraju Rusiju kao agresora koji djeluje izvan okvira odgovornosti, što odražava šire manjinsko nepovjerenje prema geopolitičkom usmjerenju Srbije.

Ključne riječi: rusko-ukrajinski sukob; Bošnjaci u Srbiji; međunarodna pravda; negativna percepcija Rusije u sukobu; negativne posljedica sukoba.

Authors' address

Adrese autora

Adžlan Kurtanović

Atif Avdović

State university of Novi Pazar

akurtanovic@np.ac.rs

aavdovic@np.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Tahani Komarica

ANALIZA KOMUNIKACIJE INSTITUCIJA BOSNE I HERCEGOVINE
NA DRUŠTVENIM MEDIJIMA / ANALYSIS OF COMMUNICATION
OF INSTITUTIONS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ON SOCIAL
MEDIA 709

Sladana Marić, Aleksandar Živanović

MEDIJSKA PISMENOST I VEŠTAČKA INTELIGENCIJA U
ONLAJN NOVINSKIM ČLANCIMA NA SRPSKOM JEZIKU /
MEDIA LITERACY AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN
ONLINE NEWS REPORTS IN SERBIAN 741

Ilija Milosavljević, Nataša Simeunović Bajić

THE IMPACT OF NETFLIX AND VIDEO STREAMING
SERVICES ON CHANGES IN DISTRIBUTION, PRODUCTION,
AND AUDIENCE OF TELEVISION SERIES / UTICAJ NETFLIKSA
I STRIMING VIDEO SERVISA NA PROMENE U DISTRIBUCIJI,
PRODUKCIJI I PUBLICI TELEVIZIJSKIH SERIJA 763

Ivana Ferković Pašić

RIJALITI PROGRAMI I DRUŠTVENE MREŽE: STAVOVI I

REAKCIJE PUBLIKE / REALITY TV SHOWS AND SOCIAL

MEDIA: PUBLIC ATTITUDES AND REACTIONS 785

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.709

UDK 35:316.77(497.6)
004.738.5:35(497.6)

Primljeno: 23. 10. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Tahani Komarica

ANALIZA KOMUNIKACIJE INSTITUCIJA BOSNE I HERCEGOVINE NA DRUŠTVENIM MEDIJIMA

Predmet istraživanja ovog rada je analiza komunikacije institucija Bosne i Hercegovine koje koriste platforme društvenih medija za diseminaciju informacija i kolaboraciju sa građanima, ali i kao javni prostor za dijalog među građanima na putu ka deliberativnoj demokratiji. U radu je korištena kvantitativna analiza podataka prikupljenih na zvaničnim web stranicama institucija Bosne i Hercegovine i vladinim društvenim medijima prema listi institucija Bosne i Hercegovine sa web stranice Agencije za državnu službu Bosne i Hercegovine te kvantitativna analiza sadržaja objavljenih na *Facebook* stranicama institucija Bosne i Hercegovine. Rezultati su pokazali jezičku nedosljednost u nazivima otvorenih računa institucija što otežava i istraživanje, ali i potragu i praćenje od strane građana. Evidentna je nedovoljna razvijenost infrastrukture vladinih društvenih medija. Kultura interakcije je na niskom nivou sa malim brojem aktivnih korisnika. Nijedan post ne sadrži alate za ispitivanje javnog mnijenja niti na neki drugi način potiče uključivanje građana u procese donošenja odluka. Na stranicama se nedovoljno koriste alati za širi doseg publike i lakše pretraživanje. Responzivnost institucija je niska i u pojedinim slučajevima komunikacija je potpuno onemogućena što ukazuje na hijerarhijski ustroj komunikacije i onemogućavanje dijaloga. Komunikacija Ministarstva sigurnosti BiH i Ministarstva odbrane BiH o poplavama sugerira potencijalne prijetnje sigurnosti građana i doprinosi slabljenju povjerenja u sposobnost vlasti da odgovori na krizne situacije na pravi način.

Ključne riječi: društveni mediji; institucije Bosne i Hercegovine diseminacija informacija; interakcija; deliberativna demokratija

1. UVOD

Online komunikacija se odvija u proširenoj paradigmi u kojoj su hijerarhijski pristupi nedovoljni budući da je novomedijsko okruženje bazirano na interaktivnosti komunikatora. Korištenje društvenih medija od strane vladinih institucija omogućava prevazilaženje društvenog i političkog jaza između vlada i građana, sve zahvaljujući karakteristikama internetskih medija koji se od klasičnih razlikuju širim dosegom prijenosa informacije, dvosmjernom komunikacijom, velikim mogućnostima za pohranu i obradu podataka, a usluge su im uglavnom stalno dostupne, javne i jednostavne za korištenje (Mahmutović 2016: 33). Nova medijska ekologija omogućava izravnu interakciju, čime komunikacija institucija s ciljnim grupama više nije ovisna o posredovanju tradicionalnih medija. Publika ima mogućnost učešća u kreiranju i širenju sadržaja, dopuni i promoviranju institucionalnih informacija i društveno važnih tema, te može dominantnim diskursima suprotstaviti lična iskustva i alternativne narative (ibid.)

Upotrebom društvenih medija za diseminaciju informacija institucije mogu poboljšati transparentnost svog rada, ali i omogućiti aktivnu participaciju građana u davanju prijedloga, iznošenju ideja, pritužbi i sugestija, što stvara se prostor za njihovo aktivno učešće u donošenju odluka i jačanje povjerenja u institucije, imajući u vidu da „povjerenje se stvara kada su institucije strukturirane tako da odgovaraju na komunikaciju“ (Maldini 2008, prema Lesinger i sar. 2019: 3). Dvosmjerni tok komunikacije omogućava institucijama da odgovore na žalbe građana i njihove sugestije, te uspostave dijalog (Sawalha i sar. 2019; Depaula i sar. 2018 i Kuang-Ting i sar. 2020). *Online* komunikaciju karakterizira uzajamna povratna informacija pri čemu *feedback* nije samo reakcija nego podrazumijeva i „korekcije informacija objavljenih na webu te (...) veći stupanj demokratičnosti u komunikaciji“ (Osmančević 2009: 179, 180). Lesinger i saradnici (2019: 7) naglašavaju da društveni mediji služe kao alat za otvorenu i dvosmjernu komunikaciju s građanima, posebno u kontekstu „novih političkih smjernica, procesa i reformi, te prijedloga zakona“.

Vladini društveni mediji imaju potencijal za razmjenu mišljenja sa i među građanima kojom se u pregovaračkom procesu identificiraju zajednički ciljevi i rješenja što je osnova deliberativne demokratije (Grover i sar. 2019, Lesinger i sar. 2019). Deliberativna demokratija se ostvaruje komunikacijskim aktom kao „dijaloškim procesom razmjene razloga s ciljem rješavanja problematičnih situacija koje se ne mogu riješiti bez međuljudske koordinacije i saradnje“ (Bohman 1996, prema Coleman i Blumerl 2009: 18).

Korištenje društvenih medija od strane vladinih institucija ima tri cilja: podsticanje participativnog dijaloga vlada sa građanima, koprodukcija vlade sa građanima koja unapređuje servise za građane i *crowdsourcing* tj. razvoj inovativnih rješenja kroz masovnu podršku (Bertot i sar. 2010, prema Goncalves i sar. 2015).

Prema Wilcox i sar. (2015), javne informacije omogućavaju građanima donošenje informiranih odluka o politikama i aktivnostima vlasti, a najčešće korištena PR (*Public Relations*) taktika za efikasno širenje informacija su saopćenja za javnost, koja su u društvenim medijima kraća, interaktivnija, multimedijalna i imaju manju kontrolu nad komentarima. Prema Sandersu (2012), društveni mediji kao alat PR, posebno *Facebook*, omogućavaju brzo doseganje publike i vidljivost informacija putem lajkova, komentara i dijeljenja, uz pasivnu ili aktivnu interakciju kojom se širi sadržaj. Tomić (2017: 270) naglašava da stručnjaci iz oblasti odnosa s javnošću smatraju da je „... najbolji internetski sadržaj onaj koji prepoznaje korisnike interneta kao aktivne, a ne pasivne sudionike u komunikaciji“. Također, ističe da unatoč specifičnim ciljevima odnosa s javnošću u vladinim institucijama njihova osnova počiva na dvije ključne pretpostavke: „demokratska vlast mora izvješćivati građane o svojim aktivnostima“ te da „uspješno“ upravljanje državom zahtijeva sudjelovanje i potporu građana“ (Ibid. 413). Isti autor navodi širok spektar formalnih i neformalnih tehnika i alata za rad sektorā odnosa s javnošću, od kojih su najuobičajenije: najave za medije, saopćenja za javnost, bilteni, pisma, ankete, izjave za medije, intervjui, konferencije za novinare, brifinzi, govori, televizijski nastupi, video izjave i saopćenja s vizualnim elementima (fotografije, video, film, dizajn, igre, stripovi i karikature), kreiranje događaja. Kod internetskih PR alata Tomić, međutim, ne pravi jasnu razliku između komunikacijskog kanala i žanra, poput elektronske pošte, *blogova*, *podcasta*, *web* stranica, *online* foruma, društvenih mreža (*Facebook*, *Twitter*), *chatova*, elektroničkih kioska i različitih vrsta konferencija kao što su video, tele, web.

Vladine institucije imaju na raspolaganju novu komunikacijsku ekologiju za interakciju sa građanima putem društvenih medija. Višesmjerni tok razmjene informacija mnogi ka mnogima je „neupitno promijenio privatne i javne komunikacije“ (Van Dijck 2013:7). Uloga vlada je da provode vladavinu prava i djeluju u interesu svojih građana pri čemu im korištenje društvenih medija omogućava širi doseg diseminacije informacija što može pozitivno uticati na transparentnost. Višesmjerni tok komuniciranja otvara prostor građanima za aktivnu participaciju omogućujući im da izravno traže informacije i korekcije rada vlade te osiguraju da vlade djeluju u njihovom interesu, ali isto tako ova interakcija podrazumijeva i međusobnu komunikaciju građana. Višesmjerni tok komunikacija ima pozitivan

učinak na jačanje uzajamnog povjerenja, što i jeste jedna od ključnih pretpostavki za razvoj demokratskih procesa.

U rezimeu uvodnoga dijela zaključujemo da korištenje društvenih medija u odnosima sa javnošću ima potencijal da doprinese: a) proširenom doseg informacije [mogućnost dijeljenja, korištenje društvenih oznaka (*hashtagovima* i *taggovima*), hipertekstualnost na vlastite, ali i eksterne linkove koji omogućavaju međusobnu povezanost višestruke publike, multimodalnost kompleksne tekstualne, audio i video reprezentacije], b) interakciji vlada i građana i c) interakciji građana jednih s drugima.

2. TEORIJSKI OKVIR I PRETHODNA ISTRAŽIVANJA

Korištenje društvenih medija u odnosima s javnošću odlikuje trajnost postavljene informacije, visoka mogućnost pretraživanja, hipertekstualnost kojom se doseže ciljane publika, multimedijalnost i djeljivost od strane korisnika što širi opseg publike i poboljšava rangiranje u pretragama, zatim trenutačna objavljujivost i dostupnost komunikatora (Wilcox i sar. 2015; Sanders 2012; Debora i Trester 2013; Brown 2009). Interakciju odnosa s javnošću, kako navodi Rob Brown (2009: 23), na web 2.0 ne možemo posmatrati kao komunikaciju s pasivnom, već aktivnom publikom pri čemu to „ne znači da samo trebamo razgovarati sa njima, već da njihovim stavovima i mišljenjima moramo dati dužno poštovanje“.

Prema Coleman i Blumerl (2009), za razvoj demokratije nužne su inkluzivne i odgovorne institucije koje omogućavaju značajnu interakciju između građana i njihovih predstavnika. Građani digitalnog društva očekuju dvosmjernu komunikaciju i interaktivnost s vlastima, što podrazumijeva uspostavu kanala za interaktivni dijalog. Autori smatraju da je internet inherentno demokratska tehnologija, ali ostaje pitanje hoće li novi komunikacijski alati promijeniti ravnotežu moći i omogućiti građanima utjecaj na vlast, te upozoravaju na izazove komunikacije između predstavnika vlasti i građana. Rješenje vide u prepoznavanju građanskog aktivizma i stalnoj komunikaciji vlada s građanima, te sugeriraju da institucije upravljaju društvenim medijima na način koji povezuje lokalna iskustva s političkim strukturama, osiguravajući jednakost moći (ibid.).

Analiza Mayer i saradnika (2005) sugerira da uspjeh interaktivnog razvoja politika poboljšava strukturiranje problema, potiče kreativna rješenja i omogućava bolju procjenu izvedbe, postizanje kompromisa i konsenzusa, smanjuje otpor i povećava podršku čak i kada rezultat nije maksimalan jer građani osjećaju da su njihova mišljenja cijenjena i bolje razumiju procese. Pippa (1999) ističe da političko

povjerenje ima 5 dimenzija: povjerenje u političku zajednicu, u načela režima, djelotvornost režima, institucije režima i političke aktere. Ovaj rad se fokusira na institucije režima što podrazumijeva „formalne strukture, a ne na specifične dužnosnike ili nosioce funkcija“ (ibid. 19). Prema nalazima istog autora, legitimnost institucionalnog režima je jedan od ključnih faktora koji podstiču građane na dobrovoljno poštivanje zakona. Edelmanov barometar povjerenja za 28 država u svijetu u 2024. godini pokazuje da su nepovjerenje prema vladama iskazali građani 17 od 28 država među kojima su Kanada, Mexico, Irska, Brazil, Njemačka, Italija, Kenija, Nigeria, Južna Koreja, Sjedinjene američke države, Francuska, Španija, Japan, Kolumbija, Velika Britanija, Južna Afrika, Argentina. Istraživanje Mahnaz Mansoor (2021) pokazalo je da percepcija vladine odgovornosti, transparentnosti i odziva na zahtjeve građana značajno utiče na povjerenje u vladu. Responzivnost putem društvenih medija povećava povjerenje građana u vladine institucije. Pravovremeni odgovori i transparentnost jačaju osjećaj uključenosti građana, dok nametanje odluka smanjuje povjerenje.

Rezultati istraživanja Gunawong (2015), korištenje društvenih medija od strane vladinih institucija Tajlanda pokazalo je da upotreba *Facebooka* u većini slučajeva služi za ažuriranje informacija o radu institucije i aktivnostima njihovih službenika na visokim pozicijama, a samo rijetke institucije ih koriste aktivno i često sa malim brojem aktivnih korisnika, čime nije ostvarena svrha upotrebe *Facebooka* za poboljšanje transparentnosti u smislu širenja informacija od interesa i značaja za javnost.

Povećana transparentnost vlada povećava povjerenje građana (Bonson i sar. 2012; Gunawong 2015; Song i Lee 2016; Al-Omouh i sar. 2023), dok prema istraživanju Tolbert i Mossberger (2006) povećana transparentnost nije dovela do povećanja povjerenja, a varijabla responzivnosti je imala značajan utjecaj. Naučnici ističu da tehnološko postojanje vladinih društvenih medija samo po sebi bez interakcije može imati i negativan utjecaj na povjerenje građana što je percipirano kao *show effect* (Lu i sar. 2016). Učinkovitost Facebook objava ovisi i o reakcijama korisnika, a ne samo o objavljivanju (Goncalves i sar. 2015).

Iako je do sada problematika komunikacije između vlade i građana na društvenim medijima nedovoljno istražena, postoji naučni konsenzus da takva istraživanja moraju uzeti u obzir sljedeće varijable: transparentnost rada, responzivnost, spol, etnicitet, nivo obrazovanja, godine, urbano ili ruralno područje stanovanja. Fokus istraživanja jeste da se utvrdi da li i u kojoj mjeri ovaj vid komunikacije utiče na smanjivanje društvenog i političkog jaza i unapređenje povjerenja građana u vladine institucije

(Mansoor 2021; Wei i Lu 2023; Achmad, Ashariana i Nurkardavati 2022; Song i Lee 2016; Tolbert i Mossberger 2006; Baghui i sar. 2020; Al-Omoush i sar. 2023). Dio naučnika izražava zabrinutost da institucije vlasti personalizovane kroz ličnosti političara na vladinim društvenim medijima mogu smanjiti povjerenje građana (Starke, Marcinkowski i Wintterlin 2020), te upozoravaju da PR komunikacijska strategija koja političara čini privlačnijim ne jamči da institucija djeluje u interesu građana, štaviše može ugroziti demokratske procese.

Rezultati komparativne studije Lesinger i saradnici (2019) pokazali da su ministarstva u Sloveniji puno prisutnija u virtuelnom prostoru nego u Hrvatskoj, dok su nositelji javne vlasti, ministri, u Hrvatskoj aktivniji putem svojih službenih Facebook stranica u odnosu na Sloveniju. Navedeni rezultat ukazuje da je u Republici Hrvatskoj institucionalna komunikacija personalizovana, za razliku od Republike Slovenije čiji pristup je usmjeren na sistemsko komuniciranje što smanjuje mogućnost ugrožavanja demokratskih procesa. Tomić (2017) ističe da je personalizacija politike postala trend 1970-ih, potaknuta pojavom televizije, gdje su osobine i karakter kandidata i vođa postali ključni. Građanima je lakše odgovornost prebaciti na pojedinca nego na timski rad vlade. Tomić (2017: 195) upozorava da „personalizacija može biti posebno problematična u koalicijskim vladama gdje se odgovornost može teže povezati s jednom opcijom“. S obzirom na kompleksnost državnog uređenja Bosne i Hercegovine, te nužno koalicijsko funkcioniranje na svim nivoima vlasti pristup eksternim komunikacijama vladinih institucija bi upravo trebalo posmatrati kroz organizacijsku komunikaciju, a ne ličnu.

U studiji Osmančević (2009) su, između ostalih istraživanih web portala, obuhvaćene i dvije institucije Bosne i Hercegovine (Predsjedništvo BiH i Vijeće ministara BiH), dvije entitetske institucije (Vlada Federacije BiH i Vlada RS), te jedna kantonalna institucija – Vlada Tuzlanskog kantona. Autor u zaključku navodi:

“Javno komuniciranje instanci vlasti u Bosni i Hercegovini još uvijek je zasnovano na tradicionalnom hijerarhijskom jednolinijskom modelu komuniciranja, komunikaciji s javnošću kroz saopćenja, brifinge, izjave, u nešto manjoj mjeri kroz press-konferencije, i najmanje kroz nove načine komunikacije – interaktivno, posredstvom weba, e-maila, ili stalno otvorenim komunikacijskim kanalom za pitanja, sugestije i prijedloge građana. [...] instance vlasti u Bosni i Hercegovini, na svim razinama, komuniciraju na nedemokratski, hijerarhijski način, što u savremenim komunikacijskim trendovima zapravo znači – negaciju komunikacije” (Osmančević 2009: 118)

Analizom web stranica institucija Bosne i Hercegovine – Predsjedništva BiH i Vijeća ministara BiH – Osmančević (2009) je utvrdio da su obje web stranice grafički loše, sadržajno nedostatne, neažurirane, te im nedostaje mogućnost interakcije sa građanima. Istraživanje Osmančević i Komarica (2023) pokazalo je da je u Bosni i Hercegovini komunikacijska kultura nerazvijena, te da građani nisu iskoristili potencijal digitalnih medija za razvoj deliberativne demokratije zbog faktora poput nedostatka edukacije, povjerenja u vlast, kritičkog mišljenja, slabe digitalne pismenosti i neupoznatosti s mogućnošću aktivne participacije putem digitalnih medija, posebno u borbi protiv korupcije. Rezultati istraživanja Komarica i Mahmutović (2023) pokazali su da je korištenje konvergentnog medijskog okruženja za aktivno učešće građana složen proces te ovisi o „tehnološkoj opremljenosti, funkcionalnoj digitalnoj pismenosti, kao i kulturno-historijskom kontekstu, te shodno tome daje i različite rezultate“ (ibid. 209).

Također, prema istraživanju Hrnjić Kuduzović i sar. (2016) mladi ljudi se informiraju o događajima slučajno „odnosno pregledajući sadržaje na“ (ibid. 73), preferiraju različite formate i multimedijalne elemente te kratke sadržaje. Studija Delić Aščić (2023) ističe da informativni mediji na društvenim mrežama uglavnom dijele linkove sa internetskih stranica, dok je kultura interaktivnosti slabo razvijena, posebno u pogledu responzivnosti na poruke, pitanja i komentare korisnika. Iako se navedeno istraživanje fokusira na informativne medije, vladini društveni mediji također služe kao direktan kanal komunikacije s građanima, pri čemu informacije nisu posredovane novinarskim izvještavanjem.

3. METODOLOŠKI OKVIR

3.1. Problem istraživanja

Najčešće istaknuti problemi u bosanskohercegovačkom društvu su nepovjerenje građana u vladavinu prava, porast korupcije, izborna korupcija, korupcija u zapošljavanju i različite druge anomalije svodive na zajednički imenitelj ostvarivanja ličnih na štetu javnih interesa građana, čime je ozbiljno narušeno povjerenje građana u institucije. Nalazi studije Šalaj (2009: 50) pokazuju da „u Bosni i Hercegovini, kao i u većini drugih demokratskih država, samo u još izraženijoj mjeri, postoji snažno nepovjerenje građana prema političarima i političkim institucijama“. Prema izvještajima Monitoring and evaluation support activity (Measure II) za 2022. godinu i 2024. godinu građani najmanje povjerenja iskazuju u sljedeće institucije:

Tabela.1 Povjerenje građana (Izrada autorice prema Monitoring and evaluation support activity (Measure II) 2022. i 2024.godina)

Institucija	Povjerenje 2022. (%)	Povjerenje 2024. (%)
Političke stranke	7%	8%
Državni nivo	10%	12%
Entitetski nivo	10%-11%	12%
Kantonalni nivo	10%-11%	15%
Općine i gradovi	Nema podataka	18%

Također, prema Izvještaju komisije o BiH 2024, „povjerenje javnosti je dodatno narušeno medijskim izvještajima o javnim nastupima nosilaca pravosudnih funkcija, uključujući članove VSTV-a u društvu sa osobama osumnjičenim za kriminal“ (Izvještaj Komisije 2024: 28). Jedna od preporuka Evropske komisije je „povećanje transparentnosti i efikasnosti javnog sektora“ (Ibid. 8), sa naglaskom da se podizanje transparentnosti posebno odnosi na oblast javnih nabavki.

Zaključci sa Okruglog stola „Transparentnost procesa donošenja odluka u BiH“ održanog u junu 2023. godine u organizaciji Transparency International u BiH govore da je „rad vlada i skupština kantona, entiteta i parlamenata na državnom nivou u Bosni i Hercegovini nedovoljno javan što uskraćuje mogućnost učešća građana u kontroli njihovog rada i procesu donošenja odluka, zbog čega raste nepovjerenje u rad institucija kao i prostor za korupciju“. Bosna i Hercegovina je prema Uredu koordinatora za reformu javne uprave pristupila inicijativi „Partnerstvo za otvorenu vlast“ 24. septembra 2014. godine. U Akcionom planu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine za provedbu inicijative „Partnerstvo za otvorenu vlast“ za razdoblje 2022–2024. godina predviđene su mjere povećanja transparentnosti kroz otvaranje podataka na web stranicama institucija Bosne i Hercegovine, ali i uspostava dvosmjerne komunikacije sa građanima (različitim grupama, pojedincima, organizacijama i institucijama) Agencije za ravnopravnost polova tako da „će se direktno odgovarati na njihova eventualna pitanja“ (Akcion plan VM BiH 2021: 37) iz čega nije jasno na koji način će se ova aktivnost sprovesti, a ovim planom nije obuhvaćena ni komunikacija korisnika jednih sa drugima.

Evidentno je da je u Bosni i Hercegovini komunikacija institucija sa građanima pravolinijska, nedemokratska, nedovoljno transparentna, organizirana hijerarhijski odzgo-nadolje, čime nije omogućeno aktivno učešće građana u demokratskim procesima. Rezultati ovakve komunikacije imaju za posljedicu nisko povjerenje građana u institucije Bosne i Hercegovine. Za jačanje povjerenja građana potrebno

je unaprijediti transparentnost institucija BiH kao i njihovu responzivnost u pravcu uvažavaju mišljenja građana i omogućavanja boljeg razumijevanja problema i njihovog rješavanja.

3.2. Predmet istraživanja

Prema saopćenju Agencije za statistiku Bosna i Hercegovina je zemlja u kojoj sa 31. 10. 2024. godine 84,20% domaćinstava koristi internet, a u posljednja tri mjeseca je zadnji put 86,10% pojedinaca je koristilo internet sa učestalosti „više puta u toku dana“ 80,80%, dok je učešće na društvenim mrežama 76%. Shodno različitim metodologijama mjerenja broja korisnika društvenih medija u Bosni i Hercegovini nije moguće tačno ustanoviti koliki je broj korisnika, ali okvirni rang je sljedeći: *Facebook* koristi između 51,8% i 91,15% korisnika, *Instagram* 7,84%-34,4%, *YouTube* 2,67%-67,50%, *LinkedIn* 0,66%-15,2%, te *X* 5,9%-7,33% korisnika (Data reportal – Digital 2024: Bosnia and Herzegč6ovina; Napoleon Cat.Stats i Social Media Stats in Bosnia and Herzegovina – September 2024). Iako su korištene različite metodologije prilikom izračunavanja procenata korisnika, *Facebook* ima najpribližnije maksimalne rezultate u različitim metodologijama.

Komunikacija vladinih institucija na društvenim medijima u Bosni i Hercegovini je nedovoljno istraženo polje. Predmet ovog istraživanja upravo je analiza komunikacije institucija Bosne i Hercegovine koje koriste platforme društvenih medija za diseminaciju informacija i kolaboraciju sa građanima, kako bi se otvorio javni prostor za dijalog sa i među građanima na putu ka deliberativnoj demokratiji. Također, važno je naglasiti da predmet istraživanja nije komunikacija sa političarima ili licima imenovanim na određeni mandatni period na rukovodne funkcije u institucijama, već sistemski pristup komunikaciji institucije kao pravnog lica. S obzirom na činjenicu da je najviša prisutnost građana na *Facebooku*, u radu je prisustvo i komunikacija institucija Bosne i Hercegovine na ovom društvenom mediju detaljnije istražena.

3.3. Ključni pojmovi istraživanja

Ključni pojmovi u ovom radu su institucije Bosne i Hercegovine i društveni mediji, koji su kompleksni i shodno različitim tumačenjima mogu biti i različito posmatrani što je evidentno i iz prethodnih istraživanja. Shodno Ustavu Bosne i Hercegovine, članom III su definirane nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine i nadležnosti

entiteta, dok se Zakonom o upravi („Sl. glasnik BiH“, br. 32/2002, 102/2009 i 72/2017) član 2. definira da

„Poslove uprave iz nadležnosti Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: BiH) obavljaju ministarstva i upravne organizacije kao samostalne upravne organizacije, upravne organizacije u sastavu ministarstava (u daljnjem tekstu: organi uprave), kao i druge institucije Bosne i Hercegovine osnovane posebnim zakonom ili kojima je posebnim zakonom povjereno obavljanje poslova uprave.”

Pod pojmom institucije Bosne i Hercegovine ne podrazumijevaju se izvršni organi i organi uprave entiteta i Brčko distrikta BiH, čiji odnos je prema institucijama Bosne i Hercegovine reguliran Poglavljem IV. navedenog Zakona o upravi, kao ni institucije i organi uprave na kantonalnim i općinskim nivoima vlasti.

Kaplan i Haenlein (2010: 61) društvene medije definiraju kao „skup internetskih aplikacija koje se grade na ideološkim i tehnološkim temeljima weba 2.0 i koje omogućavaju stvaranje i razmjenu sadržaja koji generiraju korisnici”. Jose van Dijck (2013) je kategorisao tipove društvenih medija sa napomenom da jasna granica ne postoji, već svaki od njih integriše i karakteristike ostalih: 1) SNS (*social network sites*) – promocija interpersonalnih individualnih i grupnih kontakata pri čemu se stvaraju lične, profesionalne i geografske veze, te potiču slabe veze npr. *Facebook*, *X*, *LinkedIn*; 2) UGC (*user-generate content*) – podržavanje kreativnosti, kulturne aktivnosti i razmjena amaterskog i profesionalnog sadržaja, npr. *YouTube*, *Flickr*, *Wikipedia*; 3) TMS (*trading and marketing sites*) – razmjena proizvoda i njihova prodaja, npr. *eBay*, *Amazon* i 4) PGS (*play and game sites*) – medijski žanr popularnih igara, npr. *FarmVille*, *CityVille*, *Angry Birds*, od čega su SNS i UGC društveni mediji na kojima se razvila *online* socijalnost, kreativnost i participativnost. Socijalnost se odnosi na platforme usmjerene na korisnika, a participativnost naglašava ljudsku kolaboraciju.

Pod pojmom vladini društveni mediji u ovom radu se podrazumijevaju stranice institucija Bosne i Hercegovine na društvenim medijima, odnosno ono što Van Dijck naziva SNS i UGC, te se pojam ne odnosi na *web* stranice, niti na *e-government* kao ni na različite aplikacije čija primarna uloga je digitalni servis građana.

3.4. Ciljevi istraživanja

1. Identificirati koje institucije Bosne i Hercegovine imaju otvorene stranice na društvenim medijima: Facebook, Instagram, YouTube, LinkedIn i X.
2. Identificirati količinu interakcija građana sa vladinim Facebook stranicama koja se odvija na objavljenim postovima (reakcije na postove, komentari i dijeljenja).
3. Identificirati količinu korištenja alata za postizanje višeg dosega objava vladinih Facebook postova (socijalne oznake; linkovi na vlastite web stranice, na druge društvene medije, na međunarodne stranice; vizuelnu opremljenost)
4. Identificirati responzivnost vladinih društvenih medija na komentare građana na objavljenim vladinim Facebook postovima u slučajevima kada građani postavljaju pitanja
5. Analizirati komunikaciju Ministarstva sigurnosti BiH i Ministarstva odbrane BiH na Facebooku tokom poplava koje su zadesile Jablanicu, Konjic i područje srednje Bosne u kontekstu javnog interesa građana Bosne i Hercegovine.

Ciljevi istraživanja se odnose na period od 01. 01. do 15. 10. 2024. godine.

3.5. Metode istraživanja

U radu je korištena kvantitativna analiza podataka prikupljenih na zvaničnim web stranicama institucija Bosne i Hercegovine i vladinim profilima na društvenim medijima za identifikaciju prisustva institucija Bosne i Hercegovine na društvenim medijima. S obzirom na činjenicu da je najveći broj građana Bosne i Hercegovine prisutan na *Facebooku* urađena je kvantitativna analiza interakcija građana na vladinim *Facebook* profilima. Za ostale društvene medije su dati osnovni podaci o registraciji, broju pratilaca i postova do 15. 10. 2024. godine. Podaci su obrađeni uz pomoć SPSS-a. Također, korištena je kvantitativna analiza sadržaja objavljenih postova na vladinim *Facebook* stranicama u periodu od 01. 10. do 15. 10. 2024. godine koja obuhvata responzivnost institucija prema građanima, te upotrebu alata koji omogućavaju širi doseg publike. Podaci su obrađeni u SPSS-u.

Također je korištena kvalitativna analiza latentnog sadržaja prema Željki Manić (2017) za otkrivanje dubljih značenja, motiva i namjera komunikatora uzimajući u obzir kontekst, motive i političke aspekte u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu da se kvalitativna analiza latentnog sadržaja komunikacije za potrebe obima jednog ne

može provesti na velikom uzorku, za ovaj rad su odabrani postovi na temu poplava koje su zadesile Jablanicu, Konjic, Kiseljak, Kreševo i Fojnicu 04. 10. 2024. godine objavljeni na Facebook stranicama Ministarstva sigurnosti BiH i Ministarstva odbrane BiH u čije nadležnosti spada zaštita života građana Bosne i Hercegovine.

3.6. Uzorak

Korištena je lista institucija Bosne i Hercegovine sa web stranice Agencije za državnu službu Bosne i Hercegovine, ukupno 67 institucija, te linkovi na web stranice institucija Bosne i Hercegovine koji su sastavni dio liste. Osim ovih stranica, prema nazivima institucija manuelno su pretraženi aktuelni društveni mediji *Facebook*, *Instagram*, *Youtube*, *LinkedIn* i *X*. Na 21 Facebook stranici institucija Bosne i Hercegovine je u periodu od 01. 01. do 15. 10. 2024. godine objavljeno 1837 postova, koji su obrađeni kvantitativnom analizom sadržaja i 28 jedinica analize na temu poplava objavljenih na Facebook stranicama Ministarstva sigurnosti BiH (13 postova) i Ministarstva odbrane BiH (15 postova) koji su obrađeni kvalitativnom analizom latentnog sadržaja.

4. EMIPIRIJSKI DIO RADA

4.1. Rezultati istraživanja

Prilikom istraživanja vladinih profila na društvenim medijima uočena je nedosljednost u više segmenata:

- dio zvaničnih web stranica ne sadrži linkove na vladine profile na društvenim medijima;
- dio vladinih društvenih medija ne sadrži kompletan naziv institucije;
- dio institucija koji ima naloge na *LinkedInu* i *X* sadrži naziv institucije na engleskom jeziku;
- na vladinim društvenim mrežama ne poštuje se dosljedno pisanje naziva institucija na tri službena jezika i dva pisma.

Za potrebe ilustracije navedenih nedosljednosti, sa napomenom da je 15. 10. 2024. posljednji datum prikupljanja podataka, slijedi nekoliko primjera:

- 1) Agencija za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini na *Facebook* stranici ima naziv *Foreign Investment Promotion Agency of Bosnia and*

Herzegovina, na *Instagram* stranici je *fipabih*, a kada se otvori stranica naziv je na engleskom jeziku; na *LinkedIn* stranici ova Agencija se može naći pod nazivom *FIPA Bosnia and Herzegovina*; na *X* nalogu je *FIPA*; na *YouTube* kanalu je *InvestInBiH*. Na zvaničnoj web stranici institucije su postavljeni linkovi za društvene medije koji često nisu u funkciji.

- 2) Centar za informiranje i priznavanje dokumenata iz područja visokog obrazovanja na mrežama *Facebook* i *Instagram* je registrovan pod nazivom *CIP – ЦИП*, nema linkova za društvene mreže na web stranici institucije.
- 3) Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine na *Instagramu* ima račun registrovan pod nazivom *mfa_bih*, a u opisu je naziv na engleskom jeziku *Ministry of Foreign Affairs of Bosnia nad Herzegovina*; na *LinkedIn* se može naći samo pod nazivom na engleskom jeziku; na *X* je također glavni naziv na engleskom, ali se može pronaći i na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, dok na *Facebook* mreži postoje samo neslužbene stranice sa nazivom *Ministarstvo vanjskih poslova* i *Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine* koje služe da ljudi obilježe svoju lokaciju. Na zvaničnoj web stranici nisu postavljeni linkovi za društvene medije.

Uočene nedosljednosti izuzetno otežavaju istraživački proces pa su u eksplikaciji rezultata korišteni nazivi institucija prema listi na bosanskom jeziku sa stranice Agencije za državnu službu Bosne i Hercegovine. Ovakva nedosljednost otežava i potragu za relevantnim informacijama i njihovo praćenje građanima. Također, važno je napomenuti da lista sadrži 67 institucija od kojih dio ne postoji samostalno već su tijelo ili dio neke druge institucije. S obzirom na činjenicu da koriste iste stranice, u radu su razmatrane kao dio druge stranice. Dakle, četiri institucije – Generalni sekretarijat Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, Kabinet predsjedavajućeg Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, Odbor državne službe za žalbe, Ured za zakonodavstvo – su razmatrane kao jedna institucija Generalni sekretarijat vijeća ministara Bosne i Hercegovine. Uprava za indirektno oporezivanje i Upravni odbor Uprave za indirektno oporezivanje također su razmatrani kao jedna jedinica analize i to Uprava za indirektno oporezivanje. Isti slučaj je sa Ministarstvom finansija i trezora i Centralnom harmonizacijskom jedinicom koje smo tretirali kao Ministarstvo finansija i trezora. Stoga je konačni broj jedinica analize 62 institucije, što je i predstavljeno u narednoj tabeli:

Tabela 2 Prikaz web stranica institucija Bosne i Hercegovine

Web stranice institucija	N	Procenat
Postoji službena stranica	62	92,54%
Postoji kao dio druge stranice	5	7,46%
Total	67	100

Analiza vladinih stranica na društvenim medijima *Facebook*, *Instagram*, *YouTube*, *LinkedIn* i *X* je rađena na uzorku od 62 institucije kako je ranije navedeno.

Tabela 3 Prikaz prisustva institucija Bosne i Hercegovine na Facebooku

Facebook stranice vladinih institucija	N	Procenat
Postoji službena Facebook stranica	24	38,71%
Postoji neslužbena Facebook stranica	5	8,07%
Ne postoji službena Facebook stranica	33	53,22%
Total	62	100%

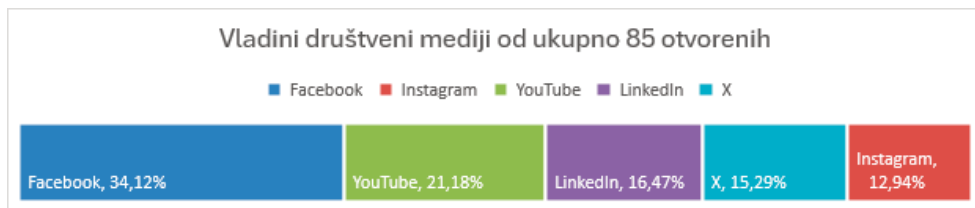
Opcija “ne postoji službena *Facebook* stranica” se odnosi na stranice registrovane kao lokalno preduzeće, domaća radinost i stranice samo za zabavu. Iako postoje 24 službene *Facebook* stranice, u istraživanom periodu je bila aktivna 21.

Tabela 4 Prikaz prisustva institucija BiH na Instagram, Youtube, LinkedIn i X

	Postoji račun		Ne postoji račun		Total	
	N	%	N	%	N	%
Instagram	11	17,74	51	82,26	62	100
YouTube	18	29,03	44	70,97	62	100
LinkedIn	15	24,19	47	75,81	62	100
X	13	20,97	49	79,03	62	100

Ukupno je na platformama društvenih medija *Facebook*, *Instagram*, *YouTube*, *LinkedIn* i *X* otvoreno 85 vladinih društvenih medija.

Grafikon 1 Prikaz zastupljenosti vladinih društvenih medija na ispitivanim platformama

Samo dvije institucije imaju otvorene naloge na svim društvenim medijima, to su Agencija za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini i Centralna izborna komisija u BiH. Institucije koje nemaju otvorene naloge niti na jednom ispitivanom društvenom mediju su: Agencija za forenzička ispitivanja i vještačenja, Agencija za lijekove i medicinska sredstva Bosne i Hercegovine, Agencija za osiguranje u Bosni i Hercegovini, Agencija za policijsku podršku, Agencija za sigurnost hrane Bosne i Hercegovine, Agencija za školovanje i stručno usavršavanje kadrova, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Centar za uklanjanje mina u Bosni i Hercegovini, Direkcija za civilno zrakoplovstvo Bosne i Hercegovine, Direkcija za ekonomsko planiranje, Državna regulatorna agencija za radijacionu i nuklearnu sigurnost u Bosni i Hercegovini, Fond za povratak, Institucija ombudsmana za zaštitu potrošača u Bosni i Hercegovini, Institut za akreditiranje Bosne i Hercegovine, Komisija za koncesije Bosne i Hercegovine, Konkurencijsko vijeće Bosne i Hercegovine, Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine, Pravobranilaštvo Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, Regulatorni odbor željeznica Bosne i Hercegovine, Uprava Bosne i Hercegovine za zaštitu zdravlja bilja. Također, tri institucije imaju otvorenu samo *Facebook* neslužbenu stranicu: Institut za mjeriteljstvo Bosne i Hercegovine, Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine i Ured za veterinarstvo Bosne i Hercegovine. Dakle, ukupno 38,71% ispitivanih institucija u Bosni i Hercegovini nemaju nijedan adekvatan element infrastrukture za funkcioniranje u svijetu društvenih medija.

S obzirom na to da je najveći vladinih profila na društvenim medijima otvoren na *Facebook* urađena je analiza interakcije u periodu od 01. 01. do 15. 10. 2024. godine.

Tabela 5 Prikaz interakcija na Facebook stranicama institucija Bosne i Hercegovine za period 01.01. - 15. 10. 2024.

Analiza interakcija na Facebook stranicama	Ukupan broj pratilaca na Facebooku	Broj objava 01. 01. -15. 10. 2024.	Broj reakcija 01. 01. -15. 10. 2024.	Broj dijeljenja 01. 01. -15. 10. 2024.	Broj komentara 01. 01. -15. 10. 2024.
Najniži	2	0	0	0	0
Najviši	45000	376	82550	2650	3015
Mean	4114,23	72,68	3802,80	157,76	137,80
SD	8878.303	86.622	16421.514	525.334	600.881

Visoka standardna devijacija pokazuje na veliku raspršenost podataka što je vidljivo i iz ekstremnih vrijednosti, odnosno na nekim *Facebook* stanicama nema uopće interakcija, dok je na nekim broj interakcija visok. Najranije otvorena stranica na *Facebook* je 15. 01. 2011., a najkasnije otvorena je 26. 10. 2023. godine.

Rezultat Mann-Whintey U testa $p=0,015$ ($U=10.500$) pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika između broja pratilaca na službenim i neslužbenim *Facebook* stranicama. Prema rezultatima Wilcoxonov testa postoji statistički značajna razlika između varijabli na *Facebooku* broj pratilaca i broj reakcija ($p=0,002$), zatim broj pratilaca i broj dijeljenja ($p=0,000$), te broj pratilaca i broj komentara ($p=0,000$). Prema koeficijentu regresijske analize broj pratilaca ima značajan utjecaj na broj reakcija ($p=0,000$), na broj dijeljenja ($p=0,000$) i na broj komentara ($p=0,000$).

U sljedećoj tabeli je predstavljena aritmetička sredina ukupnog broja pratilaca vladinih stranica na ispitivanim društvenim medijima.

Tabela 6 Prikaz interakcija na profilima institucija Bosne i Hercegovine na društvenim medijima

	Facebook	Instagram	YouTube	LinkedIn	X
Mean	4114,23	493,27	520,78	665,64	845,69
SD	8878.303	701.588	1345.307	1316.116	1738.973

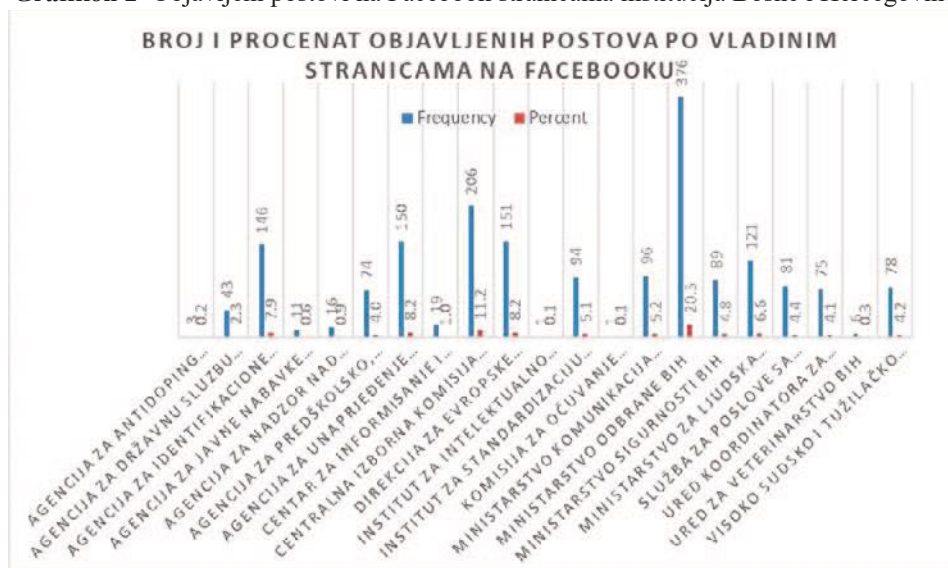
Podaci su grupisani za svaki društveni medij posebno i upoređeni Wilcoxon testom.

Tabela 7 Prikaz rezultata Wilcoxonov testa na statistički značajne razlike između broja pratilaca na Facebooku sa brojem pratilaca na drugim društvenim medijima institucija Bosne i Hercegovine

Statistički značajne razlike između broja pratilaca na Facebooksa brojem pratilaca na drugim društvenim medijima			
Facebook/Instagram	Facebook/YouTube	Facebook/LinkedIn	Facebook/X
p=0,047	p=0,002	p=0,007	p=0,006

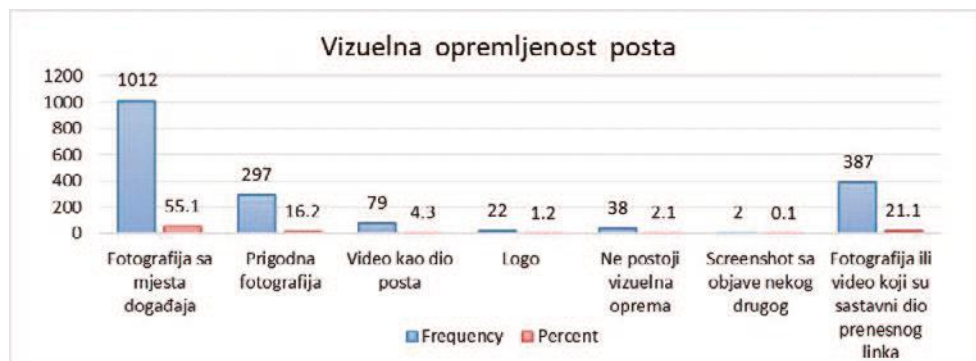
Evidentno je da postoji statistički značajna razlika u broju pratilaca na *Facebooku* u odnosu na broj pratilaca na svim drugim ispitivanim vladinim društvenim medijima. Statistički značajne razlike nema između broja pratilaca na *LinkedIn* i *X* ($p=0,345$), niti između pratilaca na *YouTube* i *X* ($p=0,345$), te ni između pratilaca na *Instagramu* i *X* ($p=0,735$). Ne postoje statistički značajne razlike između broja pratilaca na *Instagramu* i *YouTube* ($p=0,345$), niti *Instagramu* i *LinkedIn* ($p=0,593$), niti na *LinkedIn* i *YouTube* ($p=0,208$). Dakle, statistički značajne razlike u broju pratilaca ne postoje između pratilaca nijednog ispitivanog vladinog profila na društvenim medijima osim *Facebooka*. Kvantitativnom analizom sadržaja utvrđeno je da je u periodu od 01. 01. do 15. 10. 2024. godine postove objavila 21 *Facebook* stranica institucija Bosne i Hercegovine.

Grafikon 2 Objavljeni postovi na Facebook stranicama institucija Bosne i Hercegovine

Najveći broj objava je na *Facebook* stranici Ministarstva odbrane BiH 376 (20,5%), a najnižina stranici Instituta za intelektualno vlasništva Bosne i Hercegovine 1 (0,1%) i Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika 1 (0,1%).

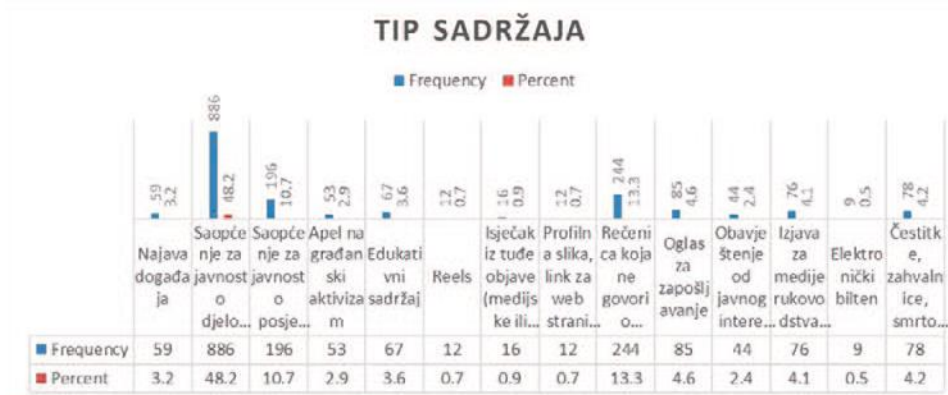
Grafikon 3 Vizuelna opremljenost postova na Facebook stranicama institucija Bosne i Hercegovine

Rezultati pokazuju visoku upotrebu fotografija (71,3%), dok je broj korištenih videa izuzetno nizak (4,3%), te uopće ne postoji vizuelna oprema posta u 38 (2,1%) slučajeva. Simbolička komunikacijama ikonama u postovima je korištena u 454 (24,7%) slučajeva. Od socijalnih oznaka korišten je *hashtag* u 420 ili 22,9% objavljenih postova, obilježene su druge stranice u 371 (20,20%) slučajeva, u sadržaju posta je objavljen link za druge stranice u 68 (3,7%) slučajeva, link za druge društvene medije je sadržan u postu u 115 (6,3%) objava, link za međunarodne stranice je sadržan u 50 (2,7%) objavljenih postova, a link za web stranicu institucije koja objavljuje post se nalazi u 579 (31,5%) slučajeva. Rezultat ukazuje na relativno nisko korištenje alata koji omogućavaju doseg šire publike i lakše pretraživanje.

Postovi prema tipu sadržaja su prikazani u sljedećoj tabeli:

Tabela 8 Tip sadržaja u postovima institucija BiH na Facebooku

Samo Agencija za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu i Ministarstvo odbrane BiH koriste elektronički bilten, dok jedino Ministarstvo odbrane BiH koristi podcaste za promociju svoga rada. Niti jedna objava ne sadrži upitnike za ispitivanje javnog mnijenja o određenom problemu. Eklatantan primjer postova u kategoriji onih koje ne govore o sadržaju priloga i slično je post Službe za poslove sa strancima od 02. aprila 2024: „Ekskluzivni intervju direktora Službe za poslove sa strancima, gospodina Žarka Lakete za kinesku državnu novinsku agenciju Xinhua“, postavljen na link sa tekstom na kineskom jeziku yidaiyilu.gov.cn. S obzirom na činjenicu da je 13,3% postova u kojima je tekstualna poruka neinformativna nameće se pitanje da li je profesionalno usavršavanje stručnih savjetnika za odnose sa javnošću efikasno, te da li postoje problemi u internoj komunikaciji između rukovodstva i stručnih savjetnika za odnose sa javnošću.

Komentari građana na 1788 (97,3%) postova nisu zahtijevali odgovor institucije, dok su komentari na 49 (2,6%) postova zahtijevali odgovor institucija. Iako nije veliki broj postova koji sadrži upite građana prema institucijama, one nisu odgovorile građanima u 79,59% takvih objavljenih postova. Komentari koji su zahtijevali odgovor postavljeni su na ukupno 11 *Facebook* stranica, dok 5 institucija nije ponudilo nikakav odgovor, dakle 45,45% institucija od kojih je tražen odgovor nije bilo responzivno, a nijedna institucija nije ponudila odgovore na sva pitanja koja su joj upućena.

U sljedećoj tabeli je predstavljena frekvencija ukupno 49 upita građana prema korištenom žanru postova:

Tabela 9. Frekvencija upita građana kojima se zahtijeva odgovor prema korištenom žanru u Facebook postovima

Vrsta sadržaja	Broj postova	Postotak (%)
Saopćenja za javnost o djelovanju institucije u interesu građana	26	53,06
Izjave za medije rukovodstva ili glasnogovornika	5	10,20
Saopćenja za javnost o posjeti rukovodstva (gdje nema konkretnog interesa građana)	4	8,16
Edukativni sadržaji	5	10,20
Rečenice koje ne govore o sadržaju priloga	3	6,12
Sadržaji koji su apel na građanski aktivizam	3	6,12
Obavještenja od javnog interesa sa drugih domaćih ili stranih stranica	2	4,08
Sadržaji koji se odnose na čestitke, zahvalnice, smrtovnice i penzionisanje	1	2,04

Rezultati pokazuju veoma nisku responzivnost institucija na upite građana. Također, važno je naglasiti da Služba za poslove sa strancima nije dozvolila opciju komentarisanja, čime je svaka interakcija sa građanima onemogućena.

Kvalitativna analiza latentnog sadržaja ukupno 13 postova Ministarstva sigurnosti BiH o poplavama koje su zadesile Jablanicu, Konjic i srednju Bosnu 04. 10. 2024. godine ukazuje na nekoliko ključnih elemenata:

Politička pristrasnost/neutralnost: Iako Ministarstvo sigurnosti BiH upućuje zahvalnost mnogim zemljama na pomoći, Srbija je najistaknutija u postovima, što može ukazivati na pristrasnost prema Srbiji koja jedina dobija post posvećen zahvali isključivo toj državi: „Ministar Nenad Nešić - Ненад Нешић se zahvalio vlastima Republike Srbije za pomoć u saniranju šteta od poplava. Сектор за ванредне ситуације-МУП Србије“ (06. 10. 2024.). Zahvala ostalim državama je iskazana u formi zajedničke zahvalnosti: „Nešić je izrazio zahvalnost svim zemljama na iskazanoj solidarnosti i pruženoj pomoći“ (06. 10. 2024.).

Personalizacija institucije: Ministar Nenda Nešić je stavljen u središte događaja, istaknut kao ključna figura koja usmjerava i nadzire sve aktivnosti, što ukazuje na ličnu promociju, odnosno personalizaciju institucije. Da je nesreća koja je zadesila građane Jablanice i Konjica korištena za promociju ličnosti ministra govore postovi tipa „Ministar sigurnosti BiH Nenad Nešić - Ненад Нешић je poručio da će Ministarstvo nastaviti da prati stanje na terenu i koordinirati pružanje pomoći na područjima pogođenim poplavama“ (05. 10. 2024.). Najviše ljudskih žrtava i materijalne štete bilo je u Donjoj Jablanici, te je ovaj dio poplavljenih područja bio u fokusu medijske pažnje. U objavljenim postovima o posjetama ministra sigurnosti Bosne i Hercegovine nema zabilježene niti jedne posjete u poplavljenim područjima srednje Bosne, što sugerira na populistički pristup gdje se medijska pažnja koristi

za promoviranje ličnosti ministra, dok se zanemaruju medijski manje atraktivna područja.

Poduzimanje konkretnih aktivnosti iz nadležnosti institucije: Ministarstvo sigurnosti BiH je istaknuto kao ključna koordinacijska tačka za pomoć pogođenim poplavama u Jablanici i Konjicu, gdje je međunarodna pomoć uključujući i zemlje regiona u prvom planu kao i koordinacijska uloga Ministarstva. Međutim, konkretne aktivnosti Ministarstva u smislu rada njihovih timova na terenu su u drugom planu. „Ministarstvo sigurnosti BiH nastavlja da koordinira pomoć najugroženijim područjima u BiH“ (09. 10. 2024), „Pomoć koju ste poslali, bilo kroz spasioce, tehničke resurse ili humanitarnu podršku, bila je od presudnog značaja za spašavanje života i saniranje posljedica poplava“ (11. 10. 2024.) Ovakva komunikacija može biti interpretirana u kontekstu međunarodnih odnosa i domaćih prilika kao sposobnost zemalja regije, ali i nesposobnost institucija Bosne i Hercegovine da se brinu za svoje građane. Konkretno aktivnosti drugih institucija Bosne i Hercegovine na terenu nisu spomenute, osim da je tražena podrška „Ovaj zahtjev je odmah proslijeđen Ministarstvu odbrane BiH, kojim se traži angažiranje helikoptera, mehanizacije i dodatnog ljudstva. Također, upućen je zahtjev EUFOR-u za angažiranje helikoptera za medicinsku evakuaciju“ (04. 10. 2024).

Nadalje, u informativnim medijima je izražena sumnja i tražilo se utvrđivanje uticaja ljudskog faktora na razmjere nesreće, odnosno vještačenje rada kamenoloma vezano za ugrožavanje života ljudi i objekata. Niti jedan post ovog ministarstva ne govori o tome. Ministarstvo sigurnosti BiH u svojim nadležnostima ima propisanu nadležnost zaštite lica i objekata, kao i forenzička ispitivanja i vještačenja. Ovakav odnos prema izuzetno bitnoj temi može se interpretirati i u političkom kontekstu, gdje se izostanak reagiranja Ministarstva sigurnosti BiH na sumnje u vezi s kamenolomom i njegovim uticajem može razumjeti kao politička kalkulacija. Naime, ako bi se ozbiljno istraživale ove sumnje, moglo bi doći do razotkrivanja odgovornosti ili utjecaja određenih političkih struktura, što bi ugrozilo njihovu političku poziciju ili partnerske odnose, bez obzira na činjenicu da su životi građana ugroženi. Ovakav pristup bi mogao sugerirati da su političke saradnje koje vode do političkih kompromisa u svrhu zaštite partikularnih političkih i ekonomskih interesa važnije od zaštite interesa i sigurnosti građana.

Potencijalna prijetnja sigurnosti građana: U postu stoji „Ministarstvo sigurnosti BiH jutros je putem Operativno-komunikacijskog centra 112 BiH, dobilo zahtjev Federalne uprave Civilne zaštite za pružanjem dodatne pomoći u spasilačkim timovima i mehanizaciji. Ovaj zahtjev je odmah proslijeđen Ministarstvu odbrane

BiH, kojim se traži angažiranje helikoptera, mehanizacije i dodatnog ljudstva“ (04. 10. 2024), što prema podacima o nadležnostima na web stranici Ministarstva sigurnosti BiH nije u nadležnosti ove institucije. Naime angažovanje vojnih resursa za potrebe civila je, prema web stranici Ministarstva odbrane BiH, u nadležnosti Predsjedništva BiH, a odnosi se na „uspostavu postupka za odobravanje vojne pomoći civilnim vlastima u slučaju prirodnih katastrofa i nesreća, po ovlaštenjima datim od Predsjedništva Bosne i Hercegovine” iz čega je jasno da Ministarstvo sigurnosti BiH nema ovlaštenje direktno izdati naređenja za angažiranje vojnih resursa u kriznim situacijama. Ovakav nesklad može sugerirati na političko ili administrativno prebacivanje odgovornosti i/ili zbunjujuću “koordinaciju” među institucijama. Također, ovo može ukazivati na nastojanje Ministarstva sigurnosti da preuzme ulogu ili odgovornost koja mu formalno nije dodijeljena, što može biti shvaćeno kao pokušaj političkog uticaja ili proširenja nadležnosti u kriznim vremenima. Ovakve kontradiktornosti stvaraju dojam nejasne, konfuzne i neefikasne međuinstitucionalne koordinacije, čime se povećavaju izgledi za nesporazum među državnim institucijama, što je potencijalna prijetnja izvršavanju primarnih uloga ovih institucija u zaštiti života i imovine građana Bosne i Hercegovine.

Kvalitativna analiza latentnog sadržaja ukupno 15 postova Ministarstva odbrane BiH na istu temu pokazala je sljedeće rezultate:

Politička pristrasnost/neutralnost: U postovima su naglašeni angažman Oružanih snaga BiH širom područja pogođenih poplavama u Bosni i Hercegovini i akcije pružanja pomoći, što ukazuje na posvećenost ravnomjernoj zaštiti građana i izbjegavanje bilo kakve etničke pristrasnosti: „Inženjerijske postrojbe OS BiH i dalje aktivno rade na saniranju posljedica katastrofe u Donjoj Jablanici, Kreševu i široj zoni Konjica“ (10. 10. 2024.), „Oružane snage BiH kao i do sada spremne pružiti pomoć ugroženom stanovništvu svim raspoloživim resursima“ (04. 10. 2024). Zahvalnost je iskazana na međunarodnoj pomoći i zemljama regiona, bez posebnog zahvaljivanja ijednoj od zemalja regiona. U tom pogledu ova komunikacija ukazuje na poštovanje načela političke neutralnosti te sugerira da je Ministarstvo odbrane BiH sigurno u kapacitete svojih snaga. K tome, komunikacija je politički afirmativna u kontekstu unifikacije vlasti.

Personalizacija institucije: Samo u jednom postu se spominje ministar Zukan Helez i to u operativnom dijelu vezano za jedinice na terenu: „Ministar odbrane BiH Zukan Helez u poslijepodnevrim satima je obišao ugrožena područja u općini Jablanica i razgovarao sa pripadnicima koji su angažovani u ovom dijelu zemlje“ (04. 10. 2024), pri čemu nije naglašena tendencija ka gradnji političkog imidža ministra, već su istaknuti obični vojnici i njihovi nadređeni koji daju izjave, kao na primjer

video objavljen na *YouTube*, a link postavljen i na *Facebook* stranicu Ministarstva odbrane BiH 11. 10. 2024. godine.

Poduzimanje konkretnih aktivnosti iz nadležnosti institucije: U postovima konkretna pomoć Oružanih snaga BiH uključuje angažman helikoptera, inženjerskih mašina i pješadijskih jedinica, što su akcije koje imaju direktan utjecaj na sigurnost građana i saniranje šteta: „Danas, 6. oktobra 2024. godine inženjerske jedinice, služba traganja i spašavanja unesrećenih, helikopterski skvadron, pješadija sa logističkom podrškom, djeluju u skladu sa planom Kriznog štaba“ (06. 10. 2024). Također, ovo se može interpretirati kao jasna i efikasna reakcija na kriznu situaciju. Fokus komunikacije na konkretnom angažmanu vojske može se shvatiti kao nastojanje Ministarstva odbrane BiH da istakne osposobljenost i značaj vlastitih snaga u kriznim situacijama, ali i opredijeljenost za pomoć građanima, što vodi stvaranju pozitivnog imidža i podizanja povjerenja građana u Ministarstvo odbrane BiH.

Potencijalna prijetnja sigurnosti građana: Naglašena je koordinacija aktivnosti Ministarstva odbrane BiH sa drugim entitetskim institucijama i međunarodnim partnerima: „Ministarstvo odbrane BiH koordinira aktivnosti s entitetskim institucijama, kao i sa međunarodnim partnerima, kako bi pružilo efikasnu pomoć ugroženim područjima usljed poplava“ (04. 10. 2024.). Ova saradnja ukazuje na koordiniranost i zajedničke napore dijela aktera uključenih u djelovanje u kriznoj situaciji, ali i na moguće političke veze koje se koriste za stvaranje jedinstvene slike o solidarnosti i međusobnoj pomoći. Izostaju postovi o koordinaciji aktivnosti sa Ministarstvom sigurnosti BiH, što može sugerirati na manjak transparentnosti ili neadekvatnu komunikaciju između ključnih državnih institucija u kriznim situacijama. Iako Ministarstvo odbrane BiH u svom pristupu nastoji održati političku neutralnost, izostanak informacija o koordinaciji s drugim državnim institucijama može odražavati sliku politički fragmentirane države, što za posljedicu može imati da svi građani nemaju ravnopravan pristup podršci svih institucija.

5. ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Društveni mediji su potencijal za uspostavu javne sfere neophodne za deliberativnu demokratiju. Postojanje vladinih stranica na društvenim medijima obezbjeđuje infrastrukturu za ostvarivanje dijaloga između vlada i građana. Otvorenost institucija ka virtuelnom socijalnom okruženju ima za cilj informisanje građana i kolaboraciju sa građanima, ali horizontalni dijalog između građana. S obzirom na činjenicu da istraživanja komunikacije putem web portala i građana ukazuju na hijerarhijski i

autokratski odnos te komunikacijsko zatvaranje (Osmančević 2009), sama prisutnost institucija na web portalima se pokazala nedovoljnom za ostvarivanje višesmjernje interakcije građana sa institucijama i građana sa građanima. Predmet istraživanja ovog rada bio je identifikacija institucija Bosne i Hercegovine korisnica platformi društvenih medija koji imaju potencijale za široku i brzu diseminaciju informacija, te kolaboraciju sa građanima. Analizirana je komunikacija Facebook stranica institucija Bosne i Hercegovine za period 01. 01. - 15. 10. 2024. godine kroz pet postavljenih ciljeva istraživanja: identificirati koje institucije Bosne i Hercegovine imaju otvorene stranice na društvenim medijima (*Facebook, Instagram, YouTube, LinkedIn i X*); identificirati količinu interakcija građana sa stranicama *Facebook* vladinih društvenih medija koja se odvija na objavljenim postovima (reakcije na postove, komentari i dijeljenja); identificirati količinu korištenja alata za postizanje višeg dosega objava na *Facebook* postovima vladinih stranica (socijalne oznake; linkovi na vlastite web stranice, na druge društvene medije, na međunarodne stranice; vizuelna opremljenost) i identificirati responzivnost vladinih stranica na komentare građana na *Facebook* postovima u slučajevima kada građani postavljaju upite te analizirati komunikaciju Ministarstva sigurnosti BiH i Ministarstva odbrane BiH na Facebooku tokom poplava koje su zadesile Jablanicu, Konjic i područje srednje Bosne u kontekstu javnog interesa građana Bosne i Hercegovine.

Evidentna je nedovoljna razvijenost vladine infrastrukture na društvenim medijima. Samo dvije institucije imaju otvorene račune na svim ispitivanim društvenim medijima. Rezultati pokazuju jezičku nedosljednost u nazivima otvorenih računa institucija na društvenim medijima što otežava istraživanje, ali i potragu i praćenje od strane građana, te je potrebno izvršiti standardizaciju. Najveći broj građana ima otvorene račune na *Facebooku* (oko 70%), te i institucije prate ovaj trend sa najvećim brojem stranica otvorenim na *Facebooku* gdje je ujedno i značajno veći udio pratilaca u odnosu na naloge otvorene na drugim društvenim medijima.

Interakcija građana sa institucijama na *Facebooku* ukazuje na mali broj aktivnih korisnika i nije u funkciji korektivnog faktora vlasti. Građani najveću zainteresiranost pokazuju za saopćenja za javnost koja su od javnog interesa, te za izjave rukovodstava ili glasnogovornika. Mnogo niža je zainteresiranost građana za saopćenja o posjetama rukovodstava i sastancima jer u pravilu kod takvih sadržaja nije jasno niti je konkretno navedeno kakav građani interes imaju od toga, što korespondira sa studijom Lu i sar. (2016). Evidentno je da građani ne pokazuju veću težnju za stvarnom interakcijom sa institucijama BiH, što također korespondira sa rezultatima drugih studija (Gunawong 2021; Gonclaves i sar. 2015; Osmančević i Komarica 2023). Postovi ne

sadrže nijedan alat za ispitivanje javnog mnijenja građana o određenoj temi niti objavljeni sadržaji na neki drugi način potiču aktivno uključivanje građana u procese donošenja odluka, a samo dvije institucije koriste elektronički bilten, a jedna institucija koristi *podcast* za promociju svoga rada.

Od otvorenih službenih stranica na *Facebooku* (ukupno 24) tri stranice nikako nemaju objavljene postove u istraživanom periodu. Na stranicama se nedovoljno koriste alati za širi doseg publike i lakše pretraživanje, a ovaj trend nije u skladu sa djelotvornim načinima informiranja posebno mladih ljudi prema studiji Hrnjić Kuduzović (2016). Responzivnost institucija je niska, a u pojedinim slučajevima komunikacija je potpuno onemogućena, što ukazuje na hirerhijski ustroj komunikacije i onemogućavanje dijaloga, a to opet nije kompatibilno sa decentraliziranom prirodom društvenih medija, pa se tako ne ostvaruje ni svrha demokratske komunikacije, o čemu upravo govore nalazi drugih studija (Osmančević 2009; Mansoor 2021). Evidentan je nedostatak interkacije sa obje strane, kako građana tako i institucija, što hijerarhijski ukazuje da je kultura interakcije na niskom nivou. I to odgovara nalazima studija o interakciji između informativnih medija i građana (Delić Aščić 2023; Osmančević i Komarica 2023; Komarica i Mahmutović 2023).

Postojanje infrastrukture je nužno ali je samo po sebi nedovoljno za smanjenje komunikacijskog jaza između strana koje bi trebale biti zainteresirane, što korespondira sa rezultatima studije Komarica i Mahmutović (2023). Mnoštvo različitih uzroka može uticati na izostanak interakcije: kvalitet i tip objavljenog sadržaja, nisko povjerenje građana u institucije, nedovoljno razvijena komunikacijska kultura, nivo obrazovanja, digitalna pismenost građana, ali i rad stručnih savjetnika za odnose sa javnošću, interna komunikacija u institucijama između osoba zaduženih za odnose sa javnošću i rukovodstva, kulturni i historijski kontekst, politička pristrasnost institucija...

Povjerenje građana u institucije je proces koji je potrebno graditi, a tom procesu ne ide u prilog niska responzivnost institucija, tip i način objave, nedosljednost u prezentiranju rada institucija i otežana dostupnost. Uspješno korištenje društvenih medija u funkciji deliberativne demokratije podrazumijeva ispunjenje najmanje dva uslova: visoku transparentnost rada i visoku responzivnost (Bonson i sar. 2012; Gunawong 2015; Song i Lee 2016; Al-Omouh i sar. 2023), što institucije Bosne i Hercegovine još uvijek ne dostižu. Društveni mediji su prostor koji omogućava i ispitivanje stavova građana upotrebom *online* anketa o važnim pitanjima od javnog interesa, ali i poticanjem građana da daju svoje mišljenje u komentarima. Međutim, takva praksa ne postoji na *Facebook* stranicama institucija Bosne i Hercegovine.

Kvalitativna analiza latentnog sadržaja objavljenog na Facebook stranicama Ministarstva sigurnosti BiH i Ministarstva odbrane BiH u kontekstu poplava u Bosni i Hercegovini otkriva nekoliko ključnih problema koji mogu dovesti do ugrožavanja interesa građana. Populistički pristup Ministarstva sigurnosti BiH, koji se ogleda u fokusiranju na ličnost ministra Nenada Nešića i orijentacija na područja koja su više medijski atraktivna, može izazvati sumnju u iskrenost i efikasnost institucionalnih odgovora na krizne situacije. Komunikacijska strategija personaliziranja institucije može ugroziti demokratske procese, dodatno podriti povjerenje građana u institucije, stvarajući percepciju da politički i lični interesi gradnje imidža nadmašuju potrebu za efikasnim odgovorom na krizu, a što korespondira sa nalazima drugih studija (Starke, Marcinkowski i Wintterlin 2020; Tomić 2017). Suprotno tome, Ministarstvo odbrane BiH usmjerava svoju komunikaciju na konkretne operacije i efikasnost svojih snaga, čime gradi sliku ozbiljne i odgovorne institucije koja se fokusira na stvarne probleme na terenu.

Komunikacija Ministarstva sigurnosti BiH pokazala je političku pristrasnost ka Srbiji, selektivno ispunjavanje nadležnosti i prisvajanje nadležnosti više instance Predsjedništva BiH u kriznoj situaciji, što ukazuje na pokušaj političkog uticaja i samovoljno proširenje vlastitih nadležnosti, a to predstavlja prijetnju sigurnosti života i imovine građana. Ovakav pristup može služiti zaštiti interesa određenih političkih i ekonomskih struktura, održavanju nacionalnih podjela i političkih kalkulacija koje nisu u interesu građana i ugrožavaju njihovu sigurnost. Selektivno ispunjavanje nadležnosti podrija povjerenje u institucije i stvara dojam da političke kalkulacije imaju prednost u odnosu na javni interes. Iako Ministarstvo odbrane BiH održava nepristrasnu komunikaciju, izostanak saradnje s Ministarstvom sigurnosti BiH, koje je ključno u kriznim situacijama, izaziva zabrinutost.

Uočene disonance među ključnim institucijama ukazuju na političku fragmentaciju i izostanak djelotvorne međuinstitucionalne saradnje, čime se povećava rizik od nesporazuma i neefikasnosti u pružanju pomoći ugroženim područjima i zaštiti života i imovine građana Bosne i Hercegovine. U konačnici, ovakva komunikacija sugerira potencijalne šire prijetnje sigurnosti građana i doprinosi slabljenju povjerenje u sposobnost vlasti da adekvatno odgovori na krizne situacije.

Iako su ovim istraživanjem mapirani infrastruktura i prisustvo na društvenim medijima institucija Bosne i Hercegovine kroz kvantitativnu analizu sadržaja postova objavljenih na *Facebooku* zaključno sa 15. 10. 2024. godine, te kvalitativna analiza latentnog sadržaja o poplavama koje su objavili Ministarstvo sigurnosti BiH i Ministarstvo odbrane BiH, potrebna su dodatna istraživanja fokusirana na kvalitet

interakcije. U budućim istraživanjima potrebno je uraditi detaljnu kvalitativnu analizu latentnog sadržaja uključujući i simboličke komunikacijske elemente na fotografijama, analizu diskursa objava od strane institucija, ali i komentara na objave kako bi se dobio uvid u način i svrhu njihovog korištenja, tj. da li vladino prisustvo na društvenim medijima tipom i kvalitetom objava i interakcija sa građanima omogućava stvaranje javnog prostora za deliberativnu demokratiju. Potrebno je k tome ispitati stavove građana o kvaliteti sadržaja objava koje su im dostupne i o njihovim očekivanjima, te ispitati stručne savjetnike za odnose sa javnošću u institucijama vezano za efikasnost stručnog usavršavanja, te interna pravila i načine komunikacije koji utiču na upravljanje informacijama na društvenim medijima.

LITERATURA

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2024), *Korištenje informaciono-komunikacijskih tehnologija u domaćinstvima i pojedinačno, 2024., prvi rezultati*, godina IX broj 1.
2. Al-Omouh, Khaled Saleh, Ruben Garrido, Julio Canero (2023), "The impact of government use of social media and social media contradictions on trust in government and citizens' attitudes in times of crisis", *Journal of Buissiness Research*, 159, 113748
3. Achmad, Mansyur, Ashariana, Nurkardawati (2022), "The Governments' Use of Social Networking Sites (SNS) to Promote Citizens' Trust During the COVID-19", *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 9(4), 156-186.
4. Bonson, Enrique, Lourdes Torres, Sonia Royo, Francisco Flores (2012), "Local e-government 2.0: Social media and corporate transparency in municipalities", *Government Information Quarterly*, 29(2), 123-132.
5. Brown, Rob (2009), *Public relations and the social web – How to use social media and web 2.0 in communications*, Kogan Page, London / Philadelphia.
6. Coleman, Stephen, Jay Blumerl (2009), *Internet and Democratic Citizenshio – Theory, practice and Policy*, Cambridge University Press
7. DeliĆ Aščić, Amela (2023), *Novinarstvo digitalnog doba – Kako sačuvati profesiju?*, Lijepa riječ, Tuzla
8. DePaula, Nic, Ersin Dincelli, Teresa Harrison (2017), "Toward a typology of government social media communication: Democratic goals, symbolic acts and self-presentation", *Government Information Quarterly*, 35(1), 98-108.
9. Edelman trust Barometer (2024), *Global report*, Edelman Trust Institute

10. Goncalves, Jorge, Yong Liu, Bin Xiao, Saad Chaudhry, Simo Hosio, Vassilis Kostakos (2015), "Increasing the Reach of Government Social Media: A Case Study in Modeling Government–Citizen Interaction on Facebook", *Policy and Internet*, 7 (4), 80-102.
11. Grover, Purva, Arpan Kumar Kar, Yogesh Dwivedi, Marjin Janssen (2018), "Polarization and acculturation in US Election 2016 outcomes analytics predict changes in voting preferences", *Technological Forecasting and Social change*, 145, 438-460.
12. Gunawong, Panom (2015), "Open Government and Social Media: A Focus on Transparency", *Social Science Computer Review*, 33(5), 587-598,
13. Hrnjić Kuduzović, Zarfa, Nermin Terzić, Amela Delić (2016), "Razumijevanje informacijskih potreba i navika internetske generacije – Izvještaj o kvalitativnom ispitivanju", u: Hrnjić Kuduzović, Zarfa (ur.) (2016), *Informisanje internetske generacije*, Planjax Komerc doo, Tešanj
14. *Izvještaj Evropske komisije o BiH 2024*, <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/2024/Bosnia%20and%20Herzegovina%20Report%202024.pdf>
15. Kaplan, Andreas, Michael Haenlein (2010), "Users of the world, unite! The challenge and opportunities of Social Media", *Buisiness Horizons*, 53, 59-68.
16. Komarica, Tahani, Mirza Mahmutović (2023), "Utjecaj procesa konvergencije medija na antikorupcijske prakse u Bosni i Hercegovini", *Istraživanja*, 18(18), 193-215.
17. Kuang-Ting, Tai, Gregory Porumbescu, Jongmin Shon (2019), "Can e-participation stimulate offline participation: An empirical test with practical implications", *Public Managment Review*, 22(1), 1-19
18. Lesinger, Gordana, Vjekoslav Đaić, Branimir Felger (2019), "Politička komunikacija na društvenim mrežama – kanalotvorene komunikacije s građanima ili sukreator imidža političkih elita (slučaj Hrvatska i Slovenija)", *South Eastern Journal of Communication*, 1(2), 27-35.
19. Lu, Baozhou, Song Zhang, Weiguo Fan (2016), Social representations of social media use in government: An analysis of Chinese government microblogging from citizens' perspective, u: *Social Science Computer Review*, 34(4), 416-436.
20. Mahmutović, Mirza (2016), "Teorijski pristupi izučavanju publike, vijesti i novomedijske ekologije", u: Hrnjić Kuduzović, Zarfa (ur.), *Informisanje internetske generacije*, Planjax Komerc d.o.o, Tešanj, 11-42.

21. Manić, Željka (2017), *Analiza sadržaja u sociologiji*, Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
22. Mansoor, Mahnaz (2021), "Citizens' trust in government as a function of good governance and government agency's provision of quality information on social media during COVID-19", *Government Information Quarterly*, 38(4), 101597.
23. Monitoring and Evaluation Support Activity II (Measure II) (2022); dostupno na: <https://measurebih.com/uimages/2022-NSCP-BiH-Report5B355D.pdf>
24. Monitoring and Evaluation Support Activity II (Measure II) (2024); dostupno na: <https://measurebih.com/uimages/2023-NSCP-BiH-Report-508.pdf>
25. Mayer, Igor, Jurian Edelenbos, Rene Monnikhof (2005), "Interactive policy Development: Undermining our Sustaining Democracy?", *Public Administration*, 83(1), 179–199.
26. Osmančević, Enes (2009), *Demokratskost www-komuniciranja*, Friedrich-Ebert Stiftung, Sarajevo
27. Osmančević, Enes, Tahani Komarica (2023), "Mogućnosti digitalnih medija u percepciji, prevenciji i borbi protiv korupcije u Bosni i Hercegovini", *Društvene i humanističke studije*, 2(23), 693-710.
28. Pippa, Norris (ur.) (1999), *Critical Citizens, Global Support for Democratic Government*, Oxford University Press
29. Sanders, Simon (2012), "Kick-start your social media strategy", u: Waddington, Stephen (ur.), *The Social Media Handbook for PR Professionals*, Chartered Institute for Public Relations (CIPS), Wiley, 13-22.
30. Sawalha, Sara, Maryam Al-Jamal, Emad Abu-Shanab (2019), "The influence of utilizing Facebook on e-government adoption", *Electronic Government*, 15(1), 1-20.
31. Song, Changsoo, Jooho Lee (2015), "Citizens' Use of Social Media in Government, Perceived Transparency, and Trust in Government", *Public Performance & Management Review*, 39(2), 430-453.
32. Staab, Philip, Thorsten Thiel (2022), "Social Media and the Digital Structural Transformation of the Public Sphere", *Theory, Culture and Society*, 39(4), 129-143.
33. Starke, Christopher, Frank Marcinowski, Florian Wintterslin (2020), "Social Network Sites, Personalization and Trust in Government: Empirical Evidence for a Mediation Model, *Social Media+Society*, 6(2), 1-11

34. Šalaj, Berto (2009), *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo
35. Tannen, Deborah, Anna Marie Trester (ur.) (2013), *Discourse 2.0 – Language and New Media*, Georgetown University Press, Washington, DC
36. Tolbert, Karoline, Karen Mossberger (2006), "The Effects of E-Government on Trust and Confidence in Government", *Public Administration Review*, 66(3), 354-369.
37. Tomić, Zoran (2017), *Politički odnosi s javnošću*, Synopsis, Zagreb
38. Ustav Bosne i Hercegovine
39. Van Dijck, Jose (2013), *The Culture of Connectivity - A Critical History of Social Media*, Oxford University Press
40. Wei, Suhao, Yangxiaou Lu (2023), "How Does Internet Use Affect the Farmers' Trust in Local Government: Evidence from China", u: *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(4), 3489
41. Wilcox, Dennis, Glen Cameron, Bryan Reber (2015), *Public Relations - Strategies and Tactics*, Pearson
42. Zakon o upravi („Sl. glasnik BiH“, br. 32/2002, 102/2009 i 72/2017)

WEB IZVORI:

1. Data reportal – Digital 2024: Bosnia and Herzegovina; dostupno na: Digital 2024: Bosnia and Herzegovina — DataReportal – Global Digital Insights, preuzeto: 10. 10. 2024.
2. NapoleonCat.Stats; dostupno na: Facebook users in Bosnia And Herzegovina - September 2024 | NapoleonCat, preuzeto: 10. 10. 2024.
3. NapoleonCat.Stats; dostupno na: Instagram users in Bosnia And Herzegovina - September 2024 | NapoleonCat, preuzeto: 10. 10. 2024.
4. NapoleonCat.Stats; dostupno na: LinkedIn users in Bosnia And Herzegovina - September 2024 | NapoleonCat, preuzeto: 10. 10. 2024.
5. Okrugli sto „Transparentnost procesa donošenja odluka u BiH“, dostupno na: <https://ti-bih.org/nizak-stepen-transparentnosti-institucija-podriiva-povjerenje-gradjana-u-njihov-rad/>, preuzeto: 12. 11. 2024.
6. Social Media Stats in Bosnia and Herzegovina – September 2024; dostupno na: <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/bosnia-and-herzegovina>, preuzeto 10. 10. 2024.

7. Okrugli sto „Transparentnost procesa donošenja odluka u BiH“, dostupno na: <https://ti-bih.org/nizak-stepen-transparentnosti-institucija-podrija-povjerenje-gradjana-u-njihov-rad/>, preuzeto: 12. 11. 2024.
8. Social Media Stats in Bosnia and Herzegovina – September 2024; dostupno na: <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/bosnia-and-herzegovina>, preuzeto 10. 10. 2024.
9. Ured koordinatora za reformu javne uprave, inicijativa Partnerstvo za otvorenu vlast; dostupno na: <https://parco.gov.ba/ogp/>, preuzeto: 12. 11. 2024.

ANALYSIS OF COMMUNICATION OF INSTITUTIONS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ON SOCIAL MEDIA

Summary:

The subject of this research is the analysis of the communication of the institutions of Bosnia and Herzegovina that use social media platforms, which would enable them to disseminate information and collaborate with citizens, but also as a public space for dialogue between citizens on the way to deliberative democracy. The paper used a quantitative analysis of the data collected on the official websites of the institutions of Bosnia and Herzegovina from the website of the Civil Service Agency of Bosnia and Herzegovina, as well as a quantitative content analysis of posts published on the Facebook pages of institutions in Bosnia and Herzegovina and qualitative analysis of the latent content regarding floods on the Facebook pages of the Ministry of Security of Bosnia and Herzegovina and the Ministry of Defense of Bosnia and Herzegovina. The findings of this study indicate a linguistic inconsistency in the names of the institutions' open accounts, which makes scientific research difficult, as well as search and monitoring by citizens. It is evident that the government's social media infrastructure is insufficiently developed. The culture of interaction is at a low level with a small number of active users. No post contains tools for polling public opinion nor do they encourage citizen involvement in decision-making processes in any other way. The pages insufficiently use tools for broader audience reach and easier searching. The responsiveness of institutions is low, and in some cases, communication is completely disabled, indicating a hierarchical structure in communication and the obstruction of dialogue. The communication of the Ministry of Security of Bosnia and Herzegovina and the Ministry of Defense of Bosnia and Herzegovina about the floods suggests potential threats to citizens' security and contributes to the weakening of trust in the government's ability to respond to crisis situations appropriately.

Key words: social media; institutions of Bosnia and Herzegovina; dissemination of information; interaction; deliberative democracy

Adresa autorice
Author's address

Tahani Komarica
Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije, Istočno
Sarajevo
tahani.kolar@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.741

UDK 070.4:004.738(497.11)

Primljeno: 18. 11. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sladana Marić, Aleksandar Živanović

MEDIJSKA PISMENOST I VEŠTAČKA INTELIGENCIJA U ONLAJN NOVINSKIM ČLANCIMA NA SRPSKOM JEZIKU¹

U ovom radu primenom kvalitativne metode analize sadržaja medijskog diskursa u fokusu istraživanja su trendovi i obrasci onlajn novinarskog jezika usmerenog na vesti u oblasti veštačke inteligencije (engl. *Artificial Intelligence – AI*). Analizom je obuhvaćen korpus za period od 1. novembra 2023. godine do kraja januara 2024. godine, ukupno 258 onlajn članaka o veštačkoj inteligenciji na srpskom jeziku, od toga 179 članaka u listu „Danas”, a 79 u listu „Politika”. Cilj ovog rada je analiza primene terminologije iz oblasti veštačke inteligencije u vestima na srpskom jeziku, kao dela medijske pismenosti. Analizirani članci naglašavaju prednosti veštačke inteligencije u različitim oblastima ljudskog života (kao što su politika, ekonomija, medicina, kultura, muzička industrija), ali i ukazuju na negativne efekte koje veštačka inteligencija može imati. Rezultati pokazuju da novinari terminologiju u oblasti veštačke inteligencije koriste na različite načine: neki termini iz engleskog jezika su sistemu srpskog jezika prilagođeni na nivou oblika, dok su drugi prilagođeni kombinovanjem preoblikovanja i prevođenja. Veliki broj naziva programa i kompanija je pogrešno upotrebljen. Značaj ovog istraživanja je u tome da se ukaže na važnost kreiranja kvalitetnog medijskog sadržaja u smislu primene jezika i terminologije na srpskom jeziku u oblasti veštačke inteligencije, očuvanjem jezičke kulture u novinarstvu.

Ključne reči: anglicizmi u srpskom jeziku; kritička analiza diskursa; medijska pismenost; onlajn novinski članak; veštačka inteligencija u medijima

1 Sažetak rada na engleskom jeziku „Media Literacy and Artificial Intelligence in Online News Reports in Serbian” (Marić & Živanović 2024) publikovan je u zborniku rezimea *Book of abstracts: The Bridges of Media Education 14, 14th International Scientific Conference The Bridges of Media Education* (25. 5. 2024.). Novi Sad: Faculty of Philosophy, 2024 (p. 19).

1. UVOD

Mediji, posebno digitalni mediji (uključuju različite medijske formate poput teksta, videa, audio zapisa, fotografija) utiču na svakodnevni život, na „oblikovanje društvenih stavova, normi ponašanja i u izgradnji identiteta” (Rančić 2021: 239). Prema Ćetojević (2023: 189), „količina novog znanja povećava se velikom brzinom i iz tog razloga je akcenat na kontinuiranom usavršavanju svih učesnika u obrazovnom sistemu”. Prema istraživanju Valić Nedeljković i Pralica (2020), oko 70% ispitanika koristilo je internet za učešće na društvenim mrežama, traženje zdravstvenih informacija i čitanje onlajn novina u Srbiji u 2019. godini. Uz veliku medijsku pažnju, „prijem u rasponu od euforije preko skepticizma do nepoverenja”, krajem 2022. godine svet je predstavljen „novi, genijalan izum”, pod nazivom *ChatGPT* (Prčić 2023: 257). Godinu 2023. i 2024. obeležili su snažni pomaci u oblasti izučavanja i objavljivanja novih rezultata u oblasti veštačke inteligencije.

Postoji mnogo definicija veštačke inteligencije (engl. *Artificial Intelligence – AI*). Valić Nedeljković i Pralica (2020: 147) definišu veštačku inteligenciju kao „sposobnost računarskog programa da razmišlja i uči”, dok je Milićević i sar. (2024: 259) definišu kao zadatak koji izvršava mašina ili program, oponašanjem/imitiranjem ljudske inteligencije i rešavanjem složenih problema, za čije rešavanje je inače potrebna ljudska inteligencija, a čija primena kao alata može doprineti kao podrška ljudskoj ekspertizi, a ne postati njegova zamena. U novom štampanom izdanju *Rečnika interneta i digitalne komunikacije* (Bošković 2024: 28) veštačka inteligencija je definisana na sledeći način:

„Veštačka inteligencija se odnosi na računarske sisteme koji pokazuju razumno i inteligentno ponašanje, i na osnovu analize svog okruženja donose odluke (sa određenim stepenom autonomije), kako bi ostvarili konkretne ciljeve. (...) Vrste sistema veštačke inteligencije na osnovu namene su: Tradicionalna VI (v. Traditional AI); Prilagodljiva VI (v. Adaptive AI); Generativna VI, (p. Generative AI); Razgovorna VI (v. Conversational AI); Predikativna VI (v. Predictive AI)”

Terminologija predstavlja „predmet ili komponentu naučnog razvoja, jezičkog planiranja i jezičke politike, objekat normiranja i usaglašavanja” (Radovanović 1988: 9–10, prema Radić-Bojanić 2024: 22). Novi jezički termini se javljaju kao nužnost imenovanja stvari, pojava, tehnologija ili ideja, koje su prethodno bile bez definicije, ili kada se interdisciplinarnim naučnim pristupom i analizom utvrdi da postojeća rešenja nisu adekvatna, odnosno nisu u skladu sa standardnom primenom određenog

jezika. Kako bez jasno definisane i standardizovane terminologije nije moguća ni jasna i precizna komunikacija, važno je ukazati na potrebu za usaglašavanjem, ujednačavanjem i standardizacijom termina i terminologije, kroz kreiranje glosara, jednojezičnih ili višejezičnih terminoloških rečnika, tezaurusa i kroz edukaciju stručnjaka, kao i obukom kroz literaturu, seminare i uputstva o korišćenju novih termina.

Pregledom literature nije pronađen rad koji bi poslužio kao model za istraživanje trendova jezičkih obrazaca u onlajn novinskim člancima na srpskom jeziku vezanim za veštačku inteligenciju, odnosno koji sagledava primenu terminologije iz oblasti veštačke inteligencije kao važan element jezičke i medijske pismenosti. Ipak, moramo izdvojiti rad Anđele Miladinović (2023), koja istražuje medijski diskurs o veštačkoj inteligenciji primenom kritičke analize metafora, sa ciljem otkrivanja ideoloških poruka koje mediji „šalju” u okviru članaka o tehnološkim inovacijama i to na korpusu tekstova publikovanih na portalima *RTS*, *Politika*, *Blic*, *Danas*, *Ona.rs* i *Insajder*. Miladinović ističe da „uopšteno, roboti, mašine, četbotovi i ostale tehnološke inovacije se u ovim člancima konceptualizuju kao živa bića”, a sam pojmovni ključ za veštačku inteligenciju je *osoba* predstavljena kroz konceptualne metafore sa *pozitivnom* (*sluga, saveznik, gost, učitelj*), *negativnom* (*neprijatelj, konkurencija, gospodar*) i *neutralnom* evaluacijom (*tajna, civilizacija*).

Terminologija koja se tiče veštačke inteligencije podrazumeva upotrebu *anglicizama*. Pod ovim terminom se uobičajeno podrazumevaju reči preuzete iz engleskog kao jezika-davaoca i uklopljene u sistem srpskog kao jezika-primaoca (Prčić 2011). Opravdanost anglicizama u tesnoj je vezi sa potrebom za unosenje anglicizama u jezik; ova potreba može biti *subjektivna* i *objektivna*, a tiče se „doprinosa koji određeni anglicizam daje srpskom jeziku – snažniji doprinos stvara i snažniju potrebu za korišćenjem tog anglicizma” (Prčić 2019: 129). Tako zapravo *hibridni anglosrpski ‘jezik’* nesumnjivo postaje „rangiran kao najrasprostranjeniji varijetet u javnoj upotrebi srpskog jezika” (Prčić, Dražić, Milić i saradnici 2021: 11).

„Sve noviji i noviji anglicizmi ‘nesmanjenom žestinom’ i dalje pristižu u srpski jezik, gde se u govoru i pisanju, uz minimalne izuzetke, uglavnom koriste proizvoljno, bez ikakvog sistema, dok se anglosrpski ‘jezik’, takođe ‘nesmanjenom žestinom’, i dalje širi i buja u skoro svim sferama današnje komunikacije i na svim nivoima upotrebe srpskog jezika” (Prčić i sar. 2021: 9).

Pismenost u oblasti veštačke inteligencije (engl. *AI literacy*) u Republici Srbiji je tema kojoj sve više naučnika posvećuje pažnju. Međutim, nedovoljno poznavanje terminologije u oblasti veštačke inteligencije, posebno značenja određenih termina

na engleskom jeziku, često utiče na njihovo pogrešno razumevanje ili navođenje na srpskom jeziku, bez jasnih smernica kroz pozitivne primere primene u javnim dokumentima, zvaničnim saopštenjima, programima, platformama i strategijama razvoja. U ovom radu analiziramo tendencije upotrebe aktuelnog pisanog i „pisanog-kao-da-je-izgovoren srpskog jezika i njegovog neizbežnog anglosrpskog varijeteta” (Prčić i sar. 2021: 11) u onlajn medijima u formi novinskog članka na temu veštačke inteligencije, sa željom da utičemo na osvešćenost i potrebu za daljim razvojem *jezičke pismenosti* u medijskom diskursu kao dela medijske pismenosti.

2. METODOLOGIJA I KORPUS

Budući da je reč o značajnom elementu medijske i jezičke pismenosti fokus rada je upravo analiza jezika i upotrebe terminologije iz oblasti veštačke inteligencije u vestima na srpskom jeziku. Proučavanjem sadržaja u odabranim novinskim člancima su, za dalju tematsku analizu, identifikovani i izdvojeni slični smisleni koncepti o primeni terminologije iz oblasti veštačke inteligencije. Metodološki okvir je *kvalitativna analiza sadržaja* medijskog diskursa vezanog za veštačku inteligenciju u odabranim člancima na srpskom jeziku. Postupak analize zasniva se na prikupljanju i identifikaciji korpusa analize, interpretaciji i diskusiji rezultata. Analizom je obuhvaćen korpus za period od 1. novembra 2023. godine do kraja januara 2024. godine – ukupno 258 onlajn članaka o veštačkoj inteligenciji, od toga 179 članaka u listu *Danas*, a 79 u listu *Politika*.

Kriterijumi za obradu korpusa obuhvataju:

- identifikaciju ili utvrđivanje zastupljenosti terminologije iz oblasti veštačke inteligencije u tekstu članka;
- identifikovanje i razvrstavanje primene skraćenice *AI* u različitim kontekstima u tekstu na latiničkom i ćiriličkom pismu;
- identifikovanje primene preoblikovanih, prevedenih i mešovitih anglicizama;
- identifikovanje preuzimanja izvorno engleskog pravopisnog oblika i transkripcije naziva programa ili kompanija u tekst na srpskom jeziku.

3. ANALIZA I DISKUSIJA REZULTATA

Prema Ćetojević (2023: 188), „epitet digitalno pismenog čini pojedinca sposobnim da putem digitalnih alata, sistema i platformi efikasno komunicira i sarađuje, kreativno rešava probleme, kritički razmišlja, analizira, istražuje i gradi sopstveni

identitet, vodeći računa o privatnosti, intelektualnoj svojini i sajber bezbednosti”. Analizirani članci naglašavaju prednosti veštačke inteligencije u različitim oblastima ljudskog života, kao što su politika, ekonomija, medicina, kultura, muzička industrija, ali i ukazuju na negativne efekte koje veštačka inteligencija može imati.

3.1. Upotreba akronima

U velikom broju članaka može se primetiti da nije naveden autor teksta ili da je tekst članka preuzet sa međunarodnog informativnog portala uz korišćenje alata za mašinsko prevođenje. Napredak u oblasti digitalnih tehnologija doprineo je razvoju najsavremenijih alata za prevođenje na bazi velikih jezičkih modela (engl. *Large Language Models – LLMs*), odnosno veštačke inteligencije. Međutim, prevodi na srpski jezik u novinarstvu zahtevaju kontrolu rezultata mašinskog prevoda, te se predlaže angažovanje stručnih lica, prevodioca i lektora.

Sa pedagoškog aspekta, teorijska osnova istraživačkog problema zasniva se na relevantnim konceptima *konstruktivizma*, koje karakteriše aktivna konstrukcija znanja umesto pasivne konzumacije unapred određenih koncepata (Hadžiahmetović 2021), ali i na razumevanju „čitanja kao osnove digitalne pismenosti”, kao „procesa pretvaranja štampanih ili pisanih slova, povezanih u celine (reči i rečenice), u razumljiv sadržaj” (Glušac i sar. 2023: 250). Prvo pitanje koje se postavlja jeste da li je potrebno prevoditi skraćenicu za veštačku inteligenciju na engleskom jeziku *AI* skraćenicom na srpskom jeziku *VI* (*veštačka inteligencija*)? Kada je na latiničkom pismu, postoji mogućnost da se pogrešno pročita kao lična zamenica *vi* ili čak kao rimski broj šest.

Kao preferirani ili manje preferiran oblik, *AI* se pojavljuje u naslovima, ali i zvaničnim dokumentima i publikacijama od javnog značaja (npr. *Nacionalna AI platforma*, sajt Nacionalne platforme za veštačku inteligenciju, www.ai.gov.rs). Sve većim i bržim razvojem novih tehnologija, povećava se i broj stručnih termina iz naučne oblasti mašinskog učenja i veštačke tehnologije, a „pošto (...) broj novih termina, kojima ljudi označavaju doskoro sasvim nepoznate stvari, raste brzo, rad na normiranju i standardizaciji terminologije nikad nije završen” (Vinaver 1988 prema Radić-Bojanić 2024: 22). Primeri upotrebe skraćenice *AI* prisutni su u analiziranom korpusu članaka novinskog lista *Danas* (primeri 1–23) i *Politika* (na ćirilčkom i latiničkom pismu; primeri 24–29):

1. AI imitacija;
2. AI je tema diskursa (...);
3. AI pevačica i kantautorka;
4. AI pitanja;
5. AI platforma / AI platforme;
6. AI sadržaj;
7. AI sistemi;
8. AI softver;
9. AI standap nastup;
10. omogućena tehnologijom AI;
11. pesma o AI (song about AI);
12. pod uticajem AI;
13. pojam „AI”;
14. prava onih koji razvijaju AI;
15. primenom AI tehnologije;
16. proboj AI;
17. reč AI;
18. U dokumentu se navodi da AI predstavlja (...);
19. u oblasti AI;
20. u opštem nadzoru primene AI;
21. u pogledu primene AI;
22. za obuku AI sistema;
23. slušalice i pametni zvučnici nadograđeni AI tehnologijama (AI-powered headphones and smart speakers);
24. AI industrija = АИ индустрија;
25. AI bajke = АИ бајке;
26. AI provajderi = АИ провајдери;
27. tekst prve međunarodne deklaracije o veštačkoj inteligenciji (AI) = текст прве међународне декларације о вештачкој интелигенцији (АИ);
28. EjAj laboratorija = ЕјАј лабораторија;
29. EjAj model = ЕјАј модел.

U sledećem delu izdvojićemo neke delova članaka u kojima je zabeležena upotreba skraćenica *AI* i *VI* u različitim kontekstima:

Primer 1. Isečak iz teksta broj 84: „Šta je obeležilo 2023. i šta nas čeka u 2024?: FEFA o ekonomskim prognozama za narednu godinu”, M. O., *Danas* (22. 12. 2023, 17.51):

*(...) Investitori će ulagati u AI i zelenu tranziciju;
Što se tiče AI EU je donela direktivu (...);
Ako ste mislili da ćete manje da radite zbog AI – nećete.;
AI je postao deo svakodnevnog života i način na koji rešavamo probleme. „Dosta se govori kako će sada ljudi sa AI moći brže i lakše da obavljaju posao pa će im više vremena ostati za druge aktivnosti. (...)”.*

Primer 2. Isečak iz teksta broj 111: „Tehnologija i veštačka inteligencija: Da li biste voleli da imate elektronski nos”, BBC News na srpskom, *Danas* (4. 12. 2023, 20.00):

Tokom jednog ispitivanja, tehničari su tri dana stavljali instant kafu u prahu pored senzora AI. AI je tada trebalo da prepozna jednu od tri mogućnosti – dobra kafa, loša kafa (kafa u kojoj je bilo sirće), i nije uopšte kafa.

Primer 3. Isečak iz teksta broj 115: „Maja Sever: Veštačka inteligencija ne može da zameni novinara na terenu”, Ivana Nikoletić, *Danas* (3. 12. 2023, 19.48):

– Da, smatram da VI treba da gledamo i koristimo kao alat koji služi čovečanstvu. Veštačka inteligencija nam otvara nove perspektive, naravno i opasnosti, ali VI moramo regulisati kako bismo pronašli konstruktivan pristup i iskoristili je za napredak demokratije i novinarstva.

– Već je upotrebljavamo. Pa ispravljanje teksta i prevodi takođe su deo priče, mislim da će VI teško zameniti kvalitetnog novinara na terenu, ali mu može pomoći u prikupljanju podataka, pripremi i svakodnevnom novinarskom radu.

– Kao i mnoge druge zemlje, Hrvatska se suočava s izazovima i prilikama koje donosi VI u novinarstvu i medijskoj industriji. (...) Dakle, potrebno je ulagati u edukaciju novinara, urednika i medijskih profesionalaca o upotrebi i implikacijama VI u novinarstvu. To uključuje razumevanje alata za automatizaciju sadržaja, analizu podataka i primenu AI tehnologija u procesu novinarstva (...).

Ovaj je odgovor napisao ChatGPT!! Dakle, i veštačka inteligencija zna da je opet ljudski faktor taj koji je ključan u hvatanju trke s razvojem VI. (...) Do kakvih posledica može da dovede zloupotreba VI u novinarstvu?; Šta je definisano Pariskom poveljom o VI? – Pariska povelja o veštačkoj inteligenciji i novinarstvu definiše načela za očuvanje integriteta informacija i očuvanje društvene uloge novinarstva.

Prema izmenjenom i dopunjenom ekavskom izdanju *Pravopisa srpskoga jezika* iz 2016. godine (Pešikan, Jerković i Pižurica 2016: 147) (u daljem tekstu: Pravopis), postoje tri načina pisanja stranih verzalnih skraćenica (akronima): 1) preuzimanje u izvornom obliku, npr. *USA* (United States of America), *DJ* (disk jockey); 2) preslovljavanje u ćirilicu, npr. *VCA* (ili zamena prevedenim *CAД*); 3) prerada prema čitanju, npr. *CNN* → *Si-En-En* (sa *Si-En-Enom*). Dakle, prema Pravopisu, upotreba obe skraćenice (*AI* i *VI*) može se smatrati pravilnom. U skladu sa trećim načinom, skraćenica se može pisati i kao *Ej-Aj*; dakle, primerima *EjAj laboratorija* i *EjAj model* (28. i 29. primer) nedostaje crtica između pisanih vrednosti slova engleskog alfabeta.

3.2. Primena preoblikovanih, prevedenih i mešovityh anglicizama

Prema Prčiću (2011), anglicizmi se u odnosu na način prilagođavanja sistemu jezika-primaoca mogu podeliti na *preoblikovane*, *prevedene* i *mešovite*. Preoblikovani anglicizmi su oni čije je prilagođavanje nastalo na nivou oblika, npr. *fajl*, *modem*, ali i anglicizmi sa nultim ortografskim preoblikovanjem, kao što su *e-mail* i *prepaid*. Prevedeni anglicizmi su oni koji su prilagođeni na nivou sadržine, npr. *veliki prasak* prema *big bang* i *brza hrana* prema *fast food*. Prilagođavanje mešovityh anglicizama vrši se kombinovanjem preoblikovanja i prevođenja; u primerima *pre.bukirati* i *rado.holičar* prvi element je preveden, dok je drugi element preoblikovan (prema *over.book* i *work.aholic*). Akronime-anglicizme *AI* i *ej-aj* možemo smatrati preoblikovanim anglicizmima, dok se akronim *VI* može odrediti kao mešoviti anglicizam – pridev koji se nalazi u sastavu ovog akronima je prevedena reč, dok imenica *inteligencija* predstavlja preoblikovani anglicizam.

Pored navedenih akronima u analiziranom korpusu lista *Danas* zabeleženo je 44 primera anglicizama koji sadrže reči ili fraze koje se odnose na oblast veštačke inteligencije. Za ove primere smo, tehnikom ponovnog prevođenja sa srpskog na engleski jezik, utvrdili odgovarajuće termine preuzete iz engleskog jezika. To su sledeći primeri:

1. alati veštačke inteligencije	AI tools;
2. blokčejn tehnologija	blockchain technology;
3. broj jedan izazov veštačka inteligencija	AI as number one challenge;
4. digitalni nadzor, razvoj i etička upotreba veštačke inteligencije	digital surveillance, development and ethical use of AI;
5. dizajneri interfejsa	interface designers;
6. ekonomija veštačke inteligencije	AI economy;
7. generativna veštačka inteligencija (GenAI)/generativna veštačka inteligencija	generative artificial intelligence/generative AI;
8. generativni unapred obučeni transformatori (GPT)	Generative Pre-Trained Transformers – GPT;
9. generatori slika veštačke inteligencije	AI image generators;
10. glagol „grokovati”	verb to “grok”;
11. globalno partnerstvo za veštačku inteligenciju	Global Partnership on Artificial Intelligence
12. inženjeri modela i inženjeri za zadatke	model engineers and task engineers;
13. klaud računarstvo	cloud computing;
14. kompanija veštačke inteligencije	AI company;
15. korišćenje veštačke inteligencije	the use of AI;
16. modeli veštačke inteligencije	AI models;
17. mogućnosti i opasnosti upotrebe veštačke inteligencije	possibilities and dangers of AI use;
18. nadzor vođen veštačkom inteligencijom	AI surveillance;
19. neki oblik veštačke inteligencije	some form of AI;
20. novi talas veštačke inteligencije	new wave of AI;
21. osnove veštačke inteligencije	basics of AI;
22. polje veštačke inteligencije	AI field;
23. pomama za veštačkom inteligencijom	AI hype;
24. primena veštačke inteligencije	the application of AI;
25. priča o veštačkoj inteligenciji	the AI story;
26. proces mašinskog učenja	process of machine learning;
27. programi veštačke inteligencije	AI programs;
28. razvoj veštačke inteligencije / razvoj veštačke inteligencije (AI)	the development of AI;
29. regulisanje veštačke inteligencije	regulation on AI/AI Act;

30. Samit o bezbednosti veštačke inteligencije	AI Safety Summit;
31. sistemi zasnovani na veštačkoj inteligenciji	AI based systems;
32. tema veštačke inteligencije	AI topic;
33. treniranje veštačke inteligencije	AI training;
34. u meta-podacima	in metadata;
35. upotreba veštačke inteligencije (AI) u filmovima	AI use in films;
36. uspon veštačke inteligencije	the rise of AI;
37. veštačka inteligencija	Artificial Intelligence (AI);
38. veštačka inteligencija iz Silicijumske doline	Silicon Valley AI;
39. vreme veštačke inteligencije	time of AI;
40. žrtve veštačke inteligencije	AI victims;
41. četbotovi	chatbots;
42. četbotovi vođeni veštačkom inteligencijom	AI chatbots;
43. „dipfejk” snimak	deepfake video;
44. „halucinirati”	hallucinate.

U analiziranom korpusu lista *Politika* zabeleženo je 12 primera za koje su, takođe, istraženi odgovarajući termini preuzeti iz engleskog jezika. Reč je o sledećim primerima:

1. alati veštačke inteligencije (алати вештачке интелигенције) – AI tools;
2. dipfejkovi (дипфејкови) – deepfakes;
3. generativna veštačka inteligencija (генеративна вештачка интелигенција) – generative artificial intelligence (GenAI);
4. istraživačke grupe za veštačku inteligenciju (истраживачке групе за вештачку интелигенцију) – AI research groups;
5. kolaborativni roboti (koboti) (колаборативни роботи (коботи)) – collaborative robots (cobots);
6. manipulisanje „dipfejk” tehnologijom (манипулисање „дипфејк” технологијом) – manipulating (reality) with deepfake technology;
7. superkompjuter (суперкомпјутер) – supercomputer;
8. uticaj veštačke inteligencije u muzici (утицај вештачке интелигенције у музици) – the influence of artificial intelligence in music;
9. veliki jezički model (LLM) (велики језички модели ЛЛМ) – Large Language Model LLM;
10. Veštačka inteligencija (VI) (Вештачка интелигенција (ВИ)) – Artificial Intelligence (AI);
11. Zakon o veštačkoj inteligenciji (Закон о вештачкој интелигенцији) – AI Act;
12. četbotovi vođeni veštačkom inteligencijom (четботови вођени вештачком интелигенцијом) – AI-led chatbots, AI-based chatbots.

Među navedenim primerima u oba lista mogu se uočiti preoblikovani i mešoviti anglicizmi. U preoblikovane anglicizme ubrajamo sledeće primere: *blokčejn tehnologija*, *halucinirati*, *dipfejkovi* itd. Mešovite anglicizme čine primeri *veštačka inteligencija* (prva reč je prevedena, druga preoblikovana), *klaud računarstvo* (prva reč je preoblikovana, druga prevedena), *veliki jezički model* (prve dve reči su prevedene, poslednja reč je preoblikovana) itd. Zanimljivo je da se u ovom delu korpusa ne nalazi nijedan anglicizam koji je u potpunosti preveden. Razlog za to je prvenstveno upotreba mešovitog anglicizma *veštačka inteligencija* u velikom broju primera (*alati veštačke inteligencije*, *osnove veštačke inteligencije*, *žrtve veštačke inteligencije* itd.). U listu *Danas* pronađeno je 40 mešovitih anglicizama i četiri preoblikovana anglicizma (*blokčejn tehnologija*, *dizajneri interfejsa*, *četbotovi*, „*halucinirati*“). U listu *Politika* pronađeno je osam mešovitih anglicizama i četiri preoblikovana anglicizma (*dipfejkovi*, *kolaborativni roboti*, *manipulisanje „dipfejk“ tehnologijom*, *superkompjuter*).

Smatramo da se upotreba anglicizama navedenih u ovom delu rada može smatrati opravdanom, pre svega jer se radi o pojmovima koji unose novo značenje u sistem srpskog jezika (npr. *dipfejk*, *četbotovi*, *blokčejn tehnologija*). Autori tekstova imaju na umu da značenje novijih anglicizama može biti nepoznato mnogim čitaocima, zbog čega u samom tekstu navode njihove definicije. Među analiziranim terminima ne postoje primeri preuzimanja izvornog engleskog pravopisnog oblika – anglicizmi koji nisu prevedeni transkribovani su na srpski jezik pravilno (npr. *klaud računarstvo* i *blokčejn tehnologija*; pogrešno bi bilo napisati *cloud računarstvo* ili *blockchain tehnologija*).

3.3. Pisanje naziva programa i kompanija

Reči iz engleskog jezika koje služe kao nazivi proizvoda, kompjuterskog softvera, vebajtova i slično, kako pripadaju kategoriji ličnih imena ne pripadaju kategoriji opšte leksike, odnosno izlaze iz okvira anglicizama. Međutim, nazivi pet visoko frekventnih vebajtova – *Fejsbuk*, *Instagram*, *Jutjub*, *Tiktok*, *Tviter* – kao izvedenice nastale u srpskom jeziku predstavljaju izuzetak od ovog kriterijuma i ubrajaju se u anglicizme (Prčić et al. 2021). Navođenje imena stranih kompanija i programa veštačke inteligencije predstavlja trenutno najveći izazov u analizi novinskih tekstova na srpskom jeziku.

U ovom radu crticom spojene pišemo slogovne elemente akronima, npr. *ej-aj* (engl. *AI*), dok ostale anglicizme pišemo neprekinuto, npr. *četbot*² (engl. *chatbot*). Spojene crticom pišemo anglicizme „čiju morfološku strukturu čine dve sastavnice s međusobno prepoznatljivom semantičkom vezom u kojoj se značenje druge sastavnice, po pravilu u klasi imenica, nalazi u smisaonom odnosu nadređenosti, (...), npr. *tok-šou* prema *šou*” (Prčić et al. 2021: 18). U *Rečniku interneta i digitalne komunikacije* Bošković (2024) koristi odrednicu *čet-bot*, dok u tekstu *Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025* (2019), na primer, autori koriste dve reči: *čet bot* (engl. *chatbot*). U skladu sa pristupom koji zauzimaju Prčić i sar. (2021), prema kom anglicizme koji predstavljaju jednu sadržinsku celinu treba pisati neprekinuto ili sa sastavnicama spojenim crticom, smatramo da je pisanje reči *četbot* kao *čet bot* pogrešno.

U analiziranom korpusu zabeležili smo primer koji u istoj rečenici ima preuzet izvorno engleski pravopisni oblik naziva u srpski jezik, ali i naziv kompanije koji je *transkribovan* na srpski: „Ni *OpenAI* ni *Gugl* nisu odgovorili na pitanja koja smo poslali njihovim pres službama”.³ Analizom su identifikovani mnogobrojni različiti načini pisanja imena kompanija i programa, kojih je najviše u preuzetim člancima sa inostranih portala. Ovi članci najčešće nemaju imenovanog autora i prevedeni su primenom alata za mašinsko prevođenje. To su, na primer, naziv kompanije *Open-ej-aj* (engl. *OpenAI*) i naziv njenog programa *Čet-dži-pi-ti* (engl. *ChatGPT*); zabeleženi su oblici kombinovanja srpskog i engleskog, poput *ČetGPT* (*ČetGPT-u/ČetGPT-ju/ČetGPT-ja*), ali i pisanja modela ovog programa *Dži-pi-ti-4* (engl. *GPT-4*) kao *Čet-4*.

U sledećem primeru u fokusu su: 1) naziv kompanije, 2) reč *četbot* i 3) naziv programa zasnovanog na četbot tehnologiji (engl. *ChatGPT*).

Primer 1. Isečak iz teksta broj 103: (SVET) „ChatGPT, Openhajmer, indijska zabava...: Pogledajte kojih 25 stranica je najviše otvarano na Vikipediji u 2023. godini”, S. D., Danas (6. 12. 2023, 09.57):

S obzirom na njen ogroman porast popularnosti, stranica o OpenAI-jevom virtuelnom chatbotu ChatGPT bila je najgledanija stranica na Vikipediji ove godine, sakupivši više od 49,4 miliona pregleda stranica.

² *četbot* = „Čet-bot, skraćeno od *robot* za *četovanje*, računarski je program koji pokušava da simulira ljudsku konverzaciju putem tekstualne ili glasovne interakcije. Zasnovan je na veštačkoj inteligenciji (v. AI) i primeni obrade prirodnog jezika (v. NLP) (...)” (Bošković 2024: 56).

³ „Veštačka inteligencija: Da li je ČetGPT pristrasan prema engleskom jeziku”, 21. 12. 2023, 20.40, *BBC News na srpskom*, Danas.

Primer 2. Isečak iz teksta broj 137: (POLITIKA) „Brnabić u razgovoru sa Stoltenbergom istakla da je Srbiji bitna stabilnost u regionu: Šta još piše u saopštenju Vlade nakon sastanka premijerke sa gensek NATO?” Fonet, Danas. (21. 11. 2023, 16.09):

Kako je sve počelo...

Bitka u vrhu OpenAI, tvorca četbota veštačke inteligencije ČetGPT, započela je iznenada u petak, 17. novembra kad je upravni odbor najavio da otpušta suosnivača i izvršnog direktora Sema Altmana. (...)

Ali u ponedeljak se Sutskever izvinio na Iksu i potpisao pismo zaposlenih i pozvao odbor da promeni odluku. (...)

Majkrosoft, najveći investitor u OpenAI, tada je gospodinu Altmanu ponudio posao da vodi „novi napredni istraživački tim AI“ u tehnološkom gigantu. (...)

U sledećem delu izdvojeni su primeri naziva kompanija/programa/aplikacija u novinskim člancima na srpskom jeziku (*Danas*), gde je većina primera napisana bez upotrebe navodnika (izuzetak: „*Epl*”, „*Tokenajzer*”). U samo nekoliko primera je kurzivom dat naziv u originalu, na engleskom jeziku (npr. Baza *Climate Trace*; *Domino Data Lab*; *Inheritance AI*). U primerima iz lista *Danas*, broj 32, možemo pretpostaviti da je u pitanju slovna greška, malo slovo umesto velikog slova (tesla – Tesla). Međutim, u analiziranom korpusu su zabeleženi primeri koji jasno ukazuju na nedoslednost u pisanju naziva programa i njegovog modela na srpskom jeziku, na primer: 1) Čet-4 i 2) ČetGPT/ČetGPT-ju.

Primeri naziva kompanija/programa u listu *Danas*:

Alibaba; Azure; Baidu; Baza *Climate Trace*; Bing; Canary; DALL-E; Domino Data Lab; Ep-store; Fejsbuk; Grok; Gugl/Google/Guglov Bard; Iks/X/platform X; *Inheritance AI*; Jutjub; LAION; Lama; Majkrosoft/Microsoft/„Majkrosoft”; Meta; Micron(-a); Najtšejd; Netfliks; NVIDIA; Office; OpenAI; Reface; Sinthetaic; Spotifaj (na Spotifaju); Stable Diffusion; Taiwan Semiconductor Manufacturing (TSM), Tesla/tesla; Tviter; Windows; Zao; ChatGPT/Čet-4/ChatGPT-4/CHAT GPT4/ČetGPT (ČetGPT-ju); četbot Ernie.

Slede primeri iz lista „Politika” na latiničkom i ćiriličkom pismu, uz dodatak naziva kompanija na engleskom jeziku.

1. Anthropic	Anthropic	Anthropic;
2. bugarski „Payhawk”	бугарски „Паухавк”	Payhawk;
3. ChatGPT	Čet dži pit ti (Chat GPT)	Čet Dži-Pi-Ti
ČetDžiPiTi	ČetDžiPiTi-u	„Čet GPT” (ChatGPT)
Čet GPT-4	ChatGPT/ChatGpt	Чет ди пит ти (Chat GPT)
Чет Џи-Пи-Ти	ЧетЏиПиТи	ЧетЏиПиТи-у
„Чет ГПТ” (ChatGPT)	Чет ГПТ-4	ChatGPT;
ChatGPT-4;4.	Cloud	Цлоуд Cloud;
5. Del (DELL)	Дел (ДЕЛЛ)	Dell;
6. X (Twiter)	Х (Твитер)	X (Twitter);
7. Epl	Епл	Apple;
8. Fejsbuk	Фејсбук	Facebook;
9. Gugl	Гугл	Google;
10. Google DeepMind	Google DipMajnd	Google DeepMind
ДипМајнд	DeepMind	DeepMind;
11. Gugl diskaver	Гугл дискавер	Google Discover;
12. Grok	Грок	Grok;
13. Hrom	Хром	Chrome;
14. Iks	Икс	X
Iks AI (xAI)	Икс АИ (xAI)	X AI;
„iksEjAj”	„иксЕјАј”	
15. Instagram	Инстаграм	Instagram;
16. Lenovo	Леново	Lenovo;
17. Llama 2	Ллама 2	Llama 2;
18. Majkrosoft	Мајкрософт	Microsoft
Microsoft	Microsoft	
Microsoft;	Мицрософт	
19. Meta	Мета	Meta;
20. OpenAI	ОпенАИ	OpenEjAj
OpenAI;	ОпенЕјАј	
21. Qlector Ltd	Qlector Ltd	Qlector Ltd;
22. softver za automatizaciju poslovanja „UiPath”	софтвер за аутоматизаци- ју пословања „UiPath”	„UiPath”
23. Srpski startap B2Bee	Српски стартап B2Bee	B2Bee;
24. Tiktok	Тикток	TikTok;
25. Twiter	Твитер	Twitter;
26. Vocap	Воцап	Whatsapp.

U listu *Politika* svi članci imaju dva prikaza teksta, na ćirilskom i latiničkom pismu. Najveći broj primera sa pogrešno navedenim nazivima kompanija/programa zabeležen je u tekstovima napisanim ćirilskim pismom. Na primer, zabeležena je pojava reči sastavljene od slova ćirilskog i latiničkog pisma: *буџарски „Паухауџ“* (engl. *Payhawk*). Dalje, u nekoliko primera imamo automatski preslovljen naziv sa latinice na ćilicu: (4) *Цлоуд* (engl. *Cloud*), (18) *Миџрософт* (engl. *Microsoft*); (20) *ОпенАИ* (engl. *OpenAI*). U primeru broj 6 nije prihvatljivo da se u okviru iste rečenice koriste oba pisma bez jasne distinkcije: *X (Твумер)*. U nekoliko članaka potrebno je dešifrovati ili dekodirati iz konteksta određene izraze, kao u primeru broj 14: *Икс АИ (хАИ)*. Da li je reč u zagradi reč *haj* ili *Eks ej-aj* (engl. *HAI = Human-Centered Artificial Intelligence*; *xAI = AI of the company “X”*)? Značenje se utvrđuje na osnovu konteksta, i u ovom slučaju se odnosi na *veštačku inteligenciju kompanije Eks* (engl. *X*). Takođe, zabeležen je primer naziva srpske kompanije na engleskom jeziku, u tekstu na ćirilskom pismu (23) – *Српску стартап В2Бее* – koji čitaocu bez predznanja o postojanju ili nazivu kompanije može biti kompanija *V-dva-v-e-e*, a ne naziv preuzet u originalu na engleskom, koji se izgovara *Bi-Tu-Bi* (engl. *B2Bee*).

U analiziranom korpusu prisutne su i neočekivane, često i ponovljene, *greške u pravopisu* u člancima pisanim ćirilskim pismom, ali i latiničkim.

Primer 1. AL = АЛ4

Primer 2. Al alate = Ал алате5

Primer 3. „Open VI” = „Опен ВИ” 6

„Njujork tajms” podneo je tužbu protiv kompanije „Majkrosoft” i „Open VI” za krađu intelektualne svojine i kršenje autorskih prava. = „Њујорк тајмс” поднео је тужбу против компаније „Мајкрософт” и „Опен ВИ” за крађу интелектуалне својине и кршење ауторских права.

Primer 4. 130 „unicorna” = 130 „уницорна”7

⁴ „Veštačka inteligencija zaposlene čini produktivnijim”, 5. 12. 2023, 9.22, M.R.B., *Politika*;
“Direktori glasaju za veštačku inteligenciju”, 9. 12. 2023, 10.46, Marija Brakočević, *Politika*.

⁵ „Veštačka inteligencija – pomoć u suočavanju sa sindromom burnauta”, 28. 11. 2023, 12.50, Marija Brakočević, *Politika*.

⁶ ‘Njujork tajms’ tuži ‘Majkrosoft’ i veštačku inteligenciju zbog krađe tekstova”, 28. 12. 2023, 16.16, P.O.L., *Politika*.

⁷ „Majkrosoft: Srpski startap na putu da postigne veliku inovaciju”, 6. 11. 2023, 14.43, *Politika*.

Primer 5. B2B (biznis tu biznis) = Б2Б (бизнис ту бизнис)⁸

Primer 6. veliki jezički model (LLM) otvorenog koda Yi-34B = велики језички модел (ЛЈИМ)
отвореног кода Уи-34Б9

Primer 7. Pogrešan prevod (značenje termina) „generativna veštačka inteligencija” kao „granična
veštačka inteligencija = гранична вештачка интелигенција”¹⁰:

Prvog dana samita koji je fokusiran na visoko sposobne modele opšte namene zvane „granična veštačka inteligencija”, oko 100 zvaničnika, akademika i tehnoloških rukovodilaca razgovaralo je o rizicima od zloupotrebe veštačke inteligencije i gubitka kontrole. Više od 25 prisutnih zemalja, uključujući Sjedinjene Američke Države i Kinu, kao i EU, potpisalo je u sredu „Blečli deklaraciju” u kojoj se navodi da zemlje moraju da rade zajedno i uspostave zajednički pristup nadzoru.

4. ZAKLJUČAK

U visokom obrazovanju, u pripremi studenata i nastavnika za uspešno suočavanje sa savremenim zahtevima u profesionalnom svetu i društvu ključna je *digitalna pismenost*, kao sposobnost efikasnog učenja u digitalnom okruženju, a koja podrazumeva „širi spektar veština i pismenosti od same tehničke osposobljenosti” (Ćetojević 2023: 180). Pismenost, kao kompleksna društvena praksa, obuhvata raznovrsnost izražavanja, gde „koncept samoizražavanja i digitalne pismenosti” postaju „neodvojivi od emancipatorskih, humanističkih ciljeva vaspitanja i obrazovanja” (Jorović 2023: 244).

Cilj ovog istraživanja bio je da ukaže na važnost kreiranja kvalitetnog medijskog sadržaja u smislu primene *jezika* (kao *sredstva konstruisanja stvarnosti*) (Jorović 2023: 238)), i terminologije u oblasti veštačke inteligencije na srpskom jeziku, očuvanjem jezičke kulture u novinarstvu. U radu su zabeleženi primeri primene skraćenica *AI* i *VI* u različitim kontekstima, koji se mogu okarakterisati kao *preferirani* ili *manje preferirani* oblici prisutni u novinskom jeziku listova *Danas* i *Politika* (na ćirilicom i latiničkom pismu) (npr. *AI imitacija*, *AI tema diskursa*, *AI pevačica i kantautorka*; *AI industrija* = *АИ индустрија*, *AI bajke* = *АИ бајке*, *AI provajderi* = *АИ провајдери* itd.).

⁸ „Majkrosoft: Srpski startup na putu da postigne veliku inovaciju”, 6. 11. 2023, 14.43, *Politika*.

⁹ „Kineski startup za razvoj veštačke inteligencije prikupio milijardu dolara osam meseci od osnivanja”, 6. 11. 2023, 14.40, *Politika*.

¹⁰ „Sunak pozvao svetske lidere da se pozabave rizicima veštačke inteligencije”, 2. 11. 2023, 20.04, *Politika*.

Čitanje teksta kao društvenog i kulturnog fenomena predstavlja interaktivan proces obrade informacija koji „obuhvata tri složene operacije: vizuelno opažanje znakova, auditivno poimanje glasovnih oblika i razumevanje značenja reči i rečenica”, kako bi iz štampane reči čovek „razabrao neku informaciju”, odnosno u kontekstu učenja identifikovao celovitost značenja teksta (Glušac i sar. 2023: 250–251). Razumevanje teksta je u nekim slučajevima otežano zbog različitih načina prilagođavanja reči iz engleskog jezika sistemu srpskog jezika. Iako je u analiziranom korpusu zabeležen značajan broj primera u skladu sa pravopisnim pravilima srpskog jezika, navođenje imena stranih kompanija i programa veštačke inteligencije predstavlja trenutno najveći izazov u razumevanju teksta. Na primer, zabeleženi su oblici hibridnog, englesko-srpskog, pisanja naziva, kao i mnogobrojni novi načini pisanja imena kompanija i programa.

Mogući doprinos ovog rada ogleda se u aktuelnosti teme, kao i nameri da se utiče na negovanje i razvoj pismenosti u medijskom diskursu, ali i medijske pismenosti uopšte. Medijska pismenost kao „interdisciplinarno polje objedinjuje znanja iz više naučnih oblasti, naročito društveno-humanističkih nauka” (Rančić 2022: 251), te je za njeno postojanje i razvoj potrebno i „aktivno korišćenje medija u svrhu edukacije i širenja znanja” (Ibid. 2022: 250). Drugo, važno je razvijanje veština zauzimanja kritičkog stava prema medijskim sadržajima, posebno osnaživanje i razvijanje mehanizama zaštite od negativnih medijskih uticaja, ne samo na ličnost, već i na jezik, odnosno kulturu izražavanja. U radu se ukazuje na značaj terminologije u teorijskom i praktičnom smislu, kroz otkrivanje jednog primenjenolingvističkog i mogućeg pedagoškog problema. U budućim istraživanjima predlaže se proširena analiza i normiranje; smatramo da je neophodno i kreiranje specifičnih obuka iz oblasti digitalne i jezičke pismenosti, usavršavanje zaposlenih u novinarskoj profesiji, novinara, prevodilaca i jezičkih stručnjaka, kao i svih aktera obrazovnog procesa u okviru programa medijske i jezičke pismenosti.

LITERATURA

1. Baltezarević, Radoslav, Ivana Baltezarević (2024), "Students' Attitudes on The Role of Artificial Intelligence (AI) in Personalized Learning", *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 12(2), 387–397.
2. Bošković, Lazar (2024), *Rečnik interneta i digitalne komunikacije – englesko-srpski*, drugo izdanje, Prometej, Novi Sad

3. Glušac, Dragana, Mila Kavalić, Vesna Makitan, Sanja Stanisavljev (2023), "Digitalna pismenost u kontekstu konektivističke teorije učenja", *Pedagoška stvarnost*, 69(2), 249–262.
4. Hadžiahmetović, Nina (2021), "Prednosti i nedostaci obrnute učionice: Konstruktivističko i samoodređeno učenje za vreme pandemije COVID-19", *Psihološka istraživanja*, 24(2), 303–324.
5. Jorović, Katarina (2023), "Razvoj digitalne pismenosti unutar koncepta samoizražavanja učenika", *Pedagoška stvarnost*, 69(2), 234–248.
6. Miladinović, Anđela (2023), "Kritička analiza metafora u medijskom diskursu o veštačkoj inteligenciji na srpskom jeziku", *Philologia*, 21(1), 53–73.
7. Milićević, Vladimir, Limonka Lazarova, Miroslava Pavlović Jordović (2024), "The Application of Artificial Intelligence in Education – The Current State and Trends", *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 12(2), 259–272.
8. Pešikan, Mitar, Jovan Jerković, Mato Pižurica (2016), *Pravopis srpskoga jezika*, Izmenjeno i dopunjeno ekavsko izdanje, treće izdanje, Matica srpska, Novi Sad
9. Prčić, Tvrtko (2011), *Engleski u srpskom*, drugo izdanje, Filozofski fakultet, Novi Sad
10. Prčić, Tvrtko (2018), *Novi transkripcioni rečnik engleskih ličnih imena*, treće, elektronsko izdanje, Filozofski fakultet, Novi Sad
11. Prčić, Tvrtko (2023), "Exploring the English vocabulary, including neologisms, with resources of AI chatbots used as multi talented super dictionaries", *Annual Review of the Faculty of Philosophy, Novi Sad*, 48(3), 257–291.
12. Prčić, Tvrtko, Jasmina Dražić, Mira Milić i saradnici (Milan Ajdžanović, Sonja Filipović Kovačević, Olga Panić Kavgić, Strahinja Stepanov) (2021), *Srpski rečnik novijih anglicizama* [A Serbian Dictionary of Recent Anglicisms], prvo, elektronsko, izdanje, Filozofski fakultet, Novi Sad
13. Radić-Bojanić, Biljana (2024), "O terminima i standardizaciji terminologije", In: Ivana Ivanić (ed.), *Technology-Enhanced Language Teaching and Learning: Methodological and Pedagogical Perspectives*, Faculty of Philosophy, Novi Sad, 20–38.
14. Rančić, Jovana (2022), "Uloga digitalnih medija u socijalizaciji dece", *CM: Communication and Media*, 17(2), 239–261.

15. Valić Nedeljko, Dubravka, Dejan Pralica (2020), *O novinarstvu i novinari-
rima*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Filozofski fakultet, Novi Sad
16. Vlada Republike Srbije (2019), *Strategija razvoja veštačke inteligencije u
Republici Srbiji za period 2020–2025. godine*”, Beograd
17. Četojević, Helena (2023), "Uticaj digitalne pismenosti na razvoj visokog
obrazovanja", *Pedagoška stvarnost*, 69(2), 181–192.

INTERNET IZVORI

1. "Brnabić u razgovoru sa Stoltenbergom istakla da je Srbiji bitna stabilnost u
regionu: Šta još piše u saopštenju Vlade nakon sastanka premijerke sa gensek
NATO?"
(POLITIKA), Fonet, 21. 11. 2023, 16.09, *Danas*. Preuzeto sa:
[https://www.danas.rs/vesti/politika/brnabic-i-razgovoru-sa-stoltenbergom-
istakla-da-je-srbiji-bitna-stabilnost-u-regionu-sta-jos-pise-u-saopstenju-vlade-
nakon-sastanka-premijerke-sa-gensek-nato/](https://www.danas.rs/vesti/politika/brnabic-i-razgovoru-sa-stoltenbergom-istakla-da-je-srbiji-bitna-stabilnost-u-regionu-sta-jos-pise-u-saopstenju-vlade-nakon-sastanka-premijerke-sa-gensek-nato/) [14. 2. 2024]
2. "ChatGPT, Openhajmer, indijska zabava...: Pogledajte kojih 25 stranica je
najviše otvarano na Vikipediji u 2023. godini" (SVET), S. D., 6. 12. 2023,
09.57, *Danas*. Preuzeto sa: [https://www.danas.rs/svet/chatgpt-openhajmer-
indijska-zabava-pogledajte-kojih-25-stranica-je-najvise-otvarano-na-
vikipediji-u-2023-godini/](https://www.danas.rs/svet/chatgpt-openhajmer-indijska-zabava-pogledajte-kojih-25-stranica-je-najvise-otvarano-na-vikipediji-u-2023-godini/) [14. 2. 2024]
3. "INTERVJU Maja Sever: Veštačka inteligencija ne može da zameni novinara
na terenu", Ivana Nikoletić, 3. 12. 2023, 19.48, *Danas*. Preuzeto sa:
<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/maja-sever-vestacka-inteligencija/> [14. 2.
2024]
4. "Kineski startup za razvoj veštačke inteligencije prikupio milijardu dolara
osam meseci od osnivanja", 6. 11. 2023, 14.40, *Politika*. Preuzeto sa:
[https://www.politika.rs/sr/clanak/582467/Majkrosoft-Srpski-startap-na-putu-
da-postigne-veliku-inovaciju](https://www.politika.rs/sr/clanak/582467/Majkrosoft-Srpski-startap-na-putu-da-postigne-veliku-inovaciju) [14. 2. 2024]
5. "Majkrosoft: Srpski startup na putu da postigne veliku inovaciju", 6. 11. 2023,
14.43, *Politika*. Preuzeto sa: [https://www.politika.rs/sr/clanak/582467/
Majkrosoft-Srpski-startap-na-putu-da-postigne-veliku-inovaciju](https://www.politika.rs/sr/clanak/582467/Majkrosoft-Srpski-startap-na-putu-da-postigne-veliku-inovaciju) [14. 2. 2024]
6. "Njujork tajms tuži Majkrosoft i veštačku inteligenciju zbog krađe tekstova",
P.O.L., 28. 12. 2023, 16.16, *Politika*. Preuzeto sa: [https://www.politi-
ka.rs/sr/clanak/591783/Njujork-tajms-tuzi-Majkrosoft-i-vestacku-
inteligenciju-zbog-krađe-tekstova](https://www.politika.rs/sr/clanak/591783/Njujork-tajms-tuzi-Majkrosoft-i-vestacku-inteligenciju-zbog-krađe-tekstova) [14. 2. 2024]

7. "Šta je obeležilo 2023. i šta nas čeka u 2024?: FEFA o ekonomskim prognozama za narednu godinu", M. O., 22. 12. 2023, 17.51, *Danas*. Preuzeto sa: <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/professori-fefa-sta-je-obelezilo-2023-i-sta-nas-ceka-u-2024/> [14. 2. 2024]
8. "Sunak pozvao svetske lidere da se pozabave rizicima veštačke inteligencije", 2. 11. 2023, 20.04, *Politika*. Preuzeto sa: <https://www.politika.rs/sr/clanak/581757/Sunak-pozvao-svetske-lidere-da-se-pozabave-rizicima-vestacke-inteligencije> [14. 2. 2024]
9. "Tehnologija i veštačka inteligencija: Da li biste voleli da imate elektronski nos", *BBC News na srpskom*, 4. 12. 2023, 20.00, *Danas*. Preuzeto sa: <https://www.danas.rs/bbc-news-serbian/tehnologija-i-vestacka-inteligencija-da-li-biste-voleli-da-imate-elektronski-nos/> [14. 2. 2024]
10. "Veštačka inteligencija – pomoć u suočavanju sa sindromom burnauta", Marija Brakočević, 28. 11. 2023, 12.50, *Politika*. Preuzeto sa: <https://www.politika.rs/sr/clanak/586780/Vestacka-inteligencija-pomoc-u-suocavanju-sa-sindromom-burnauta> [14. 2. 2024]

Prilog 1. Tabela 1. Model tabelle za prikupljanje korpusa primera za analizu

Tabela 1. Model tabelle za prikupljanje korpusa primera za analizu

Br.	Datum, vreme	Novine	Kolumna Naslov Podnaslov Autor/autorka	Link	Primer(i)	Napomena
1.						
2.						
3.						

MEDIA LITERACY AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ONLINE NEWS REPORTS IN SERBIAN

Summary:

This research paper explores trends and journalism language patterns in online news discourse related to Artificial Intelligence (AI). In this research, the qualitative method of media discourse analysis is applied. The corpus of analysis includes a total of 258 online news articles on AI in Serbian from *Danas* (179) and *Politika* (79), from November 1, 2023 to January 31, 2024. This paper aims to analyse the language use of terminology of AI in the Serbian language news reporting, as part of media literacy. The articles analysed emphasise the benefits of AI in different areas of human life (such as politics, economics, medicine, culture, music industry), but also indicate the negative effects that AI may have. Our results show that journalists use the terminology of AI in different ways: some terms from the English language are adapted to the system of the Serbian language at the level of form, while others are adapted by the combination of transshaping and translating. A large number of software and company names is wrongly used. This study signifies the importance of media content creation in terms of language use and AI terminology in Serbian, and the preservation of language culture in journalism.

Keywords: Anglicisms in Serbian; critical discourse analysis; media literacy; online news reports; artificial intelligence in media

Adrese autora

Authors' address

Slađana Marić

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

sladjana.maric@ff.uns.ac.rs

Aleksandar Živanović

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

aleksandar.zivanovic@ff.uns.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.763

UDK 316.774:654.197.5]:004.738.5

Primljeno: 09. 12. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Ilija Milosavljević, Nataša Simeunović Bajić

THE IMPACT OF NETFLIX AND VIDEO STREAMING SERVICES ON CHANGES IN DISTRIBUTION, PRODUCTION, AND AUDIENCE OF TELEVISION SERIES

This paper analyzes key changes brought by video streaming services, with a specific focus on Netflix, in the realm of television series. Through the lens of technological determinism, media ecology theories, and the Toronto School of Communication Theory, transformations in the production, distribution, and consumption of serial content are explored. The paper highlights how digital distribution has reshaped the geographic and temporal boundaries of traditional television, enabling global access and personalized algorithm-based recommendations. Changes have also emerged in production, where high-budget series and new narrative formats have become the standard. Finally, the study explores the impact of streaming on audience behavior, including binge-watching practices and the creation of globally recognizable cultural products. The paper concludes that these changes have transformed not only the media landscape but also social practices related to series consumption, indicating a continuous process of evolution that warrants further investigation.

Key words: streaming services; Netflix; television series; digital distribution; algorithms; media production; binge-watching; technological determinism

1. INTRODUCTION

Technological determinism, as a theoretical framework for studying media and social phenomena and changes, has often been criticized as an overly simplistic and outdated approach (Kline 2015). However, rapid technological innovations and changes over the past two decades have brought this approach back into relevance. According to technological determinism, the available technology and its logic directly determine how almost every segment of society operates. This theory, most prominently featured in media studies through the Toronto School of Communication Theory and approaches framed under Media Ecology theories, can be summarized by the famous statement of one of its most prominent proponents, Marshall McLuhan: “The medium is the message” (McLuhan 1964). The idea behind this statement is that in any form of communication, the primary importance is not placed on the content of the message itself, but on the medium or the media through which it is transmitted. The internal logic and operational nature of this intermediary are transferred onto the content, the communication flow, the effects, and even the communicators, thereby transforming all of these elements according to the logic of the medium.

This manifestation of technological determinism and its more developed and similar variations has become particularly noticeable in the broader societal context with the development of digital technologies and the media associated with them. Although considered outdated by some theorists, this school of thought has been chosen because it clearly and precisely explains the causal relationship between the emergence and popularity of certain technological trends and the subsequent transformations in the media and broader social spheres. Compared to other approaches, such as political economy of communication and platform studies, the selected theories provide a specific focus on how media shape social practices and cultural patterns, which is essential for understanding changes in media systems. These technologies and media have altered communication patterns and the functioning of modern society as a whole. Numerous studies examine the changes brought about by digital technologies in areas such as communication (Car, Osmančević 2024), attention (Ra et al. 2018), methods of information dissemination (Bennett 2007), social organizations and systems (Radić 2023), and business practices (Pavlović, Milosavljević 2017). However, it is important to note that the digital world cannot be viewed as a homogeneous, unified whole. Within it, various segments continue to develop and further alter different aspects of society, media, and communication. For instance, the transformation from WEB 1.0 to WEB 2.0 most certainly led to more significant social changes than the

advent of WEB 1.0 itself, as it opened up possibilities for interaction in the internet environment and the creation and uploading of user-generated content (Naik, Shivalingaiah 2008). This led to the emergence of phenomena such as blogging, citizen journalism, and social networks. Furthermore, each of these phenomena had broader practical societal implications that changed the way we perceive and interact with the world.

One of these technological changes is the development of audio and video streaming technology, which allows “online access to content, that is, access to content without the need for permanent data transfer to the user’s device, regardless of the technological means that ensure this transfer is avoided or managed subsequently” (Maciejewski, Fischer, Roginska 2014: 10). This now taken-for-granted feature of the digital world represents a significant shift compared to earlier methods of accessing audio and video content on the internet, which often involved downloading these materials for later reproduction. One of the most noticeable changes has been the emergence of specialized streaming services such as Netflix, YouTube, and Spotify, which are focused on the free or subscription-based distribution of content in real-time.

The aim of this paper is to demonstrate, primarily through the example of Netflix, how the emergence of these services and streaming technology has impacted the realm of television series, both in terms of their distribution, changing viewing habits, and user approaches, as well as in terms of production and the transformation of the structure of this type of content. To understand these changes, it is first necessary to explain the traditional approach to television series.

2. TRADITIONAL APPROACH TO THE PHENOMENON, DEVELOPMENT, AND CLASSIFICATION OF TELEVISION SERIE

Television series, as a genre, have often been neglected in media and cultural studies despite their long history and widespread impact (Simeunović Bajić 2015; Đurković 2005). Scholars who have addressed this format have done so from various perspectives, leading to a range of interpretations. In English-language research, terms like TV series, TV serials, TV shows, and TV dramas are often used interchangeably to describe scripted television content with a narrative structure that spans multiple episodes (Stanković 2018; Himes & Thompson 2007; Davison 2013; Richardson 2020). Some scholars, such as David McQueen, differentiate between “series” (where

each episode has a self-contained story) and “serials” (where the narrative continues from one episode to the next) (Mek Kvin 2000: 101). However, this distinction is not always seen as relevant, with some scholars, including Nataša Simeunović Bajić (2015), arguing that such classifications do not meaningfully apply in all cases because this terminology relies on and depends on social context, industry, and external frameworks, and no classification is definitive and necessary for a fundamental understanding of series.

Further complicating the matter, terms like “TV show” are overly broad and can refer to unscripted formats like variety shows or reality TV, which do not follow the narrative structure typical of TV series. “TV drama” is often considered a subgenre of TV series (Carrasco Campos 2010), specifically referring to scripted drama content produced and broadcast on television. Despite these terminological debates, there is broad agreement that TV series are distinct from other forms of television content, particularly in terms of their serialized nature and the complexities involved in their production and consumption.

Television series evolved from early radio soap operas and serialized novels, particularly in the years following World War II. These adaptations were initially simple and low-budget, with formats like situational comedies and anthology series becoming prevalent. In the 1950s, the first Yugoslav TV series, *Servisna stanica* (RTS 2022), marked the beginning of TV series production in the region. The early formats were simple, with episodes standing alone, a format that persisted into the 1960s, often referred to as the “golden age” of television series. This period saw a dominance of standalone episodes and relatively simple storytelling.

The 1980s marked the beginning of a “second golden age” for TV series, characterized by more serialized narratives, complex characters, and larger budgets. This shift allowed for more intricate storytelling and high production values, attracting Hollywood talent to television (Zagalo & Barker 2006: 1). The 1990s saw an increase in cable TV offerings, further improving production quality and enabling TV series to reach new heights of creativity and popularity.

As TV series evolved, they also diversified in terms of genre. Initially rooted in film genres, the longer runtime and flexible narrative structures of television allowed for greater experimentation, leading to hybrid genres like sitcoms and dramedies (Mansour 2019: 30). However, the fluidity of genre classification presents a challenge for scholars, especially given that many TV series blur the lines between genres or evolve over time, defying simple categorization (Vidmar Jovanović 2020). For instance, Ángel Carrasco Campos’ classification system divides TV content into

movies, series, and miniseries, further subdividing series into dramas (e.g., soap operas, telenovelas) and comedies (e.g., sitcoms, dramedies) (Campos 2010: 184). On the other hand, Rojas-Lamoren et al. (2021) have proposed more specific subgenres within TV drama, such as crime series, action series, and teen dramas, though challenges remain in defining each category fully.

The difficulty of categorizing TV series is compounded by their nature as ever-evolving forms. Early classifications were feasible, but as series have grown more complex, with blending elements of different genres and narratives that evolve over multiple seasons, it becomes harder to neatly fit them into predefined categories (Levy 2019). In addition to genre classification, TV series are defined by their serialized format and their specific creation for television. The production of a TV series follows a multi-stage process, from concept development and pitching to the production of a pilot episode, audience testing, and final production, which includes casting, filming, editing, and marketing (Levy 2019).

TV series have historically been a social activity, often viewed as a shared experience that fosters socialization and family bonding, particularly in contrast to the more expensive movie-going experience. This accessibility has made TV series powerful cultural products that play significant roles in socialization and the transmission of political and ethical messages (Đurković 2005; Nærland 2018). These characteristics were especially pronounced in traditional TV series. However, the rise of streaming platforms has radically transformed the nature of TV series, amplifying the serialized format while introducing new patterns of viewing and production that are more flexible and tailored to on-demand consumption (Zagalo & Barker 2006; Stanković 2018).

2.1. Changes in the Distribution of Serial Content

The real question is whether TV series in the streaming world can even be called “television series”. This dilemma holds not only semantic significance but also practical implications, as the constraints of television broadcasting no longer apply to them. This became evident during the first phase of streaming services’ operation, thanks to the different distribution of content. The distribution model introduced by Netflix and similar services has impacted both the spatial and temporal parameters in relation to series, in several ways.

Traditional TV series required viewers to be in a specific place (in front of a television) at a designated time. However, the advantages of the new media supporting

streaming services allowed users to choose where and on what device they would watch a particular series. Every laptop, desktop, tablet, console, or smartphone became, alongside the television, a place where users could access the service and watch a series, no matter their location, as long as there was an internet connection. This feature, stemming from the networked nature and convergence of new media, has stripped much of the monopoly on series distribution from television channels. Yet, the spatial change does not end there, as Ramon Lobato notes that the internet has not simply linearized and one-directionally altered the legacy of television, but added a new complexity to the existing geography of distribution, especially by diminishing the significance of national or other borders (Lobato 2019). In other words, users from any part of the world where the service is available no longer have to wait for a particular TV station in their country or their cable provider to acquire the rights to a series — they can simply watch it via Netflix. In October 2022, the service offered over 17,000 titles (Cook 2022). Importantly, this type of distribution also involves subtitles and dubbing in many languages worldwide. In the early phase, content providers themselves ensured subtitles, but today, when Netflix produces its own series, a small army (over 200 translators per series) is dedicated to the subtitling, with additional external collaborators for many translations (Lobato 2019). Thanks to all these specifics of digital distribution, for the first time, there is no “discrimination” when it comes to accessing and properly accessing series. At the moment a series appears on the service, it can be accessed by an American from their console at home or a Serbian from their phone at work. True, Netflix has not completely ruled out the possibility of restricting access to certain content in specific regions or nations. Since each device that accesses the internet has its geographical location and IP address, the service can block access to certain content according to licensing laws or other circumstances. This approach allows Netflix to ensure that each region, typically defined by national borders, has access solely to content for which it holds licensed rights. As a result, when a subscriber travels across international borders, the available content library adjusts accordingly (Alvarez León 2019). This is often the case when a local distributor or TV station acquires the rights to broadcast a series offered by Netflix, and in agreement with them, Netflix blocks other ways of watching. Still, the majority of available series and movies are identical on a global scale.

In addition to the spatial fluidity of access, the temporal dimension of fluidity in distribution is also crucial. Here, the focus is primarily on the fact that subscribers can watch a particular program at any time but also pause, rewind, and review it an unlimited number of times. However, when it comes to distribution itself, an ex-

tremely significant fact is that content is no longer necessarily distributed episodically, one episode per week, but entire seasons of series are made available at once and remain available permanently. This possibility has many consequences, one of the most significant being the phenomenon named after this platform — the “Netflix effect”. The term was introduced by theorist Sidneye Matrix to explain the impact that Netflix’s distribution system has on the increased popularity of certain content, actors, genres, and the changes in viewing habits of TV series (Matrix 2014). A good illustration of the importance of this distribution model are globally popular series like *Breaking Bad* and *Mad Men*, which, after a few seasons of airing on television, became available on Netflix. As a result, they became much more popular, with many users who had never watched them before getting familiar with the entire storyline in a relatively short time and eagerly awaiting new seasons on the streaming platform, significantly boosting their popularity (Biesen 2020). It is fascinating how a TV series can be originally conceived and produced to be broadcast on a conventional or cable channel for an hour once a week at a set time with commercial breaks, but there are viewers who never watched it on conventional television (Biesen 2020).

Such a possibility of quickly catching up on missed content would be unimaginable in the world of traditional television distribution, and it greatly influences the future and development of a particular series. In fact, the term “possibility” is not the best one, as whether the next episode airs or not depends not only on the user but on Netflix’s system itself, which automatically moves on to the next episode after a certain number of seconds (the post-play function), creating a continuous flow (Jenner 2018), similar to what Raymond Williams spoke about in relation to television. Of course, the user can always choose to pause or stop the playback. The authors argue that due to the shift from strict schedules and the ability for content to be viewed in the amount and time desired by the user, it is no longer accurate to speak about “television series” at all, as the episodic nature of the narrative ceases to be a relevant criterion (Radošinska 2017). However, although all of this is true, due to the fact that these programs can still be broadcast in episodic formats on television without major problems and that there are certain genre characteristics that remain shared, it is still reasonable to talk about them as “series” (Lima, Moreira & Calazans 2015).

The last significant change regarding series distribution concerns genre specifics — more precisely, the definitions related to the content available and why these become highly important. As previously mentioned, the genre in traditional distribution was relatively easy to define, but the methodology of classifying and positioning series in the streaming world is much more complex. In fact, it is not only about general

genre classifications of series and movies, but a series of labels that describe them more closely. According to current data, in addition to 14 main genre categories, there are over 4,000 different category codes for all content on this service (Moore 2023). In fact, based on the data about which of many specific genre and subgenre tags follow, Netflix has defined around 2,000 taste communities, based on which it segments its viewers (Shatuc 2019). The detailed genre definition is a significant change from the distribution perspective precisely because the most beneficial system is one that can be considered a type of internal personal distributor for each Netflix user — the algorithm (Pajkovic 2022). Specifically, it is a whole system, a set of interconnected algorithms that exchange data and actions to ensure more precise personalization (Gomez-Uribe & Hunt 2015). It communicates, recommends, directs users toward various content based on their activity data, with the main network it uses in this process being the network of genres and subgenres to which each piece of content is meticulously assigned (Varela 2017). In this way, it much more efficiently replaces posters, trailers, critics, or friends' recommendations. Summarizing all these roles into one and personally guiding the user to content that aligns with their taste, it definitively plays a micro-distributor role, connecting the user to content that, although available on the service, would likely remain undiscovered. This is particularly important when considering the competition and abundance in the world of series in the age of streaming services, on one hand, and the fact that viewers of serial and TV content do not spend more time on this activity than they did before (Frey 2021). The role of the algorithm is, in fact, the reduction of the tyranny of choice that Renata Salecl (2011) describes, explaining it as a problem of modern society in which we are given the freedom to choose what we want to do, consume, or use, yet this environment of hyperproduction and excessive choice leaves us paralyzed and highly anxious.

Many public media services in Europe, such as the BBC in the United Kingdom or ARD in Germany, have responded to these changes by developing specific strategies to adapt to digital transformation. For example, the BBC launched iPlayer, a streaming platform that provides flexible access to content. In Central and Eastern Europe, similar efforts, like HRTi in Croatia or RTS Planeta in Serbia, emphasize the importance of localized content in combating the global dominance of platforms like Netflix.

Each of these changes in how media products are distributed to users via Netflix and similar services has inevitably altered the habits, needs, and desires that users have.

2.2. Changes in User Engagement

The identity of television as a family medium and the definition of watching TV series as a form of family activity has been completely changed by the rise of online streaming. This transition began with the practice of purchasing multiple TVs within a household and introducing cable or satellite television, which allowed greater freedom in selecting and watching content for each family member. Online television has transferred TV content to portable personal devices, allowing each individual to independently watch what interests them (Radošinská 2017). This trend has been further complicated by algorithmic methods of personalizing the experience, based on the (usually correct) assumption that all data from a subscriber's account — such as habits, desires, and genre preferences — are about the activities of an individual, not a collective.

Netflix does not structure its subscription model around a specific demographic or “prestige audience”. Instead, it provides an extensive digital “warehouse” of content. On one hand, Netflix's approach appears to depend significantly on users' willingness to curate their own “schedules” based on their preferences, including content type, viewing time, and method of consumption (Zündel 2019). Thus, what was once a family activity, watching TV series, becomes a deeply personal experience tailored to the individual, and this experience is much more immersive than the collective one. Of course, this is primarily because watching content alone allows for greater concentration, fewer distractions, and less noise, but also because the entire interface and recommendation system on the service are designed in a way that best suits each individual user. Moreover, Ana Cabral Martins points out that this immersion is especially high because it is active due to complete control over the experience, such as when and where to watch, pause, skip, or stop (2019).

However, while the experience is fully individualized at the micro level, there are concerns that it is rapidly becoming standardized on a global level. The general availability, thanks to new distribution methods, raises the question of the origin of the content being distributed. While some authors highlight the positive aspects of diversification, glocalization, and the fact that users have the opportunity to watch series from distant countries (Higson 2021), this mostly applies to audiences in the United States (Pekárková 2019), who predominantly watch domestic content. On the other hand, Amanda Lotz (2022) and her collaborators point out that there is a danger of a certain type of cultural imperialism in which American serial programs dominate globally, and that the rule that every audience watches content that is linguistically,

culturally, and historically close to them no longer holds in the era of digital distribution (Lotz et al. 2022). This is further supported by data showing that in 2021, 69% of the content was in English (Stoll 2022), while in the following year, 8 of the 10 most-watched series and 9 of the 10 most-watched movies on Netflix were from English-speaking regions, mostly from the U.S. (Tassi 2022). Since language is one of the determinants in the algorithmic recommendation system, the most-watched content (those in English) will appear more frequently in recommendations, reducing the significance of the proportion of content in various languages.

One related issue is the ability of algorithms to trap users in a particular type of filter bubble by directing them toward predefined preferences. This happens especially often with Netflix's original content, as the company strives to promote it as much as possible on the platform (Zündel 2019). Therefore, one of the more significant changes discussed by many authors is the change in audience taste (Esack 2017). According to a study by Frey, this is reflected in the inability of the algorithm to understand the current emotional state of a person watching a particular program that they would not normally enjoy, especially for users who like to watch a variety of genres (Frey 2021). The reasons for this are that the algorithmic system "constructs taste within a 'social vacuum,' relying exclusively on data generated within and by the recommendation system, and it undertakes the 'quantification of taste' by 'matching' users with content through endless attributes, creating taste communities and subgenres" (Gaw 2019 according to Pajkovic 2022).

This problem can become even more complex over time when, through such directed activities, data analysis leads to conclusions about themes, attitudes, genres, and user desires, determining which series and genres will be suppressed due to lower demand and which will be emphasized. The result may be that those who watch less content will become fewer, while those suggested by the algorithm based on user activity will be more. This could eventually lead to the hypothetical total unification of the offering and the creation of a single, universal taste.

However, neither the device nor the place where users watch content, nor whether they do so alone, with a certain degree of immersion, is as significant a change as how they watch series, or how much they watch. The answer to this question is a direct consequence of the previously mentioned Netflix effect, which enabled subscribers to access series through binge-watching. The term originates from the English word "binge", meaning "an activity done in an extreme manner, especially the consumption of food, drink, or spending money" (Cambridge University Press, n.d.), and in the world of streaming media, it is often coined as binge-watching. It is most gen-

erally defined as the “practice of watching several episodes of a serialized program consecutively on a medium that is not linear television” (Jenner 2018: 109). As there are no limitations on how much content can be watched, and entire seasons are available at once, many subscribers have opted to watch a series continuously without stopping at the end of episodes. Of course, this practice did not originate with Netflix, as there were previously TV marathons, omnibus programs, or even VHS or DVD collections of certain series. However, Netflix, thanks to the vast amount of data it possesses about user activity, has determined that on weekends and during breaks, many subscribers watch episode after episode without long breaks, and decided to apply this to its new original series, which the audience quickly embraced (Chowdhury 2020). This move, which radically changed the way audiences watch serialized content by completely rejecting the weekly wait for a new episode, has made binge-watching synonymous with the Netflix experience (Zündel 2019) and with modern audience expectations for such content. The majority of users binge-watch at night alone (Steiner 2017), while group binge-watching is less stable, rarer, and much shorter (Zündel 2019), seeing it as a form of personal pleasure, reward, and relaxation, but also as addictive behavior to some extent (Steiner 2017), which can lead to feelings of shame, fatigue, exhaustion, and isolation (Pilipets 2019).

All these changes, along with many that have resulted from them, such as the “Netflix and chill” phenomenon (Netflix and chill), which refers to watching series on this service for intimate socializing, mostly among younger users (Pilipets 2019), have influenced serial production to a large extent, adjusting to the new audience in order to capture its maximum attention.

2.3. Changes in the Production of Serial Content

A huge number of global subscribers and the growing popularity, status, and influence of Netflix and other video streaming services ensured that a large amount of money quickly flowed into this industry, allowing for more expensive and higher-quality productions. The six most expensive series of all time were created by streaming services in the last decade: two are Netflix’s (*Stranger Things*, *The Crown*), two come from HBO (*Game of Thrones*, *House of the Dragon*), one is from Disney (*WandaVision*), while the most expensive among them, costing \$58 million per episode, was produced by Amazon Prime (*The Lord of the Rings: Rings of Power*) (Ali Idrisoglu 2022). At the same time, thanks to stable monthly revenues combined with the help of algorithms, productions became much less financially risky (Osur 2016). More-

over, not only do actors benefit from their roles on a streaming service, as it provides a platform for further career advancement, as seen with Pedro Pascal or Rami Malek, but due to the money and popularity, many established stars and renowned directors have also transitioned to the TV series industry. Some of them include Steve Buscemi, Sylvester Stallone, Kevin Spacey, and J. J. Abrams... While in the era of traditional TV, it was easy to distinguish between a film and a TV series, the higher-quality production and the well-known cast together blur the line between films and series, especially in terms of visual presentation (Stanković 2018).

A significant part of the changes in TV series production has come from algorithms. Netflix's management emphasized that the first original series from the company, *House of Cards*, was created entirely as a product of algorithmic data analysis, which determined the content that users wanted (Osur 2016). While it is impossible to determine exactly how much user data influenced the creation and shaping of the series, and to what extent it is an exaggerated marketing myth (Frey 2021), examples like the series *Arrested Development* clearly demonstrate the influence that user behavior analysis has on the future of series production. This sitcom originally aired on Fox from 2003 to 2006 before it was canceled. However, when it became available on Netflix, and thanks to the Netflix effect that allowed for retroactive binge-watching, it was revealed that "the series has a distinct 'voice' and a loyal fan base but wasn't a big enough hit to be profitable in traditional TV broadcasting" (Smith Telang 2016: 146). Because Netflix can precisely target the group of users likely to watch the series, it decided to revive *Arrested Development* and produce two more seasons in 2013 and 2018 (Can 2022). Similar situations occurred with series like *Community*, which continued on Yahoo Screen, and *The Expanse*, which, after being canceled by SyFy, received three more seasons on Amazon Prime Video. These possibilities represent significant changes compared to traditional TV production, which lacked the resources, deep analysis, and ability to personalize and target niche audiences effectively.

However, it is precisely through examples like *Arrested Development* that we can observe some interesting transitions that separate streaming production from traditional TV production. While earlier episodes had a linear, relatively simple structure with stories that were self-contained within one episode (more in line with traditional series definitions), the new distribution and viewing methods on Netflix complicated the narrative structure, story dynamics, and character development. Netflix's fourth season raises the bar in reformulating the entire episode logic. Through the fourth season, we gradually learn the reasons why the Bluth family does not attend Lucille

Bluth's trial, in a series of overlapping narratives and timelines, rather than linear progression. As this structure becomes clearer, viewers quickly realize that each episode, when viewed in isolation, does not fully reveal its significance or how it fits into other narratives, creating a constant puzzle that invites viewers to piece it together throughout the entire season (Baker 2017). This is not an isolated case; series as a whole have become significantly more complex and different in the streaming realm. Simply put, since viewers can binge-watch entire seasons, there is a possibility of making the story more complex because viewers can comprehend it much deeper than if they were encountering it once a week for half an hour or an hour. This new structure eliminates the need for recap segments, reminders of important events from earlier episodes at the beginning of new ones, or even intro credits. Furthermore, since there are no advertisements, the viewer's attention and the narrative flow are uninterrupted (Buck, Plothe 2019), and the episode lasts as long as necessary to tell a complete story with much greater viewer immersion (Biesen 2020). "They are no longer tied to advertisers or TV broadcast schedules, and narratives can also break free from the tyranny of 21 or 42-minute episodes with built-in commercial breaks" (Buck, Plothe 2019: 2). Complex narratives, in this context, appear both as a possibility and a necessity, as linear, simple stories no longer have the power to keep viewers engaged and ensure binge-watching.

In his research, Sotiris Petridis concluded that episodes of modern series have changed in narrative form and do not necessarily follow a division into two, three, or four acts. However, it is very interesting that if we analyze entire seasons, they typically mirror the classic three-act narrative structure of films. Therefore, he concludes that even though Netflix calls them series, they can also be considered very long films (Petridis 2021: 3). Moreover, as huge communities form around modern series, and since these communities can communicate online and rewatch each new episode in detail, the influence of audience analysis becomes significant on the series' production and narrative. This analysis often occurs on websites where the shows are rated (IMDB, Rotten Tomatoes), on communities where they are discussed, or on video blogs where the plot is analyzed, explained, and further predicted, revealing hidden details. Consequently, completely new forms and formats of series and films have emerged, attempting to surprise audiences and leverage the specifics of new viewing experiences, such as interactivity and freedom of choice. The film *Black Mirror: Bandersnatch*, within the *Black Mirror* anthology series, was designed to allow Netflix viewers to choose the direction of the film, with the user controlling the protagonist's decisions at key narrative moments, thus affecting the story's direction and ending

(Roth, Koenitz 2019). On the other hand, the 2023 mini-series *Kaleidoscope* is structured so that it can be watched in any order, with no first or last episode, allowing users to experience the story differently based on their choices (Carson 2023).

Another aspect that has changed, enabling the emergence of such series and films, is the level of freedom and creativity given to authors, as well as the trust they receive. This can be seen in another phenomenon related to production, namely that pilot episodes are no longer filmed, but entire seasons or series are planned from the start. This process is known as straight-to-series and, although not completely new, has been popularized by Netflix in the streaming world. Of course, this doesn't mean filming won't be canceled or halted (Levy 2019), but given all the factors mentioned, the chances of that happening are relatively small. Additionally, pressures on authors, censorship, and concerns over controversy and diversity issues are much lower, and authors have much more freedom and support to express themselves in their preferred direction than was the case in any TV studio (Zündel 2019; Fain 2019), with actors often deeply involved in the creation process and frequently working as producers or directors for individual episodes in series in which they act (Stanković 2018: 5).

However, there are limitations compared to traditional series production. Since streaming services target a global audience and aim to be watched worldwide, successful Netflix series cannot focus too much on local characteristics or engage with specific local issues, themes, and relationships. They must rely on universally recognizable, typical, and general concepts (Wayne & Uribe Sandoval 2021). This has become especially evident during Netflix's fourth phase of development, when it became available in 160 countries in one day.

3. CONCLUSION

No stage in the historical development of television series and serial programming has impacted the quantitative and qualitative transformation of these forms as much as video streaming, led by Netflix, and this impact has occurred on a global level, simultaneously everywhere. Thanks to new distribution technology, user habits and the reasons why and how they watch series have changed, and consequently, the series themselves had to adapt to cater to a different audience. This chain of changes is undeniably driven by technological advancements, but its implications far exceed the technological sphere alone.

Therefore, for a contemporary understanding of series and streaming services as a whole, it is essential to break down, identify, analyze, and systematize all forms of

transformation across all relevant elements of serial programming. However, this alone should not be sufficient. This overview of the most significant changes should serve as a means of updating knowledge and a starting point for further analysis of innovations and evolution in the world of serial and film programming, as it would be naïve to assume that the transition is complete.

Examples such as the introduction of ads, the growing number of streaming services and rising subscription prices, stricter control of account sharing, the “splitting” of seasons into multiple parts to ensure longer subscriptions, as well as the emergence of pirate streaming services, and users’ use of VPN providers to bypass geographical restrictions all indicate that this is a continuous process of transformation that will undoubtedly last for some time.

The aim of this paper was to provide a tool for understanding the changes brought by video streaming, offering a starting point and a summary of a historical moment upon which future changes can be interpreted. Future studies could focus on comparative analyses of different streaming platforms, particularly regarding their business models, algorithmic practices, and the impact on local media industries.

ONLINE SOURCES

1. Cook, Sam (2022), “50+ Netflix statistics & facts that define the company’s dominance in 2023”, *Comparitech*; Available on: <https://www.comparitech.com/blog/vpn-privacy/netflix-statistics-facts-figures/> (10. 02. 2024)
2. RTS (2022), “Prva TV serija: Servisna stanica”, *RTS*, Available on: <https://www.rts.rs/page/rts/ci/%D0%A0%D0%A2%D0%A1+%D0%BA%D0%BB%D1%83%D0%B1/story/3035/iz-arhiva/3909251/prva-tv-serija-servisna-stanica.html> (03. 02. 2024)
3. Stoll, Julia (2022), “Non-English language content on Netflix and Prime Video in Europe 2019-2021”, *Statista*; Available on: <https://www.statista.com/statistics/1308178/non-english-language-content-netflix-amazon-prime-video-europe/> (08. 02. 2024)
4. Tassi, Paul (2022), “Netflix reveals its top 10 shows and movies of 2022”, *Forbes*; <https://www.forbes.com/sites/paultassi/2022/12/30/netflix-reveals-its-top-10-shows-and-movies-of-2022/?sh=292ea80f859f> (08. 02. 2024)
5. Cambridge University Press (n.d.), “Binge”, In: *Cambridge Dictionary*; Available on: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/binge>, (03. 12. 2024.)

6. Ali Idrisoglu, Fatima (2022), "These are the most expensive episodes made for modern TV shows", *MovieWeb*; Available on: <https://movieweb.com/most-expensive-tv-episodes-ever-made/#the-crown-13-million-per-episode> (09. 02. 2023)
7. Carson, Erin (2023), "The best order to watch *Kaleidoscope* on Netflix: A full guide", *CNET*, Available on: <https://www.cnet.com/culture/entertainment/the-best-order-to-watch-kaleidoscope-on-netflix-a-full-guide/> (09. 02. 2024)

REFERENCES

1. Allen, Steve, Robert J. Thompson (2019), "Television in the United States", *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/art/television-in-the-United-States>
2. Almeida Lima, Cecília, Diego Gouveia Moreira, Janaina Costa Calazans (2015), "Netflix and the maintenance of television genres out of the flow". *Matrizes*, 9(2), 237-255.
3. Alvarez León, Luis Felipe (2019), "The emergence of Netflix and the new digital economic geography of Hollywood", in: Theo Plothe, Amber M. Buck (eds.), *Netflix at the Nexus: Content, Practice, and Production in the Age of Streaming Television*, Peter Lang, 17-34.
4. Baker, Djoymi (2017), "Terms of excess: Binge-viewing, epic-viewing, and the Netflix effect", In: Cory Barker, Myc Wiatrowski (eds.), *The age of Netflix: Critical essays on streaming media, digital delivery, and instant access*, McFarland & Company, 31-54.
5. Bennett, W. Lance (2007), *Civic life online: Learning how digital media can engage youth*, The MIT Press
6. Berton, Mireille, Marta Boni (2019), "How to study the complexity of television series? Towards a spatial approach", *TV/Series*, 15(15).
7. Biesen, Sheri Chinen (2020), "Transforming media production in an era of "binge-watching": Netflix's cinematic long-form serial programming and reception", in: Theo Plothe, Amber M. Buck (eds.), *Netflix at the Nexus: Content, Practice, and Production in the Age of Streaming Television*, Peter Lang AG, 163-177.
8. Buck, Amber M., Theo Plothe (2019), "Introduction: Netflix at the Nexus", in: Theo Plothe, Amber M. Buck (eds.), *Netflix at the Nexus: Content,*

- Practice, and Production in the Age of Streaming Television*, Peter Lang, 1-9.
9. Cabral Martins, Ana (2019), "Netflix and TV-as-film: A case study of *Stranger Things* and *The OA*", in: Theo Plothe, Amber M. Buck (eds.), *Netflix at the Nexus: Content, Practice, and Production in the Age of Streaming Television*, Peter Lang, Pe81-96.
 10. Campos, Angel Carrasco (2010), "Teleseries: Géneros y formatos. Ensayo de definiciones", *Miguel Hernández Communication Journal*, 1, 174-200.
 11. Can, Orcun (2022), *Bingeable narratives: A formal structural analysis of Netflix Originals*, Doctoral dissertation, King's College London
 12. Car, Viktorija, Leali Osmančević (2024), "Digital media audiences and generations – Theories, trends, and challenges", *Društvene i humanističke studije*, 9(1(25)), 919-938.
 13. Chowdhury, Mohemmed Foysal (2020), "An analysis of Netflix's business strategy and how the company is coping with the challenges posed by the coronavirus crisis", *AIUB Journal of Business and Economics (AJBE)*, 17(2), 239-257.
 14. Davison, Annette (2013), "The show starts here: Viewers' interactions with recent television serials' main title sequences", *Sound Effects: An Interdisciplinary Journal of Sound and Sound Experience*, 3(1-2), 6-22.
 15. Đurković, Miša (2005), "Prva petoletka: Domaće televizijske serije i transformacija sistema vrednosti u tranziciji", *Sociološki pregled*, 39(4), 357-381.
 16. Esack, Alanna (2017), *Content is president: The influence of Netflix on taste, politics, and the future of television*, Thesis, Georgia State University
 17. Fain, Kimberly (2019), "Culturally transformative and equally accessible", in: Theo Plothe, Amber M. Buck (eds.), *Netflix at the Nexus: Content, Practice, and Production in the Age of Streaming Television*, Peter Lang, 129-145.
 18. Frey, Mattias (2021), *Netflix recommends: Algorithms, film choice, and the history of taste*, University of California Press
 19. Gomez-Uribe, Carlos A., Neil Hunt (2015), "The Netflix recommender system: Algorithms, business value, and innovation", *ACM Transactions on Management Information Systems (TMIS)*, 6(4), 1-19.
 20. Higson, Andrew Duoglas (2021), "Netflix–The curation of taste and the business of diversification", *Studia Humanistyczne AGH*, 20(4), 7-25.
 21. Himes, Susan M., J. Kevin Thompson (2007), "Fat stigmatization in television shows and movies: A content analysis", *Obesity*, 15(3), 712-718.

22. Jenner, Mareike (2018), *Netflix and the reinvention of television*, Springer
23. Kline, Ronald R. (2015), "Technological determinism", *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier Ltd., 109–112.
24. Levy, Bob (2019), *Television development: How Hollywood creates new TV series*, Routledge
25. Lobato, Ramon (2019), *Netflix nations: The geography of digital distribution*, New York University Press
26. Lotz, Amanda D., Oliver Eklund, Stuart Soroka (2022), "Netflix, library analysis, and globalization: Rethinking mass media flows", *Journal of Communication*, 72(4), 511-521.
27. Maciejewski, Mariusz, Nina Isabel Caroline Fischer, Yana Roginska (2014), "Streaming and online access to content and services", *European Parliament*
28. Zebian, Mansour J. (2019), *Cinematic TV series*, Doctoral dissertation, Notre Dame University - Louaize
29. Matrix, Sidneyeve (2014), "The Netflix effect: Teens, binge watching, and on-demand digital media trends", *Jeunesse: Young People, Texts, Cultures*, 6(1), 119-138.
30. McLuhan, Marshall (1964), *Understanding media: The extensions of man*, McGraw-Hill
31. Mek Kvin, D. (2000), *Televizija – medijski priručnik*, Clio, Beograd
32. Nærland, Torgeir Uberg (2019), "Fictional entertainment and public connection: Audiences and the everyday use of TV-series", *Television & New Media*, 20(7), 651-669.
33. Naik, Umesha, N. Shivalingaiah (2008), "Comparative study of Web 1.0, Web 2.0, and Web 3.0", *Proceedings of the 6th International CALIBER Conference*, University of Allahabad, Allahabad,
34. Osur, Laura (2016), *Netflix and the development of the internet television network*, Dissertations - ALL. 448, Syracuse University
35. Pajkovic, Niko (2022), "Algorithms and taste-making: Exposing the Netflix recommender system's operational logics", *Convergence*, 28(1), 214-235.
36. Pavlović, Dragana, Ilija Milosavljević (2017), "Digital literacy in the journalism profession: Students' perspective", In: D. Pralica & N. Šinković (Eds.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 7*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 154-164.
37. Pekárková, Zuzana (2019), *The consumption of foreign Netflix originals by American audiences*, Master Thesis, Erasmus University Rotterdam

38. Petridis, Sotiris (2021), "Netflix original TV series, or how long-form films are distributed as serials", *Academia Letters*, Article 88.
39. Pilipets, Elena (2019), "From Netflix streaming to Netflix and chill: The (dis)connected body of serial binge-viewer", *Social Media + Society*, 5(4), 2056305119883426.
40. Ra, Chaelin K., Junhan Cho, Matthew D. Stone, Julianne De La Cerda, Nicholas I. Goldenson, Elizabeth Moroney, Irene Tung, Steve S. Lee, Adam M. Leventhal (2018), "Association of digital media use with subsequent symptoms of attention-deficit/hyperactivity disorder among adolescents", *Jama*, 320(3), 255-263.
41. Radić, Ivana (2023), "Possibilities and obstacles of police digital communication with citizens and the community", *Društvene i humanističke studije*, 8(3(24)), 713-732.
42. Radošinská, Jana (2017), "New trends in production and distribution of episodic television drama: Brand Marvel-Netflix in the post-television era", *Communication Today*, 8(1), 4-29.
43. Richardson, Kay (2020), "Mediated fiction", *A Handbook of Media and Communication Research*, Routledge, 136-155.
44. Rojas-Lamoren, Álvaro J., Salvador del Barrio-García, Juan Miguel Alcántara-Pilar (2021), "No more drama: Genres and subgenres of TV series", *Handbook of Research on Contemporary Storytelling Methods Across New Media and Disciplines*, IGI Global, 274-299.
45. Roth, Christian, Hartmut Koenitz (2019), "Bandersnatch, yea or nay? Reception and user experience of an interactive digital narrative video", *Proceedings of the 2019 ACM International Conference on Interactive Experiences for TV and Online Video*, 247-254.
46. Salecl, Renata (2011), *The tyranny of choice*, Profile Books
47. Sander, Johanna (2012), *The television series Community and Sitcom: A case study aimed at the genre of contemporary American Sitcom television series*, Karlstad University
48. Shattuc, Jane (2020), "Netflix, Inc. and online television", In: Janet Wasiko, Eileen R. Meehan (eds.), *A companion to television*, Wiley-Blackwell, 145-164.
49. Simeunović Bajić, Nataša (2015), *Domaće igrane TV serije u jugoslovenskoj i postjugoslovenskoj popularnoj kulturi*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd

50. Smith, Michael D., Rahul Telang (2016), *Streaming, sharing, stealing: Big data and the future of entertainment*, MIT Press
51. Stanković, Maja (2018), "TV Series or Not?", *AM: Časopis za studije umetnosti i medija*, 17, 1-13.
52. Steiner, Emil (2017), "Binge-watching in practice: The rituals, motives, and feelings of streaming video viewers", In: Cory Barker, Myc Wiatrowski (eds.), *The age of Netflix: Critical essays on streaming media, digital delivery, and instant access*, McFarland & Company, 141-161.
53. Varela, Daniela Renee (2017), *The Netflix experience: Reshaping the creative process: Cultural co-production of content: A user-focus approach to recommendation algorithms*, Department of Media and Communication Studies, Södertörns högskola
54. Vidmar Jovanović, Iris (2020), "TV series and their boundaries", *Rivista di estetica*, 73, 30-46.
55. Wayne, Michael L., Ana C. Uribe Sandoval (2021), "Netflix original series, global audiences, and discourses of streaming success", 18(1), *Critical Studies in Television*, 17496020211037259.
56. Zagalo, Nelson, Anthony Barker (2006), "Television drama series' incorporation of film narrative innovation", In: A. Barker (Ed.), *Television, Aesthetics, and Reality*, Cambridge Scholars Press, 145-164.
57. Zündel, Jana (2019), "TV IV's new audience: Netflix's business model and model spectators", in: Theo Plothe, Amber M. Buck (eds.), *Netflix at the Nexus: Content, Practice, and Production in the Age of Streaming Television*, Peter Lang, 13-28.

UTICAJ NETFLIKSA I STRIMING VIDEO SERVISA NA PROMENE U DISTRIBUCIJI, PRODUKCIJI I PUBLICI TELEVIZIJSKIH SERIJA

Sažetak:

Ovaj rad analizira ključne promene koje su video striming servisi, sa posebnim fokusom na Netfliks, doneli u sferu televizijskih serija. Kroz prizmu teorije tehnološkog determinizma, teorije medijske ekologije i škole komunikacionih teorija iz Toronta istražuju se transformacije u produkciji, distribuciji i konzumaciji serijskog sadržaja. Rad ukazuje na to kako je digitalna distribucija promenila geografske i vremenske granice tradicionalne televizije, omogućivši globalni pristup i personalizovane preporuke zasnovane na algoritmima. Promene su se manifestovale i u produkciji, gde su visokobudžetne serije i novi narativni formati postali standard. Konačno, rad istražuje uticaj striminga na ponašanje publike, uključujući praksu „binžovanja“ i stvaranje globalno prepoznatljivih kulturnih proizvoda. Zaključak rada je da su ove promene transformisale ne samo medijski pejzaž, već i društvene prakse povezane sa konzumiranjem serijskog sadržaja, što ukazuje na kontinuirani proces evolucije koji zahteva dalja istraživanja.

Ključne reči: striming servisi; Netfliks; televizijske serije; digitalna distribucija; algoritmi; medijska produkcija; binžovanje; tehnološki determinizam

Authors' address

Adrese autora

Ilija Milosavljević
University of Niš
Faculty of Philosophy
ilija.milosavljevic@filfak.ni.ac.rs

Nataša Simeunović Bajić
University of Niš
Faculty of Philosophy
natasa.simeunovic.bajic@filfak.ni.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.785

UDK 316.774:004.738.5
316.472:004.738.5
17:316.774

Primljeno: 20. 12. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ivana Ferković Pašić

RIJALITI PROGRAMI I DRUŠTVENE MREŽE: STAVOVI I REAKCIJE PUBLIKE¹

Rijaliti programi predstavljaju zabavne sadržaje nefikcijskog formata koji uživaju značajnu popularnost kod publike. Osim televizije, društvene mreže su olakšale i pojačale utjecaj rijalitija na publiku. U ovom radu se istražuju načini i intenzitet praćenja rijalitija od strane korisnika društvenih mreža u Bosni i Hercegovini. Kroz pretpostavke hipergledanosti postavljeni su ciljevi istraživanja o stavovima i praksi ispitanika u vezi sa: stepenom i razlozima praćenja rijaliti sadržaja, zadovoljstvom recipijenta, ocjenom kvaliteta i etičkim normama, govorom mržnje i korištenjem rijalitija u političke svrhe, te marketingom i medijskom manipulacijom. Korištene su metode upoređivanja, kvalitativne i kvantitativne analize, te online anketa kao instrument istraživanja. Istraživanje je zasnovano na multidisciplinarnim naučnim interesima i fokusirano je na percepciju rijaliti sadržaja kod 227 online anketiranih ispitanika. Paradoksalni rezultati gledanosti rijalitija, značajno ($p < 0,05$) bez zadovoljstva, uz 65% sumnjivih razloga gledanosti, potvrđuju teoriju kognitivne disonance. Većina (84%) ispitanika je za ukidanje rijalitija jer se (34%) koriste za političke svrhe i (50%) značajno ($p < 0,05$) sadrži govor mržnje. Istraživanje je pružilo smjernice za refrormske strategije budućih razvojnih projekata posebno za jačanje društvenih normi i vrijednosti.

Ključne riječi: rijaliti program; društvene mreže; percepcija; utjecaj; etika; kvalitet

¹ Ovaj rad je dio istraživanja iz doktorske disertacije autorice.

UVOD

Rijaliti programi su oni u kojima sudjeluju stvarni ljudi koji se nalaze u stvarnim aktivnostima i situacijama. Ovi programi snimaju se kontinuirano i uglavnom su zabavnog karaktera. Prema Hillu (2005) to su programi koji prikazuju stvarne životne situacije, često uključujući kombinaciju dokumentarnog i zabavnog stila kako bi se stvorio dramaturški privlačan efekt. Ovi programi su obično takmičarskog karaktera, a „u osnovi, riječ je o televizijskoj formi koja je koncipirana kao „direktan prenos“ različitih životnih situacija, svakodnevnih interakcija, susreta i odnosa najrazličitijih pojedinaca ili skupina ljudi, najčešće potpuno „običnih“ (kako bi najšira publika mogla sa njima da se što potpunije identifikuje), ali i poznatih, koje je Edgar Moren zvao „Olimpijcima“, a danas ih imenuju kao slavne „celebrities“ (Radulović, Erdei 2017: 21).

Historijat rijaliti programa može se pratiti još od 1947. godine i radijske emisije „Skriveni mikrofon“ koja je već naredne godine adaptirana za televizijski program pod nazivom „Skrivena kamera“. Emisija je imala značajan uspjeh, a nakon toga počela je produkcija i drugih rijaliti programa kao što su „Američka ljubav“, „Porodica“, „Cops“, „Stvarni svijet“ itd. Izniman uspjeh imao je čuveni holandski rijaliti „Big Brother“ (Veliki brat) lansiran 2000. godine. Ovaj rijaliti kontinuirano je gledalo između osam i deset miliona ljudi svake noći, pet dana sedmično. Publika je participirala u ovom rijalitiju glasajući za ispadanje učesnika što je predstavljalo i pomjeranje formata rijaliti programa. Nakon Holandije isti rijaliti se počeo emitirati u zemljama širom svijeta. Nešto manji uspjeh imao je rijaliti „Survivor“ koji se također emitirao u brojnim zemljama u svijetu (Andrejevic 2004).

Navedeni rijaliti programi otvorili su put razvoju ove vrste zabavnih programa različitog formata i uspjeha. Ni region nije zaostajao u ovoj oblasti. Tako je, na primjer, u 2013. godini samo u Srbiji istovremeno emitirano 39 različitih rijalitija. „Najdominantniji su bili skrivena kamera (6), muzički ili talent šou (5), preobražaj (5), match-making (3), rijaliti-ispovest (2), pseudorijaliti (2), takmičarski (1), izazov (1), rijaliti sa elementima reportaže (1).² Skrivenu kameru su imali TV

² Pink, koja je emitovala klasičan format „Skrivena kamera“, „Lutajuća kamera“ i „Paparaco, lov na poznate“ u grand produkciji... Četvrta je emisija „Srpska posla“, koja predstavlja kombinaciju skrivene kamere, tabloida i dokumentarne forme... Muzički ili talent-šou rijaliti program emitovali su: RTS („ja imam talenat“, „i ja imam talenat“, „šljivik“), TV Prva (završnica „Prvog glasa Srbije“), TV Pink („Zvezde granda“). Rijaliti preobražaj emitovan je TV Prva („Paklena kuhinja“ i „Radna akcija“) i na TV Hepi – emisije „Pozajmi mi auto“ i „ViP 24... Match-making rijaliti su emitovale TV Prva („domaćine, oženi se!“), TV Pink („kuvanje i muvanje“, a koncept se zasniva na rodnim stereotipima), TV Hepi – „Ljubavni signali“ Rijaliti-ispovest emitovan je na TV Pink („Sve za ljubav“) i TV Hepi („dokaz ljubavi“). Pseudorijaliti bez oznake emitovala je samo TV Pink („neobjavljene priče“ i „Sudnica“). Takmičarski rijaliti je emitovan na TV Prva („dodi na večeru“), a rijaliti-

Prva (strana produkcija), TV B92 (domaća produkcija) i TV (Milin-Perković, Matović 2014: 137).

Može se reći da koncept realitija nije standardizovan, jer neke ranije uspostavljene TV emisije (npr. skrivena kamera, talent show, dokumentarne serije o običnim ljudima i sl.) imaju karakteristike ovog ali i drugog žanra. Njihova popularnost izaziva pažnju, od oduševljenja preko kritike zbog otuđivanja publike do istraživačko-analitičkog pristupa fenomenu u naučnim krugovima. Kritički odnos se kreće u širokom spektru argumenata i stajališta. Jedni kritičari upozoravaju da rijaliti ne odražava realnost života običnih ljudi, nego su te situacije obmanjujuće, lažne, iscenirane, kao i retorika učesnika. Druge kritike se odnose na ponižavanje i zloupotrebu učesnika, korištenje vulgarnosti i promovisanje sirovog materijalizma, sve u cilju stvaranja njihove ne-utemeljene popularnosti.

Prema Jowettu i O'Donnellu (1999) medijska manipulacija, sa nizom povezanih tehnika, stvara sliku ili argument favoriziranih interesa, a prema Coxallu (2013) propaganda, marketing, skretanje pažnje u drugom pravcu stvara ograničen raspon pažnje javnosti. Prema Bretonu (2000) dvadeseto stoljeće je doba uvjeravanja i odlikuje se izvanrednim napretkom tehnika manipulacije. Osnovna strategija manipulacije je semantička i zasniva se na manipulaciji sadržajem. Jedan medij može da generira mnoštvo značenja, kao što i jedno značenje mogu da generiraju mnogi mediji (Lorimer 1998). Jedino oružje za uspješnu borbu protiv manipulacijskih diskursa u medijima je posjedovanje znanja i upućenost u tematiku o kojoj se u medijima govori.

Iako se rijaliti žanr naziva zabavnim, mišljenje najvećeg broja psihologa jeste da upravo oni nanose mnogo štete čovjekovoj psihi. Najviše štetnog uticaja imaju na djecu i adolescente koji još nisu formirali svoj mentalni sklop i sistem vrijednosti. Djeca stiču pogrešan dojam kako je ono što je loše zapravo dobro i da tako iskvareno treba da se ponašaju ako žele uspjeti u životu. Poseban uticaj rijaliti sadržaja na djecu i omladinu nije bio predmet ovog istraživanja. Indukovani stavovi odraslih, uz pretrpanost TV prostora sa sadržajima rijalitija, svojevrsna je manipulacija svijesti svakog čovjeka koji dolazi u kontakt s takvim sadržajima.

Može se reći da rijaliti žanr vrši brojne uticaje od kojih su najznačajniji psihološki i bihevioralni. Psihološki uticaji odnose se stvaranje (jednostranih) emocionalnih veza i osjećaja povezanosti recipijenata sa akterima rijalitija koje zapravo i ne

izazov emitovan na TV Pink („Moja velika svadba“). Rijaliti sa elementima reportaže emitovao je RTS („Vreme je za bebe“). Televizija B92 i televizija Pink su...emitovali „Velikog brata“ (TV B92, i „Farmu“) (Milin Perković, Matović 2014: 138).

poznaju. To utiče na stavove, pa i na njihovo ponašanje. Prevelika izloženost rijaliti sadržajima može stvoriti nezadovoljstvo kod recipijenata, pošto rijalitiji u pravilu prikazuju nerealne i idealizirane prizore i životne stilove. Posebno je to uočljivo kod mlađe publike koja se i najčešće identificira sa akterima rijalitija. Kod njih se može javiti i agresija te smanjenje empatije (Fardouly et al. 2015).

Osim toga, istraživanja su pokazala da rijaliti programi mogu utjecati na nerealnu percepciju stvarnosti i djelovati kao okidač za pojavu anksioznosti i depresije. S druge strane, rijaliti programi imaju implikacije i na kulturalnu homogenizaciju. Ovi programi većinom promoviraju materijalsitički stil života, te zapadne vrijednosti i percepciju uspjeha. Ponekad je to u suprotnosti s drugim kulturalnim vrijednostima i svjetonazorima (Andrejević 2015). Bez obzira na kritike i osporavanja vrijednosti, rijaliti programi ostaju među najpopularnijim zabavnim sadržajima, a njihova kolonizacija društvenih mreža otvara put daljoj ekspanziji i pristup iznimno brojnoj publici.

TEORIJSKI OKVIRI

Rijaliti sadržaji od samog početka emitovanja postali su predmet multidisciplinarnih naučnih interesa. Proučavanje ovog fenomena tako se razvijalo u okviru više naučnih disciplina, počev od komunikologije, sociologije, psihologije, ekonomije nauka pa do feminističkih i rodni studija. Što se tiče komunikoloških teorija, jedna od najprikladnijih za analizu ovog fenomena je **kultivacijska teorija** čiji je najznačajniji predstavnik Georg Gebner (1976). U okviru nje razvila se ideja da dugotrajno izlaganje određenim medijskim sadržajima utječe na percepciju stvarnosti od strane recipijenata. Kako se u rijaliti programima nerijetko briše granica između stvarnosti i fikcije, takva percepcija u realnom svijetu može pogubno utjecati na gledatelje i njihove stavove o društvenim normama i vrijednostima, te o ukupnim odnosima u društvu.

Srodna ovoj teoriji je **teorija koristi i zadovoljstva** čiji je utemeljitelj Eliah Katz (1980). Bavi se proučavanjem motiva koji stoje u pozadini interesa publike za medijske sadržaje, u ovom slučaju rijaliti programa. Kao ključni motivi identificirani su zabava, bijeg od stvarnosti, te potreba za društvenom interakcijom. U okviru sociološkog pristupa tumačenju fenomena rijalitija važno je spomenuti **koncept simboličkog interakcionizma** te **koncept društvenog konstruktivizma**. Simbolički interakcionizam bavi se posredovanjima značenja putem društvene interakcije, dok je kod društvenog konstruktivizma u fokusu istraživanja konstrukcija stvarnosti putem kulturalnih i medijskih diskursa i narativa.

Značajne teorije koje pojašnjavaju uticaj rijaliti sadržaja na pojedince su psihološke teorije. **Teorija socijalnog učenja** proučava na koji način i u kojoj mjeri pojedinci uče određena ponašanja imitirajući druge koje smatraju uzorima. Takav je slučaj upravo sa učesnicima rijalitija koji se nerijetko pojavljuju kao uzori recipijentima, posebno mladim ljudima. Kod psiholoških teorija treba spomenuti i **teoriju kognitivne disonance** koja fokus istraživanja stavlja na protivrječnosti između uvjerenja i ponašanja pojedinaca. Prema ovoj teoriji ljudi često postupaju suprotno svojim uvjerenjima, što kod njih izaziva nelagodu, koja se označava kao Festingerova kognitivna disonanca (Tretter, Löffler-Stastka 2024).

Postmodernističke teorije su također značajan okvir za proučavanje rijalitija. Zapravo, može se reći da rijaliti saržaji mogu poslužiti kao klasičan primjer simulacije (Baudrillard 2019) i kreiranja hipergledanosti u kojoj se zamagljuju granice između stvarnosti i fikcije i gdje dominiraju simulakrumi trećeg reda koji nemaju uzore u stvarnom životu. Na kraju treba spomenuti **feminističke teorije i rodne studije** koje se bave proučavanjem objektivizacije žene u rijaliti programima (Mulvey 1975) te nastoje pokazati kako se rod izvodi prema društvenim očekivanjima, što pokazuju i rijaliti programi koji često predimenzioniraju rodne uloge s ciljem uklapanja u ustaljene društvene matrice (Butler 1990). Rijalitiji se proučavaju i u okviru ekonomske nauke, kao fenomen koji je visoko profitabilan s niskim troškovima produkcije što inicira dinamični razvoj novih oblika ovih sadržaja ovih programa.

Spomenute teorije samo su dio pristupā koji se mogu koristiti za istraživanje ovog složenog fenomena. S obzirom na dinamiku promjena rijaliti žanr zahtijeva kontinuirano istraživanje, multidisciplinarni i krosdisciplinarni pristup, naročito u eri konvergencije medija, sadržaja i žanrova kao i dominacije društvenih mreža kao kanala komuniciranja.

Naše istraživanje poseže za kultivacijskom teorijom, te teorijom koristi i zadovoljstva za objašnjenje ekspanzije rijalitija. Teorija kognitivne disonance poslužila nam je za objašnjenje paradoksa u gledanosti rijalitija, a za kulturološku sliku fenomena odabrane su teorija socijalnog učinka i postmoderne teorije.

RIJALITI I DRUŠTVENE MERŽE

Društvene mreže i rijaliti sadržaji u svojevrsnom su simbiotskom odnosu, funkcionirajući kao platforme za samopredstavljanje, interakciju i javnu angažiranost. Rijaliti sadržaji utemeljeni su na kreiranju identiteta putem samoprezentacije učesnika, što se može usporediti sa kreiranjem identiteta putem samoprezentacije

korisnika društvenih mreža. U biti, niti jedan niti drugi identitet nisu odraz stvarnosti već su virtualni konstrukt.

Osim toga, društvene mreže također održavaju vidljivost rijaliti programa i njihovih učesnika kroz duži period, jer se sadržaji i nakon okončanja emitovanja rijaliti emisija i dalje dijele putem društvenih mreža ili se prate njihovi učesnici. Dodatno, društvene mreže koriste društvene medije za promociju emisija, dok učesnici često komuniciraju s obožavateljima putem društvenih mreža, povećavajući gledanost i održavajući interes publike. „Vrlo je moguće, mada deluje orvelovski, da će i u novim tehnološkim uslovima i kroz sinergiju voajerizma i egzibicionizma, publika više uživati u medijskoj realnosti nego u stvarnom životu i to sve dok ne shvati da je i ona sama akter nekog rijalitija. Naravno ukoliko shvati!” (Nikolić 2012: 41).

Tako ljudi nesvjesno ulaze u zamku otuđenja jednih od drugih stvarajući sopstvenu sliku realnog svijeta, što je predmet brojnih multidisciplinarnih polemika. Na društvenim mrežama se uvažava mišljenje influensera, jer oni svakodnevno objavljuju postove, selfije, komentarišu društvena zbivanja, iznose kritike na račun svega i pokušavaju da privuku pažnju. Njihova aktivnost na društvenim mrežama se u suštini ne razlikuje aktivnosti učesnika rijaliti programa. Stoga je i očekivati da publika društvenih mreža s lakoćom prihvati rijaliti sadržaje i da, u dogledno vrijeme, postane masovnija i od televizijske publike.

ISTRAŽIVANJE

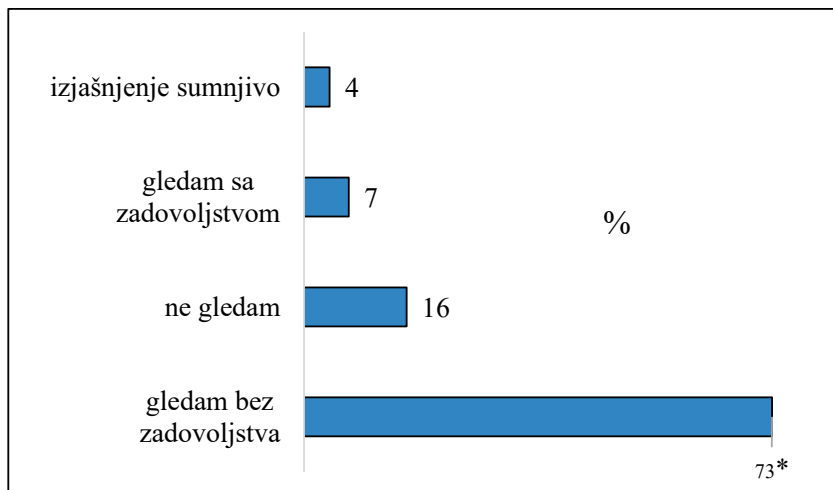
Percepcija javnosti o rijalitiju kroz sadržaje na društvenim mrežama elaborirana je prema rezultatima dijela istraživanja rađenog za potrebe izrade doktorske disertacije autorice. U istraživanju je online anketirano 227 ispitanika iz Bosne i Hercegovine, u periodu decembar 2021. godine i januar 2022. godine, a koji su imali profile na nekoj od društvenih mreža (Facebook, Instagram, YouTube, TikTok). Reprezentativni uzorak činilo je 77% žena i 23% muškaraca, značajno radno-aktivne životne dobi (59% starosti 31-50 godina i 25% starosti 21-30 godina). U istraživačkom uzorku značajno su korelirale varijable 80% zaposlenih ispitanika sa 60% s visoko-stručnim obrazovanjem ($p < 0,05$; korelacija $r = -0,45$).

Istraživanje je obavljeno online, a učesnicima su postavljena 43 pitanja strukturirana prema Likertovoj skali, odnosno petostepenoj skali stavova kojom se izražavao stepen slaganja odnosno neslaganja ili stepen intenziteta određenog stava. Podaci su u okviru ostalih podataka iz istraživanja za doktorsku disertaciju obrađeni u SPSS programu. Struktura ispitanika odražavala je makrostrukturu mlađe populacije

u BiH. Iz ukupnog istraživanja izdvojeni su odgovori na pitanja koja se tiču percepcije rijaliti programa od strane korisnika društvenih mreža. U istraživanju se nastojalo doći do odgovora na pitanje da li ispitanici (korisnici društvenih mreža) prate rijaliti programe na mrežama. Ispitanici su također trebali navesti razloge zbog kojih prate rijaliti sadržaje. Dalje se nastojalo ustanoviti da li su ispitanici koji te programe prate zadovoljni formatima i sadržajem rijalitija. Osim toga, ispitanici su trebali navesti svoje stavove u vezi sa etičkim aspektom rijalitija, te da li se rijalitiji koriste u političke svrhe.

Ispitanicima je prvo postavljeno pitanje da li prate rijaliti sadržaje na društvenim mrežama. Premda je većina ispitanika odgovorila da takve sadržaje uopće ne prate, već u narednom pitanju kojim se htjelo doznati da li takve sadržaje prate sa zadovoljstvom ili ne, 73% ispitanika (t test = 53,052; $p < 0,05$) odgovorilo je da ove sadržaje ne prate sa zadovoljstvom (Grafikon 1), što je u suprotnosti sa odgovorom na prethodno pitanje (postavlja se pitanje zašto bi neko pratio određeni sadržaj bez zadovoljstva, a da to ne želi?). Ovaj svojevrsni paradoks može se tumačiti kao kognitivna disonancija anketiranih ispitanika koji pretpostavljaju da se od njih očekuje da odgovore da ne prate rijaliti sadržaje jer se percipiraju kao negativni pa i štetni, što su oni i učinili. Međutim, u suštini oni te sadržaje prate.

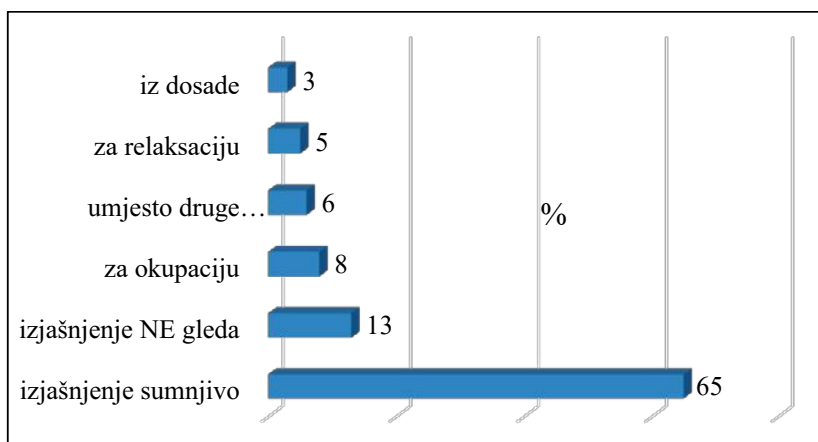
Grafikon 1. Stepenovano zadovoljstvo ispitanika u gledanju rijaliti sadržaja

* $p < 0,05$

Manje od četvrtine ispitanika odgovorilo je da nisu zainteresovani za rijaliti je. Tako je 8% ispitanika navelo da rijaliti prate da bi se nečim okupirali, 6% umjesto druge ponude, 5% za relaksaciju i 3% iz dosade. Navedeni rezultati se pridružuju teoriji korsiti i zadovoljstva, a dugoročno konceptu društvenog konstruktivizma. Većina ispitanika (65%) sumnjivo je iskazala razloge (ne)gledanosti rijalitija, a 13% je navelo da ne gleda rijaliti, što upućuje na teoriju kognitivne disonance (Grafikon 2).

Grafikon 2. Stavovi ispitanik prema razlozima gledanosti rijalitija

Na pitanje da ocijene kvalitet rijaliti sadržaja blizu polovine anketiranih ispitanika odgovorilo je da su rijalitiji neprihvatljivi i loši programi, druga polovina se nije izjasnila, a rijetki (2%) su naveli da bi koncepti rijalitija mogli biti bolji. U ukupnom uzorku 61% je bilo nezadovoljno rijaliti sadržajem, 72% je smatralo da “nije ispravno da pobjeđuju negativci”, 57% ih je za “opravdane sankcije” za neprimjerene učesnike i većina (84%) za ukidanje rijalitija.

Kultivacijskoj teoriji se pridružuju rezultati stavova ispitanika o korištenju rijaliti sadržaja u političke svrhe i vezano za govor mržnje u kontekstu etičkih standarda i normi. Tako u podijeljenim stavovima 34% ispitanika je smatralo da se rijaliti sadržaji koriste u političke svrhe, 46% da se ne koriste, a 20% ih je bilo bez izjašnjenja. Na pitanje da li su rijaliti sadržaji primjereni etičkim standardima i normativima, 50% anketiranih je odgovorilo da su ovi programi neprimjereni i da čak značajno (t test = 15,554; $p < 0,05$) sadrže govor mržnje. Ostatak (22%) anketiranih izjasnio se da sadržaji nisu nikako primjereni. Samo 6% ocijenilo je rijaliti sadržaje „dosta neprimjerenim“, te po 3% „polovično i malo neprimjerenim“ (Tabela 1).

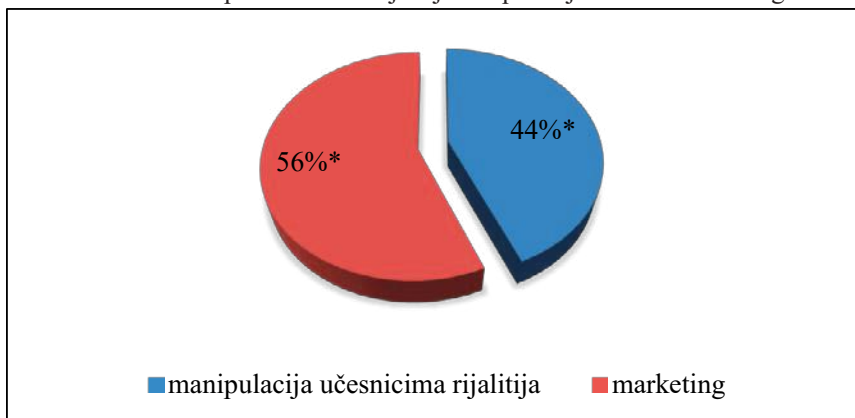
Tabela 1. Stavovi ispitanika o neprimjerenosti govora mržnje u rijalitiju

Stepen neprimjerenog govora mržnje u rijalitiju	%
potpuno je neprimjeren	50*
bez izjašnjenja	18
nikako primjeren	22
dosta neprimjeren	6
polovično neprimjeren	3
malo neprimjeren	3
Ukupno – 227	100

* $p < 0,05$

Značajno su korelirali ($p < 0,05$; $r = 490$) stavovi ispitanika o produkcijskom marketingu (74%) i manipulaciji učesnicima rijalitija (58%), što upućuje na postmodernističke teorije pa i neke ekonomske teorije (Grafikon 3).

Grafikon 3. Stavovi ispitanika o medijskoj manipulaciji u korist marketinga

* $p < 0,05$; $r = 490$

DISKUSIJA

Istraživanje u ovom radu manji je segmenet ukupnog istraživanja kulturološke uloge i značaja ove vrste programa u kontekstu posredovanja rijaliti sadržaja putem društvenih mreža koje je provedeno za potrebe izrade doktorske disertacije autorice. Dio istraživanja izdvojen je kako bi se pokazalo da korisnici društvenih mreža

značajno prate rijaliti sadržaje te da su svjesni njihovog mogućeg, najčešće štetnog uticaja³ na pojedince i na društvo. Ispitanici su prepoznali pogodnosti društvenih mreža za praćenje rijalitija, počev od gledanja tih sadržaja onda kada to korisnici žele, preko mogućnosti praćenja tih sadržaja bilo gdje na mobilnim telefonima i drugim uređajima, pa sve do mogućnosti praćenja i drugih sadržaja koji su vezani za rijaliti programe (priče o glavnim likovima, događajima van scene, prethodnim događajima iz njihovih života i raznim drugim vijestima u vezi sa rijaliti programima).

Istraživanja u svijetu pokazuju da je televizija još uvijek vodeći medij, ali internetski mediji, posebno društvene mreže, ozbiljno ugrožavaju dominaciju televizije, posebno kada su u pitanju mladi. Mlade generacije odrastale su uz tradicionalne i nove medije istovremeno, ali su mladi favorizovali internetske medije koji su ponudili brz i dinamičan pristup informacijama te participativne i kolaborativne oblike komunikacije. Osim toga, mladi većinom prate zabavne sadržaje, a zabavni sadržaji dostupni putem interneta i društvenih mreža postaju njihova glavna opcija. Istraživanje ukazuje da među tim zabavnim sadržajima rijaliti zauzimaju važno mjesto. Ispitanici u istraživanju pokazali su da prepoznaju simbiotski odnos društvenih mreža i rijalitija kao platformi za samopredstavljanje, interakciju i javnu angažiranost te kreiranje identiteta putem samoprezentacije.

Ispitanici su također prepoznali da su rijaliti sadržaji, po pravilu, upitne etičke vrijednosti. Rijaliti programi često se baziraju na ponižavanjima i ismijavanjima učesnika što se kosi sa pravom na privatnost i dostojanstvo osobe. Kontinuirano ponižavanje i ismijavanje može utjecati na mentalno zdravlje učesnika (Mills 2004). Međutim, kao i u ostalim oblastima, ekonomski aspekti dominiraju nad etičkim pa se kod rijaliti programa uočava daljnji pad poštovanja etičkih standarda zarad povećanja gledanosti, a time i uvećanja profita. Toga su svjesni i ispitanici u ovom istraživanju koji su naveli da te programe ne prate sa zadovoljstvom i da nisu zadovoljni njihovim sadržajem ocjenjujući ih kao manipulativne i neetične. Trećina ispitanika odgovorila je da se rijaliti sadržaji koriste u političke svrhe. Nije rijetkost da rijaliti zvijezde javno, putem društvenih mreža podržavaju ili kritikuju određene političke predstavnike ili stranke. Pri tome treba uzeti u obzir i neizravno pogodovanje određenim politikama kroz promociju tzv. antipolitike odnosno skretanja pažnje

³ Treba napomenuti da nisu svi rijaliti program istog kvaliteta. Na primjer rijaliti *Život na vagi* svake godine odnosi nagrade za najbolje televizijske programe iz ove oblasti (Zlatni studio 2023). Primjetno je da raste popularnost kuharskih rijalitija, bilo da se radi o onim iz vlastite produkcije ili onim franšiznim koji se prilagođavaju potrebama određenog auditorijuma. Ovakvi rijalitiji privlače veliki broj oglašivača, a kako su privatne medijske kuće kreatori ovih sadržaja ili su korisnici licence, prostor za oglašavanje nije ograničen kao kod javnih emitera.

publike od suštinski važnih društvenih tema i problema ka trivijalnim sadržajima rijalitija.

Može se na kraju zaključiti da su ispitanici potvrdili početnu pretpostavku istraživanja da korisnici društvenih mreža značajno prate rijaliti sadržaje putem društvenih mreža, te da su svjesni kvaliteta i mogućeg utjecaja ove vrste programa na pojedince i društvo što ih ne ograničava u daljnjoj posvećenosti praćenju ovakvih sadržaja.

ZAKLJUČAK

Premda postoje brojna istraživanja o utjecaju ove vrste sadržaja na publiku teško je još uvijek nedvosmisleno zaključiti kakvi su efekti rijaliti programa na pojedince, određene društvene grupe, pa i na društvo u cjelini. Dosadašnja istraživanja mahom su se odnosila na uticaj rijaliti programa na televizijsku publiku, koja je još uvijek najbrojnija, a tv rijalitiji još uvijek među najpopularnijim zabavnim sadržajima. Što se tiče društvenih mreža, teško je sa sigurnošću procijeniti koliko korisnika društvenih mreža prati rijaliti sadržaje. Također je teško procijeniti i kakav uticaj ovi sadržaji imaju na korisnike društvenih mreža, mahom mlade ljude čiji psihosocijalni razvoj još uvijek traje, te kakva je njihova percepcija takvog uticaja.

Stoga je i ovaj rad skroman doprinos uvidu u predmetnu problematiku i može se smatrati pilot istraživanjem, s ciljem poticaja opsežnijim istraživanjima ovog fenomena i njegovog uticaja na pojedince i društvo. U budućnosti se može očekivati da ključna platforma za rijaliti programe budu upravo društvene mreže, a njihova ključna publika mlada populacija već je naviknuta na hiperrealnost društvenih mreža koja se može usporediti s hiperrealnosti rijaliti programa. Istraživanja mogu poslužiti kao osnov za poduzimanje aktivnosti u društvu na zaštiti publike od negativnih i štetnih sadržaja, te usmjeravanju programa u pravcu boljeg kvaliteta i primjerenijih sadržaja. Za to su neophodne strategije rješavanja problema u projektima jačanja primarne i sekundarne socijalizacije vulnerabilnih grupa, kako bi se zaustavili negativni trendovi uticaja rijalitija na kolektivne i osobne identitete.

LITERATURA

1. Andrejevic, Mark (2004), *Reality TV: The work of being watched*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., United Kingdom
2. Andrejevic, Mark, Mark Burdon (2015), "Defining the Sensor Society", *Television and New Media*, 16(1) 19-36.
3. Baudrillard, Jean (2019), "Simulacra and simulations (1981)", in: Chris Greer (ed.), *Crime and Media*, Routledge, 69-85.
4. Breton, Filip (2000), *Izmanipulisana reč*, Clio, Beograd
5. Butler, Judith (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York
6. Coxall, Malcolm (2013), *Human Manipulation: A Handbook*, Caswell G. (ed.) Cornelio Books
7. Fardouly, Jasmine, Phillippa C. Diedrichs, Lenny R. Vartanian, Emma Halliwell (2015), "Social comparisons on social media: The impact of Facebook on young women's body image concerns and mood", *Body Image*, 13(3), 38-45.
8. Gebner, George, Larry Gross (1976), "Living With Television: The Violence Profile", *Journal of Communication*, 26(2), 173-199.
9. Hill, Annette (2005), *Reality TV: Audiences and Popular Factual Television*, Routledge, London:
10. Jowett, Garth S., Victoria O'Donnell (1999), *Propaganda and Persuasion*, Thousand Oaks, California
11. Katz, Elihu (1980), "Media events. The sense of occasion", *Studies in Visual Communication*, 6(3), 84-89.
12. Lorimer, Rowland (1998), *Masovne komunikacije*, Beograd, CLIO
13. Milin-Perković, Snežana, Mirjana Matović (2014), "Rijaliti programi u Srbiji „neprimereni sadržaj“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 8(11), 131-146.
14. Mills, Nicolaus (2004), "Television and the politics of humiliation", *Dissent*, dostupno na: <https://www.dissentmagazine.org/article/television-and-the-politics-of-humiliation/>
15. Mulvey, Laura (1975), "Visual Pleasure and Narrative Cinema", *Screen*, 16(3), 6-18.
16. Nikolić, Mirjana (2012), "Reality Show – konstrukcija ili simulacija stvarnosti", *Medijski dijalozi*, 5(12), 31-41.

17. Radulović, Lidija, Ildiko Erdei (2017), „Veliki brat vas gleda“ / „Vi gledate Velikog brata“. Fenomen (nad)gledanja i imperativ gledanosti u rijaliti programu“, *Etnoantropološki problemi*, 12(1), 19-50.
18. Tretter, Felix, Henriette Löffler-Stastka (2024), "Cognitive dissonance and mindset perturbations during crisis: "eco-socio-psycho-somatic" perspectives", *World J Psychiatry*, 14(2), 215-224.
19. Vulić, Tatjana, Zorica Marković (2012), "Uloga rijaliti programa u preoblikovanju vrednosti mladih", *Medijski dijalozi*, 5(12), 319-334.

REALITY TV SHOWS AND SOCIAL MEDIA: PUBLIC ATTITUDES AND REACTIONS

Summary:

Reality TV shows represent entertainment content of a non-fictional format that enjoys significant popularity among audiences. In addition to television, social media have facilitated and amplified the impact of reality TV on viewers. This paper explores the ways and intensity with which social media users in Bosnia and Herzegovina follow reality TV content. Through the assumption of hyperviewership, research objectives were set to examine the attitudes and practices of respondents regarding: the extent and reasons for following reality TV content, recipients' satisfaction, evaluations of quality and ethical standards, hate speech, the use of reality TV for political purposes, and marketing and media manipulation. Comparative methods, qualitative and quantitative analysis, and an online survey were used as research tools. The study is based on multidisciplinary scientific interests and focuses on the perception of reality TV content among 227 online survey respondents. The paradoxical results of reality TV viewership, significantly ($p < 0.05$) unsatisfactory, with 65% of questionable viewing motives, confirm the theory of cognitive dissonance. The majority (84%) of respondents support the discontinuation of reality TV, with (34%) claiming it is used for political purposes and (50%) significantly ($p < 0.05$) containing hate speech. The research provides guidelines for reform strategies and future development projects, particularly to strengthen social norms and values.

Keywords: reality TV; social media; perception; impact; ethics; quality

Adresa autorice
Author's address

Ivana Ferković Pašić
Bingo d.o.o. Tuzla
ivanaferkovicpasic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Karolina Tadić-Lesko

UZROCI RAZVODA BRAKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM
DRUŠTVU / CAUSES OF DIVORCE IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA SOCIETY 801

Sanela Šadić, Samila Ramić, Nedim Osmanović, Ahmedina Smajlović

KVALITET ŽIVOTA STARIJIH OSOBA U USTANOVAMA
SOCIJALNE ZAŠTITE NA PODRUČJU TUZLANSKOG KANTONA /
QUALITY OF LIFE OF THE ELDERLY PEOPLE IN SOCIAL
PROTECTION INSTITUTIONS IN THE TUZLA CANTON 817

Maša Đurišić

SOCIAL WORK IN PRESCHOOL INSTITUTIONS /
СОЦИЈАЛНИ РАД У ПРЕДШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА 843

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.801

UDK 316.42:314.554
314.554:364.63

Primljeno: 29. 09. 2024.

Pregledni rad
Review paper

Karolina Tadić-Lesko

UZROCI RAZVODA BRAKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU

U brakorazvodnim postupcima sve su vidljiviji nasilje, manipulacija, uskraćivanje doprinosa za uzdržavanje djece i kršenje brakorazvodnih sporazuma, stres zbog finansijskih briga i neizvjesnost za budućnost. Cilj ovoga rada je istražiti uzroke razvoda braka u bosanskohercegovačkom društvu i razmotriti perspektive za prevenciju njegovih posljedica. U radu je korištena metoda analize sadržaja (znanstvene i stručne literature i druge dokumentacije i podataka prikupljenih s mrežnih stranica BiH o iskustvima stručnjaka koji rade u postupcima razvoda braka, s naglaskom na Federaciju Bosne i Hercegovine, za razdoblje 2018.-2024.). Rezultati istraživanja su pokazali kako su najčešći uzroci koji dovode do razvoda braka: preljub, ovisnosti, finansijske teškoće, nasilje, neslaganje naravi, nerealna očekivanja i odvojen život, dok su mogućnosti stručnjaka u radu na prevenciji posljedica razvoda braka vidljivi kroz rad u bračnim savjetovalištim, dopunama socijalnog i kaznenog zakonodavstva i prevenciji. Nužno je u socijalnoj skrbi poduzimati preventivne intervencije u cilju predbračnog savjetovanja, sprečavanja nastajanja visokokonfliktnih razvoda brakova *de lege ferenda* (obavljanjem informativnog, pripremnog savjetodavnog razgovora sa supružnicima kao prethodnice postupku posredovanja prije razvoda braka i sudskom postupku razvoda braka), pružati stručnu podršku osnaživanjem roditeljskih kompetencija (odgovornosti i dužnosti nakon razvoda braka) i efikasno primjenjivati mjere zaštite od nasilja.

Ključne riječi: problemi; brakorazvod; posljedice; prevencija

UVOD

Razvod braka je oduvijek predstavljao kontroverznu temu, ne samo u pravnom smislu, već i s moralnog i religijskog aspekta (Berdica i Tucak 2011). Poznato je kako se u mnogim kulturama brak još uvijek doživljava kao trajna veza u tradicionalnim zajednicama pa se na razvod često gleda kao na neuspjeh. S druge strane, suvremeni pristupi braku naglašavaju važnost osobne sreće i emocionalnog zdravlja, čime se otvara prostor za diskusiju o razvodu kao legitimnoj opciji u slučajevima neispunjenih ili toksičnih odnosa. Isti odnosi rezultiraju razvodom braka, a supružnici ne mogu postići dogovor pa se ukazuje potreba za edukacijom u područjima učinkovitih komunikacijskih vještina, pregovaranja i konstruktivnog rješavanja sukoba. Važno je usmjeriti supružnike na bolje razumijevanje i prepoznavanje potreba i očekivanja onog drugog. Osim raznih preventivnih i intervencijskih programa, obiteljska medijacija može se koristiti i kao alat za prevenciju sukoba i intervenciju, što im može pomoći u postizanju sporazuma o roditeljskoj skrbi koji se temelji na najboljem interesu zajedničke djece (Štifter i dr. 2016). Razvod braka predstavlja iznimno stresnu situaciju koja može imati ozbiljne posljedice na psihološko stanje djece. Česte reakcije na razvod uključuju anksioznost, depresiju i ljutnju. Utjecaj razvoda na razvoj djece može se razlikovati ovisno o nekoliko čimbenika: izloženost djece sukobima roditelja prije i nakon razvoda, kvaliteta odnosa roditelja u tom razdoblju, trajanje sukoba, dob djeteta, njegova sposobnost suočavanja sa stresom i podrška okoline (DiFonzo 1997).

Od sredine XX. stoljeća u mnogim zemljama bilježi se pad broja sklopljenih brakova. To ne iznenađuje, s obzirom da ljudi sve kasnije stupaju u brak i da se nevjenčani parovi sve češće odlučuju živjeti zajedno. Također, u mnogim državama dolazi do razdvajanja roditeljstva i braka, tako da je institucija braka u ovom periodu doživjela veće promjene nego u prethodnim tisućama godina (Ortiz-Ospina i Roser 2020, prema Our World in Data 2024). U Bosni i Hercegovini se povećala stopa razvoda braka, a sve je vidljivije nasilje u obitelji, partnersko nasilje, loša ekonomska situacija, stres zbog financijskih briga i neizvjesnost za budućnost, migracije stanovništva, kao i uskraćivanje doprinosa za uzdržavanje djece. Cilj ovoga rada je istražiti uzroke razvoda braka u bosanskohercegovačkom društvu i razmotriti mogućnosti prevencije njegovih posljedica. U radu je korištena metoda analize sadržaja (znanstvene i stručne literature i druge dokumentacije i podataka prikupljenih s mrežnih stranica BiH o iskustvima stručnjaka koji rade u postupcima razvoda braka, s naglaskom na FBiH za razdoblje 2018.-2024.)

1. UZROCI RAZVODA BRAKA U SUVREMENOM DRUŠTVU

Teškoće u partnerskim odnosima unose se u brak, a druge pak, nastaju u bračnim odnosima. U oba slučaja teškoće izazivaju bračnu napetost koju Birditt i dr. (2017) prepoznaju kao kompleksan fenomen. Za bračnu napetost navode da se ne manifestira uvijek kroz otvorene sukobe, ali ističu kako ista može značajno utjecati na kvalitetu bračne veze, jer bez obzira na koji način se parovi suočavaju sa sukobima, bilo da je riječ o glasnim raspravama ili smirenim razgovorima, prisutnost napetosti može biti pokazatelj dubljih problema u odnosu koji često dovode do razvoda braka.

Opsežna literatura identificirala je uobičajene probleme koje osobe s prethodnim brakovima pripisuju svom razvodu. Na primjer, analiza retrospektivnih izvještaja iz nacionalnog uzorka razvedenih pojedinaca naglašava nevjeru, nekompatibilnost, konzumiranje alkohola ili droga i emocionalnu distancu kao ključne razloge za raspad braka. Slično tome, kada su razvedeni pojedinci upitani o problemima koji su u velikoj mjeri doprinijeli njihovom razvodu, najčešći odgovori su uključivali nedostatak posvećenosti, nevjerstvo i sukobe/svađe (Williamson 2016). Prema podacima iz projekta "Bračna nestabilnost tijekom života", koji se temelji na nacionalnoj anketi muškaraca i žena 1980. i 1997. godine, razvedene osobe su kao glavne razloge za razvod braka navele: nevjeru, nekompatibilnost, konzumaciju alkohola ili droga i razdvojenost. U nacionalnom istraživanju provedenom među starijim osobama 2004. godine ispitanici su naveli da su glavni uzroci za razvod njihovih brakova koji su doživjeli u dobi od 40 i više godina bili zlostavljanje (verbalno, fizičko ili emocionalno), neslaganje naravi i različit životni stil te preljub. (Institute for Family Studies 2017).

U istraživanju koje su proveli Scott i dr. (2013) 24% sudionika kao uzrok za razvod braka naveli su nevjeru, zatim nasilje u obitelji (21,2%) i zlouporabu supstanci (12,1%), dok je 23,5% sudionika istraživanja i najmanje jedan partner od 27,8% parova, naveli kako je nasilje u obitelji čimbenik koji doprinosi razvodu braka. 40,0% partnera ispitanika složilo se da nasilje najviše doprinosi razvodu. Također, sudionici su naveli kako se zlostavljanje u njihovoj vezi razvijalo postepeno, s intenziviranim ciklusima zlostavljanja i kajanja, sve dok se težina zlostavljanja nije intenzivirala do nepodnošljivosti.

Lowenstein (2005) navodi kako se većina istraživanja fokusira na uzroke razvoda, a mali broj njih se bavi posljedicama, dok još manji, prevencijom. Uzroci razvoda ne dolaze iz jedne teškoće jer često postoji niz čimbenika koji uzrokuju razvod braka. Sažetak uzroka može se odnositi na žensku neovisnost, prerano vjenčanje i do-

govoreni brak, ekonomske čimbenike, loše intelektualne, obrazovne i socijalne vještine, liberalne zakone o razvodu, spolne čimbenike koji dovode do nekompatibilnosti, sukobe u ulogama, alkoholizam i zlouporabu sredstava ovisnosti ili rizično ponašanje, razlike među partnerima koje dovode do vrijeđanja, vjerske čimbenike, psihičke teškoće, kao i razne druge čimbenike.

2. ISKUSTVA STRUČNJAKA U POSTUPCIMA RAZVODA BRAKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sukladno cilju istraživanja analizirani su podaci dostupni na mrežnim stranicama Bosne i Hercegovine o iskustvima stručnjaka koji rade u postupcima razvoda braka. Analiza se odnosi na razdoblje od 2018. do 2024. godine, s posebnim naglaskom na Federaciju Bosne i Hercegovine.

1) Centar za socijalni rad Zenica (2022): *Posljednjih godina se mijenjaju razlozi za razvod braka pa je uočena fizička razdvojenost supružnika koja dovodi do njihove emotivne i intimne udaljenosti, što uzrokuje čestu pojavu preljuba. Također, uočeno je prerano stupanje u bračnu zajednicu i kratko predbračno poznanstvo, nezrelost i nespremnost ispunjavanja obavze koje brak podrazumijeva što je vrlo čest razlog za traženje razvoda braka. Bitan čimbenik je nedostatak komunikacije koja je ključna i premalo slobodnog vremena koje bi se posvetilo supružniku i djeci. Česta je pojava konzumiranja opijata koja dovodi do ovisnosti, čega mnogo njih nije svjesno, govoreći da se radi o blagim opijatima koji ne štete zdravlju niti odnosima u obitelji. Potom, kao jedan od važnih razloga za razvod braka jeste neriješeno materijalno i stambeno pitanje, neizvjesnost i nesigurnost u ekonomskom smislu, što narušava odnose supružnika* (<https://nasarijec.ba/sta-su-najcesci-razlozi-za-razvod-braka/>).

2) Ustanova „Centar za socijalni rad Grada Mostara” (2024): *Uzroci koje partneri u zahtjevima za posredovanje prije razvoda braka navode u 2023. godini su: neslaganje naravi, preljub, fizičko ili psihičko nasilje, ovisnosti o alkoholu, narkoticima, kockanju, trajno narušeni odnosi. Također, kao uzroci se navode i ljubomora, financijski problemi, odvojen život, manjak komunikacije i nepoštivanje* (<https://www.hercegovina.info/vijesti/mostar/zbog-cega-pucaju-brakovi-u-mostaru-prevara-ljubomora-nasilje-ovisnosti/222206/>).

3) Odvjetnik Damir Alić iz Tuzle (2019): *90% predmeta su preljubi, barem ono što odvjetnici vide u praksi... Ekonomska situacija koja je često povezana sa alkoholizmom, kockanjem... Mnogi iz obiteljskog zagrljaja odu u zagrljaj nekog poroka... Nažalost očekivanja takvih osoba su puno veća kada boravi npr. u kladionici*

sa par maraka nego kada boravi u kući sa suprugom i djetetom koje možda nema što da jede... (<https://tuzlanski.ba/vijesti/bih/u-tuzli-trend-porasta-razvoda-braka-najvise-ih-puca-zbog-preljube-predbracni-ugovori-postali-su-hit/462300>).

4) KJU Porodično savjetovalište Sarajevo (2023): *Različiti oblici nasilja, od fizičkog, psihološkog, seksualnog, ekonomskog, itd., bivaju razlog zbog kojeg se žrtve odlučuju na razvod braka. Osim navedenih, česti razlozi za prekid partnerske ili bračne relacije su preljub jednog od partnera, kao i različito razumijevanje preljuba, npr. katkad osobe različito tumače virtualni preljub* (<https://startbih.ba/clanak/porodico-savjetovaliste-sarajevo-zasto-je-broj-razvoda-u-porastu-kako-spasiti-porodicu-i-ko-vam-u-tome-moze-diskretno-i-bespl/226306>).

5) Centar za socijalni rad Banja Luka (2019): *Nasilje u obitelji i bolesti ovisnosti razlozi su zbog kojih razvod češće traže žene ... Gubitak emocije, preljub, te finansijski problemi supružnike uvode u krizne dane. ... u posljednje vrijeme znatan je broj razvoda mladih bračnih parova koje nezrelost dovodi do narušavanja odnosa, kao i do nemogućnosti konstruktivnog razgovora...* (<https://banjaluka.net/neslavna-statistika-banjaluka-rekorder-u-bih-po-broju-razvoda-brakova/>).

U donjoj tablici izdvajaju se najčešći uzorci razvoda braka u BiH.

Tablica 1. Uzroci razvoda braka u BiH

Nadređene teme	Podređene teme
Preljub	fizička razdvojenost supružnika; ljubomora; gubitak emocije
Ovisnosti	konzumiranja opijata; ovisnost o alkoholu, narkoticima, kockanju; zagrljaj nekog poroka
Financijske poteškoće	neriješeno materijalno i stambeno pitanje; ekonomska situacija
Nasilje	različiti oblici nasilja
Neslaganje naravi	kratko predbračno poznanstvo; trajno narušeni odnosi; nepoštivanje; manjak komunikacije; prevelik pritisak na partnere da usklade različite životne uloge; trajno narušeni odnosi
Nerealna očekivanja	prerano stupanje u bračnu zajednicu; nezrelost i nespremnost; nedostatak komunikacije; premalo slobodnog vremena; nejasna međusobna očekivanja partnera; nejasna očekivanja od braka; nespremnost partnera na kompromis
Odvojen život	fizička razdvojenost supružnika koja dovodi do njihove emotivne i intimne udaljenosti

Istraživanje uzroka razvoda braka u Bosni i Hercegovini pokazuje da na stabilnost bračnih odnosa utječe čitav niz različitih čimbenika. Preljub, kao jedan od glavnih uzroka, često je povezan s fizičkom razdvojenosti supružnika, ljubomorom i gubitkom emotivne povezanosti. Ovisnosti, uključujući konzumaciju opijata i ovisnost o alkoholu, narkoticima i kockanju, također su značajan čimbenik koji može destabilizirati brak. Financijske poteškoće koje se manifestiraju kroz neriješena materijalna i stambena pitanja, te opća ekonomska situacija, predstavljaju dodatni izvor stresa za bračne parove. Uz to, nasilje u različitim oblicima može imati razarajući učinak na brakove, čime se dodatno naglašava važnost sigurnosti i poštovanja unutar partnerskih odnosa. Neslaganje naravi, kratko predbračno poznanstvo, trajno narušeni odnosi, manjak komunikacije i pritisak na partnere da usklade različite životne uloge, dodatno otežavaju održavanje zdravog braka. Nerealna očekivanja,

posebno u svezi s preranim stupanjem u brak, nezrelošću i nejasnim međusobnim očekivanjima partnera, također doprinose razvodu. Na kraju, odvojen život, koji se često manifestira fizičkom razdvojenosti supružnika, može rezultirati emotivnom i intimnom udaljenošću i to dodatno otežava održavanje bliskosti i povezanosti u braku. Rezultati istraživanja Štifter i sur. (2016: 280) pokazali su „uzroke koji su doveli do razvoda braka: komunikacijski problemi, emocionalno udaljšavanje, nedostatak emocionalne podrške i poštovanja, neusklađenost partnerskih očekivanja, nedostatak instrumentalne podrške, partnersko nasilje, finansijski problemi, partnerovi roditelji kao izvor sukoba, roditeljstvo kao izvor sukoba, emocionalni/psihički problemi pojedinca i nevjera“. Također, slične razloge razvoda braka svojim istraživanjem su dobili Wolcott i Hughes (1999), a to su:

- komunikacijski problemi;
- neusklađenost;
- nevjera;
- fizičko nasilje;
- zlouporaba alkohola ili droge;
- emocionalno ili verbalno nasilje;
- finansijski problemi;
- posao/vrijeme, utjecaj šire obitelji;
- fizičko/mentalno zdravlje, ličnost partnera;
- problemi s djecom i dr.

3. IZAZOVI STRUČNJAKA U RADU NA PREVENCIJI POSLJEDICA RAZVODA BRAKA

Stručnjaci u centrima za socijalni rad koji rade u postupcima razvoda i posreduju u prevenciji teškoća nakon razvoda, suočavaju se s iznimno kompleksnim radom sa supružnicima i djecom. Posebno su *teški slučajevi* u kojima se bračni konflikt završava, a nastavlja se partnerski i roditeljski konflikt. Graham i Edwards (2008) prema Majnarić (2022) navode kako razvod nije kraj odnosa, jer bivši supružnici ulaze u dinamičan period, koji uključuje odnos iz braka i nakon braka. Stručnjaci iz centara za socijalni rad i stručnjaci u obiteljskim savjetovalištim susreću se s izazovima visokokonfliktnih razvoda braka kao i s izazovima preveniranja njihovih posljedica. Roditeljski sukob prije, za vrijeme i nakon razvoda braka ima štetne posljedice na djecu jer su djeca svih uzrasta osjetljiva na razvod roditelja, a njihove reakcije ovise o uzrasnoj dobi (Lee, Bax 2000). Izazove u radu imaju i stručnjaci koji rade u

školama, ovisno o tome kako se razvod braka roditelja ili produženi konflikt roditelja nakon razvoda reflektira na dijete. Posljedice su vidljive u smanjenoj uključenosti u nastavni proces, učestalim izostancima s nastave, promjenama u ponašanju i slabijem školskom uspjehu. O istome govore McLanahan, Tach i Schneider (2013), Thomson i McLanahan (2012), Thomson, Hanson i McLanahan (1994), Lee i McLanahan (2015) i Sweeney (2010) prema Brand i sur. (2019), ističući kako razvod roditelja ima negativan utjecaj na razne aspekte dječjih života, posebno na njihova obrazovna postignuća. Također, „djeca razvedenih roditelja u usporedbi s djecom iz cjelovitih obitelji, u prosjeku ostvaruju slabiji uspjeh u školi, pokazuju više problema u ponašanju i imaju lošije razvijene društvene vještine“ (Međimurec i Čipin 2019: 273). Djeca čiji se roditelji razvode često su i manje sklona završavanju srednje škole ili fakulteta, a pad obiteljskih prihoda nerijetko je čimbenik koji povezuje razvod braka s obrazovnim rezultatima (Brand i sur. 2019). Gubitak jednog roditelja, obično oca, dovodi do smanjenja financijskih sredstava i to negativno utječe na obrazovanje djece i njihove mogućnosti za daljnje školovanje. Stručnjaci koji rade u centrima za mentalno zdravlje također se susreću s parovima koji se nalaze u postupku razvoda braka, a isti se obraćaju za pomoć zbog ovisnosti i duševnih bolesti (Kirkbride i sur. 2024). Policija, tužiteljstvo i sud susreću se s problemima razvoda braka i nakon razvoda kada je u pitanju nasilje u obitelji i partnersko nasilje, otmice djece, roditeljsko nepridržavanje sudske presude u dijelu koji se odnosi na neodržavanje osobnih odnosa i neposrednih kontakata djeteta s roditeljem s kojim ne živi, neizvršavanje obveze uzdržavanja djeteta, te izmjene odluke, izricanje zaštitnih mjera i slično. Stručnjaci iz nevladinog i privatnog sektora, poput psihologa i terapeuta, kao i medijatori te vjerske ustanove također usluge savjetovanja bračnim parovima, a njihov rad postaje sve kompleksniji zbog poremećene partnerske i obiteljske dinamike što predstavlja rastući suvremeni izazov u području obiteljskih i roditeljskih odnosa.

3.1. Bračna savjetovališta u BiH

Iako Obiteljski zakon FBiH, Porodični zakon RS i Porodični zakon Brčko Distrikta BiH daju mogućnost partnerima za predbračno informiranje i savjetovanje, nije poznato koliko je partnera ove usluge koristilo prije sklapanja braka. Također, nije poznato koliko je razvedenih parova u Bosni i Hercegovini koristilo usluge obiteljskog savjetovališta prije razvoda braka. No, poznato je da supružnici u Bosni

i Hercegovini mogu zatražiti stručnu pomoć za prevladavanje bračnih kriza kroz savjetovanje i psihoterapiju u državnim, nevladinim, privatnim ili vjerskim institucijama (Dudić-Sijamija 2024). Scott i sur. (2013) navode korist predbračnih programa u prevenciji zlouporabe supstanci, finansijskih teškoća, stresa i nevjere, koji su česti uzroci razvoda braka. Također, isti autori navode da je više od četvrtine ispitanih parova kao razlog za razvod navelo nasilje u obitelji, te da su isprva vjerovali da mogu riješiti problem, no kasnije su spoznali da je postalo nepodnošljivo kada je fizička agresija bila konačan razlog za raskid bračne zajednice. Finansijske poteškoće također su navedene kao jedan od glavnih razloga za razvod, što ukazuje na potrebu da se sudionike poduči o vještinama upravljanja finansijskama tijekom značajnog finansijskog pritiska te osigura pružanje odgovarajućih resursa u zajednici što bi moglo pomoći u poboljšanju ili stabilizaciji loše finansijske situacije. Također, prema Allen i sur. (2005), jedna od prepreka prevenciji nevjere u predbračnom savjetovanju je to što zaručeni parovi često nisu spremni suočiti se s mogućnošću izvanbračnih veza. Kada bi predbračno savjetovanje u BiH postalo obvezujuće, trebalo bi se provoditi kroz različite radionice i individualne sesije kako bi parovi dobili uvid u važne aspekte bračnog života. Uloga savjetovašta može biti presudna za stvaranje stabilnih i ispunjenih partnerskih odnosa, budući da savjetovašta mogu pomoći parovima u razvijanju zdravih obrazaca ponašanja koji će im koristiti tijekom braka i doprinijeti dugotrajnom bračnom uspjehu.

Tablica 2. Neke od uobičajenih vrsta bračnog savjetovanja

Savjetovanje za parove	Fokusirano na rješavanje sukoba i problema između partnera
Obiteljska terapija	Širi pristup koji obuhvaća i probleme s roditeljstvom i dinamikom miješane obitelji
Bračno savjetovanje temeljeno na vjeri	Savjetovanje utemeljeno na vjerskim načelima, poput pripreme za brak u vjerskim zajednicama
Imago terapija odnosa	Promatra sukob kao prirodni ishod okolnosti, analizirajući iskustva iz djetinjstva
Prilagođeni programi	Programi prilagođeni specifičnim potrebama para, posebno u slučajevima mentalne bolesti
Gottmanova metoda	Fokusirana na poboljšanje komunikacije, intimnosti i empatije u vezi
Narativna metoda	O snažuje supružnike da preispitaju svoje živote i osjećaje u okruženju bez okrivljavanja

(Izvor: Wake Forest University, 2024)

Lebow i Snyder (2023) govore o Terapiji za parove – obliku psihoterapije koji pomaže parovima da poboljšaju svoj odnos i riješe probleme unutar veze ili braka. Terapeut radi s oba partnera kako bi im pomogao razumjeti njihove međusobne probleme, poboljšati komunikaciju, prevladati konflikte i izgraditi zdravije i zadovoljavajuće odnose. Iz navedenog proizlazi da bračno savjetovaništvo nudi emocionalnu podršku partnerima koji prolaze kroz stresno životno razdoblje. Stručnjaci koji rade u savjetovaštima nude klijentima, sukladno njihovim potrebama, različite alate i strategije, te pomažu parovima i njihovoj djeci da se nose s teškoćama poremećenih bračnih i obiteljskih odnosa ali i s promjenama u obitelji ukoliko dođe do razvoda braka.

3.2. Perspektive obiteljsko-pravne zaštite u Bosni i Hercegovini

Rad stručnjaka u obiteljsko-pravnoj zaštiti, u postupku posredovanja prije razvoda braka (ili mirenju) u BiH, propisan je Obiteljskim zakonom FBiH, Porodičnim zakonom RS i Porodičnim zakonom Brčko Distrikta BiH. Ako se oba partnera slože u postupku posredovanja ili mirenja o ključnim aspektima kao što su skrbništvo, viđanje djece i uzdržavanje. Tada postižu sporazum koji može biti prihvaćen od strane

suda, ukoliko je isti u najboljim interesima njihove djece.

U sustavu socijalne skrbi FBiH vidljiva je potreba provedbe višekratnih preventivnih intervencija, posebno zato što Obiteljski zakon FBiH, Porodični zakon RS i Porodični zakon Brčko Distrikta predviđaju samo jedan oblik alternativnog rješavanja sporova – obvezno posredovanje u postupku razvoda braka. Haubrich i Tadić-Lesko (2013) navode kako bi se u Obiteljski zakon FBiH trebalo ugraditi *de lege ferenda* pravodobno obavljanje informativnog, pripremnog ili savjetodavnog razgovora sa suprotnim stranama da bi se strane dogovorile što je u njihovom interesu i u najboljem interesu njihove djece, a čime bi se važnost obiteljske medijacije podigla na veću razinu. Isto bi se trebalo ugraditi i u Porodični zakon RS i Porodični zakon Brčko Distrikta BiH. Primjera radi, obiteljska medijacija u Hrvatskoj regulirana je Obiteljskim zakonom iz 2015. godine. Taj zakon također uključuje obvezno savjetovanje kao prethodni postupak. Vrijedi razmotriti, može li ova fragmentacija procesa, s obzirom na odvojene postupke, postati razlog relativnog neuspjeha, s obzirom na to da zakonodavac ovim pristupom nastoji pružiti pomoć obiteljima kroz dva stupnja. No, razlike u sadržaju i nadležnosti mogu dovesti do nepovjerenja u sustav, jer obvezno savjetovanje može djelovati kao pripremna faza za medijaciju (Majstorović 2017). Također, važno je istražiti praktičnu primjenu posredovanja pravnih i fizičkih osoba ovlaštenih za posredovanje između bračnih partnera prije pokretanja postupka razvoda braka u FBiH, posebno u svezi s teškoćama u rješavanju visokokonfliktnih razvoda. Posebnu pozornost valja usmjeriti na utjecaje razvoda braka na djecu, te pronalaženje odgovarajućih preventivnih mehanizama za pravovremeno rješavanje problema, uključujući preventivne strategije kako bi se identificirale i implementirale najučinkovitije preventivne metode ove sve češće problematike.

Važno je imati na umu procjenu UN Women prema kojoj je skoro jedna od tri žene, od ukupno 736 milijuna, doživjela je fizičko i/ili seksualno nasilje od intimnog partnera, seksualno nasilje od nekog drugog ili oba oblika nasilja, bar jednom u životu (što čini 30% žena u dobi od 15 i više godina). Glavni počinitelji nasilja nad ženama su njihovi sadašnji ili bivši partneri (Vlachovd, Biason). Također, „u Bosni i Hercegovini najveći broj prijavljenih počinitelja nasilja u obitelji su muškog spola, njih 2.020, od čega je najveći muškaraca počinitelja u dobi između 31-50 godina“ (Agencija za statistiku 2023: 98). Ovi zabrinjavajući podaci ističu potrebu za učinkovitim zakonodavnim odgovorima. Zakonom o zaštiti nasilja u obitelji FBiH uređena je zaštita od nasilja u obitelji, vrste i svrha zaštitnih mjera za počinitelje nasilja u obitelji, kao i način i postupak izricanja zaštitnih mjera, zaštita žrtve od

nasilja u obitelji, te međusobna povezanost svih subjekata koji su u funkciji zaštite od nasilja u obitelji i druga pitanja od značaja za ovu zaštitu obitelji. Također, prekršajno zakonodavstvo propisuje i zaštitne mjere koje predstavljaju prekršajne sankcije s ciljem sprečavanja daljnjeg nasilja u obitelji te pružanja zaštite žrtvama i one se primjenjuju na počinitelje nasilja s ciljem sprečavanja daljnjeg nasilnog ponašanja te pružanja sigurnosti žrtvama. Iz Fondacije lokalne demokratije (2023) ističu urgentnu potrebu za nastavkom parlamentarnih aktivnosti oko usvajanja novog Zakona o zaštiti od nasilja u obitelji u FBiH, kao i izmjenu Kaznenog zakona FBiH. S potrebom izmjena suočava se kazneno i prekršajno zakonodavstvo RS i Brčko Distrikta BiH. Ove izmjene su veoma važne za uspostavljanje sveobuhvatnog pravnog okvira koji će pružiti zaštitu žrtvama nasilja i propisati adekvatne kazne za počinitelje. Naglašava se važnost zakona koji će slijediti najbolje prakse, posebno, usklađene s međunarodnim dokumentima. Također, općinski sudovi u suradnji s centrima za socijalni rad, centrima za mentalno zdravlje i bračnim savjetovalištim mogu uvelike pridonijeti u prevenciji posljedica razvoda braka i zaštiti od nasilja, radom s parovima, obitelji, djecom i mladima.

ZAKLJUČAK

Razvod braka u Bosni i Hercegovini predstavlja složenu društvenu problematiku koja je rezultat kombinacije različitih čimbenika, uključujući emocionalne, ekonomske i socijalne. Iz analize podataka o iskustvima stručnjaka koji rade u postupcima razvoda braka (2018. do 2024.), preuzetih s mrežnih stranica Bosne i Hercegovine, vidljivo je da su najčešći uzorci razvoda braka preljub, ovisnosti, financijske poteškoće, nasilje, neslaganje naravi, nerealna očekivanja i odvojen život. Ovi uzroci se ujedno promatraju kao izazovi u radu stručnjaka koji rade u postupcima razvoda braka, u različitim ustanovama i institucijama, privatnom i nevladinom sektoru, te vjerskim zajednicama, naročito imajući u vidu da isti ne utječu samo na stabilnost bračnih odnosa, već imaju i dalekosežne posljedice na psihološko zdravlje djece. Evidentan porast stope razvoda i sveprisutne društvene promjene iziskuje potrebu za implementacijom edukativnih programa i intervencija koje bi poboljšale komunikacijske vještine, prevenirale sukobe i omogućile bolju podršku parovima u krizi. Osim toga, obiteljska medijacija i savjetovanje trebaju postati važni alati u procesu rješavanja bračnih sukoba, s ciljem očuvanja dobrobiti svih uključenih u proces, posebno djece. U tom smislu, razvoj i jačanje lokalnih savjetovališta te unapređenje zakonodavnog okvira za zaštitu žrtava nasilja u obitelji predstavljaju

važne korake prema smanjenju stope razvoda i poboljšanju kvalitete života obitelji u Bosni i Hercegovini. Ovaj rad ukazuje na potrebu za daljnjim istraživanjima koja bi dublje sagledala dinamiku bračnih odnosa i učinke razvoda na pojedince i društvo u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

1. Agencija za statistiku BIH (2023), *Tematski bilten TB3*; dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2024/FAM_00_2023_TB_1_BS.pdf
2. Banjaluka.net (2019), "Neslavna statistika: Banjaluka rekorder u BiH po broju razvoda brakova"; dostupno na: <https://banjaluka.net/neslavna-statistika-banjaluka-rekorder-u-bih-po-broju-razvoda-brakova/>
3. Berdica, Josip, Ivana Tucak (2011), "Uzorak naše kulture: razvod braka", u: B. Rešetar, M. Župan (ur.), *Imovinskopravni aspekti razvoda braka - hrvatski, europski i međunarodni kontekst*, Pravni fakultet u Osijeku, Osijek, 15-45.
4. Billingsley, Bonnie, Elizabeth Bettini, Hannah Morris Mathews, James McLeskey (2020), "Improving Working Conditions to Support Special Educators' Effectiveness: A Call for Leadership", *Teacher Education and Special Education*, 43(1), 7-27.
5. Birditt, Kira. S, Wylie Wan, Terri Orbuch, Toni Antonucci (2017), "The Development of Marital Tension: Implications for Divorce among Married Couples", *Developmental Psychology*, 53(10), 1995-2006.
6. Brand, Jennie E., Ravaris Moore, Xi Song, Yu Xie (2019), "Why Does Parental Divorce Lower Children's Educational Attainment? A Causal Mediation Analysis", *The Social Science Journal*, 6(11), 264-292.
7. Hercegovina info (2024), "Zbog čega pucaju brakovi u Mostaru - prevara, ljubomora, nasilje, ovisnosti"; dostupno na: <https://www.hercegovina.info/vijesti/mostar/zbog-cega-pucaju-brakovi-u-mostaru-prevara-ljubomora-nasilje-ovisnosti/222206/07.03.2024. 19:30>
8. DiFonzo, Herbie J. (1997), *Beneath the Fault Line, The Popular and Legal Culture of Divorce in Twentieth Century America*, University Press of Virginia, Charlottesville/London
9. Dudić-Sijamija, Anida (2024), "Bračno savjetovanje u vjerskim ustanovama u Bosni i Hercegovini", *Obnovljeni Život*, 79(1), 75-87.

10. Fondacija lokalne demokratije (2023), "Sjednica Komisije za jednakopravnost spolova: Borba protiv nasilja u porodici – usvajanje novog Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u FBiH i izmjene Krivičnog zakona"; Dostupno na: <https://fld.ba/bs/novosti/sjednica-komisije-za-jednakopravnost-spolova-borba-protiv-nasilja-u-porodici-usvajanje-novog-zakona-o-zastiti-od-nasilja-u-porodici-u-fbih-i-izmjene-krivicno/463>
11. Haubrich, Viktorija, Karolina Tadić-Lesko (2013), "Obiteljska medijacija pri centru za socijalni rad", u: S. Bubić (ur.), *Najbolji interes djeteta u zakonodavstvu i praksi*, Pravni fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar, 180-190.
12. *Kazneni zakon FBiH*, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, broj 36/2003.
13. Kirkbride, James B., Anglin M. Deidre, Colman Ian, Dykxhoorn Jennifer, Jones B Peter, Patalay Praveetha, Pitman Alexandra, Sonesson Emma, Steare Thomas, Wright Talen, Lowri Griffiths Siân (2024), "The social determinants of mental health and disorder: evidence, prevention and recommendations", *World Psychiatry*, 23(1), 58-90.
14. Lee, Catherine M., Karen A. Bax (2000), "Children's reactions to parental separation and divorce", *Paediatrics Child Health*, 5(4), 217–218.
15. Lebow, Jay. L., Douglas K. Snyder (2023), "Couple therapy in the 21st century", u: J. L. Lebow, D. K. Snyder (ur.), *Clinical handbook of couple therapy*, The Guilford Press, New York, 3–21.
16. Lowenstein, Ludwig F. (2005), "Causes and Associated Features of Divorce as Seen by Recent Research", *Journal of Divorce & Remarriage*, 42(3-4), 153-171.
17. Majnarić, Ines (2022), "Obilježja visokokonfliktnih razvoda roditelja s maloljetnom djecom", *Ljetopis socijalnog rada*, 29(1), 99-123.
18. Majstorović, Irena (2017), "Obvezno savjetovanje i obiteljska medijacija *de lege lata* i *de lege ferenda*", *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, 8, 129-150.
19. Međimurec, Petra, Ivan Čipin (2019), "Tko se češće razvodi? Obrazovanje i bračna (ne)stabilnost u Hrvatskoj", *Revija za socijalnu politiku*, 26(3), 273-291.
20. *Naša riječ* (2022), "Šta su najčešći razlozi za razvod braka?"; dostupno na: <https://nasarijec.ba/sta-su-najcesci-razlozi-za-razvod-braka/>
21. *Porodični zakon RS*, Sl. glasnik RS, br. 17/2023 i 27/2024.

22. *Porodični zakon Brčko Distrikta BiH*, Sl. glasnik Brčko distrikta BiH, br. 23/2007.
23. *Obiteljski zakon FBiH*, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 35/05.
24. StartBiH.ba (2023), "Porodično savjetovalište Sarajevo: Zašto je broj razvoda u porastu, kako spasiti porodicu i ko vam u tome može diskretno i besplatno pomoći"; dostupno na: <https://startbih.ba/clanak/porodicno-savjetovaliste-sarajevo-zasto-je-broj-razvoda-u-porastu-kako-spasiti-porodicu-i-ko-vam-u-tome-moze-diskretno-i-bespl/226306>
25. Scott, Shelby B., Galena K. Rhoades, Scott M. Stanley, Elisabeth S. Allen, Howard M. Markman (2013), "Reasons for Divorce and Recollections of Premarital Intervention: Implications for Improving Relationship Education", *Couple Family Psychology*, 2(2), 131-145.
26. Tuzlanski.ba (2019), "U Tuzli trend porasta razvoda braka: Najviše ih puca zbog preljube, predbračni ugovori postali su HIT"; dostupno na: <https://tuzlanski.ba/vijesti/bih/u-tuzli-trend-porasta-razvoda-braka-najvise-ih-puca-zbog-preljube-predbracni-ugovori-postali-su-hit/462300>
27. Vlachovd, Marie, Lea Biason (2005), *Women in an Insecure World: Violence against Women Facts, Figures and Analysis*, Centre for the Democratic Control of Armed Forces, Geneva
28. Štifter, Ana, Marko Mihalj, Linda Rajhvajn Bulat, Silvia Vuković (2016), "Razlozi razvoda braka kao odrednice sporazuma o roditeljskoj skrbi", *Ljetopis socijalnog rada*, 23(2), 275-297.
29. *Zakon o zaštiti nasilja u obitelji FBiH*, Službene novine Federacije BiH, br. 22/05 i 51/06.
30. "Wake Forest University, What Is Marriage Counseling?"; dostupno na: <https://counseling.online.wfu.edu/blog/what-is-marriage-counseling/>
31. Williamson Hannah C., Thomas Nelson Bradbury, Teresa Nguyen, Benjamin R. Karney (2016), "Are Problems that Contribute to Divorce Present at the Start of Marriage, or Do They Emerge Over Time?", *Journal of Social and Personal Relationships*, 33(8), 1120-1134.
32. World Health Organisation (2022), "The role of teachers in supporting health"; dostupno na: <https://www.who.int/tools/your-life-your-health/a-healthy-world/people-s-roles/the-role-of-teachers-in-supporting-health>

CAUSES OF DIVORCE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA SOCIETY

Summary:

In divorce proceedings, violence, manipulation, denial of child support contributions and violation of divorce agreements, stress due to financial worries and uncertainty about the future are increasingly visible. The aim of this paper is to investigate the causes of divorce in Bosnian and Herzegovina society and to analyze the perspectives for preventing its consequences. The paper used the method of content analysis (scientific and professional literature and other documentation and data collected from B&H websites on the experiences of experts working in divorce proceedings, with an emphasis on the Federation of B&H, for the period 2018-2024). The results of the research showed that the most common causes leading to divorce are: adultery, addictions, financial difficulties, violence, mismatch of temperaments, unrealistic expectations and separate lives, while the possibilities of experts in working to prevent the consequences of divorce are visible through work in marriage counseling centers, amendments to social and criminal legislation and prevention. It is necessary to undertake preventive interventions in social welfare with the aim of premarital counseling, preventing the occurrence of high-conflict divorces *de lege ferenda* (by conducting informative, preparatory counseling conversations with spouses as a precursor to the pre-divorce mediation process and the court divorce process), to provide professional support by strengthening parental competencies (responsibilities and duties after divorce), and to effectively implement measures of protection against violence.

Keywords: problems; divorce; consequences; prevention

Adresa autorice

Author's address

Karolina Tadić-Lesko

Ustanova „Centar za socijalni rad Grada Mostara“

karolinamos@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.817

UDK 364.7(497.6)

Primljeno: 28. 02. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sanela Šadić, Samila Ramić, Nedim Osmanović, Ahmedina Smajlović

KVALITET ŽIVOTA STARIJIH OSOBA U USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE NA PODRUČJU TUZLANSKOG KANTONA

Istraživanje o iskustvima starijih osoba u ustanovama socijalne zaštite na području Tuzlanskog kantona imalo je za cilj ispitati njihovo zadovoljstvo kvalitetom života kroz niz ključnih indikatora. Posebna pažnja posvećena je učestalosti posjeta djece, unučadi i drugih srodnika, socijalnim interakcijama i odnosima među korisnicima, percepciji odnosa zaposlenika prema korisnicima, finansijskim i materijalnim prilikama, dostupnosti zdravstvene zaštite, mogućnostima za provođenje slobodnog vremena, te općim zadovoljstvom životom. Empirijski podaci prikupljeni su u javnim i privatnim domovima za starije osobe u Tuzlanskom kantonu, poštujući etičke principe istraživanja. Korišten je kvantitativno-kvalitativni pristup, pri čemu je za ispitivanje primijenjen posebno kreirani anketni upitnik kako bi se na sistematičan način prikupili podaci relevantni za mjerenje kvaliteta života u institucionalnom okruženju kroz korisničku perspektivu. Analiza podataka je uključivala deskriptivne i inferencijalne statističke metode kako bi se stekli dublji uvidi u iskustva i percepcije starijih osoba. Rezultati pokazuju da, iako su pojedini aspekti brige i pruženih usluga ocijenjeni pozitivno, i dalje postoje izazovi u vezi s uslovima smještaja, higijenom, kvalitetom ishrane i osjećajem sigurnosti korisnika. Socijalni odnosi su bolje ocijenjeni, naročito s drugim korisnicima, dok su očekivanja od zaposlenika veća. Posjete najbližih članova porodice (djece i unučadi) bilježi tek polovina ispitanika. Ipak, uprkos određenim poteškoćama, većina ispitanika izražava umjereno pozitivnu percepciju kvaliteta života.

Ključne riječi: kvalitet života; starije osobe; institucionalni smještaj; socijalna zaštita; Tuzlanski kanton

UVOD

Starenje stanovništva jedan je od ključnih problema budućnosti i društvenog razvoja na globalnoj razini. Njegovi efekti, posebno brzi porast udjela starije populacije, najizraženiji su u sektorima kao što su zdravstveni sistem, penzijski sistem i socijalna zaštita. Ovakav demografski trend predstavlja izazov ne samo za porodice, već i za društvo u cjelini, posebno u pogledu dugotrajne njege i dostupnosti adekvatnih usluga. U tom kontekstu, postavlja se pitanje efikasnosti postojećih rješenja, kako u vaninstitucionalnim uslovima, tako i u okviru institucionalnog smještaja. Istovremeno, sve je izraženiji interes za smještaj u domove za starije osobe, što proizlazi iz više međusobno povezanih faktora. Jedan od značajnijih su izražene migracije stanovništva, smanjenje porodice, pri čemu je tradicionalna višegeneracijska porodica gotovo nestala, te izazovi usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza, što direktno utiče na brigu o starijim i bolesnim članovima. Savremena porodica se značajno promijenila kako u svojoj strukturi, tako i u međusobnim odnosima i solidarnosti (Buljubašić, Šadić 2021). Više se ne očekuje da porodica preuzme isključivu brigu o svim svojim članovima, već se ta odgovornost sve češće dijeli s društvenim institucijama i sistemima podrške. Međutim, iako su ove promjene dovele do institucionalizacije brige o starijima, u društvu i dalje postoji izražen otpor prema smještaju u domove za starije osobe. Domovi se često percipiraju kao mjesta usamljenosti, napuštenosti i bespomoćnosti, što doprinosi negativnim stavovima prema institucionalnom zbrinjavanju. Ipak, u situacijama kada starija i bolesna osoba više nije u mogućnosti voditi samostalan život domski smještaj često ostaje jedina realna alternativa koja može osigurati kontinuiranu njegu i podršku. Nekoliko studija provedenih nakon rata, poput Kepeš i sar. (2019) i Hromadžić (2015), ukazuje na to da je socijalni i ekonomski položaj starijih osoba izuzetno nepovoljan i da je stanje u društvu obilježeno izrazitom „krizom brige“ (Buljubašić, Šadić 2021).

Donošenje odluke o smještaju starijih osoba za porodicu je emotivan i stresan trenutak, a kako navode Asurdžić (2020) i Salić (2024), iskustva pokazuju da odluke o smještaju starijih članova porodice najčešće budu donesene u situacijama kada porodice nisu u mogućnosti brinuti se za svoje starije članove i/ili kada dođe do pogoršanja zdravstvenog stanja starije osobe. U trenutku kada smještaj u dom postane izbor osobe i njene porodice, i kada ustanova postaje primarno okruženje, ključno je razmotriti faktore koji utiču na njihov svakodnevni život i osjećaj dobrobiti.

Starije osobe koje žive u ustanovama većinu svog vremena provode unutar njih, a istraživanja pokazuju da njihov kvalitet života zavisi od cjelokupnog iskustva

boravka u ustanovi, uključujući pristupačnost različitim aktivnostima te mogućnosti za socijalnu i emocionalnu podršku (Vračević i sar. 2019). Prema istraživanjima Salić, Lučić i Ramić (2021) i Salić (2019), starijim osobama koje žive u ustanovama najpotrebnija je emocionalna podrška, uključujući razgovor i druženje, razumijevanje, ljubav, poštovanje i povjerenje, dok su materijalna i praktična podrška nešto manje značajne. Ovakva percepcija i redoslijed prioriteta povezani su sa njihovim stvarnim stanjem i hijerarhijom potreba. Budući da su osnovne fiziološke potrebe, poput sigurnog smještaja, prehrane i medicinske njege, već zadovoljene, starije osobe u institucijama sve više naglašavaju potrebu za socijalnom interakcijom i emocionalnom podrškom. Nedostatak porodičnih kontakata i osjećaj izolacije mogu negativno uticati na njihovu psihološku dobrobit, što dodatno naglašava važnost aktivnosti koje potiču socijalnu uključenost i međusobnu povezanost korisnika.

Samostalno starenje postaje sve važniji aspekt globalnih socijalnih i razvojnih politika i strategija zbog čega međunarodni dokumenti i strategije, poput Madridskog međunarodnog plana akcije o starenju (2002) i Strategije o ljudskim pravima starijih osoba Vijeća Evrope, naglašavaju potrebu za održivim rješenjima koja podržavaju autonomiju i kvalitet života starijih osoba. Međutim, uprkos strategijama i politikama usmjerenim na starije osobe i promociji koncepta starenja u zajednici, sve veći broj starijih osoba završava u ustanovama zbog nemogućnosti samostalnog života ili zdravstvenih problema koji često zahtijevaju cjelodnevnu brigu. S obzirom na dinamiku starenja, društvo nije kapacitirano da kroz sistem javnih usluga odgovori na narastajuće potrebe. Donedavno su ovakve usluge isključivo pružale javne ustanove, dok je danas sve izraženiji trend privatizacije sektora socijalne i zdravstvene njege starijih osoba.

Tuzlanski kanton prednjači u razvoju lokalnih politika za stariju populaciju. Tuzla je prvi grad u Bosni i Hercegovini koji je kreirao strategiju za osobe treće životne dobi (Strategija za osobe treće životne dobi Grada Tuzle 2020–2026). Cilj ove strategije je da Tuzla do 2026. godine postane prepoznata kao prvi bosanskohercegovački grad s prijateljskim ambijentom za dostojanstveno starenje, omogućavajući cjeloživotni napredak i aktivno društveno učešće svih generacija. Jedan od ključnih ciljeva strategije je jačanje kapaciteta za pružanje usluga socijalne zaštite, zdravstvene njege i raznovrsnih programa koji podržavaju ostanak starijih osoba u vlastitom domu, uz istovremeno unapređenje institucionalnog zbrinjavanja ranjivih kategorija starije populacije.

Na području Tuzlanskog kantona postoji više privatnih domova i jedna javna ustanova/dom (Javna ustanova Dom penzionera Tuzla). U njima boravi oko 400

korisnika, od čega se polovina nalazi u javnoj ustanovi. Prema *Zakonu o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom FBiH* (Službene novine FBiH, br. 36/1999, 54/2004, 39/2006, 14/2009, 7/2014 - rješenje US BiH, 45/2016, 19/2017 - drugi zakon i 40/2018) normirano je pravo na smještaj starijih osoba u institucije socijalne zaštite (javne). Uslov za ostvarivanje ovog prava imaju starije osobe (muškarci 65 godina i žene 60 godina) koje su bez porodičnog smještaja (član 16). Smještaj u ustanovu socijalne zaštite, mogu ostvariti odrasla lica kojima je potrebna stalna briga i pomoć u zadovoljavanju njihovih životnih potreba, a ne mogu ih ostvariti u vlastitoj ili drugoj porodici ili na drugi način. Odluku o smještaju u javnu ustanovu socijalne zaštite donosi centar za socijalni rad na čijem području osoba ima prebivalište, uz saglasnost nadležnog ministarstva. Kako navodi Salić (2024), starije osobe koje ne spadaju u kategoriju starijih osoba bez porodičnog staranja odluku o smještaju u ustanovu donose samostalno ili to čine članovi porodice. U ovakvim slučajevima troškove smještaja plaćaju korisnici lično ili članovi porodice koji su ih prema odredbama Porodičnog zakona FBiH (Službene novine FBiH, broj 35/05) dužni izdržavati. Sufinansiranje smještaja u ustanove socijalne zaštite je i dalje omogućeno samo za ustanove kojima je osnivač grad (općina) ili kanton. Nijedna privatna ustanova za osobe treće životne dobi na području Tuzlanskog kantona još uvijek nema tu mogućnost (Osmanović 2023). Na ovakav način regulisana socijalna zaštita dovela je do toga da porodice koje su lošijeg socioekonomskog statusa realizuju smještaj starijih osoba u javne ustanove, dok porodice koje su materijalno situirane imaju mogućnost birati između državnog (javnog) i privatnog sektora.

Budući da je cilj ovog istraživanja ispitati percepciju korisnika usluga domova za starije osobe o bitnim parametrima kvaliteta života, važno je razmotriti različite definicije ovog pojma. Kad je u pitanju kvalitet života, a posebno starijih osoba, Krizmanić i Kolesarić (1989) ga definiraju kao subjektivno doživljavanje vlastitog života, određeno objektivnim okolnostima u kojima osoba živi, karakteristikama ličnosti koje utječu na doživljavanje realnosti te njenim specifičnim životnim iskustvom. Nadalje, autori Felce i Perry (1993) navode da je kvalitet života opće blagostanje koje uključuje objektivne faktore i subjektivno vrednovanje fizičkog, materijalnog, socijalnog i emotivnog blagostanja, uključujući lični razvoj i svrhovitu aktivnost, a sve promatrano kroz lični sistem vrijednosti pojedinca. S druge strane, Cummins (2000) kvalitet života određuje kao multidimenzionalan koncept, naglašavajući da on obuhvata i objektivnu i subjektivnu komponentu. Subjektivno kvalitet života obuhvata sedam domena: materijalno blagostanje, emocionalno blagostanje, zdravlje, produktivnost, intimnost, sigurnost i pripadnost zajednici, dok

se objektivna komponenta odnosi na kulturološki relevantne pokazatelje blagostanja. Iako postoje mnogobrojne definicije jedna od često korištenih je definicija Svjetske zdravstvene organizacije koja definiše kvalitet života kao „individualnu percepciju vlastite pozicije u životu u kontekstu kulture i vrijednosnog sistema u kojem pojedinac živi, te u odnosu na vlastite ciljeve, očekivanja, standarde i brigu” (World Health Organization 1997). Sve navedeno ukazuje na složenost procjene kvaliteta života pojedinca, budući da samo poznavanje objektivnih životnih okolnosti nije dovoljno za cjelovitu sliku, bez obzira na dob osobe.

METODOLOŠKE NAPOMENE

Starost i starenje sve više zaokupljaju pažnju istraživača, kako zbog demografskih promjena i produženog životnog vijeka, tako i zbog kompleksnih socijalnih, ekonomskih i zdravstvenih izazova s kojima se suočavaju starije osobe. Analizom dostupnih naučnih baza stiče se dojam da nedostaju istraživanja o starijim osobama u ustanovama/domovima za starije. Naše istraživanje usmjereno je na produbljivanje znanja kroz sistematsku analizu i razumijevanje relevantnih aspekata o starijim osobama u institucionalnom smještaju, te njihovoj percepciji važnih pitanja poput samoprocjene zdravstvenog stanja, odnosa sa bližim osobama, slobodnog vremena i općeg zadovoljstva životom u ustanovi.

Za predmet istraživanja posebno su značajni rezultati dosadašnjih istraživanja koja su se bavila kvalitetom života starijih osoba u ustanovama. Lovreković i Leutar (2010) proveli su istraživanje u domovima za starije i nemoćne osobe u Zagrebu na uzorku (N=250). Rezultati navedenog istraživanja su pokazali da subjektivnu domenu kvaliteta života¹ dobrom ocjenjuje 69% sudionika ispitivanja, osrednje 27%, a lošom 4%, a objektivnu kvalitetu života² osrednjom procjenjuje najveći broj ispitanika, njih 59%. Manji procenat, njih 15%, misli da je njihova objektivna kvaliteta života, zdravstveno stanje i finansijska neovisnost dobra, dok čak 26% svoju objektivnu domenu kvaliteta života procjenjuje lošom. Zadovoljstvo životom, kako je pokazalo ovo istraživanje, statistički značajno je povezano i sa svim aspektima mjerenja zadovoljstva uslugama doma: hranom, uslugama zaposlenika, smještajem, te druženjem i aktivnostima u domu.

1 Uključivalo je sljedeće subskale: zadovoljstvo životom u domu, zadovoljstvo životnim postignućima i zadovoljstvo životom.

2 Subskala zdravlja i finansijske samostalnosti

Salić (2019) provela je istraživanje na području BiH u dva doma: JU Gerontološki centar Sarajevo i JU Dom penzionera Tuzla na uzorku (N=58). Rezultati su pokazali da više od polovine ispitanika svoj život u cjelini procjenjuje nekvalitetnim, dok je nivo zadovoljstva na višem stepenu budući da je 2/3 ispitanika izjavilo da je zadovoljno svojim životom. Zatim, ispitanicima je za kvalitet života najznačajnije zdravlje, potom emocionalna podrška pa prihodi i porodični odnosi. Prema procjeni nivoa zadovoljstva određenim aspektima života većina ispitanika je najzadovoljnija uslugama u ustanovi i podrškom socijalnih radnika, a najmanje su zadovoljni podrškom rodbine, komšija i prijatelja. Istraživanje je realizovano u periodu od augusta do septembra 2023. godine na području Tuzlanskog kantona u domovima sa starije osobe: JU Dom penzionera Tuzla, Dom za starija lica „Zlatne godine“ Tuzla, Dom za stare „Žute dunje“, Dom za starija lica – Hotel Ahmedić, Prihvatni centar Duje.³ U istraživanju je učestvovalo 77 ispitanika starijih osoba smještenih u javne i privatne ustanove/domove na području Tuzlanskog kantona.

Uz puno uvažavanje zdravstvenog stanja starijih osoba smještenih u ustanovama, ispitivali smo korisnike koji su pristali učestvovati u istraživanju, a uz preporuku uposlenika domova. U istraživanje su uključene starije osobe bez težeg oštećenja zdravlja (teže tjelesne bolesti, demencije, Alzheimerova bolest i sl.) i bez psihičkih bolesti. Kriterij po kojem su starije osobe uključene u istraživanje odnosio se na sposobnost samostalne brige o sebi prilikom obavljanja svakodnevnih zadataka (hodanje, oblačenje, hranjenje, kupanje).

Prije ispunjavanja upitnika ispitanici su dali saglasnost da žele učestvovati u istraživanju i data su objašnjenja o cilju istraživanja i načinu korištenja podataka/rezultata istraživanja. Navedeno je da je učešće u anketi dobrovoljno i kako ne moraju odgovoriti na pitanja koja smatraju neugodnim. Također, naglašeno je da će se prikupljeni podaci koristiti u svrhu istraživanja, te da podaci koji upućuju na njihov identitet neće biti objavljeni i da će biti tretirani kao povjerljivi.

Pristup primijenjen u ovom istraživanju je kvalitativno-kvantitativni i zasnovan je na analizi relevantnih naučnih izvora, zakona i dokumenata, dok je u empirijskom dijelu korištena metoda ispitivanja – tehnika anketnog istraživanja, primjenom instrumenta – anketnog upitnika, baziranog na Likertovoj skali. Upitnik je namjenski dizajniran kombinacijom pitanja zatvorenog i poluzatvorenog tipa. Anketni upitnik je strukturiran u nekoliko cjelina, slijedeći postavljene hipoteze, a odnose se na važne segmente života u ustavnovi: kako starije osobe smještene u domovima procjenjuju

3 Autori izražavaju veliku zahvalnost korisnicima domova za starije osobe koji su učestvovali u istraživanju kao i uposlenicima koji su iskazali spremnost da podrže ovo istraživanje.

zadovoljstvo kvalitetom života u domenima porodičnih odnosa, finansijskog stanja, zdravstvene zaštite, socijalnih kontakata, slobodnog vremena i općeg zadovoljstva životom. Dobijeni podaci analizirani su u programu za statističku obradu podataka SPSS, a odgovori su sumirani i analizirani deskriptivnim statistikama (frekvencije, procenti,) i inferencijalnim statističkim tehnikama (t-test i koeficijent korelacije – Spearmanov koeficijent).

Za provođenje istraživanje dobijena je saglasnost Etičkog odbora Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu⁴ (od 1. 6. 2023. godine), saglasnost rukovodilaca/direktora ustanova, kao i saglasnost korisnika. Kreirani instrumenti i provođenje istraživanja, kao i kasniji proces obrade podataka je u skladu sa etičkim principima u društvenim naukama – dobrovoljnost, anonimnost i povjerljivost.

Na osnovu obrazloženog teorijskog okvira i cilja istraživanja izvedena je generalna hipoteza koja glasi: ***Starije osobe u institucionalnom smještaju na području Tuzlanskom kantona zadovoljne su kvalitetom života, s obzirom na odnose s djecom, drugim korisnicima, uposlenicima i uslugama.***

Posebne hipoteze su sljedeće:

- H/1: Starije osobe u institucionalnom smještaju nisu zadovoljne odnosima sa djecom.
- H/2: Starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su odnosima s drugim korisnicima.
- H/3: Starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su odnosima sa uposlenicima.
- H/4: Starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su uslugama.

Kako bi se testirale postavljene hipoteze, provedeno je empirijsko istraživanje koje je uključivalo prikupljanje i analizu podataka o percepciji starijih osoba u institucionalnom smještaju. U nastavku slijede rezultati istraživanja koji pružaju uvid u stepen zadovoljstva ispitanika u odnosu na ključne aspekte njihovog života u domovima za starije osobe.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Analiza rezultata istraživanja pruža uvid u svakodnevni život, izazove i potrebe starijih osoba smještenih u ustanovama, osvjetljavajući ključne aspekte njihovog socijalnog funkcionisanja i kvalitete života. Istraživanje je provedeno na području

4 Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Tuzlanskog kantona u domovima za starije osobe (javne i privatne), a sudjelovalo je 77 ispitanika, od čega je u javnoj ustanovi anketirano 30 ili 39% ispitanika, dok je u privatnim 47 ili 61%. Kako bismo bolje razumjeli dobijene rezultate važno je osvrnuti se na demografska obilježja ispitanika. Prema spolu udio ispitanika ženskog spola je 45 (58,4%), a muškog spola je 32 (41,6%). Obrađeni statistički podaci pokazuju da je veći broj ženskih ispitanika u odnosu na muški, a najmlađi ispitanik ima 61 godinu, dok najstariji 100 godina, a najviše ispitanika je dobi između 63 i 73 godine. Analizirani podaci ukazuju da je najveći broj ispitanika u statusu udovca/udovice (72,7%), a najmanji broj ispitanika u bračnoj 3,9% i vanbračnoj 2,8% zajednici, dok je razvedenih 15,6%. Kad je u pitanju mjesto stanovanja prije dolaska u ustanovu većina je živjela u ruralnoj sredini (62,3%), dok je 37,7% ispitanika živjelo u urbanoj sredini. Analizirajući stepen obrazovanja, najveći broj ispitanika, ili 36,4%, je bez formalnog obrazovanja, 21 (27,3%) ispitanika u ukupnom uzorku ima završenu srednju stručnu spremu/srednju školu, dok 20 (26%) ima osnovno obrazovanje. Najmanji broj ispitanika ima fakultetsko obrazovanje tj. visoku stručnu spremu – 7,8% (Tabela 1).

Tabela 1. Sociodemografska obilježja ispitanika

Spol	Ženski	45 (58,4%)
	Muški	32 (41,6%)
Dob	Najmlađi ispitanik ima 61 godinu	
	Najviše ispitanika između 63 i 73 godine	
	Najstariji 100 godina	
Bračni status	56 (72,7%) udovice/udovac; 12 (15,6%) sam/sama; 4 (5,2%) razvedeni; 3 (3,9%) u braku; 2 (2,8%) u vanbračnoj zajednici	
Djeca	46 (59,7%) ima djecu, 31 (40,3%) nema djecu.	
Mjesto stanovanja prije dolaska u ustanovu	29 (37,7%) urbano, 48 (62,3%) ruralno.	
Tip ustanove	javna	30 (39%)
	privatna	47 (61%)
Obrazovanje		
Bez formalnog obrazovanja	28 (36,4%)	
Osnovno obrazovanje	20 (26%)	
Srednjoškolsko obrazovanje	21 (27,3%)	
Viša školska sprema	1 (1,3 %)	
Fakultetsko obrazovanje	6 (7,8%)	
Nema odgovora	1 (1,3%)	

Finansijski status starijih osoba u institucionalnom smještaju značajan je faktor koji može uticati na kvalitet života. Iz Tabele 2 može se zaključiti da najveći broj ispitanika, 77,9%, od vlastitih primanja ostvaruju pravo na penziju, 16,9% ispitanika ima pravo na invalidninu, 15,6% pravo na stalnu novčanu pomoć, a 3,9% ne ostvaruje nikakva primanja.

Tabela 2. Primanja ispitanika

	Penzija	Invalidnina	Stalna novčana pomoć	Bez primanja
Da	60 (77,9 %)	13 (16,9%)	12 (15,6%)	3 (3,9%)
Ne	17 (22,1%)	64 (83,1%)	65 (84,4%)	74 (96,1%)
Ukupno	77 100%	77 100%	77 100%	77 100%

Tabela 3 prikazuje distribuciju izvora finansiranja smještaja ispitanika u domovima za starije osobe. Najveći broj ispitanika 54 (70,1%) navodi penziju kao izvor finansiranja, zatim 28 (36,4%) ispitanika finansiraju smještaj uz pomoć djece, samo 3 (3,9%) ispitanika koriste vlastitu štednju kao izvor finansiranja. Istovremeno 20 (26%) ispitanika navodi druge oblike finansiranja smješta u dom i najvjerovatnije su smješteni putem centra za socijalni rad. Prema dobijenim rezultatima penzija i pomoć od djece predstavljaju dominantan izvor finansiranja smještaja među ispitanicima.

Tabela 3. Finansiranje usluge smještaja

Penzija			Štednja		Djeca		Porodica		Ostalo	
Da	54	70.1%	3	3.9%	28	36.4%	4	5.2%	20	26%
Ne	23	29.9%	74	96.1%	49	63.6%	73	94.8%	57	73%
Ukupno	77	100%	77	100%	77	100%	77	100%	77	100%

U Tabeli 4 prikazani su rezultati zadovoljstva finasijskim stanjem, gdje je 27 ispitanika ili 35.1% zadovoljno vlastitim finasijskim stanjem, 17 ispitanika (22.1%) nije ni zadovoljno ni nezadovoljno, 12 ispitanika (15.6%) je nezadovoljno, a 16 ispitanika (20.8%) je veoma nezadovoljno vlastitim finasijskim stanjem, dok je svega 5 ispitanika (6.5%) je veoma zadovoljno.

Tabela 4. Zadovoljstvo finansijskim stanjem

	N	%
Veoma zadovoljan/a	5	6.5
Zadovoljan/a	27	35.1
Ni zadovoljan/a ni nezadovoljan/a	17	22.1
Nezadovoljan/a	12	15.6
Veoma nezadovoljan/a	16	20.8
Ukupno	77	100.0

Razlozi zašto se starije osobe odlučuju za smještaj u ustanove socijalne zaštite mogu pružiti dublji uvid u njihove potrebe i izazove s kojima se suočavaju u svakodnevnom životu. Iz Tabele 5, možemo zaključiti da je kod 54 ispitanika (70.1%) razlog dolaska u ustanovu nemogućnost da živi sam/a, kod 21 ispitanika (27,3%) to je bolest, a kod 2 ispitanika (2.6%) razlog je što ne žele da budu na teretu djeći.

Tabela 5. Razlog dolaska u dom

	N	%
Bolest	21	27.3
Nemogućnost da živim sam/a	54	70.1
Ne želim da budem na teretu djeći	2	2.6
Ukupno	77	100.0

Proces donošenja odluke o smještaju u ustanovu socijalne zaštite važan je aspekt koji odražava stepen autonomije starijih osoba, kao i ulogu porodice u tom procesu. Iz Tabele 6, možemo zaključiti da je 48 ispitanika (62.3%) samostalno donijelo odluku o smještaju u ustanovu socijalne zaštite, kod 24 ispitanika (31.2%) odluka je donesena zajedno s djecom, 1 ispitanik (1,3%) je tu odluku donio u dogovoru s bračnim partnerom, a kod 4 ispitanika (5.2%) su djeca donijela odluku o smještaju u dom.

Tabela 6. Odluka o smještaju u ustanovu

	N	%
Vi i vaša djeca zajednički	24	31.2
Vi i vaš bračni drug/partner	1	1.3
Sam/sama	48	62.3
Djeca	4	5.2
Ukupno	77	100.0

Tabela 7. Broj korisnika u sobi

	N	%
Sam/sama	17	22.1
Sa još jednom osobom	26	33.8
Sa još dvije osobe	9	11.7
Sa još tri osobe	25	32.5
Ukupno	77	100.0

Stambeni uslovi u ustanovama socijalne zaštite mogu značajno uticati na kvalitet života starijih osoba, posebno u pogledu privatnosti i socijalnih odnosa. Prema Tabeli 7, najveći broj ispitanika koristi sobu s minimalno jednim korisnikom. Dok se samo 17 ispitanika (22.1%) izjasnilo da sami koriste sobu, 9 ispitanika (11.7%) koriste sobu s još dvije osobe, a 25 ispitanika (32.5%) koriste sobu s još tri osobe.

Tabela 8. Opremljenost sobe

	TV	Internet	Udoban krevet	Kupatilo
Da	29 (37.7%)	19 (24.7%)	66 (85.7%)	31 (40.3%)
Ne	48 (62.3%)	58 (75.3%)	11 (14.3%)	46 (59.7%)
Ukupno	77 (100%)	77 (100%)	77 (100%)	77 (100%)

Važno je naglasiti da funkcionalan i ugodan prostor može imati pozitivan uticaj na osjećaj općeg blagostanja. Udoban krevet doprinosi kvaliteti sna, dok lični predmeti poput porodičnih fotografija mogu kod korisnika pobuditi osjećaj toplije atmosfere. Televizija, radio i slični uređaji dodatno doprinose mentalnoj stimulaciji i očuvanju kognitivnih funkcija.

Rezultati iz Tabele 8 ukazuju da samo 29 ispitanika (37.7%) ima pristup TV-u. 19 ispitanika (24.7%) ima omogućen internet. Udoban krevetu ima 66 ispitanika (85.7%), dok 31 ispitanik (40.3%) ima kupatilo u svojoj sobi.

SOCIJALNE INTERAKCIJE

Odnosi s djecom i drugim bliskim osobama

Socijalna povezanost starijih osoba ključan je faktor koji značajno utiče na njihovo mentalno i fizičko zdravlje. Prema Schmidtu (2022), starije osobe s razvijenim socijalnim odnosima imaju viši kvalitet života, bolje opće zdravstveno stanje i osjećaj dobrobiti, kao i manji rizik od zlostavljanja u ustanovama za starije osobe. Isti autor ističe da socijalna povezanost donosi brojne prednosti, uključujući pozitivne učinke na mentalno i fizičko zdravlje u odnosu na starije osobe koje su socijalno izolirane. U tom kontekstu, ovo istraživanje imalo je za cilj ispitati stavove starijih osoba o zadovoljstvu odnosima s djecom i drugim bliskim osobama, te analizirati prirodu njihovih socijalnih interakcija. Stoga je posebno važno pitanje učestalosti posjeta koje starije osobe imaju u domovima, s gdje smo dobili sljedeća saznanja:

Tabela 9. Posjete porodice i prijatelja

	Djeca (%)		Unučad (%)		Brat/sestra (%)		Prijatelji (%)	
Sedmično	10	13.0	0	0	3	3.9	4	5.2
Mjesečno	16	20.8	11	14.3	20	26.0	20	26.0
Godišnje	16	20.8	22	28.6	32	41.6	36	46.8
Nikako	1	1.3	4	5.2	7	9.1	10	13.0
Nema odgovora	34	44.2	40	51.9	15	19.5	7	9.1
Ukupno	77	100.0	77	100.0	77	100.0	77	100.0

Tabele 9 prikazuje učestalost posjeta porodice i prijatelja. Na osnovu podataka može se zaključiti da ispitanike smještene u ustanovu socijalne zaštite najviše posjećuju djeca 42 (54.6%) i unučad 33 (42.9%) na sedmičnoj i mjesečnoj bazi, dok su nešto rjeđe posjete braće/sestara 55 (71.5%) i to na mjesečnom i godišnjem nivou. Posjete prijatelja su, također, prepoznate kod 78% ispitanika, a one se uglavnom dešavaju na godišnjem nivou.

Tabela 10. Zadovoljstvo posjetama

	Djeca		Unučad		Braća/sestre		Prijatelji	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Vrlo zadovoljan/a	4	5.2	2	2.6	1	1.3	2	2.6
Zadovoljan/a	18	23.4	15	19.5	16	20.8	19	24.7
Neutralan/a	15	19.5	14	18.2	18	23.4	19	24.7
Nezadovoljan/a	5	6.5	5	6.5	11	14.3	9	11.7
Vro nezadovoljan/a	2	2.6	2	2.6	16	20.8	18	23.4
Nema odgovora	33	42.9	39	50.6	15	19.5	10	13.0
Ukupno	77	100.0	77	100.0	77	100.0	77	100.0

Analizirajući način na koji ispitanici održavaju kontakte s djecom, porodicom i prijateljima, vidljivo je da najveći broj/procenat korisnika održava kontakte ličnim telefon 30 (39%) s djecom, 31 (40,3) s unučadima, braćom, sestrama, a s prijateljima 32 (41,6%). Ostatak ispitanika, koji nisu dali odgovore na postavljeno pitanje navodi na zaključak da nemaju djecu, unučad, braću, sestre i prijatelje ili su kontakti prekinuti (Tabela 11).

Tabela 11. Kontakt s porodicom i prijateljima

	Djeca		Unučad		Braća/sestre		Prijatelji	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Posjete u dom	6	7,8	2	2,6	4	5,2	8	10,4
Lični telefon	30	39	31	40,3	31	40,3	32	41,6
Telefon ustanove	8	10,4	6	7,8	22	28,6	24	31,2
Nema odgovora	33	42,9	38	49,4	20	26	13	16,9
Ukupno	77	100	77	100	77	100	77	100

Tabela 12. T-test jednakosti nezavisnih uzoraka

	Levenov test jednakosti		t-test jednakosti aritmetičkih sredina				
	F	Sig.	t	Df	Sig. (2-tailed)	Prosječna razlika	Std. greška razlika
Jednake pretpostavljene varijanse	5.185	.026	-.200	74	.842	-.15412	.76912
Nejednake pretpostavljene varijanse			-.204	68.554	.839	-.15412	.75515

Tabela 12 prikazuje t-test, značajnost jednakosti varijansi po Levenu. Vrijednost iznosi Sig=0,026. Uz pretpostavku jednake varijanse, vrijednost t=1,120. U t-testu stepen slobode (df) koristi se za određivanje značajnosti rezultata. Sig. (2-tailed) dvosmjerni test znači da se testira mogućnost da postoji razlika između skupina u bilo kojem smjeru, dakle, prva skupina je manja ili veća od druge. Ako je vrijednost Sig. (2-tailed) manja od 0,05 rezultati se smatraju statistički značajnim, što znači da je vjerovatnoća da je razlika između skupina nastala slučajno manja od 5%, u skladu s navedenim nulta hipoteza se odbacuje. Prema podacima iz tabele Sig je 0,026 što je manje od 0,05, te se uzima druga vrijednost Sig. (2-tailed) 0,839 što je veće od 0,05, pa u skladu s navedenim prihvata se nulta hipoteza, odnosno *Starije osobe u institucionalnom smještaju nisu zadovoljne odnosima sa djecom*.

Zadovoljstvo odnosom s drugim korisnicima u ustanovi

Kvalitet odnosa među korisnicima u ustanovama socijalne zaštite može imati značajan uticaj na njihovu dobrobit i osjećaj pripadnosti zajednici. Zadovoljstvo s drugim korisnicima u ustanovi ispitivano je pitanjem *Koliko ste zadovoljni odnosom s drugim korisnicima*, a posebna hipoteza (H/2) *starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su odnosima s drugim korisnicima*, testirana je t-testom (Tabela 14).

Tabela 13. Odnosi s drugim korisnicima

	N	(%)
Veoma nezadovoljan/a	1	1.3
Nezadovoljan/a	3	3.9
Ni zadovoljan/a ni nezadovoljan/a	11	14.3
Zadovoljan/a	52	67.5
Veoma zadovoljan/a	10	13.0
Ukupno	77	100.0

Rezultati istraživanja pružaju uvid u stepen zadovoljstva starijih osoba međusobnim odnosima unutar ustanove.

U Tabeli 13 uočljivo je da je 52 ispitanika (67.5%) zadovoljno, 11 ispitanika (14.3%) ni zadovoljno ni nezadovoljno, 10 ispitanika (13%) veoma zadovoljno odnosom s drugim korisnicima, 3 ispitanika (3.9%) nezadovoljno, 1 (1.3%) ispitanika veoma nezadovoljno.

Tabela 14. T-test jednakosti nezavisnih uzoraka

	Levenov test jednakosti		t-test jednakosti aritmetičkih sredina				
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Prosječna razlika	Std. greška razlika
Jednake pretpostavljene varijanse	2.979	.088	.363	75	.718	.06181	.17020
Nejednake pretpostavljene varijanse			.392	73.887	.696	.06181	.15782

Tabela 14 prikazuje t-test, značajnost jednakosti varijansi po Levenu. Vrijednost iznosi Sig=0,088. Uz pretpostavku jednake varijanse, vrijednost t=0,363. U t-testu stepen slobode (df) koristi se za određivanje značajnosti rezultata. Sig. (2-tailed) dvosmjerni test znači da se testira mogućnost da postoji razlika između skupina u

bilo kojem smjeru, dakle, prva skupina je manja ili veća od druge. Ako je vrijednost Sig. (2-tailed) manja od 0,05 rezultati se smatraju statistički značajnim, te znači da je vjerovatnoća da je razlika između skupina nastala slučajno manja od 5%, u skladu s navedenim nulta hipoteza se odbacuje. Prema podacima iz tabele Sig je 0,088 što je veće od 0,05, te se nulta hipoteza prihvata, odnosno *starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su odnosima s drugim korisnicima*.

Zadovoljstvo odnosom s uposlenicima

Odnos između starijih osoba i uposlenika u ustanovama socijalne zaštite može imati uticaja na bolju subjektivnu ocjenu kvaliteta života u smislu osjećaja prihvaćenosti i uvažavanja korisnika. Posebno je važno ispitati kako korisnici percipiraju interakciju s osobljem, s obzirom na to da upravo ti odnosi mogu značajno utjecati na njihovo emocionalno stanje i osjećaj sigurnosti. Zadovoljstvo odnosom s uposlenicima u ustanovi ispitivano je pitanjem *Koliko ste zadovoljni odnosom s uposlenicima*, a posebna hipoteza (H/3) *starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su odnosima s uposlenicima* testirana je *t*-testom. Kad je u pitanju odnos s uposlenicima najveći broj ispitanika, njih 31 (40,3%), zadovoljno je odnosom s uposlenicima, dok je 10 ispitanika (13%) izrazilo visok stepen zadovoljstva. Neutralan stav (ni zadovoljni ni nezadovoljni) ima 14 ispitanika (18,2%). Nasuprot tome, 19 ispitanika (24,7%) izjavilo je da su nezadovoljni, dok su 3 ispitanika (3,9%) izrazila visok stepen nezadovoljstva (Tabela 15).

Tabela 15. Odnos s uposlenicima

	N	(%)
Veoma nezadovoljan/a	3	3.9
Nezadovoljan/a	19	24.7
Ni zadovoljan/a ni nezadovoljan/a	14	18.2
Zadovoljan/a	31	40.3
Veoma zadovoljan/a	10	13.0
Ukupno	77	100.0

T-test prikazuje značajnost jednakosti varijansi po Levenu (Tabela 16). Vrijednost iznosi Sig=0,995. Uz pretpostavku jednake varijanse, vrijednost $t=1,431$. U t-testu stepen slobode (df) koristi se za određivanje značajnosti rezultata. Sig. (2-tailed)

dvosmjerni test znači da se testira mogućnost da postoji razlika između skupina u bilo kojem smjeru, dakle, prva skupina je manja ili veća od druge. Ako je vrijednost Sig. (2-tailed) manja od 0,05 rezultati se smatraju statistički značajnim, te znači da je vjerovatnoća da je razlika između skupina nastala slučajno manja od 5%, u skladu s navedenim nulta hipoteza se odbacuje. Prema dobijenim podacima Sig je 0,995 što je veće od 0,05, te se nulta hipoteza prihvata, odnosno *starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su odnosima s uposlenicima*.

Tabela 16. T-test jednakosti nezavisnih uzoraka

	Levenov test jednakosti		t-test jednakosti aritmetičkih sredina				
	F	Sig.	t	Df	Sig. (2- tailed)	Prosječna razlika	Std. greška razlika
Jednake pretpostavljene varijanse	.000	.995	1.431	75	.157	-.36389	.25436
Nejednake pretpostavljene varijanse			1.431	66.929	.157	-.36389	.25435

Procjena kvaliteta usluga u ustanovi

Kvalitet pruženih usluga u ustanovama socijalne zaštite jedan je od ključnih faktora koji oblikuju iskustvo i zadovoljstvo korisnika. Procjena kvaliteta usluga u ustanovi, odnosno zadovoljstvo dobijenim uslugama ispitivano je kroz ponuđene usluge (Tabela 18), a posebna hipoteza (H/4) *Starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su uslugama* testirana je t-testom.

Tabela 17. Zdravstveni problemi

	N	%
Da	62	80.5
Ne	15	19.5
Ukupno	77	100.0

Iz Tabele 17, može se zaključiti da 62 ispitanika (80.5%) ima zdravstvenih probleme, dok samo 15 ispitanika (19.5%) nema zdravstvenih tegoba.

Tabela 18. Usluge u ustanovi

Usluge	Vrlo nezadovoljan/a		Nezadovoljan/a		Ni zadovoljan /ni nezadovoljan		Zadovoljan/a		Vrlo zadovoljan/a	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Smještaj	3	3.9	15	19.5	22	28.6	28	36.4	9	11.7
Ishrana	3	3.9	15	19.5	27	35.1	24	31.2	8	10.4
Higijena	5	6.5	14	18.2	24	31.2	24	31.2	9	11.7
Zdravstvene usluge	4	5.2	14	18.2	29	37.7	21	27.3	9	11.7
Sigurnost	4	5.2	13	16.9	22	28.6	27	35.1	10	13

U Tabeli 18 prikazan je nivo zadovoljstva korisnika ponuđenim uslugama u domovima za starije osobe. Prema rezultatima 28 ispitanika (36.4%) zadovoljno je smještajem, 22 ispitanika (28.6%) nije ni zadovoljno ni nezadovoljno, 15 ispitanika (19.5%) je nezadovoljno smještajem, 9 ispitanika (11,7%) je veoma zadovoljno, a 3 ispitanika (3.9%) je veoma nezadovoljno smještajem u ustanovi u kojoj se nalaze. Zatim, kad je u pitanju hrana, 27 ispitanika (35.1%) nije ni zadovoljno ni nezadovoljno, 24 ispitanika (31.2%) su zadovoljni, 15 ispitanika (19.5%) je - ishranom, 8 ispitanika (10.4%) je nezadovoljno ishranom, a 3 ispitanika (3.9%) je veoma nezadovoljno ishranom u ustanovi u kojoj se nalaze. Higijenskim uslovima u ustanovi zadovoljno je 24 ispitanika (31.2%), a isto tako 24 ispitanika (31.2%) je niti zadovoljno niti nezadovoljno, 14 ispitanika (18.2%) je nezadovoljno higijenom, 9 ispitanika (11,7%) je veoma zadovoljno higijenom, 5 ispitanika (6.5%) je veoma nezadovoljno higijenom, a 1 ispitanik (1,3%) nije odgovorio na ovo pitanje. Kad su u pitanju zdravstvene usluge u ustanovi 29 ispitanika (37.7%) niti je zadovoljno niti nezadovoljno pruženim zdravstvenim uslugama, 21 ispitanik (27,3%) je zadovoljan zdravstvenim uslugama, 14 ispitanika (18,2%) je nezadovoljno pruženim zdravstvenim uslugama, 9 ispitanika (11.7%) je veoma zadovoljno pruženim zdravstvenim uslugama, a 4 (5.2%) ispitanika je veoma nezadovoljno s navedenim uslugama. Segmentom sigurnosti u ustanovi 27 ispitanika (35,1%) je zadovoljno, 22 ispitanika (28.6%) ni zadovoljno ni nezadovoljno, 13 ispitanika (16.9%) nezadovoljno

sigurnošću, 10 ispitanika (13%) je veoma zadovoljno, 4 ispitanika (5,2%) je veoma nezadovoljno, a 1 ispitanik (1,3%) nije odgovorio na navedeno pitanje. Na pitanje *Da li učestvuju u kreiranju novih usluga u ustanovama* 68 ispitanika je odgovorilo da ne učestvuje, a tek jedan ispitanik da učestvuje i 8 ispitanika nije se izjasnilo po ovom pitanju.

Tabela 19. Slobodne aktivnosti

	Svakodnevno		Sedmično		Mjesečno		Godišnje		Nikad	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Društvene igre	11	14,3	12	15,6	15	19,5	9	11,7	30	39
Tjelovježba	5	6,5	5	6,5	8	10,4	11	14,3	48	62,3
Izleti	-	-	1	1,3	11	14,3	32	41,6	33	42,9
Slikanje	1	1,3	3	3,9	13	16,9	26	33,8	34	44,2
Čitanje	10	13	3	3,9	12	15,6	25	32,5	27	35,1
Pletenje	3	3,9	3	3,9	10	13	23	29,9	38	49,4

U okviru slobodnih aktivnosti (Tabela 19) 39% ispitanika navelo je da nikada nemaju organizovane društvene igre. Zatim 41,6% ispitanika imaju organizovane izlete jednom godišnje. Na mjesečnoj osnovi najviše je zastupljeno slikanje, čitanje i društvene igre, a na sedmičnoj osnovi također društvene igre i tjelovježba. Navedene aktivnosti zastupljene su i svakodnevno kroz čitanje.

Tabela 20. Kvalitet života

	N	(%)
U potpunosti sam zadovoljan/a	1	1,3
Zadovoljan/a	28	36,4
Ni zadovoljan/a ni nezadovoljan/a	25	32,5
Nezadovoljan/a	13	16,9
U potpunosti sam nezadovoljan/a	10	13
Ukupno	77	100.0

Kad je u pitanju zadovoljstvo kvalitetom života 28 (36,4%) ispitanika je zadovoljno, dok je 13 (16,9%) nezadovoljno i 10 (13%) u potpunosti nezadovoljno. Samo jedan ispitanik je odgovorio da je u potpunosti zadovoljan s kvalitetom života (Tabela 20).

U cilju dobijanja podataka o korelaciji između bračnog statusa, spola, mjesta stanovanja prije dolaska u ustanovu i zadovoljstva kvalitetom života izvršili smo korelacionu analizu (Spearmanov koeficijent korelacije). Rezultati pokazuju kad je u pitanju bračni status i zadovoljstvo kvalitetom života (Tabela 21) da koeficijent korelacije nije značajan (Sig.= 0.065 i $r_s= 0.21$), ali da postoji slaba pozitivna povezanost između ispitivanih varijabli, bračnog statusa i zadovoljstva kvalitetom života za ovu grupu ispitanika. Kad je u pitanju spol ispitanika, (Sig.=0.467, $r_s= -0.084$) ne postoji korelacija sa zadovoljstvom kvalitetom života, što znači da nema statistički značajne razlike između muškaraca i žena o zadovoljstvu kvalitetom života. U odnosu na tip stanovanja prije dolaska u ustanovu i zadovoljstvo kvalitetom života (Sig.= 0.013 i $r_s= 0.28$) rezultati pokazuju da postoji korelacija, ali je slaba, što znači da mjesto stanovanja prije dolaska u ustanovu (selo ili grad) može imati uticaja na zadovoljstvo kvalitetom života.

Tabela 21. Zadovoljstvo kvalitetom života - spol ispitanika - mjesto stanovanja - bračni status

			Zadovoljstvo kvalitetom života	Tip stanovanja	Spol ispitanika	Bračni status
Spearmanov koeficijent	Zadovoljstvo kvalitetom života	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	1.000 . 77	.283* .013 77	-.084 .469 77	.211 .065 77
	Tip stanovanja prije dolaska u ustanovu	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	.283* .013 77	1.000 . 77	-.055 .634 77	.098 .399 77
	Spol ispitanika	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	-.084 .469 77	-.055 .634 77	1.000 . 77	.166 .149 77
	Bračni status	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	.211 .065 77	.098 .399 77	.166 .149 77	1.000 . 77

*. Korelacija je značajna na nivou od 0,05 (2-tailed).

Tabela 22 prikazuje t-test, značajnost jednakosti varijansi po Levenu. Vrijednost iznosi Sig=0,478. Uz pretpostavku jednake varijanse, vrijednost t=0,701. U t-testu

stepen slobode (df) koristi se za određivanje značajnosti rezultata. Sig. (2-tailed) dvosmjerni test znači da se testira mogućnost da postoji razlika između skupina u bilo kojem smjeru, dakle, prva skupina je manja ili veća od druge. Ako je vrijednost Sig. (2-tailed) manja od 0,05 rezultati se smatraju statistički značajnim, te znači da je vjerovatnoća da je razlika između skupina nastala slučajno manja od 5%, u skladu s navedenim nulta hipoteza se odbacuje. Prema podacima iz tabele Sig je 0,478 što je veće od 0,05, te se nulta hipoteza prihvata, odnosno *starije osobe u institucionalnom smještaju zadovoljne su uslugama*.

Tabela 22. T-test jednakosti nezavisnih uzoraka

Levenov test jednakosti				t-test jednakosti aritmetičkih sredina				95% interval pouzdanosti razlike
	F	Sig.	T	Df	Sig. (2-tailed)	Srednja razlika	Std. Razlika pogreške	Donji -4.48237 -4.41710
Jednako pretpostavljene varijanse	.509	.478	-.701	74	.486	-1.16631	1.66423	Gornji 2.14975 2.08448
Nejednako pretpostavljene varijanse			-.716	69.079	.477	-1.16631	1.62955	

Dobijeni rezultati ukazuju na to da prethodni uslovi stanovanja mogu imati određeni uticaj na percepciju kvaliteta života starijih osoba. Ostali ispitivani faktori nisu pokazali statistički značajnu povezanost, što sugerira da zadovoljstvo korisnika uslugama u ustanovi ostaje relativno stabilno bez obzira na spol ili bračni status.

DISKUSIJA

Razultati ovog istraživanja ukazuju na slojevitost i međupovezanost faktora koji utiču na percepciju starijih osoba u institucionalnom smještaju o kvaliteti života. Pored važnosti materijalnih uslova i kvaliteta usluga, koji čine značajan segment kvaliteta života u ustanovama, ovo kao i druga slična istraživanja (Salić, Lučić, Ramić 2021; Schmidt 2022) potvrđuju važnost socijalnih interakcija i emocionalne podrške. Slična saznanja navode Vračević i sar. (2019), a ona ukazuju na to da osjećaj pripadnosti i povezanosti ima ključnu ulogu u adaptaciji na život u ustanovi. U trenutku kada

institucionalno okruženje postaje nova realnost, važno je istaknuti da više od 80% ispitanika izražava zadovoljstvo međusobnim odnosima s drugim korisnicima, što upućuje da ovaj nalaz potvrđuje posebnu hipotezu H/2. Kvalitet komunikacije i profesionalan odnos uposlenika prema korisnicima je jako važan, međutim, nešto manji broj korisnika izražava zadovoljstvo odnosom s uposlenicima (H/3), što ukazuje na njihova veća očekivanja u ovom segmentu. Važno je istaknuti podatak da je najniže zadovoljstvo odnosima sa djecom i unucima (H/1). Rezultati istraživanja ukazuju na to da tek približno polovina ispitanika ostvaruje redovan kontakt s djecom i unucima, što potvrđuje postavljenu posebnu hipotezu (H/1) prema kojoj starije osobe smještene u institucionalnim oblicima zbrinjavanja izražavaju nezadovoljstvo kvalitetom odnosa s djecom. Ipak, neophodno je interpretirati ovaj nalaz s oprezom, imajući u vidu da dio ispitanika nema djecu, što može uticati na ukupnu sliku o učestalosti i kvaliteti porodičnih kontakata. Smještaj u instituciju često dovodi do promjena u prethodno uspostavljenim porodičnim odnosima, uključujući i učestalost interakcija te načine komunikacije.

Kada je riječ o zadovoljstvu uslugama (H/4), većina ispitanika je usluge ocijenila zadovoljavajućim. Nešto slabije ocjene se odnose na račun uslova smještaja i higijenskih uslova, dostupnosti interneta te organizacije slobodnih aktivnosti. Finansijski aspekt igra ključnu ulogu kako u donošenju odluke o smještaju, tako i u oblikovanju svakodnevnice, čak i kod osoba smještenih u ustanove. Naime, većina korisnika ostavaruje penziju, dok značajan dio zavisi od pomoći djece ili centara za socijalni rad. Socioekonomska nejednakost utiče na mogućnost izbora između privatnog i javnog smještaja, što potvrđuje Osmanović (2023) vezano za defamilizirajuće trendove i ograničenja u dostupnosti adekvatnih usluga brige i njege starijih osoba.

Čini se važnim istaknuti da više od polovine ispitanika (60%) samostalno donosi odluke o smještaju u ustanovu, što ukazuju na priličnu autonomiju u donošenju važnih odluka, kakva je dolazak u ustanovu. U konačnici, iako su rezultati pokazali relativno zadovoljstvo kvalitetom života, prisutna su značajna ograničenja u pojedinim segmentima, te je potrebno raditi na jačanju kadrovskih kapaciteta u cilju poboljšanja kvaliteta života u institucionalnom smještaju.

Među ključnim ograničenjima ovog istraživanja izdvajaju se veličina uzorka, korištena metodologija i prostorni obuhvat. Istraživanje je provedeno na malom broju ispitanika, što otežava mogućnost generalizacije rezultata. Također, primjena kvantitativne metodologije ne omogućava uvijek dublje i sveobuhvatnije razumijevanje istraživanih fenomena. Fokus na korisničku perspektivu, iako dra-

gocjen, može se dodatno obogatiti uvidima drugih aktera, poput zaposlenika, menadžmenta i donositelja odluka. Geografski aspekt istraživanja, također, nudi prostor za proširenje, posebno uključivanjem drugih administrativnih jedinica ili entiteta. Uprkos navedenim ograničenjima istraživanje provedeno na prigodnom uzorku može predstavljati vrijedan doprinos razumijevanju analizirane problematike, posebno imajući u vidu mali broj istraživanja na ovu temu.

ZAKLJUČAK

Istraživanje kvaliteta života starijih osoba u institucionalnom smještaju na području Tuzlanskog kantona pokazalo je da različiti faktori poput finansijskih, socijalnih, zdravstvenih, psiholoških te kvalitet usluga značajno utiču na subjektivni doživljaj dobrobiti korisnika domova za starije. Većina ispitanika samostalno finansira smještaj ili uz pomoć djece, dok se kod trećine javlja ozbiljan nedostatak resursa. Zbog toga su u potpunosti oslonjeni na sistem socijalne zaštite, što ukazuje na izražene ekonomske izazove s kojima se suočavaju.

Pozitivna percepcija kvaliteta života najčešće je povezana s kvalitetom usluga (hrana, higijena, uređenost i opremljenost prostorija, dostupnost interneta, zdravstvene usluge), na čemu se, sudeći prema iskustvima korisnika, svakako treba poraditi. Iako su materijalni uslovi važni, starijim osobama komunikacija i socijalni odnosi predstavljaju ključan aspekt kvaliteta života. Uzme li se u obzir činjenica da je jedan od primarnih razloga dolaska u dom upravo nemogućnost da žive sami (Vuletić, Stepić 2013), međuljudski odnosi jedan su od ključnih faktora koji značajno doprinosi zadovoljstvu životom u institucijama. S obzirom na to da korisnici domova upravo u tom novom okruženju pronalaze drugačije oblik podrške i pripadanja značajni su i dostupni sadržaji koji potiču međusobnu interakciju kroz organizirane aktivnosti, a koje trebaju biti više dostupne i prilagođene potrebama korisnika. Stoga ne čudi podatak da su korisnici upravo najviše zadovoljni odnosima s drugim korisnicima, dok su manje zadovoljni odnosom s uposlenicima.

Na temelju ovih nalaza, može se zaključiti da je unapređenje kvaliteta života starijih osoba u institucionalnom smještaju moguće kroz razvoj politika i praksi koje podstiču veću socijalnu interakciju, emocionalnu podršku i kvalitetnije usluge. Također, rezultati istraživanja mogu poslužiti kao smjernice za kreiranje politika koje će osigurati da institucije za starije osobe budu ne samo mjesta njege i sigurnosti, već i prostor u kojim se kvalitet života postavlja kao primarni cilj.

LITERATURA

1. Asurdžić, Olivera (2020), "Institucionalna podrška provođenju slobodnog vremena kod starih osoba", Završni rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad
2. Buljubašić, Suada, Sanela Šadić (2021) *Socijalni rad s djecom i porodicama u riziku*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
3. Cummins, Robert A. (2000), "Personal Income and Subjective Well-Being: A Review", *Journal of Happiness Studies*, 1, 133-158.
4. *Evropska socijalna povelja* (Revidirana) usvojena Odlukom PS BiH br. 206/08 od 17. 06. 2008.
5. Felce, David, James Perry (1993), "Quality of life: A contribution to its definition and measurement", Mental handicap in Wales applied research unit, Cardiff, 35, 221-236.
6. Krizmanić, Marija, Vesna Kolesarić (1989), "Pokušaj konceptualizacije pojma "kvaliteta života"", *Primijenjena psihologija*, 10, 179-184.
7. Lovreković, Marina, Zoran Leutar (2010), "Kvaliteta života osoba u domovima za starije i nemoćne osobe u Zagrebu", *Socijalna ekologija*, 19(1), 55-79.
8. Osmanović, Nedim (2023), "Briga o starijim osobama kao indikator defamilizirajuće politike", *Zbornik radova VI naučno-stručne konferencije s međunarodnim učešćem „Porodica i slobodno vrijeme – izazovi i perspektive“*, Islamski pedagoški fakultet u Bihaću, Bihać, 147-158.
9. Salić, Nusreta (2019), *Percepcija i procjena starijih osoba u Bosni i Hercegovini o socijalnoj podršci i kvalitetu života*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
10. Salić, Nusreta (2024), "Kvalitet života starijih osoba u institucionalnom obliku zaštite kroz korisničku perspektivu", *Društvene i humanističke studije*, 1(25), 1067-1096.
11. Salić, Nusreta, Erna Lučić, Samila Ramić (2021), "Socijalna podrška kroz percepciju starijih osoba u Bosni i Hercegovini", *Gerontologija*, 49(1), 37-57.
12. Schmidt, Stana (2022), *Povezanost socijalne podrške i kvalitete života osoba starije životne dobi*, Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za dentalnu medicinu i zdravstvo u Osijeku, Osijek
13. *Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine*, Službene novine FBiH, broj 35/05

14. *Strategija za unapređenje položaja starijih osoba u FBiH za razdoblje 2018-2027*, Vlada Federacije Bosne i Hercegovine
16. *Strategija za osobe treće životne dobi grada Tuzle, 2020-2026. S Akcionim planom za period 2020-2023. godine*, septembar 2020; dostupno na: <https://grad.tuzla.ba/wp-content/uploads/2016/11/Strategija-za-osobe-trece-zivotne-dobi-Tuzla-2020-20262.pdf> (datum pristupa, 10.8.2023.)
17. Vračević, Milutin, Nataša Todorović, Dejana Stanisavljević, Nataša Milić (2019). *Starenje i međugeneracijska solidarnost u institucionalnom smještaju: izazovi i perspektive*, Centar za odgovornu akciju, Beograd
18. Vuletić, Gorka, Marina Stapić (2013), "Kvaliteta života i doživljaj usamljenosti kod osoba starije životne dobi", *Klinička psihologija*, 6, 45-61.
19. *Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom*, Službene novine FBiH, br. 36/1999, 54/2004, 39/2006, 14/2009, 7/2014 - rješenje US BiH, 45/2016, 19/2017 - drugi zakon i 40/2018.
20. *Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom TK* (drugi prečišćeni tekst), Službene novine TK 18/23, Tuzlanski kanton
21. World Health Organization (1997). *WHOQOL: Measuring quality of life*, WHO, Geneva; dostupno na: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/63482/WHO_MSA_MNH_PSF_97.4.pdf, pristupljeno 26. 03 2025.

QUALITY OF LIFE OF THE ELDERLY PEOPLE IN SOCIAL PROTECTION INSTITUTIONS IN THE TUZLA CANTON

Summary:

The study of the experiences of older adults in social care institutions in the Tuzla Canton aimed to examine satisfaction with the quality of life through a number of key indicators. Special attention was paid to the frequency of visits by children, grandchildren and other relatives, social interactions and relationships among users, perceptions of the relationship between employees and users, financial and material circumstances, availability of health care, opportunities for spending free time, and general life satisfaction. Empirical data were collected in public and private residential care institutions for older adults in the Tuzla Canton, in accordance with the ethical principles of scientific research. A quantitative-qualitative methodology was applied to systematically collect data relevant to assessing quality of life in an institutional setting from the perspective of service users, through the use of a specially designed

questionnaire. Data analysis included descriptive and inferential statistical methods in order to gain deeper insights into the experiences and perceptions of older adults. The results indicate that, although certain aspects of care and service provision were evaluated positively, notable challenges remain concerning accommodation conditions, hygiene standards, nutritional quality, and the users' sense of safety and security. Social relationships are generally rated positively, particularly those with fellow residents, while expectations towards staff members tend to be higher. Half of the respondents report receiving visits from their closest family members, such as children and grandchildren. Despite certain challenges, the majority of respondents express a moderately positive overall perception of their quality of life.

Key words: quality of life; elderly people; institutional accommodation; social protection; Tuzla Canton

Adrese autora
Authors' address

Sanela Šadić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
sanela.sadic@fpn.unsa.ba

Samila Ramić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
samila.ramic@untz.ba

Nedim Osmanović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
nedimosmanovic2011@hotmail.com

Ahmedina Smajlović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
ahmedina.smajlovic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.843

UDK 364:373.2

Primljeno: 03. 03. 2025.

Pregledni rad

Review paper

Maša Đurišić

SOCIAL WORK IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Social work in preschool institutions plays a crucial role in supporting the holistic development of young children, fostering a nurturing environment, and promoting family engagement. Early childhood education is a pivotal phase in a child's life, where emotional, social, and cognitive development lays the foundation for future learning and well-being. Social workers within preschool settings focus on addressing the diverse needs of children and families, ensuring that each child receives the support required to thrive. Social workers in preschool institutions work closely with educators, parents, and communities to identify and respond to challenges such as emotional difficulties, behavioral issues, neglect, abuse, and socio-economic disparities. They provide counseling services, facilitate family interventions, and advocate for resources to ensure that children grow up in environments that foster their emotional and developmental needs. Additionally, social workers offer support to teachers by guiding classroom management and promoting positive social interactions among children. In this context, social work is not just about addressing problems but also about building resilience, enhancing social skills, and ensuring access to educational resources. By promoting a supportive and inclusive environment, social workers contribute to reducing barriers to learning and creating a positive foundation for lifelong success. This paper explores the roles and responsibilities of social workers in preschool settings, the challenges they face, and strategies for effective intervention.

Keywords: social work; child development; support; preschool; system

INTRODUCTION

Social work in preschool institutions is defined differently, but authors agree on its designation as a special area of social work. Constable (2009: 8) emphasizes that social work in preschool institutions is „a special area of practice within social work, which requires a wide range of skills, including interactive teamwork, especially with teachers, students and their families”.

Social work in preschool education has developed in line with the growing awareness of the need to support children and families, especially those in disadvantaged socio-economic conditions. In the early 20th century, in many countries in Europe and the USA, social workers were introduced into preschool institutions to address problems such as poverty and neglect (Kahn 2014).

Social work in preschool institutions plays a key role in supporting children, families and professional staff. The preschool period is a time of intensive development of the child, when the basic foundations for emotional, social and cognitive development are formed. In this context, social work provides significant assistance in identifying and solving problems that may affect the child’s well-being and his ability to fully utilize the potential of preschool education (Greenberg et al. 2013).

The role of a social worker in these institutions is not only solving social problems, but also prevention, education and connecting with the local community. Their task is to ensure an inclusive and supportive environment for every child, including those from vulnerable groups, such as children from socio-economically disadvantaged families, children with special needs and migrant children (Azzi-Lessing 2010; Milosavljević 2009).

This paper provides a basis for understanding the importance of social work in preschool institutions, highlighting the need for a comprehensive approach that includes teamwork with educators, professional associates and families. Social work in this setting contributes to the creation of a community that supports children in developing their potential and promotes social justice from an early age.

1. THE DEVELOPMENT OF SOCIAL WORK IN PRESCHOOLS

The development of social work in preschools has a rich history and has evolved through various phases, from the initial steps in recognizing the need for support for children and their families, to modern forms of social work in educational institutions. Here is how it developed:

1. Early phases (until the mid-20th century): Initially, social work in preschools was very informal and sporadic. Pedagogues and kindergarten teachers were often the ones who also dealt with the social aspects of children's lives, but without specific strategies or education in the field of social work.
2. The emergence of social workers in schools (mid-20th century): After World War II, especially in developed countries, there was a growing interest in social assistance in educational institutions. Social workers slowly entered the education system, recognizing that children, especially from disadvantaged social backgrounds, could benefit from additional support.
3. Development of specific programs for preschools (1960-1990): In the second half of the 20th century, the development of social work in preschools became increasingly specific. Social workers began to play a key role in identifying children's social problems, such as neglect, abuse, family difficulties, and also in providing support to parents through various advice and courses. Also, kindergartens began to introduce programs that included parent education, which further integrated social work into the education system.
4. Modern phase (1990 to present): In modern society, social work in preschools has become a key element in providing comprehensive support to children. Social workers now play a key role in prevention, intervention in crisis situations, as well as in cooperation with various institutions (courts, social services, health care). Also, social work in preschools now includes working with children with special needs, as well as implementing social inclusion programs.
5. Current challenges: Although social work in preschool institutions has an important place, challenges remain, such as the lack of adequate resources, the lack of recognition of the role of social workers, and the need for continuous professional development of professionals. There is also a need for a broader understanding of the need for social work in educational institutions at all levels of society (Gavrilović and Vidanović 2016; Briggs 2020).

Therefore, the development of social work in preschool institutions relies on a long process of institutional recognition and professionalization of this discipline, which today encompasses many aspects of the life of the child and family (Gavrilović and Šućur Janjetović 2014; Greenberg et al. 2013).

2. THE LEGAL FRAMEWORK FOR SOCIAL WORK IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

The legal framework for social work in preschool institutions includes legal norms, regulations and rules that ensure the protection of children's rights and support for parents and caregivers in preschool institutions. In many countries, including those belonging to the European Union, social work in preschool institutions includes several key aspects:

- **Law on Social Protection and Social Services:** In some countries, social workers work in preschool institutions to support children at risk (such as children with special needs, children who are victims of violence, neglect or children from socially vulnerable families). The law often includes guidelines for the role of the social worker in providing social services, cooperation with parents and coordination with other professionals (such as psychologists, pedagogues).
- **Law on Preschool Education:** The law on preschool education often contains provisions related to the quality of services, obligations and responsibilities of preschool institutions and their employees, including social workers. This law may include provisions related to ensuring equal access to educational services for all children, regardless of their socio-economic circumstances.
- **Child Rights:** Many jurisdictions have legislation that protects children's rights, such as the rights to education, protection, health, and protection from violence and neglect. Social workers play a key role in identifying and responding to situations that threaten children's rights in preschools.
- **Domestic Violence Protection Act:** This law may apply to social workers working with children and families in preschools. Their role includes recognizing signs of abuse and neglect, and providing appropriate support to children and families in such situations.
- **Professional Ethics and Standards:** Social workers in preschools are required to adhere to standards of professional ethics, which include respecting children's privacy, safety, and well-being, and providing emotional and social support.
- **Collaboration with other institutions and organizations:** In many cases, social workers in preschools collaborate with schools, health care institutions, social work centers, and other organizations to provide comprehensive protection and support for children (Cocker et al. 2013; Briggs 2020).

In our country, social work was introduced into preschool institutions by the Law on Social Care for Children from 1992 (Official Gazette of the Republic of Serbia, no. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 28/94 and 47/94), while the work of a social worker within a preschool institution is more closely defined by the Regulation on the detailed conditions and manner of implementing social protection of children in preschool institutions (Official Gazette of the Republic of Serbia, no. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 28/94 and 47/94).

This regulation stipulates that the function of social protection is implemented in accordance with the Fundamentals of the Social Work Program in Preschool Institutions, i.e. that with the help of social work, different organizational levels of activity within the institution, staffing standards, as well as the obligations of the social worker in maintaining documentation are ensured. The regulation also defines clear goals, principles and tasks of the social worker, as well as the activities that he undertakes to achieve social protection in the institution. The basic starting point the basis of the social work program in preschool institutions is the fact that the activity of a preschool institution is multiple and that its functions (educational, social and preventive protection) are complementary and equal. The social character of preschool institutions is recognized, given the reason for their establishment, which is to help the family in achieving its reproductive, developmental, social, protective, economic and other functions. In addition to the detailed goals that social work in preschool institutions strives to achieve, of which the prevention of various difficulties that children face during their development is certainly among the most important, this regulation pays attention to the principles on which social work in preschool institutions is based.

The legal framework for social work in preschools may vary depending on the country, but the goals are largely the same – ensuring a safe, supportive and inclusive environment for all children (Gavrilović and Vidanović 2016; Gavrilović and Šućur Janjetović 2014).

3. THE ROLE OF SOCIAL WORKER IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

The role of social work in preschools is very important, as social workers play a key role in supporting children, their families and the entire community. Some of the basic roles and responsibilities of a social worker in preschools include:

1. Support for children with specific needs: Social workers help children with different types of difficulties (e.g. emotional, behavioral, developmental

disabilities), providing them with the necessary support to achieve their optimal development. They may work with children who have learning or socialization difficulties.

2. Support for families: Social workers often work with parents and families to provide support in solving problems such as financial difficulties, parenting problems, domestic violence, or other social and emotional problems. They are involved in providing information and education, but also in helping to navigate different social conditions.
3. Prevention and early intervention work: Social workers work to prevent problems that may arise in the future, such as neglect or abuse. Early intervention work allows for the rapid identification and response to potential problems.
4. Crisis management: In cases of crisis, such as a death in the family, serious injuries or accidents, social workers can provide emotional support to children, as well as help solve problems by providing appropriate social services.
5. Coordination with other professionals: Social workers often collaborate with teachers, psychologists, pediatricians, and other professionals to provide comprehensive support to children and families. This collaboration contributes to understanding all the needs of the child.
6. Awareness-raising and community education: Through education and workshops, social workers can raise awareness about the importance of children's emotional and social development. They can also work to eliminate prejudice and stigmatization, promoting an inclusive society (Gavrilović 1995; Gavrilović and Jugović 2011; Frankel 1991).

In our country, the Regulation on the detailed conditions and manner of implementing social protection for children in preschool institutions has been adopted in institutions (Official Gazette of the Republic of Serbia, no. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 28/94 and 47/94 which stipulates that the social protection function is implemented in accordance with the Fundamentals of Social Work Programs in Preschool Institutions, as well as who performs social work, what social work should provide, the organizational levels at which social work is carried out in the institution, the staffing standard and the obligations of social workers in keeping records and documentation. The Fundamentals of the Program define: the basic principles and values of social work, the goal, tasks and areas of work – planning and programming of social work;

activities to improve the social function of preschool institutions; work with educators, work with parents, i.e. guardians, work with the director, professional associates, pedagogical assistant; work with employees in the institution; work in professional bodies and teams; cooperation with competent institutions, organizations, associations and local government units and documentation management, preparation for work and professional development.

The tasks of a social worker in the implementation of social protection in a preschool institution are as follows:

- Preventive action, recognition of the social context in which the child functions,
- Support for parents in adequately performing the parental function and improving the quality of family relationships,
- Monitoring the needs of the family in the local community for appropriate forms of work,
- Creating conditions for increasing the inclusion of children in the local community through various special and specialized programs,
- Support for parents and children with developmental disabilities in exercising the right to protection and assistance in all social security systems (social protection, child protection, health care, etc.) and the process of inclusion in a preschool institution,
- Participation in the process of developing an inclusive approach in the preschool institution and the community,
- Coordination in the implementation of the General and Special Protocol on the Protection of Children from Violence, Abuse and Neglect,
- Work with families in which there is violence, abuse and neglect,
- Participation in activities to initiate, define and implement the population policy of the preschool institution, the local community and other social community actors,
- Cooperation with other professional associates, associates, educators, parents and professional organizations,
- Cooperation with local self-government and relevant institutions on all issues related to the implementation of the social function of preschool institutions,
- Coordination in the activities of accepting children in accordance with the Regulation on the detailed conditions for determining priorities for enrolling children in preschool institutions.

When it comes to cooperation with parents or guardians, this regulation attributes the following forms of work: Implementing continuous cooperation with parents in

order to monitor the development of children and provide support and assistance in resolving pronounced problems in the functioning of the child and family; Informing the family about the rights of children and parents in the field of social care for children, social protection and other social security systems; Organizing lectures for parents or guardians in the field of social functioning; Providing professional assistance to parents or guardians in exercising certain rights in the field of social and family-legal protection; Direct participation in resolving family problems of service users; Advisory work with families of children with developmental disabilities; Determining specific individual social needs of children – risk factors for children's development; Organization of activities aimed at promoting parenting;

Proposing and undertaking appropriate measures and social work services for children and families in a state of social need.

It is important to note that this regulation, in addition to cooperation with parents or guardians, also prescribes cooperation with the director of the institution, educators, professional associates, various competent institutions within the local community, as well as maintaining documentation, preparation for work and professional development.

The following groups of professional social work methods are applied in preschool institutions:

- Individual social work: counseling, informational, diagnostic and therapeutic interviews,
- Group social work methods – group work with children and parents,
- Community social work, with the aim of integrating the institution and children into the social environment.

By analyzing the aforementioned legal regulation, we come to the conclusion that the Law defines the roles of professional associates and collaborators, but that it does not sufficiently respect the multifunctional activity of a preschool institution, but rather views it primarily as educational and as part of a unified system of education and upbringing (Gavrilović and Vidanović 2016). As stated in the law itself, the main task of all professional associates in a preschool institution is to improve the overall operation of the preschool institution through teamwork, based on their own competencies, professional knowledge and skills, with a special emphasis on educational work. It is also important to note that the aforementioned law also stipulates the provision of additional professional support and services to children, parents, and educators by all branches that manage the preschool institution.

4. SOCIAL WORK INTERVENTIONS IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Social workers in preschool institutions play a key role in creating a supportive and safe environment for children, as well as in helping families cope with the challenges that affect their daily lives. Social work interventions in preschool institutions aim to promote the well-being of children, support families, and enhance the overall functioning of the educational environment. These interventions address the social, emotional, and developmental needs of young children while fostering a collaborative approach between educators, families, and community resources (Block and Block 2002). Here are key interventions commonly implemented in preschool institutions:

Table 1. Interventions in preschool institutions

Interventions	Purpose	Activities
1. Early Identification and Assessment	Identify developmental delays, behavioral issues, or family challenges early on to provide timely support.	Conduct developmental screenings and assessments. Collaborate with teachers and caregivers to observe and identify areas of concern. Refer children to specialized services (e.g., speech therapy, occupational therapy).
2. Individualized Support for Children	Address specific challenges children face, such as emotional regulation, social skills, or trauma.	Create individualized plans to support children's social and emotional development. Implement therapeutic activities, such as play therapy or storytelling. Work with children on conflict resolution and coping strategies.
3. Family Support and Education	Strengthen family engagement and provide resources to support children's development.	Offer parent education programs on child development, positive discipline, and stress management. Connect families with community resources, such as housing assistance, healthcare, or counseling. Facilitate regular communication between teachers and families.

4. Crisis Intervention	Address emergencies, such as family instability, abuse, or significant behavioral issues.	Provide immediate support during crises, such as temporary housing assistance or counseling. Report cases of neglect or abuse to the appropriate authorities while ensuring the child's safety. Offer ongoing support to help families stabilize after a crisis.
5. Group Activities and Social Skills Training	Foster peer relationships and teach cooperation, empathy, and problem-solving.	Facilitate group activities like cooperative games, art projects, or role-playing scenarios. Teach children how to express emotions and manage conflicts constructively. Encourage inclusion and respect for diversity.
6. Teacher Training and Support	Equip teachers with tools to address students' social and emotional needs effectively.	Provide professional development on trauma-informed care and classroom management. Offer strategies to handle challenging behaviors and foster inclusive environments. Serve as a consultant for complex cases requiring additional expertise.
7. Advocacy and Policy Development	Ensure that preschool institutions have adequate resources and policies to support children's well-being.	Advocate for smaller class sizes, better teacher-student ratios, and access to specialized services. Collaborate with policymakers to integrate child welfare and mental health initiatives in early education. Promote inclusive practices for children with disabilities or from marginalized communities.
8. Multidisciplinary Collaboration	Build a network of support around the child by working with various professionals.	Partner with healthcare providers, psychologists, and community organizations. Create integrated intervention plans addressing the holistic needs of the child. Facilitate regular case meetings to ensure cohesive support.

By focusing on these interventions, social workers in preschool settings play a vital role in nurturing children's growth, strengthening family dynamics, and creating an environment where every child can thrive (Jovanović 2017).

CONCLUSION

Social work in preschool institutions plays a vital role in fostering a nurturing and inclusive environment that supports the holistic development of young children. By addressing social, emotional, and behavioral challenges, social workers contribute significantly to creating a foundation for lifelong learning and well-being. Their efforts include working closely with families, educators, and communities to identify and address barriers that may hinder a child's development.

Through early intervention, advocacy, and collaboration, social workers help promote positive relationships, enhance resilience, and ensure that every child has equitable access to educational and social opportunities. Their work emphasizes the importance of early childhood as a critical period for shaping attitudes, behaviors, and skills that will influence future success.

In conclusion, social workers in preschool settings are essential for addressing the complex needs of children and their families. By fostering a supportive environment and advocating for resources and policies that benefit early childhood education, they contribute to building stronger, healthier communities. Their role underscores the need for a multidisciplinary approach to child development, ensuring that every child has the opportunity to thrive.

REFERENCES:

1. Azzi-Lessing, Lenette (2010), "Growing together: Expanding roles for social work practice in early childhood settings", *Social Work*, 55, 255–263.
2. Block, April, Stephen Block (2002), "Strengthening social work approaches through advancing knowledge of early childhood intervention", *Child and Adolescent Social Work Journal*, 19(3), 191–208 .
3. Briggs, Freda (2020), *Child Protection – A guide for teachers and child care professionals*, Imprint Routledge, London
4. Cocker, Christine, Luccile Allain, Jonathan, Parker, Greta Bradley (2013), "The legal framework", In: Christine Cocker, Lucille Allain, Jonathan Parker & Greta Bradley (eds.), *Social Work with Looked after Children*, London:

- SAGE Publications, 12-35.
5. Constable, Robert (2009), "The Role of the School Social Worker", In: C. Massat et al. (eds.), *School Social Work – Practice, Policy, and Research*, Seventh Edition, Lyceum Books, Chicago, 3–29.
 6. Frankel, Arthur (1991), "Social work and day care: a role looking for a profession", *Child Adolescent Social Work Journal*, 8(1), 53–67.
 7. Gavrilović, Ana (1995), "Socijalna funkcija predškolskih ustanova i socijalni rad u njima", *Socijalna politika i socijalni rad*, 4, 66-74.
 8. Gavrilović, Ana, Aleksandar Jugović (2011), "Socijalni rad i inkluzija dece sa posebnim potrebama u predškolske ustanove", u: N. Glumbić, V. Vučinić (ur.), *Zbornik radova V međunarodnog skupa Specijalna edukacija i rehabilitacija danas*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu, 457–462.
 9. Gavrilović, Ana, Vesna Šućur Janjetović (2014), *Socijalni rad u vaspitno-obrazovnim ustanovama*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka
 10. Gavrilović, Ana, Vojin Vidanović (2016), "Socijalni rad u vaspitno-obrazovnim ustanovama: Studija slučaja – Srbija i Bosna i Hercegovina", *Srpska politička misao*, 1(51), 131–153.
 11. Gherardi Stacy, Wanda K. Whittlesey-Jerome (2018), "Role Integration through the Practice of Social Work with Schools", *Children & Schools*, 40(1), 35–44.
 12. Greenberg, Joy, Robert Herman-Smith, Susan Allen, Marayah Fram (2013), "Early Childhood Education and Care Content for the Social Work Curriculum", *Journal of Teaching in Social Work*, 33(3), 308–324.
 13. Jovanović, Natalija (2017), *Socijalni rad u školi*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
 14. Kahn, Jessica (2014), "Early childhood education and care as a social work issue", *Child & Adolescent Social Work Journal*, 31(5), 419–433.
 15. Milosavljević, Milosav (2009), *Osnove nauke socijalnog rada*, Filozofski fakultet, Banjaluka
 16. *Pravilnik o bližim uslovima i načinu ostvarivanja socijalne zaštite dece u predškolskoj ustanovi* (2014), *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik*, Br. 131/2014.
 17. *Pravilnik o osnovama programa socijalnog rada u predškolskim ustanovama* (1994). *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik*, Br. 70/1994.

СОЦИЈАЛНИ РАД У ПРЕДШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА

Сажетак:

Социјални рад у предшколским установама игра кључну улогу у подршци целокупном развоју деце, стварању подстицајног окружења и унапређењу ангажовања породице. Образовање у раном детињству је од пресудног значаја, јер емоционални, социјални и когнитивни развој постављају темеље за будуће учење и благостање. Социјални радници у предшколским установама фокусирају се на задовољење различитих потреба деце и породица, обезбеђујући да свако дете добије потребну подршку за напредовање. Сарађују са васпитачима, родитељима и локалном заједницом како би идентификовали и одговорили на изазове попут емоционалних потешкоћа, проблема у понашању, занемаривања, злостављања и социјално-економске разлике. Пружају саветодавне услуге, олакшавају интервенције у породици и залажу се за ресурсе како би деца одрасла у срединама које подстичу њихове емоционалне и развојне потребе. У овом контексту, социјални рад се не односи само на решавање проблема, већ и на изградњу отпорности, унапређење социјалних вештина и обезбеђивање приступа образовним ресурсима. Промовишући подржавајуће и инклузивно окружење, социјални радници доприносе смањењу препрека и стварању позитивних темеља за целоживотни успех. Овај рад истражује улоге и одговорности социјалних радника у предшколским установама, изазове са којима се суочавају и стратегије за ефикасну интервенцију.

Кључне речи: социјални рад; развој детета; подршка; предшколска установа; систем

Author's address

Адреса ауторнице

Маша Ђуришић / Maša Đurišić

College for Vocational Education of Preschool Teachers, Kikinda, Serbia

masadjuriscvsssov@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SPECIJALNA EDUKACIJA

Saša Lj. Stepanović

STAVOVI RODITELJA I VASPITAČA O PRIMENI INKLUZIJE U
PREDŠKOLSKOM OBRAZOVANJU / PARENTAL AND EDUCATOR
ATTITUDES TOWARD THE IMPLEMENTATION OF INCLUSION
IN PRESCHOOL EDUCATION 859

Sladana Čalasan, Nadica Jovanović-Simić, Bojana Drljan

PREDIKTIVNI UTICAJ SOCIO-DEMOGRAFSKIH KARAKTERISTIKA
NA ADAPTIVNA POSTIGNUĆA DJECE SA RAZVOJNIM
POREMEĆAJIMA/ PREDICTIVE INFLUENCE OF SOCIO-
-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS ON ADAPTIVE
ACHIEVEMENTS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL
DISORDERS 883

Andrijana Bakoč, Bojana Kern, Olivera Kalajdžić

NELAGODNOST STUDENATA MEDICINE PRILIKOM INTERAKCIJE
SA OSOBAMA S OMETENOŠĆU / DISCOMFORT OF MEDICAL
STUDENTS IN INTERACTIONS WITH PEOPLE WITH
DISABILITIES 911

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.859

UDK 373.2:376

Primljeno: 14. 11. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Saša Lj. Stepanović

STAVOVI RODITELJA I VASPITAČA O PRIMENI INKLUZIJE U PREDŠKOLSKOM OBRAZOVANJU

Kvalitetno predškolsko vaspitanje i obrazovanje igra ključnu ulogu u obogaćivanju ranog iskustva dece, pružajući prilike za istraživanje, saznavanje i celovit razvoj, kao i za uključivanje u širu zajednicu. U procesu inkluzije dece sa smetnjama u razvoju u redovni predškolski sistem, pored vaspitača, od izuzetne je važnosti i uloga roditelja. Bitno je da roditelji dece sa smetnjama u razvoju budu svesni prava svog deteta i da ta prava efikasno realizuju. Takođe, roditeljima je od presudne važnosti da na vreme prepoznaju potrebe svog deteta i obezbede odgovarajuću pomoć i podršku. Interakcija roditelja sa vaspitačem i predškolskom ustanovom igra ključnu ulogu u procesu inkluzije. Na osnovu navedenog, predmet istraživanja jesu stavovi roditelja i vaspitača o primeni inkluzije u predškolskom obrazovanju, sa fokusom na uslove za uspešno uključivanje, ulogu vaspitača, te informisanost roditelja o pravima njihove dece u vezi sa inkluzijom. Cilj istraživanja je ispitati stavove vaspitača i roditelja o primeni inkluzije dece sa smetnjama u razvoju u predškolskim ustanovama. Takođe, istraživanje ima za cilj da utvrdi stavove o ulozi vaspitača u inkluzivnom obrazovanju, informisanosti roditelja o pravima njihove dece u vezi sa inkluzijom, kao i uslovima za uspešno uključivanje dece sa smetnjama u razvoju. Za prikupljanje podataka korišćena je tehnika anketiranja i anketni upitnik. Uzorak je obuhvatio 90 vaspitača i 50 roditelja dece sa smetnjama u razvoju, koji su odabrani putem namernog uzorka iz specifičnog područja. Opšta hipoteza ovog istraživanja je da vaspitači i roditelji imaju pozitivan stav prema primeni inkluzije u predškolskim ustanovama. Posebne hipoteze predviđaju razlike u stavovima između vaspitača i roditelja o primeni inkluzije, ulozi vaspitača u inkluzivnom obrazovanju, informisanosti roditelja o pravima njihove dece u vezi sa inkluzijom, kao i uslovima za uspešno uključivanje. Rezultati istraživanja su potvrdili opštu hipotezu da su stavovi vaspitača i roditelja prema inkluziji uglavnom pozitivni, ali su se pojavile i značajne

razlike u stavovima o određenim aspektima, kao što su uloga vaspitača i nivo informisanosti roditelja.

Ključne reči: inkluzija; vaspitači; roditelji; predškolsko vaspitanje; razvojne smetnje; vrtić; inkluzivno obrazovanje; prava dece

1. UVOD

Razvojne smetnje kod dece u predškolskom uzrastu obuhvataju fizičke, mentalne, govorno-jezičke, senzorne i emocionalne teškoće. Razlikovanje smetnji prema stepenu težine – blage, umerene i teže – omogućava pružanje odgovarajuće podrške za optimalni razvoj svakog deteta. Individualizovani pristupi i rad sa decom sa razvojnim teškoćama ključni su za njihovu socijalnu integraciju i aktivno učestvovanje u zajednici (Saloviita 2020; Avramidis, Norwich 2020; Stepanović 2018).

Koncepcija inkluzije dece sa smetnjama u razvoju zasniva se na uverenju da obrazovne potrebe sve dece, iako slične, nisu identične. Svako dete, bez obzira na teškoće, ima pravo na individualizovanu edukaciju koja uzima u obzir specifične potrebe koje ponekad mogu biti ispod ili iznad potreba drugih vršnjaka. Ovaj pristup omogućava prilagođavanje obrazovnog procesa tako da zadovolji jedinstvene sposobnosti i potrebe svakog deteta. Savremeni pristupi u obrazovanju naglašavaju da sva deca mogu učiti, a najefikasnije to čine u grupama vršnjaka, jer svako od njih ima različite sposobnosti i potrebe (Stepanović 2019; Smith, Porter 2018).

Socijalizacija dece u vrtiću predstavlja proces koji se ne odnosi samo na prihvatanje vrtića kao ustanove u kojoj se boravi, već i na prihvatanje okruženja u kojem će dete provoditi značajan deo svog vremena. Kroz socijalnu interakciju i emocionalni razvoj dete uči kako da se ponaša u društvenim kontekstima, kako da uspostavi odnose sa vršnjacima i odraslima, te kako da gradi svoj identitet. U procesu uspešne socijalizacije ključno je kako okruženje zadovoljava detetove osnovne potrebe i pruža prilike za aktivno učešće (Soodak, Erwin 2019; Wong, Watkins 2021).

2. DECA SA SMETNJAMA U RAZVOJU

Deca sa smetnjama u razvoju su „ona deca kojoj je potrebna posebna društvena podrška kako bi dostigla, ili održala odgovarajući nivo fizičkog, intelektualnog, emocionalnog i socijalnog razvoja“ (Kovačević, Radovanović 2005). Ovaj široki

okvir definicije ukazuje na važnost sveobuhvatne podrške koja uključuje fizičke, emocionalne i socijalne aspekte razvoja deteta. Iako ovaj pristup naglašava podršku koja se mora pružiti, ključno je razmisliti o tome kako različite vrste smetnji, kao i specifični razvojni zahtevi, mogu zahtevati različite pristupe u obrazovanju i socijalizaciji. Prema ovom teorijskom okviru, smetnje u razvoju nisu samo fizički poremećaji, već mogu obuhvatiti i emocionalne i intelektualne aspekte, što otvara važna pitanja o holističkom pristupu u radu sa ovom decom.

Ova deca, kao i svaka druga, žele da se nečim zanimaju, da uče i da budu prihvaćena u društvu. Kako navodi Stepanović (2023), neophodno je da im se pruži mogućnost da se razvijaju u inkluzivnom okruženju, ali istovremeno treba razumeti da se njihova specifičnost mora uvažiti. Na ovom nivou ključna razlika u pristupu prema deci sa smetnjama leži u razumevanju njihove jedinstvene situacije i stvaranju prilagođenih strategija koje ne samo da olakšavaju, već i omogućavaju pravičnu integraciju u društvo. To implicira da obrazovni i socijalni sistem mora biti fleksibilan i sposoban da se prilagodi različitim potrebama i smetnjama, kako bi obezbedio ravnopravan tretman i šansu za razvoj svakog deteta.

Kada se razmatraju razlike među decom sa smetnjama u razvoju, važno je napomenuti da ne postoji jedinstven obrazovni model koji bi bio efikasan za svu decu sa teškoćama. Kao što ističu Avramidis i Norwich (2020), razlike među decom sa smetnjama u razvoju uslovljene su vrstom i težinom smetnji koje su prisutne, što znači da se pristup obrazovanju mora prilagoditi specifičnostima svakog deteta. Ovo je od posebne važnosti u kontekstu inkluzije, jer sveobuhvatan pristup obrazovanju zahteva detaljnu procenu i prilagođavanje nastavnih metoda. Na osnovu ovog, naše istraživanje bi trebalo da analizira koje obrazovne prakse su najefikasnije za decu sa različitim vrstama smetnji, te kako ove prakse utiču na njihovu socijalnu i emocionalnu integraciju.

Kada se osvrnemo na terminologiju, dokument *Reforma obrazovanja učenika sa posebnim potrebama u Republici Srbiji* koristi termin „deca ometena u razvoju“ (Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije 2004), što ukazuje na težinu smetnji u razvoju, ali istovremeno otvara pitanje kako percepcija ovih smetnji utiče na integraciju dece u društvo. Na osnovu Stepanovića (2018), možemo da razmotrimo kako razvojne teškoće, koje ne nužno uključuju samo fizičke prepreke, već i emotivne i socijalne aspekte, oblikuju mogućnosti za socijalnu integraciju. Ova teorijska razmatranja otvaraju istraživačko pitanje: kako je moguće unaprediti strategije za integraciju dece sa smetnjama koristeći teoretske okvire koji povezuju socijalne, obrazovne i rehabilitacijske aspekte?

Deca sa smetnjama u razvoju, kako navode Avramidis i Norwich (2020), zahtevaju dodatnu podršku da bi ostvarila svoj potencijal i integrisala se u društvo na ravnopravnim osnovama sa svojim vršnjacima. Inkluzivno obrazovanje ne znači samo pružanje edukativnih sadržaja, već i omogućavanje socijalne integracije. S obzirom na to, pitanje koje se postavlja u našem istraživanju jeste kako inkluzivne ustanove mogu oblikovati obrazovne sisteme koji ne samo da zadovoljavaju akademske ciljeve, već i razvijaju socijalne i emocionalne veštine koje su ključne za uspešnu integraciju u društvo.

Pružanje podrške u ranom uzrastu doprinosi smanjenju kasnijih teškoća i izgradnji pozitivnog odnosa prema učenju i društvenoj sredini. Lalvani i Bacon (2019) naglašavaju važnost inkluzivnih predškolskih ustanova koje omogućavaju deci da razvijaju socijalne veštine i samopouzdanje. U našem istraživačkom okviru ovo se može povezati sa ciljem da se istraži kako kvalitet inkluzivnog obrazovanja utiče na dugoročne razvojne ishode. Ovo uključuje razmatranje uticaja socijalnih veština koje se razvijaju u okviru inkluzivnog obrazovanja i njihove veze sa emocionalnim i akademskim napretkom deteta.

3. KLASIFIKACIJA RAZVOJNIH SMETNJI

Razvojne smetnje kod dece mogu se klasifikovati na različite načine, zavisno od kriterijuma koji se primenjuju. Stepanović (2019) nudi dva glavna pristupa klasifikaciji smetnji: etiološki i funkcionalni. Ova klasifikacija omogućava bolje razumevanje uzroka i prirode smetnji, što je ključno za adekvatan pristup u obrazovanju i terapiji dece sa smetnjama u razvoju.

Etiološke klasifikacije temelje se na uzrocima smetnji, a prema ovom kriterijumu možemo razlikovati dve osnovne grupe:

1. Nasledna invalidnost – smetnje koje nastaju zbog genetskih faktora ili naslednih poremećaja, kao što su određene genetske bolesti ili sindromi.
2. Stečena invalidnost – smetnje koje nastaju pod uticajem spoljnog faktora, kao što su bolest, povrede ili sociokulturni uticaji koji mogu narušiti normalan razvoj deteta.

Funkcionalna klasifikacija razmatra funkcionalne aspekte invalidnosti i deli ih u sledeće kategorije:

1. Fizička invalidnost, koja može biti:
 - senzorna invalidnost – obuhvata oštećenja vida, sluha, govora i glasa, koja značajno utiču na sposobnost deteta da komunicira i uči u standardnim obrazovnim uslovima;

- telesna invalidnost – odnosi se na oštećenja lokomotornog aparata, nervnog sistema, kao i poremećaje psihomotorike, koji mogu otežati fizičku aktivnost i mobilnost deteta.
- 2. Psihička invalidnost – obuhvata osobe sa intelektualnim teškoćama kod kojih je razvoj kognitivnih i emocionalnih veština usporen ili oštećen.
- 3. Višestruka invalidnost – odnosi se na decu sa više od jednog oštećenja, koja mogu kombinovati fizičke, psihičke ili senzorne smetnje, čime je pristup obrazovanju i rehabilitaciji znatno složeniji.

U daljoj analizi, Bojaninova klasifikacija (2012) nudi dodatne detalje i razlikovanje specifičnih tipova razvojnih teškoća. Prema Bojaninu, teškoće u razvoju kod dece mogu se podeliti u sledeće kategorije:

- praktognostički poremećaji – smetnje u sposobnosti prepoznavanja i razumevanja osnovnih aktivnosti i veština potrebnih za svakodnevni život;
- poremećaji iz razvojne neurolingvistike – smetnje koje se odnose na jezičko i govorno funkcionisanje, što uključuje i teškoće u razumevanju jezika ili u njegovom izražavanju;
- poremećaji psihomotorike u užem smislu reči – teškoće u koordinaciji pokreta i fizičkom razvoju;
- poremećaji usled opšteg razvojnog nesklada – smetnje koje se javljaju zbog neskladnog razvoja u različitim oblastima, kao što su motorika, kognicija i socijalna funkcija;

Nerazvijenost inteligencije i rani poremećaji osećanja – smetnje koje utiču na intelektualne kapacitete i emocionalni razvoj deteta.

Ove klasifikacije omogućavaju precizno utvrđivanje vrsta smetnji i teškoća u razvoju, što je ključno za planiranje i primenu odgovarajućih obrazovnih i terapijskih intervencija.

Kao što ističu Stanton-Chapman i Brown (2015), razvojne smetnje mogu biti uzrokovane različitim faktorima koji deluju tokom života deteta. Ovi faktori mogu biti:

- prenatalni faktori (tokom trudnoće), kao što su izloženost toksičnim supstancama ili genetske mutacije;
- natalni faktori (prilikom porođaja), kao što su komplikacije prilikom porođaja koje mogu izazvati povrede ili hipoksiju;
- postnatalni faktori (nakon rođenja), uključujući infekcije, povrede ili nezdravu socijalnu okolinu koja može negativno uticati na dalji razvoj deteta.

Klasifikacija razvojnih smetnji kod dece u predškolskom uzrastu, prema Avramidisu i Norwichu (2020), obuhvata različite oblasti razvoja, kao što su fizički, mentalni, govorno-jezički i emocionalni razvoj. Ove smetnje se dalje klasifikuju prema težini, od blagih do teških, što pomaže stručnjacima da odrede odgovarajuću podršku i intervencije. Tako na primer, deca sa lakšim poremećajima govora ili motorike mogu se uključiti u standardne obrazovne procese uz određene prilagodbe, dok deca sa teškim intelektualnim ili višestrukim invalidnostima zahtevaju specijalizovane obrazovne i rehabilitacione pristupe.

4. POJAM INKLUZIJE

Pojam inkluzija potiče od latinske reči *inclusio*, što znači uključivanje, obuhvatanje i podrazumevanje. U širem socijalnom kontekstu, inkluzija se odnosi na proces integracije pojedinca u širu socijalnu zajednicu. Ovaj proces se ne odnosi samo na fizičko prisustvo pojedinca u društvu, već i na njegov aktivni i ravnopravni angažman. Inkluzija, stoga, mora biti shvaćena kao neprestano traženje boljih načina reagovanja na različitost, kao i prikupljanje, analizu i evaluaciju podataka iz različitih izvora u cilju poboljšanja prakse i postizanja boljih rezultata (Stepanović 2018; Reupert, Deppeler 2019).

Inkluzija dece sa smetnjama u razvoju temelji se na savremenim pedagoškim načelima prema kojima se deca s posebnim potrebama posmatraju u odnosu na svoje vršnjake, prvo prema sličnostima, a tek onda prema razlikama. Sličnosti su zasnovane na činjenici da svako dete, bez obzira na njegove specifične potrebe, dolazi sa biološki datim dispozicijama koje predstavljaju potencijale za razvoj (Sharma, Loreman 2019). Međutim, ove dispozicije se ne razvijaju automatski u optimalne sposobnosti. Da bi došlo do njihove realizacije, neophodni su odgovarajući uslovi i podrška iz socijalne sredine. Škola, kao ključni element socijalne sredine, ima važnu ulogu u otkrivanju i razvijanju pozitivnih aspekata sposobnosti svakog deteta.

Poteškoće u obrazovnom procesu inkluzije

Kada se u redovnom obrazovnom okruženju nađu učenici sa smetnjama u razvoju često dolazi do nesklada između njihovih razvojnih sposobnosti i didaktičko-metodičkih oblika nastave. Većina nastavnih strategija prilagođena je “prosečnim” učenicima, što može uzrokovati teškoće i usporiti razvoj potencijala dece sa posebnim potrebama. Ovaj nesklad može dovesti do neuspeha u učenju, što dodatno negativno utiče na emotivni i socijalni razvoj deteta. Nepovoljna vaspitna klima i loša komuni-

kacija u odeljenju često imaju dugoročne posledice na ponašanje deteta, uključujući pojavu nepoželjnih oblika ponašanja (Stepanović 2018; De Boer, Munde 2015).

Pravo na obrazovanje

Inkluzija obuhvata pravo svake osobe na obrazovanje, počev od predškolskog uzrasta pa sve do visokog obrazovanja. Kroz inkluzivni obrazovni sistem, pravo na obrazovanje imaju:

- deca sa smetnjama u razvoju, koja se suočavaju sa različitim izazovima u fizičkom, mentalnom ili emotivnom razvoju;
- deca sa invaliditetom, čiji invaliditet može biti fizički, senzorni ili intelektualni;
- deca iz marginalizovanih grupa, koja mogu biti marginalizovana zbog socijalnih, ekonomskih ili kulturnih faktora;
- darovita deca, koja se suočavaju sa izazovima u obrazovnom sistemu zbog potrebe za naprednijim obrazovnim pristupima. (Stepanović 2018)

5. ZAKONSKA REGULATIVA

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (Službeni glasnik RS, br. 55/2013) pruža pravni okvir za obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom. U članu 10 ovog zakona navodi se da „učenik sa smetnjama u razvoju i invaliditetom stiče osnovno obrazovanje i vaspitanje po pravilu u školi zajedno sa ostalim učenicima, a kada je to u najboljem interesu učenika, u školi za učenike sa smetnjama u razvoju“. Ovo znači da je inkluzija osnova obrazovnog sistema, ali se predviđa mogućnost specijalizovanih škola ako je to najbolje za pojedinca.

Prema članu 8 Zakona, roditelji ili staratelji imaju pravo da izaberu obrazovni put za svoje dete, bilo da je to redovna škola, specijalna škola ili učenje na daljinu. U cilju unapređenja inkluzivnog obrazovanja, škole za učenike sa smetnjama u razvoju pružaju podršku školama u redovnom obrazovnom sistemu. Zakon omogućava da u jednom odeljenju budu prisutna najviše dva učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, a za njih je predviđena dodatna podrška, uključujući individualizovane obrazovne planove (IOP). Za učenike koji prate IOP sa prilagođenim standardima postignuća, ocenjivanje se vrši na osnovu angažovanja i stepena ostvarenosti ciljeva i prilagođenih standarda. Ovaj pristup omogućava veći stepen fleksibilnosti i prilagođavanja obrazovnih metoda potrebama učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom.

Zakon takođe propisuje da u obrazovnim institucijama nisu dozvoljene aktivnosti koje ugrožavaju, omalovažavaju ili diskriminišu pojedince ili grupe na osnovu rase, nacionalne, etničke, jezičke, verske ili polne pripadnosti, fizičkih ili psihičkih svojstava, smetnji u razvoju, invaliditeta, zdravstvenog stanja, uzrasta, socijalnog i kulturnog porekla, imovnog stanja ili političkog opredeljenja. Zakon takođe zabranjuje podsticanje takvih aktivnosti, čime se dodatno naglašava obaveza stvaranja ravnopravnog i nepristrasnog obrazovnog okruženja (Saloviita 2020; Roberts, Simpson 2016).

Integracija vs. inkluzija

U oblasti obrazovanja dece sa smetnjama u razvoju razlika između integracije i inkluzije ima ključnu ulogu. Integracija se definiše kao „ubacivanje deteta u postojeći sistem obrazovanja onakav kakav je, gde dete mora da se snalazi zahvaljujući svojoj upornosti, snalažljivosti i uz pomoć roditelja“. Ovaj pristup ne menja nivo obuke nastavnika, obrazovne programe i metode, smatrajući da će se dete adaptirati na zahteve sistema bez obzira na njegove specifične potrebe. Iako neki učenici sa intelektualnim predispozicijama mogu ostvariti dobre rezultate, integracija često dovodi do neuspeha jer ne pruža adekvatnu podršku potrebnu za postizanje tih rezultata (García-Carrión, Villardón-Gallego 2020).

S druge strane, inkluzija podrazumeva reformisani obrazovni sistem koji pruža stručnu i moralnu podršku u obrazovanju i opštem razvoju deteta sa smetnjama u razvoju. Inkluzija se zasniva na pedagoškim merama koje omogućavaju svakom detetu da se razvija u skladu sa sopstvenim sposobnostima i tempom. Ovaj pristup prepoznaje heterogenost učenika i omogućava promene u obrazovnim programima, metodama, očekivanjima i organizaciji nastave (Maksimović 2017; Wong, Watkins 2021).

Dosledna primena inkluzivnog obrazovanja zahteva sveobuhvatne promene sistema, ne samo u pogledu metodologije i programa, već i u pristupu koji omogućava svim učenicima, bez obzira na njihove sposobnosti, da ostvaruju svoje potencijale u obrazovnom procesu.

6. METODE I REZULTATI ISTRAŽIVANJA

6.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su stavovi roditelja i vaspitača o primeni inkluzije u predškolskim ustanovama. Postavljeni problem nije zanemarljiv, već je veoma aktuelan i ima veliki značaj. Istraživanje treba da podstakne dalja istraživanja u ovoj

oblasti, kako bi se stekla potpunija i jasnija slika o uključivanju dece sa razvojnim smetnjama u predškolsku ustanovu. Inkluzivno obrazovanje postaje dio prakse u mnogim obrazovnim sistemima, jer omogućava deci sa smetnjama u razvoju da se integrišu u redovne obrazovne ustanove. Istraživanja u ovoj oblasti ukazuju na važnost saradnje roditelja, vaspitača i stručnjaka u stvaranju podržavajućeg okruženja za decu sa razvojnim smetnjama (Hornby, Blackwell 2018; Loreman, McGhie-Richmond, Barber 2020). Ova studija je usmerena na razumevanje stavova i pristupa u kontekstu predškolskih ustanova u Beogradu, kao i na istraživanje postojećih izazova i preporuka za unapređenje inkluzivnih praksi u predškolskom obrazovanju.

6.2. Cilj i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja je ispitati stavove vaspitača i roditelja o primeni inkluzije dece sa smetnjama u razvoju u predškolskim ustanovama, uslove za uspešno uključivanje, ulogu vaspitača u inkluzivnom obrazovanju, te informisanost roditelja o pravima njihove dece u vezi sa inkluzijom. Na osnovu postavljenog cilja istraživanja proizilaze istraživački zadaci:

1. Utvrditi da li postoje razlike u stavovima vaspitača i roditelja o primeni inkluzije dece sa smetnjama u razvoju u redovnim predškolskim ustanovama.
2. Utvrditi da li postoje razlike u stavovima vaspitača i roditelja o ulozi vaspitača u inkluzivnom sistemu vaspitanja.
3. Ispitati nivo informisanosti roditelja o pravima njihove dece u vezi sa inkluzijom u predškolsku ustanovu i da li postoji razlika u mišljenju između vaspitača i roditelja o ovom pitanju.
4. Ispitati stavove vaspitača i roditelja o uslovima za uspešno uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u redovnu predškolsku ustanovu

6.3. Hipotetički okviri

Opšta hipoteza ovog istraživanja je: *Pretpostavlja se da vaspitači i roditelji imaju pozitivan stav prema primeni inkluzije u predškolskim ustanovama.*

Posebne hipoteze istraživanja su:

- Pretpostavlja se da postoje razlike u stavovima između vaspitača i roditelja o primeni inkluzije dece sa smetnjama u razvoju u predškolskim ustanovama.
- Pretpostavlja se da postoje razlike u stavovima između vaspitača i roditelja o ulozi vaspitača u inkluzivnom sistemu vaspitanja.

- Pretpostavlja se da postoje razlike u mišljenju vaspitača i roditelja o tome u kojoj meri su roditelji dece sa smetnjama u razvoju upoznati sa njihovim pravima u vezi sa inkluzijom u predškolskim ustanovama.
- Pretpostavlja se da postoje razlike u mišljenju vaspitača i roditelja o uslovima za uspešno uključivanje dece sa smetnjama u razvoj u redovnu predškolsku ustanovu.

6.4. Tok istraživanja

Istraživanje je sprovedeno sa ispitanicima uz prethodno obaveštavanje o ciljevima i postupku ispitivanja. Pre početka ispitivanja učesnicima su pružene informacije o značaju istraživanja, kao i objašnjenje važnosti iskrenih odgovora. Ispitanici su informisani o tome kako će podaci biti korišćeni i obezbeđeni uslovi za njihov anonimitet i privatnost. U aprilu 2024. godine, vaspitači i roditelji su popunjavali ankete, a zatim je započeta obrada prikupljenih podataka.

Za odabir uzorka korišćen je metod namernog izbora, pri čemu su iz populacije vaspitača i roditelja dece sa razvojnim smetnjama izdvojeni uzorci od 90 vaspitača i 50 roditelja. Ovaj uzorak obuhvata učesnike iz različitih predškolskih ustanova, čime je omogućeno sticanje uvida u različite pristupe inkluziji u kontekstu predškolskih obrazovnih ustanova. Nakon prikupljanja podataka pristupilo se statističkoj obradi uz primenu odgovarajućih tehnika analize podataka.

6.5. Uzorak istraživanja

U skladu sa ciljevima istraživanja odabran je namerni uzorak koji obuhvata vaspitače i roditelje dece sa smetnjama u razvoju iz specifičnih predškolskih ustanova. Uzorak čini 90 vaspitača i 50 roditelja. Odabrani učesnici dolaze iz različitih predškolskih ustanova koje pružaju inkluzivno obrazovanje deci sa smetnjama u razvoju, čime se omogućava analiza stavova i iskustava iz različitih obrazovnih konteksta. Podaci o polu i obrazovnim kvalifikacijama ispitanika nisu bili relevantni za postavljene ciljeve istraživanja, te nisu detaljno obrađeni u ovom kontekstu.

6.6. Varijable istraživanja

Opšti cilj ovog istraživanja je da se kroz rezultate anketiranja vaspitača i roditelja analiziraju njihovi stavovi prema primeni inkluzije dece sa smetnjama u razvoju u

predškolskim ustanovama. U skladu sa pretpostavljenim uzročno-posledičnim odnosima istraživanje obuhvata sledeće nezavisne varijable:

- **Za vaspitače:** Ključne nezavisne varijable uključuju stručnu spremu i godine radnog iskustva. Stručna sprema obuhvata tri nivoa obrazovanja: višu školu, fakultet i master akademske studije. Radno iskustvo klasifikuje se prema vremenskim okvirima: pripravnik, do 5 godina, od 6 do 10 godina, od 11 do 15 godina i preko 15 godina.
- **Za roditelje:** Nezavisne varijable uključuju pol i nivo obrazovanja. Pol je podeljen na muške i ženske roditelje, dok se nivo obrazovanja deli na srednju školu, višu školu i visoku školu.

Zavisna varijabla ovog istraživanja odnosi se na stavove vaspitača i roditelja prema primeni inkluzije, koji su mereni odgovorima na postavljena pitanja u anketi.

6.7. Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

Pri realizaciji ovog istraživanja korišćena je kombinacija metodoloških pristupa, uključujući metodu teorijske analize i tehniku anketiranja za empirijski deo istraživanja. U fazi teorijskog rasvetljavanja problema primenjena je metoda teorijske analize, koja je podrazumevala prikupljanje relevantnih podataka, njihovu analizu, upoređivanje i interpretaciju, a zatim izvođenje zaključaka. Ovaj deskriptivni pristup unutar postojećih teorijskih okvira obezbeđuje stvaranje temelja za dalje istraživanje.

Za prikupljanje podataka o stavovima vaspitača i roditelja prema primeni inkluzije dece sa smetnjama u razvoju u predškolsku ustanovu korišćena je tehnika anketiranja. Instrument za prikupljanje podataka bio je anketni upitnik prilagođen specifičnostima ciljnih grupa – vaspitačima i roditeljima. Upitnici su bili konstruisani tako da omoguće dobijanje validnih i pouzdanih podataka o njihovim stavovima, iskustvima i mišljenjima vezanim za inkluziju dece sa razvojnim smetnjama u obrazovni sistem.

Metrijske karakteristike upitnika su sledeće: Upitnik je testiran na validnost i pouzdanost pre primene. Validnost upitnika je procenjena kroz ekspertno ocenjivanje, dok je pouzdanost utvrđena korišćenjem interne doslednosti, čime je potvrđena stabilnost rezultata kroz različite odgovore ispitanika. Pouzdanost upitnika je merena korišćenjem Cronbach-ovog alfa koeficijenta, koji je pokazao zadovoljavajući nivo pouzdanosti $\alpha > 0.7$. Ovaj metod omogućio je da se obezbede pouzdani podaci koji su korišćeni za dalju analizu i interpretaciju.

7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Na osnovu postavljenih hipoteza nastojali smo proveriti da li postoje statistički značajne razlike u stavovima vaspitača i roditelja o tome u kojoj meri su roditelji dece sa smetnjama u razvoju upoznati sa njihovim pravima u kontekstu uključivanja dece u redovnu predškolsku ustanovu. Analizirajući podatke prikazane u Tabeli 1 možemo uočiti značajne razlike u mišljenjima vaspitača i roditelja.

Tabela1: Razlike u mišljenjima vaspitača i roditelja o tome u kojoj meri su roditelji dece sa smetnjama u razvoju upoznati sa njihovim pravima vezano za uključivanje dece u vrtić

Ispitanici	U potpunosti su upoznati	Delimično su upoznati	Nisu upoznati	Nisu uopšte upoznati	Σ	$\chi^2=59,085$ $df=3$ $p=0,001$
Vaspitači	46 51,1%	44 48,9%	0 0,0%	0 0,0%	90 100,0%	
Roditelji	6 12,0%	19 38,0%	22 44,0%	3 6,0%	50 100,0%	
Σ	52 37,1%	63 45,0%	22 15,7%	3 2,1%	100 100,0%	

Tabela 1 prikazuje raspodelu odgovora na pitanje u kojoj meri su roditelji dece sa smetnjama u razvoju upoznati sa njihovim pravima vezanim za inkluziju u vrtiću. Kao što je prikazano, vaspitači su uglavnom mišljenja da su roditelji u potpunosti upoznati sa pravima svoje dece (51,1%), dok roditelji u velikoj meri (44,0%) smatraju da nisu dovoljno informisani o tim pravima. Analiza ($\chi^2=59,085$, $df=3$, $p=0,001$) potvrđuje postojanje statistički značajnih razlika u mišljenju između vaspitača i roditelja o ovom pitanju. Rezultat ukazuje na značajnu diskrepanciju između mišljenja vaspitača i roditelja o nivou informisanosti roditelja o pravima njihove dece u kontekstu inkluzije.

Takođe, istraživali smo stavove vaspitača i roditelja o prednostima uključivanja dece sa smetnjama u razvoju u redovne predškolske grupe. Analiza odgovora na pitanje o dobrobitima inkluzije pokazuje da većina vaspitača (58,9%) smatra da je najvažnija dobrobit to što dete sa smetnjama postaje deo društvenog života, dok roditelji (56,7%) najvažnijom smatraju razvoj humanih i empatičnih odnosa među decom. Ovi nalazi ukazuju na to da vaspitači u većoj meri prepoznaju društvene

prednosti inkluzije, dok roditelji više vrednuju interpersonalni aspekt, tj. razvoj međuljudskih odnosa. Iako postoji razlika u prioritetima, obe grupe ispitanika prepoznaju inkluziju kao značajan faktor za društveni razvoj i emocionalnu povezanost među decom.

Kada se uporede stavovi vaspitača i roditelja o ulozi vaspitača u inkluzivnom sistemu, rezultati takođe pokazuju značajne razlike. Vaspitači većinom ističu svoju ključnu ulogu u inkluziji, dok roditelji smatraju da postoji potreba za dodatnim informacijama i edukacijom o ulozi vaspitača u ovom procesu. Ovaj nesklad u percepciji ukazuje na potencijalne oblasti za unapređenje saradnje i obuke kako bi se poboljšalo razumevanje uloge vaspitača i roditelja u inkluzivnom obrazovanju.

Svi ovi rezultati potvrđuju postavljene hipoteze, koje pretpostavljaju postojanje statistički značajnih razlika u stavovima vaspitača i roditelja o primeni inkluzije, ulozi vaspitača u inkluzivnom obrazovanju, kao i informisanosti roditelja o pravima njihove dece u vezi sa inkluzijom. Na osnovu ovih nalaza možemo zaključiti da postoje značajne razlike u percepcijama između vaspitača i roditelja, što ukazuje na potrebu za dodatnim informisanjem i obukama u oblasti inkluzije, kako bi se postigla bolja saradnja i razumevanje između ove dve grupe.

Takođe, istraživali smo kako vaspitači i roditelji vide uslove za uspešno uključivanje dece sa smetnjama u redovnu predškolsku ustanovu. Pitanje u anketi odnosilo se na ključne faktore koji bi omogućili uspeh inkluzije, kao što su: prihvatanje od strane vršnjaka, stručna pripremljenost vaspitača, adekvatna saradnja sa roditeljima i vaspitačima, stepen smetnje kod deteta i spremnost dece za život u inkluzivnoj sredini. Najveći broj ispitanika (35,0%) smatra da je ključ uspeha adekvatna saradnja između roditelja i vaspitača, dok najmanje značajnim faktorom za uspeh inkluzije smatraju stepen smetnje kod deteta. U vezi sa ovom temom želeli smo da utvrdimo postoji li statistički značajna razlika u mišljenju vaspitača i roditelja o tome kako bi uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u redovnu ustanovu bilo uspešno. Rezultati koje smo dobili prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2: Razlike u mišljenjima vaspitača i roditelja o tome šta je najvažnije za sprovođenje inkluzivnog obrazovanja

Ispitanici	Prihvatanje od strane vršnjaka u grupi	Stručna pripremljenost vaspitača	Aдекватna saradnja sa roditeljima/ vaspitačima	Stepen smetnje kod deteta	Pripremljenost dece za život i radu okviru inkluzije	Σ	$\chi^2=22,884$ df=4 p=0,001
Vaspitači	13 14,4%	11 12,2%	40 44,4%	14 15,6%	12 13,3%	90 100,0%	
Roditelji	15 30,0%	18 36,0%	9 18,0%	2 4,0%	6 12,0%	50 100,0%	
Σ	28 20,0%	29 20,7%	49 35,0%	16 11,4%	18 12,9%	100 100,0%	

Na osnovu rezultata možemo zaključiti da vaspitači i roditelji ne prepoznaju iste faktore kao odlučujuće za uspešan razvoj inkluzivnog obrazovanja. Vaspitači smatraju da je najvažniji faktor adekvatna saradnja sa roditeljima (44,4%), dok roditelji smatraju da je ključna stručna pripremljenost vaspitača (36,0%). Statistička analiza ($\chi^2 = 22,884$, $p = 0,001$) pokazuje da postoji značajna razlika u stavovima vaspitača i roditelja o najvažnijim faktorima za uspeh inkluzije, što ukazuje na različite prioritete i percepcije među grupama.

U okviru prvog zadatka, dalje, želeli smo da istražimo da li postoje razlike u mišljenju vaspitača i roditelja o najvećim preprekama za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u redovnu predškolsku ustanovu. Ispitanici su imali zadatak da odgovore na pitanje: *Šta je, po vašem mišljenju, najveća prepreka za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u predškolsku ustanovu?* Ponuđeni odgovori su bili: veliki broj dece u grupi, odsustvo stručne pomoći, nedovoljna edukacija vaspitača i nedovoljna spremnost roditelja tipične dece da prihvate dete sa smetnjama u razvoju. Ovi rezultati pružaju uvide u stavove i percepcije vaspitača i roditelja o ključnim faktorima i preprekama u procesu inkluzije, što može biti od značaja za dalje unapređivanje inkluzivnog obrazovanja u predškolskim ustanovama.

U okviru ovog prvog zadatka želeli smo da pitamo vaspitače i roditelje o tome koje promene smatraju potrebnim za uspešnije uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u predškolsku ustanovu. Ispitanici su rangirali četiri ponuđene tvrdnje prema važnosti, gde je 1 označavala najvažniju promenu, a 4 najmanje važnu. Ponuđene tvrdnje bile su:

1. Formiranje grupa sa manjim brojem dece
2. Posvećenije angažovanje stručnog tima
3. Adekvatnija saradnja vaspitača i roditelja
4. Dodatno usavršavanje vaspitača za rad sa decom sa smetnjama u razvoju

Na osnovu rezultata uočavamo da najveći procenat vaspitača smatra da je formiranje grupa sa manjim brojem dece najvažnija promena koja bi doprinela uspešnijem uključivanju dece sa smetnjama u razvoju u predškolsku ustanovu (50,0%). S druge strane, roditelji smatraju da je posvećenije angažovanje stručnog tima najvažnija promena koja bi doprinela uspešnom uključivanju dece sa smetnjama u razvoju (58,9%). Takođe, prema mišljenju vaspitača, njihovo dodatno usavršavanje za rad sa decom sa smetnjama u razvoju predstavlja najmanje važnu promenu koja bi doprinela uspešnijem uključivanju, dok roditelji smatraju da je adekvatnija saradnja vaspitača i roditelja najmanje važna promena koja bi poboljšala inkluziju. Ovi rezultati ukazuju na razlike u prioritetima između vaspitača i roditelja u pogledu potrebnih promena za poboljšanje uslova inkluzije, što je važno za budući razvoj inkluzivnih obrazovnih praksi.

Želeli smo da utvrdimo i da li postoji statistički značajna razlika u mišljenju vaspitača i roditelja o ključnom nosiocu aktivnosti sa decom koja imaju smetnje u razvoju u redovnom vrtiću. Rezultati su prikazani u Tabeli 3.

Tabela 3: Razlike u mišljenjima vaspitača i roditelja o ključnom nosiocu aktivnosti sa decom koja imaju smetnje u razvoju u redovnom vrtiću

Ispitanici	Vaspitač	Defektolog	Direktor	Stručna služba vrtića	Σ	
Vaspitači	49 54,4%	31 34,4%	0 0,0%	10 11,1%	90 100,0%	$\chi^2=1,605$ $df=2$ $p=0,448$
Roditelji	32 64,0%	15 30,0%	0 0,0%	3 6,0%	50 100,0%	
Σ	81 57,9%	46 32,9%	0 0,0%	13 9,3%	100 100,0%	

Tabela 3 pokazuje da ne postoje statistički značajne razlike u mišljenju vaspitača i roditelja o ključnom nosiocu aktivnosti sa decom koja imaju smetnje u razvoju u redovnom vrtiću, jer je p-vrednost (0,448) veća od 0,05. Ipak, primećuje se da postoji

manja razlika u procentima između vaspitača i roditelja. Naime, 64,0% roditelja smatra da su vaspitači ključni nosioci aktivnosti sa decom sa smetnjama u razvoju, dok 54,4% vaspitača deli ovo mišljenje. To ukazuje na to da, iako postoji saglasnost u mišljenju, roditelji imaju nešto veći stepen poverenja u ulogu vaspitača nego što to sami vaspitači priznaju.

Dalje, želeli smo da ispitamo u kojoj meri se vaspitači i roditelji slažu sa tvrdnjom da vaspitači u redovnom vrtiću imaju mogućnosti da se potpuno posvete deci sa smetnjama u razvoju. Ponudili smo sledeće opcije slaganja: slažem se, ne slažem se, delimično se slažem, i ne slažem se uopšte. Rezultati pokazuju da mali procenat ispitanika smatra da vaspitači mogu da se posvete deci sa smetnjama u razvoju. Veći broj ispitanika (54,3%) smatra da vaspitači nemaju priliku da se potpuno posvete, što možemo povezati sa prethodnim nalazima da su vaspitači i roditelji mišljenja da je veliki broj dece u grupama prepreka koja onemogućava vaspitačima da se u potpunosti posvete svakom detetu, uključujući decu sa smetnjama u razvoju. Ovi rezultati ukazuju na zajednički problem u procesu inkluzije – veliki broj dece u grupama, što predstavlja izazov za vaspitače jer im ograničava mogućnost da pruže odgovarajuću pažnju svakom detetu.

8. DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVNJA

Kroz niz različitih pitanja nastojali smo istražiti stavove i percepcije prosvetnih radnika i roditelja u vezi sa integracijom dece sa smetnjama u razvoju u redovne predškolske ustanove. Jedno od ključnih pitanja bilo je da li roditelji razumeju prava svoje dece i mogućnost inkluzivnog obrazovanja. Takođe, analizirali smo stavove prosvetnih radnika i roditelja o prednostima i izazovima inkluzivnog obrazovanja. Na osnovu tih stavova fokusirali smo se na identifikovanje ključnih faktora koji su neophodni za uspešnu implementaciju inkluzije u obrazovnom sistemu. Posebnu pažnju posvetili smo razumevanju perspektiva roditelja i prosvetnih radnika o tome šta je potrebno da bi inkluzija bila efikasna i održiva.

Pored vaspitača, roditelji igraju ključnu ulogu u procesu integracije dece sa smetnjama u razvoju u redovni obrazovni sistem. Za uspeh inkluzije od presudne je važnosti da roditelji razumeju prava svoje dece i budu u stanju da ih efikasno ostvaruju. Rano prepoznavanje specifičnih potreba dece sa smetnjama u razvoju, kao i njihovo aktivno uključivanje u obrazovni proces, od ključne su važnosti. Odnosi između roditelja i vaspitača, kao i roditeljska uloga u edukaciji i razvoju dece, predstavljaju temelje za uspešno ostvarenje inkluzivnog obrazovanja.

Na početku istraživanja želeli smo da utvrdimo da li su vaspitači, koji su učestvovali u anketi, imali prethodno iskustvo u radu sa decom koja imaju smetnje u razvoju. U okviru anketnog upitnika postavljeno je pitanje: „Da li ste do sada imali iskustva u radu sa detetom koje ima smetnje u razvoju?“ sa ponuđenim odgovorima „da” i „ne”. Na osnovu rezultata uočeno je da veći procenat vaspitača (54,4%) ima iskustva u radu sa decom koja imaju smetnje u razvoju, u poređenju sa 45,6% onih koji nemaju to iskustvo. Ovaj rezultat u određenoj meri se poklapa sa rezultatima prethodnih istraživanja, poput istraživanja Studen (2008), koje je pokazalo da većina pedagoških radnika, uključujući vaspitače, ima iskustva u radu sa decom sa smetnjama u razvoju. Takođe, ovo iskustvo se smatra ključnim za unapređivanje inkluzije u vaspitanju i obrazovanju, jer pruža konkretne smernice za efikasniji rad sa decom sa specifičnim potrebama.

U okviru istraživanja interesovalo nas je i u kojoj meri se vaspitači i roditelji slažu sa tvrdnjom da deca sa smetnjama u razvoju treba da idu u redovan vrtić zajedno sa svojim vršnjacima, bez obzira na vrstu i stepen smetnje. Ispitanicima su ponuđeni različiti nivoi slaganja: „slažem se”, „ne slažem se”, „delimično se slažem”, i „ne slažem se uopšte”. Rezultati pokazuju da se 50% vaspitača ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok je samo 7,1% vaspitača izrazilo saglasnost sa ovom idejom. Ovi rezultati se delimično poklapaju sa istraživanjem Hrnjica i Sretenov (2003) u kojem je utvrđeno da roditelji dece sa teškoćama u razvoju snažno podržavaju inkluziju i smatraju da je zajedničko obrazovanje sa tipičnim vršnjacima veoma važno. Prema tom istraživanju čak 87% roditelja smatra da je zajedničko školovanje njihove dece sa vršnjacima bez teškoća u razvoju poželjno.

Ovi rezultati ukazuju na to da postoji razlika u mišljenju vaspitača i roditelja o inkluziji i integraciji dece sa smetnjama u razvoju. Dok roditelji često naglašavaju značaj zajedničkog obrazovanja, mnogi vaspitači iskazuju zabrinutost i sumnju u mogućnost sistema da pruži adekvatnu podršku svim učenicima, naročito onima sa specifičnim potrebama.

U okviru istraživanja želeli smo da ispitamo mišljenja vaspitača i roditelja o dobrobitima uključivanja dece sa smetnjama u razvoju u redovne predškolske grupe. U anketnim upitnicima od ispitanika je zatraženo da rangiraju dobrobiti od 1 (najveća) do 4 (najmanja) na osnovu sledećih odrednica: uključivanje deteta sa smetnjama u razvoj u društveni život, razvijanje humanog i empatičnog odnosa kod ostale dece, promena stavova u društvenom okruženju prema deci sa smetnjama u razvoju i razvoj potencijala deteta sa smetnjama u razvoju.

Kada je reč o najmanjim dobrobitima, prema mišljenju većine vaspitača i roditelja, najslabije rangirana dobrobit bila je „razvijanje potencijala deteta sa smetnjama u razvoju“. Ovaj odgovor može ukazivati na percepciju da su druge dobrobiti inkluzije, poput socijalne integracije i razvoja empatije, prepoznate kao značajnije. Ako analiziramo ove podatke, možemo primetiti da većina ispitanika dobrobit inkluzije gleda pretežno kroz prizmu koristi za samo dete sa smetnjama u razvoju. S druge strane, manji broj ispitanika prepoznaje šire društvene koristi, kao što su pozitivne promene u stavovima prema deci sa smetnjama i razvoj socijalnih veza među vršnjacima.

Ovi rezultati se delimično podudaraju sa nalazima istraživanja Stančić i Stanisavljević Petrović (2013), koji su takođe ukazali na to da većina vaspitača vidi kao najveću korist od inkluzije mogućnost da dete sa posebnim potrebama usvoji društvena pravila i norme ponašanja, kao i da zadovolji svoju potrebu za socijalizacijom sa vršnjacima. Na sličan način naše istraživanje pokazuje da vaspitači smatraju da inkluzija omogućava razvoj socijalnih veza, dok manji broj njih veruje da se kroz inkluzivne grupe menja šira društvena svest i stavovi prema deci sa smetnjama u razvoju.

U vezi sa odgovorima koji se odnose na razvijanje humanog i empatičnog odnosa kod vršnjaka, mišljenja vaspitača su bila gotovo podeljena. Više od polovine ispitanika smatra da inkluzija doprinosi razvoju empatije među decom, dok oko trećine smatra da se kroz takav pristup menjaju stavovi u širem okruženju prema deci sa smetnjama. Najmanje odabrana opcija bila je da inkluzivno vaspitanje doprinosi maksimalnom razvoju sposobnosti deteta sa smetnjama u razvoju, što može ukazivati na to da se potencijali deteta sa smetnjama u razvoju možda ne prepoznaju dovoljno jasno u okviru inkluzivnih grupa, ili da postoje ograničenja u pristupima koji se koriste u praksi.

Ovi rezultati otkrivaju prilično duboku podelu između percepcije socijalnih i individualnih koristi inkluzije. Iako se inkluzija generalno smatra pozitivnim faktorom za socijalnu integraciju i razvijanje socijalnih veza, prepoznaje se potreba za dubljim razumevanjem i implementacijom metoda koje bi omogućile maksimalan razvoj potencijala svakog deteta, uzimajući u obzir njegove specifične potrebe. Ova dinamika stavova može imati značajan uticaj na dalji razvoj inkluzivnog obrazovanja i omogućiti veći broj edukativnih strategija koje integrišu sve članove zajednice, a ne samo same učesnike u inkluzivnom obrazovanju.

9. ZAKLJUČAK

Cilj savremenog društva treba da bude shvatanje da svako dete, bez obzira na njegove specifične potrebe, ima pristup obrazovanju i vaspitanju bez ikakvih oblika selekcije i diskriminacije. Ovim se neguje koncept individualizacije, odnosno prilagođavanja obrazovnog procesa potencijalima, sposobnostima i razvojnim nivoima svakog deteta. U tom kontekstu, koncept inkluzije postaje ključni princip obrazovnog sistema. On poziva na prilagođavanje sadržaja i metoda obrazovanja kako bi se deci sa razvojnim izazovima omogućila ravnopravna participacija u obrazovnom procesu. Ova ideja ne zahteva samo preorijentaciju obrazovnih institucija, već i aktivnu ulogu vaspitača u efikasnom radu sa decom koja imaju smetnje u razvoju. Inkluzija, dakle, zahteva saradnju u smislu kognitivnog razvoja, ali i stalno prikupljanje vitalnih informacija koje dete sa smetnjama u razvoju može pružiti, kako bi se usmerio dalji rad.

Pored vaspitača, ključnu ulogu u inkluziji dece sa smetnjama u razvoju ima i saradnja sa roditeljima. Roditelji moraju biti svesni prava svog deteta i sposobni da ta prava efikasno ostvaruju. Takođe, od velikog je značaja rano prepoznavanje specifičnih potreba deteta sa smetnjama u razvoju. Aktivno učešće roditelja u obrazovnom procesu svog deteta, kao i njihov odnos sa vaspitačem i uključenost u rad predškolske ustanove, predstavljaju osnovu za uspešnu inkluziju.

Rezultati našeg istraživanja, kao i teorijska razmatranja o problemima vezanim za inkluzivno vaspitanje, ukazuju na to da su mišljenja i stavovi vaspitača i roditelja jedan od najvažnijih faktora za uspešan razvoj inkluzivnog vaspitanja. Naši rezultati su pokazali da:

1. Veliki procenat vaspitača ima iskustva u radu sa decom koja imaju smetnje u razvoju, pri čemu se sa porastom radnog iskustva ovaj procenat povećava.
2. Mnogi roditelji su upoznati sa pravima svog deteta u vezi sa uključivanjem u redovan vrtić i smatraju da deca sa smetnjama u razvoju treba da idu u isti. Međutim, veliki broj vaspitača smatra da inkluzija nije dobra, odnosno da deca sa smetnjama u razvoju ne bi trebala da idu u redovne predškolske grupe.
3. Vaspitači većinom smatraju da najveća dobrobit od inkluzije leži u tome što dete sa smetnjama u razvoju postaje deo društvenog života. S druge strane, roditelji smatraju da je najveća korist razvoj humanog i empatičnog odnosa kod ostale dece. Takođe, vaspitači smatraju da je ključna adekvatna saradnja sa roditeljima, dok roditelji ističu stručnu pripremljenost vaspitača kao najvažniji faktor za uspešno sprovođenje inkluzivnog obrazovanja.

Zanimljivo je da i vaspitači i roditelji prepoznaju veliki broj dece u grupi kao prepreku inkluzivnom obrazovanju, ali roditelji takođe smatraju nedostatak stručne pomoći kao značajnu prepreku za rehabilitaciju inkluzivnog obrazovanja. S druge strane, vaspitači u velikoj meri smatraju da su sami roditelji, odnosno njihova nespremnost, najveća prepreka inkluziji.

Ovi nalazi ukazuju na potrebu za daljim unapređenjem edukacije i pripreme vaspitača, kao i za većim angažovanjem roditelja u procesu inkluzije. Takođe, ističe se potreba za boljom podrškom obrazovnih institucija, kako bi se omogućila adekvatna implementacija inkluzivnog obrazovanja i osigurao pravičan i jednak pristup obrazovanju za svako dete.

Buduća istraživanja mogla bi da se fokusiraju na analizu konkretnih metoda i pristupa koje vaspitači koriste u inkluzivnim grupama, kao i na uticaj specifičnih edukacija za vaspitače na uspešnost inkluzije. Takođe, bilo bi korisno istražiti ulogu i odgovornost drugih stručnjaka (poput psihologa i logopeda) u procesu inkluzije, kao i uticaj različitih obrazovnih sistema na integraciju dece sa smetnjama u razvoju. Takođe, istraživanje stavova roditelja u različitim regionima može pružiti uvid u specifične potrebe i izazove u ruralnim i urbanim sredinama, što bi omogućilo dodatne smernice za poboljšanje inkluzivnog obrazovanja.

Kao autoru ovog istraživanja, naročito mi je važno da se stalno razvijaju nova rešenja i strategije kako bi inkluzija postala još efikasnija, te verujem da će buduća istraživanja doneti dalja saznanja koja će doprineti unapređenju ovog procesa.

LITERATURA

1. Avramidis, Elias, Brahm Norwich (2020), "Attitudes towards Inclusion: A Review of Literature", *European Journal of Special Needs Education*, 35(2), 229–245.
2. Bojanin, Svetomir, Smiljka Popović Deušić (2012), *Psihijatrija razvojnog doba*, Institut za mentalno zdravlje, Beograd
3. De Boer, Anke, Vera Munde (2015), "Educators' Attitudes Towards Inclusive Education in Preschool Settings", *International Journal of Inclusive Education*, 19(10), 1038–1050.
4. García-Carrión, Rocío, Lourdes Villardón-Gallego (2020), "Learning Communities in Inclusive Education: A Systematic Review", *Frontiers in Psychology*, 11, 1–10.

5. Hornby, Garry, Ian Blackwell (2018), "Barriers to Inclusive Education for Children with Special Educational Needs in the USA", *International Journal of Inclusive Education*, 22(1), 47–62.
6. Hrnjica, Smiljka, Dušan Sretenov (2003), *Deca sa razvojnim teškoćama u redovnim osnovnim školama u Srbiji – trenutno stanje i stavovski preduslovi za potencijalnu inkluziju*, Save the Children Fond, Beograd
7. Lalvani, Priya, Jessica K. Bacon (2019), "Rethinking Inclusion in Early Childhood: Disability Studies in Education Perspective" *International Journal of Inclusive Education*, 23(9), 952–966.
8. Loreman, Tim, Donna McGhie-Richmond, Jennifer Barber (2020), "Inclusive Education in Early Childhood: Perspectives from Practitioners and Parents", *International Journal of Inclusive Education*, 24(5), 531–549.
9. Maksimović, Jelena (2017), "Podrška deci sa smetnjama u razvoju u inkluzivnom vrtiću", *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta u Užicu*, 18(17), 169–182.
10. Republika Srbija (2013), *Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju*, Službeni glasnik RS, br. 55/2013.
11. Reupert, Andrea, Joanne M. Deppeler (2019), "Preparing Teachers for Inclusion: Collaborative Practices and Mental Health", *Australian Journal of Early Childhood*, 44(3), 68–79.
12. Roberts, Carly, Kristen Simpson (2016), "Promoting Inclusion in Early Childhood Education: A Global Perspective", *International Journal of Early Childhood*, 48(2), 109–123.
13. Saloviita, Timo (2020), "Attitudes of Teachers Towards Inclusive Education in Finland", *Scandinavian Journal of Educational Research*, 64(2), 270–283.
14. Sharma, Umesh, Tim Loreman (2019), "Advances in Inclusive Education: A Teacher's Perspective", *International Journal of Inclusive Education*, 23(8), 735–752.
15. Smith, Louisa, Jill Porter (2018), "Supporting Inclusion in Early Years: Perceptions of Staff and Parents", *International Journal of Inclusive Education*, 22(6), 647–663.
16. Soodak, Leslie C., Elizabeth J. Erwin (2019), "Inclusive Practices in Early Childhood Education: Teacher Beliefs and Attitudes", *Journal of Early Intervention*, 41(2), 89–107.
17. Stanton-Chapman, Tina L., Theresa S. Brown (2015), "Using Social Communication Interventions to Enhance Inclusion for Children with Disabilities", *Topics in Early Childhood Special Education*, 35(3), 125–135.

18. Stepanović, Saša (2018), *Inkluzija*, Sumatra izdavaštvo, Šabac
19. Stepanović, Saša (2019), *ADHD i ADD – poremećaj pažnje iz drugog ugla*, Visoka škola socijalnog rada, Beograd
20. Stepanović, Saša (2023), *Pedagoška psihologija*, Visoka škola socijalnog rada, Beograd
21. Wong, Sandra, David Watkins (2021), "Inclusive Education in Asia: Teachers' Perceptions and Practices", *Teaching and Teacher Education*, 102, 1–11.

PARENTAL AND EDUCATOR ATTITUDES TOWARD THE IMPLEMENTATION OF INCLUSION IN PRESCHOOL EDUCATION

Summary:

Quality preschool education plays a key role in enriching the early experiences of children, providing opportunities for exploration, learning, and holistic development, as well as for inclusion in the broader community. In the process of including children with developmental disabilities into the regular preschool system, the role of both educators and parents is of utmost importance. It is essential for parents of children with developmental disabilities to be aware of their child's rights and to effectively exercise those rights. Additionally, it is crucial for parents to recognize their child's needs in a timely manner and provide appropriate help and support. The interaction between parents, educators, and preschool institutions plays a key role in the inclusion process. Based on this, the subject of the research is the attitudes of parents and educators regarding the application of inclusion in preschool education, with a focus on the conditions for successful inclusion, the role of educators, and the awareness of parents about their children's rights in relation to inclusion. The aim of the research is to examine the attitudes of educators and parents about the inclusion of children with developmental disabilities in preschool institutions. The research also aims to determine the attitudes regarding the role of educators in inclusive education, parents' awareness of their children's rights in relation to inclusion, and the conditions for the successful inclusion of children with developmental disabilities. Data were collected using a survey technique and a questionnaire. The sample included 90 educators and 50 parents of children with developmental disabilities, selected through a purposive sample from a specific area. The general hypothesis of the research is that both educators and parents have a positive attitude toward the application of inclusion in preschool institutions. Specific hypotheses predict differences in attitudes between educators and parents regarding the implementation of inclusion, the role of educators in inclusive education, parents' awareness of their children's rights regarding inclusion, and the conditions

for successful inclusion. The research results confirmed the general hypothesis that the attitudes of educators and parents are generally positive toward inclusion, but significant differences were found in attitudes about specific aspects, such as the role of educators and the level of parents' awareness.

Keywords: inclusion; educators; parents; preschool education; developmental disabilities; kindergarten; inclusive education; children's rights

Adresa autora

Author's address

Saša Lj. Stepanović

Akademija za humani razvoj, Beograd

salenono86@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.883

UDK 316.66-053.2-056-3

Primljeno: 25. 11. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sladana Čalasan, Nadica Jovanović-Simić, Bojana Drljan

PREDIKTIVNI UTICAJ SOCIO-DEMOGRAFSKIH KARAKTERISTIKA NA ADAPTIVNA POSTIGNUĆA DJECE SA RAZVOJNIM POREMEĆAJIMA

Adaptivno ponašanje definiše se kao skup konceptualnih, socijalnih i praktičnih vještina koje ljudi uče i koriste u svakodnevnom životu. Cilj istraživanja bio je ispitivanje prediktivnog uticaja socio-demografskih karakteristika (pola, obrazovanja roditelja, radnog i bračnog statusa roditelja, prihoda porodice i broja braće i sestara) na adaptivna postignuća djece sa razvojnim poremećajima. Istraživanje je sprovedeno na ukupnom uzorku od 94 ispitanika, oba pola, uzrasta od 4 do 14 godina ($9,22 \pm 2,79$), koji je podijeljen u tri grupe. Prvu grupu činilo je 31 dijete sa SJP; drugu grupu 30 djece sa PSA; treću grupu 33 djece sa LIO. Prikupljanje podataka o individualnim karakteristikama ispitanika izvršeno je na osnovu socio-demografskog upitnika koji je posebno konstruisan za potrebe ovog istraživanja. Za procjenu adaptivnih vještina (konceptualnih, socijalnih, praktičnih) korišćena je Dijagnostička skala za procjenu adaptivnog ponašanja (Pearson Patton & Mruzek 2016). Istraživanje je realizovano tokom 2020/2021. godine u udruženjima za djecu i omladinu sa potrebom za posebnom podrškom, predškolskom ustanovama, redovnim i specijalnim školama u Bosni i Hercegovini. Rezultati istraživanja su pokazali da kod djece sa SJP nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije bila značajan prediktor adaptivnih postignuća. Radni status majke bio je značajan prediktor konceptualnog, pol i broj braće i sestara socijalnog, a obrazovni nivo majke praktičnog domena kod djece sa PSA. Kod djece sa LIO, radni status majke izdvojio se kao najznačajniji prediktor u konceptualnom domenu i ukupnom adaptivnom skor na ABDS skali. Možemo zaključiti da socio-demografske karakteristike kao prediktivne varijable ostvaruju različit uticaj na adaptivno funkcionisanje u okviru različitih grupa djece.

Ključne riječi: socioekonomski status; adaptivno ponašanje; djeca sa razvojnim poremećajima

UVOD

Adaptivno ponašanje (AP) definiše se kao skup konceptualnih, socijalnih i praktičnih vještina koje ljudi uče i koriste u svakodnevnom životu (Schalock et al. 2010). Prema petom izdanju *Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje* (DSM-5 APA 2013) deficiti u adaptivnom funkcionisanju (Kriterijum B) govore nam koliko je osoba sposobna da zadovolji standarde zajednice, lične nezavisnosti i socijalne odgovornosti, u poređenju sa drugim osobama istih godina i istog sociokulturnog porijekla. Adaptivno funkcionisanje tako uključuje adaptivno rezonovanje u tri domena – konceptualnom, socijalnom i praktičnom: konceptualne vještine (pamćenje, jezik, čitanje i pisanje, matematičko rezonovanje, usvajanje praktičnih znanja, rješavanje problema, rasuđivanje u novonastalim situacijama), socijalne vještine (svijest o mislima, osjećanjima i iskustvima drugih, empatija, interpersonalne komunikacione vještine, sposobnost sklapanja prijateljskih odnosa, socijalno prosuđivanje) i praktične vještine (učenje i samoupravljanje kroz životna prilagođavanja, lična njega, radna odgovornost, upravljanje novcem, rekreacija, samoregulacija ponašanja, organizacija u izvršavanju školskih i radnih zadataka) (DSM-5 APA 2013). Iako se procjena AP tradicionalno vezuje za identifikaciju i klasifikaciju intelektualne ometenosti (IO), rezultati novijih istraživanja ukazuju da je evaluacija adaptivnih vještina veoma važna i kod ostalih razvojnih poremećaja (Buha, Gligorović 2019).

Specifični jezički poremećaj (SJP) karakterišu deficiti na planu razvoja ekspresivnog i receptivnog modaliteta jezičke funkcije koji nisu uzrokovani slušnim oštećenjem, poremećajem iz spektra autizma, opštim kognitivnim deficitom, socio-emocionalnim poremećajem ili sredinskim faktorima (Drljan i Vuković 2017). Sumirajući rezultate iz dosadašnjih istraživanja o AP djece sa SJP, možemo zaključiti da ovi ispitanici najlošija postignuća ostvaruju u konceptualnom domenu, što je krajnje očevidan rezultat s obzirom da se radi o domenu koji se dominantno oslanja na govorno-jezičke sposobnosti (Buha, Gligorević 2019; Čalasan, Drljan 2022; Damberg et al. 2014; Harrison, Oakland 2003; Shevell et al. 2005a).

Poremećaj iz spektra autizma (PSA) je neurorazvojni poremećaj koji definišu dva osnovna domena – deficiti u socijalnoj komunikaciji i socijalnoj interakciji te ograničeni, repetitivni, stereotipni obrasci ponašanja ili aktivnosti (DSM-5 APA 2013). Na osnovu rezultata većeg broja studija utvrđen je i tipičan profil AP kod PSA, koji čine niska postignuća u domenu socijalizacije, srednje vrijednosti u domenu komunikacije i najviše vrijednosti u domenu vještina svakodnevnog života (Bölte, Poustka 2002; Carter et al. 1998; Del Cole et al. 2017; Fenton et al. 2003; Paul et al. 2004; Tomanik et al. 2007).

IO je stanje koje nastaje prije osamnaeste godine i koje karakterišu značajna ograničenja u intelektualnom i adaptivnom funkcionisanju (AAIDD 2010). Najveći dio (oko 85%) ukupne populacije osoba sa IO čine osobe sa lakom intelektualnom omećenošću (LIO) (APA 2000). Deficiti u socijalnom domenu, zajedno sa deficitima u određenim funkcionalnim akademskim i komunikacionim vještinama, čine srž poteškoća djece i odraslih sa LIO (Leffert, Siperstein 2002).

Socioekonomski status (SES) jedan je od najčešće istraživanih konstrukta u društvenim naukama, usljed velikog uticaja koji ima na opšte funkcionisanje pojedinca. Najčešće istraživani indikatori SES-a u istraživanjima bili su prihodi porodice, obrazovanje i radni status roditelja (Bradley Corwyn 2002). U literaturi je istaknuto da indikatore SES-a treba birati u odnosu na specifična istraživačka pitanja i specifičnost ispitivane populacije, s obzirom na to da među istraživačima nikada nije postignut potpun konsenzus šta čini ovaj konstrukt (Gallo, Matthews 2003). Pored prihoda porodice, obrazovnog i radnog statusa roditelja, često se u obzir uzima i bračni status roditelja i broj braće i sestara, kao važnih obilježja porodice koja mogu uticati na SES.

U literaturi se mogu pronaći istraživanja koja su se bavila ispitivanjem više različitih faktora na AP djece sa razvojnim poremećajima (Alexander, Reynolds 2020; Čalasan, Drljan 2022; Liss et al. 2001; Stephan et al. 2021). U rezultatima tih istraživanja utvrđeno je da su različite sposobnosti prediktori adaptivnog funkcionisanja u različitim kliničkim grupama. Ipak, relativno mali broj istraživanja bavio se prediktivnim uticajem SES-a na AP kod ispitanika različitih populacija (Shevell et al. 2005a; Shevell et al. 2005b; Tenerife et al. 2022; Anderson et al. 2016). S obzirom na navedeno, osnovni cilj našeg istraživanja bio je ispitivanje prediktivnog uticaja socio-demografskih karakteristika (pola, obrazovanja roditelja, radnog i bračnog statusa roditelja, prihoda porodice i broja braće i sestara) na adaptivna postignuća djece sa razvojnim poremećajima.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 94 ispitanika, oba pola, uzrasta od 4 do 14 godina ($9,22 \pm 2,79$). Ukupan uzorak podijeljen je u tri grupe. Prvu grupu činilo je 31 dijete sa SJP; drugu grupu 30 djece sa PSA; treću grupu 33 djece sa LIO. Odabir ispitanika za prvu grupu, djecu sa SJP, izvršen je na osnovu uvida u logopedsku doku-

mentaciju ustanova obuhvaćenih istraživanjem. Kod svih ispitanika dijagnostikovan je ekspresivni tip SJP.

Kriterijum za formiranje druge grupe, djece sa PSA, bila je dijagnoza poremećaja iz spektra autizma, postavljena od strane psihijatra referentne ustanove prema klasifikaciji Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje (DSM-5 APA 2013). Vrijednosti količnika inteligencije preuzete su iz psihološke dokumentacije, pri čemu je 20 djece sa PSA imalo količnik inteligencije koji se kretao u opsegu LIO (IQ 50-69), dok je njih 10 imalo količnik inteligencije u opsegu UIO (IQ od 35–49).

Kriterijum za formiranje poduzorka djece sa LIO, bila je dijagnoza lake IO prema klasifikaciji Svjetske zdravstvene organizacije (ICD-10 WHO 1992: IQ 50-69 za laku IO). Vrijednosti količnika inteligencije preuzete su iz dokumentacije psihologa. Analizom medicinske dokumentacije iz poduzorka djece sa LIO isključeni su ispitanici sa poremećajem iz spektra autizma, evidentnim somatskim, izraženim emocionalnim i višestrukim smetnjama.

Instrumenti istraživanja

Prikupljanje podataka o individualnim karakteristikama ispitanika (pol, uzrast, obrazovanje roditelja, radni i bračni status roditelja, prihodi porodice i broj braće i sestara) izvršeno je na osnovu socio-demografskog upitnika koji je posebno konstruisan za potrebe ovog istraživanja.

Za procjenu adaptivnih vještina (konceptualnih, socijalnih, praktičnih) korišćena je Dijagnostička skala za procjenu adaptivnog ponašanja (Adaptive Behaviour Diagnostic Scale – ABDS; Pearson Patton & Mruzek 2016). ABDS je rejting skala, specifično dizajnirana u svrhu procjene adaptivnih vještina kod djece i adolescenata od 2 do 21 godine starosti. Ovaj instrument se sastoji od tri podskale koje ispituju adaptivne vještine u okviru tri domena: konceptualnog, socijalnog i praktičnog. Svaka podskala sastoji se od po 50 ajtema. Ajtemi na sve tri podskale skoruju se ocjenom od 0 do 4: ne može da uradi (0); može da uradi ali ne radi (1); može da uradi samo uz pomoć (2); može da uradi sam ponekad (3); može da uradi sam većinu vremena ili je radio dok je bio mlađi (4). Pojedinačan maksimalan sirovi skor na podskalama za procjenu konceptualnog, socijalnog i praktičnog domena iznosi 200 bodova, a maksimalan sirovi skor na cjelokupnoj skali iznosi 600 bodova. Odgovori u okviru svake podskale se sabiraju i dobija se ukupni sirovi skor, a zatim se na osnovu vrijednosti ukupnog sirovog skora određuje ekvivalentna vrijednost standardnog skora za svaki domen. Standardni skorovi sva tri domena sabiraju se i zajedno čine ukupan adaptivni

skor, koji predstavlja najpouzdaniji rezultat ABDS skale. Primarna funkcija ABDS skale je utvrđivanje prisustva ili odsustva deficita u AP, odnosno utvrđivanje da li su deficiti u AP prisutni, a ako jesu, kakav je njihov opseg. Opseg deficita definisan je u odnosu na to koliko rezultat ispitanika odstupa od rezultata onoga ko demonstrira tipično AP. Za potrebe ovog istraživanja, posebno se vodilo računa o odabiru adekvatnih informanata. Osnovni uslov koji je informant morao da ispuni bio je dobro poznavanje ispitanika, u smislu da je imao svakodnevni i direktan uvid u AP ispitanika, u vremenskom periodu od najmanje šest mjeseci. Informanti u našem istraživanju bili su terapeuti djece (logopedi i specijalni edukatori i rehabilitatori).

U našem istraživanju pokazalo se da ABDS skala ima odličnu pouzdanost izraženu pomoću Kronbahovog α koeficijenta koji za čitavu skalu iznosi 0,990. Takođe, detaljnijom provjerom pouzdanosti skale uočeno je da svaki od domena (podskala) ima odličnu pouzdanost; konceptualni domen (0,979), socijalni (0,980) i praktični domen (0,964).

Vrijeme i mjesto istraživanja

Istraživanje je realizovano tokom 2020/2021. godine u udruženjima za djecu i omladinu sa potrebom za posebnom podrškom, predškolskim ustanovama, redovnim i specijalnim školama u Bosni i Hercegovini. Sprovedenju istraživanja pristupili smo nakon odobrenja Etičkog komiteta Medicinskog fakulteta u Foči i dobijanja pismene saglasnosti od strane rukovodilaca ustanova u kojima je istraživanje realizovano. Pojedinačna saglasnost za učešće u istraživanju dobijena je od svih roditelja djece uključene u studiju.

Statističke mjere

Za statističku obradu podataka korišćen je programski paket SPSS verzija 21.0 („Statistical Package for Social Sciences SPSS 21.0 Inc, USA). Značajnost efekata ispitivanih varijabli procjenjivana je primjenom adekvatnih parametrijskih i neparametrijskih statističkih metoda. Određivanje prediktora rađeno je višestrukim standardnom regresionom analizom, pri čemu je standardizovani koeficijent β korišćen kao parametar za ispitivanje koliko je koja nezavisna promjenljiva u modelu doprinijela predikciji zavisne promjenljive. Kao nivo statističke značajnosti razlika, uzeta je uobičajena vrijednost $p < 0,05$. Podaci su prikazani tabelarno.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tabela 1 prikazuje minimalne, maksimalne, prosječne vrijednosti i standardne devijacije konceptualnog, socijalnog, praktičnog i ukupnog adaptivnog standardizovanog skora ABDS skale kod SJP, LIO i PSA grupa ispitanika. Uvidom u tabelu možemo uočiti da ispitanici sa SJP imaju najviše vrijednosti skorova u okviru praktičnog domena ($87,94 \pm 14,13$), zatim u okviru socijalnog domena ($78,06 \pm 23,27$), dok su najniži skorovi uočeni u konceptualnom domenu ($65,03 \pm 15,28$). Ispitanici sa LIO imaju sličan profil adaptivnog funkcionisanja kao i ispitanici sa SJP (konceptualni < socijalni < praktični domen), odnosno imaju najniže vrijednosti skorova u konceptualnom ($50,76 \pm 14,34$), srednje vrijednosti u socijalnom ($62,27 \pm 16,59$) i najveće vrijednosti u praktičnom domenu ($74,36 \pm 13,50$). Ispitanici sa PSA imaju drugačiji profil adaptivnog funkcionisanja u odnosu na druge dvije grupe ispitanika, jer najniže vrijednosti skorova ostvaruju u socijalnom ($40,93 \pm 3,19$), zatim u konceptualnom ($45,70 \pm 12,16$), a najbolje u praktičnom domenu ($62,33 \pm 2,45$) (socijalni < konceptualni < praktični domen) (Tabela 1).

Tabela 1. Deskriptivne vrijednosti standardizovanih skorova pojedinačnih domena i ukupnog adaptivnog skora ABDS skale kod SJP, LIO i PSA grupa ispitanika

Skorovi ABDS skale	Grupe ispitanika, domeni i ukupan skor ABDS skale	Minimum	Maksimum	AS $\pm$ SD
Standardizovani skorovi	SJP			
	Konceptualni skor	40,00	92,00	$65,03 \pm 15,28$
	Socijalni skor	40,00	107,00	$78,06 \pm 23,27$
	Praktični skor	65,00	120,00	$87,94 \pm 14,13$
	Ukupan skor	147,00	319,00	$232,45 \pm 47,94$
	LIO			
	Konceptualni skor	40,00	84,00	$50,76 \pm 14,34$
	Socijalni skor	40,00	93,00	$62,27 \pm 16,59$
	Praktični skor	40,00	99,00	$74,36 \pm 13,50$
	Ukupan skor	125,00	251,00	$187,39 \pm 37,26$
	PSA			
	Konceptualni skor	40,00	82,00	$45,70 \pm 12,16$
	Socijalni skor	40,00	53,00	$40,93 \pm 3,19$
	Praktični skor	40,00	84,00	$62,33 \pm 2,45$
	Ukupan skor	120,00	206,00	$148,97 \pm 22,22$

ABDS – dijagnostička skala za procjenu adaptivnog ponašanja; SJP – specifični jezički poremećaj; LIO – laka intelektualna ometenost; PSA – poremećaj iz spektra autizma, AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija

Prediktivni uticaj socio-demografskih karakteristika na konceptualni domen ABDS skale unutar različitih grupa ispitanika

Tokom analize prediktivnog uticaja socio-demografskih karakteristika na konceptualni domen ABDS skale unutar SJP grupe ispitanika, regresioni model je pokazao da nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika ne predstavlja statistički značajan prediktor konceptualnog domena u ovoj grupi ispitanika. Unutar grupe ispitanika sa SJP socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 17,1% varijanse promjenljivosti konceptualnog domena ABDS skale ($R^2_{\text{pril}}=0,171$) (Tabela 2).

Tabela 2. Socio-demografske karakteristike kao prediktori konceptualnog domena ABDS skale unutar SJP grupe ispitanika

Grupa ispitanika	Prediktori konceptualnog domena ABDS skale	B	SE	β	R^2_{pril}	p
SJP	Pol	16,315	8,623	0,493	0,171	0,072
	Obrazovni nivo oca	1,716	5,998	0,101		0,778
	Obrazovni nivo majke	1,387	6,808	0,079		0,840
	Radni status oca	-8,663	9,596	-0,212		0,376
	Radni status majke	6,339	8,696	0,197		0,474
	Prihodi porodice	1,656	7,281	0,102		0,822
	Bračni status roditelja	-15,610	12,003	-0,348		0,207
	Broj braće i sestara	1,596	5,085	0,065		0,757

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; SJP – specifični jezički poremećaj; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost.

Unutar grupe ispitanika sa PSA socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 10,6% varijanse promjenljivosti konceptualnog domena ABDS skale ($R^2_{\text{pril}}=0,106$). Unutar PSA grupe ispitanika samo jedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika se pokazala kao statistički značajan prediktor konceptu-

alnog domena ABDS skale, a to je radni status majke ($\beta=-0,557$; $p=0,019$), dok se ostale socio-demografske karakteristike nisu pokazale kao statistički značajni prediktori konceptualnog domena kod ispitanika sa PSA (Tabela 3).

Tabela 3. Socio-demografske karakteristike kao prediktori konceptualnog domena ABDS skale unutar PSA grupe ispitanika

Grupa ispitanika	Prediktori konceptualnog domena ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
PSA	Pol	-1,192	6,216	-0,042	0,106	0,850
	Obrazovni nivo oca	4,226	4,290	0,266		0,336
	Obrazovni nivo majke	-3,757	4,856	-0,183		0,448
	Radni status oca	-4,016	10,447	-0,084		0,705
	Radni status majke	-13,360	5,278	-0,557		0,019
	Prihodi porodice	8,941	5,172	0,514		0,099
	Bračni status roditelja	-2,075	8,206	-0,052		0,803
	Broj braće i sestara	2,215	5,158	0,089		0,672

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; PSA – poremećaj iz spektra autizma; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost.

Tokom analize prediktivnog uticaja socio-demografskih karakteristika na konceptualni domen ABDS skale unutar LIO grupe ispitanika regresioni model je pokazao da su radni status majke, radni status oca, prihodi porodice i pol statistički značajni prediktori konceptualnog domena u ovoj grupi ispitanika. Unutar grupe ispitanika sa LIO socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 52,3% varijanse promjenljivosti konceptualnog domena ABDS skale (R^2 pril.=0,523), pri čemu radni status majke ima najviše vrijednosti standardizovanog koeficijenta β , pa se može smatrati da ova socio-demografska karakteristika najbolje predviđa konceptualni domen ABDS skale unutar grupe ispitanika sa LIO ($\beta=0,558$; $p=0,015$), a zatim slijede radni status oca ($\beta=-0,447$; $p=0,027$), prihodi porodice ($\beta=-0,217$; $p<0,001$) i pol ($\beta=-0,142$; $p=0,011$) (Tabela 4).

Tabela 4. Socio-demografske karakteristike kao prediktori konceptualnog domena ABDS skale unutar LIO grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori konceptualnog domena ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
LIO	Pol	-4,249	3,933	-0,142	0,523	0,011
	Obrazovni nivo oca	-0,029	2,964	-0,002		0,291
	Obrazovni nivo majke	-6,645	2,815	-0,479		0,992
	Radni status oca	-17,593	6,741	-0,447		0,027
	Radni status majke	16,133	3,991	0,558		0,015
	Prihodi porodice	-3,441	3,835	-0,217		<0,001
	Bračni status roditelja	2,445	5,395	0,077		0,379
	Broj braće i sestara	7,032	3,126	0,396		0,654

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; LIO – laka intelektualna ometenost; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost.

Prediktivni uticaj socio-demografskih karakteristika na socijalni domen ABDS skale unutar različitih grupa ispitanika

Unutar grupe ispitanika sa SJP socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 2,1% varijanse promjenljivosti socijalnog domena ABDS skale (R^2 pril.=0,021). Unutar SJP grupe ispitanika nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije se pokazala kao statistički značajan prediktor socijalnog domena ABDS skale. Iako je standardizovani koeficijent β za radni status majke imao najvišu vrijednost (β =0,362) u odnosu na ostale ispitivane karakteristike, radni status majke ispitanika nije se pokazao kao statistički značajan prediktor socijalnog domena (Tabela 5).

Tabela 5. Socio-demografske karakteristike kao prediktori socijalnog domena ABDS skale unutar SJP grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori Socijalnog domena ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
SJP	Pol	-5,549	14,273	-0,110	0,021	0,701
	Obrazovni nivo oca	0,361	9,928	0,014		0,971
	Obrazovni nivo majke	-8,353	11,268	-0,312		0,466
	Radni status oca	-25,578	15,883	-0,411		0,122
	Radni status majke	17,746	14,394	0,362		0,231
	Prihodi porodice	-6,492	12,052	-0,264		0,596
	Bračni status roditelja	-14,219	19,868	-0,208		0,482
	Broj braće i sestara	-1,025	8,416	-0,027		0,904

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; SJP – specifični jezički poremećaj; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost

Tokom analize prediktivnog uticaja socio-demografskih karakteristika na socijalni domen ABDS skale unutar PSA grupe ispitanika regresioni model je pokazao da su se pol ispitanika i broj braće i sestara izdvojili kao statistički značajni prediktori socijalnog domena u ovoj grupi ispitanika. Unutar grupe ispitanika sa PSA socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 53,2% varijanse promjenljivosti socijalnog domena ABDS skale (R^2 pril.=0,532), pri čemu se pol ispitanika izdvojio kao najbolji prediktor i ima najviše vrijednosti standardizovanog koeficijenta β (β =0,451; p =0,010), a slijedi ga broj braće ili sestara (β =-0,442; p <0,080) (Tabela 6).

Tabela 6. Socio-demografske karakteristike kao prediktori socijalnog domena ABDS skale unutar PSA grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori socijalnog domena ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
PSA	Pol	3,345	1,180	0,451	0,532	0,010
	Obrazovni nivo oca	1,136	0,815	0,272		0,178
	Obrazovni nivo majke	-0,236	0,922	-0,044		0,800
	Radni status oca	3,545	1,984	0,282		0,088
	Radni status majke	0,960	1,002	0,153		0,349
	Prihodi porodice	1,168	0,982	0,256		0,248
	Bračni status roditelja	-2,636	1,558	-0,252		0,106
	Broj braće i sestara	-2,880	0,980	-0,442		0,008

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; PSA – poremećaj iz spektra autizma; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost

Unutar grupe ispitanika sa LIO socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 1% varijanse promjenljivosti socijalnog domena ABDS skale (R^2 pril.= 0,010). Nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije se pokazala kao statistički značajan prediktor socijalnog domena ABDS skale kod ove grupe ispitanika. Iako je standardizovani koeficijent β za obrazovni nivo majke imao najvišu vrijednost (β = -0,318) u odnosu na ostale ispitivane karakteristike, nije se pokazao kao statistički značajan prediktor socijalnog domena unutar LIO grupe ispitanika (Tabela 7).

Tabela 7. Socio-demografske karakteristike kao prediktori socijalnog domena ABDS skale unutar LIO grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori socijalnog domena ABDS skale	B	SE	β	$R^2_{\text{pril.}}$	p
LIO	Pol	-0,464	6,622	-0,013	-0,010	0,945
	Obrazovni nivo oca	3,354	4,989	0,188		0,508
	Obrazovni nivo majke	-5,106	4,739	-0,318		0,292
	Radni status oca	-3,572	11,348	-0,078		0,756
	Radni status majke	8,898	6,719	0,266		0,198
	Prihodi porodice	0,053	6,457	0,003		0,993
	Bračni status roditelja	4,603	9,083	0,125		0,617
	Broj braće i sestara	5,838	5,262	0,273		0,278

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; LIO – laka intelektualna ometenost; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost.

Prediktivni uticaj socio-demografskih karakteristika na praktični domen ABDS skale unutar različitih grupa ispitanika

Unutar grupe ispitanika sa SJP socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 9,5% varijanse promjenljivosti praktičnog domena ABDS skale ($R^2_{\text{pril}}=0,095$), Unutar SJP grupe ispitanika, nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije se pokazala kao statistički značajan prediktor praktičnog domena ABDS skale. Iako je standardizovani koeficijent β za prihode porodice imao najvišu vrijednost ($\beta=-0,356$) u odnosu na ostale ispitivane karakteristike, prihodi porodice ispitanika se nisu pokazali kao statistički značajan prediktor praktičnog domena (Tabela 8).

Tabela 8. Socio-demografske karakteristike kao prediktori praktičnog domena ABDS skale unutar SJP grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori praktičnog domena ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
SJP	Pol	-0,775	9,169	-0,025	-0,095	0,933
	Obrazovni nivo oca	2,669	6,377	0,170		0,680
	Obrazovni nivo majke	-1,263	7,238	-0,078		0,863
	Radni status oca	-7,389	10,203	-0,195		0,477
	Radni status majke	6,124	9,246	0,206		0,515
	Prihodi porodice	-5,316	7,742	-0,356		0,499
	Bračni status roditelja	-5,910	12,762	-0,142		0,648
	Broj braće i sestara	1,782	5,406	0,078		0,745

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; SJP – specifični jezički poremećaj; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost

Unutar grupe ispitanika sa PSA socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 10,5% varijanse promjenljivosti praktičnog domena ABDS skale (R^2 pril.=0,105). Obrazovni nivo majke ispitanika izdvojio se kao jedini statistički značajan prediktor koji ima najviše vrednosti standardizovanog koeficijenta (β = -0,572; p =0,025), za razliku od ostalih socio-demografskih karakteristika koje se nisu pokazale kao statistički značajni prediktori praktičnog domena ABDS skale u grupi ispitanika sa PSA (Tabela 9).

Tabela 9. Socio-demografske karakteristike kao prediktori praktičnog domena ABDS skale unutar PSA grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori praktičnog domena ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
PSA	Pol	10,721	6,885	0,342	0,105	0,134
	Obrazovni nivo oca	6,813	4,751	0,387		0,166
	Obrazovni nivo majke	-13,020	5,378	-0,572		0,025
	Radni status oca	-2,341	11,570	-0,044		0,842
	Radni status majke	-7,203	5,845	-0,271		0,231
	Prihodi porodice	-2,121	5,728	-0,110		0,715
	Bračni status roditelja	12,671	9,088	0,287		0,178
	Broj braće i sestara	6,503	5,713	0,237		0,268

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; PSA – poremećaj iz spektra autizma; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost

Unutar grupe ispitanika sa LIO socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 4,1% varijanse promjenljivosti praktičnog domena ABDS skale (R^2 pril.=0,041). Unutar LIO grupe ispitanika nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije se pokazala kao statistički značajan prediktor praktičnog domena ABDS skale. Iako je standardizovani koeficijent β za broj braće i sestara imao najvišu vrijednost (β =0,353) u odnosu na ostale ispitivane socio-demografske karakteristike, nije se pokazao kao statistički značajan prediktor praktičnog domena (Tabela 10).

Tabela 10. Socio-demografske karakteristike kao prediktori praktičnog domena ABDS skale unutar LIO grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori Praktičnog domena ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
LIO	Pol	-7,514	5,472	-0,266	-0,041	0,182
	Obrazovni nivo oca	0,824	4,123	0,057		0,843
	Obrazovni nivo majke	0,218	3,916	0,017		0,956
	Radni status oca	0,805	9,377	0,022		0,932
	Radni status majke	3,091	5,552	0,114		0,583
	Prihodi porodice	0,214	5,335	0,014		0,968
	Bračni status roditelja	-0,712	7,505	-0,024		0,925
	Broj braće i sestara	6,130	4,348	0,353		0,171

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; LIO – laka intelektualna ometenost; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p - statistička značajnost

Prediktivni uticaj socio-demografskih karakteristika na ukupan adaptivni skor ABDS skale unutar različitih grupa ispitanika

Unutar grupe ispitanika sa SJP socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 3,8% varijanse promjenljivosti ukupnog standardizovanog skora ABDS skale (R^2 pril=-0,038). Nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije se pokazala kao statistički značajan prediktor ukupnog adaptivnog skora ABDS skale. Iako je standardizovani koeficijent β za radni status oca imao najvišu vrijednost (β =-0,357) u odnosu na ostale ispitivane karakteristike, radni status oca se nije pokazao kao statistički značajan prediktor ukupnog adaptivnog skora ABDS skale (Tabela 11).

Tabela 11. Socio-demografske karakteristike kao prediktori ukupnog adaptivnog skora ABDS skale unutar SJP grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori Ukupnog Adaptivnog skora ABDS skale	B	SE	β	R ² pril.	p
SJP	Pol	13,992	29,157	0,135	0,038	0,636
	Obrazovni nivo oca	9,432	20,281	0,177		0,646
	Obrazovni nivo majke	-16,887	23,018	-0,306		0,471
	Radni status oca	-45,836	32,446	-0,357		0,172
	Radni status majke	28,866	29,405	0,286		0,337
	Prihodi porodice	-10,654	24,620	-0,210		0,669
	Bračni status roditelja	-45,589	40,586	-0,324		0,273
	Broj braće i sestara	2,639	17,192	0,034		0,879

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; SJP – specifični jezički poremećaj; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R² – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost

Unutar grupe ispitanika sa PSA socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 8,5% varijanse promjenljivosti ukupnog standardizovanog skora ABDS skale (R²pril=-0,085). Nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije se pokazala kao statistički značajan prediktor ukupnog adaptivnog skora ABDS skale u ovoj grupi ispitanika. Iako je standardizovani koeficijent β za obrazovni nivo majke imao najvišu vrijednost (β =-0,453) u odnosu na ostale ispitivane karakteristike, nije se pokazao kao statistički značajan prediktor ukupnog adaptivnog skora ABDS skale (Tabela 12).

Tabela 12. Socio-demografske karakteristike kao prediktori ukupnog adaptivnog skora ABDS skale unutar PSA grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori Ukupnog adaptivnog skora ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
PSA	Pol	12,874	11,481	0,249	0,085	0,275
	Obrazovni nivo oca	12,175	7,923	0,419		0,139
	Obrazovni nivo majke	-17,013	8,969	-0,453		0,072
	Radni status oca	-2,812	19,295	-0,032		0,886
	Radni status majke	-19,603	9,747	-0,448		0,057
	Prihodi porodice	7,988	9,552	0,251		0,412
	Bračni status roditelja	7,961	15,155	0,109		0,605
	Broj braće i sestara	5,838	9,527	0,129		0,547

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; PSA – poremećaj iz spektra autizma; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost

Unutar grupe ispitanika sa LIO socio-demografske karakteristike kao model objašnjavaju 40,8% varijanse promjenljivosti ukupnog adaptivnog skora ABDS skale (R^2 pril=0,408). Radni status majke izdvojio se kao jedini statistički značajan prediktor ukupnog adaptivnog skora ABDS skale (β =0,374; p=0,046), za razliku od ostalih socio-demografskih karakteristika koje se nisu pokazale kao statistički značajni prediktori (Tabela 13).

Tabela 13. Socio-demografske karakteristike kao prediktori ukupnog adaptivnog skora ABDS skale unutar LIO grupe ispitanika

Grupe ispitanika	Prediktori Ukupnog Adaptivnog skora ABDS skale	B	SE	β	R^2 pril.	p
LIO	Pol	-12,227	13,147	-0,157	0,408	0,362
	Obrazovni nivo oca	4,149	9,905	0,103		0,679
	Obrazovni nivo majke	-11,533	9,409	-0,320		0,232
	Radni status oca	-20,360	22,531	-0,199		0,375
	Radni status majke	28,121	13,340	0,374		0,046
	Prihodi porodice	-3,174	12,820	-0,077		0,807
	Bračni status roditelja	6,337	18,033	0,077		0,728
	Broj braće i sestara	19,270	10,447	0,402		0,077

ABDS – dijagnostička skala za procenu adaptivnog ponašanja; LIO – laka intelektualna ometenost; B – nestandardizovani koeficijent regresije; SE – standardna greška; β – standardizovani koeficijent regresije; R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije; p – statistička značajnost

DISKUSIJA

Rezultati našeg istraživanja ukazuju na različite obrasce usvojenosti adaptivnih vještina u tri posmatrane grupe ispitanika. Djeca sa SJP i LIO imaju sličan obrazac, tj. najviše vrijednosti skorova u okviru praktičnog domena, zatim u okviru socijalnog domena, dok su najniži skorovi uočeni u domenu konceptualnih vještina. Rezultatima koji govore o najlošijim postignućima djece sa SJP na konceptualnom domenu potvrdili smo rezultate rijetkih inostranih istraživanja o adaptivnom ponašanju djece sa SJP (Damberg et al. 2014; Harrison, Oakland 2003; Shevell et al. 2005a). Ovakvi rezultati su krajnje očekivani, s obzirom da se radi o domenu koji se dominantno oslanja na govorno-jezičke sposobnosti (komunikacija i funkcionalne akademske vještine). Dalje, u literuri se navodi da djeca sa SJP mogu ispoljavati i teškoće u razvoju socijalnih vještina. Specifično, deficiti se mogu javiti i u domenu socijalne kompetencije (Drljan i sar. 2015), socijalnih odnosa (Durkin, Conti Ramsden 2007) i socijalne kognicije (Marton Abramoff, Rosenzweig 2005). Iako još uvijek nije jasno

da li su kod djece sa SJP teškoće u domenu socijalnih vještina posljedica nerazvijenih jezičkih sposobnosti ili poremećaj *per se*, evidentno je da ova djeca mogu imati značajnih teškoća i u ovom domenu adaptivnih vještina.

Naši rezultati su vrlo očekivani i kada se radi o djeci sa LIO, s obzirom na to da je u literaturi dobro utvrđeno da deficiti u određenim funkcionalnim akademskim i komunikacionim vještinama, zajedno sa deficitima u socijalnom domenu, čine srž poteškoća djece i odraslih sa LIO (Leffert, Siperstein 2002). Adaptivni profil naših ispitanika sa PSA, koji čine najlošija postignuća u socijalnom domenu, srednje vrijednosti u konceptualnom i najviše vrijednosti u praktičnom domenu, takođe je dobro utvrđen u rezultatima brojnih studija rađenih na ovu temu (Bolte, Poustka 2002; Burack, Volkmar 1992; Carpentieri, Morgan 1996; Carter et al. 1998; Del Cole et al. 2017; Fenton et al. 2003; Paul et al. 2004; Tomanik et al. 2007).

Praktični domen prema rezultatima našeg istraživanja predstavlja stabilno područje funkcionisanja za djecu sa SJP, PSA i LIO, s obzirom na to da su sve grupe djece postizale najbolje rezultate u okviru ovog domena. Dobijeni rezultati su objasnijivi na način da su vještine koje reprezentuju praktični domen (vještine svakodnevnog života) daleko lakše za usvajanje i ovladavanje, u poređenju sa vještinama koje ulaze u konceptualni (komunikacija i funkcionalne akademske vještine) i socijalni domen (personalne i interpersonalne vještine) adaptivnog funkcionisanja.

U ovom istraživanju nastojali smo da ispitamo i prediktivni uticaj različitih socio-demografskih karakteristika (pol, obrazovanje roditelja, radni i bračni status roditelja, prihod porodice i broj braće i sestara) na konceptualni, socijalni i praktični domen i ukupan adaptivni skor ABDS skale unutar grupa ispitanika sa razvojnim poremećajima (SJP, PSA i LIO).

Kada sumiramo rezultate našeg istraživanja, možemo uočiti da se kod djece sa SJP nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije pokazala značajnim prediktorom konceptualnog, socijalnog i praktičnog domena, kao i ukupnog adaptivnog skora postignutog na ABDS skali. Rezultate našeg istraživanja možemo djelimično uporediti sa studijom Švela i saradnika (Shevell et al. 2005a), koja je ispitala adaptivno funkcionisanje djece sa SJP i prediktivni uticaj različitih varijabli, između ostalog i obrazovnog i radnog statusa roditelja, na adaptivna postignuća njihove djece. Rezultati ove studije takođe su pokazali da nijedna od ispitivanih varijabli nije bila značajan prediktor postignuća na adaptivnim domenima i ukupnom adaptivnom skoru.

Kada su u pitanju djeca sa PSA, u konceptualnom domenu značajan prediktor postignuća bio je radni status majke, a u socijalnom domenu pol ispitanika i broj

braće i sestara. Obrazovni nivo majke bio je značajan prediktor praktičnog domena, a nijedna od ispitivanih socio-demografskih karakteristika nije bila značajan prediktor ukupnog adaptivnog skora postignutog na ABDS skali. Ševel i saradnici (Shevell et al. 2005b) su ispitivali razvojne i funkcionalne ishode na školskom uzrastu kod djece kod koje je na ranijem, predškolskom uzrastu evidentirano globalno razvojno kašnjenje. Između ostalog, autori su ispitivali i prediktorski uticaj obrazovnog i radnog statusa majke i oca, pri čemu su rezultati pokazali da su djeca čije su majke zaposlene imala bolja postignuća na domenu komunikacije, u odnosu na djecu čije majke nisu bile radno angažovane. Domen komunikacije na VABS skali koja je u ovom istraživanju korišćena za procjenu AP jednak je konceptualnom domenu na ABDS skali, pa možemo napraviti paralelu i utvrditi sličnost između naših rezultata i rezultata pomenute studije.

U studiji Tenerajfa i saradnika (Tenerife et al. 2022) ispitivan je, između ostalog, i prediktivni uticaj pola na adaptivno funkcionisanje djece sa PSA. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da pol nije značajan prediktor nijednog domena VABS skale, pa ni socijalnog domena. Naši rezultati koji govore o prediktivnom uticaju pola na socijalni domen kod djece sa PSA mogu se dijelom uporediti sa rezultatima studije Andersona i saradnika (Anderson et al. 2016). Naime, ovi autori su poredili prediktore socijalne bliskosti kod 182 djeteta sa PSA, koristeći analizu društvenih mreža. Rezultati pomenutog istraživanja pokazali su da je muški pol bio značajan prediktor socijalne bliskosti među djecom sa PSA.

Pregledom dostupne literature ustanovili smo da prisustvo braće i sestara može biti pozitivno povezano sa boljim adaptivnim postignućima na svakom od tri ispitivana domena na VABS skali: domenu komunikacije (Ben-Itzhak Zukerman, Zachor 2016; Knott Lewis, Williams 2007), domenu socijalizacije (Ben-Itzhak Zukerman, Zachor 2016; Ben-Itzhak Nachshon, Zachor 2019; Matthews Goldberg, Lukowski 2013; Matthews, Goldberg 2018) i domenu vještina svakodnevnog života (Ben-Itzhak Nachshon, Zachor 2019). Bolja postignuća na svim ispitivanim adaptivnim domenima i ukupnom adaptivnom skor u korist djece sa PSA koja imaju braću i sestre, dobijena su i u istraživanju koje je imalo za cilj da ispita vezu između socijalnog funkcionisanja djece sa PSA i kompetencije njihove braće i sestara (Brewton et al. 2012). Autori su zaključili da tipično razvijena (TR) braća i sestre mogu biti kompetentni uzori i da stvaraju stimulativno okruženje za razvoj adaptivnih vještina djece sa PSA. Kada je u pitanju prediktivni uticaj braće i sestara specifično samo na socijalni domen adaptivnog funkcionisanja, što su pokazali rezultati našeg istraživanja, dobijene nalaze možemo uporediti sa rezultatima studije koja je ispitivala uticaj

braće i sestara na socijalno funkcionisanje djece sa PSA (Ben-Itzhak Nachshon, Zachor 2019). Naime, rezultati ove studije pokazali su da djeca sa PSA koja imaju stariju braću i sestre, imaju i manje ozbiljne teškoće socijalne interakcije i bolje vještine socijalne adaptacije u odnosu na djecu sa PSA koja su jedinci u porodici. Ovakvi nalazi sugerišu da starija braća i sestre pozitivno utiču na socijalne vještine svog mlađeg brata i sestre sa PSA, što su potvrdili i rezultati drugih istraživanja (Ben-Itzhak Nachshon, Zachor 2019; Matthews Goldberg, Lukowski 2013; Matthews, Goldberg 2018).

Praktični domen čine vještine koje su potrebne za funkcionisanje u kući i zajednici, kao što su aktivnosti pranja, oblačenja, poštovanja bezbjednosnih pravila i završavanja kućnih obaveza. Za razliku od konceptualnog i socijalnog domena, gde je očekivano da djeca sa PSA imaju deficite i kašnjenja, praktični domen bi trebao da bude relativno dobro razvijen (Gilham et al. 2000). Rezultati našeg istraživanja pokazali su da je obrazovni nivo majke značajan prediktor postignuća djece sa PSA u ovom domenu. U rezultatima longitudinalne studije koja je imala za cilj da utvrdi prediktore adaptivnog funkcionisanja kod djece sa PSA na predškolskom uzrastu, a u dvije različite vremenske tačke ispitivanja, navedena je značajna povezanost između nivoa obrazovanja majke i opšteg adaptivnog funkcionisanja djeteta, uključujući i praktične adaptivne vještine (Casula et al. 2024). Autori studije su dobijene rezultate objasnili na način da viši nivo obrazovanja majke može igrati ključnu ulogu u tome kako djeca sa PSA uče smjernice za razvoj praktičnih, odnosno svakodnevnih životnih vještina. Viši obrazovni nivo majke doprinosi stvaranju stimulativnog domaćeg okruženja, što podstiče razvoj adaptivnih vještina. Na primjer, obrazovane majke mogu efikasnije pružati strukturiranu podršku za aktivnosti poput brige o sebi, poštovanja sigurnosnih rutina ili korištenja resursa u zajednici, što pozitivno utiče na razvoj praktičnih adaptivnih sposobnosti djeteta. U ovom slučaju, viši obrazovni nivo majke djeluje kao svojevrsni zaštitni faktor, jer omogućava djetetu da bolje funkcioniše u svakodnevnom životu – kako unutar kućnog okruženja, tako i u aktivnostima koje se izvode u široj socijalnoj sredini.

Kod djece sa LIO radni status majke izdvojio se kao najznačajniji prediktor u konceptualnom domenu i ukupnom adaptivnom skoru na ABDS skali, dok u socijalnom i praktičnom domenu nijedna od ispitivanih varijabli nije bila značajan prediktor. Zanimljiv je nalaz da su se pored radnog statusa majke i radni status oca, prihod porodice i pol ispitanika takođe izdvojili kao statistički značajni prediktori konceptualnog domena u okviru ove ispitivane grupe. Možemo zaključiti da radni status majke i oca, odnosno zaposlenost oba roditelja posljedično vodi ka boljim i većim

prihodima porodice, što je rezultiralo njihovim prediktorskim uticajem na postignuća djece sa LIO u konceptualnom domenu. Ipak, naši rezultati su pokazali da radni status majke kao socio-demografska karakteristika najbolje predviđa konceptualni domen ABDS skale unutar ove grupe ispitanika. U nama dostupnoj literaturi nismo pronašli nijedno istraživanje koje se specifično bavilo ispitivanjem odnosa između sveukupnog adaptivnog funkcionisanja djece sa LIO i radnog statusa njihovih roditelja, što nas sprečava da uporedimo rezultate našeg istraživanja sa nekim drugim, ranije rađenim istraživanjima na ovu temu. Međutim, rezultate našeg istraživanja možda možemo objasniti na sljedeći način: Zaposlene majke najveći dio vremena provode van kuće. Za njihovu djecu to posljedično znači da su u velikoj mjeri usmjerena sama na sebe. Samousmjerenost djece, nastala usljed nedostupnosti njihovih zaposlenih majki tokom većeg dijela dana, jedan je od mogućih razloga za bolje ovladavanje vještinama koje ulaze u praktični domen adaptivnog funkcionisanja. Možemo zaključiti da djeca zaposlenih majki imaju više zadataka na dnevnom nivou koje moraju da obave, a ti zadaci su sastavni dio svih ispitivanih domena adaptivnog funkcionisanja. Kada je u pitanju konceptualni domen, češće sama rade zadaću i obavljaju samostalno druge aktivnosti zadate u školi. U socijalnom domenu, više su usmjerena na samostalnu interakciju u socijalnoj sredini, dok u praktičnom domenu obavljaju različite kućne poslove i aktivnosti zadate od strane zaposlenih roditelja. Moguće je da ovo dovodi do veće stimulacije za vežbanje i ovladavanje različitim aktivnostima svakodnevnog života kod ove djece, što je dovelo do njihovih boljih postignuća na ukupnom adaptivnom skoru, odnosno do njihovog sveukupno boljeg adaptivnog funkcionisanja.

ZAKLJUČAK

Od svih ispitivanih socio-demografskih karakteristika (pol, obrazovanje roditelja, radni i bračni status roditelja, prihodi porodice i broj braće i sestara) prediktivni uticaj na postignuća djece sa razvojnim poremećajima u okviru različitih adaptivnih domena ostvarili su radni status i obrazovni nivo majke, pol ispitanika i broj braće i sestara. Možemo zaključiti da prediktivne varijable ostvaruju različit uticaj na adaptivno funkcionisanje u okviru različitih grupa djece. Razumijevanje kako socio-demografski faktori utiču na adaptivne sposobnosti djece je ključ za dizajniranje efikasnih intervencija. Ova interakcija je složena, ali njezino razumijevanje omogućava bolje prilagođene strategije koje mogu pomoći djeci da prevaziđu prepreke u svom razvoju i uspješno se integrišu u društvene i obrazovne kontekste.

LITERATURA:

1. American Association on Intellectual and Developmental Disabilities – AAIDD (2010) *Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports, 11th ed.*, AAIDD, Washington, DC
2. American Psychiatric Association - APA (2000), *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition*, Text Revision, APA, Washington, DC
3. American Psychiatric Association – APA (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-V*.
4. Alexander, Ryan, Matthew Reynolds (2020), "Intelligence and adaptive behavior: a meta-analysis", *School Psychology Review*, 49(2), 85-110.
5. Anderson, Ariana, Jill Locke, Mark Kretzmann, Connie Kasari (2016), "Social network analysis of classrooms containing children with autism spectrum disorder: Predictors of fragmentation and connectivity in elementary school classrooms", *Autism: The International Journal of Research and Practice*, 20, 700-709.
6. Bölte, Sven, Fritz Poustka (2002), "The relation between general cognitive level and adaptive behavior domains in individuals with autism with and without co-morbid mental retardation", *Child Psychiatry and Human Development*, 33(2), 165-172.
7. Ben-Itzhak, Esther, Gill Zukerman, Ditzza Zachor (2016), "Having older siblings is associated with less severe social communication symptoms in young children with autism spectrum disorder", *Journal of Abnormal Child Psychology*, 44(8), 1613-1620.
8. Ben-Itzhak, Esther, Noa Nachshon, Ditzza Zachor (2019), "Having siblings is associated with better social functioning in autism spectrum disorder", *Journal of Abnormal Child Psychology*, 47(5), 921-931.
9. Bradley, Robert, Robert Corwyn (2002), "Socioeconomic status and child development", *Annual Review of Psychology*, 53(1), 371-399.
10. Brewton, Christie, Kerri Nowell, Lasala Morgan, Robin Goin-Kochel (2012), "Relationship between the social functioning of children with autism spectrum disorders and their siblings' competencies/problem behaviors", *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6(2), 646-653.
11. Buha, Nataša, Milica Gligorović (2019), "Adaptivne veštine kod dece sa specifičnim jezičkim poremećajem – preliminarno ispitivanje", u: Milena Nikolić i Medina Vantić Tanjić (ur.), *Unapređenje kvalitete života djece i*

- mladih. *Tematski zbornik X međunarodne naučno-stručne konferencije*, Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih, Tuzla, 489-500.
12. Burack, Jacob, Fred Volkmar (1992), "Development of low-and high-functioning autistic children", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 33(3), 607-616.
 13. Carpentieri, Sarah, Sam Morgan (1996) , "Adaptive and intellectual functioning in autistic and nonautistic retarded children", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 26(6), 611-620.
 14. Carter, Alice, Fred Volkmar, Sara Sparrow, Jing-Jen Wang, Catherine Lord, Geraldine Dawson, Eric Fombonne, , Katherine Loveland, Gary Mesibov, Eric Schopler (1998), "The Vineland Adaptive Behavior Scales: supplementary norms for individuals with autism", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 28(4), 287-302.
 15. Casula, Laura, Maria Grazia Logrieco, Giulio D'Urso, Silvia Guerrera, Emanuela Petrolo, Ilaria Nicolì, Vittoria Celentano, Giusi Antonia Toto, Stefano Vicari, Mirco Fasolo, , Giovanni Valeri (2024), "What Factors Predict Adaptive Functioning in Preschool Children with Autism Spectrum Disorder? A Longitudinal Study", *Journal of Clinical Medicine*, 13(6), 1565.
 16. Čalasan, Sladana, Bojana Drljan (2022), "Adaptivno ponašanje kod dece sa razvojnim poremećajima", *Baština*, 32(56), 495-511.
 17. Damberga, Ilze, Malgožata Raščevska, Aleksandrs Koļesovs, Sandra Sebre, Ilona Laizāne, Inga Skreitule Pikše, Baiba Martinsone (2014), "Adaptive behavior in children with specific learning disabilities and language and intellectual impairments", *Baltic Journal of Psychology*, 15(1-2), 87–103.
 18. Del Cole, Carolina, Sheila Caetano, Wagner, Ribeiro, Arthur Melo Kümmer, Andrea Jackowski (2017), "Adolescent adaptive behavior profiles in Williams–Beuren syndrome, Down syndrome, and autism spectrum disorder", *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 11(1), 40.
 19. Drljan, Bojana, Mile Vuković, Ivana, Arsenić, Nadica Jovanović Simić (2015), "Detekcija pragmatikih deficita kod dece sa specifičnim jezičkim poremećajem", u: Mile Vuković (ur.), *Specijalna edukacija i rehabilitacija danas. Zbornik radova*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 27-34.
 20. Drljan, Bojana, Mile Vuković (2017), "Leksička raznovrsnost u narativnom diskursu dece sa specifičnim jezičkim poremećajem", *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(3), 261–287.

21. Durkin, Kevin, Gina Conti-Ramsden (2007), "Language, social behavior, and the quality of friendships in adolescents with and without a history of specific language impairment", *Child Development*, 78(5), 1441-1457.
22. Fenton, Gemma, Caterina D'ardia, Donatella Valente, Ilaria Del Vecchio, Anna Fabrizi, Paola Bernabei (2003), "Vineland adaptive behavior profiles in children with autism and moderate to severe developmental delay", *Autism*, 7(3), 269-287.
23. Gallo, Linda, Karen Matthews (2003), "Understanding the association between socioeconomic status and physical health: do negative emotions play a role?", *Psychological bulletin*, 129(1), 10.
24. Gilham, Jane, Alice Carter, Fred Volkmar, Sara Sparrow (2000), "Toward a developmental operational definition of autism", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 30(4), 269-278.
25. Harrison, Patti, Thomas Oakland (2003), *Adaptive behavior assessment system*, Psychological Corporation, San Antonio, TX
26. Knott, Fiona, Charlie Lewis, Tim Williams (2007), "Sibling interaction of children with autism: Development over 12 months", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37(10), 1987-1995.
27. Leffert, James, Gary Siperstein (2002), "Social cognition: A key to understanding adaptive behavior in individuals with mild mental retardation", *International review of research in mental retardation*, 25, 135-181.
28. Liss, Miriam, Brian Harel, Deborah Fein, Doris Allen, Michelle Dunn, Carl Feinstein, Robin Morris, Lynn Waterhouse, Isabel Rapin (2001), "Predictors and correlates of adaptive functioning in children with developmental disorders", *Journal of autism and developmental disorders*, 31(2), 219-230.
29. Marton, Klara, Brocha Abramoff, Shari Rosenzweig (2005), "Social cognition and language in children with specific language impairment (SLI)", *Journal of communication disorders*, 38(2), 143-162.
30. Matthews, Nicole, Wendy Goldberg (2018), "Theory of mind in children with and without autism spectrum disorder: Associations with the sibling constellation", *Autism*, 22(3), 311-321.
31. Matthews, Nicole, Wendy Goldberg, Angela Lukowski (2013), "Theory of mind in children with autism spectrum disorder: Do siblings matter?", *Autism Research*, 6(5), 443-453.
32. Paul, Rhea, Stephanie Miles, Domenic Cicchetti, Sara Sparrow, Ami Klin, Fred Volkmar, Megan Coflin, Shelley Booker (2004), "Adaptive behavior

- in autism and pervasive developmental disorder-not otherwise specified: Microanalysis of scores on the Vineland Adaptive Behavior Scales", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(2), 223-228.
33. Pearson, Nils, James Patton, Daniel Mruzek (2016), *Adaptive behavior diagnostic scale. Adaptive Behavior Diagnostic Scale (ABDS)*, Pro-Ed, Austin, TX
 34. Schalock, Robert L., Ruth A. Luckasson, Karrie A. Shogren, Sharon Borthwick-Duffy, Val Bradley, Wil H. E. Buntinx, David L. Coulter, Ellis M. Craig, Sharon C. Gomez, Yves Lachapelle, Alya Reeve, Martha E. Snell, Scott Spreat, Marc J. Tassé, James R. Thompson, Miguel A. Verdugo, Michael L. Wehmeyer, Mark H. Yeager (2010), *Intellectual disability. Definition, classification and systems of supports (11th ed.)*, American Association on Intellectual and Developmental Disabilities, Washington, DC
 35. Shevell, Michael, Annete Majnemer, Richard Webster, Robert Platt, Rena Birnbaum (2005a), "Outcomes at school age of preschool children with developmental language impairment", *Pediatric Neurology*, 32(4), 264-269.
 36. Shevell, Michael, Annette Majnemer, Robert Platt, Richard Webster, Rena Birnbaum (2005b), "Developmental and functional outcomes at school age of preschool children with global developmental delay", *Journal of child neurology*, 20(8), 648-654.
 37. Stephan, Catherine, Liv Clasen, Elizabeth Adeyemi, Nancy Lee (2021), "Speech impairments explain unique variance in adaptive behavior skills in young people with Down syndrome", *American Journal of Speech-Language Pathology*, 30(1), 253-259.
 38. Tenerife, Janine, Emerson Peteros, Jennifer Englatera, John de Vera, Lilibeth Pinili, Margie Fulgencio (2022), "Exploring predictors of adaptive behaviour of children with autism", *Cypriot Journal of Educational Sciences*, 17(3), 772-786.
 39. Tomanik, Stacey, Deborah Pearson, Katherine Loveland, David Lane, Bryant Shaw (2007), "Improving the reliability of autism diagnoses: Examining the utility of adaptive behavior", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37(5), 921-928.
 40. World Health Organization - WHO (1992), *The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders: clinical descriptions and diagnostic guidelines*, World Health Organization

PREDICTIVE INFLUENCE OF SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS ON ADAPTIVE ACHIEVEMENTS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS

Summary:

Adaptive behavior is defined as a set of conceptual, social, and practical skills that individuals learn and use in everyday life. The aim of this study was to examine the predictive influence of socio-demographic characteristics (gender, parental education, parental employment and marital status, family income, and the number of siblings) on the adaptive achievements of children with developmental disorders. The research was conducted on a total sample of 94 participants, both genders, aged 4 to 14 years (9.22 ± 2.79), divided into three groups. The first group consisted of 31 children with SLI; the second group included 30 children with ASD; and the third group comprised 33 children with ID. Data collection on the individual characteristics of participants was based on a socio-demographic questionnaire specifically designed for the purposes of this study. To assess adaptive skills (conceptual, social, practical), the Diagnostic Adaptive Behavior Scale (Pearson, Patton & Mruzek, 2016) was used. The study was conducted during the 2020/2021 academic year in organization for children and youth requiring special support, preschools, regular, and special schools in Bosnia and Herzegovina. The results showed that among children with SLI, none of the examined socio-demographic characteristics were significant predictors of adaptive achievements. Among children with ASD, maternal employment status was a significant predictor of the conceptual domain, gender and the number of siblings were predictors of the social domain, and maternal educational level was a predictor of the practical domain. For children with ID, maternal employment status emerged as the most significant predictor in the conceptual domain and the overall adaptive score on the ABDS scale. In conclusion, socio-demographic characteristics as predictive variables have varying impacts on adaptive functioning across different groups of children.

Keywords: socioeconomic status; adaptive behavior; children with developmental disorders

Adrese autorica

Authors' address

Sladana Čalasan

Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Medicinski fakultet Foča

calasansladjana@gmail.com

Nadica Jovanović-Simić
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
nadica58@gmail.com

Bojana Drljan
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
bojanadrljan77@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.911

UDK 316.472.42-056.26/.36(497.6)
61-057.875:159.93

Primljeno: 06. 03. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Andrijana Bakoč, Bojana Kern, Olivera Kalajdžić

NELAGODNOST STUDENATA MEDICINE PRILIKOM INTERAKCIJE SA OSOBAMA S OMETENOŠĆU

Stavovi zdravstvenih radnika prepoznati su kao važan faktor koji može da utiče na kvalitet pružanja zdravstvenih usluga osobama s ometenošću. Cilj ovog rada jeste da ispita nivo nelagodnosti studenata medicine u interakciji sa osobama s ometenošću, kao i da utvrdi odnos između nivoa nelagodnosti sa učestalošću kontakta, polom, godinom studija i obukom za rad sa osobama s ometenošću. Uzorak čini 277 studenata medicine. U istraživanju je korišćen socio-demografski upitnik, kao i *Skala interakcije sa osobama s ometenošću* i *Skala procjene učestalosti kontakta sa osobama s ometenošću*. Studenti medicine izražavaju veći stepen empatičnosti, a niži nivo nelagodnosti i straha prilikom ostvarivanja interakcije sa osobama s ometenošću. Nije uočena razlika u odnosu na pol. Postoji statistički značajna, pozitivna i niska korelacija između nivoa izražavanja empatičnosti u interakciji sa osobama s ometenošću sa učestalošću kontakta sa takvim osobama, ali i negativna i niska korelacija nivoa nelagodnosti sa učestalošću kontakta. Nije zabilježena povezanost nivoa nelagodnosti sa godinom studija. Budući da je riječ o uzorku studenata koji se školuju za zanimanje koje pripada pomažućim profesijama, rezultati su pozitivni i motivišući. S druge strane, podatak o nepostojanju obuke za rad sa osobama s ometenošću bi trebalo ukazati posebnu pažnju i razmotriti uvođenje sadržaja takve vrste u nastavne planove i programe i na studijskom programu medicina.

Ključne riječi: nelagodnost; osobe s ometenošću; studenti medicine

Osobe sa ometenošću sveprisutne su u društvu i kreću se u različitim krugovima gdje centralno mjesto zauzimaju profesionalci koji im pružaju različite vrste usluga, među kojima su i zdravstveni radnici (Banković, Brojčin, Bakoč 2019; Tait, Purdie 2000). Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije (WHO 2023) oko 16% stanovništva ima određenu vrstu invaliditeta, što čini ovu populaciju najvećom manjinskom grupom kojoj su potrebne medicinske usluge (Karam et al. 2024). Samim tim, osobe s ometenošću su često u interakciji sa zdravstvenim radnicima i suočavaju se sa različitim mišljenjima i ponašanjima usmjerenim prema njima.

Uprkos većoj svjesti o poštovanju jednakosti, još uvijek postoje značajni izazovi za mnoge osobe s ometenošću kada je riječ o pristupu i pružanju visokokvalitetne zdravstvene brige i njege (Tracy, McDonald 2015). Jedan od tih izazova jesu i stavovi medicinskog osoblja (Ajuwon, Omotosho, Stallings 2018), tim prije jer su negativni stavovi i diskriminatorna praksa među zdravstvenim radnicima prepoznate kao jedne od prepreka zdravstvenoj jednakosti za osobe sa invaliditetom (Karam et al. 2024).

Stavovi predstavljaju misli, vjerovanja, osjećanja prema osobi, objektu ili situaciji (Çiçek Gümüş, Öncel 2022) i obuhvataju tri komponente: afektivnu, bihevioralnu i kognitivnu (Triandis 1971). U kontekstu stavova prema osobama s ometenošću, afektivna komponenta se odnosi na osjećanja prema njima. Bihevioralna komponenta uključuje namjere pojedinca da stupi u interakciju sa osobama s ometenošću, dok kognitivna komponenta obuhvata vjerovanja pojedinca o tim osobama (Campbell 2006; Rosenbaum, Armstrong, King 1986). Tri komponente stavova ne moraju nužno da budu u skladu jedna s drugom. Moguće je postupati prema osobama s ometenošću, podjednako kao i prema osobama urednog razvoja, imati i visoko mišljenje o njima, ali se opet osjetiti nelagodno i postićeno u njihovoj blizini (Eagly, Chaiken 2007).

Negativni stavovi zdravstvenih radnika prema pacijentima sa različitim vrstama ometenosti mogu da budu ozbiljna prepreka za uspješnu dijagnozu i liječenje (Baidi, Ilias 2020). Takođe, negativan uticaj se može odraziti na samopoštovanje i kvalitet života osoba s ometenošću (Itzick, Kagan, Tal-Katz 2018). Vrlo često u osnovi ovakvih stavova jeste osjećanje nelagodnosti koje je povezano sa neinformisanošću i nesigurnošću u pogledu ponašanja ili očekivanja od osoba s ometenošću tokom kontakta s njima (Banković, Brojčin, Bakoč 2019; Gething, Wheeler 1992).

Kako bi se negativni stavovi i osjećaj nelagodnosti smanjili, različite strategije obrazovanja i međusobne interakcije pokazale su se efikasnim u izgradnji pozitivnijih stavova prema osobama s ometenošću. Teorija kontakta nudi jednu od strategija ističući da sa kontakt manjinskom grupom, prijatan i podržan od strane autoriteta, može dovesti do pozitivnih stavova i manje nelagodnosti prilikom interakcije (Allport

1954, prema Keith, Bennetto, Rogge 2015). Osobe koje su imale prethodno iskustvo u životu/radu sa osobom s ometenošću imaju mnogo više razumijevanja, prihvatanja i voljni su da se uključe u interakcije s njima u odnosu na osobe koje takvo iskustvo nemaju (Lazányi 2014, prema Baidi, Ilias 2020). Iz tih razloga naglašava se značaj izgradnje pozitivne percepcije i stavova prema osobama s ometenošću dok su zdravstveni radnici na osnovnim studijama (Peiris-John et al. 2021). Takođe, ističe se važnost uključivanja sadržaja vezanih za osobe s ometenošću u nastavne planove i programe na fakultetima koji obrazuju zdravstvene radnike (Cervasio, Fatata-Hall 2013; Smeltzer et al. 2005). Sam nedostatak znanja specifično vezanog za osobe s ometenošću i njihove potrebe može da dovede do manje pozitivnih stavova zdravstvenih radnika prema njima (Hogan et al. 2020). Na takve zaključke upućuje i studija rađena na uzorku studenata medicine gdje je pokazano da sticanje znanja o različitim vrstama ometenosti, tokom edukacije u trajanju od 12 nedjelja, dovodi do pozitivnih stavova prema ovoj populaciji i veće empatije prema njima, iako su ti efekti izraženi neposredno nakon edukacije, što za duži period nije potvrđeno (Cecchetti et al. 2021). Na važnost mijenjanja stavova budućih zdravstvenih profesionalaca ukazuje istraživanje Terva i Palmera (Tervo, Palmer 2004) čiji rezultati sugerišu da studenti zdravstvenih struka imaju manje pozitivne stavove prema osobama s ometenošću u poređenju sa opštom populacijom, kao i da su takvi stavovi zabilježeni i kod studenata medicine (Sahin, Akyol 2009).

Kada je riječ o nivou nelagodnosti prilikom interakcije sa osobama s ometenošću, studije rađene na našem govornom području uključuju uzorak studenata specijalne edukacije i rehabilitacije. Njihovi rezultati govore da studenti ispoljavaju blagu (Banković, Brojčin i Bakoč 2019; Brojčin i sar. 2015) do umjerenu nelagodnost i strah prilikom interakcije sa osobama s ometenošću (Nikolić, Šeatović 2022). Među varijablama koje su imale uticaja na nivo nelagodnosti izdvaja se kontaktsa osobama s ometenošću godina studija (ibid.).

Slične rezultate onima dobijenim u populaciji koja je direktno vezana za oblast specijalne edukacije i rehabilitacije, pronalazimo i kod studenata zdravstvenih usmjerenja. Jedna grčka studija ispitivala je nivo nelagodnosti kod 480 studenata različitih zdravstvenih usmjerenja koji su u odnosu na izražavanje stavova prema osobama s ometenošću podijeljeni u tri grupe: najmanje pozitivni stavovi (gdje je bilo 42,3% ispitanika), umjereno pozitivni (26,9%) i najpozitivniji stavovi (30,8%). Rezultati koje su ispitanici ostvarili na Skali interakcije sa osobama s ometenošću analizirani su odvojeno za svaku ispitanu grupu. Glavni zaključak studije jeste da studenti u grupi najpozitivnijih stavova imaju i najviša znanja o osobama s ometenošću ali i naj-

pozitivnije stavove u pogledu suočavanja s invaliditetom, kao i manje nelagodnosti i straha prilikom stupanja u interakcije sa osobama s ometenošću, kada se uporede sa studentima iz preostale dvije grupe. Takođe, kontakt je varijabla koja je pozitivno povezana sa stavovima (Bania et al. 2023). I u ranijem istraživanju ispitanici se, u prosjeku, osjećaju prijatno u interakciji sa osobama s ometenošću (Smith et al. 2014). Varijable poput kontakta i godina studija pokazale su se kao značajne za nivo nelagodnosti kako u ovoj, tako i u drugim studijama (Bania et al. 2023; Berndt et al. 2020; Smith et al. 2014). Pored toga obuka u vještinama komunikacije sa osobama s ometenošću dovela je do pozitivne promjene u interakciji (manje nelagodnosti) studenata medicine sa ovom populacijom. Studenti su navodili da su stekli bolji uvid u probleme u komunikaciji sa kojima se nose osobe sa invaliditetom (Tracy, Iacono 2008). Podudarne rezultate po pitanju smanjenja osjećaja nelagodnosti nakon sprovođenja različitih vrsta intervencija (npr. edukacija vezana za osobe s ometenošću i interakcija s njima) pronalazimo i kod doktora medicine (Shapiro et al. 2023).

Cilj ovog istraživanja je da se ispita nivo nelagodnosti koji studenti medicine doživljavaju u interakciji sa osobama s ometenošću, kao i da se utvrdi povezanost ovog nivoa sa učestalošću kontakta, polom i godinom studija. Takođe, cilj je bio da se ispita u kom obimu su studenti imali obuku za rad sa osobama s ometenošću.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 277 studenata studijskog programa Medicina, Medicinskog fakulteta u Foči, svih godina studija (od prve do šeste). Pri tome, najviše njih je sa prve ($n = 71$), druge ($n = 50$) i treće ($n = 52$), a najmanje sa šeste ($n = 25$) godine studija. Uzorak je činilo 95 ispitanika muškog (34,3%) i 182 ispitanika ženskog pola (65,7%). Starosna dob ispitanika kretala se u opsegu od 18 do 31 godinu ($AS = 21,58$, $SD = 2,41$). Iako je planirano, podaci vezani za obuku za rad sa osobama sa ometenošću nisu analizirani zbog zanemarljivog broja ispitanika koji saopštavaju da su dobili ovu vrstu obuke ($n = 3$).

Instrumenti

U istraživanju je korišćena Skala interakcije sa osobama s ometenošću (*Interaction with Disabled Persons Scale – IDP*, Gething 1991) koja se koristi za ispitivanje nivoa

nelagodnosti koji ispitanici osjećaju u kontaktu sa osobama s ometenošću. Izvorna skala sastoji se od 20 ajtema na koje ispitanik odgovara na šestostepenoj skali Likertovog tipa (od 1 – apsolutno se ne slažem, do 6 – apsolutno se slažem). Ukupan skor na skali izračunava se sabiranjem ocjena na svim stavkama skale, s tim što tri ajtema zahtijevaju obrnuto kodiranje. Skala može da ima teorijski raspon skorova od 20 kao minimalne vrijednosti do 120 kao maksimalne vrijednosti. Viši skorovi ukazuju na intenzivnije reakcije prilikom socijalnih interakcija sa osobama s ometenošću, odnosno veću nelagodnost u interakciji sa osobama s ometenošću.

Imajući u vidu da neki autori dovode u pitanje korišćenje ukupnog skora jer on može maskirati različite aspekte stavova prema osobama s ometenošću (Banković i sar. 2019; MacLean, Gannon 1995), ali i to da ne postoji slaganje među autorima oko broja faktora koji čine Skalu (Forlin et al. 1999; Tait, Purdie 2009; Iacono et al. 2009), odlučili smo se za korišćenje dvofaktorskog rješenja koje je dobijeno u okviru adaptacije Skale na području Republike Srpske, na uzorku od 462 studenata Medicinskog fakulteta u Foči (Bakoč i sar. 2018). Pomenuti autori izdvajaju dva faktora, odnosno dvije subskale: Empatiju (sa ukupno osam ajtema) i Nelagodost i strah (sa ukupno devet ajtema). Stavke u okviru subskale Empatija odnose se na različite načine pokazivanja empatije prema osobama s ometenošću (*Teško mi je kad vidim da osoba s ometenošću nešto želi da uradi, a ne može*). Subskalu Nelagodnost i strah čine ajtemi koji se odnose na različita neprijatna osjećanja koje osoba može iskusiti prilikom interakcije sa osobama s ometenošću (npr. *Neprijatno mi je i teško da se opustim*). Obje subkale pokazuju zadovoljavajuće vrijednosti unutrašnje konzistencije i na ovom uzorku (*Nelagodnost i strah* – $\alpha = 0,83$; *Empatija* – $\alpha = 0,75$).

Učestalost kontakta sa osobama s ometenošću procijenjivana je Skalom za procjenu kontakta sa osobama s ometenošću (*The Contact with Disabled Persons Scale – CDP*, Yuker, Hurley 1987). Ispitanici daju odgovore na petostepenoj skali Likertovog tipa sa vrijednostima od 1 – nikada, do 5 – veoma često. Instrument sadrži 20 ajtema i svaki od njih je formulisan na sličan način: „Koliko često si vodio/la dug razgovor sa osobama s ometenošću?“ ili „Koliko puta ti je prijatelj s ometenošću došao u kućnu posjetu?“ Autori skale navode da, iako ona teorijski može imati vrijednosti u rasponu od 20 do 100, praktično mali broj ispitanika može imati skroz ispod 30 ili iznad 90. Pri tome, veći skor ukazuje na veću učestalost kontakta sa osobama s ometenošću. Instrument pokazuje zadovoljavajuću vrijednost Konbahovog alfa koeficijenta od 0,85.

Podaci vezani za pol, starost, godinu studija, kao i formalnu obuku za rad sa osobama s ometenošću, dobijeni su demografskim upitnikom konstruisanim za ovo istraživanje.

Procedura istraživanja

Studenti su upitnike popunjavali na matičnom fakultetu (Medicinski fakultet Foča), tokom školske 2022/23. godine. Prije sprovođenja istraživanja dobijena je saglasnog Etičkog komiteta Medicinskog fakulteta u Foči (broj 01-2-6/1). Pored toga, ispitanici su informisani o cilju istraživanja i upoznati s tim da je učešće dobrovoljno i anonimno. Okvirno vrijeme potrebno za popunjavanje instrumenata trajalo je najviše 20 minuta.

Obrada podataka

Provjera normalnosti distribucije skorova izvršena je pomoću Kolmogorov-Smirnov testa koji je pokazao da od normalne distribucije odstupaju rezultati na subskali Empatija ($p = 0,000$) i skali za procjenu učestalosti kontakta ($p = 0,038$), dok odstupanje nije zabilježeno na subskali Nelagodnost i strah ($p = 0,065$). U odnosu na dobijene vrijednosti, opredijelili smo se za korišćenjene parametrijskih testova. Za testiranje razlike u odnosu na pol korišćen je Man-Vitnijev. Za ispitivanje povezanosti među varijablama primijenjena je Spirmanova korelacija. Za prikazivanje deskriptivnih parametara koristili smo minimalne i maksimalne vrijednosti, medijanu i kvartile.

REZULTATI

Rezultati deskriptivne statistike pokazuju da studenti medicine izražavaju veći stepen empatičnosti, a niži nivo nelagodnosti i straha u pogledu interakcije sa osobama s ometenošću u odnosu na očekivani teorijski skor, o čemu nam govore dobijene srednje vrijednosti. Takođe, ispitanici ostvaruju postignuća u rasponu od 8 kao minimalne do 48 kao maksimalne vrijednosti kada je riječ o subskali Empatije. Istovremeno, postignuća na subskali Nelagodnosti i straha su u rasponu od 9 kao minimalne vrijednosti do 50 kao maksimalne vrijednosti (Tabela 1).

Tabela 1. Deskriptivni parametri rezultata ostvarenih na subskalama Nelagodnost i strah i Empatija

Subskale	AS	SD	Min	Max	Q1	Q3	
Empatija	35,61	8,17	8,00	48,00	32,00	41,00	
Nelagodnost i strah	25,50	7,85	9,00	50,00	19,50	31,00	

Podaci iz Tabele 2 pokazuju da postoji statistički značajna razlika u rezultatima ostvarenim na subskali Empatija u odnosu na pol ispitanika, iako je veličina uticaja mala ($U = 7108,500$, $p = 0,015$, $d = 0,15$). Vrijednosti medijana nam govore da ispitanici ženskog pola ($Mdn = 35,00$) pokazuju viši nivo empatičnosti u interakciji sa osobama s ometenošću u odnosu na ispitanike muškog pola ($Mdn = 37,00$). Nije bilo značajne razlike u odnosu na rezultate na subskali Nelagodnost i strah ($U = 7561,500$, $p = 0,087$).

Tabela 2. Razlike u rezultatima ostvarenim na subskalama Nelagodnost i strah i Empatija u odnosu na pol ispitanika

Subskale	Pol	Mdn	Min	Max	Man-Vitni U test	Z	p
Empatija	Muški	35,00	8,00	47,00	7108,500	-2,431	0,015
	Ženski	37,00	8,00	48,00			
Nelagodnost i strah	Muški	27,00	9,00	40,00	7 561,500	-1,713	0,087
	Ženski	24,00	9,00	50,00			

Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna, pozitivna ali niska korelacija između nivoa izražavanja empatičnosti u interakciji sa osobama s ometenošću sa učestalošću kontakta sa takvim osobama ($r_s = 0,168$). Nasuprot tome, uočena je statistički značajna, negativna i niska korelacija između nivoa nelagodnosti i straha kod studenata i učestalosti kontakta ($r_s = -0,133$). Studenti koji imaju veću učestalost kontakta sa osobama s ometenošću izražavaju i viši nivo empatičnosti prilikom interakcije s njima. S druge strane, manje česti kontakti povezani su sa većom nelagodnošću u interakciji sa osobama s ometenošću. Nije dobijena statistički značajna povezanost rezultata ostvarenih na obje subskale sa godinom studija koju ispitanici pohađaju.

Tabela 3. Odnos nivoa nelagodnosti studenata prilikom interakcije sa osobama s ometenošću sa učestalošću kontakta i godinom studija ispitanika

Varijable	Empatija	Nelagodnost i strah	Učestalost kontakta
Empatija	/	/	/
Nelagodnost i strah	0,242**	/	/
Učestalost kontakta	0,168**	-0,133**	/
Godina studija	0,042	0,025	-0,050

DISKUSIJA

Cilj ovog istraživanja bio je ispita nivo nelagodnosti studenata medicine u interakciji sa osobama s ometenošću, kao i da utvrdi odnos između nivoa nelagodnosti sa učestalošću kontakta sa osobama s ometenošću, polom i godinom studija. Takođe, nastojali smo da utvrdimo da li i u kom obimu studenti imaju obuku za rad sa osobama s ometenošću.

Rezultati dobijeni u ovom istraživanju pokazuju da studenti medicine izražavaju veći stepen empatičnosti, a niži nivo nelagodnosti i straha u pogledu interakcije sa osobama s ometenošću. Imajući u vidu da profesija budućih doktora medicine spada u red najhumanijih, dobijene rezultate možemo posmatrati kao jako optimistične i pozitivne, tim prije jer su studenti navodili da nisu imali nikakvu obuku koja se odnosila na rad sa osobama s ometenošću. Različite vrste obuke (intervencija) jesu bitan faktor koji može uticati na smanjenje nivoa nelagodnosti koju studenti imaju prilikom interakcije sa populacijom osobama s ometenošću (Shapiro et al. 2023; Tracy, Iacono 2008). S druge strane, izostanak bilo kakve obuke je podatak koji ne treba da bude zanemaren. Naprotiv, treba da bude razmatran kao preporuka za sticanje kako teorijskog, tako i praktičnog iskustva u pogledu rada sa pacijentima s ometenošću.

Podudarne rezultate našima pronalazimo i u studijama drugih autora koji govore da se studenti zdravstvenih usmjerenja osjećaju prijatno u interakciji sa osobama s ometenošću (Bania et al. 2023; Smith et al. 2014). Takođe, do sličnih rezultata dolaze studije rađene na uzorku studenata specijalne edukacije i rehabilitacije (Banković, Brojčin i Bakoč 2019; Brojčin i sar. 2015).

Prilikom razmatranja razlike u nivou nelagodnosti među ispitanicima različitog pola rezultati su pokazali da je statistički značajna razlika uočena jedino u odnosu na rezultate na subskali Empatija. Pri tome, ispitanici ženskog pola ispoljavaju viši nivo

empatije kada stupaju u interakciju sa osobama s ometenošću. Pomenuti rezultati ne iznenađuju jer su žene po svojoj prirodi senzitivnije i, najčešće, sklone ispoljavanju pozitivnih stavova prema osobama s ometenošću (Haimour 2012; Sahin, Akyol 2010). Takođe, žene su spremnije i za ostvarivanje neposrednog kontakta sa ovim osobama (Hanak, Dragojević 2002).

Učestalost kontakta statistički značajno korelira sa rezultatima ostvarenim kako na subskali Empatija, tako i na subskali Nelagodnost i strah. Rezultati sugerisu da studenti koji imaju veću učestalost kontakta sa osobama s ometenošću izražavaju i viši nivo empatičnosti prilikom interakcije s njima. S druge strane, manje česti kontakti povezani su sa većom nelagodnošću u interakciji sa osobama s ometenošću. Ovako dobijeni rezultati su u skladu sa prilično ujednačenim rezultatima drugih autora koji potvrđuju važnost ostvarivanja kontakta u mijenjanju stavova prema osobama s ometenošću i smanjivanju osjećaja nelagodnosti u pogledu interakcije sa osobama s ometenošću (Bania et al. 2023; Berndt et al. 2020; Campbell, Gilmore, Cuskelly 2003; Carlson, Witschey 2018; Nikolić, Šeatović 2022). Takođe, kao i u slučaju izražavanja osjećaja nelagodnosti, ovaj rezultat jeste ohrabrujući ako znamo da će nezaobilazni pacijenti budući doktora medicine biti i osobe sa ometenošću. Iako je tako, ne smijemo da zaboravimo ni mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora naročito jer neki autori pronalaze da je viši nivo socijalno poželjnih odgovora praćen nižim nivoom nelagodnosti (Loo 2001). Samim tim procjena socijalno poželjnih odgovora je jedno od ograničenja ove studije. Pored toga interesantno bi bilo utvrditi sa kim studenti najčešće ostvaruju kontakt (jer to mogu biti članovi porodice, prijatelji, itd.) i da li takvi podaci mogu uticati i na njihovo mišljenje. Neka istraživanja pokazuju da volonterski rad sa osobama s ometenošću pozitivno utiče na promjenu stavova (Jefferson et al. 2018), kao i da studenti koji ostvaruju kontakt u privatnoj sferi imaju i pozitivnije stavove od onih čiji su kontakti vezani isključivo za praksu (Hickson 1995).

U istraživanju nismo pronašli značajnu korelaciju između nivoa nelagodnosti kod studenata u odnosu na godinu studija. Takođe, veza nije potvrđena i kada je riječ o učestalosti kontakta i godine studije. Dobijeni rezultati su u saglasnosti sa rezultatima istraživanja o stavovima studenata specijalne edukacije i rehabilitacije (Banković, Brojčin i Bakoč 2019), dok su u suprotnosti sa saznanjima drugih studija koje govore o tome da studenti viših godina studija imaju niži nivo nelagodnosti i straha (Bania et al. 2023; Nikolić i Šeatović 2022; Smith et al. 2014), ali i nešto češće kontakte sa osobama s ometenošću (Brojčin i sar. 2015). Generalno, osobe sa višim nivoom obrazovanja imaju manju socijalnu distancu i manje predrasuda prema ovim osoba-

ma (Yazbeck et al. 2004). S obzirom da naši ispitanici, generalno, ne izražavaju ekstremno visok osjećaj nelagodnosti i straha prilikom interakcije sa osobama s ometenošću, odsustvo veze sa godinom studija može se objasniti i time.

Imajući u vidu da su budući ljekari važna karika u pružanju kvalitetne zdravstvene zaštite za populaciju osoba s ometenošću, ovo istraživanje nam pomaže da preciznije sagledamo njihovu ulogu, tim prije jer nismo pronašli slične studije na području Bosne i Hercegovine. Takođe, prezentovani rezultati mogu predstavljati podsticaj za sprovođenje sličnih istraživanja na populaciji koja bi, prije svega, uključivala cjelokupno medicinsko osoblje (dokторе, medicinske sestre itd.).

S druge strane, neophodno je da rezultati dobijeni u ovoj istraživanju budu sagledani i u odnosu na ograničenja koja se najprije vezuju za prigodan uzorak ispitanika jer je generalizacija rezultata ograničena na širu populaciju studenata medicine. Ranije pomenuta sklonost ka davanju socijalno poželjnih odgovora je, takođe, potencijalno ograničenje koje treba razmotriti u narednim istraživanjima. Pored toga naredne studije pažnju bi trebalo da usmjere ne samo na učestalost kontakta, već i na njegov kvalitet. Isto tako, imajući u vidu da je populacija osoba s ometenošću veoma heterogena to dodatno ograničava primjenu dobijenih rezultata. Korisno bi bilo da naredna istraživanja budu sprovedena sa ciljem ispitivanja nivoa nelagodnosti u odnosu na tačno određenu vrstu ometenosti (na primjer: intelektualnu ometenost, poremećaj iz spektra autizma, itd.).

ZAKLJUČAK

Istraživanje realizovano na uzorku studenata medicine pruža uvid u nivo nelagodnosti i straha koju studenti osjećaju prilikom interakcije sa osobama s ometenošću. Zabilježeni su rezultati koji pokazuju da studenti imaju viši nivo empatičnosti, a niži nivo nelagodnosti i straha u interakciji sa ovim ljudima. Utvrđena je pozitivna veza sa učestalošću kontakta, ali ne i sa godinom studija. Takođe, ispitanici ženskog pola izražavaju empatičniji stav prilikom interakcije sa osobama s ometenošću.

Budući da je riječ o uzorku studenata koji se školuju za zanimanje koje pripada pomažućim profesijama, rezultati nisu iznenađuju. Svakako da su pozitivni i motivišući obzirom da se radi o osobama sa ometenošću jer su pozitivni stavovi prva karika za prijatnu komunikaciju i pružanje kvalitetnih zdravstvenih usluga. Zbog toga bi podatak o nepostojanju obuke za rad sa osobama s ometenošću trebalo ukazati posebnu pažnju i uvrstiti sadržaje takve vrste u nastavne planove i programe i na studijskom programu medicine.

REFERENCE:

1. Ajuwon, Paul, Omotosho Olayinka Ishiaq Olayinka, Rebecca Stallings (2018), "Healthcare provider attitude towards persons with disabilities in Nigeria", *International Public Health Journal*, 10(2), 221-229.
2. Baidi, Nasrudin, Azleen Ilias (2020), "Discomfort, uncertainty and fear surrounding the social inclusivity of PWDs at work", 9th International Economics and Business Management Conference, *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 469-483.
3. Bania, Theofani, Maria Gianniki, Garyfalia Charitaki, Sofia Giannakoudi, Velaoras Andreas, Charikleia Farantou, Velaora Alik, Evdokia Billis (2023), "Attitudes towards people with disabilities across different healthcare undergraduate students: A cluster analysis approach", *Physiotherapy Research International*, 28(4), e2032.
4. Bakoč, Andrijana, Olivera Kalajdžić, Branislav Brojčin, Nenad Glumbić (2018), "Skala interakcije sa osobama s ometenošću: Provjera faktorske strukture", *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 17(2), 151-164.
5. Banković, Slobodan, Branislav Brojčin, Andrijana Bakoč (2019), "Nivo (ne)lagodnosti budućih specijalnih edukatora u kontaktu sa osobama s ometenošću", *Beogradska defektološka škola*, 25(3), 9-22.
6. Berndt, Alex, Daniel Kissinger, Michael Messerole, John Noble, Danae Dinkel (2020), "Attitudinal beliefs towards individuals with disabilities at a metropolitan university: Insights and implications for kinesiology professionals", *Journal of Kinesiology & Wellness*, 9, 73-83.
7. Brojčin, Branislav, Andrijana Pavlović, Bojana Mastilo, Nenad Glumbić (2015), "The attitudes of future special educators towards persons with developmental difficulties", *Nastava i vaspitanje*, 64(3), 489-505.
8. Carlson, Wendy, Hannah Witschey (2018), "Undergraduate students' attitudes toward individuals with disabilities: Integrating psychology disability curriculum and service-learning", *Teaching of Psychology*, 45(2), 189-192.
9. Campbell, Jennifer, Linda Gilmore, Monica Cuskelly (2003), "Changing student teachers' attitudes towards disability and inclusion", *Journal of Intellectual and developmental Disability*, 28(4), 369-379.
10. Campbell, Jonathan (2006), "Changing children's attitudes toward autism: A process of persuasive communication", *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 18, 251-272.

11. Cecchetti, Mark, Jason Last, Julie Lynch, Christine Linehan (2021), "Evaluating the longitudinal impact of a disability education intervention on medical students' attitudes towards persons with a disability", *Disability and Health Journal*, 14(3), 101092.
12. Cervasio, Kathleen, Kimberley Fatata-Hall (2013), "Attitudes of nurses toward children with disabilities: the attitudes of nursing students toward children with disabilities: An experimental design", *International Journal of Physical Medicine & Rehabilitation*, 1(5), 1-15.
13. Çiçek Gümüş, Ecem, Selma Öncel (2022), "Examination of variables affecting peer attitudes towards children with disabilities: A cross-sectional study", *European Journal of Special Needs Education*, 37(4), 698-705.
14. Eagly, Alice, Shelly Chaiken (2007), "The advantages of an inclusive definition of attitude", *Social cognition*, 25(5), 582-602.
15. Forlin, Chris, Gerard Fogarty, Annemaree Carroll (1999), "Validation of the factor structure of the Interactions with Disabled Persons Scale", *Australian Journal of Psychology*, 51(1), 50-55.
16. Gething, Lindsay (1991), *Interaction with Disabled Persons Scale*, University of Sydney, Sydney
17. Gething, Lindsay, Barbara Wheeler (1992), "The Interaction with Disabled Persons Scale: A new Australian instrument to measure attitudes towards people with disabilities", *Australian Journal of Psychology*, 44(2), 75-82.
18. Hanak, Nataša, Nada Dragojević (2002), "Socijalni stavovi prema osobama ometenim u razvoju", *Istraživanja u defektologiji*, 1, 13-22.
19. Haimour, Abdulhade (2012), "Undergraduate universities student's attitudes toward disabled persons in Saudi Arabia", *European Journal of Educational Studies*, 4(2), 269-280.
20. Hogan, Amy, Neera Jain, Roshini Peiris-John, Shanti Ameratunga (2020), "Disabled people say 'Nothing about us without us'", *The Clinical Teacher*, 17(1), 70-75.
21. Hickson, Fay Emily (1995), *Attitude formation and change toward people with disabilities*, Doctoral thesis, University of Sydney
22. Iacono, Teresa, Jane Tracy, Jenny Keating, Ted Brown (2009), "The Interaction with Disabled Persons scale: Revisiting its internal consistency and factor structure, and examining item-level properties", *Research in developmental disabilities*, 30(6), 1490-1501.

23. Itzick, Michal, Maya Kagan, Patricia Tal-Katz (2018), "Perceived social support as a moderator between perceived discrimination and subjective well-being among people with physical disabilities in Israel", *Disability and rehabilitation*, 40(18), 2208-2216.
24. Jefferson, Ruth, Christina Grant, Lindsay Rye, Laura Bassette, Matt M. Stuve, Ryan Heneisen (2018), "University Students' Perceptions of Social Justice: The Impact of Implementing a Summer Camp for Children with Disabilities", *Journal of Special Education Apprenticeship*, 7(1), Article 6.
25. Karam, Vanda Yazbeck, Sandrella Bou Malhab, Myriam El Khoury-Malhame, Nadia Asmar (2024), "Medical students attitudes towards patients with disability: a scale validation study", *BMC Medical Education*, 24(1), 1226 .
26. Keith, Jessica, Loisa Bennetto, Ronald Rogge (2015), "The relationship between contact and attitudes: Reducing prejudice toward individuals with intellectual and developmental disabilities", *Research in developmental disabilities*, 47, 14-26.
27. Loo, Robert (2001), "A psychometric re-analysis of the Interaction with Disabled Persons Scale", *Canadian Journal of Behavioural Science / Revue canadienne des sciences du comportement*, 33 (4), 245-250.
28. MacLean, Doug, Paul M. Gannon (1995), "Measuring attitudes toward disability: The interaction with disabled persons scale revisited", *Journal of Social Behavior and Personality*, 10(4), 791.
29. Nikolić, Milena, Stevan Šeatović (2022), "Socijalno poželjno odgovaranje i stavovi prema osobama s intelektualnom ometenošću kod studenata edukacije i rehabilitacije", *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 21(2), 103-116.
30. Peiris-John, Roshini, Neera Jain, Amy Hogan, Shanthi Ameratunga (2021), "Educating health science students about disability: teachers' perspectives on curricular gaps", *Disability and Health Journal*, 14(1), 100985.
31. Rosenbaum, Peter, Robert Armstrong, Susanne King (1986), "Children's attitudes toward disabled peers: A self-report measure", *Journal of Pediatric Psychology*, 11(4), 517-530.
32. Sahin, Hatice, Asiye Akyol (2010), "Evaluation of nursing and medical students' attitudes towards people with disabilities", *Journal of Clinical Nursing*, 19(15-16), 2271-2279.
33. Shapiro, Hannah Johnson, Julia Frueh, Madeline Chiuidea, Stefan Sillau, Jessica Sanders (2023), "Education research: predictors of resident physician comfort with individuals with intellectual and developmental disabilities: a

- cross-sectional study", *Neurology Education*, 2(1), e200045.
34. Smeltzer, Suzzane, Marry Anne Dolen, Gale Robinson-Smith, Vanessa Zimmerman (2005), "Integration of disability-related content in nursing curricula", *Nursing Education Perspectives*, 26(4), 210-216.
 35. Smith, Thomas, Christine Catney, Nathaniel Rickles, Carol Hermansen-Kobulnicki, Amy Broeseker Cynthia Garvan, Carol Kimberlin (2014), "Pharmacy student comfort in communicating with persons with disabilities", *Currents in Pharmacy Teaching and Learning*, 6(2), 175-184.
 36. Tait, Kathleen, Nola Purdie (2000), "Attitudes toward disability: Teacher education for inclusive environments in an Australian university", *International Journal of Disability, Development and Education*, 47(1), 25-38.
 37. Tervo, Raymond, Glen Palmer (2004), "Health professional student attitudes towards people with disability", *Clinical rehabilitation* 18(8), 908-915.
 38. Tracy, Jane, Rachael McDonald (2015), "Health and disability: Partnerships in health care", *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 28(1), 22-32.
 39. Tracy, Jane, Teresa Iacono (2008), "People with developmental disabilities teaching medical students—does it make a difference?", *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 33(4), 345-348.
 40. Triandis, Harry (1971), *Attitude and attitude change*, Wiley, New York.
 41. WHO (2023), *Disability* [Internet]; <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>.
 42. Yazbeck, Marie, Keith McVilly, Trevor Parmenter (2004), "Attitudes toward people with intellectual disabilities: An Australian perspective", *Journal of Disability Policy Studies*, 15(2), 97-111.
 43. Yucker, Harold, Michael Hurley (1987), "Contact with and attitudes toward persons with disabilities: The measurement of intergroup contact", *Rehabilitation Psychology*, 32(3), 145.

DISCOMFORT OF MEDICAL STUDENTS IN INTERACTIONS WITH PEOPLE WITH DISABILITIES

Summary:

The attitudes of healthcare workers have been recognized as an important factor that can influence the quality of healthcare services provided to individuals with disabilities. The aim of this study is to examine the level of discomfort experienced by medical students in their interactions with people with disabilities, as well as to determine the relationship between the level of discomfort and the frequency of contact with people with disabilities, gender, year of study, and training for working with people with disabilities. The sample consists of 277 medical students. A socio-demographic questionnaire, *Interaction with Disabled Persons Scale* and *The Contact with Disabled Persons Scale* were used in the research. Medical students show a higher degree of empathy and a lower level of discomfort and fear regarding interactions with people with disabilities. No gender differences were observed. A statistically significant, positive, and low correlation was found between the level of empathy in interactions with people with disabilities and the frequency of contact with such individuals, as well as a negative and low correlation with discomfort. No connection between the level of discomfort and the year of study was recorded. Given that this sample consists of students training for a profession in the “helping professions,” the results are positive and motivating. On the other hand, the fact that there is no training for working with people with disabilities should be given special attention, and the introduction of such content into curricula and the medical study program should be considered.

Keywords: discomfort; people with disabilities; medical students

Adrese autorica

Authors' address

Andrijana Bakoč

Bojana Kern

Olivera Kalajdžić

Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Medicinski fakultet Foča

andrijana.bakoc@ues.rs.ba

bojanamastilo@yahoo.com

olivera.kalajdzic@ues.rs.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Azra Hodžić Čavkić

ARAPSKO PROLJEĆE IZ PERSPEKTIVE DISKURSNE ANALIZE
(AMRA MULOVIĆ, *DISKURSNA ANALIZA GOVORA PREDSJEDNIKA
SVRGNUTIH TOKOM ARAPSKOG PROLJEĆA*, CNS, SARAJEVO, 2022) 931

Šejla Džananović

OBUH VATAN UVOD U RECENTNO RAZUMIJEVANJE KOMUNIKOLOGIJE
[FAHIRA FEJZIĆ ČENGIĆ I HALIMA SOFRADŽIJA (PRIR.), *UVOD U
STUDIJE MEDIJA: PRIRUČNIK ZA PREDMETE FILOZOFIJA MEDIJA I
SOCIOLOGIJA MEDIJA*, FAKULTET POLITIČKIH NAUKA UNIVERZITETA
U SARAJEVU, 2022] 935

Tarik Hasanić

ODNOS KAO AKSIOM ODGOJA (AMER ĆARO, *PEDAGOGIJA ODNOSA:
PRILOG RAZUMIJEVANJU INTERAKCIJE UČENIKA I NASTAVNIKA*,
ŠTAMPARIJA-S, TEŠANJ, 2022) 939

Lea Šprajc

VITALNOST ŽANRA BAJKE U SUVREMENOM DOBU [VILDANA
PEČENKOVIĆ (UR.), *BAJKA U XXI STOLJEĆU: IZAZOVI NOVOG
VREMENA*, UDRUŽENJE FANI, SARAJEVO, 2022] 943

Husnija Kamberović

ZBORNİK O DOSTIGNUĆIMA I IZAZOVIMA DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE [DRŽAVNOST BOSNE I HERCEGOVINE U XX I XXI STOLJEĆU: HISTORIJSKI IZAZOVI I DOSTIGNUĆA U RAZVOJU DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE. ZBORNİK RADOVA (UR. MIRKO PEJANOVIĆ), AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE, POSEBNA IZDANJA, KNJIGA CCXIII, ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA, KNJIGA 20, SARAJEVO, 2024] 947

Merjem Sušić

RANI RAZVOJ KREATIVNOSTI KAO ODGOJNI IMPERATIV SAVREMENOG DOBA (DŽENETA KARIĆ CAMOVIĆ, RAZVOJNA PERSPEKTIVA KREATIVNE PEDAGOGIJE: RAZUMIJEVANJE RAZVOJA I POTICANJA KREATIVNOSTI U RANOM DJETINJSTVA, UNIVERZITET U SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET, SARAJEVO, 2023) 953

Maja Žmukić

BOŽANSKI REZ BOSANSKOG ĆILIMA (AMILA SMAJOVIĆ, DUH BOSANSKOG ĆILIMA, BUYBOOK I DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2024) 959

Senad Ćeman

TEMELJI ŠERIJATSKOG STVARNOG PRAVA (HUSEIN KAVAZOVIĆ, ŠERIJATSKO STVARNO PRAVO U RANIM KODIFIKACIJAMA ŠERIJATSKOG IMOVINSKOG PRAVA, EL-KALEM – IZDAVAČKI CENTAR RIJASETA ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI, SARAJEVO, 2024) 963

Admir Čavalić

INSTITUCIJE SU BITNE (DARON ACEMOĞLU, JAMES A. ROBINSON, ZAŠTO NARODI PROPADAJU – PORIJEKLO MOĆI, PROSPERITETA I SIROMAŠTVA, DIALOGOS, TUZLA, 2024) 969

Medina Mujić, Jovana Mlinarević

KA RODNO OSJETLJIVOM PRISTUPU PRAVDI [JASMINA HUSANOVIĆ, DŽENANA RADONČIĆ, LAMIJA SUBAŠIĆ (UR.), DISKURSI RODNE PRAVDE: ANALIZA PRAVNIH OKVIRA I SUDSKE PRAKSE U BOSNI I HERCEGOVINI, HRVATSKOJ I SRBIJI, TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2024] 975

Haris Šunje, Aldina Leto

POMJERANJE GRANICA U POIMANJU KARIJERE (DŽENANA HUSREMOVIĆ, IVONA ČARAPINA ZOVKO, ELVIS VARDI, RAZVOJ KARIJERE – TEORIJSKE PERSPEKTIVE, COI STEP BY STEP, SARAJEVO, 2024) 983

Alma Malkić

OD IZGRADNJE TEMELJNOG PEDAGOGIJSKOG POJMOVNOG
APARATA KA ISTINSKOJ PEDAGOŠKOJ PRAKSI (EDINA NIKŠIĆ
REHIBIĆ, ZVONIMIR KOMAR, *PROLEGOMENA ZA TEMELJNO
POJMOVlje OPĆE PEDAGOGIJE*, FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U SARAJEVU I FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU, SARAJEVO / ZAGREB, 2024) 989

Matea Tunjić

SAMOTNI ŠETAČ: SRCE PROSVJETITELJSTVA (GORAN
SUNAJKO, *SAMOTNI ŠETAČ: FILOZOFIJA I KNJIŽEVNOST*
JEAN-JACQUESA ROUSSEAUA, DURIEUX, ZAGREB, 2024) 993

Anisa Avdagić

(O) KNJIŽEVNICAMA IPAK IMA KO DA PIŠE (ADISA BAŠIĆ I AJLA
DEMIRAGIĆ, *LOVORIKE ZA ŽENSKU GLAVU: RODNA DIMENZIJA
KNJIŽEVNOG NAGRAĐIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI*, TPO
FONDACIJA, SARAJEVO, 2024) 999

Samila Ramić

SOCIJALNI RADNICI U RIZIKU OD PROFESIONALNOG
SAGORIJEVANJA (ERNA LUČIĆ I ARNELA OSMANOVIĆ,
*PROFESIONALNI STRES I SINDROM SAGORIJEVANJA
PROFESIONALNIH POMAGAČA U DJELATNOSTI SOCIJALNOG
RADA*, CENTAR ZA SOCIJALNE INOVACIJE, TUZLA, 2024) 1007

Mirza Mahmutović

SILENT WITNESS: DOCUMENTING WARTIME SEXUAL VIOLENCE
AND RESISTING THE CULTURE OF DENIAL (CORNELIA SUHAN,
SILENT WITNESS, GOST BOOKS, LONDON, 2024) 1013

Indira Šabić

O ČUVANJU ORIJENTALNOG LINGVISTIČKOG BITKA: SUODNOS
ANTROPONIMIZACIJE I IDENTIFIKACIJE (*ANTROPONIMI
ORIJENTALNOG PORIJEKLA: JEZIK, KULTURA, IDENTITET*,
BOŠNJAČKI INSTITUT – FONDACIJA ADILA ZULFIKARPAŠIĆA,
BIBLIOTEKA „POSEBNA IZDANJA“ / DOBRA KNJIGA,
SARAJEVO, 2024) 1017

Jasmina Husanović

MENSTRUALNI DISKURS I DRUŠTVENA PRAKSA: DOPRINOS
RAZUMIJEVANJU PROBLEMA MENSTRUALNOG SIROMAŠVA I
STIGMATIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI (JASNA KOVAČEVIĆ
I ZILKA SPAHIĆ ŠILJAK, *CIJENA NEČISTE KRVİ: KULTURNI I
EKONOMSKI ASPEKTI MENSTRUACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI*,
TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2025)..... 1023

Tahani Komarica

FESTINA LENTE – ODGOVOR NA IZAZOVE PROCESA KONVERGENCIJE
MEDIJA (LAMIJA SILAJDŽIĆ, *KOMUNIKACIJA I MEDIJI U ERI
KONVERGENCIJE*, FAKULTET POLITIČKIH NAUKA U SARAJEVU,
SARAJEVO, 2025) 1029

Anisa Avdagić

EHO, VJEŠTINA I SMISAO PONAVLJANJA (ZILKA SPAHIĆ ŠILJAK,
JASNA KOVAČEVIĆ, ANITA DREMEL, *ECHOES OF CHANGE:
ADVANCING GENDER EQUALITY IN HIGHER EDUCATION IN
THE BALKANS*, TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2025) 1035

Almir Marić

OD DAORSONA DO DILUNTUMA (DJANI BEHRAM, *HISTORIJA
ANTIČKIH DAORSA NA ISTOČNOM JADRANU OD 2. STOLJEĆA PRIJE
NOVE ERE DO 2. STOLJEĆA NOVE ERE / THE HISTORY OF THE
ANCIENT DAORSI IN THE EASTERN ADRIATIC FROM THE SECOND
CENTURY BCE TO THE SECOND CENTURY CE*, BATHINVS,
SARAJEVO, 2025) 1043

Nedim Ćirić

GLOBALNO OBRAZOVANJE BEZ GRANICA I NOVA ERA ONLINE
UNIVERZITETSKOG UČENJA (MAJA BOSANAC, *MASOVNI
OTVORENI ONLAJN KURSEVI U OBLASTI VISOKOG OBRAZOVANJA*,
UNIVERZITET U NOVOM SADU, FILOZOFSKI FAKULTET, NOVI SAD,
2025) 1047

Sead Alić

DEKONSTRUKCIJA TERORISTIČKE NARAVI CIONISTIČKE
IDEOLOGIJE (THOMAS SUAREZ, *DRŽAVA TERORA*, PREV. RESUL
MEHMEDOVIĆ, DIALOGOS, TUZLA, 2025) 1053

UDK 811.411.21'42:32-051(049.3)

Primljeno: 16. 12. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Azra Hodžić-Čavkić

ARAPSKO PROLJEĆE IZ PERSPEKTIVE DISKURSNE ANALIZE

(Amra Mulović, *Diskursna analiza govora predsjednika svrgnutih tokom Arapskog proljeća*, CNS, Sarajevo, 2022)

Studija *Diskursna analiza govora predsjednika svrgnutih tokom Arapskog proljeća* autorice Amre Mulović vrijedan je doprinos arabistici, ali u širem smislu pripada i lingvističkoj bosnistici. Autorica kombinira metode lingvistike i drugih humanističkih nauka. U širini i eklektičkom pristupu diskursu i leži njena upotrebnost. Budući da govornik u javnim govorima prenosi društveno značajne poruke te da je u vrijeme kriza obraćanje s pozicija moći uobičajena metoda uvjeravanja puka, politički govori, kao podžanr političkog diskursa, predstavljaju vrlo plodno područje za analizu društvenih promjena i manipulativne upotrebe jezika kao sredstva za kreiranje novih društvenih realnosti. Politički diskurs autorica razumije kao institucionalizirani diskurs sa strogim iskazima i praksama (str. 16), te ova vrsta analize pokazuje da su politički govori istinska metonimija etičkih, kulturnih i duhovnih karakteristika jednog kolektiva.

Knjiga *Diskursna analiza govora predsjednika svrgnutih tokom Arapskog proljeća* bavi se kriznim periodom te raspadom moći predsjednika Libije, Egipta i Tuni-
sa, zloupotrebom “ugovorene moći” i hipokrizijom u najširem smislu. Kao takva, predstavlja primjer izuzetne posvećenosti analiziranim fenomenima, te će čitaoci imati priliku steći potpun utisak o načinima manipulacije i hipokriziji pozicija moći koje jezik i drugi elementi diskursa ipak otkrivaju uprkos činjenici što je lokalni kontekst komunikacijska podloga ovakvih tipova govora.¹ Autorica, međutim, uspijeva pri-

¹ Naročitu pažnju posvećuje Gaddafijevim govorima u kojima se za govornicu stupa kao na scenu, pri čemu je istaknuta semiotička uloga prostora i “kostimografije”, te očekivano manipulira i prostorom i kostimografijom.

bližiti kontekst, značenja i smisao istraživanih pojava i onima koji nisu govornici arapskog jezika i koji ne poznaju prilike i društvene sisteme datih država pokazujući da je ovakva analiza jezika u upotrebi primjenjiva na sve sisteme i sve govornike te da može otkriti koji su temeljni idejni koncepti pojedinaca i grupacija. A to je moguće budući da diskursna analiza jezika u upotrebi u svom fokusu ima vezu između teksta i konteksta u kojem je analizirani tekst nastao. Ukupnost diskursne analize podrazumijeva i socijalni i kulturni i politički kontekst jer je u diskursu sadržano ljudsko iskustvo, koje isto tako može poslužiti i u kreativno-manipulativne svrhe.

Knjiga se sastoji od *Uvoda*, *Metodologije i korpusa istraživanja*, *Društvenog konteksta predsjedničkih govora*, *Persuazivnih strategija u političkim govorima* te od poglavlja *Manipulacija, moć, ideologije* nakon kojeg slijede zaključak, sažetak na bosanskom i engleskom jeziku, informacije o izvorima, literaturi, indeks imena i pojmova te transkripti analiziranih govora.

U *Uvodu* autorica daje opće napomene o diskursu, pozicijama moći, polarizacije u njemu i sl. U poglavlju *Metodologija i korpus istraživanja* obrazlaže uobičajene elemente političkih govora, mjesto analize diskursa u odnosu na analizirani podžanr te daje tumačenje odabira tekstova koji predstavljaju žarište njenog zanimanja. Posrijedi su tri govora Ben Alija (28. 12. 2010; 10. 1. 2011; 13. 1. 2011), tri govora Mubaraka (28. 1. 2011; 1. 2. 2011; 10. 2. 2011) i četiri govora Gaddafija (16. 1. 2011; 22. 2. 2011; 22. 3. 2011; 1. 7. 2011). Poglavlje *Društveni kontekst predsjedničkih govora: ukratko o Arapskom proljeću* nudi sažet prikaz okolnosti u kojima su održani analizirani govori.

Centralno poglavlje, *Persuazivne strategije u političkim govorima*, najobimniji je dio monografije i bavi se pragmatikom i retorikom političkih govora. U potpoglavlju s temom pragmatike političkih govora autorica analizira upotrebu personalne deikse te na primjerima triju svrgnutih predsjednika pokazuje da je distribucija zamjenica *ja* i *mi* veoma značajna, da se u analiziranim govorima često odustaje od upotrebe zamjenice *ja* kako bi se zamaglio stepen odgovornosti u procesu donošenja odluka i u političkom djelovanju te kako bi se izbjegla njihova kategorizacija kao autokrata. Drugi analizirani odnos jeste odnos dihotomnih parova zamjenica – *mi* i *vi* i *mi* i *oni* – koji služe za polariziranje i kategoriziranje grupa s jasnom poželjnošću zamjenice prvog lica množine. U potpoglavlju koje bliže obrađuje govorne činove Mulović pokazuje da se različiti govorni činovi (ponajviše asertivi, komisivi i direktivi) često koriste i u implicitnim oblicima pored konvencionalnih formi kako bi se izrazile različite namjere. Performativnost se u njima vrlo često postiže pasivnim konstrukcijama i imperativom.

Poglavlje koje se bavi retorikom političkih govora obuhvata dvije fokalne tačke: konceptualnu metaforu i repeticiju. Konceptualna metafora, analizirana po modelu koji predlaže Chateris-Black, uobičajeno se koristi kako bi se apstraktni događaji/fenomeni predstavili na određen – konkretan, jasan i recipijentima blizak – način, koji usput odgovara slici svijeta što sadržava elemente slavne prošlosti, isticanja zasluga i uspjeha dotičnog govornika i na taj način balansiraju između obećanih promjena i zadržavanja moći. Konceptualne metafore u analiziranim govorima imaju izvorne domene OSOBA, ŽIVOTINJA, BILJKA, OBJEKT, KONFLIKT/RAT, KRETANJE/PUTOVANJE, PROSTOR i TAMA koje se očekivano koriste sa izrazitom persuazivnom i argumentativnom ulogom. Diskursna analiza govora na arapskom jeziku nije mogla zaobići ni repeticiju kao njegovo izrazito svojstvo s jakim simboličkim potencijalom povezanosti govornika i auditorija. Stoga, i morfološka i funkcionalna repeticija imaju posebno mjesto u političkim govorima svrgnutih predsjednika.

U posljednjem analitičkom dijelu monografije *Manipulacija, moć, ideologija* autorica primjenjuje teorijske postavke Teuna van Dijka koji artikuliranjem kontekstualnih kriterija objašnjava nemogućnost auditorija da se odupre manipulaciji. U govorima su prisutne generalizacija, poigravanje emocijama i promjene jezičkog koda. Kad je riječ o neverbalnim manipulativnim tehnikama, analiza pokazuje razliku u vještini govornika, te Mulović zaključuje da je Mubarakov nastup, budući da se koristi standardnim arapskim jezikom, obilježen i neočekivanom formalnošću, bezizražajnošću i hladnoćom, da je Ben Ali neharizmatičan, monoton i predvidiv na svom tuniškom dijalektu, te da je, naročito u posljednjem govoru, često u stanju nervoze i panike. Ipak, posebnu pažnju posvećuje elementima govora Gaddafija te se on među analiziranim govornicima čini kao najvještiji i s najviše manipulativnih elemenata koji imaju snažan učinak, a izdvaja se manipulacija elementima narodnog govora, prostorom i odjećom. Konačno, realnost je pokazala da je autoritar-nu komponentu arapskih režima ipak bilo moguće slomiti, što dodatno naglašava vrijednost ovakvih analiza te daje nadu da je podizanjem svijesti o medijskoj pismenosti moguće i korigirati kvalitet društvene svijesti.

Knjigu *Diskursna analiza govora predsjednika svrgnutih tokom Arapskog proljeća* preporučujemo lingvistima, sociolozima, pedagogima, nastavnicima svih jezika i studentima filoloških i politoloških smjerova te svima onima koji žele upotrijebiti jezik, osvijestiti implicitno znanje o jeziku, odnosu jezika i društva te znanje o kontekstu kako bi se smanjio univerzalni pragmatički kapacitet recipijenata i osujetile namjere autokrata.

Adresa autorice
Author's address

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
azra.e.hodzic@gmail.com

UDK 316.774(049.3)

Primljeno: 03. 12. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Šejla Džananović

OBUHVATAN UVOD U RECENTNO RAZUMIJEVANJE KOMUNIKOLOGIJE

[Fahira Fejzić Čengić i Halima Sofradžija (prir.), *Uvod u studije medija: Priručnik za predmete Filozofija medija i Sociologija medija*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2022]

Profesorice Fakulteta političkih nauka u Sarajevu Fahira Fejzić Čengić i Halima Sofradžija su priredile priručnik za studente komunikologije, ali i za sve one koji se bave pitanjima masmedijskog uticaja na društvo. Na više od četiri stotine stranica autorice donose trinaest esencijalnih tekstova koji iz različitih uglova doprinose razumijevanju načina rada savremenih medija. Kao što uz svaki mehanički ili električni uređaj dolazi uputstvo, tako je i za medije potreban vodič za pravilno razumijevanje i kritičko promišljanje. Ovaj zbornik je upravo u funkciji svojevrsnog naputka na temu kako se osloboditi od svakodnevnih pritisaka medija.

Priručnik započinje dijelom iz knjige Nenada Vetровške koji je posvećen Noamu Chomskom i kritici savremenih masmedija. Autor će čitatelja upoznati s Chomskyjevom analizom Vijetnamskog rata u kojoj će ukazati na manipulativno ponašanje medija, te na propagiranje ideje o tzv. *borbi za naše ciljeve*. Analizirani su naponi medijskih kuća u kreiranju tobož „autentičnije“ stvarnosti. Javnost često pridaje veću vjerodostojnost vještački kreiranoj stvarnosti negoli vlastitim čulima.

Drugi prilog predstavlja dio knjige autorice priručnika Fahire Fejzić Čengić. Autorica analizira omniprezentnost ekrana u životu savremenog čovjeka, koji je bez ikakvog otpora dozvolio da se njegov život digitalizuje. Proces digitalizacije dovodi društvo do faze u kojoj ono počinje odbacivati vlastitu kulturu. Naime, usljed pojave

društvenih mreža i *nove* digitalne stvarnosti došlo je do kulturne homogenizacije. Posljedica digitaliziranog načina života je da današnji čovjek iz korijena mijenja svoj identitet.

Treće poglavlje je također dio knjige *Medijska globalizacija svijeta* Fahire Fejzić Čengić i bavi se temom medijske globalizacije. Prirodno je da ljudi tragaju za istinom, te se u tom traganju oslanjaju na medije očekujući da će im pružiti vjerodostojne informacije. Mediji, koji bi trebali djelovati u skladu s etičkim i moralnim načelima, trebali bi predstavljati kanale putem kojih se istina distribuira. Međutim, usljed globalizacije istina se javlja u mnogobrojnim oblicima. Ovo je naročito izraženo u situacijama u kojima dolazi do kršenja ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Četvrto poglavlje se osvrće na uspon umreženog društva o kojem govori Manuel Castells. Castells društvo dijeli na tri grupe: one koji stvaraju mreže, one koji su dio tih mreža i one koji su izvan njih. Uočava se da osobe uključene u umreženi svijet pokazuju elemente superiornog ponašanja nad onima koji nisu umreženi. Manifestacija arogantnosti kod umreženih osoba uočena je zbog činjenice da im je virtualni svijet postao dominantan okvir realnosti. Castells se bavi i *gubitkom ljudskosti*, koji objašnjava navodeći primjer slike iz stvarnog rata koje publika prima kao dio akcijskih filmova.

Peto poglavlje je dio knjige druge autorice priručnika Halime Sofradžije. Na tragu gubljenja čovjekovog identiteta na internetu, na koji ukazuje i Fejzić Čengić, Sofradžija govori o *životu u slikama*. Čovjekova dva lica, *offline* i *online* lice, sve više se prepoznaju kao psihološki fenomen koji je posebno izražen na društvenim mrežama, što može imati ozbiljne posljedice po zdravlje korisnika koju svoj život provode težeći ka idealiziranoj verziji sebe na društvenim mrežama.

I šesti dio ovog zbornika se nastavlja na temu čovjekovog života u slikama, fokusirajući se na činjenicu da je *svijet pozornica*. *Proizvodnja privida razumljivosti* o kojoj autor (Thomas Meyer) govori, predstavlja situaciju u kojoj mediji preuzimaju ulogu režisera, a ne posrednika. Meyer uvodi termin *infotainment* kao hibridni medijski format koji povezuje informaciju i zabavu. Navedeni hibridni žanr se sve više koristi u medijskom posredovanju informacija iz sfere politike, s namjerom da se dopre do šire i raznovrsnije publike.

Dva jezgrovita poglavlja Seada Alića „Masmediji – zatvor bez zidova“ i „Masovna proizvodnja narcizma“ bave se filozofskim i sociološkim aspektima komunikologije. Autor u vezu s medijima dovodi Platonovu pećinu te objašnjava način na koji mediji oblikuju naše mišljenje služeći se pažljivo odabranim i filtriranim informacijama. Zatvorenici u pećini, gledajući sjenke, poimaju da su odrazi na zidu jedina istina.

Sličnim putem korača i moderni čovjek budući da, nerijetko, dozvoljava medijima apsolutni uticaj u kreiranju njegovog mnijenja.

Deveto poglavlje „Masovni mediji, politika i demokratija“ je dio knjige Johna Streeta. Street govori o istraživanju koje su provodili Herman i Chomsky, te do kakvih su zapažanja došli analizirajući sadržaj štampe u SAD-u. Naime, podrobnom analizom došli su do zaključka da je američka štampa pristrana u izvještavanju o vanjskim poslovima. *Proizvodnja pristanka*, termin koji su skovali Herman i Chomsky, predstavlja djelovanje medija na politiku. Mediji svojim radom pomažu politici u ostvarivanju njenih ciljeva i planova.

Iduće poglavlje, čiji je autor Murray Edelman, tiče se političkog spektakla. Stalna izmjena prijeteci i umirujućih izjava držat će ljude u strahu, ali i u poslušnosti. Autor ističe značajnu moć političkih spektakla, govoreći o njihovom utjecaju na kreiranje javnog mnijenja. Dalo bi se zaključiti da politički spektakl svoj uspjeh duguje upravo uspostavljenom osjećaju poslušnosti i straha među ljudima.

Autorica Nadežda Čačinović Puhovski govori o vizualnom identitetu u poglavlju „Doba slika u teoriji mediologije“. Autorica analizira spoj crvenih i bijelih kvadrata kao primjer vizualnog identiteta Hrvata. Ova kombinacija vizualnih elemenata stvorila je prepoznatljiv izgled, te budi emocije koje su u vezi s nacionalnim ponosom. Stoga je dizajn koji uključuje crveno-bijele kvadrate često prisutan na rekvizitima koji se koriste na sportskim događajima.

Paul Virilio definira važan aspekt modernog društva u svojoj knjizi *Informatička bomba*, čiji se dio nalazi i u priručniku. Autor objašnjava sintagmu „informatički rat“ kao novu strategiju koja podrazumijeva korištenje informacija kao glavnog oružja. Također se dotiče i pojma *live* koji predstavlja prijenos *stvarnosti* u smislu da je važnije SADA, a ne GDJE. Zapravo, kako Virilio navodi, čovjek može sve vidjeti, a ne mora nigdje poći.

Trinaesto poglavlje, ujedno i posljednje u priručniku, povezuje sve prethodne dijelove i pruža sveobuhvatan zaključak. Iako je Beckovo *Rizično društvo* objavljeno davne 1992. godine, smatra se i danas relevantnim štivom za shvaćanje života kojim se živi. Autor naglašava da je savremeno društvo, usljed svojih lutanja i nepredvidivih promjena, postalo visoko rizično. Čovjek današnjice svakodnevno se suočava s galopirajućim tehnološkim napretkom, te shodno tome trebao bi da na svijet gleda kroz prizmu kritičkog razmišljanja.

Autorice Fejzić Čengić i Sofradžija su umnogome približile recentno razumijevanje komunikologije, pomažući kako studentima, tako i svima koji žele istraživati ovu oblast iz filozofske i sociološke perspektive. Trinaest poglavlja, koja

predstavljaju dijelove izuzetno važnih knjiga iz oblasti komunikologije, potiču na razmišljanje o čovjekovoj ulozi u svijetu medija i doprinose boljem razumijevanju medija i njihovog utjecaja na društvo, posebno u kontekstu korištenja medija kako bi se udaljilo čovjeka od čovjeka i unijela netrpeljivost i strah u međuljudske odnose.

Adresa autorice

Author's address

Šejla Džananović

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

sejladzananovic11@gmail.com

UDK 37.064.2(049.3)

Primljeno: 08. 12. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Tarik Hasanić

ODNOS KAO AKSIOM ODGOJA

(Amer Ćaro, *Pedagogija odnosa: prilog razumijevanju interakcije učenika i nastavnika*, Štamparija-S, Tešanj, 2022)

Knjiga autora Amera Ćare *Pedagogija odnosa: prilog razumijevanju interakcije učenika i nastavnika* predstavlja vrijedno štivo iz područja pedagoških nauka, posebice kada je u pitanju izobrazba nastavnika, ali i drugih stručnjaka koji se bave plemenitim pozivom odgajanja i obrazovanja. Osim višestruke koristi za nastavnike knjiga može poslužiti studentima nastavničkih smjerova kojima su potrebne mnogobrojne kompetencije za budući rad i djelovanje, a svakako jedna od važnih kompetencija odnosi se i na uspostavljanje, održavanje i razumijevanje pedagoškog odnosa učenika i nastavnika. Knjiga predstavlja vrijedno djelo i za roditelje, osobito što se roditeljstvo danas nalazi pred brojnim izazovima i trendovima koji se odražavaju na odnos roditelja i djeteta, ali i porodice i škole. U vezi s tim, knjiga može pomoći roditeljima u boljem razumijevanju odnosa i interakcija u odgojno-obrazovnom ambijentu. Ipak, ključna je važnost knjige za stručnjake iz područja odgoja i obrazovanja budući da interakcije učenika i nastavnika predstavljaju kompleksan proces obilježen uzajamnim djelovanjima nastavnika na učenika, ali i učenika na nastavnika.

Knjiga sadrži sljedeća poglavlja: *Pojmovno određenje pedagoškog odnosa, Specifikum odnosa između nastavnika i učenika, Faktori o kojima ovisi odnos nastavnika i učenika, Teorijski koncepti uspješnog pedagoškog odnosa između nastavnika i učenika i Indikatori uspješnog pedagoškog odnosa.*

U predgovoru Amer Ćaro ukazuje na problem kojim se bavi knjiga – kako izgraditi dobre odnose u učionici i van učionice? To je jedno od temeljnih pitanja sa kojima se

suočavaju i na koje daju odgovore nastavnici u svom svakodnevnom pedagoškom radu i djelovanju. Pitanje se može povezati i sa temeljnim odrednicama razrednog ozračja, koje, između ostalog, podrazumijeva i međusobni utjecaj sudionika odgojno-obrazovnog procesa. Odgovor na pitanje *Kako izgraditi dobre odnose u učionici i van učionice* podrazumijeva procjenjivanje odnosa sa pozitivnog, negativnog ili neutralnog aspekta. Autor i sam ukazuje da je fenomen odnosa nastavnika i učenika star koliko i nastavnički poziv. Ne postoji „recept“ kojim bi se garantovao uspješan i kvalitetan odnos nastavnika i učenika, ali postoje mnogobrojne smjernice kako taj odnos učiniti djelotvornijim. Neke o tih smjernica se mogu pronaći u ovoj knjizi. „Gdje nema povjerenja, nema ni odgojnog djelovanja“, ukazuje autor, potencirajući bitnu odliku nastavnikovog djelovanja i uticaja na učenika.

U pedagoškim situacijama i pedagoškom odnosu naglašava se uloga odgojnog djelovanja s ciljem razvijanja mnogih strana odgojenikove ličnosti. Često smo svjedoci kako se naglašava saznajna dimenzija odgojenikovog razvoja, ponekad i na „štetu“ odgojnih komponenti koje su prisutne u odnosima (roditeljskom, nastavničkom, učeničkom, i sl.). Jedan od izazova sa kojima se suočavaju roditelji, nastavnici i odgajatelji jeste pojava „sebičnog individualizma“ na koji autor ukazuje. U određenju pedagoškog odnosa najučestalije se potencira utjecaj koji odgajatelj ima na odgojenika. U vezi s tim Čaro ukazuje na aksiom po kojem nema odgoja bez odnosa. Čovjeku kao relacijskom biću potrebni su jasni ciljevi, načini, metode, motivi koji će poslužiti u procesu stvaranja zrele ličnosti. Kroz historiju je na različite načine naglašavan značaj pedagoškog odnosa koji je teško ostvariv bez povjerenja, ljubavi, nezanimarivanja potreba drugih, povezanosti i sl., a koji je podjednako aktuelan i u savremenoj pedagoškoj misli.

Govoriti o pedagogiji odnosa je nemoguće bez naglašavanja *specifikuma odnosa između nastavnika i učenika*. Autor u drugom dijelu knjige konceptualizira taj specifikum jasno predstavljajući specifičnosti odgajatelja i odgajnika koji se nalaze u različitim pozicijama. Jedna od pozicija kojom se „garantuje“ uspješnost odnosa je pozicija „ja vrijedim – ti vrijediš“, odnosno pozicija kojom se izbjegavaju neprijatnosti, konflikti i blokade odgojnog djelovanja. U ovom odjeljku knjige autor ukazuje i na djelatnost poučavanja kao jednu od najtežih na svijetu, za koju su potrebni mnogobrojni uslovi o kojima ovisi pedagoški odnos između nastavnika i učenika.

U poglavlju *Teorijski koncepti uspješnog pedagoškog odnosa između nastavnika i učenika* Čaro ističe aktuelne koncepte kao što su: Gordonov koncept, koncept uspješnog odnosa između nastavnika i učenika prema Bratanić, elemente pedagoškog odnosa koje naglašava Kyriacou-Jensenov koncept. Spomenute koncepte autor pred-

stavlja kao „recepte“ za uspostavljanje dobrog pedagoškog odnosa između nastavnika i učenika. Kako bismo jasnije afirmisali uspješan pedagoški odnos nužno je razbiti i mitove o nastavnicima i podučavanju na koje ukazuje Gordon. Osim toga, ukazuje se i na značaj lične naklonosti, međusobnog poznavanja, interesa, stavova i vrijednosti, inteligencije te metoda rada, koji zajednički doprinose uspostavljanju boljeg pedagoškog odnosa između nastavnika i učenika. Uzajamno poštovanje i razumijevanje učenika i nastavnika jedan je od preduslova stvaranja atmosfere učenja i međusobnog prihvatanja i uvažavanja. Autor knjige nije izostavio ni savjete koje nudi Jensen kada je u pitanju izgradnja bliskog odnosa s učenicima, te ih taksativno navodi i obrazlaže.

Posljednje poglavlje u knjizi autor posvećuje *indikatorima uspješnog odnosa između nastavnika i učenika*. U tom smislu kao indikatori navode se povjerenje, empatičnost, humorističnost, lične i profesionalne osobine nastavnika. Spomenuti indikatori trebaju poslužiti u uspostavljanju i održavanju uspješnosti odnosa nastavnika i učenika. Međutim, autor potencira tezu da uspjeh u radu sa učenicima ovisi i od toga koliko nastavnik poznaje samoga sebe. U razvoju nastavničkih kompetencija bitno je da nastavnici ovladaju i vještinama kojima se grade kvalitetni odnosi. U vezi s tim autor se poziva na Greenove postavke o temeljnim vještinama potrebnim za kvalitetne odnose, a to su: ljubav, slušanje, iskrenost, učenje, vođenje, ograničenja. Sposobnost nastavnika u razumijevanju sebe i drugih (učenika), sposobnost da uspješno dekodira emocionalne signale i stanja svojih učenika umnogome doprinosi kvaliteti pedagoškog odnosa. Uspostava razredno-nastavnog ugođaja koristeći se humorom stvara poticajnu i opuštenu atmosferu pogodnu za učenje, ali i jačanje razredne kohezije. U svakom odnosu uključene su i personalne i profesionalne osobine koje autor prikazuje kao indikatore u izgradnji uspješnog odnosa nastavnika i učenika.

Na samom kraju knjige autor ukazuje na *didaktiku pedagoškog odnosa*, pokušavajući odrediti koncepte i elemente pedagoškog, ali i saradničkog odnosa učenika i nastavnika, odnosa u nastavi usmjerenoj na učenika, utjecaja antropogenih faktora nastave, kao i utjecaja emocija na odnose i ishode učenja. U vezi s tim autor nam nudi zaključak da su relacije unutar, ali i van učionice, ključne za kasnije uspostavljanje dobrih odnosa sa prijateljima, poslodavcem, nadređenim i sl.

Knjiga se završava s mišlju čuvenog filozofa Kanta: „Čovjek može postati čovjek samo putem odgoja“, ističući značaj odgoja u izgradnji mnogostranih kvaliteta čovjekove ličnosti, pri čemu, kako ističe sam autor, „... idealnog rješenja za ostvarivanje kvalitetnih odnosa u učionici nema te je važno da svaki nastavnik traga za svojim najboljim rješenjem“.

Adresa autora
Author's address

Tarik Hasanić
Univerzitet u Zenici
tarik.hasanic@unze.ba

UDK 821-342.09(049.3)

Primljeno: 17. 12. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Lea Šprajc

VITALNOST ŽANRA BAJKE U SUVREMENOM DOBU

[Vildana Pečenковиć (ur.), *Bajka u XXI stoljeću: Izazovi novog vremena*, Udruženje FANI, Sarajevo, 2022]

Bajka u XXI stoljeću: Izazovi novog vremena (Knjiga 1.) (2022.) zbornik je radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa *Bajka u savremeno doba*, održanog u svibnju 2022. u okviru međunarodnoga *Festivala dječje umjetnosti* (FEDU) u Sarajevu. Urednica zbornika prof. dr. Vildana Pečenковиć u *Predgovoru* je istaknula da je riječ o prvoj bosanskohercegovačkoj znanstvenoj publikaciji posvećenoj žanru bajke u suvremenosti. Izdavač je Zbornika Udruženje za promociju kulture FANI, ujedno i organizator spomenutoga festivala u okviru kojega je skup održan. Zbornik sadržava osamnaest radova znanstvenika i stručnjaka iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Hrvatske i Češke, koji različite manifestacije žanra bajke tumače poglavito u književnoteorijskoj, ali i lingvističkoj, odgojno-obrazovnoj, metodičkoj te sociološkoj perspektivi. Radovi u zborniku nisu raspoređeni u tematske cjeline, no tematska se nit očituje u njihovu smislenom redoslijedu.

U prvome se dijelu zbornika tako donose radovi teorijski pretežito usredotočeni na promišljanje odnosa između *narodne* (uz bliskoznačne terminološke varijante *usmene, folklorne, tradicionalne, klasične*) i *moderne* (*umjetničke, autorske*) bajke, s analitičkim osvrtom na raznodobne bajkovite opuse pisaca poput Ivane Brlić-Mažuranić, Svetlane Velmar-Janković i Svetlane Hristove-Jocić (*Folklorni podtekst: Bajka*, Kristina Mitić), Maje Cvetković Sotirov i Željane Radojičić Lukić (*Bajkovita proza za decu Maje Cvetković Sotirov i Željane Radojičić Lukić*, Milutin Đuričković), Aleksandra Obradovića (*Poruke modernih bajki Aleksandra Obradovića*, Andrijana

Nikolić) i Karela Čapeka (*Autorska bajka Karela Čapeka*, Hasan Zahirović). U radovima koji slijede elementi se bajke dovode u korelaciju s dramskim tekstom i njegovom izvedbom (*Dramski sinkretizam u adaptaciji klasičnih bajki*, Almedina Čengić), te se utvrđuju doprinosi kazališnih adaptacija bajki Ivane Brlić-Mažuranić na popularizaciju te književne vrste i autoričina književnog stvaralaštva uopće, u okviru manifestacije *U svijetu bajki Ivane Brlić-Mažuranić* u Slavonskome Brodu („*Priče iz davnine*” na kazališnim daskama „*Svijeta bajki...*”, Sanja Nuhanović). Tematsku nit nastavljaju radovi koji etičke dimenzije bajki sagledavaju u poveznici s njihovim odgojno-obrazovnim potencijalom (*Promicanje ideje općeg dobra u bajkama*, Amina Smajović; *Utjecaj bajke na etičke elemente vaspitanja*, Valentina Zlatanović Marković). Društveno-politička aktualnost u pristupu bajci očituje se u radu Sanele Prašović Gadžo koja istražuje utjecaj klasičnih bajki na oblikovanje rodni stereotipa, ponajprije među djecom različita uzrasta (*Utjecaj bajki na socijalizaciju djece na rodne uloge, konstrukciju rodno primjerenog ponašanja i prikaz žene*), te u radu Dijane Vučković u kojemu se problematiziraju stavovi studentica učiteljskoga studija prema klasičnim odnosno alternativnim i feminističkim bajkama, i to u kontekstu odabira književnih predložaka za učenike nižega osnovnoškolskog uzrasta (*Mišljenja studentkinja o tradicionalnim i alternativnim bajkama*). Lejlu Ovčinu i Sanju Soče pak zanimaju razlike u zastupljenosti narodnih i umjetničkih bajki u suvremenim bosanskohercegovačkim čitankama za razrednu nastavu, što autorice sagledavaju i u poveznici s ciljevima nastave književnosti i jezika u nižim razredima osnovne škole (*Narodna vs. umjetnička bajka u čitankama za razrednu nastavu*), dok se Dragana Gavrilović-Obradović osvrće na različite metodičke mogućnosti u pristupu bajci u radu s učenicima također osnovnoškolskog uzrasta, donoseći i primjere iz vlastite nastavne prakse (*Stvaralaštvo u nastavnoj interpretaciji bajke*). Vildana Pečenković u svome radu problematizira *antibajku* kao postmodernističku inverziju žanra klasične bajke, ilustrirajući njezine ključne žanrovske postulate na pripovijetkama suvremenoga bosanskohercegovačkog književnika Rize Džafića (*Antibajka u savremenoj bosnjačkoj književnosti*). Filmski se narativ popularne *Matrix* trilogije u radu Edina Urjana Kukavice iščitava kao suvremena *cyber-punk* bajka, s osobitim analitičkim fokusom na njezinu odgojno-obrazovnom potencijalu (*Matrix – više od paradigme*), dok se vrijednostima suvremenoga načina života obilježenog konzumerizmom u radu Irfana Gazdića kritički suprotstavlja sustav vrijednosti na kojem počivaju klasične bajke (*Kritika čistog (zul)uma*). O pozitivnim učincima bajkoterapije u radu s djecom s invaliditetom predškolskoga uzrasta pišu Adis Zukić, Edina Šarić, Hurma Begić i Adela Čokić, ističući da je riječ o metodi koja koristi *magiju* bajke za integraciju svih

razvojnih područja kod djece (*Bajkoterapija – sastavni dio edukacijsko-rehabilitacijskog tretmana djece s invaliditetom predškolske dobi*). U posljednjem radu u Zborniku odabrane se Andersenove bajke analiziraju na morfo stilističkoj, semantostilističkoj i sintaksostilističkoj razini, s ciljem utvrđivanja lingvostilističkih specifičnosti Andersenovih bajki (*Lingvostilistička analiza odabranih bajki Hansa Christiana Andersena*, Sanja Merzić).

Širokim je tematskim rasponom radova objavljenih u ovome zborniku, kao i njegovim interdisciplinarnim usmjerenjem, opravdan zahtjev za suvremenošću u pristupu bajci, ekspliciran u naslovu zbornika. Osim na klasike u području bajke, Charlesa Perraulta, braću Grimm, Hansa Christiana Andersena, Karela Čapeka i Ivanu Brlić-Mažuranić, većina se autora u svojim radovima analitički referira i na opuse recentnijih te u širim razmjerima slabije poznatih pisaca, podupirući time njihovu recepciju (i) u akademskim krugovima. Aktualnost se u pristupu bajci prepoznaje i u problematiziranju tradicionalističkih idejnih slojeva klasičnih bajki, ponajviše u kontekstu njihova možebitno negativnog utjecaja na najmlađe čitatelje, kao i u interesu autora za tzv. alternativne bajke i antibajke koje se prema klasičnima suodnose kao njihov suvremeni svjetonazorski antipod. Upućenom čitatelju, međutim, neće promaknuti ozbiljnije činjenične pogreške koje se pojavljuju u nekim radovima, kao ni generalni izostanak izoštrenijega analitičkog fokusa u radovima koji pojedine književnoteorijske implikacije žanra bajke ilustriraju na odabranim autorskim opusima. Osim zamjetne estetske profiliranosti zbornika, njegovoj bi kvaliteti, kao i pospješivanju općega čitateljskog dojma, nedvojbeno pridonijele i uredničke intervencije poput kompozicijske ujednačenosti tekstova i dosljednosti u navođenju bibliografskih jedinica. Također, s obzirom na to da se u više radova rezultati provedenih istraživanja predstavljaju i grafički, crno-bijeli tisak otežava, ponegdje čak i onemogućuje čitatelju njihovo precizno iščitavanje. Zaključno, zbornik *Bajka u XXI stoljeću: Izazovi novog vremena* publikacija je koja ukazuje na vitalnost žanra bajke u suvremenom dobu, kako u smislu praćenja aktualne književne produkcije i njezina analitičkog promišljanja u znanstvenom i stručnom diskursu, tako i u smislu znanstveno-kritičkog odnosa prema nasljeđu ovoga žanra, usklađenog s vrijednosnim imperativima suvremenoga društva. Zbornik svakako može biti od koristi svima koji se u svojim književnoteorijskim, književnopovijesnim i metodičkim istraživanjima bave bajkama i njihovim učincima, a razlike u kvaliteti pojedinačnih radova, kao i povremene omaške i propusti, u prvome redu idu na račun njihovih autora.

Adresa autorice
Author's address

Lea Šprajc
Sveučilište u Zagrebu
Učiteljski fakultet, Odsjek u Čakovcu
lea.sprajc@mail.ufzg.hr

UDK 94(497.6)"19/20"(049.3)

Primljeno: 24. 12. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Husnija Kamberović

ZBORNIK O DOSTIGNUĆIMA I IZAZOVIMA DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

[Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću: historijski izazovi i dostignuća u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine. Zbornik radova (Ur. Mirko Pejanović), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga CCXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 20, Sarajevo, 2024]

ANUBiH je 1973, 1983, 1993, 2019. i 2023. godine organizirala naučne skupove povodom godišnjica održavanja ZAVNOBiH-a. To je bilo važno i za BiH i za ANUBiH. Kao što se vidi iz izlaganja akademika Mirka Pejanovića objavljenog u ovom zborniku, BiH je svoju državnost čuvala tokom 20. stoljeća (1969. datum održavanja ZAVNOBiH 25. novembra je proglašen Danom državnosti BiH, iako su u RS 1993. poništili tu odluku). Ovim skupovima, kao i brojnim drugim aktivnostima, ANUBiH je značajno doprinijela afirmaciji državnosti Bosne i Hercegovine.

U ovom zborniku akademik Mirko Pejanović je predstavio historijsko-politološki uvid u razvoj državnosti BiH, dok su Zijad Šehić, Husnija Kamberović i Milivoj Bešlin ukazali na historijski kontekst održavanja ZAVNOBiH-a. Ivo Goldstein je pažnju usmjerio na ideologiju bratstva i jedinstva kao temelja socijalističke Jugoslavije i BiH, a Marco Attila Hoare još i na važnost Ustava iz 1946. kao završne faze NOB i uspostavljanja socijalističke BiH.

Kakve sve ideje prepoznavamo u ovom zborniku?

Nije u pitanju samo historijski kontekst, koji je ovdje detaljno i vrlo jasno predstavljen, nego se nude i ideje za dalji razvoj bosanskohercegovačke državnosti.

Tako je, na primjer, Neven Anđelić pokazao kako je poslije 1990. odbačen koncept države utemeljene na ZAVNOBiH-u. Šta smo dobili nakon toga? Dobili smo krizu države. Da bi se to prevazišlo postoje tri načina:

1. Povratak na načela ZAVNOBiH-a;
2. Raspad i uspostava tri monoetničke države;
3. Prihvatanje BiH, ali odbacivanje tekovina ZAVNOBiH-a (to se pokušalo 1990. i pokazalo se neuspješnim. Donekle na tom principu egzistira i ovo što sada živimo kroz Dejtonski sporazum, pa vidimo da je nefunkcionalno).

Iz toga se može zaključiti kako BiH treba graditi na temeljima ZAVNOBiH-a, ali uz demokratske vrijednosti, kojih je nedostajalo u doba socijalizma zbog jednopartijskog sistema. Upravo o tim vrijednosnim odrednicama na kojima je funkcionirala socijalistička BiH pisao je u ovom zborniku Elvis Fejzić, ukazujući na ustavne promjene, socijalna i ekonomska dostignuća te nacionalno pitanje. Te odrednice jesu omogućile funkcioniranje socijalističke BiH, ali su one ugrožene 1990-ih. BiH je, ipak, odoljela agresivnom ratu, te je upravo u ratno doba 1990-ih obnovljena bh državnost, koja se poslije rata jedno vrijeme i afirmativno razvijala. Afirmacija države poslije 1995. mogla se odvijati u doba kada je postojala volja političkih elita za saradnju. Adamir Jerković u tom kontekstu ukazuje na doba kada je u Predsjedništvu BiH iz RS bio Živko Radišić (1998-2002). Ali, stvari su krenule u drugom pravcu nakon što je Dodik, iako je u početku radio na afirmaciji države BiH, promijenio retoriku i usmjerio političku djelatnost na razgradnju države.

Šta je, dakle, osnova na čemu treba graditi BiH kao državu?

Albin Muslić govori o važnosti državne imovine i ulozi Ustavnog suda i Parlamentarne skupštine u zaštiti te imovine. Ivan Cvitković ukazuje na zajednički život, jer historijski Bosna i Hercegovina nije zemlja mržnje nego tolerancije, ali je nužno odbaciti nacionalizam, čime je BiH, uz sve ostalo, ipak prilično bogata. Za „mirnu Bosnu“ nužan je dijalog, ali istinski dijalog i uvažavanje *Drugog*. Na tome se, smatra prof. Cvitković, jedino može graditi pravna i demokratska država BiH unutar Evropske Unije. Njegov prijedlog je: uvažavati političke realnosti, ali razvijati bh državljanstvo, koje razlikuje od bosanske nacije. Filozof J. Habermas je upotrijebio termin „ustavni patriotizam“, ali imajući u vidu da se u ime patriotizma „dešavalo i dešava (se) svašta“, prof. Cvitković ostaje na pojmu državljanstva BiH. „Riječ je o državljanском poštovanju Ustava i zakona zemlje u kojoj se živi“ (str. 246).

I prof. Zdravko Lučić ukazuje na to da je BiH moguća na osnovnim načelima ZAVNOBiH-a, te da su oni „temelj moderne državnosti BiH“ i ukazuje da

je ravnopravnost konstitutivnih naroda, utvrđena u Dejtonskom sporazumu (Ustavu), zapravo „esencijalna nit državnopravne osobnosti BiH utvrđene odlukom ZAVNOBiH-a“ (ja bih ovdje još dodao da je ZAVNOBiH garantirao ravnopravnost naroda, ali i teritorijalnu cjelovitost BiH. ZAVNOBiH insistira na oba ova principa). Zato Lučić odbacuje tezu da je Dejtonski ustav „luđačka košulja“ za BiH.

Kako dalje?

Prvo, smatra prof. Lučić, treba pristupiti odgovornom projektu ustavnih reformi i uspostaviti efikasne principe državnog funkcioniranja, te ne podlijevati uvjerenju kako se nacionalno i građansko isključuju. Nužno je razlikovati državnost od nacionalnosti: „Mi jesmo svi Bosanci po državnosti, ali nacionalna izdiferenciranost je jasna“ (str. 260). Dakle, potrebna je dogradnja dejtonskog Ustava, a pri tome se treba osloniti na „kvalificirane sudionike političkih procesa“ (str. 259), jer se to ne smije prepustiti samo političarima, koji su „pretežno osrednje inteligencije i poštenja, a natprosječnih pohlepa za vlašću, slavom i novcem“ (str. 258).

Postoje i drugačiji pristupi. Tako na primjer prof. Senadin Lavić u ovom zborniku insistira na suverenitetu BiH i bosanskom nacionalnom identitetu kao principima koji jedino mogu održati BiH kao državu. U tom smislu on ukazuje na političke programe nacionaliziranja bh stanovništva od 19. stoljeća pa dalje, posebno skrećući pažnju na „dva ekspanzivna balkanska nacionalizma Srbije i Hrvatske“ (pri tome iznosi i staru interpretaciju navodne izjave Stojana Protića iz 1918. o Muslimanima, što je historijska nauka već odbacila). I on ukazuje na važnost principa ZAVNOBiH-a u vezi s teritorijalnom cjelovitošću BiH, ali i na proces etniciziranja politike u BiH u doba socijalizma. „Kad se „poklope“ sadržaji etničkog i političkog u društvu onda govorimo o *eticiziranju* politike“ (str. 276). To je za BiH loše, jer je to „sredstvo preko kojeg Srbija i Hrvatska ostvaruju svoju kontrolu unutarnjih procesa u sistemu Bosne i pretvaraju dio bosanskog naroda u petokolonašku skupinu“. Lavić insistira na „modernom konceptu nacije kao političke zajednice građana“, a protiv takvog, modernog pristupa, tvrdi on, bore se „razorna antibosanska mašinerija srpsko-hrvatskog ekspanzionizma koji ne prihvata državni suverenitet BiH i insistira na naraciji o tri odvojena naroda. Dakle, velikodržavna politika srpska i hrvatska ne žele da u Bosni bude razvijena bosanska državna vlast, nego da etničke grupe budu suverene na određenim teritorijama i da onda one odlučuju o sudbini Bosne“ (str. 289).

Ovakav stav otvara i pitanje ranijih neuspjeha u izgradnji funkcionalne države BiH, čime se bavi profesor Stefano Bianchini iz Bolonje, analizirajući raspad SFRJ i nacionalističke pristupe u mirovnim pregovorima za BiH. Prof. Bianchini ukazu-

je na široko rasprostranjeno primordijalističko razumijevanje nacije (to jest, razumijevanje nacije kao biološke kategorije smještene iznad ljudskih i građanskih prava). Zato su neki i u Evropi, a ne samo Tuđman i Milošević, priželjkivali rješenje rata u BiH kroz etničku podjelu. Bianchini ukazuje na jednu važnu konferenciju iz 1990. kada je Christopher Cvijić predlagao etničku podjelu u Jugoslaviji kroz razmjenu stanovništva. Kada je Bianchini rekao da je to nemoguće provesti bez krvavog rata (jer ni Gandhi nije u tome uspio), „odjednom su me svi prisutni funkcioneri i analitičari, Italijani i Englezi, optužili za histeriju i pozvali me na šutnju“, a sada „svi znaju kako se to završilo“ (str. 296).

Za razliku od Lučića, Bianchini smatra da je Dejton proizveo „čudovište, tj. nefunkcionalnu decentraliziranu državu“. U dejtonskom Ustavu su Bošnjaci, Srbi i Hrvati okarakterizirani kao nacije, mada bi se BiH, kao i sve druge članice Ujedinjenih nacija, mogla smatrati nacijom, ako pod tom kategorijom podrazumijevamo građanski sadržaj, ali ne ako se to promatra u primordijalističkom tumačenju nacije. U toj dvosmislenosti, smatra Bianchini, izrasli su korijeni nefunkcionalnosti države u BiH. „Ustvari, Zapad je priznao hegemoniju nacionalizma koji je sam izvezio tamo gdje je nekompatibilan s realnošću, mada su postojale alternativne snage“ (str. 299).

Prof. Kasim Trnka se također bavi istraživanjem uzroka aktuelne krize državnosti BiH i predlaže neka rješenja za njeno prevazilaženje. Dejton nudi „okrnjenu državnost“, ali su se poslije 1995. svi počeli zalagati za ostvarenje svojih ratnih ciljeva političkim i institucionalnim sredstvima (str. 315). To je dovelo do krize, čije rješenje sada treba tražiti u provedbi presuda Evropskog suda za ljudska prava koji je presudio da privilegije za pripadnike konstitutivnih naroda, zagarantirane Ustavom, „nisu u skladu sa Evropskom poveljom o ljudskim pravima“. Dakle, treba mijenjati te diskriminatorne dijelove Ustava (str. 318), što nije moguće učiniti bez „sinergije djelovanja domaćih demokratskih snaga i predstavnika međunarodne zajednice“.

Da li geopolitički okvir ide u prilog tim promjenama? O tome piše Sead Turčalo. Ukazuje na razne aktere u ovoj geopolitičkoj igri (Rusija, Turska, Evropska Unija, SAD, Kina) te predstavlja nekoliko scenarija geopolitičkog razvoja i uticaja na BiH, koji su nesumnjivi. Prvi scenario je nastavak etnopolitičke parcelizacije; drugi je regionalna integracija, i treći je globalno usklađivanje. BiH mora voditi računa o svakom od ovih mogućih scenarija. Ja se, ipak, pitam, da li imamo razrađene scenarije ponašanja u okviru ovih mogućih geopolitičkih pregrupisavanja?

Ali, kako god bilo, jedini put je evropeizacija. O tome piše prof. Dževad Drino, koji ukazuje na povijesnu dinamiku pravne tradicije BiH (349. i dalje). Naravno, tome

ima raznih otpora. Jasmina Bešlagić tako ukazuje na etnizaciju i politizaciju pitanja rada Ustavnog suda (izbor sudija, način donošenja odluka i sl.).

Zaključak je da se etnizacija i politizacija pojavljuju kao mehanizmi podriivanja ustavnopravnog poretka BiH, dok Lada Sadiković ukazuje na to da se funkcionalna država može graditi jedino na temeljima evropskih vrijednosti, odnosno pretpostavka izgradnje funkcionalne države je – primjena temeljnih evropskih vrijednosti. Šta to znači? To znači jačanje demokratskih institucija, razumijevanje evropskih vrijednosti kao univerzalnih vrijednosti, poštovanje ljudskih prava, poštovanje i izvršavanje sudskih presuda i sl.

Neki istraživači, poput Nerzuka Ćurka, bave se futurologijom i nude nove sadržaje starim idejama. Ćurak tako predlaže novi sadržaj pojma *Zajedništvo*, ponovno uspostavljanje državne nagrade ZAVNOBiH, veći angažman intelektualaca, intenziviranje dijaloga naučnika o „najtežim pitanjima izvan politike“ (str. 400) itd. Sve to može voditi Bosnu i Hercegovinu ka integracijskim procesima u EU, o čemu piše Elmir Sadiković. Da bi ti integracijski procesi bili uspješni BiH mora državnost razvijati na konceptu liberalne demokracije, ali su tu i izazovi industrijskog osiguranja u BiH u procesu integracije, o čemu pišu prof. Željko Sain, Jasmina Selimović i Edin Taso. Bez ekonomije nema razvoja države i društva. Za sve to treba mir, jer je mir pretpostavka razvoja i integracije BiH, o čemu pišu Ivo Marković i Franjo Topić u svojim odvojenim prilogima u ovom zborniku. Ekonomija i mir će otkloniti separatizam i unitarizam (Žarko Papić, str. 479).

Na kraju, akademik Esad Duraković u diskusiji, koja je također objavljena u ovom zborniku, ističe:

„Danas i ovdje, u najvišoj državnoj naučnoj instituciji, govori se o ZAVNOBiH-u kao temelju i simbolu državnosti, a ovo je vrijeme kada je ta državnost sudbinski ugrožena. Paradoks je potpun jer smo jedini, barem u Evropi, ako ne i u svijetu, bez nacionalnog identiteta u značenju pripadnosti državi, odnosno u značenju državnosti. Stoga je ova državna Akademija nauka i umjetnosti dužna afirmirati nacionalni identitet kao bitno sredstvo i izraz očuvanja državnosti. Nije ovo zagovaranje „nove nacije“ jer se prigovara kako je završeno formiranje nacija na ovim prostorima. Upravo obrnuto, ova nacija u značenju državnog, a ne etničkog identiteta, davno je formirana, duboko u povijesti, i sada se traži samo njeno uvođenje u odgovarajuće dokumente i zakone. To bi trebala biti jedna od poruka, ili jedan od zaključaka ovog naučnog skupa.“ (490-491).

Ako bih htio sumirati razne ideje koje su zastupljene u ovom zborniku, onda bih rekao sljedeće:

1. Bosna i Hercegovina je država sa dugom tradicijom;
2. temelji moderne državnosti BiH su postavljeni u odlukama ZAVNOBiH-a;
3. principi ZAVNOBiH (ravnopravnost naroda i teritorijalna cjelovitost BiH) su i danas jedini na kojima se može graditi država BiH. Pokušaji da se prihvati BiH, ali odbace tekovine ZAVNOBiH pokazali su se lošim eksperimentom;
4. BiH se može razvijati kao funkcionalna država ako postoje volja političkih elita, ali je nužno i afirmirati osnove na kojima ta država može funkcionirati: državna imovina te uloga Ustavnog suda i Parlamentarne skupštine u čuvanju te imovine, insistiranje na zajedničkom životu (jer BiH nije zemlja mržnje nego tolerancije), otvaranje istinskog dijaloga, uvažavanje Drugog, afirmiranje bosanskohercegovačkog državljanstva koje podrazumijeva poštovanje Ustava i zakona ove zemlje, određene ustavne reforme u koje se moraju uključiti profesionalci, a ne prepustiti sve samo političarima;
5. neophodno je zaustaviti procese etniciziranja politike;
6. otvoriti dijalog i pokušati koliko je moguće primordijalističko poimanje nacije mijenjati modernističkim razumijevanjem tog pojma, ali ono što je pritom neosporno jeste razvijanje svijesti o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini;
7. aktuelna kriza se može riješiti jedino poštovanjem evropskih vrijednosti kao univerzalnih vrijednosti, poštovanjem ljudskih prava, izvršavanjem sudskih presuda i slično;
8. zašto nekim starim idejama ne dati nove sadržaje? Zašto se ne bi ponovo uspostavila državna nagrada ZAVNOBiH?

Ove ideje iz zbornika se pojavljuju kao važne ne samo za razumijevanje historijskog i politološkog konteksta državnosti Bosne i Hercegovine, nego sadrže i važne sociološke, ekonomske i ustavne aspekte razvoja te državnosti. Istodobno, zbornik nudi konkretne prijedloge za razvoj bosanskohercegovačke državotvorne svijesti kroz jačanje bosanskohercegovačkog državljanstva, te jačanja pravne države i evropskih vrijednosti kao pretpostavke za evropske integracije, što je optimalan okvir za budućnost Bosne i Hercegovine kao moderne države.

Adresa autora
Author's address

Husnija Kamberović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
husnija.kamberovic@ff.unsa.ba

UDK 37.036-053.2(049.3)

Primljeno: 15. 04. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Merjem Sušić

RANI RAZVOJ KREATIVNOSTI KAO ODGOJNI IMPERATIV SAVREMENOG DOBA

(Dženeta Karić Camović, *Razvojna perspektiva kreativne pedagogije: Razumijevanje razvoja i poticanja kreativnosti u ranom djetinjstvu*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo, 2023)

Razvojna perspektiva kreativne pedagogije: Razumijevanje razvoja i poticanja kreativnosti u ranom djetinjstvu naziv je monografije kojom autorica Dženeta Karić Camović nastoji ukazati na razvojni tok i kovnu prirodu kreativnosti povezanu s djelovanjem različitih odgojnih faktora. Kreativnost ima svoje specifičnosti u različitim fazama života, pri čemu se u tekstu analizira razvoj kreativnosti tokom dječije dobi u odnosu na odraslu dob. Polazeći od premise da je razvoj ličnosti kumulativan, kreativnost se sagledava kao karakteristika čiji temelji se postavljaju u ranom djetinjstvu. Kreativnost posjeduje niz nijansi u kontinuitetu svog razvoja od ranog djetinjstva do odrasle dobi, stoga je od osobitog značaja pravilno definisati i razumijeti kreativnost unutar određene sekvence tog kontinuuma, počevši od ranog djetinjstva i predškolskog perioda.

Publikacija se proteže na 148 stranica artikulisanih u tri velika poglavlja koja nose sljedeće naslove: *Kreativnost – ključna vještina za 21. stoljeće*, *Određenje kreativnosti – teorije i modeli iz razvojne perspektive*, *Radoznalost, igra i kreativnost u ranom djetinjstvu*. Navedenim poglavljima prethodi *Uvod*, dok nakon *Završne riječi* slijede: popis literature, indeks autora, popis slika, popis tabela i bilješka o autorici. U izradi djela upotrebjeno je 213 bibliografskih jedinica, dominantno na engleskom jeziku.

U prvom poglavlju *Kreativnost – ključna vještina za 21. stoljeće* autorica promišlja kreativnost u kontekstu nepredvidive budućnosti te naglašava njen značaj kao generičke vještine neophodne za suočavanje s konstantnim i burnim promjenama iniciranim globalizacijskim procesima i tehnološkim razvojem koji rapidno mijenjaju socio-kulturni pejzaž. Definirana od strane Svjetskog ekonomskog foruma kao sposobnost zamišljanja i osmišljavanja inovativnih načina rješavanja problema i izražavanja značenja kroz transformaciju znanja, kreativnost je pozicionirana kao ključna vještina u različitim internacionalnim kompetencijskim okvirima. Jedan takav je kompetencijski okvir P21 koji je razvila američka organizacija *Partnership for 21st Century Skills* s namjerom da se identificiraju vještine neophodne za uspješno funkcionisanje u 21. stoljeću, kao i da se kreiraju prijedlozi strategija za njihovu implementaciju u obrazovnim sistemima. U sklopu ovog okvira kreativnost se ističe unutar „4K” ili „4C” modela (kojeg se izdvaja kao najznačajnijeg) zajedno s kritičkim mišljenjem, komunikacijom i kolaboracijom. Partnerstvo za učenje 21. stoljeća razvilo je i *Okvir za rano učenje vještina 21. stoljeća (P21 Century Skills Early Learning Framework)* namijenjen djeci uzrasta od 18 mjeseci do 6 godina. Elaborirajući pomenuti kompetencijski okvir autorica je snažno argumentirala svoj interes za dubljim proučavanje dječije kreativnosti te smisleno i svrsishodno naglasila značaj razvoja ove kompetencije od najranijeg uzrasta.

Uzimajući određenje kreativne pedagogije prema Dezuanniju i Jetnikoffu kao kreativno i inovativno uređenje kurikuluma i razvoj dječijih kreativnih kapaciteta, autorica objašnjava Linov triangularni model kreativne pedagogije koji uključuje tri međusobno povezana elementa – *kreativno poučavanje*, *poučavanje za kreativnost* i *kreativno učenje*. *Kreativno poučavanje* naglašava ulogu odgajatelja/učitelja u osmišljavanju kreativnih pristupa, *poučavanje za kreativnost* više je fokusirano na ciljeve i strategije razvoja kreativnih kapaciteta učenika, dok *kreativno učenje* proizlazi iz prethodna dva pristupa, a odnosi se na situacije u kojima djeca uče spontano, aktivno i kreativno.

Druga cjelina, naslovljena kao *Određenje kreativnosti – teorije i modeli iz razvojne perspektive*, ističe da su Kampley i Valtanen identificirali osnovne komponente kreativnosti o kojima postoji konsenzus među istraživačima – kreativnost je ključna sposobnost pojedinca koja je namjerna i koja se dešava u specifičnom kontekstu, stvarajući novi materijalni ili nematerijalni proizvod koji je vrijedan barem u očima kreativnog pojedinca.

Govoreći o teorijama kreativnosti autorica navodi Rhodesov „4P” model kojim se kreativnost konceptualizira preko četiri elementa: *persona*, *proces*, *pritisak/okru-*

ženje, proizvod. Pomenuta teorija kasnije je proširena od strane drugih autora dodavanjem elemenata *persuazije* i *potencijala*. Investicijska teorija kreativnosti Sternberga i Lubarta kreativne osobe vidi kao one koje investiraju u obične ideje koje potom “prodaju” skupo, govoreći pri tome o tri grupe resursa: 1. *kognitivni* (inteligencija, znanje), *afektivno-konativni* (intelektualni stilovi, ličnost, motivacija) i *vanijski resursi* (okruženje). Knjiga govori i o *4K modelu* kreativnosti po Beghettu i Kaufmanu koji razvojno poimanje kreativne magnitude sagledavaju kroz gradaciju od *mini k* (kreativna konstrukcija osobe poznata je samo njoj), preko *malog k* (svakodnevna kreativnost koju ispoljava svaka osoba stvaranjem nečeg novog u praktičnim situacijama), do *Pro-k* (ekspertna kreativnost, ali bez genijalnosti i globalnog priznanja) i *velikog K* nivoa (eminentna kreativnost sa historijskim uticajem i genijalnim doprinosom). Drugo poglavlje ističe razvojni aspekt kreativnosti, naglašavajući razliku između dječije i kreativnosti odraslih. Posebno se skreće pažnja na važnost fokusiranja na kreativni proces, a ne na gotov proizvod, kada se procjenjuje kreativnost kod djece. Kreativnost odraslih vođena je intencionalnošću dok kod djece prevladava spontanost. Za kreativnost odraslih presudni su znanja i vještine, dok su kod djece ključne kognitivne strukture. Osim toga dječiju kreativnosti treba evaluirati u kontekstu vrtića i škola kao referentnih kultura. U istom poglavlju navedeno je i stajalište Glaveanua i Vygotskog da se kreativnost ne rađa u odrasloj dobi nego je posrijedi kontinuitet u razvoju s različitim manifestacijskim magnitudama. Glaveanu i Gillespie za minimalnu jedinicu kreativnosti uzimaju proces interakcije u relacijama *ja – drugi – objekat – znak*, naglašavajući značaj procesa, umjesto produkta. Pregledom navedenih teorija, autorica je uspostavila platformu za objašnjenje specifičnosti dječije kreativnosti i ukazala na to da se ona razvija u poticajnom užem i širem kontekstu, te vrednuje prema parametrima kognitivnih procesa, a ne konkretnih, opipljivih produkata.

Treće poglavlje, naslovljeno *Radoznanost, igra i kreativnost u ranom djetinjstvu*, bavi se pojmom radoznanosti u kontekstu teorije Daniela Berlynea. Prema Berlyneu, radoznanost nastaje kao odgovor na novi stimulus koji djeluje na receptore organizma, a smanjuje se s nastavkom djelovanja tog stimulusa. Pri tome, radoznanost se dijeli na *perceptivnu* – izazvanu senzornom stimulacijom, i *epistemičku* – nagon za sticanjem novih informacija postavljanjem pitanja i testiranjem početnih pretpostavki. Berlyne radoznanost dijeli i na *specifičnu*, tj. onu koja teži za detaljnim istraživanjem nekog stimulusa, i *raznoliku*, koja se odnosi na opću želju za perceptivnom ili kognitivnom stimulacijom. Leslie definira i tzv. *zonu proksimalnog učenja ili radoznanosti* u kojoj radoznanost raste zajedno sa sticanjem novog znanja, a potom opada kada se

ispuni informacijski jaz. Litman i Jimerson predlažu teoriju radoznalosti *interes – deprivacija*, prema kojoj epistemičku radoznalost dijele na onu koja stimulira intelektualni interes i onu koja eliminira informacionu deprivaciju. Lesley i Ainley govore o tri stepena u razvoju radoznalosti, pri čemu je prvi stepen *instinktivan* i predstavlja glad za istraživanjem okruženja. Na drugom stepenu djeca počinju postavljati pitanja, čime radoznalost poprima *društveni* karakter. U trećoj fazi, radoznalost postaje više *intelektualna* jer osoba pokazuje dublje zanimanje za pojedine aspekte svijeta. Hall i Theodate u razvoju dječije radoznalosti razlikuju četiri faze progresije: 1. pasivno buljenje kao refleksna reakcija novorođenčadi, 2. iznenađenje u drugom mjesecu, 3. čuđenje pred kraj drugog mjeseca i 4. prava radoznalost od petog mjeseca. Ronfard i saradnici navode četiri faze procesa u kojem djeca postavljaju pitanja: *inicijacija, formulacija, ekspresija i evaluacija odgovora i nastavak propitivanja*. Svjesna ograničenih vještina formuliranja pitanja kod predškolske djece, autorica ističe ključnu ulogu pravovremene i adekvatne podrške u njihovom razvoju. Ta podrška čini temeljnu ideju ovog djela. U nastavku se daju konkretnije smjernice kako odgajatelji treba da gradiraju nivoe pitanja namijenjenih stimulaciji kreativnog mišljenja, čime tekst prelazi sa teorijskih elaboracija na konkretnije pedagoške smjernice.

Sagledavajući radoznalost kao sjeme kreativnosti, autorica naglašava da će izostanak stimulacije radoznalosti kod djece inhibirati kasniji razvoj kreativnosti kod osobe, što implicira da je najvažnije promišljati da li okruženje pobuđuje dječiju senzornu radoznalost. Cecil stoga ukazuje na značaj podrške odgajatelja na sva četiri nivoa koji se međusobno prepliću: *radoznalost, istraživanje, igra i kreativnost*. U tom kontekstu Karić Camović prenosi zabrinutost nekih autora u vezi s mogućnostima razvoja kreativnosti u predškolskim ustanovama koje favoriziraju uniformnost, umjesto divergentnog mišljenja. Zbog toga je važno da i sami odgajatelji njeguju vlastitu kreativnost i služe kao aktivan model. Autorica ističe kako Duffy navodi da dječija kreativnost može biti ograničena ukoliko odgajatelji ne razumiju ulogu prostora, vremena, materijala i tolerancije na nered koji se stvara. Dale i Beloglovsky smatraju da su za razvoj kreativnosti potrebni samo imaginacija i “otvoreni materijali”. Ovakvi materijali mogu se premještati, sortirati, transformirati, istraživati itd., prema dječijem nađenju. S druge strane, Russ akcentira značaj igre pretvaranja (simbolička igra u kojoj se jedna stvar tretira “kao da” je nešto drugo) nazivajući je “prozorom u kreativnost” ili “mikrokosmosom kreativnih procesa”. U pogledu uloge porodice u razvoju kreativnosti, Alić-Ramić i Camović na temelju rezultata istraživanja zaključuju da se strukturalni porodični faktori ne mogu smatrati pouzdanim prediktorima, ali da je procesna dimenzija ranog porodičnog okruženja (odgojni stilovi i komunikacija)

najznačajniji prediktor razvoja kreativnosti kod djece. Kwasniewska et al. podvlače da razvoj kreativnosti kod djece ovisi o četiri vrste aktivnosti koje roditelju preduzimaju: stvaranje okruženja u kojem će djeca doživljavati nova i raznovrsna iskustva, poticanje nekonformističkog stava, podrška istrajnosti u kreativnim naporima, poticanje na maštanje.

Premda nevelika brojem stranica *Razvojna perspektiva kreativne pedagogije: Razumijevanje razvoja i poticanja kreativnosti u ranom djetinjstvu* djelo je od izuzetnog značaja za predškolske odgajatelje, kao i entuzijastične roditelje koji svoje dijete žele adekvatno pripremiti za budućnost slijedeći zahtjeve savremenog doba i znanstveno utemeljene smjernice. Dubina elaboracije, jasan i koncizan narativ daju čvrstu teorijsku i praktičnu podršku pedagoškim ambicijama usmjerenim ka odgajanju ličnosti neinhibiranih kreativnih potencijala. Kreativnost doprinosi ne samo efikasnijem funkcionisanju jedinke u svijetu konstantnih mijena, nego je i karakteristika čiji je razvoj esencijalan za zdrav razvoj ličnosti u cjelini, pa je utoliko ova studija više nego dobrodošla u pedagoški diskurs.

Adresa autorice

Author's address

Merjem Sušić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

merjem.susic@untz.ba

UDK 745.52(497.6)(049.3)
746(497.6)(049.3)

Primljeno: 23. 12. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Maja Žmukić

BOŽANSKI REZ BOSANSKOG ĆILIMA

**(Amila Smajović, *Duh bosanskog ćilima*,
Buybook i Dobra knjiga, Sarajevo, 2024)**

Amila Smajović je bosanskohercegovačka umjetnica, istraživačica i akademkinja, poznata po svom doprinosu u oblastima likovne umjetnosti, komunikologije i studija kulture. Njena istraživanja i radovi fokusiraju se na tradicionalnu umjetnost, posebno bosanski ćilim, kao i na geometrijske motive i simbole kao sastavnice kolektivnog pamćenja u vizuelnoj kulturi. Amila Smajović je doktorirala na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu iz oblasti komunikologije s temom *Komunikacijski simboli – studija slučaja bosanski ćilim*. Magistrirala je i diplomirala na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu na Odsjeku za grafiku gdje istraživala vezu između likovne umjetnosti i filozofskih aspekata simbolike. Izlagala je na velikom broju izložbi, a za svoj umjetnički rad je dobila značajna priznanja. U zvanju docenta radila je na Internacionalnom Univerzitetu u Sarajevu na odsjeku za vizuene komunikacije. Sadržavala je sa UNESCO-om, a njeni naučni radovi su objavljeni u brojnim međunarodnim zbornicima i časopisima, te je koautorica tri knjige. Aktivno učestvuje na konferencijama i simpozijima posvećenim umjetnosti, tradiciji i zaštiti kulturne baštine. Smajović je kroz svoja istraživanja i djelovanje postala ključna figura u promociji bosanskog ćilima na domaćoj i međunarodnoj sceni.

Duh bosanskog ćilima je prva knjiga o bosanskom ćilimu. To je opsežna studija koja na 416 stranica analizira likovne i komunikološke aspekte ove teme, a posebna pažnja posvećena je analizi geometrijskih motiva i simbola, njihovom historijskom porijeklu i različitim nazivima. Autorica dešifruje značenja ovih simbola, povezujući

ih s univerzalnim temama otkrivajući nam svijet univerzalne geometrije. Knjiga je rezultat autoričinog istraživanja koje traje skoro tri decenije i pruža nam novu perspektivu posmatranja bosanskog ćilima koji pored svoje dekorativne uloge je prevashodno simbol duhovnosti, tradicije i folklorne imaginacije. Knjiga *Duh bosanskog ćilima* je vizuelno bogata, sadrži obilje fotografija bosanskih ćilima i iscertanih geometrijskih motiva. Studija objedinjuje antropološki, etnografski, umjetnički i komunikološki pristup proučavanju jednog od najvažnijih elemenata nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Korisna je za istraživače, studente, ljubitelje umjetnosti i sve koji žele dublje razumjeti kulturne vrijednosti i kulturne kodove Bosne i Hercegovine.

Istraživački i stvaralački proces Amile Smajović povezuje analitiku, simboliku, intuiciju i duhovne aspekte umjetnosti. Autorica nas vodi na putovanje koje simbol pretvara u univerzalni znak kreativne slobode. Nastoji stvoriti most između vizualnog jezika, umjetnosti i znanosti, povezujući duhovnu dimenziju umjetnosti s racionalnim tumačenjem.

Knjiga istražuje bosanski ćilim kao značajan dio kulturne baštine, detaljno analizirajući njegovu ornamentiku, stilove i povijest. Prikazana je podjela ćilima prema geometrijskim motivima, uključujući jednostavne i složene ornamente, s naglaskom na njihov simbolički značaj i kompozicijska načela. Također se istražuju kulturne tradicije povezane s izradom ćilima, od šamanizma i budizma do islamske umjetnosti, te se analiziraju utjecaji različitih stilova i povijesnih razdoblja. Poseban dio posvećen je percepciji i značenju ćilima, uključujući upotrebu zlatnog reza i duhovnu simboliku. Nudeći bogatu analizu bosanskog ćilima kao kulturnog simbola i umjetničkog djela autorica istražuje likovni jezik kao most između znanosti i umjetnosti, definirajući ga kroz simbole, oblike i boje. Moguća percepcija ćilima uvijek je dvostruka – analitička i intuitivna, kao što je i umjetnički proces spoj racionalnog i duhovnog, unutarnji impulsi umjetnika pretaču se u materijalni svijet.

Knjiga analizira univerzalne principe stvaranja – kompoziciju, ritam, proporciju – ne samo kao formalne elemente, već i kao nositelje duhovne energije. Teorijska istraživanja obuhvaćaju rasprave usmjerene prema razumijevanju dubokih veza između simbolike i umjetničkog izraza naglašavajući da simbol nije samo znak, već most između svijesti i podsvijesti, intuitivnog i racionalnog. Autorica uočava da se na bosanskom ćilimu pojavljuju određeni geometrijski oblici pod određenim pravilima. Likovnom i komunikološkom analizom geometrijskog stila na tlu Bosne i Hercegovine otkriva da se većina pojedinačnih motiva pojavljuje još u doba neolita na keramičkom posuđu i da su se u gotovo nepromijenjenom obliku zadržali na

bosanskim ćilimima. Potom motri motive složene u kompozicije, odnosno mustre ćilima i zapaža da se svi motivi u kompoziciji odnose jedan naspram drugog po pravilima zlatnog reza ili božanskog reza. Otkriće zlatnog reza uvodi nas u svijet duhovne matematike. Kompleksan ali duboko osoban i inovativan pristup umjetnosti povezuje filozofske i umjetničke koncepte otvarajući prostor za dublje razumijevanje stvaralačkog procesa kao mosta između duhovnog i racionalnog. Takav način poimanja umjetnosti nije statičan, već fluidan i dinamičan, obuhvata i umjetnički i filozofski diskurs, neprestano istražujući granice između ideje i materijalizacije.

Duh bosanskog ćilima predstavlja izuzetno djelo koje povezuje umjetnost, filozofiju i duhovnost. Autorica nas poziva na razmatranje univerzalnih istina koje nadilaze vrijeme i prostor. Njezina knjiga je značajan doprinos razumijevanju simbolike, umjetnosti i kreativnog procesa, pružajući čitateljima dubok uvid u harmoniju intuicije i racionalnog stvaranja sadržanu u vizuelnom jeziku kao univerzalnom izrazu.

Adresa autorice
Author's address

Maja Žmukić
Univerzitet u Sarajevu
Pedagoški fakultet
majazmukic@gmail.com

UDK 28-74:347.233(049.3)

Primljeno: 10. 01. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Senad Ćeman

TEMELJI ŠERIJATSKOG STVARNOG PRAVA

(Husein Kavazović, *Šerijatsko stvarno pravo u ranim kodifikacijama šerijatskog imovinskog prava*, El-Kalem – Izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2024)

Knjiga *Šerijatsko stvarno pravo u ranim kodifikacijama šerijatskog imovinskog prava* autora Huseina Kavazovića još jedna je u nizu izuzetnih studija ovog alima i pravnika iz oblasti šerijatskog imovinskog prava. Nakon ranije objavljenih djela *Dvije kodifikacije šerijatskog porodičnog prava* (Sarajevo, 2012), *Kodifikacija šerijatskog građanskog prava na temeljima hanefijske pravne škole* (Sarajevo, 2019) te prijevoda i komentara djela Muḥammad Qadrī paše *Murshid al-Ḥayrān: Kodifikacija šerijatskog imovinskog prava* (Sarajevo, 2019), Husein Kavazović u knjizi *Šerijatsko stvarno pravo u ranim kodifikacijama šerijatskog imovinskog prava* koncizno i konzistentno razmatra najvažnija pitanja, definicije, karakteristike, podjele i pojmovlje hanefijske pravne doktrine u oblasti stvarnog prava. Kavazović na originalan način objašnjava ključne pojmove i principe, poput pravde, pravičnosti i solidarnosti, koji su temelj islamskog pravnog sistema. Pored mnoštva šerijatskih principa, načela, normi, pravila i izuzetaka ova publikacija upečatljivo i na način svojstven islamskim pravnicima ukazuje na svhu i smisao određenog šerijatskog propisa sa istančanim osjećajem za razotkrivanje razloga norme (*'illa al-ḥukm*). Ovakav pristup uglavnom nije metodološka matrica islamskih pravnih studija pisanih na bosanskom jeziku.

Autor je uspio vještijim korištenjem metoda analize i sinteze izvora Šerijata, islamske pravne misli, teorije šerijatskog prava i ranih kodifikacija hanefijske pravne škole čitaocu ilustrirati logičku povezanost i društvenu prijemčivost normi šerijatskog imo-

vinškog prava. Zahvaljujući tome naizgled zamršene pravne dileme šerijatskog imovinskog prava navedene u ovom radu nisu ostale nedorečene, naprotiv. Knjiga je metodološki uređena tako da je upućeni poznavaoici islamske pravne nauke mogu čitati kao odličan izbor tema, argumenata i propisa u oblasti šerijatskog imovinskog prava. U isto vrijeme studenti ili osobe koje se iz teorijskih ili praktičnih razloga žele upoznati sa osnovnim pojmovima, smislom i propisima šerijatskog stvarnog prava knjigu mogu čitati kao informativan, razlošan i razgovjetan sadržaj. Pored toga, knjiga je obogaćena citatima preuzetim iz najznačajnijih hanefijskih pravnih zbornika i dviju ranih kodifikacija hanefijskog fikha, osmanskog građanskog zakonika *Mağalla al-Ahkām al-‘Adliyyah* i privatne kodifikacije *Muršid al-Ḥayrān* poznatog egipatskog alima Muḥammad Qadrī paše. Navedene kodifikacije autor je ranije preveo, prokomentirao i objavio u izdanjima El-Kalema, što dodatno olakšava praćenje sadržaja studije. Zapravo, ova knjiga je unaprijeđena verzija komentara na navedene kodifikacije s fokusom na vlasništvo, upotrebu, korištenje i raspolaganje stvarima što ustvari jeste predmet šerijatskog stvarnog prava. Ponuđeni sadržaj knjige je dobro razrađena pisana elaboracija o imovini, vlasništvu i stvari sa mnoštvom primjera i obrazloženja što ga zasigurno preporučuje za uključivanje u silabuse predmeta Šerijatsko građansko pravo na fakultetima Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. S druge strane, sadržaj studije popunjava prazninu u našoj literaturi islamske pravne misli i na jednom mjestu donosi glavna pitanja šerijatskog stvarnog prava.

Knjiga *Šerijatsko stvarno pravo u ranim kodifikacijama šerijatskog imovinskog prava* Huseina Kavazovića na 186 stranica B5 formata sadrži uvod, uvodno razmatranje o podjeli i karakteristikama šerijatskog stvarnog prava, šest poglavlja, zaključna razmatranja i popis literature. Izdavač je El-Kalem – Izdavački centar Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

U prvom poglavlju „O imovini“ (str. 19-44) autor ističe da je kod hanefijskih pravnika „naglasak bio na karakteristikama imovine, kao takve, a ne na onome čemu je ona služila u životu ljudi“ (str. 21), što će vremenom dati sasvim drugačija pravna tumačenja o recimo uzurpaciji tuđe imovine i slično. Takav pristup ostavit će vidljiv trag na presudama šerijatskih sudija i fetvama hanefijskih pravnika koje su se umnogome razlikovale od pravnih rješenja učenjaka malikijske, šafijske i hanbelijske pravne škole. Autor se fokusira na raspravu hanefijske uleme o tome da li se korist od stvari ima smatrati imovinom ili ne (str. 23), zatim se govori o imovinskom pravu koje osoba stječe na imovini u vlasništvu drugih lica, odnosno pravu korištenja, pravu služnosti i založnom pravu (str. 27). Govoreći o vrstama imovine autor ukazuje da se „u šerijatskom pravu na stvar gleda s nekoliko različitih strana, s obzirom na njenu

prirodu, ulogu i namjenu“ pa postoji nekoliko podjela stvari, a najčešća je na pokretne i nepokretne stvari; zamjenjive i nezamjenjive stvari; potrošne i nepotrošne stvari; djeljive i nedjeljive stvari; proste i složene stvari; stvari u pravnom prometu i van pravnog prometa (str. 31-42). U prvom poglavlju se također naglašava faktor namjere (*nijet*) kod definiranja prirode pripadka stvari koja mora služiti svrsi glavne stvari. Na kraju poglavlja o imovini pojašnjen je odnos lica i stvari u šerijatskom pravu koji može biti uspostavljen u posjedovnom ili vlasničkom obliku. Imovina (*mal*, pl. *amwal*) u šerijatskom obligacionom i stvarnom pravu zauzima centralno mjesto sa potpunim i neograničenim vlasništvom (*milk tam*) ili nepotpunim vlasništvom i ograničenim pravom raspolaganja. U prvom poglavlju predstavljen je i evolutivni tok hanefijske pravne misli o imovini, koja je u početku imovinom smatrala samo materijalne stvari dok će se korist od stvari (*manfaa*) smatrati imovinom u zvaničnim tumačenjima svih pravnih škola, pa na koncu i hanefijske. Autor na kraju prvog poglavlja ukazuje na neminovnost razvoja novih teorija šerijatskog stvarnog prava obzirom na promjene političkih i ekonomskih odnosa u svijetu.

U drugom poglavlju „O pravu vlasništva“ (str. 45-82) govori se o upotrebi, korištenju i raspolaganju stvarima kao najvažnijem elementu vlasništva, te o tome da je „pravo vlasništva općenitije i šire od ovlaštenja raspolaganja“ (str. 49). Obrazlažući osnovne karakteristike prava vlasništva u šerijatskom pravu, autor kroz navođenje članova ranih kodifikacija hanefijskog fikha ukazuje na četiri osnovna principa šerijatskog stvarnog prava (str. 51-53): a) pravo vlasništva je potpuno pravo, u smislu da vlasnik nikome ne odgovara za svoje postupke; b) pravo vlasništva je ekskluzivno pravo, u smislu sprečavanja svih drugih lica da ugroze vlasnika u njegovom pravu na vlasništvo na stvari; c) pravo vlasništva je trajno pravo, u smislu da pravo vlasništva postoji sve dok stvar postoji u svom izvornom obliku i da se pravo vlasništva veže za stvar a ne za lice; d) pravo vlasništva je apsolutno pravo, u smislu da su ovlaštenja vlasnika na stvari neograničena i mogu eventualno biti ograničena validnim šerijatskim propisom. Ilustracije radi, posljednji princip prava vlasništva je normiran u kodifikacijama na sljedeći način: U odredbi člana 162 *Muršid al-Ḥayrāna* stoji: *Ničije vlasništvo se ne može oduzeti bez valjanog šerijatskog razloga*; dok u članu 165 istog zakonika stoji: *Ako bude zahtijevao opći interes, izuzet će se vlasništvo od lica, uz pravičnu nadoknadu, da bi se proširio javni put, ali se stvar neće izuzeti iz posjeda vlasnika dok se ne plati pravična nadoknada* (str. 53). Zatim se u ovom poglavlju govori o tome na koji način običajno pravo regulira pitanje pripadka stvari onda kada to nije regulirano ugovorom. U ovom poglavlju dalje čitamo da u osnovi plodovi pripadaju vlasniku stvari (str. 56) dok bi plodovi sa uzurpiranog po-

ljoprivrednog zemljišta pripali uzurpatoru zemljišta a ne vlasniku iz razloga što „usjevi pripadaju onome čija je sjetva“ (str. 57). Ovo je samo jedna u nizu čestih dionica u kojima autor krajnje razgovjetno, precizno i sa puno pravničkog senzibiliteta kroz navođenje razloga norme (*illa al-hukm*) zapravo objašnjava naizgled zamršena pravna pitanja iz oblasti šerijatskog imovinskog prava. Kavazović u svoje razmatranje nije uvrstio sve informacije kojima raspolaže nego samo pažljivo odabrane pravne konstrukcije koje su relevantne za konkretno pitanje islamske jurisprudencije. Takav fokusirani pristup omogućuje čitaocima koji žele saznati osnovne informacije o šerijatskom imovinskom pravu dostatno razumijevanje svake razmatrane teme.

Autor naglašava da šerijatsko imovinsko pravo predviđa ograničenja u raspolaganju stvarima u slučaju zloupotrebe prava, prava preče kupnje, nezakonitog prisvajanja tuđe stvari i postojanja tuđeg prava na stvari (61-66), čime na indirektan način odgovara na česte dileme. Zanimljivim se čini i dio ovog poglavlja koji govori o važnom segmentu šerijatskog stvarnog prava, etažnom i vlasništvu na zajedničkim dijelovima zgrade, zatim o vlasništvu na zadužbinama i suvlasničkom vlasništvu i principu da „prisilna sudska dioba u šerijatskom pravu nije dozvoljena“ (str. 81). U zaključnim razmatranjima drugog poglavlja autor podsjeća da „pravo vlasništva u šerijatskom pravu je temeljno stvarno pravo, koje spada u red apsolutnih prava, dok se sva druga stvarna prava kvalificiraju kao ograničena“ (str. 81).

Treće poglavlje „O načinima stjecanja prava vlasništva“ (str. 83-110) govori o mogućnostima stjecanja prava vlasništva prema hanefijskoj pravnoj doktrini ali i situacijama i razlozima kada dolazi do odstupanja od klasičnog hanefijskog mišljenja, poput prava preče kupnje. Sažeto, utemeljeno, argumentirano i jasno autor sagledava poziciju šerijatskog prava u odnosu na stjecanje prava vlasništva prisvajanjem ili okupacijom stvari; kultiviranjem pustih zemljišta; prisvajanjem voda, blaga i rudnih bogatstava; prisvajanjem u vlasništvo kopnenih i morskih životinja; stjecanjem prava vlasništva na prirasti s javnih i privatnih zemljišnih površina; stjecanjem prava vlasništva na izgubljenju stvari; stjecanjem prava vlasništva na napuštenoj nekretnini; stjecanjem prava vlasništva gradnjom na tuđem zemljištu; stjecanjem prava vlasništva građenjem zgrade tuđim materijalom; stjecanjem prava vlasništva putem prirastanja nekretnine nekretnini; stjecanjem prava vlasništva prijenosom vlasništva na temelju pravnog posla; stjecanjem prava vlasništva jednostranim pravnim poslom putem oporuke, putem zadužbine i oprostom od dugovanja; stjecanjem prava vlasništva dvostranim pravnim poslom, ugovorom o kupoprodaji, ugovorom o nagodbi i ugovorom o poklonu; stjecanjem prava vlasništva nasljeđivanjem. Obradene šerijatskopravne teme (*mesele*) su bile i još uvijek jesu česta pitanja u oblasti fetve,

pitanja i odgovora, dopuštenog i zabranjenog i sličnih formi propitivanja u kontekstu savremenih muslimanskih dilema, zahvaljujući čemu muslimani danas na njih uglavnom imaju gotovo identične stavove.

U četvrtom poglavlju naslovljenom „Pravne pretpostavke za stjecanje prava vlasništva“ (str. 111-122) govori se o propisima prava preče kupnje, posjedovanja ili držanja stvari.

U prvom dijelu petog poglavlja naslovljenog „Nepotpuna stvarna prava“ (str. 123-154) govori se o nepotpunom vlasništvu, odnosno o pravu na ličnu korist od stvari i prestanku prava korištenja, zatim o načinima i oblicima sticanja prava služnosti. U dugom dijelu ovog poglavlja istraženo je pitanje stanarskog prava sa pozicije islamskih propisa, običaja i islamskih vrijednosti.

Posljednje, šeto poglavlje „Popratna stvarna prava“ (str. 155-168) govori o uspostavljanju, karakteristikama i predmetu ručnog zaloga, zatim o koncesiji i nasljednom zakupu kao ograničenom stvarnom pravu nad privatnom nekretninom ali ne i nekretninom koja je zadužbina (*vakuf*) ili javno dobro.

U zaključnim razmatranjima o šerijatskom stvarnom pravu (str. 169-177) ponuđeni su naznačajniji stavovi o šest obrađenih oblasti studije. Popis korištene literature ukazuje na činjenicu da je istraživanje fokusirano na originalna fikhška djela koja su muslimani prihvatili kao relevantna u oblasti imovinskog prava, bez obzira na vrijeme i mjesto u kojem su nastala.

Knjiga *Šerijatsko stvarno pravo u ranim kodifikacijama šerijatskog imovinskog prava* Huseina Kavazovića, pisana prije svega od uleme ulemi, dragocjen je doprinos razumijevanju i primjeni šerijatskog imovinskog prava. Toplo je preporučujemo svim istraživačima, studentima i pravnicima zainteresiranim za dublje poznavanje islamske pravne nauke.

Adresa autora
Author's address

Senad Ćeman
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet islamskih nauka
senad.ceman@fin.unsa.ba

UDK 330.34(049.3)
338.2(049.3)
316.42(049.3)

Primljeno: 20. 02. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Admir Čavalić

INSTITUCIJE SU BITNE

(Daron Acemoğlu, James A. Robinson, *Zašto narodi propadaju – Porijeklo moći, prosperiteta i siromaštva*, Dialogos, Tuzla, 2024)

2024. godine na bosanski jezik je prevedena knjiga *Zašto narodi propadaju – Porijeklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Iste godine autori ove knjige ekonomista Daron Acemoğlu (1967) sa MIT-a i politolog James A. Robinson (1960) sa Harvarda, uz Simon Johnsona su dobili Nobelovu nagradu za ekonomiju. Data koincidencija može biti vid opravdanja što se kasnilo 12 godina sa prevodom ove revolucionarne knjige za bosanskohercegovačko tržište (u Srbiji se knjiga prvi put objavila 2014. godine, a u Hrvatskoj 2017. godine, i to malo drugačijeg naslova *Zašto nacije propadaju...*).

Autori knjige polaze od općeg istraživačkog pitanja koje opterećuje većinu ekonomista, ali i sve ostale, od akademske zajednice do javnosti, a to je – zašto neki narodi propadaju? Ili, obrnuto, zašto drugi narodi uspijevaju? Zašto su neke zemlje bogate, neke siromašne i zašto jednostavno ne možemo replicirati recept za bogatstvo širom svijeta? Zaista, ovo pitanje opsjeda sve i vjerovatno da ne postoji osoba na svijetu koja ga barem jednom u životu nije postavila (u sebi, ili naglas). Također, moguće je da siromašnije, tranzicijske zemlje, gdje je veći broj razočaranih i obespravljenih građana, učestalije postavljaju ovo pitanje od onih u kojima se bogatstvo i prosperitet uzimaju “zdravo za gotovo”. Acemoğlu i Robinson ovom knjigom upravo dokazuju da ne postoji prosperitet tipa “mana sa neba”, već da iza svakog društvenog i ekonomskog (ne)uspjeha čvrsto stoji čitava historija institucionalnog razvoja. Posljedično, blagostanje nije vječno kao što znaju građani Argentine, niti je siromaštvo usud, kao što znaju građani Botsvane.

Iako je dio ekonomske literature u domenu institucionalne ekonomije koja se fokusira na razumijevanje uloge procesa evolucije i uloge institucija u oblikovanju ekonomskog ponašanja, knjiga *Zašto narodi propadaju – Porijeklo moći, prosperiteta i siromaštva* se prije svega treba čitati kao historijska knjiga, skoro kao historijski roman. Jednostavno, takav je stil pisanja autora koji iz poglavlja u poglavlje navode brojne historijske primjere propasti, ali i uspjeha određenih naroda. Tako knjiga počinje sada već slavnim primjerom podijeljenog grada Nogales (u Meksiku se naziva “Heroica Nogales”) koji se nalazi na krajnjem sjevernom dijelu savezne države Sonore, sjeverozapadni Meksiko, na granici prema SAD-u (grad Nogales, Arizona). U ovom gradu žive ljudi identičnih kultura, obrazaca ponašanja, jezika, religije, nacije, sa istim pogledom na historiju i potpuno identičnom životnom sredinom koja ih okružuje. Ipak, američki grad je daleko bogatiji od meksičkog. Još interesantnije je da meksički Nogales spada u red bogatijih unutar Meksika zbog činjenice da je na granici sa SAD-om. Autori počinju knjigu jednostavnim pitanjem – zašto je to tako? Odgovor očigledno nije u kulturi, resursima ili znanju (jer građani Nogalesa svakodnevno komuniciraju i međusobno prenose dostupna znanja). Odgovor je u institucijama i na tom tragu autori nastavljaju graditi strukturu čitave knjige.

Ako bismo uprostiti ključne pojmove i osnovne poruke ove knjige, onda je to da se prepoznaju dvije vrste političkih i ekonomskih institucija. One inkluzivne i one ekstraktivne. Inkluzivne institucije podrazumijevaju da građani i privrednici imaju maksimalna prava i slobode, te da su institucije tu da (institucionalno) podržavaju njihov progres. Koncept “dobrog poslovnog okruženja” je u praktičnom smislu pravi izraz za inkluzivne ekonomske institucije. “Fer i poštenu izbore”, “parlamentarizam”, “demokratija”, aludiraju na inkluzivne političke institucije. Konačno, ono što dijaspore označava kao “sistem” vjerovatno predstavlja sveukupnost institucionalne inkluzije. Suprotnost su ekstraktivne institucije čiji je osnovni cilj, kao što i naziv sugerise, ekstrakcija bogatstva od građana i privrednika ka određenim elitama koje kontrolišu ove institucije. Elite kroz ekstrakciju nastoje zaštititi vlastite pozicije i nisu zainteresovane za političke ili ekonomske promjene. Politički inkluzivne institucije podrazumijevaju politički pluralizam, dok ekonomske omogućavaju kreativnu destrukciju, tj. proces razgradnje starih i stvaranja novih vrijednosti koji je definisao ekonomista Joseph Schumpeter. Bitna odlika institucija, koju autori često naglašavaju, jeste centralizacija. Ne centralizacija u smislu monopolizacije resursa, moći i slično, već centralizacija u smislu suverene političke kontrole od strane određenih institucija nad datom teritorijom. To je preduslov daljeg institucionalnog razvoja. Navedeno je posebno interesantno u kontekstu Bosne i Hercegovine i uporne borbe između

državnih i entitetskih institucija u vezi sa nadležnostima. Da li će jedan od entitetskih političkih lidera imati adekvatan institucionalni tretman od strane državnog nivoa, što je aktuelna tema, je upravo ono što zanima Acemoğlua i Robinsona. Takve situacije grade njihov historijski narativ. Ove institucionalne borbe se dešavaju svakodnevno pred našim očima i autori za čitaoce stvaraju okvire, naočale, kako bi ih prepoznali.

Naravno, ostaje pitanje kako nastaju inkluzivne, a kako ekstraktivne institucije? Čitalac može imati optimistično ili pesimistično iskustvo čitanja, u zavisnosti od svoje uloge, tj. perspektive u vezi sa institucionalnim promjenama. Autori navode da su ključne “prekretnice” (ili “konjunktore” u originalnom engleskom tekstu). To su periodi velikih preokreta, kada se ponovo “miješaju karte” i biraju novi/stari pobjednici odnosno gubitnici među elitama. Primjeri prekretnica su pandemija kuge, Industrijska i Francuska revolucija, kolonijalizam, ukidanje feudalizma, ropstva itd. Svaka od ovih prekretnica je omogućila uspon određenih elita, kao i određenih ideja koje će obilježiti budući pravac razvoja društva. Preduvjet navedenog je prisustvo istih u datom, kritičnom momentu prekretnice. Upravo o tome govori čuvena misao Milтона Friedmana iz 1982. godine (koja je inspirisala Naomi Klein da napiše knjigu *Doktrina šoka*), da “krize proizvode promjene” i da treba razviti alternativne politike, ideje, dok “politički nemoguće postane politički neizbježno”. Acemoğlu i Robinson smatraju da upravo djelovanje u mirnom periodu kroz inkrementalne, mikro, postepene promjene, priprema teren za veliku transformaciju u vrijeme prekretnica. Ako ove inkrementalne promjene idu u pravcu pluralizma, demokratije i slobode (posebno medija, što se obrazlaže na zadnje 2-3 stranice knjige), ili barem imaju institucionalni narativ poput aktuelnog sirijskog lidera Ahmed Hussein al-Sharaa koji je potpuno iznenađenje u odnosu na ostale revolucionare (što opet ne garantuje institucionalni uspjeh), onda bi nova elita trebala stvoriti inkluzivnije institucije. Ako je obrnuto, onda “revolucija jede svoju djecu” i pravi novi začarani krug ekstraktivnih institucija. Inkluzivne institucije pak ako dovoljno dugo opstanu onda stvaraju blagorodni krug. Objašnjavajući ova historijska djelovanja, autori navode bezbroj primjera koji oslikavaju tezu Karla Marxa da se historija ponavlja dvaput: najprije kao tragedija, zatim kao farsa. Zar upravo nije farsa kada se u Zimbabveu 2000. godine izvlači dobitnik nacionalne nagradne igre u organizaciji Zimbanke u djelomičnom državnom vlasništvu a pobjednik je Robert Mugabe, dugogodišnji predsjednik ove države. Revolucionari preuzimaju običaje imperatora Haile Selassiea. Josif Staljin vara na izborima, Sjeverna Koreja manipuliše vlastitom valutom i preko noći krade od svojih građana. Sve navedeno su primjeri tragedije/farse u ovoj knjizi.

Ono što se može istaknuti kao zamjerka jeste činjenica da autori nisu uspjeli obuhvati veći broj zemalja, ili su možda samo birali parcijalne primjere koji podržavaju njihovu teoriju. Jer zaista je riječ o jednoj potpuno novoj teoriji koja mijenja ekonomsku paradigmu, tako da je za dodatno dokazivanje bilo korektno uključiti i one narode i države koje možda narušavaju osnovne postavke teorije, odnosno koje mogu biti neki oblik razvojnih anomalija. Nakon usvajanja Acemoğlu-Robinson paradigme teško je zamisliti neki narod ili državu čija se propast ili uspjeh ne može pripisati djelovanju institucija. Također, jedna od bitnih kritika se može odnositi na jednostranost pristupa – samo se institucije posmatraju kao nezavisni faktor uticaja. Zanimljivo je da ostali potencijalni faktori uticaja na progres. Zbog toga Jeffrey Sachs zaključuje u svom osvrtu da „u komplikovanom svijetu, objašnjenja rasta koja se fokusiraju na jednu varijabilu će biti sve manje korisna“. Sachs po tom osnovu kritikuje prediktivne mogućnosti knjige, npr. za period od 1980. do 2010. godine. Sa druge strane, ova knjiga, iako je napisana 2012. godine, veoma dobro stari i pokazuje dobar prediktivni potencijal. Tako aktuelno uspoređivanje kineske ekonomije možemo tumačiti tazom autorā da ekstraktivne institucije samo jedno vrijeme mogu davati rezultate zbog masivne ekstrakcije postojećih resursa, međutim, dugoročno, usljed nedostatka kreativne destrukcije, taj rast posustaje. Autori navode primjer SSSR-a, mada je našem području bliži primjer bivše Jugoslavije koja je mogla ekstrahirati resurse do kraja 70-tih i početka 80-tih, nakon čega slijede krize, štrajkovi, hiperinflacija i ultimativno propast.

Na kraju, bitno je navesti da Bosna i Hercegovina i dalje u odnosu na region značajno zaostaje po pitanju prevodilačke djelatnosti. Sramotno je što se ranije nije prevelo ovo djelo koje je definisalo okvire djelovanja brojnih predstavnika međunarodne zajednice koji decenijama kreiraju institucionalne promjene u našoj državi. Da je knjiga bila dostupna, možda bismo imali bolje pregovarače sa ove strane koji bi razumjeli jezik institucija. Umjesto knjiga ovog tipa, naši izdavači su se uglavnom utrivali da prevode marginalne kritike kapitalizma i postojećih globalnih odnosa. Ništa protiv toga, svaka knjiga širi domene spoznaje, ali našoj javnosti i akademskoj zajednici trebaju temeljne teorije, a tek onda kritike istih, ne obrnuto. Acemoğlu i Robinson, kasnije Davidson, nude temeljnu teoriju razvoja i zbog toga su osvojili Nobelovu nagradu za ekonomiju. Stoga zahvala prevodilačkom timu na čelu sa Resulom Mehmedovićem koji nam donosi brojne vrijedne strane naslove na bosanski jezik, kao i Dialogosu iz Tuzle na važnom izdavačkom izdavačkom poduhvatu.

Adresa autora
Author's address

Admir Čavalić
IPI Akademija Tuzla
admir.cavalic@yahoo.com

UDK 343.541(497.5/.6+497.11)(049.3)

Primljeno: 23. 12. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Medina Mujić, Jovana Mlinarević

KA RODNO OSJETLJIVOM PRISTUPU PRAVDI

**[Jasmina Husanović, Dženana Radončić, Lamija Subašić (ur.),
*Diskursi rodne pravde: Analiza pravnih okvira i sudske prakse
u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji*, TPO Fondacija,
Sarajevo, 2024]**

Zbornik radova *Diskursi rodne pravde* pod uredništvom Jasmine Husanović, Dženane Radončić i Lamije Subašić predstavlja značajan doprinos proučavanju pravnih i društvenih aspekata rodno zasnovanog nasilja. Fokusira se na pravne okvire i sudske praksu u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, obrađujući teme kao što su femicid, seksualno nasilje i nasilje u porodici. Radovi u zborniku nastoje dekonstruirati rodne stereotipe unutar pravosudnih sistema i ponuditi prijedloge za unapređenje zakonodavstva i javnih politika.

Zbornik je strukturiran u četiri tematske cjeline koje čine ukupno deset tekstova uz dodatak uvoda i podataka o autorima i autoricama tekstova. Prvo poglavlje „Razotkrivanje rodni stereotipa u krivičnim sudskim postupcima povodom djela seksualnog nasilja“ sastoji se od četiri teksta koja su pisale Darija Mrljak „Dekonstrukcija rodni stereotipa za kazneno djelo silovanja u praksi Visokog kaznenog suda Republike Hrvatske“; Dragana Pejović „Interpretacija krivičnog dela silovanja u sudskoj praksi Višeg suda u Novom Sadu – mitovi i rodni stereotipi“; Martina Primorac „Kazneno djelo silovanja u praksi bosanskohercegovačkih sudova“ te Anita Dremel i Barbara Herceg Pakšić „Rodni stereotipi i kazneno djelo silovanja“.

U prvom tekstu ovog poglavlja autorice Darije Mrljak analizirano je 20 odluka Visokog kaznenog suda u Zagrebu donesenih u predmetima kaznenog djela silovanja

prema člancima 153. i 154. Kaznenog zakona Republike Hrvatske u razdoblju od osnivanja drugostepenog suda 2021. do kraja 2023. godine. Cilj analize bio je identificirati pozitivne aspekte i nedostatke u postupovnoj zaštiti žrtava te ispitati sudsku argumentaciju s obzirom na rodnu osjetljivost i prisutnost rodni stereotipa. Rad je pokazao da su u nekim predmetima prepoznati i dekonstruisani patrijarhalni obrasci kroz sudsku argumentaciju, dok su pojedine odluke, poput oslobađajuće presude za silovanje ranjive osobe zbog sitnih nekonzistentnosti u iskazu žrtve, ukazale na nedovoljnu rodnu senzibilnost. U tekstu je naglašena važnost uvođenja edukacija za pravosudne dužnosnike/ce o rodno osjetljivom pristupu, uz zaključak da bi kontinuirana specijalizacija i senzibilizacija sudija i sutkinja mogla dugoročno doprinijeti kvalitetnijem i efikasnijem vođenju kaznenih postupaka, smanjujući pritom sekundarnu viktimizaciju žrtava.

Tekst autorice Dragane Pejović bavio se analizom sudske prakse Višeg suda u Novom Sadu kako bi istražio prisutnost mitova o silovanju i rodni stereotipa u interpretaciji ovog krivičnog djela. Silovanje je prepoznato kao najteži oblik seksualnog nasilja nad ženama, s dubokim psihičkim, fizičkim i društvenim posljedicama. Uprkos zakonskoj regulativi, istraživanje je pokazalo da mitovi i rodni stereotipi i dalje oblikuju profesionalne stavove. Posebno se ukazalo na to da postoji insistiranje na otporu žrtve kao elementu interpretacije, što odražava uvjerenje da se žena može odbraniti ukoliko ne pristaje na seksualni čin. Ovo je dodatno povezano s postojećom zakonskom definicijom krivičnog djela silovanja koja nije usklađena s Istanbulsom konvencijom. Autorica je istakla da takav pristup viktimizira žene koje nisu dale pristanak, ali nisu pružile otpor, te time osnažuje mitove i stereotipe, umjesto da ih dekonstruira. Zaključno, rad je naglasio potrebu za izmjenom definicije silovanja i promjenom pristupa profesionalaca/ki kako bi se spriječila relativizacija ovog najtežeg oblika seksualnog nasilja i pružila adekvatna zaštita žrtvama.

U radu Martine Primorac analizirano je kroz dostupnu sudsku praksu bosanskohercegovačkih sudova kazneno djelo silovanja, koje narušava najintimniju sferu života žrtve. Autorica ukazuje na razlike u kaznenim zakonima dva entiteta – Federacije BiH i Republike Srpske – gdje su kazne za silovanje različito regulirane. Dok je zakonski minimum kazne u Federaciji godina dana zatvora, u Republici Srpskoj iznosi tri godine, a sudovi u Federaciji često izriču kazne ispod tog minimuma, što zakon u Republici Srpskoj ne dopušta. Rad se osvrće na potrebu harmonizacije zakonskih rješenja i usklađivanja s međunarodnim standardima, poput Istanbulske konvencije, kako bi se jasno definirao koncept izostanka slobodnog pristanka u slučajevima seksualnog nasilja. Unatoč pozitivnim pomacima, poput

smanjenja utjecaja rodni stereotipa u sudskim postupcima, analiza pokazuje da su sudske presude često nedovoljno obrazložene, a olakotne i otegotne okolnosti mehanički navedene. Autorica zaključuje da bi ujednačavanje zakonskih propisa i usklađivanje sa standardima međunarodnog prava osiguralo veću pravnu sigurnost, jednaku zaštitu žrtava i odgovarajuću kaznenu represiju prema počiniteljima, bez obzira na sudsku nadležnost unutar BiH. Rad ukazuje na ključne korake koje je potrebno poduzeti kako bi se zakonodavni okvir unaprijedio i omogućio učinkovitiji odgovor pravosudnog sistema na kaznena djela silovanja.

Rad Anite Dremel i Barbare Herceg Pakšić analizira kaznena djela protiv spolne slobode kroz prizmu rodni stereotipa i socio-kulturnih normi koje oblikuju sudsku praksu u slučajevima silovanja. Autorice proučavaju empirijske podatke iz pravomoćnih presuda Županijskog suda u Osijeku (2018–2022.), fokusirajući se na odnos počinitelja i žrtve, prisutnost rodni mitova, olakotne okolnosti poput intoksikacije alkoholom te izricanje kazni. Rad ukazuje na problem sekundarne viktimizacije, normalizacije nasilja i prebacivanja krivnje na žrtvu, posebno u kontekstu bliskih odnosa između počinitelja i žrtve. Nalazi sugeriraju da sudske presude često odražavaju rodne stereotipe, dok su kazne za počinitelje nerijetko ispod zakonskog minimuma. Autorice zaključuju kako je potrebno jačati svijest o društvenim uzrocima seksualnog nasilja, provoditi edukaciju te unaprijediti kaznenopravni sustav kako bi odgovorio na rodnu neravnopravnost i osigurao pravdu za žrtve.

Ključni aspekt svih tekstova prvog poglavlja jeste osvjetljavanje problema sekundarne viktimizacije žrtava kroz sudske postupke. Autorice ukazuju na to da sudovi, iako formalno djeluju unutar zakonskih okvira, često perpetuiraju patrijarhalne obrasce kroz insistiranje na mitovima o silovanju, poput nužnosti fizičkog otpora žrtve, ili umanjuju odgovornost počinitelja zbog olakotnih okolnosti poput alkoholiziranosti. Takvi pristupi ne samo da relativiziraju čin seksualnog nasilja, već dodatno opterećuju žrtve koje se suočavaju s nepovjerenjem i stigmatizacijom. Jedan od zajedničkih zaključaka jeste neophodnost harmonizacije zakonskih normi s međunarodnim standardima, poput Istanbulske konvencije, uz jasnije definisanje koncepta pristanka. Autorice naglašavaju potrebu za edukacijom pravosudnih dužnosnika/ca o rodno osjetljivom pristupu i važnost kontinuirane specijalizacije sudija i sutkinja kako bi se smanjila sekundarna viktimizacija i osigurala adekvatna zaštita prava žrtava.

Pored analize specifičnih sudskih praksi u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini, zajednička tema ovih radova je i ukazivanje na disproporcionalnost izrečenih kazni

u odnosu na težinu kaznenog djela, kao i na nedovoljno obrazlaganje sudskih presuda. Sve autorice suglasne su da je potrebno razviti integriraniji i rodno osjetljiviji pristup u interpretaciji i primjeni zakona kako bi se osigurala pravda i smanjio utjecaj društvenih normi koje perpetuiraju rodnu neravnopravnost.

U konačnici, prvi dio ove knjige pruža sveobuhvatan pregled ključnih izazova u pravosudnom odgovoru na kaznena djela seksualnog nasilja, istovremeno nudeći smjernice za unapređenje zakonodavnih i institucionalnih praksi s ciljem suzbijanja rodni stereotipa i osiguravanja pravde za žrtve.

Drugo poglavlje „Uticaj rodni stereotipa na kaznenu politiku“ sastoji se od tri teksta koja su pisali Nevzet Veladžić i Anita Mujkić „Pravosudne odluke o žrtvama nasilja u sjeni rodni stereotipa“; Adem Olovčić, Davor Trlin, Anes Makul i Hrustan Šišić „Diskurzivna ne(pravda): Analiza olakšavajućih i otežavajućih okolnosti prilikom donošenja sudskih presuda u slučajevima rodno zasnovanog nasilja u Bosni i Hercegovini“; Nermin Šehović i Neira Raković „Uticaj otežavajućih i olakšavajućih okolnosti kod silovanja kao teškog oblika rodno zasnovanog nasilja – studije slučaja Kantonalnog suda u Bihaću“.

Uticaj rodni stereotipa na kaznenu politiku kao posljedice može imati nepravedne odluke i dodatnu stigmatizaciju žrtve. Upravo o tome govori prvi tekst u okviru ovog poglavlja. Autori su izvršili analizu dostupne literature, važećeg međunarodnog i nacionalnog pravnog okvira i slučajeva iz pravosudne prakse te zaključili kako stereotipi utiču na postupanje prema žrtvama nasilja u porodici. Kao posebno značajne izdvajaju se korisne preporuke za prevenciju i suzbijanje nasilja u porodici, a jedan od načina suzbijanja nasilja u porodici je borba protiv društveno ukorijenjenih stereotipa. Strategije za borbu protiv njih, koje se navode u radu, podrazumijevaju: edukaciju pravnih i socijalnih službenika, javne kampanje, podršku žrtvama, rodno neutralne zakone, zaštitne mjere i obuke stručnjaka (str. 79). Cilj ovog rada jeste podizanje svijesti o rodni stereotipima u društvu i štetnom uticaju na žene, te unapređenje prava i zaštite žrtava. Rad detektuje potrebu za rodno osjetljivim jezikom, većom osjetljivošću sudova na rodne stereotipe kako bi se zakon objektivno primjenjivao, otklanjale nejasnoće i nekonzistentnosti koje mogu otežati primjenu zakona i stvoriti pravnu nesigurnost, te izbjegavale pretpostavke o ponašanju bazirane na polu koje autori vide kao jedne od ključni elemenata za ostvarivanje pravednog suđenja.

Drugi tekst u okviru poglavlja, čiji su autori Adem Olovčić, Davor Trlin, Anes Makul i Hrustan Šišić, analizirao je 232 osuđujuće sudske presude u Bosni i Hercegovini u periodu između 2017. i 2022. godine. Naglasak je bio na načinu na koji

sudovi utvrđuju i vrednuju olakšavajuće i otežavajuće okolnosti. Cilj rada je osigurati pravedniji tretman žrtava i optuženih. Analizom su autori utvrdili razlike u tumačenju određenih okolnosti koje i nemaju baš najjasniju vezu sa izvršenim nasiljem. Prema Članovima 49. KZ FBiH i Čl. 52 KZ RS u radu se navode i objašnjavaju pojedine olakšavajuće i otežavajuće okolnosti: uračunljivost, unutrašnje pobude, način povrede zaštićenog dobra koji zavisi od posljedica koje su prouzrokovane, okolnosti pod kojima je učinjeno djelo, raniji život učinioca djela, lične prilike učinioca, držanje počinioca poslije počinjenog krivičnog djela, imovno stanje i druge okolnosti koje se odnose na ličnost učinioca (str. 95-97). Diskursna analiza presuda ukazuje na nedosljednost u određivanju činjenica i ukazuje na to da je utvrđivanje okolnosti i njihovo vrednovanje često kontradiktorno. Autori smatraju neprihvatljivim da se kod krivičnih djela pojavljuju i navode kao olakšavajuće one okolnosti koje nemaju funkcionalnu vezu sa učinjenim krivičnim djelom kao što je npr. imovinsko stanje ili porodične prilike i da bi se u budućnosti one trebale objašnjavati detaljno, a ne samo paušalno. Nužno je objasniti šta se pod njima podrazumijeva. Autori smatraju da se neke okolnosti isključivo trebaju tretirati kao otežavajuće kao što je mržnja, dok neke isključivo kao olakšavajuće, npr. smanjena uračunljivost. Autori objašnjavaju da porodične prilike ne bi smjele biti po au-tomatizmu olakšavajuća okolnost.

U trećem tekstu ovog poglavlja, autora Nermina Šehovića i Neire Raković, analizirana su dva obrazloženja presuda Kantonalnog suda u Bihaću za krivična djela silovanja. Naglasak je na analizi otežavajućih i olakšavajućih okolnosti izvršilaca u kontekstu rodni stereotipa. U tim situacijama veliku ulogu igra vještina suda u određivanju okolnosti, potom i njihovoj ocijeni što direktno ima uticaj na visinu kazne koja bi trebalo da bude takva da se izrazi društvena osuda učinjenog djela i odvraća kako trenutne, tako i buduće prestupnike od vršenja krivičnih djela. Stereotipiziranje otežavajućih okolnosti kao olakšavajućih, pokazuje se, ima uticaja uticaja na izrečenu neodgovarajuću visinu kazne i na prikaz žrtava na ponižavajući način. Cilj rada je unapređenje rodno odgovornog tretiranja olakšavajućih i otežavajućih okolnosti jer se stiče utisak da sudije u svojim odlukama opravdavaju mušku pohotu. Rad ističe potrebu podizanja svijesti cjelokupne javnosti o ovom problemu jer iako su u radu prikazani primjeri dvije žrtve silovanja, svaka neodgovarajuća presuda je presuda za svaku buduću potencijalu žrtvu silovanja što u startu demotiviše žene da prijave nasilje.

Treće poglavlje „Femicid: Pravosudni izazovi i odgovori“ sastoji se od dva teksta koje su pisali Zlatan Hrnčić „Mogućnosti procesuiranja femicida u Bosni i Hercegovini“ i Nermin Šehović „Rodno zasnovano nasilje u kontekstu femicida –

aktuelno stanje u zakonodavno-pravnom okviru u Bosni i Hercegovini“. U prvom tekstu autora analizirano je 246 presuda izrečenih od strane 38 sudova u BiH od 2017. do 2022. godine. Bitno određenje femicida leži u samom motivu mržnje prema ženi. Preko 33 odsto presuda se može dovesti u vezu sa femicidom, a u preko 69 odsto presuda se može naći osnov za femicid jer su ubistva iz mržnje prema ženama, ali se taj osnov niti u jednom slučaju ne navodi. Takođe, autor je analizirao i sadržaj krivičnih zakona u BiH. Rad naglašava potrebu proglašavanja femicida krivičnim djelom, što do sada nije slučaj u Bosni i Hercegovini, ali rad ukazuje i na opasnosti istog jer bi u tom slučaju postojala šansa da se zanemare neki oblici femicida. Autor izražava i sumnju da bi i u slučaju da se to desi opao broj izvršenih femicida. Takođe, u praksi je često teško prepoznatljivo i dokazivo da se radi o ubistvu žene iz mržnje. Kako su neki elementi okolnosti ubistva žena teže prepoznatljiviji, postoji potreba za kontinuiranom edukacijom donosilaca odluka o rodnim aspektima femicida kako bi neprekidno rasla njihova senzibiliziranost u posmatranju nasilja iz ugla žrtve i svakako ono na šta bi im se trebalo skretati pažnja je veće pozivanje u obrazloženjima na ratifikovanu međunarodnu regulativu. Iz određenih presuda se jasno vidi da su ubistva bila motivisana mržnjom prema ženama koje počinio smatraju svojim vlasništvom. Prijeko potrebno je ujednačavanje sudskih praksi i uvažavanje elemenata Istanbulske konvencije koju je BiH ratifikovala. Iako femicid nije kvalifikovan u našoj sudskoj praksi kao takav, ipak autor naglašava da postoje određene odredbe otežavajućih okolnosti kod krivičnih djela iz mržnje i s obzirom na težinu izvršenog djela postoji mogućnost izricanja teže presude. Svako ubistvo žene koje je posljedica nasilja nad ženama i u porodici je uvijek otežavajuća okolnost.

Potrebu za adekvatnom reakcijom društva u sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici kao dominantnu ističe i drugi tekst autora Nermina Šehovića, pozivajući se na prijedloge i sugestije aktuelnog izvještaja GREVIO o zakonodavnim i drugim mjerama za provođenje odredbi Konvencije Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. U radu se ističe jasna potreba državne regulative femicida, kao najtežeg oblika rodno zasnovanog nasilja, kako bi adekvatno bio tretiran u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine najviše iz razloga što trenutno važeći zakoni nisu pružili adekvatnu zaštitu žrtava jer izvršeno nasilje često nije adekvatno tretirano. Potom, autor smatra da je potreban i državni nadzor nad provođenjem zakona. Autor ukazuje na to da često sve krene od svađe i vike, i ponekad prođe jedan period takve vrste nasilja dok ono ne završi fatalnim ishodom, a prijedlog koji se izdvaja u radu bi jeste da se u svim slučajevima rodno zasnovanog nasilja odmah obavijesti nadležni tužilac kako

bi se pod nadzorom kvalitetno prikupljale sve informacije i dokazi u vezi sa slučajem i kako bi se spriječilo dalje nasilje i eventualni femicid. Često se u sudskoj praksi može čuti izjava da je posljedica ubistva teško pogodila i izvršioca jer je „ubio ono što je najviše volio!“, što se ne bi smjelo dešavati. Posebnu pažnju je potrebno posvetiti i procesuiranju ubistva iz časti odnosno kad se žena kažnjava za svoje nedolično ponašanje uopšte ili „loše ponašanje u braku“ pa joj smrt sljedeće kao kazna.

Četvrto poglavlje „Rodna pravda iz perspektive preživjelih“ sastoji se od jednog rada autorica Sabihe Husić i Zilke Spahić Šiljak „Pravda u ogledalu preživjelih nasilja u porodici“. Rad analizira diskurs prijavljivanja i procesuiranja nasilja u porodici. Metodološki, tekst je sačinjen od dva dijela. Prvi dio je kvalitativna analiza intervjua sa ženama žrtvama, a drugi sadrži analizu dostupne dokumentacije nadležnih institucija, a koja se nalazi u ličnim kartonima žena preživjelih nasilje i zbrinutih u sigurnu kuću. Prednost ovog rada je to što su autorice za predmet diskursne analize uzele interpretaciju osoba nad kojima je izvršeno nasilje što se uglavnom u diskursnim analizama zanemaruje jer se u obzir uzimaju druga obilježja. Cilj rada bio je prikazati percepcije žena cjelokupnog procesa prijave nasilja do njegovog sankcionisanja. Autorke su se osvrnule na društvene obrasce, stigme i pritiske koji su česti razlozi zašto žene internalizuju sram i krivicu. Same žene često relativizuju nasilje pravdajući se da „muškarac ipak nije to tako htio, da je voli“ i pogrešno interpretiraju ponašanje nasilnika, dok su muškarci ti koji često nastoje održati nadmoć nad ženom prisilnom kontrolom. Rad je pokazao da žene žrtve ipak donekle vjeruju u institucije, ali često ostaju usamljene tokom procesa (koji podrazumijeva više faza od prijave do sankcionisanja) bez adekvatne podrške i pomoći. Podrška je individualna, dakle, nekoj ženi su pomogle službe socijalne zaštite, drugoj nisu. Žene navode i porodicu, prijatelje, komšije kao osobe od povjerenja i uzdaju se u „dobre ljude“ koji će im navodno pomoći da se situacija sa nasilnikom riješi. Policija može odigrati veliku ulogu, ali neke žene su navele nedostatak povjerenja prilikom davanja izjave.

Analiza koju su autorice provele pokazuje da se tokom sudskog procesa ženama mjere sve sitnice dok se muškarcima traže olakšavajuće okolnosti. Kao negativne prakse tokom procesa od prijave do sankcionisanja nasilja izdvajaju se: simbolički vidovi nasilja u institucijama sistema koji ignoriše žrtve, uskraćivanje informacije o pravima žrtava, nekonzistentno vođenje dokumentacije i retraumatizacija žrtava kroz neumjesna ispitivanja tokom dokaznog postupka (str. 153).

Zbornik se ističe svojom interdisciplinarnošću, kombinirajući pravne analize, empirijske studije i komparativne pristupe što je omogućilo dubinsko razumijevanje

problema rodno zasnovanog nasilja uz konkretne preporuke za unapređenje rada pravosudnog sistema. Radovi u zborniku temelje se na savremenoj literaturi i bogatoj empirijskoj osnovi, što im daje visoku naučnu i praktičnu vrijednost.

Posebno su značajne analize sudske prakse, koje jasno pokazuju postojanje i uticaj rodni stereotipa na sudske odluke. Autorice i autori radova ističu potrebu za eliminacijom rodni predrasuda iz pravosudni sistema, predlažući izmjene zakonskih normi i prilagođavanje prakse sa ciljem postizanja rodno osjetljivog pristupa pravdi.

Zbornik ima potencijal da pokrene konkretne promjene u oblasti zakonodavstva i pravosudne prakse, te da unaprijedi zaštitu žrtava rodno zasnovanog nasilja. Njegova sveobuhvatnost i detaljnost čine ga vrijednim resursom za akademsku zajednicu, pravnike/ce, aktiviste/kinje, ali i širu javnost zainteresovanu za unapređenje rodne ravnopravnosti i borbu protiv nasilja u društvu.

Zbornik *Diskursi rodne pravde* predstavlja važan korak ka razumijevanju i rješavanju problema rodno zasnovanog nasilja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Kvalitet i relevantnost radova, uz konkretne prijedloge za unapređenje pravnih okvira, čine ga značajnim doprinosom pravnoj nauci i praksi. Preporuke iznesene u zborniku mogle bi poslužiti kao temelj za dalja istraživanja i reforme u pravosudnim sistemima ovih zemalja, čime bi se osigurala bolja zaštita i prava za žrtve rodno zasnovanog nasilja.

Adrese autorica
Authors' address

Medina Mujić
Agencija za odnose s javnošću SmartPR, Sarajevo
mmedinamujic@gmail.com

Jovana Mlinarević
Univerzitet u Banja Luci
Fakultet političkih nauka
jovana.mlinarevic@gmail.com

UDK 005.966(049.3)

Primljeno: 10. 02. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Haris Šunje, Aldina Leto

POMJERANJE GRANICA U POIMANJU KARIJERE

**(Dženana Husremović, Ivona Čarapina Zovko, Elvis Vardo,
Razvoj karijere – teorijske perspektive, COI Step by Step,
Sarajevo, 2024)**

Autori knjige *Razvoj karijere – teorijske perspektive* su prof. dr. Dženana Husremović, vanredna profesorica Odsjeka za psihologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, doc. dr. Ivana Čarapina Zovko, docentica Odsjeka za psihologiju na Filozofskom fakultetu, Sveučilišta u Mostaru i prof. dr. Elvis Vardo, vanredni profesor Odsjeka za psihologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Knjiga je objavljena 2024.godine, a namijenjena je širokom spektru čitatelja: studentima, karijernim savjetnicima i psiholozima, profesionalcima iz oblasti ljudskih resursa, edukatorima i pedagogima, istraživačima iz oblasti karijernog razvoja ali i svima koji su zainteresirani za lični i profesionalni razvoj.

Zajednička ekspertiza autora ove knjige polučila je sveobuhvatnim pristupom tematici razvoja karijere, kombinirajući teorijske i praktične perspektive iz oblasti psihologije rada. Knjiga se sastoji od 10 poglavlja, pisana je detaljno i analitički počevši od terminologije u psihologiji razvoja karijera, historijskog razvoja teorija o karijerama i definisanja karijera. Detaljnost se ogleda i u praktičnim primjerima koji povezuju teorijske koncepte s realnim, gdje se čitateljima daje mogućnost da razumiju kako teorije funkcionišu u praksi, a samim time ih potiču i na promišljanje o vlastitim karijerama. Analitičnost knjige ogleda se u dubinskoj analizi različitih aspekata karijernog razvoja, u njenom kritičkom i sistematičnom pristupu teorijama, njihovim primjenama i kontekstima, te razmatranju efekata uticaja različitih faktora na razvoj

karijera. Sve navedeno ovu knjigu čini pogodnom kako za akademske potrebe, tako i za praktičnu primjenu.

Autori knjige potiču čitatelje da prepoznaju važnost karijere, naglašavajući da je karijera stil života. Historijat teorija o karijerama kao grane psihologije započeo je industrijalizacijom koja je polovinom 19. stoljeća postala ubrzana pa je proizvodnja prešla s manufakturne na industrijsku. Kasnije, sa masovnom fabričkom proizvodnjom pojavila se vokacijska psihologija. Njen rodonačelnik Frank Parson vjerovao je da je odabir zanimanja zasnovan na tri koraka: samorazumijevanju, poznavanju zahtjeva i uslova za uspjeh u nekom zanimanju, te ispravnom povezivanju dvije predhodno navedene stavke. Autori ističu i njegov doprinos psihometriji, naglašavajući da i danas koristimo sličan pristup kao i Parson prije više od jednog stoljeća. Također, naglašava se Parsonov doprinos socijalnoj pravdi, pravima mladih, žena, siromašnih i osjetljivih grupa. Iako se Parsonsova teorija smatra tradicionalnom i manje dinamičnom u poređenju sa savremenim modelima, njegov rad postavio je temelje za kasnije teorije, poput Superove i Hollandove teorije. Superova teorija naglašava važnost tri segmenta: cjeloživotnu dimenziju razvoja, životni prostor i self koncept. Autori posebno naglašavaju značaj Superove teorije u razumijevanju karijernog razvoja pojedinca kroz različite životne etape. Hollandova teorija nazvana RIASEC klasifikuje ličnost u šest tipova: realistični, istraživački, umjetnički, socijalni, poduzetnički i konvencionalni. Autori u skladu sa Hollandovom teorijom naglašavaju usklađenost ličnosti i radnog okruženja, što dovodi do većeg zadovoljstva na poslu i većeg profesionalnog uspjeha.

Kroz praktične primjere i studije slučaja autori prikazuju kako se Hollandova teorija može primijeniti u praksi, odnosno u karijernom savjetovanju. Savjetnici mogu koristiti RIASEC model za identifikaciju interesa i sposobnosti klijenata, te im pomoći u odabiru karijera koje najbolje odgovaraju njihovim ličnim karakteristikama. Instrument koji se koristi za procjenu profesionalnih interesa prema RIASEC modelu, Self-Directed Search (SDS), preveden je i prilagođen bosanskohercegovačkom uzorku od strane koautorice ove knjige Husremović, a nazvan je Upitnik profesionalnih interesa i sklonosti – bosanskohercegovačka verzija (proMENTE, 2005) i nalazi u ovoj knjizi. Prilagodba Self-Direct Search instrumenta na bosanskohercegovačkom uzorku kroz upitnik profesionalnih interesa i sklonosti predstavlja značajan doprinos razvoju karijerne orijentacije u Bosni i Hercegovini. Omogućava pouzdanu identifikaciju profesionalnih sklonosti i usmjeravanje prema odgovarajućim zanimanjima, uzimajući u obzir specifičnosti lokalnog tržišta rada, što je primjer konkretne primjene Hollandove teorije na specifične izazove s kojima

se suočavaju mladi u Bosni i Hercegovini s obzirom na nesigurnost na tržištu rada ali i na nedostatak karijerne podrške u obrazovnom sistemu.

Autori analiziraju razvoj karijere i karijerno savjetovanje u specifičnim uslovima svoje zemlje od 1960 do 1992. godine, a potom se bave i razvojem karijerne orijentacije i savjetovanja u Bosni i Hercegovini u zadnjih trideset godina. Navode lokalne primjere i specifičnosti kako bi ilustrovali primjenu teorija razvoja karijere u realnim uslovima. Naglašavaju da u Bosni i Hercegovini ne postoji organizirani specijalistički studij za karijerne savjetnike, što daje na važnosti razvoju edukativnih programa i obuka koje bi mogle doprinijeti jačanju kompetencija budućih karijernih savjetnika na području Bosne i Hercegovine. Općenito u kontekstu transformacije tradicionalne paradigme definiranja i interpretacije karijere, autori ističu važnost podrške društva i institucija u procesu razvoja kompetencija za upravljanje karijerom, razumijevajući da su neizvjesnost, kreativnost i inovativnost sastavnice karijernog uspjeha i zapošljavanja.

U šestom poglavlju knjige predstavljena je Teorija ograničenja i kompromisa Linde Sussane Gottfredson, koja se temelji na razumijevanju procesa odabira karijere, posebno u kontekstu ranog razvoja karijernih aspiracija i realnih karijernih izbora. Autori detaljno opisuju ovu teoriju, analizirajući kako društveni, biološki i psihološki faktori utječu na karijerne odluke. Riječ je o procesu koji se sastoji od četiri faze. Prva faza uključuje djecu od 3 do 5 godina kada ona razlikuju zanimanja na temelju veličine i moći, npr. "velika zanimanja" za "velike ljude". Druga faza uključuje djecu od 6 do 8 godina, u kojoj se djeca fokusiraju na spolnu prikladnost zanimanja, prihvaćajući rodne stereotipe. Treća faza uključuje djecu od 9 do 13 godina kada djeca počinju razumijevati društveni status zanimanja i prilagođavaju aspiracije prema prestižu i statusu. Posljednja četvrta faza podrazumijeva mlade od 14 godina i starije, gdje karijerne aspiracije postaju realističnije, uzimajući u obzir vlastite sposobnosti i interese. Proces kompromisa u ovoj teoriji obuhvata tri faze, uključujući prestiž, spol i interes. Autori ukazuju na specifičnosti u Bosni i Hercegovini, gdje društvene norme i ekonomski izazovi značajno oblikuju proces kompromisa. Naglašava se potreba za pružanjem dodatnih informacija i podrške mladima kako bi realnije sagledali svoje mogućnosti. Ograničenja ove teorije ogledaju se u pretpostavci da su karijerni izbori statični, dok moderni koncepti karijera, poput proteanske karijere, naglašavaju dinamičnost i prilagodljivost. Fokus na društvene norme i rodne stereotipe može biti previše deterministički, što zahtijeva dodatnu fleksibilnost u savjetodavnim pristupima. U knjizi se ističe da je ključno razvijati programe karijernog savjetovanja koji će osnažiti mlade da prepoznajući i prevladajući nametnuta ograničenja donose realne i informirane odluke o svojoj budućnosti.

Sedmo poglavlje posvećeno je teoriji učenja Johna Krumboltza. Kada spomenemo Krumboltza u kontekstu savjetovanja o karijeri, onda podrazumijevamo kritički odnos prema tradicionalnim pristupima karijernom vođenju i savjetovanju. Autori ističu njegov revolucionarni doprinos razumijevanju donošenja odluka o karijeri pojedinaca. Kritika tradicionalnih pristupa je podrazumijevala teorijske inovacije u kontekstu razumijevanja načina na koje pojedinci razvijaju profesionalne preferencije. Također, istakao je i ulogu neočekivanih događaja u razvoju karijere. Njegova teorija učenja u karijernom savjetovanju predstavljala je nadgradnju principa teorije socijalnog učenja (Bandura), pri čemu je Krumboltz identifikovao četiri kritične grupe faktora: genetsko naslijeđe i posebne sposobnosti, uticaj okoline i (očekivanih ili neočekivanih) događaja, iskustvo učenja (instrumentalno i asocijativno), te vještine vezane za zadatke. Možda najbitniji aspekt ove teorije jeste naglašavanje vanjskih i unutrašnjih detalja kao dinamičnih faktora u procesu oblikovanja izbora karijere.

Priroda profesionalnog razvoja je nelinearna (posebno u bosanskohercegovačkom kontekstu) i može biti pod uticajima faktora kao što su klimatske promjene ili tehnološki napredak. Analizirajući savremene studije o budućnosti poslova možemo primijetiti tačnost njegove procjene – veliki procenat zaposlenih u različitim sektorima će u sljedećih 5 godina morati izvršiti ili dodatnu edukaciju ili prekvalifikaciju da bi se prilagodili savremenom tržištu rada. Ovo poglavlje minuciozno predstavlja sve komponenta Krumboltzove teorije, posebno razlike između instrumentalnog i asocijativnog učenja. Navedeni primjeri, kao što je Janino akademsko putovanje ili Emina odluka o programu razmjene, slikovito ilustruju kako naizgled male interakcije mogu služiti kao katalizatori značajnih izbora u karijeri.

Osmo poglavlje donosi jedan sveobuhvatan pregled teorije socijalne kognitivne karijere (SCCT), koja ističe zadovoljstvo radom / akademskim radom, samoupravljanje karijerom i donošenje odluka o karijeri. Bitan aspekt ove teorije predstavlja dinamički okvir razumijevanja ponašanja u karijeri kroz integraciju ličnih faktora kao što su samoeфикаsnost i očekivanje ishoda sa kontekstualnim faktorima. Empirijske validacije su podržale kredibilitet ovog modela, primarno kada je riječ o predviđanju ponašanja u kontekstu potrage za poslom i adaptabilnosti.

U devetom poglavlju autori nam približavaju Savickasovu teoriju izgradnje karijere (CCT) koja prati sad već primjetan trend udaljavanja od determinističkih pogleda prema iskustvenim komponentama kao što su adaptibilnost i specifični životni kontekst. Odgovarajući na tri osnovna pitanja (Zašto? Šta? Kako?) dolazimo do glavnih sastavnica teorije konstrukcije karijere – životnih tema, profesionalne osobnosti i adaptibilnosti. Naglasak na konstruktivističkoj komponenti potvrda je udaljavanja od determinizma,

što možemo jasno vidjeti kroz isticanje prilagodljivosti, kroz tabele dimenzija karijerne prilagodljivosti i prikaz modela prilagodbe izgradnje karijere. Izdvajaju se dva alata ključna za ovu teoriju – intervju za izgradnju karijere (CCI) i skala sposobnosti prilagođavanja karijere (CAAS) koji stavljaju fokus na pojedince, postavku ili preoblikovanje njihovih karijernih naracija. Narativni pristup CCT-a je dobro usklađen i sa potrebama bosanskohercegovačkog konteksta, primarno zbog ekonomske nestabilnosti, a kroz kontekstualizaciju iskustava u koherentne priče o karijeri.

U desetom poglavlju, koje je ujedno i posljednje u knjizi, dolazimo do modela proteanske karijere. Proteanski označava promjenljivo, svestrano ili ono što može poprimiti različite forme. Već kroz značenje pojma jasno je da ovaj teorijski i praktični model možda najviše odgovara savremenom tržištu rada, imajući na umu ranije spomenute teze u vezi sa budućnosti poslova i tržištem rada.

Čitajući ovu knjigu i prosječan čitalac može primijetiti da se jasno osmišljenim redoslijedom dolazi do pojmova adaptabilnosti, fleksibilnosti i inicijative, što je u nedvosmislenoj vezi sa promjenama (fluktuacijama), teškoćama ili izazovima i što prenosi poruku o nužnosti sve većeg naglaska na onim aspektima i tokovima koje možemo kontrolisati i koje možemo uvježbati. Čitaocu postaje jasno da su to vještine potrebne na savremenom tržištu rada. U kontekstu bosanskohercegovačkog društva, s obzirom da neformalne mreže često mogu diktirati zapošljavanje, njegovanje proteanskog načina razmišljanja je korisno u segmentu prihvatanja nesigurnosti i podsticanja samostalnog razvoja vještina (npr. informatička pismenost). Naravno, ovaj dio samostalnog razvoja zahtijeva i sistemsku podršku u vidu pristupačnih programa usavršavanja. Proteanski model karijere naglašava samousmjerenost upravljanje karijerom i usklađivanje s unutrašnjim vrijednostima u odnosu na vanjske nagrade. Efikasno kombinuje studije Halla i Briscoea, koje potvrđuju kako upravo proteanska orijentacija korelira sa zadovoljstvom u karijeri i zapošljivošću. Autori ističu medijacijske faktore kao što su samosvijest i proaktivno ponašanje. Dalje, autori upoznaju čitaoca sa pojmom i okvirom karijera bez granica. Naglasak je na fizičkoj i psihološkoj mobilnosti, a kroz model kvadranta (Sullivan & Arthur 2006) upoznajemo se sa različitim tipovima mobilnosti.

Veoma ilustrativan i detaljan prikaz različitih profila značajno približava spomenute aspekte čitaocu, kroz profile kao što su: zarobljen/uhvaćen u stupicu, zakapijan, tragač, idealist, organizacijski čovjek, poslušni građanin, zaposlena ruka i proteanski arhitekt. Autori vješto povezuju karijere bez granica s trendovima globalizacije i digitalizacije. Karijere bez granica najplodnije tlo za napredak u BiH imaju u IT sektoru. Ovo poglavlje se ističe u povezivanju teorije i prakse, poseb-

no kroz instrumente kao što su CAAS i SCCI. Naglasak na adaptibilnosti i samoregulaciji je uvijek i svugdje relevantan, a posebno u kontekstu rješavanja jedinstvenih izazova kakvi su u BiH, kao što su odljev mozgova i neusklađenost obrazovanja i tržišta rada, kao i samog puta od obrazovanja do posla. Poglavlje o psihološkom ugovoru ispituje promjenjivu dinamiku poslodavac-zaposleni, kontrastne transakcijske (kratkoročne) i relacijske (dugoročne) sporazume. Autori na određen način kritikuju Hallov "proteanski paradoks", tvrdeći da radnici koji rade sami često pokazuju veću organizacijsku kulturu uprkos nižoj lojalnosti. Na kraju, kao određeni zaključni dio i vrhunac knjige, autori donose analizu definicije uspjeha u karijeri u 11 zemalja. Univerzalni elementi kao što su postignuće i autonomija su u međusobnom sukobu u zavisnosti od kulture.

Na temelju svega navedenog zaključujemo da knjiga *Razvoj karijere – teorijske perspektive* daje značajan doprinos razumijevanju razvoja karijere kroz teorijske, interdisciplinarne, praktične te društvene i kulturne aspekte. Autori, svaki iz svoje perspektive i svoje oblasti, participiraju u multidisciplinarnom uvidu u razvoj karijere, povezujući teoriju i praksu. K tome, autori nagovještavaju drugo izdanje knjige u koje će obrađivati postmodernističke teorije razvoja karijera. To ukazuje na njihov kontinuirani interes za istraživanje tema vezanih za razvoj karijera, zapošljavanje i prilagodljivost u profesionalnom kontekstu. Ova knjiga je zasigurno pomjerila granice tradicionalnog gledanja na interpretaciju karijere i pronaći će čitalačku publiku kako u akademskim krugovima, tako i kod svih stručnjaka iz oblasti koji se bave karijernim orijentacijama, ali i kod roditelja jer oni kod nas još uvijek imaju važnu ulogu u donošenju odluka o profesionalnom putu svoje djece.

Adrese autora
Authors' address

Haris Šunje
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Nastavnički fakultet
haris.sunje@unmo.ba

Aldina Leto
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Nastavnički fakultet
aldina.let@unmo.ba

UDK 37.01(049.3)

Primljeno: 25. 02. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Alma Malkić

OD IZGRADNJE TEMELJNOG PEDAGOGIJSKOG POJMOVNOG APARATA KA ISTINSKOJ PEDAGOŠKOJ PRAKSI

**(Edina Nikšić Rehibić, Zvonimir Komar, *Prolegomena za
temeljno pojmovlje opće pedagogije*, Filozofski fakultet
Univerziteta u Sarajevu i Filozofski fakultet Sveučilišta
u Zagrebu, Sarajevo / Zagreb, 2024)**

Knjiga *Prolegomena za temeljno pojmovlje opće pedagogije* Edine Nikšić Rehibić i Zvonimira Komara objavljena je 2024. godine u izdanju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Identifikujući problem udaljavanja pedagoške znanstvene zajednice od osnovnih i izvornih pojmova i karakterišući tu pojavu štetnom kako za poziciju pedagogije kao znanosti, tako i za pedagošku praksu, autori ovom knjigom nastoje izdvojiti i odrediti temeljne pojmove pedagoškog kategorijalnog aparata. Pritom, za polazište uzimaju pojmove koji su najdirektnije vezani za čovjeka, njegovu prirodu i postojanje. Sadržaj knjige karakteriše autentičan pristup temi, ali i konzistentnost u pisanju. Svi dijelovi knjige ukazuju na neraskidivu vezu među analiziranim pojmovima, što je značajan doprinos jasnijem razumijevanju uloge svakog pojedinačno opisanog pojma u okviru cjelovitog pedagoškog aparata.

Knjiga sadrži 278 stranica, a njenu strukturu čini devet cjelina koje proizlaze jedna iz druge, međusobno se preplićući i dopunjavajući. U prvom dijelu *Problem utemeljivanja pedagoškog pojmovnog sistema* autori konstatuju odsustvo eksplicitnog postavljanja pitanja o osnovnim pedagoškim pojmovima u današnjem

pedagoškom diskursu i artikuliraju dva pretpitanja na koja, u tom smislu, primarno treba odgovoriti. Prvo se odnosi na *svrhu bavljenja specifično pedagoškim pojmovima*, a drugo pretpitanje je *šta se misli pod osnovnim pedagoškim pojmovima i zašto su oni važni?* U kontekstu odgovora na navedena pretpitanja ističe se da je preduvjet za bavljenje pedagoškom teorijom, pedagoškim istraživanjima i pedagoškom praksom odgovoriti na pitanje *šta ono pedagoško čini pedagoškim?* U skladu s tim, a uvažavajući ontološki, dijalektičko-semantički i pedagoško-teorijski kriterij, autori izvode ključne pojmove pedagoškog kategorijalnog aparata, i to: *odgajnik/odgajatelj (čovjek u pedagogiji), odgojivost/obrazovljivost, odgoj i obrazovanje, pedagoški odnos, pedagoški takt i odgojna nastava*.

U drugom dijelu *Načini pojavljivanja čovjeka kroz pedagošku perspektivu* autori se usmjeravaju na određenje pojma *čovjek*. Polaze od ideje čovjeka u općem smislu, naglašavajući slobodu kao “ono po čemu čovjek i jeste čovjek”. Ističu poimanje ideje (čovjekove) slobode u filozofskoj tradiciji, a potom kroz definiranje pojmova *odgajnik i odgajatelj* u fokus stavljaju pedagoško određenje čovjeka. Dalje, autori se usmjeravaju na pojam *odgojivost/obrazovljivost*, koja se, kako navode, ne može posmatrati samo kao prirodna datost, nego mnogo šire. Tako je treća cjelina *Odgojivost/obrazovljivost kao uspostavljanje mogućnosti pedagoškog bivanja* koncipirana iz više odjeljaka u kojima se pedagoška kategorija *odgojivost/obrazovljivost* određuje kao obilježje čovjeka, zatim se posmatra u svjetlu samoaktivnosti odgajnika, odnosno njegove mogućnosti da se transformira u interakciji sa svijetom, a u konačnici se tretira i kao samoodređivanje u obrazovanju ili samoobrazovanje.

Četvrti dio *Odgoj/obrazovanje i problem odredbenog momenta pedagoškog bivanja* čine dva odjeljka. U prvom odjeljku autori težište stavljaju na određenje pojmova *odgoj i obrazovanje*, dok se u drugom odjeljku fokusiraju na fenomen *slobode*, razumijevajući je kao uvjet obrazovanja, s jedne, i kao svrhu obrazovanja, s druge strane. Pristup određenju pojmova *odgoj i obrazovanje*, te formulisanje njihovog cilja, ukazuje na dosljednost autora u insistiranju na tome da pedagoška perspektiva, kako navode, “svoje polazište pronalazi u ideji čovjeka”. Slijedom toga, u nastavku sadržaja se akcentira sloboda kao princip odgojnog djelovanja, čiji sastavni dio je odgovornost koja proizilazi iz autonomnog uma subjekta, a ne iz heteronomnih pravila.

Ukazujući na činjenicu da je čovjek relacijsko biće, koje nije moguće posmatrati izvan odnosa sa drugim ljudima, autori, dalje, interes usmjeravaju na pedagoški

odnos, koji se tretira kroz cjelinu *Pedagoški odnos kao praktično-povijesna struktura za razvoj slojevite pedagoške dijalektike*. Ova cjelina koncipirana je od pet odjeljaka kroz koje se definira pojam pedagoški odnos, daje se uvid u obilježja pedagoškog odnosa s naglaskom na njegov antinomijski karakter, te se ukazuje na važnost podržavajuće komunikacije u pedagoškom odnosu kojeg autori, u konačnici, karakterišu kao temelj razvijanja relacijskog umijeća odgajatelja.

Pedagoški takt kao bit pedagoške prakse je naslov šeste cjelina u kojoj se, pored određenja pojma *pedagoški takt*, nudi uvid u koncept pedagoškog takta prema Jakubu Muthu i koncept pedagoškog takta prema Maxu van Manenu. Središte sadržaja navedene cjeline čini dio koji se tiče intuitivnosti u pedagoškom taktu, te novijih pristupa njegovom izučavanju. Na ovaj sadržaj prirodno se nadovezuje cjelina *Odgojna nastava kao realizacija pedagogije* u čijim okvirima su se autori posvetili odgojnoj nastavi kao teorijskom konstrukt, a potom i određenju njenih elemenata, i to: *Regierung der Kinder (upravljanje djecom)*, *Unterricht (nastava)*, *“Interes” u odgojnoj nastavi*, *Zucht (Pedagoško vođenje/savjetovanje)*. Nudeći jezgrovit uvid u određenja navedenih elemenata, autori doprinose potpunijem razumijevanju pojma odgojna nastava, i to posredstvom razumijevanja oblika prakse koji se u njoj razvija, a baza su mu pedagojski principi obrazovljivosti i obrazovanja.

Osmi dio *Pedagojski pojmovi iz orijentalno-islamske filozofijske perspektive* satkan je od sistematičnog pregleda stajališta istaknutih islamskih mislilaca o odgoju i obrazovanju, te uvida u orijentalno-islamsku perspektivu čovjeka i njegovog pedagojskog potencijala. Ovaj dio knjige je posebno oplemenjen sadržajem koji omogućava uvid u ključne pojmove kategorijalnog pedagojskog aparata iz orijentalno-islamske perspektive. To su pojmovi: *adab/edeb* (paideia), *ta'dib* (odgoj i obrazovanje), *tarbiya* (odgoj), *ta'lim* (obrazovanje), *'ilm* (znanje), *al-'alaqa al-tarbawiya / El-alaka et-terbevija* (pedagoški odnos).

U posljednjem dijelu knjige *Čemu opća pedagogija* autori otvaraju niz pitanja koja se tiču statusa opće pedagogije u kontekstu pedagojske znanosti. Ta pitanja, kao i nastojanja autora da na njih odgovore, koncipirana su kroz četiri sljedeća odjeljka: *Fundiranje opće pedagogije kao načina pedagojskog mišljenja i djelovanja*, *Funkcija opće pedagogije u sistematskoj pedagogiji*, *Zašto opće-pedagojske kategorije ili – koji je odnos općepedagojskih kategorija i opće pedagogije?* i *Istinski opći karakter opće pedagogije?*

Shodno svemu navedenom, knjiga *Prolegomena za temeljno pojmovlje opće pedagogije* može se okarakterisati kao značajno štivo za sve one čija su interesovanja usmjerena na proučavanje i istraživanje pedagojske teorije i prakse. Od posebnog

značaja knjiga može biti studentima pedagogije, kao i studentima koji se obrazuju za nastavnički poziv. Također, uzimajući u obzir da iz jasnog određenja šta jeste pedagojsko u pedagogiji, proizilazi i razumijevanje onoga što je ispravno u pedagoškoj praksi, te imajući u vidu da se u knjizi na najtankoćutniji način opisuju elementi procesa učenja i poučavanja prilagođenog ljudskoj prirodi, autori su, pored ostalog, ovom knjigom implicitno ponudili mnoštvo “naputaka” za odgojno djelovanje u praksi, što može biti korisno za pedagoge i nastavnike, ali i za roditelje.

Adresa autorice

Author's address

Alma Malkić Aličković

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

alma.malkic@untz.ba

UDK 1(44):821.133.1.09Rousseau(049.3)

Primljeno: 18. 03. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Matea Tunjić

SAMOTNI ŠETAČ: SRCE PROSVJETITELJSTVA

(Goran Sunajko, *Samotni Šetač: filozofija i književnost*
Jean-Jacquesa Rousseaua, Durieux, Zagreb, 2024)

Ako i ne vrijedim više, barem sam drugačiji.
(Jean-Jacques Rousseau, *Ispovijesti*)

Samotnog Šetača, velikog je francuskog filozofa, književnika i glazbenika, Jeana-Jacquesa Rousseaua, te njegovu filozofiju i književnost, u svojoj šestoj autorskoj knjizi prikazao Goran Sunajko, izvanredni profesor na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Već nam samim naslovom autor naznačuje glavne odlike studije, podijeljene u četiri dijela. *Samotni je Šetač* kao naslov nadahnut Rousseauovim autobiografskim djelom *Sanjarije samotnog šetača*, a to nam, prije svega, autorovim riječima govori da u studiji, koja donosi „pregled izdvojenih segmenata Rousseauovih razmatranja” (str. 18), više „govori on (Rousseau, op. a.) nego mi” (str. 18). Razlog je tomu što „valja nekad ostaviti i predmetu da progovara sam, a naša je zadaća samo dijelove toga puta iznijeti na jednome mjestu, svjesni da i sam izbor upada u zamku opredjeljenja i time interpretacije” (str. 18).

Oslanjajući se, dakle, na autobiografske podatke u kojima su jasno vidljivi motivi, stanja i kontekst u kojemu je djelovao, autor nam donosi *filozofiju i književnost Jeana-Jacquesa Rousseaua*. Iako navodi da se kroz djelo protežu samo segmenti, Sunajko ipak daje cjelovit prikaz Rousseauova djelovanja ne odvajajući filozofiju od književnosti, ističući taj “specifikum francuske kulture” (str. 20), a ni kontekst od

djela, pružajući nam uvid u, kako sam kaže, raznolikost promišljanja ženevskog filozofa i genijalnu svestranost jer: „zapitamo li se: ‘je li Ludwig Wittgenstein napisao najuspješniju ljubavnu priču svog stoljeća? Je li Thomas Hobbes skladao operu – i je li ona nadahnula Mozartovo djelo? Je li Byron pisao pjesme o Humeu ili Leibnizu? Je li Schiller napisao sonete o Descartesu i Locke? Pitanja se čine previše smiješnima da bi opravdala odgovor. Postavite ista pitanja i Jean-Jacquesu Rousseauu i istina je suprotna” (str. 16).

No, unatoč ili zahvaljujući spomenutoj raznolikosti, utjecaju na suvremenike i sljedbenike, „Rousseau konačno na vrhu ostaje posve sam” (str. 16). Iz toga proizlazi treća i najvažnija odlika *Samotnog Šetača*, jedna od glavnih karakteristika velikog Ženevljanina – samoća, u njegovim osobnim, filozofskim i književnim šetnjama. Međutim, ona se ovdje, kako nam autor objašnjava, nikako ne smije shvatiti kao usamljenost jer „razlika između samotnjaka i usamljenoga u tome je što prvi u samoći nalazi sreću, a drugi nesreću” (str. 13). A upravo je „samotnost u grudima velikoga Ženevljanina bila u službi najvažnijega osjećaja koji je njime upravljao čitava života – osjećaja nezavisnosti. S jedne je strane ona izbor u kojem nalazi smisao i jedini *modus vivendi*, a s druge rezultat njegovih misli koje su nalazile malo saveznika u trendu epohe koju stvara” (str. 13). Stoga ne čudi da je autor za naslov studije kojom obuhvaća filozofiju i književnost Jeana-Jacquesa Rousseaua odabrao onaj koji najviše ističe samoću jer se ona, uz osjećaj nezavisnosti i narav, ističe u sva četiri dijela knjige, *Estetici*, *Metafizici*, *Filozofiji politike* i *Korespondenciji*: *Svi protiv jednog, jedan protiv svih!*.

U prvom i najobimnijem dijelu, *Estetici*, obuhvaćajući rasprave o umjetnosti, točnije o književnosti i muzici, autor s jedne strane ističe *Autobiografizam*, a s druge *Književnost*, *muziku* i *estetičku esejistiku*. Tako nas u prvom dijelu uvodi u kontekst donoseći nam podatke o Rousseauovu životu i momentima koji su utjecali na njegovo djelovanje i razvoj mišljenja. Autor, riječima Ženevljanina, citirajući *Ispovijesti*, *Sanjarije samotnog šetača* i *Dijaloge* s mnoštvom autobiografskih elemenata, ističe važnost Rousseauove introspekcije i time objašnjava samoću, nezavisnost i česte bjegove iz Pariza u prirodu. Već tu čitatelj otkriva još jednu od glavnih karakteristika Rousseauove misli – prednost strasti nad razumom, u prosvjetiteljstvu, razdoblju koje gotovo da glorificira razum. Premda je autor formalno prvu cjelinu posvetio introspekciji i autobiografskim elementima, oni će se, kao što smo već naveli, protezati cijelom studijom. Njima će autor potkrepljivati objašnjenja ne samo Rousseauove prirodne pedagogije i teologije, prednosti osjećaja i srca nad razumom, nego i proturječnosti koje se javljaju, posebno kad se estetičkim i metafizičkim promišljanjima dodaju politički spisi.

U istom tonu – isticanju osjećajima nad razumom, autor nastavlja drugi dio *Estetike*, uvodeći nas u Rousseauovu književnost, navodeći, uz autobiografske elemente, začetke filozofskih ideja u *Juliji* ili *Novoj Heloizi*. Njegov će epistolarni roman preoblikovati europsku književnu kulturu jer će Ženevljanin u roman, tada sekundarni žanr, unijeti „tu uzvišenost osjećaja, toliku intenzivnost vjere, (...), tu apostolsku toplinu” (str. 56). A osim sentimentalnosti koju *Julija* u sebi nosi, dodatno naglašene radnjom smještenom u intimnost prirodne atmosfere, autor posebno ističe estetičko-filozofske trenutke romana. Naglašava tako Rousseauovo shvaćanje ljepote, još uvijek neodvojivo od dobrote, kao što je to bilo i u Grka, ističući kako je „dobrota samo ljepota koja djeluje, da je prva tijesno povezana s drugom, i da obje imaju zajednički izvor u dobro usklađenoj prirodi” (str. 66). Upravo zbog toga Ženevljanin kritizira znanost jer je ona, „kod većine onih koji je gaje poput novca...” (str. 65) te ako se učenim ljudima oduzme zadovoljstvo što ih slušaju drugi, znanje u njihovim očima neće biti ništa (usp. str. 65). Znanstvenici, smatra Rousseau, „žele biti učeni samo u tuđim očima” (str. 65). Umjetnost pak, ako se dobro usmjeri, utječe na dušu, budi osjećaje i strasti, vraća čovjeka njegovoj naravi. No i ona će se dakako, skupa sa znanošću ovoga doba naći na udaru kritika. Tako Ženevljanin ističe da će „ovakav razvoj znanosti i umjetnosti, koji nadarenosti uvijek daje prednost pred korisnošću, dovesti do toga da imamo fizičare, geometre, kemičare, astronome, pjesnike, muzičare i slikare, ali nemamo građane. Rousseauova kritika nije usmjerena znanostima i umjetnostima, nego mišljenju da ih treba pretpostaviti razvoju čovjekove moralnosti i vrijednosti. Drukčije rečeno, imamo znanstvenika, filozofa i umjetnika, a nigdje čovjeka” (str. 89-90).

Zbog toga će *Samotni Šetač* inzistirati da se njegov *Emile* odgaja u prirodnom okruženju, daleko od grada, znanosti i umjetnosti, usvajajući samo znanje vezano za prirodu, kako bi na kraju odrastao u pravog građanina. Takva će prirodna pedagogija, stavivši u središte odgoja ljubav prema sebi (*l'amour de soi-même*), temeljnu prirodnu strast za samoodržanjem, iz koje proizlazi i ljubav prema drugima, odnosno milosrđe (*pitié*) (usp. str. 85), izazvati preokret u pedagogiji i filozofiji odgoja i utjecati na Rousseauove sljedbenike. Važno je naglasiti da se u ovom djelu, kojega autor ističe uz estetiku i književnost jer je *Emile*, uz *Juliju*, u 18. stoljeću izuzetno popularan roman, kao glavne karakteristike ističu narav i nezavisnost, neodvojiva od slobode. *Emile* bi, kao i svatko, trebao biti odgojen u onoj iskonskoj ljudskoj strasti – ljubavi prema sebi, koja se razlikuje od sebeljublja ili sebičnosti (*l'amour de soi*), tako da se iz nje kroz poistovjećivanje s drugima koji pate, dođe do milosrđa i ljubavi prema svim ljudima. „Takav Emil, zaključuje ženevski filozof, spreman je za društvo jer je

odrastao u potpunoj slobodi. Posve oslonjen na vlastite snage, ne može zamisliti većeg zla od ropstva, pun je sažaljenja za bijedne kraljeve koji nisu ništa drugo doli robovi onih koji im se pokoravaju (...) On bi sažalijevao čak i neprijatelja koji bi mu učinio zlo jer bi u njegovoj zlobi vidio njegovu nesreću!" (str. 85) A upravo će takvog nezavisnog pojedinca kao građanina Ženevljanin imati na umu kad bude pisao *Društveni ugovor* (usp. str. 78).

Završetak prve cjeline okrunjen je raspravom o muzici, Rousseauovoj najvećoj ljubavi jer „premda je najviše traga ostavio kao književnik i politički teoretičar, Rousseau je najviše ljubavi pronalazio u muzici koja ga je čitava života inspirirala u najvećoj mjeri" (str. 54). Nakon kritike kazališta u *Pismu d'Alembertu o predstavama*, ženevski filozof u *Ogledu o podrijetlu jezika*, *Pismu o francuskoj glazbi* i *Razmatranju dvaju načela koja zastupa gospodin Rameau* ističe kako bi u muzici prednost trebalo dati melodiji nad harmonijom. Melodija, naime, kao izraz prirodnog ljudskog glasa, „djeluje na um različitim slikama, srce pokreće različitim osjećajima, uzbuđuje ili smiruje strasti, čime ima moralni učinak" (str. 106). Harmonija s druge strane, ne samo da „ne izražava bit muzike, koja je u bitnome glas i pjev, nego je ona naknadno pridodani, konvencionalni, posve drugi element" (str. 108). Dakle, „samo iz melodije izlazi ona nepobjediva sila strastvenih akcenata, od nje potiče sav utjecaj muzike na dušu" (str. 67). Isto tako, kao što melodiju pretpostavlja harmoniji, u likovnoj umjetnosti obrise pretpostavlja boji (usp. str. 101). Time će Ženevljanin još jedanput razumu pretpostaviti osjećaje, ali kao i uvijek, ne trebamo ih shvatiti kao oprečne razumu nego, njegovim rječnikom, „razum bez strasti čini čovjeka nepotpunim" (str. 97).

Druga i najkraća cjelina obuhvaća promišljanja o *Metafizici*, najviše vidljiva u *Ispovijedanju vjere savojskog vikara*, četvrtoj knjizi *Emilea*. Ne treba naglašavati da se Rousseau istaknuo i ovim promišljanjima, u kojima dosljedno suprotstavlja subjektivnost vjere onoj objavljenoj, izazvavši pritom brojne reakcije kao i javno spaljivanje njegove knjige. „Boga se ne može spoznati, kako je to prema njegovim učincima u svijetu postavio Toma Akvinski, već samo osjećati jer su nam njegova djela, smatra Rousseau, nepoznatljiva razumskim putem. Boga se ne zna, nego osjeća!" (str. 115) Nadalje, Rousseau Boga shvaća, ili bolje rečeno osjeća, kao biće koje ima moćnu, i mudru volju i „koje pokreće svijet i uređuje sve stvari" (str. 121).

Autor potom promišlja o volji, njezinoj slobodi i metafizičkom podrijetlu, koja će *Samotnom Šetaču* biti temeljni pojam u filozofsko-političkim raspravama (usp. str. 115). Tako shvaćena volja imat će veliku ulogu u izravnoj demokraciji, kojom Rousseau kritizira predstavničku jer „jedino pojedinac zajedno sa svojom voljom

sudjeluje u odlučivanju, što istodobno podrazumijeva odbacivanje političke teorije predstavnništva i ideje o podijeljenoj suverenosti” (str. 175). O ovim pitanjima, kao i o suverenitetu, jednakosti, republikanskoj i demokratskoj političkoj teoriji, autor raspravlja u trećem dijelu, *Filozofiji politike*, u čijem je kontekstu Ženevljanin i najpoznatiji. Stavljajući njegove filozofsko-političke misli u odnos sa suvremenici-ma, autor prvo ističe kontekst i glavne Diderotove, Montesquieuove i Voltaireove filozofsko-političke postavke, a potom Rousseauove koje slijede iz njih, ali ih i kritiziraju. Tako nam Sunajko, nakon analize nejednakosti u *Raspravi o nejednakosti*, donosi glavne postavke *Društvenog ugovora*. Autor ističe suverenost spomenute volje za koju je nužno da bude općenita i nedjeljiva „jer, tradicionalno metafizički, volja je vezana za individualni bitak, odnosno osobu, stoga nije moguće da bi bitak mogao biti izvan sebe, predstavljen voljom dugoga bitka” (str. 175). Ostanak volje nakon potpisivanja društvenog ugovora kao volje svakog pojedinca jamči njegov legitimitet. Stoga je suveren u Rousseauovoj teoriji suverenosti zapravo općenita volja, koju ima narod i koja podrazumijeva jednoglasnost, radikalne postavke slobode i jednakosti (usp. 177 i 178). Jedino tako, pokoravajući se sami sebi, građani ostaju slobodni u krilu države. Pretposljednji dio studije, riječima urednika, autor zaokružuje „fiziokratskim ekonomskim načelima u *Nacrtu ustava za Korziku*, modelu države u *Razmatranjima o vladavini u Poljskoj*, načelima ekonomske analize u enciklopedijskoj *Raspravi o političkoj ekonomiji*” (str. 8) i *Pismima s planine* kojima ističe važnost *Samotnog Šetača* u razvoju demokratske i republikanske političke teorije.

Prije samog kraja autor *Samotnog šetača* kao da se vraća na početak donoseći još nekoliko biografskih i intimnih elemenata, oslikavajući nam s jedne strane *ne-prijateljstvo prijatelja*, odnos s prijateljem Diderotom, pretvoren u neprestani sukob dvojice enciklopedista, i s druge strane *prijateljstvo neprijatelja*, odnos s Voltaireom, pun poštovanja unatoč svim neslaganjima u mišljenju. Umjesto zaključka, autor nam donosi svojevrsnu Rousseauovu oporuku, a time i nas vraća na početak našeg promišljanja o studiji. Izostanak zaključka, naime, navodi nas na promišljanje da je i sam autor, slijedeći šetnje *Šetača*, svoje djelo oblikovao s književnim, umjetničkim i filozofskim elementima, zanemarujući usku znanstvenu strukturu kako bi što vjernije i cjelovitije prikazao ženevskog filozofa što i samog autora čini samotnim u suvremenim znanstvenim pristupima. Stoga ne čudi da svoju studiju naziva pričom o „Samotnom Šetaču kojemu je osjećaj nezavisnosti nadređen svima drugima, pa se samotnost u prosvjetiteljskoj epohi zrcali u tome što je racionalizmu suprotstavio iracionalnost, razumu osjećaje, klasicističkomu »mi« romaneskno »ja«, glavi srce,

kulturi prirodu, znanosti umjetnost, metafizičkoj antropološku pedagogiju, harmoniji melodiju, francuskoj glazbi talijansku, sebičnosti samladost, bogatstvu skromnost, nejednakosti jednakost, *bourgeoisu citoyenu*, merkantilizmu fiziokraciju, objavljenoj religiji građansku (civilnu) religiju, monarhiji demokraciju, revoluciji prirodnu harmoniju i mir” (str 14). A upravo će ova studija u obliku priče o *Samotnom Šetaču*, donoseći čas iz književne, čas iz filozofske, čas iz povijesne, čas iz (auto)biografske perspektive, uvjereni smo, zbog svojeg pristupa, biti nezaobilazna točka, u recepciji djela velikog Ženevljanina u Hrvatskoj ali i šire.

Adresa autorice
Author’s address

Matea Tunjić, doktorandica
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
mateatunjc90@gmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09:055.88-055.2(049.3)

Primljeno: 01. 04. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Anisa Avdagić

(O) KNJIŽEVNICAMA IPAK IMA KO DA PIŠE

(Adisa Bašić i Ajla Demiragić, *Lovorike za žensku glavu: Rodna dimenzija književnog nagrađivanja u Bosni i Hercegovini*, TPO fondacija, Sarajevo, 2024)¹

Knjiga *Lovorike za žensku glavu: Rodna dimenzija književnog nagrađivanja u Bosni i Hercegovini* rezultat je zajedničkog istraživanja i saradnje dviju uvažениh bosanskohercegovačkih univerzitetskih profesorica – Adise Bašić i Ajle Demiragić (Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet). Pri tome, Adisa Bašić je poznata, nagrađivana, regionalno poštovana i čitana književnica, tako da je njihova saradnja obogaćena i dvostrukim uvidom – iz akademskog, ali i iz spisateljskog ugla. Pomoć pri izradi publikacije pružila je i Nidžara Ahmetašević, nagrađivana novinarka i publicistkinja, koja je prikupila većinu relevantnih podataka o nagradama dodjeljivanim u periodu od 1996. do 2024. godine (odnosno do objavljivanja publikacije). Autorice su time identificirale i obradile 55 književnih nagrada što, kako je i naglašeno u studiji, ne predstavlja konačan broj, ali nedvosmisleno predstavlja validan istraživački uzorak na osnovu kojega je i bilo moguće i opravdano izvoditi specifične zaključke. Ako se tome pridoda i činjenica da je ovu publikaciju trebalo zaokružiti u vrlo kratkom, projektnom dokumentacijom nametnutom i čak nemilosrdnom roku, može se zaključiti da su rezultati ove studije izuzetni. Naime, ova publikacija je proizašla iz druge, istraživačke faze projekta pod nazivom *Trudbenice u kulturi* koji su autorice Bašić i Demiragić realizirale kroz niz tribina /

1 PDF knjige (kao i sva ostala izdanja TPO fondacije) dostupan je na <http://www.tpo.ba/b/Publikacije.html>

javnih razgovora s književnicama, vizuelnim umjetnicama, muzičarkama, producenticama i poduzetnicama u polju kulture, a taj je projekat opet bio tek dio velikog regionalnog projekta UNIGEM (University and gender mainstreaming / Uvođenje rodne perspektive na univerzitete). UNIGEM, četverogodišnji projekat (2021-2025), je nedavno, i pri tome vrlo uspješno okončan, te popraćen iznimnom studijom *Echoes of Change: Advancing Gender Equality in Higher Education in the Balkans* koju potpisuju također respektabilne naučnice, univerzitetske profesorice Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević i Anita Dremel (izdavač TPO fondacija, Sarajevo, 2025). U projektu UNIGEM učestvovalo je 19 univerziteta iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, a sve u saradnji sa Transkulturalnom psihosocijalnom obrazovnom fondacijom (TPO). Strateška opredijeljenost svih uključenih univerziteta bila je da unutar institucije osiguraju rodnu ravnopravnost. Značaj publikacije *Lovorike za žensku glavu* – i kao pojedinačnog poduhvata, ali i kao dijela ovog velikog regionalnog projekta – prepoznata je i u širem akademskom i književnom kontekstu, tako da su već p/održane i dvije promocije, jedna u Tuzli, u okviru Međunarodnih književnih susreta *Cum grano salis*, a druga u Sarajevu, na Filozofskom fakultetu.

U samoj strukturi, knjiga uz atraktivan pod/naslov prati znanstvene, metodološke konvencije tako da uz uvodno, slijedi poglavlje koje donosi precizno pojašnjenje istraživačkog i teorijskog okvira, zatim poglavlje koje donosi analize i interpretacije prikupljenih materijala, te zaključno poglavlje koje ipak ne zatvara studiju nego postaje svojevrsni uvodnik za posljednji dodatak u knjizi: intervju s književnicama. Ti intervjui bili su oslonac za kvalitativno istraživanje rodnog aspekta književnih nagrada u Bosni i Hercegovini; vođeni su u pisanoj formi, a obavila ih koautorica studije Adisa Bašić. Prema riječima autorica studije, za istraživanje je bilo je važno da:

„(...) odabrane književnice kontinuirano pišu i objavljuju, da pripadaju različitim generacijama, da su nagrađivane za različite književne vrste, da dolaze iz svih dijelova BiH, i da zauzimaju različite identitarne pozicije. Svaka od njih ima objavljenu barem jednu knjigu i dobitnica je barem jedne relevantne književne nagrade. One žive u Sarajevu, Banja Luci, Mostaru, a neke od njih trenutno su nastanjene u inostranstvu. U istraživanju su sudjelovale sljedeće autorice: Selma Asotić (1992), Lana Bastašić (1986), Lamija Begagić (1980), Magdalena Blažević (1982), Ferida Duraković (1957), Lejla Kalamujić (1980), Senka Marić (1972), Tanja Stupar (1977), Mihaela Šumić (1998) i Nikolina Todorović (1995).“ (str. 14)

S obzirom na činjenicu da ova studija ne predstavlja panoramski pregled nego kvalitativno istraživanje bazirano na jasno definiranom uzorku, razgovor s deset odabranih autorica također predstavlja relevantan okvir za izvođenje komentara i

zaključaka. Štaviše, dio knjige u kome se donose cjeloviti intervjui s autoricama predstavlja vrlo značajnu i zanimljivu bazu za dalja istraživanja, što nije tek simptom nekog akademskog optimizma, jer precizna pitanja i opširni odgovori (a za što su spisateljice prethodno ohrabrene, kako navode autorice studije) uistinu čine dragocjen arhiv, na što upućuju i autorice Bašić i Demiragić:

„Odgovori autorica nude svojevrsne profesionalne i lične profile svake od njih i pregršt podataka o njihovom radu i životu koji prevazilaze okvire i interes ovog istraživanja (odnos prema sopstvenom stvaralaštvu, agilnost i ambicija, samopouzdanje, reakcije na književne kritike ili na negativne komentare sredine, podrška porodice i prijatelja, odnos sa izdavačima i urednicima, razmišljanja o položaju žena u književnosti). Sve to može biti koristan materijal za istraživač(ic)e koji će se u budućnosti baviti srodnim temama. Otuda se činilo uputnim ponuditi javnosti njihove odgovore u cijelosti kao jednu malu arhivu znanja o životu bosanskohercegovačkih književnica ovog vremena.“ (str. 14-15)

Uz pogovor, zahvale, iscrpan popis korištene i konsultirane literature, knjigu upotpunjuju i kratke biografije autorica Adise Bašić i Ajle Demiragić. Iz njihovih biografija postaje razvidno da je višegodišnji književni i akademski angažman, te širok ali i precizno usmjeren književni i naučni interes ovih autorica, očekivano doveo i do kvalitetne realizacije istraživanja i konačne studije koja svojim teorijsko-metodološkim eklekticismom, te postavljenim ciljevima i dobijenim rezultatima ucrtava nove trase i otvara nova pitanja, odnosno nove mogućnosti za razumijevanje odnosa između (književnog) teksta i konteksta (u ovom slučaju konkretno – sistema književnog nagrađivanja), društvene proizvodnje, društvene recepcije književnosti i implikacija tih usloženih veza. Iako studija autorica Bašić i Demiragić u najširem smislu može biti *smještena* u polje sociologije kulture ili nešto uže, ali ipak i neodvojivo od prvoga – u polje sociologije književnosti, važno je naglasiti da ova studija književno-kulturnom fenomenu nagrađivanja pristupa kroz teorijsku hibridnost, sa *sjecišta* različitih koncepata znanja (ali uvijek s feminističkim polazištem) kako bi se stekao što bolji uvid u predmet istraživanja. Feminističko polazište otvorilo je dodatna vrata za uključivanje intervjua u studiju, jer feminizam cijeni neposredno, proživljeno iskustvo; riječ je o „feminizmu iz stomaka“ kako je to autorica Ajla Demiragić kao svoju istraživačku taktiku imenovala još prije desetak ili petnaest godina. Dakle, uz činjenicu da je ova studija unutar bosanskohercegovačkih okvira prva i jedinstvena po tome što pionirski istražuje izvjesno vrlo složen i kontekstualno uvjetovan književno-kulturni fenomen nagrađivanja, njen društveni i naučni značaj se ipak ne iscrpljuje na tome, jer je studija značajna upravo i zbog

spomenute metodološke *hibridizacije* koja kroz intervjuje inkorporira i neposredna iskustva. U krizi humanističkih nauka i nužnosti dokazivanja svrsishodnosti proučavanja književnosti, autorice Bašić i Demiragić upravo u procesu teorijsko-metodološkog hibridiziranja (uz dodatne opise, komentare, intervjuje) pokazuju kako (pa naposljetku i bilo koji) književno-kulturni fenomen može subverzivno reflektirati nadređenu cjelinu; govor o književnom *uvijek je i već* (na altiserovskom fonu) i govor o društvu, o kulturi kao načinu života, pa otuda i o rodno uvjetovanoj diskriminaciji. Akademski svjesne da njihova studija svojom metodološkom putanjom ponire čak i do samih temelja mizoginih pretpostavki u našoj kulturi, autorice Bašić i Demiragić izražavaju nadu da, uz pridodane intervjuje, i cijela studija može biti čitana u širokom hibridnom (multidisciplinarnom) luku, te p/ostati „koristan izvor informacija i budućim istraživači(ca)ma književnosti ali i društvenih prilika, sociologije književnosti, kulturne historije, ili položaja žena u BiH“ (str. 14).

Istraživanje autorica Bašić i Demiragić se poziva na srodne međunarodne projekte i studije, ali u bosanskohercegovačkom kontekstu nema svoju prethodnicu. S obzirom na tu uočenu prazninu, ova studija je imala i više preliminarnih, ujedno preklapajućih ciljeva koji su opisani u uvodnom dijelu, te realizirani kroz različite etape istraživanja i zapisivanja. Iako bi se brzopleto moglo zaključiti da je studija samo potvrdila ono što već znamo ili pretpostavljamo – žene se mnogo rjeđe nagrađuju (!), pažljivim čitanjem ova studija prelazi te granice i pokazuje puno više i dalje od potvrđivanja puke statistike. Naprimjer:

- a. Studija doprinosi boljem i oprimjerenom razumijevanju *univerzalnog sistema vrijednosti* kao normativnog okvira, koji se uvijek i bez izuzetka bazira na preciziranoj poziciji, ideologiji, kulturi... Polazeći od čina/pokušaja definiranja tipa, osnovne intencije i svrhe same književne nagrade, odnosno razumijevanja podzastupljenosti spisateljica u antologijama, medijima, u akademskom prostoru i slično, autorice vrlo bitko (analizirajući intervjuje) uviđaju da je kategorija univerzalnog položena na aporiju. Autorice pišu: „Iako statistike nedvojbeno pokazuju da se djela ženskih autorica mnogo rjeđe nagrađuju i da su žene rjeđe članice žirija, same autorice oklijevaju da u svojim konkretnim slučajevima izostanak neke nagrade nazovu nepravdom. Uglavnom se pozivaju na univerzalne estetske vrijednosti ne problematizirajući činjenicu da je stvaranje tih takozvanih vrijednosti također uslovljeno partijarhatom (pa je tako muško životno iskustvo prepoznato kao univerzalno a žensko kao partikularno i slično). Ovakav stav je razumljiv

s obzirom na to da autorice ne žele da njihova postignuća i nagrade budu posmatrani kao posljedica pozitivne diskriminacije – one žele osjećaj da je njihovo priznanje zasluženno, objektivno i prestižno (odnosno ‘univerzalno’). (str. 74)

- b. Studija time doprinosi i boljem razumijevanju društvenog trenutka u kome je važno artikulirati novi inkluzivniji diskurs o književnoj produkciji i svemu što ta proizvodnja implicira, pa i sistem nagrađivanja. Ili riječima autorica Bašić i Demiragić: „Pored ravnopravnije zastupljenosti žena u književnom životu **nama treba prevrednovanje književne tradicije i estetskih kriterija koji su samo naizgled neutralni a zapravo su duboko ideološki i nerijetko mizogini**. Lana Bastašić smatra da **to što žene puno rjeđe dobivaju književne nagrade nije nužno posljedica namjerne diskriminacije, nego toga što je naš pogled na svijet i književnost oblikovan u patrijarhalnom i mizoginom društvu**.“ (str. 71, istakla² A. A.)
- c. Studija doprinosi i boljem razumijevanju *simboličkog nasilja* – nježnog, neprimjetnog i nevidljivog nasilja (posebno ako se pri tome – jednako nježno i neprimjetno nametnuti – osjećaj krivice, osjećaj nedostatnosti, te niz somatoformnih poremećaja ne identificiraju kao niz emocionalnih i tjelesnih rekacija na nevidljivo simboličko nasilje).
- d. Studija doprinosi i kvalitetnijem uvidu u intersekciju rodnih i drugih kulturoloških projekata, od nacionalnih, ideoloških, političkih i slično. Autorice između ostaloga naglašavaju i ovo: „Književno nagrađivanje je dakako političko pitanje par excellence pa nije svejedno po kome je nagrada imenovana, jesu li to umjetnici, sveštenici, predmeti ili je nagrada nazvana po nekom historijski značajnom datumu. (...) Današnje društvo poručuje da u historiji Bosne i Hercegovine nije bilo književnica čija su imena i djela vrijedna pomena³.“ (str. 73)
- e. Studija doprinosi detektiranju i boljem razumijevanju izrazito diskriminatorskih obrazaca u vezi s iskustvom ženskog starenja: „Rodno najizjednačeniji procenti su kod nagrade ‘Mak Dizdar’ koja se na manifestaciji Slovo Gorčina dodjeljuje u Stocu. U okviru te nagrade

2 Ovaj citat grafijski je istaknut i u samoj studiji, a kao važan uvid ponavljao se na obje promocije, i tuzlanskoj i sarajevskoj.

3 U fusnoti autorice napominju da postoji izuzetak, nagrada koji nosi ime Anke Topić, i dodjeljuje se isključivo autoricama, jednom u šest godina.

autorice (prema raspoloživim podacima od 2004. godine do danas) čine 44% nagrađenih, što je skoro polovina. Kako objasniti ovaj visoki procenat? To je nagrada koja se dodjeljuje za najbolju prvu neobjavljenu zbirku pjesama. Konkurs je anoniman, a autorice uglavnom mlade i na samom početku karijere, još uvijek voljne da se okušaju u književnom stvaranju i izađu u javnost sa onim što pišu. Šta se sa tim književnicama desi kasnije? Kako od polovine žene dođu do nule? Objavljivanjem, učešćem u književnom životu, starenjem. **Najviše šansi za pravedan rodni tretman u nagrađivanju imaju mlade neafirmisane autorice koje se tek dokazuju i to u polju poezije gdje se u izdavačkom smislu ne očekuje velika zarada. Kada treba da one ostanu u književnosti nekoliko decenija, aktivno djeluju i dobivaju kontinuirano priznanje, onda nastaje problem. Biti mlada (zašto ne i zgodna) pjesnikinja je prihvatljivo, ali biti klasik, bard, akademkinja, dobitnica nagrade za životno djelo – e to nije prihvatljivo. Tu dolazimo do one nule, i otud nemamo niti jednu jedinu nagrađenu autoricu za cjelokupno djelo i doprinos književnosti, baš kao što nemamo niti jednu književnicu u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.**“ (str. 43, istakla A. A.)

- f. Studija doprinosi razumijevanju rodne ekonomije unutar porodičnih struktura, rodne nejednakosti prilikom raspodjele obaveza, što dakako utječe na spisateljski angažman. Uspješna umjetnička karijera uvijek je (barem pomalo) u neskladu, a ponekad (ako ne i prečesto) i u sukobu sa strukturom domaćeg života u kojoj su prioritet djeca i kućanske obaveze, a koje se ili nameću kao isključivo ženska odgovornost ili tu odgovornost spisateljice internaliziraju unutar našeg kulturološkoga konteksta. Iz tog razloga, mnoge spisateljice odustaju od rezidencija, stipendija, književnih gostovanja i takmičenja (o čemu je u intervjuu ponajviše govorila Lamija Begagić), jer se njihovo odsustvo niti podrazumijeva niti pretjerano tolerira (što nije slučaj s muškarcima i njihovim odsustvom). Posljedično, mnoge autorice jednostavno ni ne mogu pisati u kontinuitetu, a onda ih se često doživljava i kao manje ozbiljnim i pouzdanim u književnom svijetu... a to onda opet vodi do gubitka samopouzdanja, sumnje u vlastite sposobnosti... a taj vrtlog – guta!
- g. Studija doprinosi i boljem razumijevanju procesa socijaliziranja žena/spisateljica unutar bosanskohercegovačke kulture, procesa koji

izvjesno potražuju temeljite izmjene: žene se i ne ohrabruju na *vidljivost* nego se – kroz nijansirano simbolično nasilje – kao ključni koraci ženske socijalizacije internaliziraju skromnost, samozatajnost, osjećaj nedoraslosti zadatku i slično. U studiji je uz komentar Senke Marić (treba li napomenuti da je riječ o višestruko nagrađivanoj, čitanoj i prevođenoj autorici?) da sebe nije smatrala „pravim piscem“, u analizi intervjua naprimjer zabilježeno i ovo: „Iako mlada autorica, Nikolina Todorović primjećuje taj tihi otpor prema ženama, pa govoreći o značaju književnih nagrada ona kaže da je to dobrodošlo ohrabrenje koje je posebno važno za mlade pjesnikinje na ulasku u svijet književnosti koje su često izložene ignorisanju njihovog prisustva i postojanja. Opisujući situaciju sa dodjele nagrade Mak Dizdar, Todorović tankoćutno primjećuje da je ona kao prvonagrađena bila uplašena i govorila tiho kao i kolegica koja je dobila drugu nagradu, a da je mladi pjesnik koji je dobio treću nagradu svojim samouvjerenim nastupom pobrao najveći aplauz. Iako tek anegdota, ova crtica precizno izražava autoricin osjećaj ko od njih troje doživljava da mu je mjesto na pobjedničkom podiju.“ (str. 75)

- h. Studija pomaže u razumijevanju i kritičkom sagledavanju još jednog stupnja rodne nejednakosti, svojevrsnog “ženskog poreza”, jer se žene, pa skoro bez izuzetka – kako pokazuju i intervjui – moraju mnogo više truditi da zadobiju povjerenje. U studiji je, u intervjuu, prenesena i izjava Magdalene Blažević: „Međutim, činjenica je da su knjige koje pišu muškarci nagrađivanije što potvrđuje popis dobitnika svake velike regionalne nagrade, a u konkurenciji su uvijek izvrsne knjige koje su napisale žene, ali **to me ne čudi jer se spisateljice kao i žene drugih zanimanja moraju mnogo više truditi da bi zaslužile povjerenje.** Ohrabrujuće je to što se u posljednje vrijeme situacija mijenja, tri godine zaredom najboljim romanima u Hrvatskoj proglašeni su romani koje su napisale žene, Frica je dobila žena, ali **sve dok se veselimo što je nagradu napokon dobila žena, nismo ravnopravni.**“ (str. 109, istakla A. A.)

Čitljiva, uz britke autorske komentare nerijetko i duhovita, studija *Lovorike za žensku glavu* ipak nije lagano štivo; ova studija bira jednostavan jezik da ponudi ozbiljan kritički osvrt na tmurnu realnost, ali jednako optimistično nudi smjernice za

prevrednovanje patrijarhalnih osnova našeg društva i kulture, a iz čega se preslikava i status naših književnica i praksa književnog nagrađivanja.

Adresa autorice
Author's address

Anisa Avdagić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
anisa.avdagic@untz.ba

UDK 364-5:613.62

Primljeno: 25. 03. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Samila Ramić

SOCIJALNI RADNICI U RIZIKU OD PROFESIONALNOG SAGORIJEVANJA

(Erna Lučić i Arnela Osmanović, *Profesionalni stres i sindrom sagorijevanja profesionalnih pomagača u djelatnosti socijalnog rada*, Centar za socijalne inovacije, Tuzla, 2024)

Knjiga *Profesionalni stres i sindrom sagorijevanja profesionalnih pomagača u djelatnosti socijalnog rada* autorica Erne Lučić¹ i Arnele Osmanović² djelo koje na koncizan i sistematičan način govori o profesionalnom stresu i sindromu sagorijevanja iz sasvim novog ugla posmatranja ovih dviju odrednica pomažućih profesija, fokusirajući se na izloženost socijalnih radnika stresu u svakodnevnom radu. Autorice su željele podsjetiti i naglasiti važnost socijalnog rada u društvu, a s druge strane i na rizike s kojima se suočavaju socijalni radnici radeći na rješavanju sveprisutnih socijalnih problema, kao i nezaštićenost na radnom mjestu, nedakvatne radne uslove, preopterećenost radnim angažmanom i nedostatnost resursa. Poseban naučno-istraživački značaj studiji daje komparacija rezultata dva istraživanja o profesionalnom stresu i sindromu sagorijevanja (burnout) koja su realizovana 2008. i 2023. godine na području Tuzlanskog kantona. Knjiga se sastoji od uvoda, devet tematskih poglavlja, bibliografije, izvoda iz recenzija i indeksa pojmova, a napisana je na 188 stranica.

U prvom poglavlju *Teorijska elaboracija* autorice s ciljem jasnijeg razmijevanja profesije socijalnog rada daju opširan teorijski pregled o socijalnom radu, zadacima,

1 Vanredna profesorica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli

2 Magistrica socijalnog rada, dobitnica Zlatne plakete student generacije Univerziteta u Tuzli, 2020/21.

funkcijama, principima te o ključnim pojmovima profesije. Nadalje, ukazujući na osnovna polazišta u objašnjenju pojma profesionalni stres i njemu srodnih pojmova, tumačenjem određenih teorijskih pristupa (Selyeova teorija stresa, Lazarusova teorija stresa, psihoanalitička teorija stresa i teorija životnih događaja) autorice žele skrenuti pažnju na važnost pojašnjavanja psiholoških, fizioloških i socijalnih aspekata stresa. U istom poglavlju detaljno je elaboriran pojam profesionalno sagorijevanje (eng. burnout) kao posljedica stresa, ukazujući da se burnout najčešće javlja u pomažućim profesijama i da su češće izloženi pomagači koji *idealiziraju svoje zanimanje, teže ka perfekcionizmu, imaju izrazito visoka očekivanja, podložni su autoritetu i ne mogu postaviti granice na poslu*. S ciljem prepoznavanja sindroma profesionalnog sagorijevanja, autorice navode faze sagorijevanja na poslu počevši od radnog entuzijazma, stagnacije, emocionalnog povlačenja do faze apatije i gubitka životnih interesa kroz detaljno elaborirane pristupe/faze. Također, ukazuju na višedimenzionalne izvore profesionalnog stresa i sindroma sagorijevanja pomagača: *unutrašnji* (dob, osjećaj nekompetentnosti, nerealna očekivanja od posla, pretjerana vezanost za posao i preuzimanje svih odgovornosti, identifikacija s korisnicima i njihovim problemima) i *vanjski* izvori vezani za radne uslove, organizaciju rada, odnosi s drugim organizacijama, vrsta pomagačkog posla i obilježja ljudi kojima se pomaže. Pri tom naglašavaju da su žene dodatno opterećene zbog neformalnog rada i u većem riziku su od profesionalnog sagorijevanja. Tragajući za izvorima stresa specifičnim za profesiju socijalnog rada, izdvajaju probleme u međuljudskim odnosima, izloženost kritikama javnosti, rad s klijentima raznovrsnih problema i patologije, nedostatak sredstava i institucija te veliki broj korisnika. Uzimajući u obzir višestruke izvore stresa koji mogu dovesti do sagorijevanja, autorice ukazuju na simptome sagorijevanja na poslu u vidu tjelesnog, emocionalnog i mentalnog iscrpljenja sa posebnim fokusom na *vikarijsku traumu* kao vid reakcije na stres zbog prekomjerene izloženosti podacima o traumatskom i nasilnom iskustvu korisnika (zlostavljana djeca). Tragajući za odgovorima kako se suočiti s profesionalnim stresom i kako prevenirati stres, u završnom dijelu prvog poglavlja autorice ističu strategije profesionalne pomoći u vidu supervizije, konsultacija, psihološkog savjetovanja i psihološke integracije traume, preferirajući superviziju kao najbitniju metodu za podršku i pomoć, uključujući i interviziju. Posebno važan dodatak predstavlja beneficirani radni staž, s čim u vezi autorice propituju dilemu je li posrijedi *mit ili stvarnost*, s ciljem ukazivanja na kraći radni vijek u pomažućim profesijama i implikacije na kontrolisanje izloženosti profesionalnom stresu, u konačnici s ciljem prevencije profesionalnog sagorijevanja. Autorice zaokružuju prvo poglavlje osvrtnom na peri-

od pandemije COVID 19 (kada je život bio uvjetovan mnogim ograničenjima), koja je bila okidač stresa kod profesionalnih pomagača, a posljedice su još uvijek prisutne.

U drugom dijelu *Pregled ranijih istraživanja* ukazano je na naučnu i društvenu opravdanost istraživanja sindroma sagorijevanja na poslu kod socijalnih i drugih stručnih radnika i direktora u centrima za socijalni rad. Riječ je o istraživanju koje je provela Lučić, 2008. godine na području Tuzlanskog kantona. Metodološki okvir istraživanja kreiran je od problema, predmeta istraživanja, pojmovnog sistema, hipoteza, uzorka ispitanika, mjernih instrumenata i obrade podataka, što je u cjelini gledano adekvatan metodološki pristup.

Posebno vrijedno je treće poglavlje *Rezultati istraživanja* koje je potkrijepljeno nalazima empirijskog istraživanja u kojem je učestvovalo 60 ispitanika (12 direktora, 48 stručnih radnika u 13 centara za socijalni rad u Tuzlanskom kantonu) od kojih 53% čine socijalni radnici. Cilj istraživanja bio je procijeniti izloženost profesionalnom stresu i sagorijevanju socijalnih i drugih stručnih radnika i direktora u centrima za socijalni rad u Tuzlanskom kantonu. Rezultati analize pokazuju da 95% ispitanika procjenjuje da je izloženo profesionalnom stresu, a 6.7% prepoznaje ozbiljno sagorijevanje i posebne znake upozorenja 28.3% ispitanika, što ukazuje na ozbiljnost problema. Nadalje, značajni rezultati istraživanja su izvori profesionalnog stresa: veliki obim poslova, uslovi rada, verbalna agresija korisnika, kratki rokovi za rad, odnosi s kolegama na poslu i drugo. Analizirajući šta bi pomoglo u smanjenju stresa, autorice sugeriraju rad na međusobnim odnosima s kolegama, uspostavu kvalitetne socijalne mreže, jačanje percepcije javnosti o ulozi profesionalaca u djelatnosti socijalne zaštite, edukaciju o vještinama pomoći i samopomoći i kao ključni aspekt prevencije ranu detekciju prvih znakova sagorijevanja.

Četvrto poglavlje *Metodologija istraživanja* daje pregled metodoloških polazišta zanovljenog istraživanja koje je autorica Osmanović provela 2023. godine s ciljem ispitivanja prisutnosti faktora koji utiču na nastanak i razvoj profesionalnog stresa i njihov uticaj na sagorijevanje socijalnih radnika i ostalih profesionalnih pomagača. Kako je i ranije navedeno (poglavlje dva) metodološki dio je jasno i precizno strukturiran od predmeta istraživanja, ciljeva, zadataka, hipoteza, metoda i tehnika, uzorka i značaja istraživanja.

Rezultati empirijskog istraživanja prikazni u petom poglavlju knjige pokazuju da je psihofizičko blagostanje socijalnih radnika i ostalih profesionalnih pomagača u centrima za socijalni rad, drugim javnim ustanovama i nevladinim organizacijama narušeno usljed prekomjerene izloženosti profesionalnom stresu (Istraživanje na

području Tuzlanskog kantona, uzorak ispitanika 63, Osmanović, 2023. godine). Autorice zaključuju da se profesionalni stres i sagorijevanje socijalnih radnika i ostalih profesionalnih pomagača u centrima za socijalni rad negativno odražavaju na njihovo psihičko i fizičko zdravlje, ta na profesionalni život.

Šesto i sedmo poglavlje čine *Diskusija i Preporuke*. Autorice akcentiraju istraživanje kao primjer pozitivne prakse i okvir za opsežnija istraživanja problema profesionalnog stresa i sagorijevanja profesionalnih pomagača i u ostalim kantonima ili na nivou države. Referirajući se na rezultate istraživanja nisu zabilježeni slučajevi ozbiljnog sagorijevanja koji iziskuju hitno zbrinjavanje, a kod 33.3% ispitanika identifikovani su posebni znaci upozorenja. Na osnovu temeljite analize, teorijske i empirijske, autorice predlažu institucionalnu zaštitu (prevenciju) u vidu poboljšanja radnih uvjeta, prepoznavanja stresogenih aspekata rada i osmišljavanja novih strategija za smanjenje identificiranog stresora, kao i beneficirani radni staž i promjenu institucionalnog okruženja (princip cirkularnog socijalnog rada).

Komparacija istraživanja naslov je i tema osmog poglavlja. Analizirani i komparirani su rezultati istraživanja Lučić (2008) i Osmanović (2023). Autorice konstatuju sličnost rezultata u kategoriji “bez sagorijevanja” i “posebni znaci upozorenja”, ali je razlika u kategoriji ispitanika “ozbiljno sagorijevanje”. Istraživanje koje je provela Lučić (2008) pokazuje ozbiljno sagorijevanje kod 6.7% ispitanika, a istraživanje Osmanović (2023) nije pokazalo ozbiljno sagorijevanje ni kod jednog ispitanika, što navodi na konstataciju da su ispitanici nastojali poboljšati svoje odgovore, pod pretpostavkom da je prisutna bojazan da se predoči realno psihofizičko stanje i bez prisustva straha od moguće osude nadređenih i okoline.

U *Zaključaku* ponovo se ukazuje na značaj profesije socijalnog rada u iniciranju društvenog progressa i rješavanju društvenih/socijalnih problema, ali uz kvalitetan sistem socijalne zaštite koji predstavlja najbolji vid prevencije profesionalnog stresa i sagorijevanja posebno kod socijalnih radnika, ali i ostalih pomažućih profesija u djelatnosti socijalnog rada.

U vremenu kada se svakodnevno suočavamo sa brojnim izazovima ovo djelo je naročito vrijedno za detekciju i prevenciju profesionalnog stresa i sindroma profesionalnog sagorijevanja (burnout) kako socijalnih radnika, drugih profesionalnih pomagača, tako i studenata. Knjiga *Profesionalni stres i sindrom sagorijevanja profesionalnih pomagača u djelatnosti socijalnog rada* je zanimljiva i za naučnu i stručnu javnost, ali i kao studentska literatura. Njen značaj se također očituje i kao važan teoretski doprinos izučavanju profesije socijalnog rada, profesionalnog stresa i profesionalnog sagorijevanja. Autorice zaslužuju pohvale što su se opredijelile za

aktuelnu i izazovnu temu u društvu gdje je briga za mentalno zdravlje u rascjepu između potreba i stvarnog stanja.

Adresa autorice

Author's address

Samila Ramić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

samila.ramic@untz.ba

UDK 77:94(430)"1945/1990"(049.3)

Primljeno: 06. 05. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Mirza Mahmutović

SILENT WITNESS: DOCUMENTING WARTIME SEXUAL VIOLENCE AND RESISTING THE CULTURE OF DENIAL

(Cornelia Suhan, *Silent Witness*, GOST books, London, 2024)

Cornelia Suhan's *Silent Witness*, awarded the German Photo Book Award 2024 (Silver, Documentary Category), is a significant work that addresses the atrocities of sexual violence, particularly rape, one of the most brutal strategies employed during the war against Bosnia and Herzegovina. Based on the indictments and verdicts of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, these crimes have been classified as crimes against humanity, war crimes, an underlying act of persecution and genocide, and severe violations of the Geneva Conventions. Estimates from international reports and scholarly studies suggest that between 20,000 and 50,000 individuals were subjected to sexual violence. Women and men of all nationalities were among the victims, with Bosniak women and girls forming the largest group, subjected to systematic rapes predominantly committed by Bosnian Serb forces, involving perpetrators both young and old. These instances of sexual violence were not isolated events but rather widespread, systematic, and institutionalized crimes committed along ethnic lines as a means of warfare, serving policies of division, persecution, and extermination of entire communities. Essentially, the victims – citizens – were excluded from the community of human beings and selected as legitimate targets of violence based on ideological criteria related to their actual or perceived affiliation with a specific collective.

Since the commission of these crimes, survivors and families of victims, as well as international and domestic judicial investigators, activists, civil initiatives, profes-

sional journalists, and members of the academic community, have waged a continuous struggle to uncover the truth, document evidence, secure justice for victims, and preserve the memory of these atrocities.

Cornelia Suhan's book stands as an essential part and a significant contribution to this ongoing struggle. The book connects three crucial elements: survivors' testimonies about their traumatic experiences of rape, photographs of the locations where these crimes were committed, and the geographical data of these sites. This deliberate linking of words, photographic images, and spatial markers provides readers with a dual perspective on the geography of the crimes. Through this approach, the author not only documents the effects of the crimes in the past but also highlights the normalization of their consequences in the present. Seen through this lens, the worlds of past and present, both marked by violence, can never be fully separated, as perpetrators had hoped.

Responding to *Silent Witness's* invitation to confront the enduring legacy of wartime sexual violence, I reflect on a dual perspective of the past and present of a place of crime that I know personally. On page 157, *Silent Witness* presents a photograph of a building from my hometown, Doboj – the former Army House. Situated in the heart of the city, this building was, before the war, more than just a military facility. Inside, it housed a restaurant that served as a popular gathering place for meeting, socializing, and dancing. In my parents' recollections, it was described as a lively and welcoming place. During the war, however, the building became a site of crime, including rape, as documented in the testimony of a survivor included alongside the photograph – a girl who was 15 years old at the time the crime was committed. After the war, for a time, the building once again housed a restaurant, hosting weddings and other celebrations. Today, however, the building no longer exists. Although it was originally military property, it was privatized, demolished, and replaced with two new residential buildings, various shops, and social spaces. To the best of my knowledge, no memorial acknowledges the horrific crime that took place there. This personal example reflects one of many attempts to establish a regime of silence, silencing survivors' voices and making sites of crime invisible.

Suhan's book firmly challenges attempts to normalize the consequences of violence, opposing what scholarship identifies as cultures of denial. She refuses to allow the voices of victims to be silenced or the sites of atrocities to remain invisible, forgotten, or erased. Rather, she documents how perpetrators and loyal bystanders transformed people's living spaces – private homes, schools, cultural centers, factories – into logistical infrastructures for systematic rape. Furthermore, she highlights the

post-crime communities' persistent refusal to confront the suffering of innocent victims, a reality that cannot, in any moral sense, be justified.

In the epilogue, Suhan reminds readers that „a war is not over when the weapons are silent.“ After the cessation of armed conflict, what remains is the undeniable reality of collective crimes committed against innocent people. As long as a post-crime community refuses to acknowledge, confront, and condemn its criminal legacy it remains trapped in lies, hatred, and prejudice. Such a community does not live in peace but in a state of frozen conflict and profound moral confusion.

Through this book, Suhan confronts the values that sustain apathy, indifference, and moral insensitivity toward the crimes of sexual violence. She urges readers to face — no matter how painful — the traumatic experiences of survivors and to commit to preserving the memory of these atrocities.

Suhan is acutely aware that the crimes of sexual violence cause profound trauma not only for survivors but also for their families and the broader community. These experiences are subject to processes of social stigmatization and taboo, making them difficult and slow to enter public discourse. In order to resist stigma and taboo, Suhan has found a way to convey the survivors' stories, to make them visible within a global context, while simultaneously protecting them from retraumatization and renewed public exposure.

Silent Witness does not merely document the horror of sexual violence; it also reveals the strength and resilience of women. We must not forget that we know about these atrocities thanks to the extraordinary courage of the survivors who chose to speak about the crimes committed against them. Their bravery deserves our deepest respect. In this context, the book stands as both a documentation of suffering and a testament to women's enduring strength.

Silent Witness is not truly silent. It speaks — through images, through words, through what has been documented, and through what can no longer be silenced. It is up to us to hear these voices, recognize their message, and carry it forward.

Author's address

Adresa autora

Mirza Mahmutović

University of Tuzla

Faculty of Humanities and Social Sciences in Tuzla

mirza.mahmutovic@untz.ba

UDK 81'373.231:28(497.6)(049.3)

Primljeno: 20. 05. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Indira Šabić

O ČUVANJU ORIJENTALNOG LINGVISTIČKOG BITKA: SUODNOS ANTROPONIMIZACIJE I IDENTIFIKACIJE

***(Antroponimi orijentalnog porijekla: Jezik, kultura, identitet,
Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Biblioteka
„Posebna izdanja“ / Dobra knjiga, Sarajevo, 2024)***

Zbornik radova *Antroponimi orijentalnog porijekla: Jezik, kultura, identitet* u „Uredničkome predgovoru“ je označen kao jedan od najznačajnijih rezultata projekta „Antroponimi orijentalnog porijekla kao dio jezičkog naslijeđa i izraz kulturne prepoznatljivosti“ kojeg je Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića pokrenuo 2022. godine. Zbornik je obujmio deset radova lingvиста, antropologa i historičara, kojima onomastika uglavnom nije uže područje zanimanja ali time se ne smiju umanjiti značaj ni intencija samoga naslova. Radove koji su ispunili 250. stranica, recenzirali su Fazileta Hafizović i Sead Šemsović.

Zbornik započinje prilogom Zenaide Karavdić „Istraživanje imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini“ (str. 13–34) u kojem je predstavljena bibliografija radova o antroponimima orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini i osnovni zaključci koji su iz njih proizašli. Prikaz radova je podijeljen na tematske cjeline, koje donekle slijede hronologiju njihovog pojavljivanja, pa su prvo obrađeni radovi iz ortografije, zatim opći antroponomastički i lingvistički te sociolingvistički. Uvršteni su i nenaučni radovi – imenari antroponima orijentalnog porijekla – zbog toga što mogu predstavljati izvor za dalja proučavanja ove vrste onima. Najveći dio rada obuhvata hronološki popis ranije spominjanih radova.

Drugi po redu prilog “Iz bosanske historijske antroponomastike: Muslimanska ženska imena” (str. 37–64) potpisuje Kerima Filan. Dok su u *Uvodu* doneseni podaci o vakufnamama tj. o korpusu istraživanja, u dijelu *Cilj i metod rada* istaknuta je sociolingvistička orijentacija rada. U dijelu *Način bilježenja ženskih imena u vakufnamama* definirana je viševarijantna antroponimijska formula imenovanja ženske osobe. Dio *Ženska imena u bosanskohercegovačkim vakufnamama* donosi tek popis najčešće zastupljenih imena, dok se u nastavku određuju njihove specifičnosti pod kojima se podrazumijevaju etimološki i semantički podaci, te podaci o poštovanim ženama u historiji islama koje su mogle poslužiti kao motivi imenovanja, a u kontekstu apotropejskih imena (premda se ona tako ne nazivaju u ovome radu iako se ističe misao: “ime je njen štit kroz život”).

Alen Kalajdžija je autor rada “Prilog proučavanju antroponima muškog roda orijentalnog porijekla u bošnjačkoj epici: Građa iz Hormanove zbirke” (str. 63–105). Ekscerpiranom građom autor potvrđuje fond od 90 vlastitih muških muslimanskih imena orijentalnog porijekla, obuhvaćajući osnovna i izvedena. Iako u Zaključku navodi da su sva imena lijepog značenja i ističe to kao kulturni obrazac, zasigurno to nisu sva, kao što nije slučaj s npr. imenom Osman koje je u značenju ‘mladunče zmije’ navedeno u radu. Principom učestalosti, definirane su grupe motiva i, kao što je to bio slučaj i u svim drugim radovima, potvrđena je hipoteza o dominantnosti imena porijeklom iz arapskoga jezika. Autor ukazuje na fonotaktička rješenja imena koja su uvjetovana zahtjevima epske poetske forme zasnovane na epskom desetercu. Zaključuje da je taj postupak utjecao na razvoj hipokoristika i hipokorističkih nadimaka u bosanskom jeziku.

“Muška muslimanska imena u Cazinskoj krajini polovinom XIX stoljeća” (str. 107–119) donio je Emir Demir, prilazeći primjerima iz deftera za Ostrožacki kadiluk iz 1850. godine. Jednako kao i u prethodnom radu, donosi se pojedinačna zastupljenost imena i utvrđuje se arapska dominantnost. Posebno su naslovljene *Kategorije modifikacije izvornih imena*, međutim kategorije i imena su navedeni bez ikakvog pokušaja da se opišu i objasne adaptacije. Sustavnije bi djelovalo da su ponuđena transfonemizacijska i transmorfemizacijska rješenja te pravila pokraćivanja imena. Najveći dio rada predstavlja *Tabelarni prikaz* koji pored imena sadrži podatke o broju pojavljivanja imena u analiziranom korpusu, jezičkom potjecanju, arapskoj originalnoj formi i napomeni koja je zapravo natuknica na osnovni oblik imena.

Skupina autora koju čine Lamija Hatibović, Rijana Jusufbegović i Amer Maslo donosi rad “Muslimanska lična imena u djelomičnom popisu uživalaca timara u Bosanskom ejaletu iz 1830. godine” (str. 121–133). Kao i u ranijim primjerima po-

nuđena je statistička analiza potvrđenih ličnih imena. Umjesto analitičkog dijela u radu su donesena *Zapažanja* uglavnom o frekventnosti imena te je komparacijom popisa iz 17. i 19. stoljeća utvrđeno deset najčešćih imena. Opravdavajući naslov *Umjesto zaključka*, autori se objašnjavaju da im cilj nije bio donošenje konačnih zaključaka unutar ovog istraživačkog polja, nego da su ovim skromnim doprinosom željeli samo ukazati na važnost istraživanja ovoga tipa te pozvati na dalja istraživanja.

Jasmin Hodžić je ponudio rezultate analize “Pitanja prozodemskih varijanti muslimanskih imena u bližem bosanskom okruženju i svetost imena u islamskoj tradiciji – izgovor muslimanskih imena u Sandžaku i okolini”. Sagledava opće tendencije u akcentuaciji ličnih imena orijentalnog porijekla, progovara o dijalekatskim i regionalnim obilježjima u izgovoru ličnih imena, te o (ne)mogućnosti promjene u specifičnom akcentu određenog ličnog imena kao biljega vlastitog i zavičajnog idioma. Autor donosi određeni fond muslimanske imenske leksike s označenim akcentom na ličnim imenima iz sandžačke i kosovske govorne zone. Međutim, kako su te prozodemske varijante donesene u relativno uskome broju, u *Zaključku* se ističe da je istraživanje objavljeno s ciljem da potakne sistematično ispitivanje u akcentuaciji sandžačkih bošnjačkih imena. Donose se i neke istraživačke preporuke i, možda, pretenciozno mišljenje kako je u ovoj oblasti bosnistika u određenoj prednosti u odnosu na srodne joj srbistiku, kroatistiku i montenegrstiku.

Prilog Dragane Kujović, Nešele Kulenović i Farisa Gavrankapetanovića „Antroponimi kao jedan od reprezenata orijentalno-islamskog identitetskog znaka u Crnoj Gori“ (str. 153–164), govori o orijentalizmima kao svojevrsnoj “nacionalizaciji” simbola religijske pripadnosti na nivou identema. Na osnovu istraživanja provedenog od 2005. do 2007. godine, na korpusu matičnih knjiga rođenih i umrlih, te biračkih spiskova, u bošnjačkom antroponimikonu su prepoznali nekoliko slojeva: orijentalni, narodni, strani neorijentalni, antroponimijske inovacije i osamostaljene hipokoristike. Utvrdili su da je orijentalizacija i dalje dominantna onimijska praksa ali i to da ocrtavanje granica neke kulturne, vjerske ili nacionalne zajednice diktiranim ili preporučenim antroponimima nije uvijek postupak uspostavljanja identitetskih razlika. To je u prošlosti bilo vidljivo u korištenju imena tipa *Zlatko* i *Bisera* kod Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba, a u savremenom trenutku u istoj su upotrebi imena *Sara*, *Jasmina* i *Hana*. Zaključuju i da hipokoristici ponekad gube vezu s imenom koje je referiralo na religijski ili nacionalni identitet, i tako se uključuju u, možda nespretno nazvanu “ničiju antroponimijsku zonu”.

“Lična imena ‘Turaka’ u Botićevoj *Bijednoj Mari* (djelo iz 19. st. o događaju iz 16. st.)” (str. 165–191) prilog je Remzije Hadžiefendić-Parić, ostvaren u domeni

literarne onomastike. Autorica, pozivajući se na Žanetu Dvořákovu (2014), utvrđuje tri vrste vlastitih imena likova: *autentična* – imena stvarnih ljudi, *realistična* – imena koja postoje u realnom antroponimijskom sistemu i *autorska* – izmišljena imena. Pristup imenovanju sagledan je kroz ovjeren glavni motiv i likove u izvorima, kontroliranje identiteta, ispoljavanje razlike, a minuciozna i strpljiva analiza pokazala je da se i relativno uskim fondom vlastitih imena može definirati složena i koherentna književna struktura.

Prilog “We have our Bosnian name, and everyone knows who’s who. On the importance of knowing one’s Bosnian family name: the case of the Bosniak muhajirs in Turkey” (str. 193–214) donosi Tone Bringa. Progovara o imenskoj formuli u službi konstruiranja nacionalnog identiteta u Turskoj i procesima turkifikacije kojom su bili obuhvaćeni i doseljenici iz Bosne i Hercegovine. Budući da je i sam naslov rada inspiriran riječima doseljenika, Bošnjaka Sulje: „mi imamo naše bosansko ime, i svi znaju ko je ko“, u glavnome dijelu rada govori se o lingvističkoj homogenizaciji ovoga dijela stanovništva koji je naselio prostore zapadne Turske, zatim o tome kako je uvođenje *Zakona o prezimenu* utjecalo na njih, o njihovim hereditarnim prezimenima i kako se sve navedeno odrazilo na urođenu im bošnjačku identitarnost.

Posljednji prilog „Nomen est omen u prostoru i vremenu“ (str. 215–263) potpisuje Ramiza Smajić. Radom se nastoji pokazati na koje načine imenovanja ime s orijentalnom etimologijom, oblikom i duhom reflektuje prošlost Balkana kao prostora između Istoka i Zapada. Progovara o stereotipnoj nominaciji etnika i etnonima, pučkoj etimologiji u imenovanju, pežorativnoj upotrebi orijentalnih antroponima, suodnosu antroponimizacije i identifikacije, sudbini nekih orijentalnih antroponima tokom XX st., imenovanju nemuslimana orijentalnim antroponimima. Sve navedeno čini ovaj rad najslženijim i najrazrađenijim u publikaciji.

U recenziji Seada Šemsovića Zbornik je definiran kao najcjelovitiji prohod kroz pitanje orijentalne antroponimije na južnoslavenskom prostoru, s posebnim osvrtom na bosanski jezik. U drugoj recenziji, Fazileta Hafizović ističe iskorak u odnosu na dosadašnja bavljenja ovom temom od strane autora – eminentnih imena među jezičarima, antropolozima i historičarima. Zbornik se svakako može označiti dobrodošlim i uspjelim, iako ne i sasvim iznimnim, tim više što se u mnogim radovima ističe da ne nude zaključke neko tek provociraju naučni dijalog. Radovi koji čine Zbornik predstavljaju nove vjetrove, dobrodošle u bosnistici, orijentalistici, historiji i sociologiji uopće. Međutim, da su kojim slučajem u projekt uključeni i lingvisti koji su već pisali onomastičke radove o orijentalizmima (npr. A. Kasumović, A. Šehović, N. Valjevac, Đ. Haverić i dr.) jamačno bi obogatili meritum, donijeli

znanje i iskustvo, pristup učinili temeljitijim. Ne umanjujući značaj publikacije, valjano je priznati korektan pristup otkrivanju zaboravljenih jezičkih slojeva, čime se dodatno bogati percepcija lokalne i regionalne, ali i nacionalne historije i kolektivnog identiteta. Za ovakvim i sličnim publikacijama, sigurno vapije naučno izdavaštvo i šire čitateljstvo u Bosni i Hercegovini.

Adresa autorice
Author's address

Indira Šabić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
indira.sabic@untz.ba

UDK 616.154-055.2(497.6)(049.3)

Primljeno: 02. 03. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Jasmina Husanović

MENSTRUALNI DISKURS I DRUŠTVENA PRAKSA: DOPRINOS RAZUMIJEVANJU PROBLEMA MENSTRUALNOG SIROMAŠVA I STIGMATIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

(Jasna Kovačević i Zilka Spahić Šiljak, *Cijena nečiste krvi: kulturni i ekonomski aspekti menstruacije u Bosni i Hercegovini*, TPO Fondacija, Sarajevo, 2025)

Od velike je važnosti za razumijevanje rodne (ne)ravnopravnosti u teorijski okvir postaviti i empirijski propitati problem menstrualnog siromaštva i stigmatizacije menstruacije Bosni i Hercegovini. Autorice Jasna Kovačević i Zilka Spahić Šiljak su se u naučnoj studiji *Cijena nečiste krvi: socio-kulturni i ekonomski aspekti menstruacije u Bosni Hercegovini* koja je izašla početkom ove godine u izdanju TPO Fondacije iz Sarajeva vrijedno poduhvatile ovog za naš društveni i naučni kontekst pionirskog zadatka. Uokvirena jasno razrađenim teorijskim konceptima informiranim recentnom relevantnom literaturom vezano za stigmatizaciju menstruacije i menstrualno siromaštvo, njihova je monografija nastala na temelju prikupljanja primarnih empirijskih podataka kroz iscrpno terensko istraživanje kulturalnih i ekonomskih faktora koji su povezani s problemom menstruacije u Bosni i Hercegovini. Njihovo istraživanje poduzeto tokom 2024. godine prvo je takve vrste i opsega u Bosni i Hercegovini, a važno je naglasiti i njegovu sveobuhvatnost jer su uključile ispitanice iz cijele Bosne i Hercegovine, odnosno iz svih deset kantona Federacije BiH, Brčko distrikta i iz Republike Srpske. Autorice su koristile i kvalitativnu metodu kroz dubinske intervjue sa ženama raznih dobi i profila (73 intervjua), te opsežnu kvantitativnu metodu kroz

anketiranje 2051 ispitanice. U analizi rezultata primijenjena je savremena metoda triangulacije kao tehnike za poređenje i integraciju interdisciplinarnih teorijskih koncepata i podataka prikupljenih uz upotrebu različitih istraživačkih metoda.

U prvom poglavlju autorice detaljno opisuju cilj istraživanja, metodološki pristup, dizajn studije, te način prikupljanja i analize primarnih podataka, otvarajući time put za poglavlja koja slijede – dva tematska poglavlja koja daju kontekstualnu i teorijsku analizu problema vezanih za menstruaciju i menstrualno siromaštvo, te dva poglavlja u kojima se analiziraju rezultati empirijskog istraživanja iz kulturološke perspektive gdje je fokus na stigmatima i tabuima povezanim sa dominantnim narativima o menstruaciji, a potom i iz ekonomske perspektive gdje se pitanje siromaštva stavlja u prvi plan. Tako autorice u drugom poglavlju o društvenom kodiranju menstruacije razmatraju historijske i kulturne dimenzije društvenog odnosa prema menstruaciji, stavljajući akcenat na to kako su različite religije kroz historiju oblikovale percepciju menstruacije. Naglasak je na tome kako je menstrualna krv često percipirana kao nečista – s jedne strane zbog svoje razlike u odnosu na muški tjelesni standard, a s druge strane kao nešto što se iz perspektive patrijarhata smatra prljavim i potencijalno opasnim.

Treće poglavlje fokusira se na menstrualno siromaštvo kao značajan globalni i regionalni socio-ekonomski izazov analizirajući probleme poput ograničenog pristupa higijenskim proizvodima, neadekvatnih higijenskih uvjeta, nedovoljne edukacije o menstrualnom zdravlju te stigme povezane s menstruacijom. Posebna pažnja posvećena je fizičkim, psihološkim i društvenim posljedicama ovog problema, uključujući izostanke iz škole i smanjenje ekonomskih prilika za žene i djevojke. Autorice se također komparativno referiraju i na širi kontekst Zapadnog Balkana, s naglaskom na visoke troškove menstrualnih proizvoda, ekonomske prepreke, kulturnu stigmatizaciju i loše higijenske uvjete u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Četvrto poglavlje sadrži analizu nalaza empirijskih istraživanja (provedenih intervju a i anketa) koji se tiču određenih sociokulturnih aspekata menstruacije, fokusirajući se na proces socijalizacije djece i mladih, te na način na koji se sram i stigma internaliziraju (upotreba eufemizama, osjećaj nelagode pri kupovini i čuvanju higijenskih proizvoda te stereotipi o emocionalnoj nestabilnosti žena tokom menstruacije). Pored toga, autorice analiziraju vjerovanja i sujevjerja vezana za menstruaciju u društvu, kao i nedovoljnu senzibiliziranost zdravstvenih radnika, pogotovo kada je riječ o poremećajima menstrualnog ciklusa. U petom poglavlju autorice fokus analize empirijskih podataka dobijenih u istraživanju stavljaju na ekonomske aspekte menstruacije, s posebnim osvrtom na raširenost menstrualnog siromaštva u BiH i faktore koji utiču na izbor

menstrualnih proizvoda, održavanje higijene tokom menstruacije i kvalitet ginekološke njege.

Empirijska istraživanja stavova vezano za menstruaciju i situaciju u pogledu menstrualnog siromaštva od ključne su važnosti za razumijevanje i rješavanje ovog složenog problema, posebno u zemljama koje spadaju među najsiromašnije u Evropi, kao što je Bosna i Hercegovina. Stoga ovo istraživanje omogućava precizno mapiranje obima problema, identifikaciju najugroženijih grupa u intersekcionalnom ključu, te grupa i područja s najizraženijim izazovima. Jedino naučni pristup zasnovan na dokazima osigurava bolje razumijevanje zdravstvenih implikacija uskraćenosti pristupa menstrualnim higijenskim proizvodima i odgovarajućim sanitarnim uvjetima, uključujući povećani rizik od infekcija, reproduktivnih komplikacija i negativnih efekata na mentalno zdravlje. Istraživanje koje je osnov ove publikacije obezbjeđuje naučne dokaze za utemeljen i rodno osjetljiv pristup javnom i reproduktivnom zdravlju u Bosni i Hercegovini.

Kroz analizu stereotipa i pogubnih patrijarhalnih reprezentacija menstruacije koje žene i djevojke u Bosni i Hercegovini često internaliziraju i/ili zbog kojih bivaju isključene/marginalizirane/stigmatizirane u bitnom aspektu svog života i samopojmanja, te uticaja menstrualnog siromaštva na razne sfere života (obrazovanje, radno mjesto, porodica, i sl.), istraživanje predstavljeno u monografiji rasvjetljava širi društveni kontekst rodne nejednakosti, ukazujući kako ekonomski, kulturni i društveni faktori perpetuiraju marginalizaciju i diskriminaciju žena, djevojaka i djevojčica. Time ova analiza može direktno uticati na kreiranje politika, poput ukidanja poreza na menstrualne proizvode, osiguravanja subvencija ili distribucije besplatnih proizvoda, te unapređenja sanitarnih uvjeta u školama i na javnim mjestima. Studija također doprinosi razbijanju stigme i problematičnih društvenih normi povezanih s menstruacijom, čime se stvara prostor za obrazovne kampanje i društvene promjene ka inkluzivnosti i ravnopravnosti. Kroz identifikaciju specifičnih potreba marginalizovanih grupa, uključujući osobe s invaliditetom i one u ruralnim područjima, otvara se put za osmišljavanje i provedbu ciljanih i sveobuhvatnih rješenja. Tako rezultati istraživanja predstavljeni u monografiji mogu osigurati mehanizme za praćenje i evaluaciju učinkovitosti politika i programa rodne ravnopravnosti, te za kontinuirano prilagođavanje i unapređenje strategija za borbu protiv stigmatizacije menstruacije i menstrualnog siromaštva u Bosni i Hercegovini.

Što se tiče teorijskog okvira vezanog za pitanje dominantnog menstrualnog diskursa i aktualne društvene prakse vezano za problem menstruacije u Bosni i Hercegovini, važno je dodati da menstrualni diskurs posjeduje tri formativna elementa:

stigmatizaciju, medikalizaciju i komercijalizaciju menstruacije. Kroz sva tri ova međuvisna aspekta menstrualnog diskursa žene internaliziraju dominantni panoptički menstrualni pogled i kontinuirano samo-objektiviziraju i samo-reguliraju vlastita tijela čime discipliniraju sebe kao društvene subjekte, kroz pokušaj da izbjegnu ono što je društveno konstruirano kao „javni spektakl krvareće ženskosti“¹. Medikalizacija se odnosi na oblikovanje životnih iskustava poput menstruiranja kao procesa zdravstvenog poremećaja o kome se raspravlja u medicinskim terminima i kome se pristupa kroz medikaliziranja rješenja. S druge strane, komercijalizacija menstruacije kroz industriju menstrualnih proizvoda u savremenom potrošačkom društvu, gdje pitanje menstruacije postaje teren za komodifikaciju iskustva i sticanje profita, što ima svoje ljudske, ekonomske, ekološke i zdravstvene posljedice, također mora biti predmet feminističke analize. Oba ova elementa, i komercijalizacija i medikalizacija društveno kodiraju i reguliraju menstrualnu praksu i ženske subjekte kroz opoziciju higijensko-nehigijensko, i samim tim jasno utiču na konceptualizaciju, smisao i cijenu „nečiste krvi“.

Treba znati da ovakav holistički pristup često nedostaje politikama velikih međunarodnih organizacija koje se bave problemom menstrualnog siromaštva, budući da pitanja komercijalizacije i medikalizacije nerijetko ostavljaju po strani, dok je fokus na de-stigmatizaciji. Evidentno je da feministička naučna analiza i aktivistička praksa treba težiti da obuhvati sva tri momenta menstrualnog diskursa u svom obzoru djelovanja. U ovoj naučnoj studiji autorice Kovačević i Spahić Šiljak jasno čine prvi i nemjerljivo vrijedan korak analizirajući učinke stigmatizacije menstruacije te uzroke i posljedice menstrualnog siromaštva u Bosni i Hercegovini čime otvaraju put za dalja propitivanja. Ono što bi bilo važno uraditi u narednim istraživanjima jeste analiza medikalizacije i komercijalizacije menstruacije u kontekstu Bosne i Hercegovine kao siromašnog društva uhvaćenog u strujanja globalnog kapitala i patrijarhata koji normira sve aspekte društvenog/ličnog/političkog.

Svojom utemeljenošću u relevantnim savremenim pristupima sagledavanju problema stigmatizacije i stereotipizacije menstruacije, kao i menstrualnog siromaštva; svojim pionirskim doprinosom empirijskim nalazima potrebnim za dalja istraživanja i politike u ovom polju proučavanja i djelovanja; te svojim društveno angažiranim učinkom glede rodne ravnopravnosti, naučna monografija *Cijena nečiste krvi: kulturni i ekonomski aspekti menstruacije u Bosni Hercegovini* autorica Jasne Kovačević

1 Patterson, Ashly (2014), "The Social Construction and Resistance of Menstruation as a Public Spectacle", u: Farris, Nicole D. et al. (eds), *Illuminating How Identities, Stereotypes and Inequalities Matter through Gender Studies*, Springer, Dordrecht, 91-108.

i Zilke Spahić Šiljak daje prijeko potreban zamah i naučnom i aktivističkom bavljenju dosada neispitivanim aspektima rodno i spolno zasnovane diskriminacije, stigmatizacije i osiromašjenja koji su dio ličnog i društvenog iskustva djevojčica i žena u Bosni i Hercegovini i globalno. Tako ćemo bolje osvijestiti kako je menstruacija i političko i ekonomsko i ekološko, a samim time i rodno i klasno pitanje.

Adresa autorice
Author's address

Jasmina Husanović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
jasmina.husanovic@untz.ba

UDK 316.774(049.3)

Primljeno: 20. 03. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Tahani Komarica

FESTINA LENTE – ODGOVOR NA IZAZOVE PROCESA KONVERGENCIJE MEDIJA

**(Lamija Silajdžić, *Komunikacija i mediji u eri konvergencije*,
Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2025)**

Pojava interneta i njegova općedruštvena prihvaćenost prouzrokovala je duboke promjene u svim aspektima ljudskog života. Promjene su posebno uticale na medijsku sferu, u prvom redu na masovne medije. Ono što je nesporno jeste kontinuirana promjena čiji konačni stadij ostaje nejasan i spoznajno nedostupan. Masovni mediji još uvijek prolaze proces prilagodbe novom digitalnom okruženju koji Roger Fidler naziva *mediamorfozom*. Održavanje i unapređenje novinarske profesije u svjetlu novih okolnosti predstavlja izazov i za medije u Bosni i Hercegovini. Autorica Lamija Silajdžić analizira dinamiku funkcionisanja masovnih medija u digitalnom dobu postavljajući ključna pitanja. Ta pitanja ukazuju na to da digitalni ekosistem dodatno usložnjava i reasemblira procese i relacije unutar medijskog sektora:

„Kako tehnološki napredak transformiše novinarsku profesiju u Bosni i Hercegovini? Na koji način se u digitalnom okruženju umrežavaju kompjuteri, telekomunikacije i mediji? Šta to znači za novinare i upravljačke strukture medija, a šta za oglašivače i publiku u Bosni i Hercegovini? Na koji način se promijenila pozicija publike? Kakva je uloga online društvenih mreža u savremenom novinarstvu? Da li je moguća konvergencija vještina novinara? Da li su digitalizacija i konvergencija obogatile ili osiromašile novinarstvo?“ (str. 17-18)

Procesi koji se kontinuirano odvijaju unutar internet medijske ekologije su: globalizacija, medijatizacija, komercijalizacija i individualizacija. Evidentno je da

svjedočimo permanentnoj interakciji dva opozitna procesa – konvergenciji i divergenciji medija. U kontekstu tih procesa, pitanje o tome šta prethodi – „kokoš ili jaje“ – možda i nije od ključne važnosti, ali je nesporno da svjedočimo kontinuiranoj interakciji na način koji nije bilo moguće ni naslutiti. Tehnologija, kako se jasno pokazuje, nije neutralna. Ona uslovljava i oblikuje naše socijalne sfere, uključujući i načine funkcioniranja masovnih medija, znanja i vještine neophodne za proizvodnju i distribuciju sadržaja, ali i uloge samih korisnika, publike. S obzirom na decentraliziranost interneta u posmatranju i analizi ovih procesa ne može se postaviti jasna granica koji od njih je prioritetniji, konvergencija ili divergencija. U suštini procesa konvergencije je kontradiktornost. Za konvencionalno analitičko poimanje diferencijacija vodi separaciji, a konvergencija je upravo kontradiktornost u kojoj diferencijacije dovode do integracije. Problemi sa kojima se suočavaju masovni mediji u procesima kontinuirane metamorfoze zahtijevaju prilagođavanje ovom procesu kako bi ostvarili cilj i primakli se publici koju karakterizira heterogenost, disperzivnost, kompleksnost, participativnost. Kreirati sadržaje ima smisla samo ukoliko dolaze do svoje publike, odnosno prosumera koji i kreiraju i konzumiraju sadržaje. To podrazumijeva i višestruka znanja i vještine kreatora i diseminatora sadržaja, kao i miješanje profesionalne i amaterske sfere informiranja.

U tom kontekstu i metamorfoze masovnih medija u Bosni i Hercegovini zaslužuju pažnju, prevashodno zbog nedostatne ekonomske podloge koja je ključna za razvoj tehnoloških kapaciteta, što otežava funkcioniranje na globalnom nivou. Istraživanje Lamiye Silajdžić daje ozbiljne i činjenično zasnovane uvide u izazove s kojima se u tom pogledu suočavaju masovni mediji u Bosni i Hercegovini. Ova knjiga je strukturirana u dvije glavne cjeline kojima prethode *Predgovor* i *Uvod*. U *Predgovoru* autorica pojašnjava da je svrha studije pružiti relevantan naučni uvid o uticajima procesa digitalizacije i konvergencije u digitalnom ekosistemu masovnih medija kako na samu mas-medijску industriju, uključujući upravljačke strukture, urednike i novinare, tako i na najrelevantnije dionike ove industrije, oglašivače i publiku. U *Uvodu* autorica iznosi osnovne napomene o ključnim pojmovima karakterističnim za eru konvergencije, umreženost svijeta, digitalizaciju, multipratformski pristup, te uticaj tehnološke evolucije na socijalne sfere naših života.

Prvi dio knjige nosi naslov „Od riječi do digitalnog svijeta“ i obuhvata četiri poglavlja u kojima autorica razmatra uzajamne odnose komunikacije, tehnologije i medija, zatim odnose medija i društva, utjecaje digitalizacije na masovne medije. Autorica obrađuje koncept konvergencije medija, njene vrste, te transformacije koje

konvergencija proizvodi unutar mas-medijske industrije, ali i subjekata kojima je sadržaj namijenjen.

Tehnološka podloga je dovela do specifičnih i višeznačnih promjena koje određuju i razumijevanje pojmova digitalizacije i konvergencije. Analizirajući kompleksne odnose medija i društva, te promjene medijskih funkcija u digitalnom ekosistemu, autorica propituje ko i na koji način ima moć nad medijima da kreira našu zbilju, vrši kontrolu i upravlja procesima promjena ili održavanja *status quo-a*. Kritički se osvrnula na funkciju zabavnih sadržaja u digitalnom dobu ukazujući na ekonomsku isplativost njihove proizvodnje, ali i njihovu ulogu u skretanju fokusa sa stvarnih društvenih problema. Među trendovima novinarske profesije u digitalnom ekosistemu ističe slabljenje funkcija informiranja i socijalizacije, što rezultira smanjenjem povjerenja u sadržaje koje masovni mediji nude.

U medijatiziranom digitalnom svijetu autorica vrlo jasno ističe transformaciju komunikacije s modela *one-to-many* na modele *many-to-many* i *any-to-any*, odnosno tehnološki omogućenu i omasovljenu višesmjernu komunikaciju koja nije limitirana ni vremenom ni prostorom. Ova promjena redefinira publiku koja iz pasivnog konzumenta prelazi u aktivnog konzumenta, producenta i distributera sadržaja. S obzirom na činjenicu da pojedinci, a onda i društvo, izabiru sveprisutnost medija, medijatizacija je u tom smislu otvoren koncept čije implikacije na pojedince, društva i kulture naučna zajednica istražuje na nejasnim granicama koliko i šta od tih promjena kojima svjedočimo proizvodi čovjek, a šta tehnologija. Autorica razmatra četiri ključna koncepta digitalnog ekosistema: globalizaciju, komercijalizaciju, individualizaciju i medijatizaciju, koji su u kontinuiranoj međusobnoj interferenciji. Također, daje uvide u implikacije ovih konceptata na publiku u smislu interaktivnosti, demasifikacije i asinhronizacije koja polifaktorski determinira i ponašanja publike.

U knjizi su razmotreni izazovi koje je internet stavio pred masovne medije. Proces konvergencije u mas-medijskog industriji su mnogo dublji nego se čini da prvi pogled. Novine nisu samo migrirale u digitalnu sferu, već pod utjecajem brzine i potrebe za instant ažuriranjima ne može se povući jasna granica između dnevnih novina i časopisa. Radio nije samo prešao u digitalnu formu, već preuzima i forme vizualnosti, što propituje dosadašnje definiranje radija kao sekundarnog i auditivnog medija. A televizija se, osim u digitalnu sferu, preselila iz dnevnog boravka na personalizirane male ekrane koji omogućavaju mnogo veći izbor kanala i sadržaja unutar širokog medijskog ekosistema. Ove promjene rezultiraju transformacijom obrazaca ponašanja, uključujući multitasking u upotrebi medija, te visoke zahtjeve publike za kvalitetom slike i zvuka. Autorica također daje i pregled evolucije di-

gitalnog socijalnog umrežavanja od *sixdegrees.com* do *Facebooka*, kao i internu i eksternu evoluciju *Facebooka*.

Proces konvergencije je kompleksan, višestruk, polisemičan i nestabilan, a, prema nekim autorima, postoji još od pećinskih crteža pa u tom smislu predstavlja novi pojam za stare procese. Digitalni kontekst proces konvergencije naglašava u različitim sferama kao što su tehnologija, socijalnost, industrija, kultura, sadržaji, formati, ideje, vlasništvo, profesionalizam, podaci. Kontradiktornost je inherentna samoj prirodi konvergencije: smanjeni troškovi proizvodnje vs uvećani kanali distribucije i korporativna vs potrošačka kontrola.

U drugom dijelu knjige *Mediji u Bosni i Hercegovini: utjecaj digitalnih tehnologija i medijska konvergencija* autorica kroz četiri poglavlja mapira stanje masovnih medija u Bosni i Hercegovini koristeći metodu ispitivanja i tehnike polustrukturiranog dubinskog intervjua, studije slučaja i ankete. U nalazima intervjua autorica je predstavila realne prednosti i nedostatke procesa konvergencije u digitalnom okruženju, kako ih percipiraju upravljačke medijske strukture, urednici i novinari. Nalazi pokazuju važnost digitalizacije za učešće u konvergentnim procesima, ali i izazove sa kojima se mediji susreću posebno u smislu zahtjeva za brzinom, načinom proizvodnje, prezentacijom i distribucijom medijskih sadržaja u kompleksnom okruženju, što nužno implicira i usvajanje dodatnih vještina i znanja, te izmijenjene funkcije zaposlenih u medijima. Autorica je provela analizu 12 studija slučaja usmjerenu na medijske sadržaje i iskorištavanje potencijala konvergirano okruženja. Analiza pokazuje različite načine snalaženja u prezentaciji sadržaja, uglavnom usklađene na formalnom nivou na različitim platformama, te evidentnu dominaciju informativnih i zabavnih sadržaja, dok je edukativna funkcija zanemarena. Autorica naglašava da je pomak od edukativne funkcije medija ka zabavljачkoj izuzetno opasan za opstanak novinarske profesije.

Anketom su ispitane i navike građana Bosne i Hercegovine u korištenju medija. Analiza pokazuje da „medijska publika sve više migrira u online sferu“ (str. 207), što je rezultat potrebe za brzim i raznolikim informiranjem. Autorica je dala detaljnu analizu načina na koji građani koriste internet, društvene mreže, mobilne telefone, ali i tradicionalne medije, odnosno novine, radio i televiziju koji su konvergirali u digitalno okruženje. Također, u ovoj knjizi je i ponuđen i detaljan uvid u ponašanje publike, odnosno (ne)interaktivnosti medijske publike sa medijima, ali i prognoze ispitnika o budućnosti medija i novinarstva kao profesije.

U *Zaključku* autorica osim sumiranja rezultata upućuje na otvaranje potpuno novih vrata ka do sada neslućenim razinama procesa konvergencije vezano za uticaj

vještačke inteligencije na novinarstvo u tehnološkom, komercijalnom i uredničkom kontekstu. Autorica je u knjizi ponudila uvide u višestruke i višeslojne transformacije koje se dešavaju u digitalnom mas-medijском okruženju. Naglasila je kako, umjesto da novinarska profesija podlegne trendovima *panem et circenses*, ključno je okrenuti se kompleksnoj prilagodbi. Iako brzina jeste potrebna, ona ne može diktirati adaptaciju masovnih medija na štetu temeljnih postulata profesije. Autorica sugerira da bi adaptacija masovnih medija zahtjevima digitalnog ekosistema trebala slijediti princip *Festina lente*, što znači da brzina, iako nužna, ne smije biti razlog za prilagodbu po svaku cijenu. Opstanak novinarske profesije će ovisiti upravo o adekvatnom prilagođavanju koje se ne odriče temeljnih postulata profesije čime se osigurava svrha i dignitet njenog postojanja.

Adresa autorice

Author's address

Tahani Komarica

Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije

Istočno Sarajevo

tahani.kolar@gmail.com

UDK 305-055.1/.2:378.4(497)(049.3)

Primljeno: 22. 03. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Anisa Avdagić

EHO, VJEŠTINA I SMISAO PONAVLJANJA

(Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Anita Dremel, *Echoes of Change: Advancing Gender Equality in Higher Education in the Balkans*, TPO fondacija, Sarajevo, 2025)

(...) gender equality must be a shared responsibility, not just a women's issue.

Spahić Šiljak / Kovačević / Dremel¹

Rodna ravnopravnost se ne odnosi samo na žene i djevojčice; ona je put naprijed za cijelo čovječanstvo.

Sanz Luque / Bauer²

Studija *Echoes of Change* čitanih i poštovanih autorica, univerzitetskih profesorica Zilke Spahić Šiljak (Univerzitet u Sarajevu), Jasne Kovačević (Univerzitet u Sarajevu) i Anite Dremel (Sveučilište u Osijeku), izvorno pisana na engleskom jeziku, a nastala je kao rezultat četverogodišnjeg praćenja i sukcesivne evaluacije UNIGEM projekta (University and gender mainstreaming). Taj projekat implementiran je, dakle, prije četiri godine na devetnaest univerziteta iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, a sve u saradnji sa Transkulturalnom psihosocijalnom obrazovnom

¹ Spahić Šiljak, Kovačević, Dremel: *Echoes of Change*, str. 20.

² Mišljenje Belen Sanz Luque, regionalne direktorice UN Women za Evropu i centralnu Aziju, te Florence Bauer, regionalne direktorice UNFPA za istočnu Evropu i centralnu Aziju, pogledati na <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2025/3/11/dok-slavimo-napredak-bez-presedana-borba-za-prava-zena-nikad-hitnija> (dostupno 14. 03. 2025.)

fondacijom (TPO), te predstavlja stratešku opredijeljenost svih uključenih univerziteta da unutar institucije (ali posljedično i u što široj društvenoj zajednici) osiguraju rodnu ravnopravnost i sve što ta ravnopravnost podrazumijeva. Projekat se provodi(o) uz podršku Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, te se uz istu podršku objavljuje i studija *Echoes of Change*. A zašto je to važan projekat i zašto je važna ova studija?

Kako nedavno napominju, ili prije opominju (još u *mottu* ovoga teksta istaknute) Belen Sanz Luque, regionalna direktorica UN Women za Evropu i centralnu Aziju, te Florence Bauer, regionalna direktorica UNFPA za istočnu Evropu i centralnu Aziju, rodna ravnopravnost *ostaje daleki san*. One, provjereno, tvrde: „Djevojčica rođena danas imat će 40 godina prije nego što žene postignu paritet u parlamentu, 68 godina prije nego što se dječiji brakovi iskorijene i možda nikada neće doživjeti kraj ekstremnog siromaštva. **Ne možemo prihvatiti takvu budućnost.**“³

Kao predstavnice vodećih UN-ovih agencija zaduženih za promociju i osiguravanje rodne ravnopravnosti, Sanz Luque i Bauer su očito svjesne krajnje nepovoljnih prilika, ali jednako svjesne da svi mi, *danas i ovdje*, možemo biti ona generacija koja taj *daleki san* o rodnoj ravnopravnosti ipak može učiniti i stvarnošću. Potreban je rad na tome, barem neodustajanje. Studija *Echoes of Change*, „reducirana“ na regionalni i akademski kontekst, dijeli ova opća, globalna polazišta: racionalno sagledavanje nesklonih prilika, ali i optimistično bilježenje konkretnog, mjerljivog napretka (naprimjer, usvajanje Gender akcionih planova, uspostavljanje vijeća za rodnu ravnopravnost i drugih tijela i/ili strateških dokumenata ili silabusa na univerzitetima okupljenim oko UNIGEM projekta), te zadržavanje nade i, dakako, istrajavanje.

Premda pred čitateljsku publiku stiže u vrlo neoptimističnim uvjetima – ratovi, prijetnje, socijalne krize, antirodni pokreti koji posebno rastu, i u ovom kontekstu nasilno nametnute *logike prećih stvari* – studija *Echoes of Change*, ipak i usprkos, uspijeva ne samo reflektirati nego i produžiti utjecaj angažmana i (akademskih) stavova o važnosti rodne ravnopravnosti (na univerzitetima, ali i općenito). Studija trasira put novog aktivnog humanizma koji implicira problematiziranje i dekonstruiranje patrijarhalne (i mizogine) osnove⁴ naših društava i patrijarhalne

³ Ibid (dostupno 14.03.2025., naglasila A.A.)

⁴ I u prethodnom, osnovnom istraživanju, autorica Spahić Šiljak sa saradnicama je podvukla važnost detektiranja i problematiziranja korijena rodne neravnopravnosti, a traganje za tim suštinskim problemima i traženje nužnih odgovora vodilja je i u ovoj najnovijoj, follow up (pratećoj) studiji: „In line with the key findings of the baseline study, Spahic-Šiljak and colleagues (2023) have proposed that in order to combat GBV and foster a culture of equality and inclusion in universities across the Western Balkans, a comprehensive and multi-faceted approach is needed. This requires institutional, cultural, and policy-level interventions **to address the root causes of gender inequality** and ensure that higher education institutions become safe and empowering spaces for all“ (Spahić Šiljak, Kovačević, Dremel: *Echoes of Change*, str. 20, naglasila A. A.)

isključivosti iz koje se nezajajljivo granaju sve druge (isključivosti), pa otuda možda treba kazati da ipak stiže i u pravi čas. Naime, ni borba, pregovori ili razgovori o rodnoj ravnopravnosti, kao ni bilo koji drugi povijesni proces nema isključivo uzlaznu, emancipativnu liniju; napredak nije stalan. *Uzlazne linije* se vrlo često u određenom kontekstu rekurzivno svijaju, usporavaju, preusmjeravaju (otuda možemo pratiti i govoriti o procesima retradicionalizacije, repatrijarhalizacije itd.), što znači da prostore slobode i rodne ravnopravnosti u taktičnom ponavljanju, baš kao u odjeku, iznova treba „osvajati“ i o njima i za njih pregovarati, jer samo tako mogu zadobiti svoj puni glas i prepoznatljivost. Dugoročna održivost rodne ravnopravnosti i postignutog progressa, sama po sebi i za sebe, još u uvodu svoje studije napominju i Spahić Šiljak, Kovačević i Dremel – nije moguća, jer je izazvana pa i ugrožena promjenama u povijesnom kontekstu, antirodnim ideologijama i pokretima, te pratećom moralnom panikom. U takvom kontekstu, u takvoj ideološkoj pre-mreženosti, ova studija se nameće kao izuzetan pregovarač i zagovarač (nove) društvenosti koja svima može i treba biti siguran dom, a naši univerziteti/sveučilišta zapravo samo biti zrcalo takve društvenosti. Dakle, studija svoj istraživački fokus usmjerava na univerzitete/sveučilišta, ali se širi društveni angažman ovom studijom itekako podrazumijeva i potcrtava: „Izvan akademske, univerziteti bi trebali sarađivati sa širom zajednicom, zagovarati društvene promjene i suprotstavljati se štetnim rodnim normama. Savezništvo s muškarcima i snažna posvećenost vodstvu ključni su – **rodna ravnopravnost mora biti zajednička odgovornost, a ne samo žensko pitanje.**“⁵

Nakon predgovora i uvodnih zahvala koje autorice izražavaju svim dionicima ove izrazito korisne naučne sinteze, studija *Echoes of Change* u strukturi je podijeljena na trinaest tematski koherentnih poglavlja – od prvog metodološkog do završnog koje se osvrće na najteži oblik rodno zasnovanog nasilja, na femicid. Studiju zaokružuje i dodatno, četrnaesto poglavlje u kome se iznose zaključci i preporuke, nakon čega slijedi i iscrpan popis korištene, a važno je naglasiti recentne i aktuelne literature. Takva struktura, te opseg ove studije (300 stranica) ukazuju na metodološko-teorijsku posvećenost i preciznost. S obzirom na činjenicu da rodno zasnovano nasilje i uopće rodna neravnopravnost (na univerzitetima, ali i daleko šire) poprima i protejske forme prilagodljivosti i izdržljivosti, autorice su svjesne da i pristup tom problemu nužno uključuje i hibridan teorijski okvir koji se neće zarobiti i vrlo brzo potrošiti svoju

⁵ Spahić Šiljak, Kovačević, Dremel: *Echoes of Change*, str. 20, funkcionalni prevod A. A. „Beyond academia, universities should engage with the wider community, advocate for social change, and challenge harmful gender norms. Male allyship and strong leadership commitment are crucial — gender equality must be a shared responsibility, not just a women’s issue.“

djelotvornost u samo jednom disciplinarnom pretincu. Otuda, Spahić Šiljak, Kovačević i Dremel biraju široko teorijsko-metodološko polazište kako bi „uhvatile“ kompleksnost dinamike moći, strukturne nejednakosti i proživljenih iskustava. Međutim, njihova studija ni u kom slučaju nije razučena, jer širi teorijski okvir svoje kohezivno polje pronalazi u feminističkim stajalištima i teoriji intersekcionalnosti.

U prvom smislu, a kako ni feminizmi nisu jedinstvena niti ujednačena pojava, pa svaki put u vlastitoj pluralnosti potražuju i dodatno pojašnjenje, studija pod „feminističkim stajalištima“ priziva pojašnjenja uvažene (i nažalost nedavno preminule) američke filozofkinje, feminističke i postkolonijalne teoretičarke Sandre Harding. Ta pojašnjenja, a sada vrlo pojednostavljeno kazano, uključuju razumijevanje feminizma kao epistemološkog projekta, onog koji primjenjuje osnovne feminističke principe kako bi propitivao i preoblikovao postojeće oblike znanja i manifestacije tog znanja (u samoj nauci, ali dakako i uvijek šire). Na tom tragu i u skladu s feminističkim stajalištima, i ova studija preferira narative o proživljenim iskustvima (o proživljenom nasilju, seksualnom uznemiravanju, neželjenim i neprimjerenim šalama ili komplimentima itd.), jer se preko tih neposrednih svjedočenja stiče daleko kvalitetniji uvid u ono što naša akademska i društvena realnost jeste. Otuda i ova studija uključuje niz intervju (88) o najvažnijim pitanjima (identitet sagovornica i sagovornika je nepoznat, anonimnost je garantirana, ali je radi preciznije analize stanja na određenim univerzitetima obilježen akademski prostor na koji se taj intervju odnosi).

Nadalje, kako su rodni identiteti i rodna pitanja (time i rodna ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje) uvijek u intersekciji s drugim „projektima“ (nacionalnim, ideološkim, rasnim, socijalnim i slično), autorice se sasvim opravdano i pohvalno odlučuju za metodološku (pa i jasnu etičku) alijansu i s teorijom intersekcionalnosti. U tom smislu, autorice se pozivaju na stavove Kimberlé Williams Crenshaw, još jedne američke istraživačice i pionirke u promišljanju i zagovaranju koncepta intersekcionalnosti, jer se višestruki oblici neravnopravnosti znaju preklapati (naprimjer: siromaštvo, invalidnost, seksualne manjine... ili u vezi s rodno zasnovanim nasiljem na univerzitetima posebnu pažnju treba obratiti i na akademsku hijerarhiju). Tako preklapljeni i umnoženi oblici neravnopravnosti, mogu dakako stvoriti i dodatne poteškoće pojedinkama i pojedincima, a te poteškoće i nepovoljan društveni status znaju proći „ispod radara“ ukoliko se posmatraju samo u nekim općim konvencionalnim okvirima.

Svi podaci prezentirani u ovoj studiji prikupljeni su na devetnaest univerziteta, u četiri države, među akademskim i administrativnim osobljem kao i među

studenticama i studentima, te uključuju 5416 učesnika i učesnica u anketi. Studija uključuje i brojne tabelarne prikaze, od kojih jedan daje naznake o rodnoj zastupljenosti onih koji i koje su dijelom istraživanja. Taj tabelarni prikaz je znakovit jer potvrđuje da među ispitanicima postoji i nevelik, ali ipak određen, broj onih koji su za svoj rodni identitet izabrali kategoriju “drugo”. Na samome početku 20. stoljeća – kada je u bosanskohercegovačkom kontekstu književnost bila još uvijek jedina bitnije kategorizirana disciplina i zbog čega je književnost, a posebno pripovijetka kao ondašnji najdominantniji kulturoški žanr, imala izrazito važnu društvenu ulogu – narativni primjeri koji postavljaju pitanje o tome šta je rod i koliko rodova zapravo ima, i da li su rod i spol nužno ujednačeni (poput pripovijetke Božidara Čerovića *Kramarova ljubav*, iz 1903. godine) bili su jednako ovako u manjini, ali prisutni, baš kao i sada. Sto i više godina, dakle, kroz različite oblike “svjedočenja” – narativnog ili unutar akademskog istraživanja – naša društvena realnost bilježi mogućnost postojanja više rodova, tako da ova studija malim tabelarnim prikazom otvara i vrlo važno pitanje ne samo u akademskoj zajednici nego i (ponovo) u podrazumijevajućem širem društvenom kontekstu. To pitanje kako ga je formulirala i Judith Butler u studiji *Raščinjavanje roda* (a koju je za nas, prije punih 20 godina, sjajno prevela univerzitetka profesorica Jasmina Husanović) tiče se promišljanja spektra ljudskog, jer bi ljudski život trebao biti jedini način da se misli problem vrijednosti. Studija *Echoes of Change* implicitno, stoga, postavlja i ta pitanja – šta je ljudski život, šta se kvalificira kao ljudsko i šta je onda, kao ljudsko, u polju zaštite? A tim pitanjima, iako to nije primarna metodološka zamisao, ova studija postaje značajna literatura i za one koje/koji u središte svog istraživanja postavljaju književni tekst ili neki drugi narativ, naprimjer filmski. Dakle, riječ je o studiji čiji se dometi ne ispljuju tako lako ili brzo.

No, većina prezentiranih materijala i intervjuva u studiji tiče se naravno žena, onih koje su se nedvojbeno deklarirale kao žene, te njihovih iskustava, iz čega se saznaje da teret rodno zasnovanog nasilja (u svim njegovim oblicima i kapacitetima) najviše trpe upravo žene, a to se već pokazuje u drugom poglavlju koje tematizira seksistički humor i šale, te neželjene komplimente i komentare. Već tim drugim poglavljem, ova studija ukazuje na veliki društveni procijep koji još uvijek potražuje pravi kut sagledavanja, problematiziranja i preoblikovanja, dakle pokazuje razinu nedovršenog posla u sferi rješavanja rodne neravnopravnosti. Naime, seksistički humor, pa i na univerzitetima, zadržava svoju dualnu prirodu: za mnoge tek je benigna društvena praksa i pojava (kao povod za ćaskanje), a za druge, i opet mnoge, pokazatelj ozbiljne i oprirnodnjene mizoginije unutar naših društvenih platformi. Sličnu atmosferu unose i neželjeni komplimenti: isključivo naglašavanje ljepote i fizičke pojave, zasjenjuje

akademska postignuća tih žena. I nanovo, studija implicitno poziva na dekonstrukciju patrijarhalnih obrazaca ponašanja, jer upravo u njima, u neredefiniranoj patrijarhalnoj osnovi naših društava i patrijarhalnim (rodnim) stereotipima, vidi uzroke za takva očekivanja i djelovanja.

Treće poglavlje, pak, razmatra upotrebu rodno osjetljivog jezika. S jedne strane, moglo bi se kazati da smo na našim univerzitetima “kapitulirali” pred upotrebom muškog roda kao neutralne oznake za sve. Međutim, intervjui pokazuju da većini ispitanica više smeta samo deklarativna upotreba rodno osjetljivog jezika koja za sobom ne povlači suštinske promjene. Otuda, ispitanice vrlo često u odgovorima naginju svojevrsnom taktičkom lukavstvu u kojem i “pristaju” na rodno neutralan jezik (mada su svjesne da takav ne postoji!), jer im je daleko važnije zauzeti samoosvijestenu poziciju i s nje adekvatno djelovati. Naprimjer: *Ponekad, iz principa, važno mi je naglasiti da ja nisam ‘profesor’, nego ‘profesorica’. Međutim, došla sam do tačke na kojoj mi više ne smeta kad mi se obraćaju s ‘profesore’, sve dok znam da je to ono što ja jesam...*⁶ Uostalom, u odnosu na inicijalno istraživanje iz 2021. godine, ova studija pokazuje da su i žene i muškarci daleko svjesniji važnosti upotrebe rodno osjetljivog jezika. Pomaci su vidljivi i podložni čak i konkretnim mjerenjima.

Naredna tri poglavlja – četvrto, peto i šesto – se kao teorijsko težište hvataju u koštac s ključnim socio-kulturalnim aspektima rodno zasnovanog nasilja, religijskim i filozofskim korijenima rodni stereotipa, rodni očekivanja i razumijevanju rodni uloga, te promišljanju tradicije i nerijetko toksičnih normi u kulturi koje se, izvjesno, reflektiraju i u akademskoj svakodnevici. Ova poglavlja će biti posebno zanimljiva za one zaokupljene pitanjem – mogu li biti feminist/kinja i vjernik/vjernica? [Potvrđne odgovore na ta pitanja TPO fondacija (izdavač ove studije) nudi i u okviru FER škole (Feminizam i religija), upućujući svoje polaznike/polaznice – između ostaloga – i u osnove islamskog i krćanskog feminizma.] Dakle, spomenuto četvrto, peto i šesto poglavlje intenzivnije razvijaju ključne metodološke premise o nužnosti problematiziranja i preoblikovanja patrijarhalni osnova naših društava. Važan teorijski prostor, naznačen u metodološkom uvodu, “pokrivaju” i dodatna tri poglavlja – sedmo, osmo i deveto – a taj se prostor tiče promišljanja intersekcije identiteta (roda i seksualnosti i/ili roda i invalidnosti); rezultati ovaj put nisu tako ohrabrujući, jer pokazuju da pripadnice i pripadnici LGBTQIA+ zajednice i dalje, pa i često – i pored

⁶ Spahić Šiljak, Kovačević, Dremel: *Echoes of Change*, str. 63, funkcionalni prevod A. A. „Sometimes, out of principle, it’s still important to me to emphasize that I’m not ‘professor’, but ‘profesorica’ (female professor). However, I’ve reached a point where it doesn’t bother me anymore when I’m addressed as ‘professor’, as long as I know that’s who I am...”.

ustanovljenih procedura – dočekuje neprijateljska atmosfera zazornosti (ako ne i doslovnog verbalnog ili drugog tipa nasilja), a da, naprimjer, kvalitetan odnos prema ljudima s invaliditetom ostaje više u sferi pojedinačnih činova dobre volje i svojevrsnog milosrđa (interesantan je podatak da se ljudima s invaliditetom često pristupa kao infantilnim) negoli što je moguće govoriti o sistemskim reformama.

Završna poglavlja stoga ističu važnost institucionalnog utjecaja i aktivnosti, a koje se mogu realizirati kroz uspostavljanje procedura, usvajanje djelotvornih akata, uključivanje rodno osviještenih politika u kurikulum (rodna pitanja kao dio indikativnih sadržaja unutar određenih kolegija, teme završnih magistarskih i doktorskih radnji...), organiziranje dodatnih obrazovnih programa, poput *Zimske škole* (posljednja – i vrlo uspješna – održana je na početku zimskog semestra na Univerzitetu u Tuzli pod krovim nazivom *Rod i umjetnost*), te drugih akcija koje mogu pomoći pri, izvjesno potrebnom, lakšem, bržem i širem razumijevanju rodne ideologije, jer rodna ideologija, rodna osviještenost, kako sugerira i studija – nije prijetnja! Sasvim suprotno, prijetnja su upravo duboko ukorijenjeni društveni, ekonomski i drugi faktori koji oblikuju i perpetuiraju rodno uvjetovano nasilje, koje onda, kao ni femicid, nije izolirani društveni fenomen, nego užasavajuća posljedica. Studija je angažirana – a time korisna i ne toliko obaviještenoj čitateljskoj publici – jer ne štedi riječi ni pri definiranju ključnih pojmova i pojašnjenju stručnih, feminističkih ili drugih termina.

Ova studija je, otuda, koncipirana kao pregledan akademski put traženja izlaza iz kulture nasilja, iz asimetrične diferencijacije u društvu i kulturi. Ljudi su kompleksna bića, a naši rodni identiteti imaju dalekosežan i utjecaj i učinak na naše živote. Stoga, obrazovne, kao primarne institucije, su itekako pozvane i obavezne da pitanjima iz sfere rodne ideologije pristupe kao fundamentalno važnim (za ljudski život važnim!), te na tim polugama ravnopravnosti oblikuju budućnost koju možemo prihvatiti. Studija *Echoes of Change* autorica Zilke Spahić Šiljak, Jasne Kovačević i Anite Dremel upravo je o tome – **o budućnosti koju možemo prihvatiti.**

Adresa autorice
Author's address

Anisa Avdagić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
anisa.avdagic@untz.ba

UDK 904:711.4:325.3(398=291.6)(049.3)

Primljeno: 11. 03. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Almir Marić

OD DAORSONA DO DILUNTUMA

(Djani Behram, *Historija antičkih Daorsa na istočnom Jadranu od 2. stoljeća prije nove ere do 2. stoljeća nove ere* / *The history of the ancient Daorsi in the Eastern Adriatic from the second century BCE to the second century CE*, BATHINVS, Sarajevo, 2025)

Daorsi su predmet istraživanja brojnih arheologa i historičara već dugo vremena. U historijatu istraživanja ove teme svakako je najznačajnije ime Zdravko Marić koji je dugo godina ispred Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine istraživao lokalitet Gradinu na Ošanjićima, ali i druge lokalitete koje je povezivao sa Daorsima. Marić je objavio veliki broj radova u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima radova, ali nikad nije objavio zasebnu monografiju koja bi obuhvatila sve rezultate do kojih je došao tokom višedecenijskih istraživanja. Pored Marića treba istaknuti Boška Marijana i Snježanu Vasilj, koji su se također u dužem razdoblju iz arheološke perspektive bavili Daorsima. U novije vrijeme Ivo Dragičević je objavio značajne radove o novim nalazima daorskog novca i dopunio dosadašnje spoznaje o ovoj temi.

Knjiga *Historija antičkih Daorsa na istočnom Jadranu od 2. stoljeća prije nove ere do 2. stoljeća nove ere* / *The history of the ancient Daorsi in the Eastern Adriatic from the second century BCE to the second century CE* u izdanju udruženja Bathinvs iz Sarajeva predstavlja nešto potpuno drugačije u odnosu na ranije autore, posebno kada je u pitanju metodološki pristup. Behram je u obradi teme koristio različite koncepte i modele: 1. *Peer polity interaction* koncept koji su razradili Colin Renfrew i John Cherry; 2. studije o predrimskoj Galiji u radovima Roymansa i Fernandez-Gotza; 3. Selandov model o četiri stepena hijerarhije u državi u odnosu na pomorsku

trgovinu na velikoj udaljenosti; 4. Model trgovine pod ugovorom i 5. Model prestižne robe. Odabrani pristup Behram je konzistentno koristio u cijelom tekstu, što je pohvalno.

Sa ovako postavljenim teorijskim okvirom autor je analizirao uglavnom sve poznate izvore i materijalnu građu koji su povezani sa Daorsima u širokom vremenskom okviru od srednje Republike do drugog stoljeća nove ere. Radi se o djelima grčkih i rimskih autora, brojnim arheološkim lokalitetima povezanim sa Daorsima, novcima, natpisima i drugim materijalnim ostacima. Na inovativan način obrađeno je pitanje Daorsa u dosadašnjoj historiografiji. Prvo je uopćeno naveo istraživače koji su se bavili Daorsima, te njihove interpretacije ove zajednice. Također, ukazao je na dijelove postojećih tumačenja koje će koristiti u svojoj analizi.

U poglavlju o društveno-političkim jedinicama na istočnom Jadranu autor je opisao osnovne elemente društveno-političkih jedinica: centar, teritorij, politički sistem, stanovništvo i ime/imena. Kavi su poslužili kao primjer društveno-političke jedinice na ovom prostoru. Prateći logiku zadatog teorijskog okvira autor je zatim obradio saveze na istočnojadranskoj obali gdje su kao primjer ponovo poslužili Kavi, Delmati i Japodi.

Koristeći metodu dedukcije, nakon što je obradio širi istočnojadranski prostorni okvir, Behram se fokusirao na Daorse. Prema Behramu, društveno-politička jedinica Daorsa je prije prve polovine 150-tih godina p.n.e. preuzela dominaciju nad drugim društveno-političkim jedinicama donje Neretve i formirala savez Daorsa. Centar ove društveno-političke jedinice do tog razdoblja bili su Ošanjići, dok je kasnije funkciju centra preuzelo naselje na području današnjeg Stoca. Behram je kao centre društveno-političkih jedinica na prostoru donje Neretve također identificirao Zvonigrad kod Pologa i Krstinu u Hamzićima kod Čitluka, lokalitet koji nije često zastupljen u literaturi kao naprijed navedeni centri. Nakon toga je obradio savez društveno-političke jedinice Daorsa do prve polovine 150-tih godina p.n.e., savez Ardijejaca i savez Plereja, zatim savez Glindiciona, Naresa i Dezidijata.

Behram je značajnu pažnju posvetio trgovini saveza Daorsa do prve polovine 150-tih godina p.n.e. Detaljno je obrađeno pitanje organizacije trgovine u njihovom savezu, a posebno pitanje dobara koje su grčke kolonije Isa i Faros izvozili na teritoriju Daorsa poput vina, amfora, keramike, luksuznih proizvoda itd. Sa druge strane, od dobara koje su Daorsi izvozili na Isu i Faros istakao je iris (perunika), drvenu građu, robove, životinjske proizvode i metale. Na kraju dijela o trgovini prikazao je dobra koja su Daorsi imali ponuditi savezima u zaleđu poput vina ili nekih luksuznijih proizvoda.

Odnosi društveno-političke jedinice Daorsa i njihovi savezi sa Labeatima, Rimom i Delmatima do prve polovine 150-tih godina p.n.e. su tema novog poglavlja. Kroz teoriju o društveno-političkim jedinicama i savezu Behram je također obradio odnose Daorsa sa Ilirskim kraljevstvom, odnosno Labeatima. Na osnovu onoga što su pisali antički autori Behram je pokušao rekonstruisati složene odnose koje su imali Daorsi na donjoj Neretvi, kako sa rimskom Republikom, tako i prvim susjedima, ratobornim Delmatima. U literaturi se često navodi da su Delmati uništili Gradinu na Ošanjićima 40-tih godina 1. st. p.n.e. Behram je, pak, pristalica teze koju je ranije iznio Marin Zaninović da je do uništenja ovog helenističkog urbanog kompleksa došlo više od stotinu godina ranije. Prema njegovom mišljenju, Delmati su centar društveno-političke jedinice Daorsa na Ošanjićima uništili u prvoj polovini 150-tih godina p.n.e. Argument za uništavanje centra Daorsa u ovom periodu Behram pronalazi u djelima Livija, Apijana i Zonare koji spominju napad Delmata na saveznike Rima u tom periodu, a što se prema autoru odnosi upravo na Daorse, iako to u ovim izvorima nije direktno navedeno. Pored toga, Lamboglia 2 amfore nisu pronađene na Ošanjićima. Naime, ova vrsta amfora je rađena u razdoblju 125-25. p.n.e., pa je sasvim izvjesno da bi bile pronađene na Ošanjićima u slučaju da je do uništenja naselja došlo sredinom 1. st. p.n.e. Behram kao argument navodi i pretpostavku da je poznati depo sa oko 250 predmeta koji je pronađen na Ošanjićima također napušten u pretpostavljenom napadu Delmata na Daorse 150-tih godina p.n.e. Četvrti argument povezuje porast značaja Narone (današnji Vid kod Metkovića) u drugom dijelu 2. stoljeća p.n.e. sa opadanjem utjecaja Daorsa na prostoru donje Neretve.

Uništenje grada na Ošanjićima nije značilo nestanak Daorsa. Behram se slaže sa tezom da je njihov novi centar formiran na mjestu današnjeg Stoca. Iz novog centra i dalje su imali ulogu posrednika u trgovini prema unutrašnjosti. Dolaskom Rimljana formira se njihova peregrinska civitas koja se može interpretirati kao prelazna faza organizacije između perioda daorske samostalnosti i uspostave potpunog rimskog upravnog i administrativnog sistema na ovom prostoru. Do toga će doći vjerovatno u drugoj polovini 1. stoljeća uspostavom municipija Diluntum. Behram je peregrinsku civitas Daorsa također analizirao po modelu društveno-političke jedinice sa svim njenim elementima. Prema njegovom mišljenju, municipij Diluntum označava nastavak peregrinske civitas Daorsa kao društveno-političke jedinice, uz promjenu pravnog statusa njegovih stanovnika i naziva jedinice.

Knjiga *Historija antičkih Daorsa na istočnom Jadranu od 2. stoljeća prije nove ere do 2. stoljeća nove ere / The history of the ancient Daorsi in the Eastern Adriatic from the second century BCE to the second century CE* predstavlja vrijedan doprinos

poznavanju antičke prošlosti istočnojadranske obale i današnje Bosne i Hercegovine iz više razloga. Radi se o inovativnom djelu koju u našu nauku uvodi potpuno nove teorije i pristupe u izučavanju ove epohe. Ovakav pristup zasigurno će otvoriti nove mogućnosti kada je u pitanju proučavanje Daorsa, ali i drugih tema iz naše antičke historije. Korištena metodologija je korektno primijenjena, uz korištenje relevantnih izvora i literature. Autor se potrudio i knjigu obogatio kvalitetnim fotografijama Ošanjica, ali i brojnih vrijednih nalaza koji su tokom arheoloških iskopavanja pronađeni na ovom lokalitetu. Svakako, vrlo je korisno što je publikacija štampana dvojezično, na bosanskom i engleskom jeziku, čime je postala dostupna široj publici.

Adresa autora

Author's address

Almir Marić

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

almir.maric@unmo.ba

UDK 378:004.738.5(049.3)

Primljeno: 22. 03. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Nedim Čirić

GLOBALNO OBRAZOVANJE BEZ GRANICA I NOVA ERA ONLINE UNIVERZITETSKOG UČENJA

(Maja Bosanac, *Masovni otvoreni onlajn kursevi u oblasti visokog obrazovanja*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2025)

U aktuelnom trenutku ekspanzije i razvoja novih digitalnih tehnologija, visoko obrazovanje se suočava sa kontinuiranom i pedagoški slojevitom transformacijom. Tradicionalne učionice sve više ustupaju mjesto virtualnim prostorima znanja, a masovna usmjerenost visokoškolskih ustanova na otvoreni onlajn pristup učenju, postaje simbolom globalne dostupnosti i demokratizacije obrazovanja. Ovakvi pristupi univerzitetskom obrazovanju otvaraju različite mogućnosti studentima širom svijeta, bez obzira na njihovu geografsku ili ekonomsku poziciju. Time se potiru formalne granice koje su nekada bile prepreka obrazovnim prilikama, što nas vodi istinskoj internacionalizaciji sistema visokog obrazovanja. Online učenje ne predstavlja samo tehnički pomak, već izaziva suštinsku promjenu u pedagojskim paradigmatama, metodičkim pristupima znanju i ulogama univerzitetskih nastavnika. Na univerzitetima se sve češće koriste digitalne platforme kako bi se unaprijedila fleksibilnost i individualizacija učenja, a mikroorganizacija nastave učinila ekonomičnijom i svrsishodnijom. Nova era online univerzitetskog učenja zahtijeva i nova didaktička rješenja, nove metodičke pristupe, kao i odgovore na zahtjeve kvalitete, motivacije i akademskog integriteta. Globalno obrazovanje bez granica je koncept koji nudi razvojne potencijale, a čime se otvaraju vrata inkluzivnijem,

prilagodljivijem i savremenijem univerzitetu. U tom kontekstu, globalno obrazovanje bez granica postaje stvarnost, a ne samo ideal.

U svojoj naučnoj monografiji *Masovni otvoreni onlajn kursevi u oblasti visokog obrazovanja* Maja Bosanac pristupa jednoj od najsloženijih i najaktuelnijih tema u oblasti visokog obrazovanja, a to je MOOC (Massive Open Online Courses). Ova monografija je značajno djelo koje je nastalo kao rezultat teorijski promišljenog, metodološki utemeljenog i interdisciplinarno relevantnog istraživanja, a koje osvjetljava transformaciju visokoškolskog obrazovanja pod uticajem digitalnih tehnologija, obrazovnih politika i globalnih društvenih tokova. Monografija je pisana analitički i smisleno kroz šest poglavlja, uz opsežan uvod, zaključna razmatranja, pregled relevantne literature te niz dodataka koji produbljuju teorijsko-metodološki okvir izlaganja. Autorica dosljedno gradi narativ koji izmiče jednostavnom tehnološkom determinizmu, a MOOC posmatra kao kompleksan obrazovni i kulturni fenomen. Najznačajnije pitanje kojim se knjiga bavi je ustvari način na koji MOOC-ovi mijenjaju ne samo oblik i dostupnost obrazovanja, već i samu prirodu procesa učenja i odnosa između nastavnika i studenta. Autorica otvara prostor za dijalog o MOOC-ovima kao izazovu, ali i kao prilici za reimaginaciju visokoškolskih institucija. Poseban doprinos monografije ogleda se u njenom interdisciplinarnom pristupu, gdje se spajaju pedagogija, obrazovna tehnologija, sociologija obrazovanja i teorije učenja.

U uvodnim razmatranjima jasno je naznačen okvir promišljanja u kojem se MOOC-ovi analiziraju kao proizvod (post)kriznog društva, a ujedno su odgovor na potrebu za demokratizacijom znanja, ali i potencijalni instrument neoliberalne instrumentalizacije obrazovanja. U tom smislu, autorica propituje i "treću misiju" univerziteta, koja podrazumijeva širu društvenu ulogu akademskih institucija, uključujući preduzetničku i civilnu dimenziju. U centralnim poglavljima autorica razlaže razvojni put MOOC-ova kroz tri paradigme: cMOOC (konektivistički model), xMOOC (biheaviorističko-instruktivistički model) i hMOOC (hibridni model). Navedena klasifikacija omogućava preciznu analizu razlika u pristupu učenju i poučavanju, tehnološkoj infrastrukturi i obrazovnim ciljevima. Posebno su značajni dijelovi u kojima autorica povezuje MOOC-ove s teorijama učenja (konstruktivizmom, konektivizmom, socijalnim teorijama), te ih pozicionira u širi kontekst obrazovne paradigme digitalnog doba.

Mentisov okvir usklađivanja tehnologije, pedagogije i konteksta nudi analitičku mapu razvoja obrazovanja, gdje MOOC nije tek puko sredstvo, već simptom i pokretač promjene obrazovnog pejzaža. Autorica pažljivo razmatra i ulogu nastavnika

u novim oblicima obrazovanja, kao i transformaciju odnosa nastavnik-student, pri čemu student postaje aktivan učesnik u stvaranju znanja. Vrijedno je naglasiti da ova naučna monografija ima upečatljivu i opsežnu empirijsku osnovu, kroz prikaze najvažnijih svjetskih platformi, stanja u Srbiji, Gartnerov ciklus inovacija i niz klasifikacija i tabelarnih prikaza koji olakšavaju razumijevanje. Prilozi daju značajan doprinos, od inovativnog konceptualizovanja pedagogije, preko poređenja ekonomskih paradigmi, do hibridnih modela učenja i anticipacije budućih trendova. Posebna vrijednost jeste kritička distanca autorice, koje se izdiže nad nekritičkim entuzijazmom ili isključivom skepsom i pozicionira kao istraživačica koja jasno prepoznaje složenost i višeznačnost MOOC-a, nudeći čitatelju alate za razumijevanje njihovog uticaja na savremeno visoko obrazovanje.

Prvo poglavlje ove monografije otvara prostor za promišljanje pedagogije na nov i inovativan način, povezujući je s dinamičnim razvojem tehnologije i pojavom obrazovanja 2.0. Autorica nas uvodi u svijet savremenih obrazovnih koncepata kao što su pedagogija 2.0, kurikulum 2.0 i e-učenje 2.0, pritom jasno objašnjavajući kako web 2.0 alati, digitalne mreže i društveni mediji oblikuju današnje obrazovne horizonte. Utemeljen na aktuelnim teorijama učenja, od konstruktivizma do konektivizma, autorica kroz tekst nudi teorijski okvir za razumijevanje promjena koje digitalno doba donosi u obrazovanju. Posebno se ističe pažljivo analiziran prelazak s tradicionalnih ka obrazovnim modelima koji se oslanjaju na umreženost, saradnju i aktivno učešće (participativnost) studenata. Bosanac ne samo da mapira ovaj prijelaz, već i naglašava važnost skladnog povezivanja tehnologije, pedagogije i društvenog konteksta. Ovo poglavlje predstavlja snažan teorijski temelj za daljnje razumijevanje kako se obrazovanje danas mijenja i zašto je važno da te promjene razumijemo, analiziramo i odgovorno primijenimo.

Drugo poglavlje nas vodi kroz razvojni put masovnih otvorenih onlajn kurseva (MOOC), od njihovih začetaka do savremenih formi koje danas nalazimo u visokoškolskom obrazovanju širom svijeta. Kroz zanimljivo izloženu analizu, autorica prikazuje kako su se MOOC-ovi razvijali u različitim kulturnim i institucionalnim kontekstima, s posebnim fokusom na razlike između evropskog i američkog modela. Osim obrazovne, posebna pažnja posvećena je tzv. trećoj misiji univerziteta, koja obuhvata civilne inicijative i preduzetničke pristupe u kojima MOOC-ovi igraju ključnu ulogu u povezivanju akademije sa širom zajednicom. Autorica precizno razlaže različite tipove MOOC-ova (poput cMOOC, xMOOC i hMOOC) objašnjavajući njihove posebnosti, ciljeve i načine primjene. Svaki od ovih modela podrazumijeva specifičan pedagoški i metodološki pristup, a knjiga ih nudi

kao ogledala savremenih obrazovnih tendencija koje spajaju tehnologiju, autonomiju u učenju i širenje znanja van univerzitetskih zidova. Ovo poglavlje donosi važan uvid u to kako se visoko obrazovanje mijenja u eri digitalne dostupnosti, ali i kako MOOC-ovi mogu postati most između znanja, tržišta i društva.

Treće i četvrto poglavlje fokusiraju se na detaljnu analizu dvaju dominantnih modela MOOC-ova (cMOOC i xMOOC), pri čemu autorica uspješno rasvjetljava njihove temeljne pedagoške postavke i teorijske izvore. Posebno su vrijedni uvidi koji povezuju cMOOC-ove s konektivizmom, jednom od savremenih teorija učenja u digitalnom dobu, te suprotstavljaju taj pristup instruktivističkom modelu xMOOC-ova, koji se oslanja na tradicionalniju, linearno strukturiranu didaktiku. Autorica s jasnoćom ukazuje na potrebu da se pristupi MOOC obrazovanju kontekstualiziraju i prilagode različitim ciljnim grupama, ciljevima učenja i kulturnim specifičnostima.

Peto poglavlje donosi pregled hibridnih MOOC-ova (hMOOC), koji predstavljaju spoj prednosti oba prethodna modela i otvaraju mogućnosti njihove integracije u visokoškolske kurikule. Ovaj model posebno je interesantan jer omogućava veću fleksibilnost i prilagodbu konkretnim potrebama studenata i institucija. Autorica razmatra primjenu koncepta "izokrenute učionice" (flipped classroom), novu ulogu nastavnika u digitalnim okruženjima i izazove koje ovaj model postavlja pred studente, od motivacije do samostalne organizacije učenja. Time ova poglavlja nude izuzetno koristan pregled ne samo postojećih MOOC formata, već i smjernica za njihovu buduću primjenu i razvoj unutar visokoškolskog obrazovanja

U završnim razmatranjima autorica vješto sintetizira glavne nalaze knjige i otvara prostor za daljnje istraživačke pravce, naglašavajući da MOOC-ovi predstavljaju kompleksan i višeslojan obrazovni fenomen. Umjesto da se posmatraju isključivo kroz pedagošku prizmu, MOOC-ovi se u knjizi tretiraju kao tačka susreta različitih disciplina i interesa (od tehnologije i obrazovanja, do ekonomije i politike). Važno je naglasiti da autorica upozorava na ograničenja jednodimenzionalnih pristupa i zagovara sveobuhvatno, pluralističko razumijevanje ovog savremenog obrazovnog modela. Naglašava da fenomen MOOC-ova ne može biti u potpunosti shvaćen ako se ne uzme u obzir širi institucionalni i društveni kontekst u kojem nastaju i razvijaju se, pa u vezi s tim predlaže integrisani teorijski okvir koji povezuje pedagoške teorije, tehnološke inovacije, političke strategije i ekonomske modele, čime otvara vrata jednoj novoj viziji online obrazovanja. Ova razmatranja ne nude konačne odgovore, već pozivaju na dijalog i interdisciplinarno promišljanje, što ovu znanstvenu monografiju čini relevantnim i inspirativnim resursom za sve koji žele razumjeti budućnost učenja u digitalnom dobu.

Posebnu vrijednost monografiji daju dodaci na kraju (čak 12 priloga) koji značajno obogaćuju teorijski sadržaj konkretnim i preglednim materijalom. Među njima se nalaze komparativne tabele koje omogućavaju brzo sagledavanje razlika i sličnosti među različitim MOOC modelima, detaljno razrađena klasifikacija kurseva, kao i prikazi rezultata akademskih istraživanja provedenih u Srbiji, što knjigu čini relevantnom posebno za regionalni kontekst. Osim što doprinose boljem razumijevanju teorijskih koncepata, prilozi nude i konkretne prijedloge za inovativne metodološke pristupe, čime monografija prerasta u vrijedan resurs za nastavnike, istraživače i kreatore obrazovnih politika. Autorica time dodatno osnažuje primjenjivost i funkcionalnost monografije, ne ostajući samo na teorijskom nivou, već nudeći i alate koji mogu služiti kao inspiracija za daljnje nastavne i istraživačke inicijative u oblasti online obrazovanja.

Znanstvena monografija Maje Bosanac predstavlja nezaobilazan doprinos istraživanjima digitalnih obrazovnih praksi u visokom obrazovanju, s naglaskom na razvoj i primjenu MOOC-ova ne samo u regionalnom, već i u globalnom kontekstu. Autorica nudi teorijski utemeljen, metodički rigorozan i kritički oblikovan pristup visokoškolskom obrazovanju, koji omogućava dublje razumijevanje obrazovnih inovacija. U eri koja je obilježena ubrzanom digitalizacijom obrazovnog sistema, ovo djelo pruža dragocjen uvid u potencijale MOOC-ova, ali i njihova ograničenja, pozivajući na daljnju refleksiju o njihovoj ulozi u obrazovnim procesima. Naučna monografija maje Bosanac bi trebala postati nezaobilazan resurs za istraživače u području pedagogije i obrazovne tehnologije, ali i za nastavnike, dizajnere kurseva, donositelje obrazovnih politika, kao i studente edukacijskih nauka. Ona ne samo da objašnjava izazove digitalnog obrazovanja, već i nudi smjernice za njihovo prevazilaženje, pa bi svakako trebala biti dijelom obavezne literature na edukacijskim studijima pri čemu prvenstveno mislimo na silabuse digitalne pedagogije ali i druge srodne kolegije, jer daje jasnu sliku o promjenama koje se odvijaju u obrazovnim paradigmama, kao i o mogućnostima koje donosi digitalizacija obrazovanja.

Nova vrijednost ove znanstvene monografije u odnosu na tradicionalnu pedagogiju jeste u njenom insistiranju na pluralizmu pristupa i integraciji digitalne pismenosti, konektivizma, fleksibilnog učenja i otvorenih obrazovnih resursa. Umjesto statičnog modela obrazovanja, autorica zagovara dinamičan sistem u kojem student nije više pasivni primalac, već aktivni konstruktor znanja unutar digitalnih zajednica prakse. Autorica dekonstruiše pojam univerziteta kao zatvorenog prostora znanja i uvodi koncept „prozirnog univerziteta“ onog koji je propustiv, globalno umrežen i otvoren prema različitim izvorima znanja. U tom smislu, MOOC-ovi se

ne analiziraju samo kao tehnologija, već i kao društveni pokret, kao alat obrazovnog altruizma, ali i obrazovnog kapitalizma. Osim što prepoznaje izazove (elitizam MOOC-ova, pitanje akreditacije, površno učešće), autorica ukazuje na njihovu transformativnu moć: razvoj personalizovanog, adaptivnog učenja koje odgovara na potrebe savremenog studenta, digitalnog nomada, kritičnog mislioca i cjeloživotnog učenika. Knjiga je posebno vrijedna za sredine koje se suočavaju s izazovima dostupnosti obrazovanja, jer MOOC-ovi mogu poslužiti kao most između formalnog i neformalnog obrazovanja, između lokalnog i globalnog znanja. Time monografija otvara prostor za nove modele visokoškolskog obrazovanja u zemljama u razvoju, ali i u razvijenim sredinama koje teže inkluzivnosti i fleksibilnosti, nudeći snažan teorijski i praktični okvir za promišljanje budućnosti obrazovanja.

Adresa autora
Author's address

Nedim Čirić
Univerzitet u Bihaću
Islamski pedagoški fakultet
nedim.ciric@ipf.unbi.ba

UDK 327.5:323.1(569.4-076)(049.3)

Primljeno: 18. 05. 2025.

Stručni rad
Professional paper

Sead Alić

DEKONSTRUKCIJA TERORISTIČKE NARAVI CIONISTIČKE IDEOLOGIJE

(Thomas Suarez¹, *Država terora*, prev. Resul
Mehmedović, Dialogos, Tuzla, 2025)

Švicarska narodna legenda priča priču o Wilhelmu Tellu koji se nije htio pokoriti i pokloniti šeširu austrijskog namjesnika stavljenom na stup/kolac. Za kaznu je morao pogoditi jednom strijelom jabuku na glavi svoga sina. Nakon što je uspio vlastodržac je upitao zašto je imao još jednu strijelu kod sebe. Tell je odgovorio da bi u slučaju da je pogodio sina, drugom strijelom usmrtio njega. Ovu je priču koristio Theodor Hercl i u *Židovskoj državi* i u jednom tekstu iz časopisa Die Welt 1897. godine. Koristi je kao sredstvo prijetnje Židovima koji se pokušaju integrirati u države u kojima žive. Herzl naime razlikuje dvije vrste židova (juden i jiden). Za židove vjernike koji nisu bili zainteresirani za cionizam upotrebljava i termin Mauschel. Nezainteresirane za cionizam uglavnom poistovjećuje s vjernicima koji su se asimilirali. O njima govori na sljedeći način: „... nijedan pravi jevrej ne može biti anticionista, samo Mauschel... Samo da ga pogledamo, a kamoli da mu pridemo ili, nedajbože, dodirnemo, bilo je

¹ Thomas Suarez je glazbenik i skladatelj, ali i specijalist za povijest kartografije koji se bavio i bliskoistočnim studijima. Kao glazbeni pedagog imao je priliku predavati na prostorima Palestine. Godine 2015. imao je studente u Gazi ali je s njima komunicirao samo *online*. Bio je, kako izvještuje Mondoweiss, član nastavnog osoblja Edward Said National Conservatory of Music (ESNCM). Država terora je knjiga koja oslobađa mišljenje od mnogih predrasuda o cionističkom pokretu koji je uspio u svom projektu osnivanja države na prostorima Palestine. Knjiga je to koja kod pažljivog čitatelja izaziva mučninu i to ne neku sartrovsku, nego mučninu konkretnog uvida u laži, taktike, strategije, metode i sve načine koji se koriste za ostvarenje jednog političkog cilja.

dovoljno da izazove mučninu... Mauschel je jezivo iskrivljenje ljudskog karaktera, nešto neizrecivo nisko i odbojno... Lakše ćemo disati pošto smo se jednom za svagda riješili ovih ljudi koje smo, s prikrivenim stidom, morali tretirati kao naše suplemenike...“ (str. 47)

Tako generator osnivanja cionističke države govori o predstavnicima židovske vjere koji ne dijele cionističku političku ideju. Vrijeme će pokazati da su se cionisti na ovakav način odnosili kroz cijelu historiju uspostavljanja Izraela prema necionističkim židovima. Njihov odnos prema vlastitom narodu bio je neprijateljski i to samo zbog nepristajanja uz ideju da se iz Palestine protjeraju svi nežidovi a u nju usele Židovi iz cijeloga svijeta. Politički projekt cionizma u svojoj završnoj fazi poprimio je karakteristike nacizma. Interesantno je da je cionistički pokret u samoj svojoj ideji na Židove gledao kao na sredstvo. Ostvarenja nacionalne države Židova nije moglo biti bez Židova koji će se useljavati u Palestinu, a da bi se uselili trebalo ih je navoriti.

U nekim svojim postupcima cionisti su se i prema Židovima ponašali kao nacisti. To se posebno vidi u njihovom odnosu prema spašavanju Židova koje nije bilo prioritet nego izgovor i sredstvo za uspostavljanje židovske države. Prema cionističkoj procjeni iznesenoj na jednom sastanku 1942. godine, na kojemu se govorilo i o rangiranju neprijatelja – Arapi su, kao neprijatelji, bili tek na trećem mjestu. Drugo mjesto je pripadalo Atlantskoj povelji iz 1941. godine odnosno Churchill i Rooseveltu, zagovornicima (uz ostalo) ideje nemijenjanja granica poslije rata, kao i prava naroda na samoodređenje. No najviše energije je trebalo uložiti u najvećeg neprijatelja cionizma, a to su bili necionistički Židovi. (str. 96)

Pokazalo se da je cionizam itekako bio sposoban žrtvovati Židove za svoju političku ideju. Posebno je nehuman bio odnos prema europskim Židovima, koji su bili u logorima i koje su saveznici oslobodili. Cionisti su imali pripremljene planove. Prije ostaloga inzistirali su na prisilnoj izolaciji Židova. Nisu dopuštali zajednički smještaj s oslobođenim bivšim logorašima drugih nacija. Židovi su morali biti izolirani. Pokazat će se da je to bio uvod u potpunu dresuru, prema potrebi provođenu i uz fizičke oblike uvjeravanja. Istovremeno provođeno je sabotiranje međunarodnih utočišta, te se tako stvarala atmosfera da se europski Židovi moraju seliti u Palestinu.

Korištenje ‘neprijatelja’ kao štita u Palestini su uveli cionisti. Zvali su ih ‘taxi čistači mina’ (str. 66). Zanimljiv je način na koji su cionisti 1940-te opravdali svoj čin potapanja broda koji je trebao Židove koji su putovali u Palestinu odvesti do Mauriciusa. Nakon potapanja broda u kojem je stradalo 200 Židova cionisti su taj čin proglasili ‘masovnim samoubojstvom’. Propagadna ideja je bila tvrditi da su se Židovi

‘masovno samoubili’ jer nisu htjeli nigdje drugdje nego u Palestinu. S dvije stotine života plaćena je ta neuspjela propagandna laž. Iz iste godine dolazi i ideja, a u siječnju sljedeće godine i memorandum Jeruzalemskog sporazuma kako se naziva pokušaj terorističke cionističke organizacije Lehi da se dogovori s nacistima. Šternova grupa (Lehi) ponudila je nacistima suradnju s idejom da nacisti priznaju židovsku državu i da pomognu preseljenje Židova u Palestinu. Sa svoje strane nudili su obavještajne podatke o Britancima ali i vojnu suradnju u suprotstavljanju Britancima. Pokušali su stupiti u kontakt preko veleposlanstava u Ankari i Bejrutu, ali odgovora nije bilo. I tu se jasno vidi koji su bili prioriteti cionističkog pokreta.

Iz Imigracijskog odjela Židovske agencije stigla je 1945. godine izjava da će se koristiti i “terorističke metode” da bi se natjeralo europske Židove da se nakon rata presele u Palestinu, kao i za sprečavanje eventualnog bijega Židova iz Palestine (str. 148). Odluka o korištenju terorističkih metoda bitno će utjecati na zbivanja u Palestini, Bliskom istoku, ali i u svijetu općenito. Igra skrivanja vlastitog terorizma i imputiranja te metode drugima obilježit će veliki dio dvadesetoga i dvadeset i prvo stoljeće. Kada je Rusija osamdesetih godina otvorila svoje granice, većina je Židova željela otputovati u SAD. Tome se usprotivio tadašnji predsjednik Izraela, Yitzhak Shamir tvrdnjom da on ima ‘plemensko vlasništvo’ nad njima. Prisilio je Regana da Židovima Rusije zatvori vrata (str. 47). Sama ideja ‘plemenskoga vlasništva’ nakaradna je izraslina na tkivu židovskoga naroda. Pokazat će se međutim da je ta izraslina polako ali sigurno osvajala židovstvo koje je uvijek pulsiralo između vjerskog i nacionalnoga. Stvoreni su mehanizmi koji će natjerati Židove svijeta da se ravnaju po odlukama cionističkih administracija u Izraelu. Ako to ne bi činili, slijedile su kazne.

Godine 1941, u vrijeme kad su Židove odvodili u logore, teroristička cionistička grupa Irgun antisemitskim je nazvala pokušaj da im se ponudi utočište izvan Palestine. Vidljiv je bio politički karakter cionističkog pokreta kojemu cilj nije bio spašavanje Židova nego povećanje broja Židova u Palestini kako bi se olakšao proces uspostavljanja židovske većine, odnosno planirane židovske države. Igra je bila dvostruka: Prema Europi se igrala igra proizvodnje grižnje savjesti zbog Holokausta, dok su sami preživjeli Židovi bili korišteni kao kolonijalni osvajači tuđe zemlje.

Godine 1944. američki predsjednik Roosevelt ponudio je privremeno utočište za pola milijuna Židova u Americi. Cionistički su lideri to odbili sabotirajući svaki razgovor o spašavanju Židova koje bi Židove odvodilo u bilo koju državu osim Palestine. Kada je o djeci zbrinutoj u nežidovske europske obitelji riječ, treba potcrtati stav rabina Herzoga iz Palestine – da je jedino rješenje za tu djecu – kidnapiranje. Na tisuće

djece je oduzeto iz obitelji u Nizozemskoj, Poljskoj, Švicarskoj, Belgiji, Njemačkoj... Rasni karakter cionističkog pristupa očigledan je. Nije se gledalo na posebne situacije ili želje djece, nego ih se tretiralo kao vlasništvo cionista. Kolonijalisti u Palestinu i prema židovskoj djeci odnosili su se kao prema svom vlasništvu, svojim oduzetim robovima.

Nekoliko je ciljeva realizirano propagandno-terorističkim aktivnostima prema iračkim Židovima. Osnovni zadatak je bio preseliti ih u Palestinu. Nije to bilo jednostavno jer su ti Židovi živjeli u miru s muslimanima. Bila je to jedna od najstarijih židovskih zajednica u svijetu. Ironijom sudbine riječ je bila o Židovima koji su vjerojatno bili potomci onih Židova koji se nisu vratili iz babilonskoga ropstva. Sada su po njih došli cionisti. Bila je to operacija Ezra i Nehemija koja je imenom podsjećala na vrijeme povratka Židova iz babilonskoga progonstva. Da bi se prisililo Židove Iraka na selidbu u Palestinu poduzete su terorističke akcije. Bombe su padale u židovske četvrti, u kafiće i na druga mjesta okupljanja. Istovremeno dijeljeni su leci u kojima se muslimane optuživalo za terorizam. Stvarana je atmosfera hitnog i neodložnog izlaska iz Iraka. Kad su irački Židovi shvatili da se moraju iseliti, prodavali su svoju imovinu i prijavljivali se za put. No pisci scenarija ovog exodusa imali su za njih još jednu ulogu. Odlučili su pomoću njih izvršiti moralno-propagandni pritisak na Europu i Ameriku. Kako? Za prijevoz 120-130 tisuća Židova između 1949. i 1952. godine unajmljena je tvrtka sa samo dva aviona uz zabranu drugim kompanijama da se uključuju u prijevoz. Apeliralo se istovremeno na savjest svijeta da financira spašavanje Židova iz Iraka. Židovi su tako još jednom iskorišteni u cionističkoj igri obmane i višestrukog dobitka.

‘Zaustavljači epidemije’ (Otsray ha Magifa) bila je organizacija koja je nastala zbog ‘prijetnji čistoći židovske krvi’. Reagirali bi na prijateljstva između Židova i nežidova i razbijali ih. Ako treba i sumpornom kiselinom kao u slučaju jedne židovske djevojke koja je nakon napada oslijepila na jedno oko. Židovske prostitutke morale su raditi i špijunski posao. Pod prijetnjom ubojstva morale su obavljati prikupljanje informacija od britanskih časnika i vojnika. U arsenal terorističkih metoda prema ljudima vlastite vjere spadalo je i otimanje tisuća novorođenih (mizrahi) beba Židova sjeverne Afrike.

Knjiga *Država terora* Thomasa Suareza iznimno je važna za dekonstrukciju laži cionističke ideologije koja se uzdigla do razine samostalne države. Knjiga se temelji na analizi dokumenata i predstavlja ozbiljnu literaturu za bilo koji rad o Bliskom istoku ili sukobima u Palestini. Autor se ne zalijeće u ishitrene formulacije nego dokumentima i citatima sugerira smjer razmišljanja. Možda je njena najveća vrijednost

što dokumentarno interpretira i vrijeme prije ustanovljenja države Izrael, jasno pokazujući količinu terora na kojoj je građena ta država kolonijalnih doseljenika.

Najjednostavnije rečeno, tko želi razumjeti labirinte cionizma i mrak u kojemu je prevarom nastala država Izrael – treba pročitati ovu knjigu.

Adresa autora

Author's address

Sead Alić

Centar za filozofiju medija, Zagreb

sealic@protonmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćénica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

